Doğu Avrupa Türk Tarihi

Editörler
OSMAN KARATAY - SERKAN ACAR

KİTABEVİ

KİTABEVİ • 535

Kapak
Minyatür / Onur Sönmez

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

Cilt
Yıldız Mücellit

1. Baskı, 1100 Adet
İstanbul, 2013

ISBN 978-605-5397-83-8

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 0107-34-007408

Online Satış
wwww.kitabevi.com.tr

KİTABEVİ
Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

Doğu Avrupa Türk Tarihi

Editörler
Osman KARATAY - Serkan ACAR

KİTABEVİ

İçindekiler

Önsöz • VII

Giriş • 1

İskitler
İlhami Durmuş • 9

Sarmatlar
İlhami Durmuş • 55

Avrupa Hunları
Ali Ahmetbeyoğlu • 107

Suvarlar
Umut Üren • 189

Avarlar
İsmail Mangaltepe • 203

Oğurlar
Osman Karatay • 241

Büyük Bulgar Devleti
Umut Üren • 251

Tuna Bulgarları
Osman Karatay • 273

İtil Bulgarları
Dinçer Koç • 295

Hazarlar
Osman Karatay • 335

Macarlar
Osman Karatay • 409

Peçenekler
Mualla Uydu Yücel • 449

Uzlar (Oğuzlar)
Mualla Uydu Yücel • 529

Kumanlar (Kıpçaklar)
Mualla Uydu Yücel • 541

Altın Orda Devleti
İlyas Kemaloğlu (Kamalov) • 577

Kırım Hanlığı
Yücel Öztürk • 625

Kazan Hanlığı
Serkan Acar • 685

Kâsım Hanlığı
Serkan Acar • 725

Astarhan Hanlığı
Serkan Acar • 767

Sibir Hanlığı
Serkan Acar • 781

Nogaylar
Mehmet Alpargu • 799

Bibliyografya • *821*

İndeks • *877*

Önsöz

Karadeniz'in kuzey bozkırları bilinen en eski zamanlardan beri muhtelif Türk boylarının göç güzergâhları üzerinde bulunuyordu. İskit çağından başlayarak fasılasız bir biçimde Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar uzanan bu göç dalgaları dünya tarihinde derin izler bıraktığı gibi pek çok milletin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Ortaçağın başlangıç safhasında Karadeniz'in kuzeyinde, güçlü bir medeniyeti temsil edip dünya siyasetinde söz sahibi olan egemen bir siyasi teşekkül bulunmadığı halde Türk boyları burada tutunamamışlar ve Tuna boylarında Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya geldikleri vakit kısa sürede dağılıp tarih sahnesinden silinmişlerdir. Lakin Avrupa Hunları ile Göktürk Devleti'nden koparak bugünkü Rusya topraklarının büyük bölümüne hâkim olan Hazar Kağanlığı yönetim tarzları ve son derece gelişmiş kurumlarıyla Orta ve Doğu Avrupa tarihine damgalarını vurmayı başarmışlardır.

IX. ve X. asırlara gelindiğinde doğu-batı yönündeki Türk göçleri iki ana güzergâhtan yapılmış; Oğuzların büyük çoğunluğu söz konusu devirde Anadolu coğrafyasına akın ederken Peçenekler, Kıpçaklar ve Uzlar (Oğuzlar) da kadim göç yollarını takip etmek suretiyle Karadeniz'in kuzeyine yönelmişlerdir. Bir anda Arap, Fars ve Bizans gibi köklü medeniyetler ile Ermeni ve Süryani gibi alt kültürlerin arasına giren Oğuzlar bugünkü Türkiye topraklarında kalıcı olmayı başarmışlar, bununla birlikte yarı atıl durumda olan kuzey bozkırlarındaki Türk boyları ise şaşırtıcı bir şekilde devlet kuramadıkları gibi yok olup gitmişlerdir.

Moğol istilası sonrasında teşekkül eden Altın Orda Devleti uzun süre Avrasya'nın büyük kısmına hâkim olmuş ve dağılmaya yüz tuttuğu sırada Kırım, Kazan, Kâsım ve Astarhan gibi hanlıklar zuhur etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra ortaya çıkan Anadolu beylikleri çağını andıran bu dönem Bizans İmparatorluğu'nun çöküş Rusların ise ikbal devrini temsil etmektedir.

Söz konusu Türk-Tatar hanlıklarını ortadan kaldırmayı başaran Moskova idaresi kısa sürede muazzam bir imparatorluğa dönüşmüş mamafih özellikle Sovyetler Birliği zamanında uygulanan katı asimilasyon politikalarına rağmen Doğu Avrupa ve Rusya'daki Türkler günümüze dek mevcudiyetlerini koruyabilmişlerdir.

Alanında uzman on bir tarihçi tarafından kaleme alınan elinizdeki bu eser İskitlerden başlayarak Doğu Avrupa'da hüküm sürmüş Türk devletlerinin tarihini anlatan kolektif bir çalışmadır. Bölümler büyük ölçüde ilgili alanlarda doktora yapan, tamamı Türk akademisyenler tarafından telif edilmiştir. Her konu için bir harita çizilmiş ve ortak kaynakça oluşturulmuştur. Doğu Avrupa Türk tarihi hakkında şimdiye kadar yurdumuzda yazılan en kapsamlı eser olan bu kitabın geniş kitlelere hitap edeceğini ve özellikle üniversitelerde ders kitabı olarak okutulacağını umuyoruz. Haritaların hazırlanması sırasında emeği geçen Umut Üren ve Ali Balcı'ya teşekkür ederken bu kitabın fikir olarak ortaya çıkışından itibaren peşini bırakmayan ve bizi arayarak çalışmaları hızlandıran Kitabevi'nin sahibi Sayın Mehmet Varış'a da bu konuda hassaten şükranlarımızı sunuyoruz.

24.06.2013/Bornova
Osman Karatay-Serkan Acar

Giriş

Avrasya kıtasının merkezî kısmını oluşturan bozkır ile çevresi arasındaki münasebetin jeopolitik tetkiki, tarihin işleyişindeki esas belirleyici unsurun büyük etnik blokların aşılmasındaki zorluk olduğunu kanıtlamıştır. Orta ve İç Asya, nüfus yoğunluğuna karşı çok hassas olan ve en küçük fazlalığı dahi hemen ihraç eden muazzam bir bölgeydi. Burası kuzeyde ve doğuda yaşamaya müsait olmayan sert iklimli sahalar, güneydoğuda dünyanın hem etnik hem de sayısal olarak en kesif nüfusuna sahip Çin, güneyde yüksek dağ silsileleri ile aşılmaz çöllerden oluşan bir set ve güneybatıda ise kadim ve köklü bir gelenek etrafında şekillenmiş İran ile çevrili idi.

Bununla birlikte Orta Asyalı göçerler için zikredilen yerlerin hiçbiri nihai noktada geçilmez ve aşılmaz değildi. Mamafih kendi başına bir kıta büyüklüğündeki Orta-İç Asya bölgesinin en kolay ve güvenli çıkış kapısı olarak Hazar Denizi ile Ural Dağları arasındaki geçidin kaldığını belirtmemiz elzemdir. Şiddetli kış soğuklarında donan İtil ve Yayık nehirleri üzerinden Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bu geçit, nam-ı diğer "Kavimler Kapısı", hareket etmeye en müsait coğrafi yapı olan bozkırın bir parçasıydı ve Orta Asya'ya uzak değildi. Ayrıca Doğu Avrupa'da Rusya yükselinceye kadar Asya'dan gelenleri engelleyebilecek siyasi bir teşekkül de bulunmuyordu. Göçebe yaşam tarzına müsait olan bu bozkır kuşağı, avlak olarak da kullanılıyordu. Hakikaten bölgenin hemen yukarısındaki orman kuşağı ile doğrudan Akdeniz ticaretine, dolayısıyla medeniyetin göz alıcı ürünlerine açılan Karadeniz sahilleri, yaşamaya son derece müsaitti. Orta Asya kadar tehlike arz etmeyen bir bölge olması da cabasıydı. Nitekim Peter B. Golden'ın da özgün bir biçimde ifade ettiği üzere: "Buraya gelen topluluklar çoğu kez kendilerini savunmak için devlet kurma ihtiyacı dahi duymuyorlardı". Orta Asya'nın sürekli kargaşa ve buhran dolu hayat şartlarına mukabil, Doğu Avrupa nispeten cazip bir yaşam sunuyordu. Filhakika bu durum söz konusu

bölgeye sürekli bir nüfus hareketini teşvik etmişti. Doğu Avrupa'ya gelen göçerlerin huzurunu kaçıran husus ise ya kendilerinin haddinden fazla maceraperestlikleri ya da doğudan aynı sebeplerle gelen soydaşları oluyordu.

Hem geçmişteki ilişki kalıpları, hem de son yarım binyılda Rus Çarlığı, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu'nun siyasi sınırları bize Orta Asya ile Doğu Avrupa'nın aslında tek bir jeopolitik ve jeokültürel üst bölge olduğunu gösteriyor ki, Avrasya tabiri de öncelikle bu hakikati ifade ihtiyacından zuhur etmiştir. Yukarıda çizdiğimiz çerçeveyi Doğu Avrupa–Orta Asya ilişkileri için alabildiğine genelleştirebiliriz zira bunun istisnası neredeyse yok mesabesindedir.

Ne var ki, bölgenin tarihi Doğu ile Batı'nın birbirini etkileme hadiselerinin toplamından ibaret değildi. En azından Türk tarihi için son zamanlarda yapılan araştırmalar yeni yaklaşımların mümkün olduğunu ve pek çok Türk boyunun Doğu Avrupa'nın yerlisi olabileceğini göstermiştir. Artık iyice açığa çıktığı üzere, ataları Ortadoğu'nun doğu kısımlarının yerlileri olan Türkler, eskiçağ boyunca Kafkaslardan kuzeye doğru göçedurmuşlar ve dolayısıyla, Avrasya'nın kesintisiz kavimler göçünden önceki döneminde de Doğu Avrupa'nın erken tarihinde yer almışlardır.

Tam kimliklerini henüz kesin olarak belirleyemediğimiz yerlilere ilaveten, kuzeyden ve batıdan gelen kimi Germen ve belki diğer Hint-Avrupa asıllı topluluklar da bu bölgeye eklenmiştir. 2000 yıl boyunca (MÖ 500-MS 1500) etnik toplulukların sürekli girip çıktığı bu sahayı etnosların sürekli yanıp söndükleri, sabit ulus ve dil yapılarının bir türlü oturmadığı, hayatın her alanındaki her şeyin geçici mizaçta kaldığı bir tarihî resmigeçit alanı olarak görmek mümkündür. Tarihte ilk kez Rus dili ve milleti, bu kez de çok aşırıya kaçarak, dünyanın başka bir yerinde görülmeyen genişlikteki bir bölgede bütünlüğü sağlamıştır. Rus mahkûmu milletler içindeki en büyük adayı temsil eden Kazanlı Türk-Tatarlar bile sonuçta kendi yurtlarında çoğunluk sağlayamamışlardır.

Şahsi kanaatimiz ve gözlemimiz, Rus devletinin siyasi durumuyla doğrudan hiçbir ilişkisi olmamakla birlikte, Rus etnosunun artık dinamizmini kaybedip sönmeye başladığı yönündedir. Etnik süreçlerde boşluk ve hele durağanlık kabul edilemez. Bozkırları ve ormanları ile geniş Avrasya coğrafyasında Ruslaşmanın durması, sürecin geriye dönüşünü imlemekte; en azından onun bir dönem yutmaya çalıştığı diğer etnosların, nüfus artış hızıyla doğrudan orantılı olmaksızın, yükselmesi ve yeniden yapılanması anlamına gelmektedir.

Doğu Avrupa'daki Türk tarihi pek çok bakımdan Orta Asya ile mukayese edilebilecek seviyededir. Güney kuşağı itibariyle bu bölge, Anadolu'dan çok önce Türk yurdu haline gelmiş ve çok daha uzun süre Türkler için yurt olarak kalmıştır. Dolayısıyla, Türklüğün buradaki hatıraları çok fazladır. Güneyde Hazar

Denizi, Kafkas Dağları, Karadeniz, Balkan ve Dinar Dağları, batıda Avusturya Alpleri, kuzeyde bozkır boyunca uzanıp giden orman bölgesi ve doğuda İtil Nehri ile sınırlanan bu bölge hakkında ülkemizde yapılan çalışmaların yetersizliğinden bahsetmeye gerek bile yoktur. Bölge tarihine toplu fakat noksan bir bakış sunan eser sayısı ise şimdiye dek bir tane ile ifade edilmekteydi.

Akdes Nimet Kurat'ın ilk baskısı 1972 yılında çıkan "IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri" adlı kitabı bu alanda duyulan ihtiyacı bir dönem karşılamıştır. Ondan önce tasarlanıp önemli bir kısmı yazılan fakat 1976 yılında yayınlanan "Türk Dünyası El Kitabı"nın ilk cildindeki "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri" adlı bölümü de aynı âlim yazmıştır. Ta 1937 yılında yayınlanan "Peçenek Tarihi"nden itibaren Kurat, bu alanın en önemli üstadı olarak Türk tarihçiliğindeki yerini almıştır. Zeki Velidî Togan'ın 1941 yılında şekillenen ve sonradan maalesef sadece iki baskısı yapılan "Umumî Türk Tarihine Giriş" adlı eserinde bölgemizle ilgili çok zengin ve derin bilgi bulmak mümkündür. İsmi Orta Asya ile ilgili olsa da, V. V. Barthold'un 1927 yılında basılan "Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler" adlı eseri daha dar bir çerçevede aynı işi daha önce yapmıştır. Barthold'un mezkûr eseri gibi ders notlarının toplanmasından ibaret olan, aslında Togan'ın kitabı da ders notlarına dayanır, Lászlo Rásanyi'nin "Tarihte Türklük" adlı kitabı yazarın Macar olması hasebiyle Doğu Avrupa'ya fazlasıyla ağırlık vermektedir. Onun "Tuna Köprüleri"ni ise Kurat'ın temel kitabına bir zeyil olarak görmemiz gerekir. Peter B. Golden'ın "Türk Halkları Tarihine Giriş" adlı kitabı vakayinamelerle fazla uğraşmayıp etnik tarihleri güzel bir çerçevede sunması ve yazarın ilgi alanı olması nedeniyle Doğu Avrupa için çok fazla sayfa ayrılmasıyla temel başvuru kaynakları arasında bulunmaktadır. İbrahim Kafesoğlu'nun 1977 yılında neşredilen ve halen en çok satılan eserler arasında bulunan "Türk Milli Kültürü" de Doğu Avrupa Türk kavim ve devletlerini yeterli bir ayrıntı ile anlatmaktadır. Çeşitli ansiklopedik çalışmalarda da bu konunun ihmal edilmediğini belirtmeliyiz. Bunların içinde en önemlisi ve en yenisi olan "Türkler"de bu konu, özellikle Bulgarlar bahsi en ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Denis Sinor'un Cambridge için hazırladığı İç Asya tarihinin çevirisi olan "Erken İç Asya Tarihi" Doğu Avrupa'daki Türk ve Türk olmayan kavimleri ihmal etmez. Rásonyi'nin kimi makalelerinin toplanmasından oluşturulan ve yakınlarda yayınlanan "Doğu Avrupa'da Türkler" adlı kitap tamamen bu bölge Türklerinden bahseder ama bu Türklerin tamamını anlatmaz.

Doğu Avrupa'da hüküm süren kavim ve devletler hakkında, Hazarlar hariç, münferit eser fazla bulunmamaktadır. En az çalışılan Türk kavmi olan Peçeneklerin kitabı, belirttiğimiz gibi, çok erken bir tarihte çıkmıştır. Kıpçaklar hakkında da Ahmet Gökbel'in hazırladığı, daha çok dini hayatı inceleyen bir çalış-

ma vardır. Bulgarları anlamlı veya anlamsız şekilde 1984 ve 1985 yıllarında yayınlanan iki kitapçık temsil eder. Bulgar başlığı altında incelememiz gerekmeyen Oğurlar hakkında ise, Osman Karatay'ın çalışmalarının dışında, neredeyse makale bile yoktur. Ali Ahmetbeyoğlu'nun "Avrupa Hun İmparatorluğu" tam tekmil bir eserdir ve Macarcadan çeviri ama baskısı bulunmayan "Atilla ve Hunları"ndan sonra önemli bir ihtiyacı gidermiştir. Batıya geçen Oğuzlar ise adeta tüm dünyada bir ilgi kıtlığına maruzdurlar. Faruk Sümer'in ölümsüz eseri "Oğuzlar–Türkmenler" ile S. Agacanov'un "Oğuzlar"ında ancak nispi bir bilgi bulunur ki, aslında hem kaynak yokluğunu, hem de onların zayıf rollerini düşünürsek, daha fazlasını beklemek de zordur. Hazarlar bakımından çok şanslıyız. Şaban Kuzgun'un başarılı denemelerinden sonra, son yıllarda bir tercüme furyası içinde İngilizce ve Rusçadaki neredeyse tüm önemli kitap ve makaleler Türkçeye kazandırılmıştır. Ancak telif çalışmada önemli bir mesafeden bahsedilemez. Macaristan ve Almanya'nın aksine, Türkçede Avarlar hakkında tercüme veya telif münferit bir eser bulunmadığı görülmektedir. Belki Avarların haksız olarak "Moğol ve kötü" görülmelerinin bunda etkisi büyüktür. Sabarlar/Suvarlar ise büsbütün ihmal edilmiş gözüküyor ve ancak Hazar ve Macar tarihlerinin köklerinde olmalarıyla biraz dikkat çekiyorlar. Türk tarihinin bir parçası olarak görmek zorunda olduğumuz Macarlar hakkında da münferit bir telif eser henüz Türkçeye kazandırılamamıştır.

Doğu Avrupa Türk tarihi konusunda yurtdışında en fazla araştırma, beklendiği gibi Hazarlar üzerine yapılmıştır. Konuyu çalışanların tamamına yakını da Musevi asıllı bilim adamlarıdır ancak değişik ülkelerden olmaları sayesinde bu konu çok geniş açılardan incelenmektedir. Aşkenaz ve Karaimleriyle Doğu Avrupa Museviliğinin kökleri de söz konusu olunca, halen dünyada hummalı bir çalışma sürmekte, başta ABD, Rusya ve İsrail olmak üzere, sürekli yeni bir çalışma karşımıza çıkmaktadır.

Macaristan'daki dil ve tarih çalışmalarının ileri bir seviyeye ulaşmış olması Türk tarihinin hemen her dalıyla ilgili önemli çalışmalar yapılmasına sebebiyet vermiştir. Ön-Macarların Oğurlar ile ilişkisi sayesinde Oğur ve Bulgar konuları, Kabar-Sabar meselesi yüzünden Suvarlar, dolayısıyla Hazarlar, Peçeneklerin Macarlara tazyiki vesilesiyle bu halk ve Kumanların ortaçağda Macaristan'da oynadıkları rol sayesinde bu Türk kavimleri görüş alanı içine girmişlerdir. Yine Macar Ovası'nda daha önce yurt tutmaları ile Hunlar ve Avarlar Macar biliminde haklı ve yoğun bir ilgiye mazhar olmuşlardır.

Aynı şeyi Rus bilim dünyası için de söyleyebiliriz. Bugünkü Rusya'nın eski halkları olmaları hasebiyle söz konusu Türk kavimleri dikkatlice incelenmişlerdir. Hazarların dışında özel ilgiyi Kumanların gördüğünü kaydetmeliyiz. Yine,

Kazan Hanlığı'nın selefi kabul edilen ve Orta İtil'in kemikleşmiş etnik-siyasi yapısını oluşturan İtil Bulgarları Tataristan'da, Büyük Bulgar ve Tuna Bulgarları ise Bulgaristan'da epey ilgi görmüşlerdir. Bununla birlikte, Marquart gibi büyük âlimlerin şahsında Batı Avrupa tarihçiliğinin birçok konuda temel ve kalıcı sözleri söylediği de unutulmamalıdır.

Doğu Avrupa Türk tarihini Hunlarla başlatmak adettendir ancak gerek bozkırın jeopolitik yapısından kaynaklanan beklentiler, gerekse süregiden araştırmaların neticeleri Hunların gelişinden çok önce bölgede Türk aramayı ihtar etmektedir. Konu İskitler ve Sarmatların kimliği tartışmalarının ötesinde ve üzerindedir. Ortaçağ boyunca nasıl çeşitli kavimler geldi ise, şartlar ne doğuda ne batıda değişmediğine göre, eskiçağda da Orta Asya'dan buraya çeşitli kavimlerin akıp gelmiş olması lazımdır ki, bu zaten iyi bilinmektedir. Mesele bunlar içinde Türk asıllı olanları tespit etmektir. Kurat'ın konuyu eski dönemlerden başlatması ve en eski Türk-Slav dil ilişkilerine vurgu yapması yerindedir. Mamafih bunun da ötesine geçmek durumundayız. Türk kavimleri Batı Avrupa sahillerine ulaşmış, hatta Ada'ya geçmiş görünüyorlar. Bunlarla ilgili kimi önerileri de yeri geldikçe sunacağız.

Batı ile Kazak bozkırları ilişki kalıbındaki değişim, Hun çağından itibaren Slavlığın yayılma süreciyle doğrudan orantılı bir gelişmeyi yansıtır. Daha erken dönemlerde doğudan gelen kavimler Karpatların kuzeyinden geçip Polonya içlerine, belki daha batıya doğru ilerlerken, Slav nüfusun pekişmesi ve güçlenmesi ile muvazi olarak, VI. yüzyıldan itibaren bu yöne bir göç görülmez. Peçeneklerde olduğu gibi Galiçya ve hatta Moravya bölgesine doğru akınlar görülebilir lakin etnik bir hareketlenme söz konusu değildir. En son Moğolların önünden kaçan Kumanlar Macaristan'a sığınmışlardır. Bu da nihayet bir ilticadır. Hatta Karpatların güneyinin, daha oturgan ve belirgin siyasi yapılara rağmen, göçebeler açısından daha kolay yutulur bir lokma olduğu görülmektedir. İlginç biçimde, Avrupa'ya güçlü bir şekilde giren Avarların yurt tutmak için Bizans'tan arazi talepleri bu bakımdan dikkatle değerlendirilmelidir. Kuzeyde alabildiğine geniş topraklar devletten yoksun kitlelerce meskûn iken, Avarlar Bizans gibi güçlü bir devletten yurtluk istemektedirler. Bu bir çelişkidir. Moravya'nın Pannonya'dan daha soğuk veya daha yaşanmaz olması gibi bir sebep bu tercihte belirleyici olmuş olamaz. Slav direnişi kırılamaz değildi; üstelik merkezi idareleri ve büyük orduları olmadığı için, nasıl bir direniş sergiledikleri de merak konusudur ancak bölgeye doğudan yeni gelenler ne hikmetse yollarını güneye doğru çeviriyorlardı.

IX. yüzyılın sonunda ve X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar Devleti en kudretli zamanlarını yaşamıyor olsaydı, Macarlar kuşkusuz yurt tutmak için Tuna'nın güneyine yöneleceklerdi. Asparuh'un Bulgarları, çok iyi tanıdıkları kuzeydeki Slav-

lar ve o zamanlar eski erki kalmamış Avarlar ile uğraşmaktansa, Bizans'ın kara ve deniz ordularıyla ölümüne bir savaşa girip Dobruca'yı aldılar. Avar ülkesine gidenler ise ancak sığınmacı kimlikleriyle kabul gördüler. Buna karşılık Kubrat Han'ın oğullarından hiçbiri Karpatların kuzeyini düşünmemiş gözüküyor. Bulgar Devleti'nin Kiev'in göçebe 'kağanı' Svyatoslav'ın darbesiyle yıkılması ve ardından Bizans tarafından yutulmasından sonra ise doğudan gelenlerin yaşam alanı tercihi istisnasız Balkanlar, hem de Tuna'nın güneyi olmuştur. II. Basileos ile Bizans'ın dirilişi bu konudaki tercihleri değiştirmemişe benziyor. Bölgedeki Türk kavimlerinin tarihi incelenirken, bu resmi gözden kaçırmamak gerekmektedir. Öte yandan, yerlerinden oynamayan Hazarların hâkimiyetinin Kiev'de uzun sürmesine mukabil, Dobruca ve Bucak'a hiç uzanmaması ilginç bir tezattır.

Kalka Savaşı'nda Rus ve Kumanların ezici şekilde yenilmesini takip eden Moğol hâkimiyeti, doğudan göçleri nihai olarak durdurmuştur. Kimi Moğol uruklarının bu bölgeye geldikleri ve hayatta kalan Kıpçaklar ve diğer artık Türklerle birlikte sonrasının Türk-Tatar temelini attıkları doğrudur lakin artık batıya kitlesel göç durmuştur. Güneydoğu Sibirya kuşağı ve Kazak bozkırlarından kalkan son dalga batıya değil, Şibanîlerin idaresinde Maveraünnehr'e gitmiş ve şimdiki Özbek ulusunu kurmuştur. Bundan sonra ise yüzyıllara yayılmış bir süreçte yerleşen Rus hâkimiyeti başlar ve bunun öncesinde artık Kazak ordaları bile kendi belirli arazilerinin dışına çıkmazlar. Doğu Avrupa'da ise, Kiev'in Viking-lerce Hazar'dan alınmasından itibaren Rus sınır kaleleri adım adım güneye doğru iner ve serbest bozkır alanı gittikçe daralır. Üstelik kısa zamanda yerleşik bir sahil devleti hüviyeti kazanan Kırım Hanlığı'nın arazisi ile batıda Lehistan-Litvanya Krallığı ve kuzeyde Moskova Knezliği arasında kalan bu bozkırın göçerlerinin etnik ve dilsel yapısı da değişir. Türklerin yerini Türk'e benzeyen Slavlar olan Kazaklar alır; pek çok Türk de Kazaklara benzeyerek Ruslaşır.

Moğol istilasını bir dönüm noktası olarak görmek ise hatalı olur. Zira öncesi ile sonrası arasında fazla bir fark yoktur. Altın Orda Devleti idaresinin en başta kendi içindeki problemleri, süreğen taht kavgaları ve nihayet parçalanmalar, eski dönemleri akla getirmektedir. Devletlerin varlığı veya yokluğu buradaki ilişkiler bağlamında çok önemli bir hadise olarak gözükmemektedir. Nihayetinde, her iki durumda da hanlar ve ordaları ön sıradadır.

Altın Orda Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu zamanda ise hanlıklar devri Türk tarihi başlar. Kırım, Kazan, Astarhan, Kâsım ve Sibir hanlıklarının zuhur ettiği bu çağ Doğu Avrupa Türk tarihinin karışık ve az bilinen bir safhasını teşkil eder. Rusya'nın kenzlikten çarlığa yükseldiği bu dönem artık dünya genelinde ve yurdumuzda çalışılmaya başlanmıştır. Fakat bahis mevzu hanlıkların kendi aralarındaki girift münasebetler hâlâ meçhuldür. Ayrıca Osmanlı-Kırım-Rusya ilişki-

leri de ayrıntılı tetkike muhtaçtır. Görünüşe bakılırsa Rusya'nın gerçek anlamda inkişafını sağlayan hadise ise Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetindeki zafiyettir.

Arnold Toynbee tarafından Kazaklar, korsanlar ve eşkıyalar ile bir tutulup "haricî proletarya" tesmiye edilen Nogaylar ise Altın Orda ve ardılları içindeki her meseleye karışmış, kimi zaman Rusya kimi zaman da Osmanlı Devleti tarafından kullanılmış ve bitmek bilmeyen bu mücadeleler içinde büyük ölçüde tükenmişlerdir. Nogay bakiyelerinin bir kısmı Osmanlı idaresi altında Dobruca'ya gelmiş ve Batı bozkırlarındaki son göçebe Türk hareketlenmesi olarak tarihe geçmişlerdir. Ayrıca göçebe Türklerin Bizans'a verdiği rahatsızlık derecesinde olmasa da, Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemlerinde göçer Kazaklar uzun süre İstanbul'u meşgul etmişlerdir. Bununla birlikte Nogaylar ve Kafkaslardaki eski Türkler dışında tüm Türklerin, Türk-Tatar kimliği altında bütünleşmesi ve bu kimliğin kalıcılığı Moğol sonrasını öncesinden ayıran en önemli olgudur. Daha önce Hun ve Bulgar kimlikleri de belli bir yaygınlık kazanmakla birlikte, bu ölçüde bir başarıya ulaşamamıştır.

Kırım'ın Rusya tarafından işgali (1783) veya ilhakı (1792) ile bağımsız Türk çağı kesin olarak sona ermiş ve bu durum günümüze kadar sürmüştür. Aynı dönemde Bucak'ta da Rus orduları eliyle Türklere yönelik soykırımlar icra edilmiştir. Üstelik yüzyıllara yayılmış süreğen Ruslaşmaya ilaveten, özellikle XX. yüzyıl ortasında Kırım'da yaşanan acıklı gelişmelerle "Türksüzleşme" doruğa çıkmıştır. Son zamanlarda pek çok Ukrayin'de görülen kanda ve soyda Türklük arama akımının etnik haritaya etkisi söz konusu değildir ve geçici bir romantik tutumu yansıtır. Geri dönüşlerle Kırım'ın yeniden Türkleşmesi ise uzak bir ihtimaldir. Vaki olan şey, bölgenin etnik çok türlülüğünün artması, belki Ukrayin desteği ile Rus çoğunluğun ağırlığının törpülenmesidir. Bütün Doğu Avrupa arazisindeki soydaşlarına kıyasla en fazla talihe sahip olan Dobruca Türkleri ise çoktan eski yurtlarını boşaltmışlardır ve bugün Romanya'da "her ülkede bulunması gereken" kadar Türk bulunmaktadır. Moldova'da yoğunlaşan Gagauz nüfusunun fazla olmayışını da buna ilave etmek gerekir.

Sonuçta, en fedakâr hesaplamalarla Hun çağını başlangıç kabul etsek bile, Doğu Avrupa veya Karadeniz bozkırları 1500 yıla yakın bir süre Türklüğe yurt olmuştur. Burada tarihin hızlı işleyişi hatıraların yoğunluğunu da beraberinde getirmiştir. Bölge sadece kendi tarihlerini merak eden Türkler için değil, tarihin doğasını merak eden tüm araştırmacılar için en önemli ve açık numunelerin bulunduğu bir saha olarak önemini korumaktadır.

Osman Karatay - Serkan Acar

İskitler

İlhami Durmuş*

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp, kaynaşmalarında ve bazen büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihî devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının anavatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadırgan Dağları'ndan, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır[1].

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural Dağları ile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkasları geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kafileler de olmuştur[2]. Bu ikinci yoldan Ön Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sümerliler olduğu kabul edilmektedir. Sümerlilerin Turanî bir kavim olması, bunların menşeini Orta Asya'ya götürmektedir[3]. Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alına-

---

* Gazi Üniversitesi.

1 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, Ankara, 1930, s. 3.

2 Afet İnan, *Türk Tarihinin Anahatları*, Ankara, 1930, s. 52.

3 Yusuf Ziya Özer, "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", *II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1937, s. 116.

Grek kaynaklarında İskit adına ve İskitler hakkındaki bilgilere MÖ VIII. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir[17]. Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un tarihinde adlarıyla birlikte İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Hippokrates'te de İskit adı geçmekte ve özellikle İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında kıymetli bilgilere yer verilmektedir. Strabon'un coğrafyasında da İskit adı geçmekte ve onların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Thukydides'in Peloponnesoslular ile Atinalıların Savaşı ve Ksenophon'un, Kyros'un Anabasisi adlı eserlerinde de İskitlerden bahsedilmekte ve İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.

Asur Kaynaklarında İskit Adı

Asur kaynakları tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda bir takım tarihi hadiselere, siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar vardır. Bilindiği üzere, yaklaşık MÖ 3100 yıllarında yazı Sümerliler tarafından icat edilmiş ve Mezopotamya'nın kuzey ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin değişik konulardaki bilgilerin günümüze kadar ulaşabilmesinde son derecede hayati bir rol oynadığına şüphe yoktur. Söz konusu kavimler içerisinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yerleşmiş olan Sami kökenli kavimlerin kuzey kolunu oluşturan Asurluların önemli bir yeri vardır.

Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan kavimlerle tanışma imkânı bulmuşlardır. Asurlular İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında İskitlerin adı ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait vesikada "Gimirrailer" ve "Aşguzailer" olarak zikredilmektedir[18]. Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden "Gimirrailerin" Kimmerler ve "Aşguzailerin" de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit Hükümdarı Bartatua ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.

---

[17] Karl Kretschmer, "Scythe", s. 923.

[18] Danial David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, New York, 1968, s. 517.

Pers Kaynaklarında İskit Adı

Pers kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden "Saka" olarak bahsedilmektedir. Sakalar yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır. İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun Kitabesi'dir. Bu vesikaya göre, Sakalar, "Saka tigrakhauda" (Sivri Başlıklı Sakalar), "Saka tiay para daray" (Denizin Ötesindeki Sakalar) ve "Saka haumavarga" olmak üzere üç grupta incelenmektedir[19].

Persepolis'teki Xerxes Kitabesi'nde de "Daha", "Saka haumavarga", "Saka tigrakhauda" ve "Skudra" adları geçmektedir. "Denizin Ötesindeki Sakalar"dan burada fazla bahsedilmiyor[20] fakat bunlar için "Skudra" adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çivi yazılı tabletler üzerinde de "İçkudra" (Susça) ve "Çkudra" (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri,[21] yani "Denizin Ötesindeki Sakalar" için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çivi yazılı metinlerde "Omuvargafa" adına rastlanılmaktadır[22] ki bunun "Sakai Amyrgioi"[23] ile şüphesiz aynı olan Saka halkının lakabı olduğu anlaşılmaktadır. "Tigrakodap" (Persçe Tigrakhoda) adı da bu çivi yazılı tabletlerde geçmektedir. Şüphesiz bununla Jaxartes Irmağı'nın yanında oturan Sakalar ifade edilmektedir[24].

Çin Kaynaklarında İskit Adı

İskitler hakkında yapılan çalışmalarda Çin kaynaklarından da istifade edilmektedir. Ancak bu kaynaklarda sadece Orta Asya İskitleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Asıl Çin kaynaklarını "Tsan-Tsien'in Biyografisi" ve "Batı Ülkeleri Monografisi" oluşturmaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, "Sai"[25] ve "Sai-wang" şeklinde gösterilmektedir[26] ve çoğu zaman Sakalara, Sai adı ve-

---

19 Albert Herrmann, "Die Saken und der Skythen des Dareios", *Archiv für Orientforschung*, I, 1933, s. 158.

20 Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 60- 61.

21 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, XXIV, Leipzig, 1870, s.29.

22 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 42.

23 Herodotos IV, 64.,

24 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 61.

25 Franke'nin verdiği bilgiye göre, Sai adı daha önce araştırma yapan Sinologlar tarafından, Szu (Klaproth), Su (De Guigmes), Sai (Remusat), Sse (Julien) ve Se (Schott) olarak da okunmuştur.

26 Otto Franke, *Beitraege aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens*, (?), 1904, s. 46.

rilmiştir. Batı Türkistan'a giden Sakalar ise, "Sai-wang" adı ile tanıtılmıştır. Çincede "wang" sözü "hükümdar, prens" demektir. Bu nedenle bu boyu, hükümdar soyu şeklinde tanıtanlar dahi olmuştur[27]. Eski Çincede Sak olan Sai şüphesiz Sakalar için kullanılmıştır[28].

Sai halkları arasında "An-shi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsun, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-li" toplulukları bulunmaktadır. Asıl Sai halkları Türkistan'ın batı kısmındadır[29].

İskit, Saka ve Sai Adlarının Karşılaştırılması

İskitler daha önce de belirttiğimiz üzere, Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmışlardır. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları, onların çok sayıda kavim tarafından tanınmalarına vesile olmuştur. Onların geniş bir sahaya yayılmış olduklarını yazılı kaynaklar açık bir şekilde göstermektedir. İskitlere ait arkeolojik malzemenin de bu geniş coğrafyadan çıkarılmış olması yazılı kaynakları desteklemektedir. Burada İskit adını aydınlatmaya çalıştığımızdan yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Grek kaynaklarındaki Skythai, Pers kaynaklarındaki Sak, Çin kaynaklarındaki Sai ve Asur kaynaklarındaki Aşguzai'nin aynı olup olmadığı, başka bir deyişle aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen MÖ VIII. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkânı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve Perslerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır.

Pers kaynaklarında geçen "Saka haumavarga" şüphesiz Herodotos'ta geçen "Sakai Amyrgioi"[30] ile aynıdır. Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, basit olarak belki "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" biçiminde düşünülebilir[31]. "Saka tiay para daray" yani "Denizin Ötesindeki Sa-

---

[27] Bahaedddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara, 1981, s. 184.

[28] Gustav Haloun, "Zur Üe-Tsi Frage", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, 93, 1937, s. 251.

[29] Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII/1, 1942, s.137-139, 168.

[30] Herodotos VII, 64.

[31] Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 42.

kalar" olarak Karadeniz İskitleri düşünülmüştür. Greklerin dilinde Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan "Saka haumavarga", "Sakai" olarak adlandırılmıştır.

Herodotos, Sakalar olarak adlandıran İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca Greklerin İskit olan doğu Sakalarını, "Sakai Amyrgioi" olarak adlandırdıklarını, Perslerin ise, bütün İskitleri "Sakai" olarak adlandırdıklarını[32] belirtmektedir. Bizzat Persleri tanıyan Herodotos'un Perslerin bütün İskitleri "Sakai" olarak tanıdıklarını belirtmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır ve Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmesi meselenin hallini kolaylaştırmaktadır. "Denizin Ötesindeki Sakalar" tabirinin Karadeniz İskitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarındaki Aşguzai (İşkuzai) adı da Sakalar için kullanılmıştır[33]. Çin kaynaklarında ise Sai adı geçmektedir. Klasik Çincede Sai, Sak[34] olarak okunmaktadır.

Grek kaynaklarındaki Skythai'nin, Pers kaynaklarındaki Saka ile aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır fakat Grekler İskit tabirini daha çok Batı İskitleri, yani Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakalar için kullanmıştır. Çin kaynaklarındaki Sai adı Doğu Sakaları için kullanılmıştır. Greklerin kullandığı İskit kelimesinin ad olarak Perslerin Sakalarını tam olarak karşılamasa da onların büyük bir kısmını karşıladığı anlaşılmaktadır. Grek kaynaklarındaki İskit adının Pers kaynaklarındaki Saka, Asur kaynaklarındaki Aşguzai kelimelerini karşıladığını söylememiz mümkündür. Çin kaynaklarında geçen Sai'nin de Pers kaynaklarında geçen Doğu Sakaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çinlilerin batısında, Asurluların kuzeydoğusunda ve Greklerin doğusunda bir coğrafyaya yayılmış olan Perslerin Doğu Sakalarının Çin kaynaklarındaki Sai, Grek kaynaklarındaki Skythai'nin Pers kaynaklarındaki "Denizin Ötesindeki Sakalar" ile aynı olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İskitlerin çok geniş bir sahaya yayılmaları ve farklı kavimler tarafından tanınmaları ve kendi dillerinde adlarının ne olduğunun bilinmeme-

---

[32] Herodotos VII, 64.

[33] Sami kökenli bir dil olan Arapçada "Türk" kelimesinin çoğulu olarak "Etrak" kelimesinin kullanılması gibi, "Aşguzai" ya da "İşguzai" kelimesi de çoğul olarak "İskitler" (Sakalar) manasında kullanılmış olabilir. Türk/Türkmen adının günümüzde de farklı dillerde farklı telaffuz ve imlalarının bulunması, bundan asırlar öncesi "İskit" adının da değişik dillerde değişik telaffuz ve imlalarının bulunabileceğine işaret olarak kabul edilebilir.

[34] Çin kaynaklarında klasik Çincede geçen "Sai" adının "Sak" olarak okunduğu Sinoloji sahasında çalışan, özellikle Klasik Çince uzmanları tarafından ifade edilmektedir.

si meseleyi güçleştirmesine rağmen antik kaynakların verdiği bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz üzere, İskitlerin Sakalar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkındaki bilgileri hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da bulundukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Son yıllarda artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır.

Arkeolojik buluntular İskitlerin MÖ I. bin yıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir[35]. Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve Aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır[36].

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus Nehri'nden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran Platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna Nehri'nin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu[37]. Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi ilk olarak MÖ VIII. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca bozkır topluluklarının elinde kalmıştır[38].

---

[35] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987, s. 15.

[36] Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 5.

[37] Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 33- 34.

[38] Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 6.

Çin'in Kuzeybatısından Hazar Denizi'ne Kadar İskitler

Behistun Kitabesi 6'da en eski ülkeler listesinde yalnız Saka adı bulunuyor. Persopolis'te Darius Kitabesi ülkeler listesinde de ilk defa Hinduş adı meydana çıkıyor. Bu liste İndus bölgesinin zaptından sonra, keza Tell el Maskautah, Kabret ve Mısır'da Süveyş'ten Darius stellerinde olduğu gibi yapılmıştır. Sonunda bu liste Sakaların Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan Sakalar ve ovalıkta yaşayan Sakalar olmak üzere iki gruba ayrıldığını göstermektedir. Artık, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'nın arka arkaya sıralandığını daha sonraki kitabe örnekleri açıklıkla göstermektedir. Düzlükteki Sakalar şüphesiz Saka tigrakhauda'dır. İlk grup olarak ise, Saka haumavarga gösteriliyor. Hemedan'dan I. Darius'un altın levha kitabesinde Saka haumavarga, adı geçen yerin sonunda kuzeydoğu sınır halkı olarak tespit edilebilmektedir. Burada imparatorluğun kuzeydoğu-güneybatı sınırı boyunca Sogd'un yanından Put'a kadar Sakaların bulunduğu belirtilimektedir[39]. İran'a arkeolojik kazılar yapmak üzere giden Ernest Herzfeld'in Hemedan'da bulduğu bu altın kitabede Pers İmparatorluğu kayıtlarına göre Darius zamanında en kalabalık sınır halkı olarak Sugda'nın ötesinde kuzeydoğuda bulunan Sakalar gösterilmektedir. Herzfeld bu bilgilerden şimdiye kadar kabul edilenin aksine, Sakaların vatanının Pamir silsilesi olmadığı ve adı geçen yerin kuzeyindeki Fergana Ovası'nın olduğu sonucunu çıkarmaktadır[40].

[39] Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 67.

[40] Albert Herrmann, "Die Saken und der Skythen des Dareios", s. 157.

Strabon ise Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitlerin daha çok Dahalar, daha doğudakilerin ise Massaget ve Sakalar olduklarını [41] belirtmektedir. Hekataios ise Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç grup tanıyor. Pers takviminde Hekataios'un doğru anlattığını, artık yazılı listeler göstermektedir. Yalnız Massaget tasviri orada meydana çıkmıyor. Her iki ad Saka tigrakhauda ve Massaget tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Bununla her iki tasvirin birbirini tuttuğu ve özellikle "Massagetai" olarak ifade edilebildiğine karar verilebilmektedir. Keza her iki adla tamamen açık bir şekilde Saka kavimlerinin Batı Türkistan düzlük sahasındaki grupları belirtilmiştir. Mısır Darius stelinin ifadesiyle "Düzlük Sakaları", Hekataios'taki gibi, Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgede yaşayan "Düzlük Massagetleri" olarak belirtilmiştir[42].

Hemedan'da bulunan altın kitabede Soğdiana'nın ötesinde oturan Sakalar, yani "Saka tiay para Sugdam" söz konusudur. Sugda'nın doğal sınırı Zerefşan'ın kuzeyindeki dağlardır. Bunların arkasında Jaxartes sahası başlamaktadır. Yalnız Sakaların oturduğu "Para Sugdam" günümüzde Fergana'dır. İlk olarak Sogdiana dağlarının arkasında Ptolemaios'a göre Sakaların ülkesi başlıyor. Burası Surcab ve Vachş nehir bölgeleri üzerinde güneye doğru genişlemiştir. Böylece aşağı yukarı Karategin'de Saka ülkesine dâhil olmaktadır. Herhalde bu hat daha iyi olarak altın kitabedeki "Para Sugdam"a uyuyor[43].

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerin yanı sıra Pers ve Grek kaynaklarındaki bilgilerden de Doğu Sakalarının ağırlık noktası meydana çıkarılabilmektedir. Bunların yerleşim sahasının Fergana ve bunun doğusunda aranması gerekiyor. Çin kaynaklarına göre, doğu tarafı için Tiyen-Şan'da, Yukarı İli, Çu ve Narin'de oturdukları açıktır. Şüphesiz daha sonra, Hoten ve Maralbaşı'nda bulunmuş olan Sakaca el yazıları, günümüz Doğu Türkistan'ında Sakaların yayılmış olduklarına işaret ediyor. Bu yayılmanın ne zaman olduğunu belirleyemiyoruz[44].

Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne Kadar İskitler

Hazar Denizi'nin batısından başlamak üzere Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyindeki sahaya İskitler yayılmıştır. Bunların yayıldıkları coğrafya hakkında antik kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Bu kaynaklar arasında Hero-

---

[41] Strabon XI, 8, 2.

[42] Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 70.

[43] Albert Herrmann, "Die Saken und der Skythen des Dareios", s. 159- 160.

[44] Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 86.

dotos'un verdiği bilgi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılar sonucunda meydana çıkarılan maddî kültür unsurları da İskitlerin yayıldıkları coğrafya hakkında bize fikir vermektedir.

Adı geçen bölgede yaşayan İskitler, Pers kaynaklarında "Deniz'in ötesindeki Sakalar" olarak adlandırılmıştır. Herodotos bu bölgede yaşayan İskitlerin oturduğu yerler hakkında iki farklı mütalaa vermektedir. Bunlardan birincisi Pers Kralı Darius'un İskitya seferi dolayısıyla söylediklerdir[45]. Buna göre, İskitya toprakları kare şeklinde, dama tahtasını andırır bir düzlüktür. Burada çarpışan ordular, büyük ırmaklar ve dağlar yüzünden hiçbir güçlüğe uğramadan dama taşları gibi, kolayca dolaşmaktadır. İkincisi ise, Herodotos'un Olbia'daki Greklerden ve Aristeas adında, MÖ VII. yüzyılda yaşamış olan bir seyyahın söylemiş olduğu destan dizelerinden öğrenmiş olduğu bilgilerdir.

Buna göre, Güney Rusya'da Olbia kentinden kalkarak, kuzeye doğru gidilirse, önce Hypanis[46] Nehri'nin denize yakın kıyılarında oturan Kallipidaia İskitlerine rastlanır[47]. Daha kuzeyde Tyras[48] Nehri ile Hypanis Nehri'nin orta yataklarının birbirlerine yaklaştıkları yerde Halizonlar yaşamakta idiler. Bunların yaşayışları da Kallipidailerinki gibi, İskitlerinkinden epeyce değişik olup, çiftçilikle uğraşmakta idiler. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştirdikleri belli başlı ürünlerdi. Halizonların yukarısında çiftçi İskitler vardı. Bunlarda buğday yetiştirmekte idiler. Daha yukarı da ise Neuriler yaşamakta idiler. Bunların kuzeyinde ise, iskân edilmemiş bölgeler bulunmaktaydı[49].

Deniz yönünden gelirken Borysthenes[50] Nehri'ni geçince, ağaçlı bir bölge gelmekte, bu bölgenin iç kesimlerinde ise, çiftçi İskitler oturmakta idiler. Bunlar kendilerinin adının Olbiopolitler olduğunu söylemekte idiler[51]. Bu çiftçi İskitlerin oturduğu bölge, doğuda Pantikapes[52] kuzeyde ise Borysthenes nehirleri arasında yer almakta idi. Bundan sonra gelen bölge çöllerle kaplı olup, buralarda İskit soyundan olmayan Adrophaglar oturmakta idiler. Adrophaglar'ın bölgesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller başlamakta idi. Bu çöllerin başladığı yerlerde insan yaşamamaktaydı[53].

---

[45] Herodotos IV, 101-102.

[46] Bugünkü Bug Nehri

[47] Herodotos IV, 17.

[48] Bugünkü Dinyester Nehri.

[49] Herodotos IV, 17.

[50] Bugünkü Dinyeper Nehri.

[51] Herodotos IV, 18.

[52] Dinyeper Nehri'nin kollarından biri.

[53] Herodotos IV, 18.

Herodotos, sözünü ettiğimiz çiftçi İskitlerin doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitlerin sürülerini otlattıklarını ve bu bölgenin Gerros[54] Irmağı'na kadar uzandığını belirtmektedir. Gerros'tan ötesi ise, hükümran İskitlerin ülkesi olup, güney yönünde Taurika'ya,[55] doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes[56] adı verilen limana ve Tanais[57] Nehri'ne kadar uzanan toprakları kaplamaktaydı. İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturmaktaydı. Kuzeyde hükümran İskitlerin ötesinde, İskit olmayan Melankhlenoslar yaşamakta idi. Melankhlenosların ülkesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller ve bataklıklar başlamakta idi[58]. Tanais Nehri'ni geçtikten sonra ise İskitya sona ermekte idi[59].

Ön Asya'da İskitler

İskitler Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye,[60] daha genel bir deyimle Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerler ile olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir[61]. Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler[62].

İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hâkimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı İskitler muhtemelen de Akamenit dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bı-

---

54 Bugünkü Donetz Suyu.

55 Kırım Yarımadası.

56 Kremnes Deniz Çarşısı, Azak Denizi üzerinde bir ticaret limanı idi.

57 Bugünkü Don Nehri.

58 Herodotos IV, 20.

59 Herodotos IV, 21.

60 Herodotos IV, 12.

61 M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, I, Ankara, 1984, s. 113.

62 Herodotos IV, 1.

rakmıştır[63]. MÖ IV. yüzyılın başlarında dahi Doğu Anadolu'da hâkim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, Onbinler'in dört plethron[64] genişliğindeki Harpasos[65] Nehri'ne kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang[66] gittiklerini belirtmektedir[67].

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş[68] fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak anılmaktadır[69].

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü her geçen gün daha da kuvvetlendirmektedir.

İskitlerin Kökeni Meselesi- İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E. H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı"[70] diyerek, meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde XVIII. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İranî, Slav ve Ural-Altay ırkı nazariyeleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

---

[63] Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 49- 50.

[64] Plethron: 100 ayak: 29,6 m'dir. Buna göre 4 plethron 4x29,6=118,4 m eder.

[65] Çoruh Nehri.

[66] Parasang fersahtır. 1 fersah yaklaşık 5,5 km'dir. 5,5x20=110 km eder.

[67] Ksenophon IV, 7, 18.

[68] Herodotos I, 105.

[69] Karl Kretschmer, "Scythe", s.940.

[70] Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, s. 35.

İranîlik Nazariyesi

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen nazariyelerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduklarıdır. XIX. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in[71] çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir.

XX. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun Doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir[72]. Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir[73]. Junge ise Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını[74] ve dolayısıyla Hint Avrupalîliklerini[75] kabul etmektedir. Von der Osten de adı çok defa zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupaî soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk topluluklarının da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor[76]. Potratz[77] ve Rostovtzeff[78] de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de "Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar" diyerek, onların Hint Avrupaî bir kavim olduklarını kabul ediyor[79].

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların

---

71 K. Zeus, *Die Deutschen und Nachbarstaemme*, München, 1837; K Müllenhoff, "Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten", *Deutsche Altertumskunde*, III, Berlin, 1870-1900; W. Tomaschek, *Kritik der aeltesten Nachrichten über den Skythischen Norden*, I, Wien, 1888; J. Fressel, *Die Skytho-Saken die Urvaeter der Germanen*, München, 1886; L. Wilser, *Investigations in the Province of Gotho-Slavonic Relations*, St. Petersburg, 1899.

72 Albert Herrmann, "Sakai", *Paulys Real Encyclopaedie der Altertumswissenschsft*, II A 1, Stuttgart, 1921, s. 1798.

73 Karl Kretschmer, "Scythe", s. 925.

74 Julius Junge, *Saka-Studien*, s.6.

75 Julius Junge, *Saka-Studien*, s. 9.

76 Hans Hennig Von Der Osten, *Die Welt der Perser*, Stuttgart, 1956, s. 71.

77 Johannes Potratz, *Die Skythen in Südrussland*, Basel, 1963, s. 17.

78 Mikhail İ. Rostovtzeff, *İranians and Greeks in South Russia*, New York, 1969, s. 60.

79 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 24.

dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupaî bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır.

Slavlık Nazariyesi

Bu nazariyeye göre İskitlerin Slav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bahis mevzu fikir Slav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Hâlbuki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkânı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ. E. Zabelin'dir[80]. Zabelin Herodotos'un eserinden ziyade Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirmeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir[81]. Grigoryev, İlovayski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav orijinli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür[82].

Bu görüşü destekleyecek hiç bir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin Slavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim adamları dışında hiç bir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir.

Ural-Altay Irkı Nazariyesi

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıktıktan bu yana, en kuvvetli nazariye İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları nazariyesidir. Bu görüş de yaklaşık olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak B. G. Niebuhr[83] bilinmektedir.

---

[80] İ. E. Zabelin, *İstoria Ruskoy Jizni*, Moscou, 1876.

[81] Karl Kretschmer, "Scythe", s. 923.

[82] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 22.

[83] B. G. Niebuhr, *A Dissertation on the Geograpy of Herodotos and Researches into the History of the Scythians, Getae and Sarmatians*, Oxfort, 1830.

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir metotla inceledikten sonra, İskitlerin Tatar[84] veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi mütehassıslarından Grote de aynen kabul etmiştir[85]. Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann[86] takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür[87]. Nagy[88] de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu nazariye gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı mütehassısı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır[89]. Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor"[90] demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir[91].

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu nazariyesi doğrultusunda asrımızda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupaî bir kavim olmadıklarını,[92] dolayısıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir[93]. Franke de İskitlerin Türk olduğu fikrindedir[94]. Meyer ise göçebeleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus ve Jaxartes dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vak-

---

[84] Burada Tatar ismi Asya Türkü manasında kullanılmıştır.

[85] George Grote, *History of Greece*, III, New York, 1857, s. 240.

[86] K. Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande*, Berlin, 1855.

[87] Heinrich Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, II, Berlin, 1878, s. 343.

[88] G. Nagy, *Neprajzi Füsetek*, No. 3, Budapest, 1895.

[89] Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 77.

[90] Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapest, 1981, s. LVII.

[91] Geza Kuun'un İskitlerin Türklüğü fikrini ileri sürdüğü "Codex Cumanicus" 1880 yılında neşredilmiştir. Adı geçen eserin yaklaşık bir asır sonra, yani 1981 yılı neşrinden faydalanılmıştır.

[92] Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 44.

[93] Ellis H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", *Cambridge Ancient History*, IX, Cambridge, 1970, s. 187.

[94] Otto Franke, *Beitraege aus Chinesischen...*, s. 60-61.

tiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir[95]. Huntingford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir[96]. Ruben ise İskitlerin lisanı İran lisanı olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepegöz'e benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikâyelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak,[97] İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, "Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı"[98] diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleridir"[99] diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise antik kaynakları ilmi metotla inceleyerek, "İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını" beyan ediyor[100]. Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor[101]. İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşeî ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim" dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul etmektedir[102]. Kırzıoğlu da "İskitlerin bir Türk kavmi" olduğunu aynen kabul ediyor[103]. İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit"

---

95 Eduard Meyer, *Geschichte der Altertums*, I/2, Berlin, 1926, s. 905.

96 G.W. B. Huntingford, "Who were the Scythians", *Anthropos*, XXX, 1935, s. 785- 795.

97 Walter Ruben, "Biyografi Tarihi için Türk, İran ve Hint Materyalleri: Kyros-Keyhüsrev-Krisna-Afrasyab-Alper Tunga", *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, I, 1940- 1941, s. 698.

98 Hans Hennig Von Der Osten, *Die Welt der Perser*, s. 71.

99 Molla Mehmed El'abeşi, *Tarih-i Kavmi Türki*, Ufa, 1909, s. 54.

100 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 8

101 M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", *Belleten*, II, 1938, s. 349.

102 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul, 1981, s. 34.

103 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953, s. 69.

adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor[104]. Tarhan ise İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katiyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir[105]. Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyiminin kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo-Germen kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde "Türklerin ve hatta Moğolların" dahi olduğunu kabul etmektedir[106]. Seyidof ise Sakaların esasını Türk dilli kabilelerin teşkil ettiğini belirtmekte ve "Türk boyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin soy kökünde-etnik oluşumunda rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır" demektedir[107]. Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış "Türkler olduğunu, hanedanın ve hâkim unsurun Türklüğünü" kabul etmektedir[108]. Koca ise, "İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu" kanaatinde olduğunu belirtmektedir[109].

İskitlerin Türklüğü Meselesi

İskitlerin kökenine dair nazariyelere baktığımızda, İskitlerin Slav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İranî bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İranî bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları nazar-ı itibara alarak, görüşlerini beyan etmektedir. İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim âleminde daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapı-

---

104 Mihail Guboğlu, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, 1981, s. 753.

105 M. Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", s. 358.

106 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 186.

107 Mireli Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Taleyi Hakkında", *Kardaş Edebiyatlar*, V, 1983, s. 39.

108 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya- Afrika Devletleri*, Ankara, 1990, s. 127.

109 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri I*, İstanbul, 1990, s. 31.

lacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dâhilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkân ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İlk Yurtlarının Türk Anayurduyla İlgisi

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes Irmağı'nı geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler"[110] demektedir. Herodotos, Araxes'i Aral Gölü'nün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar Denizi'ne batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin MÖ VIII. yüzyılda Orta Asya'da bulunduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar göçebe toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz[111]. Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray[112] ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlayabiliyoruz. Bu da bir zamanlar İskitlerin bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda aranması gerektiğini gösteriyor. Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor[113]. Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Yazılı kaynaklardaki bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular da desteklemektedir. İskitlere ait arkeolojik buluntuların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Tuva'da Arzhan Kurganı buluntuları İskitlere ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit–Sibirya kültürü etki etmekte ve

---

[110] Herodotos IV, 119.

[111] G.. W. B. Huntingford, "Who were the Scythians", s. 785.

[112] Albert Herrmann, "Die Saken und der Skythen des Dareios", s. 158.

[113] Strabon XI, 5, 11.

bu kültür bozkırlarda MÖ VIII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişim göstermektedir[114].

Modern araştırıcılardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: "Elbette, göçebe İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Ari olmayan köklerini hatıra getirir"[115]. Ancak Minns bu görüşü ortaya attığında henüz bozkırların doğusunda birçok kurgan, özellikle Tuva'da Arzhan Kurganı açılmamıştı. Daha bilgiler yeterli değilken böyle bir görüş isabetli bir şekilde mevcut kaynaklardan hareketle ileri sürülmüştü. Arzhan Kurganı'nın açılması ve buluntularının değerlendirilmesi İskitlerin ilk yurtlarının Asya içleri olduğunu hatırlatmaktan öte, artık kesinlikle düşündürüyor[116]. Artık İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da sürmüş ve bilim âleminde kabul edilmiştir. Batıda bulunmuş olan görünürdeki yeni bir takım Sibiryalı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin Batı Sibiryalı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir[117].

Türk ırkının anavatanı Asya'nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan Dağları'ndan, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır. Türkler bu sahalardan bütün dünyaya yayılmıştır[118].

Herodotos'un İskitlerin Asyalı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle göçebe İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor. İskitlerin geldiği coğrafyada Ural-Altay ırkına mensup kavimlerin dışında başka ırktan kavimlerin bulunması da onların Türk soyundan olabileceğini gösteriyor.

---

[114] Mihail Petroviç Gryaznov, *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni*, Leningrad, 1980, s. 56.

[115] Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 44.

[116] İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, Ankara, 2002, s. 621.

[117] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 23.

[118] Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 3.

Adlarının Türklükle İlgisi

İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Parulat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor[119]. Kuun ise, Part topluluklarının kolektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsac-es), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki "Sakai" adının kuşkuya yer bırakmaksızın oriental Türk sözü "sağ", "akıllı", "yetenekli", "ileri görüşlü" anlamına gelen sözlerle ayru olduğunu belirtiyor[120]. Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lügatinde Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor[121]. Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibirya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmakta olmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor[122]. Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlarla soyca ya ayru ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor[123]. Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin "yay" olduğunu, bazı Türk lehçelerinde "kuvvet", "güç" manalarının bulunduğunu belirtiyor[124]. Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa(yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor[125].

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamları-

---

119 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 35.

120 Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, s. LVII.

121 M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarih Tezi...", s. 349.

122 M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarih Tezi...", s. 350.

123 Mireli Seyidof, "Altın Muharibin...", s. 31- 32.

124 Mireli Seyidof, "Altın Muharibin...", s. 32.

125 Mireli Seyidof, "Altın Muharibin...", s. 34.

nın Türklükle ve Türkçeyle bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof'un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ye okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar[126] gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dillerinin Türk Diliyle İlgisi

Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesini zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İranî bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eskiçağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus[127] örnek olarak verilebilir. Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir[128]. İskitler Graucasus dağına Graucasim demiştir. Türk dilinde "kar", "kar"ı ve "okar", "yüksek"i nitelemek için kullanılmaktadır. Formalardaki "augan", Uygurca "okan", Çağatayca "ogan" yani "Büyük Tanrı"ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da balık gölüne işaret etmektedir[129].

---

[126] Mireli Seyidof, "Altın Muharibin...", s. 36.

[127] Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, s. LVII.

[128] Gyula Nemeth, "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, XV, 1940, s. 806.

[129] Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, s. LVIII- LIX.

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe tanrı adlarıyla Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaeos", Gea'ya "Apia", Göksel Aphrodite'ye "Artimpasa", Poseidon'a "Thamimasadas" dediklerini bildirmektedir[130]. Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpasa, Erdem başı bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı göstermektedir. En büyük tanrının adı olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına gelmektedir[131].

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarında bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun[132] örnek olarak verilebilir. Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle, bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir[133]. Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna, "Birbiriyle hiç ilgisi olmayan dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilindendir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez"[134] derken, bunun sebebini de adı geçen eserde açıklamaktadır. Oysa Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

Kazakistan'da Alma Ata'nın yakınındaki Esik Kurganı'nda üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olup 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu"[135] şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçaları ve nihayet Esik Kurganı'nda bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz Çin'in kuzeybatısından Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve

---

130 Herodotos IV, 59.

131 Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, s. LIX.

132 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 9-70.

133 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 77.

134 Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara, 1990, s. 38.

135 Olcas Süleymanov, "Ceti Sudın Köne Cazbaları", *Kazak Edebiyatı*, 11 Eylül 1970, s. 3.

Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi,[136] çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, "Türk-Tatar" ve "Fin-Ugor" dillerinin henüz ayrılmadığı dönemdendi.

Dinlerinin Eski Türk Diniyle İlgisi

İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İskitlerin tanrıları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a ve Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaios", Toprak'a "Api", Apollon'a "Oitosyros", Göksel Aphrodite'ye "Artimpasa", Poseidon'a "Thamimasadas" denildiğini bildirmektedir[137].

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök Tanrı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç tanrı bulunmaktadır. Eski Türkler'e ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Kitabeleri'nde "Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir:[138] Türk milleti yok olmasın, millet olsun"[139]. Bu iki tanrıdan başka, Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri tanrıça fonksiyonu itibariyle eski Türklerdeki Umay'a tekabül etmektedir[140]. Yer tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran tanrı adı olup, daha sonra Ebe'lere, doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir[141]. Eski Türklerde muhterem kadınları tanrıça adlarıyla yâd etme âdetinin olduğunu da Orhun Kitabeleri'nden anlıyoruz. Zira Bilge Kağan anasını Umay gibi görmektedir[142].

---

136 Andreas David Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", s. 50.

137 Herodotos IV, 59.

138 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 10.

139 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1991, s. 78.

140 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 10.

141 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 10.

142 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 25.

İskit ve eski Türk dinleri arasında paralellik kurabilmek mümkündür. İnancın merkezinde Gök Tanrı'nın olduğu anlaşılıyor. Özellikle böyle bir inancın varlığı bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında görülmektedir. İskitlerin doğusunda yaşayan ve Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalarla Massagetlerin aynılığı bilinmektedir[143]. Massagetlerin dini inancıyla ilgili olarak Herodotos, "Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler. Bunun anlamı tanrıların en hızlısı olan Güneş'e en hızlı hayvanı takdim etmektir" demektedir[144]. Buradan onların Politeist (çoktanrılı) bir inancının olmadığını, muhtemelen Herodotos tarafından belirtilen güneşin de gök olabileceğini düşünebiliyoruz. Eski Türklerde Gök Tanrı adına hayvanlar, özellikle at sunulmakta ya da kurban edilmekteydi[145]. Göğün büyük cisimleri Güneş ve Ayın, sonunda gök gürültüsü ile şimşek gibi hadiselerin Gök Tanrıyla belirli bir bağlantısı vardı[146]. Massagetlerde tek tanrı olarak belirtilen Güneş de Ay ve yıldızlar gibi gök içerisinde yer aldığından bu durum Gök Tanrı inancıyla bağlantılıydı.

İskitlerde tanrı ya da tanrıçalar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykelleri yapılmamıştır. Dolayısıyla İskit tanrıları için tapınaklar da inşa edilmemiştir. "Asli Türk itikadında antropomorfizm yoktu. Bundan dolayı da onları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar inşa edilmiyordu" [147].

İskitlerde atalar saygıyla yâd ediliyordu. Onların hayatında atalarının mezarlarının önemli bir yeri vardı. Bir ölçüde onları yurtlarına bağlayan en önemli unsurlardandı. Bunu Darius'un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında çok iyi anlıyoruz. Darius İskit hükümdarına elçi göndererek kendisine karşı koyabilecek gücü varsa, karşısına çıkarak savaşmasını ister. İskit hükümdarı ise, hiç kimseden korkmadığını, hiçbir kentleri ve dikili ağaçlarının olmamasından dolayı savaşa girmediğini belirtir. Ancak Persler atalarının mezarlarını bulup onlara zarar verirlerse, o zaman savaşacaklarını bildirir[148]. Burada İskitlerde bir atalar kültünün varlığı anlaşılır. Eski Türklerde de atalara ait hatıralar kutlu sayılmaktaydı. Ataların ruhlarına kurbanlar kesilmekte ve onların mezarları korunmaktaydı[149].

---

[143] İlhami Durmuş, "Massagetler", *Bilig*, 3, 1996, s. 88.

[144] Herodotos I, 216.

[145] İlhami Durmuş, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1997, s. 16.

[146] Wilhelm Koppers, "Urtürkentum und Urgermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte", *Belleten*, V/17- 18, 1941, s. 504- 505.

[147] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1989, s. 297.

[148] Herodotos IV, 124- 127.

[149] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 291.

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazıları ise işlerini bozar[150].

Tabiat kuvvetlerine inanma eski Türklerde de vardı. Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu[151].

İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizme ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibirya'da yaşayan kavimlerin inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, "Büyücü-Sihirbaz" anlamına gelen "Şaman" kelimesinden türemiştir[152]. İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizmi Gök Tanrı ile Yer Tanrı ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir[153]. Yerleşmiş kanaat ise, mevcut bir dinde var olan ve dini bir bütün olarak algılamaya uygun şartların Şamanizmde oluşmadığı ve bundan dolayı bir inanç olarak kabul edilmesi gereğidir. Çünkü her din bir inanç olduğu halde her inancın bir din olmadığı bilinmektedir.

İskitlerin inandıkları ruhlar ve tanrılar âleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağlar İskitlerin Türklüğüne işaret olarak sayılabilir.

Gelenek ve Göreneklerinin Eski Türk Gelenek ve Görenekleriyle İlgisi

İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve

---

150 Albert Herrmann, "Sakai", s. 1797.

151 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 289.

152 Sadettin Buluç, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, XI, 1979, s. 320.

153 M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 1969, s. 148- 149.

göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir[154]. Hippokrates ise İskitlerin göçebe bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını[155] hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini bildirmektedir[156].

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu "derme ev"leri Türklerden alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Arapların da bu evlere "Qubba Turkiya", yani "Türk Çadırı" dedikleri bilinmektedir[157]. Ayrıca İskitlere tabi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kımız içtikleri ve sütü kurutarak "kurut" yaptıkları bilinen hakikatlerdendir[158]. İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirlerine benzemektedir[159].

Herodotos'un anlattığına göre, İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir[160]. Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme âdetinin gayri müslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslememeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslamî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkarabiliriz[161]. Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

---

154 Herodotos IV, 76.

155 Hippokrates'in İskitlerin hayat tarzına dair verdiği bilgiler, Güney Rusya'da takriben 1790 yılında yaşayan Türklerin hayat tarzıyla (Bkz. res.1a-b) yakın benzerlik göstermektedir.

156 Hippokrates XCI-XCIV.

157 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 34.

158 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 34.

159 Ellis H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, New York, 1924, s. 39.

160 Herodotos IV, 61- 63.

161 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 11.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır[162]. Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayri müslim Türk'ün dini merasimlerde çubuk kullandıkları düşünülecek olursa,[163] İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikrâmda bulunulduğunu[164] belirtmektedir. İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanyeh MÖ I. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir[165]. Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir[166]. İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır[167].

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir[168]. Orhun Kitabeleri'nden de böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve

---

162 Herodotos IV, 61- 63.

163 Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 87.

164 Herodotos IV, 79.

165 Nikita Yakovleviç Biçurin, *Sabronie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskva, 1950, s. 78.

166 Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s.87.

167 Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara, 1987, s. 326. II. Bayezid devri şairlerinden Mesihî'nin Ali Paşa hakkında yazdığı mersiyede: "Subhudem bir acep uğraş oldu", "Her taraf lagze-i sabaş oldu", "Dil paşa ile peykân-i oldu", "Kan yalaştı ve kardaş oldu". I. Selim devri Şairlerinden Ahi'nin bir şiirinde: "Okların can almağa tirinle yoldaş oldular", "Sinelerde kan yalaştılar karındaş oldular" denilmektedir. Günümüzde de kan kardeşliği hala mevcut olup, önemini korumaktadır. Mesela ufakken kan kardeş olan bir erkekle kız, büyüdükleri zaman birbiriyle evlenememektedir.

168 Herodotos IV, 71.

kulaklarını yaraladığını bildirmektedir[169]. Buradan İskitlerdeki ölü gömme âdetinin aynen Göktürklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölülerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır[170].

Klasik eserlerde "mumya", "mumyağ" ve "mumyag" olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Orhun Kitabeleri'nden öğrendiğimize göre, Köl-Tigin mumyalanmıştır. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazen tadile lüzum görmüşler fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyetten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır[171]. Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Göktürklere geçen ve onlardan da Anadolu Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir[172]. Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun Kitabeleri'nde mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir[173]. XII. ve XIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepecik yapma âdeti olduğu malûmdur. XIII. yüzyılda Altın Orda hanlarından Batu Han devrinde Türk ülkelerine seyahat eden Gillaume de Rubrouck Kıpçakların ölülerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir[174].

---

169 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 45- 46.

170 Sergei İ. Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Atlaya v Skifskoe Vremya*, Moskva, 1953, s. 328.

171 İbrahim Hakkı Konyalı, "Mumya ve Türkler'de Mumyacılık", *Tarih Konuşuyor*, III, 1969, s.1196-1199.

172 Herodotos IV, 71.

173 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 22.

174 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, s. 13.

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir[175]. Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı olduklarını Orhun Kitabeleri'nden anlaşılmaktadır. Türk Kağanı Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye edip Çin ülkesine yerleşenlere, Çince unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor[176].

Sanatlarının Eski Türk Sanatıyla İlgisi

İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, dairnî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabiat unsurundan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan[177] adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir[178]. Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir sahadan meydana çıkarılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslûbu" adı verilmektedir.

İskit ve Hun bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır[179]. En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üslûbu da İskitlerde çok kullanılmış ve

---

175 Herodotos IV, 76.

176 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 18, 21.

177 Kurgan kelimesi, Türkçe ile bağlantılı olup, "korugan"dan gelmektedir. Ölüyü koruyucu ve muhafaza edici vasfından dolayı bu ad verilmiş olabilir.

178 Sadettin Buluç, "Şaman", s. 331.

179 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.32.

onlar tarafından geliştirilmiştir[180]. Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunların aynı hayat tarzları ve aynı anlayışın sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmemizi mümkün kılar.

İskitlerin Devamı Kabul Edilen Türk Toplulukları

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakiyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tiyen-Şan, Maveraünnehr ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Göktürklerin ataları olabileceği düşünülmektedir[181]. Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakhauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Göktürk yazısının prototipi olduğu kabul görmektedir[182]. Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Göktürklere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Göktürkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir[183]. Özellikle Kuzey Sibirya'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan bir kaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey Irmağı ve Baykal Gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır[184]. Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir[185]. Filolojik olarak da Yakut'la Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre, "ya" ve "sak/sa"

---

180 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri I*, s. 35- 36.

181 A. Zeki Velidi Togan, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, İstanbul, 1942, s. 86.

182 Olcas Süleymanov, "Ceti Sudın Köne Cazbaları", s. 1-3.

183 A. Zeki Velidi Togan, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 86- 87.

184 A. Zeki Velidi Togan, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 92- 93.

185 Şakerim Kudayberdiulı, *Türk- Kırgız- Kazak Hem Hanlar Şeceresi*, Alma- Atı, 1991, s. 63.

her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, "yay/ya/sa"yı ad olarak almıştır[186]. Bu ad konulurken," sa/ya/yay/"ın, "kuvvet", "güç" ve "müstakillik" manaları dikkate alınmıştır[187]. Gerek Mançucada Sakaların Yakuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sa-k/ya/ça/yay, Kasok (Kas+ok), Bozok (Boz+ok), Üçok (Üç+ok), Onok (On+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılmakta[188] ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlardan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır[189]. Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımından bir delil sayılmalıdır. Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslarda yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir[190].

İskitlerin Siyasî Tarihi-Kavimler Göçü ve İskitlerin Tarih Sahnesine Çıkışları

Tarih öncesi devirlerden başlayan göçler aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlatabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. Genelde yukarıda da belirttiğimiz üzere, siyasi ve askeri sebeplerinin olduğu bir gerçektir. Burada ele alacağımız göç, MÖ VIII. yüzyılda İskitlerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili olanıdır.

Kavimler Göçü

Yaklaşık olarak MÖ 800 yıllarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hun kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır[191].

---

186 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Bakü, 1989, s. 86.

187 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 188.

188 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 86.

189 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 86.

190 Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1987, s. 449.

191 M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 365.

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, MÖ VIII. yüzyılın başlarında Hunlar Çinlilerle ve Choular ile savaşmışlardır. Bunun sebebi olarak da Choulaın her yerde garnizonlar kurmaları ve Hunların otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir[192]. İmparator Suan onlara karşı askeri bir harekette bulunmuştur[193]. Bunun sonucunda Hunlar Çin sınırının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır[194].

İskitlerin Tarih Sahnesine Çıkışları

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların MÖ VIII. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine geldikleri kabul edilmektedir[195]. Herodotos, Göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler ile yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göçtüklerini bildirmektedir[196]. Fakat İskitlerle Grekler in tanışmaları Grek ticaret kolonileri zamanına rastlamaktadır. Bilindiği üzere, Grekler Karadeniz kıyılarına koloniler kurarak, bir takım ticarî faaliyetler de bulunmuşlardır[197]. Bu kolonizasyon hareketleri İskitler hakkında fazla bilgi sahibi olmamıza yetmemektedir. Malzemelerin arkeolojik buluntulardan oluşması ve yazılı kaynakların olmaması sağlıklı sonuçlar çıkarma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (MÖ 680-668) devrine ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Bu vesikaya göre Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit Hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır[198].

Asur kaynaklarında İskitler hakkında Grek kaynaklarındaki kadar fazla bilgi olmamasına rağmen, Greklerin tarihi değer taşıyan ilk kaynağının Herodo-

---

192 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 38-39.

193 George Vernadsky, *A History of Russia I*, s. 50.

194 Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 43.

195 Karl Kretschmer, "Scythe", s. 923.

196 Herodotos IV, 11.

197 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1971, s. 169.

198 Danial David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 207.

tos'un eseri olduğu düşünüldüğünde, İskitler hakkında bilgi veren ilk Asur kaynağının, bundan yaklaşık olarak iki yüz yıl önce ortaya çıktığı anlaşılır. Buradan çıkarabileceğimiz başka bir sonuç da MÖ VIII. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitlerin MÖ VII. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hissedilir bir güç olacak şekilde Asur sınırına kadar ulaşmış olduğudur. Bu ifadeden İskitlerin Hazar Denizi'nin batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır. İskitlerin tarihini çok daha öncelere götürmek isteyenler bulunmakla birlikte, sağlıklı sonuçların alınabilmesi yazılı kaynak olmamasından dolayı mümkün olamamaktadır. Bizce, İskitler yukarıda adı geçen Kimmer yurduna, Asarhaddon'un adlarını zikrettiği dönemden önce, MÖ VIII. yüzyılın ortaları ya da bu tarihten biraz daha sonra gelmiş olmalıdır.

İskitlerin Diğer Kavimlerle İlişkileri

İskitlerin tarih sahnesine çıktıktan sonra çeşitli kavimlerle ilişkisi olmuştur. Bu ilişki genelde mücadeleleri aksettirmektedir. Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerlerle karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip yurtlarından kovarak, onları takip etmişlerdir. Bu esnada Urartulular, Persler ve Asurlularla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir. İskitlerin mücadele ettiği diğer bir kavim de bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlardır.

İskit-Kimmer İlişkileri

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler yukarıda bahsettiğimiz coğrafyaya gelince, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle bir araya gelip durumu görüşmüşlerdir. Hükümdarları ve halkın bir kısmı yurtlarını olası bir istilaya karşı savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi daha uygun görmüştür. Sonunda bu düşünce ayrılığından dolayı ikiye bölünen halk, birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terk etmiştir[199]. Buradan anlaşıldığına göre İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerlerle ilk teması kurmuşlar ve diğer bölgelerde yaşayan Kimmerler, İskitlerin batıya doğru geldiklerini ve durumun kendileri için kötü sonuç getireceğini anlamışlardır.

---

[199] Herodotos IV, 11.

Kimmerler MÖ VIII. yüzyılın son on yılı içerisinde yönelmişlerdir. Şüphesiz bu göçün merkezini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar oluşturmuştur. Kimmerler oradan hareketle Kafkas yolunu seçerek,[200] Kafkas geçitlerini aşmışlar[201] ve Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır[202].

Kimmerleri yurtlarından eden İskitler, Yakın Doğu'ya kadar onları takip ederek kovalamışlardır[203]. İskitlerin önünde Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartululara saldırmışlardır[204]. MÖ VIII. yüzyılın sonları ve MÖ VII. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde önemli değişiklikler olmuştur[205]. Anadolu'nun doğusundaki Urartu, MÖ VIII. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar, diğer taraftan Kafkaslara kadar uzanan büyük bir devlet olmuştu. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin saldırıları, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir. Urartu Kimmer mücadelesi sonucunda istilacıların yolu Anadolu'nun içlerine doğru çevrilmiş ve Urartu Devleti de çökmekten kurtulmuştur.

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a,[206] daha genel bir deyimle Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başladılar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin Urartu'nun kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar yayıldığı, Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda oturan İşkuzalar tarafından Mannaların ülkesine saldırıldığı ve göçün batıya doğru yöneldiği kabul ediliyor[207]. Buradan da anlaşılacağı üzere, Kimmerleri batıya gitmeye zorlayan sebeplerin başında doğudan gelen baskı yer almaktadır. Ayrıca, Kimmerleri batıya, yani Anadolu'nun içlerine iten sebepler arasında Kimmerler ve Anadolu'daki kavimler arasında daha önce gerçekleşmiş ilişkiler ve böylece Kimmerlerin Anadolu'nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.

---

200 Maximilian Streck, *Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's*, I, Leipzig, 1975, s. CCCLXXI.

201 C. F. von Lehmann-Haupt, "Kimmerier", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XI, 1, Stuttgart, 1921, s. 398.

202 M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 110.

203 M. Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, 24, 1970, s. 22.

204 Julius Jewy, "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", *Reallexion der Vorgeschichte*, VI, Berlin, 1926, s. 347.

205 Justin von Prasek, *Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung*, Darmstadt, 1968, s. 112.

206 Herodotos IV, 12.

207 C. F. von Lehmann-Haupt, "Kimmerier", s. 406.

Asur vesikalarında ilk olarak Kimmerlerin ortaya çıkışı Kral Sargon (MÖ 722-705) zamanına rastlamaktadır[208]. Bu tarih İskitlerin ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin İmparatoru Suan'ın, Hunlara karşı giriştiği cezalandırma tedbirleriyle harekete geçen Asya kökenli kavimlerin batıya doğru yapmış oldukları göçlerle doğrudan ilişkilidir.

İskit-Urartu İlişkileri

Urartulular yerleşmiş oldukları coğrafya itibarıyla, Kafkaslardan Ön Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartuluların güneylerinde bulunan Asur'la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslardan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkini Kimmerler, ikincisini ise onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir anlaşma yapmıştır[209]. Ancak İskitlerle Urartuluların dostlukları uzun sürmemiş ve VII. yüzyılın sonları ve VI. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır[210]. II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişabaini kenti ve kalesi MÖ VII. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zapt edilerek, tahrip edilmiştir. Burada yapılan kazılarda İskitlerin kullanmış olduğu ok uçları, orada yerleşik olan ve orayı savunanların cesetleri bulunmuştur[211]. Yine II. Rusa tarafından inşa ettirilen Rusahinili kentinin de MÖ VII. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm'lik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır[212]. Çavuştepe Kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir[213].

Urartulular tarih sahnesine çıktıktan sonra, Asurlular ile ilişkide bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. MÖ VIII. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslardan inen

---

208 Julius Lewy, "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", s. 347.

209 M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 113.

210 Hartmut Schmökel, *Kulturgeschichte des alten Orient*, Stuttgart, 1961, s. 639.

211 Hartmut Schmökel, *Kulturgeschichte des alten Orient*, s. 639.

212 Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, Ankara, 1982, s. 175.

213 Oktay Belli, "Urartular", s. 182.

Kimmerlerle de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitlerle zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların MÖ VII. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak MÖ 585 yıllarında[214] tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle İskit-Urartu ilişkileri, İskitlerin Urartu Devleti'ni ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

İskit-Asur İlişkileri

Kimmerlerin yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkasları aşarak, Urartu Devleti üzerinden Asur Devleti'nin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kimmerlerin hemen arkasından gelen İskitler Kimmerlerle birlikte Asur kaynaklarına geçmiştir.

Asarhaddon zamanında Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmerler ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit Hükümdarı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir[215]. Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur Kralı Asarhaddon, Hubaşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar giderek, Kimmer Başbuğu Teuşpa'yı ve müttefiki olan Hilakku Devleti'ni mağlup etmiştir[216]. Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Kimmerler Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştır[217]. İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib Steli'nde de bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur Devleti'ne karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır[218].

Asarhaddon devri vesikalarında İskitler hakkında verilen bilgileri Klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekten de Herodotos'ta Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarına dair bir kayıt vardır[219]. Herodotos'ta Prototeus şeklinde adı geçen İskit hükümdarının Asur vesikalarında adı geçen ve Asur Kralı Asarhaddon ile anlaşan Hükümdar Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir[220].

---

214 Oktay Belli, "Urartular", s. 178.

215 Maximilian Streck, *Assurbanipal und...*, s. CCCLXXIV.

216 Benno Landsberger, "Zu neuveröffentlichen Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", *Zeitschrift für Assyriologie*, 3/37, 1927, s. 79.

217 Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 189.

218 Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991, s. 258.

219 Herodotos I, 103.

220 C. F. von Lehmann-Haupt, "Kimmerier", s. 404.

Urartu Devleti'nin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, bizzat Urartuluların ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakız'ı kendilerine başkent yapmak ve de buradan Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak maksadıyla kuzey Persia'da kalmışlardı. Onlar bu dönemde çok güçlü görünüyorlardı. Gerçekten de MÖ 626'da Asurlular onların yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, MÖ 611 yılında Filistin'e ulaşıncaya kadar Suriye'yi baskı altına almışlardı. Mısır'a karşı herhangi ileri bir hareket ise, Kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti[221]. Bu zaman zarfında Medler Babilliler ile ittifak yapmışlar. Onların birleşik orduları, Asurlulara karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu tahrip etmişlerdir[222].

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu atlı kavimleri, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardı[223]. Medlerin baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler[224] tekrar Urartuluların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belki de bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailer ile karışarak, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında yer alan bozkır bölgesini işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Bu arada başka bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece büyük çoğunluğu batı bozkırlarında kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusya'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir[225].

MÖ VIII. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından bahsedilen ve Asur Kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitlerin Asur Devleti ile ilişkileri yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur Devleti'nin ortadan kaldırılması neticesinde son bulmuştur.

---

221 Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 189.

222 Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 45.

223 Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 28.

224 Herodotos IV, 21.

225 Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 46.

İskit-Pers İlişkileri

İskit-Pers ilişkilerinin eskiçağ tarihi içerisinde önemli bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medlerin yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasî bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'tan sonra tekrar büyük bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kirus (MÖ 555-529) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar Denizi'nin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılarla bir olarak Asurlulara karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır[226].

Kirus bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. MÖ 547 yılına doğru Lidya Kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kirus Lidyalıların yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmayarak, Lidyalıları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zapt edilmiştir. Bu suretle Lidya Krallığı yıkıldıktan sonra Pers'ler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı Anadolu'ya girerek, orada bulunan şehirleri teker teker ele geçirmişlerdir [227].

MÖ 539 yılında Kirus Babil'i zapt edip büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil Devleti'ni krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan bozkır kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve Aşağı Oxus bölgesinde MÖ 529 yılında ölmüştür[228]. Burada Kirus'un ölümüne neden olan savaşta Pers ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Savaş dar bir boğazda yapılmış Saka ordusuna komuta eden Tomris (Sakaların dişi lideri) ve askerleri büyük başarı kazanmışlardır[229]. Bu savaşta "turan taktiği" ya da "kurt oyunu" adı verilen bozkır savaş taktiği ustaca uygulanmıştır.

MÖ VIII. yüzyılın sonlarında Kimmelerin Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurluların

---

[226] A. Zeki Velidi Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 17, 1986, s. 31-32.

[227] Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 253.

[228] Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 254.

[229] İlhami Durmuş, "Massagetler", s. 89.

Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler, Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hâkimiyetinin tesisi de önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkânını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. İlk seferini MÖ 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur[230]. Darius, Behistun Kitabesi'nde "Sivri Başlıklı Sakaların" ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir[231]. Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş, Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir[232]. Buradan da anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers Kralı Darius, "Denizin Ötesindeki Sakalar"a karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. MÖ 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege Denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir[233]. Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samos'lu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir[234]. Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirildiği üzere "Denizin Ötesindeki Sakalar"ın, üzerine yürümüştür[235].

Darius İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçla-

---

230 A. Zeki Velidi Togan, "Sakalar", s. 33.

231 Walter Hinz, "Zur İranischen Altertumskunde", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, XCIII, 1939, s. 365.

232 A. Zeki Velidi Togan, "Sakalar", s. 33.

233 Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1982, s. 316.

234 Herodotos IV, 87.

235 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 255.

mışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker ezebileceğini, hâlbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir[236].

Darius yoluna devam ederek, Don Nehri'ni geçmiş ve İtil'e doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna Nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılara verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir[237]. Bu durum karşısında canı sıkılan ve bir sonuç alamayan Darius, İskit Hükümdarı İdanthyrsos'a bir haber göndermiştir. İskit hükümdarına, kendini güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir[238]. Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir[239].

İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna Nehri'ni geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur[240]. Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius,[241] İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır. Şüphesiz, Darius'un bu şekilde başarısız olmasında bir bozkır topluluğu olan Karadeniz Sakalarının savaş taktik ve stratejilerinin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Büyük bir güç olarak Sakalar gerek Kirus, gerekse Darius zamanında Persleri uzun süre uğraştırmışlardır[242].

---

[236] Herodotos IV, 118-119.

[237] Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 47.

[238] Herodotos IV, 126.

[239] Herodotos IV, 127.

[240] Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 48.

[241] A. Zeki Velidi Togan, "Sakalar", s. 33.

[242] İlhami Durmuş, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilig*, 4, 1997, s. 53.

İskit-Sarmat İlişkileri

İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi bir bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatların hayat tarzında yakın benzerlikler bulunmaktaydı[243]. Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenmiyorlardı[244].

Herodotos Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir[245]. Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın muharibe ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonuna ait olması kuvvetle muhtemeldir[246].

İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da İtil Nehri'nin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. MÖ III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don Nehri'nin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don Nehri'nin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler MÖ II. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir[247].

MÖ II. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı asrın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve olan hükümdarı Scylurus MÖ 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya bozkırlarını geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişler ve Sarmat muharipleri yeni teçhizatlarıyla ileri hareketlerinde tam bir başarıya muvaffak olmuşlardır. Ayrıca Sarmatların metal üzengiyi icat etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmış ve İskitler bu modern kuvvete mağlup olmuşlardır. MS II. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır[248].

---

[243] Herodotos IV, 117.

[244] Hippokrates XVII.

[245] Herodotos IV, 110.

[246] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 31-32.

[247] George Vernadsky, *A History of Russia I*, s. 73.

[248] Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 50.

Sonuç

Yaklaşık olarak MÖ VIII. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten itibaren MS II. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin seddinden batıda Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını yukarıda belirtilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere, yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada atlı kavimler medeniyetini oluşturan teşekküllerin ana grubunu meydana getirmişlerdir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmiştir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) şeklinde alınmıştır. Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmektedir: Saka tiay para daray, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda. Saka tiay para daray, yani Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada yaşayan Sakalar, Grek kaynaklarında Skythai olarak adı geçen İskitlerle aynıdır. Pers kaynaklarında adı geçen Saka haumavarga için ise, Çinliler Sai adını kullanmıştır. Çin kaynaklarında Sai, Pers kaynaklarında Saka haumavarga olarak geçen doğu Sakaları için Grekler Sakai Amyrgioi tabirini kullanmıştır. Grekler doğu Sakaları olan Sakai Amyrgioi'nin haricinde bütün Sakalar'ı Skythai, yani İskit adıyla anmışlardır. Bunun sebebi ise, Orta Asya İskitleri ya da Doğu İskitleri olarak kabul ettiğimiz Saka haumavarga'yı coğrafî uzaklıktan dolayı tanımamalarıdır. Dolayısıyla bu adı Perslerden alarak kullanmışlardır. Persler ise, bütün Saka gruplarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.

İskitler çok geniş bir coğrafyada ayrı gruplar halinde yaşamıştır. Pers kaynaklarında geçen adıyla Saka tigrakhauda ortada, Saka tiay para daray, yani "Qui trans mare habitant" olarak kabul ettiğimiz, "Denizin Ötesindeki Sakalar" onların batı tarafında yaşamıştır. Saka haumavarga olarak belirtilen Sakalar da Saka tigrakhauda'nın doğusundaki bölgede yaşamıştır.

Pers kaynaklarında adı geçen bu üç Saka grubu zaman zaman ortak düşmanlarına karşı bir araya gelmiştir. Hatta söz konusu Saka grubu liderlerinin genel durum değerlendirmesi yapmak için bir araya toplanabildikleri de bilinmektedir. Daha açık bir ifadeyle antik kaynaklarda, Darius üç gruba ayrılmış Sakalara karşı savaş ilan ettiğinde, Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in istişare için bir araya geldikleri belirtilmektedir. Üç Saka grubunun birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve böylece ortak düşman olan Perslere karşı birlikte hareket ettiklerini, Darius'un önce kendi imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına, daha sonra da "Deniz'in Ötesindeki Sakalara" sefer düzenleme ihtiyacı duymasından da anlamaktayız. İskit yayılışının doğudan batıya doğru olduğunu, Perslerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatılarındaki gelişme-

lere yabancı kalmadıklarını ve onları yakından tanıma imkânı bulduklarını bildiğimizden, Perslerin üç Saka grubunu da tanıdıklarını ve herhangi bir yanlışlık yapmadıklarını kabul ediyoruz. Perslerin yaşadığı coğrafya da hesaba katılınca, onların üç Saka grubunu çok iyi tanıdıklarını söylememiz mümkün oluyor. Buradan Perslerin bütün İskitleri Saka, Greklerin de kendi coğrafyalarına çok uzak kalan Saka haumavarga hariç olmak üzere, genelde Sakaları İskitler olarak tanıdıkları sonucunu çıkarabiliyoruz.

İskitlerin tarihi, dili, dini, gelenek ve görenekleri, sanatları hakkında yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin çeşitli kavimlerle münasebetleri ve onlarla mücadelelerini Pers, Asur ve Grek kaynaklarından öğreniyoruz. Antik kaynaklardan dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Sanatları hakkında ise arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda sanat eseri bize ışık tutmaktadır.

Antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerle haklarında bilgi sahibi olduğumuz İskitlerin kökleri de bu çalışmalarla araştırılmaya başlamış ve konuya ilişkin çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlar, İranîlik, Slavlık ve Ural-Altay ırkı nazariyeleridir. İskitlerin İranî bir kavim olduğu fikrini daha çok Almanlar, Slav olduğu fikrini ise, yalnız Ruslar savunmuştur. İranî bir kavim olduğu nazariyesinin savunucuları kazılar sonucunda ortaya çıkarılan az sayıda filolojik malzeme ve dinlerini dikkate alarak İskitlerin İranî bir kavim olduğunu, hatta bir kısmı Almanların ataları olduğunu ileri sürmüştür. Slav kavmi olduğunu savunanlar, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan vazolar üzerindeki resimlerden hareketle, o vazolar üzerindeki insan figürlerinin Slavların ataları olduğunu iddia etmişlerdir.

Eskiden bu yana en kuvvetli nazariye olan Ural-Altay ırkı nazariyesi ve bunlar içerisinde de İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir.

Biz de İskit tarih ve kültürü üzerine yazılı kaynakları inceleyerek ve arkeolojik malzemeyi de değerlendirerek yaptığımız bu çalışmamızda, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu belirterek, adlarının Türklükle olan bağlantısını ortaya koyduk. Gerek Sus ve çevresinden toplanılan çivi yazılı metinler ve gerekse antik kaynaklardaki bazı adlardan İskitlerin diliyle Türk dili arasında bağlantı kurarak, elde edilen kelimeleri Türkçe ile irtibatlandırabiliyoruz. Saka tigrakhauda'ya ait olduğu kabul edilen Esik Kurgaru'ndan çıkarılmış olan yazı ve onun dili de bizi Türkçe ve Türk yazısına götürmektedir. Bu kurgandan çıkartılmış olan yazının daha sonraki Türklerin, özellikle Göktürklerin kullandığı Orhun yazısının prototipi olduğu kabul edilmektedir.

İskitlerin hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binebilmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır. Aynı hayat tarzının önceki yüzyıla kadar yaşamış olan bozkır Türk topluluklarında varlığını da biliyoruz.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları, genelde at kurban etmeleri ve onlarda domuz kültürünün olmaması, hatta ölü gömme adetleri eski Türk topluluklarınınkine aynen uymaktadır.

İskit kurganlarından çıkarılan sanat eserleri de büyük önem taşımaktadır. "Göçebe Hayvan Üslûbu" adı verilen ve stilize hayvan figürleriyle süslenmiş olan buluntular eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkân vermekte ve özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin eski Türklerinkiyle bağlantıları ve bu kadar çok yönlü benzerliklerin olması, İskitlerin büyük çoğunluğunun, özellikle hâkim tabakanın Türk olduğu kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu büyük benzerlik ve hatta ayniyet bizi bahis mevzu düşünceye sevk etmektedir. Fakat zaman içerisinde batı kolu olarak kabul ettiğimiz grup, diğer etnik gruplar içerisinde eriyerek kaybolmuştur. Asıl ana kütleyi oluşturan Saka tigrakhauda ve doğu kolu olan Saka haumavarga daha sonraki devirlerde de varlıklarını sürdürerek, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve günümüz Orta Asya Türklüğünün oluşumunda temel teşkil etmiştir. Günümüzde kendini hala Saka olarak belirten Türk topluluklarının varlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir.

İskitlerin boy ve boylar birliği esasına göre yapılandıkları görülmektedir. Askeri bakımdan süvari birliklerinin oluşturulduğu ve turan taktiği ya da kurt oyunu adı verilen savaş taktiğinin en iyi uygulayıcıları oldukları dikkati çekmektedir. Hem çağdaşı kavimlerin kaynaklarındaki İskit diliyle ilgili kelimeler hem de İskitlerin kendilerine ait bazı yazılı belgeler bize İskit dili hakkında bir dereceye kadar ışık tutmaktadır. Dini inançları, gelenekleri ve sanat anlayışları ile bağlantılı bilgiler gün geçtikçe daha da artmaktadır. Buluntular "Hayvan Üslubu" adı verilen bozkır sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Böylece İskit kültürünün kendi çevresinde oluşup, geliştiği ve doğrudan bozkırlarla da bağlantılı olduğu görülmektedir.

İskit kültürü, İskitlerin geniş bozkır coğrafyası üzerinde yayılmaları ile bir yaygınlık vasfına bürünmüştür. Mançurya'dan Macaristan'a kadar bu geniş sahada onlara ait kültürel unsurları bulmak mümkündür. Ayrıca onların Kafkaslar ve Ön Asya'ya yayılmaları sonucunda kültürel izleri bu coğrafyalara da yayılmıştır. Özellikle yapılan son arkeolojik kazılar ve ortaya çıkartılan buluntular

bunu en iyi şekilde göstermektedir. İskit kültürünün bu coğrafi yayılımının yanında, uzun zaman sürecinde takip edilebilmesi elbette onların uzun zaman diliminde tarih sahnesinde kalmalarıyla bağlantılı bir durumdur. Bundan dolayı İskit kültürü bozkır kültürlerinin çok önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Bu kültürlerin bütün unsurları İskit kültüründe görülmektedir. Başlangıçta yalnız arkeolojik kaynaklarla takip edilebilen bozkır kültürünün İskitlerle birlikte hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklarla takip edilebilmesi önemini daha da artırmaktadır. Kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkan bozkır kavimleri, özellikle Türk kökenli kavimlerin kültürleri ile İskit kültürü arasındaki paralellik ve benzerlikler de ayrıca dikkate değer bir husus olarak görülüyor. Ortaya çıkartılan buluntular her geçen gün bu bağlantıları daha da güçlendiriyor. Artık İskit/Saka adıyla anılan toplulukların Türk kültür dairesi içerisinde yer aldıkları sağlam temellere dayalı olarak ortaya konulmuştur.

Sarmatlar

İlhami Durmuş*

İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki egemenlikleri Sarmatların İskit egemenliğine son vermelerine kadar sürmüştür. MÖ III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don Nehri'nin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don Nehri'nin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler MÖ II. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmı ellerinde tutabilmişlerdir[1].

MÖ II. yüzyılın başlarında batıdan Keltlerin, doğudan Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı yüzyılın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus MÖ 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları geçmek için İskitleri devamlı batıya doğru itmişlerdir. Sarmat muharipleri yeni donanımlarıyla ileri hareketlerinde tam bir başarı elde etmişlerdir[2]. Bozkır coğrafyasında İskitlerin büyük ölçüde güç kaybetmeleri, onların egemenliğinin son bulmasına neden olmuştur. Kimmerlerden İskitlere geçen egemenlik, Sarmatların MÖ II. yüzyılın başlarında İskit coğrafyasında büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla el değiştirmiştir. Böylece İskit dönemi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda son bulmuş ve Sarmat dönemi başlamıştır. Bu dönem MÖ II. yüzyıldan MS II. yüzyıla kadar aşağı yukarı dört asır sürmüştür. Yukarıda belirtilen zaman dilimi içerisinde Sarmatlar bir bozkır topluluğu olarak Karadeniz'in kuzeyinde egemenliklerini sürdürmüşlerdir.

---

* Gazi Üniversitesi.

1 George Vernadsky, *A History of Russia, Ancient Russia I.*, New Haven, 1943 s. 73.

2 Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London, 1958, s. 50.

Coğrafya

Bir tarihi olay incelenirken mekân, zaman ve toplum üçlüsü üzerinde durulur. Başka bir ifadeyle tarihi bir olayın gerçekleşebilmesi yukarıda belirtilen üç unsura bağlıdır. Tarihi olayın gerçekleştirilmiş olduğu mekân ise coğrafyadır. Tarihin ve tarihi olayların anlaşılabilmesi açısından coğrafyanın iyi bilinmesi elzemdir.

Dünya üzerinde her insan topluluğu kesinlikle bir yer işgal eder. Buna coğrafi mekân denir. Bu coğrafi mekân toplumların hayatı için şart olduğuna göre, onların bütünüyle tarihin konusu olan gelişmelere, aynı zamanda içinde bulundukları şartlara da bağlıdır. Çünkü bu maddi şartlar toplumların hayatı üzerinde etkili olurlar. Örneğin deniz kenarında veya adalarda oturanlarla iç taraflarda, çöllerde, bozkırlarda veya nehir boylarında oturanların, ovalardakilerle dağlık yerlerde veya yaylalarda yaşayanların çorak yerlerde bulunanlarla sulak ve verimli yerlerde oturanların hayatı bir ve aynı değildir. Bir toplumun gelişimini iyice anlayabilmenin yolu, öncelikle onun üzerinde yaşadığı coğrafi mekânın, yani memleketin özelliklerinin bilinmesi gerekir. Şüphesiz, bu mekânın içinde o topluluğun hayatına coğrafi faktörler şeklinde etki eden unsurları da hesaba katmalıyız. Bunlar o mekân parçasının, toprağı, suları, dağları, denizleri vb. üstünde yaşayan insan topluluğuna yaptığı etkiyi gösteren, yani milletlerin, devletlerin ve hatta kültürlerin meydana gelmesinde, gelişimlerinde etki imkânlarını açıklayan ve bu suretle de tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu ve sistemli bir coğrafya bilgisidir[3].

Coğrafya, daha doğrusu coğrafi faktörler, tarihin en eski devirlerinden itibaren insan topluluklarını ve bu toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını değişik şekillerde etkilemiştir. Diyebiliriz ki, toplumların yerleşik, yarı yerleşik, göçebe ve hatta atlı göçebe olmalarında coğrafi faktörler oldukça etkili olmuşlardır. Bozkır kültürlerinin gelişimi de üzerinde oturulan coğrafya ile çok yakından ilgilidir. Bozkırlar onların sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişimlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Söz konusu etkileşimi yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulardan rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Bu sebeple bozkır coğrafyası ve bu coğrafya içerisinde Sarmatia'nın yerinin iyi bilinmesi zorunluluğu vardır.

---

[3] Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara, 1987, s. 12.

Bozkır Coğrafyası

Asya dünyanın en eski kıtalarından birisidir. Coğrafi olarak Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya olmak üzere beş bölümde incelenmektedir[4]. Adı geçen coğrafi kesimlerde tarih öncesi devirlerden başlamak üzere çok sayıda kültür ortaya çıkmıştır. Özellikle, İç Asya ya da Merkezî Asya olarak da bilinen Orta Asya çok sayıda kültürün beşiği olmuştur. Burası doğuda Kadırgan Dağları'ndan, batıda Ural Dağları ve Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş bir sahadır[5]. Burada ortaya çıkan kültürler daha geniş sahalara yayılmıştır. Böylece, kültürler Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada varlığını hissettirmiştir. Coğrafi şartlardan dolayı hareketli hayat tarzları olan bozkır kavimleri Asya'nın ortası merkez olmak üzere doğu batı yönünde hareket ederek, kültürlerin oluşumu ve gelişiminde birinci derecede rol oynamışlardır.

Bozkır kavimlerinin yayıldığı coğrafya çok geniş düzlüklerle kaplı ve doğal otlak görünümündedir[6]. Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güneydoğu ve kuzeybatıya doğru gittikçe düzleşmektedir. Aşağı İnci (Sır Derya) ve Aral gölü doğrultusundaki bozkırlar Güney Sibir ovalarını oluşturmakta ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine uzanmaktadır[7]. Böylece adı geçen coğrafya Pamir, Tanrı Dağları, Altaylar ve Batı Türkistan üzerinden Aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'yı içine almaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanırken; doğuda çok sayıda geçitle Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı genellikle verimli ve yaşamaya doğudan daha elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ sıraları ve Kafkas Dağları ile sınırlanmıştır[8].

Bozkırlar, İrtiş Nehri'ne doğru çıkıldıkça zenginleşerek, bol su ve otlakları barındırmaktaydı. İrtiş boyları ve Batı Sibir'den Orta ve Güney Ural Dağları'na, oradan Kama ve İtil nehirleri boylarına gitmek için doğal bir engel yoktu. Balkaş Gölü ve Talas Nehri'nden İnci, Yayık ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Uralların güneyinden, tarihte "Kavimler

---

4 Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 14-15.

5 Sadri Maksudi Arsal, *Orta Asya*, Ankara, 1933, s. 3.

6 Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya,1987, s. 15.

7 Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 6.

8 Julius Junge, *Saka Studien, Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike*, Leipzig, 1939, s. 5.

Kapısı" olarak bilinen kum, çöl sahasından sonra, Karadeniz'in kuzeyinden ta Karpatlara, Tuna boyuna kadar uzanmaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Orta Asya ve Batı Sibir'deki yayla ve bozkırların devamı mahiyetindeydi. Arada yüksek dağlar ve büyük çöller olmadığından Orta Asya'daki kavimler doğudan batıya doğru kolayca geçebilirlerdi[9]. Doğudan batıya, batıdan doğuya gidilen yolların üzerinden geçtiği bozkır coğrafyası bu geçişi kolaylaştırmaktaydı[10].

Bozkır coğrafyası batı ve doğu olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Batı yarısı Balkanlar ve Karpatlar arasındaki Macar Ovası'ndan başlar. Bu bölge, Romanya ve Bulgaristan'ın bir parçasını da içine alacak şekilde doğuya doğru Kafkas Dağları ve Urallara kadar uzanır. Buradan da Güney Sibirya ve Kazakistan bölgesine, Kuzey İran yaylasına, Pamir, Batı Tanrı Dağları, Baykal Gölü'nün doğusuna ve Moğolistan'ın üst kısmından Altay Dağları'na doğru devam eder. Pamir üzerinde batı bölümü tekrar iki bozkıra ayrılır. Tibet'in kuzeyi ve Tanrı Dağları'nın güneyine kadar uzanan güney bölümü, Tarım Havzası aracılığıyla kuzeybatı Çin ve Moğolistan'a doğru kuzey bölümü Kuzey Tanrı Dağları ve yine Moğolistan'a uzanır. Moğolistan'da birleşen iki bölüm buradan Ordos Çölü ile Gobi Çölü ve Çin arasından güneye doğru devam ederek, Doğu Altay Dağları'ndan Karanlık Dağlar'a doğru Mançurya üzerinden devam eder. Doğu bölümü daha yüksektir ve sert bir iklimi vardır, daha çok çöl içerir ve dağlardan, Çin'in tarıma uygun topraklarından keskin çizgilerle ayrılır[11]. Böylece coğrafi özelliklerini belirtmeye çalıştığımız bozkırlarda en eski devirlerden başlamak üzere çeşitli kültürler kendini göstermiştir. Özellikle, bozkırların batı kısmında Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyada çeşitli kültürler ortaya çıkmış, hatta kavim adları coğrafi bölgelere geçmiştir. Bunlardan birisi de Sarmatia adıdır.

Sarmatia

Sarmatia adı yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere topluluk adından türetilerek kullanılmaya başlanılmıştır. Sarmatların ortaya çıktığı coğrafya hakkında ilk bilgileri Herodotos'tan öğreniyoruz. Tarihçi, Amazonlarla bir araya gelen İskit delikanlılarının Tanais (Don)'i geçtikten sonra, bu nehrin doğusunda yaya olarak gidildiğinde üç günlük uzaklıkta bulunan bir ülkeye kadar ilerlediklerini, buraya Palus Maiotis'ten (Azak Denizi) kuzeye doğru üç günlük

---

[9] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 6.

[10] Walther Ruben, *Budhizm Tarihi*, Ankara, 1947, s. 2.

[11] E. D. Phillips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London, 1965, s. 11-14.

yürüyüşle varılabildiğini ve o coğrafyayı yurt tuttuklarını bildirmektedir[12]. Herodotos Sarmat, daha doğrusu kendi ifadesiyle Sauromat ülkesinin Tanais'in doğusunda olduğunu ileri sürmektedir[13]. Buradan MÖ V. yüzyılın ortalarında Sarmatia'nın Don Nehri'nin doğu tarafındaki bozkırlar olduğu anlaşılmıştır. Arkeolojik kazılar ve bunun sonucunda ele geçirilen buluntulardan Sarmatların başlangıçta daha da doğuda bulundukları, Yayık Nehri ve Hazar Denizi'nin doğusundaki bozkırlarda yaşadıkları ve belirli bir zaman sürecinde Hazar Denizi'nin kuzeyinden batıya doğru göç ettikleri genelde kabul edilmiştir[14]. Sarmat toplulukları çok geniş bozkırlara yayılmışlardır. Arkeolojik buluntulara göre onların doğuda Aral Gölü'ne kadar yayıldıkları bilinmektedir. Burarın batısında kalan coğrafya, İtil çevresi ve bozkırları, Kuzey Kafkaslardan Kafkas Dağları'na kadar uzanan coğrafya başlangıçta Sarmatia olarak anılmaya başlamıştır[15].

Sarmatların zamanla daha geniş coğrafyalara yayılmalarının doğal bir sonucu olarak Sarmatia adı coğrafi kavram olarak değişikliğe uğramıştır. Özellikle, Sarmatların MÖ II. yüzyılın başlarından sonra bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla birlikte Sarmatia başlangıca göre çok daha geniş bir coğrafyaya verilen ad olmuştur. Sarmatia'nın kuzey sınırını okyanus, batı sınırını Vistül Nehri, doğu sınırını ise İtil Nehri'nin oluşturduğu belirtilmiştir. Sarmatia'nın doğu sınırını İtil'in oluşturduğunun belirtilmesi Sarmatların Tanais'in doğu tarafında ortaya çıktığı görüşünü destekliyor. Fakat Tanais o zamanki anlayışa göre, Avrupa ve Asya arasında bir bölüm hattı oluşturmuştur. Böylece, Ptolemaios ülkeyi Avrupa ve Asya Sarmatiası olarak ayırmıştır[16].

Herodotos'un İskit ülkesi hakkında verdiği bilgiler, Sarmatia'nın tanınması açısından önem taşımaktadır. Çünkü Herodotos'un Skythia olarak bahsettiği coğrafya bozkırlarda hâkimiyetin Sarmatların eline geçmesiyle Sarmatia olmuştur. Bundan dolayı Herodotos'a başvurma zorunluluğu vardır. Onun bildirdiğine göre, İskit ülkesi tam dikdörtgendi ve iki tarafında deniz bulunmaktaydı. Burası, İstros'tan Borysthenes'e kadar yaya olarak on günlük yoldu. Borysthenes'ten Palus-Maiotis'e kadar yine on gündü ve denizden içeriye doğru Skythia'nın kuzeyinde oturan Melankhlenosların ülkesine kadar yirmi günlük

---

[12] Herodotos IV, 116.

[13] Herodotos IV, 123.

[14] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 78.

[15] K. R. Smirnov, "Itogi İ Oçerednie Zadaçi İzuçeniya Sarmatskih Plemen i İh Kultun", *Sovetskaya Arheologiya*, XVII, 1953, s. 133.

[16] Karl Kretschmer, "Sarmatia", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft II A1*, 1921, s. 1.

yoldu. Ülke içeriye doğru boylamasına dört bin stadia[17] tutmaktaydı. Bu coğrafyada çok sayıda ırmak vardı. Bunların denize beş ağızdan dökülenleri İstros, Tyras, Hypanis, Borysthenes, Pantikapes, Hypakyris, Gerrhos ve Tanais idi[18].

Ülkenin büyük bir kısmı düzlüklerle kaplıydı. Eski geniş düzlükler çayıra benzer karakterdeydi[19]. Bunların yanında çeşitli dağlık arazi ve dağ silsileleri vardı. Kuzeyde Ripailer ve mitolojik coğrafyada Hyperbor Dağları bulunmaktaydı. Bunlar Kuzey Avrupa ve Asya'yı birbirinden ayıran dağ silsileleriydi. Ayrıca, dağ silsileleri olarak Pence, Amadok, Bodinus, Alanus, Carpates montes bulunmaktaydı[20].

Sarmatların etkisinin Sarmatia'da artmasıyla birlikte bazı adalara, geçitlere ve dağlara onların adlarıyla ilgili isimler verilmiştir. Bunlardan biri "Sarmatica İnsula" adıyla anılan Tuna Nehri'nin deltasında bir adaydı. "Sarmaticae Portae" ise Kafkaslarda dar bir geçit olup, Sarmatia'dan İberia'ya hususi bir geçişi sağlamaktaydı. "Sarmatici Montes" ise Germania ve Sarmatia arasında sınır oluşturan dağ silsilesiydi[21].

Ülkenin iklimi hakkında da geniş bilgi verilmiştir. Burası kutba yakın, boranın kopup geldiği Ripai Dağları'nın eteklerindeydi. Güneş ancak yaz gündönümünde onlara en yakın noktaya gelmekte, o zaman da kısa bir süre ısıtmakta, sıcak bölgelerden esen yel oralara nadiren gücünü yitirmiş olarak ulaşmaktaydı. Kutuptan hep kardan, buzdan, birçok sudan ötürü soğuk bir yel esmekteydi. Dağlar hiç yelsiz kalmamakta, bu yüzden dağlarda bannılamamaktaydı. Yurt tuttukları ovaları gün boyunca yoğun bir sisle kaplıydı, öyle ki kış hüküm sürmekte, yazın sıcak günler az olmaktaydı. Çünkü bu düzlükler yüksek ve çoraktı, dağlarla çevrelenmiş değildi, kuzeye doğru yükselmekteydiler. Mevsim değişiklikleri fazla değildi. Mevsimler birbirine benzemekte, pek az değişikliğe uğramaktaydı[22]. Yıl içinde sekiz ay kış sürmekte, öbür dört ayda da kuvvetli ayaz olmaktaydı. Burada otlar soğuğa iyi dayanmaktaydı. Katırlar ve eşekler soğuğa tahammül edememekte idi. Oysa öbür yerlerde kalan atlar kangrenden ölürken, buna karşı katırlar ve eşekler dayanabilmekteydiler[23].

---

[17] Stadion, 185 metrelik eski uzunluk ölçüsüdür. Stadia, stadionun çoğuludur.

[18] Herodotos IV, 47.

[19] Hippokrates VI, 18.

[20] Karl Kretschmer, "Sarmatia", s. 6- 7.

[21] Karl Kretschmmer, "Scythe", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft II A1*, 1921, s. 1314.

[22] Hippokrates VII, 19.

[23] Herodotos IV, 28.

Ülkede yerleşim üzerine iklimin etkisi bulunmakta idi. Buranın kuzey kısmına yerleşmek mümkün değildi[24]. Soğuktan dolayı bazı yerlerde oturulamıyordu. Bununla birlikte oturulabilen yerlerde soğuk ve dağlık coğrafyadan dolayı zor bir yaşam sürülmekteydi. Hatta biraz güneye inildiğinde bazı topluluklar gruplar halinde Kırım'a doğru çekilerek, soğuklardan korunmaya çalışmaktaydılar[25].

Sauromatae ve Sarmatae Adları

Yazılı kaynaklarda ilk kez "Sauromatae" adına rastlanılmaktadır. Sauromatae adı Don Nehri'nin doğu tarafında yaşayan bir topluluk için kullanılmıştır. "Sarmatae" adı ise daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Sauromatae adına göre Sarmatae adı daha fazla topluluğu içine almaktadır. Bu itibarla Sauromatae'ye göre Sarmatae daha geniş coğrafyaya yayılmış toplulukları kapsamaktadır. Sauromatae adını taşıyan topluluklar Sarmatae adını taşıyan toplulukların bir kısmını oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle Sauromatae adını taşıyan topluluklara doğudan yeni gelenlerin katılmalarıyla Sarmatae adını taşıyan topluluk-

[24] Herodotos IV, 31.

[25] Karl Kretschmmer, "Sarmatia", s. 8.

lar ortaya çıkmıştır. Daha geniş coğrafyanın adı Sarmatia olurken; bu coğrafyaya yayılmış topluluklar da Sarmate adını taşımaya başlamıştır.

Sauromatae

Sauromat adına ilk kez antik Grek yazarlarında rastlanmaktadır. Herodotos, Amazonlara İskitler tarafından "oiorpata" denildiğini belirtmektedir[26]. Buradan İskit dilinde "oior" "erkek" anlamına gelmekte ve "pata" da "öldürmek" anlamında kullanılmaktadır. Oiorpata kelimesi "erkek öldürenler" olarak kabul görmektedir. Amazonlara savaş açan Grekler, Thermedon Savaşı'nı kazandıktan sonra, onlardan canlı olarak yakaladıklarını üç gemiye doldurup denize açılmışlardır. Amazonlar açık denizde erkeklerin üzerine atılıp döve döve öldürmüşler. Ama bir geminin nasıl yönetileceğini bilmediklerinden dolayı dümenin nasıl tutulacağını, yelkenin nasıl kullanılacağını, küreğin nasıl çekileceğini kavrayamamışlardır. Erkekleri öldürdükten sonra rüzgârın ve dalganın önüne katılıp "Dik Bayır" denilen "Palus Maiotis"e varmışlar. İskitlere ait olan bu coğrafyada karaya çıkan Amazonlar, orada otlayan atlara rastlayınca bunları alıp üstüne binmişler ve İskit topraklarını yağmaya başlamışlardır[27]. Mücadelenin durması üzerine İskit-Amazon yakınlaşması gerçekleşmiştir. Kamplarını birleştirerek, birlikte yaşamaya başlamışlar. İskit delikanlıları Amazonlara, "Bizim ana babalarımız, malımız mülkümüz var. Artık böyle yaşamayı bırakalım; bizimkilerle birleşelim, onlar gibi yaşayalım. Bizim karılarımız olacaksınız, üstünüze başka kadını getirmeyeceğiz" demişler. Amazonlar ise, "Biz sizin evlerinizdeki kadınlarla bir arada oturamayız; törelerimiz birbirine benzemez. Biz ok atar, mızrak fırlatır, ata bineriz; ama kadın işleri bilmeyiz. Sizin kadınlarınız dediklerimizin hiç birisini yapmazlar, kadın işleri yaparlar, arabalarının içine kapanıp otururlar, ne ava giderler ne de başka bir yere; onun için biz onlarla anlaşamayız. Ama siz eğer bizleri karı olarak almak ve bize iyi davranmak istiyorsanız, gidip babalarınızı bulunuz, payınıza düşenleri alıp geliniz, burada kendi yasalarımıza göre yaşayalım" cevabını vermişlerdir[28].

Amazonların bu isteklerini kabul eden İskit delikanlıları onların yanına dönmüşler. Yine Amazonların isteği üzerine Tanais'i geçerek, onun doğusunda üç günlük uzaklıkta bulunan bir ülkeye gelerek yerleşmişler. Burası Palus Maiotis'ten kuzeye doğru yaya olarak gidildiğinde üç günlük uzaklıkta bulunmaktaydı. O zamandan beri Sauromat kadınları büyük anneleri gibi yaşamışlardır.

---

[26] Herodotos IV, 110.

[27] Herodotos IV, 110.

[28] Herodotos IV, 114.

Erkekleriyle birlikte ya da kendi başlarına ata binip ava gitmişler, savaşa girmişler ve erkekler gibi giyinmişlerdir[29]. Herodotos'un verdiği bilgiler dikkate alındığında Sauromatların Amazon ve İskit karışımı oldukları anlaşılmaktadır. İlk kez Herodotos'ta Sauromat olarak adları ortaya çıkmaktadır.

Hippokrates'in vermiş olduğu bilgiler de hem Herodotos'u doğrulamak hem de eskilik bakımından büyük önem taşımaktadır. Hippokrates, Avrupa'da İskit budununun bulunduğunu, Azak Denizi çevresinde oturduklarını, diğer budunlardan farklı olduklarını belirttikten sonra, Sauromatlar olarak da adlandırıldıklarını bildirmektedir. Yine ona göre, "Bunların kadınları kız oğlan kız oldukları sürece ata biner, ok atar, at üstünde kargı savurur ve düşmanla savaşırlar. Üç düşman öldüremedikçe evlenmezler; töre gereğince hayvan kurban etmeden kocalarıyla aynı evde oturamazlar. Bir kız kocaya varınca, genel bir seferberlik zorunluluğu ortaya çıkmadıkça, ata binmeyi bırakır"[30]. Böylece Herodotos'tan sonra, Hippokrates'in de Sauromat adını kullandığını anlamaktayız. Sauromat ismi MÖ V. yüzyılda kavim adı olarak kullanılmaktadır.

Sarmatae

Sauromatae ismi Herodotos ve Hippokrates'ten sonraki yazarlarda görülmemektedir. Zamanla Sarmatae ismi kullanılmaya başlanmıştır. Sarmatae ismine ilk kez MÖ IV. yüzyılın sonunda "Syrmatae" şeklinde rastlanmıştır. Aynı isim hafif bir şekilde Sarmatae'ye dönüşmüştür. Bu ad Herodotos'un Sauromatae'si ile aynı olmayan bir grup topluluk için kullanılmaya başlanmıştır[31]. Sarmatae ismi kabul edilen tarihsel formu içinde ilk defa ortaya çıkmıştır[32]. Strabon, Sarmatae ismini bir kabile ya da insan topluluğu anlamında kullanmıştır[33]. Strabon bu ismi oldukça genel bir anlayışla bulup, tarih sahnesine ilk defa çıkan bir grup topluluğu isimlendirmek için kullanmıştır. Zamanla "Sarmatae" ismi oldukça geniş bir kullanım alanı bulmuştur[34]. Miladi yıllara gelindiğinde, "Sarmatae" adıyla anılan toplulukların sayısı artmıştır. Bunlar Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar, Roksolanlar, Siraklar ve Alanlar'dır[35]. Adı geçen topluluklarla Sarmatae adı etnik bir özellik taşımamış ve bu isim çok sayıda topluluk için kullanılmaya başlamıştır.

---

[29] Herodotos IV, 115-116.

[30] Hippokrates VI, 17.

[31] Mikail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", *Cambridge Ancient History III*, 1969, s. 91.

[32] Polybios XXV, 2.

[33] Strabon VII, 3.17.

[34] Plinius VI, 17.

[35] Max Ebert, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", *Reallexion der Vorgeschichte XIII*, 1929, s. 98.

Sauromatae ve Sarmatae Adlarının Karşılaştırılması

Herodotos'un söz ettiği "Sauromatae"lerin daha sonraki çağlarda varlıklarını sürdüren Sarmatlarla aynı insanlar olduğu fikrinin yaygın olduğu ileri sürülmüştür[36]. Ancak, İskit ve Sarmat arkeolojilerinin en önemli uzmanlarından biri olan Rostovtzeff, bu iki topluluğun sadece isimlerindeki yüzeysel benzerliğinden başka bir benzerliğinin olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Onun iddiasına göre, Herodotos'un "Sauromatae" tasviri anaerkil izler taşımaktaydı[37]. Bu özellik Sauromatlar'ın sosyal ve politik hayatlarında önemli yer tutmaktaydı. Sauromatlar kadınlar tarafından yönetilenler diye anılıyorlardı[38]. Rostovtzeff'in belirttiği gibi Sarmatların anaerkil bir topluluk olduğunun delili olarak en ufak bir sosyal organizasyon izine rastlanmamıştır. Rostovtzeff'in bu görüşü hemen hemen tüm araştırmacılar tarafından reddedilmiştir[39]. Ayrıca bu konu üzerinde en son yorumlarında Sarmatae ve Sauromatae arasında ayrılığa dayanan özgün düşüncesinde kesin bir değişikliğe de gitmemiştir[40].

Rostovtzeff'in iki topluluğu aynı kabul etmesiyle sorun çözüme kavuşturulamamıştır. Unutulmamalıdır ki Rostovtzeff'in "Sauromatae" ve "Sarmatae" isimlerinin etnik özellikler çağrıştırdığı görüşü açık bir şekilde yerleşmemiş ve bu tür bir belirlemeye şimdiye kadar gidilmemiştir.

Milattan önceki yıllarda çok fazla kullanım alanı bulmuş "Sauromatae" ismi yukarıda da değinildiği gibi Strabon tarafından "Sarmatae" şeklinde belirtilmiştir. Şüphesiz Güney Rusya bozkırlarında yeni bir göç dalgasının başladığı akla gelmektedir. Bu tip bir inancın doğruluğunu arkeolojik kanıtlar pekiştirmektedir. Rostovtzeff MÖ II. ve I. yüzyıllara ait Güney Rusya arkeolojik kalıntılarının bir kısmı üzerinde çalışmalar yapmış, işlenmiş bir gümüş madalyon üzerinde durmuş ve bu madalyon stilinin İndo-Grek sanatıyla oldukça yakın ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Rostovtzeff'e göre, konu ile ilgili çok sayıda buluntuların ışığı altında bu ilişki sadece madalyonun önceden doğuda bu stili alıp, Güney Rusya'ya getiren İndo-İskit kabileleri yakınına yerleşmiş olan kabilelerce kullanılmış olması fikri ile açıklanabilir[41]. Öte yandan, Sauromatae ve Sarmatae'nin etnik varlığının daha sonraki dönemde bir değişikliğe uğradığı da

---

[36] Joachaim Marquart, *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoranaci*, Berlin, 1901, s. 155.

[37] Mikail İ Rostovtzeff, *İranians and Greeks in South Russia*, New York, 1969, s. 32.

[38] Mikail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 91.

[39] Julius Junge, *Saka Studien*, s. 9.

[40] Mikail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 91.

[41] Mihail İ Rostovtzeff, *Sarmatskija i Indoskifskija Drevnosti*, Prague, 1926, s. 239.

tahmin edilebilir. Sarmatae ismi sadece tek bir topluluğun ismi değil, geniş bir alana yayılmış bir grup topluluğun ortak adı olmalıdır[42].

MÖ II. yüzyılın başına ait Protogenes Kitabesi de Sarmatae adını anlamamıza katkıda bulunmaktadır. Olbia kentinde, toplumun karşılaşmış olduğu krizlerin birçoğunda Protogenes'in yaptığı yardımları teyiden çok saygın hemşehri olarak belirtilen bu şahsa adanmış olan kitabe, bir zamanlar müreffeh olan kentin karşılaştığı güçlükleri, bu güçlüklerin görüldüğü zamanlara ait bilgiler vermek suretiyle göstermiştir. Herodotos'un şahit olduğu şehrin açık ve huzurlu hayatı artık geçmişte kalmıştır. Yeni gelen insanlar şehri tehdit etmiş ve yıkmıştır. Kitabe Saii, Galatae, Skiri, Thisamatae ve Saudaratae gibi isimleri belirtmek suretiyle, yeni topluluklara ait bir liste vermiştir. Kitabe üzerinde Sai, Thisamatae, Saudaratae gibi kabile isimleri de bulunmasına rağmen, bunlar başka herhangi bir kaynakta belirtilmemiştir. Ancak bu kavimlerin yeni bir göç dalgasıyla doğudan batıya doğru geldikleri kabul edilebilir. Protogenes kitabesinde bu yeni gelenlerin herhangi birine Sarmat adı verilmemiştir. Ancak bu durum o tarihlerde Sarmat adının bilinmediğini göstermemektedir. Sarmat adının yalnız bir topluluk için kullanılmadığı, özellikle çok sayıda topluluğun bu adla anıldığı kabul edilmiştir[43].

Herodotos ve Hippokrates'in verdiği bilgiler dikkate alındığında, Sauromatlar Don Nehri'nin doğu tarafında yaşamaktaydılar. Herodotos'un anlattığı Amazon efsanesine göre, Sauromatlar bir Amazon-İskit karışımı topluluğu oluşturmaktaydılar. Hippokrates'e göre İskitler, Sauromatlar olarak da anılmaktaydılar. Böylece, onlar Don Nehri'nin doğu tarafında varlığını sürdüren bir topluluktu. Dolayısıyla Herodotos ve Hippokrates zamanında, yani MÖ V. yüzyıl içerisinde Sauromatlar Don Nehri'nin doğu tarafında yaşamaktaydılar. Sauromat ismi de dar bir coğrafyayla sınırlı kalmıştır. Zamanla bu ismin yerini Sarmat ismi almaya başlamıştır. Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız üzere, Sauromat isminin Sarmat ismiyle aynı olup olmadığı problemi ortaya çıkmıştır. Henüz bu iki ismin aynılığı üzerine güçlü deliller bulunamamıştır. Zamanla Sarmat ismi daha geniş coğrafyaya yayılmış topluluklar için kullanılmaya başlamıştır. Başlangıçta Herodotos ve Hippokrates'te geçen Sauromat adına göre, Sarmat adının daha geniş bir anlam ifade ettiği mümkün görünmektedir. Sarmat adı Sauromat adının değişikliğe uğramış bir varyantı olmasa bile Sauromat adıyla anılan toplulukların Sarmat adıyla anılanların içinde var olduğunu düşünmemizi mümkün kılıyor. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere yeni göç

---

[42] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, s. 40.

[43] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 40.

dalgalarıyla Karadeniz'in kuzeyine gelen diğer topluluklar da Sarmat adıyla anılmaya başlamıştır. Sarmat toplulukları içerisinde yer alan Yazığ, Roksolan, Kralî Sarmat, Ugor, Sirak ve Alanların yayıldıkları alanı düşündüğümüzde "Sarmatae" adının geniş bir coğrafyaya yayılmış, çok sayıda topluluğun adı olduğu kabul edilebilir.

Sarmatların Kökeni Meselesi

Bozkır toplulukları içerisinde önemli bir yer tutan Sarmatlar üzerine çalışmalar başlayınca, onların kökeni meselesi de gündeme gelmiştir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntular değerlendirilmeye başlanmıştır. Sarmatlardan önce bozkır coğrafyasında yaşayan Kimmerler ve İskitlerin soyu problemi gibi, onların kökeni de bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Yazılı kaynaklarda Sarmatların kökenini tam manasıyla aydınlatacak bilgilerin olmaması ve arkeolojik materyalin de bu meseleyi çözecek yeterlilikte olmaması Sarmatların kökeninin aydınlatılmasına temel oluşturamamıştır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular dikkate alınarak, Sarmatların kökeni üzerinde de görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır. Araştırmacılar bu kavmin kökeni konusunda değerlendirdikleri belgeleri dikkate alarak farklı sonuçlar çıkarmışlardır.

Sarmatların Kökeni Üzerine Görüşler

Sarmatların kökeni meselesi ortaya atılınca, onların hangi soydan oldukları da gündeme gelmiştir. Bu konu üzerine çalışan bilim adamlarından bazıları onların adı üzerinde durarak, Sauromatlar ile Sarmatların aynı topluluklar olduklarını belirtmişlerdir. Bazıları ise, Sauromatlar ile Sarmatların ayrı topluluklar olduğunu, dolayısıyla aralarında etnik bakımdan bir bağın olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Sarmatların kökeni üzerine araştırmalar XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Büyük ölçüde batılı bilim adamları bu meseleyle uğraşmışlardır. Kronolojik olarak görüşleri bir sıraya koyduğumuzda Grote'den başlamamız gerekir. Ona göre, göçebe bir hayat süren Sarmatlar, adetleri, askeri becerileri ve sertlikleriyle İskitlere benzemekteydiler. İskit dilinin bir diyalektini konuşan Sarmatların kadınları da yiğitçe düşmana karşı savaşıyorlardı. Herodotos'un belirttiklerinden de çıkarılabileceği üzere, Sarmatların İskit ve Amazonların karışımından oluştuğu sonucu düşünülebilirdi. Bu sebeple onların kökü İskit ve Amazonlara dayandırılmalıydı[44]. İlkçağ tarihi araştırmalarıyla ün kazanan

[44] George Grote, *History of Greece III*, New York, 1857, s. 242-243.

Mordtmann "Amazonlar" adlı çalışmasında, Don Amazonlarının Kafkasların kuzeyinde ne kadar kaldıkları, tam olarak ne zaman tarih sahnesinden çekildikleri ya da hayat tarzlarının ne derece insanî alışkanlığa dayandığının kesinlikle bilinmediğini belirtmektedir. Onların kadınları erkeklerle birlikte av ve savaşa katılmışlardır. Kadınlar tamamen ev hanımı olmamışlardır. Ona göre, Stavropol eyaletinde yaşayan topluluklarla o zamanki Sauromatların hayat tarzları arasında çok farklılık yoktur. Bu sebeple, Sauromatlar Nogayların öncüleri olabilirler. Zira hayat tarzı soy yakınlığından daha çok iklim ve coğrafyayla daha yakından ilgilidir. Fakat Stavropol'dan Türkiye'ye göçenlerin kadın ve kızlarının özellikleri Sauromatlardaki ile çok yakın benzerlik kurmayı mümkün kılmaktadır[45]. Mommsen'in verdiği bilgiye göre de bozkır coğrafyasında yaşayan çeşitli topluluklara doğanın verdiği imkânlar göçebe çobanlık için elverişliydi. Göçebeler hayvanları veya daha çok sürüleriyle oturma ve otlak yerlerini değiştirmekteydiler. Bunlar günümüzdeki Kazakların öncüleriydiler. Burada bulunan İskitler Ural-Altaylı idi, adet ve vücut görüntüleri günümüzde Sibirya sakinlerine benzemekteydi. İskitlerden sonra bozkır coğrafyasında doğudan batıya doğru ilerleyen Sarmat toplulukları ortaya çıktı. Onlar, Perslerle akraba olarak gösterilmekle birlikte, daha çok büyük ölçüde karışık bir soya sahiplerdi[46]. Kiepert ise onların dillerinin İskit dilinden diyalekt olarak ayrıldığını belirttikten sonra, Sarmatia'nın kuzeyinde Fin topluluklarının, güneyinde ise Maiotlar'ın bulunmasından hareketle farklı soydan toplulukların varlığını kabul etmekte ancak kesin bir görüş ortaya koymamaktadır[47].

Sarmatların kökeni meselesi üzerinde XIX. yüzyıldan sonra da durulmaya başlanmıştır. Hatta bu konu üzerindeki araştırmalar daha da artarak devam etmiştir. İlkçağ tarihi araştırmacılarından Meyer, bu yüzyılın hemen başlarında yaptığı araştırmasında Sarmatların kökeni üzerinde de durmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre, Don Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmış olan Sarmatların egemen unsuru korunmuş bazı kelimelere göre İranî idi. Ancak, Herodotos'un ve Hippokrates'in adetleri ve görünüşleri hakkında verdiği bilgiler eski bir toplulukla, özellikle Fin-Moğollarla fazla karışmış olduklarını ispatlamaktaydı. Hatta onlar İranî dillerde bulunmayan bazı kelimeleri de almışlardı. Bu yüzden karışık bir topluluk görünümündeydiler[48]. Minns'e göre, Sai, Thisamatae ve Saudarate isimleri beraber anılıyordu ve onlar Sarmat adlarını hatırlatıyordu. Sarmat dönemine ait kurganlardan elde edilen buluntular İskit-Sibir bu-

---

[45] Andreas David Mordtmann, *Die Amazonen*, Hannover, 1862, s. 121.

[46] Theodor Mommsen, *Römische Geschichte II*, Berlin, 1869, s. 276.

[47] Heinrich Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie II*, Berlin, 1878, s. 345-346.

[48] Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums, I/2*, Stuttgart-Berlin, 1909, s. 798.

luntularına benzemekteydi. Sarmatların hâkim unsuru Ural-Altaylı olabilirdi. Sarmat toplulukları arasında değişik isimlerle belirtilenlerin olması belki de soy hususunda birbirinden farklı unsurları da gösteriyordu[49]. Kretschmer'e göre de Sarmatların etnik durumu meselesi çözülmüştü ve onlar İranî bir topluluktu[50]. Ebert ise, Sarmatları İranî bir topluluk olarak saymaktadır. Ancak onların diğer Asya halk unsurlarıyla büyük ölçüde karıştığını da kabul etmektedir. Hatta Sarmatların göçebe temele dayalı atlı topluluk olmasında olduğu gibi giyim, adetler ve din bakımından da Asyalılardan, yani Ural-Altay ırkına mensup olanlardan fazla farklı olmadığını da ileri sürmektedir[51]. Vernadsky'e göre de Sarmatlar İranî bir topluluktu[52]. Harmatta ise Sarmatların köken olarak İranî olduğunu belirtir[53]. Bozkır toplulukları üzerine çalışmalarıyla ünlü bir bilim adamı olan Rostovtzeff'e göre, Sarmatlar kökenleri bakımından karışık bir topluluktu[54]. Grousset ise, kuzeyli göçebe olan Sarmatların İranî bir topluluk olduğunu ileri sürer[55]. Seyidof'a göre de Doğu Sarmat toplulukları içerisinde yer alan ve önemli bir yer tutan Siraklar Türk dili kullanmışlardır. Bunu onlardan kalan kişi ve yer adları en iyi şekilde göstermektedir[56]. Türk bilim adamları ise, bozkır coğrafyasında ortaya çıkan atlı göçebe topluluklarla, dolayısıyla onların kökenleri meselesiyle pek uğraşmamışlardır. Bu konuya sınırlı da olsa, değinen Kurat'tır. Ona göre, Sarmat toplulukları içerisinde yer alan Yazığların Türk kökenli olduğu hatıra gelmektedir. Sarmat topluluklarının özellikle MS I. ve II. yüzyıllarda bazı Türk boyları ile bağlantıları da ihtimal dâhilindedir[57].

Belgelerin Işığında Sarmatların Kökeninin Belirlenmesi

Sarmatlar hakkında yapılan araştırmalar onların kökeninin belirlenebilmesini net bir şekilde mümkün kılmamaktadır. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik buluntulardan da Sarmatların kökeninin çözümünü sağlayacak sonuçlar çıkarmak zordur. Bir toplumun kökeninin tayin ve tespiti yeterli delilleri verecek materyalle mümkün olabilir. Özellikle, bozkır topluluklarında genelde var olan ortak problem onların kökeni meselesidir. Doğrudan kendilerinden kalan yazılı

---

[49] Ellis H Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, s. 119.

[50] Karl Kretschmer, "Sarmatae", s. 2543.

[51] Max Ebert, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", s. 99.

[52] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 74.

[53] John Harmatta *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 37.

[54] Mihail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 91.

[55] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 33.

[56] Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Bakü, 1989, s. 58.

[57] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 7.

kaynakların olmaması, diğer bozkır topluluklarında olduğu gibi, Sarmatların kökeni meselesinin çözümünü zorlaştırmaktadır. Toplulukların kökenini belirlemede en önemli unsur dildir. Bir toplumun dilinin belirlenebilmesi bıraktıkları yazılı belgelere bağlıdır. Sarmatlar doğrudan günümüze yazılı belgeler bırakmamışlardır. Bu sebeple onların dilini, dolayısıyla kökenini belirlemek oldukça zorlaşmaktadır. Ancak mevcut kaynakların değerlendirilmesi yoluna gidilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple birinci elden kaynaklardaki bilgiler ve arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi hareket noktasını oluşturmaktadır. Gerek yazılı kaynaklar gerekse arkeolojik materyal incelenerek, onların geldikleri ve yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri, sanat anlayışları, soy kökleri bilinen topluluklarla karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı öncelikle Sarmatlar hakkında bilgi veren ana kaynaklara inme zorunluluğu vardır.

Yukarıda da değinildiği gibi, bu konuda ilk bilgiyi veren Herodotos'a göre,[58] onlar Amazonlarla İskitlerin karışımı bir topluluktur. Sauromatlar, İskit dili konuşmaktaydılar. Bir kız düşman öldürmeden evlenemezdi. Bu yasanın gereğini yerine getiremediği için bekâr olarak ihtiyarlayan kızlar vardı. Hippokrates de Azak Denizi çevresinde bulunan İskitlerin Sauromatlar olarak da adlandırıldıklarını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, bunların kadınları kız oğlan kız oldukları sürece ata binmekte, ok atmakta, at üstünde kargı savurmakta ve düşmanla savaşmaktaydı. Üç düşman öldürmedikçe evlenememekteydiler, töre gereğince hayvan kurban etmeden kocalarıyla aynı evde oturmamaktaydılar. Bir kız kocaya varınca, genel bir seferberlik çıkmadıkça, ata binmeyi bırakmaktaydı. Sağ memeleri yoktu, daha çocuk iken anaları, bu iş için yapılmış tunçtan bir aleti kızdırarak dağlamakta, böylece memenin büyümesini önlemekteydi. Bütün güç sağ omuz ve kola kaymaktaydı[59]. Hippokrates, İskitlerin Sauromatlar olduğunu belirttiğinden dolayı, onun vermiş olduğu bilgiler Sauromatlar için de geçerlidir. Onun belirttiğine göre, Skythia denen yer çıplak, otlarla kaplı, oldukça sulak bir düzlüktü. Ovalara su çeken büyük ırmaklar vardı. Burada göçebe denen İskitler yer tutmaktaydı. Bu ad evleri olmayıp, arabalarda yaşadıklarından kendilerine verilmişti. Arabaların en küçüklerinin dört, diğerlerinin ise altı tekerleği vardı. Arabaların dört bir yanı ve üstleri keçe ile kaplanmıştı. Bir kısmının iki bir kısmının da üç odası bulunmaktaydı. Bu evler yağmura, kara ve yele karşı korunaklıydı. Arabalarının bazılarını iki çift, bazılarını ise üç çift öküz çekmekteydi. Öküzlerin boynuzu yoktu çünkü soğuk yüzünden

[58] Herodotos IV, 110-117.

[59] Hippokrates VI, 17.

boynuzları çıkmamaktaydı. Bu arabalarda kadınlar çocuklarla birlikte yaşamaktaydılar. Erkeklerse at üstünde onların yanlarında gitmekteydiler. Bunları koyun sürüleri, sığır ve atlar izlemekteydi. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalmaktaydılar. Onların hepsi bitince başka yerlere gitmekteydiler. Onlar pişmiş et yemekte ve kısrak sütü içmekteydiler. Bu sütten bir de "Hippace" denilen peynir yapmaktaydılar[60].

Herodotos ve Hippokrates'in verdiği bilgiler birbirlerini tamamlamaktadır. Özellikle Hippokrates'in onların gelenek ve görenekleri hakkında verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır. Sauromatların atlı göçebe hayat tarzı, keçeyle kaplı evleri, at ve koyun beslemeleri, ata binip, at üzerinde ok atıp, kargı savurmaları, kısrak sütü içmeleri bozkırlarda varlıklarını sürdüren atlı göçebelerle, özellikle çağdaşları Hunlarla benzer özellikler taşıdıklarına bir işaret sayılabilir.

Hippokrates'in belirttiğine göre, Sarmatlar zamanlarının büyük bir bölümünü at üzerinde geçirirler ve hep pantolon giyerler[61]. Bu şekilde zamanın büyük ölçüde at üzerinde geçirilmesi ve pantolon giyilmesi de Hunlarla benzer özellik kurulması[62] açısından önem taşımaktadır. Bu bilgiler belirli zaman kesiminde, belirli bir coğrafyada yaşayan Sauromatların gelenek ve göreneklerinin daha doğuda varlığını sürdüren Hunlarınkiyle benzerlikler kurmayı mümkün kılmaktadır.

Sauromatların daha sonra ortaya çıkan Sarmatlar ile bağlantılarının olup olmadığı meselesi de onların kökeninin belirlenmesine engel oluşturmaktadır. MÖ III. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru Sarmatların göçü başlamıştır. Sarmat toplulukları Kazakistan'dan batıya doğru harekete geçmişler ve bu hareket diğer toplulukların kendilerini itmeleriyle daha da hızlanmıştır. Çinlilerle mücadele eden Hunların batıya doğru çekilmeleriyle ve Yüeçilere etki etmeleri sonucunda, topluluklar batıya doğru kaymıştır. Bütün bu gelişmeler Sarmat adıyla anılan toplulukların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yönelmelerine neden olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde güçleri artan Sarmatlar İskit egemenliğine son vermişlerdir[63]. Sarmat adı da Sauromat adını taşıyan topluluklara göre, sayıca çok daha fazla topluluğu içine alan bir kavram olmuştur. Strabon'da ifade edildiği üzere, batı Sarmatia'da Yazığlar, Ugorlar, Kralî Sarmatlar, Roksolanlar[64] ve doğu Sarmatia'da Siraklar ve Aorslar[65] Sarmat toplu-

---

[60] Hippokrates VI, 18.

[61] Hippokrates VI, 22.

[62] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara, 1981, s. 198.

[63] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 74.

[64] Strabon VII, 3, 17.

[65] Strabon XI, 5. 9.

lukları olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle Sarmat adıyla anılan toprakların sayısının fazlalığı onların kökeni meselesinin belirlenmesini de zorlaştırmıştır. Önceden Sarmatia'da var olanlar ve daha sonradan göç ederek gelenler birbirine karışmış ve Sarmatlar olarak anılmaya başlanmıştır.

Don Nehri'nin doğu tarafında hayatlarını devam ettiren ve başlangıçta Sauromatlar olarak anılan topluluklar Don Nehri'nin batısına geçmişlerdir. Dolayısıyla onların Batı Sarmatia'da ortaya çıkan Sarmat toplulukları içerisine karıştıkları düşünülebilir. Strabon'da söz edilen Yazığlar Sarmatların öncü kolunu oluşturmuştur. Bunların asıl yaşadıkları coğrafya Azak Denizi yakınındaki coğrafya olmuştur. Yazığlar MS I. yüzyılda batıya doğru ilerleyerek, Tuna ve Theiss nehirleri arasındaki bölgede Roma İmparatorluğu'na komşu olarak kalmışlardır. Bu yeni yerlerinde bir kaçı keşfedilmiş mezarlarında Karadeniz İskitlerini hatırlatan cenaze arabaları bulunmuştur. Bundan dolayı Yazığlar Yazamatlar ile birlikte düşünülmüştür. MÖ 179 yılından önce Yazamatlar Azak Denizi'nin yakınındaki anavatanlarından sürülmüşler ve daha sonra Don ve Dinyeper arasındaki bozkırların bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Orada iken siyasi ve kültürel yönden İskit İmparatorluğu'nun yaşamında aktif rol oynamışlardır. Yazığlar daha sonra tekrar batıya ilerlemişler ve Sauromatların bir parçası olduklarından ilk olarak Sarmat ismini almışlardır[66]. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Yazığlar Sauromatların bir devamıydılar.

Sarmat mezarlarında ahşap yapı, cenaze arabası, at ve insan kurbanının eksikliği İskit ve Sarmat gömü tarzında belirleyici fark olarak görünmüştür. MS III. yüzyıla ait Jasz-Also Szent-György'den dört Yazığ kurganı buluntusuyla bu ayırıcı farkın bütün Sarmat mezarlarında olmadığı ispatlanmıştır. Bu sebeple İskit tarzına göre yapılmış dört büyük kurgan önem taşımaktadır. Bu mezarlarda Sarmat beyi, cenaze arabası ve atlar odalardan birinde bulunmuştur. Üç yan odada ise maiyetindekiler yer almışlardır. Bunlardan birincisinde, dört tane başı kesilmiş savaşçı, ikincisinde kalkanıyla bir savaşçı bulunmuştur[67]. Böylece bu mezarların ortaya çıkarılması İskit gömü tarzının Sarmatia'da Yazığlarda da varlığını göstermiştir.

İskitlerde bu şekilde gömü oldukça çok ortaya çıkmıştır. Herodotos'un belirttiğine göre,[68] hükümdar mezarları Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölge olan Gerrhos topraklarında bulunmaktaydı. İskitler hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede kare şeklinde büyük bir mezar kazmakta ve

---

[66] Mihail İ Rostovtzeff, *İranians and Greeks in South Russia*, s. 92-93.

[67] Max Ebert, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", s. 99.

[68] Herodotos IV, 71.

mezar hazır olduğunda ölü getirilmekteydi. Gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya konulmaktaydı. Merasime katılanlar kulak memelerini kesmekte, saçlarını çepeçevre kazımakta, kollarını çizmekte ve burunlarını yırtmaktaydılar. Hükümdar mezara konulunca onunla beraber karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup, aynı mezara konulmaktaydı. Kullandığı bazı eşyalardan da birer tane konulmaktaydı. İskitlerden herhangi birisi öldüğü zaman ise, ölü en yakınları tarafından bir arabaya konulmakta ve öbür yakınlarına götürülerek, dolaştırılmaktaydı. Bu esnada kafilenin yanlarına geldiğini görenler yemek vermekteydiler. Kırk gün boyunca ölüler böylece birinden öbürüne gezdirildikten sonra gömülmekteydiler[69].

Bu şekilde gömüler arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Ölen beyin kıymetli eşyaları, atları ve hizmetkârlarının birlikte gömüldüğü mezarlara bozkır coğrafyasında rastlanılmaktadır. Özellikle oldukça çok at iskeleti kazılar sonucunda kurganlardan çıkarılmıştır. Kuban bölgesinde bulunan kurganlarda çok sayıda at iskeleti ortaya çıkarıldığı gibi, Altay bölgesinde Şibe Kurganı'nda on dört, Pazırık Kurganları'nda sayıları yedi ile on dört arasında değişen at gömüleri ortaya çıkarılmıştır[70]. Bunlar binek hayvanları da dâhil ölen beyin hayatı boyunca sahip olduğu hayvanlardı. İnanışa göre bey bunları öldüğü zamanda kullanmaktaydı[71]. Şüphesiz bunlara en güzel örneği Pazırık buluntuları oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan cesetler mumyalanmış[72] ve gövdeleri dövmeyle kaplanmıştı[73]. Ayrıca buradan on at çıkarılmıştır. Bunların kulaklarına nişan olarak birbirinden farklı enler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik kabileler tarafından hediye edilmiş olduğu kanaatini uyandırmıştır[74]. Bu şekilde bir gömü geleneğinin İranî unsurlarda olmadığı, dolayısıyla İskitlerin de İranî bir topluluk olmadıkları sonucu ortaya konulmak istenmiştir[75].

Genelde İskit-Sarmatlara etki eden, ölenin malının mezarlara birlikte gömüldüğü kanlı gömü geleneği ve hatta mezar yapısının öncüsü olarak Mezopotamya Eski Sümer Ur kral mezarları bulunmaktadır[76]. Toprağa derince açılmış

---

69 Herodotos IV, 73.

70 Renate Rolle, *Totenkult der Skythen*, Berlin-New York, 1979, s. 100-101.

71 Sergei Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Atlaya v Skifskoe Vremya*, Moskva, 1953, s. 148.

72 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s. 68.

73 Marek Zvebil, "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", *Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie*, München, 1980, s. 255.

74 Abdülkadir İnan, "Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri", *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara, 1991, s. 263.

75 Gordon Childe, *The Aryans*, London, 1926, s. 38-39.

76 Max Ebert, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", s. 60.

olan dikdörtgen kuyunun bir köşesinde örülmüş duvarlı ve üstü kubbeli odayla kral, hanımları ve hazineleri gömülmüştü. Mezara kralla birlikte altmış kişi gömülmüştü. Bunlar arasında altı silahlı koruması "Dromosta" bulunuyordu. Bunlara ek olarak iki adet dört tekerlekli ahşap arabayı çeken altı öküz de bulunmaktaydı. Ur kral mezarları MÖ IV. binin ikinci yarısına aittir. Bütün Babil-Asur literatüründe bu gömü geleneği üzerine hiçbir delil bulunmamaktadır. Bunlar Mezopotamya'da erken tarihi devirlerde ortadan kalkmıştır. MÖ IV. bin yılda Orta Asya'dan Mezopotamya'ya göç eden Sümerlilerin bu geleneği oraya getirdikleri ileri sürülmüştür. Bu geleneğin Orta Asya gömü merasimini gösterdiği belirtilmiştir. Çinlilerde, daha sonra Moğol ve Türklerde ispatlanan bu gelenek, MÖ VII-VI. yüzyıllarda Doğu Ukrayna'da görülmektedir[77]. MS III. yüzyılda Yazığlarda görülen bu gömü geleneği Orta Asya bağlantısını hatıra getiriyor. Ur kral mezarlarıyla özellikle zaman farkı dikkate alındığında bağlantı kurmak mümkün görünmüyor. Ancak Pazırık ve Kuban bölgesinde ortaya çıkan bu tür mezarlarla bağlantı kurmak mümkün görünüyor.

Doğu Sarmat toplulukları içerisinde sayılan Sirakların adı Sir ve ak terkiplerinden oluşmuştur. Sir "ışık" anlamına gelmektedir. Sirak ise, ışık, şua veren demektir. Siraklar ateşe, ışığa tapınmış ve özlerini Sir//ak olarak adlandırmışlardır[78]. Sir adı geç kaynaklarda da geçmektedir. Tonyukuk Abidesi'nde, "Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı"[79]. "Türk Bilge Kağanı Türk Sir milletini, Oğuz milletini besleyip duruyor"[80] şeklinde geçiyor. Buradan Sirlerin bir topluluk olarak varlığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Sirakların kökeninin aydınlatılması bakımından da önem taşımakta ve onların Asya kökenli olabileceğini düşünmemize de bir ölçüde dayanak oluşturmaktadır.

Sarmatların genel olarak kökeni düşünüldüğünde Sarmatia'da var olan topluluklar ve onların bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla birlikte İskit bakiyelerinin hesaba katılması zorunluluğu vardır. Özellikle Sarmat toplulukları arasında sayılan Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Roksolanlar, Ugorlar, Aorslar ve Sirakların ayrı ayrı değerlendirilmeleri gerekmektedir. Daha öncede belirtildiği gibi eldeki belge ve bilgilerin sınırlı olması, Sarmatların kökenini belirleme sorununu çözmeye yetmemektedir. Ancak, Sarmat toplulukları içerisinde önemli yeri olan Yazığlar ve Sirakların Asya kökenli olduklarını söylememiz mümkün gibi görünmektedir.

---

[77] Max Ebert, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", s. 60-61.

[78] Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 55- 56.

[79] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1991, s. 53.

[80] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 61.

Sarmat Toplulukları

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda MÖ V. yüzyılın ortalarında Don Nehri'nin doğu tarafında varlıklarını sürdüren Sarmatlar, özellikle MÖ II. yüzyılın başlarından sonra daha geniş coğrafyaya yayılmışlardır. Batı tarafta bulunan Sarmatlar doğudan gelen yeni Sarmat topluluklarının hareketiyle daha batıya doğru kaymaya başlamışlardır. Batıda Tuna Nehri ve Karpatlara kadar ulaşmışlardır. İskit egemenliğine son vermeleriyle Skythia adı Sarmatia'ya dönüşmüştür. Sarmatia'da Sarmat genel adı altında görülen topluluklar ortaya çıkmıştır. Sarmat coğrafyası üzerinde Yazığlar, Roksolanlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar, Siraklar ve Alanlar birer Sarmat topluluğu olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

I- Yazığlar

Yazığlar önemli bir Sarmat topluluğudur. İskitlere oldukça benzerlik göstermektedirler. Devamlı at üzerinde dolaşan göçebe bir topluluktur[81]. Strabon Karadeniz bölgesinin batı tarafını anlatırken, Sarmat topluluklarından söz etmektedir. Bu topluluklar Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar ve Roksolanlardır. Yazığ, Ugor ve Kralî Sarmatlar Dinyeper ve Tuna Nehri arasına yerleşmişlerdir. En güneyde kalan kısımda Yazığlar bulunuyordu. Ugorlar ise, kuzey bölgelerinde yaşamaktaydılar. Kralî Sarmatlar bu iki topluluğun arasında varlığını sürdürmekteydi. Son olarak Roksolanlar Dinyeper ve Don nehirleri arasında bu toplulukların doğu tarafında yaşamaktaydılar[82]. Bu Sarmat topluluklarının yayılışı zamana göre de farklılık göstermekteydi. Strabon'un belirttiğine göre[83] Yazığlar Sarmat yayılma sahasının güneybatı ucunda bulunmaktaydılar. Bir başka yazara göre ise, başlangıçta onlar Maiotis Gölü çevresinde bulunmaktaydılar[84]. Muhtemelen İskender'in ölümünden sonra, Sarmatlar İskit İmparatorluğu'nu yıkmışlar ve Karpatlara, hatta belki buranın üzerine kadar yayılmışlardır. Bu ülkeden daha sonra Yazığlar Tuna ile Theiss arasındaki düzlüğe gelmişlerdir[85].

Merkezi bir yönetim altında böylesine güçlü bir etnik örgütün varlığını akılda tutarsak, Sarmatların, onların öncü kolu olan Yazığların Büyük Romanya

---

[81] N. Vulic, "Jazyges", *Pauls Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft XVII*, 1914, s. 1189.

[82] Strabon VII, 3, 17.

[83] Strabon VII, 3, 17.

[84] Ammianus Marcellinus XXII, 8, 13.

[85] N. Vulic, "Jazyges", s. 1189.

Ovası'nı fethetmeyi ve MÖ II. yüzyılın son yarısında Tuna'nın güneyine kadar yayılmayı nasıl başardıklarını anlarız. Bütün bu çıkarsama pek de dışlanabilir değildir. Strabon'un konuya ilişkin ayrı ayrı kaleme aldığı iki metinde de bu görülebilir. Burada Strabon, Sarmatların yine Tuna'nın güneyine doğru yayıldığını belirtmektedir. İlk metin[86] yüzeysel şekilde Sarmatların Tuna'nın güneyinde yaşayan Traklarla karıştığını bildirmektedir. Diğer metin,[87] Sarmat ve Bastarnların Triballi'yi Tuna'nın sol kıyılarından aşarak ve nehri geçerek, Tuna üzerindeki adalarda ve bu nehrin güney kıyılarında yerleştiğini içeren bilgi verir. Bu bilgi kıymetlidir. Sarmatların Tuna'nın güney kıyıları boyunca batıya, çok daha uzaklara yayıldıkları, hatta belki de, Vidin dolaylarına ulaştıkları anlamına gelmektedir. Arkeolojik bulgular Strabon tarafından verilen bilgiyi desteklemektedir. Bir zamanlar üzerinde Triballi kabilesinin yaşadığı kuzeydoğu Bulgaristan'ın Orehovo kentindeki Galiçya yakınlarında on dört parçadan oluşan Sarmatlara ait zengin bir madalyon koleksiyonu elde edilmiştir[88]. Yukarıda açıklanan bilgiler ışığında, Galiçya'da bulunan Sarmatlara ait kalıntıların MÖ II. yüzyılın sonlarında Sarmatların Tuna'nın güney kıyılarına geldiği savıyla bağlantılı olduğu şüphe götürmez derecede aşikârdır[89].

Tomi MS 9 ile 17 arasında sürgün yaşayan Ovidinus ve Yazığların akınlarından sıklıkla söz etmiştir. Yazığlar Macaristan yolundaki seyahatleri sırasında ülkeye Karpat Dağları'ndaki geçitlerden geçerek, Galiçya'dan girmişlerdir. İlk Yazığ arkeolojik buluntularının dağılımı bu düşünceyle çelişmektedir. Şu ana kadar Galiçya'da ya da Karpat Ruthenya'sında Sarmatlara ait hiçbir ize rastlanmamıştır. Macaristan'da Eger civarında altın hazine bulunmuştur. Güneye doğru ilerledikçe kent ve yerleşim yeri sayısı artmıştır ve en yüksek yoğunluğa Tuna ve Tisa nehrinin orta kısmı doğu kıyılarında erişmiştir. Bu kısımdan sonra yerleşim yerleri üzerinde sürekli bir sıra oluşmuş ve bu sıra Demir Kapı (İron Gate)'nın kuzeyindeki Tuna Nehri kıyılarında daralmıştır. Bu durum açıkça Yazığların Macaristan'a Oltenia ve Banat bölgelerinden girdiklerini, kuzeyden Galiçya üzerinden gelmediklerini ortaya koymuştur[90].

Yazığların Macaristan'a girişleri ve bununla bağlantılı problemler son yıllarda ele alınmıştır. Yazığların Macaristan'a yerleşmeleri Romalıların kendilerinin en tehlikeli düşmanlarının önüne bir dizi tampon topraklar koyma yolunda-

---

[86] Strabon VII, 3, 2.

[87] Strabon VII, 3, 13.

[88] Mihail İ Rostovtzeff, *Sarmatskija i Indoskifskija Drevnosti*, s. 244.

[89] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 43.

[90] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 45.

ki dış siyasetiyle bağlanmıştır. Yazığların gelişine Daklara karşı bir savunma oluşturmak amacıyla izin verilmiş, hatta bu hareket desteklenmiştir. Bu sebeple Yazığların Macaristan'a doğru ilerlemelerinde Roma'nın oynadığı rolün anlamı yadsınamaz. Ancak, Roma bu harekete başka bir güç sağlamamıştır. Güney Rusya bozkırlarından batı yönünde belli sayıda yeni göçler birbirini izlemiş ve bu şekilde diğer kavimleri batıya doğru itmiş ya da onları kolaylıkla kendi içine almıştır. Bu tür yeni bir dalga MS I. yüzyılın başında Güney Rusya'ya Alanların gelişiyle birlikte gerçekleşmiştir. O zaman için bu yeni dalga Don Nehri'ni geçmemiştir. Herhalde birbirleri ile çatışan kabilelerin baskısı Batı Sarmat kabileleri, özellikle Yazığlar tarafından hissedilmiştir[91]. Bu baskının Yazığların Macaristan'a doğru hareket etmeleri üzerinde bir şekilde rol oynamış olabileceği hissedilebilir.

Sonuçların gösterdiği üzere, Yazığlar iyi savunulan coğrafyada savaşmış ve düşman Daklar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Böylece, Yazığlar güvensiz bir konuma itilmiştir. Ayrıca Macaristan'a doğru hareketlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kendileri için hayati önem taşıyan Karadeniz ticaret ve ekonomisi ile mevcut bağlantılarını da kaybetmişlerdir.

Arkeolojik bulgular, bu faktörlerin Yazığları daha güç duruma düşürdüklerini düşündürmektedir. Macaristan'da bulunan Yazığların MS I. ve II. yüzyıllara ait arkeolojik bulguları Güney Rusya'daki Sarmat ve İskit bulgularına kıyasla oldukça zayıftı. İskit kurganlarının zenginliği Güney Rusya'da bulunan Sarmat mezarlarına göre kıyaslanamaz olmasına rağmen Macaristan'daki Yazığ mezarlarının yoksulluğu oldukça çarpıcı bir özelliktir. Mezar içi hazineleri arasında yalnız daha büyük ebatlı altın nesneler değil aynı zamanda savaşçının genel teçhizatı da bulunmaktaydı. Güney Rusya'da bulunan Sarmat mezarlarının bu durumu açıklama istemektedir[92].

Yazığların Macaristan'a hareket ettiğinde, kendileri gibi yaşayan göçebelere nispetle daha yoksul olduklarını söyleyebiliriz. Macaristan'da önce Büyük Macaristan ovasında yerleşmişlerdir. Burası küçük çapta ziraat ve göçebe hayatın sürmesi için en uygun yerdi. Ancak bölge madenler açısından yoksuldu. Böylece topluluk ne değerli metal üretebilmiş ve ne de silahları için gerekli demiri elde edebilmiştir. Yazığlar kendilerine ait bölgede ithalat için bir üretim organize edebilselerdi, bu tür daimi gereksinimler satın alınabilirdi. Bu sayede pazar bulmakta zor olmazdı. Ancak yerel toplumun yaptığı ziraat ticaret ürünü üretmeye uygun değildi. Buna ek olarak bölge her yönden düşmanlarla çevriliy-

---

[91] Mihail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 95.

[92] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 46.

di. Bitişik Roma illerindeki iyi örgütlü ekonomik hayat ve sanayiye bakarak hayrete düşmemeliyiz. Romalılara karşı büyük bir ilginin var olduğunu ve bazı imkânlardan yararlanıldığını biliyoruz[93]. Ancak Romalılarla ekonomik ilişkiler küçük bir ölçütte dahi en önemli gereksinimlerini karşılamaya yetmemiştir. Karadeniz ticaretiyle olan bağlantıları da özellikle Roksolanlarla aralarındaki koridorun Daklarca kapatılmasıyla son bulmuştur[94].

Böylece ilk oturdukları yerlerden getirdikleri malzemelere güvenmek zorundaydılar. Bunlar küçük değerli metal parçaları ve o zaman oturdukları yerlerdeki mal, çanak, çömlek gibi Dak ve Kelt toplumunun bazı ürünlerinden oluşuyordu. Bu nedenle kendi gömü alanlarında sadece bu tür kalıntılar bulunması sürpriz değildir[95].

Bu nedenle Yazığların güvenli bir ortamda yaşadıkları söylenemez ve itildikleri dar alanı genişletme çabası içerisinde rahatsız oldukları bellidir. Onlar için hayati önem taşıyan konu hem siyasi, hem de ekonomik açıdan Roksolanlar ve Karadeniz tüccarıyla ticari ilişkileri yeniden kurmaktı. Bu durum Marcus Aurelius (121-180) zamanında değişmiştir. Bu dönemde birçok başarısız hamleden ve uzun süren sıkıntılardan sonra bu ilişkileri bir kere daha kurmayı başarmışlardır. Adı geçen filozof imparator Dak bölgesi üzerinden Roksolanlarla bağlantı kurmak şansını onlara vermiştir[96]. Yazığlar İskit bakiyelerinin güney Rusya'dan itilmesinden sonra yerleştikleri yer olan Dobruca bölgesine yakın olmuşlar. Roma İmparatorluğu'nun Tuna üzerinde yayılmasından sonra Yazığlar Romalılarla ilişki kurmuşlardır ve bu da, Roma kaynaklarında diğer Sarmat kabilelerine oranla Yazığlar hakkında daha fazla bilgi bulunmasına neden olmuştur.

Romalılar, Yazığları eski Tuna topraklarından atmak istedikleri için aralarında çok sorun çıkmıştır. MS I. yüzyılın ikinci çeyreğinde Yazığlar, Tisa Nehri ve orta Tuna arasındaki Pannonia bozkırlarına taşınmışlardır. Roksolanlar, Dinyeper ve Don arasındaki bozkırları işgal ederek, Yazığların doğusuna yerleşmişlerdir. Onlar Yazığlar ile bir tür ittifak oluşturarak, onların Roma'ya saldırılarını birçok defa desteklemişlerdir. Yazığların Orta Tuna'ya hareketinden sonra Roksolanlar, onların Aşağı Tuna'da bıraktıkları coğrafyaya yayılmışlardır[97].

---

[93] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 48- 49.

[94] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 49.

[95] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 49.

[96] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 49.

[97] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 88.

II- Roksolanlar

Sarmat adı altında çeşitli toplulukların toplandığı bilinmektedir. Bunların bir kısmı Batı Sarmatia olarak kabul edilen Don ve Tuna nehirleri arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. MÖ III. yüzyılın başlarında büyük gruplar halinde batıya hareket eden ve genel olarak Sarmat ismini alan topluluklar Güney Rusya'da görünmeye başlamıştır. Bunlardan bir kısmı batıda, yani Don Nehri'nin batısında; diğer bir kısmı da doğuda, Kuzey Kafkas bozkırlarında ortaya çıkmıştır. Batıya doğru hareket eden Sarmat toplulukları içerisinde Roksolanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu harekette onlar aktif bir rol oynamışlardır. Bu güçlü topluluk Yazığları önceki yerleri olan Don ve Dinyeper nehirleri arasından dışa sürmüştür[98]. Yazığların bu şekilde batıya kaymaları sonucunda Roksolanlar da batıya doğru harekete geçmişlerdir. Adı geçen toplulukların batıya doğru yayılmalarının ispatı olarak flera bulguları gösterilebilir[99]. Batıya doğru kayan Roksolanlar yukarıda da belirtildiği gibi Yazığlar ile ittifak içinde onların Roma'ya karşı saldırılarını çok defa destekleyici olmuşlardır[100].

Şüphesiz bu göç hareketinde Gotlar'ın etkisi olduğu anlaşılıyor[101]. Gotlar Roksolanları yerleşim yerlerinden ileri doğru iterek Karadeniz boyunca sürerek onları Romanya Ovası'na sıkıştırmışlardır. Gotların büyük saldırıları sırasında Roksolanlar tarih sahnesinden tamamen çekilmişler ve geriye kalan tüm küçük toplulukları Gotlar egemenlikleri altına almışlardır. Roksolanlar onların Roma bölgelerine saldırdığı zaman Oltenia ve Dakia üzerinden Macaristan'a gelmişlerdir. Gotlarca sürülen diğer ulusların tam tersine Roksolanlar Roma bölgesinde yerleşmeyerek, Macaristan'a gelmişlerdir. Roksolanlar buraya geldiklerinde Yazığları bulmuşlar. Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Yazığ-Roksolan ittifakı gerçekleşmiştir[102].

Roksolanların Yazığlar ile birleşmeleri onların güçlendiklerini ve kayda değer değişikliklerin olduğunu açıkça göstermektedir. Yazığ yerleşim yerlerine, oldukça çok sayıda gelen Roksolanlar, onların kültürü üzerinde etkili olarak siyasi ve iktisadi gücü ellerine almışlardır. Arkeolojik olarak ölü gömme geleneği ve mezar tipolojisindeki farklılık, iki topluluğun iç içe yaşadığını göstermektedir. Tümülüslere ölü gömme geleneği Roksolanlar tarafından getirilmiş, Yazığlarınki ise, kare şeklinde mezarlar olmuştur. Ancak Yazığlar kısa süre sonra

---

98 Mihail İ Rostovtzeff, *İranians and Greeks in South Russia*, s. 93.

99 Mihail İ Rostovtzeff, *İranians and Greeks in South Russia*, s. 145.

100 George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 58.

101 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 56.

102 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 56-57.

Roksolanların kullandıkları malzemeleri kullanmaya başlamışlardır. Daha sonra çıkartılan mezar bulguları materyal açısından bu tümülüslerde bulunanlardan pek farklılık göstermemektedir. Bu nedenle Roksolanların Yazığlarla karışıp, kaynaştıklarını söylememiz mümkün olmaktadır[103]. Roksolanların Gotlar tarafından sürülerek, Macaristan'a yerleşmiş olduklarını kabullendiğimizde, meselenin çözümü kolay olacaktır. Fakat bu hareketin ne zaman ve nasıl gerçekleşmiş olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Tarihi olayları incelediğimizde Daklara ilk büyük darbenin Philippus (204-249) ve Decius (201-251) tarafından vurulduğu anlaşılmaktadır. Gotların istilası daha çok Aşağı Moesia'ya yönelmiştir. Daklar'a ne kadar şiddetli bir darbe vurulduğu, buralarda zaman zaman hiçbir Roma parasının bulunmamış olması ile en iyi şekilde anlaşılacaktır. Gayet açıktır ki Roksolanlar yerleşme olmayan dönemde Macaristan'a geçmişlerdir. Gerçi Carpi'nin istilası, esas itibariyle Transilvanya'ya yöneltilmiş ve Gotların aşağı Moesia'ya girmiş olmasına rağmen, Oltenia bölgesi dokunulmamış bir durumda kalmıştır. Philippus ve Decius zamanında Romalılar, Oltlimes arkasındaki işgal kuvvetlerini çekmişlerdir. Bunların tamamı dikkate alındığında, bu mahallin istilacılar tarafından ele geçirilmiş olduğunu farz edebiliriz. Roksolanların tamamının bir kaç yıl içinde Macaristan'a ulaşmış olduğu, pek muhtemel görünmemektedir. Carpi gibi diğer uluslar da Romanya hudutlarına sadece bir kaç dalga ile ulaşmışlardır. Bundan dolayı Roksolanların Macaristan'a ulaşmasının sadece bir kütle halinde değil, çeşitli gruplar halinde olduğu son derece muhtemeldir. Roksolanlar Macaristan'a klasik dönemlerden beri çok sevilen Demir Kapı, Mehaidia, Porta Orientalis ve Timuşul Vadisi'nden giden yolu takip ederek geçmişlerdir[104].

Bu yolun güney kısmı, Mehaidia ve Plugove arasındaki, II. Dalmatarum Gallienus birliğinin iki tümeni ve Balia-Herculae'deki XIII. Gemina müfrezesi tarafından korunmuştur. Tümenlerin bu noktada kuzeyden ve doğudan gelecek bir saldırıyı durdurmalarının hayal edilmesi güç olacağından, Diama ve Sarmiesegethusa arasındaki, yolun sol kısımlarını koruyor olduklarını düşünmek pek muhtemel görünmemektedir. Askerlerin bu şekilde kullanımı, sadece Diama ve Sarmiesegethusa arasındaki yolun güneyden gelmesi beklenen saldırıya karşı korunması için etkin olabilmektedir. Askerlerin, doğudan ve kuzeydoğudan Moesia'ya karşı yapılacak bir saldırıyı kesmek için yerleştirilmiş olmaları aynı derecede muhtemel görünmemektedir. Bundan başka her iki dağ da iki bin metreden fazla yükseklikte olduklarından, düşmanın Godeanul veya Retezat üze-

---

[103] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 57.

[104] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 58-59.

rinden gelmesini de hayal etmek güçtür. Transilvanya Havzası'ndan gelecek bir saldırının sadece Demir Kapı Geçidi ve Bistra Vadisi'nden olması mümkün görünmemektedir. Roma kuvvetleri bu tür saldırılara karşı savunma için orada tutulmuş olsalardı, bunların Carensebeş yakınlarında bir yere yerleştirilmiş olmaları gerekirdi. Stratejik açıdan, tümenlerin Oltenia'dan gelecek saldırılara karşı, Roma ve Daklar arasındaki bağlantıyı güven altına almak için bulundurulduklarını belirtmek daha muhtemel görünmektedir[105].

Roksolanlar tarafından yapılan bütün istila girişimlerinin, Gallienus (218-268) tarafından yapılan askeri reformlarla ve bunun yanında Oltenia'dan Macar Ovası'na giden yola yerleştirilen askerlerle belirli bir süre durdurulmuş olduğu muhtemel görünüyor. Gallienus'un takipçisi Regalianus Roksolanların kışkırtmalarından dolayı Sarmatlara karşı savaşmak mecburiyetinde kalmıştır. O zaman Sarmat adı Yazığlar için kullanılmıştır[106]. Ancak Regalianus'a karşı yapılan ihtilalde Roksolanlar da yer almıştır. Buradan onların bazılarının Macaristan'da yerleşik durumda olduklarını varsaydığımızda, sorun açıklığa kavuşacaktır. Belki de Regalianus'un bastırmak mecburiyetinde kaldığı Sarmatların huzursuzluğundan bunlar sorumluydular. Regalianus'un yenilgisi, Roksolanların Macaristan'da bulunduğunu göstermektedir[107]. Yazığlar ve Roksolanlar tekrar tekrar Romalıların ufkunda görünmüşlerdir[108]. Bu mücadeleler esnasında Yazığların kuvveti büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Onların bu şekilde güç kaybetmeleri geriye kalanları arasında iç çekişmeleri kolaylaştırmıştır. Yazığlar kendi eski yerleşim bölgelerinde kalarak Roksolanlar ile kaynaşmışlardır.

Düz ve kare şeklindeki mezarların yanı sıra tümülüslerin yan yana bulunması toplumsal farklılaşmaları yansıtmaktadır. Sarmatların sonraki yıllarda Roma sınır boylarına uyguladığı baskının şiddeti nispeten azalmıştır. Ancak büyük çatışmalar Gotlar ülkeye saldırdıklarında boylar arasında tekrar baş göstermiştir. Konstantius (250-306)'un yardımlarına koşması ve Gotları yenmesine rağmen Sarmatlar büyük kitleler halinde Macaristan düzlüğünden ayrılmaya zorlanarak Roma bölgesine yerleştirilmiştir. Bu büyük ayrılık yine elde edilen bilgiler ışığında, bir Sarmatia iç savaşını ortaya çıkarmıştır[109]. Dolayısıyla iç savaş olgusunun sosyal bir değişim halinde mi, yoksa aniden çıkan kabileler arası bir kıvılcımla mı başladığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Aslında ne Yazığlarla Roksolanlar arasındaki sosyal konum farklılıklarını saptayabiliriz ne de bu iç

---

105 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 60.

106 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 60.

107 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 60-61.

108 Mihail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 95.

109 Ammianus Marcellinus XVII, 12, 18.

savaştaki rollerini bilebiliriz. Bununla birlikte iç kargaşa kabileler arasında bir kıvılcımla ortaya çıkan bir kabile savaşından ibaret olup, Roksolan kabile örgütü bu sürtüşmeye dayanamayarak parçalanmış görünmektedir.

III- Kralî Sarmatlar

Sarmat toplulukları arasında Kralî Sarmatlar özel bir yer tutmaktadır. Klasik kaynaklar arasında önemli bir yeri olan Strabon'un eserinde belirttiğine göre,[110] sırasıyla Yazığlar, Ugorlar ve Kralî Sarmatlar Tuna ve Dinyeper, Roksolanlar ise Dinyeper ve Don ırmakları arasında bulunmaktaydılar. Bu toplulukların yerleşim yerlerinde belirli bir düzenlilik gözlenir. Merkezde diğer topluluklar tarafından oluşturulan koruyucu bir çemberle çevrilmiş Kralî Sarmatlar bulunmaktaydı. Bu Sarmat toplulukları arasında bir "Kralî" topluluğun bulunması kesinlikle bir rastlantı değildir. Gözlemlendiği gibi, göçebe toplumun kabile birliklerinde iki ana tip görülebilmektedir. İlkinde topluluklar yan yana yaşarlar, aralarındaki bağlayıcı ilişkiler zayıftır. Onlar arasında iş birliği en fazla tehlike anlarında görülür. Diğerinde tüm topluluklar, bir topluluğun liderliği altında, onunla yakın ve ortak işbirliği içerisindedirler. Kuvvetli bir merkezi güç ve ciddi bir askeri organizasyon bu göçmen topluluklara genellikle kapsamlı imparatorlukların kurulması imkânı tanır[111].

Herodotos lider kabileyi oluşturan İskitlerin diğer İskitleri kendi köleleri olarak gördüklerini bildirmektedir. Bu lider kabileye kuvvetli bir şekilde sınıflara ayrılmış bir toplumdan kaynaklanan bu egemen ruha uygun olarak "Kralî İskitler" denilmektedir[112]. Batı Sarmatları dikkate alındığında, göçebe kabile birleşmelerindeki "Kralî" toplulukların ortaya çıkmasının en büyük önemi, çok güçlü merkezi imparatorlukların ortaya çıkmasıyla iç içedir. Bu yüzden Tuna ile Don Nehri arasındaki Sarmat topluluklarının, aralarında çok zayıf bağlar bulunan veya birbirlerinden tamamen bağımsız, yan yana yaşayan "sıradan" göçebeler olmadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca iktidarları esnasında Karadeniz'in kuzeyinin önemli bir bölümünü ellerinde tutacak kadar güçlü bir merkezi liderlik altında kuvvetli kabilesel birleşmelere sahip oldukları varsayımına ulaşmak çok kolaydır[113].

Strabon'un metninin netliği "Kralî Sarmatlar"ın idaresi altındaki Batı Sarmat kabile ittifakının varlığını ve Mithridates'in Karadeniz bölgesindeki geniş-

---

[110] Strabon VII, 3, 18.

[111] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 4.

[112] Herodotos, IV, 22, 56, 59.

[113] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 5-6.

lemesini açık bir şekilde ispatlar. Bu durum tarihi olaylardan da bellidir. MÖ II. yüzyılın sonundan itibaren Batı Sarmat İmparatorluğu'nun manzarasının ana hatları bunu teyit etmektedir[114].

Sarmat topluluklarından olan Kralî Sarmatlarda Türklerde olduğu gibi Herodotos tarafından "Kralî" sözcüğü İskitlerin egemen unsuru için de kullanılmıştır. Aynı şekilde "Kralî" ve "Sarmat" sözcüklerini duyduğumuzda bunu yalnızca adı geçen topluluğun diğer topluluklar üzerinde hükümran olduğu anlamına geldiği hususunda birleşiyoruz. Bu düşünceyi biraz geliştirdiğimizde, zaten MÖ II. yüzyıl sonlarında Batı Sarmat topluluklarının birbirinden uzakta değil, yan yana yaşadıklarını görmekteyiz. Bu aynı zamanda toplulukların coğrafi konumlarıyla da doğrulanabilir. Güneyde Yazığlar, kuzeye doğru Ugorlar ve doğuya doğru Roksolanlar yerleşmiştir. Burada Sarmat kral soyu coğrafi konumu itibariyle ortada kalıyordu. O halde krallık hegemonyası altında bulunan diğer toplulukların kendisini çevrelemesiyle korunuyordu. Bu hükümran Sarmat topluluğuna dair en son işaret Mithridates adıyla birlikte geçmekte ve bundan sonra yaşayan bir topluluk olarak isimleri klasik kaynaklarda bir daha geçmemektedir[115]. Şüphesiz Sarmat topluluklarının batıya doğru kaymaları ve yeni göç dalgaları Kralî Sarmatların diğer topluluklarla karıştığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

IV- Ugorlar

Batı Sibirya'dan başlayarak, Kama ve İtil nehirleri ile Orta Don'dan sonra İtil'in membaı ve kuzey sahası, Fin Körfezi ve Baltık Denizi sahillerine kadar olan coğrafya çeşitli Fin topluluklarının yaşadıkları saha idi[116]. Urallara yakın yerlerde "Ugor", batıya doğru da "Fin" adıyla bilinen bu topluluklar "Doğu Avrupa"nın kuzey kısmının otokton ahalisiydiler. Orta ve Kuzey Rusya'daki nehir adlarının hepsinin Fince olması da bunu gösterir. Bu topluluklar çok dağınık bir halde ormanlık sahada yaşamakta ve kültür bakımından da oldukça aşağı bir seviyede bulunmakta idiler[117]. Aynı topluluklar hiç bir zaman büyük devlet kuramamışlardır. Yurtlarının doğal şartları ön tarihte avcı-balıkçı hayat tarzına ve dağınık küçük birlikler halinde yaşamaya elverişli idi. Buna rağmen her çağda cesur savaşçı idiler[118].

---

[114] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 7.

[115] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 43-44.

[116] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 8.

[117] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 8.

[118] Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 118.

Fin-Ugorların doğudaki Ugor kolu başlangıçta Ural Dağları'nın Avrupa'ya bakan ormanlık yamaçlarında yaşıyorlardı. Zamanla göç sırasında Ugor topluluğu ormanlık eski yurtlarından daha güneye, hayvan beslemeye daha elverişli ağaçlı bozkır bölgesine sarkmıştır. Orada at yetiştirmeyi de öğrenip, bunların bir kısmı Uralların doğu tarafına da sızmıştır[119]. Sarmat toplulukları içerisinde yer alan Ugorlar Tuna ve Dinyeper ırmakları arasında da gösterilmişlerdir[120]. Güneyde Yazığların, kuzey tarafta ise Ugorların yerleştiği bilindiğine göre,[121] Ugorların zamanla güneye ve güneybatıya doğru yayılarak Dinyeper Nehri'nin batı tarafına kadar ulaşmış oldukları sonucunu çıkartmamız mümkün olmaktadır. Ancak yayıldıkları coğrafya dikkate alındığında, Ugorların Sarmat toplulukları arasında önemli bir yer tutmadığı sonucuna varılabilir. Başka bir ifadeyle onların diğer Sarmat topluluklarıyla karışıp kaynaşmadıkları ve tarihi bir rollerinin olmadığı söylenebilir. Şüphesiz onların tarihinin az bilinmesinde yaşadıkları coğrafyanın etkisi de bulunmaktadır. Sarmatia'nın kuzey tarafında yaşadıklarından Grek ve Romalılarla doğrudan siyasi ve kültürel ilişkileri olmamıştır.

V- Siraklar

Sirakların Doğu Sarmat toplulukları içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Kafkaslarda bulunan bu Sarmat topluluğu kaynaklarda "Sirakoi" olarak geçmektedir[122]. Onlar Strabon'da daima Aorslar ile birlikte anılmaktadır. Her iki topluluk güneyde Kafkas Dağları'na kadar olan sahaya yayılmışlardır[123]. Bunların bir kısmı göçebe çoban bir kısmı ise çadırlarda oturan tarımcılar idi. Herhalde Siraklar çok fazla dağlık kesimde oturmamaktaydılar. Özellikle düzlük yerlerde bulunmaktadırlar. Yazılı kaynaklarda da Sirak düzlüklerinden söz edilmektedir[124]. Sirakların daha kuzeyde oturdukları, kavimler göçüyle birlikte güneye doğru indikleri ve Kafkaslara yayıldıkları kabul edilmektedir. Onların Kafkaslardan aşağı doğru akan ve Maiotis'e dökülen Achardeus civarında oturdukları bilinmektedir[125]. Buna göre, Kafkas bozkırlarının batı yarısında oturuyorlardı veya burası sahile kadar ulaşmaktaydı. Siraklar Yazamatların aşağısında

---

119 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 118.

120 Strabon VII, 3, 18.

121 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 43.

122 Strabon XI:2, 1.

123 Strabon XI, 2, 1.

124 Strabon XI, 5, 9.

125 Karl Kretschmer, "Siraces", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft II A1*, 1927, s. 283.

oturmaktaydılar[126]. Sirakların Orta Asya'dan İtil Nehri kıyılarına ve oradan Kafkaslara kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu kabul edilmektedir[127]. Sirak adı Darius zamanına kadar gitmektedir. Darius Sakalar üzerine hareketinde askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek hile ile başarılı olmuş ve Saka birlikleri çöllere çekilmişlerdir. Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek onu ve askerlerini çöl ortasına sokup, memleketini kurtarabilmiştir. Buradan Sirak'ın Darius ile çağdaş olduğu sonucunu çıkartmak mümkündür[128]. Darius'un MÖ 518-517 yıllarında bozkır ülkesine bu hareketini gerçekleştirdiği genelde kabul görmektedir[129]. Behistun Kitabesi'nden anlaşıldığı üzere Darius, sivri başlıklı, yani ok şeklinde başlık giymiş olan Sakaların ülkesine yaptığı seferde onların bir kısmını yenerek, liderlerinden Sakunkhayı'da esir almıştır[130]. Onun sivri başlıklı Sakalar üzerine harekâtı esnasında Sirak isminin ortaya çıkması oldukça önemlidir.

Darius'un ok şeklinde sivri başlık taşıyan Sakalara karşı seferinde, onun ordusuna yanlış yol gösteren Sirak, yalnız tarihi şahsiyet olarak değil, bir topluluk olarak da ortaya çıkmıştır. Siraklar zaman zaman tarihin karanlıklarına çekilmişler fakat yeniden tarih sahnesine çıkabilmişlerdir. Strabon Sirakların adına yer vermiştir[131]. Siraklar esasen yerleşik bir hayat sürmüşler ve Uspa adlı bir ana şehre sahip olmuşlardır[132].

Sirakların yaşadıkları coğrafyada arkeolojik kazılar yapılmış ve kurganlardan çeşitli buluntular çıkartılmıştır[133]. Bunlardan en eskisi MÖ II. yüzyıla tarihlenmektedir. Kazılar sonucunda özellikle Ön Maniç ve Ön Kuban buluntuları Siraklar ile bağlantılı görülmektedir[134]. Ön Maniç ve Ön Kuban'daki Sirak buluntularının arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılması onların yayıldığı coğrafya, kültürleri ve diğer kültürlerle karşılıklı ilişki ve etkileşimlerinin aydınlatılmasına yardım etmektedir. Zamanla Sirak kültürü Ön Kuban-Mozdak çevresinde yaşayanlara etki etmiştir. Siraklar MÖ VII-IV. yüzyıllar arasında Aşağı İtil'de kabileler birliğine dâhil olarak yaşamaktaydılar. Bu kabile birleşmeleri

---

126 Karl Kretschmer, "Siraces", s. 283.

127 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 48.

128 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 48- 49

129 Walther Hinz, "Zur İranischen Altertumskunde", s. 365.

130 Walther Hinz, "Zur İranischen Altertumskunde", s. 365.

131 Strabon XI, 5, 1.

132 Karl Kretschmer, "Siraces", s. 285.

133 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 50.

134 V. B.Vinogradov, "Sirakskih Soyoz Plemen na Severnom Kavkaze", *Sovyetskaya Arheologiya 1*, 1965, s. 108.

Sarmat adı ile de tanınmışlardır[135]. MÖ IV. yüzyılda Kuban Nehri'nin sol sahilinde Siraklar kalabalık hale gelmişlerdir. MÖ IV-III. yüzyıllarda ise bu topraklarda Siraklar daha da çoğalmışlardır[136]. MÖ III. yüzyılda da Ön Kafkas'tan onun eteklerine kadar yayılmışlardır. Bu durum arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen buluntularla da açıklık kazanmıştır.

Siraklar Ön Kafkasya'daki topraklarında İberia'dan Albania'ya kadar olan coğrafyada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hatta Ön Kafkaslarda yaşadıkları coğrafya daha önce belirtildiği gibi Sirak düzlüğü olarak belirtilmiştir[137]. Alban Karabağ arasında topraklar çoktandır onların adı ile anılmaya başlamıştır. Onlar Kafkaslara özellikle Zakafkasya'ya gelen bazı topluluklarla birleşmiş ve kaynaşıp karışmışlardır. Siraklar bazı topluluklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Siraklar ile Aorslar arasında zaman zaman gerçekleşen çatışmalar, her iki güçlü topluluğun iktisadi hayatına olumsuz etki yapmıştır[138]. Mithridates, Romalılara karşı Siraklardan yardım istemiştir. Sirak hükümdarı Zorsines Mithridates'in yardımına koşmaya hazırlanmıştır[139]. Aors Hükümdarı Eunones ise Roma ordu komutanı C. Iulius Aquila'ya yardım etmiştir. Birleşik kuvvetler Siraklar üzerine saldırmış ve şehirleri Uspa'yı kuşatmışlardır. Surlar ve hendeklerle emniyet altına alınmış Uspa şehri kısa sürede düşmanın eline geçerek altüst edilmiştir[140]. Bu mücadele sonucunda Siraklar oldukça güç kaybetmişlerdir. Sirakların egemenlikleri zayıfladıkça ve bazı topluluklarla kaynaşıp karıştıkça onlar hakkında tarihi bilgi de azalmıştır. MS II. yüzyıla gelindiğinde Sirak egemenliği geçmişteki şöhretini yitirmiştir[141].

VI- Alanlar

Alanlar Güney Rusya'da en son görülen gruptur. Bunlar bölgenin doğu bölümünü işgal etmek zorunda kalmışlardır. MS I. yüzyılın sonuna kadar Aşağı Don Nehri'nden Aşağı İtil'e ve Kafkas Dağları'nın eteklerine uzanan Azak Denizi'nin bozkır bölgesini kontrol etmişlerdir. Gitgide kuzeye, Yukarı Don ve Donetz bölgesine yayılarak karışık bozkır orman bölgesine girmişlerdir[142]. Ancak

---

135 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 50.

136 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 50.

137 Strabon XI, 5, 1.

138 Strabon XI, 5, 8.

139 Karl Kretschmer, "Siraces", s. 285.

140 Karl Kretschmer, "Siraces", s. 285.

141 Mireli Seyidof, *Azerbaycan Halkının...*, s. 52.

142 George Vernadsky, *A History of Russia*,, s. 88.

onların öncüleri ve oluşumlarında birinci derece rol oynayan topluluk Aorslar idi. Bunlar hakkında ilk kez bilgi veren Strabon'a göre,[143] Don Nehri'nin doğu tarafındaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Onların asıl yerleri burası değildi. Onlar Sirakların birlikte daha doğudan batıya doğru gelmişlerdi. Aorsların ve Sirakların Doğu Avrupa'ya sokulmaları, Kralî Sarmatların ve diğer Batı Sarmat topluluklarının onların liderliği altına girip, Tuna ve Don nehirleri arasındaki bölgeyi işgal etmelerine ve burada güçlerini iyice pekiştirmelerine neden olmuştur. Bu olay MÖ 130 ve 125 yılları arasına rastlamaktadır. Bu zaman sürecinde Aorsların ve Sirakların Doğu Avrupa'da yerleşmeleri de gerçekleşmiştir. Sarmat topluluklarının Aral Gölü'nden Tuna Nehri'ne hareketi Yüeçilerin Bactria'ya girdiği zamanla çakıştığından, bu iki olay arasında bir ilişki olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. MÖ 125 yılında Tuna ve Don Nehri arasında büyük Sarmat gücünün var olmasının, Hun İmparatorluğu'nun genişlemesinden dolayı, batıya sürülen insan kitleleriyle doğrudan bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir. İlk Yüeçi hareketi büyük oranda Doğu Saka kitlelerinin göç etmelerine neden olmuştur. Bu olay aynı zamanda İnci Nehri, Aral Gölü ve Hazar Denizi çevresinde de bazı kaymalara yol açmış ve doğudan gelen baskı yüzünden MÖ 145 yılında Dinyeper bölgesini hâkimiyetleri altında bulunduran Sai topluluğu gözle görülür şekilde zayıflamıştır. Yüeçi göçü sonucunda Aorsların bir kısmı Don Nehri'ne kadar yayılmıştır. Daha önceden bu bölgeyi ellerinde tutan Sarmat toplulukları Dinyeper bölgesini ellerine geçirmişler ve burada yaşayan diğer unsurlarla Kralî Sarmatların liderliğinde Tuna Nehri'nden Don Nehri'ne kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır[144].

Aorslar MÖ I. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Don Nehri ve Hazar Denizi arasındaki coğrafyada bulunmaktaydılar[145]. Onlar MÖ 49 yılında doğudan batıya doğru Kafkaslardan Don Nehri kıyılarına baskılarını sürdürmüşlerdir. Bu sırada Kafkasları zorlayan Alanlar hareketli bir güç olarak ortaya çıkmıştır[146]. Böylece Alanların oluşumunda Aorslar ve Siraklar önemli bir yer tutmuştur. Alanlar milattan sonraki yıllarda güçlerini daha da artırarak, batıya doğru yayılmalarına devam etmişlerdir.

Özellikle, Alanların bu yayılışını arkeolojik buluntular da göstermektedir. İtil havzasında Alanlara ait mezarlarda çıkartılan küp şeklinde sekizgen boncuklar ve halkalı ve silindirik kabzalı kılıçlara bakacak olursak, bu yayılımı da-

---

[143] Strabon, XI, 5, 9.

[144] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 28-29.

[145] E Taubler, "Zur Geschichte der Alanen", KLİO, Beitraege zur alten Geschichte IX, 1909, s. 16.

[146] E.Taubler, "Zur Geschichte der Alanen", s. 24.

ha net olarak görürüz. Bu boncuklar MS I. ve II. yüzyıllara rastlamaktadır. Bunlar insanların bir kez daha doğudan batıya doğru göç ettiklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadırlar[147]. MS II. yüzyıla gelindiğinde Alanlar Dinyeper Vadisi'ni ele geçiren Germenlerle ilişki kurarak kaynaşmışlardır. Güney Rusya'nın Got Krallığı'nın egemenliği altına girmişlerdir[148].

Sarmatların Ortaya Çıkışı ve İskit Egemenliğinin Sonu

Buraya değin söylenenlerden Bozkır toplulukları içerisinde Sarmatların önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bunlar Karadeniz'in kuzeyinde oldukça geniş toprakları kontrollerine alarak hâkimiyetlerinin izlerini bırakmışlardır. Yazılı kaynaklar dikkate alındığında, bu coğrafyada kronolojik bir sıraya göre, Kimmerler, İskitler ve Sarmatların hâkimiyet kurdukları görülmektedir. İskit egemenliği sırasında MÖ V. yüzyılın ortalarında Sarmatların varlığı bilinmektedir. Zamanla büyük bir güç haline gelen Sarmat toplulukları Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitlerin egemenliğine son vererek, kendi egemenliklerini ilan etmişlerdir. Sarmatların ortaya çıkışından sonra, İskit egemenliği yerine Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda bir güç olarak onların ortaya çıktığı görülmektedir.

Sarmatların Ortaya Çıkışı

Sarmatlar hakkında ilk bilgilere Herodotos'ta rastlanmaktadır. Onun bildirdiğine göre, Sauromatlar, Amazon ve İskit karışımı bir topluluk olup, Don Nehri'nin doğusunda, Palus Maiotis'den kuzeye doğru yaya olarak hareket edildiğinde, üç günlük uzaklıkta oturmaktaydılar. Onlar İskit dili konuşmaktaydılar. Ancak İskit ve Sauromat dilleri arasında diyalekt farkı vardı. Sauromat kadınları kocalarıyla birlikte ya da kendi başlarına ata binip ava gitmekte, savaşmakta ve erkekler gibi giyinmekteydiler. Töreleri gereği bir kız bir düşman öldürmeden evlenmezdi. Hatta bu yasanın gereğini yerine getirmediği için bekâr olarak ihtiyarlayan kızlar da vardı[149]. Hippokrates'te Sarmatlar hakkında verilen bilgiler de Herodotos'un verdiği bilgileri destekler niteliktedir. Onun verdiği bilgilere göre, Sauromatlar olarak da adlandırılan İskitler Azak Denizi çevresinde oturmaktaydı. Bunların kadınları genç yaştayken ata biner, ok atar, at üstünde kargı savurur ve düşmanla savaşırlardı. Üç düşman öldür-

---

147 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 52.

148 Mihail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 97.

149 Herodotos IV, 110- 117.

medikçe evlenmezlerdi. Onlar atlı göçebe bir topluluktu. At, sığır ve koyun beslemekte, onların etini yemekte ve sütünü içmekteydiler[150]. Bu yazılı kaynaklardan Sarmatların Don Nehri'nin doğu tarafında, Azak Denizi'nin kuzeyinde bir coğrafyada varlıklarını sürdürdüklerini anlamaktayız. Herodotos ve Hippokrates'in onlar hakkında verdiği bilgiler MÖ V. yüzyılın ortaları ve hemen sonrası için önem taşımaktadır. Ancak onların MÖ VII-III. yüzyıllar arasında sık sık Don Nehri'ni geçtikleri, Kırım, Kuban, Don ve Dinyeper arasında varlıklarını sürdürdükleri genelde kabul edilmektedir[151]. Kazılar sonucunda MÖ V-IV. yüzyıllara ait Sarmat mezar ve buluntuları Ural Dağları'nın güney ucunda Chakalov yakınlarında ortaya çıkartılmıştır[152]. Hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik buluntuların gösterdiği üzere, Sarmatlar MÖ V. yüzyılda ortaya çıkmışlar, yeni göç dalgalarıyla büyük bir güç haline gelinceye kadar İskitlerle yaşamışlardır.

Sarmat-İskit Mücadelesi ve İskit Egemenliğinin Sonu

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitler Tuna Nehri'nin aşağı kısmından Don Nehri'ne kadar yayılmışlardır. Başlangıçta Don Nehri'nin doğu tarafında İskitlerin içerisinde ortaya çıkan Sauromatlar, yani daha sonraki Sarmatlar bulunmaktaydı[153]. MÖ IV. yüzyılın ortasından hemen sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Sarmatların baskısı artmıştır. Şüphesiz doğudan batıya doğru çeşitli toplulukların birbirini batıya doğru itmeleri sonucunda Sarmatlar daha da batıya yönelmiştir. Bu Sarmat hareketi İskitlerin gücünün azalmasına neden olmuştur. Böylece Sarmatların giderek artan baskıları altındaki İskitler daha da batı ve güneye sürülmüşlerdir[154]. İskitler kendilerine güvenilir yer bulmak için Tuna Nehri'ni geçmişlerdir. Ayrıca "Küçük Skythia" olarak adlandırılan bölgeyi de ele geçirmeyi amaçlamışlardı[155]. MÖ 339 yılında ise daha batıya ilerlemelerini sürdüren İskitler, Makedonyalı Phillip'in onlarla Tuna'ya yakın bir yerde karşılaşması ve yenilmeleri üzerine güç kaybetmişlerdir[156].

---

150 Hippokrates VI, 17, 18.

151 Mihail İ Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 92.

152 E. D. Phillips, *The Royal Hordes*, s. 92.

153 Johannes Potratz, Die Skythen in Südrussland, Ein Untergangenes Volk in Südosteuropa, Basel, 1963, s. 14.

154 George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 74

155 Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 32.

156 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 403.

Bu gelişmeler karşısında, Tuna, Donetz ve Dinyeper bölgelerini terk etmişlerdir. Böylece iki parçaya bölünmüşlerdir[157]. İskitlerin bir bölümü Tuna bölgesinde, "Küçük Skythia" olarak bilinen Dobruca'ya yerleşmiştir[158]. Bir kısmı ise Kırım'a yerleşme zorunluluğu duymuştur. Zira her iki bölgenin de coğrafi yapısı, doğudan batıya doğru yönelen göç dalgalarından gelebilecek saldırılara karşı, az miktarda insanla karşı koyma imkânı sağlıyordu. Önce de belirttiğimiz üzere "Küçük Skythia" olarak bilinen Dobruca, Romalılar tarafından fethedilinceye kadar İskitlerin elinde kalmıştır. Diğer kol ise Kırım'da Sarmatlara karşı oldukça kuvvetli bir direniş göstermiştir[159]. Onlar batıdan Keltlerin, doğudan ise İtil Nehri'nin ötesinden gelen Sarmatların tehditleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Sarmatlar MÖ III. yüzyılın başlarında Don Nehri'nin doğu kıyılarına yanaşmışlar, bu yüzyılın sonlarına doğru ise, Don Nehri'nin batısına geçebilmişlerdir. Keltler ve Sarmatlar tarafından sıkıştırılan İskitler MÖ III. yüzyılın başlarına kadar, eski imparatorluklarının sadece orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdi. Bu dönemde onlar Kırım Yarımadası'nda toplanmışlardı[160]. İskitlerin topraklarını büyük ölçüde Sarmatlara kaptırdıkları, belirli bir merkezde toplanmış olduklarından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Buradan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda güçler dengesinin değiştiğini, yavaş yavaş İskit egemenliğinin son bularak Sarmatların egemen bir güç olarak ortaya çıktıkları sonucunu çıkartabilmekteyiz.

MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru İskitlerin gücü biraz daha artarak, hareket yolları üzerindeki bölge Dinyeper'e kadar genişlemiştir. İskit hükümdarı Skiluros'un bastırdığı madeni paralardan da anlaşılabileceği gibi, aslında Olbia da bu zamanda onların denetimi altındaydı. Bu durum daha sonraları değişmeye başlamıştır. Kırım İskitlerinin gücü yeniden kaybolmaya yüz tutmuştur[161]. Onların üzerinde Sarmatların baskısı sürmüştür. Sarmatların ileri hareketlerinde yeni teçhizatları, metal üzengiyi bulmaları ve ordularında ağır süvari birlikleri oluşturmaları etkili olmuştur. Şüphesiz Sarmatların yeni bir güç olarak ortaya çıkmaları İskitlerin zayıflamalarında etkili olmuştur. İskitlerin varlığı MS II. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda sürmüştür. Ancak, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru yönelen Gotlar onların siyasi varlığına tamamen son vermişlerdir[162].

---

157 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 8.

158 George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 84.

159 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 8.

160 George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 73.

161 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 10.

162 Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, s. 50.

İskit-Sarmat mücadelesinde MÖ II. yüzyılın başı bir dönüm noktası olmuştur. Kırım ve Dobruca dışında bütün Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların Sarmatların egemenliği altına girmesiyle büyük ölçüde İskit egemenliği son bulmuştur. Ancak Kırım ve Dobruca'da yukarıda da belirttiğimiz üzere İskit egemenliği sürmüştür. Buna rağmen İskit dönemi MÖ II. yüzyılın başlarında son bulup Sarmat dönemi başlamıştır.

Sarmatların Karadeniz Kuzeyindeki Bozkırlarda Egemenliği

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda MÖ II. yüzyılın başlarında önemli değişiklikler olmuştur. Şüphesiz bu gelişmeler adı geçen bölgeye yeni toplulukların gelmesi ve İskit egemenliğine son vermesi şeklinde cereyan etmiştir. İskitleri yurdundan eden Sarmatlar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda egemen unsur olarak ortaya çıkmışlar. Başka bir ifadeyle bozkır coğrafyasında İskitlerin yerine Sarmatlar egemen unsur olarak geçmişlerdir. Başlangıçta bu tür gelişme Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda insanların hayatını ve ekonomik ilişkilerini ilk anda olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Sonunda savaş dönemi bitince Sarmatlar, barışla dengeyi sağlayabilmişlerdir. Onlar bozkır insanıyla sahildeki Grek şehirleri arasında ticari ilişkiyi kurmayı başarabilmişlerdir[163]. İskitler gibi göçebe bir topluluk oldukları için Sarmatlar ziraat ürünleri ve el sanatları konusunda komşu kavimlere bağlı kalmışlardır. Bu yüzden komşularıyla ticari ilişkilerini garantiye almak ve ticari yolları korumak hususunda birçok problemle karşılaşmışlardır[164]. Onların Karadeniz'in kuzeyindeki egemenlik dönemleri bazen çeşitli topluluklarla mücadeleyle geçerken bazen de ticari ilişkileri sürdürme ve iyi münasebetleri kurmayla geçmiştir. Onların egemenliklerini sürdürdükleri dönemde Grekler, Romalılar, Daklar ve Gotlarla münasebetleri olmuştur.

Sarmat-Grek İlişkileri

Sarmatlar MÖ II. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda egemenliklerini bütün topluluklara kabul ettirmişlerdir. Bu dönemde Karadeniz'in kuzey kıyılarında Grek koloni şehirleri vardı. İskit ve Sarmat mücadelelerinin olduğu dönemde bu şehirler olumsuz bir şekilde etkilenmiştir[165]. İskitler önemli bölgeleri ve ekonomik kaynakları kaybetmelerinin sonucu

---

[163] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 84.

[164] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 84- 85.

[165] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 91.

olarak, Grek şehirlerinden zorla para ve asker toplamak suretiyle geçimlerini temin yoluna gitmeye mecbur kalmışlardır[166]. Onlar bu Grek şehirlerini Sarmatlar ile mücadelelerinde üs olarak kullanmak üzere, egemenlikleri altına almaya çalışmışlardır. Bu arada Kırım İskit hükümdarının Gelibolulara düşmanca davranışı, onların Sarmatlardan yardım istemesine neden olmuştur. Bunun sonucunda Sarmat Kraliçesi Amage, İskit hükümdarına Gelibolulara taciz etmekten vazgeçmesi için emir göndermiştir. Bu isteğinin bir şeye yaramadığını gördüğünde, hiç beklenmeyen bir şekilde küçük süvari gücünün başında, İskit hükümdarının karargâhına vararak onu öldürmüştür. İskitleri idare etmek üzere hükümdarın oğlunu başa geçirmiştir. Greklerle ve diğer topluluklarla barış içinde yaşamalarını emretmiştir[167]. Böylece buradan Sarmatların, Grek ve İskitler üzerinde mutlak üstün güce sahip oldukları sonucunu çıkartmak mümkün olmaktadır. Ayrıca Amage'nin İskit hükümdarına karşı olan davranışı hükümdarın kendisinin tebaası olduğunu ispatlıyor. Bu düşmanca tavırları durdurmak için sadece bir emir yollamak yetmiştir. Aksi takdirde meseleyi çözmek için İskit hükümdarı ve onun maiyetine karşı misillemeler yapmak ve onun yerine başka bir idareci koymak gerekecekti. Fakat Amage İskitleri yok etmeyi arzulamamış, sadece Gelibolu halkının güvenliği için isteğinin yapıldığını görmek istenmiştir.

Görülüyor ki, Sarmat egemenliği MÖ II. yüzyılın başlarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sarmatlar Don ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirmişlerdir. MÖ 179 yılında Karadeniz bölgesindeki topluluklar arasında varılan anlaşmada Sarmat kralı olan Gatalos'un rolü Sarmat gücünün önemli bir politik faktör olduğunu açıkça göstermektedir. MÖ 175 yılında Atinalı bir tüccarın şerefine yazılan bir yazıttan[168] Atina ve Karadeniz arasındaki ticaretin MÖ 179 yılında imzalanan antlaşmayla sağlanan daha barışçı şartlar sayesinde tekrar canlandığı bellidir. Sarmat egemenliğinin Kırım'a kadar genişlemesi ve İskitler üzerindeki baskısı hemen bu dönemlerin akabinde meydana gelmiş olabilir. Ticari ve iktisadi gelişim siyasi anlayışla bağlantılıdır. Grek kentlerinin siyasi olarak korunması iktisadi yönden gelişimi olumlu yönde etkilemiştir. İşte bu yüzden Amage'nin devri, çok büyük bir ihtimalle bu tarihe konulabilir[169].

Kralî Sarmatların liderliği altında yeni ve güçlü bir Sarmat ittifakının oluşturulması sonucunda İskitler Sarmat İmparatorluğu'nun tebaası haline gelmişlerdir. Bu imparatorluğun politik egemenliği bütün Grek şehirlerini ele geçirme-

166 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 8.

167 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 8.

168 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 11.

169 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 11-12.

ye kadar varmıştır. Bu düşman gücünün artması yüzünden Karadeniz bölgesindeki Grek kolonistleri dışarıdan yardım istemek zorunda kalmışlardır. VI. Mithridates'ten yardım istemişlerdir. Onların istekleri Mithridates'in Karadeniz'in kuzey kıyılarını kontrol altına alma politikasına tamamen uyuyordu. Bunun üzerine Mithridates oğlu Diophantes'in komutasında bir orduyu Kırım'a göndermiştir. Diophantes'in ordusunun Cherson'a vardığını duyan İskit Hükümdarı Skilurus'un oğlu Palakus, Roksolan Kralı Tasius'tan yardım istemiştir. Güney Kırım'ın tepelik bölgesinde yapılan savaşı Diophantes kazanarak göçebeleri kuzeye doğru sürmüştür. Diophantes Cherson'un güvenliğini sağladıktan sonra, ordusunu İskit-Sarmat tehlikesini Panticapaeum'dan uzaklaştırmak için Kırım Yarımadası'nın doğusuna yönelmiştir. Kendilerini İskit-Sarmat tehlikesinden kurtardığı için hem Panticapaeum hem de Cherson Mithridates'in resmen otoritesini tanımak zorunda kalmışlardır[170].

Sarmatların Grek şehirlerini ele geçirme girişimleri son bulmamıştır. MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru Olbia'nın çevresi Sarmatların kontrolüne geçmiştir. Elimizde herhangi bir veri olmasa da Sarmatların Olbia'ya karşı tavır ve politikalarının Kırım Grek şehirlerine karşı olanlardan farklı olmadığı ihtimal dâhilindedir. Sarmatların temel maksatları Grek şehirlerini kendi egemenlikleri veya en azından tebaalarından birinin egemenliği altına almaktı[171]. MÖ II. yüzyılın son on yılında Grek şehirleri üzerindeki baskısıyla Sarmat İmparatorluğu etkisini Kırım Yarımadası'ndan Dinyeper bölgesine kadar hissettirmiştir. Sarmat egemenliğinin siyasi sonuçları Dobruca'da ve daha batıda Grek şehirlerinde hissedilir bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sarmatlar için Kırım gibi Dobruca da ekonomik açıdan büyük bir öneme sahip olduğundan orayı da kontrolleri altına aldıkları kesin gibidir. Bununla beraber bunların bu bölgeyi kısmen egemenlikleri altına almış olmaları da ihtimal dâhilindedir[172]. Sarmatlar kısmen kendi güçleri, kısmen de kendi tebaası durumundaki topluluklar vasıtasıyla Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek şehirlerinin tamamı üzerinde egemenlik sağlamayı amaçlıyorlardı. Bunun sonucu olarak, Grek şehirlerinin durumu haliyle oldukça kritik idi. Öyle ki, bu bölgede o zamanın en büyük gücünü elinde bulunduran Mithridates'e yardım amacıyla başvurmaktan başka seçenekleri kalmamıştır. Mithridates Grek şehirlerini askeri gücü sayesinde Sarmat ve İskit baskısından kurtarmıştır. Fakat bu Sarmat gücünün tamamen ortadan kaldırılması demek değildi. Tersine kral Grek şehirlerinin ekonomi ve ticaretini kontrolleri al-

---

[170] George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 91- 93.

[171] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 14.

[172] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 15.

tında bulunduran İskit ve Sarmatlarla bağlantı kurma ihtiyacı duymuştur. Bu sebeple İskit ve Sarmatlarla dostane ilişkiler kurmaya yönelmiştir[173]. Hatta Sarmatların batıya doğru yönelmesini kendi çıkarları açısından uygun bile görmüştür. Karadeniz kıyılarındaki Grek şehirleri Mithridates'in eline geçtiğinden batıya yönelmek Sarmatlar açısından da genişlemenin tek yolu idi.

Sarmatların Grek koloni şehirlerini MÖ II. yüzyıldan sonra da kontrollerinde tutmuş oldukları kuvvetle muhtemeldir. Onların güçlü olarak kalabilmeleri ve ekonomik çıkarları bu şekilde bir politikanın yürütülmesini zorunlu kılmıştır. Ancak Grek koloni şehirleri kontrol altında tutularak Sarmat İmparatorluğu güçlü kalabilirdi. Sarmatlar Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Grek koloni şehirlerini kontrolleri altına alarak Greklerle bağlantılarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlantılar büyük ölçüde ekonomik çıkarlardan kaynaklanmıştır.

Sarmat-Dak İlişkileri

Sarmatların çok geniş topraklara yayılarak bu coğrafyayı egemenlikleri altına almaları, onların değişik topluluklarla bağlantı kurmalarına imkân vermiştir. Sarmatların ilişkisinin olduğu topluluklardan biri de Daklardır. MÖ III. yüzyılın başlarında Sarmat gruplarının dalgalar halinde Güney Rusya'ya gelmeleri ve İskit egemenliğinin azalmasıyla birlikte burada siyasi ve etnik değişiklikler ortaya çıkmıştır. Sarmatların batıya doğru hareketi Dak sahasının doğu sınır bölgelerine MÖ II. yüzyılda ulaşmıştır. Sarmatlar komşuları Daklarla yan yana yaşamaya başlamışlardır. Bu toplulukların ekonomik yapılarındaki farklılık yalnız eski yazarların verdiği bilgilerle değil özellikle buluntulardan çıkartılan bilgilerle de ispatlanmıştır[174]. Bunların yalnız ekonomik yapılarında değil sosyal durumlarında da esaslı farklılık vardır. Daklar bu zamanda çok sayıda prensliğe bölünmüştür. Prensleri bozkır coğrafyasında hayatını sürdüren, sürülerini otlaktan otlağa götüren Sarmatların aksine kayadan yapılmış kalelerde oturmaktaydılar. Sarmat egemenliğinin ilk gelişme döneminde kraliçeleri Amage'nin hükümranlığı (MÖ 165-140) sırasında Daklar siyasi olarak henüz önemli bir yer tutmuyorlardı. MÖ 135-125 ve 60 yılları arasında Kralî Sarmatların gelişimi döneminde de durum aynı şekildeydi[175].

MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru merkezi bir yönetim altında güçlü bir konuma gelen Sarmatlar Romanya Ovası'nı fethedip, Tuna Nehri'nin güneyine ka-

---

[173] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 16.

[174] Nandor Fettich, "Archaeologische Beitraege zur Geschichte der Sarmatisch- Dakischen Beziehungen", *Acta Archaeologica, III/ 1-4*, 1953, s. 27.

[175] Nandor Fettich, "Archaeologische...", s. 127.

dar yayılmışlardır. Gerçekten Strabon'da Sarmatların Tuna Nehri'nin güneyine kadar yayılmış oldukları bildirilmektedir[176]. Yine Strabon, Sarmat ve Bastarnların Tuna Nehri'nin sol kıyılarından Triballi'yi aşarak ve nehri geçerek, nehir üzerindeki adalarda ve bu nehrin güney kıyılarında yerleştiğini içeren bilgi verir[177]. Bu bilgi oldukça kıymetlidir. Sarmatların Tuna Nehri'nin güney kıyıları boyunca batıya, çok daha uzaklara yayıldıkları, hatta belki de Vidin dolaylarına ulaştıkları anlamına gelmektedir.

Arkeolojik buluntular Strabon'un verdiği bilgileri desteklemektedir. Bir zamanlar üzerinde Triballi kabilesinin yaşadığı Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Orehovo kentinde Galiçya yakınlarında on dört parçadan oluşan Sarmatlara ait zengin bir madalyon koleksiyonu elde edilmiştir[178]. Yukarıda verilen bilgiler ışığında, Galiçya'da bulunan Sarmatlara ait kalıntıların MÖ II. yüzyılın sonlarında Sarmatların Tuna Nehri'nin güney kıyılarına geldiği savıyla bağlantılı olduğu şüphe götürmez derecede aşikârdır[179].

Transilvanya'nın Horomzek bölgesindeki Szörcse yakınlarında son zamanlarda benzer arkeolojik kalıntılar bulunmuştur. Güney Rusya'da Taganrog'daki Scörcse, Galiçya ile Jancokrat ve Starobejisk'ten alınan madalyonların aynı atölyede yapıldığı kanıtlanmıştır. Bu atölyelerde yapılan madalyonların coğrafi dağılımı, Strabon tarafından verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, tamamen Batı Sarmat İmparatorluğu ile ilgilidir. MÖ II. yüzyıldan I. yüzyıla geçerken Tuna ve Don nehirleri arasında Sarmatların, Trak kavimlerinin gücüne rağmen, yayılmış olduğunu gümüş madalyonların oldukça yaygın bir şekilde dağılımından anlamak mümkündür. Bir tek atölyeden üretilme oldukça fazla sayıda kalıntının birbirine oldukça uzak olan Galiçya ve Taganrog'da bulunması güçlü bir merkezi yönetim tarafından çok iyi örgütlenmiş bir imparatorluk düzeninde mümkün olabilecek bir barış sürecini çağrıştırmaktadır[180]. Ayrıca, Dakların etkili bir güç olarak ortaya çıkamadıklarını ve o potansiyele henüz ulaşmamış olduklarını da düşündürmektedir.

Ancak, Dakların gücünün artışı MÖ 100 civarında yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Kralları Burebista zamanında esaslı değişiklikler ve başarılı savaşlar dolayısıyla, Dakların genel ve hızlı yükselişi gerçekleşmiştir. Vaktiyle Dakların Bastarnlar ve Boiler ile yaptıkları çok sayıda savaş onları zayıflatmış-

---

176 Strabon VII, 3, 13.

177 Strabon VII, 3, 13.

178 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 43.

179 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 43.

180 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 44.

tı. Fakat kralları Oroles topluluğu bu durumdan kurtarmaya başlamıştır. Dak gücünün asıl yükselişi Kral Burebista ve yardımcısı başrahip Dekaineos zamanında gerçekleşmiştir. Burebista, Julius Caesar'ın çağdaşıydı. Onun yönetimi MÖ 60-40 yılları arasına denk gelmektedir. Burebista yeniliklerini gerçekleştirdikten sonra Boiler'e karşı hemen bir sefer düzenlemiştir. Daha sonra Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek şehirlerine saldırmıştır. MÖ 55 yılında Olbia şehrinin bir kısmı enkaz yığınına çevrilmiştir. Dak kralının doğuya doğru hareketi Sarmatlar üzerinde ciddi bir şekilde etki yapmıştır. Bu arada Sarmatlar bütün çevrenin önemli merkezi olan Olbia şehrinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Yazılı kaynaklardan Olbia şehri ve hinterlandındaki iktisadi hayatın bitmediği, özellikle Dakların elinde idare edildiği anlaşılmaktadır. Olbia şehri halkı geri dönerek, şehirde iktisadi hayatı canlandırmıştır. Buradan Daklar Sarmatları Olbia'dan çıkarmamışlar ancak kendi ekonomik sistemlerini yerleştirmişlerdir. Sarmat ve Dak gümüş mamullerinin üretiminin gösterdiği üzere, bu zaman dilimi MÖ 55 yılından 40 yılına kadar sürmüştür[181].

Miladın başlangıcına çok yakın zamanlarda Sarmatların yine Tuna bölgesine doğru yayılışı gözlenmektedir. Bu, Burebista'nın ölümünden sonra Dak İmparatorluğu'nun çöküşüyle bağlantılıdır. Dak gücü azaldığında Sarmatlar için Romanya'nın alçakta kalan arazilerini geçerek Tuna'ya ilerlemeye elverişli yol yeniden açılmıştır[182]. MS I. yüzyıla gelindiğinde Daklar tekrar güçlenmeye başlamışlardır. Onlar etkili bir şekilde doğuya ilerlemeye başladıklarında ve Sarmatları Grek kıyı şeridinden kovduklarında Sarmat toplulukları yeni bir parçalanmayla karşı karşıya gelmişlerdir. Dakların yayılması MS I. yüzyılın ortalarında en üst noktasına ulaşmış ve bunun bir sonucu olarak Daklar Olbia'yı ele geçirmişlerdir. Bundan sonra kenti yeniden yapılandırmak için bir denemede bulunulmuş ancak ortaya çıkan yeni kent eskisinin acı bir görüntüsü olmuştur. Olbia'nın ele geçirilmesi Batı Sarmat topluluklarının ticaretine de oldukça büyük bir darbe vurmuştur. Dakların doğuya doğru ilerlemeleri ve bundan dolayı ortaya çıkan zorlu belirgin bir biçimde ekonomik hayatta ve ticarette düşüşe neden olmuş ve Sarmat İmparatorluğu'nun yıkılması kolay hale gelmiştir[183]. Sarmatlara ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında bulunan Grek şehir sakinlerine büyük ölçüde zarar veren Dakların saldırıları MS II. yüzyılın başlarına doğru kesilmiştir. Artık Daklar bu tarihten sonra büyük ölçüde güç kaybettiklerinden saldırı yapamaz hale gelmişlerdir[184].

---

181 Nandor Fettich, "Archaeologische...", s. 127.

182 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 45.

183 John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 48.

184 Nandor Fettich, "Archaeologische...", s. 157.

Sarmat-Roma İlişkileri

Sarmat topluluklarının doğudan batıya doğru hareketleri onların öncü kollarının daha da batıya geçmelerine neden olmuştur. Yazığlar Güney Rusya bozkırlarını batıya doğru geçtikten sonra Karadeniz kıyısında Dinyester Nehri ve Aşağı Tuna arasında yaşamaya başlamışlardır. Roma İmparatorluğu'nun Tuna üzerinde yayılmaya başlamasından sonra Yazığlar ile Romalılar karşı karşıya gelmişlerdir. Romalılar Yazığları eski Tuna topraklarından atmak istedikleri için aralarında çok sorunlar çıkmıştır. MS I. yüzyılın ikinci çeyreğinde Yazığlar Tisa Nehri ve Orta Tuna arasındaki Pannonia bozkırlarına taşımışlardır. Roksolanlar ise Dinyeper ve Don nehirleri arasındaki bozkırları işgal ederek, Yazığların doğusuna yerleşmişlerdir. Roksolanlar yukarıda da değinildiği gibi Yazığlar ile bir tür ittifak oluşturarak, onların Roma'ya saldırılarını çok defa desteklemişlerdir[185].

Romalılarla Sarmatların öncü kolu olan Yazığların mücadelelerinde şüphesiz doğudan batıya doğru yayılan ve birbirini daha da batıya iten Sarmat topluluklarının etkisi olmuştur. Augustus (MÖ 27-MS 14)'la Romanın bir imparatorluk haline gelmesi ve batıdan doğuya doğru yayılma düşüncesi mücadelenin bir an önce başlamasına neden olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının Tuna boyunca genişlemesi ve hatta Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları kontrolü altına alması ancak Yazığların ortadan kaldırılmalarıyla mümkün olabilirdi. Bundan dolayı Yazığlar ile Romalılar arasında önemli savaşlar olmuştur. Şüphesiz Romalıların Tuna üzerinden Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru ulaşma düşüncesinde büyük ölçüde ekonomik çıkarları etkili olmuştur. Ticaret yollarının kontrolü, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının ele geçirilmesi onların hedefleri arasındaydı.

Tuna ve Tisa nehirleri arasındaki düzlüğe gelen Yazığlar Tuna Nehri'nin batısı ve güneyinden Tisa Nehri'nin doğusu ve Carnuntum Dağları'nın kuzeyinden Karpatlara kadar olan coğrafyaya yayılmışlardı. Cladius (MS 41-54) zamanında Yazığların Sueblerin kralı Vannius'un ordusunda süvari oldukları bilinmektedir. Buradan onların MS 50 yılı civarında Tuna ve Tisa nehirleri arasında oturdukları sonucu çıkartılabilir. Burebista İmparatorluğu'nun Actium muharebesinde yıkılışı sırasında yeni ülkelerine vardıkları tahmin edilebilir. Yazığların buraya yerleşmelerinden sonra, Romalılarla Yazığlar arasında bağlantı kurulmaya başlanmıştır[186]. MS 68-69 kışında Tuna boylarında Sarmatlar bir Roma yardımcı kuvvetine saldırmıştır. MS 69 baharında da Tuna üzerine yerleşmişlerdir. Bunlar derhal buradan atılmışlardır. MS 70 yılında Sarmatlar Moesia'ya sal-

---

185 George Vernadsky, *A History of Russia*, s. 87- 88.

186 N. Vulic, "Jazyges", s. 1189.

dırarak valiyi öldürüp, burasını ele geçirmişlerdir. Bunun yerine atanan yeni vali Sarmatları yenerek, burada nizamı tekrar korumuş ve birçok kaleler inşa ettirerek tahkimatı sağlamlaştırmıştır. Böylece akınları önlemeyi başarmıştır[187]. Ancak bu sakin ortam uzun sürmemiştir. Orta Tuna bölgesinde karışıklık çıkmıştır. Yazığlar Romalıların büyük bir lejyonunu yok etmişlerdir. Bizzat Roma İmparatoru Domitian (MS 81-96) ilk defa onlarla 89 yılında savaşmıştır. Domitian tekrardan onlarla 92 yılında savaşa tutuşmuştur. Bu savaşa neden olarak Sueblerin başka bir Germen topluluğu olan Lygielerle savaşması ve Lygielerin Domitian'dan yardım istemesi gösterilmektedir. İmparator Sueblere yalnız süvarileri göndermiştir. Suebler, Tuna'yı birlikte geçmek için Yazığların çağrılmasına kızmışlardır. Muhtemelen bunun üzerine bütün bir lejyon ve legatlar yok edilmiştir. Bunun üzerine Domitian bizzat düşmana karşı yürümüştür. Savaş resmen "Suebicum et Sarmaticum" (Sueb ve Sarmat) olarak adlandırılmıştır. İmparator Domitian yalnız bir "Ovatio" (küçük bir zafer) kazanmış[188] ve 93 yılında "Sarmaticus" unvanını almıştır[189].

MS II. yüzyılın hemen başlarında Traianus (98-117) zamanında Romalılar ile Yazığlar arasında dostluk kurulmuştur. Burada şüphesiz Romanın üstünlüğünün itibari olarak tanınması söz konusu olmuştur. Hadrianus (117-138) MS 118 baharında Tuna bölgesine hareket etmiştir. Dacia ve Pannonia arasındaki Sarmatlar istila hareketine hazırlanıyorlardı. Dacia üzerine yürüyen imparator, Turbo'yu çağırtarak Pannonia ve Dacia'daki harekâtı birlikte idare etmişlerdir. Turbo Sarmatlara karşı başarı kazanmış, bunları Dacia ve Tuna'dan atmıştır. Her iki eyalet bu şekilde tekrar sükûnete kavuşmuştur[190]. Aynı yüzyılın ortasında Gotlar Aşağı Vistül Nehri'nden Polonya'dan Karadeniz'e doğru harekete geçmişlerdir. Burgundallar, Semnonlar, Germen ve Sarmat toplulukları içinde orta ve Aşağı Tuna bölgesinde bir takım huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Çok sayıda topluluk Tuna çevresinde imparatorluğun sınırlarına doğru yönelmişlerdir. Romalıların burada önemli düşmanları Markomanlardı. Fakat onların yanında Quadlar, Naristler, Viktofallar, Hermundurlar, Burlar, Vandallar ve Yazığlar Tuna sınırı üzerine saldırmışlardır. Bu topluluklar Roma imparatorluk bölgesine kabullerini istemişlerdir. Bu sırada imparatorluk büyük sıkıntı içerisindeydi. Çok sayıda birlik doğuda Part savaşına kaydırılmıştı. Tuna üzerine bir harekât maksada uygun değildi. Tam bu sırada 166 yılında Germen ve Sarmat boyları Tuna sınırında Raetia'dan Moesia'ya kadar olan coğrafyayı istila etmiş-

---

187 Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MS 192)*, İstanbul, 1976 s. 144-145.

188 N. Vulic, "Jazyges", s. 1190.

189 Hermann Bengston, *Grundriss der Römischen Gescchichte mit Quellenkunde I*, München, 1970, s. 324.

190 Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 197.

lerdir[191]. Onların imparatorluğun bu sıkıntılı döneminde saldırıları devam etmiştir. Hatta 170 yılında Romalılara karşı Quadlar ve Markomanlarla ittifak halinde mücadele etmişlerdir. O zamanki Moesia ve Dacia Valisi M. Claudius Fronto onlara karşı bazı başarılar elde etti ise de sonunda yenilmiştir[192]. 171 yılında Romalılar, Germenler ve Yazığlara karşı büyük bir başarı göstermiştir. Onlar karargâhını Camuntum'a taşımışlardır. Markomanlar iki yıl sonra yenilmişlerdir. Bunun sonucunda Tuna sınırı kontrol altına alınabilmiştir[193]. Markomanlarla savaşın sona ermesi üzerine imparator Marcus Aurelius (161- 180) Carnuntum'dan Sirmium'a geçerek burada konaklamıştır. İmparator buradan sefere çıkıp MS 174 yılının sonunda Yazığları mağlup etmiştir. Onlara karşı kesin zaferi 175 yılında kazanmıştır[194]. Bu zaferden sonra, kendisinden sonra başa geçen imparatorlarda da sık sık, görüldüğü üzere, "Sarmaticus" unvanını almıştır[195]. Marcus Aurelius bu sırada iki eyalet kurmaya karar vermiştir. Yazığların topraklarını Dacia'ya kadar içine alacak bir şekilde Sarmatia ve Bohemia bölgesini kapsayacak şekilde ise Marcomannia yeni eyaletler olacaktı. Bu sırada doğuda bir karışıklığın olması, onun oraya gitmesine neden olmuştur. Oğlu Commodus'u sınıra göndermiştir[196].

Yazığlar, Quadlar ve Markomanların yenilmesi üzerine, Romalılarla bir antlaşma yapılmıştır. Bu topluluklar tutsakları geri vermeyi kabul etmişler ve Roma egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Markomanlar Tuna'nın kuzeyinde yedi kilometrelik, Quad ve Yazığlar ise on dört kilometrelik bir hattı Romalılara bırakmıştır. Bundan başka ülkelerine Roma garnizonu yerleştirilmiştir[197]. Marcus Aurelius 176 yılında merkeze döndüğünde, Germenler ve Sarmatlar üzerine kazanmış olduğu zaferi kutlamış ve hatta onlar üzerinde zaferini ebedileştirmek için 180 yılında yapımına karar verilen ve 193 yılında tamamlanabilen Marcus Aurelius sütununun kabartmaları üzerindeki sahnelerde Markomanlar, Quadlar ve Yazığlara karşı yapılan savaşlar konu edilmiştir[198].

Barış antlaşmasına rağmen Tuna'da sınır probleminin gerçek çözümü sağlanamamıştır. Marcus Aurelius sınırları kuzeye Sudet ve Karpat seddine kadar uzatmayı amaçlamıştır. Ele geçirilen bölgede, batıda Marcomannia ve doğuda

---

191 Hermann Bengston, *Grundriss der Römischen...*, s. 354.

192 N. Vulic, "Jazyges", s. 1190.

193 Wolfgang Seyfarth, *Römische Geschichte*, Kaiserzeit, I, Berlin, 1974, s. 210.

194 Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 233.

195 Karl Kretschmer, "Sarmatia", s. 15.

196 Wolfgang Seyfarth, *Römische Geschichte*, s. 210.

197 Hermann Bengston, *Grundriss der Römischen...*, s. 356.

198 Wolfgang Seyfarth, *Römische Geschichte*, s. 211- 212.

Sarmatia olmak üzere iki eyalet oluşturulmuştur. Hal böyleyken hem Markomanlar hem de Quadlar barış şartlarına uymamışlardır. 177 yılında "Expeditio Germenica Secunda" adı verilen ikinci bir savaş başlamıştır. Germenlerden binlercesi kuzeye göç ettirilmiştir. Marcus Aurelius, Quadların Orta Elbeye göçünü durdurmak için onların yollarını kapatmıştır. Roma ordusunun başında Sex. Quintilus Condianus ve Sex. Quintilius Valerius Maximus adlı iki kardeş bulunuyordu; İmparator Marcus Aurelius oğlu Commodus ile birlikte 178 yılında savaş meydanında görünmek zorunda kalmıştır. Düşmanlarına karşı "Divide et impera" (böl ve hükmet) prensibini uygulamak zorunda kalmıştır. Yazığlara yumuşak davranmıştır. Markoman ve Quadlara karşı ise öldüresiye yok etme savaşına girmiştir. Her iki topluluk kayıtsız şartsız tabi olma zorunda kalmıştır[199]. Bu şekilde Yazığlara iyi davranarak onları etkisiz hale getirmesi, imparatorun işini kolaylaştırmıştır. İmparator hem düşman kuvvetlerinin sayısını azaltırken hem de bütün gücünü Markomanlar ve Quadlar üzerine çevirerek, onları kısa zamanda egemenliği altına almıştır.

Roma İmparatorluğu için Germen ve Sarmat savaşları önemli kriz dönemleriydi. İlk defa Karpatlar da bulunan bölgedeki topluluklar harekete geçmiştir. Onlarca yıl süren bir çalışmayla yapılmış Roma'nın sınır sistemi savunması kullanılamaz bir şekle gelmiştir. Bu topluluklar üzerinde Roma silahlarının kayıtsız şartsız üstünlüğü zamanı tarihe karışmıştı. Tekrar Tuna Nehri imparatorluk sınırı yapılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun yabancı topluluklara da gereksinimi vardı. Marcus Aurelius on bin Yazığı hizmetine almıştır[200]. Yazığlar, İmparator Commodus (180-192) zamanında tamamen Romalıların egemenliği altına girmişlerdir[201].

III. yüzyıla gelindiğinde de Romalıların Sarmatlarla mücadeleleri sürmüştür. İmparator Maximinus (235-258) Ren'de Germenlere karşı mücadele ettikten ve 236 yılında "Germanicus" unvanını aldıktan sonra Sirmium'dan Tuna'ya hareket etmiştir. Maximinus, Sarmatları ve Dakları yenmiştir. İmparator oğluyla birlikte Germanici maximi, Dacici maximi ve Sarmatici maximi unvanını almıştır. Bu galibiyet unvanları 236 yılının son aylarında kazanılmıştır[202]. Aurelianus (270-275) Sarmatlar üzerine bir sefer düzenleyerek galip gelmiş ve "Sarmaticus" unvanı verilmiştir. İmparator Galerius (305-311) da Sarmatlara karşı üç zafer kazanmıştır. Büyük Constantinus (305-306)'un oğullarından II. Constantinus (337-

199 Hermann Bengston, *Grundriss der Römischen...*, s. 356.

200 Hermann Bengston, *Grundriss der Römischen...*, s. 350.

201 N. Vulic, "Jazyges", s. 1191.

202 Karl Kretschmer, "Sarmatia", s. 17.

340) Sarmatlara karşı savaşarak başarı kazanmıştır. Bu mücadele sonucunda "Sarmaticus" unvanını almıştır. İmparator Julianus (361-363) da Sarmatlar üzerine galibiyet elde etmiş ve "Sarmaticus" unvanını almıştır[203].

Görülüyor ki, Romalıların Sarmatlar ile daha doğrusu onların öncü kolu olan Yazığlarla mücadeleleri oldukça uzun bir zaman sürmüştür. Roma'nın imparatorluk olduğu dönem içerisinde, özellikle MS I. yüzyılın ortalarından itibaren büyük ölçüde artan Roma-Yazığ mücadelesi belirli aralıklarla MS II. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Yazığlar Romalıların amansız rakipleri olmuşlardır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Roma Yazığ mücadelesinin şiddeti MS III. yüzyılın başlarında Yazığların güçlerinin azalmasıyla yavaşlamıştır. Romalılar onlar üzerinde belirli bir üstünlük kurabilmiştir. Roma imparatorlarının "Sarmaticus" galibiyet unvanlarını kullanmaları da bu gelişmeye en belirgin bir delil olmuştur.

Sarmat-Got İlişkileri ve Sarmat Egemenliğinin Sonu

Sarmatlar MS II. yüzyılın sonlarına gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmişlerdi. Onların bu şekilde güç kaybetmelerinde iç ve dış etkenler büyük ölçüde rol oynamıştır. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirlerini elde tutmak için verilen mücadelenin yanında Dakların Sarmatia'ya saldırıları, Yazığların öncü bir kol olarak Romalılarla mücadeleleri merkezi Sarmat birliğinin dağılmasına neden olmuştur. Şüphesiz Sarmat topluluklarının birbirleriyle mücadeleleri de Sarmatların güç kaybetmelerinde etkili olmuştur.

Sarmat İmparatorluğu'nun mücadeleler sonucunda yıprandığı dönemde, yani MS II. yüzyılın sonlarında Gotlar Karpatlardan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasına ilerlemeye başlamışlardır. Bunlar muhtemelen Roksolanlar ile karşılaşmışlardır. Onları asıl yerleşim yerlerinden, yani Dinyeper civarından itmişler ve muhtemelen Romanya Ovası'na sıkıştırmışlardır. Gotların büyük saldırıları sırasında Roksolanlar tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir. Bastarnia, Carpi vs. gibi geriye kalan tüm küçük ülkeler Gotlar tarafından işgal edilmiştir. Got baskısı altındaki Roksolanlar Oltenia ve Dacia üzerinden Macaristan'a, aşağı Tuna'da Roma bölgelerine kadar gitmişlerdir[204]. Onlar tarafından boşaltılan bölge tamamen Gotların egemenliği altına girmiştir. Sarmatia adıyla anılan coğrafyanın bazı yerlerinde Sarmat toplulukları hala varlıklarını sürdürmelerine rağmen Sarmatların ağırlıklı merkezi Gotların eline geçmiştir. Bu suretle, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Sarmat dönemi bitip, Got dönemi başlamıştır.

---

[203] Karl Kretschmer, "Sarmatia", s. 17 -23.

[204] John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, s. 54.

Sonuç

Sarmatlar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hüküm sürmüş önemli bozkır topluluklarından birisidir. Onlardan ilk kez yazılı kaynaklarda bahsedilmektedir. Sarmatların yazılı kaynaklarda verilen bilgilere göre, Palus Maiotis'in kuzeyinde, Don Nehri'nin doğusunda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Sulak ve otlakları bol olan bu coğrafyada Sarmatların yaşadığı coğrafya Don Nehri'nin doğu tarafı olarak gösterilmektedir. Bu kaynakların yazıldığı dönem dikkate alındığında, Sauromatların MÖ V. yüzyılın ortasından itibaren adı geçen coğrafyada yaşadıkları sonucunu çıkartmamız mümkün olmaktadır. Bu kaynaklardan Sauromatların bir İskit topluluğu olduğu ve bozkır coğrafyasında bulundukları yerin az bir sahayı kapladığı ortaya çıkmaktadır.

Yazılı kaynaklara dayanarak MÖ V. yüzyılın ortalarından itibaren Don Nehri'nin doğusunda varlığına işaret ettiğimiz arkeolojik materyalle MÖ VI. yüzyıla kadar adı geçen coğrafyada bulundukları anlaşılan Sauromatların daha sonraki kaynaklarda adı geçen Sarmatlarla aynı olup olmadığı problemi ortaya çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar adlarının da farklılığı üzerine dikkati çekmek istemektedirler. Buna gerekçe olarak da Sauromatlarda kadınların toplum içinde etkili durumunu ileri sürmektedir. Özellikle Herodotos ve Hippokrates Sauromatların genç kızlarının erkeklerle birlikte ya da yalnız at üzerinde ok attıklarını, avlandıklarını, savaştıklarını belirtmektedirler. Hatta töre gereğince düşman öldürmeden evlenemediklerini de bildirmektedirler. Erkekler gibi giyinip, yaşayan genç Sauromat kızlarının genel bir seferberlik olmazsa, savaşmadıkları da aynı kaynaklarda geçmektedir. Bu nedenle kadınların toplum içindeki aktivitesi evlenmesiyle birlikte azalmaktadır. Kadınların toplum içindeki durumlarına bakarak, Sauromatlarla Sarmatları ayrı topluluk olarak kabul etmek kanaatimizce uygun değildir. Kadınların toplum içindeki konumları hayat tarzından kaynaklanmaktadır. Ancak, Sauromat adı daha küçük bir topluluk için kullanılmıştır. Sarmat adı ise daha geniş coğrafyada yayılmış topluluklar için kullanılmaya başlamıştır. MÖ II. yüzyılın başından itibaren çeşitli topluluklar Asya içlerinden batıya doğru hareket etmiştir. Bu göçün sonucunda hareket halinde olan topluluklar, batı taraflarında bulunanların daha batıya kaymalarına neden olmuştur. Sauromatların başlangıçta bulundukları coğrafyalara yeni topluluklar gelmiştir. Sarmat topluluklarının bir kısmı Don Nehri'nin batı tarafına geçerek, Tuna Nehri'ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu nehrin doğu tarafı da yeni gelen topluluklarla doldurulmuştur. Bu toplulukların gelmesiyle Sarmat tabiri de daha fazla topluluk için kullanılmaya başlamış olmalıdır. Sarmat adı Sauromat adını da içine alan bir tabir olmuştur. Sarmat adı Sauromat adından daha fazla topluluğu kapsadığından dolayı farklılık göstermektedir. Bu ne-

denle Sauromatlarla Sarmatların aynılığını kabul etmekle birlikte Sarmat adının daha fazla topluluk için kullanıldığını söylememiz ihtimal dâhilindedir.

İskitlerin Karadeniz'in kuzeyinde güç kaybetmeye başlaması ve Sarmatların güçlenmesi aynı zamana rastlamaktadır. MÖ II. yüzyılın başlarında Sarmatların güçlenmesi doğudan batıya doğru hareket eden topluluklarla olmuştur. Sarmatların çok geniş coğrafyaya yayılması sonucunda bu coğrafyalarda çeşitli Sarmat toplulukları ortaya çıkmıştır.

Sarmat toplulukları arasında Yazığlar, Roksolanlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar, Siraklar ve Alanlar yer almaktadır. Sarmat toplulukları içerisinde Yazığlar önemli bir yer tutmaktadır. İskitlere benzerlik gösteren ve devamlı at üzerinde dolaşan bu topluluk Sarmatia'nın güneybatı tarafına doğru yayılmıştı. Başlangıçta Maiotis Gölü çevresinde bulunan Yazığlar daha sonra batıya doğru hareket ederek, Tuna Nehri'ne kadar olan geniş bir sahaya yayılmıştır. Onların yayılma sahasını arkeolojik buluntular da açık bir şekilde göstermektedir. Sarmat adı altında anılan topluluklardan birisi olan Roksolanlar da Tuna ve Don nehirleri arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. MÖ II. yüzyılın başlarında doğudan batıya doğru gerçekleştirilen göçler sonucunda Roksolanlar önemli bir yer tutmuştur. Yazığların daha batıya yönelmelerine neden olmuşlardır. Batıya doğru hareket eden Roksolanlar Yazığlar ile bir araya gelerek, Yazığların Romalılara olan saldırılarını çoğu kez desteklemişlerdir. Sarmat toplulukları arasında yer alan bir başka topluluğu Kralî Sarmatlar oluşturmuştur. Yazılı kaynaklarda belirtildiğine göre, sırasıyla Yazığlar, Ugorlar ve Kralî Sarmatlar Tuna ve Dinyeper, Roksolanlar ise Dinyeper ve Don nehirleri arasında bulunmaktaydılar. Bu coğrafi yayılış toplulukların doğudan batıya doğru hareketi sonucunda gerçekleşmişti. Ancak bu toplulukların yerleşiminin belirli bir plan dâhilinde olduğu görülmüştür. Merkezde diğer topluluklar tarafından oluşturulan koruyucu bir çemberle çevrilmiş Kralî Sarmatlar bulunmaktaydı. Bu Sarmat toplulukları arasında kralî bir topluluğun bulunması kesinlikle bir rastlantı değildir. Batı Sarmatları dikkate alındığında, göçebe kabile birleşmelerindeki kralî toplulukların ortaya çıkmasının en büyük önemi çok güçlü merkezi imparatorlukların ortaya çıkmasıyla bağlantılı olmuş görünüyor.

Tuna ile Don Nehri arasındaki Sarmat topluluklarının aralarında çok zayıf bağlar bulunan veya birbirinden tamamen bağımsız, yan yana yaşayan sıradan göçebeler olmadıkları, iktidarları esnasında Karadeniz'in kuzeyinin önemli bir bölümünü ellerinde tutacak kadar güçlü bir merkezi liderlik altında kuvvetli kabilesel birleşmelere sahip oldukları varsayımına ulaşmak çok kolaydır. Kralî Sarmatlar'dan sonra ise kuzeye doğru Ugorlar yaşamaktaydılar. Bunlar Batı Sarmat grubuna dâhil son topluluktu.

Don Nehri'nin doğu tarafında ise Doğu Sarmat toplulukları bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Siraklardı. Bu Sarmat topluluğu büyük ölçüde Kafkaslarda yer almıştır. Onlar Ön Kafkasya'daki topraklarında İberia'dan Albania'ya kadar olan coğrafyada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Onların yaşadığı coğrafyada yeterli arkeolojik kazılar yapılmamasına rağmen yine de ortaya çıkanlan buluntular yazılı kaynaklardaki bilgileri desteklemektedir. Bir başka doğu Sarmat topluluğu ise Alanlar idi. Onların öncü kolları ve oluşumlarında birinci derecede rol oynayan topluluk Aorslardı. Bunlar Don Nehri'nin doğu tarafındaki bozkırlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat onların asıl yerleri bu bozkırlar değildi. Onlar Siraklarla birlikte daha doğudan batıya doğru gelmişlerdi. Aorsların ve Sirakların Doğu Avrupa'ya sokulmaları Kralî Sarmatların ve diğer Batı Sarmat topluluklarının onların liderliği altına girip, Tuna ve Don nehirleri arasındaki bölgeyi işgal etmelerine ve burada güçlerini iyice pekiştirmelerine neden olmuştur. Alanların oluşumunda Aorslar ve Siraklar önemli bir yer tıtmuştur. Özellikle, Alanlar Aorsların yerine geçmiştir. Alanların bu şekilde egemenliklerini ilan etmeleri daha geç gerçekleşmiş, Alanlar Sarmat topluluklarının doğudaki son kolunu oluşturmuştur.

Sarmat adıyla anılan topluluklar yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere çok geniş coğrafyaya yayılmışlardır. Onların bu denli yayılışı doğu batı yönünde ticaret yollarını kontrol etmelerine neden olmuştur. Doğuda Alanlarla Sirakların Orta Asya ile bağlantıları, batıda özellikle Sarmatların Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirleri ile topluluklarının Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasında görünmeleri ve güçlü bir Sarmat birliğini gerçekleştirerek, bu coğrafyada egemenliğin İskitlerden Sarmatlara geçmesi, Sarmatların gelişim sürecini hızlandırmıştır. Özellikle, Sarmatların Greklerle gerçekleştirdikleri ekonomik faaliyetler Sarmatia'da refah seviyesinin artmasına neden olmuştur. Şüphesiz Sarmatların önemli merkezleri ve stratejik coğrafyaları ellerine geçirmiş olmaları, onların kısa zamanda ekonomik açıdan güçlenmelerine neden olmuştur.

Bozkır coğrafyasında MÖ II. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir güç olarak ortaya çıkan Sarmatlar ticari faaliyetlerinin yanında zaman zaman komşularıyla mücadele etmek zorunda da kalmışlardır. Sarmatların ilk mücadele ettiği topluluk İskitler olmuştur. Sarmatlar onların egemenliğine son verdikten sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hissedilir bir güç haline gelmişlerdir. Onların çok geniş coğrafyaya yayılmış olmaları çeşitli topluluklarla mücadelelerine neden olmuştur. Sarmatların batıya doğru hareketi Dak sahasının doğu sınır bölgelerine MÖ II. yüzyılda ulaşmıştır. Dakların zamanla güçlenmeleri Sarmatlar üzerine saldırmalarına neden olmuştur. Ayrıca Sarmatların yayıldık-

ları coğrafyanın güneybatısında Romalılarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Sarmatların Romalılarla mücadeleleri uzun sürmüştür. Bu mücadeleler sonucunda büyük ölçüde güç kaybetmişlerdir. MS I. yüzyılın ortalarından sonra büyük ölçüde artan Roma-Yazığ mücadelesi belirli aralıklarla MS III. yüzyılın başlarından itibaren zayıflamıştır. Romalılar onların üzerinde belirli bir üstünlük kurabilmiştir.

Sarmatlar, MS II. yüzyılın sonlarına gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmişlerdi. Onların bu şekilde güç kaybetmelerinde iç ve dış etkenler büyük ölçüde rol oynamıştır. Daklarla ve Romalılarla yapılan mücadele merkezi otoritenin sarsılmasına ve dağılmasına neden olmuştur. Bu dönemde Gotlar da Karadeniz'in kuzeyindeki Sarmat coğrafyasına inmeye, başlamışlardır. Sarmatların ağırlık merkezi Gotların eline geçmiştir. Böylece Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda MÖ II. yüzyılın başlarında başlayan Sarmat egemenliği MS II. yüzyılın sonlarına doğru son bulmuştur.

Aşağı yukarı dört yüz yıl Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasında egemenliklerini sürdüren Sarmatlar atlı göçebe bir toplumdu. Bu hayat tarzı onların idari ve askeri teşkilatlarını da etkilemiştir. Toplumun en küçük birimi aile idi. Ailenin onların ebeveyni ve çocuklar dışında yetişmiş torunların ve onların ailelerinin bir araya gelmesinden ve kan birliği esasına dayanan boy oluşmaktaydı. Bu boyların nüfuslarının artması ve dallanıp budaklanma ile bazı kollar ayrılmaya başlamaktaydı. Bazı boylar her bakımdan tam bir birlik oluşturuyor ve bütün elemanları ortak sürü ve otlakların sahibi oluyorlardı. Yazın boy reisinin idaresi altında otlaklarda dağınık olarak göçebelik eder, kışın ise mevsimin güçlüklerini ve tehlikelerini birleşik bir kuvvetle karşılamak üzere bir arada konaklarlardı. Atlı göçebeleri bir arada tutan en büyük kuvvet otoriteydi. Boy ve boylar birliğinin bir araya gelmesinden değişik Sarmat toplulukları oluşmuştu. İdari mekanizmanın başında krallar bulunmaktaydı. Atlı göçebe hayat tarzı gereği kendini ispatlamış kişiler kral olabilmekteydi. Bozkır coğrafyasının kendine özgü şartları vardı. Bozkırın haşin tabiat şartları, hayatın sürdürülmesi, sürülerin korunması, otlakların elde tutulması ve yağmalar için girişilen savaşlar, şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkesin asker olarak yetişmesini sağlıyordu. Hatta genç kızlar erkekler gibi savaşmakta ve düşman öldürmekteydi. Onların savaşa katıldıklarını kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular da doğrulamıştır. Sarmat askeri gücünün ana kaynağını kalabalık atlı ordusu oluşturuyordu. Sarmat atlıları miğfer, pullu ya da deriden yapılma zırh giymekteydi. Onların ana silahları uzun mızrak ve uzun demir kılıçtı. Sarmat ordusuna, eğer Sarmatlar arazi veya hava şartları dolayısıyla bir sıkıntıya düşmezlerse hiçbir ordu karşı koyamayacak durumdaydı. Zaten onlar gerilla savaş

taktiğini bozkır coğrafyasında çok iyi uygulayabilmekteydiler. Onlar, atın süratı ve demirin vurucu gücünün yanında, çok iyi donanımlı süvari birlikleriyle bozkır savaş taktiğini çok iyi uygulayabilmeleri sayesinde güçlü düşmanlarına karşı koyarak geniş bozkır coğrafyasında egemenliklerini uzun bir zaman diliminde sürdürmeyi başarabilmişlerdir.

Atlı göçebe bir topluluk olan Sarmatlar ata binmekte, ok atmakta ve at üstünde kargı savurmaktaydılar. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalmakta ve sonra başka yerlere göçmekteydiler. Pişmiş etle beslenmekte, kısrak sütü içmekte ve bu sütten yaptıkları bir çeşit peyniri yemekteydiler. Onların asıl uğraşısı at yetiştirmekti. Onlarda yaylak ve kışlak hayatı vardı. Kışın iklim bakımından daha yumuşak yerlerde yaşamakta, yazın ise otu bol yaylaklarda sürüleriyle birlikte dolaşmaktaydılar.

Sarmat ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktaydı. Atlı göçebe hayat tarzı ekonomilerine etki etmişti. Bozkır coğrafyasının büyük ölçüde hayvancılığa elverişli olması bu şekilde bir gelişime neden olmuştu. Bu şekilde beslenen hayvanlar ancak atlı göçebelerin temel gereksinimlerini karşılamaktan öteye gitmiyordu. Sarmat ekonomik hayatında ticaret önemli bir yer tutuyordu. Ticari faaliyetler sonucunda buğday ve diğer zirai ürünler ihraç edilirken, buna karşılık değerli metal nesneler, çanak çömlek türü kaplar alınıyordu. Önceden de belirttiğimiz üzere ticari faaliyetler Sarmatların ekonomik yönden zenginleşmesine neden olmuştur. Bu sayede Sarmatlar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasında MÖ II. yüzyılın başından MS II. yüzyılın sonuna kadar tam dört asır büyük bir güç olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Onlar siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan ilerleyişlerini daha iyi bir şekilde sürdürdüler. Bu gelişimi araştırmamıza temel oluşturan hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklar açık bir şekilde göstermiştir. Ancak tarihte çok örneklerine rastlandığı üzere İskit egemenliğine son vererek, Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir birlik oluşturmayı başaran Sarmatlar, özellikle dışarıdan gerçekleştirilen saldırılara dayanamayarak, MS II. yüzyılın sonlarında dağılmaktan kurtulamadılar. Böylece Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasında aşağı yukarı dört asır süren Sarmat egemenliği son bulmuştur.

Avrupa Hunları

Ali Ahmetbeyoğlu*

Avrupa (Batı) Hunlarının Menşei

IV. yüzyılda Doğu Avrupa önlerinde görünmeleriyle dikkatleri çeken, ani hareketleri yüksek dağlardan esen kasırgaya benzetilen[1] Hunların menşei klasik ve modern devir tarihçilerini uzun süre meşgul etmiştir. Klasik Bizans, Lâtin ve Ermeni tarihçiler Hunları İskit (Theodoretos, Sidonius, Priskos gibi birçok tarihçi), Kral İskitleri (Zosimos), Kimmerioi, Massaget (Prokopios, Hieronymos, Euagrios, Ermeni tarihçileri Faustus ve Eliseus); Suriye kaynakları ise bazen Ostrogotlar adı altında zikretmişlerdir[2]. Ayrıca Grek ve Lâtinler kendi haricindekile-

---

* İstanbul Üniversitesi.

1 Bu ifade "Ut turbo montibus Celcis" şeklinde Ammianus Marcellinus'da geçmektedir. Bkz. *Ammianus Marcellinus, III, Books XXVII-XXXI*, Excerpta Valescona, J. C. Rolfe, Londra, 1939, s. 396.

2 L. Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", *Attila ve Hunları*, Çev. Ş. Baştav, Ankara, 1982, s. 10; Ayrıca bkz. O. Maenchen-Helfen, "Pseudo-Huns", *Central Asiatic Journal*, I, 2, 1955, s. 101. Asya Hunlarından beri kendilerine verdikleri Hiung-Hung-Khun-Kun-Hun ismi ise Türkçe'de "Kavim, Halk" manasına gelmektedir. Gy. Nemeth, "Hunların Dili", *Attila ve Hunları*, s. 193; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1959, s. 203). Ayrıca "gu" 'güçlü olmak'tan: son ek -n vasıtasıyla fiilden isim yapma gun=güç-kuvvet ile de alakalıdır bkz. F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, Berlin, 1959, s. 28-29.

Hun Kelimesi tarih içerisinde şu şekillerde gösterilmiştir:

a- MÖ 1000 senelerinde (Shih-Ching): kwan ve q'wen (=qun).

b- MÖ V. yüzyıllarda: kwen (=kun).

c- MÖ IV-III. yüzyıllarda: kwan (=kun) ve (xun).

d- MÖ I. ve II. yüzyıllarda (Shih-chi, Han-shu): kwen~kiwen~k'iwen (=kun) ve xiwen (=xun).

Bunlardan Hun ismi için şu temel form ortaya çıkar: kwan~gun~kun~xun.

Soğd mektuplarında xwn (Hûn~Hun~xun~xûn); Ptolemaeios'da Chuni; Latin kaynaklarında Chuni (Salvianus, Sidonius ve Chronica Gallica) şeklinde geçer. Daha sonraları kelime -h- harfi ile baş-

re barbar demişler ve bunu da İskit adı altında toplamışlardır. Bunun yanında Herodot'ta kayıtlı eskiçağ kavimlerinin ahfadı saydıkları gibi, menşeilerine dair efsaneler de türetmişlerdir[3].

Eski Avrasya tarihi ile ilgilenen tarihçiler arasında, Hunların menşei ve Hiung-nularla ilişkileri XVIII. yüzyılın ortalarından beri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Bu mevzuda ilk defa Deguignes'in eseri yayınlanmıştır. Deguignes'in, IV. yüzyılın son çeyreğinde Güney Rusya steplerini boydan boya fethedenlerin, Çinlilerin yüzyıllar boyu amansızca mücadele etmek zorunda kaldıkları savaşçı Hiung-nular ile aynı olduğu görüşü genelde bu tartışmalara temel teşkil etmiştir[4]. Daha sonraları ise Hunların menşei hakkında şu hipotezler ileri sürülmüştür:

1- Hunlar Moğoldurlar (K. Shiratory, Biçurin, Schmidt, Deguignes, Pallas, Bergmann).

2- Türk-Moğol karışımıdırlar (P. Pelliot, R. Grousset).

---

lamak üzere karşınıza çıkmaktadır. Latin yazarları Chuni formu yanında, genellikle -Huni- yazmaya başlarlar (Priskos, Jordanes gibi). Aynı şekilde Asuriler (VI. yüzyılda) Hun veya Un şeklinde yazarlar. Ermeni müelliflerinde Hun, Hon-k olarak geçer. Sankritce'de Hûno, Harezmce'de Hûn'dur. Artık -X- harfi V. yüzyıldan itibaren yerini giderek -H-ye bırakmıştır. Bkz. O. Pritsak, "Xun Der Volksnome Der Hsiung-Nu", *CAJ*, V, I, 1959, s. 33-34; O. M. Helfen, "Pseudo-Huns", s. 101-105; K. Németi, "Hiung-nu Hun Identität", *Die Historich Geographischen Bewielse Der*, Budapest, 1910, s. 22-23; Cz. Károly, *IV-IX, Szazadi Népmozgalmak A Steppén*, Budapest, 1954, s. 7-8; Ayrıca bkz. S. M. Aurél, *A Fehér Hunok és Rokon Törzsek Indta Szereplése*, Budapest, 1897, s. 20-21; H.V. Haussig, "Über Die Bedeitung Der Namen Hunnen Und Awaren", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 47, 1975, s. 95-103; E. Moór, "Zur Herkunft Der Hunnen mit Besonderer Berücksichtigung Ihrer Namen Materials", *BZN*, 14, 1963, s. 70 vd.; P. Povcha, "Mongolische Miszellen, IV, Zum Hunnen Problem", *CAJ*, I, 1955, s. 287, vd.; Gy. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 141; H.V. Haussig, *Mémoires et Documunt Theophylakts Exkurs Über Die Skythischen Völker*, Byzantion, XXIII, 1953, s. 350-352; O. Maenchen-Helfen, "The Date of Ammianus Marcellinus Last Books", *American Journal of Philology*, 76, 1955, s. 384-399; K. Czeglédy, *Nomád Népek Vándorlása Napkelettöl Napnyugatig*, Budapest, 1969, s. 3-4; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, s. 57; R. Shafer, "The Earliest Huns", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 38, 1966, s. 4-8.

3 Tafsilat için bkz. A. Ahmetbeyoğlu, "Sihirli Geyik" Efsanesi", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 65-68; Ayrıca bkz. A. Ipolyi, *Magyar Mythologia*, Pest, 1884, s. 71; O. Maenchen-Helfen, "The Legend of the Origin of the Huns", *Byzantion*, XVII, 1945, s. 244-248.

4 Joseph Deguignes 1756-58 yılları arasında 5 cilt halinde yayınlanan *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Umumî Tarihi* adlı eserinde, Avrupa Hunlarının Hiunganular'ın devamı olduğunu kabul etmekle beraber, bunların hepsinin aslının Tatar olduğunu ileri sürmüştür. Tatarlar'ın, Moğollar'ın ve Uygur, Kıpçak, Hun gibi Türk boylarının Nuh tufanından sonra, Hz. Nuh'un oğlu Yafes ve onun oğlu Türk'ten neşet ettiklerini belirtmiş, daha sonraları yaşadıkları ülkelerini de Tataristan adıyla zikretmiştir. J. Deguignes, *Büyük Türk Tarihi, I*, İstanbul, 1976, s. 125-147 (Deguignes'un Fransızca olan eseri önce Hüseyin Cahid tarafından eski Türkçeye, sonraları ise Selâhattin Alpay başkanlığındaki bir heyet tarafından da günümüz Türkçesine aktarılmıştır); Ayrıca bkz. A. von Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri", *II. TTKZ*, İstanbul, 1943, s. 896-911; L. Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", *Attila ve Hunları*, s. 13 vd.

3- Türk-Moğol-Mançu karışımıdırlar (L. Cahun).

4- Fin-Ugordurlar (Klaproth, V. de Saint-Martin, Abel-Rémusat, K. F. Neumann).

5- Slav menşeli bir kavimdirler (Vanelin, İlovayski, Zabelin, Florinski).

6- Germen menşelidirler (Müllenhofft, A. Fick, R. Much, J. Hoops, W. Samolin).

7- *Fin-Türk karışımıdırlar* (İnostrantsev).

8- *Kafkas* veya Orta Asya menşeli kavimlerden *biridir* (*L. Jelic, Gy. Mészaros*, F. Altheim, Haussig, K. Enoki, O. Maenchen-Helfen, Thompson).

9- Hunlar; Sümerler gibi tarihin bir döneminde yaşamış, daha sonra ise ortadan kalkmış ve menşei bilinemeyen bir kavimdir (Gerhard Doerfer)[5].

Ortaya atılan bütün iddialara rağmen, yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan tarihî, arkeolojik, etnografik, coğrafi, linguistik belgelerle Hunların Hiung-nu denilen Asya Hunlarının devamı ve torunları oldukları ispata çalışılmıştır. Bugün delillerin ortaya çıkmasını özellikle Alman âlimi Friedrich Hirt'in yaptığı çalışmalara borçluyuz. Nitekim Kuzey Çin'in büyük kesiminde hüküm süren Wei adlı Çin hanedanı (386-535)'nın Wei-Shu denilen salnamesindeki bilgileri, batı kaynakları ile mukayese ederek Hunlar ile Hiung-nuların aynı kavim olduğunu açıklamaya gayret etmiştir[6]. Bunun yanında başka delillerle bu aynîlik daha da pekiştirilmiştir.

Çin yıllığı Wei-Shu'da şu bilgiler verilmektedir: "Su-tö ülkesi Ts'ung-Ling'in batısında yer almaktadır. Bu eski zamanlardaki Yen-tsai'dir. Ayrıca Wen-na-sha olarak da adlandırılmaktadır. Burası Kang-Chü'nun kuzeybatısına kadar uzanan geniş bataklıklar arasında yer almaktadır. Tai'den 16.000 li uzaklıktadır. Evvelce Hiung-nu, kralı öldürerek ülkeyi ele geçirmiştir. Kral Huanf üçüncü nesli oluşturmaktadır. Bu ülkenin tüccarları kalabalık bir grup halinde Liang bölgesine ticaret gayesiyle gelmişlerdi. Ancak Ku-tsang fethedildiğinde ise hepsi esir alınmışlardır. Kao-tsung'un iktidarının başlarında, imparatorun emriyle konulmuş olan kefaleti sormak üzere Su-tö kralı tarafından elçiler gönderilmiştir. Bundan sonra da para ödemek üzere hiçbir elçi gelmemiştir"[7].

---

[5] G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", *CAJ*, 17, 1973, s. 13 vd.; K. Németi, *Hiung-nu-Hun Identität*, s. 7-8; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, 3, 1-4, 1957-58, s. 143-147.

[6] F. Hirth, "Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu", *SPAW*, II, 2, 1899, s. 245-277; Aynı Müellif, *Hunnenforschungen*, Keleti Szemle, II, Budapest, 1901, s. 81-91.

[7] F. Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, s. 249-250.

Su-tö eski çağlarda Yen-ts'ai olarak bilinirdi. Bu ad ilk kez Chang Chien'in "Batı Ülkelerinin Öyküsü" adlı eserinde geçmiştir. Yen-ts'ai, Kiang-Chü (Soğdiana)'nün 2000 li kuzeybatısında yeralır. Yani Aral Denizi'nin kuzey doğusundadır. Başka bir Çin yıllığı Hou-Han-shu'nun 118. bölümünde "Yen-ts'ai ismi yerini A-lan'a bırakmıştır" denilir. Wei-lüe'ye göre Yen-ts'ai adı aynı zamanda A-lan olarak da kullanılmaktadır. A-lan tabii ki, bilinen Alan'dır. Wei-shu adlı eserin yazarı çalışmasını, 435-440 yılları arasında Hazar Denizi'ne kadar gezmiş olan Tung-Wang ve Kao-Ming'in raporlarına dayandırmıştır. Bu kişiler raporlarını, dönüşlerinden kısa bir süre sonra, 450-455 yılları civarında yazmış olmalıdırlar. Alanların ülkesi Su-tö'nün fethi, bu tarihten üç nesil önce veya Su-tö kralının 450 yılından hemen sonra Çin'e gönderdiği heyetten üç nesil önce gerçekleşmiştir. Bu zaman, klasik Batı kaynaklarından bildiğimize göre, Hunların Alanları hâkimiyet altına aldıkları döneme tekabül etmektedir. 355 tarihlerinde ise, Çin kaynakları Hiung-nuların Alanları mağlûp etmesinden bahsetmektedir. Nitekim bu konuda Çin yıllığı Wei tschi'de şu bilgiler yer almaktadır: "Antsai'ye A-lan'da denir. Büyük bir su kütlesinin yanındadır. Eski devirlerde Kang-kü'ye aitti. Şimdi ona ait değil. Kuzeyli Wei zamanında ülke Hiung-nuların istilâsına uğradı ve Su-tö veya Won-na-schu olarak adlandırıldı." Bu duruma göre bir ülke aynı zamanda iki farklı millet tarafından ele geçirilemiyeceğine göre, buradan çıkan sonuç Hunlarla Hiugn-nuların aynı kavim oldukları kanaatidir[8].

435, 437, 456-57 yıllarında Su-tö'den Çin sarayına çeşitli elçilik heyetleri gitmiştir. Yukarıdaki kaynakda Su-tö kralı olarak ismi geçen Hu-ni ise, Hirt'e göre Attila'nın küçük oğlu İrnek'den başkası değildir[9].

Su-tö (Soğdak)'den Çin sarayına gelen Hun elçilik heyetinin yanında, çeşitli İç Asya kavimlerinden de Çinlilere elçilik heyetleri gelip gitmekteydi. Gerek elçilik, gerekse ticaret seferlerinde aracılık yapan Batı Çin hanedanına mensup Pei-liang ülkesi mühim bir rol oynamakta idi. Hükümdarının ismi Tsiu-kiu Mukien'dir. Soy olarak Hiung-nulardan neşet etmişlerdir. Soğdak'lı Hun elçilerini Çin sarayına sokmak suretiyle iyi ilişkiler kuran bu Hiung-nu asıllı hakandır.

---

[8] Alanların mağlup edilmesi ve ülkelerinin ele geçirilmesi konusundaki bilgiler Marcellinus tarafından teyit edilmektedir. Marcellinus bu konuda şu bilgiyi verir: "Greuthungi ile sınırlı olan ve Alanlar tarafından Tanais (Don Nehri) adıyla anılan topraklarda Alanları Hunlar istila ettiler, öldürdüler ve birçoklarını soydular. Sağ kalanları ittifak anlaşmaları ile kendilerine kattılar...". Bkz. *Ammianus Marcellinus, III, Books XXVII-XXXI*, s. 380-81. Böylece Çin kaynağı ile batı kaynağı Alanların mağlup edilmesine dair birbirlerinden çok uzakta aynı malumatları vermektedirler.

[9] F. Hirth, *Hunnenforschungen*, s. 90. Bu mesele hakkındaki itirazlar için bkz. L. Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", s. 15-17.

Ülkesi öyle bir konumdaydı ki, Çin'in içlerine gitmek isteyen bütün tacirler topraklarından geçmek zorundaydı. Çin İmparatoru Tai-Wu (409-452), en küçük kızkardeşini ona eş olarak verdi. Fakat bir saray entrikası ile prensesin zehirlenmek istendiğinin ortaya çıkması üzerine imparator faillerin cezalandırılmasını istedi. Bu istek reddedilince enişteşinden intikam almaya karar verdi. Mu-kien'le savaşmak için bizzat ordunun başına geçti ve ona on iki ayrı yolsuzlukla suçlandığı bir ultimatom verdi. Bu suçlamaların içerisinde özellikle ikisi önemliydi. Buna göre Mi-kien, "uzak kavimlere dostluk göstermenin ve ayaklanan unsurları yatıştırmanın imparatorluk sarayının kutsal arzusu olduğunu bildiği halde, yüksek vergiler koyarak ticaret yapan Tatarların trafiğini engellemiştir" ve daha sonra da "Batılı barbarların üstünlüklerini şaşalı biçimde anlatarak kendi cesaretini tatmin etmiştir". Buradan imparatorun vasallarına, Alanlar ve Hunların oluşturduğu teba arasındaki hareketli ticarete izin vermediği anlaşılıyor. Büyük bir ihtimalle Tsiu-kiu Mu-kien, akrabası olan Attila'nın kuvvetli halkına dayanarak Çin sarayına baskı yapmak istemiştir. İmparator, 439 yılında Mikien'i kuşatarak onu teslim olmaya zorlamıştır. Teslim olan Mu-kien, general rütbesine tenzil edilerek otuz bin aile ile birlikte başkente götürüldüler. Bunlar arasında Attila'nın tebaaları da bulunuyordu. Yukarıda bahsettiğimiz 456-457 yılında Hu-ni tarafından gönderilen elçilik heyeti, işte bu esirleri kurtarmak gayesi ile gelmişti.

Bu anlattıklarımızdan çıkan netice şudur:

Alan ve Hunlardan oluşan halkın, Çin'in kuzeydoğu sınırındaki Hiung-nu kökenli halkla sürdürülen ilişkiler bakımından bir olması, Avrupa Hunları ile Hiung-nular arasındaki özdeşliği destekleyen bir başka delildir[10].

Hun-Hiung-nu aynîliği ayrıca Lâtin ve Grek coğrafya eserlerinde de görülmektedir. Nitekim tarihçi Hieronymos (St. Jeromas)'un haritasında "Huniscite" ismi yeralmaktadır. Bu Çin Seddi'ne yakın bir yerde bulunmaktadır. Orosius'un

---

[10] F. Hirth, *Hunnenforschungen*, s. 85-91. Ayrıca Tarım Havzası'nın doğu uçlarında, Kansu bölgesinden batı sınırında uzanan Tunhuang kalelerinin yıkıntıları arasında, Aurel Stein tarafından bulunan Soğdlu tüccar Nanai-Vandok'un IV. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'lı meslektaşına yazdığı ve bazı kısımları okunamayan Soğdca mektubunda, Çin kaynaklarının bahsettiği 313 yılında Lu-yang'ı ele geçiren Hiung-nu'ları, Hun(xwn, Hûn, xun, Xûn) diye adlandırması da, Hiung-nu-Hun özdeşliğinin bir başka delilidir. "Bu zamanda Lu-yang, Nynymh'a ve Ngar'a kadar Hunlar tarafından yağmalandı. Geriye kalan Çinlilerin bu Hunları buradan çıkarmaya muktedir olup olmadıklarını veya topraklarını işgal edip etmediklerini bilmiyoruz". W. B. Henning, *The Date of the Sogdian Ancient Letters*, BSOAS, XII, 3-4, 1948, s. 605-606; A. Waley, "The Fall of Lo-yong", *History Today*, Nisan, 1951, s. 7 vd.; F.Altheim-Stiehl, *Das Erste Auftreten Der Hunnen* Baden-Baden, 1953, s. 47; M. Mori, "Soğdluların Orta Asyadaki Faaliyetleri", *Belleten*, XLVII, 1983-84, s. 339-352.

eserinde "Huni-scythae" (Chuni-Seythue) adı geçmektedir. Aynı zamanda Otto Rokarra (Çin) komşu sınırında yeralmaktadır. Coğrafyacı Strabon (ölm. 25)'un MS 18-23 yılları arasında Grekçe kaleme aldığı coğrafya kitabında geçen Phauni ismi Hunlarla alâkalıdır. "Baktaria'nın Yunan kraliçesi imparatorluklarını Seres ve Phaunilere kadar uzatmıştır". Burada Hun veya Hiung-nu yerine Phauni geçmektedir. Tarihçi Plinius (ölm. 25)'da ise bu krallığın Phuni kavmi tarafından yıkıldığı kaydı vardır. Batı coğrafyalarında geçen bu isimler, Çin kaynaklarında Hiung-nuların yaşadıkları sahalar olarak gözükmektedir[11].

Ayrıca Ptolemaeus (Ptolemaios II. asır)'un coğrafyasında da Hun adına rastlanır ve şu bilgiler verilir: "Venedik koyuna yakın olan okyanus kıyısında Veltalar, onların ötesinde Osiler, sonra oldukça kuzeye doğru Carbonlar oturmaktadır. Bunların doğusuna doğru Careotlar ve Saller vardır. Bunların aşağısında Gelanlar ve Hippopodlar ve Melanchlaenler vardır. Bunların aşağısında Agathyrsler, sonra Aorslar ve Pagyritler bulunur. Bunların aşağısında da Savarlar ve Boruscler Ripaeos dağlarına kadar ikamet ederler. Sonra Acibler ve Nasclar gelir. Bunların aşağısında Vibionlar ve Idralar bulunur ve Vibionların aşağısında Alanlara kadar Sturnlar ikamet eder. Alanlarla Hamexobioslar arasında Carionlar ve Sargatiler bulunur ve Tanais Nehri'nin bükümünün yanında Ophlonlar ve Tanaitalar oturur. Bunların aşağısında Osiller bulunur, Rhoxolan'a kadar; Hamaxobioslarla Rhoxolanlar arasında Rheucanali ve Exobygita'lar bulunur. Bunların ilerisinde Gevinler sonra Bodinler vardır. Basternalarla Rhoxolanlar arasında Chuni (Hunlar) bulunur ve kendi isimlerini taşıyan dağların aşağısında Amudoclar ve Navariler bulunur"[12].

Ptolemaios'un zikrettiği Hunlar, Kafkasya'nın batısında, Manytsch ile Kuban'ın birinci bölümü arasına, Aral Gölü'nün doğu kıyısının iç bölgesine yerleştirilmektedir. Hunlar orada Alanlarla komşu olarak Don ve Maeotis'de oturuyorlardı[13].

Bütün bu deliller ile Hunlara ait arkeolojik malzemelerin Hiung-nular ile benzerlikler göstermesi[14] ve Attila'nın oğulları başta olmak üzere bazı Hun isim-

---

[11] K. Némäti, *aynı eser*, s. 8-9. Bu mevzuda itirazlar için bkz. O. Maenchen-Helfen, *The legend of the Origin of the Huns*. s. 244-251; Aynı mlf., Pseudo-Huns, s. 101-106; F. Altheim, *Das Erste Auftreten Der Hunnen*, Baden-Baden, 1953, s. 52.

[12] Claudii Ptolemaei, *Geographia*, Paris, M DCCCLXXXIII, s. 429-431; A. Berthelot, *L'Asie Ancienne Centrale Et Sud-Orientale*, Paris, 1930, s. 100-101.

[13] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen I*, s. 3-9.

[14] K. Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", *CAJ*, I, I, 1968, s. 43; J. Deguignes, *Allgemeine Geschichte Der Hunnen und Türken Der Mogols und anderer occidentalischen Tartaren, I-IV, Gveifswald 1769-1771*, s. 263-266.

lerinin Türkçe olması[15] Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının ahfadı olduğunu ortaya koymaktadır[16].

Hunların Batıya Göçleri

Avrupa Hunlarının batıya göçleri, Asya Hunlarının Orta Asya'da hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra vuku bulmuştur. Hunlar; Tanhu Mo-tun zamanında (MÖ 209-174) sınırları doğuda Kore'ye, Kuzeyde Kerulan, Tola, Selenga, Yenisey, Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Balkaş Gölü'nün ötesinde Aral Gölü'ne, güneyde ise Çin sınırında Wei Irmağı-Tibet yaylası-Karakurum'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesis etmişlerdi[17]. Aradan geçen uzun zaman içerisinde gerek iç huzursuzluklar, gerekse kesif Çin propogandasının tesiri ile kuvvet ve otoriteleri zayıflamaya başlamıştı. Ayrıca başa geçen tanhuların dirayetsizliği, akınların duraklıyarak devletin iktisadî bakımdan oldukça sıkıntı içerisine düşmesi ve askerî başarısızlıklar da eklenince toprak kaybetmeye başlayan devlet iyice güçten düşmüştür. Bu olumsuz şartlar altında başa geçen Tanhu Ho-han-yeh (MÖ 58-31)'in, malî bakımdan rahatlamak gayesiyle Çin himayesine girme teklifi, durumu daha çok karıştırmıştır. Sol Bilge Eligi olan Çi-çi'nin, kardeşinin tanhuluğunu tanımaması ve Çin tahakkümünü reddetmesi üzerine devlet ikiye ayrıldı[18]. Çi-çi kardeşini mağlûp ederek Orhon Nehri civarında bulunan başkenti de ele geçirdi. Ho-han-yeh ise kendisine bağlı kitlelerle Çin İmparatoru'nun hâkimiyetini kabul ederek Çin'in kuzeybatı sınır bölgesine çekildi[19].

---

[15] G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", s. 25-50; Gy. Németh, *Hunların Dili*, s. 188-194; K. Fischer, *Die Hunnen İm Schweizerischen Eifischtale*, Zürih, 1896, s. 6-7; O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, HUS, VI, 4, 1982, s. 428-476.

[16] Asya Hunları ile Avrupa Hunlarının birbirinin devamı olduğuna karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Menşeleri konusunda bahsettiğimiz bu kişilerin görüşleri genelde şu üç noktada toplanmaktadır:

1- Avrupa Hunlarının köken olarak doğudan geldikleri meselesi doğrudan veya dolaylı olarak yazılı kaynaklar ve arkeolojik delillerle desteklenemez.

2- Avrupa Hunlarının Hiung-nu yani Asya Hunları ile aynı dili konuştuklarına dair yeterli ve ikna edici deliller yoktur.

3- Avrupa Hunlarının arkeolojisi ile, Asya Hunları'nın ki birbirinden tamamen ayrıdır. Bkz. O. Maenchen-Helfen, "Huns and Husiung-nu", *Byzantion*, 17, 1944-1945, s. 222-243. Bu makalenin tenkidi için bkz. B. Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmalar", *DTCFD*, XVI, 1-4, 1959, s. 261-263; K. Jettmar, "Hunnen und Hsiung-nu: ein Archaologisches problem", *Archic für Völkerleunde*, 6/7, 1953, s. 166-180; J Benzing, *Das Hunnische Donaubolgarische und Wolgabolgarische, Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959, s. 685-686; L. Hambis, *Le Problème des Huns*, s. 249-270.

[17] L. Ligeti, "Attila Hunları'nın Menşei", s. 33; B. Ögel, *Büyük Hun imparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981, s. 246-252; F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, Paris, 1952, s. 14-16.

[18] J. Deguignes, *Allgemeine Geschichte...*, s. 226 vd.; L. Hambis, *Attila Et Les Huns*, Paris, 1971, s. 5-10.

[19] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 63.

Aral'a kadar bütün batı bölgesini hâkimiyet altına alan Tanhu Çi-çi, atası Mo-tun zamanındaki imparatorlugu yeniden ihya etti. Devletin ağırlık merkezini Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak, elde ettiği topraklar dolayısıyla İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa bölgeleri bakımından Asya tarihinin sonraki gelişiminde devamlı tesiri olacak olan Türkistan sahasına Türk kavminin iyice nüfuzunu sağlamış oldu. Fakat Çi-çi'nin hâkimiyeti uzun sürmedi. Çin; Wu-sun'lar ve Kang-kü Devleti'nin yardımıyla büyük bir ordu oluşturarak, Talas civarındaki Hun başkentini kuşattı. Tamamen tahrip olan başkenti müdafaa eden Hunlar, başta tanhuları Çi-çi olmak üzere ağır kayıplar verdiler ve müstakil devletlerini de kaybettiler (MÖ 36)[20].

Çin tabiliğini kabul eden Ho-han-yeh (ölm. MÖ 31)'e bağlı Hunlar, onun evlatları tarafından toparlanmaya başlamışlardır. Kuvvetli bir devlet adamı olan Yu Tanhu zamanında (MS 18-46) ise, Çin'e karşı bağımsızlıklarını elde ederek, doğuda Mançurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan geniş bölgede hâkimiyet tesis etmişlerdir. Fakat Tanhu Yu'nun ölümünden sonra iç huzursuzluklar ve iktisadî darlık Hunları oldukça müşkil bir duruma sokmuştur. Bunun neticesinde, Yu'nun oğlu olan Tanhu P'u-nu'ya karşı mücadele ederek, kuzeydeki Hunların arasına çekilen P'u-nu'nun yeğeni Pi'nin MS 48 yılında kendini tanhu ilan etmesi Hunları bir daha birleşmemek üzere ikiye ayırmıştır. Ayrı ayrı siyasî nitelik taşıyan iki Hun devletinden Güney Hunları (Güney Moğolistan'da) Çin tabiyetini devam ettirirken, Kuzey Hunları (Kuzey Moğolistan) bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir[21].

Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar batı ve İç Asya'da iktisadî önemi büyük şehirlerin Kuzey Hun Devleti'nin idaresi altında olması, onları Çin saldırılarının odak noktası haline getirmiştir. Hunlar, bir yandan Çinliler ile uğraşırken, doğudan da Sien-pi hücumlarına maruz kalmışlardır. Hâkimiyetlerini Güney Sibirya ve Cungarya'ya kadar genişleten Sien-pi'ler, Kuzey Hunlarının topraklarını işgal etmişlerdir. Bunun üzerine kalabalık kitleler halinde batıya çekilen Hunlar, Güney Kazakistan bozkırlarındaki Çi-çi Hunlarının bakiyeleri olan soydaşlarına katılmışlardır (II. asrın ortaları)[22].

---

[20] W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Carolina 1939, s. 185- 187.

[21] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 64-65; W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 213-230; H. Schreiber, *Die Hunnen*, Münih, 1978, s. 17-80.

[22] D. Sinor, "The Hun Period", Editör D. Sinor, *The Cambridge History of Early İnner Asia*, Sdney 1987, s. 167-170; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 67; O. Pritsak, *The Goths and The Huns*, Teoderico ei Goti tra Oriente e Occidente, Editör A. Carile, Ravenna, 1995, s. 27-30; H.W. Haussig, "Das Problem Der Herkunft Der Hunnen", *Materialia Turcica*, 3, 1977, s. 1-10.

Hunların Avrupa'da Görünmeleri ve Yerleşmeleri

Batıya doğru göç eden Hunlar hakkında yaklaşık 170 yılından Alania'nın fethine kadar (355-365 yılları), gerek batı gerekse doğu kaynaklarında hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır[23]. Bu zaman zarfında Çinliler iç huzursuzluklar ile uğraşmakta ve Sien-piler tarafından kuşatılmış durumda bulunmaktaydılar. Sien-piler ise, artık imparatorluklarının herhangi bir kısmına saldıramıyacak konumda bulunan ve uzak Türkistan'da yaşayan Hunlarla tüm irtibatlarını kaybetmiş idiler. Batı için henüz bir tehlike teşkil etmeyen Hunlarla Roma imparatorluğu arasında Alan ve Gotlar engel teşkil etmekteydiler. Bu sebeplerle ne Çin, ne de Lâtin ve Grek kaynakları Hunların faaliyetleri hakkında bilgi vermişlerdir. Sadece Ermeni kaynaklarında, Ermeni Kralı Tıgrones'in ordusunda Alanların yanında Hunları da paralı asker olarak bulundurduğundan bahsedilmiştir. Yalnız bu Hunların Ak Hunlar (Eftalitler) mı, yoksa Avrupa Hunları mı olduğu tam olarak bilinmemektedir[24].

Hunlar daha batıya göç etmeden, anavatanda bulundukları zamanda Güney Rusya üzerinde uzun süre hâkim olan İskitler, çeşitli Sarmat grupları tarafından batıya itilmişlerdir. Sarmat baskısının artması neticesinde İskit İmparatorluğu tamamen parçalanmış ve küçük İskit grupları geri çekilerek bağımsızlıklarını kısa süre korumuşlardır. Fakat bunlar da Sarmatlar tarafından ele geçirilerek varlıklarına son verilmişlerdir[25].

Sarmat grupları hızlı bir şekilde batıya geldiler ve Kafkasya bölgesini tamamen geçerek, kuzeybatı İran topraklarının büyük bir kısmını yağma ettiler. Fakat daha büyük bir bölgeyi ele geçirmek için de batı istikametine yönelmeye devam ettiler. Güney Rusya'ya ilave olarak, sonraları şimdiki Romanya topraklarını aştılar. Bazı Sarmat grupları daha ileri giderek Karpat Dağları'nı geçtiler ve Doğu Macaristan (Tuna'nın doğu ve kuzey bölgesi)'ı işgal ettiler. Bu Sarmat gruplarından bazıları Tuna Nehri'ni geçerek Roma İmparatorluğu'nun korunan kısımlarını yağmaladılar. Zaman zaman Roma birlikleri de Tuna'ya geçerek misilleme yolu ile Sarmatlara saldırdılar[26].

Sarmatlar ayrı ve farklı gruplara ayrılmışlardır. Bunlardan en önemli üç tanesi şunlardır: Macaristan'ın büyük kısmını işgal eden Yazığlar; ağırlık merkezi güneybatı Rusya'da olan Roxolanlar ve Alanlardır. Alanların çoğunluğu

---

[23] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, s. 8-21; I. Kiszely, *Honnan Jöttünk?*, Budapest, 1992, s. 117 vd.

[24] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, s. 14-16.

[25] W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 341-356; F. Altheim, *Attila*, s. 64 vd.; H. János, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, s. 9 vd.

[26] W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 356-357; A. Berthelot, *L'Asie Ancienne Centrale...*, s. 43 vd.

Türkistan'ın kuzeybatı ve Avrupa'nın güneydoğu kısmında, Don Nehri'nin geniş steplerinde yerleşmişlerdir[27].

Sarmatların birlik olamaması onların yenilmesinde en büyük sebeptir. Bunu fırsat bilen Güney Rusya'daki istilâcılar kuzey ve batı yönlerinden taarruzda bulundular. Bu bölgedeki Sarmatlar'ın mirasçıları Baltık Denizi kıyılarına daha önceden dağılmış olan Germen kabileleri idi[28]. Romalılara göre Germanya bölgesi, doğuda Ren'den Vistül'e, kuzeyde ise Tuna'dan Baltık Denizi'ne kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Bu bölge aşağı yukarı günümüzde Hollanda, Almanya, Danimarka, Çek, Slovakya Cumhuriyetleri, Macaristan ve Romanya'yı kapsıyordu. Belli başlı Germen kavimleri ise Ren yukarısında Franklar, Belçika'nın bu kısmında Salienlar, Moesia Nehri'nin kenarına kadar Ripuarlar, Ren Nehri kolunda Burgundlar ile Vandallar, daha güneyde ise Alamanlar idi. Ayrıca Tuna'nın aşağısında Markomanlar, Danimarka'dan Ren'e kadar kuzeydenizi kenarında Angle ve Saxonlar bulunmaktaydı[29]. MS 200 yılına kadar güneye ve güneydoğuya kaydılar. Eskiden Sarmatların elinde bulunan Avrupa'daki tüm yerleri yavaş yavaş işgal ettiler. Bu arada Macaristan'daki Sarmatların küçük gurupları ayakta kalabildi ve kısa süre bağımsızlıklarını koruyabildiler. Orta Asya'dan ard arda gelen Hun saldırıları, Germenleri Sarmat ülkesini terk etmeye zorladı. Germenlerin güneybatı yerine güneydoğuya genişlemesi belirsiz bir şekilde devam etti ve daha sonraki dünya tarihi bakımından derin izler bıraktı[30].

MS II. yüzyılda Romalılar, kuzeydoğu komşuları olan Sarmat gurupları ve çeşitli kavimler ile iç içeydiler. Bu kavimler daha sonraki tarihî gelişimde mühim rol oynayacakladır. Nitekim Macaristan'da Vandallar, Suebler (eski Quadların bir dalı), Karpatların eteklerinde Transilvanya (sonraki Erdel)'da Gepidler; Güney Rusya'da ise Gotlar bulunmaktaydılar. Gotların iskân sahaları Don arazisinin ötesinde Olt Irmağı'na kadar bütün Eflak ovalarını kaplamakta, Moldavya ile Erdel'in güneyindeki dağlara kadar uzanmaktaydı. Dinyester ve Don ırmakları arasında Doğu Gotları (Ostrogotlar), Dinyester'in batısında ise Batı Gotları (Vizigotlar) yaşamaktaydılar. Ayrıca İtil'in batısında İtil Havzası'ndan Fin Körfezi'ne kadar geniş ormanlık sahada birçok Fin kavmi, Dinyeper'in batı istikametinde Karpatlara doğru da çeşitli Slav kavimleri, bugünkü Bavyera'da Alamanlar, Orta ve Aşağı Ren boyunda da Franklar bulunmaktaydılar[31].

---

27 K. Zeuss, *Die Deutschen Und Die Nachbarstämme*, Heidelberg, 1925, s. 270-285, 691 vd.

28 W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 357.

29 A. N. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 14-17; T. Sandor, *Germania*, Budapest, 1969, s. 8-37.

30 W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 358-359.

31 A. Makte-J. Isaac, *Histoire Romaine*, Paris, 1925, s. 416-419.

Milâdın ilk yıllarında Baltık Denizi'nin güney sahillerinde yaşamış olan Gotlar, tesbiti güç bir takım sebeplerden dolayı, II. asrın sonunda bugünkü Güney Rusya havalisine göç etmişlerdir. Bunlar Karadeniz sahillerine kadar gelmişler ve Don ile Tuna arasındaki sahayı işgal etmişlerdir. Güney Rusya bozkırlarına yerleşmiş olan Gotların faaliyetleri, III. Asırda iki istikamet aldı. Bunlar bir taraftan Karadeniz sahillerine denizden akınlar icra etmeye çalışırlarken, diger taraftan da güney batıda Romalıların Tuna sınırlarına yaklaştılar ve imparatorlukla ilişkiye geçtiler. MS IV. yüzyılın başlarında Gotlar arasında siyasî liderlik Doğu Gotlarının eline geçti. Özellikle Doğu Got Kralı Ermanarik bu gücü elinde bulunduruyordu. Ermanarik, kuzeydoğu Asya'da yaşayan Slav kabilelerinin ülkesini feth ederek krallığını bir imparatorluğa dönüştürdü. Batı Gotları ve onların daha da batıda olan komşuları üzerinde siyasî bakımdan bir nüfuza sahip oldu. Batı Gotları ise en ünlüsü Athanarik olan kendi kabile reisleri tarafından idare edilmekteydiler[32].

366 yılında Romalılar ile Gotlar arasında savaş çıktı. Roma ordusu mağlûp oldu. 369 yılına kadar süren bu mücadeleler neticesinde, 370 yılında Gotlar ile Roma İmparatorluğu arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre; Romalılar Gotların kesin bağımsızlığını kabul ettiler. İki yer hariç Gotların Tuna'yı geçmesi yasaklandı. Bu iki yerde ise Romalılar ile Gotlar arasında ticaret yapılan merkezler bulunmakta idi. Bu antlaşmayla Gotlar, Hun akınlarından önce Roma İmparatorluğu'na karşı aktif hareketlerinden vazgeçtiler[33].

Gotların istilâsına maruz kalmayan tek Sarmat gurubu Alanlar idi. Alanların bölgesi, Gotlar ile Alania arasında sınır fonksiyonu gören Don Nehri'nin tam doğusunda başladı ve bir kaç yüzyıl içerisinde büyük bir alanı kapladı. Bu bölge sadece Kafkasya dağlarının güneyine kadar uzanan Don ve İtil (Volga) nehirleri arasındaki sahayı değil, kuzeybatı Türkistan'ın küçük bir kısmını da ihtiva etmekteydi[34].

İmparator Traj (98-117) ve Hadrian (117-138) zamanlarında en kudretli devrini yaşayan Roma İmparatorluğu'nda sonraları zaaf emareleri görülmeye başlandı. Batıda çeşitli kavimlerin hücumları, ekonomik sıkıntılar, bilhassa liyakatsiz imparatorlar, iç mücadelelerin devamı imparatorluğun süratle çökmesine se-

---

[32] F. Altheim-H. V. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden 1958, s. 63-66; I. Bóna, "De la Dacie Jusqu'a Erdöelve L'époque de la Migration des Peuples en Transylvania (271-895)", *Histoire De La Transylvania*, Budapest, 1993, s. 67-80; O. Pritsak, *Goths and Huns*, s. 33-35.

[33] W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 358 vd.; H. Wolfram, *Geschichte Der Goten*, Münih, 1979, s. 16 vd.

[34] A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, Londra 1986, s. 57-59; B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, Minneapolis, 1973, s. 3-25.

bep oldu. Bu durum karşısında imparator Konstantinos (324-337), devletin merkezini doğuya, Boğaziçi'ne naklederek İstanbul şehrini kurdu. Bunun neticesinde Roma İmparatorluğu'nun ağırlık merkezi doğuya geçmiş oldu. Dolayısıyla imparatorluğun bu kısmı Doğu Roma (Bizans) olarak ortaya çıktı. Batı imparatorluğu ise maruz kaldığı ekonomik ve siyasî sarsıntıların tesiriyle kudretten düşerek önemini kaybetti. Dışardan yöneltilen birçok hücumlara hedef oldu. Siyasî kriz içerisindeki Batı Roma'ya bu şartlardan yararlanmak isteyen Ren ve Tuna boyundaki müstahkem sınırların (Limes) ötesindeki türlü Germen kavimleri hücum için fırsat kolladılar[35].

Batıya doğru göç eden ve hakkında yaklaşık 200 yıl doğru dürüst bilgi bulunmayan Hunlar, IV. asrın ikinci yarısından itibaren Çin ve Roma kaynaklarında yeniden ortaya çıktılar. 355-365 yılları arasında Alanları mağlûp ederek krallıklarına tamamen son verdiler. Tarihî kaynaklarda Alan ülkesinin fethi üzerine malûmat veriliyorsa da, şüphesiz bu durum tek bir savaşın neticesi değildir. Çok daha önceleri karşı karşıya gelmişler ve uzun süreli yıpratıcı mücadelelerin sonunda Alanlar kesinkes mağlûp edilmişlerdir. Alan Krallığı'nın yıkılmasından ve Alania'nın feth edilmesinden sonra Alan kabilelerinin çoğu Hunların hâkimiyeti altına girdiler. Daha sonraları bunlar kendi istekleriyle Hunların yaptıkları savaşlara Hun komutanlarının emri altında katıldılar. Hun hâkimiyetine girmeyen bazı Alan grupları ise, batıya doğru kaçarak bugün torunlarının yaşadığı Oset'de Kafkas Dağları'na sığındılar[36].

Balamir Devri ve Kavimler Göçü

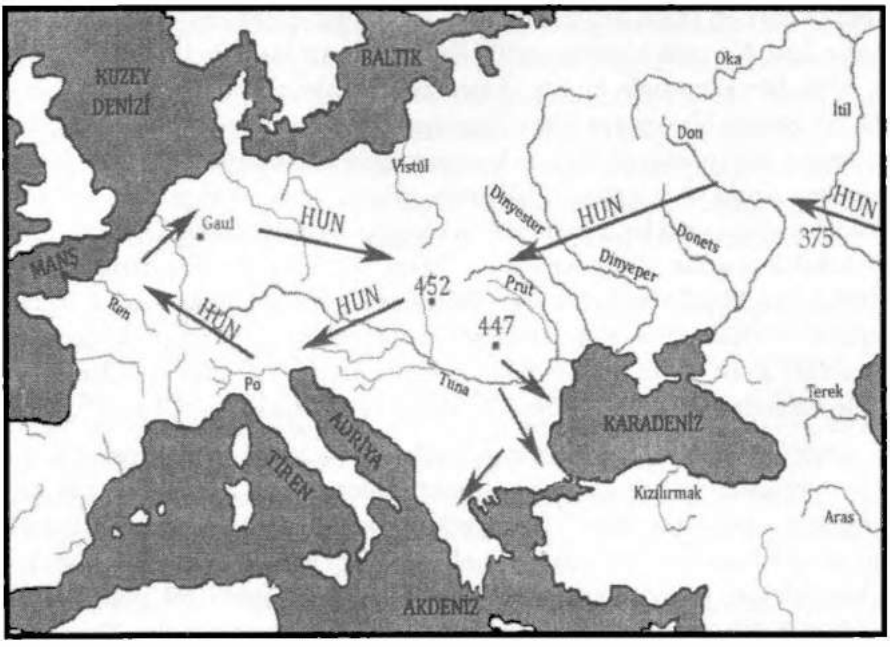
Soğdiana'nın fethinden sonra batıya doğru hareket eden Hunlar, 370'li yılların kış mevsimlerinde Balamir[37] idaresinde İtil Nehri'ni geçtiler. İtil, Don ve

---

[35] F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 93-100; A. Alföldi, "The Invasions of Peoples From the Rheine to the Black Sea", *CAİ*, 12, London, 1939, s. 138-164.

[36] St. Runciman, "Ortaçağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, 7, 1943, s. 46; K. Czégledy, *Nomád Népek...*, s. 43 vd.

[37] Komutası altında Hunları batıya sevk eden Balamir'in, bütün Hun ülkesinin hükümdarı mı yoksa eski Türk devlet teşkilatlanmasına uygun olarak batı kanadı reisi mi olduğu bilinmemektedir. İsmi ilk olarak Jordanes'in eserinde Hun Kralı Balember olarak geçmektedir (Jordanes, *Romana et Getica*, s. 91). Bu adın Türkçe mi Grekçe mi yoksa Germence mi olduğu tam olarak ortaya konmamıştır. Got dilinden Valamers'la bağlantı kurulmuş Bala-mars şekliyle "parlak şöhret" manasına geldiği söylenmiş; Türkçe Bulan ve Börü kelimeleriyle irtibatlandırılmıştır. (G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", s. 18-21, 33 vd.; O. Pritsak, Balamber, Balambyr, Balamur, Balamir şeklinde ismin Hunca Bala-mur'dan geldiğini ve "cesaretli, yiğit" manalarında olduğunu söylemiştir. O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 433-435.

Kafkasya arasındaki sahada yaşayan Alanlara saldırdılar[38]. Avrupa'da meşhur süvari savaşçıları olan, uzun mızraklar, kılıçlar, ok ve yay ile donanmış olan Alanları mağlûp ettiler. Alanlar her ne kadar süvari iseler de, at üzerinde ok kullanma kabiliyetleri yoktu. Eskiden "uşaklığı bilmezler, çünkü hepsi asil kandan gelirler" diye methedilen Alanlar, bu zamandan sonra kat'i olarak Hunların tahakkümü altına girdiler. Kaçan bazı Alan grupları ise, Balkanlar'da Gotlara daha sonraları ise Vandallara katıldılar. Bunlar, ileride Kartaca'ya kaçarak Vandal-Alan Devleti'ni kurdular[39].

Balamir idaresindeki Hunlar, emirleri altındaki Alanlarla birlikte Don Nehri'ni geçerek Ermanarik'in idaresindeki Doğu Got (Ostrogot) sınırları içerisine girdiler. Ostrogotlar, kendilerine 17 kavmin itaat ettiği büyük bir imparatorluktu. Bunlar Azak Denizi civarında Heruller, Dinyeper Nehri'nin yukarı mecrasın-

---

[38] K. Zeuss, *Die Deutschen...*, s. 700 vd.; K. Taubler, *Zur Geschichte Der Alanen*, Klio, IX, s. 10-18; Jordanes, *Romana et Getica*, s. 90-91; A. Vambéry, *A Török Faj*, Budapest, 1885, s. 80; B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, s. 26-27; Z. Takács, "Huns Et Chunois", *Turan*, 5, 1918, s. 74.

[39] *Ammianus Marcellinus*, s. 380-391; A. Vasiliev, (Türk. terc. A. M. Mansel), *Bizans İmparatorluğu Tarihi, 1*, İstanbul, 1943, s. 104-109; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, II*, İstanbul, 1987, s. 411; Gy. Pauler, *Magyar Nemzet Története*, Budapest, 1900, s. 1-2.

da Slav Venetler, Doğu denizi sahilinde Beltler, Fin-Ugor Merya, Mordvin Mescera ve İran, Germen kavimleriydi[40]. Fakat Balamir idaresindeki Hun ordularının saldırıları karşısında bu güç, kartondan yapılmış bir ev misali yıkılıp gitti (374-75). Birden bire ortaya çıkan Hunların gücü, harbin neticesi ile ordusunun durumuna dayanamayan, halkını koruyamayan Ermanarik intihar etti. Bu mağlubiyetten sonra Ostrogotlar, içişlerinde serbest, dışta ise Hunlara bağlı olarak tahakküm altına girdiler. Ermanarik'in ölümünden sonra tahta Ostrogot kral ailesi Amal kolundan Vithimer seçildi. Fakat Vithimer'in Hun hâkimiyetinden kurtulma teşebbüslerini haber alan Balamir ordusuyla harekete geçti. Amal ailesinden ve Vithimer'in silah arkadaşı Gensimund'un da yardımıyla Güney Ukrayna'daki Erak Nehri kıyısındaki savaşta Hunlar Vithimer'e saldırdılar. Bu harpte Balamir mızrağını Vithimer'in alnına saplayarak onu öldürdü[41].

Artık Ostrogotlar, Hunların tamamiyle tahakkümü altına girmişler ve onların her arzusunu yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Vithimer'in yerine Ermanarik'in oğlu Hunimund[42] Ostrogotların başına geçti. Hunimund Hunların emri altında Pannonia'da bulunan Sueb-Quadlara yapılan baskına katıldı. Yeğeni Vandalarius yönetimindeki Vandalların sürülmesinde rol oynadı. Hunimund'un halefi olan ve Hunlar zamanında son Ostrogot beyi olan Thorismund ise, Karpat bölgesinde yaşayan Gepidlerin baskını sırasında hayatını kaybetti. Thorismund'un ölümü ile Amal kral ailesinin hükümdar dalı kurudu. Uzaktan akraba olan beyleri başa geçirmeye ise Hunların ihtiyacı yoktu[43]. Jordanes bu durumu şöyle anlatmaktadır: "O (Thorismund) öldüğünde, Ostrogotlar onun o kadar çok yasını tuttular ki, 40 yıl boyunca Thron'da onun anısı dudaklarda hep yaşasın diye hiçbir yeni kral çıkarmadılar"[44]. Kendi beylerini seçemeyecek kadar aciz ve Hun boyunduruğu altında olan Ostrogotlar, tarihî kaynaklara bu durumlarını ancak yukarıdaki satırlarla açıklamaya çalışmışlardır[45].

---

[40] F. Altheim, *Attila...*, s. 80 vd.; A. Thierry, *Histoire D'Attila, 1*, Paris, 1865, s. 3-6; A. Alföldi, *Der Untergang Der Römerherrschaft in Pannonien, 2*, Berlin-Leipzig, 1926, s. 97 vd.

[41] Iordanes, *Romana et Getica*, s. 91-92; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, 1*, s. 320-330; O. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Wien-Köln-Groz, 1978, s. 13-20; C. Brady, *The Legend of Ermanaric*, Berkeley, 1949, s. 18-19; H. Wolfram, *History of the Goths*, California, 1987, s. 70 vd.

[42] "Hun ağızlı", "Hunların hâkimiyeti altında bulunan" manasına gelen Hunimund ismi de, Ostrogotlar üzerindeki Hun hâkimiyetinin ve nüfuzunun bir başka göstergesi idi. F. Altheim, *Attila...*, s. 180; O. Maenchen-Helfen, *Pseudo-Huns*, s. 105-106; D. Sinor, "Autour d'une Migration du Peuples au V Siecle", *Inner Asia and Its Contacts with Medieval Europe*, London, 1977, s. 29-30; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 12.

[43] A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, 1936, s. 24 vd.; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991, s. 12.

[44] Iordanes, *Romana et Getica*, s. 78.

[45] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 13; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 15-17.

Balamir idaresindeki Hunlar, Ostrogotları mağlûp ettikten sonra, Vithimer'in öldürülmesi ile batıya doğru kaçan bir kısım Ostrogotları takibe başladılar. Bunlar kendilerine lider olarak Vithimer'in oğlu çocuk yaştaki Viderik'i seçtiler. Ama gerçek yetki komutanlardan Ostrogot Alatheus ve Alan Saphrax'ın elinde bulunuyordu. Sayısı belli olmayan ve yorgunluktan bitap düşmüş olan bu Ostrogot savaşçıları, kendilerini kabul etmeleri isteğiyle Vizigotların yanına kaçtılar. Bu durum Vizigotları, onların peşinden gelen Hun tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı[46].

Hunların Ostrogotları mağlûp etmesine dair Ammianus Marcellinus şunları yazmaktadır: "Hunlar, Alanları mağlûp edip, onlarla ittifak antlaşması yaptıktan sonra, onlarla birlikte oldukça zengin olan Ermanarik'in bölgesine çok kanlı ani saldırılarda bulundular. Oldukça savaşçı olan Hunlar, komşu kavimleri korkutmuştur. Çünkü onların birçok yiğitlikleri vardır. Korku ile bu ani fırtınanın şiddetinde Ermanarik'e darbe indirildi. O uzun zamandır kendini en iyi şekilde korumuş ve ayakta durabilmişti. Ancak söylentiler geniş etki alanı yarattı ve muhtemel tehlikelerin korkusu ile hayatına son verdi ve bu büyük korkuların dehşetine bir nokta koydu. Onun ölümünden sonra, Vithimeris belli bir süre krallık yaptı. Hunlara güvenerek kendi bölgesini almak için ödeme yaptı. Ancak, dayandığı birçok mağlubiyetten sonra muharebede öldü. Onun küçük oğlunun dönemindeki ismi Viderikus'tur, işlerin yönetimi Alatheus ve Saphrax tarafından üstlenilmiştir. Onlar yiğitlikleriyle tanınırlar. Ama şartların ağırlığı onları yerlerini terk etmeye zorladı. Hister (Tuna) ve Borgsthenes arasında ki oldukça geniş bir ova boyunca akan Dinyester Nehri'ne gelene kadar, tedbirli olarak geri çekildiler..."[47].

Uzun süreden beri Vizigotların kralı olan ve bugünkü Romanya'nın bulunduğu bölgeye yerleşen Athanarik, Ostrogotların mağlûp edilmesi, Hunların ilerlemesi karşısında ülkesini savunmaya karar verdi. Athanarik'in, ülkesinin düzlük alanda kurulu olması ve ordusunun şöhreti böyle bir kararı almasında etkili oldu. Çünkü Doğu Roma ordularına karşı yıllarca başarıyla süren ayaklanmanın üzerinden daha kısa bir süre geçmişti[48].

Athanarik Vizigotların ordusuyla hemen ülkesinin doğu sınırına, Dinyester'in dik kıyılarına çekilerek orada savunma yeri hazırladı. Karargâh, araba ve çukurlarla iyice tahkim edildi. Athanarik emniyette olduğunu zannediyordu.

---

[46] Iordanes, *Romana et Getica*, s. 93 vd.; Zosimus, *Historiae, IV*, neşr. L. Mundelssohn, Leipzig, 1887, s. 35.

[47] A.Marcellinus, s. 394 vd.

[48] E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, II*, s. 415-416; F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 85 vd.

Yalnızca nehirle korunma altında değildi. Nehrin önüne koydurttuğu 30 km'lik alanda güçlü bir öncü kuvveti de vardı. Yani iyice hazırlıklı olarak tanınmayan düşmanını bekliyor ve hiçbir sürprizden korkmuyordu. Böylece günler geçti. Fakat günün birinde sabahın çok erken saatinde, ansızın oklar karargâhı sarsmaya başladı. Uzakta, Gotların atış alanlarının dışında, disiplinli süvari grupları dolanıyor ve yabancı bir dilde kumanda sözcüğüyle, aynı anda, korkuyla karşılarında duran Vizigotların üzerine oklarını fırlatıyorlardı. Güneş doğduğunda karargâhta yalnızca ölüler vardı. Sağ kalanlar çözülmüş ve dağılmışlardı. Büyük kısmı güneye, Athanarik ve maiyeti batıya Karpatlar'a kaçmıştı (376)[49].

Dinyester kıyılarında Vizigotların başına gelenler, Hunlar ile ilk kez karşılaşan batılı birçok kavmin başına da geldi. Hunlar, Gotların öncüleriyle uğraşmadılar. Onları dikkatlice farkettirmeden kuşattılar. Ay ışığının aydınlattığı bir gecede, rakiplerinin çok zor geçilir dedikleri nehri geçtiler[50].

Dinyester kıyısındaki savaş, Hun savaş tarzına göre incelenecek olursa, Hunların, yalnızca Got öncülerini gözetliyerek ama buna karşılık Athanarik'in karargâhının keşfini yapmayarak ciddi bir taktik hatasına düştükleri görülür. Gotların karargâhı büyük bir ormanın yakınlarında bulunuyordu. Athanarik ve ordusunun tamamının yok olmaktan kurtulması ancak böyle mümkün olmuştu. Ormana kaçan Gotlar herşeylerini bırakarak canlarını kurtarmışlardı[51].

Buna rağmen Gotlarla Hunlar arasındaki savaş henüz bitmemişti. Oysa bu sefer hakkında yeteri kadar bilgi alamayan Romalılar, Hunların, Gotları "ganimet yükü altında hemen hemen tamamen kırarak" bıraktıklarını düşünüyorlardı. Çünkü Hun savaş stratejisini henüz bilmiyorlardı. Yani yenilen düşmanı tamamen mahvolana kadar izleme[52]. Olayların buraya kadarki gelişimi Sozomenos'un kilise öykülerinde şöyle aktarılmıştı: "Hunlar Gotları ilk saldırıda az vurdular ama daha sonraki bir savaşta büyük bir güçle onların ülkesinin tamamını ele geçirdiler"[53]. Hunların yeni hikâyesini 410 yılına kadar yazan Zosimos ise, Hunların, pek çok kereler kan banyoları gösterisi ve şimşek gibi hızlı savaşçılarının ok yağmurları yaptıklarını, Tuna kıyılarında oturan şaşkına dönmüş "İskitleri" (Gotları) ülkelerini terk etmeye zorladıklarını bildirmiştir[54].

---

[49] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 9; H. Wolfram, *History of the Goths*, s. 105-113.

[50] O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 20 vd.; Aynı mlf., *The World of the Huns*, London, 1973, s. 50 vd.

[51] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 10; Iordanes, *Romana et Getica*, s. 95.

[52] B. Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykaraly*, Budapest, 1943, s. 114.

[53] Sozomenos, *Ecclesiastica Historia, II*, 1860, s. 661-666.

[54] *Zosimos, IV*, s. 223-236.

Hunların müthiş saldırısı karşısında ordusu dağılan Athanarik, kendisine bağlı kitlelerle Olt ve Tuna ırmakları arasına oradan da Karpatlar'ı geçerek Macar Ovası'na sığındı. Fakat Batı Gotların büyük bir kısmı kendisini değil, krallıkta eski rakibi Fritigern'i takip ettiler. Peşlerinden gelen Hunlar, Alavivus ve Fritigern tarafından kumanda edilen Vizigot ordularını mağlûp ederek dağıttılar. Panik içerisinde bulunan Gotlar, Hun dehşetinden kurtulmanın tek yolu olduğunu düşünüyorlardı. Bu da Hunlar ile kendileri arasında Tuna'nın olmasını, yani Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde mülteci olarak kalınmasını istiyorlardı. Doğu Roma İmparatorluğu ise uzun süre, çok sayıdaki Got saldırıları ile karşı karşıya kalmıştı. Onlar, Gotları, Hun saldırılarından önce yıkılamayacak bir güç olarak görüyorlardı. Bu sebeple Roma İmparatorluğu'nun, topraklarına yerleşilmesine izin verip vermeyeceği bilinmiyordu. Kendisine bağlı Gotlarla Balkan Dağları'nda ve ormanlarında dolaşan Athanarik, gururundan dolayı böyle bir talepte bulunmayarak Transilvanya bölgesinde kalmayı yeğledi. Fritigern liderliğindeki çok sayıdaki Batı Gotlarının bu isteği İmparator Valens (364-378)'e iletildi. İmparatorluk konseyindeki tartışmadan sonra, imparatorluk sınırları içerisine Gotların yerleşmesine izin verildi[55]. Zaten Gotlar Hun baskısı karşısında daha önce bin bir güçlük, tehlike içerisinde kayık ve sallarla Tuna'yı geçmişlerdi. Bu izinle yaşlı erkekler, kadınlar, çocuklarla birlikte iki yüz binden fazla savaşçının mülteci olarak imparatorluk topraklarına yerleştiği söylenmekteydi[56].

Romalılar mültecilere ilk başta insanca muamele ettiler. Çünkü onları sınır boylarındaki tarım alanlarında çalışacak diri işçiler, nüfusun gittikçe küçülmesini önleyecek ve imparatorluğa yeni güç verecek insanlar olarak düşünüyorlardı. Ayrıca imparator Valens büyük bir ordu reformu tasarlıyor ve mülteci barbarları asıl orduyu teşkil edecek askerler olarak değerlendiriyordu. Bu sebeple Gotların üzerinde güç sahibi olan liderleri Fritigern ile antlaşma imzaladı[57]. Fakat durum istenildiği gibi iyi gitmedi. Gotların ihtiyaçlarının karşılanması için, zaten zor durumda olan imparatorluk tarafından tedbir alınmadı. Kısa bir süre sonra mülteciler arasında büyük bir yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Gerekli olan şeyler çok fahiş fiyatla satılıyordu. Gotların çoğu kendilerini ve çocuklarını hayatta kalabilmek gayesiyle köle olarak sattılar. İmparatorluk idarecilerinin ve komutanlarının aksi tutumlarına rağmen, askerler ortamdan yararlanarak kadın ve kızlarını açlıktan kurtulmaları karşılığında ahlak dışı yollara sevk ettiler. Bu utanç verici muamele Gotlar arasında büyük bir kine sebep oldu. 377 yılı başın-

---

[55] P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları*, s. 57 vd.; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 11 vd.

[56] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, s. 366; H. Wolfram, *History of the Goths*, s. 130 vd.

[57] *Eunapius Sardianus*, Neşr. C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, Paris, 1851, s. 29 vd.

da Marcianopolis civarında, Romalı askerler ile Gotların bir bölümü arasında çıkan karışıklık tüm mültecilerin baş kaldırmasına sebep oldu. Gotlar, Kuzey Balkanlar üzerinden tüm ülkeyi ele geçirmek için ustalıkla harekete geçtiler. Birçok yer yağma ve talan oldu. Sadece müstahkem şehirler bundan kurtulabildi[58]. İran'dan savaştan dönen Roma ordusu Gotları sıkıştırmak istediyse de Haemus Dağları ile Tuna arasındaki bölgede Got lideri Fritigern, keskin bir dönüş yaparak az sayıdaki Hun-Alan birlikleri ile ittifak yaptı. Bu sırada Makedonya ve Trakya'da dolaşan Hun birliklerinden kaçan Doğu Gotlarının kralı çocuk yaştaki Viderik ile komutanlar Alatheus ve Saphrax Tuna'da göründüler. Viderik ve sayısı belli olmayan, yorgunluktan bitkin düşmüş olan kuvvetleri Romalılar tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine bunların da katılmasıyla, Gotlar İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı baştanbaşa tahrip ettiler (377 sonları). Gotlarla ittifak yapan Hun-Alan kıtaları ise, Romalıların emrinde olan ve Balkan Dağları'ndaki müstahkem geçitlerini meydana getiren Limes'lerde küçük bir gruptu[59].

378'de Doğu Roma İmparatoru Valens, Batı Roma İmparatoru Gratianus'un yardımcı kuvvetleri gelmeden ordusunun başında hareket etti. Gotlarla Edirne civarında karşılaştı. Çıkan savaş Romalıların hezimetiyle sonuçlandı. İmparator harp meydanında öldürüldü (9 Ağustos 378). Doğu Roma ordusunun büyük bir kısmı telef oldu. Fritigern, bu zaferi Doğu Gotları komutanı Alatheus ve Saphrax ile Hun-Alan yardımcı birliklerinin ani baskınlarına borçlu idi[60]. Bu arada Gotlar, kazandıkları zaferin tüm avantajını değerlendiremedi. Açık bir sahada Roma ordularına karşı savunma yapmalarına rağmen, organizasyon eksikliği ve uygun kuşatma donanımına sahip olmadıkları için Edirne, Heraclea, İstanbul gibi müstahkem şehirleri ele geçiremediler[61].

Gotlar, İllyria'a kadar vardıkları, İtalya'nın karşısındaki Juli Alpler civarına yaklaştıkları halde, atakları bir kaç ay geçmeden çıkmaza girdi. Doğu Roma İmparatorluğu tahtına Valens'ten sonra I. Theodosios çıktı (379-395). Theodosios derhal ordudaki disiplini arttırarak Gotları sindirmeye çalıştı. Fakat onları imparatorluğun dışına çıkarmayı başaramadı. Gotlar ve Romalılar uzun süren savaşlar dolayısıyla yorgun düşmüşlerdi. Bu sebeple aralarında antlaşmaya vardılar. Alatheus ve Saphrax idaresindeki Doğu Gotları ile Hun-Alan kuvvetleri Pannonia ve Moesia'nın üst bölgesine; Batı Gotları ise Moesia'nın alt bölge-

---

[58] P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 60; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 17-21.

[59] A. Marcellinus, s. 396 vd.; T. Nagy, *The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph*, Acta Antiqua, 19, 1971, s. 316-337.

[60] *Eunapius Sardianus*, s. 30-33; A. Nalet- J. Isaac, *Histoire Romaine*, Paris, 1925, s. 413-415.

[61] *Olympiodori Thebaei*, neşr. C. Müller, *aynı eser*, s. 63; *Sozomenus*, Ecclesiactica Historia, II, 1860, s. 766-770.

sine yerleştirildiler. Bu durum tüm Gotların bir araya gelmesi demekti. Onlar, kendi kanunlarını yapma ve prenslerini seçme hakkına sahiptiler. Vergi ve haraçtan muaf idiler. Sınırları korumak, savaşta Roma ordusuna kendi reisleri komutasında asker göndermekle mükellef idiler[62]. I. Theodosios'un hükümranlığı sırasında Batı Gotları sessiz kaldı ve iç karışıklıklarda imparatora yardım dahi ettiler. Fakat Theodosios'tan sonra yerine geçen dirayetsiz oğlu Arkadius (395-408) zamanında Batı Gotları tekrar hareketlenmeye başladılar[63]. Fritigern'in ölümünden sonra Batı Gotları'nın başında Alarik isimli yetenekli bir lider görüldü. Hırslı bir kimse olan Alarik, Batı Gotlarını açıkça isyana teşvik etti. Bu arada emrindekilerle bugünkü Yunanistan'a girerek Atina ve Sparta gibi çok ünlü şehirleri işgal etti. Roma ordusu onu kontrol etmek istedi (398) fakat Batı Gotları'nın kontrol edilebileceğini ama hâkimiyet altına alınamayacaklarını anlayan imparator, Alarik'e büyük bir makam vermek suretiyle Gotları tekrar eski konumlarına getirmeye çalıştı. Ona İllyria valiliğinde orduyu yönetme yetkisi verdi[64].

Hunların ortaya çıkışı Romalılar üzerinde sürpriz bir etki yaptı. Romalı askerler, asırlardır kuzeyin yüksek kesimlerinde, Ren kıyılarında, İngiltere'de, İspanya'da, Nil ve Anadolu'da yabancı kavimlere karşı savaşıyorlardı. Kendilerini yabancı harb tekniğine ve silahlarına karşı korumayı öğrenmişlerdi. Kendi orduları içerisinde çok sayıda barbar kavimlerden teşkil edilmiş yardımcı askerler bulunuyordu. Hülasa bölgedeki yabancı kavimleri yeterince tanıyorlardı. Fakat hiç bilmedikleri Hunların ilk ortaya çıkışları herkeste büyük bir korku uyandırdı. Hunlarla birlikte yaşayanların anlattıkları bu korkuyu daha da arttırıyordu. Hiç kimsenin daha önce bu doğululardan ne akrabası vardı ne de hiç kimse onlardan birini gördü veya duydu[65].

Hunların Romalılar tarafından tanınması ve onlarla münasebete geçilmesinden sonra bazı Lâtin ve Bizans kaynaklarında şu malûmat verilmektedir:

"Uzaklarda doğunun en kenarında, İskitya'da bir boy yaşıyor. Buz gibi Tanais'in ötesinde, kuzeyde hiçbir zaman onlardan daha kötü şöhretlisi yaşama-

---

[62] O. Maenchen-Helfen, *The Word of the Huns*, s. 60-65; H. Wolfram, *Geschichte Der Goten*, s. 89 vd.; E. Stein, *Histoire du Bas Empire, I*, Amsterdam, 1968, s. 188-189.

[63] F. Altheim, *Attila...*, s. 90 vd.; E. A. Thompson, *A History of Attila and Huns*, Oxford, 1948, s. 24-25; L. Várady, *Das Letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476*, Budapest, 1969, s. 76 vd.

[64] Zosimus, *Historiae, V*, 5-7; T. Hodgkin, *Italy and Her Invaders, I*, Oxford, 1892, s. 280 vd.; G. Ostrogorsky (Türk. terc. F. Işıltan), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara, 1986, s. 50-51.

[65] H. Homeyer, *Attila*, Berlin, 1951, s. 7-8; F. Altheim, *Das Auftreten Der Hunnen in Europa*, Acad. Sci. Hung., 2, 1952, s. 270-75; E. Schafron, *Zur Geschichte Der Hunnen in Europa*, Welt als Geschichte, 17, 1957, s. 90-100.

mış, adetleri bile korkunç. Öldürülmüş ana baba onlara güzel ve saygın geliyor" (Claudius Claudianus)[66].

"Ulaşılması imkânsız dağlık bölgelerde yaşayan Hunlar, birden bire korkunç bir kuvvetle Gotlara saldırıp onları kargaşaya soktuktan sonra, oturduklarını yerlerden sürdüler. Gotlar kaçışlarında Tuna Nehri'ni geçtiler" (Orosius)[67].

"376 yılında Tuna'nın öbür tarafında yaşayan İskitlere barbarlar saldırdı. Şimdiye kadar görünmemiş bu kavim birdenbire ortaya çıktı. Onlara Hunlar dendi. İsimlerini, İskit bir kraldan mı, yoksa maymuna benzeyen savaş heveslisi bir milletten mi aldıkları belli değildir. Yoksa o zamanlar Asya'dan Avrupa'ya mı gelmişler? Çünkü o zaman bataklıklarla dolu boğazın kuruduğu ve onların böylece Avrupa'ya geldiği söylenmektedir. Atla, kadınlarla, çocuklarla gelip İskitlere saldırmışlardır. Atları üzerinde savaşmışlar ve oklarıyla çok kan akıtmışlardır. Böylece sağ kalan İskitler oturdukları bölgeden vazgeçip Tuna'nın öbür tarafına kaçmışlardır" (Zosimus)[68].

"...Hunlar, Gotlara ilk etapta hafif bir saldırı gerçekleştirmiş, daha sonra ise şiddetli bir saldırı ile tüm yerleşim bölgelerini ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Gotlar Roma bölgelerine kaçıp, nehri geçtikten sonra imparatorun yanına gidip ülkelerine yerleşmek istediler. Bunun karşılığında ileride Romalılara yardım grupları oluşturacaklarına dair söz verdiler" (Sozomenos)[69].

Sokrates isimli bir Bizanslı kilise tarihçisi bu konuda şu bilgileri vermektedir: "İmparator, gelen orduyu karşılamak amacıyla şehrin dış kıyısına geldiğinde askerler onu öldürdüler. Tek başına hükümdar olmayı istemek ve Hunları Roma bölgesine getirmekle suçlanıyordu. Çünkü o tarihlerde Hunlar, Armenia'yı ve doğuda bazı yerleri işgal etmişlerdi"[70].

Hieronymos, 395-396 yıllarına ait mektuplarında şunları yazmaktadır: "...tam ben kadınların bulunduğu bir yeri ararken haberciler, her yerde cinayet işleyen, saldırılar yapan, tehlikeli atlar üzerinde ilerleyen Hun akıncılarının saldırıya geçtikleri haberini getirdiler. Roma ordusu o sıralarda İtalya'da iç savaşlarla uğraşıyordu. Hiç beklenmedik bir anda ortaya çıkıveriyorlardı. Din, kadın, çocuk demeden hepsini öldürüyor ve hiç kimseye acımıyorlardı. Onların bitmek tükenmek bilmeyen altın istekleri vardı. Bu yüzden asıl amaçları Kudüs'e girmekti. Bizler de o zamanlar gemilerimizi hazırlayıp kıyıda beklemek zorunday-

---

[66] H. Homeyer, *Attila*, s. 20.

[67] C. A. Macartney, *Studies On the Earliest Hungarian Historical Sources*, Oxford, 1951, s. 154, .156.

[68] *Zosimi Comitis et exadvocati fisci historia Nova*, neşr. L. Mendelssohn, Lipsiae, 1887, IV, 20.

[69] *Sozomenus*, Historia, II, s. 665.

[70] H. Homeyer, *Attila*, s. 27-28.

dık. Denizde kasırgalar olduğu halde gemilerimizin batmasından çok o barbarlardan korkuyorduk"[71].

Aynı olay kiliseye ait kayıtlarda şöyle anlatılmaktadır: "Zamanımızın çöküşünü düşündükçe tüylerim ürperiyor. 20 yıldır Roma kanı birçok yerde insafsızca akıtılıyor. İskitya, Trakya, Makedonya, Dalmaçya ve daha birçok yer Gotlar, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar tarafından işgal edilmiştir. Birçok kadınımız, genç kızımız ve asil yaşayan insanlarımızın hayatı saygısızca mahvedilmiştir. Piskoposlar yakalanmış, papaz ve başka birçok muhterem insan öldürülmüştür. Kiliseler ahıra dönüştürülmüştür. Her tarafta acı, korku ve ölüm görülmüştür. Roma dünyası yok oluyor ama biz etkilenmiyoruz. Barbarların hâkimiyetleri altına aldıkları Yunanistan kimbilir nasıl bir durumdadır. Önce doğunun bu skandaldan korunacağı söylenmiştir. Ancak geçen yıl Kafkas Dağları'nda saldırılar gerçekleştirilmiş ve büyük bölgeler ele geçirilmiştir. Ne çok manastır elimizden alındı, ne çok nehir insan kanıyla sulandı"[72].

Balamir ve Hunların birdenbire ortaya çıkan zaferlerinin, başarılarının sırrının, "krallarının mükemmel okçuları olduğu" çağdaşları Romalılar tarafından özellikle belirtilmiştir. Nitekim elleri müthiş bir isabetle hedefi buluyordu. Öfke ve savaş anında hedefi hiç şaşırmazlardı. Onların atışları mutlaka ölümü getirirdi. Bunun bilinen meşhur ilk örneği Balamir'in mızrağıyla ölen Vithimer'dir. Roma'da hiçbir zaman at ve süvarisi arasında böyle bir ahenk görülmedi Atlarında sanki "çivilenmiş gibi" sanki "perçinlenmiş gibi" oturuyorlardı. Ayrı bir değerlendirmede ise "Kentaurlar bile atlarıyla onlardan bu derece daha sıkı fıkı büyümemişlerdir. Romalıların gözünde çirkin ve dayanıklı atları inanılmaz işlerde yetenekli bozkır ırkı kar altında bile yiyecek bulmuştur" deniliyordu[73].

Hunlar yanlarında yedek atlar bulundurdukları için yorulmuş atlarını dinlenmiş atlarla sürekli değiştirebilmişlerdi. Aynı devirlere ait eski bir kaynak onların iki, üç atı aynı anda idare edebilmelerini sihirbazlık olarak nitelendiriyor ve "uğursuz atları hep dinlenikti. Onların kendilerinin yorgun olmaları gerekirdi" diyordu[74]. Hunlu süvariler sezonluk silahşörler değildiler. Onlar kışın oldu-

---

[71] H. Homeyer, *Attila*, s. 28.

[72] H. Homeyer, *Attila*, s. 30-31.

[73] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 13 vd.

[74] E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, II*, s. 397-398. Nitekim Asya Hunlarından beri her Türk süvarisi savaşta iki at taşır ve atını koştururken onu dizleriyle yönetebilir, bunun sayesinde dört bir yana ok atabilirdi. Türk süvarisi ve atları daha dayanıklı olduğundan geç yorulur ve savaşın sonuna doğru üstünlükleri belirirdi. Tafsilat için bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 205; A. Donuk, "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 539.

ğu kadar yazın da iyi savaşabilirlerdi. Bu gerçeği Doğu Avrupa kavimlerinden sonra en iyi Romalılar öğrenmişler ve Hunların tesiriyle piyadelerden kurulu olan ordularının ok ve yay ile techizli süvarilerden teşkil etmeğe başlamışlardır. Hun süvarileri, küçüklükten itibaren at üzerinde yaşayan, at üzerinde iş gören, yiyen, içen, uyuyan bozkır insanının soyundan geliyorlardı[75].

Romalıların başlangıçta çözemediği at ve süvari arasındaki uyumun sırrı, o döneme ait arkeolojik buluntulardan açığa çıktığı gibi önü ve arkası yükseltilmiş rahat ve güvenli bir oturma sağlayan başlıklı eyerdi. Bu sayede Hun beyleri Doğu Roma İmparatoru I. Theodosios gibi kendilerinin attan düşerek ölmelerine fırsat vermiyorlardı[76]. Büyük bir maharetle ata binebilen Hunlar, en az beklenilen yerde ortaya çıkıyorlardı ve hızları ünlerinden önce gidiyordu. Onlar, "hızda eşsiz ve benzersiz", onlar "aptala çeviren bir hızla ileri atılıyorlar", "yüksek dağlardan kopup gelen kasırga gibi", "öyle ölçüsüz bir hızları var ki insan onları fark edene kadar, onlar karargâha dalıyorlar" gibi sıfatlarla tanımlanmaları, onların rakiplerini her zaman şaşırttıkları anlamına geliyordu[77].

Çok sayıda değil, küçük gruplarla saldırıyorlardı. 500-1000 adamdan oluşan bir birlik savaşa, aynı anda farklı yönlerden, uzaktan, birbiri ardına sık atılan ve korkunç isabetli ok yağmuru ile başlıyordu. Böylece düşmanlarına, onları yok edecek öldürücü darbeyi vuruyorlardı. Uzaklardan gelen bu ani hücuma karşı savunma, okların menziline girmeden mümkün değildi ve de kör gibi Hunlar üzerine saldırmakla olabilirdi ki, bu da imkânsız gibi bir şeydi[78].

Uldız Devri ve Romalılarla İlk Münasebetler

376 yılındaki büyük fırtına ve kavimler hareketinden sonra Hunlar, aşağı yukarı 20 yıl boyunca Romalıların görüş alanından uzaklaştılar. Bu arada devletlerinin teşkilâtlanmasıyla uğraşıp, diğer kavimleri rahat bıraktılar[79]. Belki de

---

[75] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, s. 306-311; G. Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü.-Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri", *II. TTKZ*, İstanbul, 1943, s. 315 vd.; J. Deér, "İstep Kültürü", *DTCFD*, XII, 1-2, 1954, s. 173.

[76] B. Szász, *A Húnok Története...*, 521-22; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s.16.

[77] M. Neogoe, *Üç Bozkırlı*, (Türk. terc. M. Ülküsal) İstanbul, s. 25-26; G. Zichy, *A Steppék Régi Lovasnomadjal*, Budapest, 1936, s. 68. vd.

[78] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 17.

[79] Balamir'den sonra merkezi Hun yönetiminde kimin olduğu tam bilinmemektedir. Belki de 412-13 yıllarında Dalmacya sahil yolu ile Aquiliea'ya, oradan da Pannonia bölgesine ulaşarak Hun ülkesini ziyaret eden Bizans elçisi Olympiodoros'un büyük Hun kralı olarak ismini kaydettiği ve ok atmada usta olduğundan gayri hakkında bilgi bulunmayan Karaton (Türkçe siyah elbiseli) o sıralarda Hun hükümdarı idi. Yalnız bu arada Hun dış politikasına damgasını vuran ve Doğu-Batı Roma İmparatorlukları ile münasebetleri yürüten Uldız ise Batı kanadı sorumlusuydu. F. Altheim, *Geschich-*

370'li yıllardaki Doğu Roma İmparatorluğu içlerine, Gotlar ve Alanlar ile birlikte yaptıkları, her tarafı yakıp yıktıkları savaşı biraz unutturdular. Hunların Avrupa önlerinde görülmeleri neticesinde Doğu Gotları ve Alanların bir kısmı ile Batı Gotlarının ise tamamına yakını yerlerinden sürülerek Roma İmparatorluğu sınırlarına yerleştiler. Bu süre zarfında, coğrafi sebeplerden dolayı kavimler göçünün tüm sıkıntılarını hisseden devlet ise Doğu Roma oldu[80].

Yaklaşık 375-400 yılları arasında Hunlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde direkt bir harekette bulunmadılar. Fakat bu arada İmparatorluktaki olayları da yakından takip ettiler. Nitekim tarihçi Hieronymos'un da dediği gibi, ilk saldırıyı, Doğu ve Batı Roma devletlerinin birbirleri ile savaşa tutuştuklarını haber aldıklarında gerçekleştirdiler. Doğu Roma İmparatoru I. Theodosios, birliklerini doğu bölgelerinden çekti. Hatta Tuna'nın güney kıyılarında oturan ve sınırlarını korumakla vazifeli Vizigotları da yanına aldı. Ordusuyla, imparator karşıtı Eugenius (394)'a karşı Alpler'e çekildi. Böylece, Doğu ve Tuna'da sınırlar korumasız kaldı. Hunlar, 395 yılında kendilerini Romalılara hatırlatmak için bu uygun fırsatı kullandılar[81].

Hunlar, meşhur stratejilerine uygun olarak imparatorluğa iki farklı yönden saldırdılar. Ağırlık merkezi Tuna olan Batı kanadı tarafından organize edilen bir kısım Hunlar, önce donmuş olan Tuna'dan geçerek Moesia düzlüklerini zapt ettiler. Buradan Alpler'e kadar akınlar yapmayı denediler. Balkanlar, İllyria ve Trakya'ya kadar ilerliyerek tahrip ettiler. Hunların bu hareketi, Romalılardan çok 20 yıl önceki dehşeti içlerinde taşıyan Gotlarda büyük bir korku uyandırdı[82]. Merkezi Don Nehri civarında bulunan doğu kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye'ye saldırdılar. Bu Anadolu akını

---

te Der Hunnun, I, s. 185. vd.; C. Müller, *Olympiodorus*, Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, s. 57, 61; C. D. Gordon, *The Age of Attila*, Michigan, 1960, s. 59; V. Pádányi, *Dentu- Magyaria*, Veszprem, 1989, s. 248-249; O. Pritsak, "Ein Hunnisches Wort", *ZDMG*, 104, 1954, s. 124-135; Aynı mlf., *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 437-438. Bu arada Thompson, Karaton'dan önce Donatus diye birinin Hun hükümdarı olduğunu söylemiştir. Ayrıca kaynaklarda adından başka hiç bir bilgi olmayan Donatus'un öldürüldüğünü, yerine Karaton'un geçtiğini, daha sonra da Basık ve Kursık'ın Hun hükümdarı olduklarını da belirtmiştir. A. Thompson, *A History of Attila*, s. 58-60. Oysa bu bilgiler herhangi bir tarihi kaynak tarafından teyit edilememektedir. Zaten eserinin çoğu kısımlarını, günümüz siyaset sosyolojisi ve demokrasisi açısından kendi bakışı doğrultusundaki yorumları oluşturmaktadır.

80 E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, II*, s. 69 vd.; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford, 1973, s. 152-153, 176 vd.

81 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 18; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, New York, 1971, s. 64-66.

82 B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 23; A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, s. 90-91.

sırasında Hunlar, bugünkü Erzurum, Karasu ile Fırat'ı geçerek Malatya ve Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ile Antalya'yı kuşatıp, Suriye'ye gelerek Kudüs taraflarına varmışlardır. Orta Anadolu'ya Kayseri-Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azerbaycan-Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüşlerdir. Gerçekleştirilen bu akınlar planlı olmuş ve yerleşilerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulma gayesi taşımıştır. Bu durum, Doğu Roma İmparatorluğu kadar Sasanileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir[83].

MS 375-400 yılları arasında Avrupa'da faal bir harekette bulunmayan Hunlardan küçük bir grup, Tuna'nın güneyindeki toprakları ele geçirdiler ve Pannonia bölgesinde görüldüler. Bu zaman içerisinde Doğu Roma hudutlarındaki Hunların sayısı fazla değildi. Bunlar da Doğu Macaristan ve Transilvanya'da bulunmaktaydılar. Hunların esas kütlesi Güney Rusya'da Don Nehri civarındaki merkezlerinde bulunuyordu[84]. Doğuda ve batıda yapılan seferler merkezin kontrolü altında kanatlar tarafından idare edilmekteydi. Anadolu seferinden bahsettiğimiz Hunların, dönüşte 396 yılında Sasaniler ile mücadeleler yaptığı görülmektedir. Sasanilerin merkezine yakın bir yerde görülmeleri ahaliye bir korku yaşattı ve Sasani Hükümdarı IV. Behram Hunlarla şiddetli bir mücadeleye girişti[85]. Priskos, Batı Romalı elçi Romulus ile konuşurken, onun anlattıklarına istinaden şunları nakletmektedir: "...İskit ülkesinden İranlıların ülkesine nasıl gidilir diye sorulması üzerine Romulus, İranlıların ülkesinin İskit ülkesinden çok uzak ve İskitlerin bu yolda acemi olmadığını, bir zamanlar memleketlerinde kuraklık olduğundan ve Romalılar o zaman devam eden harplerinden dolayı onlarla savaşamadıklarından, İskitlerin İranların ülkesine girdiklerini söyledi. İskit kral soyundan Basık ve Kursık idaresindeki İskitler, İran'a kadar giderek buralarda büyük bir kalabalığa hâkim olmuşlar. Roma'ya gelmişler ve ittifak etmişlerdir. Onlarla birlikte gidenler anlatıyorlar ki, çölden geçtikten sonra bir gölü de geçerek, Romulus Maeotis (Azak Denizi)'i düşünüyor, on beş gün dağlık bölgelerden gidip İran'a bu suretle gelebilmişlerdi. Etrafı yağma ettikleri bir sırada İran ordusu gelerek gökyüzünü oklarla kaplamış olduklarından, başlarının üzerinde bulunan tehlikeden korkarak pek az ganimet ile geri çekildiler. Bu felaket önünden geri çekilirken, dağlar aşmak mecburiyetinde kalmışlar ve gani-

---

[83] D. Sinor, "Autour d'une Migration du Peuples au V Siecle", *s.* 381 vd.; G. A. Willamson, *Procopius The Secret History*, Middlesex, 1966, s. 50.

[84] W. M. McGovern, *The Early Empires*, *s.* 375; E. Gibbon, *Roman Empire, I*, 1764, s. 268 vd.

[85] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, *s.* 19.

[86] Priskos'un C. Müller tarafından neşredilen eseri tarafımızdan 1990 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda master tezi olarak hazırlanmıştır. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995, s. 46.

metin pek çoğunu da İranlılar geri almışlar. Düşmanların hücumundan kurtulmak için başka yola saparak bir deniz kenarındaki kayalıklardan ateş çıktığı yerden ilerlemişler, günlerce yolculuk yaptıktan sonra ülkelerine dönmüşlerdi..."[86].

Bu sefer sırasında Hunların genel olarak Aşağı Don'un doğusunda ve Maeotis'de oturdukları anlaşılmaktadır. Hunlar hareketlerinde Maeotis'in doğu kıyısı boyunca uzanan Kafkasya'nın batı yolunu seçmişler ve İranlılara ulaşmak için en az 15 güne ihtiyaç duymuşlardır. Burada kayalıklardan çıkan ateşin Bakü Yarımadası'ndaki petrol yatakları olduğu tahmin edilmektedir. Buna göre geri dönüş Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca Derbent geçidi veya Hazar Kapısı vasıtasıyla olmuştur[87]. Ayrıca Edessa (Urfa)'nın kuşatılması dolayısıyla da Edessa Kroniği'nde Hunların atlarının üzerinde fırtına gibi uçan Yecüc-Mecüc kavmi olduğu kabul edilerek şu bilgiler verilmiştir: "Şehir Hunlar tarafından kuşatıldı. Halk dağlara çıktı. Manastır ve rahiplerin olduğu şehrin üst kısmı kaldı. Hunlar halkı kovaladı. Kimi kaçtı, kimini de Hunlar esir aldılar. Bazı rahibeleri kovaladılar. Bazılarına da tecavüz ettiler. Şehirde başka bir şey bırakmadılar"[88].

Yalnız Hunların bu seferi hakkında ortaya çıkan bilgiler oldukça karışıktır. Hepsinin 395 yılındaki harekete mi ait olduğu yoksa 359-361 veya 400 yıllarında başka bir sefer düzenlediler de bazıları ona mı dairdir, bilinmemektedir. Hunların ilk devirlerinde İran bölgesinde gelişen olayların Ak-Hunların faaliyetleri ile karıştırılma tehlikesi de vardır.

25 yıllık bir sessizlikten sonra nüfuslarını, güçlerini arttıran, birçok kavmi yerinden oynatarak Güney Rusya bozkırlarının tek sahibi olan Hunlar, Avrupa içlerinde yeniden harekete geçtiler. İmparator I. Theodosios'a İtalya seferinde refakat eden I. Alarik ve birlikleri, Hunların saldırı haberi üzerine aceleyle Tuna'da Moesia'da bulunan yerlerine geri döndüler. Kış gelmeden bütün ailelerini oraya getirip, Balkanlara ve imparatorluk içlerine çekildiler. 399 yılından beri biraraya toplanan Got paralı askerlerinin komutanı Gainas'ın müfrezesi İstanbul'un çevresini yakıp yıkıyordu. Bunlar aynı zamanda kendini Ostrogotların kralı ilan eden Tribigild(us)'in müfrezesiyle Bosporos'un iki yakasında Romalılarla (fakat aynı zamanda birbirlerine karşı da) kanlı savaşlar yapıyorlardı[89].

Bu kuvvetli barbar akınlarına karşı Doğu Roma savunması hemen hemen çaresizdi. 400 yılının yaz aylarında Gainas, İstanbul'u fethetti ve gerçek bir terör

---

[87] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, s. 12-13; *IV*, 1962, s. 186.

[88] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, II*, Berlin, 1960, s. 1; P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 53-54.

[89] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 18-19; J. Harmatta, *L'appariron des Huns en Europe Orientale*, Acta Antiqua Hung., 24, 1976, s. 277-283.

estirdi. Bankaları yağma etti, imparator sarayını yaktı, tutkulu bir Arianî olarak kendi taraftarları için hıristiyan bir kiliseyi işgal etmeye çalıştı. Bu durum ona bir bela getirdi. Başkentin öfkeli halkı sokak savaşlarında ordusunun yarısını imha etti. Diğer yarısı ise korkuyla şehirden kaçtı. Gainas ve etrafındaki asiler sürüsü imparatorluktan da sürüldü. Trakya üzerinden Tuna'nın kuzey kıyılarına yani eski anayurtlarına geri döndüler[90]. Gainas'ın kaderi burada noktalandı. Korkunç bir Aralık soğuğunda hiçbir saldırı beklemedikleri sırada Hunlar, Gainas'ın ordusunu şaşkına çevirip, etrafını sararak düzenlerini bozdular ve yerle bir ettiler. Bu sırada Hunların batı kanadı reisi olan Uldız,[91] Gainas'ın kafasını yeni yıl armağanı olarak İstanbul'a gönderdi (3 Ocak 401). İki yıl boyunca öylesine çok zararlar vermiş olan haydut sürüsü beyinin ölümü kadar sevindirici yeni yıl armağanı tahayyül edilemezdi. İmparator Arkadius (395-408) teşekkür olarak bir sürü hediyeler gönderdi. Düşmanının düşmanıyla bir ittifak yaptı. Başarının büyüklüğünü göstermek için olayın anısına, Traja sütunlarının resimlerinden sonra, muhteşem Arkadius sütunlarını yaptırdı. Yalnız bu zaferi, zafer çığlıkları içerisindeki imparator ve Romalılar kazanmadılar[92].

Balkanlar çevresinde ölçüsüz tahripler yapmış olan ve Romalı general rolündeki Vizigot Kralı I. Alarik, Gainas'ın devrilmesi haberi üzerine, gene ayakları altındaki toprağın çok ısındığını hissetti. Daha 401 yılında İtalya'yı yağmaladı. Gerçekte ise Hunların önünden Juli Alpleri'nin arkasına kaçtı. Ordusunun bir kısmı, o zamanlar Dinyester savaşının kahramanlarından oluşuyordu. Bu sebeple onlar, Hunlar tarafından esir alındıklarında kendilerini neyin beklediğini iyi biliyorlardı. İtalyan öncü akınlarında bu sefer başarısızlığa uğramışlardı. Batı Romalı Başkomutan Stilicho; Vizigotları, Pannonia bölgesinin Alan ve Hunlu birliklerin yardımıyla, Raetia'dan ücretli asker olarak giden Vandallar gibi iki defa yendi. Bundan sonra 402'de, Pannonia ve Dalmaçya arasındaki bölgeye, Dinar Alpleri'nin koruma bölgesine geri çekilen Alarik'i püskürttü[93].

Bu arada Karpatlar'da da genel bir panik ortaya çıktı. Hun kıskacı harekete geçti. Tuna bölgesinden Sarmatlar'dan binlercesi Roma İmparatorluğu toprak-

---

[90] A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, s. 91-96; B.S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, s. 33 vd.

[91] Kaynaklarda Uldis, Uldes, Uldin, Huldin şeklinde geçen Hun Batı kanadı reisi Uldız'ın ismi Türkçe "yıldız" manasındadır. G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", s. 37; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 28-29. Pritsak, ismin Hunca Öl-din (= öl-di-n)'den gelmiş olabileceğini, bunun da Bulgar adlarından Ultzindur (öl-cin-dür)'la bağlantılı olduğunu söylemiştir. O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 436-37.

[92] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 18.

[93] L. Schmidt, *Mundiacum Und DasBurgunderreich am Rhein*, Germenia, XXI, 1937, s. 264-266; T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, 1968, s. 247-249.

larına kaçtı. Asıl korkunun nedeni, Doğu Karpatlardan küçük Karpatlar'a kadar "ısıran" üst kıskaçtı. Hunların Ostrogotlu uşakları, ön tarafta Vandallar, Sueb-Quadlar ve Gepidlere saldırıyorlardı. Arkada ise her tarafta Hun savaşçıları vardı. Sonuç dünya tarihinde bugüne kadar görülmemiş panikti. Batı Roma İmparatorluğu toprakları akın akın gelen insanlar tarafından istilâya uğramıştı. Kaçış, daha sonraları Kartaca İmparatorluğu'nu kuran Hasdling-Dynastie komutasındaki Vandalların Karpat Vadisi'nde oturan kolunun da kendilerine katılan büyük Alanlı ve küçük Gepid gruplarının ittifakıyla başladı. Korkunç bir şok içindeydiler ve deniz onları Avrupa'dan ayırana kadar kaçışı sürdürdüler. Sueb-Quadlar ve Vandalların Siling komutasındaki diğer kolu, onların peşlerinden gittiler. Pannonia ve Norikum'dan kopup gelmiş dağınık yağmacı gruplarla 401-405 arasında Tuna Vadisi'nden Ren Nehri'ne geldiler[94]. Aynı tarihlerde Tuna'nın öbür tarafında kalan Gotlar, Sarmatlar ve diğer barbarlardan oluşan grupları Radagais adında biri etrafında topladı ve onlarla İtalya'da Alp Dağları'nın eteklerine saldırdı. Bu beklenmedik karşı saldırıya hazırlıksız olan Stilicho, Uldız'dan yardım istedi, Hunlara para ve savaş ganimetinden pay sözü verdi. Mucize yine tekrarlandı. Stilicho ve Uldız, Radagais'in asilerini orta İtalya, Floransa yakınında ele geçirdiler. Çembere aldılar ve 406 yılı Ağustosu'nda yok ettiler[95].

İtalya ikinci sefer de kurtulmuştu. Fakat bedeli ağır olmuştu. Alarik ve sonra Radagais'e karşı İtalya'ya yürüyen Ren birliğinin çekilmesinden sonra akın başsız kaldı. Aralık 406'da Vandal, Alan ve Sueblerden oluşan ordu Ren'i geçti ve korumasız Galya'yı istilâ etti. Bütün Galya ateş içinde kaldı[96].

Radagais ve ordusunun İtalya seferinde tamamen başarısız olmasına rağmen onlar Batı Roma bölgelerinde büyük bir hücuma sebep oldular. Radagais ordusunun Pannonia'ya girmesi, bu bölgeye henüz yerleşmiş olan kavimlerin nüfusunda büyük bir değişmeye yol açtı. Birkaç yıldan beri Vandallar bu bölgeye yerleşmişti. Onlar kuzeydoğu Macaristan'da Sueblerle birleşmiş ve Hun tazyiki altındaki bazı Alanlar da Güney doğu Rusya'dan batıya doğru kaçmıştı. Bu

---

[94] T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, s. 249-252; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 32-37; F. Salamon, *A Hunok és Pannónia 380-440 ig*, Századok, XVI, 1882, s. 236 vd.; G. Schramm, *Hunnen, Pannonier Germanen*, Balkanologie, 11, 1975, s. 71 vd.

[95] Zosimus, *V*, s. 2; L. Hambis, *Attila Et Les Huns*, s. 26-43; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 44-46; C. D. Gordon, *The Age of Attila*, s. 30 vd..

[96] R. P. Lindner, *Nomadism Horsus and Huns*, Past and present, 92, 1981, s. 3-19; A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, s. 97 vd.; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 38 vd.; *Martinus Dorpius Orationes*, neşr. I. Ijsewijn, Leipzig, 1986, s. 56; Ş. Baştav, *Attila'nın Hayatı ve Ölümü*, Türk Kültürü, sayı I, 1962, s. 35; P. Engel, *Beilleszkedés Európába a Kezdetektöl 1440-16*, Budapest, 1990, s. 46-47; J. B. Bury, *The Invasion of Europe by The Barbarians*, London, 1928, s. 40 vd.

taze baskı Radagais'in Gotları'nı harekete geçirdi. Onların arkasından hareket eden Hunlar, Pannonia'da yerleşenleri yerlerinden oynatarak uzağa sürdüler. 401 yılında Vandallar, Suebler, Alanlar batıya doğru büyük bir grup halinde harekete geçmişlerdi. İlk önce Raetia ve Norikum eyaletlerine yerleştilerse de kısa bir süre sonra Hunların baskısı ile batıya doğru ilerliyerek 406 yılında Ren'i geçerek Galya bölgesine geldiler[97].

Ren'i geçmeden önce bu yeni istilâcılar Franklarla büyük bir savaş yaptılar. Anlatılanlara göre 20 bin Vandal bu harp sırasında katledildi ve Vandal kralı kendini öldürdü. Vandalların muttasılı olan Alanların yetişmesi onları daha büyük bir bozgundan kurtardı. Çok sayıda Vandal, Sueb ve Alan kıtaları Frankları geri püskürtmeyi başardı. Galya'nın çeşitli kısımlarına gittiler ve oraları üç yılda yakıp yağmaladılar. Bu zamanın sonunda, bölgedeki Roma kuvvetlerinin sayısının artması kuvvetlerin güneye doğru yönelmesine sebep oldu. 409'da Vandallar, Suebler, Alanlar Pireneler'i geçerek İspanya'ya girdiler. Roma şehirlerini yağmalamak yerine her biri ayrılarak bağımsız krallıklarını kurdular. Sueb Krallığı İspanya'nın kuzey batısında, Alan Krallığı şimdiki Portekiz'in olduğu yerde, Vandallar ise yarımadanın diğer kısmında hâkim oldular. (Kısa süre sonra da Vandallar, eski Kartaca şehrine kadar uzak-doğuda Kuzey Afrika'nın sahibi oldular)[98].

Bu sıralarda Galya'yı yakıp yıkan Vandal, Sueb ve Alanlar tekrar İtalya'ya doğru harekete hazırlanıyorlardı. Batı Roma İmparatorluğu'nun kalbi yeniden barbar istilâsına maruz kaldı. 402-403 yılında Vizigot Kralı Alarik tarafından idare edilen ve önemli bir sonuç doğurmayan İtalya seferinden sonra, Alarik 408'de kutsal Roma şehrini hedefleyen yeni bir hareket başlattı. Radagais'in İtalya'ya saldırısı, Galya'nın Sueb, Alan, Vandallar tarafından istilâsı doğudan gelen Hun baskısı neticesinde gerçekleşmiştir[99].

408 yılı Ağustos'undaki barbarlar soyundan gelen Stilicho'nun sonunu hazırlayan saray ayaklanmasından önce, Alarik'ten korkmak gerekmiyordu. Vizigot kralı bu yıllarda Batı Roma işlerine isteyerek, tabiî epey büyük bir miktarda para hatırına, hizmet ediyordu. Alarik harekete geçer geçmez bu, onu, Uldız ve arkasındaki orduyla korkutmaya yetiyordu. Ve hemen yine sesi kesiliyordu. Her zaman gerçek olmasa da buna uygun bir haber her zaman mümkündü. Ger-

---

[97] Iordones, *Romana et Getica*, s. 99-101, R. G. Collingwood, *The Roman Evacuation of Britain*, The Journal of Romen Studies, 12, 1922, s. 82 vd.

[98] B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 126-128; B. S. Bachrach, *A History of The Alans in the West*, s. 51-61; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136)*, (Türk. terc. H. B. Andreasyan), Ankara, 1962, s. 185 n. 75.

[99] *Olympiodorus*, s. 58 vd.; P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 69 vd.

çekte Batı Roma İmparatorluğu, Hunlarla her zaman sıkı dostluk ve ittifak ilişkileri kurmuştur. Öyle ki bu sıralarda karşılıklı esir değişimi dahi yapmışlardır. Bu ittifakın alt teminatı Hunlara rehine olarak gönderilmiş olan (aynı zamanda da elçi olarak) Dorystolon (Silistre) doğumlu Aetius'tu. O, Hunlardan başka şeyler yanında, ata binmeyi yay ve kılıç kullanmayı da öğrenmişti. Batı Roma Hun ittifakı 450 yılına kadar sürdü ve bu ölmekte olan bir impratorluğun mevcudiyetini, bir insan ömrü kadar uzattı[100].

Stilicho'nun ölümünden sonraki gelişmeler için önemli rol oynayan iki yılda, Hunlara duyulan umutlar söndü. Arkadius'un ölümünü (1 Mayıs 408) ve 7 yaşındaki oğlu II. Theodosios (408-450)'in tahta çıktığını öğrendiğinde Uldız, 408 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Önce Olt Nehri'nin ağzından Demir Kapı'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi ve Tuna'nın kuzey kıyılarında kule tarzı küçük filo destek mevzileri gibi köprübaşı mevzilerini yaktı (Doğudan batıya: Sucidava/Celei, Desa, Hinova, Drobeta/Turnu Severin, Dierna/Orsova, Gornea, hepsi yakıldı). Sonra nehri geçti. Uldız'ın Skir yardımcı müfrezesi (Doğu Germen Skirler, 381'den beri Hunların silah arkadaşı idiler) List'den geçerek Moesia'da kilit noktayı elinde tutan Castra-Martis (Kula) mevzisini hileyle fethetti. Doğu Roma komutanı, Uldız'la savaşı sulh şeklinde bitirmeye çalıştı. O, aynı şekilde sulh ve ittifakı sağlamaya gayret etti. Buna mukabil Uldız, barışın sağlanması ve kalenin temizlenmesi için yıllık olarak altın talep etti. Böyle büyük başarıdan sonra Uldız, doğan güneşi göstererek "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri fethederim" dedi[101]. Romalılar bunu kabul etmediler. Castra-Martis'i yeniden ele geçirdiler ve Skirler'e yalnızca ağır kayıplar verdirmekle kalmadılar, aynı zamanda Uldız'ı Tuna'nın kuzey kıyılarına kadar tazyik ettiler (409). Bu olaylar hakkında Sozomenos şu bilgileri vermektedir: "Aynı tarihte herhangi bir saldırı olmadığı halde Hunlar, Trakya'da bir yenilgi yaşadılar. Çünkü barbarların kralı olarak Tuna'nın bu tarafında yaşayan Uldız, büyük bir ordu ile nehri geçerek Trakya sınırına yerleşti. Castra-Martis şehrini hileyle ele geçirdikten sonra, Trakya'nın geri kalan bölgelerine de saldırdı. Bunu yaparken Romalılarla herhangi bir antlaşma yapmaya tenezzül etmedi. Trakya'nın en salâhiyetli şahsı Uldız'a barış teklifi ile gelince, Uldız ancak kendisinin koyduğu şartlarla bir barışı kabul edeceğini, aksi takdirde savaş açacağını bildirdi. Durum çok kritikleşince Tanrı, Roma İmparatorluğu'na ne kadar önem verdiğini gösterdi"[102]. Kısa süre sonra Tuna'nın güney kıyısındaki mevzileri sağlamlaştırdılar ve 412 yılının ilkbaharında yeni Tuna filosunun hazırlan-

---

[100] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 22 vd.

[101] O. Maenchen-Helfen, *The Date of Ammianus Murcellinus*, s. 388-389. *Sozomenus, Historia*, s. 891-894.

[102] H. Homeyer, *Attila*, s. 31; F. Salamon, *A Hunok és Pannonia 380-440 ig*, s. 238-239.

masıyla ve eski gemilerin yeniden onarımıyla nehir sınırlarının savunmasını iyice güvenlikli hale getirdiler. İyi organize olmuş ilk Hun saldırısı Doğu Roma İmparatorluğu ve dünya tarihi açısından önem taşır. Henüz daha çocukken savaş esnasında tahta çıkan II. Theodosios (408-450) hükümeti, başkentin korunması için hemen yeni bir sur yaptırttı. Bu, yapımı 413 yılına kadar süren, "Theodosios", veya konsul düzenlemesinde yaptıklarına göre olan adıyla "Anthemik Suru" Bizansı bin yıldan uzun süre korudu[103].

408 yılında Roma şehrine karşı harekete geçen Alarik, ordusunun arkasında bulunan ve Tuna'yı geçerek Trakya ile Makedonya'yı yağmalayan Hun kuvvetlerine elde ettiği ganimetin büyük kısmını vererek kendini Hun tehlikesinden korudu[104]. Honorius'u (395-423) Batı Roma tahtına çıkaran Alarik, askerlerinin desteklenmesi için büyük miktarda para istedi. Honorius, bu teklifi reddettiyse de İtalya'ya saldırı tehdidine karşı bir önlem alamadı. Honorius, Ravenna şehrine giderek kendini emniyete aldı. Talepleri reddedilen Alarik, sefer için hazırlıklarını tamamladı ve 408 yılında Juli Alpleri'ni geçerek İtalya ovalarına hareket etti. Honorius'un saklandığı Ravenna'ya uğramadan doğrudan Roma'ya girdi. Çünkü Roma şehri Batı Roma İmparatorluğu'nun merkezi idi. Alarik güney yolu üzerinde çok az bir direnişle karşılaştı. 408-409 ve 410 yıllarında Roma şehri üzerine üç saldırı yaptı. Bunların her biri belirli başarılarla sonuçlandı. İlk saldırıda Roma'yı almakla yetindi ve halkı kendisine itaat etmeye mecbur bıraktı. Bu arada Alarik, oldukça büyük bir meblağı askerlerine moral olması için dağıttı. Bundan sonra askerlerini kuzeye doğru ilerletti ve İmparator Honorius'u yendi, kalıcı bir antlaşma için teşebbüste bulundu[105].

Bununla beraber Honorius, Ravenna'da tüm antlaşma tekliflerini reddetti. Bunun üzerine Alarik, 409 yılında Roma şehri üzerine ikinci bir hareket yaptı. Alarik, şehri ele geçirince Roma senatosu bir uzlaşma teklif etmek zorunda kaldı. Savaşmayı ve antlaşmayı reddeden Honorius tahttan indirilerek, Attalus imparator seçildi. Yeni imparator, hem Roma vatandaşı hem de Alarik'e yakın biri olduğundan, Romalılar ile Gotlar arasında antlaşma olabileceği ümit edildi. Buna istinaden Alarik, antlaşmadan yana olduğunu bildirdi. Yeni imparator Attalus yalnız Roma ile yakın bölgelerde tanındığı için Roma kapılarında bir isyana karşı askerlerini tutmaları karşılığında Alarik ve ileri gelen Gotlara yüksek rütbeler verildi. Birkaç ay süresince Attalus ile Gotlar arasındaki sağlanan ittifak

---

[103] A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 124-128; O. Maenchen-Helfen, *The Date of Ammianus Marcellinus*, s. 388.

[104] W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 378; Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften, IV*, Berlin, 1906, s. 515 vd.

[105] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 23 vd.; H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, s. 92 vd.

devam etti. Daha sonraları Alarik, Attalus tarafından kendisine yapılan muameleden rahatsız oldu ve 10 ay tahtta kalan imparatoru tahttan indirdi[106].

Alarik, tekrar Ravenna'da hapiste olan Honorius'la antlaşmaya teşebbüs etti. Honorius yalan haberle 10 bin Hun askerinin yardıma geldiğini söyleyerek bunu reddedince, üçüncü ve son defa Roma'ya yürüdü. Roma'yı çevreleyen surları yıkarak, kendini tüm şehrin efendisi ilan etti. Got askerleri şehri istedikleri gibi yağmaladılar. Gotlar Hıristiyan olduklarından kiliselere zarar vermedilerse de, özel ve halka ait mülklerin tümünü ele geçirdiler. Bunlardan da önemlisi Roma'nın gurur ve prestijini sarstılar. Bir kaç yüzyıldan beri bozulmadan kalmış olan ve Hunların şiddetli saldırıları karşısında yurtlarını terk eden mültecilere karşı direnen Roma şehri sonunda Gotlar tarafından zapt edildi[107].

Roma zaptedildikten ve yağmalandıktan kısa bir süre sonra Alarik, ordusuyla birlikte batıya yürüdü. Çok büyük bir zorlukla karşılaşmadan Güney İtalya'nın tümünü geçti. Kuzey Afrika'ya geçmek için büyük bir filo oluşturdu ve bu bölge üzerinde kontrolü sağladı. Onun Kuzey Afrika'ya geçmek istemesinin çeşitli sebepleri vardı. İtalya'da, su azlığı ve Afrika'dan gönderilen buğday yüzünden tarım yapılamamaktaydı. Bu sıralar Afrika hâlâ Honorius'la dost olan bir genel vali tarafından yönetilmekteydi. Alarik, imparatorluğun tahıl ambarı olan Afrika'yı ele geçirmeden İtalya'daki gücünü sağlamlaştıramayacağını biliyordu. Bunun için Afrika'yı ele geçirmeyi, sonra da Roma'ya tekrar dönmeyi düşündü. Alarik'in bu planlarının hepsi boşa gitti. Oluşturduğu filonun büyük bir kısmı zarar gördü. Kendisi de, Güney İtalya'nın tehlikeli bataklıklarında yakalandığı bir hastalık sonucu öldü[108]. Onu, kayınbiraderi olan Athaulf Got kralı olarak takip etti. Athaulf çok akıllı ve yetenikliydi. Fakat Alarik gibi hırslı değildi. Athauf Afrika'yı işgal etme planından vazgeçti. İtalya üzerinde Gotların yeteri kadar gücü olmadığını bildiğinden, Romalılarla kalıcı bir barış yapmanın yollarını aradı. Gotların İtalya'yı işgalleri sürdükçe bunun imkânsız olduğunu anladığından çekilmeye karar verdi. Hunlarla karşılaşma korkusundan kuzeydoğuya çekilme yerine, birliklerini kuzeybatıya yönlendirdi. Güney Galya'nın büyük bir bölümünü işgal etti (412). Daha sonraları Honorius'un kızkardeşi Placidia ile evlendi. Athaulf ve askerleri, kendi toprakları içerisinde Roma İmparatorluğu'nun özel valileri olarak kaldılar. Athaulf, Romalılar adına askerleri ile Pireneler'i geçerek İspanya yarımadasındaki Vandallarla savaştı. Bunun sonu-

---

106 *Olympiodorus*, s. 62 vd.

107 Iordanes, *Romana et Getica*, s. 96-100.

108 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 23-24; H. S. Schultz, "The Roman Evacution of Britain", *The Journal of Roman Studies*, 23, 1933, s. 45.

cunda Kuzey İspanya'nın büyük bir kısmı Vandal kontrolünden zorla alındı. Bu bölge, kuzeybatı Fransa ve kuzeydoğu İspanya'dan ibaret olan Vizigot Krallığı'na dâhil edildi[109].

Vizigotlar, Roma kontrolündeki Güney Galya'nın büyük bir kısmını ele geçirirken, onların uzaktan akrabaları Burgund ve Franklar yavaşça Ren Nehri'ni geçmeye başladılar. Kuzey Galya'nın çeşitli kısımlarını işgal ettiler. Bu arada Avrupa'da vuku bulan Hun saldırılarına bakacak olursak şunları görürüz: İlk Hun saldırıları çeşitli kavimleri Güney Rusya'nın dışına itti. Onların büyük kısmını Balkanlara gönderdi. Bu suretle Doğu Roma İmparatorluğu'nun paylaşılmasına sebep olundu. Fakat Batı Roma'ya dokunulmadı. Çeşitli kavimlerin Batı Roma İmparatorluğu üzerindeki saldırılarını çabuklaştıran, Hunların 400-415 yılları arasındaki akınları oldu. Bunun sonucunda İtalya kavimler tarafından yağma ve tahrip edildi. Ayrıca Avrupa, İspanya, Galya da işgal edildi. Bu zaman içerinde Hunlar Batı Roma İmparatorluğu üzerine bir harekette bulunmadılar. Doğu Roma'yı tazyik altında tutmak için de Tuna'nın güneyine sık sık saldırıda bulundular. Zaten Attila devrine kadar Hun dış politikasının esasını, Batı Roma ile dostluk, Doğu Roma ile ise savaşlar oluşturdu. Nitekim doğu ile devam eden harpler sırasında Doğu Roma İmparatorluğu 412 yılında elçi Olympiadoros vasıtasıyla Hun Hükümdarı Karaton'la bir ateşkes yapmayı başardıysa da Hunlar ile Doğu Roma arasındaki ittifak ve dostluk bundan sonra hiçbir zaman gerçekleşmedi[110].

Rua Devri

Ostrogotlar ve Vizigotların mağlubiyetinden sonra Hunlar Tuna boylarında fazla görünmediler. Daha çok Doğu Roma ile mücadele eden Hunlar hakkında 420 yıllarına kadar, Olympiodoros'un başkanlık ettiği Doğu Roma elçilik heyetinin Hun Kağanı Karaton'u ziyaret için 412 yılında denizi geçtikten sonra Don çevresine geldikleri ve ondan barış istedikleri haberinden başka pek malûmat bulunmamaktadır. Yalnız bir kaç kaynak Hunların 415-20 yıllarında İranlılar'a karşı yürüttükleri savaştan söz etmektedir. Hunlar bu savaşta oldukça başarılı olmuşlardır. Nitekim Hunlara ait arkeolojik buluntular arasında sık sık ortaya çıkan Sasani kuyumculuk sanatı eserleri ve özellikle Hunların oturdukları Karpat bölgesinde bulunan Sasani-Kuşan, Baktria, hatta Hindistan'a ait altın pa-

---

[109] B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 129-130; E. A. Thompson, *A History of Attila and The Huns*, s. 46-49.

[110] İ. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, s. 1-2; A. Ahmetbeyoğlu, "Attila Devrinde Hun-Doğu Roma Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 71, 1991, s. 53.

ralar bunu ispatlamaktadır[111]. Bu zaman esnasında Hunlar, Güney Rusya'dan Macaristan ovalarına, Türkistan'dan da Güney Rusya'ya hareket etmişlerdir[112].

422 yılında Tuna'da ortaya çıktıklarında, Hunların başında Rua[113] bulunmaktaydı. Onun zamanında Hunlar imparatorluk haline gelmeye başlamalarına rağmen, hayatı ve saltanatı hakkında pek birşey bilinmemektedir. Kaynaklarda sadece ismi geçen Karaton'un oğlu olup olmadığı veya onunla akrabalık derecesinin ne olduğu meçhuldür. Rua'nın kardeşlerinin isimleri ise Oktar, Aybars ve Muncuk'tur. Attila'nın babası olan Muncuk erken yaşta vefat etmiştir. Aybars ise büyük bir ihtimalle doğu kanadı komutanıdır. Oktar ise batı kanadı komutanı olarak Ren Nehri kıyısındaki Burgundlar'la mücadele etmiştir[114].

422 yılında Rua, Doğu Roma'daki iç kargaşalıklardan istifade ederek saldırıya geçti. Bizzat Rua'nın idare ettiği Hunlar büyük bir hızla ilerliyerek Makedonya ve Trakya'yı istilâ ettiler[115]. Roma ordularının Trakya'dan Doğu'ya kaydırılmaları Hunların hareketini kolaylaştırmıştır. İranlıların tehdidi üzerine, Avrupa eyaletlerininden Anadolu'ya asker takviye edilmiştir. Sevk edilen bu kuvvetler arasında Yunanistan'daki bazı birlikler ile gelecekteki İmparator Marcianus ve Ardaburius'un emrindeki ordular da yer almıştır. İranlılarla savaş 421 yılında çıkmıştır. Savaşı Doğu Roma kazandıysa da bu kesin bir zafer değil, çatışmayı durduran bir galibiyet olmuştur. Hunların Trakya'ya saldırısı üzerine ise bu ordu hemen geri dönmeye başlamıştır[116]. Bu sefer sonucunda imzalanan antlaşmayla devamlı tazyik altında tuttukları Doğu Roma'yı 350 libre altın vergi vermeye mecbur bıraktılar. Romalıları Hunlara 350 libre altın ödemeye mahkûm eden antlaşmanın tarihi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bury,

---

111 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 23 vd.

112 A. Alföldi, *Der Untergan der Römerherrschaft in Pannonien*, II, Berlin, 1926, s. 82-95; J. Wilkes, *A Pannonian Refugee of Quality et Salona*, Phoenix, 26, 1972, s. 385-389.

113 Kaynaklarda Ruga, Roa(s), Rua, Roila, Rugila şeklinde geçmektedir. ismin Got menşeinden geldiği kabul edilmektedir. Hunların çok uzun süre Gotlarla yakın ve sıkı münasebetlerde bulunduğu göz önüne alınırsa bu durum gayet normaldir. Gotca aslı Roila olan isim, -la sevgi küçültme ekiyle "kurtçuk" manasına gelmektedir (Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", s. 18-20; Gy. Németh, *Hunların Dili*, s. 190; O. J. Maenchen- Helfen, *Zu Moór's Thesen Über die Hunnen*, BZ, 14, 1963, s. 273-278.). Ayrıca Pritsak Rua isminin Türkçe olabileceğini ve "er, adam" manasına gelebileceğini de söylemiştir. (Pritsak, *Hunnic Language at the Attila Clan*, s. 441-442).

114 Iordanes, *Romana et Getica*, s. 105; E. A. Thompson, *A History of Attila and The Huns*, s. 60; H. Schreiber, *Die Hunnen*, s. 84.

115 J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, Londra, 1923, s. 101-105; 212-213; 272 vd.; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, s. 193; *Marcellinus Comes, Chronicon*, Chronica Minora, II, s. 75; D. Sinor, "The Hun Period", s. 187-189.

116 A. Thompson, *Attila and The Huns*, s. 31; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, IV*, s. 271; T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, 1968, s. 289 vd.

bu antlaşmanın 424 yılında; Stein 430, Thompson 430 civarında, Helfen ise 438 veya sonrası olduğunu düşünmüştür. John ise 434 yılında yapılan antlaşmanın 422 yılı fethinin sonucu olduğunu ve tarihinin de 422 olduğunu belirtmiştir. Ayrıca antlaşmanın 435 yınıda yapıldığı da söylenmiştir. Bu iddiaların tamamı göz önüne alınırsa 422-434 yılları arasında Trakya'nın üç ayrı fethi vardır:

1- 422 senesi fethinin neticesi bilinmemektedir (Marcellinus Comes'e istinaden).

2- 430 yılları civarında bir işgal gerçekleşmiş ve Hunlara 350 libre altın ödenmesi ile neticelenmiştir (Priskos).

3- Aksi bilinmeyen ve 434'den önce Trakya'yı tahrib eden bir işgal olmuş ve Rua bu sefer de İstanbul'u tehdit etmiştir (Theodoret).

Bu üç ihtimali birleştirdiğimiz zaman hepsinin de 422'deki işgali işaret ettiği ve antlaşmanın bu sıralarda imzalandığı ortaya çıkar[117]. Haraç ödemeyi bir türlü kabul etmeyen Romalılar, çağdaş tarihçi Tribut'un dediği gibi "Bizans anlayışında bu vergi değil, en iyi durumda destekleme" olarak değerlendirdiler[118]. Böylece Doğu Roma altınları Hunlara akmaya başladı. Hunların kat'î üstünlüğü ve Doğu Roma'yı vergiye bağlamalarına rağmen Theodoret Cyrhus'un söyledikleri oldukça enteresandır: "Hun Kralı Rua Trakya'yı işgal etti. İstanbul'u muhasara ile tehdit etti. Fakat ilâhi müdahale Rua ve ordusunu, İranlıları olduğu gibi mahvetti. Bu, imparatorun Allah'a bağlılığının karşılığında olmuştur"[119].

Hun tarihinde, bunu izleyen on yıl içerisinde Doğu Romalıların yerini Batı Romalılar aldı. 15 Ağustos 423'te Batı Roma İmparatoru Honorius ölünce, Batı Roma İmparatorluğu'nda Büyük Theodosios'un kendi tarafından erkek halefi kalmadı. Bunun üzerine ordu ve senato Batı Roma'yı himâyesinden bırakmak istemeyen Doğu Roma'ya karşı cephe alarak bir İtalyan soylusu olan Senatör Johannes'i imparator seçtiler. İmparator Johannes, kabiliyetli bir kumandan olan Aetius'a "Cura Palatii" unvanını verdi[120]. Lâkin Büyük Theodosios'un kızı ve II. Theodosios'un halası Galla Placidia, Doğu Roma imparatorunun yardımını sağlayarak Johannes'e karşı taarruza geçti. Bu ittifak karşısında zor durumda kalan

---

[117] O. Maenchen Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley, 1973, s. 76; B. Croke, *Evidence for the Hun Invasion of Thrace in A.D. 422*, G. R. Byzstudies, 18, 1977, s. 351-353; E.W. Brooks, *The Eastern Provinces From Arcudius To Anastasius*, CMH, I, 1911, s. 463-464; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, s. 1107; O. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 63-69.

[118] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 47.

[119] B. Croke, *Evidance for the Hun...*, s, 349; A. Alföldi, *aynı eser*, s. 94.

[120] Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften, IV*, s. 533 vd.;I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 47-48.

Johannes, yardım istemek üzere Aetius'u Hunlara gönderdi. Hun Kağanı Rua, Aetius'un ricasını kabûl ederek İtalya üzerine yürüdü. Fakat Aetius'un sağladığı ve iddiaya göre altmış bin kişilik ordu İtalya'ya varmadan üç gün önce Johannes bertaraf edildi (Mayıs 425). Böylece Doğu Romalı generaller gelişinden korku duydukları ve 3 gün sonra İtalya'da karşılaşacakları Aetius'la buluşmak üzere geri çekildiler[121].

Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus (425-455)'un annesi Galla Placidia, oğlunun küçük olması nedeniyle onun adına iktidarı ele geçirdi. Aetius ile anlaştı, ona "Comes" rütbesi verdi ve merkezden uzaklaştırmak gayesiyle, babası Gauentius'un halefi olarak en büyük askerî komutan sıfatıyla Galya'ya atadı. Bu durum bir komediye dönüştü ve meseleyi daha da ağırlaştırdı. Galla Placidia hükümeti Hunların istenmeyen yardımlarına karşılık haraç vermeye zorlandı. Hunlar 425 yılında imparatorluğun iç politikasında hissedilecek derecede söz sahibi idiler. Aetius'un nüfuzunun artmasına sebep olan Hunlar, hiç engelle karşılaşmadan İtalya'ya ulaştılar[122].

Valeria şehri Floriana'da içerisinde altın paralar bulunan bir mezar ortaya çıktı. Mezar, Hunların hizmetinde çalışan, İtalya'da da bulunmuş olan ve Doğu Roma İmparatorluğunu'nun yönetiminde de bulunan bir adama aitti. İçinde çok sayıda altın paralar olan Roma mezarı Pannonia'da bilinen birşey değildi. 430'lu yıllarda bu Floriana mezarlığına yalnızca doğudan gelenler gömülmüştü (mezarda ayrıca deforme olmuş kafatası kemikleri, gömülmüş atlar da bulunmuştu). Yeni araştırmalara göre, Valeria Ripensis şehrinin ahalisinin 425'ten sonra başka yere yerleştiği ve Valeria Media şehrini kurdukları kabul edildi. Bu Sava Nehri'nin güneybatısında, Venedik-Histria bölgesinin eteğinde, Juli Alpleri'nin doğusunda, Emona ile Siseia arasında bir yerdi. Valeria Ripensis'in boşaltılmasına sebep olarak, Hunların Aquincum ve Drava munsa arasındaki Valeria Limesi'ni boşaltmaları, saldırılarla istihkâm mevkilerini yakmaları, tahrip etmeleri yani ıssız bir sınır ülkesi meydana getirmeleri söylenirse de durum böyle değildi. Daha önceki yüzyıllarda Sarmat ve Germen saldırıları sırasında birkaç kez yıkılmış olan Valeria Limesi istihkâm mevzileri, bu kez kuvvete dayanan hiçbir tahribatın izlerini taşımıyordu. Sağlam duran duvarlar, hiç dokunulmayan binalar (ki bunların yıkılması yüzyıllar almıştır) ispatlıyor ki, Valeria Ripensis sınır bölgesinin boşaltılması savaşla değil, Batı Roma'nın müttefiki olan Hun elçilerinin isteğiyle gerçekleşmişti. Hunlar kendilerine ait kontrol noktalarını Tuna

---

[121] E. Gibbon, *Roman Empire*, s. 263-264; A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, s. 133 vd.; P.Váczy, *Hunlar Avrupa'da*, s. 75; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 166-167.

[122] Jordanes, *Romana Et Getica*, s. 107; *E. Schafron, Zur Geschichte der Hunen in Europa*, Welt als Geschichte, s. 90-105.

çevresinde önemli yerlere kurmuşlardı (mesela İntercisa'da, çok uzakları görme imkânı veren, nehrin geçildiği üst bölgede kurulan yer)[123].

Arkeolojik, nümizmatik ve tarihî bilgilerin ışığında; Sarmat Limes'i, Tuna'nın geçiş noktaları, Valeria Ripensis bölgelerinin Hunlara 425 ve müteakip yıllarda yaptıkları askerî yardım karşılığında verildiği ortaya konmuştur. Burada söz konusu edilen ya Aetius'un Hun yardımını temin etmek için kararlaştırılan veya III. Valentinianus'un onların İtalya'dan çekilmeleri mukabilinde verdiği ücrettir. Yeni Hun iktidar merkezinin kurulması bu olayla yakından irtibatlıdır. Bu merkez, Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının sınırlarından çok uzakta olmayan, her ikisinin başkentine giden yolların kesiştiği, iyi savunma imkânı olan bir yerdedir. Yani Tuna Havzası'nın göbeğinde, Orta Tuna nehir bölgesinde, Körös ve Maros nehirlerinin ortasındadır. Hunların asıl kuvvetlerinin buralarda toplanması sebebiyle, Doğu Romalılar etkili savunma önlemleri almaya çalıştılar. Bunun için Batı Roma İmparatorluğu'na ait Pannonia Secunda (Sirmium) bölgesini işgal ettiler. Orada bulunan Batı Roma hizmetindeki grupları (bunların arasında bazı Hunlar da vardı) yerlerinden sürdüler. Güvenlik sınırlarını Başka-Sirmium-Tuna bölgesine kadar genişlettiler. Buraları askerî savunmaya çok elverişli yerlerdi ve 427 yılında buna dâhil olmak üzere Sava Irmağı geçiş yerini koruyan imparatorluk şehri Sirmium (Sremska-Mitrovica)'u ele geçirdiler. Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus, ancak 10 yıl sonra İstanbul'u ziyareti ve evlenmesi sırasında dostane olamayan bu hareketi onayladı (Ekim 437)[124].

Bu arada Aetius, Hunlarla kurduğu dostluktan çok iyi bir şekilde yararlandı. Hemen hemen her yıl Hun birlikleri Galya'da göründüler. 425-427 yılları arasında gitgide daha saldırganlaşan, 425 yılında çok büyük öneme sahip Arelas (Arelate) şehrine saldıran Vizigotları geri püskürttüler. 428 yılında bölgenin kuzey kısmını yağmalayan Ripuar Franklarını kendilerine bağlamaya zorlayarak, Ren'in karşı kıyılarına sürdüler. 429-430 yıllarında Rua'nın kardeşi ve batı kanadı komutanı olan Oktar, Ren Nehri'nin sağ kıyısında yaşayan Burgundlara saldırdı. Bu muharebede Oktar'ın pek çok adamı öldürüldü. Kendisi de bu sıralarda hayatını kaybetti. 429 yılı sonunda Aetius, Hun dostluğu sayesinde İtalya'da Roma ordusunun üst komutanlığına atandı. (Magister militum et utriusque militiae dux). Rakibi Flavius Felix'in gücünü iyice kırdı. 430 yılında imparatorluğun içine girmiş olan Juthungları kovaladı ve Alplerin kuzeyinde sarsılmış olan

---

[123] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 48 vd.; E. Tóth, *Valeria Media*, Acta Arch. Hun., 41, 1989, s. 197-226; H. S. Schultz, *The Roman Evacution of Britain*, s. 38.

[124] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 50; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, IV*, s. 187-192.

Roma hâkimiyetini Norikum (bugünkü Avusturya) ile Raetia'da da tekrar kurdu. 431 yılında bu bölgelerde çıkan isyanı, gönderdiği birlikleri vasıtasıyla bastırdı. Tuna ve Ren nehirlerinin üst kısımlarındaki sınır istihkâmlarını yeniden sağlamlaştırdı[125].

432 yılında Galla Placidia ile maiyyeti, başarılı ve gittikçe bütün iktidarı ele geçiren kumandanı Aetius ile nihaî olarak hesaplaşma zamanının geldiğine karar verdi ve onun üzerinden başkumandanlık unvanını alarak bu unvanı Afrika "dux"u ve rakibi Bonifacius'a verdi. Patricius ilan edilen Comes Bonifacius ve onun Afrika orduları, Aetius'u Rimini civarında yendiler. Bunun üzerine Aetius önce Roma'da yardım aradı. Ardından da Dalmaçya üzerinde Pannonia'ya giderek Hun Kağanı Rua'ya sığındı. Rua bu eski arkadaşından yardımını esirgemedi[126]. Fakat bu arada Galla Placidia da Güney Galya'daki Vizigotlardan yardım istedi. Ancak Hun yardımcı kuvvetleri atik davranarak imparatorluğun son seçkin kuvvetlerini dağıttılar ve Aetius'a Roma'ya kadar eşlik ettiler [127]. Prosper Tiro'nun kroniğinde bu hadise hakkında şu bilgiler verilir. "Aetius görevini bırakıp da çiftliğine geldiğinde, düşmanları onu bulup öldürmeye çalıştılar. Ancak Aeitus Ravenna şehrine, oradan da Dalmaçya ve Pannonia'yı geçerek Hunların yanına kaçtı. Hunlar onu dostça kabul edip, eski kuvvetine kavuşturdular"[128].

Aetius'un 433 yılında Roma'ya geri dönmesi üzerine Batı Romalılar, Gotlar ve Germen kavimleri ile yaptıkları savaşlarda Hunları yardımcı kuvvet olarak davet ettiler. Bu yardımlar karşılığında Pannonia Hunlara verildi. Bu Hunların imparatorluğu desteklemelerine karşı mükâfatlandırma politikası idi. Ancak bu politika daha sonraları Batı Roma açısından tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Bu bölge Hunlara hem yerleşme bölgesi olmuş hem de batı, doğu ve güneye yapılan seferlerde büyük avantaj sağlamıştır[129]. İmparator ve annesini, Aetius'a karşı yumuşayarak, ona Patricus rütbesini tevcih etmeye, onu tekrar imparatorluğun en yüksek askerî komutanı olarak atamaya mecbur bıraktı (434-435)[130]. Bu olaylar olurken, Doğu Roma'nın Hunlara tâbi ve Tuna boyunda oturan Hun

---

125 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 536-538; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 54 vd; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 66.

126 E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 63-65; J.L.M. De Lepper, *De Rebus Gestis Bonifati, Comitis Africae et Magistri Militum*, Tilburg 1941, s. 57-58.

127 B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 168 vd.; J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire 395-527*, Cambridge, 1980, s. 30-40.

128 H. Homeyer, *Attila*, s. 33.

129 G. Schramm, *Hunnen Pannonier Germanen*, Balkanologie, II, 1975, s. 75-90; B. Crooke, *Evidence For the Hun...., s.* 352; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 168-170.

130 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften, s.* 539.

asıllı Amilsurlar, Itımarlar, Tonosurlar, Boiscler ve diğer kavimlerle Hunlara karşı ittifaklar yapması üzerine Rua Esla'yı İstanbul'a göndererek, Trakya bölgesine karşı savaş hazırlıklarına başladı. Hun Elçisi Esla, Doğu Romalılara kendilerine bağlı kavimlerle antlaşma yapmamalarını, yoksa muahede yapmaktan vazgeçileceğini ve savaş yapılacağını diplomatik dille anlattı. Doğu Romalılar bunun üzerine derhal Trakya ve İskit ülkesinden konsüllük yapmış ve ordu komutanı olan Plinthas ile Dionysius'u elçi olarak Rua'ya göndermeyi kararlaştırdı. Elçiler yola çıkmadan, ülkesine geri dönen Esla'nın yanında Singiluchus adlı birisini, kendilerinden başka hiçbir Romalı ile görüşmemeye ikna için Rua'ya gönderdiler. Doğu Roma'nın Hunlar ile antlaşma yolu aradığı sırada, Hun Kağanı Rua ansızın öldü (434)[131]. Piskopos Theodaret'in ifadesine göre, Rua'nın ölümü üzerine halk arasında, Kraliçe Eudokia'nın duaları sayesinde gökyüzünün Rua'ya hak ettiği ölümü götürdüğüne dâir söylentiler ortaya çıktı. Kilise tarihçisi Sokrates de, Rua'nın gök gürültüsü ve şimşek ile öldüğünü, ordusunun ise veba ile yok olduğunu yazdı[132].

Avrupa Hun Devleti'nin İmparatorluk Haline Gelmesi-Attila ve Bleda

Rua'nın son zamanlarında, 10 yıla yakın sakin şekilde süren Hun-Doğu Roma ilişkileri bozulmaya başladı. Geleneksel Bizans politikası gereği Doğu Romalılar Hunların arkasından müttefikler aramaya başladılar. Bu sebeple Tuna boyunda oturan Amilsurlar, İtimarlar, Tonosurlar, Boiscler[133] ve diğer kavimleri Hunlara isyan etmeğe teşvik ettiler. Bunun üzerine Rua, Romalılarla Hunlar arasında diplomatik faaliyetlerde tecrübeli elçisi Esla'yı bu teşebbüslerinden vazgeçmelerini, kendilerine sığınan Hunları iade etmelerini, yoksa savaş açacağını söylemek üzere İstanbul'a gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Trakya'ya Tuna bölgesine hareket etti. Bunun üzerine Doğu Roma idaresi biri Trakya'dan diğeri İskitya'dan konsüllük yapmış ve ordu komutanı olan Plinthas ve

---

131 Priskos, s. 23. Hun Hükümdarı Rua'nın ölümü normal yollardan olmuştur. Eğer o öldürülmüş olsaydı Attila mutlaka amcasının intikamını alırdı. Nitekim kaynaklarda da böyle bir bilgiye rastlanmadı.

132 B. Crooke, *Evidance for the Hun Invasion of Thrace in A.D. 422*, s. 349.

133 İlk defa Priskos'un eserinde geçen ve Türk asıllı olan bu topluluklar, 375 yıllarında Azak denizinin kuzey taraflarında bulunmaktaydılar. Daha sonraları ise Tuna bölgesine gelmişler ve Hunların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Tarihleri ve faaliyetlerine dair fazla malumat bulunmamaktadır. (Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II*, Budapest, 1952, s. 66, 94, 139, 142; F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, Paris, 1952, s. 103; W. Samolin, *Hsiung-nu, Hun, Turk*, CAJ, III, 2, 1956, s. 145vd.; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, IV, Berlin, 1962, s. 272). Ayrıca bu grupların isimleri daha sonraları Jordanes'in tarihinde, Alpidzuros, Alcildzuros, Itimaros, Tuncarsos ve Boiscos şeklinde kayıtlıdır. Bkz. Iordanes, *Romana Et Getica*, s. 90.

Dionysius'u Hunlara göndermeğe karar verdiler. Bu arada Plinthas, İstanbul'dan ülkesine dönmek üzere olan Esla ile kendi arkadaşı Singiluchus'u önceden Rua'ya, savaş teşebbüsünden vazgeçirmek üzere yolladı. Daha sonra hazineden sorumlu Epigenes'i de elçiliğe dâhil ederek kendileri de yola çıktılar[134].

Rua'nın Romalılarla barış görüşmesi yapmaya hazırlandığı bir sırada vefat etmesi üzerine, Hun yönetimini Attila ve Bleda üstlendiler[135]. Türk devlet teşkilâtında daima büyük kardeşin tahta çıkması kesin olmayıp, şehzadeler arasında en liyakatlisinin başa geçmesi geleneği var olmasına rağmen[136] Bleda Hun hükümdarı olmuştur. Fakat üstün kabiliyetlerinden dolayı bütün işleri Attila yürütmüştür[137].

Rua zamanında başlayan Doğu Roma ile barış görüşmeleri, onun ölümü üzerine Attila tarafından neticelendirilmiştir. Attila, derhal yola çıkarak İllyria

---

134 *Priskos* Bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995, s. 23.

135 A. Vámbéry, *A Török Faj*, Budapest, 1885, s. 80; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 175.

136 A. Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, X-XI, 1981, s. 29-56.

137 Attila'nın doğum tarihi, yeri, gençlik yılları ve yetişmesi hakkında malumat bulunmamaktadır. Yalnız isminden dolayı Hunların İtil (Volga) Nehri kıyılarında bulunduğu zamanlarda dünyaya geldiği (390-395 yılları), babası Muncuk ile, onun ölümünden sonra amcası Rua'nın yanında yetiştiği tahmin edilmektedir. Bunun yanında, Attila'ya dair yazılan romanlarda onun gençlik yıllarında Roma sarayında rehin olarak kaldığı, bu sayede Romalıları çok iyi tanıma fırsatı elde ettiği iddia edilmişse de, bu bilgiler hiç bir kaynak tarafından teyid edilmemiştir (bkz. M.Broon, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 109; Aynı mlf., *Attila*, İstanbul, 1931, s. 31-32).

Attila isminin ne manaya geldiği Türkçe olup olmadığı meselesi her zaman tartışma mevzuu olmuştur. Kimi ismin Gotca (G. Doerfer, Z. Moor gibi) kimi ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (Gy. Németh, O. Pritsak gibi). Attila adının Gotca "Babacık, Atacık, Sevimli, Ağabey" manalarına geldiği söylenerek, Hun dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olarak gösterilmiştir. Ayrıca Klaproth ve Inostroncev Macarca; Venelin Slavca; Poucha Tokarca olarak kabul etmişlerdir. Genellikle Attila isminin Volga Nehri'nin bir diğer adı olan İtil-Etil'den geldiği düşünülmüştür. Ayrıca Göktürk Türkçesindeki Attay= "şöhretli İmparator" ile de bağlantı kurulmuştur. F. Altheim, Attila kelimesinin aslının Ata-la olduğunu ve "benim atam, atacık" manalarına geldiğini söylemiştir.

Bunların yanında Gy. Németh ayrı bir bakış açısı getirerek Attila'nın olgunluk çağı ismi olduğunu, gençliğinde ise başka bir ad taşımış olabileceğini ifade etmiştir ki, bu eski Türk ad verme geleneğine de uygundur. Attila, şahıs isminin ötesinde belki'de Hun hükümdarının unvanıdır. En son olarak O. Pritsak ise ismin Türkçe olduğunu ve Es-til-ä ~ As-til-ä ~ At-til-a = Attila şekliyle "Büyük deniz, okyanus" veya "herşeye gücü yeten hükümdar" manalarına geldiğini söylemiştir.

Menander Protector bkz. *Fragmenta Historic orum Graecorum*, neşr. C. Müller, Paris, MDCCCLXVIII, s. 229; A. Ipolyi, *Magyar Mythologia* , Pest, 1884, s. 146; J. Marquart, *Die Chronologie Der Altturkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 77; G. Kuun, *Relationum Hungarorum*, Claudiopoli, MDCCCXCII, s. 40-41; Gy. Németh, *A Hunfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 132; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, Berlin, 1959, s. 144 n.8; Gy. Németh, *Hunlar'ın Dili*, bkz. *Attila ve Hunları*, Ankara, 1982, s. 110-111; M. János, *A Magyar Hún-Monda Néhang Tulajdonnevéröl*, Magyar Nyelv, 2, 1906, s. 159; G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", *CAJ*, 17, 1973, s. 29-34; O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 444.

(Arnavutluk ve Dalmaçya sahası)'da, Morava ile Tuna'nın birleştiği yerde, Tuna'nın diğer kıyısına tanzim edilmiş olan Constantia surları karşısında kurulmuş olan Margus (Bugünkü Orasje-Dobruca) şehrinde, bütün halkın gözleri önünde at üzerinde olduğu halde isteklerini elçi Plinthas başkanlığındaki Doğu Roma heyetine barış şartları olarak kabul ettirdi (434)[138].

Tarihte Margus Barışı olarak bilinen antlaşmanın maddeleri şunlardır:

1- Esir edilmiş Romalılarla ve daha önce Roma'ya kaçmış olan birçokları ile birlikte, Hunlardan kaçacaklar Roma hududuna kabul edilmeyecekler.

2- Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek. Ancak bu fidyeyi verdikden sonra esirler geri dönebilecekler.

3- Romalılar Hunların hâkimiyeti altında olan kabilelerle ortaklık yapmayacaklar.

4- Ticaret yapmak için eşit şartlar içinde biraraya gelinecek.

5- Romalılar ve Hunlar emniyet içerisinde olacaklar.

6- Yapılan antlaşma devamlı olacak ve bu antlaşmaya riayet edilecek.

7- Romalılar tarafından Hun hükümdarına daha önce 300 altın libre ödenen vergi yerine 700 altın librae ödenecek[139].

Antlaşma atalardan kalma bir yemin ve dini merasim ile pekiştirildi[140]. Bunun üzerine Doğu Roma iktidarı kendilerine kaçan Hunları iade etti. Bunlar içerisinde bulunan Hun hükümdar soyundan Mama ve Atakam'ı, Trakya'da bir kale olan Carsus (Bulgaristan'da Hırsova)'da Attila halkın gözü önünde idam ettirdi[141].

Bu antlaşmanın yapılmasından sonra Hunların hareketleri hakkında Roma kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle bu zaman içerisinde Kuzey ve Doğu Avrupa'da yerleşmiş olan çeşitli kavim ve kabileler üzerinde hâkimiyet tesis ettirilmesi ve birçok fetihler olmuştur. Bu tarihte, bütün tarihî kaynaklar son derece belirsiz olduğu için Bleda ve Attila tarafından yöneti-

---

138 *Priskos*, s. 24; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 46-48.

139 *Priskos*, s. 24.

140 Anlaşmanın bozulmaması ile devamlılığı için edilen bu yemin ve yapılan dinî merasimin ne şekilde gerçekleştirildiği bilinmemektedir. Eski Türk topluluklarındaki bu merasimler için bkz. A. İnan, "Eski Türklerde ve Folklarda ANT", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, s. 317-330.

141 *Priskos*, s. 25.

len imparatorluğun tam büyüklüğü ve gücü hakkında birşey söylemek de oldukça zordur[142].

Hun İmparatorluğu'nun merkezi şimdiki Orta Tuna bölgesindedir. Bununla birlikte bu alanda Hun nüfusunun küçük bir kısmı bulunur. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusuna yerleşmiş olan Gepidler gibi Germen menşeli insanlar hâlâ nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ostrogotlar ve Gepidler Hun hâkimiyetinde bulunmalarına rağmen, kendi kral-larını seçmelerine izin verilmişti. Bunlar içişlerinde serbest olmakla birlikte dış ilişkilerde Hunlara tâbi idiler. Belirli bir vergi ile birlikte Hun ordusuna asker göndermek mecburiyetindeydiler[143]. Ayrıca bu zaman içerisinde, şimdi Almanya olarak bildiğimiz yerde yerleşmiş olan çeşitli kavimler üzerindeki Hun baskısı da sağlamlaştırılmıştır. Alaman, Burgund ve Ripuar Frankları gibi, Ren Nehri üzerinde veya yakınında yaşayan Germen insanlar Hun hâkimiyeti altına alınmıştır. Thüring ve Saksonlar da Hun gücü karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu sayede Hun hâkimiyeti Kuzey Denizi ile Baltık Denizi'ne kadar genişlemiştir[144].

Hun İmparatorluğu'nun genişlemesi aynı zamanda Avrupa'dan İngiltere Adaları'na gelen Anglo-Saksonlar ve Jütlerin göçü ile de biraz bağlantılıdır. Bu arada Macaristan'da ve Güney Rusya steplerinde yerleşmiş olan çeşitli Türk boyları da hâkimiyet altına alınmıştır. 435 yılında Güney Rusya'daki Hun soyundan olan Sorosguslar Attila tarafından mağlûp edilmişlerdir[145]. Ayrıca Agaçeriler'de Hun hâkimiyetini tanımışlardır[146]. Rusya'da büyük steplerin kuzeyinde ormanlık bölgeye yerleşmiş olan Slav ve Fin menşeili kabileler de kayıtsız

---

142 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 52-54; W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 385-386; F. Altheim, *Europa und die Hunnen, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, Halle-Saale, 1948, s. 303-316.

143 P.Engel, *Beilleszkedés Európába A Kezdetektöl 1440-16*, Budapest, 1990, s. 47-48; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 118.

144 *Sidonius Appolinaris, Epistulae et Carmina*, bkz. *Monumenta Germaniae Historica*, neşr. Leutjohenn, VII, Berlin, 1887, s. 320; *Priskos*, s. 46; *Codex Vaticanus*'dan naklen bkz. C.A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources, VI-VII*, s. 180-181; Gy. Pauler, *A Magar Nemzet Története Szent Istvánig*, Budapest, 1900, s. 2; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, Berlin, 1952, s. 3-9; F. Altheim-H. V.Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden, 1958, s. 30 vd.; K. Czeglédy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, 1971, s. 133-148; Ş. Baştav, "Attila'nın Hayatı ve Ölümü", *Türk Kültürü*, Sayı 1, 1962, s. 34-35.

145 *Priskos*, s. 24; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, Paris, 1952, s. 273; W. M. McGovern, *The Early Empires*, s. 385; D. Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, s. 191.

146 Acatir, Akatir, Akatzir veya Agaçeri (orman adamı) şekillerinde görülen bu Türk boyu, daha sonraları Doğu Avrupa bölgesine hakim olacak olan Hazar Türklerinin atası yahut Akhazar isimli bir koludur. Bkz. Gy. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 132 vd.; O.J. Maenchen-Helfen, "Akatir", *CAJ*, XI, 4, 1966, s. 282.

şartsız Hunlara teslim olmuşlardır. Hun sınırlarının Don Nehri'nin doğusuna kadar genişlemesi de bu durumu göstermektedir[147]. Bu sırada Attila İranlılara karşı bir sefer için bu bölgeyi kullanmayı düşünüyordu[148]. Soğdiana bölgesi ise Avrupa Hunları ile Çin İmparatorluğu arasında bir bağlantı vazifesi görmüştür. Nitekim Hunlardan Çinliler'e giden birkaç elçilik heyetinin hareket üssü burası olmuştur[149].

Ayrıca Batı Roma ile Rua zamanında izlenen politikalar Attila zamanında da devam etmiştir. 434-435 yıllarında Aetius, Roma'da bulunan Hun elçilerine Valeria ve Pannonia Prima (bugünkü Macaristan Tuna ötesi) bölgelerini bıraktı. Bunun yanında oğlu Carpilio'u da Hun sarayına rehine olarak gönderdi. Bunun en büyük sebebi ise verilen sözlerden dönülmesine mani olmaktı[150]. Attila ile iyi ilişkilerine devam eden Aetius[151] Galler bölgesinin barbar kabilelerden temizlenmesi için çaba sarfetmeye devam etti. 435 yılında Ren Nehri'ni geçerek Roma İmparatorluğu topraklarına girmeyi ve Burgund beyi olmayı başaramayınca tekrar Hunların yanına döndü. Hunların yardımını temin ederek, Burgundları, kralları Gendicharius (Gundaher, Gunther)'la beraber son ferdine kadar katletti[152]. Yardıma gelen Hun ordusunun başında Attila'nın amcası Oktar bulunuyordu. Nitekim bu müthiş mücadele Germen kavimlerinin kafalarında silinmeyecek izler bıraktı. Bunun etrafında birçok destanlar meydana geldi[153].

Hunlar, Galya bölgesinin ikinci askerî komutanı olan pagan Litorius'un Vizigotlarla yaptığı mücadeleye de yardımcı kuvvetler gönderdiler. 437 yılında Li-

---

147 B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 181; F. Altheim, *Attila et Les Huns, s. 162-165.*

148 Johannes De Thurocz, *Chronica Hungarorum*, Budapest, 1985, s. 38-39. J. De Thurocz hakkında bkz. H. Yusufoğlu, "Macarlarda Hun-Macar Akrabalığı Geleneği", *Türk Kültürü*, 387, 1995, s. 402-404.

149 F. Hirth, *Hunnenforschungen*, KSZ, II, 1901, s. 90 vd.

150 F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 168.

151 Aetius, yabancılardan oluşmayan ünlü disiplinsiz askerlere dâhil Romalı subaylar gurubuna mensuptu. Moesia'da doğdu. Babası Gauentius, şehrin yönetiminin başında idi. Galya'da bir ordu isyanında öldü. Annesi ise İtalyan idi. Aetius ilk önce, Alarik ile yapılan anlaşma gereği Vizigotlar nezdinde rehine olarak üç yıl kaldı. Daha sonra 408-423 yılları arasında da aynı maksatla Hun sarayında bulundu. Aetius'un istikbaldeki mevkii için tarihî münasebetler bu zamanda başladı. Hunları her yönüyle iyi tanıdı ve onlarla çok sıkı bir dostluk tesis etti. Honarius'un ölümünden sonra (423) en yüksek rütbe sınıfına girdi ve Batı Roma tarihinde ölümüne dek mühim roller üstlendi. Jordanes, *Romana et Getica*, s. 42-43; T. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 532-533; B. Twyman, "Aetius and the Aristocracy", *Historia*, 19, 1970, s. 499.

152 *Sidonius*, s. 322; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 183-184; F. Altheim-H.V. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, s. 40-41; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Köln, 1978, s. 61-64.

153 H. Homeyer, *Attila*, Berlin, 1951, s. 66-67; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 118-124; A. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, İstanbul, 1988, s. 206; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 51; G. Waitz, *Der Kampf der Burgunder und Hunnen*, Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1, 1862, s. 3-10.

torius, atlı olan yardımcı Hun birliklerinin büyük desteği ile Vizigot Kralı I. Theodorik 'in kuşatma çemberini yardı ve Narbonne şehrini kurtardı. 438 yılında ise Vizigotları bir dizi başarılı savaşla başkentleri Tolusa/Toulouse'a kadar geri sürdüler. Fakat 439 yılında Hunların büyük ölçüde geri dönmeleri, Gal-Roma ordusunun dağılması sonucu Vizigotlar bu zor durumdan kurtulmuş oldu[154].

Aetius, Batı Roma İmparatorluğu içerisinde Hunların yardımı olmadan ne makam elde edebiliyor ne de iktidarı elinde tutabiliyordu. Aetius'u devirmek için harekete geçen Augusta, eski düşmanları Vizigotlarla ittifak yapmaya hazırlandı Aetius'a karşı harekete geçebilmek için Afrika şehirlerini başarıyla savunmuş birliklerini geri çekti. Bunun sonucunda karşısında bir kuvvet kalmayan Vandallar Afrika'ya hâkim oldular[155]. 439 yılında Kartaca düştükden sonra Doğu ve Batı Roma'nın birleşik orduları Vandalları artık yenemedi[156]. Augusta'nın birlikleri ise Hunlar karşısında yok olmaktan kurtulamadılar. Galya'nın temizlenmesi ve elde tutulması gayesini güden Aetius ise İtalya'ya daimi dönüş tarihi olan 441 yılına kadar batıda kazandığı başarılar karşısında Hunlara Tuna bölgesini terk etmek zorunda kaldı. Hunlar neredeyse Roma'nın sınır komşuları oluyordu. 425 yılından beri Hunların askerî gücüne bağlı olan Batı Roma politikası sayesinde Hunlar para, yer, ganimet ve tecrübe kazandılar ve sadece savaş sanatları değil, politika sanatlarındaki ustalıklarını da gözler önüne serdiler[157].

---

154 Jordanes, *Romana et Getica*, s. 104; D.Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 188-189; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 53.

155 Jordanes, *Romana Et Getica*, s. 101-103; *Procopius, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II*, neşr. G. Dindorf, Bonn, MDCCCXXXIII, s. 412-413; A. Malet-J.Isaac, *Histoire Romaine*, Paris, 1925, s. 420 vd.

156 Roma daha Alarik'in saldırılarından kendine gelmeden, 439 yılında çok tehlikeli düşman olan Vandallar tarafından saldırıya uğradı. Vandallar Akdeniz üzerinden Afrika'ya girmeye cesaret ettiler. Onlar filolarını kurduktan on sene sonra, Roma deniz kuvvetlerini ciddi tehlikeler bekliyordu. Vandallar'ın Sicilya'da karaya yanaştıkları haberi üzerine II. Theodosios, 440 senesinde Sicilya'ya bir filo gönderdi. Vandallar çekingen duruyordu. Onların içeriye taarruzu, Doğu Romalı askerlerin 441 yılında yine sefere çağrılması ile bir savaşa meydan vermeden son buldu. "İranlılar, Sarazenler, Isaurierler ve Hunlar tarafından gelen saldırılar, Roma bölgelerini tahrip ediyordu". Marcellinus Comes'in 441 yılında kroniğinde belirttiği gibi, Doğu Roma'nın düşmanları, Doğu Roma ordularının hazır olmayışından faydalandılar. İranlılar, Kral II. Jedzdegerd'in emri altında ve Kafkaslar'dan küçük dağ kavimleri ile tehlikeli oluyorlardı. Aynı zamanda kuzeyde de Hunlar, Sava üzerinden, Pannonia'nın güneyinde Illyria sınırlarına kadar sıkıştırıyorlardı. *Prosper Tiro, Epidoma Chronicon, Chronico Minora, I*, bkz. *Monumenta Germania Historica*, neşr. Th. Mommsen, Berlin, 1840, s. 441; C. Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, Paris, 1955, s. 155 vd.; O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley, 1973, s. 108; A. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, s. 189-192; B. Croke, "Anatolius and Nomus: Envoys to Attila", *Byzantinoslavica*, 42, 1981, s. 159-160.

157 T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, s. 319-323; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 54; E. Troplong, *La diplomatie d'Attila*, Revue d'Histoire diplomatique, XXII, 1908, s. 540 vd.

Rua'nın ölümünden sonra kardeşi Muncuk'un[158] oğlu Bleda Hun tahtına çıktıysa da, Doğu ve Tuna'nın başbuğu olan genç kardeşi Attila devletin esas işlerini yürütmekte idi. Nitekim Bleda'nın 10 yıllık hükümdarlık zamanı, tarihî kaynaklarda hemen hemen hiçbir iz bırakmadan silinip gitti. Bleda[159] Rua'nın ordusunda Tisa'da kaldı ve hükümdarlık döneminde de büyük bir ihtimalle onun yeniden yapılanması için uğraştı[160]. Attila'nın ordusu ise 454-464 yılları arasında bugünkü Bükreş-Ploieşti arasındaki bir bölgede bulunuyordu. Buzau Nehri boyunca yanyana bulunan Hunlara ait kalıntılardan, Attila'nın ordusunun Buzau bölgesinde olduğu çünkü oradan Doğu İmparatorluğu'ndan Hunların yanına, Scythia Minor (Dobruca) üzerinden çok kolay ulaşılabildiği anlaşıldı. Nitekim 441 yılında bir Doğu Romalı elçi Odessus (Varna)'a kadar ki yolu gemiyle gelmiş ve oradan Attila'nın sarayına Tuna üzerinden varmıştı[161].

Bleda'nın zevk ve sefaya düşkünlüğünün yanında[162] Attila eğitimi ve şahsiyetiyle sivrilerek Bleda'nın ölümüne kadar tüm işleri yürütmüş, sonra da mutlak hâkim olmuştu[163]. Bazı tarihçiler 444/45 yılında Bleda'nın Attila tarafından

---

158 Kaynaklarda Mundiuchus (Priskos), Mundzuco (Jordanes) şeklinde geçen Attila'nın babasının ismi Türkçe Muncuk'tur ve "inci, boncuk, bayrak, sancak" manalarına gelmektedir. Muncuk'un hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sadece Attila ile Bleda'nın babası olduğu bilinmektedir. Devlet idaresinde hangi makamda bulunduğu, Hun tahtına çıkıp çıkmadığı meçhuldür. Attila ile Bleda'nın küçük yaşlarda babasız kalmaları ve onların Rua'nın yanında yetişmeleri, Muncuk'un genç yaşta ölmüş olabileceğini akla getirmektedir. A. Caferoğlu, *Eski Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 75; G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", s. 32-34; O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 438-439.

159 Attila ile birlikte Hun tahtını paylaşan Bleda'nın ölüm tarihi olan 445 yılına kadarki siyasi faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Zevk ü sefadan hoşlandığını bildiğimiz şahsiyeti, Attila'nın karizması yanında silik kalmış olmalıdır. Yalnız bazı modern tarihçiler, I. Balkan Seferi olarak bildiğimiz ve Viminacium, Sirmium gibi Doğu Roma şehirlerinin ele geçirildiği harekatı gerçekleştiren kişinin Attila değil, Bleda'nın başında bulunduğu birlikler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar iddiadan öteye gitmese de, Bleda, Margus Barışı'ndan sonra Sorosguslar gibi bazı kavimlerin itaat altına alınması gayesiyle gerçekleştirilen seferlere bizzat iştirak etmiştir. Bleda/Blidas şeklinde geçen isim, bildä- blidä~bil-gä haliyle eski Türkçe'de de görülmekte ve "akıllı, bilgili idareci" manasına gelmektedir. Priskos, s. 24, 49, 54; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, s. 74-75; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 56-57; O. Pritsak, *The Hunnic Language of the Attila Clan*, s. 443 vd.

160 Codex Vaticanus'dan naklen bkz. C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, s. 182; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 194-195; H. Screiber, *Die Hunnen*, Münih, 1978, s. 84 vd.

161 O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 70.

162 *Priskos*, s. 54; Gy. Moravcsik, Attila és *Buda*, Egy. Phil. K. L., 1926, s. 195-202.

163 E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 88; O. Pritsak, *Der Titel Attila, Festschrift für Max Vasmer*, Berlin, 1956, s. 404-419; A. Alföldi, *Die Germania als Sinnbild der Kriegerischen Tugend des römischen Heeres*, Germania, XXI, 1937, s. 95-100.

öldürüldüğünden bahsetmektedirler[164]. Oysa Attila gibi büyük bir şahsiyet abisini öldürerek Hun tahtına oturmak isteseydi, tüm güç elinde olduğu halde ona on yıl katlanmazdı. Ayrıca Hun ülkesini ziyaret eden Priskos'un notlarında buna dair hiçbir kayıt yoktur. Gerçi başta Jordanes olmak üzere bazıları bu iddialarını, Priskos'un eserinin kaybolan kısımlarına dayandırıyorlarsa da mevcut fragmantlarda bunun aksini ispat edecek notlar bulunmaktadır. Nitekim Priskos'da, Hun ülkesindeki gezilerinde Bleda'nın dul eşinin sahibi olduğu yerleşim yerinde, kendisiyle görüşmesinin anlatıldığı notlarda mağdurluğunu belirtecek hiçbir kayıt yoktur. Ayrıca Bleda'nın isminin geçtiği yerlerde onun öldürüldüğüne dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır[165].

441 yılına gelindiğinde, Hunlarla girişilecek bir savaşa mani olmak gayesiyle, kendisinin dikte ettirdiği şartlarla Doğu Romalıların antlaşma yaptığı Margus Barışı'ndan sonra Attila, yukarıda bahsedilen birçok kavmi itaat altına alarak sınırlarını Alpler'e, Ren ve Vistül Nehri'ne kadar uzatmış oluyordu. Ayrıca Burgundlar yok edilmiş ve Pannonia Prima da istilâ edilmişti. Bu durumlar sayesinde daha Rua zamanında temelleri atılarak, Hunlar artık bir imparatorluk haline dönüşüyordu[166].

---

[164] Attila'nın kardeşi Bleda'yı öldürdüğünden bahseden tarihî kaynaklarda, bu olay genelde şu cümlelerle belirtilmiştir: "Kardeşinin cinayetinden sonra Attila binlerce insanı savaşa zorlamıştır" (Jordanes). "Hun kralı kardeşini öldürdü ve onun halkını kendi hâkimiyeti altına aldı" (Prosper Tiro kroniği). Genelde ortaya atılan görüşler, Priskos'un kayıp eserine istinâden bilgi verdiğini iddia eden Jordanes'in yukarıdaki bilgilerine dayandırılmıştır. Nitekim bu malumâtdan yola çıkan modern devir tarihçileri umumiyetle şu görüşleri ileri sürmüşlerdir: Rua'nın ölümünden sonra Bleda tek başına ve güçlü olarak Hun tahtına çıkmıştır. Attila ise, 10 yıllık bir planın neticesinde darbeyle kardeşini öldürmüş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. Nitekim daha Bleda'nın tahta geçtiği ilk yıllarda Attila, Bleda'dan sonra tahta geçebilecek Hun prenslerini öldürerek veya ülkeden kaçmaya mecbur ederek vâris olarak tek kalmıştır. Bunun en güzel örneğini ise Doğu Romalılara kaçan ve Margus Barışı ile iade edilen Hun hanedanından Mama ile Attakam'ın idam edilmeleridir. Bunlar Oktar veya Rua'nın oğulları olabilirler. Daha sonraları hâkimiyetlerini kaybeden bazı kavimleri de etrafına alarak güçlenen Attila, 445 yılına gelindiğinde Bleda'yı tuzağa düşürerek kendi eliyle öldürmüş ve ona bağlı olanları da kendisine itaat etmeye mecbur bırakmıştır. *Jordanes*, s. 123; *Prosper Tiro*, s. 480; *Marcellinus Comes, Chronicon, Chronico Minora*, II, s. 81; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 52 vd.; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 88; H. Homeyer, *Attila*, Berlin, 1951, s. 78-79; C. D.Gordon, *The Age of Attila*, s. 61; C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, s. 102; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 61-63; K. Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", *CAJ*, 7, 1, 1968, s. 60; J. Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, 2, İstanbul, 1976, s. 479; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun İlerleyiş ve Çöküş Tarihi, II*, s. 206.

[165] *Priskos*, s. 38.

[166] T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, s. 290; L. Hambis, *Attila Les Huns*, Paris, 1971, s. 62 vd.

Doğu Roma (Bizans)-Hun Münasebetleri

Attila devrine gelindiğinde, Hun başkentinde Doğu Roma politikasında bir değişiklik yoktu. Temelleri Uldız zamanında atılan politikaya göre, her fırsattan yararlanılarak Doğu Roma baskı altında tutulacak ve nihayetinde kesin olarak Hun hâkimiyeti altına alınacaktı. Uldız'ın "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim" diye Doğu Roma elçilerini tehdit eden bu söz, Hun politikasının temelini oluşturmakta idi. Esas hedefi dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek olan Attila, buna giden yollardan birisinin Doğu Roma olduğunu biliyordu. Bu sebeple ilk önce büyük devletlerden birisi olarak Bizans hezimete uğratılacak ve başkent İstanbul'daki politikalara kendisi yön verecekti. Büyük devlet adamı, asker olduğu kadar büyük bir diplomat da olan Attila, şartlar uygun olduğu zaman her fırsatı değerlendirmek istiyordu[167]. Margus Barışı yapıldıktan sonra, Slav, Fin, Germen, Türk asıllı birçok kavmi itaat altına alan Attila, arkasını sağlamlaştırdıkdan sonra 440 yıllarına gelindiğinde yeniden ortalarda görünmeye başladı. 439 yılında Vandallar, Kartaca'yı, Afrika'nın birçok yerleşim bölgelerini ele geçirmişler ve oradaki önemli bir Roma donanmasını da yağma etmişlerdi. Bunun üzerine Doğu ve Batı orduları birlikte 440 yılı ilkbaharında, Vandalların saldırısına uğrayan Sicilya'yı korumak için harekete geçti. Bu durumu öğrenen İranlılar da uzun süredir hevesli oldukları Ermenilere saldırdı. İranlıların bu saldırılarına karşı Doğu Romalılar, elle tutulabilir tüm askerlerini harekete geçirdi[168].

Bütün bunlardan haberdar olan Attila, durumdan istifade ederek hemen birlikleriyle harekete geçti. Tuna'da bulunan en son Doğu Roma mevzisi Castra Constantia'ya saldırdı. Bir pazar yeri olan burada Romalılara hücum etti ve birçok kişiyi esir aldı. Bunun üzerine Romalılar derhal Hunlara elçiler gönderdi. Elçiler, yapılan saldırının antlaşmalara aykırı olduğunu iddia ederek Hunlarla müzakerelere başladı. Büyük bir diplomat olan Attila, hareketin niçin yapıldığını diplomatik manevralarla Doğu Romalılara izah etti. Bu hareket savaş değil, bir uyarı idi. Çünkü Margus Piskoposu Hun hudutlarına girerek Hunlarca çok kutsal olan mezarları soymuştu[169]. Bu sebeple piskoposu kaçaklarla birlikte, Margus Antlaşması'na uygun bir şekilde iade etmedikleri takdirde savaş ilan edilecekti. Ayrıca kaçakların sayısının fazla miktarda olduğu da özellikle belirtilmişti[170]. Bu görüşmeler neticesinde Romalılar söylenenleri inkâr etti. Hunlar

---

167 B. Szász, *A Húnok Története*..., s. 187; J. Harmatta, *The Bogs of the Huns*, AAH, I, 1951, s. 139.

168 T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, s. 291; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 55-56.

169 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 54 vd.; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 146-147.

170 *Priskos*, s. 24-25.

ise görüşlerinde ısrar ettiklerinden bir antlaşma olmadı ve savaş çıktı. 440 sonbaharında harekete geçen Hun orduları Tuna'yı geçerek, çevredeki birçok yeri tahrip ettikden sonra Viminacium (Bugünkü Kostolaç)'u ele geçirdi. Hunların bu hücumu üzerine birçok Doğu Romalı, bir kişi yüzünden devlet savaş tehlikesine maruz kalmasın diye, piskoposun geri verilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine piskopos, kendisinin geri verileceğinden korkarak gizlice Hunlara kaçtı. Eğer Attila kendisine iyi davranır ise Margus şehrini teslim etmeyi vaat etti. Bunun üzerine Hunlar, sözünde duracak olursa her türlü yardımı yapacaklarına söz verdiler. Antlaşma sağlanınca piskopos, pek çok Hunla birlikte Romalıların sınırına döndü ve Tuna'nın kıyısında onları pusuya yatırdı. Geceleyin uygun bir anda işaret vererek, Hunları harekete geçirdi ve şehri teslim etti. Bu harekete birlikte Hunlara artık Trakya ve İstanbul'un yolu açılmış oluyordu[171].

I. Balkan Seferi

Doğu Roma'nın siyasî, iktisadî olarak içinde bulunduğu güç durumdan, Vandal Kralı Geiserik'in Romalılara karşı kendisinden yardım istemesinden ve Hunlar karşısındaki aczinden yararlanan Attila, Margus'un ele geçirilmesiyle başlayan hareketine devam ederek Balkanlara doğru ilerlemeye başladı (441). Tuna Nehri'nin güney tarafında, batı istikametine doğru saldırılarına devam etti. Bu hareketini İllyria bölgesine kadar genişletti. Singidunum (Belgrad)'u kuşatarak ele geçirdi ve bütün ahalisini esir aldı (441). Daha sonra Sirmium (Sremska Mitrovica)'u fethetti[172]. Sirmium'un fethinden sonra Attila, güneyden başlayarak Pannonia Secunda bölgesini ve Naissus (Niş)'u da hâkimiyeti altına aldı. Trakya'ya doğru hızlı gelişen Hun hareketi, Hunlarla çok iyi ilişkiler içerisinde olan Batı Romalı Aetius'un araya girmesiyle kesildi. Aetius; Doğu Romalıların Margus Barışı şartlarını yerine getirerek ödenmeyen vergileri ödeyeceklerine ve kendilerindeki tüm kaçakları iade edeceklerine garanti verdi. Bunun teminatı olarak da oğlu Carpilio'nu Hun sarayına esir olarak gönderdi. Böylece Tuna bölgesindeki stratejik birçok kale Hunların eline geçti ve Balkanlar'da Hunlara ciddi şekilde mukavemet edecek hiçbir kuvvet kalmadı[173].

---

171 *Priskos*, s. 25; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 190-191.

172 Procopius, *Corpus Scriptarum Historiae Byzantinae*, I, neşr. G. Dindorf, Bonn, MDCCCXXXIII, s. 26-27; C. E. Zachariae, *von Lingenthal, I*, Lipsiae, 1881, s. 131; A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II*, Berlin, 1926, s. 6; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 150 vd.; C. D. Gordon, *The Age of Attila*, s. 63-65; K. S. İreçek, *Belgrad İstanbul Askeri Yolu*, Ankara, 1990, s. 53-54.

173 441 yılı olayları hakkında Marcellinus Comes şunları yazmıştır: "Hun kralları sayısız savaşçılarla Illeria'ya saldırdılar. Belgrad ve başka şehirler ile Illeria'nın bir çok yerini yerle bir ettiler". Cladius Claudianus ise şöyle demiştir: "Hunlar ortalığı kasıp kavursa'da, Sarmatlar kapının önüne dikilse

II. Balkan Seferi

447 yıllarına yaklaşıldığında, Attila'nın Doğu Roma politikasının daha sertleştiği görülmekteydi. Çünkü I. Balkan seferinden beri İmparator II. Theodosios, Balkanlar'da Hunlara karşı bir müdafaa hattı teşkil etme teşebbüsünde bulunmuş ve Magister Officorum olan Nomus'u görevlendirerek yeni bir limes tanzimine girişmişti. Ayrıca Doğu Roma'nın ağır malî kriz içerisinde bulunması, 446'da ortaya çıkan salgın hastalık ve 447'deki büyük deprem İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok şehrinde hasarlar meydana getirmiştir. Öyle ki depremin tesiriyle İstanbul surlarında çok sayıda burç da yıkılmıştı. Doğu Roma'nın askerî ve malî bakımdan içine düştüğü çok zor şartların yanında, Attila'nın hareketinin altında yatan esas sebep ise, Bizansı kat'î surette hâkimiyet altına alıp Batı Roma'ya yönelmekti. Yani alt yapısı oluşturulan cihan hâkimiyeti ülküsünü gerçekleştirmekti[174]. Bu arada II. Theodosios zamanında Attila, Romalılardan, daha önce ödenmeyen borçların karşılığı olarak zorla vergi topladı. Kendisine elçilerin gelmesi, kaçakların iade edilmesi ve vergiler hususunda mektup yazdı. Bu mektubu, isteklerini bildirmek üzere Doğu Roma'ya gönderdiği elçiler ile yolladı. Kendi elçileri geri dönerken de, Romalı elçilerin onlarla birlikte gelmesini istedi. Eğer bunlar yerine getirilmez ise, Doğu Roma'ya savaş açacağını belirtti. İmparator, Attila'nın mektubunu okuyunca, kendilerinde bulunan kaçakları iade etmeyeceğini, fakat derhal bir elçilik heyeti göndereceğini söyledi. II. Theodosios, Attila'nın asıl isteklerini geri çevirince Attila ordusuyla Tuna'yı geçti ve birkaç küçük kalenin alınmasından sonra çok kalabalık bir şehir olan Ratiaria'ya başarılı bir saldırı yaptı. Burası Tuna bölgesinin anahtar yeri idi[175]. Ostrogot Kralı Valamir ile Gepidlerin Kralı Ardarik'in kuvvetlerinin de katıldığı Hun ordusu, bu günkü Bulgaristan'a girerek Oescus (Gigen) kasabası yakınında Utus Irmağı'nı (Vidin Çayı) geçti. Burada, Moesia bölgesi Magister Militium'u olan ve Hunlardan Bizanslılara firar eden Got asıllı Arnegisclus komutasındaki Doğu Roma ordusunu ağır

---

de, onlar (Romalılar) sadece artistliği düşünürler". Hunlar ile Doğu Roma arasında imzalanan bu anlaşmanın tarihi 442'dir. Anlaşmayı Romalılar adına Konsül Nomus imzalamıştır. Bu sırada Asya taraflarında seyahatte bulunan imparator da dönüşte 443 yılı başlarında onaylayarak şartlarını yerine getirmeye çalışmıştır. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, I*, Ankara, 1943, s. 121; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 73 vd.; H. Homeyer, *Attila*, s. 77-78.; İ. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler..." s. 3 vd.; B. Croke, *Anatolius and Nomus: Envoys to Attila*, s. 162-164.

174 E. Gibbon, *Roman Empire*, 1764, s. 270-71; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 157; E. Schröder, *Die Leichenfeier für Attila*, Zeitschrift für Deutsches Altertum, LIX, 1922, s. 240-244.

175 *Priskos*, s. 26; *Prosper Tiro*, s. 479; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 191-192; C. D. Gordon, *The Age of Attila*, s. 70 vd.

bir hezimete uğrattı. Arnegisclus da savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu başarıdan sonra Attila Hun ordusunun bir kolunu Nikopolis (Niğbolu) civarındaki Asemus (Osem) Kalesi'nin muhasarasına memur etti. Tuna boyundaki yerleri almak üzere de doğu istikametine başka kuvvetler sevk etti. Kendisi ise esas Hun ordusu ile güneye doğru ilerliyerek, Serdica (Sofya), Philippopolis (Filibe)'i zaptederek Adrianopolis (Edirne)'i kuşattı. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasına bırakarak, Durostorum (Silistre), Marcianopolis (Preslav)'i ele geçirdikten sonra, İstanbul istikametine yöneldi. Arcadiopolis (Lüleburgaz), Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbas Limanı) şehirlerini de fethetti. Bu sırada Attila, geride mukavemet edebilecek yerleri yok etmek gayesiyle ansızın geri döndü. Trakya'dan geçerek Teselya'ya girdi ve Thermopylae (Termopil Geçidi) civarına geldi[176]. Artık Hun tehlikesi başkent İstanbul'u tehdit ediyordu. Doğu Roma, Hunların başarıları karşısında tamamen ümitsizliğe düştü. Bu arada Vandallara karşı Sicilya'da bulunan Doğu Roma birlikleri ile İran sınırındaki garnizonların geri dönmesi ve Prens Aspar komutasındaki bu kuvvetlerin 447 yılında Chersones'de Hunlara mağlûp olması Roma için herşeyin sonu oldu. İmparator II. Theodosios, Attila'dan barışı adeta dilenmek mecburiyetinde kaldı.

İmparatorluğun Doğu Ordusu komutanı Senatör Anatolius vasıtasıyla, Athyra (Büyükçekmece)'da ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapıldı. 447'de imzalanan ve tarihte "Anatolius Barışı" diye bilinen antlaşmanın maddeleri şöyle idi[177]:

1- Kaçaklar derhal Hunlara iade edilecek.

2- Geçmiş vergiler karşılığında 6000 libre altın Hunlara ödenecek.

3- Hunlara ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.

4- Parasını ödemeden Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.

5- Romalılar, Hun ülkesinden kendi tarafına kaçanları bir daha kabul etmeyecek[178].

---

[176] Theophanes, *Chonographia*, bkz.*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II*, neşr. I. Classen-I. Bekker, Bon, 1839, s. 102 vd.; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 216-217; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Londra, 1974, s. 64; İ. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler...", s. 5.

[177] E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 90 vd.; B. Croke, *Anatolius and Nomus: Envoys to Attila*, s. 165 vd.; T. D. Bornes, *Patricii Under Valentinian III*, Phoenix, 24, 1975, s. 164.

[178] *Priskos*, s. 26.

Doğu Romalılar, kendilerine kabul ettirilen bu ağır şartları zihinlerini sarmış bulunan Hun korkusundan dolayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Çünkü imparatorluğun hazineleri saçma gösterilere, boş, faydasız şan şöhret sefalarına ve ölçüsüz zevklere hasredilmişti. Bu sebeple iktisadî olarak büyük bir felaketin içerisinde bulunuyorlar ve Hunlara ödenmesi gereken paraları temin için tedbirler düşünüyorlardı. Bu sebeple halktan haksız yere zorla vergi toplandı. Toprak vergisinden muaf tutulanlardan bile hâkimlerin kararı ile toprak vergisi alındı. Herkes üzerine düşen altını getiriyor ve vergiler imparator tarafından vazifelendirilenlerce zorla toplanıyordu. Öyle ki, atadan kalma zenginliklerin sahibi olanlar, eşlerinin süs eşyalarını ve kendi değerli şeylerini satıp ödenmesi mecburî paraları temine çalışıyorlardı. Bu savaş, Romalıların o derece büyük felaketlere düşmesine sebep oldu ki, açlıktan ve intihar ederek birçok insan canından oldu. Hazine tamamen boşaltılarak Hunlara ödenecek para temin edildi. Bu sırada İstanbul'a bu iş için gelmiş olan Hun elçisi Scotta vasıtasıyla da Hunlara gönderildi. Aynı zamanda para ile birlikte kaçaklar da iade edildi[179].

Romalılarla barış görüşmesi yapıldıktan sonra Attila, suları Tuna'ya dökülen Osima Nehri'nin ağzında kurulmuş küçük şehir Asemus'ta yaşayan Asemusların elinde bulunan Hun esirlerinin serbest bırakılmasını ve onlar tarafından Hun ülkesinden kaçan ve Bizans'a teslim edilen Romalılar için fidye ödenmesini istedi. Yoksa barış antlaşmasını onaylamayacağını belirtti. Asemus, bereketli, İllyria'dan çok uzakta olamyan, Trakya'nın bir bölümüne komşu bir kasaba idi. Bu bölgenin ahalisi Hunlar tarafından kuşatıldı. Bunun sebebi ise, Asemus halkının İstanbul'dan Hunlara gönderilen vergiyi ve kaçakları Hun ülkesine götüren heyete saldırmaları idi. Bu saldırı esnasında birkaç Hun öldüğü gibi, gerek Hun gerekse Romalı firarîler de serbest bırakıldı. Ayrıca heyette yer alan bazı kişiler de esir alındı. Bu sebepten dolayı Attila, Asemuslara varmış olan Romalılar geri verilmez veya onlar için ceza olarak kararlaştırılan para ödenmez ve esir edilen Hunlar serbest bırakılmazsa kendisinin esas ordusuyla hareket edeceğini söyledi. Attila'nın bu isteklerine elçi Anatolius ve Trakya Garnizonu Komutanı Theodulus, Asemuslara mektup yazarak kendi yanlarına kaçmış olan Romalı esirleri geri vermelerini, yoksa herbir esir için 12 altın ödemelerini ve Hun kaçakları serbest bırakmalarını taleb etti [180].

Attila devrinde Bizans'a karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde, Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Artık, Hunlara ma-

---

[179] *Priskos*, s. 27; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 153.

[180] *Priskos*, s. 27-28; A. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, s. 215-216; E. A. Thompson, *The Isaurians Under Theodosius II*, Hermathena, 68, 1946, s. 61; G. Monojlovic, *Chronique, Bulletins Spéciaux*, s. 624.

ni olacak hiçbir engel kalmamış oldu. Zaten Bizans İmparatoru, Attila'nın isteklerini bir efendinin emirleri olarak görüyor ve yerine getiriyordu[181]. Böylece Bizans ağır bir vergiye bağlanmış ve Hunların istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştı. Bu da Türk devlet geleneğine göre bir devletin kesin olarak hâkimiyet altına alınması için yeterli idi[182]. Yine bunun sonucunda Bizans'dan alınan altınlarla Hun hazinesi dolmuş ve Balkanlar'daki sınırları da oldukça genişlemişti[183].

Attila Doğu Roma'yı hâkimiyet altına alıp, Batı Roma politikasında yavaş yavaş değişiklikler yapıp, cihan politikasına adım adım yaklaşırken ülkesinde güçlü bir devlet yapısı meydana getirmişti. Devletin en tepesinden en altına kadar her kademede tam itaati sağlamış, gerek Hunlar gerekse tâbi kavimlerden başarılı olanları devlet hizmetine almıştı[184].

Yüksek Hun bürokrasisinin tepesinde tam olarak bilinmeyen bir soydan gelen iki kardeş bulunmaktaydı. Bunlar Onegesius (Onegesios) ile Scotta(s) idi. İsimlerine bakılırsa Pontus çevresinden Helenleşmiş barbarlardan geliyor olabilirlerdi. Bunun en çarpıcı delili Onegesius'un yaptığı antik hamamdı. Yunanca, Lâtince ve Hunca'yı çok iyi biliyorlardı. Onegesius, Attila'dan sonra en büyük makama sahipti. Bir ölçüde büyük vezir idi. Belki de İlek ile birlikte Hun İmparatorluğu'nun batı kanadından mesuldü. Maiyetinde esirlikten kurtulmuş olan Yunan ve Lâtin asıllı kişiler bulunmaktaydı. Sulh zamanlarında Hun ordusu onun komutası altında bulunurdu. Tahta sarayının yakınlarında Sirmiumlu bir ustaya hamam inşa ettirdiği, Attila'nın büyük oğlu İlek ile Akatir Hunlarına gönderildiği Priskos tarafından kaydedilmişti[185]. Onun en muteber adamlarından birisi idi. Komutan ve diplomat olarak büyük kabiliyetleri vardı. Romalılarla olan problemleri çözmede önemli roller oynamıştı[186]. Kardeşi Scotta ise Atti-

---

181 *Priskos*, s. 29.

182 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 80.

183 J. Harmatta, *A Hun Birodalom Felbomlása*, s. 183 vd.; Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 539.

184 F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 158 vd.; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 91;I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 62 vd., 107, 111 vd.

185 *Priskos*, s. 37.

186 Attila'nın ölümünden sonra büyük oğlu İlek, Onegesios'un desteğiyle tahta geçti. Hunların dağılmasından sonra, Onegesios'un adına son olarak Ren Nehri kıyısında Galler'de rastlandı. Bu onun adının bir Lâtin kaynağında göründüğü tek durumdu. Troyes'li Başpiskopos Lupus'un biyografisinde onun adı Hunigasius adı altında, Attila'nın tercümanı olarak geçiyordu. Priskos'da geçen Onegesios şekli, Hunigis(ios)'un aynı çağdaki Grekçe söylenişi olabilirdi. Onegesios kelimesinin aslı On-iyi-z (yani on-üge-z)'dir ve idarecilikle alakalı yüksek bir tabir olan Üge ile ilgili idi. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 54-56; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 62.

la'nın çok yakın dostu olmakla ün kazanmıştı. Gerçekten de Attila onu daha 442-43 yıllarında Doğu Roma'ya kaçmış olan kaçakların iadesini temin etmek ve aradaki meseleleri çözmek için İstanbul'a göndermişti. Bu belki de Tuna'da vezir idi[187]. Yine Tuna'daki yönetim biriminde Attila'nın önemli adamlarından birisi de Berichus idi. Geldiği yer bilinmemektedir. Bunların yanında Attila'nın amcası Aybars ve Attila ile ittifak yapmış Doğu Germen menşeli Laudarik (Laudaricus) bulunmakta idi[188].

Bu çok güvenilir insanlar hem savaş hem de barış zamanlarında Attila'ya yardımcı olmuşlardır. Bunların yanında Edekon ve Ardarik'de dikkat çekmektedir. Edekon Skir asıllı ve Attila'nın saray muhafızlarının kumandanı idi. Ayrıca Attila tarafından elçilik vazifesiyle İstanbul'a gönderilmişti. Burada Attila'ya suikast işine karışmış, daha sonra Attila'ya herşeyi itiraf etmişti[189]. Ardarik ise, Hun hâkimiyetini kabul etmiş olan Gepidlerin kralı idi. Savaş anında askerleriyle birlikte savaşa katılırdı. Attila'ya sadakati nedeniyle, onun değer verdiği adamları arasında idi. Hatta Attila'nın yaptığı görüşmelere bile katılırdı[190]. Got tarihçisi Jordanes, tarihinde onun hakkında şunları söylemektedir: "Ardarik, Attila'ya sadakati sebebiyle, onun görüşmelerine katılan en ünlü kraldı. Keskin bir zekası olan Attila, gerçekte bütün krallar arasında en çok ona güvenirdi. Ardarik'i sadakati ve nasihatleri meşhur yaptı"[191]. Ostrogot Kralı Valamer de Attila'nın en sadık ve güvenilir adamları arasında idi. Valamer, 40 yıl boyunca hiçbir kralları olmayan Ostrogotların başına atanmıştır. Onun vazifesi halkını Attila'nın savaşlarına sürüklemekti[192]. Bunların yanında Hun sarayında Attila'nın kâtipliğini yapan Rusticius'la, tercümanlık görevi bulunan Pannonialı Constantiolus da mevcut idi[193].

Attila'nın yanında bulunan ve mühim bir mevkii olan kişilerden birisi de Orestes idi. Savalı Orestes ile Attila'nın sarayında henüz hiçbir rol almamış erkek kardeşi Paulus, taşralı çiftlik sahipleri kökenindendi. Aile, baba Tatulus'un ismine bakılırsa Noricum'dan geliyordu. Orestes'in karısı da evvelce Noricum'a ait olan Poetovio'dan, daha az asil olmayan bir ailedendi. Kayınpederi Romulus

---

187 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 63.

188 D. Sinor, *Inner Asia and Its Contacts with Medieval Europe*, Londra, 1977, V, s. 29.

189 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 60 vd.; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 131 vd.; A. Thompson, *A History of Attila and The Huns*, s. 101; R.L. Reynolds-R.S. Lopez, *Odoacer: German or Hun?*, American Historical Review, 52, 1946, s. 36 vd.

190 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 63.

191 *Jordanes*, s. 125.

192 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 64.

193 *Priskos*, s. 45-47.

Comes, Priskos'a göre tecrübeli bir diplomattı. Tatulus'un çiftliği Sava ve Noricum sınırında bir yerde idi. Sahiplerini 445 veya 446 yılında Attila hâkimiyeti altına aldı. Bundan sonra yerlerinden sürülmedi ve tecrit edilmedi. Yunanca konuşan Orestes'in Attila'ya isteyerek mi yoksa emirle mi bağlandığı bilinmemekte ise de, Orestes'e ilk defa 449'da İstanbul'da Skir Edekon ile birlikte elçi olarak bulunurken tesadüf edildi. Orestes belki de Attila'nın sekreteri idi. Elçiliği sırasında Attila'ya karşı düzenlenmek istenen suikast planından Attila'yı haberdar ederek bu suikast tezgâhını bozdu. Hun protokolünde de bir kariyeri vardı. Nitekim Priskos'un da dâhil olduğu Bizans elçilik heyeti, Attila ile görüşmeden önce Scotta ve Orestes ile görüştü[194].

Attila'nın ölümünden sonra Orestes kendi malının mülkünün başına geri döndü. Kendini daha sonraki yıllarda gözden uzak tuttu. Birara Batı Roma'da casus olarak itham edildi. Batı Roma İmparatoru Julius Nopos'un imparatorluğunun ilk yıllarında Batı Roma ordusunun en üst komutanı oldu. Daha sonra İmparator Julius Nepos'u tahttan indirerek kendi oğlu Romulus'u son Batı Roma İmparatoru olarak tahta çıkardı. Attila yanında geçen mazisinden dolayı Roma sarayında Orestes'e hiç kimse karşı çıkamadı. Sadece, yine Attila'nın adamlarından olan Skir Edekon'un büyük oğlu Odovakar onun otoritesini kabul etmedi. Askerlere para, toprak, kendisine bizzat hâkimiyet talebinde bulunarak harekete geçti ve Orestes'i mağlûp ederek tarih sahnesinden sildi[195].

Attila'nın hükümet merkezinin (başkenti) neresi olduğu meselesi oldukça ihtilaflıdır. Birçok tarihçi Attila'nın sarayının, Rua zamanında orduların bulunduğu Tisa çevresindeki aynı yer de olduğunu, bazıları ise yerin tesbitinin mümkün olmadığını düşünüyorlar[196]. Bu düşüncelerin temelinde Priskos'un da dâhil olduğu Doğu Roma elçilik heyetinin izlediği yola bakarak, Attila'yı bugünkü Romanya düzlüklerinde aramaları yatmaktadır. Attila, 445 yılından önce Tuna ile güneydoğu Karpatlar arasındaki bölgede oturmuştur. Priskos, notlarında, "Naissus (Niş)'u terk ettikten sonra, Istros Irmağı'na doğru yolumuza devam ettik. Buralarda çok karışık ve dolambaçlı yollardan geçtik. Batıya doğru hareket ettiğimizi sanırken, güneş birdenbire karşımızdan doğdu. Yolları tanımadığımız için güneşin yanlış taraftan doğduğunu zannedenler bağırmaya başlamıştı. Zor aşılan bataklık bir yere geldik. Burada barbar kayıkçılar bizi kayıklara bindirip karşı tarafa geçirdiler ki, bu kayıklar ağacın gövdesi oyularak yapılmış şeylerdi.

---

[194] *Priskos*, s. 29, 32; J. Harmatta, *The Bogs of the Huns*, s. 138 vd.; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 110-112.

[195] P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 122; R. L. Reynolds-R. S. Lopez, *Odoacer: German or Hun?*, s. 48-53.

[196] E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 221; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 64-65.

Bu nehri aştık..." diye bahsetmektedir[197]. Yol bir dönüş yaptığı için böyle düşünüyorlardı. Niş'ten Bükreş'e gitmek gerçekten çok zahmetli idi. Attila'nın ordusundan bahsederken Priskos, Romanya düzlükleri ile alakası olmayan bilgiler vermektedir. Tuna'nın geçilmesinden sonra elçiler kuzeye doğru ülkenin içlerine çekiliyorlar, yolda Bleda'nın dul karısının köyünün yanında atlarından iniyorlar, ölen Bleda'nın eşi malına-mülküne sahip olmaya devam ediyor ve göl kıyısındaki kampları gece fırtınada parçalanmış, güç durumda kalmış Doğu Romalılara yardım ediyordı. Priskos'un bahsettiği göl tarzındaki bataklık bugünkü Macaristan'daki Banat'dır. Hatta burası 1514 yılında Lazarus'un yaptığı Macaristan haritası üzerinde de bulunmaktaydı[198].

Çok daha sonraları elçiler, tamamen ağaçsız bir düzlüğün ortasındaki ordunun bulunduğu yere varmışlardı. Priskos'un belirttiği bu yerleşme yeri Hunların eski bir merkezi idi ve buraya Aetius'un oğlu Carpilio Pannonia üzerinden ulaşmış, Attila da batı seferlerinden sonra Tuna'yı geçerek buraya dönmüştür. Merkezin kesin yönü Priskos'un anlattıklarına göre belirlenemez. Elçilerin arkalarında bıraktıkları yollarda geçen günlerin sayılmasından da Tuna'dan olan uzaklık kesin olarak tahmin edilemiyor. Durum, Priskos'da kayıtlı nehir adlarının yardımıyla da açıklanamaz. Bunlar Tuna'dan sonra sırayla şunlardır: Drekon, Tigas ve Tiphesas[199]. Bu nehir isimlerinden hiçbiri diğer kaynaklarca belirtilmiyor. Priskos'dan bir asır sonra Jordanes bir tanesini "Drinka" olarak kaydediyor. Buna karşın ikisini Tisia ve Tibisia olarak belirtiyor[200]. Doğu Romalı elçiler Attila'nın sarayına, Tuna'dan 7 gün süren, bir sürü dolambaçlı yolların ardından gelen, başka bir yolun sonunda olan, adına göre tarif edilemeyen birçok nehri geçtikden sonra vardılar. Bu arada bilinen, çok eski zamanlardan beri Crissos (Crisia) diye tanınan Köröş Nehri'ni geçmemiş oldukları ve o zamanlar bugünkü Arad şehrinin altından kollara ayrılan, birçok ismi olan Maris (Maros) Nehri'ne geldikleri halde isminin dikkati çekmemiş olmasıdır. Bugün, tarihî kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden Attila'nın başkentinin neresi olduğu anlaşılmamaktadır. Yalnız, umumiyetle tarihçiler burasının Macaristan'da ve Tisa ile Körös nehirleri arasında bir yerde olduğu görüşündedirler. Meseleyi ay-

---

197 *Priskos*, s. 32-33. K. Szabo, bu aşılan yerin Morava'nın Tuna ile birleştiği yerde bulunan Sırbistan'daki Szendrö olduğunu ileri sürmüştür. K. Szabo, *Priskosz Szonok és Bölcsész életeiröl S Történetirata töredékeröl*, I, Pest, 1878, s. 14.

198 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 65 vd.; F. Salaman, *Hol Volt Attila Főszálláshelye*, Századok, 15, 1881, s. 1-39.

199 *Priskos*, s. 38; S. Szeremlei, *Attila Székhelye H.-M.-Vásárhely Határában Volt*, Századok, 32, 1898, s. 887 vd.; R. Browning, "Where Was Attila's Camp?", *The Journal of Hellenic Studies*, 73, 1953, s. 143 vd.

200 *Jordanes*, s. 104.

dınlatabilecek tek ana kaynak olan Priskos'daki bilgilerin kifayetsiz olması meseleyi daha da güçleştirmektedir[201]. Hun başkentinin yeri tesbit edilememesine rağmen Priskos birçok zahmetten sonra ulaştıkları merkezdeki Attila'nın sarayı hakkında şu bilgiyi veriyor: "Birkaç ırmak geçtikten sonra köye geldik. Söylendiğine göre, burada Attila'nın bütün sarayları arasında en muhteşemi bulunuyordu. Saray çok süslü, güzel, direklerle inşa edilmiş ahşap binalar şeklinde idi. Etrafı tahta çit ile çevrilmişti ki, bu müdafaa için değil, süs olmak üzere yapılmıştı. Kral sarayının yanında Onegesius'un sarayı bulunuyordu. Attila'nın sarayından sonra en muhteşemi onunki idi. Bu da tahta çit ile çevrilmiş ise de, Attila'nın sarayı gibi kulelerle süslenmemişti...."[202]. Attila'nın başkent dışında başka yerlerde de büyük evleri ve sarayları vardı. Bunlar hakkında çok az şey bilinmektedir. Bunlardan biri Erdel'de ve Maros Nehri'nin vadisinde idi[203].

Uldız'ın temelini attığı Hun dış politikası gereği Batı Roma İmparatorluğu ile başlangıçta iyi ilişkiler içerisinde bulunan Attila, Doğu Roma'nın hâkimiyet altına alınmasından sonra politikasında belirgin bir değişikliğe gitti. Artık Batı Roma da boyunduruk altına alınacak ve sıra Sasanilere gelecekti. Çünkü efsaneye göre de bu sırada Harb Tanrısı Ares'in kılıcının Attila'nın eline geçmiş olması buna işaret sayılıyordu. Bu konuda Jordanes şu bilgileri vermekteydi: "Attila, tabiatı böyle olduğu için büyük işler yapacağına inanan insandı. Onun kendisine güvenini kılıcı sağlıyordu. Bu kılıç, İskit krallarının nezdinde daima kutsal addedilmiştir. Bir çoban inek yavrusunun topalladığını görünce, bu yaranın sebebini de bulamayınca endişeyle kan izlerini takip ediyor. Nihayet kılıca geliyor. Hayvan otlarken bu kılıcın üstüne basmış. Çoban işte bu kılıcı kazıyıp çıkararak hemen Attila'ya getiriyor. O, bu hediyeden dolayı teşekkür ederek, kendisinin bütün dünyanın imparatoru tayin edildiğini düşünüyor ve Ares'in kılıcı ile savaşlarda başarılı olmanın kendisine bahşedildiğine inanıyor"[204] bu anlayışla Hun dış politikasının ağırlık noktası Batı Roma'ya kaymış oluyordu.

---

201 Zs. Bátky, *Attila fö Szálláshelye és Palotájo*, Földrajzi Közlemények, 56, 1918, s. 128-135; R. Browning, "Where Was Attila's Camp?", s. 144-145; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, s. 221.

202 *Priskos*, s. 40. Attila'nın bu muhteşem sarayının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Priskos'un Onegesius'un sarayını Sirmium'lu bir savaş esirinin inşa ettiğini belirtmesinden dolayı, Attila'nın sarayını da aynı kişinin yaptığı düşünülmüştür. Bunun da kimliği belirsizdir. Ayrıca S. Stragowski Slavlar; F. Vámos ise Alanlar tarafından yapıldığını söylemişlerdir. Fakat büyük bir alanı kaplayan sarayın inşa şeklinin Slav, Germen, Hun veya mahallî mi olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. E.A. Thompson, "The Camp of Attila", *JHS*, 65, 1945, s. 112-115.

203 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 71.

204 *Priskos*, s. 53; *Jordanes*, s. 105 vd.

Hun-Batı Roma Münasebetleri

Hunların çağdaşı ve ondan sonraki kaynaklara göre, kısa süren fakat onlara sonsuz görünen Attila'nın hükümranlığı, "Avrupa'yı yetim bırakan" bir savaşlar tarihi idi[205]. Binlerce insanı savaşa zorlamıştı. Fakat buna karşın gerçek olan, Attila, hükümranlığının ilk iki yılı boyunca en azından Batı ve Doğu Roma'ya karşı hiçbir savaşı kendisi başlatmamıştı[206]. Buna rağmen Batı Roma, Attila'nın barışseverliğine karşı hiç de iyi şeyler düşünmüyordu. Bleda'nın ölümünden sonra, Hun meselesiyle uğraşan Carpilio ve Senatör Cassiodorus elçi olarak Attila'ya gönderildi. Attila, elçiler ile yaptığı görüşmeler sonucunda aradaki barışın süreceğine dair söz verdi. Bazı kaynakların söylediği gibi barış, Cassiodorus'un cesur ve parlak konuşması sayesinde değil, Batı Roma'nın verdiği tavizler neticesinde gerçekleşti. Bunun neticesinde Sava kıyısındaki Pannonia toprakları Hunlara bırakıldı. Diğer Pannonia bölgeleri ise zaten daha önceleri Hunların eline geçmişti[207]. Aynı zamanda Attila'ya Magister Militium unvanı tevcih edildi. Yeni unvan, rütbeye uygun olarak yıllık düzenli bir gelir anlamına geliyordu. Gerçekte ise, Batı Roma'dan alınan bir haraçtı[208]. Bu esnada Batı Roma askerî savunma hattı, Norikum Mediterraneum, Valeria Media, Poetovio (Ptuj/Pettau) ve Drava'dan geri çekildi. Hunlar ile görüşmeler devam ederken Britlerden (Britanya ahalisi) 446 yılında yardım istendiğine dair Aetius'a uzun bir mektup geldi. Fakat Attila'nın gücü karşısında bir Hun saldırısından korkan Roma yönetimi yardım isteğini karşılıksız bıraktı. Bu arada beklenmedik bir durum karşısında Attila'nın Doğu Roma'ya yönelmesi Batı Romalıları belirli bir süre rahatlattı[209].

27 Ocak 447 yılında erken saatlerde İstanbul şiddetli bir depremle sarsıldı. Theodosios duvarlarının uzun bir bölümü yıkıldı. 57 kule de parçalandı. Bunlar arasında tahıl deposu olarak kullanılanlar da vardı. Büyük bir zarara uğrayan başkent İstanbul açlık ve salgın hastalık tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Depremin etkilediği diğer Doğu Roma şehirlerinin de hasarı büyüktü. Bu şiddetli deprem sırasında Attila'nın seferi başladı. O ele geçen bu fırsatı değerlendirmek istedi. Verginin ödenmemesini ve kaçakların iade edilmemesini bahane ederek

---

205 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 81.

206 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 81.

207 O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 74 vd.; I. Tiçeloiu, "Über die Nationalität und Zahl der Von Kaiser Theodosius dem Hunnenkhan Attila Ausgelicferten flüchtlinge", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV, 1924, s. 84-87.

208 *Priskos*, s. 47; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 168-169.

209 B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 263 vd.; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford, 1973, s. 176-189; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 83.

imparatorluğu ordusuyla istilâ etmeye başladı. Attila'nın müttefikleri arasında Germenler de mevcuttu. Çok hızlı hareket eden Hun ordusunun karşısına, Utus Nehri kenarındaki Moesia'da Doğu Roma kuvvetleri çıktı. Roma ordu komutanı Arnegisculus'un da öldüğü kanlı savaştan sonra Attila onları geri çekilmeye zorladı. Hepsini imha etme gücüne sahipken Doğu Romalıları yok edemedi. Roma ordusu tahminen Tuna ve deniz tarafından korunan Scythia Minor (Dobruca) kalesine çekildi. Savaş süresince Attila'nın ordusunu yandan ve arkadan tahrip etti. Attila bu yüzden İstanbul'a ulaşmak için Serdica (Sofya) üzerinden dolaştı. Bu sırada Doğu Roma ahalisi yoğun bir çalışmayla başkentin duvarlarını yeniden inşa etti[210].

İstanbul surları önünden geri dönen Attila'nın ordusu, Termopil'e kadar depremden tahrip olmuş birçok şehri yakıp yıktı (tek tek kaynaklar 70 kadar şehrin yok edildiğini bildiriyor). Eskiden Doğu Roma kaynakları Hunların manastırları yıkmadıklarını, rahip ve rahibeleri öldürmediklerini, kutsal kişilere ait mezarlıkları, kiliseleri tahrip etmediklerini yazarken, bu savaş dolayısıyla Balkan manastırlarına, Drizipera'daki ünlü Alexandros Manastırı'na ve ganimet ümidiyle mezarlara zarar verdiklerini belirttiler. Belki de buna sebep, ülkenin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak Germen ve İranlı yağmacıların hareketi idi[211].

Bu sırada Attila gücünün zirvesinde bulunan orduyu geri çekti. 448 yılında Patricius Anatolius aracılığıyla barış imzalandı. Attila antlaşma şartlarının yerine getirilmesi için, seçkin adamlarını birbiri ardınca İstanbul'a gönderdi. Bu arada söz verilen para kendisine teslim edilmezse savaşla tehdit etti. Ayrıca, Tuna'nın güney kıyısında, aşağı yukarı 500 km genişliğindeki Tuna kıyısında Pannonia'dan Novae (Swiştow)'ye kadar 5 günlük yolculukla aşılabilecek olan sahanın boşaltılmasını ve pazar yerinin kurulmasını istedi. Pazar yerinin kurulması için düşünülen yer Naissus (Niş) şehri idi. Çünkü Hunların gelecekte bir pazar yerine ihtiyaçları vardı. Hayvanlarını, hayvansal ürünlerini, kölelerini ancak bir pazar yerinde tahıl, tekstil ve lüks ihtiyaç maddeleri ile değiştirebilirlerdi[212]. Attila karşısında çaresiz kalan Doğu Roma için tek kurtuluş yolu, Attila'nın ortadan kaldırılması idi. Bu sebeple bir suikast tasarlandı. Bu sıralarda, Doğu Romalıların Hunların ele geçirdiği bazı bölgelerden uzak durmalarını, kaçakların iade edilmesini ve bunların askerî kuvvet olarak kullanılmaması istekleriyle dolu Attila'nın mektubunu getiren Hun elçileri Edekon ile Orestes İstan-

---

210 *Procopius*, s. 330-331; H. Homeyer, *Attila*, s. 80.vd.; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 83-87.

211 F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 169.

212 *Priskos*, s. 28-29; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 87.

bul'a gelmişlerdi. İmparatorun başvekili Hadım Chrysaphius, tercüman olan Bigila ile bir plan hazırladı. Daha sonra imparatorun da onayladığı plana göre, çok para ile aldattıklarını sandıkları Attila'nın yakın adamı ve muhafızlarının başı olan Edekon ülkesine geri döndüğünde Attila'yı öldürecekti. Bunun için geri dönen Hun elçileri ile birlikte Maximinos başkanlığında, Priskos'un da dâhil olduğu bir Doğu Roma elçilik heyeti Attila'ya gönderildi. Heyetin başkanı Maximinos ile Priskos'un bu plandan haberi yoktu. Bigila ise tercüman vazifesi ile bulunuyordu. Gerçekte ise suikast için gerekli parayı ve rabıtayı sağlayacaktı. Fakat Edekon'un Attila'ya herşeyi anlatmasıyla suikast planı açığa çıktı. Bunun üzerine Attila, üzerinde suikast için kullanılacak para ile birlikte Bigila'yı yakalatarak tutuklattı. Romalıların Attila'dan kurtulmak için son ümitleri de böylece tükendi[213].

Uzun bir yolculuktan sonra Attila ile görüşmek bahanesiyle elçilerin Hun ülkesine geldiği sırada, Hun dış politikasında büyük değişikliklerin meydana geldiği görüldü. Bu ana kadar ittifak halinde bulunan Batı Roma'ya karşı Attila'nın tutumu değişmeye başladı. Dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek için Doğu Roma'dan sonra sırada Batı Roma Devleti vardı. Bu sebeple âcz içindeki Doğu Roma'nın hazırladığı plandan baştan beri haberi olan Attila onlarla yeniden antlaşma imzaladı. Bu sırada Batı Roma'ya karşı girişmeyi düşündüğü seferi meşrulaştırmak için bahaneler aradı. 441 yılında Sirmium'un kuşatılması sırasında cereyan eden hadiseyi gündeme getirdi[214]. Attila'nın bu diplomatik manevraları Priskos'da şu şekilde anlatılmaktaydı:

"Yedi gün yol gittikten sonra bize kılavuzluk yapan İskitler'in emriyle bir köyde durduk. Söylediklerine göre Attila da bu köye gelecek ve biz de arkasından gideceğiz. Burada Batı Romalıların elçileriyle karşılaştık. Onlar da bizim gibi Attila'ya sefarete gelmişlerdi. Bunlar arasında Comes unvanını taşıyan Romulus, Norikum (Noricae) vilayeti valisi Promutus, askerî kumandan Romanus vardı. Aetius'un Attila nezdine kâtip olarak gönderdiği Constantius ve Edekon ile birlikte olan Oretes'in babası Tatulus da bunlarla beraberdi. Fakat bu son iki kişi elçilik heyetine dâhil olmayıp bunlarla birlikte seyahat ediyorlardı. Constantius bunlarla İtalya'da tanışmıştı. Tatulus'un ise Romulus ile akrabalığı vardı Çünkü oğlu Orestes Romulus'un kızı ile Noricum'un Patavione şehrinde (Avusturya'nın Yugoslavya sınırı) evlenmişti. Elçiler ise Attila'yı teskin etmek ve gönlünü almak için gelmişlerdi ki, Attila Constantius'dan altın kadehler aldığı için Sylvanus'u talep ediyordu. Bu Constantius Batı Galyalı idi. O da şimdiki

---

213 *Priskos*, s. 29-31; H. Schreiber, *Die Hunnen*, s. 167 vd.

214 F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 170-171.

Constantius adlı halefi gibi Attila ve Bleda nezdinde kâtip olarak gönderilmişti. İskitler Pannonia şehri olan Sirmium (Mitrovica)'u muhasara ettikleri zaman Constantius, şehrin piskoposundan şehir alınır ve hayatta kalırsa kendisini ve esir edilen şehir sakinlerini fidye vererek kurtarması için altın kadehler almıştır. Şehrin zabtından sonra Constantius bu mesele ile alakadar olmayıp bir iş için Roma'ya gittiği zaman, kadehleri Sylvanus adlı birisine altın karşılığında rehin vermiş ve belirli bir zaman zarfında ödünç altınları iade edip rehin verilen kadehleri geri almazsa Sylvanus onları istediği gibi kullanabilir diye şart koşmuştu. Bunlar duyularak Constantius Attila ve Bleda tarafından kazığa oturtularak öldürülmüş ve Attila da bu Sylvanus'u talep etmişti. Çünkü onu hırsızlıkla itham ediyordu. Bunun için Batı Roma İmparatoru ve Aetius tarafından elçiler gelerek Sylvanus'un kadehleri Constantius'dan rehin olarak aldığını, sonra Tanrı'ya takdim edilen kadehler kendisi tarafından kullanılmayacağı için bu kadehleri bir rahibe sattığını anlatmak, bu doğru sebepler ve Tanrı korkusu için kadehleri istemekten vazgeçer ise, bu kadehlerin karşılığı olan altınların verileceğini, fakat hiçbir kabahati olmadığı için Sylvanus'u talep etmemesini rica edeceklerdi. Elçiliğin seyahat maksadı bu idi"[215].

Campus Mauriacus Savaşı

Attila Batı Roma üzerine yapacağı sefer için hazırlanırken, bir yandan da diplomatik ataklarını sürdürdü. Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria, imparator tarafından tahta ortak olunmaması için bekar kalmaya zorlandı. Fakat 449 yılında sarayda patlak veren bir skandaldan sonra İstanbul'a gönderildi ve sarayda göz hapsinde tutuldu[216]. Aşağılanan Honoria, 450 başlarında gizlice Attila'dan yardım istedi. Ayrıca ona altın bir nişan yüzüğü de gönderdi. Bu teklifi kabul eden Attila, Valentinianus'dan nişanlısının hissesine düşen Galya bölgesini başlık (drahoma) olarak istedi. Attila karşısında zor durumda bulunan kuzeni II. Theodosios'un da bu talepleri desteklemesinden korkan imparator, Honoria'yı 450 ilkbaharında Roma'ya geri çağırdı. Ardından göstermelik bir evlilikle kardeşini gelin etti[217]. Bunun üzerine savaş tehdidinde bulunan Attila Batı Roma imparatorluğunun yarı hükümdarı gibi davrandı. Ordusunu harekete geçirirken hedef şaşırtmak ve Batı Roma'yı iyice hazırlıksız yakalamak için, gayesinin Hun ülkesinin kuzeyinde oturan Germenlerin isyan teşebbüslerini bastırmak olduğunu söyledi. Bu arada Batı Roma İmpa-

---

[215] *Priskos*, s. 39-40.

[216] C.D. Gordon, *The Age of Attila*, s. 104-105; Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 540-541.

[217] T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, s. 333-334; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 270.

ratorluğu'na da haber göndererek Romalıların dostu olduğunu, ordusu ile de ihtiyaç duydukları anda yardım edeceğini bildirdi. Ayrıca Frankları mağlûp ettikten sonra Frank Devleti'nin dağılması ve kralın ölmesi üzerine kralın büyük oğlunun kendisinden yardım istediğini de bahane etti. Halbûki Attila'nın esas hedefi Germenler ve Vizigotlar ile ittifak yapmak idi[218]. Bu arada Doğu Roma imparatoru II. Theodosios, 26 Temmuz 450 yılında av esnasında atından düşerek ağır şekilde yaralandı ve iki gün sonra öldü. Bunun üzerine tahta Markianos (450-457) geçti. Kendisini kiliseye adamış olan Theodosios'un kardeşi Pulcheria ile evlenerek, kendisine gerekli olan devlet otoritesini tesis etti. Birçok bakımdan zor durumda olan yeni Doğu Roma İmparatoru'na da isteklerini kabul ettiren Attila, arkasını da böylece sağlama almış oldu[219].

Attila'nın zengin ve verimli topraklara sahip Galya'yı ele geçirme planında belki de 448 yılında Attila'nın sarayına kaçan Eudoxius'un tesiri bulunmakta idi. Eudoxius, imparatorluğa karşı isyan eden Bagaudlar (çiftci) ayaklanmasının lideriydi[220]. 448 yılında Gal tarihinde hakkında şu bilgiler verilmekteydi: "Eudoxius, tıp doktoru, hiddetli ama ilimde çok tecrübeli, eğitilmiş adam. Her zaman Bagaud ayaklanmasına katılmış, şimdi Hunlara kaçtı"[221]. Merkezî Roma iktidarı ve senatör aristokrasisine karşı yapılmış olan çiftçi ayaklanmaları bir buçuk asırlık bir geçmişe dayanıyordu. Ancak 10 yıl önce bastırılmış ve Tibatto tarafından yönlendirilmiş olan ayaklanma Eudaxius'un yönetiminde yeniden başladı. Loire bölgesinde başlayan ayaklanmanın tam tarihi meçhuldü. Fakat 435-448 yılları arasında yapıldığı sanılan ve geniş halk kitlelerinin de katıldığı ayaklanmanın sebepleri hakkında kaynaklarda verilen bilgiler Roma'nın içinde bulunduğu durumu da göz önüne sermekteydi[222]. Aynı çağda Treveri (Trier)'de doğmuş olan Massilia (Marsilya)'lı Salvianus şunları yazmakta: "Alçak, merhametsiz hâkimler tarafından soyulmuş, canından bezdirilmiş, ezilmiş olan Bagaudlar hakkında, bana, onların Romalı hürriyet haklarını kaybetmekle, aynı zamanda Romalı isme bağlı saygılarını kaybettikleri söyleniyor. Onların şansızlıkları kendi günahları olarak görülüyor. Bu adı onlara biz takmamıza rağmen, zavallı diye adlandırılmalarının nedeni bile kendileri görülüyor. Onları köpek sürüsü diye adlandırıyor ve onları haydutluk yapmaya biz kendimiz zorladığımız halde, lanetli caniler olarak gösteriyoruz. Çünkü eğer bizimkilerin haksızlıkları, hâ-

---

218 *Priskos*, s. 57-58; *Jordanes*, s. 106-107; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 97-98.

219 E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 124,133; F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 171; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 99.

220 P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 112.

221 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 100.

222 J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 275-290; L. Hambis, *Attila et Les Huns*, s. 76 vd.

kimlerin soysuzlukları, onları sonuçta mülklerine el konulmasına mahkûm etmeseydi ve bunlar vergi toplayan kurumun kazanç hırsıyla yaptığı ticaret gibi, bunu kendi kazancı yapmasaydı, vergi tayini başlığı altında kendi yağmalarını yapmasaydılar başka ne Bagaud huzursuzluğunu ortaya çıkarırdı? Artık başka hiçbir yol yoktu. En azından çıplak canlarını kurtarmaya zorlanmışlardı. Çünkü özgürlüklerini tamamen kaybettiklerini görüyorlardı. Eskiden olanların aynısı olmuyorsa bugün ne oluyor? Bugüne kadar Bagaud olmayan, bundan sonra olmaya zorlandı. Yani Bagaudlar en azından çıplak hayatlarını kurtarmayı denediler. Ama diğerlerinin başına neler geldi? Yoksullar yağmalandı, dullar yürekler acısı ağıtlar yaktı, öksüzler ezildi. Kalabalık ve hiç de basit bir soydan gelmeyen, aksine iyi yetişmiş, okula gitmiş insanlar düşmana kaçtılar. Devlet takibinin işkencesi altında inlemek istemiyorlardı. Barbarların yanında, Roma insanlığını aradılar. Çünkü Romalıların yanında, barbar, insanlık dışı hareketlere katlanmak mümkün değildi. Yeni barbarların arasında yabancı hayat tarzını, Romalıların içinde öfkeli haksızlığa yeğlediler. Bu nedenle ya Gotlara veya barbarların hüküm sürdüğü başka yerlere göç ettiler. Başka yere gittiklerine hiçbir zaman pişman olmadılar. Çünkü esirlik görüntüsü altında hürriyette yaşamak, hürriyet görüntüsü altındaki esirlikten daha iyidir"[223].

Bu durum sadece Batı Roma için değil, Doğu Roma için de geçerli idi. Nitekim Priskos'un verdiği bilgilerde Doğu Roma'nın hali de çarpıcı şekilde ortaya konmaktaydı. "Onegesius'un sarayının çiti etrafında dolaşırken kıyafetinden İskit sandığım bir barbar yanıma gelerek bana Grek dilinde "Khaire" diyerek selam verdi. Bir İskit'in Grekçe konuşmasına hayret ettim. Çünkü bunlar kendi dilini, Hun, Got veya Roma dilini konuşurlardı. İskitler arasına karışmış Romalılar vardı. Fakat onlar kolay kolay Grek diliyle konuşamıyorlardı. Sadece Trakya ve deniz kenarındaki İllyria'dan getirilmiş olan esirler konuşabiliyorlardı. Halbûki bu esirleri yırtık elbiseleri ve kirli saçlarından dolayı herkes kolayca tanıyabilirdi. Bu durum da talihsiz insanlar olduklarını gösteriyordu. Bu adam ise zengin bir İskit görünümü verdi. Çünkü güzel giyinmiş ve saçı daire şeklinde traş edilmişti. Selamını aldım ve ona kim olduğunu, barbar topraklarına nasıl geldiğini, niçin İskit hayatı sürdürdüğünü ve nereli olduğunu sordum. O da cevap olarak niçin bunları sorduğumu sordu. Ben de "böyle güzel Grekçe konuşman meraklandırdı" dedim. O zaman gülerek aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak gayesiyle Moesia'nın Tuna Irmağı kıyısındaki Viminacium'a geldiğini söyledi. Burada uzun müddet kalmış ve zengin bir kadın ile evlenmiş. Fakat bu mutluluğu uzun sürmemiş. Zira İskitler şehri zabtedince, zen-

[223] *Salvianus*, bkz. *Monum. Germ. Auct. Ant.*, neşr. C. Halm, I, Berlin, 1877, s. 90-91.

gin olduğundan Onegesius tarafından esir alınmış, zira onların adetlerine göre esirleri önce Attila, sonra da diğer İskit ileri gelenleri seçiyorlarmış. Bundan sonra Romalılar ve Akatirlere karşı olan savaşlarda yararlık göstererek elde ettiği ganimeti efendisine vermiş, bu suretle İskit âdeti üzerine esaretten kurtulmuş. Sonra bir barbar kadın ile evlenmiş, çocukları da olmuş ve Onegesius ile aynı masada yemek yiyor, şimdiki halini eskisinden çok daha iyi görüyordu. İskit arazi sahipleri savaştan sonra sakin bir hayat sürüyorlardı. Herkes kendi serveti ölçüsünde bir hayat geçirir ve kimseye yük olmazdı. Halbûki Romalılar harpte tamamıyla mahvolurlardı çünkü kurtuluşu başkalarından beklerlerdi. Efendileri de silâh taşımalarına müsaade etmezdi. Silâh taşıyanlar da kumandanların kötülüğünden bir türlü eski mevkilerini elde edemezlerdi. Sulhta ise insanın hali savaştan daha zordur. Çünkü vergileri çok ağır ve kötü insanların zulümleri fazladır. Güçlü olanın sözü geçer. Zira bütün bunlar kanunların herkese eşit olarak uygulanmamasından doğar. Kanunlardan orada sadece zenginler istifade eder ve kanuna aykırı davranan zengin, yaptığı suçun cezasını görmez. Fakir ise, hele o kişi hukuktan anlamıyorsa bu şekilde kanunlar onu daha fazla ezer. Malı mülkü elinden alındığı gibi, hayatî tehlikesi de söz konusu olur. Çünkü hakka ulaşmak sadece parayla olur. Avukat ve hâkimlerin aldıkları paralar hiç de dengeli değildir. Kim çok para verirse mahkemeye dahi çıkmadan işini halledebilir. Bu ve buna benzer misaller anlattı bana. Ben bunlara cevap olarak sakince beni dinlemesini rica ettim ve dedim ki: Roma'yı kuranlar çok iyi, temiz ve halis niyetli insanlardı. Onlar öyle bir kanun çıkarmışlar ki, insanlar mesleklerine göre ayrılsınlar, bazıları hukuk koruyucuları olsunlar, bazıları silahdan anlasınlar ve savaş talimleri yapsınlar, başka hiçbir şeyle uğraşmadan savaşa hazırlıklı bulunsunlar ve bu savaş tâlimini kazandıktan sonra korkularını yenip, savaşa cesur bir şekilde katılsınlar. Bir diğerleri ise ziraatle uğraşsınlar, tarlaları işleyip mahsullerle savaşa gidenleri beslesinler. Yine başkaları ise haksızlık görmüş olanları himayeleri altına alıp, onların hakkını savunmak için kanunlara göre koruyuculuk yapsınlar. Ayrıca hâkimlerin yardımlarının olması da sebepsiz değildi. Çünkü bunlar, hâkimlerin kararına göre kazanan insanlar haklarını alabilsinler, kaybeden taraf da verilen cezadan fazlasını çekmesinler diye varlardı. Eğer bunlar olmasalar başka davalar çıkabilirdi. Kazanan taraf daha fazla kuvvet kazanabilirdi. Kaybeden taraf da haksız düşüncelere dalabilirdi. Askerler ziraatçilerden nasıl ücret alıyorlarsa, kanun önünde dava açanların da ücretleri vardı. Çünkü bizim için bir iyilik yapılınca, iyiliğe kaşı minnettar olmamız doğru değil mi? Bir atçının atına bakması, bir öküzcünün öküzlerini, avcının köpeklerini beslemesi ve insanın kendi menfaatine gelen herhangi bir şeye bakması zorunluydu. Bunun gibi kendi haksızlığının bir bedeli olarak mahkeme ücreti ödemesi de kaybeden tarafa ait oluyor.

Bir başka taraftan ise, davaların uzun oluşunun sebebi hakkı gözetmek için oluyor ki, hâkimler alelacele karar vermesinler ve böylece hakkı göz önünden kaçırmasınlar. Bunun için davayı geç bitirmek daha iyi. Çünkü insan aleyhinde ve hakkı icad eden Allah'a karşı da günah olmuyor ve kanun herkese aynı oluyor. O kadar ki İmparator bile kanunlara uymalıdır ve imparatorun suçlamasına, isteğine göre işler olmuyor. Eğer öyle olsaydı zenginler fakirlerin aleyhine istediklerini (zulüm) yapabilirlerdi. Ancak ceza çekmeden gizlice kaçanlar olabilir. Tabiatıyla zenginlerde de fakirlerde de bunun örneklerini bulabiliriz. Şayet suç işler ve suçlama kâfi değil ise, cezadan kurtulmuş olabilirler ve bu sadece Romalılarda değil her yerde böyledir. Ona dönerek, senin hürriyet kazanman seni savaşa götüren sahibinden değil, sadece talihinin iyi gitmesinden bilesin dedim. Çünkü bir cahil olarak düşman onu kolayca öldürebilirdi. Eğer savaştan kaçsaydı bu sefer kendi sahibi tarafından cezalandırılacaktı. Romalılar hizmetçilere daha iyi, hoca ve peder gibi davranıyorlardı. İyi davrandıkları zaman karşılık olarak iyilik görüyorlardı. Fakat hataları için kendi çocukları gibi cezalandırıyorlardı. Romalılara göre ölümle cezalandırmak yasaktı. Onlarda hürriyetin çok çeşidi vardı. Bunu sadece hayatta iken değil öldükten sonra da kullanabilirlerdi. Çünkü servetleri hakkında istedikleri gibi karar verebilirler ve ölülerinin mülk hakkında vermiş oldukları kararı da kutsal sayarlardı. Daha birçok açıklamalarda bulundum ve ağlayarak, gerçi Romalıların kanunları güzel, fakat şu anda idarede bulunanlar eskilerin vicdanını taşımadıkları gibi onları da kötülemektedirler dedi"[224].

451 yılı başlarında Attila, Hun ve müttefiklerinden oluşan oldukça büyük sayıdaki gücü Galya'ya doğru harekete geçirdi. Bu arada sefere çıkmadan önce Doğu-Batı Roma imparatorlarına birer elçi göndererek, "Hem benim hâkimim hem de senin hâkimin olan Attila, hiç vakit kaybetmeden bir saray yaptırmanı ve oraya kendisini kabul etmeni emir buyurdu" mesajını iletti[225]. Böylece daha başlangıçta korku salarak büyük bir psikolojik üstünlük elde etti. Zaten Jordanes'in dediği gibi "Bu kurnaz adam harpte silah kullanmadan önce, yalan ve hileyi çok iyi kullanıyordu"[226]. Esasını Hunların oluşturduğu orduda, en büyük ağırlığı Germenler oluştururdu. Bunun dışında hayli kalabalık olarak kralları Ardarik ve Valamir'in komutasındaki Gepidler ve Ostrogotlar ile Rugi, Skir, Quad, Alaman, Herul, Thüring, Burgund ve Franklar da Hun ordusunun diğer

---

[224] *Priskos*, s. 41-43.

[225] *J. Malalas*, A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne, 1986, s. 195-196.

[226] *Jordanes*, s. 110.

kısmını meydana getirdi[227]. Attila ordusunu iki kısma ayırdı. Bir kısmını Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerinin ele geçirilmesine memur etti. Diğer kısım ise Tuna'nın sol sahillerinden ilerleyerek güzergâhları üzerindeki kavimleri itaat altına almakla yükümlü idi. Sonunda iki ordu Ren sahillerinde birleşti[228]. Attila Galya'ya doğru ilerlerken, Germenlerden bir kısmını yedek olarak geride bıraktı. Ayrıca az sayıdaki bir Hun atlı birliğini İranlılara karşı ayaklanan Ermenilere destek gayesiyle gönderdi. Az sayıdaki Hun atlıları Kafkas geçidindeki İran sınır barikatlarını yaramadı. Bu sebeple 26 Mayıs 451'de Avrair bölgesindeki trajik savaşta Ermenilerin korkunç yenilgisine mani olamadı[229].

Galya'ya doğru harekâta başlayan Attila Ren Nehri'ni geçerek Galya'nın kuzeydoğusundaki şehirleri ele geçirmeye başladı. Bu arada, Galya'da Romalıların dostu olarak bulunduğunu, gayesinin hâkimiyeti altından kaçan Vizigotları tedip etmek olduğunu ilan etti. Muazzam Hun ordusu karşısında şehirler birer birer teslim oluyor, kaleler ele geçiriliyordu. Roma kuvvetleri bile ric'ata mecbur olmuş ve Loire sahillerinde toplanmıştı. Hun ordusuna karşı koyacak hiçbir kavim bulunmuyordu. Bazı Burgund ve Frank grupları mukavemet etmek istemişlerse de, Hun ordusu tarafından mağlûp ve perişan edilmişlerdi. Galya bölgesindeki şehirlerden sadece Paris ile Troyes Hun saldırısından kurtulabildi. Bunun üzerine halk arasında, iki şehrin azizler tarafından korunması sayesinde kurtulduğu inancı doğdu[230].

Attila ilerlemesine devam ederken, arkasında kuvvetli bir kale olan Metz'i bırakmak istemediğinden şehri muhasara etti. Fakat şehir müthiş bir mukavemet gösterdiğinden muhasarayı kaldırarak çekilmek isterken kalenin bir tarafının yıkıldığı haberi gelmesi üzerine, şiddetli bir hücumla 7 Nisan tarihinde şehri ele geçirdi[231]. Grégoire de Tours kroniğinde Metz'e gelen Hunlar hakkında şu bilgileri vermekteydi: "Hunlar Pannonia'yı terk ettikten sonra, Paskalya bayramından bir akşam önce Metz'e geldiler. Şehri tahrip ettiler. Birçok insanı hatta rahipleri bile öldürdüler. Koca şehirde rahip Stephan'ın oratoryası dışında hiçbir şey kalmadı. Bu oratorya hakkında duyduklarımı anlatmadan geçemeyeceğim. Söylenenlere göre düşmanlar şehre gelmeden bir gün önce, rahip Stephan bir konuşma yapmış ve bu konuşmada insanlara şehirlerini korumalarını, şehri

---

227 *Jordanes*, s. 108; I. Bóna, *De la Dacie Jusqu'a Erdöelve L'époque de la Migration des Peuples en Transylvania (271-895)*, bkz. *Histoire De La Transylvanie*, ed. B. Köpeczi, Budapest, 1989, s. 82-84.

228 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 121-124; L. Hambis, *Attila Les Huns*, s. 81.

229 O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 80-81; N. H. Baynes, "Roma and Armenia in the Fourt Century", *English Historial Review*, 25, 1910, s. 625-643.

230 H. Homeyer, *Attila*, s. 145-147; C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, s. 119-122.

koruyamazlarsa bile en azından oratoryayı korumalarını söylemiş. Havârîler de şehrin çok günahkâr olduğunu ve korunamayacağını ancak oratoryanın sağlam kalabileceğini söylemişler. Hiç şüphesiz bu oratorya onların sayesinde ayakta kalmıştır"[232].

Metz şehrinin yanmış harabelerini arkasında bırakarak ilerlemesine devam eden Attila, Reims şehri önlerine geldi. Bu muhteşem ordunun hareketini öğrenen ahali şehri terk ederek civara kaçtı. Şehirde yalnız piskopos Nicasius ile birkaç kişi kalmıştı. Hun ordusu bunun üzerine hiç mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdi[233]. Daha sonra Attila ordusu ile güneybatıdaki Orleans şehrine geldi ve Loire taş köprüsü ile korunan, çevresi yuvarlak kalelerle sağlamlaştırılmış şehri muhasara etti. Köprünün çok büyük bir ehemmiyeti vardı. Çünkü oraya sahip olan Vizigotların ülkesine giriş ve çıkışa hâkim oluyordu. Köprübaşındaki muhkem şehir Orleans da önemliydi. Şehir yeteri kadar ahalisi ve gücü olmasına rağmen böyle bir kuvvete daha fazla dayanamazdı. Nitekim Alanların kralı ve şehrin sahibi Sangiban Hunlara katılarak şehri teslim etmeye karar verdi[234]. Bu sırada Aetius da Galya bölgesindeki barbarlardan oluşan Roma ordusuyla Galya'ya geldi. İlk iş olarak Vizigot Kralı I. Theodorik'in yardımını sağlamaya çalıştı. Yaklaşan tehlikenin büyüklüğünü sezen Theodorik Aetius'a yardım etmeye söz verdi. Vizigotların merkezi Toulouse'de dört oğlunu bırakıp, büyük oğlu Thorismund ile Theodorik'i alarak Aetius'la buluşmak için yola çıktı[235]. Gotların Aetius'la işbirliği yapması hususunda Sidonius şu bilgileri kaydet-

---

231 *Prosper Tiro*, s. 480; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 175-177; A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, Londra, 1986, s. 148-149.

232 *Grégoire de Tours*, bkz. *Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum*, I, neşr. W. Arndt, 1885, s. 67-72; H. Homeyer, *Attila*, s. 143-144.

233 *Chronican Paschale*, bkz. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, neşr. L. Dindorf, Bon, 1832, s. 583; A. Malet-J. Isaac, *Histoire Romaine*, Paris, 1925, s. 431-432; A. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, s. 235 vd.

234 Cassiodorus, *Variae*, bkz. *Monumenta Germaniae Historica*, neşr. Th. Mommsen, XII, Berlin, 1894, s. 157; *Jordanes*, s. 108-109; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 155 vd.; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 288-290; B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, s. 65.

235 Vizigot ordusunun bu hareketi hakkında Gregoire de Tours kroniğinde şu bilgiler verilir: "Hun Kralı Attila, Galya'nın bir çok şehrini yakıp yıktıktan sonra, Metz'den Orleans'a ilerledi. İnsanlar o sıralarda Orleans'ta Piskopos olan Anianus'a ne yapmaları gerektiğini sordular. Anianus da onlara şehrin duvarına gidip, tanrının onlara yardım gönderip göndermediğine bakmalarını söyledi. Çünki Anianus, Aetius'un yardımına gelmesini bekliyordu. Hunlar saldırıya geçmeden az önce Aetius, Got kralı Theoderich, onun oğlu Thorismund ve onların ordularıyla birlikte geldi. Düşmanın üstüne saldırıp onları püskürttüler. Attila düzlüğe geri çekilmek zorunda kaldı ve Metz'de yeni bir saldırı için hazırlanmaya başladı. Bunu haber alan rakipleri de bir karşı saldırı için hazırlandılar". H. Homeyer, *Attila*, s. 150-152; F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, s. 177-178; *Jordanes*, s. 110; *Sidonius* , s. 327-330; *Prospèr Tiro*, s. 481.

ti: "Aetius Alpleri terkeder etmez, Gotların can düşmanları olan Hunları ülkelerinde her an beklediklerinin haberini aldı. Bunun üzerine cesaretini toplayarak Avitus'un yanına gitti ve Hunlar karşısında Gotlar ile Romalıların birleşmesi için yardım istedi. Avitus bu teklifi kabul edince, Aetius yola çıkarak Hunların izlerini takip etti. Gotlar, kendilerine söylenen sözleri dinliyorlardı. Çünkü rezil olmak yerine her türlü kötülüğü göze alıyorlardı"[236]. Bu arada Sangibus'un verdiği kararı da haber alan Aetius, şehrin müdafasına derhal askerî kuvvetler sevk etti. Attila şehri zaptetmek istediyse de, mühim bir müdafaa ile karşılaştı. Ahalinin bu direnişi, Aetius ve Theodorik'inde askerleriyle şehrin yardımına gelmesini sağladı[237].

Vizigot Kralı I. Theodorik, Attila ile hareket eden Alan, Burgund, Frank, Sarmat, Saksonlar gibi Galya ordusunun büyük bölümüyle karşı karşıya geldi. Attila, savaş için uygun bir yer aramak ve rakiplerini oraya çekmek için geri çekildi[238]. Bu sırada ordunun moral gücünü arttırmak gayesiyle topladığı askerlere bir konuşma yaptı. Jordanes'in yazdıklarına göre Attila şunları söylemiştir: "Ordusunun sendelemeye başladığını gören Attila, onları şu sözleriyle cesaretlendirmeye çalıştı: Bu kadar çok kavim üzerinde kazandığınız zaferlerden sonra, şimdi dünyayı istilâ etmek üzere olduğunuz sırada sizi gayrete getirmeyi uygun bulmam. Çünkü bu ancak acemi komutanlara, tecrübesiz orduya karşı söylenir. Zaten savaştan başka bir şey tanır mısınız ki siz. Bir erkek için, elinde silâhı ile intikamını alması kadar güzel bir şey var mıdır? Tabiatın, kalbi intikam hırsıyla doldurması en büyük bir lütuftur. Bunun için her halükarda düşmana hücum edelim. Çünkü daima ilk hücum eden daha cesurdur. Bu birleşmiş çeşitli kavimleri önemsemeyiniz. Zaten müdafaa için birleşme de korku alametidir. Görüyor musunuz? Daha hücumdan evvel onları korku sardı. Tepelere çıkmak istiyorlar. Fakat buraları da onları kurtaramıyacak. Düz yerlerde sığınacak yer arayacaklar. Bunu da başaramayacaklar. Romalıların pek beceriksiz silâh kullandıklarını biliyoruz. Bunun onlar için ilk başarısızlık belirtisi olduğunu söyleyemem. Fakat toz tabakası onların aleyhindedir. Disiplinsiz bir surette birleşerek kalkanlarıyla savunma yapmak istiyorlar. Bunlara asla önem vermeyerek Alanlar ve Vizigotların üzerine hücum ediniz. Burası savaşın en çetin olacağı yöndür. Sinirler kesilince, uzuvlar düşer ve kemikler çökerse vücut kendini tutamaz. Kalpleriniz heyecanlansın, âdetiniz üzere heyecanla hücum ediniz. Silâh-

---

[236] H. Homeyer, *Attila*, s. 149-150.

[237] *Eustathius Epiphaniensis*, bkz. *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, s. 140; *Prosper Tiro*, s. 482; B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, s. 66-68.

[238] *Jordanes*, s. 112; *Sidonius*, s. 330 vd.

larınızın kuvvetini, Hunların azametini gösteriniz. Eceli gelen rahat yatağında da ölür. Savaş olmamış olsa idi bu kadar kavim üzerinde Hunlar hâkim olarak kalabilir miydi? Maeotis kapalı, gizli yollarını asırlardan beri atalarımıza niçin açtı? Başarıdan eminim. Bu savaş meydanı Hunlara iyi gelecek, talih vadetmektedir. Düşmana ilk oku ben atıyorum ki, okumun değdiği adam ölmüş insan demektir. Zira Attila savaş yapmaktadır"[239].

Ayrıca Attila bu sırada civarda askerlerin bulduğu kâhinden, bu savaştan kimin galip geleceğini sordu. Ayrıca bir koyun kesilerek, kürek kemiği ateşte yakılmış, kemiğin ateşte aldığı şekille harbin neticesi öğrenilmeye çalışılmıştı. Çıkan falın neticesine göre düşman komutanı ölecekti. Fakat Hunlar da mağlûp olacaktı[240]. Her ne kadar Türklerde kürek kemiğini yakarak fala bakmak âdeti biliniyorsa da[241] kaynaklarda Attila için verilen bilgilerin teferruatı tam olarak anlaşılmamaktadır.

Günümüze kadar ulaşan bilgilere, özellikle Galya kaynaklarına göre iki ordu Maurica veya Mauriacum bölgesini çeviren ve antik şehir Trecas (Tricassis-Tricassira-Troyes)'den 5 Roma mili (yaklaşık 7,5 km) uzakta bulunan düzlükte karşılaştılar. Yani Campus Mauriacus veya Mauriacum Campanum'da karşı karşıya geldiler. Diğer coğrafi anlamda Campania denen düzlükte, Seine (Sen) Nehri'nin sol kıyısında ve Galya'lı olmayan yazarlar tarafından söylenen Catalaunum'da savaş olmamıştır[242].

Harbin zamanı tam olarak bilinmemekteydi. Aureliani 14 Haziran'da Attila'nın kuşatmasından kurtuldu. Yaklaşık 180-200 km uzunluğundaki bir alandan geri çekilme hazırlıkları en az iki hafta sürdü. Bu açıdan savaş Haziran ayının son günlerinde olmuş olmalıydı[243]. Tricassis önündeki 5. mili gösteren tâcın çevresindeki bölge, tahminen Sen Nehri'nin geçiş yerinden yararlanılarak Aure-

---

239 *Jordanes*, s. 110-111.

240 H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul, 1933, s. 71.

241 A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986, s. 154-156.

242 *Jordanes*, s. 113-114; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III*, s. 242 vd.; A. Echkardt, "Notes et Documents", *Revue des Etudes Hongroises*, VI, 1928, s. 105-107; A. Alföldi, "Les Champs Catalauniques", *REH*, VI, 1928, s. 108-111; P.Váczy, *Hunlar Avrupa'da*, s. 114; I. Bóna, *Das Hunnenreich* ,s. 94.

243 Savaş sırasında iki ordunun dizilişi şu şekilde idi: Hunlar, Attila'nın kumandasındaki ordunun merkezini teşkil ediyordu. Sol cenahta üç kardeş Valamir, Theodemir ve Videmir'in idaresindeki Ostrogotlar; sağda ise Ardarik'in yönetimindeki Gepidler ve diğer kavimler bulunuyordu. Karşı tarafta ise Aetius Romalı kuvvetlerin başında olarak sol kısımda, sağ yanda Ostrogotların karşısında olacak şekilde Vizigotlar, ortada ise Burgundlar, Franklar, Alanlar ve diğer yardımcı kuvvetler yer tutuyordu. *Jordanes*, s. 113; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 291-296; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 70; Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 542-544; C. D. Gordon, *The Age of Attila*, s. 105-108; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 179 vd.

liani-Tricassis ana çizgisi boyunca yapılan şiddetli çarpışmanın bir yeriydi. Düzlükteki savaş kuzey, kuzeybatı yönünde ağırlık kazandı[244]. Tricassis'in kuzeybatısında Sen kıyısının solunda kurulmuş küçük Antik kent Brolium'un 18 km yakınında, Attila'ya tabi Germen savaşçıları, savaştan önce veya hemen sonra Tricassis Başpiskoposu Aziz Lupus'un emriyle kralın önüne çıkmak isteyen Maximianus'u ve onun yol arkadaşlarını öldürdü. Bu durum Hunların sağ kanadının Brolium'un yanında bulunan Sen Nehri'nin diğer önemli geçiş yerini savunduklarını veya savaştan sonra oradan Pouan-sur-Aube yönüne doğru çekildiklerini gösterdi. Brolium, ortaçağın ilk zamanlarından beri Hun devrinde ölen birisinin adını taşıdı (Saint Mesmin). Olaylar bu isimle hiçbir zaman var olmamış olan kutsal Memorius ile ilgili efsanelerde farklı anlatıldı[245]. 30 ile 50 bin arasında olduğu kabul edilen Hun askerlerin sayısı (o devre göre hayli fazla bir sayı idi) eski ve yeni tarihçiler tarafından oldukça çarpıtıldı[246].

Öğleden sonra üçten, akşam karanlığı çökene kadar süren dehşet verici savaş hiçbir galip taraf getirmedi. Attila karanlık çökerken karargâhına döndü, tahta araba ve eyerlerden bir set oluşturdu. Vizigot-Roma ordusu, Hunların yoğun ok yağmuru sebebiyle karargâha saldıramadı ve karanlığın çökmesi sebebiyle onlar da karargâhına geri döndü. Aetius ise geceyi kalkanların koruması altında geçirdi[247]. Hun karargâhının yahut savaş yerinin yakınlarında son zamanlarda bir Hun kazanına ait kırık parça bulundu. Bunun Attila'nın akrabası olduğu iddia edilen ve savaşta ölen Laudarik'in gömülmesiyle ilgili olup olmadığı kesin olarak saptanamadı[248].

Vizigot kuvvetleri atından düşen ve o sırada Ostrogot soyundan Andagis tarafından mızrakla öldürülen kralları I. Theodorik'in cesedini de yanlarına alarak, savaşta başından yaralanan tahtın varisi Thorismund'un krallığını emniyet altına almak için hızla yurtlarına döndü[249]. Diğer müttefikler dağıldı. Aetius ise fazla önemi olmayan kendi askerleri ile bir süre karargâhta kaldı. Daha sonra

---

244 *Johannes De Thurocz*, s. 40-44; K. Fischer, *Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale*, Zürih, 1896, s. 107-109.

245 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 96-97.

246 E. Démougeot, *Attila et Les Gaulois*, Mémoires de la Société d'agriculture du département de la Marne, 73, Paris, 1958, s. 7-42; V. De Caen, *Attila*, Normandie, 1990, s. 24-26.

247 *Jordanes*,108-114; *Prosper Tiros*, 482 vd.; E. Adreoli, "Contributo topografico alla battaglia dei catalaunici", *Historia*, 1927, s. 146-152; P. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 114-115; H. Schreiber, *Die Hunnen*, s. 219 vd.

248 Attila'nın akrabası olduğu söylenen Laudarik'in, onun kayınbiraderi olabileceği de ileri sürülmüştür. Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 542-543; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 97

249 E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 141-142; E. Stein, *Histoire du Bas Empire, I*, Amsterdam, 1968, s. 317-337; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 104-106.

Tricasis Başpiskoposu Lupus'un Ren Nehri'ne kadar yol gösterdiği Attila'yı takip etmek istedi. Fakat perişanlığından bunu başaramadı[250]. Ülkesine geri dönen Attila, bu sırada Tuna üzerinden kendisine gönderilen ve görüşmek isteyen askerî üst komutanı Apollonius başkanlığındaki Doğu Roma elçilik heyetini kabul etmedi. Vergilerin ödenmesini isteyerek onları yeni bir harple tehdit etti[251].

Bu arada savaşa katılanların sayısı, verilen kayıplar ve harbin neticesi mevzuları oldukça ihtilaflıdır. Batı Roma üzerine yürüyen Hun ordusunun miktarını bazı yazarlar 500.000'e kadar çıkarmışlardır. Ayrıca savaş alanında her iki tarafın ölü sayısının 300 ila 500 bin arasında olabileceğini de söylemişlerdir. Savaşan her iki tarafında, müttefikleriyle beraber kalabalık bir ordu teşkil ettikleri, harbin neticesinde çok sayıda kayıp verdikleri biliniyorsa da, verilen rakamların hepsi mübalağalıdır. Nitekim devrin şartları ve nüfus hareketlerine göre, Attila'nın harb meydanındaki ordusunun 20-30 bin arasında olduğu, her iki tarafın kayıplarının sayısınında, Jordanes'in bahsettiği 165'in en fazla 1/5'i kadar olduğu tahmin edilmiştir[252]. Savaşı kimin kazandığı meselesinde de tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Umumiyetle Roma kaynaklarına, kilise tarihlerine ve destanlara atfen Attila'nın mağlûp olduğu kabul edilmektedir. Fakat batı kaynaklarının kendileri dışındakiler için verdiği bilgilerin ne ölçüde güvenilir olduğu göz önüne alınırsa, neticenin öyle olmadığı görülebilmektedir. Çünkü çok üstün gördükleri medeniyetlerinin nereden geldiklerini bilmedikleri bir kavim tarafından mağlûp edilebileceğini kabul etmek istememişlerdir. Bu arada harbin feci sonuçlarına bakarak, harbin galibi ve mağlubu olmadığı da düşünülmektedir. Bütün bunların yanında Attila'nın açlığa, salgın hastalıklara rağmen ordusunu ülkesine sağ salim döndürebilmesi, aradan bir yıl geçmeden yine güçlü bir şekilde Roma önlerinde görünerek büyük bir dehşet, korku verebilmesi, Roma hükümeti ile perişan ve az sayıdaki ordunun aczi göz önüne alındığında, zafer ve başarının Attila'ya ait olduğu anlaşılacaktır[253].

---

250 A. Alföldi, *Magyarország népei és a Római birodalom*, Budapest, 1934, s. 53-57; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, s. 192-201.

251 Damaskius, Hunlarla Batı Roma arasında vuku bulan Campus Mauricius savaşını oldukça değiştirerek anlatmıştır. Nitekim Attila'yı Roma'ya kadar ilerletmiş, savaş yeri olarak da Roma önlerini göstermiştir. Oysa bunların hiç biri gerçek durumla ilgili değildir. Buna rağmen verdiği bilgiler, savaşla alakalı insanların şuurunda oluşan değişik duyguları yansıtması bakımından önemlidir. A. Westermann, *Damiscii Vita Isidori*, Paris, 1862, s. 125-126; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 143.

252 *Jordanes*, s. 114; O. Maenchen-Helfen, "Huns and Hsiung-nu", *Byzantion*, 17, 1944-45, s. 239.

253 B. Szász, *A Hunok Története...*, s. 296-298; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 183-186; L. Várady, *Das Letzte Jahrbundert Pannoniens 376-476*, Budapest, 1969, s. 42 vd.

Roma Seferi

452 yılının ilkbahar sonlarında Attila ordusu ile Pannonia'dan hareketle ve Aetius tarafından çok az müdafaa edilen Juli Alpleri'nin dağ boğazını geçti[254]. Dâhilî karışıklıklar ve saray entrikaları sebebiyle Aetius Attila'nın ilerlemesine karşı tedbir alamadı. Attila surlarla çevrili, ileri harekâtına mani olan Aquileia şehrinin önlerine kadar kolayca ulaştı. Bu şehir, imparatorluğun doğu sınırlarını müdafaa eden bir konumda idi. Bu yüzden çok iyi tahkim edilmiş bir vaziyette idi. Burayı koruyan askerler, Alarik ile Antala'nın komutası altındaki Gotlar idi. Şehir Hunların hücumlarına karşı üç ay direndi ve hiçbir zaman teslim olmayacak intibaı uyandırdı. Çevredeki meskûn yerleri ele geçirmiş olan Hunlar arasında, erzak azlığı nedeniyle huzursuzluk baş gösterdi. Attila ise stratejik önemi çok büyük olan böyle bir yeri ele geçirmeden ilerlemeyi uygun bulmadı. Bu sırada bir leyleğin yavruları ile birlikte Aquileia'yı terk etmekte olduğunu gördü. Attila, bundan faydalanarak askerlerinin cesaretini arttırmak gayesiyle onlara hitap etti. Jordanes'in anlattıklarına göre şunları söyledi: "Üstün bir önseziyle yaratılmış olan bu kuş, bu şehrin kendisini koruyamayacağı, orada emniyette olamayacağına kanaat getirerek yuvasını bırakıp gitmektedir. Bu, kaleyi koruyanların artık şehri müdafaa edecek güç ve imkândan mahrum olduklarının kati işaretidir. Demek oluyor ki, artık muhasaramıza uzun süre dayanamayacaklardır". Bu konuşma Hun askerî arasında müthiş bir tesir yaptı ve Attila, üç aylık sıkı bir kuşatmadan sonra deniz, nehir ve bataklıklarla korunan, şiddetle hiçbir zaman ele geçirilememiş, bütün imparatorluğun 9. büyük şehri Aquileia'yı ele geçirerek tahrip etti[255]. Bu şehir düştükten sonra Attila İtalya'ya girdi. Altinum, Padua yahut Concordia gibi şehirleri de harabeye çevirdi[256]. Buradan Vicentia (Vicenza), Verona, Brexia (Brescia), Pergamo ve Mediolanum (Milona) üzerinden Ticinum (Pavia)'a kadar uzandı. Kendisine kapılarını gönüllü olarak açmayan kentleri ateşe verdi. Bu durumda ise çoğu teslim olmayı tercih etti[257].

---

254 *Historia Nova*, MDCCCLXXXVII, s. 26-27; A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire*, s. 150-151; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 144 vd.

255 *Jordanes*, s. 114; V. De Caen, *Attila*, s. 28-29; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 189; J. Becker, *Liudprandi Opera*, Leipzig, 1915, s. 75-77.

256 B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 348-349; E. Hutton, *Attila and the Huns*, Londra, 1915, s. 65 vd.; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 145-146.

257 Attila'nın Mediolonum (Milan)'daki saraya girdiği zaman; imparatorun tahtına oturup, tâbi kralların imparatora ezik bir vaziyette hediyeler sunduklarını tasvir eden bir fresk gördüğü, bunun üzerine, yanına bir ressam çağırtarak kendisini tahtında oturur ve Doğu ile Batı Roma imparatorlarını Küçülmüş, yere kapanacak şekilde bükülmüş, yıllık ödedikleri vergileri sembolize eden paraları çuvallardan ayaklarının ucuna boşaltır halde resim yapmasını emrettiği anlatılmaktadır. A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 189-205; E. Babelan, "Attila dans la Numismatique", *Revue Numismatique*, 1914, s. 300-312.

Hunların ilerlemeleri İtalya'yı korkuttu ve dehşete boğdu. İmparator Valentinianus Ravenna'deki saraydan kaçtı. Bu arada Aetius, Doğu Roma imparatoru Marcianus'dan yardım istedi. Fakat onun askerleri ile yardıma gelmesi çok uzun zaman alacaktı[258].

Bu durum karşısında Batı Roma imparatoru III. Valentinianus Roma hükümetini topladı. Doğu Roma'nın yaşadığı tecrübelerden de yararlanarak bir çözüm yolu bulmaya çalıştı. 450 yılının konsülü ve gözde senatörlerden biri olan Avienus'un önderliği altında Roma şehrinin valisi Trigetius ve Papa I. Leo (Büyük Leo) Attila'ya elçi olarak gönderildi. Umutlarını, 435'de Hippo Regius şehrinde Vandalların şeytanî kralı Geiserik ile antlaşmayı başaran Trigetius'a bağlamışlardı. Elçilik heyeti, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Attila ile görüştüler. Ateşkes istediler ve sonunda başarı elde ettiler[259]. Hıristiyanlık âleminin en büyük ruhani şahsiyeti olan Papa Leo, Attila'nın ayağına gitmeden evvel, özel merasimlerde giyilen muhteşem papalık elbisesini giymiş ve büyük Hun imparatorunun huzuruna böyle çıkmıştı. Attila Papa'ya gayet nazik muamelede bulunmasına rağmen, aralarında geçen konuşma bilinmemekteydi. Fakat aralarında ne geçmiş olursa olsun, neticede Romalılar bağışlanmak için yalvarmışlardı[260]. Yanlarında getirdikleri esirler Hunlara teslim edildi. Bunun yanında Attila'nın hâkimiyetinin göstergesi olarak fazla miktarda altın da verildi. Bundan sonra Attila Batı Roma'yı da hâkimiyeti altına aldığına inanarak İtalya'yı terk etti ve Tuna Nehri gerisine geri döndü. Aquilaea'nın kuşatması sırasında ordu epey kayıp verdi. Daha sonraları gömülmeyen ölüler yüzünden Kuzey İtalya'da yaz sıcağında salgın hastalık başgösterdi. Bu sebeple Attila geri dönüşünü geciktirmedi. Yorgun olan ordunun yolda özellikle Doğu Roma ordusu ile karşılaşmaması için dönüş yolunu ayrı bir güzergâhtan, Adise Irmağı tarafından seçti[261].

Attila, ordusu ile Kuzey İtalya'da bulunurken, Doğu Romalılar Tuna'yı geçti ve Hun sınır birliklerine saldırdı. Ayrıca Aetius'a da yardımcı birlikler gönderdi. Bu sebeple merkezine dönen Attila, İmparator Theodosios zamanından kalma vergi paralarının derhal ödenmesini istedi ve Doğu Roma'yı savaşla teh-

---

258 J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, s. 290 vd.; E. Hutton, *The Story of Ravenna*, s. 55 vd.; D. Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 195.

259 *Jordanes*, s. 115; E.A. Thompson, *A History of Attila and The Huns*, s. 147-148.; V. Padányi, *Dentu-Magyarıa*, Veszprém, 1989, s. 60.

260 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 207-214; K. Bierbach, *Die Letzten Jahre Attilas*, Bon, 1906, s. 48 vd.

261 Attila'nın yakın çevresi, onun istikbalinden korkarak, bir zamanlar Vizigot Kralı Alarik'in Roma'ya girmesinden sonra yok olmasını misal göstererek, onu bu seferden vazgeçirmeye çalışmışlardır. *Priskos, s. 58.*

dit etti. Ayrıca kendisinin Roma önlerinde bulunmasını fırsat bilerek isyana teşvik eden Kafkasya Alanları üzerine de ordu göndererek, onları te'dib etti[262]. Attila, Doğu Roma'nın yeni imparatoru Marcianus'a karşı te'dib seferi düşündüğü ve önündeki son güç Sasaniler üzerine büyük bir harekâta hazırlandığı sırada, yeni yaptığı evliliğin zifaf gecesinde ağzından, burnundan kan boşalması suretiyle öldü (453 ilkbaharı)[263].

Attila'nın Ölümünden Sonra Avrupa Hunları

Birçok kavmi hâkimiyet altına alan, Doğu-Batı Roma devletlerini baskı altında tutan ve vergiye bağlayan Avrupa Hun Hükümdarı Attila, öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak tespit edilemeyen fakat bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı[264]. Zaten başlangıçtan beri Hunların hareket sahaları kendi hayat şartlarına da uygun Doğu Avrupa'daki bozkırlar oldu. Nitekim Hunların batı istikametindeki ilerlemeleri Balkaş Gölü'nün güneyinden Soğdiana Bölgesi'ne, oradan Kafkasya önlerine ve Don-İtil (Volga) nehirlerinin aşağı mecralarına doğru idi[265]. Buradan Orta Tuna merkezli Hun fütuhatı; Ukrayna'nın bütün güney bölgesi, akabinde Don-İtil arasındaki düzlük, kuzeyde Saratov ve Kuybişev'e kadar uzanan, güneyde ise Don Nehri'nin aşağı kısmı, İtil ve Kafkaslar tarafından kesilen açık, otlu Avrupa bozkırlarını kapsadı[266]. İklimin kurak olması dolayısıyla büyük çapta ormanları olmayan fakat otlu ve hayvan yetiştirmeye müsait, Mançurya'dan Karpatlara kadar uzanan bu bozkır sahası iki mıntıkaya ayrılırdı. Biri toprakları mümbit, ikincisi ise

---

262 H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 79.

263 Attila'nın Roma seferi dönüşünde evlendiği İldico'nun menşei belirsizdir. En çok Germen yahut Got asıllı olduğu üzerinde durulmuşsa da, kimliği kesin olarak tesbit edilememiştir. Özellikle daha sonraki destan ve efsanelerde ismi ve aslı iyice karışmıştır. Bu arada Attila'nın o devir için bilinmeyen bir hastalıktan mı öldüğü, yoksa gerdeğe girdiği eşi tarafından mı öldürüldüğü meselesi de bilinmemektedir. Yalnız eğer eşi tarafından bir cinayete kurban gitseydi bunun tesirleri çok daha farklı olur ve planlı olması gereken hadise değişik tarihi kaynaklarda mutlaka akis bulur ve ülkede durmasına izin verilmeyip intikam alınırdı. Bu olay sonraları sadece destanlara yansımıştır. Çünki tarihî ana kaynaklar vakada maalesef suskun ve yetersiz kalmaktadır. B. Szász, *A Húnok Története*..., s. 362-363; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 148-151; B. Spuler, *Geschichte Asiens*, Münih, 1950, s. 321; Z. Gombocz, "Die Bulgarische Frage und Die Ungarische Hunnensage", *Ungarische Jahrbücher*, I, 1921, s. 173 vd.; Fr. Klaeber, "Attila's and Beowulf's Funeral", *Publications of the Modern Language Association of America*, XLII, 2, 1927, s. 257-258.

264 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, s. 539; F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen, I*, Berlin, 1959, s. 4 vd.; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 69.

265 F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, s. 101.

266 K. Czegledy, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapeşt, 1969, s. 1.

kumlu olan sahaydı. Hunların merkezi durumundaki Macar Ovası, Karpatlar bölgesindeki bozkırların kalbi durumundaydı. Bu stratejik ve verimli topraklar Hunların kısa sürede büyük, zengin bir imparatorluk vücuda getirmelerini kolaylaştırdı[267].

Attila'nın ölümünden sonra koskoca devlet parçalanma ve çökme sürecine girdi. Bunun en büyük sebebi ise Attila gibi karizmatik bir liderden sonra onun yerinin doldurulamayarak merkezî otoritenin zayıflaması idi. Ayrıca Attila'nın devletin idari sisteminde gerçekleştiği yeni yapılanma da önemli bir faktör olmuştur. Nitekim kabileler konfederasyonu ve kan bağı, akrabalık üzerine kurulu ilk dönemin aksine; Attila'nın iktidarında kabilelerin, boyların gücü kırılmış, akrabalığı esas alan yapılanmaya müsaade edilmemiş ve kabile beyleri merkezden uzaklaştırılmışlardır[268]. Avrupa'da hâkimiyet altına alınan kavimlere ise vergi vermek, ihtiyaç anında belirli sayıda asker göndermek gibi mükellefiyetleri yerine getirmeleri şartıyla içişlerinde serbestlik tanınmış fakat Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere başka devletlerle münasebet tesis etmelerine izin verilmemiştir. Ayrıca tâbi krallarm bazıları ile yabancı uyruklu birtakım insanlar ise Hun başkentinde Atilla'nın hizmetine alınmış, çeşitli makam ve mevkilerde görevlendirilmişlerdir. Farklı kavimlerden gelen bu kişiler Attila'nın diplomatik işlerini yerine getirmişler, ülkeye gelen yabancı elçilik heyetleri ile müzakerelerde bulunmuşlar, Attila'nın elçisi olarak İstanbul başta olmak üzere yabancı başkentlere gitmişler, tâbi kavimler arasındaki nizamı sağlamışlar, vergi toplamışlar, ticareti ve ülkenin gıda ihtiyacının karşılanmasını organize etmişler, Attila'nın şahsi korumasını sağlamışlardır. Hun hiyerarşisinde belirli yeri, nüfuzu ve gücü olan bu kişiler ayrıca muayyen günlerde Attila'ya silahlı olarak eşlik etmişler, Attila'nın huzuruna direk çıkma ve görüşme hakkına sahip olmuşlar, Attila'nın oğulları yanında veya müstakil olarak sorumluluklarına verilen belirli bölgenin idaresini üstlenmişler, sefer zamanlarında emirleri altına verilen kıtaları ile asker göndermekle yükümlü tâbi kavimlerin kuvvetlerine kumandan-

---

[267] L. Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, İstanbul 1938, s. 2; F. Altheim, *Geshichte Der Hunnen, I*, s. 103 vd.

[268] Attila'nın Türk asıllılar başta olmak üzere bazı kabilelerin nüfuzlarını arttırmalarına müsaade etmeyip beyleri merkezden uzaklaştırmasının temel sebebi büyük ihtimalle, daha önceleri Amilsurlar, İtimarlar, Tonesurlar ve Boiscler gibi kabilelerin Doğu Roma ile münasebet kurup isyana teşebbüs etmiş olmalarından dolayı bundan sonra böyle hareketlere mani olmak içindi. Nitekim Doğu Roma ile yapılan antlaşmalarda buna özellikle dikkat etmiş ve herkese ibret olsun diye de Hun hükümdar soyundan olup İstanbul'a kaçan ve kendisine iade edilen Mama ile Attacam'ı Margus'da idam ettirmiştir. Priskos'un eseri için bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V.asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995, s. 23; Jordanes, *Romana et Getica*, Berolini 1882, s. 90; J. Harmatta, "The Golden Bow of the Huns", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I, 1951, s. 137; A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 60-62.

lık etmişlerdir. Boyların nüfuzunu kıran Attila, hâkimiyet altına aldığı yabancı kavimlerden seçtiği bu insanlarla, yeni bir düzen ve şekle soktuğu devlette kendisine sadakatle hizmet eden, gelecekleri yalnız kendisine bağlı olan aristokratik bir zümre teşkil etmiştir[269].

Bunların neticesi, hâkimiyet altına alınan, içişlerinde bağımsız, kendi kralların idaresinde Hunlara hizmet eden ve Hun devlet yapısını, hükümdar ailesini iyi taruyan kavimlerin birbiri ardınca isyanı ile bağımsızlıklarını elde etmelerini getirdi. Bu arada kardeşler arasındaki hoşnutsuzluk da devletteki bu çözülmeyi kolaylaştırdı. Her ne kadar Attila'dan sonra İlek başa geçtiyse de, devleti toparlayarak tâbi kavimlerin isyanına mani olamadı[270]. Attila'nın sağlığında bir kaç hanımı olduğu biliniyorsa da, bunlardan dünyaya gelen çocukları hakkında rivayetler dışında sahih malûmat bulunmamaktadır. Fakat bunun yanında tarihî kaynaklarda, baş hatunu olduğu kesin olan Arikan[271] ile onun dünyaya getirdiği çocukları ve hukukî olarak Hun tahtının varisleri olan İlek, Dengizik[272], İrnek tanınmaktadır. Bunun yanında daha sonraları Bizanslı bir hanımdan doğan Emmetzur, Uzendur ile Gepid Kralı Ardarik'in kızından olan Gheism isimli üç oğlunun daha olduğu, bunların daha sonraları Doğu Roma sarayına kaçarak orada yaşadıklarından bahsedilmişse de[273] Jordanes bunlardan ilk ikisinin Attila'nın oğulları değil akrabaları olduğunu yazmıştır[274]. Destan ve efsanelerde tasvir edilen abartılı olaylar dışında, sahih kaynaklarda Attila'nın eşleri ile İlek, Dengizik, İrnek dışındaki çocukları hakkında başka bilgimiz bulun-

---

269 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, s. 61-71; J. Harmatta "The Golden Bow of the Huns", s. 142 vd.; E. A.Thompson, *A Hisory of Attila and the Huns*, Oxford 1948, s. 177 vd.; F.Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 131 vd., 158 vd.; R. L. Reynolds-R. S. Lopez, "Odacer:German or Hun?" *American Historical Review*, 52, 1946, s.48-53; B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 368 vd., 389 vd.

270 C. A. Macartney, "The end of the Huns", *Byzantinisch-Neugriechische Jabrbücher*, 10, Athen 1934, s. 106 107; Váczy, "A Hunok Europan", *Attila és Hunjai* (Szerkesztette, Gy. Németh), p. 135-136; J. Harmatta, "A Hun Biradalom Felbomlása, I. A Hun társadalom Attila korában", *A Magyar Tudomanyos Akadémia társadalm-történeti tudományok osztályának közleményei II*, 1952, s. 147-192.

271 Priskos'un Creca, Cerca şeklinde naklettiği ve Türkçe bir isim olan Arıkan (Arığ-han) "temiz, güzel, asil hükümdar (kraliçe)" manasına gelmektedir. Gy. Németh, "A Hunok Nyelve", *Attila és Hunjai*, s. 224-225; O. Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", *Harvard Ukrainian Studies*, VI, 4, 1982, s. 457-459.

272 Dengitzik – Dingitnik şeklinde de görülen Dengizik adı Türkçe şahıs ismidir "Denizlere benzeyen", "Deniz" ve "Gökyüzüne benzeyen" manalarını ifade etmektedir. G. Doerfer, "Zur Sprache Der Hunnen", 17, 1973, s. 37; O. Pritsak, *"The Hunnic Language of the Attila Clan"*, s. 446.

273 A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 258; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 121. Ayrıca H. Schreiber, İlek ve Dengizik'in Kreka'nın; İrnek'in ise Rekam'ın çocukları olduğunu söylüyorsa da iki isim de Priskos'da Attila'nın hanımı Arıkan için kullanılmıştır. Bunlar belki de bir yazım hatası olabilir. *Priskos*, s. 44; H. Schreiber, *Die Hunnen*, München, 1978, s. 314.

274 *Jordanes*, s. 127.

mamaktadır. Zaten Attila'dan sonraki Hunların tarihî hadiseleri de bu üç oğlunun etrafında cereyan etmiştir[275].

Attila'nın ölümü üzerine Hun tahtına büyük oğul İlek çıktı (453). Şehzadeliğinde Ural ve Balkaş Gölü'ne kadarki sahayı kapsayan Doğu Kanadı Beyi olan İlek, daha sağlığında Attila tarafından veliaht olarak işaret edilmişti. İlek bazı beylerin itirazlarına rağmen, yönetim kademesinde ikinci adam olan Onegesius başta olmak üzere devlet erkânının desteğiyle hükümdar oldu. Kısa süren hâkimiyet döneminde İlek, hızla zayıflamaya başlayan merkezî gücü ayakta tutmaya çalıştı ve tâbi toplulukların, kavimlerin isyan teşebbüsleriyle uğraştı. Devlet idaresindeki zafiyet, hâkimiyet altına alınmış Germen kavimlerine tebaalıktan kurtulma yolunu açtı. Bu durum Avrupa Hun Devleti'ni kesin yıkılışa sürükledi. Attila'nın sarayı, devrinde bir siyaset mektebi, bir harp sanatını öğrenme yeri olmuştu. O dönemin birçok şahsiyetleri (Orestes, Valamir, Ardarik gibi) burada yetiştiler. Attila'nın başkentinde görgü, bilgi ve tecrübelerini arttıran yabancı kavimlerin kralları, onun ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Orta Avrupa ile İtalya'yı aralarında paylaşarak yerleştiler.

Germen kavimlerinin bağımsızlık yolundaki ilk başkaldırma hareketi Gepid Kralı Ardarik'te görüldü. Oysa Ardarik uzun zaman Attila'nın en sadık tebaası olmuştu. Ardarik'i iki kardeşi ile birlikte Tisa Vadisi'ndeki Doğu Got Kralı Valamir takip etti. Böylece kısa sürede yabancı kavimlerin çoğu bu iki kral etrafında toplanarak mücadeleye başladılar. Nitekim İlek, Burgund ve Skirler'den küçük bir grubunda bulunduğu kuvvetlerle Hun Devleti'ne isyan eden Gepid Kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna bölgesinden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Ardarik'in komutasındaki Gepid ordusu ile Karpat Havzası'nda karşı karşıya geldi. Hun İmparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayatî önemi bulunan Pannonia'da Nedao (Neato) Nehri civarındaki savaşta ordusu mağlûp oldu (454)[276]. Ordusunun başında kahramanca dövüşen kendisi de, savaş meydanında etrafını saran

---

[275] P. Vida, *Les Sicules Sont Hongrois*, Budapeşt 1940, s. 9-10; Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, s. 9-12; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 207.

[276] Nedao (Neato) Irmağı'nın bugün tam olarak neresi olduğu bilinememektedir. Hadise hakkında bilgi veren Marcellinus Comes'in kaydettiği "Nato" denilen kale ismi de burasıyla irtibatlı olabilir. Pannonia ovasında, Tuna'nın orta taraflarında Drava Nehri'nin batısında Nedao ırmağının suladığı ovada geçtiği söylenen savaşın yeri olarak bugün Macaristan'daki Szerémség tahmin edilmektedir. *Marcellinus Comes, Chronicon, Chronica Minora*, II, bkz. *Monumenta Germenia Historica*, neşr. Th. Mommsen, Berlin 1840, s. 96; F. Altheim-H. W. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden 1956, s. 57 vd.; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Köln 1978, s. 110 vd.; D, Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 198; K. Mátyás, "Hol Van A Nedao Folyó", *Századok*, XXXIX, 1905, s. 941-945; P.Váczy, "A Hunok Európán", p. 136.

düşman askerlerinin oklarından aldığı yaralar neticesinde öldü. Bu mağlûbiyetten sonra çok sayıda zayiat veren Hunlar geri çekildi. Boşalan merkezi ise Gepidler tarafından istilâ edildi[277]. Gepidlerin müttefiki olan Germen ve Sarmatlar ise, ele geçirdikleri topraklara yerleşerek hâkimiyet tesis etmeye çalıştılar. Olt Suyu'nun mültekasından, Tuna ile Sava nehirleri boyunca kudretli, saldırgan Doğu Germen Krallığı oluşmaya başladı. Sirmium'dan bugünkü Viyana'ya kadar olan araziyi ise Sarmat grupları ele geçirdi. Germenler, Hunlar ile akrabalığı olan Dacia Ripensis (Batı Transilvanya) civarında yerleşmiş olan Emençur ve Ulkindurları hâkimiyet altına aldı. Bu kavimler Dacia kıyılarında, Utus Suyu'nun ovalarında, Almus ve Öskus'da iskân edildi. Longabardlar bugünkü Çek ve Slovakya'ya Ak-karpatlar bölgesine geçmişler, Slavlar da Tuna boyuna kadar inmişlerdir. Ayrıca Hun siyasi varlığının son bulmasından sonra da Skirler, Sadagariler ve bazı Alan grupları Aşağı Moesia ve onunla aynı hat üzerinde olan Küçük İskitya'nın güney cephesine yerleşmişlerdir (kesin olarak Tschema-Voda-Köstence hattına kadar). Bazı Hun grupları ise Kelkal adında birinin kumandasında Bizans komutanı Aspar'ın ordusuna dâhil olarak ordunun süvari kısmını teşkil ettiler[278]. Bu arada Attila'nın hususiyetleri kendisine oldukça benzeyen ortanca oğlu Dengizik ile Attila'nın en sevdiği küçük oğlu İrnek, kendilerine sadık kalan ve topraklarını kaybeden Hunlarla birlikte Karadeniz'in kuzey bölgelerine çekildiler[279].

Hun boyları bundan sonra Attila'nın iki oğlu Dengizik ve İrnek ile boy beyleri idaresinde Tuna boyundan doğuya çekilerek nehrin deltasına, Dobruca ve Basarabya bozkırları ile onun kuzeyindeki bölgelere geldiler. Avrupa Hun tarihinin bundan sonraki olayları hakkında kaynaklarda ancak parça parça ve oldukça yetersiz bilgiler bulunmaktadır. Karpat Dağları'nı geçerek Karadeniz'in kuzeyine çekilen Hun gruplarının başında hayatı ve faaliyetlerine dair fazla bir şey bilmediğimiz Dengizik'i görüyoruz. Dengizik, bu sıralarda büyük kısmı kendisine bağlı Hun ve Bittigur (Beşogur) boylarıyla Basarabya ve kuzeyinde bulunuyordu. Hunların çekildikleri bozkırlarda kendilerini derleyip toplama ve devletlerini ihya etme arzusunda oldukları anlaşılıyor. 455 senesi bu gayenin hazırlıkları ile geçmiş olmalıdır. Nitekim Hun boylarından toplanan ordu 456

---

277 B. Szász, *A Húnok Történet...*, s. 426-427; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 153-154.

278 *Jordanes*, s. 127-128; J. Marquart, *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 75-76; C. Diculescu, *Die Gepiden, I*, Halle 1922, s. 55-63; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 208; P. Váczy, "A Hunok Europan", s. 137.

279 E. Gibbon, *Roman Empire, I*, 1764, s. 306-307; F. Altheim, *Attila et Les Huns*, s. 199-204; N. Pigulevskaya, "Note Sur Les Relations De Byzance et Des Huns Au VI's.", *Revue Des Etudes Sud-Est Europeennes*, VII, 1969, s. 199-203.

yılı baharında Doğu Gotları üzerine sefer düzenledi. Harekete geçmeden önce İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyetiyle, onlara karşı bir niyetleri olmadığını, eski tebaalarını itaat altına almak için tedip seferine çıktıklarını bildirdiler. Hunların topraklarını işgali üzerine Valamir idaresindeki Ostrogotlar (Doğu Gotları) da rahatsızlık veren bu durumu Doğu Roma İmparatoru Markianus (450–457)'a şikâyet ettiler. Ayrıca yerleşebilecekleri toprak talebinde de bulundular. Sınırlarındaki iki kuvvetin birbirleriyle savaşması Doğu Roma'nın pek işine geliyordu. Mücadelenin mağlubu da, yıpranmış galibi de artık tehlike teşkil etmeyecekti. Ayrıca Ostrogotların bu isteği imparatorun planlarına da uymaktaydı. Zira imparator, Galya'da Vizigotlar tarafından imparatorluğa yükseltilmiş bulunan Avitus'u tanımamaktaydı. Markianus şimdi bu fırsatı değerlendirerek, Pannonia'yı terk eden Hunların boşalttığı bu bölgede Roma idaresini tekrar tesis etmek istemekteydi (sonbahar 455). Markianus, Sava suyu boyunca uzanan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun en zayıf bölgesini oluşturan Pannonia'yı güvenilir addettiği müttefiklerine bırakmayı düşünmekteydi. Çünkü Ardarik idaresinde kuvvetlenen Gepidler, Edika ve Skirler güneyde Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirmiş bulunuyorlar ve Doğu Germenlere düşmanca karşı çıkmaktaydılar. Böylece 456 senesi yaz-sonbaharı arasında Pannonia'nın Ostrogotlar tarafından istilâ edilişi meydana geldi. Bunlar, Lâtince Aqua Nigra diye adlandırılan Küçük Nehircik ile Gotca Scarniunga arasındaki bölgeye yerleştiler[280].

Dengizik ve İrnek kaçkınların geri çekilmelerini o kadar kolay sağlayamadılar. 456/457 kışında bunlar Gotların izini takip ettiler. Öyle ki, sanki bunlar "kaçan köleleri" aramaktaydılar. Valamir'in Attila'nın çocuklarına saldırısı şüphesiz değişen şartların açığa çıkarttığı bir durumu aksettirmekteydi. Attila'nın çocukları Kral Valamir'in saldırısına karşı koymaya çalıştı. Neticede bunlar kendi dillerinde Hunnivar diye isimlendirdikleri Dinyeper'e veya Tuna Havzası'ndaki bölgeye kadar çekildiler[281]. İkinci Hun saldırısına Ostrogotlar yol açtı. Ostrogot Kralı, Hunlarla akrabalığı olan fakat küçük bir kavim olan Sadagarilere bir hücum planladı. Bunlar hâlâ Pannonia'da oturmaktaydılar. Ancak tam olarak bulundukları yeri maalesef bilememekteyiz. Bu haber üzerine Dengizik, kuvvetlerini harekete geçirerek kendisine sadık kalmış olan beyleri (Ulzindur, Burtugur, Bittugur, Angiskir, Bardor veya Bardar) topladı ve Sadagarilerin yardımına koştu. Dengizik, harekete geçen Gotların Sadagarilere hücum etmeleri-

---

[280] L. Hambis, *Attila et Les Huns*, Paris, 1971, s. 101-105; O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 192; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 208-209.

[281] *Sidonius Appolinaris, Epistulae et Carmina*, bkz. *Monumenta Germaniae Historica*, neşr. Leutjohann, VII, Berlin, 1887, s. 239; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 242 vd.

ne engel olabilmek için Kral Valamir'in bulunduğu yere saldırdı. Burası hâlâ ayakta duran, surlarla takviyeli antik bir kent olan Bassiana (Sirmium ve Singidunum arasında) idi. Got kuvvetleri bu seferde Hunları bozguna uğrattı[282]. Bu zaferin neticesine dair bir Got kroniğinde "O günden beri Hunlar Gotların silâhlarından korkmaktadırlar" ibaresi kayıtlıdır(459). Hun kuvvetleri hezimet üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Dengizik Tuna'nın sol kıyısı yoluyla yurduna döndü[283].

466 yılında Hun boyları ile Moesia'ya gelen küçük bir Slav kabilesi daha sonra eski yurduna dönmek üzere Tuna'ya doğru yola çıkınca, bu hareketi tebaasının firarı sayan Doğu Roma sınır komutanı derhal sevk ettiği birlik ile Slavları geri çevirdi. Halbûki bu Slav kabilesini kendine bağlı sayan Hun beylerinden Hormidak, bunu içişlerine müdahale addederek sınır komutanını ikaz etti ve onların gidişine izin verilmesini istedi. Doğu Roma komutanının buna aldırış etmemesi üzerine Hormidak onu bizzat tedibe kalkıştı. Hormidak idaresindeki akıncılar, sert geçen 466–467 kışında buz tutan Tuna üzerinden kolayca geçerek Batı Moesia'ya girdiler. Burada yağma ve tahriplerde bulunarak pek çok ganimet elde ettiler. İmparator I. Leon (457–474), bu akıncılara karşı Konsül Anthemius (467 yılında Batı Roma imparatoru olacak)'u vazifelendirdi. Anthemius hazırladığı plan ile Hun kuvvetlerini Sardika (Sofya)'nın dağlık kesimlerine çekti. Hormidak'ın atlıları bu bölgede etkisiz kaldı ve Roma ordusu Sardika şehrine girdi. Romalıların şehri kuşatması ile de burası Hunlar için bir kapan oldu. Anthemius iç kaledeki Hormidak'ı iyi şartlar karşılığında teslim olmaya ikna etti. Fakat askerler onu dinlemeyerek kaleden çıkmayı denediler. Bu da sonuç vermeyince Anthemius ile müzakereye oturup, yanlarında hiç bir şey götürmemek şartıyla anlaşmaya vardılar[284].

467 senesinde Aşağı Tuna bölgesindeki Dengizik ve İrnek başta olmak üzere Hun boy beyleri toplanarak İmparator I. Leon'a bir de elçi yolladılar. Kendisi ile geçmişin hatalarını telafi edecek bir dostluk içinde olmayı ve bir barış antlaşması yapılmasını arzuladıklarını ifade ettiler. Ayrıca Tuna'nın belirli bir yerinde Romalıların ve Hunların serbestçe ticaret yapabilecekleri bir mahallin belirlenmesini rica ettiler. Fakat Doğu Roma İmparatoru I. Leon, ülke sınırlarına ticaret için girecek Hunların yağma yapabilecekleri endişesiyle bu isteği kabul et-

---

[282] *Jordanes*, s. 125; K. Némäti, *Hun-történelmi Örökségünk*, Budapest 1918, s. 1-8; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 124; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 156; P. Váczy, "A Hunok Europan" s. 138-140.

[283] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 209.

[284] B. Szász, *A Húnok Története...*, s. 432; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 124 -125.

medi. Yakın zamana kadar kendilerine yıllık vergi veren Doğu Roma'nın, Hunları sınır pazarlarına bile sokmak istemeyerek elçilerine ret cevabı vermesi Hun beylerini kızdırdı. İleri gelenlerinin yaptığı başka bir kurultayda İrnek ve taraftarları Kafkaslar'da Sasaniler ile savaşan Akatzirler (Acatirler, Ağaçeriler), Saragur ve diğer boyların yanı sıra, birde bu cephede savaşa girmenin doğru olmadığını ileri sürerek Doğu Roma ile barış halinde bulunmayı teklif ettiler. Dengizik ve onunla birlikte hareket edenler ise Romalıların küstahlığını İstanbul surları önünde kanla cevaplandırmayı istediler. Savaş taraftarı olanların sert konuşmaları ve hatta Dengizik'in tek başına dahi olsa Doğu Roma üzerine sefer yapacağını söylemesi Dengizik ile İrnek'in yollarının ayrılmasına sebep oldu[285].

İrnek'in maiyetindeki Hun grupları Pontus boyundaki bozkırlardan ayrılarak Doğu Roma İmparatoru'ndan toprak rica ettiler. Ogur Türkleri ile aralarında sadece Don Nehri'nin kalması üzerine aceleyle sınırların müdafaası karşılığında Tuna boyuna yerleştiler. Cesareti Attila'yı andıran Dengizik ise, Doğu Roma'ya yapacağı sefer için Aşağı Tuna ile Kıpçak Bozkırı arasına yayılmış bulunan Hun boylarından birlikler toplayarak ordu hazırladı ve 466-467 kışında donmuş Tuna üzerinden geçerek Dacia Ripensis (Batı Transilvanya)'e girdi. Dengizik'in hareketini haber alan Trakya Doğu Roma orduları kumandanı Got asıllı ve Hun düşmanı General Anagastes (447'de Hunlardan kaçan ve Attila ile bu mıntıkada savaşan Arnegisclus'un oğludur), bunun sebebini elçi vasıtasıyla sorduysa da cevap alamadı. Bu esnada babasından mevrûs tepeden bakan edasıyla Dengizik, tekrar İstanbul'a gönderdiği elçilik heyeti ile İmparator I. Leon'dan sınır pazarlarında ticaret hakkı, yerleşebilecekleri toprak ve eskisi gibi yıllık vergi talep etti. İmparator ise cevaben, Hunlar kendisine itaat ederlerse bir dost olarak isteklerini yerine getireceğini ve düşmanlıklarını bırakmalarından çok memnun olacağını söyledi[286].

Hun elçilik heyeti aslında Hunların görüşünü bildirmek ve Doğu Romalıları oyalayarak zaman kazanmak gayesiyle gönderilmişti. Bundan dolayı Dengizik verilecek cevabı beklemedi. Hun birlikleri Tuna'yı birkaç noktadan geçtikten sonra sağ kıyıda toplandı. Savaş sahası olarak Moesia seçildi. Dengizik, daha önce Istrum ve Oescus (Gigen) arasına yerleştirilen Hun boylarına haber göndererek yardım istedi. Bu talebe olumlu bakan boylardan gelen atlılarla Hun ordusu kuvvetlendi. Doğu Roma idaresi Hunların harekâtı üzerine Moesia'ya üç ordu gönderdi. Bunların ikisinin başında Got asıllı iki general olan Anagastes ile

---

[285] *Priskos*, s. 69-70; *Marcellinus Comes*, s. 90 vd.; *Chronicon Poschale, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, neşr. G. Dindorf, Bonn, 1832, s. 598; T. Premier, *Histoire Du Bas Empire*, 1968, s. 355-357.

[286] A. Ahmetbeyoglu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.120; G. Fehér, "Attila's Sohn: Irnik", *Ungarische Jahrbücher*, XV, 1935, s. 408-409.

Aspar bulunuyordu. Bu tecrübeli kumandanlar; ovada savaşa girmemeyi, Hunları kendi peşlerinden çekerek yormayı ve sonra atlıların hareket edemeyeceği bir boğazda savaşmayı planladılar ve planı da tatbik ettiler. Nitekim başlarında Dengizik olduğu halde Hun ordusu, tanımadığı topraklarda Romalıları takip ettikten sonra bir boğaza girdi. Bunun üzerine Doğu Roma ordusu Hunları dört bir yandan kuşattı. Kayalık bir arazide, üstelik erzaksız bir halde tuzağa düşen Dengizik, buradan daha az zararla kurtulmak için Doğu Romalılara elçi göndererek kendilerine toprak verildiği takdirde barışa razı olacaklarını ve yurtlarına döneceklerini bildirdi. Komutanlar bu teklife cevabın imparator tarafından verileceğini, bunun için beklenileceğini söyleyince, Hunlar bu sefer yiyecek istediler. Bunun üzerine İstanbul'un kararı gelinceye kadar Hunlara erzak verilmesi kabul edildi[287].

Doğu Roma ordusunda hizmet gören Hun asıllı Khelkhal adında bir subay, yiyecek dağıtmak üzere gittiği Hun birlikleri arasına nifak sokarak Hunları birbirine düşürdü. Anlaşmazlık silahlı mücadeleye dönüşünce de Doğu Roma ordusu taarruza geçti ve Hunları kılıçtan geçirmeye başladı. Dengizik kendine bağlı atlı bir birlik arasında hengâmeden sıyrılarak Tuna'ya doğru çekilmeyi başardı. Hunlar bu seferden de sonuç alamadan perişan oldu. Yenilginin öcünü almak isteyen yiğit Dengizik tekrar hazırlığa girişti. 469 yılında Hun kuvvetlerinin başında bir kere daha Doğu Roma ülkesine saldırdı. Ancak Moesia bölgesindeki bu sefer Dengizik'in sonu oldu. Anagastes'in tuzağına düşen Hunlar mağlup oldu. Savaş sırasında öldürülen ve Romalıları epey uğraştıran, belki de zihinlerdeki Attila korkusunu ortaya çıkaran Dengizik'in başı kesilerek İstanbul'a gönderildi. Attila'nın kahraman oğlunun başı caddelerde törenle gezdirildikten sonra, Hipodrom (At Meydanı)'da bir mızrağın ucunda halka teşhir edildi. Doğu Roma'nın resmi tarih yazıcısı bu hadiseyi "Zenon ve Martianus'un Konsüllüğü zamanında ve İmparator Leon'un 11. yılında İstanbul'a Attila'nın oğlu Dengizik'in kesik başı getirildi" diye kaydetmiştir[288].

Dengizik'in ölümüyle Avrupa Hun Devleti tamamen dağılmış ve kesin olarak sona ermiştir. Tuna boyundaki boylar başsız kalmış ve perişan olmuşlardır. Bir kısmı daha kuzeye çekilirken, bir kısmı da Doğu Roma'ya tâbi olarak Roma arazisine yerleşmişlerdir. O sıralarda Asya'dan batıya doğru gelen Avarların

---

[287] C. D. Gordon, *The Age of Attila*, Michigan, 1960, s. 134-136; A. Thierry, *Histoire D'Attila*, s. 264-269; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 157; O. J. Maenchen - Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, s. 125-127.

[288] B. Szâsz, *A Húnok Története...*, s. 434-439; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 126; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 208; H. Schreiber, *Die Hunnen*, s. 322-323.

hareketi neticesinde Turfan civarındaki yurtlarından olan Sabirlerin baskısı ile V. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'daki topraklarından çıkarak ağır ağır göçen Ogur boylarının büyük kütlesi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmiş bulunuyorlardı. Kısa sürede Basarabya ile onun kuzeyinde yaşayan Hun toplulukları Ogurlarla karışmaya başlamışlardır. Böylece Doğu Avrupa tarihinde ileride Bulgar olarak bilinecek yeni bir dönemin temeli atılmış oluyordu. Öyle ki, Avrupa Hun Devleti'nin yıkılışından sonra daha uzun müddet Romalı müverrihler, Aşağı Tuna'dan Kafkaslara kadar uzanan geniş sahadaki Türk boylarını ekseriyetle Hun genel adı altında anmışlardır.

Suvarlar

Umut Üren*

Bizans kaynaklarında "Σάβιροι, Σάβειροι, Σάβήους", Latin kaynaklarında "Saviri", Ermeni kaynaklarında "Sawir-k', Savirk" ve Arap kaynaklarında "s^{u} w^{a}r, swâr" biçimleri ile karşımıza çıkan bu kavim Türk tarihçiliğinde "Sabir, Sabar ve Suvar" adlarıyla anılıp incelenmiştir. İsimlendirme tercihleri her ne kadar çok olsa da haklarında yapılmış olan çalışmalar bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Konuyla ilgili olarak ilk müstakil makalenin sahibi olan Şerif Baştav "memleketimizde hiç tanınmamış bir Türk kavminin tarihinden bahsedeceğini" söylerken hiç de haksız değildir[1]. Baştav ayrıntılı incelemesinde bu kavim için "Sabir" kullanımını tercih ederken, İbrahim Kafesoğlu ve Taşağıl "Sabar" demeyi uygun görmüşlerdir[2]. Doğu Avrupa'nın bu gizemli halkıyla ilgili olarak Türkçedeki ikinci müstakil makalenin sahibi Karatay ise "Suvar"ı esas alır[3]. İnceleme boyunca biz de tercihimizi Suvar biçiminden yana kullandık zira Türk dilinin ilk gramer kitabını hazırlayan ve eski Türk boylarıyla ilgili ayrıntılı bilgilere vakıf olan Kaşgarlı Mahmud Suvar'ı öne çıkarmaktadır. Bundan başka pek çok ortaçağ İslam kaynağında bir şehir ismi olarak da Suvar adı yükselir.

---

* Kırklareli Üniversitesi.

1 Suvarlara dair Türkçede yapılan ilk ayrıntılı çalışma için bkz. Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten XVII-XVIII*, 1941, s. 53-99.

2 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 157-159; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 15.

3 Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 99-116.

İsimle ilgili çalışmalara bakmak gerekirse; ilk açıklamaların sahibi Németh, Sabar, Sapar esaslı bir denemeyle sap- kökünden türediğini düşündüğü Suvar adının göçer hayata uygun bir biçimde "sapmak, yol değiştirmek" manasını taşıyabileceğini belirtir[4]. Zekiyev tıpkı Bulgar kavim adında olduğu gibi sondaki -er, -ar ekinin halkı, insanları belirttiğini açıklayarak, Sub/ar, Suv/ar doğrultusunda "su halkı, ırmak kenarındaki insanlar" anlamına ulaşmaya çalışır[5]. Ağasıoğlu da bu konuda Zekiyev'le hemfikirdir[6]. G. N. Potanin adlandırmanın Moğolcadaki "subr" (dağ kurdu) veya Baykal Nehri'nden çıkan efsanevi köpek "Siber"den geldiğini öne sürmüştür[7]. N. A. Abramov kelimenin Türkçe "sıbırmak" (temizlenmek, arınmak) anlamından geldiğini ileri sürmüşse de bunu delillendirememiştir[8]. Yer ismi olarak "Sebir"den hareketle, adın Moğolca "bataklık, çalılık"[9] anlamı taşıyabileceği üzerinde durulmuş ancak bu görüş de pek itibar görmemiştir. Zira Golden'a göre de genellikle Moğollar fethettikleri bölgelerdeki mevcut toponim ve etnonimleri kullanmaya devam etmişlerdir[10].

Açıklamalardaki farklılıkların temelinde Sabar ya da Subar biçiminin esas alınması yatmaktadır. Karatay'a göre ise "suw+ar" yani "kutlu insanlar" açıklaması en makul olandır[11]. 1680 yılında yazıldığı iddia edilen ancak asıl nüshasının bulunmaması sebebiyle bilim dünyasında pek itibar görmeyen bir Tatar-Bulgar kitabına göre Kafkasya'daki Türk kabilelerinden Burcanlar, tanrıya Kubar ve Subar diyorlardı[12]. Bölgeye dair en mühim kaynaklardan birisi olan Kalankatlı'nın eserinde de Kafkas Hunları'nın tanrıya Kuar dedikleri kaydı mevcuttur[13]. Eski Türkçedeki kıw, kuw kelimelerinin "baht, devlet, kut" anlamlarına geldiği noktasından hareketle tıpkı Teng-eri açıklamasında olduğu gibi "kuw+er" (kutlu er, halk) çıkarımını yapmak gayet doğaldır. Hemen bu noktada Türkçedeki söz başı k~s geçişini hatırlamak (kanmak-sanmak, kemik-sümük) meseleyi biraz daha anlaşılır kılmaya yetebilir[14].

---

4 Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 121.

5 Mirfatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s. 223.

6 Firidun Ağasıoglu, *Azer Xalqı*, s. 129-130.

7 V. A. Nikonov, *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar*, s. 380.

8 V. A. Nikonov, *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar*, s. 380.

9 Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. II, s. 1078.

10 Peter Golden, "Sibir", s. 532.

11 Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", s. 18.

12 Baxşi İman, *Cağfar Tarihi*, s. 26.

13 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 238.

14 Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", s. 18.

Yaygın kanaate göre Suvarlara dair ilk haberleri, Doğu Avrupa'ya gelen diğer Türk kavimlerinin macerasını aktaran Priskos'un satırlarından öğreniyoruz. Onun anlatımı ile "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Roma'ya elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi"[15].

463 yılında cereyan eden bu hadiseye göre İç Asya'daki Avarların müdahalesi düşünüldüğünde Suvarları kuzeyde İrtiş boylarından ve güneyde Yedisu bölgesinden daha batıya yerleştirmek mümkün gözükmemektedir. Yurt tahsis etme konusunda fikir beyan eden Neméth'e göre onlar eski Türklüğün doğu bölgelerinden gelmekte idiler[16]. Rásonyi onların Turfan yakınlarında olduğunu beyan eder. Henning de tıpkı Rásonyi gibi Soğdça "Nâfnâmak"ta geçen "sépyry=Sabirê" kelimesiyle, onların bir ara Turfan bölgesinde bulunduklarına dikkat çekmeye çalışır[17]. Czeglédy, İli Nehri ve Cungarya bölgesi üzerinde dururken, Gumilëv Kazakistan bozkırlarını önermiştir[18]. Pritsak, Säbir kelimesini Hsien-pi'ler ile özdeşleştirmeye gayret göstermiştir[19]. Ancak bir tür halklar konfederasyonu olan Hsien-pi'lerin Juan-Juanlarla mücadeleleri paralelinde batıya gerçekleştirdikleri büyük bir göç haberine herhangi bir yerde rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Pritsak'ın önerisi güç gözükmektedir. Esas itibari ile Orta Asya'da bir yerlerde Suvar yurdu tespitinin yolu kapalı duruyor. Bunu destekle-

---

[15] Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s. 65-66.

[16] Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 101.

[17] Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 121.

[18] Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 21, 107, L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, s. 206, Gumilev Fin-Ugor dâhilinde kabul ettiği Suvarların MÖ II. yüzyılda Batı Sibirya bozkır kuşağında oturduklarını belirtir. A. A. Haydarov-A. G. Muhammadiyeva, *Drevniy Suvar: Arheologiçeskie Issledovaniya i Nahodki*, s. 113.

[19] Omeljan Pritsak, "From the Säbirs to the Hungarians", s. 28-30.

yebilecek ve fikir yürütmelerini tamamlayacak tarihi veriler ve kazıbilim malzemesi henüz yoktur.

Ancak yurt meselesi noktasında erken dönemlere dair haberler aktaran eskiçağ yazarları bize birtakım ipuçları sunmaktadırlar. MS II. yüzyılda yazan Ptolemeus, İtil civarındaki "Σαύαροι" halkından söz eder[20]. Yine aynı bölgedeki "Σουαρδηνοί" kavminden bahseden yazarın anlatımları akla İtil doğusunda bir bölgeyi getirmektedir. Suvar kavim isminin macerası Çin kaynaklarının da sessiz kalışı ile karanlığa mahkûm gibi durabilir ancak tıpkı başka Türk topluluklarında olduğu üzere eskiçağ Ortadoğu'sundaki birtakım kavim isimleri bizi düşünmeye sevk eder. MÖ III. binyılda Van Gölü ile Bağdat arasında yaşayan bir halkın adının Subar olduğu bilinmektedir. Bu isme hem Subar hem Subir biçimlerinde rastlıyoruz.[21] Kuhrt'a göre Subartu kelimesi Mezopotamya'da kuzeyi ifade eden bir kelime idi ve Subar kelimesinin kuzeyli manasına gelmesi mümkündür[22]. Subartu kelimesinin Akadçadaki karşılığı ise Subar ülkesidir.

[20] Agustí Alemany, *Sources on the Alans*, s. 99-101.

[21] O'callaghan, *Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, s. 42.

[22] Amèlie Kuhrt, *Ancient Near East 3000-330 BC*, s. 283-284.

Bölge dolayısıyla Subarların, Sümerlerle sıklıkla karşılaşmaları kaçınılmazdı. Bu yoğun ilişki kendisini dil yadigârlarında göstermektedir. Sümercedeki Türkçe ve Macarca karşılıkları bulunan kelimelerin muhtemel ve mümkün kaynağı onların kuzey komşusu Subarlar olmalıdır[23].

Bahsi geçen kavme dair daha sonraki haberleri Heredotos bize aktarmaktadır. Saspeir isminde bir topluluktan bahseden Heredot onlarla ilgili olarak şunları söyler; "Kolkhis'ten (Gürcistan) sonra Media'ya (Güney Azerbaycan) kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır"[24]. "Bu sığırtmacın (Mithridates) öküzlerini yaydığı otlak, Aktabana'nın (Hemedan) kuzeyinde, Karadeniz doğrultusunda uzanan dağların eteklerine düşüyordu; Saspeirlerle karşı karşıya bulunduğu bu yönde, Medler ülkesi dağlıktır, yüksek ve ormanlık koyaklarla örtülüdür; öbür yönleri tek bir ovadır"[25]. Görüldüğü üzere Heredotos'un anlatımları Saspeir halkının Güney Azerbaycan ile Gürcistan arasında bir bölgeye yerleştirilmesine imkân vermektedir. Vaktiyle bulunmuş oldukları Kuzey Irak'taki yurtlarından Sami kavimlerin baskıları neticesinde kuzeye doğru çekildiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Üstelik yer isimleri de bu fikri destekler niteliktedir. Bu tafsilatlı bilgiler Suvarları ısrarla Asya içlerinde aramamızı gerektirmeyecek özelliktedir. Bölgedeki birçok Türk kavmini dikkatinden kaçırmayan Çin kaynaklarında da Suvar'ı çağrıştıracak bir kavim adına rastlanmamıştır. Bunun yanında bahsini ettiğimiz bitişken bir dil konuşan Subar halkı ile kısa bir süre sonra Doğu Avrupa arenasında boy gösterecek olan Suvarları birleştirmede henüz herhangi bir beis görülmemektedir.

Suvar halkı için toparlanma dönemi İtil'in doğusunda, Sibirya'da bulundukları günlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Hunların batı dünyasına fırtınalı günleri yaşattığı sırada Suvarlar istirahat imkânı bulmuşlardır demek yanlış olmaz. V. yüzyılın sonlarına gelindiğinde güçlerini arttıran Suvarlar artık bölgedeki bir takım siyasi gelişmelere de müdahil olur halde karşımıza çıkmaktadırlar.

İran tahtında bulunan Kavad, başarılı bir politika izleyerek devletinin doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra dikkatini batıya çevirmişti. Bu sıralarda İran'ın kuzeyindeki göçer kavimler hem Bizans'ın hem de Kavad'ın ilgisini çekiyor ve aralarındaki amansız mücadele onları bu kavimler arasında destek arayışlarına itiyordu. Zaman zaman devletin bizzat kendisi için büyük bir tehlike teşkil eden bu bozkırlı kavimlerle uğraşabilmek için İran-Bizans savaşlarına ara

---

[23] Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, s. 203-213.

[24] Herodotos, *Heredot Tarihi*, I/104.

[25] Herodotos, *Heredot Tarihi*, I/110.

verilmesi kaçınılmazdı. Prokopius'a göre, 504 yılına gelindiğinde İran Şahı Kavad, Savirlerle mücadele edebilmek için Bizans savaşlarına son vermek zorunda kalmıştı[26]. Bir süre sonra gerek İran gerekse Bizans, devlet sınırlarını koruyabilmek ve onları savaşlarda yanlarında tutabilmek için Suvarlardan barışı satın alır bir hale geleceklerdi.

Bu günlerde uzun süren mücadeleler esnasında Suvarları her iki cephede de görmek şaşırtıcı değildir. Oldukça çetin geçen İran-Bizans mücadeleleri sırasında savaşçı yetenekleri ve kalabalık ordularıyla taraflar için cazip bir müttefik olan Suvarlar için, Malalas, bir sefer esnasında yüz bin asker çıkarabildiklerinden söz etmektedir[27]. Bu sayı bozkır şartlarında biraz abartı gelebilir, ancak bu dönemde Suvarların askeri yetenekleri ve kuşatma konusundaki maharetleri hakkında kaynaklar sözbirliği yapmış gibidirler. VI. yüzyılın ilk yarısında Suvar hareketleri hayli geniş bir alana yayılmaya başlar. Marcellinus 515 yılında Hun-Suvarların Ermenistan'a saldırılarından bahseder. Malalas ve Theophanes'e göre bu saldırının gerçekleşmiş olduğu tarih 516'dır ve görünüşe göre İran Suvarları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır[28].

Bazı kaynaklarda Kafkasya'da meskûn Hunlar olarak zikredilen, Kedrenos'un ise Sabir ismini kullanmayı tercih ettiği bir kol Konya önlerine kadar gelmiştir. Eskiçağ Anadolu'sunda bulunan Roma eyaletlerinde büyük bir yıkım ve zarara sebep olan bu harekâtın neticesinde Anastasios, Kapadokya'da bazı yerleri tahkim etmeye mecbur kalmış ve bu havalide oturanları da üç yıl süreyle vergiden muaf kılmıştır[29].

520'li yılların başında Lazika sebebiyle İran ile Bizans arasında yeni bir savaş kıvılcımı ortaya çıktı. Lazika Kralı Ztathios'la irtibata geçen Bizans İmparatoru I. Iustinos (518-527), onunla iyi ilişkiler kurmayı başarmış ve kralı vaftiz ettirmiştir. Valeriana adında bir Romalı kadınla evlendirilen Ztathios'a Roma usulü bazı hediyeler ve kıyafetler yollanması, Kavad'ın dikkatinden kaçmamış ve şah, Bizans'a bir elçi vasıtasıyla durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Kavad aynı zamanda Hunların başında bulunan Zilgibis'i ve yirmi bin kişilik ordusunu kendi tarafına çekmeye çalışmaktan geri durmamıştır. Theophanes'in kaydına göre bu sıralarda Iustinos da Hunların desteğini aramaktaydı ve

---

[26] Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 96.

[27] Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, s. 249.

[28] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 245; Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, s. 227.

[29] Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, s. 406, Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", s. 61.

Kavad'la Zilgibis'in yakınlığı onda endişeye sebep olmuştur[30]. Bunun üzerine kurnazca bir politika takip eden Iustinos, Kavad'a bir mektup yazarak Hunlarla kendisinin hediyeleştiğini, onlara para gönderdiğini ve İran'a ihanet edeceklerini telkin etmiş ve Kavad'ı buna inandırmayı başarmıştır. Hun başbuğunu yanına çağıran Kavad, ona durumun doğru olup olmadığını sorduğunda Zilgibis Bizans'ın hediyeler gönderdiğini inkâr etmemiş ve bunun üzerine bir gece ordasına yapılan baskınla ortadan kaldırılmıştır[31].

Kocası Balakh'ın ölümünden sonra Hunların başında gördüğümüz Boarık (Boğarık) Bizans için oldukça iyi bir müttefik durumundaydı. İran-Bizans ilişkilerinin gergin olduğu günlerde bölgedeki Hun-Suvarlar taraflar arasında sıklıkla yer değiştiriyordu. İktidarın kuvvetlendiği Boarık zamanında dahi iki Hun beyinin kendisine bağlı birlikler ile İran'a intikal etme çabası olmuştur. Glon ve Türak (Tyranx) isimli bu Hun kumandanlarının teşebbüsü üzerine İmparator Iustinos kıymetli hediyeler ile Boarık'a başvurarak söz konusu Hunların Kavad'a katılmasını engellemesini istemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Boarık iki Hun beyini yirmi bin kişilik ordularıyla birlikte yakalayarak mağlûp etmiş ve Türak'ı zafer nişanesi olarak zincirleterek İstanbul'a göndermiştir. Malalas'm bildirdiğine göre Glon bu mücadele esnasında Boarık'ın adamları tarafından öldürülmüştür[32].

530 yılında Dara şehri civarında İran ve Bizans arasında yeni bir savaşın patlak vermesiyle, Suvarlar tekrar harekete geçme fırsatı yakalamışlardır. Kavad'ın İran Ermenistan'ına göndermiş olduğu orduda üç bin kadar Suvar da yer almıştır. Savaş İran'ın mağlubiyetiyle sonuçlanmış olmasına rağmen mücadeleler esnasında yağma imkânı bulan Suvarlar Roma eyaletlerini ve Ermenistan'ı talan ettiler[33]. Aynı haberi Hatip Zakharias'da da buluyoruz. Kışın gelmesi ve güç hava şartları sebebiyle İran ordusunun iyice güçten düşmesi ve Kavad'ın ölümü seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuş ancak Hunların yağmasının önünde hiçbir güç duramamıştır[34]. Bu yağma akınlarından Anadolu'daki bazı koloniler de nasibini almış, Halep civarına kadar olan yerlerden pek çok ganimet elde eden Suvarlar geri dönüş esnasında topladıklarının bir kısmını Martiropolis şehri valisi Vessa'ya bırakmak zorunda kalmışlardır[35]. Bu ilk

---

30 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 254.

31 Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, s. 234-235; Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 97; A. A. Haydarov-A. G. Muhammadiyeva, *Drevniy Suvar: Arheologiçeskie Issledovaniya i Nahodki*, s. 114.

32 Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, s. 249-250.

33 Şerif Baştav, *"Sabir Türkleri"*, s. 62.

34 Zachariah, *The Syriac Chronicle*, s. 228, 229.

35 Şerif Baştav, *"Sabir Türkleri"*, s. 63.

müdahalenin ardından bir hamle de Kitagir Kalesi komutanından gelmişse de, o ancak Suvarlardan bazı yük hayvanlarını ele geçirmeyi başarmıştır[36].

531 yılında Bizans ile İran arasında sulh yapılması Suvarların, 550 yılında mücadeleler tekrar başlayıncaya kadar sessiz kalmalarına sebep olmuştur. Süryani Hatip Zakharias bu sıralarda Suvarların, Ogur kavimleri, Bulgar ve Barsiller (Bagarsik ?) ile birlikte Derbent Geçidi'nin ötesinde yaşadıklarını kaydeder[37]. Bu süreç içerisinde İran Şahı Hüsrev'in (531-579) 545 yılında kuzeyli kavimlere karşı gerçekleştirdiği sefer esnasında Suvar gücü dağıldı. Dağılan Suvarların bir kısmı İranlıların bir kısmı ise Bizans'ın ücretli askeri olarak faaliyet göstermeye başlamıştı. 551 yılında İran-Bizans mücadeleleri yeniden alevlendiğinde Suvarlar her iki orduda da bulunuyorlardı. Prokopius mücadeleler esnasında iki tarafta da yer alan Suvarların sayıları ve yukarıda söylediklerimizi destekler nitelikteki askeri dehalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir[38]. Savaşın kaderi iki ordu içerisinde de yer alan Suvar askeri birliklerinin özellikle kuşatmalarda etkili olan koçbaşlarından çokça üretmelerine bağlanmıştır. Savaşın ayrıntılarıyla ilgili olarak Agathias da bilgiler sunmaktadır. Onun notları arasında Suvar kumandanlarının isimleri ve orduların sayısına kadar teferruat bulmamız mümkündür[39].

Lazika Kralı Gubaz'ın (541-555), Kolheti'ye İran askerlerini yerleştirmek isteyen Hüsrev'e karşı Bizans'a başvurması ve Alanlar ile Suvarları yardıma çağırması yeni bir savaşın başlangıcı olmuştur. Yeni müttefikler yalnızca Kolheti'yi korumak değil, İran için bir üs görevi niteliğindeki İberya'yı da yerle bir etmek üzere aralarında antlaşmışlardı[40]. Ancak Gubaz'ın Alan ve Suvarlara vaat ettiği parayı ödemeyi geciktirmesi üzerine, bunlar İran tarafına geçmişler ve böylece İran ordusunda on iki bin kişilik bir Suvar birliği oluşmuştur. Savaş içerisinde Suvarları mutlaka yanına çekmek isteyen Iustinianos'un (527-565) gerekli ödemeyi yapması üzerine Petra şehrini kuşatan Bizans ordusuna üç Suvar kumandanı birlikleri ile katılarak Romalılara kuşatma silahları yapımını öğretmişler ve bu araçlar sayesinde Bizans birlikleri şehre girmeyi başarmıştır[41]. İran ordusu kumandanı Mermeroes da ordusunda bulunan Suvarlardan, Bizans'ın kullandığı koçbaşlarından imal etmelerini istemiş ve bütün kuvvetleriyle Bizans ordusuna saldırmıştır. Mücadeleler sonunda Bizans'ın İran'a bir miktar ücret

---

[36] Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 98

[37] Zachariah, *The Syriac Chronicle*, s. 328.

[38] Procopius, *The History of the Wars- Books VII-VIII*, s. 155-161.

[39] Agathias, *The Histories*, III, 17:5-6, III, 18:2-7.

[40] Procopius, *History of the Wars-Books I and II*, s. 537.

[41] Procopius, *History of the Wars-Books I and II*, s. 553.

ödemesi karşılığında bir mütareke imzalandı. İran, Bizans'tan aldığı bu parayı tekrar Suvarları yanına çekmek için harcadı[42].

554 yılında İran son bir gayretle, yaklaşık 3000 Deylemli'nin de bulunduğu orduyu Mermeroes'in yardımına göndermeye çalıştıysa da Balmakh, Kutilzis ve İliger adındaki kumandanlar idaresinde Bizans hizmetinde bulunan Suvar birliği bu ordunun büyük kısmını imha etmeyi başarmıştır. 550-555 yılları arasındaki mücadelelerde Bizanslıların Suvar askeri gücünden tam manasıyla yararlanma isteği gayet açıktır. Savaşlar esnasında Suvarların tamamını ordusunda görmek isteyen Bizans'ın bu arzusu Maxentius ve Theodorus adındaki iki kumandanını, sakin bir sahada, silahlarını bırakarak yaşama meylinde olan, beş yüz kişilik bir Suvar topluluğu üzerine göndermesi hadisesinde açık bir şekilde görülmektedir[43].

Avarların bölgeye gelişleri birçok Türk kavmini olduğu gibi Suvarları da derinden etkilemiştir. Bölgede Utrigur ve Suvarları hâkimiyetleri altına alan Avarlar Kandik isimli elçilerini İstanbul'a göndererek bir antlaşma yapmışlardır. Bu gelişmeleri aktaran Menandros, İmparator II. Iustinos'un (565-578) Avarlarla anlaşmasını zekice bir hareket olarak görür[44]. Ancak genel hatlar itibariyle Suvarlar üzerindeki Avar hâkimiyetinin çok kesin sınırlarının olmadığı gibi bu tabiiyet pek de uzun sürmemiştir.

Yeni dönemde Suvarların isminin tekrar zikredilmesi 578 yılına tekabül etmektedir. Menandros'un anlattıklarına göre II. Tiberius (578-582) zamanında İran'la vuku bulan harpler esnasında, "Sabirler" ve Alanlar, Albanya'daki yurtlarından alınarak Kür Nehri'nin beri taraflarına yerleştirilmişlerdir[45]. Artamanov'a göre Bizans'ı böyle davranmaya iten, 571 yılında Ermenilerin isyanı üzerine II. Iustinos'un ordusunu Kafkasya'ya gönderdiği sırada buradaki Suvarların önce Bizans'a itaat bildirmelerine rağmen Roma ordusunun Albanya'dan ayrılmasıyla İran tarafına geçmeleri olmuştur[46]. Bölgedeki diğer kavimlerle birlikte Suvarların da bir kısmı Romalı generaller aracılığı ile rehin olarak İstanbul' a götürülmüştür. Aynı zamanda Alan ve Suvar elçileri de İstanbul'a gelerek İmparatorla görüşmüşlerdir. Fehér, burada imparatorun vaktiyle sürekli yardımlarını aradığı Suvarlardan, destek alma konusunda artık pek de istekli olmadığını düşünmektedir. Nitekim Bizans kontrolünü kabul eden Suvarlar kısım kısım Ermenistan arazisine yerleştirilmişlerdir.

---

[42] Şerif Baştav, *"Sabir Türkleri"*, s. 65.

[43] Şerif Baştav, *"Sabir Türkleri"*, s. 66.

[44] İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 42.

[45] Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", s.68.

[46] Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 170,171.

Batıda İstemi Kağan'ın faaliyetlerinin arttığı ve hâkimiyetinin Kuban sahasına ulaştığı günlerde bölgedeki Suvarların da diğer halklar gibi Göktürk Devleti idaresinde tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu günlerde Bizans İmparatoru II. Tiberius tarafından yeni bir askeri muahede sağlama gayesi ile Göktürklere elçi olarak Valentinos'un gönderildiğini biliyoruz. İstemi Kağan'ın ölümü dolayısıyla Türklerin yuğ törenine denk gelen elçi, Göktürk Kağanı Türkşad'ın öfkesine maruz kalmıştır[47]. Bizanslıların, Göktürkleri kızdıran hareketleri yalnızca Avarlarla ilgili tutumları değildi. Azerbaycan sahasındaki Suvarlara, Bizans tarafından müdahale edilmesi Göktürkleri yakından ilgilendiriyordu ve bu durum Göktürk cephesinde öfke ile karşılanmıştı[48].

Bir süre sonra Suvar birliğinin çözülmeye yüz tutması ve Hazar etnik adının yükselmesi ile Suvar kullanımının seyrekleştiğini görüyoruz. Mesudî'nin Hazarlara Türkçe Sabir, Farsça Hazarân dendiğini söylemesi kavmin akıbetini belirleme noktasında önemli bir haber olduğu gibi, bozkır halklarının isimlendirilmeleri konusunda da müthiş bir örnek teşkil eder. Zamanla Hazar isminin baskın hale gelmesi; güçlenen bir boy veya uruk adının bağlı bulunduğu boy birliğinin üzerine çıkması gerçeğinden başka bir şey değildi. Belâzurî ahalisi Suvar olan Azerbaycan'daki Kabala kentinden Hazar yerleşimi diye bahsetmektedir ki[49], bu Mesudî'yi doğrular nitelikte bir haberdir.

Bu noktada Hazarların Suvarların devamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kaldı ki Hazar Kağanı Yusuf, Hasday b. Şaprut'la mektuplaşmasında bu akrabalık bağına temas etmiştir[50]. Porphyrogenitus Macarlara Hazar hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde Sabartoi dendiğini bildirir, Kabarlar ile Hazarları aynı ırktan kabul eder[51]. Bunlardan başka bazı yeryazım kitaplarında da Suvar-Hazar bağlantılarına işaret eden kayıtlara rastlamamız mümkündür. Anonim Hudûdu'l Âlem'de "Sav(ğ)ar" etrafı güçlü surlarla çevrili bir Hazar kenti olarak karşımıza çıkar[52].

Hazar üst kimliği altında varlığını devam ettiren Suvarların hareketlerini bir süre sonra net biçimde takip edebilmek güçtür. Ancak Doğu Avrupa tarihinin bu cevval kavmiyle ilgili olarak bazı haberler gelmeye devam etmiştir. VII. yüzyıl ortalarında telif edilen "Ermeni Coğrafyası"na göre Derbend'in kuzeyin-

---

47 İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 79-80.

48 Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", s. 21

49 Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 108.

50 Osman Karatay, M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", s. 202.

51 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 175.

52 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 123.

de meskûn olan Hun beyliğinin hemen doğusunda Savirk halkı oturmaktadır[53]. Burada başlarında bir kağan ve hatunun bulunduğunun söylenmesi yine Hazarlara bağlı bir yaşamı akla getirmektedir. Derbend'in kuzeyindeki bu birlikteliğin uzun süre devam ettiğini IX. yüzyıl ortalarında eserini kaleme alan İbn Hurdadbih'ten de anlıyoruz[54].

Ayrıca Suvarların bir kısmının Derbent'in güneyine indikleri bilinmektedir. Hüsrev Anuşirvan zamanında Suvarlardan bazılarının şimdiki Azerbaycan topraklarına yerleştirildiğini görüyoruz. Buraya yerleştirilen Suvarların bölgedeki Hazar faaliyetleri içerisinde anılmış olması muhtemeldir[55]. 571-591 yılları arasında gerçekleşmiş olan İran-Bizans savaşları esnasında Doğu Roma ordusunun burada bulunan bir kısım Alan ve Suvar'ı esir aldığı bilinmektedir.

Azerbaycan topraklarına inen Suvarlarla ilgili bir diğer haber, yazar İmparator Porphyrogenitus'un sunduğu bilgilerdir. Sabartoi asphaloi/Macarlar (Türk) olarak adı geçen bu uruğun göçü ile ilgili verdiği bilgi kafa karışıklığına sebep olmuştur. Porphyregenitus'un naklettiğine göre, "Türk (Macar) milletinin yurdu eskiden Hazar'ın yanında, ilk voyvodalarının adına ithafen Lebedia denen yerde idi... Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu; şu veya bu sebeple 'Sabartoi asphaloi' ismine sahiptiler... Peçenekler o zaman Hazarlara karşı savaşa kalkıştılar ve yenilerek kendi topraklarını boşaltmak ve Türklerin topraklarına yerleşmek zorunda kaldılar. Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan 'Sabartoi asphaloi' diye adlanırlar"[56].

Bu habere en yakın bilgiyi Belazuri'nin eserinde buluyoruz. Burada Mervan'ın yirmi bin kadar bir Slav topluluğunu göçürdüğünden bahsedilmektedir[57]. Porphyregenitus'da herhangi bir İslam müdahalesinden bahsedilmediği gibi bu haber içinde de Peçenek yahut Kangar'ın adı geçmez. Kaldı ki Hazar Devleti'nin güçlü günlerini yaşadığı bir dönemde Orta İtil ve Don civarında yaşayan bir halka doğudan gelip onları yerlerinden eden bir saldırı ihtimali zayıf gözüküyor[58]. Söz konusu iki haber arasındaki müşterek nokta bölgedeki Suvar varlığına işaret etmeleridir. Belazuri, Hahît (Kakheti) olarak zikrettiği araziye

---

[53] R. H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 57.

[54] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 109.

[55] Kalankatlı, eserinde burada bulunan Hazarların, Azerbaycan'ı istilasından söz etmektedir. Bunların bir kısmının Suvar olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

[56] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 171.

[57] Belâzurî, *Fütûhu'l Buldan*, s. 297.

[58] Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 110.

yerleşenlerden Sâverdiyye olarak söz etmektedir. Mesudî'ye göre de Kür Nehri Tiflis'ten sonra Syaverdi topraklarından geçer[59]. İbnü'l Fakih'de Sâvediyye biçiminde karşımıza çıkan şekliyle birlikte hepsi Ermeni Stefan Asolik'de ki Sevordi(k) biçimini destekler niteliktedir[60].

Azerbaycan bahsini bu şekilde kapatarak İtil boylarında hayatlarını devam ettiren Suvarlara dair bazı hususlardan söz etmek yerinde olacaktır. İslam kaynaklarında izlerine rastlayabileceğimiz bu kol hakkında meşhur seyyahımız İbn Fadlan birtakım bilgiler sunmaktadır. İbn Fadlan'ın dâhil olduğu elçilik heyeti 921 yılında yola koyularak İran, Horasan, Maveraünnehr ve Harezm'e uğradıktan sonra Türk yurtlarına varmıştır. Heyetin Türk ülkelerine geliş tarihi H. 309 yılı Şevval ayının ortalarını bulur (16 Şubat 922). Bulgar hükümdarını ziyareti esnasında onun Halce Suyu kenarından Cevşir Nehri'ne göç etmek istediğini ve bunun arifesinde Suvar adlı kavme adam göndererek kendisi ile birlikte hareket etmelerini emretmiştir[61]. Burada Bulgarlara bağlı bir kavim olarak karşımıza çıkan Suvar halkından bir kısmının teklifi kabul etmek istemediğinden bahsedilir. Bu grubun başındaki kimse de hükümdarın damadı olduğu söylenen Virağ isimli biri idi. Ancak Suvarların daha sonra bunu kabul ederek Cevşir Nehri'ne gittikleri kaydedilmiştir[62]. Suvarlar bu sırada Bulgar kontrolündedir ve her iki kavim temelde Hazar'a bağlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

1134/1135 yılı civarında bölgeye gelen Gırnati de seyahat notlarında Hazar'a tabi kalabalık Savar halkından bahseder[63]. İstahrî bu bilgiyi doğrular, Suvar ve Bulgar şehirleri halkının sayısının on bin kadar adam olduğunu söyler[64]. Hudûdu'l Âlem'de ise Suvar şehrinin Bulgar'a yakınlığına dikkat çekilmektedir ve halkının Bulgarlarla benzerliğinin altı çizilmiştir[65]. Avfî, Suvarın Bulgar'a yakın bir yerde olduğunu ve burada büyük bir cami bulunduğunu kaydetmiştir.

Belirtmemiz gereken noktalardan bir tanesi Suvarlardan bahseden söz konusu kaynakların onların Müslüman oldukları yönünde fikir beyan etmeleridir. Ayrıca vaktiyle İran Bizans savaşları esnasında savaşçılıkları ile tarafların gözdesi olan Suvar halkı bu yeteneğini kaybetmemiş olmalı ki, Hudûd'da cihad için savaşkanlıklarından söz edilmiştir[66]. Birunî; Bulgar ve Suvarlardan başka İslam

---

59 Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 101.

60 Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 111.

61 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 34,35.

62 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 35.

63 Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 186.

64 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 161.

65 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 71.

66 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 71.

memleketlerinden ayrı bir İslam cemaati tanımıyoruz bunlar meskûn mıntıkanın nihayet bulduğu yerde yedinci iklim sonunda bulunurlar. Hilafet ve halifeyi tanır fakat Arapça konuşmazlar, Türkçe ve Hazarca'dan mürekkep bir dil kullanırlar" demektedir[67]. İtil boylarındaki Suvarlara dair bir diğer kaynağımız olan Kaşgarlı, "Saxsın Bulgarlara yakın bir şehirdir. Bu Suvar'dır" demektedir[68]. Kaşgarlı, Suvar diline yönelik bilgiler sunsa da memleketlerine dair başka bir şey söylemez. Suvar şehrine Saxsın adı verildiğini söyleyen Kaşgarlı'dan sonraki kaynaklara göre bu şehir çok daha güneyde, muhtemelen Volga ağzında bulunuyordu[69]. Gumilev'e göre XVII. yüzyılda Don Nehri ile Dnyeper arasındaki sahada kendilerini Ruslardan ayıran Savirler meskûn idi[70].

Kaynaklarda Suvarları çağrıştıracak yer isimleri ve halklara dair haberler uzun süre gelmeye devam etmiştir. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Orta Sibirya'dan Urallar'a kadar uzanan bir "Shibir" halkından söz edilir[71]. 1320 tarihli bir Fransisken mektubunda ise "Sibur" adı karşımıza çıkar. 1375 tarihli Katalan haritasında da "Sebur" kaydı mevcuttur buradaki bilgiye göre bu "Başkurtların" kuzeyinde bulunmaktadır[72]. XIV. yüzyılın başlarında Reşidüddin ile birlikte bazı müellifler bölge için İbir-Sibir adını kullanmaya başlamışlardır. Aynı yüzyılda El Ömerî "Başkurt" arazisine bitişik Bilad-ı İbir ve Sibir'den bahsetmektedir. XV. yüzyılda da İbissibur adı geçer. Bu dönemin çağdaşı Rus kaynakları da müşterek olarak "Sibir" ülkesinden söz etmektedirler. Geç dönem İslam kaynakları da bölge için İbir-Sibir ismini kullanmaya devam etmişlerdir (XVI. yüzyıl)[73].

Karadeniz bozkırlarında tarihi ödevini tamamlayan Suvar halkı, Sibirya sahasında da kültürel alanda kalıcı izler bırakmışlardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde Vogul, Ostyak ve İrtiş Tatarları üzerindeki hatıraları gözlemlenebilmektedir[74]. İrtiş Nehri kıyısında kurulan Sibir Hanlığı ve başkenti olan Sibir şehrinin[75] adı Suvarlardan kalmıştır. Rusların İsker şehrini ele geçirerek bölgeye verdikleri isim giderek daha uzak sahaları da nitelendirmede kullanılmıştır. 1554'de Korkunç İvan'ın unvanı "Tüm Sibirya Topraklarının Hâkimi" şeklindedir[76].

---

67 Baştav Şerif, "Sabir Türkleri", s. 86.

68 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, s. 437.

69 Barthold Wilhelm, *Türk-Moğol Ulusları* Tarihi, s. 18.

70 L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, I. Cilt, s. 156.

71 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160.

72 V. A. Nikonov, *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar*, s. 379

73 Peter Golden, "Sibir", s. 532.

74 Ahmet Taşağıl "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", s. 325.

75 V. A. Nikonov, *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar*, s.380.

76 V. A. Nikonov, *Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar*, s.380

İrtiş ve Tobol civarındaki Vogul ve Ostyaklar arasında dil tetkiklerinde bulunan Patkanov'un bu hususta önemli izahları mevcuttur. Bundan başka Wiklund'un gayretleri de Suvarların, Ostyaklara en fazla tesir eden kavim olduğunu gösterir niteliktedir. Bu sahalarda Suvar adını çağrıştıran çok sayıda kale ve yer ismi tespit edilebilmiştir. Yer isimlerinden başka Ay Sabar, Kün Sabar gibi şahıs isimlerine de destanlarda sıklıkla rastlamak mümkündür. Patkanov, Aşağı İrtiş boylarında yapmış olduğu incelemelerde Saber, Şaber isimlerine karşılık olan "Taper" adının kullanımından ve bu yerin Ostyaklar arasındaki öneminden söz eder[77]. Tobolsk'un güney kısımlarında oturan Tatarlar arasında da Sıvır ve Sibır isimleri geçmekte ve bunlar bu memleketlerin yerlileri olarak anılmaktadırlar. Urallarda Peçora'nın yakınında bulunan iki dağın isimleri Sabrei-pai ve Savri-pai olarak karşımıza çıkar.

[77] Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 103.

Avarlar (558-822)

İsmail Mangaltepe*

Türkistan coğrafyasında hayat bulan Türk kavmi, tarihin akışı içerisinde dünya milletlerini kıskandıracak kadar önemli görevler icra etmiştir. Orta Asya ve Doğa Avrupa sahasının mümbit toprakları Türklere engin ufuklar açmış, medeniyet yarışında vizyon sahibi olmalarını sağlamıştır. Tarihin derinliklerine doğru gidildiğinde bazı kavimlerin kökenleri meselesi daha karmaşık bir hal almakta; etkileşimler, komşuluklar ve diğer nedenlere bağlı faktörler nedeniyle kökenleri ve nasıl tezahür ettikleri tespit edilememektedir. Avarların kökeni konusu da kaynakların yetersizliği nedeniyle henüz aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Belki de Avarların kökeni kadar hiçbir mesele Asya bozkırlarını, Türk kavimlerini, Doğu Avrupa tarihini çalışan hiçbir Türkolog'u bu kadar yormamış, bu kadar üzerinde farklı mülahazalar serdedilmemiştir. Avarların ismi ve kökeni konusunda ilim âlemi henüz bir neticeye ulaşamamış, verilerin azlığı ve zayıflığı çeşitli yorumların yapılmasına neden olmuştur. Milattan önceki dönemlerine ait malumatlara ulaşılabilseydi, şüphesiz bu sorun çözülebilirdi. Fakat bu konuda Çin hanedan yıllıkları, Bizans kaynakları, Arap kaynakları veya başka kaynaklar cimri davranmış, mahdut bilgiler vermişlerdir. Pek çok batılı müellif Avarların kökenini Hunlara bağlamayı uygun görmüşlerdir. Devlet yapısı, dil benzerlikleri, kültürel unsurlar da eklendiğinde bu benzerlik veya akrabalık kimseyi şaşırtmamalıdır. Şüphesiz Avarları tek bir kabile, boy veya bodun olarak görmek, çok eski tarihlerden beri var olan büyük bir kitlenin tarihi süreç içerisinde Türkistan bozkırlarından, Karadeniz kuzeyindeki sahalara ve oradan da Doğu Avrupa'nın yaşanabilir arazilerine sürüklendiklerini iddia etmek de doğ-

* İstanbul Üniversitesi.

ru değildir. Bu kavmin içinde pek çok etnik unsurun yer aldığı, kader birliği yaptıkları ve baskın grubun kültürel özelliklerine büründükleri kesindir.

Öncelikle Herodot'ta Abaris olarak bahsedilen topluluk Avarlar zannedilmiştir. Herodot İskitya'da yaşayan bu halkın kahramanlarının aç-susuz bir şekilde bir ok üzerinde dünyayı dolaştığıru anlatmakta[1], onların Strabon'da geçen Hiperbor[2] olduğunu belirtmektedir. Avarların göç etmesine neden olan Greifler ile Hiperborlar komşu idiler[3]. Avarlar hakkındaki ilk kayıtlara İtil Nehri'nin doğu kısımlarında göründükleri sıralarda seyyah Priskos'un eserinde tesadüf edilir. Okyanus kıyılarında yaşayan insanlar yırtıcı kuşların yaklaşmasıyla yurtlarını terk etmişler, komşu kavimlere saldırmışlardı. Bu kavimler saldırıların şiddetinden olsa gerek mukavemet edemeden yurtlarını terk ediyor, onlar da bir başka kavmi yerlerinden ediyorlardı. Böylece Avarlar Sabirlere[4] hücum etmişler, Sabirler de Saraguri, Ogur ve Onogurlara saldırarak yurtlarından çıkarmışlardı[5]. Zakharia'da Ermenistan, Kafkaslar ve ötesinde yaşayan on üç kabile arasında Avarları da zikretmiştir[6]. Yine bu bölgeye yakın coğrafyalardaki Avarlardan John Ephesus bahsetmiştir. Bozkırlardan hareket ederek Trakya üzerinden İstanbul'u tehdit ettiklerini ve uzun saçları ile dikkat çektiklerini vurgulamıştır[7].

Çin kaynaklarında bilhassa Sui-Shu'da, T'u-küe Kağanı Şa-po-lüe'nin cesaretinden dolayı A-po Kağan'dan nefret etmesi ve onunla olan mücadelesi konu edilir[8]. Burada T'u-küe kağanının A-pa'lara saldırmasından söz edilir[9]. Yine bir Çin kaydında 603 yılında T'ie-le'nin onu aşkın kabilesinden Sse-kie, Fu-li-kü, Hun, Sie-sa, A-pa, P'u-ku ve diğerlerinin Ta-t'ou Kağan'a saldırdıkları belirtilir[10]. Her iki kaynakta da belirtilen "A-pa" kavminin Avarlar olabileceği iddia edilmiştir. Bazı araştırmacılar V-VI. yüzyıllarda Nişabur bölgesinde, ismi ilk kez kaynaklarda Nişabur ismi ile beraber zikredilen Abarsahr kentinin Avar yerleşim yeri olduğunu belirtmişlerdir[11]. Menandros'un II. Justinos'un imparatorlu-

---

1 Herodot, 4, 36, s. 25 vd.

2 *Géographie de Strabon*, s. 12

3 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 31 ve 38.

4 Sabirler hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, İzmir 2010, s. 99-116.

5 Priskos, Frg. 30, s. 69-110. Bkz. Priscus of Panium...

6 *Zakhariah of Mitylene*, Kitap 12, Bölüm VII, s. 328.

7 John Ephesus, II, 30; III, 25; V, 19.

8 Bkz, http://www.iranicaonline.org/articles/abarsahr, 25.02.2013.

9 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 73-76.

10 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 146.

11 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 31.

ğu sırasında Türk Kağan'a gönderilen elçi Valentinus'a ilişkin kaydında, kağan küçük düşürücü bir şekilde Avarlara Var-Hun yani Avar Hunları olarak tercüme edilebilecek bir isim olan Varhunit şeklinde hitap etmektedir. Menandros Avarları Varhunitlerle bir göstermekte, aynı kökten ve aynı grubun boyları olarak belirtmektedir[12]. Theophylaktos Simokattes Bizanslılar tarafından bilinen Avarların, Sahte Avarlar (Pseudo-Avar) olduğunda ısrar etmektedir. Ayrıca bunların İskitya'da en çok korkulan topluluk olan Avarların ismini alan Uar (Var) ve Chunni (Hun) adlı kabilelerden meydana geldiklerini ifade etmektedir. Menandros'dan Varhunit ismini alan Theophylaktos'un, Avarların bu ismi nasıl aldıkları konusunda bir hikâye uydurmuş olduğu da düşünülebilir[13]. Avarlar, bazı yazarlar tarafından da 552 yılı civarında Göktürkler tarafından mağlup edilen Orta Asya'nın hâkimi Juan-Juanlar ile aynı gösterilmektedirler. Haussig "War" kelimesini Çinli kaynaklardaki[14] "Hua" ile eşleştirmektedir. Hua'lar Eftalitlerle beraber IV. yüzyılda Soğdiana'yı ele geçirmişler, 460 dolayında da Avar Varhunitleri'ni Kafkasya'ya kadar sıkıştırmışlardı. Yüz yıl sonra da Kafkasya'nın güney tarafında bulunan bu Avarlar Bizanslılar ile temasa geçmişlerdi[15].

Rus bilim adamları ise Avarların Altay bölgesindeki Ogurlardan geldikleri fikrini paylaşmaktadırlar[16]. Bununla beraber eski Rus yıllıklarında Avar ülkesinden Obrine olarak bahsederler[17]. Nestor kroniğinde Avarların açgözlülüklerinden dolayı hepsinin de öldüğü belirtilir[18]. Priskos eserinde Ogur ve Avarları birbirine düşman iki grup olarak tasvir etmiştir. Yine de bu durum Ogurlardan gelmedikleri anlamına gelmez. Avarların Ogur soyundan geldikleri de yine kuvvetle muhtemeldir[19]. Türkistan bölgesi halklarından olduğu ise kısmen dile getirilir[20]. Uzun araştırmalar sonucunda Avarların kökeninin beş kabilenin etnik kökeni, kimliği veya bu beş ismin etimolojisinin iyi incelenmesi sonucunda net olarak ortaya konabileceği kesinleşmiştir. Bu isimler Avar, War, Chunni, Varhunit ve Ogur'dur.

Batıdaki Avarlarla Doğu'da Juan-Juan ve bazı tarihçilere göre Avar olarak ifade edilen topluluğun kesinlikle aynı etnik gruptan oldukları iddiası pek müm-

---

[12] Menandros, Frg. 19, 1.

[13] Simokattes, VII, 8, 1-VII, 8, 5.

[14] H. W. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die Skythischen Völker", s. 314.

[15] H. W. Haussig, *Excurs...*, s. 418.

[16] M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 143.

[17] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 83.

[18] *Chronique de Nestor*, Bölüm VIII, s. 9.

[19] Fatih Şengül, *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, s. 145-162.

[20] M. Moet De La Forte Maison, *Les Francs...*, s. 29.

kün görünmemektedir[21]. Sui Hanedanı dönemini (581-617) kapsayan Sui-Chu adlı Çin yıllığında, Türklerin "on binlerce boydan meydana geldikleri" belirtiliyor. Bozkır'da bazen en acımasız düşman yakın akrabalar, kardeş boylar olabiliyordu. Geniş sahalarda birlikte yaşamanın getirdiği zorluklar ve menfaat çatışmaları bu anlaşmazlıkları körüklemiştir[22]. Burada akla pek çok ihtimal gelmektedir; 552 yılından sonra İtil Nehri ile Çin Seddi arasında kalan geniş sahalarda tartışılmaz bir şekilde Türk grupların üstünlüğü ve hâkimiyeti vardı. Juan-Juanların ana kütlesinden ve esasını teşkil eden zümrelerden ayakta kalabilenler doğuya doğru kaymışlardı. Bu dönemde Juan-Juanların içerisinde İstemi grubu gibi pek çok Türk kabilelerin yanında ilerde "zafer" anlamına da gelecek "Avar" adını almış Türk boylarının olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü batıya hareket eden bu grubun gittikleri yerde söz sahibi olabilmek için ciddi zaferlere ihtiyaçları vardı. Muhtemelen sahada kazanmadan önce psikolojik üstünlüğü elde etmek amacıyla önce "Avar" kelimesinin diğer toplumlar üzerinde bıraktığı etkiden istifade etmek istemiş olabilirler. Yani 100 yıl önce Priskos'un bahsettiği Avarların Kafkaslar ve Doğu Avrupa'da oluşturdukları etkiden istifade ederek varlıklarını ve diğer boylar üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmayı hedeflemiş olmaları mümkündür. Çünkü yapılan çalışmalarda Avar unsurlarına ait arkeolojik izlerin kökenleri hem Asya ve İç Asya hem de Kafkasya'da takip edilebilmektedir[23]. Avarların tek bir boydan tek bir ırktan meydana geldiğini söylemek bizi doğru sonuçlara ulaştırmaz. Ancak hâkim zümre veya idareci zümrenin stratejisi, savaşı, hâkimiyet telakkisi, yaşam biçimi bize Türk olduklarını zaten ispatlamaktadır. Theophylaktos buradan hareketle böyle bir isimlendirme yapmış olabilir, ancak bu durum Avarların Türklüğü meselesini değiştirmez[24]. Z. V. Togan da ismin etimolojisi konusunda doyurucu bir sonuca ulaşamamıştır. Ayrıca Apar, Ibır, kelimeleriyle irtibatını belirterek Avarların eski Türk kavimlerinden Subar veya Suar'lardan olma ihtimalini zikretmektedir[25]. Grek, Latin eserlerinde geçen "Avarin" tabiri Avar ile ilişkilendirilmiş, Avarlar Tiberios ve Mavrikios dönemlerinde bölgeye yerleşmeleri sonucu bu ismin verildiği ileri sürülmüştür[26].

Bazı çalışmalara göre Avar adı Moğolca "abarga/kurt" anlamını taşımaktadır. Çin yıllıklarında "kıvrılan kurt" (kıpırdayan böcek)[27] manasında "Juan-Ju-

---

21 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 36.

22 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Tonyukuk, Doğu, 1-8; Kuzey, 1-4.

23 Istvan Erdelyi, *The Art of the Avars*, s. 32.

24 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 37.

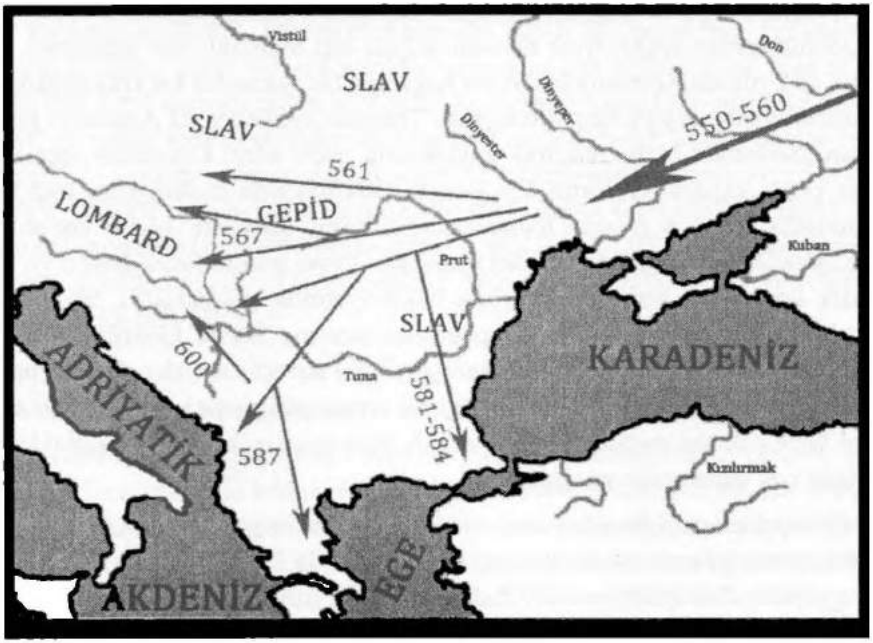
25 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 41.

26 J. B. Bury, "Navarino", s. 434.

27 Duck-Chan Woo, *Juan-Juanlar*, s. 14.

anlar" isimlendirilmişlerdir[28]. G. Nemeth "Avar" kelimesinin kökenlerini Tü çede aramış ve "asi, dik başlı'" manasına geldiğini iddia etmiştir[29]. Türkçe r tinlerde ise ilk kez Orhun Abideleri'nden Kül Tigin Abidesi'nin doğu yüzü d düncü satırında "Apar" kabile adı geçmektedir. Bumin ve İstemi kağanla mücadelelerinden bahsedilen bu satırlarda diğer kavimlerle birlikte Apar k minden de temsilcilerin gelerek yas törenine katıldıkları belirtilir[30]. Sonuç ola Avarların kökeni ve bu ismin etimolojisi daha uzun yıllar ilim âlemini meş edecektir. Her ne olursa olsun ilmi araştırmaların derinleşmesi, arkeolojik l luntular ve dil çalışmaları Avarların Türk oldukları konusundaki kanaatleri ha da arttıracaktır.

Avarların siyasi tarihi, beşinci yüzyılın ortalarında (461-465) Sabirlere s dırmaları ve bunların Avarların önünden batıya doğru ilerleyerek Onogur Sarogurları yerlerinden etmeleriyle başlamaktadır[31]. Daha önceden gerçekle bu temaslar Avarların Türkler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonraki ka

[28] E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 283.

[29] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 161.

[30] Kül Tigin, Doğu, 4.

[31] Priskos, Frg. 30.

yönleri hakkında açıklama yapmaya yardımcı olabilir çünkü Avarlar kendilerinin batıdaki kabilelerden daha güçlü olduklarını bilmekteydiler[32]. Bu olay sonrasında yüz yıl boyunca kaynaklar Avarlar hakkında sessiz kalmışlardır. Bu dönemde Kafkas ve günümüz Güney Rusya coğrafyasında İskit, Hun, Sabir, Kutrigur, Utigur, Burugund, Ultizur, Onogur, Saragur ve Ogur kabileleri göze çarparken daha doğuda Eftalitler, Sâsânîler, Juan-Juanlar ve 552 yılından itibaren de Göktürkler hüküm sürmekteydi. Ogur grupları VI. yüzyılda önemli siyasi gelişmelerin yaşanmasında ve bölgedeki güç dengelerinde hassas roller ifa etmişlerdi. Ancak VII. yüzyıldan itibaren Bulgar ismi ön plana çıkmış, diğer Ogur ismi etkisini kaybetmişti. Bilhassa Kuvrat'ın kurduğu devlet ile Bulgar adlandırması bütün grupları içine alacak şekilde kullanılmıştır.

Avarlar üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde neden Göktürk hâkimiyetini tanımayıp batıya göç ettiklerine dair somut verilere ulaşılamamaktadır. Gerek Türk elçileri gerekse Bizans elçileri Avarlardan her daim kaçak olarak bahsetmektedirler. 570'li yıllarda İstemi, Bizans elçisine kendisinden "kaçanların" neden himaye edildiğini sormuştur. Bununla beraber İmparator II. Justinos da Göktürklerden kaçan Avar sayısını Soğdlu elçi Maniakh'dan öğrenmek istemiştir. 584 yılında Komentiolos, Avar kağanına bir zamanlar kaçarak geldiklerini hatırlatmıştır. 626 yılına gelindiğinde Theodor Synkellos da Avarların Bayan Kağan idaresinde batıya kaçarak geldiklerini ifade eder. Kaynaklar incelendiğinde ortak kanaat Avarların 558 yılında Göktürklerin baskısından kaçtıkları şeklindedir. Nitekim Avarlar hafızalarda her daim "kaçaklar" olarak yer etmektedir. Avarlar batıya doğru hareket etmezden evvel muhtemelen İstemi'ye bağlı Türk boyları ile birlikte Juan-Juan hâkimiyetinde yaşıyorlardı. 552 yılında Göktürklerin Juan-Juanları mağlup etmesi üzerine İstemi Göktürk Kağanlığı'nın temellerini atmış ve kağan olmuştur[33]. Bu süreçte Avarlar ile olan bağlarının ne durumda olduğunu, her hangi bir siyasi çekişme içinde olup olmadıklarını veya çakışan menfaatleri var mıydı bilemiyoruz, maalesef kaynaklar bu noktada çok fazla açıklayıcı değiller.

Göktürkler yeni kurulan devletlerinin sınırlarını genişletmek, istikrarlı ve refah seviyesi yüksek bir devlet olabilmek amacıyla komşu devletlerle mücadeleye giriştiler. 560 dolaylarında Eftalit Devleti ile mücadele ederken[34], bu durumu fırsat bilen Avarların büyük bir kısmı, kaynakların da belirttiği gibi Varhu-

---

[32] İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 155. C. A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", s. 266.

[33] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 18.

[34] Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, s. 1313.

nitlerden (Var/Uar-Hun/Chunni) ayrılmışlar, batıya yönelmişlerdir. Göçün istikameti bilinmesine karşın, nasıl ve ne şekilde olduğu açık değildir. Kaynaklar Eftalit mücadelesinin fırsat olarak değerlendirildiğini belirtirler, fakat durum bu şekilde olmayabilir. Avarlar sınır boylarından sessiz sedasız ayrılmış da olabilirler. Stratos, bozkırın Avarların atlarını ve koyun sürülerini kaldıramadığını, bu yüzden de batıya hareket ettiklerini belirtmektedir[35]. Ancak Varhunitlerden bir grup burada kalmış, bunlar da 580 yılı sonrasında batıya gelerek Avarlara katılmışlardır. Burada dikkatle takip edilmesi gereken bir husus da Avarların Eftalit hâkimiyetinde değil Göktürk hâkimiyetinde yaşadıklarıdır. Bazı araştırmalarda Avarların Eftalit kökenli ve onların devamı oldukları şeklindeki kayıtlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. İstemi Avarların kendilerinden kaçmasına, mülklerine zarar vermesine çok sinirlenmiş ve onları atlarının nalları altında karınca gibi ezeceğini haykırmıştır: "Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, onlar balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde yolculuk edebilirler. Eftalitler ile savaşımıza son verir vermez, Avarlara saldıracağım ve benim kudretimden kaçamayacaklar"[36]. İstemi muhtemelen kendi hâkimiyetinde bulunan bir grubun ülkesine zarar verecek şekilde kaçmasına çok sinirlenmişti. Kaynaklarda 20.000 Avar savaşçısından söz edilir ki, burada kastedilen ailelerle beraber 20.000 mi yoksa sadece savaşan fert sayısı mı muallaktadır. Kanaatimizce bu rakam sadece savaşçı sayısını vermektedir. Bu rakama aile ve çocukların da eklenmesiyle 100.000 civarında bir sayının göç ettiği kabul edilmelidir. Fakat bozkır geleneği incelendiğinde etki oluşturması açısından 20.000 rakamı psikolojik sınır gibi gözükmektedir. IX. yüzyıldaki Macar göçünü de Arap müverrihler 20.000 olarak belirtirler[37].

Avar-Bizans Münasebetleri

Bizans imparatorluğunun kuzey sınırları güvenli olmaktan çıkmış, tamamen halklar arasındaki nüfuz ve hâkimiyet alanına dönmüştü. Bu durumda Bizans siyaseti devreye girer ve her kabile ile ayrı ayrı görüşmeler yapılır. Justinianos döneminde (527-565) ülke pek çok kavmin akınına maruz kalmıştı. 540 ve 544 yılında Bulgar, 545, 548, 550-552 yıllarında Slav ve 551 yılında Kutrigur saldırıları devletin Balkanlarda "limes" olarak tesmiye olunan müstahkem mevkiler oluşturmasına sebep olmuştu. Ancak yeterli ve yerli askeri birliklerin eksik-

---

[35] A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 20.

[36] Menandros, Frg. 4.

[37] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler*, s. 38.

liği en güçlü limeslerin, kalelerin ve mevkilerin dahi çöküşüne engel olamıyordu[38]. Prokopius'un belirttiğine göre Singidunum/Belgrat ve Tuna ağzında aralarında yaklaşık 6 ila 10 km mesafe bulunan 110 şehir ve sur yer almakta idi[39]. Bu durumda Bizans imparatorlarının güçlü müttefik ihtiyacını ülkenin kuzeyine ulaşan Avarlar karşılamışlar, Balkanlardaki sınırların savunmasını üstlenmişlerdi. 558-559 yılında Utigurlar kışkırtılmış, onlar da Kutrigurlara saldırmışlardı. Diğer yandan bu iki kabileye karşı Avarlarla ittifak kurulmuştu. Bizans'ın sinsi siyaseti bununla da yetinmemiş bu sefer Avarlara karşı Göktürklerle anlaşmaya gidilmiştir. Böyle bir ortamda Bizans silahsız diplomasiyi devreye koyarak inanılmaz bir strateji takip etmişti. Fakat imparator, Avar Kağanı Bayan'ı çok hafife almıştı. Kendisine inanan ve güvenen binlerce kabile üyesini hayal kırıklığına uğratmamak ve onlar için güvenli ve verimli sahalar bulmak amacında olan Bayan bu oyunları boşa çıkarmayı başarmış, varlığını Bizans'a kabul ettirmişti. Henüz Avarlar Kafkas bozkırlarında yaşarlarken Zabergan idaresindeki Kutrigurlar, 558 yılı kış aylarında Tuna Nehri'ni geçerek Bizans topraklarına girmiş, İstanbul'a iki mil mesafede kamp kurmuşlardı[40]. Bunun üzerine telaşlanan Justinianos kutsal hazinenin şehir dışına çıkarılmasını emretmişti. Kutrigurlar, Belisarius komutasındaki seçkin birlikler tarafından tekrar Tuna'nın ötesine geçmeye mecbur bırakılmıştı[41]. Fakat bu akınların arkası kesilmedi, Justinianos Kutrigurları ancak altın vererek durdurabilmişti[42]. İmparator bununla da yetinmemiş, Utigur lideri Sandilkh'i provoke ederek Kutrigurları yok etmesini istemişti. Ayrıca Justinianos Sandilkh'e gönderdiği mesajlarda, eğer Kutrigurları mağlup ederek etkisiz hale getirirse Roma İmparatorluğu tarafından Zabergan'a ödenen yıllık vergilerin hepsini ona göndereceğini belirtmişti. Romalılar ile iyi ilişkilerde bulunmak isteyen Sandilkh, soydaşları olan kabile bireylerini tamamen ortadan kaldırmasının kötü ve uygunsuz olacağını ifade ederek: "Çünkü onlar sadece bizim dilimizi konuşmuyor, bizim gibi çadırlarda yaşamıyor, bizim gibi giyinmiyor ve bizim gibi yaşamıyorlar, onlar aynı zamanda başka liderleri takip etseler bile, bizim akrabalarımızdır. Ne var ki, Kutrigurları atlarından yoksun bırakacağız ve onların sahibi biz olacağız, böylelikle binekleri olmadan Romalıları talan edemeyecekler" şeklinde bir haber gönderir. Justinianos'un da ondan yapmasını istediği şey aslında buydu[43].

---

[38] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 66.

[39] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 19.

[40] Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", s. 13.

[41] W. C. Taylor, *The History of the Overthrow of the Roman Empire*, s. 128.

[42] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 21.

[43] Menandros, Frg. 2.

Uzun bir zaman dağınık ve birlikten yoksun bir halde yaşayan Avarlar münasebette oldukları Alan Prensi Sarosius'tan kendilerini Bizans ile tanıştırmasını isterler. Sarosius bu durumu Justinos'a bildirir. Lazike'deki birliklerin komutanı Germianus'un oğlu olan Justinos, Avarların bu arzusunu İmparator Justinianos (527-565)'a iletir. Kuzey Kafkasya'da Alanların ülkesinde oturan Avarlarla bizzat görüşmek isteyen imparator, elçileri ülkesine davet eder. Avarlar, boylarının yerleşmesi için anayurt yapmak istedikleri bölgeye bakmak üzere[44], 558 yılında Kandik isimli elçiyi Justinianos ile görüşmek amacıyla İstanbul'a gönderdiler. Bizans'ın Avarlarla ilk tanışmasında dikkatlerini çeken husus uzun ve örülmüş saçlarıdır[45]. İmparatorluğun başkenti İstanbul pek çok misafir ve elçi ağırlamasına rağmen 558 yılında vuku bulan ziyaret başkentte izdihama neden olmuş, insanlar daha önce hiç görmedikleri bu insanları merakla izlemişlerdir. Avarların uzun ve arkadan örülerek bağlanan saçları ilerleyen süreçte batıda moda haline gelmişti[46]. Teophanes, bunun haricindeki görüntülerine has özelliklerin tamamıyla Hunlarla aynı olduğunu vurgulamaktadır[47]. Aghatias'da eserinin 552-559 dönemini kapsayan bölümlerinde Avarların bu saç tipine değinmiştir[48].

Kandik, imparatora kabilelerin en büyüğü ve en güçlüsünün geldiğini haber vermiştir. Kağan, elçileri vasıtasıyla imparatorluk sınırları içinde yağma yapan, halkı huzursuz eden ve sınır birlikleriyle devamlı çatışan kavimleri itaat altına alabileceklerini bildirir. Karşılığında ise yıllık bir ödemenin yanında Bizans içerisinde güvenli ve verimli bölgelerde kendilerine yerleşim sahası gösterilmesini talep eder[49]. Uzun zamandır Afrika'da Vandallarla, Batı'da İtalya ve İspanya, Doğu'da Perslerle savaşan Bizans'ın özellikle kuzey ve kuzey batıdaki sınırlarında güvenliğin olmadığını Avarlar biliyorlar ve bu durumdan istifade etmek istiyorlardı.

Justinianos bu şartları, toprak talepleri hariç, kısmen kabul eder ve elçilere altın kolyeler, ipek giysiler ve daha pek çok değerli eşyalar vererek ülkelerine gönderir[50]. Ayrıca elçi olarak imparatorluğun korumalarından biri olan Valentinus'u[51]

---

[44] H. H. Howorth, "The Avars", s. 724.

[45] Agathias, 1, 3, 4.

[46] Procopius, Bölüm VII.

[47] *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s. 339.

[48] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 18.

[49] Menandros, Frg. 5,1.

[50] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 18.

[51] Muhtemelen bir spatharius (V.-VI. yüzyılda Bizans'ta bir askeri sınıf) idi. Türklere iki kere elçi olarak gönderilmiştir. İkincisi 576 yılında Göktürklere olacaktır. Blockley, Valentinus'un "İskit" meseleleri üzerine uzmanlaşmış bir diplomat olabileceğini vurgular. Bkz. Blockley, *History of Menander*, s. 253. Fakat İskit tabiri yerine bozkırlı topluluklar veya Türk kavimleri üzerine uzman biri demek daha doğru olabilir.

göndermiş ve Romalılar ile bir anlaşma yapmaya ve düşmanlarına karşı beraberce silahlanmaya davet etmesini istemiştir. Bizans diplomasisi elçi Valentinus aracılığı ile kendilerine düşman olanlara karşı Avarların saldırmasını planlıyordu. Nerede bir düşman belirdiyse Bizans kendisi savaşmaktansa derhal onların üzerine başka bir kavmi kışkırtıyordu. Aslında Bizans'ın uyguladığı silahsız, sessiz, etkili, avantajlı ve derin siyaset imparatorluğun yüzyıllarca ayakta kalmasını sağladığı gibi, pek çok halkın da birbirine düşman olmasıyla neticelenmiştir[52]. Valentinus gideceği yere ulaştığında hediyelerini sunup İmparatorun mesajını iletince, Avarlar ilk önce Unigurları, daha sonra bir Hun kabilesi olan Zalileri ve aynı zamanda Sabirleri mağlup ederek emirleri altına almışlardı[53].

Avarlar 562 yılında, boylarının yerleşmesi için anayurt yapmak istedikleri bir bölgeyi talep etmek üzere Justinianos'a elçi gönderdiler. General Justinos'un tavsiyesi üzerine, İmparator Avar kabilesini önceden Herul'ların yaşadıkları ve İkinci Pannonia olarak adlandırılan bölgeye yerleştirmeyi planlamıştır. Fakat Avarlar İskitya dışında yaşamayı çok fazla istemiyorlardı, çünkü bu bölgelere çok bağlanmışlardı[54]. General Justinos Bizans'a elçiler göndermiş ve İmparatora belirli bir süre boyunca Avarları burada alıkoymalarını, isteklerine cevap vermemesini, oyalamalarını önermiştir. Çünkü adı Kunimon (Okunim)[55] olan elçilerden biri ile arkadaşlık kurmuş ve Kunimon güvenilir bir biçimde ona gerçek niyetlerinin iddia edilenlerden farklı olduğunu söylemiştir[56].

II. Justinos'un hükümdarlığı sırasında (565-578), Avar elçileri önceki İmparator Justinianos'un kendilerine verdiği olağan yıllık hediyeleri almak için Bizans'a gelmişlerdi (565)[57]. Bazı müellifler bu durumu Avarların sanki Bizans'ta ücretli askerler gibi göstermeye çalışmaktadırlar. Bu kesinlikle doğru değildir. Avar kağanı iki devlet arasında tesis edilen anlaşma gereği askerleriyle Bizans sınırlarını güvence altına almış karşılığında da yıllık vergi talep etmiştir. Bununla beraber Avar elçileri İmparatoru denemeye yani aynı şekilde hediyeleri alıp alamayacaklarını, Romalıların ataleti ile alay edip edemeyeceklerini ve ihmalkârlıklarını kendi menfaatlerine dönüştürüp dönüştüremeyeceklerini anlamak

---

52 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 19.

53 Menandros, Frg. 5, 2.

54 Avarlar Küçük İskitya bölgesinde yerleşmek istiyorlardı. Ancak Justinianos Bassiana olarak adlandırılan II. Pannonia bölgesine Avarları yerleştirmek istemiştir. Çünkü Avarların buraya yerleşmesi Bizans'ın Trakya bölgesini tehlikeye atabilir, buraların istilasını hızlandırabilirdi.

55 Kurat, "Avarlar", s. 84.

56 Menandros, Frg. 5, 4.

57 Corripus'a göre Avar elçilerinin Justinos'un huzuruna çıkmaları tahta çıkışından (14 Kasım 565) yedi gün sonra meydana gelmiştir. Bkz. F. C. Corripus, *In laudem Iustini Augusti minoris*, s. 185-186.

için gelmişlerdi. Elçiler şunları söylemişlerdir[58]: "Ey imparator, doğrudur ki babanızın hâkimiyetini miras aldınız, bu nedenle tıpkı babanızın yaptığı gibi onun arkadaşlarına menfaat sağlamalısınız ve babanız hayattayken yaptıklarının hiçbirini değiştirmeden, şu an ölü olduğu için kendinizi onun gerçek halefi olarak göstermelisiniz. Bu nedenle, aynı davranışlara devam edecek ve eşit derecede istekli bir biçimde sizin cömertliğinizden bahsedeceğiz ve sizi velinimetimiz addedeceğiz. Ayrıca, eğer bize cömert davranılırsa, davranışlarınıza aynı şekilde karşılık vermemekten utanç duyacağız. Babanız bize hediyeler verince biz de, hem de yapabileceğimiz halde, Roma bölgesini istila etmeyerek, daha sakin durarak borcumuzu ödedik. Bizler Trakya'yı sürekli istila eden komşu barbarları toptan yerle bir ettik ve hayatta kalanlardan hiçbiri Trakya sınırlarını geçemedi, çünkü Roma İmparatorluğu ile dost olan Avarların gücünden korktular. Bu nedenle bizim için yapacağınız tek yeniliğin bize babanızın yaptığından daha fazla ödeme yapmanız olduğunu düşünüyoruz ve bu da bizi size babanızdan daha fazla yakınlaştıracak ve size daha fazla teşekkür borçlu olacağız. Olağan yıllık hediyelerimizi almak için geldik. Şunun farkında olmalısınız ki eğer liderimiz öncelikle bu hediyeleri alamaz ise, sizlerin ve Roma devletinin iyi bir dostu olamaz ve bunun için Romalılara saldırmayı planlar". Elçinin konuşması bitince İmparator Avarların tehditlerine aldırmayarak şu şekilde cevap vermiştir: "Hem yalvarıp hem de böbürlenerek bu şekilde istediğiniz şeyleri alacağınızı düşünürken, amaçlarınızda başarısızlığa uğradınız. Bizi ne iltifatlarınızla kandırabilirsiniz ne de tehditlerinizle korkutabilirsiniz. Fakat size babamın verdiğinden daha fazlasını vereceğim. Kibriniz normal olanın ötesine geçmiş ve ben sizlere uygun davranmayı öğreteceğim. Disiplinsiz ruhları ıslah eden ve tabiri caizse, onları eğiten, yıkıma yönelik hevesli acelecilikerini kontrol altına alan; kendi isteklerine düşkün olduğu için gerekli parayı tedarik edenden daha büyük bir velinimet olacaktır. İkincisi bir arkadaş gibi görünse de, kendilerine menfaat sağlayanları hemen ortadan kaldırmak için en küçük bir bahaneyi kullanacaktır. Şimdi bizden en büyük değere sahip olan hediyeyi yani hayatlarınızı alarak ve Roma altını yerine, hayatta kalmanızı sağlayacak merhametimizi alarak buradan ayrılın. Sizinle ittifak kurmaya hiç ihtiyacım yok, sizler de bizden bizim vermek istediklerimizin dışında hiçbir şey alamayacaksınız ve hizmetlerinizin karşılığı olarak, umduğunuz gibi bizden vergi değil ücretsiz bir hediye olarak bunu alacaksınız"[59]. Bu cevap üzerine Avar elçileri daha fazla beklemeyerek başkentten ayrılmışlardır. 562-563 yıllarından itibaren Avarlar artık

---

[58] Corripus'a göre elçilik heyetinin lideri Tergazis idi, bkz. Corripus, *In Laud. Iust.* 3, 258, s. 68. Menandros'a göre ise elçilerin lideri Targitius idi.

[59] Menandros, Frg. 8.

Tuna dolaylarında bulunuyorlardı. Kafkaslardan veya Orta Asya'dan gelebilecek tehdit onlar için sadece Göktürkler idi.

Avar Kağanı Bayan devlet merkezini, ileride girişeceği fetihlerde stratejik önemi büyük olacak bir bölgeye, Tuna ve Tisa[60] ırmakları arasına geçirmiştir. Bayan Kağan zamanında imparatorluğun hudutları Dinyeper Nehri'nden Elbe ırmağına, Kuzey Denizi sahillerinden Adriyatik kıyılarına kadar uzanıyordu. 565 yılında Justinianos'un ölümünden sonra Bizans büyük bir sarsıntı yaşamıştır[61]. Justinianos, imparatorluğunu Hunlardan çok daha korkunç ve tehlikeli bir düşmanla, Avarlarla baş başa bırakmış[62], haleflerini büyük sorumluluklar altına sokmuştur[63]. Sınırlarını genişletmek isteyen Avarlar, Merovenj İmparatorluğu'nun (Galliae-Galya) sınırlarına kadar dayanmıştı (563). Bu arada 565 yılında tahta çıkan yeni Bizans İmparatoru II. Justinos, Avarlara verdiği vaatleri ve altınları kesmişti. Bunun üzerine Avarlar Aşağı Tuna'yı aşmayı denemişler (565-566 kışı), ancak girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İşte o zaman Bayan, daha batıya yönelmiş, dağların koruduğu verimli düzlükler arasından geçerek Franklara saldırmıştı[64]. Kağan Frankları yenmiş ve avantajlı bir ittifak kurmayı umduğu Siegebert'i yakaladıktan sonra serbest bırakmıştı. Söz konusu ittifak, Siegebert'in aracılığı ile Avarlar ve Pannonia Langobardları arasında yapılacaktı. Bu ittifak, Göktürk tehdidinin kendilerini de takip ettiğini düşünen Langobardlara da Avarlar kadar gerekliydi. Çünkü Langobardlar'ın genç kralı Alboin, halkı ile beraber zor bir durumdaydı. Devleti, Bizans ve İtalya'nın kapıları üstünde kuruluydu, önünde çok zengin ganimetler duruyor ve o bundan faydalanamıyordu. Çünkü İtalya'yı Narses koruyordu. Bizans yoluna gelince o da kendisine acı bir yenilgi tattırmış olan Gepitler tarafından kesilmişti[65]. Böylelikle Alboin kendini, Gepitlere karşı yapacağı bir saldırının havasına kaptırdı. Avar Kağanı Bayan'a elçi yollayarak yapacakları bu seferin, Avarların en korkunç düşmanı Gepitlere karşı olacağını bildirdi ve aralarında bir ittifak yapılmasını önerdi[66]. Eğer Gepit İmparatorluğu çökerse Bizans, Avar-Langobard ittifakının eline geçebilir ve kağan karşılığında sadece Dobruca'yı değil, İstanbul'un kapılarına dek tüm Trakya'yı ele geçirebilirdi. Bayan Alboin'in bu teklifini red-

---

60 Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, s. 70.

61 Şerif Baştav, "Avar İmparatorluğu", s. 198.

62 Louis Hambis, *Attila Et Les Huns*, s. 115.

63 C. Diehl, - G. Marçais, *Histoire Du Moyen Age Le Monde Orientale de 395 A 1081*, Tome III, s. 123.

64 Istvan Bóna, "De La Dacie Jusqu'à Erdőelve. L'Epoque De La Migration Des Peuples en Transylvanie (271-895)", s. 95.

65 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 150.

66 Samuel Szadeczky-Kardoss, "The Avars", s. 207.

detti nedeni ise bunun karşılığındaki beklentilerini arttırmaktı. Sonunda ittifaka o kadar yüksek bir fiyat biçildi ki, Langobardlar elde edilecek gelirin yarısından daha fazlasını ve tüm Gepit topraklarını vermeyi vaat ettiler. Gepitleri batı ve doğudan tehdit eden bu çifte tehlike karşısında kralları Kunimund, İmparator II. Justinos'un yardımını ve korumasını istedi. Fakat Bizans'ta politik rüzgârlar değişmek üzereydi. Justinianos zamanında amaç, dâhiyane bir ittifak sistemiyle komşu devletlerin gücünü eşitlemeye dayanan ve mükemmel uygulanan bir stratejiyle, Tuna sınırını güvence altına almaktı. Sonuçta Bizans birlikleri Macaristan'da kimi zaman Langobardların kimi zaman Gepitlerin yanında savaşmışlar ve bu toplulukları birbirlerine karşı koruma politikasını gayet iyi yürütmüşlerdi[67].

Bu denge politikasının problemi ise, elde edilen dengenin son derece güvenilmez olması idi. II. Justinos tahta çıkar çıkmaz selefinin sistemini terk etti ve sınırlarını kabilelerin ittifakı olmadan, kendi güçleriyle korumanın yollarını araştırmaya başladı. Bizans'ın bu yeni siyasetinden ilk etkilenenler, yukarıda gördüğümüz gibi Avarlardı. İmparator II. Justinos 567'de, tehdit altındaki dengeyi koruma adına yardımlarına gitmek yerine, Gepitleri Langobardlara karşı yalnız bıraktı ve karşılığında hiç kan dökmeden Sirmium'u ele geçirdi. Langobardlarla yaptıkları anlaşmaya sadık kalan Avarlar, Gepitler'in arkasından geçip ülkeleri Sirmium'u ele geçirmek istediklerinde, burası çoktan Bizans'ın eline geçmişti. Kanlı bir savaşta Bizans'a yüklenmeleri işe yaramadı. Şehrin mukavemet etmesi üzerine Bayan pes etti ve bir takım hediyeler alarak geri döndü[68].

Ayrıca, önceki yıl Langobardlar ve Gepitler arasındaki savaşta, II. Justinos, Gepit Kralı Kunimund'u desteklemişti ve Bizans-Gepit ittifakı Langobardlar için hayati bir tehlike oluşturuyordu. Bu mevcut koşullarda 567 yılının başında Kral Albion, Avar-Langobard anlaşmasının şartlar doğrultusunda Gepit topraklarını hemen Avarlara terk etti. Langobardlar'ın Pannonia'dan İtalya'ya göç etmelerinin Avar baskısı ile gerçekleştiğini düşünenler de vardır. Ancak unutmamak gereki ki Langobardlar göç ettikleri İtalya'da bir krallık tesis etmişlerdir (568-774)[69]. Bize göre ise iki halk 568'de halen dost idiler. Narses'teki yenilgiden sonra beraber Bizans'a saldırmaktansa farklı hedeflere saldırmayı kendi menfaatleri açısından uygun görmüş olabilirler. Avarların da etkisiyle göç eden Langobardlar'dan sonra Avrupa'yı derinden etkileyecek büyük göç hareketi başlamıştı[70]. Langobardlar İtalya'nın zenginliklerini ele geçirirlerken, Avarlar Bi-

[67] L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 151.

[68] L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 152.

[69] Kurat, "Avarlar", s. 86.

[70] H. W. Haussig, *A History of Byzantine Civilization*, s. 93.

zans'ın elindekilere göz dikmişti. Zaten Bayan, Pannonia'yı ele geçireceğinden kuşku duymuyor, ancak Bizans'ın anahtarı olan Sirmium'u fethetmek için bıkıp usanmadan Justinos'a elçiler göndermeyi sürdürüyordu[71].

Langobardlar'ın Moravya ve Karpatlara, sonra da Büyük Düzlük'ten Tuna kıvrımına kadar kılavuzluk ettikleri Avar süvarileri, Gepit Krallığına ölümcül bir darbe indirdiler. 567 sonbaharında Sirmium üzerine şiddetli bir saldırı sonrasında Bayan, Tuna'nın sol yakasındaki tüm Gepit topraklarını ele geçirdi. Transilvanya'ya gelince, batıdan geçen Avarlar, Maros'tan, Vöröstorony Geçidi'ni aşarak, Olt Vadisi'nin kapılarını, dağların öte tarafında bekleyen halklarına açtılar. Avarlar iki yönden yaklaştılar ve Gepitlerin büyük kısmını öldürdükten sonra muazzam bir yağma hareketine giriştiler. Coğrafyacı Ravenne (VII. yüzyıl), bu olaylardan iki kere bahsetmekte ve Gepitya için eski "Datia prima et secunda" tabirini kullanmaktadır. Eski Magna Datia'da, artık Hunların değil, Avarların yaşadığından söz etmektedir[72].

Bizans ile İran, ilk bakışta aralarında 561-562 yıllarında imzalanan anlaşmaya bağlı kaldıklarını göstermişlerdi. Ancak İran'a ödediği parayı vermek istemeyen II. Justinos, ipek ticaretini daha ucuza mal etme düşüncesinden hareketle Göktürklerle dostluk kurmaya başlamıştı. Nedeni ise imparatorluğun kuzeybatı sınırını oluşturan Tuna askeri hattını Avarların işgal etmeleri ve genişlemeye başlamalarıdır. Bizans bu hattı askeri ve stratejik bir hat olarak görmekle beraber, buradan gelecek bir tehlikenin imparatorluğun sonunu hazırlayabileceğini de düşünüyordu. Bu sebeplerden dolayı, herhangi bir tehlike anında batısındaki bu düşmanlara karşı Göktürklerle işbirliği yapabilir, onlardan yardım isteyebilirdi[73]. Justinos'un hükümdarlığının dördüncü yılının başında (568 sonu-569 başları), Göktürklerden bir elçi Bizans'a geldi. İstemi[74] elçi olarak Maniakh'ı selamlarını iletmek üzere, ham ipekten oldukça değerli bir hediye ve bir mektup ile beraber Roma İmparatoruna gönderdi. İmparator, Göktürkçe yazılmış mektubu bir tercüman aracılığıyla okuttuktan sonra elçiyi huzuruna kabul etti. Elçilerden Göktürklerin liderliği ve konumu ile ilgili sualleriyle Avarlar hakkında bilgi almak istedi. Elçi hâlâ kendilerine bağlı Avarların bulunduğunu kaçanların sayısının tahminen 20.000 civarında olduğunu belirtti. Bu konuşmalardan

---

71 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 154.

72 *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, (IV, 13, 13-15), s. 202.

73 Hatice P. Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, s. 21.

74 İstemi (Sizabul) (Menandros Frg, 4, 2; 19, 1) Arap kaynaklarındaki Sinjibû ile aynıdır. Türk kağanı İstemi (Ištämi) veya Çin kaynaklarındaki Che-tie-mi'nin ismidir, bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, s. 275. Bazı yazarlar Silzabul'un, Göktürklerin Batı Kağanı ve Bizans ile ilişkisi olan Mokan Kağan olabileceğini de belirtirler.

sonra Maniakh ve yanındakiler yemin etmek suretiyle Göktürklerle Bizans'ın dost olmasını sağladılar[75]. Burada Göktürk elçisi hala kendilerine bağlı Avarların olduğunu söyleyerek, bir nevi Avar nüfusu ile ilgili yorum yapmamıza da yol açmaktadır. Bu durumda Göktürk ülkesinde hatırı sayılır oranda Avar yaşamaktadır ve bütün Avar grubu göçe katılmamıştır. İstemi Kağan, Avarların peşine düşecek kadar sinirlenmişse burada önemli bir nüfus ve nüfuz kastediliyor demektir. Belki de İstemi kendisine bağlı kalan diğer Avarlara ve bağlı kabilelere gözdağı vermek, kaçanların halinden ibret almalarını sağlamak için peşlerini kovalıyordur. Daha ilk yıllarda birliği sağlayamayan ve kendisinden kopup gidenleri cezalandıramayan bir devlet durumuna düşmek istenmemesini de göz önünde tutmak gerekir.

Avarlar önlerinden kaçarak geldikleri Göktürklerin 567 yılında İtil'i geçerek yaklaştıklarını öğrendiklerinde, Kafkasya'yı terk ederek Güney Rusya bozkırlarından Orta Avrupa'ya doğru ilerlediler. Avarlardan önce Karpat Havzası'na Ogur kavimlerinin ilk dalgası gelip yerleşmişti. Bunların içinde en önemli kavim olan Onogurlar, Macarlara kültür ve siyaset sahalarında tesir ederek adlarını da miras olarak bırakmışlardır[76].

Bir müddet sonra Avarlar, Karpat Havzası'nın batı kısmını işgal ettiler. Böylece 568 yılında Orta Tuna bölgesinin Avarlar tarafından fethi tamamlanmış oldu[77]. 568 yılında Frankları mağlup eden Avarlar Pannonia (Macaristan) bölgesine yerleştiler. 571 yılında Bizans ile yaptıkları anlaşma uyarınca Tuna'nın güney kısımları Avarlara bırakıldı[78]. II. Justinos'un da kabul etmek zorunda kaldığı anlaşma gereği Pannonia artık Avarlara teslim edildi ve kağanlığın yerleşim bölgesi haline geldi.

Avarlar 573 sonbaharında veya sonraki bahar (574), Tuna'yı geçip imparatorluk topraklarını işgal ederek kumandan Tiberios'un ordusunu mağlup ettiler[79]. Tiberios (578-582), Bayan ile barış anlaşması yaparak bir ittifak kurdu. Bu ittifakla Tiberios, Bayan'ın istediği yıllık haracı vermeyi kabul etmekle beraber, onun varlığını kabul ve tasdik etti. Bayan ise Tiberios'un Perslerle olan savaşında destek olma sözü verdi. Bununla beraber 578'de Tiberios'un isteği üzerine, 574'ten beri imparatorluğun içinde bulunduğu zor durumdan faydalanıp yağma faaliyetlerinde bulunan Eflak Slavları üzerine bir sefer bile düzenledi. Ba-

---

[75] Menandros, Frg. 10, 1.

[76] Làszló Ràsonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, s. 17.

[77] Samuel Szadeczky-Kardoss, "The Avars", s. 207.

[78] Gérard Chaliand, *Les Empires Nomades De La Mongolie Au Danube*, s. 87.

[79] L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 156.

yan, Eflak'a en kısa yoldan, yani Porta Orientalis'ten (Temes-Lerna) gitmektense Tiberios'un ona açtığı Singidunum-Nuvae-Durostorum Roma yolundan gitmeyi tercih etti ve düşmanın etrafını sarmak için Tuna'yı Dobruca'dan geçti. Slavlar hiçbir direniş gösterememişler, son yıllarda Bizans vilayetlerinden aldıkları binlerce esiri iade etmekle beraber kağanın hükümranlığını kabul etmişlerdi[80]. Böylece 559-579 yılları arasında Eflak Slavları Avarlara karşı bağımsız konumlarını korurken Pannonia Slavları 571 ile 578 yılları arasında bağımsızlıklarını kaybettiler[81].

Bizans 575-576 yıllarında Perslerle mücadelesini sürdürmekteydi[82]. Slav kütleleri 577 yılında hızla Yunanistan'ı işgal ederek yağmalamışlardı[83]. Yine bu dönemde Langobardlar da iki kez İtalya'ya girerek yağma faaliyetlerinde bulundular[84]. Bu karışık ve zor durumdan kurtulmanın çaresini arayan Tiberios, bu sırada yine batıda Avarların hücumlarına hedef olmuştu. II. Justinos'dan tahtı devralan Tiberios, 578 yılında Avarlarla olan barışı tekrar tesis etmek üzere onlara yıllık 80.000 altın vermeyi kabul etti[85] ise de aynı yıl Bayan'ın 60.000 savaşçısının Orta Tuna yakınlarında ikamet eden ve vergi ödemeyi reddeden Slavlara karşı harekete geçmesi barışı sonlandırdı[86]. Bayan'ın Sava Nehri üzerinde köprü yapmak istemesi iki ülke arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasına neden oldu. Kağan saray ve hamam inşasında kendilerine destek olmak amacıyla iki mühendis gönderilmesini talep etmişti. Fakat bu mühendisleri, Bizans'a karşı oldukça stratejik bir konumu olan Sava Nehri üzerinde köprü yapımında istihdam etmek isteyince ilişkiler bozuldu. Bayan, Sava Nehri üzerindeki köprüyü imparator müdahale etmeden önce hazır hale getirdi[87] ve daha sonra yeni bir elçilik heyeti göndererek Sirmium'un kendisine teslim edilmesini talep etti. Bizans ise bu sırada Avarlara saldırmak için sadece Pers savaşının bitmesini bekliyordu. Sirmium, Avarların Bizans'a karşı yönelteceği saldırı için en uygun köprübaşı vazifesini görüyordu. Bayan'ın halkının güvenliği ve çıkarları için kaleyi ele geçirmesi ve tüm Sirmium'un onun hâkimiyetinde olması gerekiyordu[88].

---

[80] Menandros, Frg. 25, 1. Evagrius, V. kitap, XI. bölüm. Theophanes Confessor, *Chronicle*, s. 401. John Ephesus, III, 5.

[81] Tibor Nivkovi, "Avarlarla Slavlar Arasındaki İlişkiler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, s. 1147.

[82] Menandros, Frg. 20.

[83] Menandros, Frg. 21.

[84] Menandros, Frg. 22.

[85] Gérard Chaliand, *Les Empires Nomades De La Mongolie Au Danube*, s. 87.

[86] Samuel Szadeczky-Kardoss, "The Avars", s. 208.

[87] L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 159.

[88] John Ephesus, VI, 24.

İmparator bir kez daha şehri teslim etmeyi reddetti. Böylece Bayan şehrin kuşatmasına başladı. Üç yıllık direnişin ardından (579-582) gelen açlık, halkın ve Bizans askerlerinin direnişini kırdı. Avar Kağanı Bayan sonunda burayı fethetmeyi başardı[89]. Bizanslılar çok ağır şartlar karşısında Tiberios'un ölümünden hemen önce şehri Avarlara teslim ettiler[90]. Tiberios'tan sonra Bizans tahtına oturan Mavrikios (578-602) bir kez daha Avarlara 80.000 altın ödemeyi kabul etti. Sirmium bölgesi, Avarlar için stratejik öneme haiz bir bölgeydi. Çevresi korunaklı ve güvenli idi. Avarların Bizans üzerine yapacakları akınlarda üs olarak kullanabilecekleri ve askeri faaliyetlerini rahatça yürütülebilecekleri bir merkez idi[91]. Böylece Sava, Tuna, Drava ve Vuka Bataklığı ile korunan bu devasa kale tamamen Avarların eline geçti. Balkanların yeni efendisi olan kağan bundan böyle burada ikamet edecekti. Artık Sirmium'dan Tuna'nın ağzına kadar olan geniş topraklarda Avar süvarileri at sürüyorlardı. Tüm ülke, Hellas'ın göbeğine kadar Avar akınları sonucu kazanılmıştı. Bir müddet sonra Pers savaşı bitti. Kısa süre sonra Mavrikios, ordusunu güçlü bir karşı saldırı için Avrupa'ya gönderdi[92].

Bizans'ın bu zor zamanında tahta çıkan Mavrikios (582-602) problemleri kucağında bulmuştu. Nitekim Avarlar hücumlarını hızla artırmışlar ve pek çok zafer elde etmişlerdi. Pannonia Ovası'nda Avar idaresi altında farklı milletlerin meydana getirdiği güçlü ve etkili birlik orta Tuna bölgesinde Bizans'ı baskı altına almıştı. Bunun sonucunda Sava ve Tuna geçitlerindeki Bizans sınırlarında mücadeleler başlamış ve 584'te Viminacium ve kısa süreliğine de olsa Singidunum ele geçirilmişti. Artık Bizans'ın bölgedeki sınırlarını koruyan müstahkem mevkiler ortadan kaldırılmış ve bunun sonucunda Avar ve Slav topluluklarının Balkanlara yayılması kaçınılmaz hale gelmişti[93].

Avarlar 586 yılında Selanik'i kuşatarak, Slavlar ile birlikte Makedonya ve çevresi ile Selanik'i ele geçirdiler[94]. Bazı tarihçiler bu kuşatmanın tarihini 589 olarak belirtmektedirler[95]. Tarihçi John Ephesus, Avar ve Slav kavimlerinin Trakya ve Yunanistan'ı işgal etmeleri üzerine şunları yazmıştır: "...bütün Yunanistan, Teselya ve Trakya eyaletlerinden geçerek birçok şehir ve kaleyi aldılar.

---

89 Menandros, Frg. 25, 1-2; Frg. 26, 1-7.

90 Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, s. 71.

91 Simokattes, I, 3, -I, 3, 6; VI, 4, 1-3.

92 John Ephesus, VI, 36.

93 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 74.

94 Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, s. 71.

95 A. A. Vasiliev, *Histoire De L'Empire Byzantin*, s. 232.

Dört yıl boyunca yaktılar, yıktılar ve yağmaladılar. Zengin oldular; gümüşleri, altınları, sürüleri, atları ve sayısız orduları vardı. Savaşmayı Bizanslılardan daha iyi biliyorlardı"[96]. Özellikle bu dönemden itibaren, Slav kabileleri, Balkanlardaki Bizans arazisine kalıcı olarak yerleşmeye başlamışlardır. Bu döneme kadar Bizans topraklarında Slavların haricinde hiçbir topluluk kalıcı olmamış, akın ve yağma hareketlerinden sonra bu toprakları terk ederek geldikleri yerlere dönmüşlerdi. Ancak Slavların bölgeyi yurt edinmeleri, Bizans toprakları üzerinde bağımsız Slav devletlerinin oluşmasına ivme kazandırmıştır[97].

İmparator Mavrikios, Avar saldırılarına karşı koymuş ve Sâsânîleri geri püskürtmüştü. 587 yılında Bizans'a yenilen Avarlar, bir müddet dinlendikten sonra 592 yılında Çorlu ve Karadeniz kıyısındaki Anchialos (Burgaz yakınları)'a kadar ilerlemişlerdi[98]. İran'la olan mücadelelerin bitmesi üzerine Bizans, devletin kuzey sınırlarını emniyet altına alabilmek ve Balkanlarda hâkimiyetini tesis etmek düşüncesiyle, 592 yılında Avarlar ve Slavlar üzerine akınlar düzenledi. Tuna'yı geçen Bizans orduları bölgede zaferler kazandı ancak savaşların uzaması ile ordu içerisinde bir takım rahatsızlıkların ortaya çıkması, bu başarıların küçük çapta kalmasına ve hâkimiyetin kurulamamasına neden oldu[99]. Avarlar, Bizans saldırılarının baskısı neticesinde batıya, kendi sınırlarına ve hükümdarlarının ikametgâhına doğru çekildiler. 599-600 yılında Bizans Komutanı Priscus, Tuna'yı geçerek Avarları kendi topraklarında mağlup etti ki bu sırada Avarlar Sirmium'u çoktan terk etmişlerdi. Yine Priscus 601 yılında Avarları uzun süre toparlanamayacakları şekilde bozguna uğratmıştı[100]. Bu savaşta Avar kağanının dört oğlunun öldürüldüğü kaynaklarda belirtilmektedir[101]. Priscus Tuna'yı geçerek Tisa bölgesinde, Avarlara karşı büyük zaferler elde etti. Geride sadece haraç ödeyen çeşitli topluluklar kalmıştı. Artık Avarlar dikkatlerini tam tersi istikâmete yöneltmişlerdi. Orta Avrupa Slavları, kağanın boyunduruğunun tüm ağırlığını üzerlerinde hissediyorlardı. Bizans ordusu Komentiolus tarafından kötü yönetiliyordu, bu fırsatı değerlendiren kağan başkent yakınlarına dek Bizans ordusunu geri püskürttü. Ancak çıkan bir veba salgını ordu içinde hızla yayılarak askerlerini kırdı, hatta bir ara barış yapmaya bile yeltendi[102]. İmparator

---

96 Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, s. 84.

97 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 75.

98 Grousset, René, *L'Empire Des Steppes*, s. 229.

99 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 76.

100 Gérard Chaliand, *Les Empires Nomades De La Mongolie Au Danube*, s. 90.

101 Grousset, René, *L'Empire Des Steppes*, s. 229.

102 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 168.

hiç şüphe yok ki düşmanın sayıca az oluşunu bile hesaba katmadan, ödediği verginin artırılmasını kabul etti. Yapılan bir anlaşma ile Bizans, Avarlara yıllık 100.000 altın vermeyi taahhüt etti[103]. Avarlar, Slavlar ile birlikte Dalmaçya, Selanik ve Yunanistan'ın ortalarına kadar ilerlediler[104]. Bundan böyle artık Avarlarla Bizanslılar arasındaki sınırı Eflak Slavlarının bulunduğu saha değil, Tuna Nehri teşkil etti[105].

602 senesinde Avar ve Slavlar üzerine Bizans ordusunun yeniden sevk edilmesi isteğine ordu isyan etti. Phokas (602-610) adındaki bir askerin önderliğini yaptığı isyancılar İstanbul'a yürüyerek İmparator'a karşı mücadeleye giriştiler. Mavrikios'un tahttan indirilmesi ve Phokas'ın senatonun da onayını alarak imparator ilan edilmesi suretiyle isyan son buldu (602)[106]. 592 yılında başlayan ve yaklaşık on yıl süren Balkanlardaki mücadeleler, Bizans'ın bu siyasi istikrarsızlıklar sebebiyle başarılı olmasını engellemiş, böylece Avar toplulukları bölgeye rahatça yerleşebilmişlerdi[107].

Sözde Mavrikios'un intikamını almak isteyen İran Hükümdarı II. Hüsrev Bizans'a savaş ilan etti[108]. Bizans ordusu küçük zaferler elde etmesine rağmen, 605 yılında Dara bölgesinin düşmesiyle İran orduları Anadolu'da ilerleyerek Kayseri'yi aldılar ve akabinde bir askeri birlik Kadıköy'e kadar geldi. Batıda ise Avar-Slav yayılması devam ediyordu. Phokas bu sıkıntılı ortamda Avar kağanı ile 604 yılında yaptığı anlaşma[109] sonucunda Avarlara yıllık olarak ödediği haracın miktarını artırmak zorunda kaldı[110] ve böylece bir nevi Avarlardan barışı satın almış oldu[111]. Akabinde de ordusunun büyük bir kısmını Avrupa'dan Asya'ya kaydırdı[112].

602 yılından itibaren Avar-Slav-Bizans ilişkileri ile Balkanlardaki siyasi durum tamamen farklı bir zemine kaymıştı. Balkanlarda Bizans'ın ne siyasi ne de askeri varlığı kalmış, Avar hâkimiyeti ise perçinlenmişti. Mavrikios'un savunma politikalarını çok iyi değerlendiren Avarlar, bu illerde diledikleri faaliyetle-

---

103 C. Diehl, -G. Marçais, *Histoire Du Moyen Age Le Monde Orientale de 395 A 1081*, Tome III, s. 133.

104 *Miracles de Saint Démétrius*, s. 130.

105 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 169.

106 Turtledove Harry, *The Chronicle of Theophanes*, s. 1.

107 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 77.

108 Turtledove Harry, *The Chronicle of Theophanes*, s. 1.

109 Turtledove Harry, *The Chronicle of Theophanes*, s. 3.

110 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 78.

111 Agathias, 5, 14. Ayrıca bkz. M. L'Abbé Drioux, *Precis De L'Histoire Du Moyen Age*, s. 52.

112 Theophanes, AM 6096, s. 420.

ri yürütmüşler, istedikleri gibi idare etmişlerdi. 604 yılından sonra başlayan Bizans-Sâsânî savaşları esnasında Avarlarla Bizans arasında yıllık ödemenin artırıldığı bir anlaşma söz konusu olabilir. Ancak buna rağmen 604-610 yılları arasında Singidinum, Novae, Dorostorum, Tomis ve Asimos gibi pek çok kale Avarlar tarafından alınmıştı. 606 yılında Dara Kalesi'nin düşmesi Bizans savunmasını dağıtmıştır. Heraklios (610-641)'un tahta çıktığı yıllarda Avar tahtında da kağan değişikliği söz konusudur. Burada tahta çıkan Bayan Kağan'ın küçük oğlu gençliğinin verdiği dinamizmle tekrar fetih hareketine girişmiş, Avarlardan tekrar söz edilmeye başlanmıştı[113].

Muhtemelen 610 yılından sonra Avarlar, Adriyatik sahillerine yakın Friul'a başarılı akınlar düzenlediler. Bu mücadelede, Gisulf dükünün eşi Romilda adlı prenses surlarda gezerken, kale etrafında Avar kağanını görür ve âşık olur. Onun şehre girerek kendisi ile beraber olması ve evlenmesi şartıyla kale kapılarını sonuna kadar açacağı haberini gönderir. Bunun üzerine kağan şehre girerek karşı koyanları kılıçtan geçirir, diğerleri ise kaleyi terk ederler[114]. 612 yılından sonra gerçekleşen Dalmaçya kıyılarındaki Salona kuşatmasında Avar-Slav birlikleri büyük miktarda ganimet elde etmişlerdir. Avarlar Adriyatik kıyılarından Ege kıyılarına kadar uzanan sahalarda faaliyet yürütüyor, elde ettikleri zenginliklerle tekrar Tuna'ya dönüyorlardı. Slavlar ise girdikleri bölgeleri yağmalamakla kalmıyor bu bölgelere yerleşiyorlardı. Bazı kaynaklarda Slavların bu işgali sonrasında köklü etnik değişimlerin dahi yaşandığı belirtilir[115]. 617 yılında Balkanlardan güneye doğru süzülen Avar-Slav birlikleri önlerine gelen bütün şehirlere özellikle de Teselya, Epire ve Trakya'ya saldırdılar. Avar-Slav birlikleri, binlerce esirle beraber elde ettikleri ganimetleri götürüp Avar kağanına takdim ediyorlardı[116].

Avar ve Slavların ortaklaşa düzenledikleri Selanik kuşatmasını Demetri Miracula sayesinde ayrıntılı olarak bilmekteyiz. 618 yıllarında olduğu tahmin edilen ve hazırlık aşaması iki yıl süren kuşatmada kağan çok sert tedbirler almış, şehrin alınması için bütün gücüyle saldırmıştı. Öncelikle seçkin süvari birlikleri hamle yaparak, surların dibindeki küçük çaplı savunma birliklerini alt etmişlerdi. Takip eden günlerde kağan ve asıl orduyla beraber büyük savaş makinaları şehrin önlerinde görünmüşlerdi. 586 yılındaki saldırılarına oranla daha yüksek kuleler, açılabilir merdivenler, ateş topları ve daha gelişmiş askeri teçhizatları vardı. 33 gün devam eden işgal süresince her iki tarafta ağır kayıplar vermişti.

---

113 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 238

114 *Paul The Deacon*, Kitap IV, Bölüm 38, s. 183.

115 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 87.

116 N. H. Baynes, "The Date of the Avar Surprise", s. 110 vd.

Kağan artık bir anlaşma yaparak çekilmeyi düşünüyordu. Bir takım maddi kazanımlar elde eden kağan, dönüş yolu üzerinde yer alan kilise ve yerleşim sahalarını yerle bir etti[117].

5 Haziran 623 yılında, Silivri ile Ereğli arasında kalan uzun surların yakınında kağan ile imparator arasında bir görüşme tertip edildi. Heraklios'un amacı ordusunun büyük bir kısmı doğu sınırlarında Sâsânîler ile savaşırken Avarlara karşı batı sınırlarının güvenliğini sağlamaktı. Diplomatik yollardan barış elde etmek isteyen imparator, Patrikios Athanosios ile Kosmos'u barış görüşmelerini yapmak üzere kağana gönderdi. Avar kağanı ise Bizanslılara karşı barış içerisinde olduğunu ifade ederek anlaşma şartlarını da bizzat kralın kendisi ile müzakere etmek amacıyla görüşmek istediğini iletti. Heraklios bunu kabul etti ve buluşma yeri olan Silivri'ye geldi. Üç gün sonra da kağan Ereğli'ye geldi. İmparator kağana sunacağı muhteşem kaftan ve büyük hediyelerle Silivri'den yola çıktı. Bu esnada Heraklios'a ormanlık alanda Avar atlılarının gizlendiği ve muhtemelen bir saldırı veya komplo düzenleneceği bilgisi verildi. Heraklios hemen kraliyete ait kaftanları değiştirdi, tacını koltuğunun altına saklayarak hızlıca oradan uzaklaştı. Avarlar onları takip etmişler başkente ulaşan kadar peşlerini bırakmamışlardı. Ancak buradaki atlıların amacının sadece imparatoru etkilemek olduğu şeklinde görüşler de vardır[118]. İmparatorluk kaftanları, hediyeler ve müzik aletleri yani geride bıraktığı her şey, Avarların eline geçti. Bu sırada Avarlar şehir surlarının birkaç mil ilerisindeydiler[119]. Ekonomik sıkıntının yanında savaşma yeteneğine sahip bir ordudan da yoksun olan Bizans, Sâsânîlerin ve Avarların faaliyetlerini kaygıyla takip ediyordu. 619–620 yıllarında, kilise hazinesinin devlet hazinesine aktarılması ile Heraklios'un girişeceği seferler için gereken yeterli mali kaynak da yaratılmış oldu. Ancak Bizans'ın yine de iki cephede birden savaşması mümkün değildi. Yeterli sayıda bir kuvveti eğitip teçhiz edecek vakit yoktu. Bu sebeple önce hangi düşmanla savaşacağına karar vermeliydi. Sonunda Heraklios, en büyük tehdidin Sâsânîlerden geldiğine karar verdi ve Avarlarla bir anlaşma yapmayı düşündü[120]. İkili zirve sekteye uğramasına rağmen Sâsânîlere karşı sıkışan Bizanslılar, yine de Avarlarla bir anlaşmaya vardılar, Heraklios verdiği paranın miktarını arttırarak barışı sağladı. İmparator 200.000 solidi altını ayrıca oğlunu, yeğenini ve Patrikios Bonos'un oğlunu Avarlara rehin olarak vermek zorunda kaldı[121].

---

[117] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 243.

[118] Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, s. 125.

[119] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 245 vd.

[120] A. Stratos, "The Avar's Attack on Byzantium in the Year 626", s. 370.

[121] Theophanes, AM 6111, s. 434.

İmparatorun ayrılmadan önce kendisine 200.000 altın vaat etmesine ve vadini rehinelerle güçlendirmesine rağmen bunlarla yetinmeyen Avar kağanı, imparator ve askerleri Sâsânî sınırındayken, daha ciddi bir girişimde bulunmak üzere hazırlıklara başladı[122]. Bizans'ın Avarya'da yaşayan farklı kavimler arasına soktuğu nifak tohumları 622 yılına doğru etkisini gösterdi. 622 yılında Bohemya ve Moravya'daki Slavlar, isyan ederek uzun bir mücadeleden sonra ilk Slav devletini kurdular. Bu başarı, diğer milletler açısından, Avar İmparatorluğu için ölümcül bir tehlike oluşturuyordu. Avarlar öfkelerini bu çok tehlikeli gidişatın sorumlusu olarak gördükleri Bizans'ın üzerine yöneltttiler. 623 yılında Bizans'a karşı büyük bir taarruz düzenlediler. Öyle ki bu taarruz Bizans'ı görülmemiş bir tehlikeye sokmuştu. Heraklios, Perslere karşı kazandığı zaferden sonra seferini keserek çok hızlı bir şekilde İstanbul'a döndü. Daha önceden de teklif ettiği haraç ve vaatleri tekrarladı ve neticede Avarlarla yeni bir anlaşmaya vardı[123]. Avarlara yüklü miktarda altın vererek barışı sağladığına inanan Heraklios, bundan sonra Avrupa'daki ordularını Asya'ya kaydırarak, İstanbul'da oğulları ile Patrik Sergios ve komutan Bonos'u bıraktı ve doğuya sefere çıktı.

Avarların İstanbul Kuşatması

Bir süre sonra Bizans ordusunun doğudaki faaliyetlerini fırsat bilen Avar kağanı imparator ile olan anlaşmasını feshettiğini ilan ederek, 626 yılında Avar-Slav-Gepit ve Bulgar (Ogur) kavimlerinden oluşan ordusuyla İstanbul'a doğru harekete geçti. Bizanslılar uzun bir aradan sonra ilk defa bu kadar büyük bir korkuyla karşı karşıya kaldılar[124]. Avarlar Trakya'dan İstanbul'a doğru yaklaşırken, Sâsânî Komutanı Sharbaraz da Boğaz'a gelmiş ve Haziranın ilk günlerinde Kadıköy ile Üsküdar arasında karargâh kurmuştu[125]. Paschale kroniğinde, Sâsânîlerin Kadıköy ve çevresine yerleşmelerinin, Avarların İstanbul'a gelmelerinden günler önce olduğu şeklinde verilmesine karşılık, bazı kaynaklarda üç gün önce veya birkaç gün önce olduğu şeklinde de kayıtlar vardır[126]. Atlı süvariler ve savaş arabalarına sahip olan Sharbaraz, bir taraftan Kadıköy'deki kenar ma-

---

122 F. Barišić, "Le Siége De Constantinople Par Les Avares et Les Slaves En 626", s. 391.

123 A. Stratos, "The Avar's Attack on Byzantium in the Year626", s. 371.

124 A. A. Vasiliev, *Histoire De L'Empire Byzantin*, s. 261.

125 Theophanes, AM 6117, s. 447.

126 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 177. Perslerin Kadıköy'e gelmeleri hakkında teferruatlı bilgi için bakınız: Turtledove Harry, *The Chronicle of Theophanes*, s. 22, A. Christensen, *L'İran Sous Les Sassanides*, s. 443. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 96. Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, s. 133 vd.

halleleri, ibadethaneleri ve sarayları yaktırırken, diğer taraftan Avarların gelmesini bekleyerek kuşatmanın detaylarını planlamıştı[127]. Heraklios muhtemelen 626 yılının Mart veya Nisan'ında Patrik Athanasios (Akathistos)'u diplomatik yollarla anlaşmak üzere Avarlara göndermişti[128]. Sâsânîlerin Avarlarla nasıl temasa geçtikleri ya da nasıl anlaşmaya vardıkları bilinmemektedir. Hiçbir kaynakta bu ittifakın nasıl başladığı, geliştiği ve şartları konusunda bilgi bulunmamaktadır. 622–628 yılları arasında meydana gelen Bizans-Sâsânî mücadelesi Avarlara yeni bir fırsat sunmuştur. Sonuç olarak, 626 yılı Avar ve Persliler kadar Bizans için de kritik bir tarih haline gelmiş, her üç imparatorluk da hararetle bir savaşa hazırlanmışlardı[129]. Avarlar, Heraklios'un ve ordusunun Sâsânîler ile olan mücadelesinden istifade ederek, kararlı bir şekilde Bizans'ın Avrupa yakasında kalan topraklarını almak üzere Bayan Kağan'ın küçük oğlu olan kağanın önderliğinde, Bizans topraklarına saldırmışlardır[130].

29 Haziran 626'da 30.000 kişi olduğu tahmin edilen Avar ordusunun öncü kuvvetleri, Trakya'dan Edirne'ye oradan da Uzun Sur'a geldiler, kendilerini burada gösterdikten sonra geri çekildiler[131]. Avarlar öncü birliklerinin çoğunu on gün boyunca yani 8 Temmuz'a kadar Proponti (Marmara Denizi-Boğaz) yakınlarındaki Melantios bölgesinde bekletmişler ve zaman zaman da şehre keşif devriyeleri çıkarmışlardı. On gün sonra Avarlar küçük müfrezelere ayrılarak hücum ettiler. Bu vur kaç sırasında birçok Bizanslı esir alındı. Avarlar, şehrin çevresini ateşe vererek "Valens" adıyla bilinen su kemerlerini yıktılar. Daha sonra 1.000 atlıdan oluşan birlik, Galata'daki kutsal "Maccabees" kilisesi yakınlarına geldi. Sâsânîlere Galata çevresinde olduklarını bildirmek için büyük ateş yaktılar. Sâsânîler de ateş yakarak cevap verdiler, böylece iki taraf arasında bağlantı sağlanmış oldu[132]. Avarların gittiğini zanneden Bizans kuvvetleri surlardan çıktıklarında birdenbire Avar ordusu ile karşı karşıya kaldılar. Avarlar, Bizans askerlerinin bir kısmını öldürdüler bir kısmını da esir aldılar. Dehşete düşen ve endişelenen şehir yöneticileri, Athanasios'u kağana yollayarak saldırıdan vazgeçmesi şartıyla tüm isteklerini kabul ettiklerini bildirdiler[133]. Fakat kağan henüz Edirne'de iken Athanasios'u bir mektupla tekrar İstanbul'a gönderdi ve ona "Avar ordusunda gördüklerini ve askeri güçlerini anlatmasını" söyledi. Bizans-

---

127 *Chronicon Paschale*, s. 168. A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 177.

128 *Chronicon Paschale*, s. 171.

129 A. Stratos, "The Avar's Attack on Byzantium in the Year 626", s. 372.

130 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 180.

131 *Chronicon Paschale*, s. 172.

132 *Chronicon Paschale*, s. 171.

133 *Chronicon Paschale*, s. 171.

lı yöneticiler Athanasios'u kağandan korkmak ve gücünden etkilenmekle suçlayarak, Avar ordusunun yerini sordular, ancak Athanasios kağanın kendisini göndermeden önce yer değiştirdiğini ve nerede olduğunu bilmediğini söyledi[134].

Paschale kroniğine göre 26 Haziran 626'da İstanbul'a gelen Avar ordusu, 30.000 kişiden müteşekkildi[135]. Pisides'de bu rakam 80.000'dir[136]. Theodoros Synkellos ise rakam vermez ancak "sayısız on binlerce" ifadesini kullanır[137]. Bir başka kaynak da Avar ordusunun 120.000–150.000 kişiden ibaret olduğunu belirtir[138]. Kağanın kara ve deniz kuvvetlerinin çoğunluğu Slavlardan oluşuyordu. İlk saftaki hafif piyadeler ve tek kürek lilerdeki kürekçiler Slav idi. Zırhlı süvari ve muhtemelen ikinci saftaki zırhlı piyadeler Avarlardan oluşuyordu. Tek kürek lilerdeki mürettebat Bulgarlar ve Gepitlerden meydana geliyordu. Kuşkusuz kağanın ordusunda başka milletlerden de askerler bulunuyordu. Aslında Avar Kağanlığı'nın sonunu hazırlayan bu kuşatmanın başarısız olmasının altında yatan en önemli neden ordunun pek çok milletten oluşması gösterilebilir[139]. 29 Temmuz salı sabahı kağan şehir surlarını inceletti ve kuşatma emri vererek surların batı yönünden 80.000 adamı ile belirdi. Ertesi gün, 30 Temmuz'da, Avarlar kalkanlardan oluşan hareketli siperleri getirdiler ve savaş hazırlıklarına giriştiler. Kağan, şehirden erzakını istiyordu. İmparatorun oğlu Konstantinos istediklerini sundu ama bu da kağanının öfkesini dindirmeye yetmedi[140]. 31 Temmuz'da Avarlar hücum ettiler. 1 Ağustos'ta bir düzine kuleyi Polyandriou ve Romanos (Topkapı) kapılarının arasındaki surların karşısına yerleştirdiler. Bu esnada Bonos gitmeleri için para teklif etti ise de bu teklif Avarlar tarafından kabul görmedi[141]. Haliç'ten Marmara denizi sahillerine kadar dağılmış olan Avarlar duvarları, kapıları yıkmaya uğraştılar, on beş gün boyunca surları koçbaşları ile dövdüler[142]. Aynı akşam kağan Polyandriou ve St. Romanos kapıları arasında 12 adet mancınık yerleştiril-

---

134 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 183. Kafesoğlu bu konuda şunları yazar: "Avar öncü birliklerinin yaklaşması üzerine Bizans Athanasios'u elçi olarak gönderir. Fakat kağan büyük ordusuyla beraber henüz Edirne civarlarındaydı. Bir süre Avar karargâhında bekletilen Athanasios kağanı göremeden ağır bir vergi karşılığında iade edildi".

135 *Chronicon Paschale*, s. 171.

136 *Giorgi Di Pisidia Poemi, Bellum Avaricum*, s. 186.

137 Ferenc Makk, "Traduction et Commentaire de l'Homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le Siége de Constantinople en 626", s. 20.

138 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 184.

139 F. Barišić, "Le Siége De Constantinople Par Les Avares et Les Slaves En 626", s. 394.

140 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 184.

141 Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, s. 137.

142 Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, 127

mesini emretti[143]. Avarlar dördüncü gün, 1 Ağustos'ta, mancınıkları harekete geçirdiler. Aynı gün içinde filolarının bir kısmı Haliçteki St. Callinicos köprüsü yakınlarına hareket etti. İstanbul kuşatmasında Slavların "Monoxyla" adı verilen kayıklarından faydalanılmış, bunların Haliç'e girmesi ve oradan şehre saldırması planlanmıştı[144]. Kağan, Haliç'te başarılı bir operasyon yürüterek beraberinde getirdiği kayıkları, Bizans donanmasının erişemeyeceği bir yer olan St. Callinicos kapısı yakınlarından Haliç'e sokmayı başardı[145]. Altın Boynuz'a (Haliç) giren Slav kayıklarının bozguna uğraması üzerine kağan çekilmek zorunda kaldı[146]. Komutan Bonos, bunun üzerine kağana, yüklü bir haraç ve vergi ödenmesi karşılığında dördüncü defa kuşatmayı kaldırmasını teklif etti. Fakat kağan bu teklif karşısında, Bonos'dan şehir halkının mallarını almadan şehri terk etmesini istedi[147].

2 Ağustos Cumartesi günü akşamı kağan, Konstantinos'dan kendisine elçiler göndermesini istedi. Bizans Patrik Georgios, Athananios, Theodosos, Theodoros Synkellos ve Commerkiaros'lu Theodoras'ın yer aldığı beş kişilik bir heyet göndermeyi kararlaştırdı[148]. Elçilik heyeti, kağanın huzuruna geldiğinde veliaht imparator Konstantinos adına hediyeleri takdim etti. Bizans heyeti, bu sırada kağanın huzurunda bulunan Sâsânî elçilerini görünce rahatsız oldu. Kağan, Pers elçilerini yanına oturturken Bizans elçilerini ayakta tutmuştu[149]. Heyet isteklerini kağana bildirdi ancak Bizanslıların talepleri kabul görmedi. Bizanslılar, Cumartesiyi Pazara bağlayan gece, Sâsânîli generalleri ordugâhlarına dönerken Boğaz'da yakaladılar ve Bebek yakınlarında üç elçiyi hapsettiler. Elçilerden birinin kafasını diğerinin de kollarını keserek, birbirine bağlanmış vaziyette Avar kağanına gönderdiler. Üçüncü elçi bir gemi ile Kadıköy'e götürülerek Sâsânîlere gösterildi ve daha sonra da boynu vurularak Sâsânî ordugâhına gönderildi. 3 Ağustos gün boyunca çarpışmalar ve Avarların bölgesel saldırıları surlar çevresinde birbirini takip etti. Persli müttefiklerle dolu Slav tekneleri, bizzat kağanın gözetiminde Bebek civarından boğazı geçtiler. Bunu önlemek amacıyla Bizanslılar, ters rüzgâra rağmen karanlık basarken şehir limanından 70 kadar gemiyi Bebek'e doğru yönlendirdiler. Avar önderlerinden biri olan Hermitzis

---

143 *Chronicon Paschale*, s. 174.

144 Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500–1453*, s. 78.

145 *Chronicon Paschale*, s. 174.

146 Norman H. Baynes; *Byzantium, An İntroduction To East Roman Civilization*, s. 11.

147 *Chronicon Paschale*, s. 174.

148 H. H. Howorth, "The Avars", s. 783.

149 *Chronicon Paschale*, s. 175.

kısa süre sonra Polyandriu kapısına geldi ve Romalıları Sâsânîli elçileri öldürmelerinden dolayı kınadı[150]. Sâsânîlerin mücadele için Anadolu yakasından karşıya geçtiklerine ve savaştıklarına dair bilgi yoktur. Sadece Slavların bir Sâsânî tümenini, Chrysou-polis (Üsküdar)'ten karşıya geçirmeyi denedikleri, Bizans filosu ile gerçekleşen deniz savaşında dört bin kadar Sâsânîli ve çok sayıda Slav askerinin öldüğü bilinmektedir[151].

6 Ağustos Çarşamba günü bütün surlar boyunca saldırı başladı ve gece boyunca da devam etti. Hücum halindeki Avarlar büyük kayıplar verirlerken, savunmadaki Bizanslılar daha az kayıp veriyorlardı[152]. 7 Ağustos Perşembe yani kuşatmanın onuncu günü surlarda ve denizde şiddetli çarpışmalar yaşandı[153]. Kağan şehre savaş ilan etti ve hem denizde hem de karada saldırı emrini verdi. İlk saldırıda Avar birlikleri Sarayburnu bölgesini ve civarını ele geçirerek mevzilendiler. Şiddetli mücadeleler sonucunda Avar ordusuna ait deniz birlikleri dağılmıştı. St. Nicolas Kilisesi yakınlarında gördükleri ateşin Avarlara ait olduğunu sanan Slav kazazedelerin çoğu denizden çıkar çıkmaz Ermeniler tarafından kılıçtan geçirildiler[154]. Atının üstündeki kağan, çok yakındaki bir tepeden savaşın gidişatını izliyordu[155]. Kağan'ın bulunduğu tepe yakınındaki sahile doğru yüzebilen az sayıdaki Slav ise, kağanın emriyle idam edildiler. Böylece Avar filosunun denizdeki mağlubiyeti savaşa son noktayı koydu. Kağan surlarda ve denizlerdeki askerlerinin kıyımını görünce attan inip yürüyerek çadırına döndü ve burada elleriyle göğüslerine ve başına vurarak[156], üzüntüsünü ve çaresizliğini sergiliyordu. Mağlup olduklarını düşünen Slav ve Bulgar birlikleri yerlerini terk ederek birer birer meydanı terk ediyor kaçışıyorlardı[157]. Bunu gören Bizanslı askerler kapıları açarak Avar ordusunun üzerine yürüdüler. Böylece kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. 8 Ağustos Cuma günü şafak sökmesine yakın Avar piyade birlikleri de geri çekildi. Kağan ise kendisini çadırına kapatmıştı. Kağan geri çekildiğini ama yakında geri döneceğini bildirdi[158]. 8 Ağustos Cuma günü son Avar askeri birlikleri de bölgeyi tamamen boşalttılar[159]. Avarla-

---

150 *Chronicon Paschale*, s. 176-178.

151 A. Stratos, "The Avar's Attack on Byzantium in the Year 626", s. 374.

152 F. Barišić, "Le Siége De Constantinople Par Les Avares et Les Slaves En 626", s. 386.

153 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 190.

154 *Chronicon Paschale*, s. 178.

155 F. Barišić, "Le Siége De Constantinople Par Les Avares et Les Slaves En 626", s. 388.

156 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 191.

157 Théodore Le Syncelle, s. 9-47.

158 *Chronicon Paschale*, s. 179.

159 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 192.

rın yenildiğini gören Sâsânî ordusu Kadıköy'den çekilerek Suriye'ye doğru hareket etti[160].

Avarların İstanbul kuşatması ve mağlubiyetleri siyasi ve toplumsal yaşamda büyük yankı uyandırdı. Avarların 558 yılından itibaren Pannonia ve Tuna Havzası'nda meydana getirdikleri büyük devletin gücü zayıfladı. Balkanlara Avarların da yardımıyla kalıcı olarak yerleşen Slavlar, bu tarihi olaydan sonra günümüze kadar uzanan kesin bir yerleşmeyi elde ettiler. Belki de bu olay, Balkanlar'daki demografik meseleyi ortadan kaldırmış, kavimler arsındaki ayrışmayı hızlandırmıştı[161]. Slav-Gepit-Bulgar kavimleri yavaş yavaş huzursuzluklar çıkarmaya başladılar ve akabinde kopmalar meydana geldi. Artık Avarlar ne Balkanlarda ne Tuna Havzası'nda ne de Pannonia bölgesinde eskisi gibi rahat hareket edemeyeceklerdi[162]. Avar hâkimiyetinin gerilemeye başlaması Bulgar devletlerine zemin hazırladı ayrıca Tuna Havzası'nı tehlikeye, düzensizliğe ve başıbozukluğa sürükledi[163]. Nitekim Avarlar, Eflak ve Bulgar bölgelerini Bulgarlara, Tuna ve Save Nehri arasındaki bölgeyi de Slavların idarelerine bırakmak zorunda kaldılar[164].

Avar-Frank Münasebetleri

VI. yüzyılda Avrupa'nın batı kısmında, özellikle günümüz Almanya'sının bir kısmı ile Hollanda, Belçika ve Fransa coğrafyasını içine alan bölgede Frank krallıkları hâkimiyet sürmekteydiler. Balkanlarda ise iki Germen kavmi Gepitler ve Langobardlar arasında nüfuz mücadeleleri yaşanmaktaydı[165]. VI. yüzyılın ilk yarısında Bizans'a saldırmak için Frankları, Langorbardları ve Gepitleri birleştirmek isteyen Frank Kralı Theodebert'in cesurca planı, Justinianos'un diplomasi yeteneği sayesinde 546'da başarısızlığa uğramıştı. İmparator son anda bu üçlü Germanik ittifakın tasarılarını fark etmiş ve Langobardları kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. İmparator Langobardların, Franklara ait olan Pannonia'yı işgal etmelerini ve muhtemel Frank saldırısının geleceği Emona[166] -Sirmium sı-

---

160 A. A. Vasiliev, *Histoire De L'Empire Byzantin*, s. 259.

161 Paul Lemerle, *Le Monde De Byzance, Histoire et İnstitutions*, s. 348.

162 A. A. Vasiliev, *Histoire De L'Empire Byzantin*, s. 259.

163 Norman H. Baynes; *Byzantium, An İntroduction To East Roman Civilization*, s. 11.

164 Grousset, René, *L'Empire Des Steppes*, s. 230.

165 Istvan Bóna, "De La Dacie Jusqu'à Erdőelve. L'Epoque De La Migration Des Peuples en Transylvanie (271-895)", s. 95.

166 Bugünkü Slovenya'nın başkenti Ljubjana'nın yakınlarındadır. O dönemde Bizans sınır birliğinin bulunduğu bir mevkidir.

nırına yerleşmelerini sağlamıştı. Üç müttefik kavmin rekabetleri sonucu gerçekleşecek büyük saldırı, küçük çatışmalara dönüşmüş, bu tarihten sonra Germenler Balkanlar'daki yerlerini Slavlara bırakmak zorunda kalmışlardı[167].

Bizans imparatoru, Avarlara yerleşmek üzere yurt vermemekle onların batıya seferler düzenlemelerine sebep olmuştu. Justinianos 562 yılında Avarlara Herül kavminin ikamet ettiği ve İkinci Pannonia olarak adlandırılan bölgenin bir kısmını oluşturan toprakları hedef göstermişti[168]. Ancak bu bölge Avar siyasetinin ve hedefinin çok uzağında, merkezi olmayan konumu itibari ile de Tuna ve çevresine hâkim coğrafyanın kenarında olmasından dolayı, bu saha Menandros'un ifadesi ile İskitya dışında yaşamak istemeyen kağan tarafından reddedilmişti[169]. Bu durumda kağanın tek seçeneği kalmıştı: Kendi topraklarını kendisinin temin etmesi ve gücünü ispatlaması. Bu amaçla harekete geçerek neredeyse tüm Pontus bölgesini kontrol altına almayı başardı. Bizans imparatorlarından istediği yerleşim alanlarını alamayan Avar kağanı, bu büyük güç ile şimdilik mücadeleye girişmekten uzak durup, hedef olarak daha batı bölgelerine gözünü dikmişti. Denilebilir ki Bizanslıların vermeyi reddettiğini Franklardan istemeye hatta zorla almaya niyetlenmişlerdi[170]. Avarlar, Kral Chlotar'ın[171] zehirlenerek 25 yaşında[172] ölmesinden (497-561) sonra devamlı surette Franklara saldırı düzenleyerek Galya'ya[173] kadar gelmişlerdi. 562 yılında başlayan bu mücadelelerde Frank Kralı Sigibert[174] krallığının başkentini Reims'ten Metz'e taşımak zorunda kalmıştı. Kağan, Karpatların kuzeyinden hareket ederek "in Thuringa iuxta albim fluvium"'da Franklara saldırmış, mücadelelerin zor geçmesi üzerine Avar kağanı elçi göndererek, Sigibertle anlaşmak istediğini belirtmiştir[175]. Bunun üze-

---

167 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 138.

168 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 149. Ayrıca bkz. Moravcsık, *Byzantinoturcica I*, s. 70. Pannonia II olarak da adlandırılan bu coğrafi bölgenin içinde Save, Tuna ve Fruska bulunmaktadır.

169 Menandros, Frg. 5,4.

170 L. Hauptmann, "Les Rapports...", s. 149.

171 Kral Chlotar (Clotaire-Clothar-Chlotchar) 497 yılında Soisson bölgesinde (Fransa) doğmuştur. Babası bütün Frank gruplarını bir araya getiren ve Frank İmparatorluğunun ilk kralı olan Clovis (466–511)'dir.

172 *Paul the Deacon, History of the Langobards*, Kitap IV, bölüm XI, s. 159.

173 Galya (Gaules): Başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa'nın büyük bir kısmına tarihte verilen isimdir. Günümüzde bu alan Fransa, Kuzey İtalya, Belçika, İsviçre'nin batısı, Hollanda'nın bir kısmı ile Almanya'nın Ren Nehri'nin batı kıyısındaki bölgelerden meydana gelmektedir.

174 Sigibert'in kız kardeşi aynı zamanda Avarların Gepitlere karşı ittifak halinde oldukları Langobard kralı Alboin'in eşidir. István Bóna bu durumun hem Avarlar hem de Langobardlar açısından bir avantaj olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. István Bóna, s. 95.

175 Grégoire De Tours, *Histoire Des Francs*, /Texte numérisé et mis en page par F.D.Fournier/, http://remacle.org/bloodwolf/historiens/gregoire/francs4.htm, 20.02.2007, IV, 23.

rine Avar-Frank anlaşması ile barış tesis edilmiş oldu. Sigibert Avar ordusuna erzak olarak un, sebze, koyun ve sığır gönderilmesini sağladı. Buradaki amacı ise Avar ordusunun bir an evvel ülkesini terk etmesi idi[176].

566 yılına gelindiğinde Avar Kağanı Bayan, Galya'ya girmek üzere belirsiz nedenlerden dolayı tekrar Frank İmparatorluğu'na saldırmıştı[177]. Sigibert ordusunun başında Avarlara karşı ülkesini savunmuş ancak Franklar çok ağır bir yenilgi almıştı[178]. Grégoire de Tours'un tarihi kayıtlarına göre Avarlar, sihirli güçler ile donatılmışlar ve Frank direnişçilerini de bu güçler ile yenmişlerdi. Sonuçta Frank ordusu ağır bir mağlubiyet yaşamıştı. Ordusu dağılan ve kaçışan Kral Sigibert Avarlara tutsak düşmüştü. Ancak çok kısa bir süre sonra kral, savaş meydanında kaybettiği özgürlüğünü masa başında, yani hediye vermek suretiyle tekrar kazanmayı başarmıştı. Sigibert ile Avar kağanı bir daha savaşmamak üzere anlaşmışlar, kağan yapılan görüşmeler sonunda çok büyük hediyeler elde etmişti[179].

Birçok araştırmacı Avar-Frank mücadelesinin altında Bizans diplomasisinin olduğunu düşünmektedir. Bu düşünceye göre Bizans'ın amacı Avarlar vasıtasıyla Frankları zayıflatmak ve batıdan gelebilecek muhtemel saldırıları bu şekilde önlemektir. Fakat unutulmamalıdır ki tarihi süreçler bize bozkır halklarının Bizans politikalarının birer figüranı olmayacaklarını göstermiştir. Nitekim Ernest Stein'in "Avar diplomasisi çok büyük hoşgörü ve mantık içermektedir, bu halkın kültür seviyesi Bizanslılarınki ile denktir" sözünden Avarların kolay kolay Bizans stratejilerinin bir piyonu haline gelmeyeceklerini anlayabiliriz. Bazılarının inancına göre de Sigibert yapılan anlaşma ile Avarların elinden "Germen doğusu" denilen yeri almıştır. Ancak bazı araştırmacılar uzak bir ihtimal olarak görseler de Bayan Kağan güya bu sözleşme ile Gepitlere karşı girişeceği savaşlarda Frank Kralı Sigibert'in desteğini sağlamıştır[180].

Paul Diaconus, 593 yılına gelindiğinde Slavlarla Avarların ittifak kurarak, Bavyeralılara karşı savaştıklarını belirtmektedir[181]. Bu dönemde Frankların kralı olan Childeper, 25 yaşındayken, eşi ile zehirlenerek öldürülmüştü. Daha sonra Avarlar, Pannonia'dan hareket ederek Thuringia bölgesine girmişlerdi. "Langobard Tarihi" yazarı burada Avar-Frank mücadelesinin korkunç bir şekilde

---

176 Menandros, Frg.11.

177 Grégoire De Tours, IV, 29.

178 Bernard S. Bachrach, *Merovingian Military Organization 481-751*, s. 37.

179 Grégoire De Tours, IV, 30.

180 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 46.

181 *Paul the Deacon, History of the Langobards* IV, 10, s. 158.

gerçekleştiğini belirtmektedir. Avarlar yüklü miktarda haraç almak suretiyle bölgeyi terk ederek geri çekilmişlerdir[182]. Daha sonra kağan elçilerini Mediolanum (Milan)'da bulunan Langobard Kralı Agilulf'a göndererek barış yapmıştır[183].

Avarlar iki yüz elli yıl süresince Pannonia'dan batıya kadar olan sahalarda söz sahibi olmuşlar, varlıklarını sürdürmüşlerdi. 630-800 yılları arasındaki dönemde Avarlar hakkında bilgi bulmak zordur. 635, 662, 663 ve 678 yıllarında birkaç kaynakta kağanlarından bahsedilir[184]. 678 yılında adı bilinmeyen bir kağan Bizans İmparatoru IV. Konstantinos'a hediyelerle elçi göndererek dostluk talebinde bulunmuş, barış içinde yaşamayı önermiştir[185]. Bu dönemde devlet merkezi Macaristan'ın merkezi Orta Tuna ile Tizsa nehirleri arasında bulunuyordu. Nitekim yapılan arkeolojik çalışmalarda bu devre ait Avar eserlerine en fazla bu bölgede tesadüf edilmektedir. 700-800'lü yıllar arası müverrihler tarafından "grifonların yüzyılı" olarak isimlendirilmiştir. Grifon süslemeleri bir yüzyıl boyunca dönüşümlü olarak bilim ve sanat tarihinde yer almaktadır[186].

Avarlar batı sınırını devamlı tehdit ediyor ve imkânları ölçüsünde durumlarını korumaya çalışıyorlardı. 774 yılında Langobarlar Avarların batıdaki tek komşuları haline gelmişti. 782 Temmuz'da Lippsingen'de Avarlı elçiler görülmeye başlandı. Annalles'lerin söylediğine göre kral kendilerini sadece dinliyor ve gönderiyordu. Bu dönemde Enns'de dikkatleri üzerine çeken bir Avar lideri ortaya çıktı. Ancak ciddi bir varlık gösteremediği anlaşılıyor. Avarlar Franklara karşı oluşturulan ittifakın içinde yer alarak 788 yılında İtalya'nın Friuli şehrine girmişler, muhtemelen de Verona önlerine kadar gelerek burada Szeno adlı kiliseye zarar vermişlerdi[187]. Friuli Dükü Eric ve Bavyera hâkimi Gerold bu mücadelelerde hayatlarını kaybettiler[188]. 788 yılındaki güçsüz ve zayıf ittifaklar kağanlığın pozisyonunu kuvvetlendirmiş, İtalya'yı istila etmişlerdi[189]. Artık Franklar için yegâne gündem Avarlar olmuştu. Frank kralı, Avar ülkesini işgal ederek sınırlarını genişletmeyi hedefliyor, Enns'in doğusundaki bölgenin kendilerine verilmesini talep ediyorlardı. Avarlı elçiler ise "limes certus", doğal sınır olarak

---

182 *Paul the Deacon, History of the Langobards* IV, 11 s. 159.

183 *Paul the Deacon, History of the Langobards* IV, 12, 159.

184 Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, s. 90.

185 Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, s. 92.

186 Theophanes, AM 6169, s. 496. Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 289.

187 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 314.

188 *Einhard and Notker the Stammer, Two Lives of Charlemagne*, s. 27.

189 Matthias Becher, *Charlemagne*, s. 73.

kabul edilen Enns Irmağı'nın Bavyera ile aralarında sınır olarak kalmasını istiyorlardı. 791 yılında Franklar, Saksonyalılar, Frizler, Thinger, Bavyera ve hatta Slavlar, Regensburg'da bir araya gelerek Avarlara kaşı savaş ilan ettiler. Frank ordusu üç gün oruç tuttuktan sonra harekete geçerek Pannonia'ya kadar gelmişlerdi. Avarlar ise sürekli geri çekilerek düşmanı boş arazilere çekiyorlardı. Kralın ordusunda salgın hastalık baş göstermesi üzerine ağır kayıplar verdiler. Atların büyük bir kısmının da kaybedilmesi üzerine elli iki günlük Avar topraklarındaki işgal sona erdi, Frank ordusu geri dönmek zorunda kalmış, Avarlara son darbe indirilememişti. Ancak dönemin bazı kaynakları Avarların sahte ricat uygulamak suretiyle geri çekilmesini yanlış yorumlayarak, zafer kazanılmış gibi göstermekte, elde edilen maddi zenginliklere vurgu yapmaktadırlar. Hâlbuki Avarlar uygun bir strateji ile geri çekilerek düşmanın kendiliğinden kayıplar vermesini beklemişti[190].

793 yılında kral, hâlâ gündeminde olan Avar savaşı için hazırlıkları yakından takip ediyordu. 796 yılında Franklar zaferi kendi başlarına elde ettiler[191]. Avar Kağanı Tudun'un mücadeleyi kaybetmesi üzerine vaftiz olduğu belirtilir. Ancak her şeye rağmen Avarların bir kısmı, Tudun'un kralın varsıllığını kabul etmesine karşı gelerek Kapgan reisliğinde Tisza Nehri'nin doğusunda kendilerine sığınacak yerler buldular. 799-803 yılları arasında Avar Kağanlığı'nın ortadan kaldırıldığına dair net bilgiler yoktur, Franklar nihai bir zafer elde edememişlerdir. 797 yılında Franklar Pannonia'ya bir ordu gönderirler. Aynı yılın sonunda pahalı hediyelerle Avar elçileri karl ile görüşmeye gelirler. Ancak kimlerin hangi amaçla geldiği bilinememektedir. 799 yılında küçük çaplı Avar isyanları vuku bulmuştur. Ancak karl bizzat Bavyera'ya kadar gelerek ordusunu göndermiş, Franklara eşlik ettiği varsayılan Tudun'un katılımıyla Pannonia'daki sorunlar çözülmüştü[192]. Bununla birlikte son büyük Avar ayaklanması da sona ermiş, geriye kalan Avarlar ise Slav baskısı altına girmişlerdir. 21 Eylül 805'te İbrahim adıyla vaftiz edilen reisin egemenliği batı Pannonia'da yerleşmiş Kapgan grubunu içeriyordu, ama onlarla sınırlı değildi, Tudun da Frank politikasının yeni partnerini tanımak zorundaydı. Fischa'daki vaftizle Viyana bölgesi Avar yerleşimi için daha açık hale geldi. Bu süreçte Frank kralı Bulgar saldırıları ve bazı gelişmeler üzerine 811, 823 ve son olarak 828 yılında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde Avar nüfuzunu ortadan kaldırmıştır. Kaynaklarda son Avar seferinin tarihi 822 yılında kayıtlara geç-

---

[190] Walter Pohl, *Die Awaren...*,s. 315-317.

[191] Hildinger, Erik, *Warriors of the Steppe A Military History of Central Asia 500 B.C. to 1700 A.D.*, s. 82.

[192] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 319 vd.

miş, bu tarihten itibaren devlet statüsünde değil, yaşayan halk olarak bahsedilecektir[193].

Avar bakiyeleri konusunda küçük bilgiler mevcuttur. Bir Rus kroniğinde "Bu Obrlar (Avarlar) geniş vücutluydular. Akıllarıyla iftihar ederlerdi. Tanrı onları yok etti ve hepsini öldürdü ve tek bir Obr (Avar) bile kalmadı" şeklinde kayıt düşülmüştür[194]. Yine bugüne kadar Rusya'da varlığını sürdürmüş bir atasözü vardır: "Obor (Avar) gibi kayboldular, geriye ne kaldı?". Nikolas Mystikos Avarlar hakkında benzer ifadeler kullanmıştır: "Yerin altına girdiler ve halklarının hiçbir kolu varlığını devam ettiremedi". Böyle kudretli bir devletin iz bırakmadan tarihten kaybolması Orta Avrupa'da daha sonraları hiç vuku bulmamıştır. 830 yılına gelindiğinde az sayıdaki Avarlar, Slavlar ve henüz tanınmamış ve kimliği oturmamış diğer bölgesel gruplarla birleştiler. Bu birlikteliğin neticesinde oluşan Pannonia halkı 870 yılında "Hun ve Slavlardan geriye kalan halk" olarak adlandırılmışlardır[195].

Bayan Kağan

Bilinen en büyük Avar hükümdarı Bayan Kağan'dır. Bayan ismi kaynaklarda ilk defa 582'de Sirmium'un Avarlar tarafından ele geçirilmesinden sonra geçmektedir. Bayan kelimesi Türkçe'de "bay" yani "zengin" kökünden türemiş bir şahıs adıdır[196]. D. Sinor da bu anlamlara katılarak "Bayan" kelimesinin "Zenginlik" manasına geldiğini ifade etmektedir[197]. Bu iddiayı güçlendiren diğer görüşler ise Gy. Németh ve L. Rasonyi'[198] tarafından ileri sürülen görüşlerdir. P. Pelliot bu ismi Moğol isimlerine benzetir[199]. Zira Bayan ismi sadece Türkler tarafından değil Moğollar tarafından da yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Bayan Kağan'ın saltanatı T. Lewiczki'ye göre yaklaşık olarak 565 ile 602 yılları arasına denk gelmektedir[200]. G. Moravcsik Bayan'ın kağanlık dönemini

---

193 Annales Regni Francorum, a. 822: "*In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit*". Bkz. Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 324, ayrıca Rastislav Kožiak, "Les Debuts de la Christianisation des Avars et des Slaves sur le Danube Moyen", s. 170.

194 Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 83.

195 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 323-325.

196 Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 160–166.

197 Denis Sinor, "A Propos de la Bibliographie Ouigoure de Hiuan-tsang", s. 550.

198 Rasonyi, "Les Noms de Personnes İmpératifs chez les Peuples Turques", s. 230 vd.

199 Pelliot, "L'Origine de Tou-Kiue, nom Chinois des Turcs", s. 689.

200 Thérèse Olajos, "La Chronologie De La Dynastie Avare De Baian", s. 151.

568–582 yılları olarak tarihlendirirken[201], G. Cankova-Petkova Bayan'ın 558'de kağan olduğunu iddia etmektedir[202]. M. İ. Artamonov ise kağanın 630 yılına kadar yaşadığını söylemektedir[203]. J. B. Bury' ye göre de, 558 yılında kağan Bayan değil Kandik'tir[204]. Fakat Kandik'in kağanlığı konusunda bir yanlışlık olduğu dikkati çekmektedir. Çünkü dönemin ana kaynağı olan Menandros'un eserinin IV. bölümünde Kandik bir kağan gibi değil, bir delegasyonun lideri gibi gösterilmektedir. Böylece Kandik'in kağan değil elçi olduğu tespit edilebilmektedir[205]. F. Dvornik, 602 yılında Avar kağanının artık Bayan değil, Antlar üzerine saldıran Apsiş olduğunu iddia etmektedir[206]. Fakat Apsiş'in de kağan olmadığını yine Bizans kaynaklarından tespit etmemiz mümkündür. Diğer bir Bizans kaynağı olan T. Simokattes Apsiş'in 600'lü yıllarda gerçekleştirdiği seferleri kağan olarak değil de ordu komutanı olarak idare ettiğini ispatlamaktadır[207]. D. Obolensky[208] ve L. Bréhier'ye[209] göre ise, Bayan 601 yılında halen Avarların hükümdarıdır. A. Kollautz'da, 600 yılına doğru Bayan'ın hâlâ Avarların kağanı olduğunu ileri sürmektedir[210]. C. Gerard, Bayan'ın 630 yılında öldüğünü ve bağlı kabilelerin Kuvrat'ın kağanlığını görmek istediklerini ifade ederken,[211] Z. V. Togan, 626 yılında gerçekleşen İstanbul kuşatması öncesi Sâsânîlerle yapılan ittifakı Bayan Kağan'ın yaptığını belirtmektedir[212].

Menandros, Bizanslı tarihçiler arasında Bayan'dan adıyla söz eden yegâne tarihçidir[213] ve eserinin IX. cildinde Avarların hükümdarlarından söz ederken, "Βαιανός" terimini kullanarak ona "Kağan" diye hitap eder[214]. Bu durumda 562 yılında, 558 ve 565 yılları arası olduğu kesin, Bayan, Avarların hükümdarıdır. Fakat kağanlığa ne zaman geçtiği ve ne kadar süredir kağanlık yaptığı bilineme-

---

201 Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 83.

202 Cankova-Petkova, *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* II, s. 216.

203 M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 230.

204 Bury, *A History of the Later Roman Empire...*, s. 315

205 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 18.

206 F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilisation*, s. 38

207 Apsiş, tarihi kaynaklarda ilk kez 570 yılı civarında İstanbul'a elçi olarak gelen heyette görülür. Kandik ve Tiberios adlı komutan, bir barış planı üzerinde çalışırlar. Bkz. Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 63.

208 Obolensky, *The Empire and its Northern Neighbours 565–1018*, s. 481

209 L. Bréhier, *Le Monde Byzantin. Vie et mort de Byzance*, s. 50–51

210 A. Kollautz, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes*, I, s. 254–255.

211 Gerard, *Les Boulgares De La Volga et Les Slaves Du Danube*, s. 46.

212 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 155.

213 Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 83. Ayrıca bkz. Samuel Szadeczky-Kardoss, "The Avars", s. 303.

214 Thérèse Olajos, "La Chronologie De La Dynastie Avare De Baian", s. 157–8.

mektedir. Tiberios (578–582)'tan Sirmium şehrinin kendisine teslim edilmesini isteyen Bayan'dır[215]. İmparatorun bu isteği reddetmesi üzerine kağan Bizans'a karşı savaş açtı. Kanlı çarpışmalar sonucunda, kağan Sava Nehri üzerinde köprübaşı vazifesi gören Sirmium'u ele geçirdi[216]. Bu savaş bize 14 Ağustos 582 tarihinden kısa süre öncesine kadar kağanın halen Bayan olduğunu kesinlikle göstermektedir. Menandros'a göre Sirmium'un kuşatılmasını yöneten ve teslim görüşmelerine başkanlık eden bizzat Bayan'ın kendisidir[217]. Bu savaştan ve İmparator Tiberios'un ölümünden sonra imzalandığı kesin olan Avar-Bizans anlaşması (14 Ağustos 582)[218] iki yıl kadar yürürlükte kalmıştır[219]. Bu anlaşmanın bozulması üzerine Bizans elçilik heyeti gelene kadar, savaş hali üç aydan fazla sürmüştü[220]. Bu durumda Bizans elçilerinin kağanın huzuruna geldikleri tarih, anlaşmanın iki yıl yürürlükte kaldığını da hesap edersek, 584–585 kış ayları olarak düşünülebilir[221]. Bu elçilik heyetinin görevi Avar kağanının Bizans topraklarına yaptığı akınları durdurmaya ikna etmek ve iki ülke arasındaki barışı yeniden sağlamaktı. Heyetin iki başkanından biri olan muhafız subayı Komentiolus, kağana o güne kadar Bizans'ın Avarlara gösterdiği "konukseverliği" hatırlatmış ve imparatorun, kağanın "atalarına" karşı göstermiş olduğu hoşgörüden bahsetmişti[222]. Bu durumda 584-585 arası hüküm süren ve elçilik heyetini kabul eden Bayan değildir. Böylece 584-585 arası hüküm süren kağanın ise Bayan'ın oğullarından birisi, muhtemelen de büyük oğlu olduğu söylenebilir. Bayan'ın hükümdarlığının sona ermesi, 582 yılının yaz sonu ile 584 (muhtemelen yaz aylarında) arası olmalıdır. Bizans'ın Sirmium'u Avarlara Tiberios'un ölümünden kısa zaman önce bırakmak zorunda kaldığını biliyoruz (13-14 Ağustos 582). Menandros'un eserinden yola çıkarak, kuşatma ve diplomatik görüşmelerde Avarların başında Bayan olduğuna göre, kağanlıktaki değişim mutlaka bu iki yıl içerisinde gerçekleşmiş olması gerekir. Bu durumda Bayan'ın ölümünü ve yeni ka-

---

215 Köprü inşaatı ve gelişen olaylar için bkz. Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 76.

216 Grousset, René, *L'Empire Des Steppes*, s. 174.

217 Thérèse Olajos, "La Chronologie De La Dynastie Avare De Baian", s. 158.

218 Menandros, Frg. 65, 66; Simokattes, I, 3,1-7.

219 Simokattes, I, 3, 8.

220 Simokattes, I, 4, 6-7.

221 Theophanes, tek bir cümlede 583 Mayısında gelen bir Avar heyetinden, bu tarihten kısa bir süre sonra Sirmium'un Avarlar tarafından alındığından (14 ağustos 582'den önce) ve Avarların yıllık haraç miktarının 80.000 altından 100.000 altına çıkarılmasını istediklerinden söz etmiştir. Theophanes, AM 6075, s. 374. Haussig, Avar heyetinin varlığını 583 Mayısı ile Sirmium'un düşmesinden sonra yapılan Avar-Bizans anlaşmasına bağlamaktadır Bkz. *Byzantion* 23, 1953, s. 401. Moravcsik barış döneminin sonu olarak 583 yılını vermektedir. Bkz. *Byzantinoturcica* I, s. 546.

222 Simokattes ve Théodore Syncelle, Tuna boylarını işgal eden kağanın da Bizans konukseverliğinden yararlandığından söz ederler.

ğanın tahta çıkış tarihini kesin olmamakla beraber 583 yılı olarak gösterebiliriz. Theodore Synkellos'un açıklamalarına dayalı olarak bildiğimiz bir konu da Bayan'dan sonra arka arkaya iki oğlunun da halef olmasıdır. Muhtemelen ikinci ve daha genç olan ikinci oğul 626 yılında İstanbul kuşatmasını gerçekleştiren kağandır[223]. Büyük bir ihtimalle 583 yılından 610 yılına kadar tahtta olan Bayan'ın büyük oğlunun yerine Bayan'ın küçük oğlu tahta geçmiştir.

583 yılında tahta çıkan "büyük oğul" kağanın oğulları kendisine halef olamamışlardır. Avar tahtına kağanın küçük kardeşi, yani Bayan'ın "küçük oğlu" geçmiştir. Simokattes'e göre "büyük oğul" olan kağan 11 oğlundan yedisini salgın hastalıklar dördünü de Bizans'la yapılan bir savaşta boğularak ölmeleri sonucu kaybetmişti. Yine ona göre sözü edilen savaşın başında bu dört veliaht, kağanın hayatta olan yegâne oğullarıydı[224]. Bu gelişmeler üzerine Bayan'ın küçük oğlu yani ölen kağanın kardeşi tahta geçmiştir. Bu dönemde Heraklios (610–641) ile yapılan barış görüşmeleri esnasında hileyle Bizans imparatorunu ele geçirmeye çalışanın Bayan'ın küçük oğlu olduğunu düşünebiliriz [225]. Yine kuşatma hakkında bilgi veren diğer bir müellif olan Pisides, Bellum Avaricum adlı eserinde, Bayan Kağan'ın oğullarından birinin 626 yılına kadar tahtta olduğunu belirtir[226]. Bayan Kağan'ın 626 yılında İstanbul'u kuşatan oğluna ilişkin tek bir atıf mevcuttur. Paulus Diaconus, İmparator Heraklios'un tahta çıkışından hemen sonra (610), Frivoli Lombardiyası'na yıkıcı bir Avar saldırısının gerçekleştiğini aktarır. Bu kaynakta Avar hükümdarı hakkında geçen "gençliğinin baharında" sözü kağanlıkta bulunan şahıs hakkında bize fikir vermekle beraber yorum yapma imkânı da tanımaktadır[227]. Bu söz kağanlığın idaresinin 610 yılından itibaren artık Bayan'ın küçük oğlunda olduğunu teyit etmesi açısından oldukça önemlidir.

626 yılında İstanbul'u kuşatan Bayan'ın küçük oğlu 631–632 yıllarında artık tahtta değildir. Fredegar'ın günlüğüne göre, kağanlık makamı o dönem boş kalmıştır[228]. Avarlarla olan beş yıllık mücadeleden sonra Kubrat 635 yılında Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Bu tarihten itibaren Avar kağanları ve isimleri

---

223 Ferenc Makk, "Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore Le Syncelle sur le siege de Constantinople en 626", s. 14.

224 Thérèse Olajos, "La Chronologie De La Dynastie Avare De Baian", s. 154.

225 N. H. Baynes, "The Date of the Avar Surprise", s. 110–128; A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 147, 361–362.

226 *Giorgi Di Pisidia Poemi, Bellum Avaricum.* Stratos ise Bayan'ın küçük oğlunun İstanbul'u kuşatan kağan olduğunu öne sürer. Bkz. A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, s. 180.

227 *Paul the Deacon, History of the Langobards*, Kitap IV, Bölüm XXXVII, s. 180 vd.

228 Fredegar, 631 yılı olayları http://remacle.org/bloodwolf/historiens/gregoire/fregedaire.htm#VII, 20.02.2013

hakkında kaynaklar sessizliğe bürünmektedirler[229]. Lukinich Imre Avar-Bizans savaşlarına dair yazdığı eserinde Bayan'ı şu şekilde tasvir etmektedir: "Bayan yarı teşekkül halinde bulunan bir milletin ve kültürü oldukça küçük seviyede bulunan bir kavmin teşkilatçısıydı"[230]. Kağanın o sıralar birbirlerine gevşek bağlarla bağlanmış olan boyların bir araya getirilmesini sağlaması, güçlü bir merkezî idareyi oluşturması, bu otoriteyi geniş bir sahaya yayması, kavmini Doğu Avrupa'nın efendisi haline getirmesi ve iktidarını Orta Tuna Havzası'nda asırlarca sürecek kadar güçlendirmesi kağanın "derinliğini" gözler önüne sermektedir. Bayan Kağan yapı itibariyle oldukça heyecanlı ve enerji dolu bir şahsiyettir. Bununla beraber insanî taraflarının oldukça yüksek olduğunu görüyoruz. Meselâ Sirmium'un alınmasından sonra, şehre şarap ve ekmek götürerek açlık çeken halka dağıtmıştır ki[231] bu düşmanı olan halka ne kadar insani gözle baktığının da ispatıdır. Bu hadisenin devletlerarası savaş hukukunun henüz oluşmadığı bir döneme tesadüf etmesi, Türk kültürünün bakış açısını ortaya koyması bakımından da oldukça önemlidir.

Avar Dönemi Maddi Kültürü

Karpat ve Tuna Havzası'nda yaşayan Avarların kendilerine has bir kültürleri olduğu görülmektedir. Orta Asya da şekillenen savaş araç ve gereçlerinin yapımındaki geleneğin izlerini bu bölgelerde takip etmek mümkündür. Avar dönemi bulguları genelde demirden uzun şekilli mızrak uçları, yay, ok başlıkları, sadaklar, düz ve iki tarafı da keskin olan kılıçlar ile kınları, savaş esnasında giyilen zırhlar ve savaş aletlerini taşımak üzere kuşanılan kemerlerden oluşmaktadır. Henüz Avarya'da üretimin oluşmadığı dönemlerde birçok el aleti Bizanslı ustalarca Avar zevkine göre imal edilmişti. Fakat zamanla Avarların bölgeye yerleşmeleri ile kendi yöntemlerini ve Bizans ustalarının tekniklerini birleştirerek kendi savaş aletlerini yaptıklarını söyleyebiliriz. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin, Avarların bölgedeki ilk dönemlerine değil, daha sonraki devirlere ait olduğu dikkat çeken bir husustur. Geç Avar dönemine ait bulguların büyük bir kısmı Sirmium kenti, Tuna ve Save nehirleri boyunca yer alan bölgelerden elde edilmiştir[232].

Avar savaşçısının en önemli silahları ok, yay, zırh, kılıç ve mızraktan oluşmaktadır. Bu dönemde Avarların kullandıkları önemli silahların başında yay

---

[229] Jean-Paul Roux, *Histoire Des Turcs, Deux mille ans du Pacifique a la Méditerranée*, s. 89.

[230] Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 11.

[231] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 75.

[232] Falko Daim, *Awarenforschungen*, Band I-II.

gelmektedir[233]. Basit yaylara göre 60-160 cm daha kısa olan bu yaylar birçok katmandan oluşmakta; ahşap kiriş dokusu ve sıkıca kemik plakalar ile güçlendirilmesi vurucu gücünü oldukça yükseltmektedir. Bu kısalık, yayın at üzerinde kullanımını kolaylaştırmakla beraber dakikada öne ve arkaya doğru 20 ok atılmasını sağlıyordu. Kendilerine has bir üretim tarzı ile elde edilen bu yaylar ve üç kanatlı ok uçları ile 500 metreye kadar hedef alınabilmekteydi[234]. L. Rasonyi'nin Avarları, "okçu süvari bir halk"[235] olarak tarif etmesi tesadüf değildir.

Kılıçların yapımında Türk geleneği kendini açıkça göstermektedir. Orta Asya'dan miras olarak gösterilen kılıçların en önemli özelliği iki tarafının da keskin olmasıdır. Kılıç kınları ise genelde altın levhalarla süslenmiştir[236]. Avarlar erken dönemlerde iki ağızlı kılıç, sonraları ise yani yedinci yüzyıl sonunda eğri kılıçlar da üretmeye başlamışlardı. Eğri kılıç örneklerine Macaristan'da rastlanmaktadır[237]. VI. yüzyılda imal edilen Avar mızrak ve zırhları düşman savaşçıların giydiği zırhı delip geçmekteydi. Bazı müellifler bu silahla Avar ordusunun diğer ordulara karşı bariz bir üstünlük sağladığını belirtirler[238]. İ. Bona, oymalı mızrakların özel bir şekil ve süslemelere sahip olduğunu vurgular[239]. Bizans ordusu, Avarlara ait savaş aletlerinden etkilenerek, bu teçhizatı kendi ordularında kullandılar. Bilhassa yay ve mızrağın dışında Avar savaşçılarının giydiği, atların dizine kadar uzanan ve muhteşem bir görüntü ile rahatlık veren tunik biçimindeki kıyafet te Bizans ordusu tarafından taklit edildi[240].

Kemer, Avar ordusunda prestijin ve şöhretin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. O dönemde, bugün olduğu gibi, statü sembolleri ve dış görünüş ile prestij elde edilmektedir. Genelde altından imal edilen kemerlerin üzerindeki süslerde, Orta Asya motifli hayvan figürleri, akantus yaprakları ve nokta-çizgi motifleri bulunmaktadır. Avar sanatında hayvan figürleri, çiçek ve sarmaşık dalları yani bitki türleri üslubu hâkim konumdadır[241]. Avar kuyumculuk sanatının ne kadar iyi olduğunu gösteren bu kemerlerdeki süslemeler çentlikleme usulüyle yapılmışlardı[242]. Avarlarda kemer, boylar ve beyler arasındaki farkları

---

233 Maurice, *Strategikon*, s. 116.

234 Istvan Erdelyi, *The Art of the Avars*, s. 44.

235 Rasonyi, "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", s. 49.

236 Éva Garam-Attila Kiss, *Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban*, s. 17.

237 Istvan Erdelyi, *The Art of the Avars*, s. 43.

238 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 170.

239 İstvan Bona, s. 98.

240 Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 171.

241 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 114, 123.

242 Éva Garam-Attila Kiss, *Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban*, s. 17.

ortaya koyması açısından ön plana çıkmaktadır. Bu kemerlerin üzerlerindeki dövmeler, yan köprü sayısı ve türü ile süslemelerdeki zenginlikler açısından birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Buluntulardan elde edilen kemerlerin hiç birinin birbirine benzememesi, her savaşçının kendine özgü bir kemerinin olduğunun ve ekonomik durumuna ve hiyerarşideki yapıya göre kemer yaptırdığının bir göstergesi olabilir. Ayrıca bir Avar savaşçısının kemeri, o savaşçının rütbelerini ve askeri anlamda kaydettiği basamakları ifade etmektedir[243]. Ayrıca kemer süslemelerinde kullanılan motiflerin kemeri takan kişiyi tehlikelerden, çocukları hastalıklardan ve takan kişiyi vahşi hayvanlar ya da kötü ruhlar tarafından kaçınılmaktan koruduğuna inanılmaktadır. Diğer sembolik tasarımların amaçları savaşçıların güçlerini artırmaktı[244].

Avarlarda genç erkeklere, olgunluğa ulaştıkları kabul edildiğinde, kemer takmaları için izin verilmekteydi. Önemle vurgulamak gerekirse bu kemer tokaları, ister bronzdan, ister gümüş ya da altından yapılmış olsun, takan kişinin sosyal statüsünün bir göstergesidir ve de tokaların sayısı da buna göre düzenlenmiştir[245]. İlerleyen dönemlerde Avarların savaşta kullandıkları malzemenin kullanılması ve stratejilerin uygulanması Bizans ordusunun gelişimine büyük etkileri olmuştu[246].

---

[243] Walter Pohl, *Die Awaren...*, s. 184.

[244] Istvan Erdelyı, *The Art of the Avars*, s. 12.

[245] Istvan Erdelyı, *The Art of the Avars*, s. 29.

[246] Samuel Szadeczky-Kardos, "Der Awarish-Türkische Einfluss Auf Die Byzantinische Kriegskunst Um 600", s. 65. Bkz. İrfan Shahid, *Byzantium And The Arabs In The Sixth Century*, Vol. I, s. 572-579.

Oğurlar

Osman Karatay*

Oğur Birliği Devri

Bizans yazarı Priskos, Atilla sonrası Hun dönemini anlattığı bahislerde 463 yılı civarı için şöyle bir haber verir: "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Oğur) ve Onoğurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi"[1].

Buradaki Urog>Oğur düzeltmesi herkesçe kabul edilir ve bilinir. Bunda sorun yoktur. Sorun tek bir siyasi teşebbüsün eseri olarak görmemiz gereken bu elçilik faaliyetinin temsil ettiği halkların isminin doğasında. İsimlerin ikinci kıs-

---

* Ege Üniversitesi.

1 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos*, s. 65-66.

mındaki -(V)gur bileşeni ortak gözüküyor. Dolayısıyla geri kalanı çok açık: On Oğur ve Sarı (Ak) Oğurlar[2]. Eğer buraya tek bir siyasi birliğin temsilcileri geldi ise, tek bir isim aramamız gerekir. Bu da herhalde en sade biçim olan "Oğur" olacaktır. Türklerdeki ikili düzen gereği elçilik heyetinde her iki kolun da üyeleri olmalıydı[3]. Ortak isim ve iki kısmın isimleri sayılırken, durumu kavrayamayan huzurdaki mütercimin toplam üç kavmin adını telaffuz ettiğini kolaylıkla tahmin edebiliriz. Her iki adlandırma türü de Türklere has olmakla birlikte, iki koldan birinin renk, diğerinin sayı ile tavsifi bir düzensizlik içeriyor. Dolayısıyla, Onoğur kelimesinin elçilik ziyaretinde telaffuz edilmemiş bir eşanlamlısının bulunması gerekir: "Ak" karşıtı olarak "Kara Oğur"[4].

Saragur veya Ak Oğurlar

Bu halkın iki kolunun kaderi bir süre sonra ayrışıyor ve Saragurlar adlarını birkaç sergüzeşte yazdırdıktan sonra kayıplara karışıyorlar. Akatirler Herodotos döneminden beri bugünkü Ukrayna'nın batı cenahına yerleştirildikleri için burada sıkıntılı bir durum var. Henüz Hun devleti çökmemişken ve Bizans'a ve Germen kavimlerine yönelik ciddi tasarıları varken, bu kadar içeride yaşayan Hunlara bağlı bir topluluğun doğudan gelenlerin saldırısına uğraması düşündürücü gözüküyor. Belki bu saldırıya uğrayanlar doğudaki bir Akatir birliğidir, zira Hunlar onların başına aileden birini atarlardı veya bu halk Hun döneminde bir şekilde doğuya doğru çekilmiş olabilir. Hatta MS II. yüzyılda İskandinavya'dan gelerek Karadeniz bozkırlarını ele geçiren Gotların açıkça yolları üzerinde bulunan Akatirleri doğuya doğru sürmüş olmalarını düşünmek daha isabetli olabilir. Zira Saragurlar yine Priskos'un kaydına göre birkaç yıl sonra da Kafkasların güneyine iniyor ve Bizans adına o günlerde İran'a bağlı olan Gürcistan ve Ermenistan'ı yağmalıyorlar[5]. Bu Akatir ve Güney Kafkas saldırılarını takdim tehir imkânımız olabilir, Priskos belki sıralamayı karıştırmıştır ama sonuçta bunu tahmini olarak söyleyebiliriz. Gerçek olan şey kitapta önce batıya, sonra da

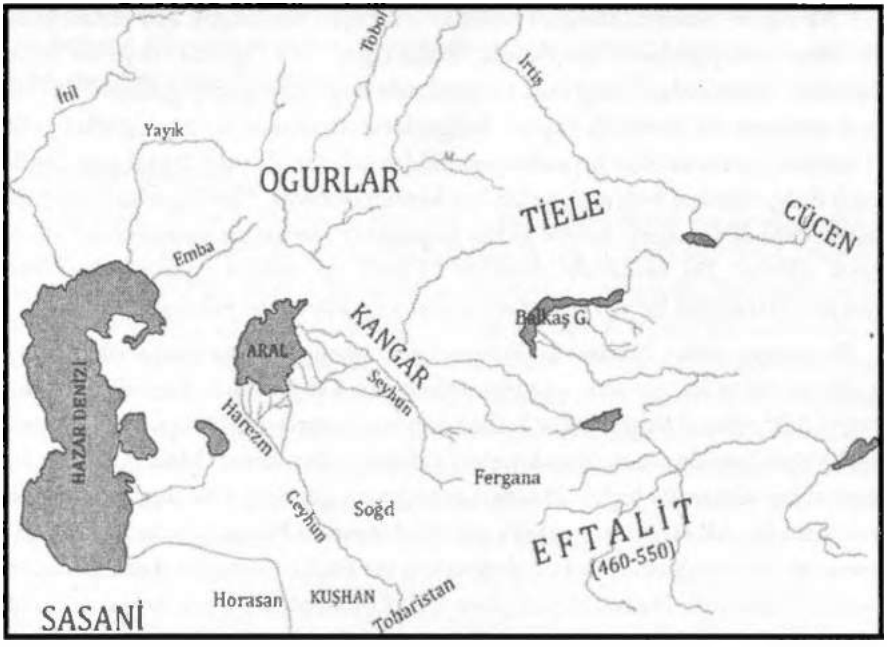
---

2 *Sarı* kelimesi eski Türkçede 'ak' anlamına gelirdi. Kelime bugün Türkçe, Macarca ve Moğolcada mukabil biçimleriyle 'sarı' manasında bulunsa da, en eski kayıt olan Hazar kenti Şarkel'in isminin ilk hecesinin 'ak' anlamına geldiğini aynı kentin isminin Arapça (beyzâ), Rusça (belaya) ve Yunanca (aspron) çevirilerindeki sıfatlardan anlıyoruz. Bkz. Czeglédy, "Šarkel: An Ancient Turkish Word for House", s. 22-31.

3 İkili düzen genellikle 'ikilik' olarak anlaşılır ve olumsuz bir içeriği vardır ama Türklerdeki bu düzen 'tamamlayıcı' ikilemedir ve içeriği tamamen olumludur. Bu konuda yeni bir yaklaşım için bkz. Türkmen, "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatında Dikotomik Özellik", s. 11-14.

4 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 198.

5 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos*, s. 69.

güneye saldırıdan bahsedilmesidir. Orta Avrupa'da Atilla'nın oğullarının Hun Devleti'ni hâlâ ayakta tuttuğunu düşünürsek, böyle bir şeyin olabilmesi için Saragurları Kafkasların kuzeyindeki düzlüklere yerleştirmek en uygun seçenektir.

Saragurların ismi bundan sonra tek bir kaynakta daha geçiyor. 555 yılında telif edilen Süryani hatip Zekeriyya'nın kitabının ardına eklenmiş bir zeylde 13 tane göçebe halkın adı verilir: "Wngwr, çadırlarda yaşayan bir halk, 'wgor, sbr, bwrgr, kwrtrgr, 'br, ksr, dyrmr, srwrgwr, b'grsyq, kwls, 'bdl, 'ftlyt; bu 13 halk çadırlarda oturur ve mallarının, balık ve yabani hayvanların etini yiyip, silahlarıyla yaşarlar"[6]. Hem bu halkların hepsinin birden tarihin tek bir anında toplanmasının zorluğu, hem son iki örnekteki Abdal ve Eftalit gibi aslında aynı olan halktan değişik telaffuzlarla bahsetmesi, hem de Priskos'taki aynı üç biçimin geçmesi gibi sebepler bunun biraz dikkatsiz ama kitabi bir derleme olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte kaynaklardan birinin Priskos olduğuna işaret ediyor. Priskos'un kitabının bazı bölümleri kayıptır ve maalesef Zekeriya bir ayrıntı nakletmediği için buralarda Saragurlardan yukarıdakilerden başka bir bahis olup olmadığını bilmiyoruz.

---

[6] Zachariah, *The Syriac Chronicle*, s. 328.

"Ak Oğur" isminin bundan sonraki tek geçişi beş buçuk asır sonra yazılan Rus "Ana Vakayinamesi"dir. Bunda "Belıe Ugrı" (Ak Ugorlar) diye bir halktan bahsedilir. 'İskitlerden' olup eski zamanlarda doğudan göçüp gelerek Slav ülkelerine yerleşen ve 'zorbalık yapan' Bulgarların ardından bu Ak Ugorlar gelirler ve Ulahları[7] kovarak Slav topraklarına hâkim olurlar. Zaman tayini güç değildir, çünkü Bulgarlardan sonra, Avarlardan hemen öncedir: "Bu Ugorlar İran Şahı II. Hüsrev (590-628)'e karşı sefere giden İmparator Heraklius zamanında(610-642) ortaya çıktılar. Bu zamanda Avarlar ('Obrı') da ortaya çıkmışlardır. Bunlar (Avarlar) Heraklius ile savaştılar ama onu yendilerse de yakalayamadılar"[8].

Bu ortaya çıkma hadisesini Bizanslıların görüş alanına girme olarak anlarsak, işimiz biraz karışır ama çözüme yaklaşırız. 1113 yılında Kiev'de bu vakayinameyi telif eden Rahip Nestor kullandığı bazı eserleri zikretmekle birlikte, Bizans kaynaklarından tam olarak neleri aldığını bilmiyoruz. Mesela bu Ak Ugor meselesi bu biçimiyle hiçbir Bizans kaynağında geçmez. Öte yandan, buradaki olayı, yani bu Ak Ugorların ortaya çıktığı dönemde Heraklius ile İranlıların savaşmasını ve Avarların ortada dolaşmasını bir başka kaynakta daha görüyoruz. X. yüzyıl ortasında Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenitus tarafından yazılan "İmparatorluğun Yönetimi" adlı kitap bu konuda şöyle der:[9] "Hırvatlar Romalıların imparatoru Heraklius'un himayesini istemek üzere vardılar. Romalıların imparatoru bu aynı Heraklius zamanında bu aynı Romanlar Avarlarca sürüldüğünde, memleketleri ıssız kaldı. Ve bu yüzden, Heraklius'un emriyle, bu aynı Hırvatlar Avarları yenip oralardan sürdüler ve İmparator Heraklius'un yetkilendirmesiyle şimdi yaşadıkları yere, Avarların bu aynı memleketine yerleştiler. Bu aynı Hırvatların prensi olarak o zamanlar Porgas'ın (Boz Kuş?) babası vardı"[10].

Buradaki himaye isteme veya emirle hareket etme tamamen Bizans imgesinin okuyucuya sunulması ve pazarlanmasıyla ilgili bir tarih çarpıtmasıdır. Bütün imparatorluk arazisinin Avar, Slav ve Perslerce işgal edildiği ve İstanbul'un

---

7 Burada biz yaygın kanaatin aksine Romenlerin kökünü teşkil eden Ulahların değil German kavimlerinin kastedildiğini düşünüyoruz. Zira hem buradaki gibi erken bir tarihte Orta Avrupa'daki Slav memleketlerinde Ulah hâkimiyeti sözkonusu değildi, hem de *Povest*'te başka yerlerde Almanya'dan bahsetmesini beklediğimiz kelimeler Ulah (Voloh) olarak geçer. Bunu daha önce bir kitap değerlendirmede ifade etmiştik: Karatay, "Muallâ Uydu Yücel: İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler", s. 165.

8 *Povest' vremennıx let*, s. 210; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 83.

9 Elbette Heraklius ile II. Hüsrev'in ve de Avarların savaşları başta Nikephoros ve Theophanes olarak çok sayıda kaynakta ayrıntılarla anlatılır. Porphyrogenitus'un verisinin özelliği, hayli öz olmakla birlikte, üçüncü öğe olan kuzeydeki 'Ak'lardan aynı düzlemde bahsetmesidir.

10 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 147, 149.

bile kuşatma altına düştüğü günlerde Heraklius kimseyi himaye edecek durumda değildi, ancak diplomatik becerisi ve müthiş zekâsıyla ittifak ilişkileri kurarak Avarların amansız düşmanı Hırvatları eşgüdümlü bir harekâta ve yeni yurt işgaline razı etmiştir diyebiliriz.

Hırvat Bağlantısı

Konstantinos bu bahisten birkaç sayfa önce işbu Hırvat göçünün başka ayrıntılarını verir ki, özellikle isimler bu bağlamda çok önemlidir: "Hırvatlar o zamanlar şimdi Ak Hırvatların (Belokrobatoi) bulunduğu yerde, Bavyera'nın (Bagivareia) ötesinde yaşıyorlardı. Onlardan beş kardeş, Kloukas ve Lobelis ve Kosentzis ve Moukhlo ve Khrobatos, ve iki kızkardeş, Touga ve Bouga(dan oluşan) bir aile ayrıldı ve kendi halklarıyla birlikte Dalmaçya'ya geldi ve Avarları buranın sahipleri olarak buldu. Birbirleriyle yıllarca savaştıktan sonra Hırvatlar üstün geldi ve Avarların bir kısmını öldürüp, kalanını da kendilerine tabi olmaya zorladılar. Ve böylece o zamandan beri bu toprağa Hırvatlar sahiptir ve Hırvatistan'da hâlâ Avarlardan gelen ve Avar diye bilinen kimseler vardır"[11].

Bu Ak Hırvatlar başka kaynaklardan da bildiğimiz, Galiçya yöresinin Hırvatlarıdır. Konstantinos başka yerlerde bunlarla ilgili birkaç ayrıntı daha verir. Burada konumuz olmadığı için bu ayrıntılara girmeyeceğiz ama sonuçta Hırvatların Dalmaçya'ya Heraklius zamanında Galiçya'dan geldiğini öğrenmiş bulunuyoruz.

Bu yedi kardeşin ismi haliyle çok ilgi çekmiş ve çok incelenmiştir ama bugüne kadar Fin âlim Mikkola dışında hepsini birden kapsayan bir açıklama getirilememiştir. Ona göre bu isimler ancak Türkçe ile açıklanabilir ve şu şekildedir: Külük, Alpel, Kösenci, Mügel, Korvat, Tugay ve Buga[12]. Öbür türlü Avrupa ve Asya'nın pek çok dili denenmiş, ama doğru dürüst bir açıklama getirilememiştir[13].

Mikkola'nın dikkat etmediği, böylece de kendini aslında başka bir hatadan koruduğu husus, Konstantinos'un eserinde Hırvat kelimesinin anlamının verilmesidir: "Slav dilinde Hırvat "çok toprak işgal eden" anlamına gelir"[14]. Ne Slav dillerinde, ne en yakındaki Hint-Avrupâ alt topluluğu olan Balt dillerinde, ne de

---

[11] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 143.

[12] Mikkola, "Avarica", s. 158-160; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 84.

[13] Örneğin tüm tecrübelerden sonra yeni bir deneme yapan Gluhak, Baltık dünyasına uzanıp bunların Litvan, Leton vs. isimleri olduğunu iddia eder ama hem tarihi çerçeveyi açıklayamaz, hem de kelimelerin köken önerilerini yerine oturtamaz: *Porijeklo imena Hrvat*, s. 218-220.

[14] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 147.

bölgenin diğer bir dilinde bu anlamda böyle bir kelime bulunmaz. Eskiden kullanıldı da bugünlere gelmediyse kimse bir şey diyemez ama bir düzine Slav dili eski dönemin neredeyse tüm kelimelerini koruyarak günümüze ulaştırmıştır.

Buna karşılık Türkçede ili, devleti toparlamak, bir araya getirmek için kullanılan "kubratmak" fiili vardır. Örneğin, Heraklius döneminde çok uzak olmayan bir zamanda dikilmiş olan Orhon Yazıtları'nda, hem Kültigin, hem de Bilge Kağan'ın taşlarında "İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış" (Doğuya ve batıya asker gönderip -ili- toplamış) ifadesi geçer[15]. Bu aynı zamanda VII. yüzyılın ilk yarısında hâkim olan Büyük Bulgar'ın hanı Kubrat'ın ismidir. İli toparlamak için haliyle diğer illeri, obaları işgal etmek gereklidir. Konstantinos'un böyle bir Türkçe kelimeden haberdar oluşu ilginç gözükmektedir. Dinlediği Hırvat elçilerinin ki, X. yüzyılda açıkça ve tamamen Slav dilinde konuşuyorlardı, 300 küsur yıl sonra bile bunu unutmamış olmaları gerçekten düşündürücüdür.

Ancak bizim kanaatimiz buradaki ismin "Kubrat" değil de "Kürbat" olduğu şeklindedir. Zira IX. yüzyıl ortasındaki ilk kayıtlardan başlayarak, Hırvat kelimesi daima Latince "Cr-", Yunanca "Khr-", Arapça "Khar-" vb. biçimlerde, hep ikinci sesli harf "-r-" olacak şekilde yazılmıştır[16]. Bu elbette edebi bir nakil de olabilir ama istisnasız tüm kaynakların bu biçimi vermelerine dikkat etmemiz gerekiyor. "Kürbat" biçimi ise, ikinci kelime Oğur-Bulgar dünyasında bir san olmak üzere (örn. Aybat, Arpat, Sambat, Bat Bayan vd.), "Kürşad" ve "Kürtigin" gibi kullanımlardan bildiğimiz örneklere koşut Türkçe bir adlandırmadır.

Böylece, tarihte başka yerde Ak Oğur geçmediği için, Orta Avrupa'da zikredilen bu Ak Oğurları bir taraftan 463 senesinde Kafkasların kuzeyine gelen Saragurlarla birleştirmemiz gerekiyor, bir taraftan da onlardan bahseden haberler ile Ak Hırvatlardan bahsedenler aynı topluluğun aynı faaliyetlerini anlatıyorlar. Dolayısıyla bu ikisi aynı halktır.

Erken dönem gelişmelerini şöyle kurabiliriz: Hazar bozkırlarına tutunmuş olan Ak Oğurlar, 558 yılında bölgeye ulaşan Avarlar karşısında tutunamayıp batıya kaçmış olmalılar. Zira Avarlara boyun eğen, sindirilen halkların adlarını biliyoruz: Akraba Onoğurlar, Zallar, Utrigur ve Kutrigurlar, Sabirler ve daha batıda Ant Slavları[17]. Saragurlar ilk Avar sadmesinde daha sonra belirdikleri Galiçya bölgesine çekilmiş olmalılar ki, Avar hâkimiyetinin Karpatların kuzeyine ciddi manada geçmediği gerçeğiyle bunu birlikte düşündüğümüzde, manzara netleşir. Çok kalabalık olmadıkları, hatta Oğur birliği içindeki küçük ordayı

---

[15] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 69, 79.

[16] Gluhak, *Porijeklo imena Hrvat*, s. 209-214, 261-265.

[17] Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 284.

temsil ettikleri anlaşılan Saragurlar, insan kaynağı olarak yerli Slavları kullanarak çetin bir direniş örgütlemişe benziyorlar. Öbür türlü, şimdiki Macar Ovası'na yerleştikten sonra, çok güçlü Bizans ve Frank imparatorluklarına rağmen güney ve batıda toprak kazanmak için sürekli çabalayan Avarların hiçbir devletin ve örgütlü gücün bulunmadığı kuzeyi neden ihmal ettikleri sorusu gündeme gelecektir. Cevabı kuzey cenahının o kadar da boş olmayışıdır.

Nitekim onların direniş geleneği ve muhtemelen mevzi başarıları çevrede dikkat çekmiştir ki, ötede olmalarına rağmen Bizans'ın görüşünden kaçmıyorlar. Bilhassa 620'ler Bizans devlet adamları için en ücra yerdeki en küçük muhtemel müttefikin bile büyük önem kazandığı yıllardı. İran karşısındaki yenilgiler Fars ordularını Boğaz'ın Anadolu kıyılarına kadar taşırken, Avarlar tebaalarından topladıkları büyük bir kuvvetle İstanbul'u almaya çalışıyorlardı (626)[18]. İstanbul'un savunmasından emin olan Heraklius, kendisi Güney Kafkaslarda İranlıları arkadan vurmaya çalışırken, anlaşılan Bizans çaşıtları da Avar devletinin gerisindeki halkları ayaklandırmaya çalışmışlardı ki, kuzeyde şimdiki Slovakya çevresine yerleştireceğimiz Moravya Slavları, batıda Slovenlerin ceddi olan Karantan Slavları ve doğuda, Karadeniz bozkırlarında Avar bağlısı (muhtemelen sadece müttefiki) olarak yaşayan Bulgar ordaları ayaklandılar. Bunlar açık tarihi kaynaklardan çok iyi bilinen hadiseler[19].

Galiçya'dan başlayıp Dalmaçya kıyılarında biten işbu Hırvat/Oğur macerasını da aynı yıllara koymamak için bir sebep yoktur. İstanbul kuşatmasından önce Avarların hali vakti yerindeydi ki, etraftaki diğer Türk, Alman ve Slav halklardan topladıkları büyük bir orduyla İstanbul'u kuşatmışlardı. Kuşatmadan sonra büyük bir sarsıntı geçiriyorlar ama merkezî arazilerinde yeniden toparlanıp kendilerine geliyorlar. Üstelik 630-631 senesinde tahta göz koyan büyük bir Bulgar ayaklanmasını veya darbe girişimini de bastırıyorlar[20]. Zaten bir yıl sonra da Heraklius ölüyor. Dolayısıyla, Oğur/Hırvatların harekâtı 626'yı hemen takip eden günlere konulmalıdır.

Hırvatların bir kısmının Galiçya'da kaldığını Porphyrogenitus'un söylediğini görmüştük. Bunlardan "Ana Rus Vakayinamesi" ve muhtemelen Macar "Anonimus Gesta Hungarorum" ile bazı Batı Avrupa eserleri bahsederler. En şaşırtıcı haberler ise dönemin İslam kaynaklarından gelir[21]. XX. yüzyıl başına kadar kimliklerini korusalar da, bugün artık bu Hırvatlardan iz kalmamıştır.

---

[18] Dönemin hikayesini Mangaltepe yazmıştır: "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı", s. 1-24.

[19] Tartışması ve tarihlemesi için bkz. Karatay, *In Search of the Lost Tribe*, s. 59-63.

[20] Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 293.

[21] Bu haberler şu makalemizde toplanmıştır: "Belie Horvati po dannim vostočnih istočnikov", s. 3-22.

Büyük ihtimalle Avar kalbgahının batı hudutlarını dolanarak Adriyatik kıyılarına inen Hırvatlar ise, artık kendilerine dokunamayan ve ilerleme gücünü kaybetmiş olan Avarlar ile Bizans ve Franklar arasında varlıklarını sürdürmüşler, kısa bir dönem Frank idaresine girseler de bağımsızlıklarını alıp 1102 yılındaki Macar hâkimiyetine kadar devletlerini korumuşlardır. Bundan sonra 1991 yılına kadar çeşitli devletlerin çatısı altında bulunmuşlardır. Burada konumuz olmadığı için Hırvat Devleti'nin ayrıntılarına girmeyeceğiz[22]. Köken için özet olarak söylemek gereken şey, Galiçya'ya yerleşen, eski kaynaklarda Saragur olarak bilinen Türk Ak Oğur boyunun bir kısmının 626'dan sonra Dalmaçya kıyılarına gelmesiyle bu Türk-Slav ortak devletinin kurulduğudur. Muhtemelen Galiçya'daki büyük ve iz bırakan hükümdarlarının adına izafeten zamanla Kürbat>Horvat>Hırvat diye adlandıkları (Bu adlandırma kesinlikle Heraklius zamanında olmamıştır), Dalmaçya'ya göç esnasında taşıdıkları isimlerden hâlâ Türk olduklarını tahmin ettiğimiz yönetici tabakanın yönettiği kalabalık Slav kitlesi içinde zaman içinde kimliğini yitirdiği ve ortaya Türkçe bir isim taşıyan Slav dilli ve IX. yüzyıl itibariyle de Katolik inancında bir milletin çıktığıdır.

Onoğur veya Kara Oğurlar

Kafesoğlu'nun On Oğur boy adlandırmasının 'Kara Oğur' biçimini temsil etmesi gerektiğine dair fikrini yukarıda alıntılamıştık. "Ana Rus Vakayinamesi" bu tahminin haklı olduğunu gösteriyor. Buna göre "Çernıe Ugrı" (Kara Uğorlar) Oleg zamanında, 898 senesinde Kiev yakınlarından geçip batıya gidiyorlar[23]. Bu tam senelerini diğer kaynaklardan çok iyi bildiğimiz Macar yürüyüşünden başka bir şey değildir. Rus kaynağının hızlı geçmesine rağmen, Macar yıllıkları onları Kiev'de eğleyip, Ruslarla savaştırır[24]. Bu bapta Macarların diğer ismi olan Hungar'ın Onoğur'dan geldiğini söylememiz yeterlidir[25].

Yaklaşık beş asır boyunca Karadeniz kuzeyinde, Don bozkırlarında kalan Onoğurlardan çok sayıda kaynak bahseder. Kuzeyden gelen kürk yolu üzerinde bulundukları ve ticari aracılıkla meşgul oldukları Jordanes'in haberlerinde geçiyor. Önce Avar, ardından Göktürk idaresine giriyorlar. 630'larla birlikte

---

[22] Ayrıntı için bkz. "Hırvatların Kökeni ve Ortaçağ Hırvat Devleti", s. 97-103.

[23] *Povest Vremennıx Let'*, s. 210, 217; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 84, 482.

[24] Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 691.

[25] Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása* s. 181. Németh ve takip edenler (örn. Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s. 613) hep bu kelimenin Slavlar aracılığıyla Batı Avrupa dillerine yayıldığını söylerler ama böyle bir aracılığı düşünmeyi neyin gerektirdiğini anlamak zor. İspanya içlerine kadar Avrupa'yı istila eden Macar veya Onoğur atlıları, eğer varsa Slavların habercilerinden çok daha hızlıydılar ve Avrupalıların neredeyse tamamı Macarlarla aracısız, yüz yüze tanışmışlardır.

Göktürk idaresi çekilince bölgede Bulgarlar yükseliyor ve içinde Onoğurların eş güç oldukları Büyük Bulgar Devleti kuruluyor. Bu yüzden 670'lerdeki Hazar-Bulgar savaşları X. yüzyıl ortalarında Hazar Kağanı Yusuf'un mektubuna Onoğur savaşları olarak yansıyor[26].

Bu savaşlarda yenilen Bulgarlar beş parçaya ayrılıyor: Üçü batıya gidiyor, biri Don Nehri'nin doğusunda diğeri batısında kalıyor. Tuna Bulgarlarına Bizans kaynaklarındaki edebi gözüken birkaç atıf dışında batıya gidenler için Onoğur ismi fazla kullanılmadığından ve IX. yüzyıldan bahseden İslam kaynaklarında Don Nehri boylarındaki bir halk olarak Onoğur ismi çok geçtiğinden, onların esas kitlesinin yerinden oynamadığını, Hazar hâkimiyetinde yaşadıklarını düşünmemiz gerekiyor. İşte bu gerçeği daha sonra Macar olarak karşımıza çıkan kavmin eskiden Hazar bağlısı olarak yaşadığını söyleyen Porphyrogenitus'un haberiyle birleştirmeliyiz[27].

Tarihçilikte Macarlar ve Onoğurlar iki ayrı halk olarak ele alınır. İlki bir Fin-Ugor, ikincisi Türk halkı olarak tasniflenir. Don Nehri boylarındaki komşuluktan dolayı ikincinin isminin birinciye yapıştığı düşünülür. Ama bu düşüncedekileri rahatsız etmesi beklenen gerçekler vardır. Doğu Avrupa'ya Orta Asya ve Sibirya'dan hemen bütün göçleri kaydeden kaynaklar, bu göçenler içinde günümüze kalan neredeyse tek kavim olan Macarların gelişinden bahsetmiyor. Günümüzdeki Orta Avrupalı topluluğun ilk göçünde Macar ismi sekiz-dokuz kabileden birinin adı olarak geçiyor. Üstelik, dediğimiz gibi, hem bütün Avrupalı kaynaklar, hem de en eski kaynaklarında Macarların bizzat kendileri Onoğur ismini kullanıyorlar. Yalnızca İslam kaynaklarında Onoğurlar ve Macarlar Don Nehri'nin iki yakasındaki iki halk olarak anlatılırlar ki, bunun anlamı Onoğur birliği üyesi olan Macar kabilesinin zaman içinde Orta Don Nehri'nin batısındaki düzlüklerde gücünü ve sayısının arttığı, kendi ismiyle dikkat çekmeye başladığı olabilir. Dolayısıyla, Macarlar aslında Onoğurlardır[28]. Macar göçünü 'Kara Oğur' göçü olarak sunan yukarıda alıntıladığımız Rus kaynağı da bunu doğrulamaktadır.

Böylece, Balkanlardan ayrı tutamayacağımız Macar varlığının teşekkülünü de Oğur katkısıyla açıklamaktayız. 889 yılından başlayan bir süreç içinde kade-

---

[26] Onoğur tarihi Türkçede münferit ve kapsamlı bir makale olarak hâlâ bulunmuyor. Bu konudaki haberlerin tahlilini "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar Halkı" başlıklı makalemizde yaptık. Ayrıca çeşitli Bulgar bahislerinde bu topluluktan bahisler bulunabilir. Özellikle Golden, *Türk Halkları Tarihi*, s. 116-119'daki bilgiler güzel ve özdür. Bizim "Kafkasya Bulgarları Tarihi" makalemiz de büyük ölçüde bir Onoğur tarihidir.

[27] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 171.

[28] Macar kabilesini ayrı bir birim olarak tutmayıp baştan beri Onoğur birliği içinde görmeyi öneren bu yaklaşımımızı Erdel'deki bir sempozyumda sunmuştuk. Bildirimiz daha sonra Türkçe olarak da "Macarlar veya Onoğurlar" başlığıyla yayınlandı.

meli bir göçle Orta Tuna boylarına gelen Macarlar, ilk iki kuşak boyunca Avrupa'nın en uzak köşelerine varan bir akıncı tutum içinde bulunmuşlar, sonra hızları kesilmiş, nihayet 1000 senesinden itibaren de Hıristiyanlığı kabul ederek Avrupa'ya eklemlenmişlerdir.

Burada akla gelen soru, sonraki Macar ve Hırvatların kökende aynı kavmin iki ayrı dalından gelmelerinin bilinçlerde veya tarihi bilgide izinin kalıp kalmadığıdır. Zira birincisi Kara, ikincisi ise Ak Oğurlardan iniyor. Daha doğrusu, birincisi doğrudan etnik devamlılık arz ederken, ikincisi bir Ak Oğur siyasi örgütlenmesinin ardından belirmiş bir etnik billurlaşmadan ibarettir. Bu iki topluluğun özlerini aynı halk olarak sunan "Rus Ana Vakayinamesi" dışında böyle bir sorunun cevaplarının bulunabileceği bir kaynak yok. Ancak Rus kaynağı Ak Oğurlarla o dönem haklarında bilgi verdiği Galiçya'daki 'Horvat' halkını bağlamıyor ve haliyle bu ikincisini Slav kabileleri arasında sayıyor. Konstantinos kendi döneminde oturmuş olan münferit toplulukların kökenlerini çok iyi anlatıyor ama haklı olarak onları ayrı dilli topluluklar olarak gördüğünden, bir bağlantı kurmuyor. Zaten genel olarak hiçbir ikili veya daha fazla bağlantı kurmuyor, hiçbir tasnifte bulunmuyor. Macarları örneğin sürekli 'Türk' olarak adlandırırken, bu kelimenin anlam vüsatine hiç değinmiyor ve 'daha' Türk olan Oğuzlar, Hazarlar veya Peçenekler için bunu asla kullanmıyor. Fakat tek bir cümle bu konuda zihinlere ışık yakabilir. Türklerle (Macarlar) Hırvatların Türklerle "karşılıklı evlendiklerini ve iyi dostluk içinde olduklarını" söyler[29]. Alakasız iki halkın dost olması veya aynı halkın iki kısmının düşman oluşu tarihte gayet tabiidir, buradan bir sonuç çıkmaz ama Konstantinos'un böyle bir konuyu genel olarak umursamadığını hesaba katarsak, herhalde dinlediği elçilerin bir vurgusunu naklet-mek istemiştir. Bu vurgu kök bilincine giden bir dostluğu da içeriyor olabilir.

Kafkas ve Karadeniz bozkırlarındaki tüm boyları tek bir çatı altında birleştiren Büyük Bulgar Devleti'nin 670'li yıllarda Hazar baskısıyla dağıldığından bahsetmiştik. Dediğimiz gibi, Kubrat Han'ın beş oğluna bağlı olan beş ordadan üçü batı tarafına gittiler. Bunlardan birisi, Kubrat oğlu Asparuh'un Tuna Bulgar'a iyi bildiğimiz göçüdür. Tuna Bulgarları bazı kaynaklarda (Bizans ve Hazar) Onoğurlar olarak geçse de[30] kendilerinden bu yönde bir isimlendirme bilmiyoruz ve bunun Onoğur-Bulgar birliğini temsil eden Kubrat çağına bir gönderme olduğu görülüyor. Yine de bu makalenin kapsamına girmekle birlikte, Tuna Bulgar bahsinde bu kitapta başka bir makalenin bulunması münasebetiyle burada konuyu geçeceğiz.

---

[29] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 143.

[30] Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s. 610; Golden, *Türk Halkları Tarihi*, s. 118.

Büyük Bulgar Devleti

Umut Üren*

İlk Haberler ve Köken

Doğu Roma İmparatorluğu'nun dış politikasında önemli vazifeler üstlenen Priskos'un, Avrasya'daki Türk kavimlerine dair haberleri tarihçilikte uzunca bir müddet itirazla karşılanmadan kabul edilegelmiştir. Asya'da Avarlar ile başlatılan göç dalgasının önce Suvarları (=Sabirleri), ardından da onların 463 yılında Ogur boylarını yurtlarından ederek batıya ittiklerine dair haberlerin sahibi Priskos'a göre; "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi"[1].

---

* Kırklareli Üniversitesi.

1 Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995, s. 65-66

Priskos'un sözünü ettiği bu hareketlenmenin ardından fazla geçmeden Antakyalı İoannes 482 yılında, Ostrogot tehlikesine karşı İmparator Zenon'un yardımına yetişen Bulgarların isimlerini zikreder[2]. İoannes'in Βουλγάρων olarak kaydettiği Bulgarlar bundan sonraki Bizans kroniklerinde de bu isimle anılmışlardır. Yükselen Bulgar oluşumu içerisine yeni geldikleri söz edilen Ogur boyları haricinde bir de yerliliklerine vurgu yapılan Kutrigur ve Utrigur halklarının da eklenmesi erken Bulgar tarihine tam bir bilmece görünümü kazandırmaya yetmiştir.

Şimdiye kadar Priskos'un sunduğu belli bir göç tarihi ve anayurt haberleri ışığı altında anılan Bulgarlar için ısrarla Doğu Avrupa arenasına geç tarihli bir geliş ve Aral ötesinde bir yurt aramaya gayret gösterilmiştir. Tıpkı Suvar ve Hunlar da olduğu gibi Bulgarlara Asya içlerinde yer tahsis etmek peşin bir yargıya dayanır. Kaldı ki doğudaki kavimlerin, Büyük Okyanus'tan gelen, insan yiyen kuşlardan kaçarak batıya gelmeleri hikâyesini aktaran Priskos'un eserinde doğrudan Bulgarlara yapılan bir atıf da bulunmuyordu. Bizim gayretlerimiz bu karışık bilgiler içerisinde Bulgarlara bir anavatan belirlemekten ziyade Priskos'un bahsettiği tarihten çok daha evvel bölgeye gelmiş olabileceklerini göstermek üzerinedir. Yeri geldiğinde anayurtla ilgili fikirler incelenirken de Asya ihtimali göz ardı edilmeyerek eldeki bütün haberleri değerlendirmeye çalışacağız. Kaldı ki Moğol istilasına kadar özellikle Semerkand civarındaki bölgeden Bulgarlarla ilgili haberlerin kesilmemesi bu olasılığı daima canlı tutacaktır.

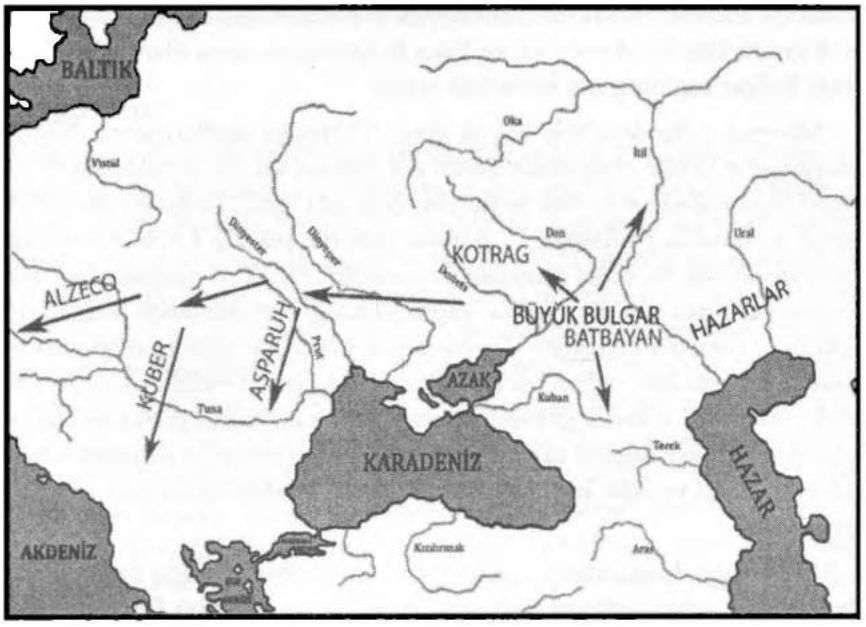
Rönesans çağında birbirinden farklı nüshalar halinde çoğaltılmış olan eski bir Roma takviminde yer alan bilgiler Bulgar bahsi için de büyük önem ihtiva etmektedir. Burada "Liber Generationis" (Soylar Kitabı) başlıklı on beşinci bölüm, yaratılıştan 334 yılına kadar bir "insanlık şeceresi" sunmaktadır. Farklı nüshaları mevcut olan eserin bir nüshasında Sam'ın oğulları ve onlardan türeyen milletler sayılırken "Ziezi ex quo Vulgares" ifadesi geçmektedir (Ziezi, onlardan olan Bulgarlar). Sözü edilen Vulgares, belgenin bilimsel yayınını yapan Mommsen'den beri Bulgar adının ilk kez zikredilmesi olarak kabul edilmektedir[3]. Burada önce Ziezi ismine bakmalıyız. Takvim 334 yılına kadar götürüldüğünden bilgi en geç bu tarihe kadar güncellenmiş olmalıdır. İsim Strabon'dan beri Kuban-Kafkas arasındaki saha için kullanılan Zichia tabirini akla getiriyor. Zichia kullanımı zaman içerisinde iyice yerleşmiş ve yazar İmparator Konstantinos bölgeyle ilgili bahsinde bu isimle anılan bölgeyi ayrıntılı anlatmıştır[4]. An-

[2] Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 62.

[3] Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s. 49.

[4] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 187,189.

cak Roma takviminin başka bir nüshasında da (Viyana nüshası) "Hi om Bactriani" (Hepsi Baktriyalı) cümlesi geçer. Bilindiği üzere Baktriya adı eskiç da şimdiki Afganistan'ın kuzeybatı çeyreği için kullanılıyordu ve burada İı asıllı, aynı ismi taşıyan bir halk yaşıyordu. İslam eserlerinde ise bu yer E adıyla karşımıza çıkmaktadır. Aynı eserin farklı nüshalarında bu iki ismin o ya çıkması tesadüfî olmasa gerekir ve Bulgar bağlamında değerlendirilmes gereksinim vardır. Baktriya adı bizi ister istemez Orta Asya'da Bulgar varlıj araştırmaya sevk edecektir.

Konuyla ilgili Arap kaynaklarından birisi olan İbnü'n Nedîm eserin "...Bulgarlar ve Tibetliler Çin ve Manihey (abecelerinde) yazarlar..." demel dir[5]. Nedim'in burada sözünü ettiği Bulgarların Tuna sahasında bulunanlar madığı açıktır. Aynı şekilde İtil'deki Müslüman grubu da işaret ediyor olar nitekim tamamen Orta Asya kökenli olan ve ağırlık merkezi Semerkand'da lunan Maniheylik, kuzey düzlüklerinde kendisine pek taraftar bulamamıştır. Bulgarların Asya'da özellikle Maveraünnehr bölgesinde meskûn bulununlar ması ihtimaller dâhilindedir. Nitekim bu ihtimali kuvvetlendiren kazıbilim

[5] Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s. 52.

nuçları mevcuttur[6]. Nedim'in aktarmış olduğu habere yakın olan kayıtlardan birisi de XI. yüzyıl yazarlarından Bekrî'ye ait notlardır. Bekrî; "(Türklerin) ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan'dadır. İçlerinde en kuvvetlileri Bulgarlardır. Bulgarlar Kuşan ve etrafındaki şehirlerin sahibidir. Hükümdarları han, dinleri mani dinidir. Ülkeleri çoktur. Şâş, Fergana, Huttâl'dır. Onlar Huttâlan... Semerkand ile Buhara arasındaki Soğd'da otururlar. Hükümdarları Fergana'dadır. Hakanlar hakanı bunlardandır. Bu hakan onların ülkesini birleştiriyordu. O ölünce ülkeleri dağıldı. Tibet'te bir hükümdar bu adla anılır. Daha önce bu hükümdar Türk hakanına bağlıydı" demektedir[7]. Eski kitaplardan özensiz bir şekilde aktarmalarda bulunan Bekrî'nin Maniheylik bağlantısı ve Tibet bahisleri Nedim'i destekler niteliktedir. Ayrıca İtil ve Tuna Bulgarlarına aşina olan Bekrî'nin burada eski Bulgar topluluğunu kastettiği açıktır.

"Mücmel et-Tevârih"teki kayda göre; "(Yafes'in oğullarından) Bulgarların ve Burtasların babası olan yedincisinin adı Kemâri idi. Bu çocuklardan her birinin nesli ve sülalesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. Doğu taraftaki Ceyhun iklimini aralarında paylaştılar"[8]. Burada açık bir şekilde Ceyhun boylarından bahsedilmektedir ve doğu vurgusu yapılmıştır. Nitekim ortaçağın en meşhur coğrafyacılarından biri olan İdrisî, yapmış olduğu tasniflemede Bulgarları Maveraünnehr civarına yerleştirir[9]. Toparlamak gerekirse mevcut bilgilerin Maveraünnehr sahasındaki yoğun bir Bulgar varlığına işaret ettiği açıktır. Ancak bunu çok eski tarihlere kadar götürebilmenin önü şu an kapalı gözükmektedir. Konuyla ilgili oldukça önemli çalışmalara imza atan Karatay'ın da teklif ettiği üzere özellikle Soğd ve Hint kaynaklarının dikkatlice irdelenmesi yeni ufuklar açacaktır.

Bulgar-Asya bağlantısını açıklayabilmemiz için eskiçağda batıdan doğuya doğru bir göç gerçekleştiğini değerlendirmek ya da Göktürk Devleti aracılığıyla Bulgarların bölgeye yerleştirildiklerini düşünmek gerekir. Bunlar gerçekleşmemiş ise aradaki bağlantıyı kuracak asıl gelişme MÖ II. yüzyılda Sarmat çağının başlarında Alanlarla birlikte Kuzey Kafkasya'ya gelmiş olmalarıdır. Gerçekten de Saka gücünün çöktüğü günlerde batıda Sarmatlar yükselirken doğuda Hun hâkimiyeti giderek kuvvetleniyordu. Sarmat boy birliği içerisinde Alan, As ve Aorslar gibi boylar bulunuyordu ve bunların Avrupa'ya geçiş tarihleri MÖ 130-125 tarihleri civarındaydı. Birûnî, Alan ve Asların anayurdunun Ceyhun ile

---

[6] Malikov, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri", s. 144.

[7] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 201.

[8] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 30.

[9] Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s. 54.

Hazar arasında olduğunu ve kuraklıktan dolayı göç etmek zorunda kaldıklarını söylüyor[10]. Bulgarlar da hemen hemen bu sıralarda Kafkasya sahasında görülmeye başladılar. Eski kaynaklarda Bulgarların daha dağlık alanlarda; güneyde gösterilmelerine karşın, Alanların Don, İtil ve Kafkaslar arasındaki düzlüklerde yaşadığının söylenmesi[11] Bulgarların daha erken harekete geçmiş olabileceklerini gösterir. Nitekim Aorsların itici güç olduğu Alan gruplarının batıya hareketi Maveraünnehr'in Hunların kovaladığı Yüeçiler tarafından işgalinden sonradır. Kafkas sahasına gelen Bulgar topluluğu muhtemelen çok kalabalık değildi ve Sarmat, Got, Alanların nispeten daha aktif olduğu günleri bir nevi istirahat dönemi olarak geçirmeyi bildiler. Bu gibi sebepler onların eskiçağ kaynaklarında net bir şekilde anılmasının önünü kesmiştir[12].

Bulgar İsmi

Yalnızca tarihi serüvenleri değil isimlerinin kökeni ve anlamı gibi meseleler Bulgarların gizemini arttırmaya yetmiştir. İsimle ilgili öne sürülen teklifler arasında en fazla itibar göreni Németh'in, "bulga" (karıştırmak, bulamak) şeklindeki önerisi olmuşsa da, buna temkinli bir biçimde yaklaşmanın gerektiğini söylemek aykırılık teşkil etmez. İsmin etimolojisine dair çalışmalar yeni teklifleri de beraberinde getirmiştir ama kesin bir neticeye varmak hala güç gözükmektedir. Hristo Todorov-Bemberski, "Mevcut Bulgar Etnonimi Etimolojisini Sınıflandırma Denemesi" adlı ayrıntılı makalesinde bu görüşleri bir araya toplamaya çalışmıştır[13]. Bu gruplamalar içerisinde ismin Bulgarios, Blger gibi tarihi bir şahsiyetten türeyebilmiş olacağı da söylenmektedir. Ayrıca Osetince "Bılgaron" (dağların eteklerinde yaşayan insanlar) anlamını taşıyabileceği söylenmektedir ama bu kelimenin etnik Bulgar kelimesinden gelme ihtimali daha fazla olduğundan, bir köken açıklaması olarak sunmak hatalı olacaktır. Zekiyev'e göre hemen birçok Türk kavim isminin sonunda görülmesi mümkün olan -er, -ar eki insanları, halkı niteliyordu. Buradan hareketle kökte bulunan "bolak" (kaynak) yahut "balıg" (şehir) ile bir bütün halinde düşünüldüğünde Bulgar adı nehir kenarında oturan halk ya da şehirli halk anlamına gelebilir. Zekiyev buna dayanak olarak az sonra isimlerini zikredeceğimiz Suvar kavim adının da aynı manayı taşıdığına dikkat çekmeye çalışır[14]. Zekiyev'in önerisi ihtimaller dâhilinde olmakla bir-

---

[10] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 197.

[11] Durmuş, *Sarmatlar*, s. 68.

[12] Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s. 63-64.

[13] Zekiyev, "Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", *Türkler*, s. 756-757.

[14] Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s. 223.

likte, bize göre zayıf gözükmektedir. Bundan başka Ogur kavimlerine atıfla söylenebilecek Beş Ogur açıklaması kulağı tırmalamamaktadır[15]. Son olarak Karatay'ın kesin yargıya varmadan bir öneri olarak sunmuş olduğu Ön Türkçede her ikisi de memleket, yurt anlamına gelen "bıl+gor" kelimelerinden türemiş olabileceği fikri mümkün gözükmektedir[16].

İrnek'in Hunları ve Bulgarlar

Rusya'da bir kilisede bulunan ve "Bulgar Hanları Listesi"[17] adıyla literatüre geçen Grekçe yazmaya göre Bulgarların hükümdar silsilesi Avitokhol ve ardından tahta geçen İrnek'e kadar götürülmektedir. Bu yeni durum Avitokhol'un Avrupa Hunları'nın son büyük fatihi Attila ile aynı kişi olduğu ve oğlu İrnek'in Bulgarların başına geçtiği fikrine hayat vermiştir.

Attila'nın ölümünü (453) takip eden yıllarda isyanlarla mücadele etmek zorunda kalan oğullarından İlek, Germen ve Sarmatların da desteklediği Gepid ordusuna Nedao Irmağı kenarındaki mücadelede mağlûp olarak hayatını kaybetmiştir (469)[18]. Diğer oğul Dengizik ise 469 yılında Bizans'ın Trakya kumandanı Anagastes ile giriştiği mücadelede öldürülmüş, kendisine bağlı Hunların bir kısmı dağılmış, kalanlar ise Roma'ya tabi olmuştur[19]. Ağabeylerinin hayatlarını kaybetmesinin ardından, bir süre Küçük İskitya olarak zikredilen, bugünkü Dobruca topraklarının kuzeyinde bulunduğu bilinen İrnek'in daha sonraki faaliyetleri net bir şekilde takip edilememektedir[20].

Bizans'ın başının Ostrogotlarla tehlikeye girmesi üzerine birdenbire Bulgar adında bir kavme başvurulması araştırmacıları, aradaki aşinalığı sağlayacak eski tanıdıklar bulmaya itmiştir. Németh Bulgar'ı açıklamak için hemen İrnek ve Hunlarına başvurarak, doğudan gelen yeni Ogur kabileler ile onların karıştığını, böylelikle Bulgarlığın oluştuğunu savunmuştur. Talat Tekin bu kaynaşmada melezlikten ziyade "karıştıran" faktörünün önde olması gerektiğini belirtir[21]. Ancak burada sorgulanması gereken Priskos'un Ogur boylarının İstanbul'a elçi gönderdiği tarih olarak sunduğu 463 senesinden, Antakyalı Ioannes'in 482 yılın-

---

15 Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 155. Togan'a göre Tuna Bulgarlarının dili de İtil Bulgarlarının dili gibi şimdiki Çuvaş lehçesi ile bir kökten geliyordu. Bu dilde şimdiki beş in karşılığı bel idi.

16 Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", s. 22.

17 Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 1-8.

18 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 117-118.

19 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 121.

20 Jordanes, *The Origin and Deeds of the Goths*, s. 82.

21 Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 63.

da isimlerini zikretmesine kadar geçen on dokuz senelik kısa bir süre içerisinde yeni bir etnik karışımın hayat bulmasının ne derece mümkün olduğudur. Hemen bu noktada bağlantıyı tamamlayacak, uzun zamandan beri bu coğrafyada meskûn boylar aramak itirazla karşılanmayacak bir teklif haline gelmelidir ki, eskiçağ yazarlarındaki bütünleyici ifadeler meseleyi anlaşılır kılmaktadır. Hazar'ın batısında bulunan bir takım kavimlere dair haberler sunan eski kaynaklar Bulgarları uzaklarda arama ihtiyacını ortadan kaldırdığı gibi İrnek ve Hunlarının da akıbetine ışık tutmayı sağlar. Eski Bulgar yurdunun uzakta aranmaması fikrinde olan Fehér de az sonra sunacağımız kaynaklardaki ifadelerin haricinde Bulgar kültür mirasına bakılarak, İran tesirinin ve aradaki etkileşimin ancak eski komşuluk münasebetiyle gerçekleşebileceğini savunmuştur.

Hunlarla bağlantı konusunda etnik ilişkiyi bütün hatları ile ortaya koymanın şu an güç olduğunu söylemeliyiz. Ancak elimizdeki hanlar listesi Bulgar hükümdarlarının Hun hanedanından gelmiş olabileceğini gösteriyor. Bulgarlarla etnik bağlantısı olan Macarların Attila ve Hunlarla ilgili efsaneleri de bu kapsamda değerlendiğinde bu ihtimal kuvvet kazanmaktadır. IV. yüzyıl ortalarında Maveraünnehr dolaylarında hüküm süren Akhun Hükümdarı Grumbates'in isim hatırasına Tuna Bulgarları'nın meşhur hükümdarı Krum'da rastlıyoruz. Yine Maveraünnehr'deki İlak yöresinin isminin Attila'nın oğlu İlak/Ellak'a yakınlığı oldukça dikkat çekicidir[22]. Theophylaktos Simokattes gibi önemli bir kaynak Ogur ve Bulgarlardan bahsederken "bu halkın en eski önderleri Uar ve Hunni adlanırdı" diyerek Hun-Avar, dolayısıyla Akhun bağlantısına katkıda bulunmaktadır[23].

Kafkasya'da Bulgarlara Dair Haberler

Süryani yazar Hatip Zakharias, 555 yılı civarında Kuzey Kafkasya'da, Hazar Kapısı civarında kendilerine has dilleri ve şehirleri bulunan Bulgarlardan söz etmektedir[24]. Kafkasya'nın oldukça erken dönemlerine dair haberleri aktaran Horenli Musa da Süryani Maar Abbas Katina'ya dayanarak MÖ II. yüzyılda Kafkasların kuzey etekleri ve Kuban boylarında yaşayan Bulgarlardan bahseder.

Horenli'nin anlatımına göre Ermeni Kralı Val-Arşak; "Kuzeye, Tayk'daki Parkhar (Dağı)'ın eteklerine, yağmurlu ve sisli ormanlık ve bataklık bölgelere doğru döndü... Dağların içindeki iki düz ve ağaçlı yeri avlak olarak düzenle-

---

[22] Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s. 56-57.

[23] Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo)*, s. 284.

[24] Zakharias, *The Syriac Chronicle*, s. 328.

di... Orada kuzey ovası ile büyük Kafkas Dağı'nın eteklerinde ve güneydeki dağdan büyük ovaya doğru inen uzun ve derin vadilerde oturan yabancı barbar ırkı topladı. Onlara haydutluğu ve kıtalleri bırakmalarını ve kralın emir ve vergilerine tâbi olmalarını emretti ve bir dahaki sefer gördüğünde üzerlerine mukabil kurumlarıyla birlikte önderler ve prensler atayacağını söyledi. Ve onları bilge kimseler ve nezaretçilerle birlikte bıraktı. Kendisi ise batı ordusunu terhis ettikten sonra eskilerin 'Ağaçsız' ve 'Yukarı Basean' adladıkları, fakat sonra Vlendur Bulkar kolonisi Vund buraya yerleştikten sonra onun ismine binaen buraya Vanand denen, Şaray hududundaki otlu çayırlara doğru indi"[25]. Eseri yayınlayana göre kuzeydeki yabancı barbar ırk Bulgarlar olmalıdır[26]. Burada geçen Basean isminden ise bir kısım Bulgarın bugünkü Erzurum-Kars civarına indikleri ve bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır (Bu isim günümüzde Pasinlerde yaşamaktadır)[27]. Haberde de bahsedildiği gibi Ortadoğu'ya doğru en eski Türk göçlerinden birisini temsil eden Bulgar ve Vanandların MÖ 149-127 yılları civarında Kars ve Pasin dolaylarına inişi Togan ve birkaç âlim dışında pek çok araştırmacının gözünden kaçmıştır[28]. Bunun sebebi batıya geçiş tarihinin ısrarla 463 yılı olarak kabul edilmiş olmasıdır.

Haberde bir diğer ayrıntı, bahsedilen Tayk'daki Parkhar Dağı'dır. Karatay'a göre birinci kelimenin sonundaki -k'yı Ermenicede aynı zamanda yer ve bölge anlamını veren çoğul eki olarak görmeliyiz. Tay kelimesi ise açık bir şekilde dağı işaret eder[29]. Dolayısıyla burada Kafkas silsilesinde Parkhar ismindeki bir dağdan bahsedilmektedir. Bilginin hemen öncesinde Ermeni Kralı Val-Arşak'ın kuzeye Acara ülkesine gittiğinden söz edilmesi, bu dağın yaklaşık olarak Orta Kafkaslarda, Çeçenistan'a doğru bir uzantıya denk gelebileceğini gösterir.

Bulgar Dağı ile ilgili bir diğer bilgiye Şiraklı'nın eserinde rastlıyoruz. Onun aktarımına göre "Kubrat'ın oğlu Asparuh, Hazarlardan Bulgar Dağları'ndan kaçarak ve yerleşmeden önce oradan Avarları sürerek Tuna Deltası'ndaki bir adada yaşadı"[30]. Ayrıntılarını birazdan göreceğimiz üzere Nikephoros ve Theophanes gibi Bizans kaynakları Asparuh'un babası Kubrat'ın yurdunun neresi olduğuna dair birbirlerine yakın bilgiler sunarlar. Bu ifadelerin ışığında, söz konusu gelişmelerin yaşandığı yerlerin Kafkasya'nın kuzey düzlükleri olduğunu düşünmek ve Bulgar Dağı'nın Kafkaslarda olduğunu söylemek yanlış olmaz. Böl-

---

[25] Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, s. 135-136.

[26] Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, s. 135, n. 6.

[27] Karatay, "Kuzey Kafkaslardaki 'Vlendur Bulgar' Halkı Üzerine", s. 419.

[28] Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 168-169.

[29] Karatay, "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar", s. 419.

[30] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 48.

genin tespiti konusunda fikir yürüten Karatay, Kral Val-Arşak'ın kuzeydeki seferinde uzun süre kalmayarak çok fazla yol kat etmediği de hesaba katarak, harekâtın Darial Kapısı'nın biraz ötesinde gerçekleşmiş olabileceğini belirtir. Bu da Çeçenistan dolaylarını düşünmemizi sağlar. Daha önce de sözünü ettiğimiz 334 yılındaki Latince yazmada geçen Ziezi adı halkı sadece Çerkezleri değil Çeçenleri de karşılıyor olmalıdır[31].

Horenli'nin bahsettiği Vlendur ve Vanand budun isimleri de dikkate değerdir. Bu isimlere ve çeşitli varyantlarına, MS ilk binyıldan bahseden hemen tüm kaynaklarda istinasız bir biçimde Bulgar bağlantısıyla rastlanmaktadır. Kalankatlı'nın eserinde İran'da Şapur zamanındaki olaylar anlatılırken Honogur adı geçmektedir[32].

Kalankatlı'da geçen kişi ismi formu haricinde Priskos, Zacharias, Jordanes, Agathias, "Ravenna Anonimi", Agathon, Nikephoros, Theophanes ve Konstantinos açık bir şekilde doğrudan Onogur halkından bahseder. İslam kaynakları arasında özellikle Mesûdî'nin anlatımları isimler konusuna açıklık kazandırmaktadır. Mürûc ez-Zeheb'de Erdebilli bir tüccarın, Hazar ve Alan komşuluğunda olan Peçenek ve Başkurt memleketlerine yakın, Valandar adındaki bir kente gidişi ve buradaki gelişmelerden bahsedilir[33]. Diğer eseri Tenbîh'de "...Bulgarlar Türklerden, Bizans'ın doğusundaki Vlndriyye denen göçebelerdendir ki, bunlar Peçenekler, Yecnîler, Başgırtlardır. Bu kavimler zikredilen beş sancağın çoğunu 320 yılından sonra ele geçirdiler" demektedir[34]. Bu ifadesiyle Mesûdî, Vlendur Bulgar'dan bahseden Horenli'yi haklı çıkararak, Vlndr'in doğuda, Kafkaslarda olduğunu gösterir.

Vlndr adındaki bir şehirden bahseden Mesûdî, Alan komşuluğundaki İç Dağıstan ve Çeçenistan sahasını anımsatarak akla ilk olarak Belencer'i getiriyor. Bu isimden aynı zamanda bir kavim adı olarak söz edildiğini biliyoruz. Czeg-

---

31 Karatay, "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar", s. 421.

32 Moses Kalankatlı, *Alban Tarihi*, s. 53-54.

33 *Mürûc ez-Zeheb*'de ki kayda göre; "Hazar ve Alan Ülkesine komşu olan ججنى , Başkurt (Macar), Peçenek ve نوكردە (nkrdh) adlı dört Türk kavminin memleketinin sınırında Valandar denen büyük bir Rum şehri vardır. Bu şehir dağlar ile deniz arasında olup halkı kalabalıktır. Bu şehir halkı bahsedilen Türk kavimleri önünde mâniadır. Dağların, denizin, şehir halkının meydana getirdikleri mânia dolayısıyla bu Türklerin Bizans topraklarına girecek yolu yoktur. Erdebil halkından oraya giden bir Müslüman tacire bir kabilenin adamlarının haksızlık yapması dolayısıyla bu Türk kabileleri arasında harpler çıktı. Araları açıldı. Valandar'daki Rumlar onların müdafaasız kalan yurtların yağmaladılar. Bunun üzerine bu Türk kavimleri aralarındaki savaşa son verip birleştiler. Valandar üzerine yürüdüler. Bu hadise 322 yılında olmuştur. Bunun üzerine Romanos oraya Hıristiyanlığı kabul etmiş Arap kıyafetinde 12 bin süvari ile Rumlardan 50 bin asker gönderdi." Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 53-54.

34 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 57.

lédy, Hazar'a yakın dağlık bir bölgede yaşayan Balangar isimli halkın, Suvarların yönetici topluluğu olduğunu söylemektedir[35]. Karatay ise bu ismin yalnızca coğrafyayla ilgili olduğunu ve sonradan burada yaşayan insanların bu adla anıldıklarını net bir biçimde açıklar. Vlendur kelimesi, Belencer'deki kök Belen'in budun eki yapan –dur ekini alarak Belendur haline kavuşması olmalıdır[36]. Dönemin en iyi coğrafya âlimlerinden birisi olan Mesûdî, aktardığı haberlerde birbirine çok yakın iki kelime olan Vlndr ile Vlndryye'yi karıştırmış gibi duruyor. Zira bölgeyi gayet iyi bilmesine rağmen "bu şehir dağlar ile deniz arasında olup halkı kalabalıktır"[37] gibi genel ifadeler kullanmayı tercih ediyor. Burada Vlndr derken Belencer'i, Vlndryye ile de Onogur topluluğunu kastettiği anlaşılmaktadır.

Erken tarihli bir diğer haber Langobard tarihçisi Paul Diaconus'dan gelmektedir. Bu bilgiye göre Bulgarlar, Longabardlara saldırarak kralları Agelmund'u öldürmüşlerdir[38]. Sadece bu haberlere bakarak Bulgarları ısrarla Hazar'ın batı taraflarında Hunlardan sonraki günlerde aramamız yersizdir. Görüldüğü gibi farklı kaynaklar erken dönemlerden beridir bölgedeki Bulgar varlığına şahitlik etmektedir.

Kutrigur ve Utrigurlar

Ogur boyları ile birlikte anılan boylar içerisinde nispeten bölgeye yerlilikleri bakımından ilk önce Kutrigur ve Utrigurlardan söz etmek yerinde olacaktır. Her iki topluluğun isimlerinin sonunda yer alan –gur eki onların Ogur kavimleriyle alakalandırılmasına yetmiş, erken ortaçağda Bulgarlar ile birliktelikleri düşünülmüştür. Prokopius Azak'ın doğusunda yaşayanlar hakkında "eskiden onlara Kimmerler, şimdi ise Utrigur deniyor" demektedir[39]. Aynı yazar onların Azak kıyısına geldikleri vakit burada Gotlarla karşılaştıklarını bildirir. Buna göre Hunların gelişi ve Gotlarla mücadelesi hesaba katıldığında Prokopius 375'lerden öncesine işaret ediyor olmalıdır. Diğer taraftan bu iki boyun köklerini eskiçağın Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyalarında aramanın haklı gerekçeleri vardır. Bu bölgelerde yaşamış Kut, Uti gibi halkların bitişken dilleri ve kelime hazneleri Türkçe unsurlar içermektedir[40]. Tuna Bulgar hanlarından biri-

---

35 Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 145.

36 Karatay, "Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgar", s. 427.

37 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 53-54.

38 Paulus Diaconus, *History of the Langobards*, s. 29-31.

39 Procopius, *History of the Wars, Books VII and VIII*, s. 85.

40 Balkan, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", s. 35.

si olan Kurum'un adı aynı zamanda bir Kut kralının da ismidir[41]. "Albanlar Tarihi"nde rastladığımız Tanrı Ku'ar'ın adı da Kutlardaki Kuer ilahını akla getirmektedir[42]. İlim âlemince temkinli bir şekilde yaklaşılan İman Bahşi'nin "Ca'fer Tarihi"nde Bulgarların atası olarak zikredilen topluluklar arasında Khot ve Utiğler bulunmaktadır[43].

Kutrigur-Utrigur-Bulgar ilişkisine bakacak olursak, Zlatarski kendisine tabi kavimleriyle geri çekilen İrnek'in, Kutrigurların başına geçtiğini savunmaktadır[44]. Bunu öne sürerken VI. yüzyılda Utrigurların başında bulunan yerli yönetici Sandilkh'in (Σανσίλχος) "yöneticileri başka olsa da Kutrigurların kendilerinden olduğunu" söylemesini gösteriyor[45]. Utrigur reisinin sözünü ettiği ithal hanedanın da Hunlardan gelme olasılığı belirmektedir. Muhtemelen bu topluluklar Hun gücünün zayıflamasının ardından Kutrigurlar öncü olmak üzere Kafkaslar üzerinden ilerleyerek Bizans'ı meşgul eder hale gelmişlerdir. Utrigurların ise ana topluluğu Kuban ve Don nehirleri arasında kalmayı tercih ederek zaman zaman akraba ve dildaşları olan Kutrigurlara saldırılarda bulunmuşlardır[46]. Zamanla Bulgar adının yükselmesinin ardından uzun süredir bu topraklarda varlıklarını sürdürmekte olan bu iki topluluk, Avrasya'nın pek çok kavmi gibi Bulgar etnik adı altında müşterek bir biçimde zikredilmeye başlamışlardır.

Doğu Roma İmparatorluğu, Attila'nın ölümü ve oğullarının bertaraf edilişinin ardından rahat bir nefes alabileceği sırada yeni akınlarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Kutrigur saldırıları İmparator I. Anastasius'u (491-518) Trakya'da, 512 yılında tamamlanan uzunca bir set inşa etmeye mecbur kılmıştır. Kutrigurlara bu güçlü saldırılarda yardım edenlerin Hun bakiyeleri olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Zira bu akınlardan bahseden birçok kaynak onların isimleri yerine Bulgar ya da Hun adlarını kullanmayı tercih etmiştir[47]. Bizans İmparatorluğu oldukça uzun bir dönem kendisini meşgul eden bu saldırılardan kurtuluş yolu olarak Utrigurlara başvurmayı uygun görmüştür.

---

41 Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", s. 28.

42 Moses Kalankatlı, *Alban Tarihi*, s. 238. Bu habere göre Hunlar gök gürültüsü ile birlikte düşen yıldırımların bir insan ya da hayvana çarpması halinde bunu Ku'ar dedikleri ilahlarına kurban kabul ediyor ve ona tapıyorlardı.

43 İman Bakhşi, *Cağfar Tarihi*, s. 10-14.

44 Zlatarski, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c.I/1, s. 80.

45 Artamanov, Hazar Tarihi, s. 132, Menandros'tan alıntıda bulunan Artamanov, Utrigur yöneticisi Sandilkh'in "kendileriyle aynı dili konuşan, benzer şekilde giyinen, aynı hayat tarzına sahip olan akraba Kutrigurların sadece yöneticisinin farklı olduğunu" söylediğinin altını çizer. Zlatarski, İstoriya na bılgarskata, s. 61, 113.

46 Charles, *The Empire and Its Northern Neighbours*, s. 185.

47 Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 118.

551 yılında Gepidlerin Langobardlara karşı, Kutrigurlardan yardım istedikleri bilinmektedir. Oldukça büyük bir ordunun Pannonia'ya sevk edildiği sırada Gepidler barış müzakereleri içerisinde bulunuyorlardı. Onlar aracılığıyla Tuna'nın karşı sahiline geçirilen Kutrigurlar, Bizans şehirlerini yakıp yağmalayınca İmparator Iustinianos acil bir şekilde Utrigurlara başvurmuştur. Bunun üzerine aralarında Got-Tetraksit gibi komşu kabilelerin askerlerinin de bulunduğu bir orduyu toparlayan Utrigurlar, saldırıya geçerek Kutrigurları ağır bir hezimete uğratmışlar ve karşı tarafın elinde tuttukları bin kadar Bizanslı esirin de ülkelerine dönmelerini sağlamışlardır[48]. Mağlup olan Kutrigurların bir kısmı İmparatorluğu saldırılardan koruma görevi ile Trakya'ya iskân edilmiştir. Prokopius'un anlatımlarına göre bu vaziyet her ne kadar Utrigur reisinin hoşuna gitmemişse de, Bizans pahalı hediyeler ile onun gönlünü almayı bilmiştir[49].

558/559 tarihinde tekrar harekete geçen Kutrigurlar üç grup halinde ilerleyerek Bizans şehirlerini yağmalamışlardır. Zabergan önderliğinde harekete geçen Kutrigurlar deprem sebebi ile tahrip olan surlardan içeriye doğru kat ederek başkente kadar ilerlediler. 559 yılında bölgeye Avarların gelişiyle birlikte Bizans mücadelelerinden kalan Kutrigurlar Avarlara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu tarihten sonra Kutrigurların, Avarların bazı savaşlarına katıldıkları gözlemlenebiliyor. Antlara karşı girişilen mücadelede Kutrigurların da yer aldığı bilinmekte. Oldukça hareketli geçen bu dönemde Utrigurlar da birbiri arkasına gelen Avar ve Göktürk darbeleriyle oldukça yıpratılmışlardır. Menandros'un kayıtlarından Utrigurlardan bir kısmının Göktürk idaresine girdiği görülmektedir. Anağay ('Ανάγαιος) önderliğinde bir grubun 576 yılında Bosporos'a saldırdığını biliyoruz[50]. Anağay'a bağlı olan boylardan birinin reisi Akkagas (ϕκκάγας) adında bir kadın idi.

Göktürklerin Utrigurlara nasıl davrandığını anlayabilmek için Batı Göktürk Kağanı İstemi'nin tiginlerinden Turksanthos'un Bizans elçisi Menandros'a "Şu bedbaht Alanlara ve hatta Utrigurlara bakın. Engin cesaretleriyle coşup, güçlerine güvenerek muzaffer Türk milletine karsı çıkmaya cüret ettiler ama ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden tebaamız ve kölemiz oldular"[51] sözlerini hatırlamak yeterli olacaktır. Avrasya tarihinde sıklıkla görebileceğimiz bu kavimler dalgalan-

---

[48] Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 129.

[49] Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages*, s. 41 Utrigur reisi burada Bizans İmparatoru'na, kendilerinin çöllerde zor şartlar altında yaşarken, Trakya'ya yerleştirilen Kutrigurların iyi yiyeceklerle beslenebildiği, şaraplar içebildikleri ve banyolarının bulunması hususunda veryansın etmiştir.

[50] Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 83, Golden, *Türk Halkları*, s. 115

[51] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 69.

ması döneminden en az zararla kurtulan kuzey Kafkas sahasında bulunan Bulgarlar oldu. Göktürk hâkimiyeti altında geçen dönem Bulgar kimliğinin pekişmesini sağlayarak ve devletin kuruluşuna zemin teşkil etmiştir.

Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Bulgar ismi altında bağımsız bir konfederasyon haline gelişin tarihi tam olarak bilinmese de, bunun VI. yüzyıl sonlarına doğru gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Asya'da Göktürk gücünün yükselişi Batı dünyasında da önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Doğu Roma İmparatoru Iustinianos'un devleti yeniden ihya etmek için girişmiş olduğu savaşlar Bizans için sonuç vermiş, Vandal tehlikesi bertaraf edilerek, Ostrogotlara karşı üstünlük sağlanmıştır. Ancak hala devam eden Kutrigur saldırıları Bizans için önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu tarihlerde Kafkaslarda Alanlarla irtibata geçen Avarlar, Alan Reisi Zaros aracılığı ile Bizans'a müracaat ederek, imparatorluğun Kutrigurları durdurmak için aradığı fırsatı sundu. 558 yılında Kandik isimli Avar elçisi İstanbul'a gelerek, hizmetleri karşılığında vergi almak şartıyla Bizans ile bir antlaşma yaptı[52].

Oldukça kısa bir süre içerisinde bir hayli güçlenen Avarlar Bayan Kağan idaresinde hâkimiyet alanlarını oldukça genişletmiş ve Bizans için de tehlikeli olmaya başlamıştır. Bu dönem içerisinde yukarıda da değindiğimiz üzere Kutrigurlar, Avarlara boyun eğmek zorunda kalmışlar ve bazı mücadelelerinde askeri destek vermişlerdir. Batıda bu gelişmeler yaşandığı sırada Göktürk Devleti içerisinde baş gösteren T'ieh-le isyanları Batı bozkırlarında yaşayan kavimleri harekete geçirdi. Vaktiyle Göktürklerin batı kanadını koruma vazifesini üstlenen Ogur boyları bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladılar. Bu karışık dönemi kayıpsız bir şekilde atlatan Bulgarlar, güç kaybına uğrayan Avarların egemenliği altındaki akraba Kutrigur topluluğunu kurtardı. 630 yılında Avar kağanının ölmesinin ardından isyana kalkışan Kutrigurların hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu isyanın Bulgarlar tarafından desteklenmiş olması muhtemel gözüküyor. Bizanslı tarihçi Nikephoros 635 yılına gelindiğinde Bulgarların başbuğu Kubrat'ın Avarlara karşı isyan ettiğini kaydetmektedir. Bu habere göre; "Organas'ın yeğeni ve Onogundurların reisi Koubratos, Avar kağanına başkaldırdı, ondan aldığı bir orduyu suiistimal ettikten sonra onları topraklarından çıkardı"[53].

---

[52] Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 41.

[53] Nikephoros, *Short History*, s. 71.

Bu kayıt doğru bir hadiseye işaret edebilir ancak burada Bulgarların Avarlara tabiiyetini düşünmek ve bu isyanla bağımsızlıklarını kazandıklarını ileri sürmek güçtür. Zira yine Nikephoros'un kendisinin ve İznikli Ioannes'in verdiği bilgilere göre Kubrat 619 senesinde İstanbul'a gelerek Hıristiyan olmuştur[54]. Avar-Bizans mücadelelerin tüm şiddeti ile devam ettiği tarihlerde tabi bir kavmin önderinin düşmanla münasebet içerisine girmesinin ne derece mümkün olduğunu sorgulamak gerekir. Bu hadisede Bulgar yurdundaki bir nevi üs görevi gören veya yardım için çağrılmış bir Avar birliğinin kovulması fikri mantıklı gelebilir[55]. Burada egemen güç olarak öne sürülen Avarların daha ziyade, kendilerine tabi kavimlerden asker alması beklenir; bunun haricinde ise yalnızca yardım taleplerine cevap olarak bir kuvvet göndermeleri akla yatar. Ancak sözü edilen tarihlerde Bulgarların Avar askeri gücüne başvurmasını gerektirecek bir hadise cereyan etmemiştir. Bulgarlar için Avarlardan ziyade Göktürk kontrolünü düşünmek daha doğru olacaktır. Nitekim Göktürk hakanının yanından dönen Bizans elçisi, bölgede Göktürk hâkimiyetini temsil eden Onogurların yanına da uğramıştır[56].

Kubrat'ın özerklikten bağımsızlığa geçiş aşamalarını tam bilmesek de, Göktürk etki alanı içerisinde olduğu ve bu devletin yıkılışından sonra doğan hâkimiyet boşluğu esnasında Hazarların edilgen olduğu bir dönemde teşkilatlanmasını tamamladığını söyleyebiliriz. Nikephoros'un kayıtlarında devletin kurucusu olan Kubrat, Onogurların hanı olarak zikredilmektedir. Onun reisliğinde kurulan Büyük Bulgar Devleti'nin merkezinin de Kuzey Kafkasya'daki saha olduğu düşünülmektedir. Konuyla ilgili ilk çalışmaları yürüten isim Moravcsik olmuştur. Németh, Szádeczky-Kardoss, Ligeti ve Bálint gibi isimlerin de kabulüne dayanan ilk görüşe göre bu saha Kuzey Kafkasya'da Kuban ve Don nehirleri arasında kalan bölgedir. Ancak bu fikre bir takım itirazlar gelmiştir. Bunlardan Westberg ve Marquart, Onogurlar ile Bulgarlar arasında bir ilişkinin bulunmadığını öne sürerek devletin kuruluş yerinin daha batıda aranması gerektiğini savunmuşlardır[57].

Devletin kuruluş yeriyle ilgili bilgileri edindiğimiz kaynaklardan Nikephoros şunları söylemektedir; "Azak Denizi bölgesinde Kuphis (Kuban) Nehri bo-

---

[54] Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, s. 155. Artamanov, Hunları bu davranışa iten sebebin ve bu Bulgar beyinin kim olduğu sorusunun henüz net bir şekilde ispat edilemediği kanısındadır. Marquart onu Kubrat'ın dayısı Organayla, Zlatarsky ise bizzat Kubrat'la özdeşleştirmektedir.

[55] Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", s. 39.

[56] Zimonyi, "Bulgarlar ve Ogurlar", s. 609-610.

[57] Róna-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, s. 625.

yunca Büyük Bulgar uzanır"[58]. Theophanes'e göre "Kafkas Dağları'ndaki Daryal Geçidi'nden geçen Don Nehri, İtil Nehri'ne yakındır. Maeotis Gölü'nün yukarılarından değişik yönlere akan Don ve İtil'in yakınlarında Kuphis Nehri doğar ve Necropiles ile Krioproson yakınlarında Pontus Denizi'ne dökülür. Maeotis Gölü'nün doğu sahillerinde Phanagoria ötesinde Yahudiler yanında birçok halk yaşar. Bu gölün öte tarafında Bulgarların xistarı balığı avladıkları Kuphis'in yukarı taraflarında Büyük Bulgar Devleti bulunur ve orada Bulgarların akrabaları Kotraglar oturur"[59].

A. Róna-Tas'a göre Kubrat'ın Bulgaristan'ı Dnyeper bölgesinde kurulmuş, sınırları doğuda Don Nehri, batıda ise Bug Nehri'ne kadar uzanmıştır. Onun bu şekilde düşündüren etkenlerden bir tanesi 1912 yılında bugünkü Ukrayna arazisindeki Mala Pereşçepino yakınlarında bulunan bir gömüttür. Dnyeper'in sol kıyısında Vorskla Nehri'nin bulunduğu bölgede ortaya çıkarılan gömütten üzerleri damgalı iki adet yüzük günışığına çıkarılmıştır. Bu yüzüklerin üzerinde 'Xobratou' ve Xobratou Patrikou' kelimeleri yazılıdır[60]. Ancak buradaki mezarın Kubrat'a mı, yoksa oğullarından birine mi ait olduğu sorusu henüz cevaplanabilmiş değildir. Kaldı ki eski Türk devletlerinde birçok örneğini bildiğimiz, hakanın uzaklara bir yere defnedilmesi gerçeği de mevcuttur.

Kuzey Kafkas düzlüklerinde Kubrat'ın kurmuş olduğu devletin sınırları kısa bir süre zarfında hayli genişledi. Batıda Dnyeper'e kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafya Bulgar hâkimiyetine geçerek, pek çok kavim bu isimle zikredilir hale gelmiştir.

Büyük Bulgar Devleti'nin Dağılışı

Kubrat Han'ın dönemi Bulgar kabilelerinin büyük kısmının birleştirilme dönemi olmuştur. Kaynaklarda Kubrat, Kovrat, Kuvrat, Kobrates, Kvuratos, Kovratos, Khubrat, Kobratog, Kourt ve Kurt olarak zikredilen Bulgar hanının iktidarının ilk günlerine dair malumatımız pek bulunmamaktadır. Kurucu hanın adına dair fikir yürüten araştırmacılardan Németh, Bazin ve Golden, Orhun Kitabeleri'nde de karşılaşılan eski bir Türkçe terim olan "Kubrat" (toparlayan, derleyen) anlamı üzerinde durmuşlardır[61]. Yukarıda bahsi geçtiği gibi vaktiyle onun Bizans sarayına gelip Hıristiyanlığı kabul etme hadisesi söz konusudur,

---

[58] Nikephoros, *Short History*, s. 87.

[59] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498.

[60] Róna-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", s. 626.

[61] Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu", s. 36.

ancak kaynakta bu kişinin isminin net olmayışı farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Beş oğlu olduğu bilinen Kubrat'ın ölüm tarihi ihtilaflıdır. Theophanes Bizans İmparatoru Konstantin'in batıya hareket ettiği zaman Kubrat'ın öldüğünü söylerken, bunun hareketten önce mi yoksa sonra mı olduğu konusunda net bir şey bildirmez. Bu durumda tarih 668'e kadar ertelenebilmektedir. "Bulgar Hanları Listesi"ne göre Gostun'un hâkimiyeti 2 yıl kadar sürmüş, ardından gelen Kubrat ise 60 yıl hükümran olmuştur. Gostun'un 605 yılında biten dönemi düşünüldüğünde Kubrat'ın ölüm tarihi 665 yılına tekabül etmelidir[62]. Ancak sikke delilleri ölüm tarihinin 642 yılı civarında olduğu yönündedir[63]. Kubrat'ın net olarak bilinmeyen ölüm tarihinin ardından bir arada durmalarını öğütlediği oğullarının hâkimiyet mücadelesine girişmeleri beklenebilir, böylelikle Hazarların da bu durumdan istifade etmesi doğal hale gelir. Kaynaklardaki ifadeler de bu savı destekler niteliktedir. 670'lerde gücünün Büyük Bulgarı dağıtacak yeterlilikte olduğunu söyleyemeyeceğimiz Hazarlar için Bulgar göçleri bir fırsat olmuştur. Nikephoros ve Theophanes'in satırları, Kubrat'ın ardından Bulgar ordasının dağılışını tasvir etmektedir. Nikephoros'un anlatımlarına göre (Kubrat) öldüğünde, kendilerine karşılıklı dostlukları sayesinde mülklerinin korunabilmesi için hiçbir durumda ayrışmamalarını öğütlediği beş oğul bıraktı. Fakat baba nasihatine fazla kulak vermediler ve kısa bir süre sonra her biri halklarından kendi payını alarak ayrıldı[64].

Kubrat'ın ölümünün ardından devletin dağılma sürecine girdiği kesin ancak bunun için net bir tarih verebilmemiz güçtür. Bu süreç içerisinde Hazarlara karşı çetin savaşların verilmiş olması muhtemel. Çünkü özellikle kurucu han Kubrat zamanında Bulgar Ordası bir hayli genişlemiş ve Avrasya'daki pek çok kavmi içine alan bir oluşum haline gelmişti. Hazarlar ise güneyde Emevîlerle meşguldüler. Böyle bir durumda Hazarların, Bulgarlara doğrudan saldırması bir intihar olabilirdi ve uygun zamanı beklediler. Hazar Kağanı Yusuf, Hasday b. Şaprut'a mektubunda yaşadıkları bölgede vaktiyle yaşamış Vununturların kalabalığından söz ediyor. Kubrat'dan sonra en azından on yıl kadar daha mücadeleler devam etmiş olmalı. Kubrat'ın tartışmalı ölüm tarihini en geç 669'a çeksek dahi, Asparuh'un göçünün müşterek bir şekilde 679 yılında gerçekleştiğinin söylenmesi Hazarlara karşı direniş ve dağılış sürecine on yıl kazandırır.

---

[62] Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s. 611.

[63] Róna-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", s. 625.

[64] Nikephoros, *Short History*, s. 89.

[65] Golden, *Türk Halkları*, s. 288-289.

Kubrat'ın beş oğlundan batıya göç eden Asparuh ve yurtlarında kalan Batbayan ile Kotrag'ın adlarını iyi biliyoruz, diğer iki oğlunun isimleri ise tahmin edilebilir niteliktedir. Bu isimlerden ilkinin bir süre Avar arazisinde kaldıktan sonra İtalya'ya yerleşen Alzeco olduğu ve diğerinin de Pannonia'ya yerleşen Kuber olabileceği yönünde kanaat mevcuttur[65]. Avar hâkimiyetinin sarsılmasının ardından Bavyeralılar pek çok Bulgar'ı katlederek Alciocus önderliğinde onları Carantania'ya yerleştirmiştir[66]. Yaklaşık 700 aile burada Slav Prens Walluc'un idaresi altında yaşamuşlardır[67]. Burada adı geçen Alciocus'un, Alzeco olma ihtimali yüksektir, bunlar Lombard Kralı Grimoald zamanında (662-672) Napoli'nin kuzeydoğusunda oldukça büyük bir araziye sahiptiler. Buradaki Bulgarlar Paulus Diakonus zamanına kadar dillerini korumayı başarmışlardır[68].

Avar hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan bir diğer kardeş Kuber'in henüz Pannonia'ya yerleşmeden evvel vaftiz olduğu yönünde bir görüş mevcuttur[69]. Nitekim bir süre sonra Avarlara karşı isyan eden Kuber'e bugünkü Makedonya topraklarında idareci rolü verilmesi bunda etkili olmuş olabilir. Kuber Han ve beraberindekilerin macerasını Selanikli Rahip Demetrius'un hayatını anlatan "Miracula Sancti Demetrii" bize sunmaktadır. 670'li yıllarda Avar kağanına sığınan Kuber, kırk yıl önce bir Ogur ayaklanmasının acı tecrübesini yaşayan Avar hakanı tarafından hoşnut tutulmak istenerek komutanlık görevine getirilmişse de, isyana engel olunamamıştır. Bizanslı esirler ve bir kısım Slavlarla birlikte isyan eden Kuber, üzerine gelen Avarları dağıtarak, Bizans'a müracaat etmiş ve Selanik taraflarına yerleştirilmiştir. Bu durum Sırpların Balkanlara geliş hikâyesi ile de birebir örtüşmektedir[70]. Böylece Asparuh'un oğlu Tervel'in ünlü Madara Kabartması'nın altındaki yazıtında "...Selanik bölgesindeki amcam..."[71] ifadesi anlam kazanmaktadır ve Kuber'i işaret ettiği açıktır.

Nikephoros'un verdiği bilgileri destekleyen Theophanes de Batbayan ve Kotragla ilgili olarak şu bilgileri sunmaktadır; "(Kubrat) kendilerine her halükarda üstün gelmeleri ve başka kabilelerce köleleştirilmemeleri için ortak hayat-

---

66 Peisker, The *Expansion of the Slavs, The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire*, s. 318.

67 Fredegar'ın eserinde Walluc, Vendlerin başındaki isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Walluc muhtemelen bugünkü Slovenya'nın kuzeyindeki, Karintiya (Avusturya) topraklarındaki Wendleri idare ediyor idi. Bk. Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, s. 76-77.

68 Peisker, *The Expansion of the Slavs*, s. 318.

69 Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages*, s. 121.

70 Konuyla ilgili yapılmış en ayrıntılı çalışma ve teklifler için bkz., Osman Karatay, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilig-18*, Yaz 2001, s. 27-45.

71 Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 94.

larından hiçbir durumda ayrılmamalarını öğütlediği beş oğul bırakarak öldü. Ancak onun ölümünden kısa süre sonra beş oğlu bozuştu ve her biri kendine tabi orda ile ayrıldı. Batbayan adlı en büyük oğul babasının buyruğunu gözetti ve bugüne kadar ata toprağında kaldı. Kotrag adlı ondan küçük kardeşi Don Nehri'ni geçti ve ağabeyinin karşı tarafına yerleşti"[72].

Karadeniz bozkırlarında kalan bu iki oğula ait topluluklar bir süre sonra Hazar Devleti himayesine girmişlerdir. Göçlerin ardından önemli ölçüde güç kaybına uğrayan Bulgarlarda kalanların, Göktürk hâkimiyetinin çökmesinin ardından müstakil bir biçimde hareket etmeye başlayan Hazar hâkimiyetine girmesi kaçınılmaz olmuştur. Hazar Kağanı Yusuf'un mektubu göç hadisesinin evvelinde, vaktiyle topraklarında oldukça büyük bir Bulgar kitlesinin bulunduğunu hatırlatmaktadır. Hazar kağanının "Yaşadığım ülkede önceden Vununturlar vardı. Atalarımız, Hazarlar onlarla savaştı. Vununturlar kalabalıktı, denizdeki kumlar kadar kalabalık, fakat Hazarlara karşı duramadılar. Ülkelerini bırakıp kaçtılar... Duna adlı nehre varıncaya kadar..." satırları meseleyi açık bir şekilde anlatmaya yetmektedir. IX. yüzyıl İslam kaynakları Don boylarındaki bakiyelerinden söz eder. Hudûd'ul-Âlem'e göre de; V.n.n.d.r topraklarının doğusunda B.râdhâs, güneyinde Hazarlar, batısında dağlar, kuzeyinde Macarlar bulunuyordu[73]. VIII. yüzyıla ait isimsiz bir Latince eserde Azak Denizi yakınlarındaki Onogoria Piskoposluğu'ndan bahsedilmektedir.[74] Romaşov, Onogoria'nın Azak'ın doğusunda olduğu kanısındadır[75].

Rus yıllıklarında Kara Ogur olarak adlandırılan topluluk, eğer sonraki dönemde ortaya çıkar Kara Bulgarlarla ilişkili ise, bilahare yeni etnik oluşumlara temel teşkil etmiştir. A. Miller, yapmış olduğu kazılar neticesinde bugünkü Karaçay-Malkarların Kara Bulgarların torunu olduğunu öne sürmüştür. 1930'lu yılların başında ileri sürülen bu tezin doğruluğunu ispatlayacak kanıtlar yeni çalışmalar ile ortaya konmuştur. V. Minorsky ve J. Marquart Miller'in açıklamalarını haklı bulan isimler arasındadır. Artamonov da Kuban'da yaşayan Kara Bulgarların Karaçay-Malkarların atası olduğunu kabul etmektedir. Karaçay-Malkarların önceleri bugünkü Çuvaşlar gibi l-r Türkçesi konuştuklarını, ancak XV. yüzyıldan önceki bir zaman diliminde ş-z Türkçesini kullanmaya başladıklarını belirten Togan da onların Kara Bulgarların devamı olduğunu söyler[76].

---

[72] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498.

[73] *Hudûd'ul-Âlem*, s. 122.

[74] *Ravennatis Anonymi*, s. 170.

[75] Romaşov, *Bolgarskie plemena Severnogo priçernomor'ya*, s. 223.

[76] Adiloğlu, "Karaçay-Balkar Türkleri'nin Kökeni", s. 577.

Asparuh ise kendisine tabi boylarla beraber Tuna sahiline yerleşerek burada Tuna Bulgar Devleti'nin kurucusu olmuştur. Bizans tarihçisi Theophanes bu göçü şu satırlarla anlatmaktadır: "...Asparuh, Tuna'nın daha kuzeyinde olan Dinyeper ve Dinyester nehirlerini geçerek ve Onglos bölgesini ele geçirerek Tuna ile diğer iki nehir arasındaki (alana) yerleşmiş, çünkü bölgenin her taraftan korunaklı ve alınması güç olduğunu görmüştür; ön taraftan bataklık oluşu, diğer yönlerden de nehirlerden oluşan taçla sarılmış olması, düşmana karşı büyük bir güvenlik sağlamaktaydı..."[77]. Asparuh önderliğindeki Bulgarların göçü sırasında Bizans, Araplarla mücadele halinde olduğundan herhangi bir müdahalede bulunamamıştır. İmparator Konstantinos 680 yılında büyük bir deniz ve kara kuvveti ile birlikte Bulgarların üzerine yürümüşse de başarılı bir strateji izleyen Asparuh mücadelede galip gelmeyi başarmıştır. Bu Bulgar göçünden iki üç yıl kadar sonra yazılan Ermeni Coğrafyası'nda "(Trakya'da) iki dağ ve bir ırmak, yani Tuna vardır ki, altı ayağı vardır ve bir göl ve Peuce (Bucak?) adında bir ada oluşturur. Bulgar Dağları'ndan, Hazarlardan bir kaçkın olan Xubrat oğlu Asparhruk bu adada yaşar ki, Avar ulusunu sürüp oraya yerleşmişlerdir"[78] denmektedir. Ancak Asparuh'un ordasının Avarlar ile mücadelesini gösteren başka bir kaynak ya da haber bulunmamaktadır.

Burcanlar ve Bulgar Bağlantısı

Bulgarlar ile kader birlikteliği yapmış halkların başında gelen Burcanlar çoğu zaman müstakil olarak zikredilmeyip doğrudan Bulgar adıyla anılmışlardır. Cermî, Mesûdî, İbnü'l Esir'in "Burcan", Kazvinî ve Ebu'l Fida'nın "El-Burcan" olarak bahsettikleri bu kavim adına Hudud'ul Âlem ve Taberî'nin kayıtlarında da rastlıyoruz[79]. Sözünü ettiğimiz kaynaklarda Burcan halkı birbirinden uzak coğrafyalarda karşımıza çıkmaktadır. Ancak haberlerin ağırlık noktasını onların Tuna Bulgarları ile birlikte anılmaları oluşturmaktadır. Nitekim Arap kaynaklarının birçoğu onları Bizans sınırının hemen yanı başında göstermekte ve Bizans'la yapılan savaşlar münasebeti ile adlarını zikretmektedir[80].

Kuşkusuz, kavmin isminde ilk göze çarpan unsur Bulgar etnik adına olan yakınlığıdır. İsme özellikle ortaçağ Arap kaynaklarında karşılaşılması da düşünüldüğünde okunuşun karıştırılmış olabileceği akla gelebilir. Nitekim sürekli

---

77 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498.

78 Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 48.

79 Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s. 149., *Hududu'l Âlem*, s. 53, 423,429, Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, s. 1061.

80 Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s.157.

olarak siyasi birliktelikte anıldıkları için bu ihtimal kuvvetlenir gibi gözükebilir. Ancak ayrıntılılarını birazdan bahsedeceğimiz üzere, söz konusu iki etnik isim birbirinden ayrıdır[81]. Burcan adına dair yapılmış ender çalışmalardan birisine imza atan O. Frolova'ya göre ismin Norman adını çağrıştırması ihtimaller dâhilindedir[82]. Kazvinî'yi kaynak olarak kullanan Frolova ortaçağ Arap coğrafyacılarının eserlerinde Normanların isimlerinin al-Ludana, al-Ludh'ana, al-Urdman, al-Kudkana ve al-Mud'ana biçimleri ile kayıt edildiklerini belirterek ve ses değişimleri üzerinde durarak, Burcan adı için Lurman dönüşümünü aramaya çalışır.

Onun çalışmasını dikkate alan İvanov meseleye biraz daha temkinli yaklaşarak Bulgarlar ile olan yakınlığına vurgu yapmaktadır. "Buri" ve "Bolgi" köklerini değerlendiren İvanov, Farsçadaki çoğul eki olan -an ekinin de sonradan gelebileceğini bildirmiştir[83]. Burcan-Bulgar yakınlığını kaçırmayan isimlerden biri olan Kuzeyev, onların etnik temasının Avrupa'ya muhaceretten önceki tarihlere kadar indiğini ve Bulgarların batıya göçünden sonra da etnik bağların kopmadığını belirtmektedir[84]. Kuzeyev'in sözünü ettiği etnik temas için Kuzey Kafkasya'daki eski yurt bölgesi, teklif ettiği Orta Asya tezine göre daha kuvvetli gözükmektedir. Nitekim kaynaklarda Asya'daki birlikteliği kanıtlayacak herhangi bir kayıt yoktur. Kuzeyev'i bu şekilde düşündüren, Burcanları "Bacgard"lar ile birlikte Peçenek dünyasına ait olarak görmesi olabilir.

Burcan yurduna dair anlatımlarda bulunan Arap seyyahlara göre Burcan arazisi vaktiyle Karadeniz'in kuzey bozkırlarına tekabül eden bir yerde idi. Kazvinî'ye göre Burcan toprakları, onun tam anlatımıyla "kuzeydeki geniş arazidir, burada gündüz vakti dört saat iken, akşamlar neredeyse yirmi saat kadar uzundur"[85]. Kazvinî, satırlarının devamında bu sıralarda Bulgarların biraz daha güneydeki sahada, İtil Nehri civarı ve Büyük Bulgar sahası ile Karadeniz bozkırları arasında oturduklarından bahseder. Ebu'l-Fida ise Burcan yurdu için, "Onların ülkesi uzak kuzeydedir. Mesafelerinin uzaklığı ve huylarının kötülüğü yüzünden durumları tarafımızca bilinmemektedir" demektedir[86]. Yâkut'un Mü'cem el-Buldân adlı eserinde Burcan toprakları için "Hazar topraklarında bir ülkedir"[87] kaydı mevcuttur. Hudûd'ül-Âlem'de Burcan yurdu ile alakalı olarak

---

[81] Üren, "Kafkasyalı Eski Türk Kavimlerinden: Burcanlar", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2012, Sayı 34, s. 47-65.

[82] Frolova, "About the Ethnic Name- Burdjan- in Arabic Geographical Works", s. 1.

[83] İvanov, Popıtya n a Bılgarskiya Etnonim, 2005.

[84] Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s. 153.

[85] Frolova, "About the Ethnic Name- Burdjan- in Arabic Geographical Works", s. 1.

[86] Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s. 151.

[87] Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s. 153.

"diğer biri Gurziyanların denizidir. Bu deniz Buntus olarak bilinir. Doğusu Alanların sınırlarına, kuzeyi Peçeneklerin, Hazarların, Mirvatların, İç Başgırtların ve Slavların oturdukları yerlere kadar uzanır. Batısı Burcanların memleketine, güneyi ise Rum memleketine kadar uzanmaktadır" denilmektedir[88]. Taberî, Hüsrev Anuşirvan'ın Orta İtil boylarında oturan Burcan kavmi üzerine yürüdüğünü ve oradan dönüşte el-Bâb'ı yaptırdığını kaydeder[89].

Tekrar Bulgar-Burcan meselesine dönecek olursak, Ebu'l Fida Burcanların Hıristiyan bir halk olduğundan ve teslis inancının aralarındaki yaygınlığından bahsederken, Tuna sahasına çekilenleri işaret eder. İbn Hurdadbih, İbnü'l Fakih ve İbn Rusteh'in bahsettiği Burcanlar da Tuna Havzası'ndaki Bulgarlar arasındadır[90]. Mesûdî, Murûc ez-Zeheb'de Behram ile Rum Hükümdarı Maurikius arasındaki ittifak ve karşılıklı hediyeleşmeler faslında, Maurikius'un Behram'ın gönderdiği kıymetli eşyaların karşılığı olarak, Burcan, Celalika, Sakalibe ve Veşkenş gibi Bizans'a komşu halklardan yüz yirmi cariyeyi yolladığını anlatır[91].

Belirtilmesi gereken hususlardan birisi Burcan adının yalnızca Tuna sahiline muhaceret edenler için kullanılmadığı gerçeğidir. Büyük Bulgar'ın dağılmasının ardından Batbayan ile birlikte esas yurtta kalan grubu ifade etmek için de Burcan adı zaman zaman kullanılmıştır. Bu yüzden Miftakhov Dağıstan sahasındaki Bulgarlar için Burcan ismini kullanmayı tercih etmiştir[92]. Akrabalığından emin olduğumuz bu iki kavim bazen tek bir isimle anıldığı gibi, bazı durumlarda ayrı yönetici tabakalarına sahip oluşumlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Slavlar bahsinde bir yurt tarifi yapan Hudud'ûl Âlem, onları Bulgarlar ile Burcanlar arasındaki araziye yerleştirmektedir[93]. 845 yılı öncesine dair Bizanslılarla ilgili bilgileri sunan Cermi, Bizans komşuluğunda yaşayan Burcan, Bulgar, Avar ve Hazar halklarından söz etmektedir. Yine Mesûdî, 837-838 yıllarında sefere çıkan Bizans İmparatoru Theophilos'un yanında Burcan ve Bulgar krallarının da yer aldığını söylemektedir[94].

---

[88] *Hudûd'ul-Âlem*, s. 53.

[89] Bosworth, *The History of al-Tabari*, V.5, s. 162.

[90] Frolova, "About the Ethnic Name- Burdjan- in Arabic Geographical Works", s. 1-2.

[91] Mesûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 167.

[92] Miftakhov, History of Tatar People, Lecture 6: The First Formations of the Bulgarian State, alıntı: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/11Miftakhov/Lecture_6En.htm

[93] *Hudûdu'l-Âlem*, s. 429.

[94] Kuzeyev, *İtil Ural Türkleri*, s. 152.

Tuna Bulgarları

Osman Karatay*

Asparuh Han ve Devletin Kuruluşu

Büyük Bulgar Devleti'nin tam ömrünü tespit etmek şimdilik mümkün gözükmüyor. Dağılma sonrasındaki gelişmeler ve haberlere yansıması, kaynakların beş oğuldan üçüncüsü olarak verdikleri Asparuh Han'ın o günlerin tarihinde önemli bir yerinin olduğunu göstermekte[1]. Diğer dört oğuldan Büyük Bulgar münasebetiyle başkaca bahsedilmezken, Asparuh'un ismi veya faaliyetleri Theophanes ve Nikephoros'tan başka "Ermeni Coğrafyası" ve "Kağan Yusuf'un Mektubu"nda verilmektedir. Asparuh'un ordası adeta tek başına yenilen ve kaçan tüm Bulgarları temsil etmektedir. Bundan gerçekten de onun Hazarlarla savaştaki kilit, belki de tek isim olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu savaşlardaki gayretlerinin onun etrafına daha fazla asker ve halk birikmesini sağladığını da tahmin etmeliyiz.

Bu şekilde, Aşağı Tuna boylarına ulaştığında Asparuh'un elinde kayda değer bir kuvvet vardı. Bu sayıyı günümüzdeki bazı tarihçilerin önerdiği şekilde bir milyonla ifade etmek hiçbir şekilde mümkün olmadığı gibi, yüz binin üzerinde bir rakam düşünmek de zordur. XII. yüzyılda Süryani yazar Mikail, Asya içlerinden otuz bin kişilik orda ile üç kardeşin geldiğini ve bunlardan "Bulgari-

---

* Ege Üniversitesi.

1 Asparuh Han'ın kurduğu Tuna Bulgar Devleti'yle ilgili Türkçe edebiyat artık iyi bir yekûn tutmaktadır. Çeşitli ayrıntılarla ilgili makalelerin yanında, bir bütün olarak Tuna Bulgar tarihi kısaca Kayapınar'ın makalelerinde okunabilir: "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", s. 630-640; "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", s. 105-128. Genel bir çerçeve çizerek Tuna Bulgar tarihini anlatan iki kitap vardır: Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi* ve Kafesoğlu, *Bulgarların Aslı*.

os"un kendi on bin kişisini alarak Bizans arazisine yerleştiğini söyler[2]. Hazar Kağanı Yusuf ise tam aksine onların "deniz kıyısındaki kum kadar çok" olduklarını söyler ve Hazarlar karşısında dayanamayıp yurtlarını bırakarak kaçtıklarını anlatır[3]. Asparuh'un göçünün tarihini tutturamayıp 109 yıl önceleyen Mikail'in bu sayısal bilgiyi nereden aldığını sorgulamamız gerektiği gibi, Ahd-i Atik'teki bir deyimden alıntı ile atalarının kahramanlığını vurgulamak isteyen Yusuf'un ifadelerindeki abartıyı da görmemiz gerekmektedir. Bulgarlar ne kadar kalabalık olsa da, beşe bölünmüş olduklarını ve Asparuh'un tüm Bulgarları birleştiremediğini hesaba katmalıyız. Bu yüzden, Bizanslıların gönderdiği birlikleri yenecek, ama yıllara yayılmış bir istila hareketini de sürdüremeyecek kadar bir askeri birlik çıkartacağını beklediğimiz yüz bin civarında bir toplam nüfus önerisine katılıyoruz[4].

Kaynaklar Asparuh'un ilk göçte ve tek hamlede Tuna boylarına geldiğini söylüyor. Nikephoros ve Theophanes onun Dinyeper ve Dinyester'i geçtikten sonra bu ikinci nehir ile Tuna arasına yerleştiğini kaydederken,[5] Kağan Yusuf Hazarların onları Tuna boylarına kadar takip ettiğini söylüyor; "Ermeni Coğrafyası"nda ise Hazarlardan kaçan Bulgarların Tuna'nın kuzeyindeki 'Peuke' Adası'nda yaşadığı belirtiliyor[6]. Bu son eserdeki farklı ayrıntı, Bulgarların o bölgeden Avarları sürmüş olmasıdır. Belki bu Avar ayrıntısı Asparuh'un Hazarlarla mücadelede yalnız ve sona kalan kardeş olduğu düşüncemize destek sağlayacaktır. Kubrat'ın dördüncü oğlu olarak geçen Kuber Han, halkıyla birlikte Avarlara iltica etmiş, halkından ayrılarak güneyde Bizans sınırındaki bir birliğin başına tayin edilmiş, ama orada rahat durmayarak isyan edip Bizanslılara sığınmıştır. Onun bu isyanı nihayetinde Sırp devletinin kurulmasıyla sonuçlanır[7]. Avarların Karpat Havzası'ndaki Ant Slavları üzerinde hâkimiyet sağlamış olması kuşkulu bulunduğundan,[8] Bucak bölgesinde bir Avar hâkimiyeti düşünmemiz zor ama her halükarda Asparuh'un bu bölgeye gelişinden sonrasına koyacağımız bir Kuber göçü, Avarların onu kabu-

---

2 Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, II, s. 363. Bunu Bar Hebraus da kopyalamıştır: Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 165.

3 Kokovtsov, *Yevreysko-hazarskaya perepiska v X veke*, s. 92.

4 Tryjarski, "Protobułgarzy", s. 288-290.

5 Nikephoros, *Short History*, s. 89; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498.

6 Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, (uzun nüsha) s. 48. Bu kelimeyi Türkçe 'Bucak' olarak okumalıyız. Bucak biçimi küçültme eki almış gözüküyor ve köşe manasındadır.

7 Ayrıntılı inceleme için bkz. Karatay, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları". Ayrıca Tryjarski, "Protobułgarzy", s. 245-248; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 20-21; Zlatarski, *Istoriya*, s. 205-209, 214-220.

8 Živković, "Prilog hronologiji Avarsko-Slovenskih odnosa", ağırlıklı olarak bu meseleyi tartışır.

lü ihtimalini zora sokacaktır. Muhtemelen önce Kuber Han göç etmiş, yalnız kalan ve yenilen Asparuh Han da kısa bir süre sonra onu takip etmiştir. Kuber Han'ın gecikmeden isyan etmesi, Avar mülkünün doğusuna gelen yeni Bulgar ordasından da büyük tedirginlik duyulmasına sebep olmuştur. Bu ortamda "Ermeni Coğrafyası"na yansıyan sıcak çatışmanın zemini bulunmaktadır. Belki Kuber Han'ın faaliyetleri Asparuh ordasında malum idi ve belki eşgüdüm içindeydiler.

Asparuh'un göçünün 679 tarihinden çok önce olması düşüncesini iki Bizans yıllığındaki ortak vurgu iptal ediyor. Buna göre İmparator IV. Konstantinos Bulgarların geldiğini duyar duymaz, o yıl harekete geçiyor[9]. Zlatarski'nin belirttiği gibi, 678 yılına kadar Araplarla, dahası İstanbul'u korumakla meşgul bulunan imparatorun kuzeyle ilgilenemediği, bundan istifade eden Bulgarların da güneye doğru yayıldıkları düşüncesi,[10] Bulgarların daha önce Bizans arazisinde yayıldıklarını bilmediğimiz için yerinde gözükmüyor. Bu yayılma Tuna kuzeyinde gerçekleşen savaştan sonra olmuştur.

---

[9] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498; Nikephoros, *Short History*, s. 89.

[10] Zlatarski, *İstoriya*, s. 194-195.

Kuzeyden gelen bu 'pis ırka karşı' Bizans ordusu donanma destekli bir sefere çıkar. Bulgarlar bataklık bir bölgeye çekilerek mevzilerini savunurlar. Anlaşılan Arap savaşlarından bitkin olan ordu fazla varlık sergileyemez; rahatsızlanan imparatorun İstanbul'a dönüşü moralleri bozar. Bizans açısından ileri savunma hattı oluşu dışında bir mülki önemi bulunmayan Tuna'nın kuzeyini bırakıp savunmayı ırmak boyunda düşünen Bizans ordusu çekilme kararı alır fakat bu esnadaki tedbirsizlik onları Bulgar pususuna düşürür ve tam bir kıyım yaşanır[11]. Bulgarların meydan savaşından kaçınmaları ve pusu kurmaları, hasımları ne kadar bitkin olsa da yeterli bir kuvvete sahip olmamalarıyla açıklanabilir.

Bizans savunmasının tamamen çökmesinden sonra Bulgarlar nehri geçerler ve Dobruca ile yetinmeyip Deliorman'ı tamamen aldıktan sonra güneye ve batıya doğru inerler. Filibe-Burgaz çizgisinin kuzeyine yerleşirler ve batıda Vidin çevresini de alırlar ki, buradan Avarlara komşu olurlar. Yerli nüfus Balkanlara henüz gelmiş ve eski ahaliyi yok etmiş lakin Bizans hâkimiyetini sathi olarak ve silah zoruyla benimsemiş olan Slavlardır. Bunların Bulgarlarla anlaşması zor olmaz. Bunu bir ittifak olarak yorumlama eğilimi fazladır[12]. Neticede Bulgarlar yedi Slav kabilesinden altısını Avar, yedincisi olan Severleri ise Bizans hududunda teşkilatlandırıp yeni devletin savunma düzenini kurarlar. Kendileri Avar ve Hazarlara mümkün olan en uzak noktada bulunuyorlardı. Bu aynı zamanda Bizanslılara karşı bir derece rahat oldukları anlamına gelir. Bulgar askeri gücünün ötesinde bir verimlilik sağlayan bu düzenlemeler Bizans'ı çaresiz kılar ve 681 yılında iki devlet fiili durumu teyit eden bir barış imzalar[13].

Bulgar Devleti'nin kurulmasının ve de Bizans tarafından resmen kabullenilmesinin tarihi önemi ilk kez İstanbul'un bu kadar yakınında bu kadar geniş bir arazinin Bizans'ın elinden çıkması ve düşman bir devletin merkezi haline gelmesidir. Zira Tuna'nın hayli güneyinde bulunan, bugün Şumnu ili sınırlarında kalan Pliska'yı başkent yapmışlardır[14]. Bu durum Bulgarların hızlı bir şekilde

---

[11] Nikephoros, *Short History*, s. 91; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 498-499. Olayların ayrıntılı incelemeleri için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 117-118; Zlatarski, *İstoriya*, s. 196-200.

[12] Halperin, "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire", s. 185-187, Bulgar gücü karşısında Slavların işbirliğini faydalı görmesine vurgu yaparken, Zlatarski, *İstoriya*, s. 200, tarafların eşit ağırlıklı bir ittifak yaptığı kanaatindedir.

[13] Ayrıntılı inceleme için bkz. Ahmetbeyoğlu, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu", s. 395-401; Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı", s. 1-6.

[14] Bu kentin şaşırtıcı şekilde suriçi İstanbul'dan daha geniş bir alana yayıldığı görülmüştür: Henning, "The Metropolis of Pliska", s. 210.

göçerliğe geçme iradelerini yansıttığı gibi, daha öncesinde yerleşik hayata alışıklıkları konusunu da gündeme getirmektedir.

Asparuh Han'ın ismi için edebiyatta bu yazım yerleşse de, aslında Yunancadan alınmadır ve baştaki seslinin açık bir "e" sesini temsil ettiği düşünülebilir. Zira "Bulgar Hanları Listesi" olarak bilinen eski zamanda Rusçaya çevrilmiş bir belgede bu isim 'Испериx' olarak geçer. 'Esperi' kelimesi Türkçede 'delice doğan' anlamına gelir. Sondaki "–k" ise açıkça küçültme ekidir[15].

Asparuh döneminde neler olduğunu tam bilmiyoruz. Hem onun, hem de halefi Tervel'in dönemindeki başlıca gelişmeleri Bizans tahtına 'dengesiz' bir imparator olan II. Iustinianos'un (685-695, 705-711) geçmesi tetiklemiş gözüküyor. İmparator başa geçer geçmez Bulgarlarla antlaşmayı feshetti ve Selanik yönüne sefere çıktı. Onun Bulgarlarla hiçbir ilgisi bulunmayan bir bölgeye doğru hareketi, yerel Slavları Bulgarlarla işbirliği yüzünden cezalandırma niyetiyle açıklanabilir. Fakat zindelikleri yerinde olan Bulgarlar durumu dikkatle takip ettiler ve imparatorun ordusunu dönüşte dar bir geçitte pusuya düşürerek imha ettiler; Iustinianos ise yaralı olarak kurtuldu[16]. Bunun dışında, Iustinianos'un Bizans'taki iç dengeleri sarsan ve baştanbaşa siyasi rakipleriyle hesaplaşmalar içeren imparatorluk döneminde Bulgarların rahat ettiğini, bu cenahtan çok fazla bir sıkıntı olmadığını düşünebiliriz.

Asparuh Han 701 yılı civarında öldü. "Bulgar Hanları Listesi" onun 61 yıl hükümdarlığını kaydeder[17]. Bu sayının gerçekçi olduğunu düşünmek doğrudur. 630'larda tahtta olan Kubrat Han'ın oğulları o zamanlar yetişkin olmalıydılar. 640 civarında genç bir tigin olarak ülkenin veya halkın bir kısmının idaresine getirilen Asparuh, 700 yılına gelindiğinde 80 yaşına yaklaşmış olmalıdır. Yani bu sayı onun toplam idarecilik zamanına tekabül etmektedir.

Tervel Han ve Büyük Devlet

Bulgar tahtına ondan sonra yine kudretli bir kişilik olan Tervel Han (701-718) geçti. Adı için 'töre' kökünden başka ("törü el"), Çuvaş "tĕrev" "dayanak, destek" ile ilgili kökler de önerilir[18]. Oğul olduğuna göre, yaşlılık zamanında hükümdarlık ettiğini düşünebiliriz. Ölüm tarihini bir iki yıl şüphe ile Bizans kaynaklarından öğreniyoruz. "Bulgar Hanları Listesi" ise 21 yıl tahtta kaldığını be-

---

[15] Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 30; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 4; Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 256.

[16] Nikephoros, *Short History*, s. 93; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 507-508.

[17] Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 4.

[18] Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 334.

lirtir[19]. Babasında olduğu gibi, onun ikincil hükümdarlık olarak görebileceğimiz 'kanat eliği' görevinin bu süreye eklendiğini düşünebiliriz[20]. Belki de yaşlı Asparuh'un son yıllarında idare onun elindeydi.

Onun dönemindeki gelişmelere de imparator II. Iustinianos'un maceraları damga vurdu. Tahttan indirildikten sonra burnu kesilip Kırım'a sürülen Iustinianos, burada Hazar kağanıyla dostluk kurup damadı oldu ve siyasi faaliyetlerini artırdı. Gelişmeleri öğrenen imparator II. Tiberios (698-705) kağana hediyeler eşliğinde haber gönderip Iustinianos'un öldürülmesini rica etti. Durumu haber alan devrik imparator kaçtı ve sahilden gelerek Bulgar Hanı Tervel'e sığındı. Bunu Bizans'a müdahale için fırsat olarak gören ve anlaşılan Tiberios ile arası iyi olmayan Tervel, ordusunu topladı ve Iustinianos yanında olmak üzere İstanbul'a yürüdü. Kent mevcut imparatora destek vermedi ve Iustinianos taraftarlarının desteğiyle yeniden tahta çıktı. Sur dışında ordusuyla bekleyen Tervel Han'ı da davet etti ve tarihte ilk kez olmak üzere ona 'kayzer' unvanını verdi. Ayrıca şimdiki Zağra çevresini Bulgarlara bıraktı[21].

Kendisine yapılanların intikamını almak için bir süre iç meselelerle uğraşan ve rakiplerini tasfiye eden Iustinianos, rahatladığını anlayınca Tervel'e verdiği tavizlerden pişman olup tazmin etmeye kalktı (708). Aynısını Araplara da yapmıştır. İlk seferinin aksine bu kez doğrudan Bulgar kalbgâhını hedef aldı, fakat durumu dikkatle izleyen ve pusu kurmakta usta olan hareketli Bulgar birlikleri onu yine gafil avladı ve Karadeniz kıyısındaki Anchialos'ta (Ahyolu, Bg. Pomorie) kısılı kalan imparator gemiyle canını zor kurtardı[22].

Tervel bu zaferinin hatırasına kaya yüzüne büyük bir kabartma heykelini yaptırmıştır. Pliska yakınlarındaki Madara'da onu uzun saçlı ve miğferli olarak betimleyen bu kabartma ve altındaki yazıtlar hâlâ durmaktadır. Yazıt, babasının olduğu tahmin edilen yazılı yüzük haricinde elimize ulaşan ilk Tuna Bulgar belgesidir. Bu metinde "...Bulgarların... ve Tervel'e geldi. Selanik bölgesindeki amcalarım kesik burunlu imparatora güvenmediler ve Kisinas'a döndüler... onunki... antlaşma ile hükümdar Tervel imparatora beş bin... verdi... imparator benimle iyi kazandı" yazmaktadır[23]. Buradaki amca ile Kuber Han kastedil-

---

19 Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 4-5.

20 Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", s. 564.

21 Nikephoros, *Short History*, s. 101-105; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 520-523. Bu eserlerde toprak verilmesi yoktur ama sonraki gelişmelere dayanan Zlatarski, *İstoriya*, s. 226, 231, böyle bir tahminde bulunur; Fine ise, *The Early Medieval Balkans*, s. 74, böyle bir şeyin delilinin olmadığı düşüncesindedir.

22 Nikephoros, *Short History*; s. 105; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 525.

23 Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 91, 94, 98-100, 104-107.

mektedir ve olayların Bizans yıllıklarında geçtiğinden daha çetrefilli olduğu anlaşılıyor. Öte yandan, Tervel'in de bazı tavizlerinin olduğu bir antlaşma yapıldığı anlaşılıyor. Bizanslıları rahat yenmesine rağmen, kendi kısıtlı askeri gücünün farkında olan ve sıkı istihkâmlardan oluşan Bizans ülkesine yönelik harekâtın pahalılığını müdrik bulunan hanın kalıcı barış yollarını tercih ettiğini düşünebiliriz. Nitekim imparator tekrar intikam seferlerine dönüp Kırım'daki hasımlarını cezalandırmaya kalktığında ve sonuçta orada başlayan bir isyan ile tahtından olduğunda, yanında destekçileri olarak Bulgar askerleri vardır. 711 yılında gerçekleşen bu isyanda Bulgar yardımı işe yaramamış, Iustinianos tahtını ve hayatını kaybetmiştir[24].

Bu durumun Tervel'in canını sıktığı anlaşılıyor. İlk kez olmak üzere İstanbul çevresine baskın yaptı; herhangi bir kuşatma eylemine girmese de, kent etrafında ne bulduysa yağmaladı. Mukavemet görmemesinden tüm Trakya birliklerinin İstanbul savunmasına çağrıldığını anlıyoruz. Bulgarlar ancak Anadolu birlikleri karşıya geçirildikten sonra savuşturuldular. Lakin bu birlikler 713 yılında isyan edip Kırım'dan gelen Ermeni asıllı imparator Philippikos'u tahttan indirdiler[25]. Bizans içişlerinde Bulgar meselesinin belirleyici olduğunu bundan sonraki gelişmelerden çıkartabiliyoruz. Yeni İmparator II. Anastasius da ancak iki yıl tahtta kalabildi ve indirilerek yerini III. Theodosius'a bıraktı. Duruma hâkim olan Bulgarlar karşısında başarılı olamayacağını anlayan imparator, ayrıntılı ve kalıcı bir barış yaptı. Bu antlaşmada Bizans'ın aksattığı haraçtan bahsedilmesi daha önce Bulgarların imparatorluğu haraca bağladığını göstermektedir. Ayrıca kalıcı barışın bir sonucu olarak umulduğu şekilde ticarete düzenlemeler getirilmiştir (716)[26].

Bulgarların bu barışta samimi oldukları gözleniyor ki, 717 senesindeki Arapların İstanbul kuşatmasında Bizans'ın yardımına koşmuşlar, Müslümanların başarısızlığında önemli rol oynamışlardır[27]. Müslümanlar bu sefere kesin bir kararla çıkmışlardı ve hatta kendi gıdalarını temin için İstanbul dışındaki araziyi ekip biçiyorlardı[28]. Bir kayıtta Trakya'da mukavemet görmeyen ve rahat hareket eden Arapların Slavlara saldırması üzerine Bulgarlarla çatışmaya girdikle-

---

[24] Nikephoros, *Short History*, s. 107-113; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Con-fessor*, s. 527-529.

[25] Nikephoros, *Short History*, s. 115; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 532.

[26] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.681. Bu antlaşmanın ayrıntılı incelemesi Zlatarski, *İstoriya*, s. 240-247'de vardır.

[27] Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, II, s. 485; Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", s. 566-567; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 146.

[28] Taberî, *Tarih -IV-*, s. 301.

ri belirtilir[29]. Yani konuyu sadece Bizans'a Bulgar yardımı olarak görmek de hatalı olabilir.

Arapların İstanbul kuşatmasındaki belirleyici isim olan Ermeni komutan III. Leon olarak tahta çıkınca (717-741) Bulgarların beklentileri boşa çıktı. Bulgarlar kendi adamları olarak gördükleri Anastasius'a destek vererek Trakya'ya yürüdüler ve Ereğli'ye, hatta İstanbul önlerine kadar geldiler ama Leon işbirlikçileri çoktan halletmişti. Bulgarlar durumu kabullendikten ve barış uğruna kendi adamlarını teslim ettikten sonra döndüler[30]. 718 yılındaki bu hadisede Tervel'in adı son kez geçer. Bu yüzden o yıl öldüğüne inanılır.

Bundan sonra sessiz bir döneme geçilir. Belki de, başta Leon gibi kudretli bir imparator olsa da, yeniden şahlanan Emevi fütuhatının ve iç meselelerin Bizans'ı yeterince meşgul ettiğini, öte yandan Bulgar Devleti'nin iyice yerleştiğini düşünmeliyiz. Uzun süreli hükümdarlıklar buna işaret eder. Bulgar yöneticilerinin isimlerini ancak "Liste"den öğrenebiliyoruz. Buna göre adı 'Tvirem' olan han 21 ve Sevar Han 15 yıl tahtta kalmıştır[31]. Bunun ne kadarının naiplik içerdiğini öğrenme imkânımız bulunmuyor. Zlatarski tamamen tahminlerle Tvirem veya kimilerince 'İsimsiz Han' için 718-724, Sevar Han için de 724-739 yıllarını önerir[32]. Her ikisi de Asparuh'tan beri gelen Dulo Hanedanı'ndandır. Tvirem'in ismi Bulgar Türkçesinde 'dokuzuncu' anlamına gelir, fakat listedeki sözdizimi bu kelimeyi özel isim dışında okumaya imkân tanımıyor[33].

Sancılı Yıllar ve İstikrar Arayışları

Bundan sonra Bulgarlar Bizans kaynaklarında tekrar belirmeye başlarlar. Bu kez Bulgar ülkesinde rahatsızlıklar vardır ve Bizans müdahil durumdadır. İlk ismi geçen han Rusça listede 'Kormisoş', Bizans yıllıklarında ise 'Kormesios' biçimleriyle geçer. Mevcut açıklamalarda çoklukla "kur-" fiil kökünden hareket edilir[34]. "Koru-" kökünü de düşünmekte bir sıkıntı bulunmuyor. Aynı dili konuşan İtil Bulgarlarındaki 'Almuş' ismini düşündüğümüzde, bu ekin Bulgar-Türk-

---

[29] Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 388.

[30] Nikephoros, *Short History*, s. 127; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 552.

[31] Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 4-5.

[32] Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 256. Adı 'esmer' veya 'köstebek' anlamına gelebilir: Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 33.

[33] Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 4, n. 22; Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 34.

[34] Zlatarski, *İstoriya*, s. 25. Bu Yunanca biçim iki kuşak sonrasının ünlü hanı Kurum'un isminin yazılışını çağrıştırmaktadır. Onun için yapılan açıklamaları (bkz. Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 32; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 52-53) buraya taşımak mümkündür.

çesinde varlığından hareketle 'kurmuş' veya 'korumış' gibi Ortak Türkçede anlaşılır bir yapı bulma ihtimalimiz az değildir. Buna ilaveten, örneğin "Korum+esi" 'dağların sahibi, efendisi' veya 'babası' gibi anlamlara da ulaşılabilir. Mevcut durumda bunların hepsi varsayım olarak kalacaktır.

Bulgar Devleti'ndeki rahatsızlığı bizzat Kormış Han'ın tahta geçişiyle başlatabiliriz. Kendisi Dulo soyundan değil, Vokil uruğundandır. "Liste" onun hanedan değişikliği yaptığını vurgular[35]. Zlatarski bu hanedan değişikliğinde merkeze Bulgar-Slav ilişkilerini koyar. Buna göre Asparuh ve Tervel'in esaslarını belirlediği, Dulo hanlarının uyguladığı geleneksel Slavları kucaklayıcı siyasete mukabil, zamanla Türk asıllı seçkinlerin direnişi artıyor ve devletteki ayrıcalıklarını kaybetmemek ve Slavlarla paylaşmamak için hanlara tepki koyuyorlar[36]. Bu dönemde haberlerini aldığımız Bulgar-Slav gerginliği ortamında böyle bir hüküm yersiz olamaz ancak siyasetin değişmesi için her zaman hanedanın değişmesi gerekmediği gibi, her hanedan değişikliğini veya başka soydan birinin geçişini de kanlı bir olaya bağlamaya gerek yoktur. Bu sonuçta bir kurultay kararıyla örneğin bir dayının başa getirilmesi de olabilir. Sonuçta o da toplumsal desteğe sahip gözüküyor. Tahminen 739-756 yılları arasında gerçekleşen hükümdarlık süresi belli bir istikrar ortamı anlamına gelecektir.

Fakat bu istikrar Kormış Han'ın Bizans karşısında başarılı olmasını sağlayamadı. Onun çağdaşı olarak tahta çıkıp daha istikrarlı bir yönetim sergileyen V. Konstantinos Kopronimos (741-775) ilk andan itibaren Bulgar sınırlarını taciz etmeye başladı. Anadolu'dan Ermeni ve İsoryalıları getirip hudutlara yerleştirdi. Yıllarca süren gerilim nihayet 756 senesindeki bir Bizans seferiyle sonuçlandı. Lakin Uzun Duvar'a kadar ilerleyen Bulgarlar bu kez yenildiler. Ardından deniz destekli Bizans karşı saldırısı başladı. Çaresiz kalan Bulgarlar barışa razı oldular[37].

Bu aynı zamanda Kormış döneminin de kapanışıdır. Onun öldüğü veya öldürüldüğü konusunda emin değiliz. Yerine oğlu Sevinek (756-761) geçmiştir. Onun ismi "Liste"de 'Vinek' olarak geçer. İlk harfte bir silinti olmuştur ve Yunanca 'Savinos' bunu tashih eder. Aslının 'Sevinek' veya 'Sövinek' olduğu, "sev-" kökünü taşıdığı düşünülür[38]. Başka bir Bulgar yöneticisinin ismi 'Sevin' olarak geçmektedir. Belki bu isim küçültme eki almış biçimdir. Onun döneminde Bizans'la savaşların kesintisiz sürmesi, barışın kalıcı olmadığını, belki de barışa ra-

---

[35] Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 5.

[36] Zlatarski, *İstoriya*, s. 256-257.

[37] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 593-594; Nikephoros, *Short History*, s. 145.

[38] Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 33; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 54.

zı olmayıp Kormuş'ı indiren zümrenin savaşları sürdürme azminde olduğunu gösterir. Lakin Bizans artık çok derli topluydu; Bulgarlar da iç meselelerini halledemiyorlardı. Konstantinos Bulgarlar üzerine toplam dokuz sefer yaptı[39]. Bu savaşların fazla bir toprak değişikliğine yol açmaması, durumun Bulgar savaşkanları açısından çok fazla ümitsiz olmadığını da göstermektedir. Nitekim 759'daki bir savaşta kuzeyden saldıran Bizanslılar ağır bir yenilgiye uğramış, imparator perişan halde ricat etmiştir[40].

Bizans buna karşılık Slav meselesini kaşımayı tercih etmiş, Bulgar ülkesindeki durumdan rahatsız olan 208 bin kişilik bir kitle göç ederek Sakarya Havzası'na yerleştirilmiştir[41]. Böyle küsuratlı bir rakamın doğru olduğunu düşünebiliriz. Bu aynı zamanda Bulgarlar için ciddi bir insan kaynağı kaybıdır. Nitekim durumdan rahatsız olan bir hizip Sevinek Han'ı ve maiyetini öldürmüş, yerine Ugain uruğundan Teleç Han (Teletzes, 761-764) getirilmiştir[42]. Beklentileri karşılamak için hemen Bizans'a akına başlayan Teleç, büyük bir Bizans seferini kışkırtmış oldu. 763 senesindeki bir meydan savaşında Bulgar-Slav ordusu ağır bir yenilgiye uğradı, esirler İstanbul'a getirilip halka öldürtüldü. Bu başarısızlık da diğer bir Bulgar hizbini isyana sevk etti ve Teleç öldürülerek yerine Kormuş Han'ın 'kayınbiraderi' olan, Vokil uruğundan Savin getirildi[43].

"Bulgar Hanları Listesi" Teleç'in ardından 40 gün tahtta kaldığı belirtilen Umor Han'la biter[44]. Nikephoros'a göre 'Oumaros', Savin tarafından atanan kimsedir ve Bizanslılar onu indirmek için sefere çıkmışlardır[45]. Bu yüzden, Bulgar devlet idaresini alışıldık bir tek erkli hükümdarlık olarak nitelemek yanlış olacaktır ve baştan beri vurguladığımız naiplik veya belki de Hazar'daki gibi ortak hanlık gibi kurumların önemi ortaya çıkmaktadır. Hazar'daki gibi Bulgar ülkesinde de dış dünyanın tanıdığı isim ile ülkenin birinci adamı farklı kimseler olabilirdi.

Savin Bizans ile barış talebinde bulunduğunda, savaşkan fırka isyan etti ve antlaşma hükümlerinin Bulgarları köleleştireceğini öne sürerek onu tahttan indirdi. Canını kurtaran Savin Karadeniz üzerinden Bizanslılara sığındı. Onun yerine getirilen Bayan (Baianos, Paganos, Kampaganos) anlaşılan daha makul şart-

---

39 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 156.

40 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 596.

41 Nikephoros, *Short History*, s. 149.

42 Adı Töles adlı Türk boyunu çağrıştırdığı gibi, "ücret, ödül" gibi anlamları da vardır: Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 334.

43 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 599; Nikephoros, *Short History*, s. 149-151.

44 Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s. 5.

45 Nikephoros, *Short History*, s. 153.

larda bir barışı müzakere için imparatorla şahsi görüşme talebinde bulundu. Trakya'daki görüşmede Bulgarların iç çekişmelerinin farkına varan imparator, görüşmeler tamamlanmadan ayrıldı ve savunmasız duran gerideki Bulgar arazisine ani bir saldırı düzenledi. Fakat bazı yerleri yakıp yıkma dışında fazla bir başarı edinemeyerek saldırdığı hızla geri döndü. Nikephoros'a göre Bayan Han bu görüşmenin ardından kendi adamlarınca öldürülünce imparator fırsattan istifadeyle saldırmıştır. Bizanslıların desteklediği Bayan Han'ın kardeşi Toktu da aynı şekilde ihanet suçlamasıyla öldürülecektir[46].

Bulgaristan'daki durumun 669 yılında veya hemen sonrasında tahta çıkan Telerig'le birlikte düzelmeye başladığı düşünülür. Onun akıbeti de farklı olmamış, ama Bizanslılarla onların usulüyle mücadele ederek oyunu büyük ölçüde bozmuştur. Şöyle ki, Bizans imparatoruna bir name göndererek muhalifleriyle işinin zor olduğunu, imparatora sığınmak için kimlere güvenmesi gerektiğini sorar. İmparator işbirlikçilerin isimlerini verince de hepsini öldürtür. Buna çok üzülen ve artık iyice yaşlanan imparator bir tecziye seferine çıkar ama hastalanarak gemide ölür (775)[47]. Böylece Bulgarlar hem Bizans çaşıtlarından, hem de Konstantinos Kopronimos'tan kurtulmuş olurlar. Fakat Telerig bu kez savaşkan takımı memnun etmekte zorlanmaktadır. Çareyi daha iki yıl önce aldattığı Bizanslılara sığınmakta bulur. Orada vaftiz olur, unvan alır ve bir prensesle evlenir. Adına İstanbul'da mühür de basılmıştır[48].

Runciman bu uzun süren mücadelede Bizans'ın Bulgar meselesini hallettiğini ama ortadan kaldırmasına Tasvirkırıcılık cereyanı yüzünden içerde yaşanan sıkıntıların engel olduğunu belirtir[49]. Fakat Bizanslıların ardarda düzenlediği seferlerin başarısızlığını göz önünde bulundurmadan bu hükme varmak acelecilik olmaktadır. Bulgar ülkesinin içlerine hiç giremeyen, kâh pusuya düşen, kâh fırtınada donanmasını kaybeden bir Bizans'ın askeri başarısızlıklar ortada dururken iç meseleler yüzünden sonuç alamadığını düşünemeyiz. Çaşıtları ortadan kaldıran Telerig'in bile Bulgarlardaki şahin kanadı memnun edemediğini düşünürsek, savaş güçlerini ve güvenlerini kaybettiklerine dair bir hükme varamayız. Bizanslılar da kuşkusuz bunu görüyorlardı. Öte yandan, tarafların hayli hırpalandığını, dinlenmek istediklerini takip eden dönemdeki sessizlikten anlıyoruz.

---

[46] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 603; Nikephoros, *Short History*, s. 153.

[47] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 618-619.

[48] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 622. Mühürde ismi *Telerug* olarak yazılmıştır. Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 232.

[49] Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 43.

Toparlanma ve Yükseliş Dönemi

Telerig'in ardından 777'de Bulgar tahtına geçen Kardam Han orta yaşta, tecrübeli bir adamdı ve barışı korumak için çabaladı. Durum iyileşince de kendi nüfuz alanları olarak gördükleri yerlerde Bizans ile çatışmaya başladılar. Makedonya'yı o ana kadar hiçbir zaman alamamışlardı ama anlaşılan bütün Slavları kendi doğal tebaaları olarak gören Bulgarlar burada rastladıkları bir Bizans heyetini yok ederek vergi olarak toplanmış malları aldılar. Bizans tahtında VI. Konstantinos (780-797) bulunuyordu. Buna bir seferle cevap verdiyse de, kendi arazisi içinde, Edirne yakınlarında karşılaştığı Bulgarlara yenildi ve geri çekildi (791)[50].

Belki Bulgarların bu atılımını da kışkırtan, genel olarak taze kan sağlayan hadiseyi Avar devletinin yıkılmasında görmeliyiz. Kendilerinden kaynaklarda uzun süre bahsedilmeyen, etrafa rahatsızlık vermeyen ama konumlarını da sıkı şekilde koruyan Avarlar, Frank İmparatoru Carolus Magnus'un (768-814) bir dizi seferiyle tarihte silindiler. 788 yılında Avarların Bavyera'ya saldırıları ile başlayan savaşlarda 791 yılı dönüm noktasıdır. O yıl Tuna'nın batısındaki toprakları kolayca teslim eden Avarlar, takip eden sekiz yıl içinde her şeylerini kaybettiler. Burada bizim açımızdan önemli olan husus, Avarlar arasındaki eski sıkı merkezi idareye karşılık başıboşluk bulunduğuna dair kaynakların vurgularıdır[51]. Bu ortamda Erdel'de bulunan Avar bağlısı, Kuber ordasının kalıntısı Bulgarların ta baştan Tuna Bulgar Devleti'ne katılmaya başladıkları tahmin edilebilir.

Bizans imparatoru hatasının karadan gitmek olduğuna inanıp bu kez denizden saldırıya geçer ve Burgaz Körfezi'ndeki Karnobat Kalesi'nde üslenir. Ancak şaşırtıcı şekilde Kardam'ı kale önlerinde bulur. Vuruşmada Bizans ordusunun önemli bir kısmı ve komutanların çoğu ortadan kaldırılır ve bütün ağırlıklar Bulgarlara kalır[52]. Muhtemelen Bulgarların ağır istekleri, özellikle de haraç talepleri hemen barış yapılmasını önler. İmparator meselenin Bulgarlar üzerine çok büyük bir ordu göndermekle çözüleceğine inanmaktadır. Nitekim Kardam Han'ın haraç gelmezse İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı yakıp yıkacağı tehdidine imparator, "Sen yaşlı bir adamsın. Zahmet etme. Ben oraya geleceğim" cevabını verdi ve Anadolu birliklerini de çağırarak büyük bir ordu oluşturdu. Tecrübeli Kardam ise bu ordunun karşısına çıkmayıp ormanlık bölgelere çekildi. Tuzağa düşmekten korkan imparator daha ileri gitmedi ve geri döndü (796)[53].

---

[50] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 641.

[51] Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 297-299.

[52] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 643.

[53] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 646.

Bundan sonra imparatorun yaşadığı talihsizlikler Kardam'ın elini güçlendirirken, dikkatini kuzeye çevirmesini sağladı. Ortak düşman Avarlara karşı doğal ittifak bu esnada fiiliye dönmüş gözüküyor. Bulgarlar da dağılan Avar birliğinden pay almakta gecikmediler. Kardam zamanında toprak ediniminin büyüklüğü konusunu bilmiyoruz ama meselenin içindeydiler ve sonuçta Erdel Bulgarlarının önderi olan Kurum'u bir sonraki han olarak Tuna Bulgar tahtına geçmek üzere aralarına almış oldular.

Kurum Han'ın 803 yılı civarında tahta geçişi ile Erdel'in fethi mevcut kaynaklarda birbirini açıklamayı zorlaştıran iki hadisedir. Zira Kurum Han'ın 805 senesinde Avarları yenip Erdel ile Macar ovasının Tisa'nın doğusunda kalan kısmını ele geçirdiği söyleniyor[54]. Bu durumda Kardam döneminde neler olduğu ve Erdel Bulgarlarının nasıl devlete katıldığı sorgulanacaktır. Makul açıklama Bulgar ilerleyişinin Kardam döneminde Franklarla eşzamanlı başladığı ve Erdel'in doğu sınırlarına ulaştığı, Kurum Han'ın ise Frankların Avar devletini çökertmelerine rağmen kalıcı olarak hiç girmedikleri doğudaki boşta kalmış ve son Avar direnişlerini temsil eden bölgeyi topraklarına kattığı şeklinde olabilir.

Kurum'un nasıl Tuna Bulgar tahtına geçtiği de muammadır. Onun Kuber Han soyundan bir beyzade olarak Dulo soylu Tuna Bulgar hanlarının öteden amcaoğlu olduğunu tahmin etmek zor değil[55]. Vakıa, hanedan değişiklikleri illa da Dulo soyunun gözetilmediğini göstermektedir. Sonuçta başarılı olacağı umulan bir beyzadeye taht her zaman açıktı. Kurum Han'ın ülkeye çok şey katacağına inanan kurultay üyeleri Kardam öncesini hatırlayarak ve istikrar için oy vererek, güçlü bir kişilik olarak gördükleri Kurum'u yükseltmiş olmalılar.

İsmi için "kale, şehir", "toy, düğün", "taş, kaya" ve "duruş, vakar" gibi birden çok Türkçe açıklama olan Kurum Han, kuzey kökenli olduğu için ilk zamanlarını ağırlıklı olarak bildiği bölgede harcadı. Avarların çöküşünün onu ciddi manada meşgul ettiği anlaşılıyor. Asıl kafasını yoran da Avar mirasından daha fazla toprak almak değil, bu koca devletin nasıl yıkıldığını öğrenmekti. X. yüzyılda yazılan bir Bizans ansiklopedisi olan Suidas'ın kitabına göre, esir Avarları sorgulayarak çöküş sebebini anlamaya çalışır. Onlar ise içki eşliğindeki zevk ve safa yüzünden savaşları unutmayı sebep olarak gösterirler. Bunun üzerine Kurum Han bir kanunla içkiyi yasaklattığı gibi, ülkedeki bütün asmaları da ortadan kaldırtır. Bunun dışında, ahlaki çöküntüye karşı sert kanunlar hazırlar. Örneğin iftira ve yalana ölüm cezası getirir. Hırsızın bacakla-

[54] Zlatarski, *İstoriya*, s. 322.

[55] Boba, "The Pannonian Onogurs", s. 74-75; Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 98-100.

rı kesilirdi[56]. Öte yandan onun bu merkezi yasayı uygulamaya koyarak ülkedeki geleneksel ikili hukuki yapıyı ortadan kaldırıp, devlet erkini güçlendirdiğini düşünmeliyiz[57].

Bulgarlar karşısında başarısız olan oğlu VI. Konstantinos'un gözlerini milleterek idareyi ele alan İrene ülkeye kargaşadan başka bir şey getirmedi. Sonuçta tahttan indirildi ve Kurum'la yaklaşık aynı günlerde aslen Arap olduğu söylenen Nikephoros (802-813) tahta çıkartıldı. Durumu düzenleyen ve ülkeye hâkim olan imparator, Bulgarlarla yaşanan sınır kavgalarını bahane ederek 807 senesinde sefere çıktıysa da, geride isyan çıkacağı söylentisi üzerine Edirne'den geri döndü[58]. Bu durum hem kuzey işlerini halletmiş olan Kurum'un dikkatini güneye çevirdi; hem de cesaret verdi. Önceki akınların aksine güçlü bir birlikle Makedonya'ya girdiler. Slavların desteğini sağladılar ve Bizanslılardan yüklü ganimetle döndüler. Bu bir fetih denemesiydi ve tüm Slavları devlet çatısında toplama siyasetinin yansımasıydı[59].

Nitekim bu başarının ardından kalelerin zaptını gerektiren fetihlere girişti-ler. İlk olarak, o zamana kadar hiç Bulgarların olmamış olan Sofya'yı (Serdica) kuşattılar ve hile ile aldılar. Bununla birlikte, asker kaynağının fazla olmaması ve kalelerde garnizon tutamama ikilemini yaşayan han, güçlü surları yıktırmak zorunda kaldı. Nikephoros'un seferi ise sadece buraya ulaşıp surları yeniden yaptırmakla sonuçlandı[60].

Batıdaki harekâtın Bulgar tehdidini çözemeyeceğini düşünen imparator, uzun bir hazırlıktan sonra büyük bir ordu toplayıp 811 baharında doğrudan Bulgarların merkezine doğru yürüdü. Daha önceki imparatorların aksine iç bölgelere doğru ilerlemekten çekinmedi. Böyle büyük bir orduyla meydan savaşı yapmama ferasetini gösteren Kurum Han ise mümkün olduğunca kayıp vermeden geri çekilmeyi tercih etti. Böylece savaşsız Pliska'ya ulaşan imparator, her şeyi yağmalatma emrini vermekle birlikte, Bulgar hazinesine kendisi el koydu. Bu tutum askeri küstürecek, sonraki gelişmelerde etkili olacaktır. Zira Bulgarlar arasında da Türk töresince ganimet tüm orduya paylaştırılıyordu ve bu askere

---

[56] Daha fazla ayrıntı bilmesek de onun kanunları çok tartışılmıştır: Ahmetbeyoğlu, "Kurum Han", s. 47-48; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 68-70; Tryjarski, "Protobułgarzy", s. 310; Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 100. Zlatarski, *İstoriya*, s. 365. Kurum Han kanuni kişiliğiyle tanınsa da, bu hükümleri nihayetinde Cengiz yasalarındaki gibi törenin devlet eliyle düzenlenmesi olarak görmeliyiz.

[57] Katsunov, "Formirane i razvitie", s. 83.

[58] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 663.

[59] Zlatarski, *İstoriya*, s. 327.

[60] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 666.

teşvik oluyordu. İmparatorun tutumu ise pek çok Bizans askerinin, ihtimal komutanların küsmesine ve aşağıda belirtileceği üzere, Bulgar tarafına geçmesine sebep olmuştu.

Bizanslılar bu kolay zaferin sarhoşluğunu yaşarken, Bulgarların kadın ve çocukların da dâhil olduğu seferberliğini gözden kaçırdılar ve zaten darbe yememiş olmaya ilaveten, daha iyi toparlanmalarına da imkân tanıdılar. Kurum Han'ın barış önerisi ve "istediğini aldın; çek git" uyarısı imparatorca mağrurane reddedildi. Temmuz ortasında Bizans ordusu dönüş yolculuğuna başladığında Bulgar tuzakları çoktan kurulmuştu. Ordu dar Verbitsa Geçidi'nden çok yavaş ilerleyebilirken, Bulgarlar her iki tarafı da tahta çitlerle kapattılar. Tuzağı fark etmeyen Bizans kurmaylarının ikinci hataları bundan da ölümcül oldu. Saldırı beklemiyorlardı ve Bulgarların kendilerini açlık ve susuzluğa mahkûm etmek istediklerini düşünmüşlerdi. Onlar bu şekilde tedbirsiz iken Bulgarlar ilk gece aniden saldırdılar. Uykudaki ordunun tamamına yakını orada yok edildi. İmparator ve tüm komutanlar orada öldü. Geçitten çıkabilenlerin çoğu ırmakta boğuldu. Bulgar askerleri ırmaktaki cesetlere basarak rahatça karşıya geçebiliyorlardı. Irmağı geçenleri daha feci bir son bekliyordu. Bulgarlar yola yüksekçe bir çit yapmışlardı. Çiti atlayanların ayakları kırıldı ve perişan halde ölümü beklediler. Çok sayıda asker de ateşe verilen çitte yandı. Bizans tarihinin bu en büyük yenilgisinden sadece birkaç kişi sağ kurtulabildi. Onlar da fazla yaşamadılar. Kurtulanlardan olan imparatorun oğlu Stauracius İstanbul'a gelince tahta çıktı ama yaralarının tesiriyle birkaç hafta sonra öldü. Kurum Han ölen imparator Nikephoros'un kafatasından eski Türk töresi uyarınca kâse yaptırdı ve bilhassa kendisine bu savaşta büyük destek veren Slav önderleri taltif edip, onların dilinde 'zdravitsa' diyerek kadeh kaldırdı[61].

Bulgarlar muhtemelen kayıplar büyük olduğundan kale kuşatmalarından genel olarak kaçınıyorlardı ama hem bu savaş, hem de öncesindeki Sofya başarısı bu durumu değiştirdi. Kurum Han işe, denizden gelen Bizans ordularının üssü olan Burgaz Körfezi'ndeki Develtos Kalesi'yle başladı ve Sofya'da yaptırdığı gibi surlarını yıktırdı. 812'de yeni imparator I. Mihail Rangabe buraya sefere çıktıysa da, korkan ordu isyan edince geri döndü. Bunun üzerine aynı körfezdeki Anchialus Kalesi kendiliğinden boşaltıldı. İki büyük kalenin böyle düşme-

---

[61] Bulgar tarihinin ana kaynağı olan Theophanes bu haberleri güzel verir: *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 672-674. Ondan daha ayrıntılı haberleri ise Vatikan'da bulunan ve sadece bu hadiseyi anlatan kısa bir yazmadan alıyoruz: Stephenson, "About the Emperor Nikephoros", s. 87-90. Bu yazmadan alıntılar *Symeon Logothete* vakayinamesine de eklemlenmiştir: Browning, "Notes on the Scriptor Incertus de Leone Armenio", s. 390. Ayrıca karmaşık bir hikâye ile Süryani Mikail de bundan bahseder: *Chronique de Michel le Syrien*, III, s. 17.

sinin ardından sınırdaki küçük kaleler de boşalmaya başladı. Bulgarlar en korktukları işi çok kolayca halletmeye başlamışlardı. Bizans'ın kuzey hududunu tutan en önemli istihkâm olan Filibe de (Philippopolis) boşalınca sınırın çok ötesindeki, Makedonya'daki kaleler bile Bulgarlara teslim olmaya başladı[62].

Belki de kazandıklarıyla yetinmesi ve durumu denetimine alması gerektiğini düşünen Kurum Han, barış isteyen taraf oldu. Yukarıda geçen, 716'daki barışın yenilenmesini, ticari ilişkiler kurulmasını önerdi. Bu durum Pliska faciasına rağmen Bulgar Devleti'nin arşivlerinin korunduğunu ve hem kayıt geleneğinin, hem de tarih bilincinin ciddi olduğunu göstermektedir. Ancak bu kadar kaybı sineye çekmenin gurur kırıcılığını taşıyan imparator ve avenesi mücadeleye devam kararı aldılar. Kurum Han buna cevaben Bizans'ın Karadeniz kıyısındaki en önemli istihkâmı olan Mesembria Kalesi'ni Bizans'tan Bulgarlara iltica etmiş kuşatma uzmanı bir Arap'ın yardımıyla aldı ve yine surlarını söktürdü. Bu Arap Bulgar ordusuna sığınmış çok sayıda Bizans askerinden sadece biriydi. Komutanlık rütbesi alan Bizanslılardan bazılarının adını Kurum Han yazıtlarda zikretmiştir[63].

Takip eden gelişmeler Bizanslıların ne yaptıklarını bilmediğini gösteriyor. Anadolu birliklerini de karşıya geçirtip sefere çıkan imparator, Bulgar ordusunun çekilmesi üzerine tuzak korkusuyla geri döndü ve bu arada Bulgarlara haraç toplanmasını buyurdu. Buna kızan Anadolu birlikleri savaş için bastırdılar. Edirne yakınlarındaki Versinika'da iki ordu karşılaştı. Bizanslılar Bulgarlar karşısında bire on üstündü fakat iki hafta boyunca saldırıya cesaret edemediler. İlk çatışmalar başladığında ise savaş isteyen Anadolu ve Ermeni birlikleri bırakıp kaçtı. Kurum Han 813 senesindeki bu kolay zaferden o kadar endişeliydi ki, Bizanslıların tuzak kurduğunu sanarak kaçan birlikleri takip bile etmedi[64].

Sonuçta I. Mihail Rangabe tahttan indirildi ve Kurum Han tarihe iki imparator öldürmüş ve birini indirmiş tek 'Roma düşmanı' olarak geçti. Ancak zaferleri onu gerçeği görmekten alıkoymadı. Ordusuyla İstanbul surları önünde belirdiyse de, kentteki ordunun bile kendi askerlerinden açık sayı üstünlüğü karşısında kuşatmaya girişmedi; sadece yeni yönetimi barışa zorladı. Savaştan kaçan Ermeni birliklerinin komutanı V. Leon (813-820) adıyla tahta çıkartılmıştı. Kaçışı sürdüren imparator, Kurum Han'ı hileyle öldürmeye karar

---

[62] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 679. Kurum'un başarıları yazıtlara kazınmıştır: Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 108-121, 173-180.

[63] Beşevliev, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, s. 173-174, 179; Grégoire, "Les sources épigraphique de l'histoire Bulgare", s. 757-758.

[64] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 681-686.

verdi. Barış şartlarını görüşmek üzere Haliç kıyısında surların yakınına çağırdılar. Görüşme gerçekleşirken durumdan kuşkulanan Kurum Han hemen atına binip ayrıldı; peşinden atılan oklarla hafif yaralandıysa da, suikasttan kurtulmuş oldu[65].

Çok öfkelenen Kurum Han bütün Trakya'yı ateşe verdi. Özellikle kiliseleri yıktırmaya özen gösterdi. Kentleri tek tek ziyaret ediyordu. Gelibolu'dan sonra kuzeye yöneldi ve süregiden Edirne kuşatmasını uhdesine aldı. Çok kısa zamanda bu büyük kenti ele geçirdi, ama Sofya'da yaptığı gibi burada da katliam uygulamadı; tüm ahalinin Tuna'nın kuzeyine göçürülmesini emretti[66].

Tam bir hayal kırıklığı yaşatan imparator durumu kurtarmak için zaten yıkık olan Messembria'ya bir sefer yaptı. Bulgarların cevabı ise Arkadiopolis'ten (Lüleburgaz) 50 bin kişiyi daha toplayıp götürmek oldu. Küçük bir Bulgar birliği böyle bir kitleyi götürürken ve sellerin yolu kapatması üzerine bir hafta beklerken, arkalarından hiçbir Bizans birliği gelemedi. Durumu değerlendiren han, Bizans'ın taarruz gücünün kalmadığını, Trakya'nın bomboş bırakıldığını ve yönetimin İstanbul'a kısıldığını anladı. Avar artıklarını ve Slav müttefiklerini çağıran Kurum, Rum ateşinin ve kuşatma düzeneklerinin dâhil olduğu kapsamlı bir İstanbul kuşatması için hazırlıklara başladı. Durumu haber alan Bizanslılar Franklardan yardım istediler. Reddedilince de korku içinde beklemeye başladılar ama Kurum Han tam 360 yıl önce Atilla'da olduğu, gibi, sefere çıkacağı sırada kan boşalması sonucu 13 Nisan 814'te hayatını kaybetti[67].

Güçlü Devletin Dâhili Sıkıntıları

Kurum Han'ın yerine oğlu Omurtak (814-831) geçti. İsmi 'kartalcık' manasına gelmektedir[68]. Savaşçı bir babanın oğlu olmasına rağmen, anlaşılan barışçı bir yaklaşıma sahipti ki, bütün Bulgar tarihi içinde onun dönemi medeni atılımlar bakımından dikkat çeker. İlk olarak İstanbul kuşatmasından vazgeçip Bizans ile 30 yıllık bir antlaşma imzalayarak işe başladı. Frank ve Macarlarla savunma amaçlı iki savaş yapıp galip çıkması dışında mümkün olduğunca içeriye dönük çalıştı[69].

---

[65] Browning, "Notes on the Scriptor Incertus de Leone Armenio", s. 399-400. Bu haberlerin ayrıntılı incelemesi için bkz. Zlatarski, *İstoriya*, s. 350-353.

[66] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s. 686.

[67] Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 67-68; Bury, "The Bulgarian Treaty of A.D. 814", s. 276-277; Zlatarski, *İstoriya*, s. 360-362. Ölüm hadisesini Karaliychev çalışmıştır: "The Death of Khan Krum."

[68] Baskakov, "İmena sobstvennia", s. 33; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 53.

[69] Ahmetbeyoğlu, "Omurtag Han", s. 44.

Bir taraftan yıkılan Pliska'yı onartırken, bir taraftan da yeni başkent olmak üzere Preslav'ın görkemli temellerini attı[70].

Omurtag Han'ın içişlerine önem vermesinin sadece medeni boyutu yoktu. Hıristiyanlığın Makedonya üzerinden Slavlar arasında yayılmaya başlaması merkezi devlet ile Slavları karşı karşıya getirdi. Kardam ve Kurum dönemlerinde yardımlarına teşekkür amacıyla Slavlara verilen payelerin Bulgar asıllı seçkinleri küstürdüğü veya kıskandırdığı ortadadır. Bu hava içinde Hıristiyan Slavlara duyulan tepkinin bir süre sonra tüm Slavlara teşmil olması ve bir kısır döngü olarak da Hıristiyanlıkla özdeşleştirilen Slavlar arasında bu dinin daha da hızlı yayılması tahmin edilebilir bir süreçtir. Onun döneminde Bulgaristan'ın güney hududundaki Slavlar çoktan bu dini benimsemişlerdi. Dahası onlarla akraba olan Türk asıllı nüfus arasında da bu dine geçişler başladı[71].

Omurtak Han işte bu süreçte tavrını kesin çizgilerle belirledi. Hıristiyanlaşmanın Bizans yörüngesine girmek anlamına geldiğini biliyordu. Slav aleyhtarı bir çizgi izlemeye başladı. Tam bir Slav düşmanı idi. Kitabesinde "Yunanlıları ve Slavları yendiğini" yazıyordu[72]. Bu siyaseti Bulgar seçkinleri, özellikle boylalar arasında yaygın destek buldu. Diçeng adlı komutanın Slavlara yönelik teröründen bahsedilir. Sırbistan'dan gelen bir başpiskoposun idamı belki benzer çok sayıda uygulamanın bir örneğiydi. Diçeng bir suikast ile öldürüldü fakat yerine gelen Tsok adlı komutan şiddeti daha da artırdı ve aralarında çok ünlü Slav komutanların da bulunduğu pek çok Hıristiyan öldürüldü[73]. Netice olarak 50 yıl önceki gibi yine Slav kitleleri Bizans'a sığınmaya başladılar. Hatta Orta Balkanlardaki bazı Slav kabileleri de ayrılıp Franklara iltica ettiler[74].

Türk devlet geleneğinde ve genel olarak toplumsal yaklaşımlarında bu hadise neredeyse bir istisna teşkil eder. Devlet veya fert olarak, bariz bir düşmanlık vesilesi olarak kullanılmadıkça asla inançlara müdahale etmeyen ve hepsine hoşgörüyle yaklaşan Türkler, burada farklı bir tutum sergiliyorlardı. Bu da kuşkusuz varlık sebebini korumakla alakalıydı, yani olmak veya olmamak meselesi vardı ortada. Babası Slav önderlerle kadeh kaldırırken, Omurtak Han'ın Slav-

---

[70] Bu kentlerin Bizans veya Latin etkisi taşımayıp Kafkas ve İdil boyundaki yapılaşma ile benzerlik göstermesi ilginçtir. Bulgarların şehirleşmedeki özgünlüğünü gösterir: Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 256-259.

[71] Halperin, "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire", s. 189.

[72] Zlatarski, *İstoriya*, s. 576-602, onun Çatalar ve Tırnova yazıtlarını çok ayrıntılı inceler.

[73] Zlatarski, *İstoriya*, s. 377-378.

[74] Zlatarski, *İstoriya*, s. 382.

ları Yunanlılarla bir düşmanlar olarak nitelemesini başka türlü açıklayamayız. Meselenin özünde Slavlar değil, Bizans vardı; onlar Bizans tarafına geçmiş olarak görülüyorlardı.

Hıristiyanlaşma ve Bir Tarihin Sonu

Omurtak Han'dan sonra yerine adı verilen üç oğlundan Malomir geçti. Eğer Hunlardan bildiğimiz Balamir gibi bir biçimi temsil etmiyorsa, onun açıkça Slavca olan ismi dönemin Bulgar gerçeğini göstermektedir. Öte yandan bu hanın taht süresi ve kim olduğu da tartışmalıdır. İlk bakışta beş yıl, yani 836'ya kadar tahtta kalmıştır ve ardından gelen ve 852 yılına kadar Bulgar tahtında oturan Presiam'a yerini bırakmıştır[75].

Malomir dönemindeki bir hadise hem Bulgarların açmazını ve mukadder durumu, hem de Omurtak döneminde yapılanların beyhudeliğini göz önüne sermektedir. Babası gibi sert bir Hıristiyanlık aleyhtarı olan Malomir, Bizanslı bir esirin etkisinde kalarak vaftiz olan ağabeyi Enravota'yı öldürtmüştür[76]. Lakin Omurtak çağının aksine onun ve eğer hanlık makamını temsil ediyorsa Presiam'ın döneminde Hıristiyanlara karşı genel bir tedhişten bahsedilmemesi artık durumun kabullenildiğini göstermektedir. Aile içine kadar girmiş olan Hıristiyanlık konusundaki katı tutumu yavaş yavaş gevşetip, Slavları doğal olarak Bulgar devletinin yönetmesi gerektiği şeklindeki eski siyasete yeniden dönüldü. Omurtak'ın imzaladığı 30 yıl barışı her iki tarafça da dikkatle korunduğu için, Bizans ile büyük bir çatışma olmadı ama o günlerde yükselen ve gittikçe Bizans'tan bağımsız hale gelen Sırp knezliğinin Bulgar ilgi alanına girmesi, yıllara yayılacak savaşları başlattı. Presiam önderliğindeki Bulgarlar 839 senesinde Knez Vlastimir'in yönettiği Sırplara saldırdılarsa da, üç yıl süren mücadeleden yenik ayrıldılar[77].

Sırp devletinin yükselmesi o zamana kadar Bizans ve Franklar arasındaki tek güç olan Bulgarlar için yeni bir dönem başlatmaktadır. Savaşlar 852 senesinde tahta geçen Boris Han zamanında da aralıklarla sürmüştür. İlk Sırp savaşlarının bittiği 842 senesi Bizans için de yükselme döneminin başlangıcını teşkil eder. Dolayısıyla Bulgarların içte ve dışta seçeneklerinin azaldığı ve sıkıştıkları, ancak dikkatli ve bazen çok tavizci siyasetlerle kendilerini koruyabildikleri bir

---

[75] Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 84, 292-297, bu ikinci kişiyi bir üst düzey komutan olarak görür ve Malomir'i 852'ye kadar tahtta oturtur. Zlatarski ise, *İstoriya*, s. 430-431, onu Malomir'in kardeşi Zvinitsa'nın oğlu olarak görür.

[76] Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 89-90; Zlatarski, *İstoriya*, s. 425-427.

[77] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 32.

zaman dilimine girilmiştir. Bu tavizlerden en belirleyici olanı Boris Han'ın askerî olarak çaresiz kaldığı bir anda Hıristiyanlığı kabulü olmuştur.

Kardam ve Kurum dönemlerinde Franklarla çıkar çatışmasına girmeden Avar mirasını paylaşan, Omurtak zamanında ise onlarla başarılı savaşlar yapıp Orta Avrupa'ya doğru ilerleyen Bulgarlar, Boris zamanında Frank dostluğuna ihtiyaç duydular. Frank bağlısı Kuzey İtalya'nın kralı iken 840'ta Frank imparatorluk tacını da giyen Ludwig, Boris Han'ın yakın dostu oldu ve fırsattan istifade ona Hıristiyanlığı önermeye başladı. Fakat bu dostluktan önce arada düşmanlıklar vardı. İlk yılında Bizanslıları yenen ve dikkatini batıya çeviren Boris önce Frank bağlısı olan Hırvatlara saldırıp ülkelerini almak istediyse de, anlaşılan bizzat Hırvatların sergiledikleri direnişte yenik düştü ve kaybetti[78]. Ardından Presiam'ın yenilgisinin öcünü almak için Sırplara saldırdı ise de büyük bir yenilgiye uğradı ve oğlu ile 12 boyarı esir düştü. Oğlunu kurtarmak için mecburen barış yaptı[79].

Bulgarların peşi peşine aldığı bu yenilgiler büyük hayal kırıklığı oluştururken, Franklarla dostluğu ilerleten Boris, kuzeyde yeni bir maceraya girişti. 864 yılında Orta Tuna boylarında komşusu olan Moravya Slavlarına saldırdı. Gerideise çok büyük bir kıtlık başlamıştı. Bizanslılar bu fırsatı kaçırmadılar ve orduların kuzeyde hayli uzakta ve insanların aç olduğu Bulgaristan'a karadan ve denizden sefere çıktılar. Ülke kendini savunacak durumda değildi. Boris Han acele ile Hıristiyan olduğunu ilan ederek Bizans ile barış yapmayı tercih etti. Daha doğrusu Bizans'ın bu şartına uymak zorunda kaldı[80].

Boris'in ismi Türkçedir; bars 'pars' kelimesinin Bulgar Türkçesindeki söylenişinden başka bir şey değildir ama Sırplara esir düştükten sonra kurtarılan ve tahta geçip Hıristiyanlık aleyhtarı bir tutuma girecek olan oğlunun adı Vladimir'dir. Omurtak gibi hanları çıkartan hanedanın üyeleri arasında dahi Slavca isimlerin kullanıldığı bir dönemde Bulgar asıllı nüfus arasındaki Slavlaşmanın ne safhaya geldiği tahmin edilebilir. Belki artık belli bir seçkin zümre dışında kimin Slav, kimin Bulgar olduğunu ayırmak da zordu. Bu şartlarda hem Slav nüfus, hem Hıristiyanlık, hem de Bizans ve diğer komşularla mücadele etmek güçtü. Nitekim Boris'in yenilgileri bunu göstermektedir. Zlatarski'ye göre o içinde bulunduğu tehlikeli durumdan "en az zarar" ile kurtulmayı bildi. Hıristiyanlığı

---

[78] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 31; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 91.

[79] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 32; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 92-93.

[80] Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 103-104.

kabul etti ve Slavlığı öne çıkarttı. Böylece onun eserini yazdığı 1930'larda yaygın olan söylemle Batı'dan bin yıl önce ulus-devlet ilkesini hayata geçirerek "tek millet, tek devlet" siyasetini benimsedi[81]. Ama çağının gerçeği olan din değiştirmenin yeni dinin temsilcisi olan büyük devletin yörüngesine girmesi beklentisini asla kabullenmedi ve milli bir kilise oluşturmaya çalıştı. Öte yandan, önce siyaseten benimsediği yeni dinine sonraları sıkıca sarıldı. Hıristiyanlığın benimsenmesi üzerine isyan çıkartan boylaları yakalayıp 50 kadarını idam ettirdi. Adeta Omurtak döneminin tedhişini bu kez o eski Türk dininde direnenlere uyguladı[82]. Bu isyanın eski dine dönüşten ziyade Bizans parmağına tepkiyi ve buna bağlı olarak Roma ve Frankların dahlini içerdiği yorumları vardır[83].

Vaftiz olduktan sonra vaftiz babası Bizans imparatoru III. Mihail'in (842-867) ismini alan Boris'in ilk zamanlardaki samimiyetini sorgulatacak gelişmeler vardır. Zaten silah zoruyla Hıristiyan olmuştu. Hemen ardından Roma'ya elçiler göndererek oraya bağlılık bildirdi ve kışkırtıcı şekilde "gerçek dini" öğretecek rahipler istedi[84]. Bu şekilde Roma, dolayısıyla Franklar ile Bizans'ı karşı karşıya getirmiş oldu. Ancak ülkedeki Hıristiyanlığın zaten Bizans kökenli olduğu gerçeğiyle başa çıkamadı. Bunun üzerine Selanikli iki kardeş Konstantinos Kiril ve Methodius'un bilgisinden faydalandı. Bizans etkisini kırmak için İncil ve temel dini metinleri Slav diline çevirtti ve yeterli sayıda rahip yetişince de Bizanslı din adamlarını kovdu[85]. Bu şekilde Bizans'ın Hıristiyanlık üzerinden ülkeye nüfuzunun önüne geçilmiş oldu. Bu stratejiler onun başarılı devlet adamı kimliğinin altını çiziyor; fakat sonuçta adıyla birlikte devlet korunsa da, artık ortada başka bir millet vardı ve Tuna Bulgar tarihinin Türklükle ilgili kısmı son nefesini veriyordu.

Bulgarların Slavlaşması tarihteki sık görülen vakalardan biridir ve kendine has fazla bir özelliği yoktur. Benzer şekilde pek çok topluluk başka topluluklar içinde erimiştir. Düşük sayıdaki bir nüfusun yoğunluğu tüm kaynaklarda vurgulanan Slav kitleleriyle 500 yıllık ihtilatının başka türlü sonuçlanması şaşırtıcı olurdu. Bulgar devletinin şartları ise bunu hızlandırıcı nitelikteydi. Uzunca bir süre bu bölgeye Türk göçü olmaması, muhtemel geleceklerin de (Peçenek, Oğuz ve Kuman gibi) dil ayrılığı sebebiyle Bulgarlığı takviye edemeyecek olması bir başka gerçektir.

---

[81] Zlatarski, *Natsionalizatsiya na Bılgarskata dırjava i tsırkva*, s. 32.

[82] Halperin, "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire", s. 196.

[83] Ziemann, "The rebellion of the nobles", s. 621 vd.

[84] Zlatarski, *Natsionalizatsiya na Bılgarskata dırjava i tsırkva*, s. 5.

[85] Zlatarski, *Natsionalizatsiya na Bılgarskata dırjava i tsırkva*, s. 31-32; Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 57.

Boris Han veya yeni ismiyle Knez Mihail'in dönmesinden sonraki Bulgar tarihi artık bir Hıristiyan Slav devletinin tarihi olarak incelenir. Biz de bu kitabın ismi icabı burada nokta koyacağız. Elbette Türk izleri bir anda sıfırlanmadı. Dilde kalan 50 kadar kelime, kullanılmaya devam eden bazı unvanlar ve en başta devletin ismi olarak kalan Bulgar kelimesi bunlar arasında sayılmalıdır. Hatta Boris'in 25 yıl kadar sonra yaşlanıp bir manastıra çekilirken tahtını bıraktığı oğlu Vladimir (889-893) Hıristiyanlığı terk edip eski Türk inancına döndü. Demek ki bel bağlayacağı ciddi bir taraftar kitlesi vardı. Boris manastırdan çıkıp duruma el koydu ve oğlunu işkence ile öldürerek yerine Simeon'u (893-927) geçirdi. Bu sonuncunun dönemi bütün Bulgar tarihinin parlak dönemidir ve tek başına Bulgar Devleti bütün komşularıyla başa çıkıp galip geldiği gibi, Bizans'ın içişlerine müdahil olacak derecede etkili idi. Bulgar Devleti 971 senesinde Rus-Bizans ortak harekâtıyla ortadan kaldırılmıştır.

İtil Bulgarları

Dinçer Koç*

X. yüzyılın sonlarına doğru Orta İtil bölgesinde birkaç Türk boyunun sosyo-ekonomik olarak gelişmesi neticesinde Bulgar Devleti tesis edilmeye başlandı. İtil ve Kama nehirleri ile onların çok sayıda kollarının bulunduğu bölgede Bulgarların öncülüğünde birleşen Türk boylarının yerli ahaliyi itaat altına ala-

* İstanbul Üniversitesi.

rak devlet düzenine geçişi sağlamasıyla çok sayıda şehir ve köy meydana getirildi. İtil Bulgar Devleti 250 yılı aşkın bir süre doğu ve kuzey Avrupa'nın Orta Asya, Hindistan, Arabistan, İran ve Kafkasya ile yakın münasebetlerine aracılık rolü üstlendi. Orta İtil boyunda İslamiyetin kökleşmesini sağlayan Bulgarlar aynı zamanda bölgenin yoğun bir şekilde Türkleşmesine katkıda bulunduğu gibi Rusların da İtil Nehri'ne doğru yayılmasına mani oldu. Böylece İtil Bulgarları Türk tarihinde derin izler bıraktı.

İtil Bulgar Devleti'nin Coğrafi Konumu ve Sınırları

X-XIII. yüzyıllarda Bulgar Devleti'nin toprakları İtil ve Kama nehirlerinin kolları üzerinde geniş bir alana yayıldı. İtil Bulgarları'nın yayıldıkları ana toprakları batıda Züye, kuzeyde Kama (sonraları Meşa ve Kazan) nehirleri tayin ediyordu. Doğuda Bulgarlar zaman zaman Ak İtil ve hatta Yayık (Ural) nehirlerine kadar ulaşmış olsalar da, Şeşme ve İk nehirleri ile güneyde Jigulevsk Dağları arasında kalan bölgedeydi[1].

Bulgar Devleti Orta İtil boyunda geniş bir alana yayılmıştı. Devletin esas toprakları İtil'in sol kenarında Kama'dan güneye doğru ve doğuda Şeşme Nehri'ne kadar uzanan bir alana yayılan Batı Zakamye bölgesinde bulunmaktaydı. Burada devletin siyasi ve ekonomik merkezleri olan Biler, Bulgar, Suvar, Cüketav ve diğer bazı büyük şehirler yer almaktaydı. Nüfus yoğunluğunun en fazla toplandığı bölge Biler şehrinin bulunduğu Küçük Çeremşan Nehri havzasıydı[2].

Bulgarlar özellikle İtil'in sağ kenarında onlarca şehir ve köy tipi yerleşimin meydana geldiği Züye Nehri havzasında da yaşamaktaydılar. Burada İtil Bulgar Devleti'nin Predvolje topraklarının başlıca politik merkezi olan Oşel[3] şehri yer almaktaydı[4].

---

1 *İstoriya Tatarskoy ASSR*, s. 14-15.

2 *İstoriya Tatarstana*, s. 37.

3 Oşel şehri Rus kroniklerinde bir kez 1220 yılında Vladimir-Suzdal Knezi Svyatoslav'ın İtil Bulgarları üzerine düzenlediği seferde Ruslar tarafından hücumla ele geçirilerek yakılıp kül edilmesiyle alakalı haberde geçmektedir (Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007). A. P Smirnov bu şehri İtil'in sağ kenarında ve Kama'nın ağzının azıcık aşağısında yer alan Kirel (Yantikov) eski şehri ile özdeştirmektedir (A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 265-266). N. F. Kalinin, Yantikov şehrinde Rus kroniklerinde geçen kale kalıntılarının ve büyük yangın izlerinin bulunmamasından dolayı haklı olarak A. P. Smirnov'un görüşüne katılmamaktadır. Ona göre Oşel'in kalıntıları İtil'in sağ kenarında yer alan ve Yantikov şehrinden daha aşağıda bulunan eski Bogdaşinsk şehrinde yer almaktadır (N. F.Kalinin, A. H. Halikov, İtogi Arheologiçeskih Rabot ..., s. 92-93). Buna göre, Oşel şehrinin kalıntıları Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetüşsk bölgesinin Bogdaşinsk Köyü'nden 900 m kuzeye doğru Svyaga Nehri'nin kolu olan Kilne Suyu'na kuzeyden güneye doğru uzanan sel yarıkları arasındaki eşit yüksekliklerin olduğu bölgededir, F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod...*, s.164.

4 *İstoriya Tatarstana*, s. 38.

Devletin Predkamye bölgesi yani Kama'dan kuzeye doğru uzanan topraklar nüfus yoğunluğu bakımından diğer bölgelere nispeten daha tenhaydı. Esas Bulgar arkeolojik kalıntıları Kama'nın sahil kesiminde Meşa ve Kazan sulan yanında toplanmıştı[5]. Bu bölgede henüz X-XI. yüzyıllar sınırında askeri bir kale ve ticari yerleşim yeri olarak Kazan şehri oluşmaya başlamıştı[6].

İtil Bulgar toprakları bugünkü Tataristan'ın sınırları dışına uzanmaktaydı. Çok sayıda Bulgar yerleşimi arkeologlar tarafından Penzensk, Ulyanovsk ve Samara bölgelerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntılar arasında bulunan eski Murom şehri, tahkimatlı yapısı ve geniş ölçüleriyle İtil Bulgar Devleti'nin güneyden gelen saldırılara karşı savunulması rolünü üstlenmişti[7]. Priuralye'de Perm bölgesinde de bir takım Bulgar arkeolojik kalıntıları bulunmuştur. Yazılı kaynakların verilerine göre bu bölgede İtil Bulgarlarına tâbi olan ve onlara haraç ödeyen Visu Ülkesi (Çulman toprakları) yer almaktaydı[8]. Yazılı kaynaklara göre İtil'in orta akımı ve Kama'nın aşağı kesimlerine yerleşen Bulgar Devleti'nin batısında Fin-Ugor kabileleri (Mordva vb.) ve Slavlar, doğusunda Başkurtlar (İtil Bulgarlarına tabiler), güneydoğusunda Oğuzlar bulunuyordu. Oğuzların batısında ve İtil Bulgarları'nın güneyinde ise Peçenekler ve Kıpçaklar, daha güneybatılarına doğru Burtaslar (İtil Bulgarlarına tabiler), kuzeylerinde ise Visu halkı, Aru kabilesi ve Yuraların yaşadığını söylemek mümkündür[9].

İtil Bulgarlarını Oluşturan Türk Boyları ve Yerli Ahali

İtil Bulgar topraklarında çeşitli Türk boyları yaşamaktaydı. Bunlar arasında Bulgarlar, Suvarlar, Barsiller (Bersula), Barancarlar, Esegeller (Eskil) ve Bilerler kaynaklarda ismi geçenlerdir[10]. Bu boyların hepsi Türkçe konuşmaktaydı ve sosyal gelişmişlik düzeyleri bakımından aynı seviyedeydi. Bu büyük boylardan bazıları (Bulgar, Biler, Suvar) önemli İtil Bulgar şehirlerine adlarını da verdiler. Bu boylar X. yüzyıl anonim eser "Hudud el-Âlem"de ifade edildiği üzere birbirleriyle mücadele içerisindeydiler. Ancak düşmanlar ortaya çıktığında birleşerek onlara karşı koyuyorlardı[11]. Bunların çoğu X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklarda artık zikredilmemektedir. Devletin merkezileşmesi neticesinde bu boylar yegâne Bulgar halkını meydana getirdiler.

---

5 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki...*, s. 45-48.

6 *İstoriya Tatarstana*, s. 38.

7 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki...*, s. 42-44.

8 *İstoriya Tatarstana*, s. 38.

9 Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 79.

10 B. D. Grekov, N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya", s. 106-107.

11 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 71.

X. yüzyılın sonlarına doğru birleşik Bulgar nüfusu içerisine Burtaslar da dâhil oldular[12]. Onlardan başka İtil Bulgar Devleti sınırları dâhilinde bulunan Fin-Ugor dili konuşan ve bugünkü Mari, Udmurt ve Doğu Mordvin'lerinin ataları olan yerli ahali de İtil Bulgarlarının siyasi, ekonomik ve kültürel tesiri altında kaldılar ve onlara itaat ettiler[13].

Bulgar Boylarının Orta İtil Boyuna Göçü ve Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Bulgar boylarının Orta İtil boyuna ilk göç hareketlerinin Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya'dan Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla birlikte, Hazar hâkimiyetine girmek istemeyen Türk kitlelerinin VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarında bölgeye hareket etmesiyle gerçekleştiği arkeologlar tarafından tahmin edilmektedir[14]. Onların Orta İtil boyunda bıraktıkları en eski kalıntılar Samara Nehri dirseğinde yer alan Novinkovsk köyünde bulunan kurgan tipindeki mezarlıklardır. Bölgede bu mezarlığa benzeyen başka kurganlar da bulunmuş ve hepsi arkeologlarca Novinkovsk tipi mezarlıklar olarak adlandırılmıştır. Bu mezarlardan çıkarılan envanterler arasında Don bölgesi ve Azak dolaylarında yaşayan ve Hazar çağında "Saltovo-Mayatsk Arkeolojik Kültürü"nü meydana getiren diğer Bulgar-Türk boyları için de karakteristik özellikler taşıyan çömlek kaplar, gündelik yaşam gereçleri, tarım aletleri, süs eşyaları ve silah kalıntıları ortaya çıkarılmıştır[15].

---

[12] Burtaslar Türk dilli halklardandır. IX-X. yüzyıllar yazılı kaynaklarına göre Burtaslar İtil Nehri'nin sağ kenarında Slavlardan doğuya doğru Bulgarlarla Hazarlar arasındaki topraklarda yaşıyorlardı. Araştırmacılar onları Mordva-Mokşa, Çuvaşlar, Macarların ataları ve Tatar-Mişarlar gibi çeşitli halklarla özdeşleştirmişlerdir, (F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya...", s. 137). A. H. Halikov'un düşüncesi burada ön plana çıkmaktadır. Ona göre Burtaslar dil ve etnos bakımından Bulgarlara yakındılar. Burtaslar IX-X. yüzyıllarda Bulgarlar tarafından hâkimiyet altına alınarak asimile edildiler. A. H. Halikov bugünkü Mişer Tatarlarını Burtasların torunları olarak kabul etmektedir. Ona göre Burtasların adı Madjar, Meşera veya Mişarler olarak XIV. yüzyılda değişime uğramıştır, (A. H. Halikov, *Tatarskiy Narod*, s. 139-141); Burtasların etnogenezleriyle alakalı olarak ayrıca bkz. Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s. 436-438; Peter B. Golden, "Burtas", s. 98-101.

[13] Bkz. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 62-64.

[14] G. İ. Matveyeva, *Mogilniki Rannih Bolgar na Samarskoy Luke*, s. 42.

[15] Bkz. R. S. Bagautdinov, A. V. Bogaçev, S. E. Zubov, *Prabolgari na Srednev Volge*, s. 150-167; Dinçer Koç, "Bulgar Boylarının Orta İtil Boyuna Göçü...", s. 46-51. Saltovo-Mayatsk Kültürü Bulgarların da dâhil oldukları Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki konar-göçer Türkleri temsil eden arkeolojik kültürdür. Bu kültür VIII-IX. yüzyıllarda Azak yanı ve Don çevresindeki bozkır ve orman-bozkır kuşağında yerleşen ve konar-göçer olarak yaşayan Bulgarlar tarafından bırakılmıştır. Adı ise Ukrayna'nın Harkov bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda arkeolojik kalıntıları da kapsayacak şekilde Mayatsk şehri buluntuları ile Saltovo Katakomb mezarlıklarından gelmektedir, S. A. Pletneva, "Vostoçnoevropeyskie Stepi...", s. 62; Ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 243.

V. F. Gening'in arkeolojik verilere dayanarak yürüttüğü tahminine göre Don Nehri'nin orta kesimlerinde yaşayan Bulgar boyları Orta İtil boyuna ilk kez göç ettiklerinde onlar, buraya kendilerinden daha önce henüz VI. yüzyılın başında Batı Sibirya'dan göç ederek gelmiş olan ve Bulgarlara etnik bakımdan yakın olan eski Türk nüfusunca çevrelenmişlerdi[16].

Rusya Federasyonu Ulyanovsk ve Samara oblastlarında erken dönem Bulgar nüfusunca bırakılmış başka kalıntılar da bulunmuştur. Bunlar arasında en büyükleri olan Ulu-Tarhan ve Kaybel mezarlıkları, muhtemelen 737 yılında Hazarların Arap ordularınca bozguna uğratılmaları neticesinde Orta İtil boyuna göç eden Bulgar boyları tarafından bırakılmıştır[17]. İşte bu mezarlıklar Bulgar boylarının Orta İtil boyuna ikinci büyük göç dalgasını simgelemektedir.

---

[16] V. F. Gening, "Nekotone Voprosı Periodizatsii Etniçeskoy İstorii Drevnih Bolgar", s. 13; A. H. Halikov'a göre Orta Povolje'nin güneybatı sınırlarında bulunan ve II-III. yüzyıllara tarihlendirilen Andreyevsk ve Piseralsk tipi kurganları bırakan nüfus Türk kökenliydi. Bunlar MÖ V. yüzyıl civarında Ural ötesindeki orman-bozkır kuşağında yaşamaktaydı. Bunlar Heredot tarafından Argimpaylar olarak adlandırılmıştı ve pek çok yazara göre de Türklerdi. Bu Türk grupları miladın başlarına doğru İran dilli Sarmatlarla Fin dilli Karaabızlar ve Pyanoborlarla ittifak etmişler ve Miladın ilk yüzyıllarında Roma İmparatorluğu'na Sarmatların düzenledikleri seferlere katılmışlardı. II-III. yüzyıllar sınırından geç olmamak kaydıyla Hunların baskısıyla Güney Ural bölgesi ve daha ötesinden nispeten daha tenha olan Sura-İtil-Zeya nehirleri arasındaki bölgeye göçmüşlerdi. İşte bunlara ait olan Andreyevsk-Piseralsk tipi kurganları bırakan nüfus sonraları Bulgar adıyla ortaya çıkacak konfederasyonun kabile gruplarından birisini teşkil edecekti (A. H. Halikov, "Osnovnıe Etapı İstorii i Arheologii Rannih Bolgar v Srednem Povolje i Priuralye", s.16-17). 1987 yılında Tataristan Cumhuriyeti'nin Rıbno-Slobodsk Rayonunun Troitsk-Uray bölgesinde bulunan runik yazılı bir çömlek parçası bölgede Türk varlığının kadimliğini ortaya koymaktadır. Çömleğin üzerinde "Sulu iç" diye yazması ilgi çekicidir. Bu çömlek parçası V-VI. yüzyıla yani içerinde Türk elementlerini barındıran İmenkovsk Kültürü dönemine aitti, G. M. Devletşin, *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihı*, s. 298.

[17] S. A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam Saltovo-Mayatskaya Kultura*, s. 188; A. H. Halikov, *Prıishojdeniye Tatar Povolj'ya i Priuralya*, s. 52; İ. Zimonyi, *The Origins of The Volga Bulgars*, s. 68-71. Ulu-Tarhan Mezarlığı İtil Nehri'nin orta akımının neredeyse merkezinde ve sağ tarafında bulunan Tarhan Deresi'nin solunda yer almaktadır. Mezarlık ünlü Tatar arkeolog A. H. Halikov'un idaresinde 1950 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlıkta 358 adet defin tespit edilmiştir. Bu mezarların gömülme tarzları, çıkarılan tüm eşyalar (sikkeler, kap-kacak, çömlek, mücevher, silah takımları, tarım aletleri vs) A. H. Halikov ve V. F. Gening tarafından detaylı olarak incelenmiş ve Saltovo tipi olarak öz Bulgarlarla ilişkilendirilmiştir. Ulu-Tarhan Mezarlığı'nın tarihlendirilmesi açısından nümismatik verileri önemlidir. Bu mezarlıkta bulunan sikkelerden biri 30 yıl hüküm süren II. Hüsrev'in adına (619 yılı) Hemedan para sarayında basılmıştı. Başka bir Harezm tipi sikke de ise Muhammed yazmakla beraber halifenin ismi okunamamaktadır. Ancak VIII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir sikke ise Abbasi dirhemidir. Bunun da 775-809 yılları arasına ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca eski eşyaların karşılaştırılarak incelenmesi de bu mezarlıkta gömülen insanların VII-VIII. yüzyıllar arasında Orta İtil'de olduklarını göstermektedir, (V. F. Gening, A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, s. 6-63); Kaybel Mezarlığı ise İtil'in sol kenarında Ulyanovsk bölgesinde yer almaktadır. Mezarlıkta bulunan envanterler (yassı-düz basamaklı ve yüksek kıvrımlı üzengiler, gemler, Saltovo tipi kemer takımı, koşum tokaları, uçları üç yüzlü oklar, büyük hançerler, salkım küpeler, göz kamaştırıcı gerdanlıklar, cilalı tek kulplu ve dibi yuvarlak tes-

Bulgar boylarının Orta İtil boyuna üçüncü kitlesel göç hareketleri Hazar Kağanlığı'nda Yahudiliğin kabulüyle alakalıdır. Bu durum Müslümanlar dâhil farklı inançları olan Hazar ahalisi arasında memnuniyetsizliğe neden oldu ve bunun sonucunda meydana gelen kargaşalar neticesinde nüfusun belli bir kitlesi IX. yüzyılın sonuna doğru Orta İtil'e doğru harekete geçti[18]. Bu dönemi simgeleyen ana kaynaklar Tankeyev ve Tetüş mezarlıklarıdır[19].

Bulgarların Orta İtil boyuna dördüncü ve son büyük kitlesel göç dalgası IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başları arasında cereyan etti. Bu göç hareketinin sebebi doğudan gelen başta Peçenekler olmak üzere yeni göçebelerin Hazar Kağanlığı'na saldırmaları idi[20]. Böylece bölgede nüfus üstünlüğünü ele geçiren Bulgarlar Orta İtil boyunda geleneksel konargöçer hayat tarzını bir süre daha devam ettirdiler. Kışın ağaçtan yapılmış evlerde ikamet eden Bulgarlar yazın hayvancılıkla uğraşmak üzere meralara yerleştiler ve keçe çadırlarda yaşadılar[21].

Bulgarların Orta İtil'e göç çağında bölgenin etnik yapısı oldukça karmaşıktı. Burada çok eski devirlerden beri bugünkü Mariler, Udmurtlar ve Mordvinlerin ataları olan yerli Fin kabileleri yaşamaktaydı. Yukarda belirtildiği üzere Orta İtil boyunda Türk kökenli bazı küçük gruplar da bulunuyordu. Bunların bir kısmı bölgeye Hunların batıya göçleri ve İstemi Yabgu'nun Avrupa seferi dönemlerinde gelmişlerdi[22]. Üstelik VII-VIII. yüzyıllarda geniş İtil-Ural düzlükleri yarı göçebe Proto-Macarlarla meskûndu. Bunların anayurtları büyük ihti-

---

tiler, altı düz çömlekler) Bulgar Türklerinin kültürünü yansıtmakta ve Saltovo tipi olarak adlandırılan onlara özgü nitelikler taşımaktadır. 750-751 yıllarına ait Arap sikkesi mezarlığı tarihlendirmektedir. Mezarlığın bütün eşya kompleksi ise daha geniş bir süreci tarihlendirmektedir: VIII-IX. yüzyıllar. Mezarlıktan elde edilen envanterlerin Ulu-Tarhan'dakilere oldukça yakın olması ve kafataslarının da aynı şekilde benzerlik göstermesi gibi gerekçeler onların İtil Bulgarlarına ait olduğunu ortaya koymaktadır, Geninig, A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, s. 69-72; D. A. Staşenkov, "Raskopki Kaybelskogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah", s. 324-339.

18 *İstoriya Tatarstana*, s. 35.

19 Tataristan'ın Spassk bölgesinde ortaya çıkarılan IX-X. yüzyıllara ait Tankeyev Mezarlığı'nda iki ana mezar tipi tespit edilmiştir. Bunlar kronolojik olarak aynı dönemde defnedilmişlerdir. Tankeyev Mezarlığı İtil Bulgar kökenli farklı insanların karışımını yansıtıyordu. Bu durum çıkarılan eşyaların Saltovo-Bulgar ve Kama yanı ile Güney Ural yanı bölgelerinin arkeolojik kültürlerinin özelliklerini taşımasından anlaşılmaktadır. Tankeyev Mezarlığı'nın kazı alanı pagan ve Müslüman definleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Mezarların 1113 tanesi pagan definlerini, 58 adedi de Müslüman definlerini içermektedir. Aynı özellikleri barındıran ve Tataristan'ın Tetüş ilinin kuzeyinde yer alan Tetüş Mezarlığı'nda ise, tespit edilen 170 Bulgar defninin bir kısmı Müslüman adetlerine göre gömülmüştür, Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 54-55.

20 Rıza Bagautdinov, F. Ş. Huzin, "Rannie Bulgarı na Sredney Volge", s. 122.

21 D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 82.

22 *İstoriya Tatarstana*, s.36.

malle Güney Sibirya taraflarındaydı. Bugünkü Tataristan Cumhuriyeti'nin Alekseyevsk Rayonu'nun Bolşe Tigan köyünde yer alan unikal mezarlık Proto-Macar gruplarından biri tarafında bırakılmıştı[23]. IX. yüzyılda Yukarı Prikamye'den Orta İtil boyuna çeşitli Fin-Ugor grupları da gelmişlerdi.

Tüm bu kabilelerle Bulgarlar sıkı bir temas içerisine girdi. Onlardan bazıları, örneğin eski Macarlar bir süre sonra İtil-Kama topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Onlar batıya göç ederek Orta Tuna boyunda Macar Krallığı'nı kurdular[24]. Geri kalan nüfus "Bulgar"ı genel ad olarak kabul edip kendi devletleri olan İtil Bulgar Devleti'ni kurdular.

Bulgar Devleti'nin şekillenmesinde en önemli etken ekonomik faktörlerdi. Bu çerçevede VIII. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlayan İtil üzerindeki Slav-Fin ve Baltık bölgesi topraklarına giden ticaret yolunun büyük önemi vardır. Ayrıca Bulgar boylarının zenginleşmesine ve dolayısı ile devlet sisteminin oluşmasına yardımcı olan Orta İtil'den geçen diğer bir ticaret yolu da doğudan başlayıp Hazar Denizi ve İtil üzerinden Bulgar'a ulaşan yoldu. Bu yol VIII. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlamıştı. Bu hareketlilik neticesinde daha kuzeyde Baltık-İtil yolu da şekillenmeye başlamıştı ki, bunda ana rolü kurulmakta olan İtil Bulgar Devleti oynuyordu[25]. Bu dönemde Burtas ülkesinden ve daha kuzey bölgelerden değerli kürkler Hazar Kağanlığı aracılığıyla doğuya transit olarak naklediliyordu. Bu yüzden Orta ve Aşağı İtil boyu üzerinde kontrol sağlamak Hazarlar için hayati derecede önemliydi. Hazarlar yaklaşık olarak 200 yıl boyunca burayı ellerinde tutarak muazzam ticari kazançlar elde etmişler ve İtil Nehri'nin ötesindeki göçebe Türk zümrelerinin Doğu Avrupa'ya girmelerine engel olmuşlardı. Ancak IX. yüzyılın 30'lu yıllarında Güney Rus bozkırlarına önce Macarların girmesi ve arkasından da IX. yüzyılın 80'li yıllarında Peçeneklerin istilası Aşağı İtil boyu üzerindeki Hazar kontrolünü kırdı[26]. Bu durum daha kuzeyde Orta İtil boyundaki Bulgarlar üzerindeki Hazar baskısının azalmasına sebep oldu. Bu göçebeler her iki bölge arasına adeta bir set çekti. Böylece kargaşa içerisindeki Hazar Kağanlığı'nın nüfusu da belli oranda Orta İtil boyuna doğru akmaya başlayınca Bulgarlar devlet oluşumu içerisine girdiler.

IX. yüzyılın sonuna doğru Bulgar toplumunu meydana getiren boylar nihai olarak ayrışmaya başlamışlardı. Buna başlıca olarak toprak sürülerek uygulanan tarım, zanaat ve iç ve dış ticaret olmak üzere gelişmekte olan ekonomik fa-

---

[23] Geniş bilgi için bkz. E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnik", s. 158-178.

[24] Bkz. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-12.

[25] Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 65.

[26] A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo...*, s. 196-197.

aliyetler yardımcı olmuştu. Toplumun zenginlik derecesine göre farklı gruplara ayrılarak tabakalaşmasını ekonomideki değişiklikler hızlandırmıştı.

İtil-Kama orman-bozkır kuşağına yerleşen Bulgarlar askeri-siyasi güçlerini kullanarak etraflarındaki soylar üzerinde üstünlük sağladılar. Bu yüzden yerli kabilelerle çatıştılar. Bu durum hiç kuşkusuz, askeri-soy aristokrasisinin kuvvetlenmesine sebep oldu. Çoktan beri belirli ayrıcalıklara sahip olan gruplara ayrılan ve etraflarında en cesur ve sadık kabile mensupları arasından meydana getirdikleri kendi askeri kuvvetleri bulunan bu asilzadeler ganimet elde etmek amacıyla komşu topraklarına askeri seferler ve akınlar tertip ediyorlardı.

Halk üzerinde düzenli mükellefiyetler ve vergiler uygulanmaya başlanmıştı. Buna binaen yerel beyler ve onların askeri kuvvetlerinden mürekkep yönetici grupları ortaya çıkmıştı. Bunun neticesinde devletsel düzene geçişin en önemli aşaması gerçekleşmişti. Böylece ülkenin nüfusuna zorunlu mükellefiyetler koymak, sınırların dış düşmanların saldırılarından korunmasını sağlamak ve içdış siyaseti yürütmek gibi sorumlulukları üstlenen grupların aracılığıyla devlet sistemi oluşturuluyordu[27]. İtil Bulgar Devleti'nin nihai olarak şekillenmesi ise X. yüzyılın başında gerçekleşti. Zira bu dönemde Bulgar İlteberi Almuş para basımına başladı (902-908 yılları)[28]. Onun esas amacı çocuklarını rehin vermekle ve vergi ödemekle mükellef olduğu Yahudi Hazar yönetiminden bağımsızlığını kazanmaktı. Tam da devletin kuruluş sürecinin işlediği X. yüzyıl başlarında İtil Bulgarları yazılı kaynaklarda da yer tutmaya başladı. Nitekim eserini 903-913 yıllarında yazdığı tahmin edilen ünlü coğrafyacı İbn Rusteh onlardan şöyle bahsediyordu: "Bulgarlar Hazar Denizi'ne dökülen ve İtil olarak adlandırılan nehrin kenarında yaşamaktadırlar. Hükümdarlarının adı Almuş olup bu zat İslam'a nispet edilir"[29].

Bulgar toplumunun hâkim tabakasının Müslümanlaşması neticesinde Abbasi Halifesi ile diplomatik münasebet kurularak 922 yılında İslamiyet resmi devlet dini haline getirildi. Bunun sonucunda İslam âleminin en kuzeyinde yeni Müslüman devleti olarak İtil Bulgar Devleti resmen tanınmış oldu. İslamiyetin resmi olarak kabul edilmesinden sonra İtil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı'nın kontrolünden çıkma ve birçok sorunu kendi başına halletme gücüne de kavuştu[30]. Nitekim Bulgar Devleti'nin müteakip adımlarının gösterdiğine göre

---

[27] Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 65-67.

[28] Üzerinde Bulgar İlteberi Almuş'un Müslüman olduktan sonra aldığı Cafer bin Abdullah adı yazan bu para 1956 yılında Velikiy Novgorod'da yapılan kazılarda II. Nerevsk Gömütü içerisinde bir adet olarak bulunmuştur. S. A. Yanin, "Novıe Danrıe o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", s. 181.

[29] *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 293.

[30] R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljsloy Bulgari*, s. 42.

yöneticileri gerçekte Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazanmışlar fakat belirli zamana kadar formalite icabı onların iktidarı yörüngesinde bulunmuşlardı[31].

Bundan sonra şehirler ve kaleler kurulmaya başlanarak devletin diğer mekanizmaları meydana getirildi. Ancak iki büyük şehir Bulgar ve Suvar'ın İtil Bulgar Devleti'nin iktidarı için mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Madeni paraların şahitliğine göre 930-940'lı yıllarda Almuş'un oğlu ve varisi olan Mikail bin Cafer'in vefatından sonra İtil Bulgar Devleti iki ayrı emirlik idaresi olarak bölündü: Bulgar ve Suvar. Nitekim doğu kaynakları istikrarlı bir şekilde her iki şehirden bahsetmiştir. Her iki şehirde de para basımı yapılmıştır. Bu paralardan anlaşıldığı üzere Suvar'dan Ahmedî Hanedanı (Mikail, Talib ve Mümin) ayrışmaktadır. 965-968 yıllarında Svyatoslav ordularınca Hazar Kağanlığı'nın bozguna uğratılması Bulgar Devleti'nin yöneticisi olan Mümin bin Hasan'ın güçlenmesine sebep oldu, kendisi Suvar'ı itaat altına almış olacak ki, bundan sonra sadece Bulgar şehrinde onun adına para basımı yapıldı (976-980/981 yılları). Bundan sonra Suvar muhtemelen birleşik İtil Bulgar Devleti'nin bir nevi idari yerel birimi konumunda kaldı[32].

İtil Bulgar Devleti elverişli coğrafi konumu sayesinde, ticaretin canlı bir merkezi olması sonucunda diğer halklarla yakın münasebetler kurdu. Onun dış ilişkilerinin şekillenmesi ise İslamiyetin kabulüyle başlamıştır.

İtil Bulgarları'nın Müslümanlaşması ve Abbasi Halifeliği ile İlişkiler

İtil Bulgarları arasında İslamlaşma süreci VIII-X. yüzyıllar arasında gerçekleşti. İslamiyetin yayılmasında, VII. yüzyılın sonlarında doğu ülkeleriyle düzenli ticari-ekonomik temaslar kurulması ve İtil-Baltık ticari yolunun canlanmasıyla sürekli bir mahiyet kazanan münasebetler etkili oldu[33].

VIII. yüzyılın ilk yarısındaki Hazar-Arap çatışmaları sebebiyle Bulgarlar arasında İslamiyet yayılmaya başladı[34]. Nitekim Orta İtil boyuna göç eden Bulgar nüfusunca bırakılmış olan erken dönem Tankeyev, Tetüş vb. mezarlıklarda çok sayıda Müslüman defnini ayırt etmek mümkündür. Arkeologlara göre Novinkovsk mezarlıklarında da (VII. yüzyıl sonu) erken dönem Bulgar Müslüman

---

[31] S. A. Pletneva, *Hazarı*, s. 70.

[32] A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.38-39; İskender İzmaylov, "Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva", s.131, Dinçer Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İtil Bulgar Emirleri", s. 233.

[33] İ. İzmaylov, "İslam v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnıe Osobennosti", s. 177-178.

[34] A. M. Ahunov, *İslamizatsiya Voljsko-Kamskogo Regiona*..., s. 91.

definleri vardır[35]. Bu da İslamiyetin İtil Bulgarları arasında henüz VII. yüzyılın sonlarından itibaren yayılmaya başladığını ortaya koymaktadır.

Araştırmacılar İslamiyetin İtil Bulgarları arasında kitlesel olarak Orta Asyalı Müslüman tüccarlar aracılığıyla yayıldığını düşünmektedirler[36]. Nitekim Samani Emirliği'nin idaresindeki Buhara, Semerkant, Nişabur, Ürgenç, Herat vb. şehirler IX. yüzyılda kültür ve bilim merkezleri haline dönüştü. Buralarda çok sayıda medreseler, kütüphaneler yapıldı. Doğal olarak Horasan, Harezm ve Maveraünnehr gelişmiş kültürleri ve bilimleriyle ticari menfaatlerin çekim merkezleri olmalarının yanı sıra Orta İtil'de biçimlenen devletin kültürel taleplerinin kaynağı da oldu[37]. Elbette ki, buna İtil bölgesi Bulgar Türklerinin Orta Asyalı Türklerle olan etnik yakınlıkları da yardımcı oldu.

Ülkenin üretim gücü geliştikçe dış dünya ile münasebetlerin genişlemesine paralel olarak maddi ve manevi kültür de gelişti. Konar-göçer hayattan yerleşik düzene geçişin yaşandığı devlet öncesinden devlet düzenine geçiş süreci eski Bulgar kültürünün biçimlenmesinde oldukça kritik bir zaman dilimi oldu. Üstelik bu süreç kült inancından tek ilahlı İslam dinine geçişle aynı anda yaşandı. Arkeologlar bu dönemin başlangıcını X. yüzyılın ilk çeyreği olarak ifade etmektedirler[38]. Nitekim X. yüzyıl başına ait yazılı kaynaklarda İtil Bulgarları'nın tamamen Müslüman olarak nitelendirilmesi boşuna değildir[39].

İslam dini Orta İtil boyuna henüz Arap elçiliği gelmeden önce Orta Asya ile yapılan ticaret aracılığıyla sızdı. X. yüzyıl başlarında İslamiyet Orta İtil'de derin kökler saldı. Görünüşe göre, bu etkinin maddi karşılığı İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında büyük çoğunlukta X-XIII. yüzyıllara ait İslamın kuralları gereği başları Mekke'ye çevrilmiş olan Müslüman definlerinin bulunması oldu. Aynı döneme ait İtil Bulgar topraklarında herhangi bir pagan mezarlığı bulunamamıştır[40].

---

35 E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, s. 89, 103.

36 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.*, s. 44; Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 318; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 20; A. J. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", s. 297; Nesimi Yazıcı, "İtil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", s. 395.

37 R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya*, s. 62.

38 E. P. Kazakov, "Ob Arheologiçeskom İzuçenii Rannebulgarskogo Perioda", s. 33.

39 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s.23, 82; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler...*, s. 293-294; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 77; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 50-51.

40 E. A. Halikov, *Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X–Naçala XIII vv.*, s. 137-152; İ. L. İzmaylov, "K Voprosu o Kanoniçnosti...", s .65.

Bulgarların Müslümanlaşması hiç kuşkusuz ki, onların hâkimiyetleri altında oldukları Yahudi Hazar Kağanlığı idaresine karşı bağımsızlık isteklerini arttırdı. Bunun neticesinde İslam âleminin desteğini sağlamak amacıyla Abbasi Halifeliği ile temasa geçildi. Bundan sonra İtil Bulgarları ile Abbasi Halifeliği ve İslam âlemi arasında derin siyasi ve iktisadi münasebetler kuruldu. Bu münasebetlerin temeli İtil Bulgar İlteberi Almuş'un 920 yılında elçisi Abdullah bin Baştu el-Hazerî'yi Halife Muktedir'e yollaması ile atıldı. İlteber Almuş Abbasi halifesinden vergi ödemekle mükellef olduğu Hazarların boyunduruğundan kurtulmak amacıyla kale inşası için mimarlar, para ve İslamın kurallarını layıkıyla öğretecek din âlimleri göndermesini istedi. Buna cevaben 12 Mayıs 922 tarihinde Bağdat'tan İtil Bulgarlarına Abbasi elçilik heyeti geldi ve İslamiyet resmi devlet dini olarak kabul edildi[41]. Böylece İtil Bulgar Devleti İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti olma şerefine sahip oldu[42]. İslamiyet'in resmi olarak kabulünden sonra İtil Bulgar Devleti İslam âleminin en kuzeydeki temsilcisi haline geldi. Bundan sonra Müslüman İtil Bulgarları hâkimiyetleri altında bulunan Çirmiş (Mari), Başkurt ve Burtaslar arasında da İslamiyeti yaydılar[43].

İtil Bulgarları ile Abbasi Halifeliği arasındaki münasebetler elçilik heyetinin gelip-gitmesinden sonra da devam etti. Zira ünlü Türk bilgini el-Birûnî İslam âleminin en kuzeydeki temsilcileri olan Bulgarlar ve Suvarların adına hutbe okudukları halifeyi de halifeleri de iyi tanıdıklarından bahsetmektedir[44]. İtil Bulgarları'nın Abbasi Halifeliği ile olan siyasi münasebetlerinin devam etmesine hac ibadeti de vesile oldu. Zira İslam'ın vecibelerinden biri olan hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye giden Bulgar hacıları Bağdat'a da uğramaktaydılar. Bu konuda Mesudî'nin kaydı ilgi çekicidir: "İçinde bulunduğumuz şu 332 (943-944) yılında Bulgar hükümdarı Müslümandır. Üç yüz on (922) yılından sonra gördüğü bir rüya sebebiyle Muktedir Billah zamanında Müslüman olmuştur. Oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'a uğramıştır. Halife Muktedir, tarafından ona siyah bir sancak, siyah hilat ve mal verildi. Bulgarların camileri vardır..."[45].

Ş. Mercani'nin ifadesine göre 943 yılında hacca giden kişi daha sonra Bulgar hükümdarı olan Almuş'un oğlu Emir Ahmed'dir[46]. Yine hac ibadeti için

---

41 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 47-49.

42 Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 115.

43 B. D. Grekov, N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya" s. 177; Avrupalı seyyah Rubruk Başkurtların Moğol istilasından evvel İtil Bulgarları'nın hâkimiyetine girerek Müslüman olduklarını ifade etmiştir. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 67.

44 Ebû Reyhan El-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, s. 85.

45 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 48.

46 Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l Ahbar...*, s. 115.

Mekke'ye giderken Bağdat'a uğrayan Bulgar Müslümanlarla ilgili ortaçağ İslam müellifi İbn'ül Esir'in de bir kaydı bulunmaktadır: "Bu sene bir Bulgar cemaati hacca giderken Bağdat'a uğradı. Divandan onlara bol miktarda mal tahsis edildi.

Bunlardan birine "Bulgarlar hangi millettendir?" diye sorulunca, o da "Bulgarlar, Slavlar ile Türklerin karışmasından doğmuş bir kavimdir. Ülkeleri Türklerin en uzak bölgesindedir. Bunlar daha önce kâfir bir kavim iken kısa bir süre önce Müslüman olmuşlardır ve Ebû Hanife'nin mezhebine mensupturlar" cevabını verdi"[47].

Bulgarlar dindar Müslümanlar olarak daha sonraki dönemlerde de hac ibadetini yerine getirmek amacıyla uzak yolları aşarak Mekke'ye gitmeye devam etmişlerdir. Zira XIV. yüzyıl müelliflerinden Şemseddin el-Dimaşkî de, birçok Bulgarların hac maksadıyla Bağdat yoluyla Mekke'ye gittiklerini haber vermektedir[48].

İtil Bulgarları ve Türk Dünyası

İtil Bulgarları X. yüzyılın sonlarında Orta Asya'daki ilk Müslüman Türk devletini kuran Karahanlılar ile de münasebet tesis ettiklerine hiç şüphe yoktur. Arap yazar İbnü'l Esir iki ülke arasındaki konar-göçerlerden şöyle bahsetmekte idi: "Balasagun ve Kaşgar taraflarında İslam ülkelerine girip yağmacılık yapan ve olay çıkaran gayr-ı müslim Türklerden on bin çadır halkı bu yılın sefer ayında (Eylül 1043) Müslüman oldu. Kurban Bayramı'nda yirmi bin baş kurban kestiler, böylece Allah Müslümanları onların şerrinden kurtardı. Bunlar yaz mevsimini Bulgar ülkesinde geçirir, Balasagun'da da kışlarlardı. Müslüman olunca çeşitli ülkelere dağıldılar..."[49].

İslam yazarının bu kaydından da anlaşılacağı üzere bu Türk konar-göçerlerin gidip geldikleri kara yolunun her iki ülke arasındaki ticari ve kültürel münasebetlere katkı sağladığı muhakkaktır[50].

Ticaret sayesinde İtil Bulgar ülkesinde yazılı kaynaklar da yayılmaya başladı. Zira Bulgar tüccar ve ilim öğrenmek isteyen öğrencilerin gidip geldikleri Orta Asya'daki pazarlar aynı zamanda da kitap ticaretinin merkezleriydi. Örneğin

---

[47] İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. IX, s. 384.

[48] Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 21.

[49] İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. IX, s. 396-397; V. V. Barthold, *Soçineniya*, T. II, s. 46.

[50] R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya*, s. 57-58.

Buhara pazarında Arapça, Türkçe ve diğer dillerde yazılmış elyazması kitapları satın almak mümkündü. Yazarlar ve âlimler kitap dükkânlarında karşılaşırlar, sohbet ederler ve medrese öğrencilerine nasihatler verirlerdi[51]. İşte Karahanlılar döneminde de Türk dili ve tarihi açısından oldukça önemli eserler ortaya çıkmıştı. Bunlardan Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"i ve Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat'it Türk"ü İtil Bulgarları arasında da bilinmekteydi[52]. Kaşgarlı Mahmud İtil Bulgar şehirleri Bulgar ve Suvar'ı bilmekteydi. Üstelik Bulgar'dan en ünlü Türk şehirlerinden biri olarak bahsetmekteydi[53]. Kaşgarlı Mahmud hazırlamış olduğu haritasında da Bulgar ve Suvar şehirlerini göstermişti[54].

Müslümanlığın İtil Bulgarları arasında kökleşmesi Türk-İslam ülkeleriyle olan sıkı münasebetlerde kendisini göstermekteydi. Nitekim Meşudî İtil Bulgar kervanlarının Horasan'ın Harezm civarına gidip geldiğini aynı şekilde de Harezm'den onlara kervanların geldiğini belirtir[55].

XII. yüzyılın İranlı tarihçisi Ebu'l Hasan Beyhaki'nin belirttiğine göre, Bulgar Emiri Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed İbn B.l.t.var hicri 415 (1024-1025) yılında gördüğü bir rüya sebebiyle Nişabur bölgesindeki Beyhak'taki Sebzvar ve Hosrevçerd'te büyük mescitlerin inşasında harcanması için para yolladı. Ayrıca Horasan hükümdarı (Gazne sultanı) için de Beyhaki'nin ifadesiyle "böylesini kimsenin görmediği kısacası dünya harikası olan nefis hediyeler" gönderdi. Onun hayır için gönderdiği paralar iki mescidin inşası için harcandı[56]. Hiç kuşkusuz bu hayır belli bir politik hedefi gözeterek yapılmıştı. Beyhaki'nin bahsettiğimiz bu kaydından İtil Bulgarları'yla o zamanlar Horasan'a hâkim olan Gazneliler arasında çok sıkı siyasi münasebetlerin olduğu ve elçilerin gelip gittikleri anlaşılmaktadır. Üstelik Gazne Devleti'nin kudretli hükümdarı Sultan Mahmud'un şeyhi ve akıl hocaları arasında Arapça yazmış olduğu eserleriyle büyük hürmet görmüş olan Bulgar âlim; Şeyh Ahmed el-Bulgarî de bulunmaktaydı[57].

---

[51] T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste*, s. 74.

[52] R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljsloy Bulgari*, s. 85; R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya*, s. 63-64.

[53] Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 456.

[54] Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 2.

[55] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s.73.

[56] Ebu'l Hasan Beyhaki ibn Fandak, *Tarih-i Beyhak*, s. 53; B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.*, s. 46.

[57] Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l Ahbar...*, s.110.

İtil Bulgarları ve Rus Knezlikleri

İtil Bulgar Devleti ile eski Rus knezlikleri arasındaki siyasi münasebetlere dair Rus kroniklerinde çok kayıt bulunmaktadır. Ancak kilise yıllıklarını ihtiva eden Rus kroniklerinin kayıtları tarafgir olduğu gibi kendi zaferlerini büyülterek ifade etmektedir. Bundan dolayı çok güvenilir olmamakla birlikte İtil Bulgar-Rus siyasi münasebetlerine dair ana kaynak bu kroniklerdir. Rus kroniklerine göre her iki halk arasındaki dostane ilişkiler genellikle dış ticaret alanında çakışan çıkarlar yüzünden sıklıkla bozulmuştur.

IX-X. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da hemen hemen aynı dönemde eski Rus ve İtil Bulgar devletleri biçimlenmeye başlamıştı. Onların kuruluş aşamaları benzer doğal ve coğrafi şartlarda geçmişti. Her iki devlette kültür ve dil açısından yakın olan halklar tarafından çevrelenmişti. Ruslar ve Bulgarların kuzeyinde Fin dilli halklar yaşamaktaydı. Güney de ise genellikle bozkırlı Türk boyları mevcuttu. Her iki devlette doğunun, Hazar ve Bizans devletlerinin ekonomik, politik ve kültürel etkisini benzer şekilde hissediyordu. Tüm bu şartlar İtil Bulgarları ile Rusların münasebetlerine damgasını vurmuştu[58].

İtil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ilk siyasi münasebetler Kiev Knezliği'nin kurulması ile başladı. X. yüzyıl boyunca Kiev Knezliği İtil Bulgar topraklarına 985, 994 ve 997 yıllarında olmak üzere üç büyük sefer düzenledi. İtil Bulgarları'nın bu seferlere herhangi bir karşı sefer düzenlediklerine dair kaynaklarda malumat bulunmamaktadır.

X. yüzyılda İtil Bulgar-Rus münasebetleri açısından en önemli hadise 985 yılında Kiev Knezi Vladimir'in yaptığı askeri seferdir. Kroniklerin ifadesine göre Vladimir dayısı Dobrınya ile birlikte İtil Bulgarları üzerine 985 yılında düzenlediği büyük sefer neticesinde güya onları yenilgiye uğrattı. Ancak onların uzun çizmeli yani üstün bir halk olduklarını anlayınca ateşkes yaptılar. Böylece Ruslar ile İtil Bulgarları arasında "ebedi barış" yapıldı. Taraflar şu sözlerle ant içtiler: "Taş yüzmeye ve şerbetçiotu suya batıncaya dek aramızda barış olacaktır"[59].

985 yılında yapılan bu anlaşmanın İtil Bulgar tarihi açısından siyasi olarak büyük bir önemi bulunmaktadır. Zira bu anlaşma İtil Bulgar Devleti'nin bağımsız olduğunun Ruslar tarafından tasdik edilmesi anlamına gelmektedir.

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 986 yılında Müslüman Bulgar elçileri kendi inançlarını kabul etmesi teklifiyle Vladimir'e geldiler. Bulgarlar Ruslara İslamiyet'in kurallarını anlattılar. İslamiyetin sünnet kuralı ile içki ve zina yasa-

---

[58] A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus...", s. 6.

[59] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 491, n. 1702.

ğı koyması Knez Vladimir'in pek hoşuna gitmedi. Ancak Müslümanların yaşantılarını yerinde görmeleri için ertesi yıl (987) kendi elçilerini Bulgar'a yolladı. Vladimir Bizans ve Hazar başkentlerine de elçilerini yollayarak Hıristiyanlık ve Musevilik inançlarını da araştırdı[60]. Bu din arayışının neticesinde Ruslar Ortodoks Hıristiyanlığı benimsediler. Böylece İtil Bulgar-Rus siyasi münasebetlerinde yeni bir döneme de adım atılmış olundu.

Ruslar resmi olarak Ortodoks Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra artık kendileri diğer Doğu Avrupalı halklar ve ülkeler arasında misyonerlik faaliyetleri yapmaya başladılar. Nikonovskaya Kroniği'nin belirttiği üzere Vladimir 990 yılında İtil Bulgarları'nı Hıristiyanlığa çekmek için teşebbüse geçti ve bu amaçla onlara filozof Mark Makedonyanin'i gönderdi. O Bulgarlara Hıristiyanlıkla ilgili bilgiler verdi[61]. Aynı yıl Bulgar emirinin ülkesini merkezileştirme politikasından memnuniyetsiz oldukları anlaşılan bazı Bulgar beyleri Kiev'e Knez Vladimir'in yanına gittiler[62].

Nikonovskaya Kroniği'nin belirttiğine göre 994 yılında Knez Vladimir, Bulgarlar üzerine gitti, pek çok kez savaşarak onları yendi ve sevinçle Kiev'e geri döndü[63]. Ancak bu kayıttan hangi Bulgarların kastedildiği belli değildir. Yine aynı kaynağın bildirdiğine göre iki yıl sonra 996 yılında Vladimir, İtil Bulgarlarının üzerine bir kez daha gitti ve onları yenerek esir aldı[64]. M. İ. Artamanov'a göre Rus knezi bu seferi Rus tüccarlarının İtil Nehri'nden kolayca geçebilmeleri amacıyla yapmıştı[65]. Ne var ki, Nikonovskaya Kroniği'nin bu kaydı ne diğer kroniklerde ne de V. N. Tatişçev'in Rus kroniklerine göre hazırlamış olduğu "Rus Tarihi"nde geçmemektedir. Bu yüzden de kroniğin bu kaydı pek güvenilir bulunmamaktadır[66].

XI. yüzyılda İtil Bulgarları ile Rus knezlikleri arasındaki siyasi münasebetlere Sura ve Oka nehirleri arasındaki bölge ve ticari çıkarlar damgasını vurdu. Doğu Rus knezlikleri ile İtil Bulgarları arasındaki dostane siyasi münasebetler ticaret sayesinde kuvvetlendi. Fakat Bulgarların çıkar alanlarına giren topraklarda Rusların kolonileşmesi yüzünden bazen çatışmalar da yaşandı[67].

---

[60] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 491-495.

[61] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 491.

[62] A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus...", s.10.

[63] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 496.

[64] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 496.

[65] M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 558.

[66] R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgari*, s. 45.

[67] V. T. Paşuto, *Vneşnyaya Politika Drevney Rusi*, s. 214.

1006 yılında Bulgarlar İtil ve Oka civarlarındaki şehirlerde ticaret yapabilsinler diye Vladimir'e pek çok hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler. Yapılan anlaşmaya göre Vladimir onlara Rus şehirlerinde ticaret yapmaları için izin verdi. Aynı şekilde Rus tüccarları da korkmadan ticaret amacıyla İtil Bulgar topraklarına gidebileceklerdi[68].

Rus kroniklerinin büyük bir kısmı Suzdal topraklarında 1024 yılında büyük bir açlık yaşandığını ve Rusların İtil Bulgarlarından gıda yardımı alarak hayatta kalabildiklerini haber vermektedirler[69]. Bu haberden sonra Rus kaynaklarında XI. yüzyılın ortalarına ait İtil Bulgarları'na dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Son olarak İtil ve Oka nehirleri kenarlarında bulunan Rus eşkıyaların birçok Bulgar tüccarlarını katlettiklerinden dolayı 1088 yılında İtil Bulgarlarının Murom şehrini ele geçirdikleri haber verilmektedir[70]. Murom, Oka Nehri'nin aşağı kesiminde doğu ile batı arasındaki İtil ticari ana yolu üzerinde yer alan, ayrıca da Mordva ve Çirmiş gibi Fin-Ugor halklarının yaşadığı bir bölgeydi. Hiç kuşkusuz İtil Bulgarları ticari çıkarlarını garanti altına almak için Murom'u fethetmişlerdi. Ancak Murom'un İtil Bulgarları'nın kontrolünde fazla bir süre kalmadığını anlıyoruz. Zira 1095 yılında Murom'da artık yeniden Rus Knezi İzyaslav Vladimiroviç'in bulunduğu bilinmektedir[71]. Bu olaylarla İtil Bulgarları'nın 1107 yılında Suzdal, 1152 yılında Yaroslavl üzerine yaptıkları; Kuzey-Rus knezlerinin de 1120, 1164, 1172, 1184, 1205, 1220 yıllarında İtil Bulgarları üzerine yaptıkları seferlerle ifade edilen Bulgar-Rus askeri-siyasi sürtüşmeleri dönemi başlıyordu[72].

XII. yüzyılda eski Rus Devleti'nin feodal bölünmüşlüğü ve siyasi çöküşü neticesinde İtil ve Oka nehirleri arasında ortaya çıkan Vladimir-Suzdal Knezliği Doğu Avrupa'daki uluslararası münasebetlerin seyrini belli bir ölçüde değişikliğe uğrattı. Fin-Ugor kabileleriyle meskûn toprakları kontrol altına almak ve İtil üzerindeki ticari yol üzerinde hâkimiyet sağlamak amacıyla Rus yönetici grupları arasında keskin mücadeleler meydana geldi. Bu dönemde Andrey Bogolubskiy'den başlayarak Vladimir-Suzdal knezleri düzenli bir şekilde İtil Bulgar topraklarına seferler yaptılar. Onlar 1164, 1172 ve 1184 yıllarında Biler ve diğer Bulgar yerleşimlerine saldırdılar. İtil Bulgarları Rusların bu saldırılarına onlara oranla daha az olmak kaydıyla karşılık verdiler. Bu dönemde İtil Bulgarları'nın

---

[68] Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, s. 64.

[69] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 496.

[70] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 496.

[71] *Letopis po Lavrentievskomu Spisku*, s. 221-222.

[72] A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus...", s. 14.

ticari çıkarları Ruslara saldırılarının temel gayesini oluşturdu. Zira Rus topraklarında iç çekişmeler sebebiyle devlet otoritesinin azalmasından dolayı Yukarı ve Orta İtil boyunda ortaya çıkarak Novgorod ve Murom gibi şehirlerde teşkilatlanıp "uşkuynikler" olarak adlandırılan eşkıyalar İtil Bulgar tüccarlarına saldırmakta ve zarar vermekteydi. Bulgarlar onlara karşı önlem alınması amacıyla birkaç kez Vladimir Knezi Vsevolod Bolşe Gnezdo'ya müracaat etseler de bir sonuç alamadılar. Bunun üzerine 1183 yılında Ruslar üzerine sefer tertip ederek Gorodets ve Murom şehirlerini yakıp yıktılar ve Ryazan'a kadar ilerlediler[73].

XIII. yüzyılın başlarında İtil Bulgar-Rus siyasi münasebetleri karmaşık ve değişken bir hal almıştı. Bulgarlar 1209 ve 1218 yıllarında Ryazan ve Ustyug'a askeri seferler düzenledi. Rus Knezi Svyatoslav 1220'de Bulgar şehri Oşel'i yakıp yıktı. 1221 yılında barış sağlandı. 1229'da her iki tarafın esirlerinin değişimi, her iki tarafın tüccarlarının devletsel vergileri ödemeleri karşılığında ticaret yapmaları gibi maddeleri içeren Bulgar-Rus anlaşması imzalandı. Aynı yıl İtil Bulgarları Vladimir-Suzdal topraklarında açlık meydana geldiğinde Ruslara gıda yardımı yaptı[74].

İtil Bulgar-Macar Münasebetleri

Bulgar-Macar münasebetleri Orta İtil'de Bulgar Devleti henüz kurulmadan çok önceleri başlamıştı. Bu münasebetlerin en somut delilleri arkeolojik kazılarda elde edilmiştir. Zira Bulgar boylarının Orta İtil'e göç ettiği esnada Güney Ural bölgesinde "Kuşnarensk Arkeolojik Kültürü"nü[75] meydana getiren kadim

---

[73] Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 144-148.

[74] Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 148-156.

[75] Kuşnarenkovsk kültür taşıyıcıları muhtemelen Göktürk Kağanlığı'nın kurulduğu dönemde onların hâkimiyetine girmekten kaçarak VI. yüzyılın ikinci yarısında güney Ural bölgesinin batısında ortaya çıkmışlardı. VIII. yüzyılda İk ve Beloy nehirleri arasında meskûn oldukları düşünülmektedir. Kuşnarenkovsk Arkeolojik Kültürü'nün son aşaması olarak Bolşe-Tigan Mezarlığı gösterilmektedir. Birçok araştırmacı onları Ugor göçebeleriyle özdeşleştirmektedir. Bu kültür esasen Ugor menşeli kadim Macarlar tarafından oluşturulmuştu. Onlar Peçeneklerin saldırılarından kaçarak Orta İtil bölgesine gelmişler ve burada oluşmakta olan İtil Bulgar halkının etnogenezine katkıda bulunmuşlardı, (E. P. Kazakov, "Kuşnarenkovskaya Kultura", s. 119-122); I. Fodor'a göre X. yüzyıl Macar kalıntıları ile Karpat Havzası'nın doğusundaki tüm Doğu Avrupa'daki Tankeyev tipi kalıntılar arasında çok yakın benzerlikler mevcuttur. Fodor benzerlikler konusunda şu açıklamaları yapmıştır: İlk Macarların birçoğu Ural'ın batısında yaşamışlardır, VI. yüzyılda da muhtemelen Başkurdistan'da yaşamaktaydılar. İtil Bulgarları ile Macarlar arasındaki yoğun ilişki 750'lerde İtil Bulgarları'nın kuzey kısımlarından göç edenler Kuybişev'e ulaştığında başlamıştır ve VIII. yüzyılın sonunda Macarlar güneye göç edince bitmiştir. Fodor münasebetleri şöyle özetlemektedir: "Muhtemelen Macarların ve Bulgarların yavaş yavaş olan karışımı ve kültürel etkileşimi IX-X. yüzyıllarda büyüyen "Macar Özellikleri" ile Bulgar mezarlarında yansıtılmıştır". I. Fodor, "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", s. 51; İ. Zimonyi, *The Origins of The Volga Bulgars*, s. 79.

Macarlar da aynı bölgeye göç ediyorlardı. Onların VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başında Orta İtil'de bırakmış oldukları Bolşe-Tigan Mezarlığı münasebetlerin eskiliğine işaret etmektedir[76]. Arkeologlara göre Tankeyev Mezarlığı'nda da bu etkileşim belirgin bir şekilde gözükmektedir[77].

Ne yazık ki, yazılı kaynaklarda İtil Bulgar-Macar münasebetlerinin içeriğine dair pek bilgi bulunmamaktadır. Ancak İtil Bulgarlarının Orta Avrupa'daki Macar Krallığı'nda oldukça iyi bilindiklerine dair malumat bulunmaktadır. Tatar tarihçi R. Fahrettin, hicri 287 yılında (m. 907) çıkan bir fitne sebebiyle İtil Bulgar Türklerinden bir grubun batıya giderek Macaristan taraflarında yerleştiklerini ve sonraları yerli halklarla karışarak kendi dillerini unuttuklarını belirtmiştir[78]. Esasen bu Bulgarları kabul eden Macar Kralı Taksoni idi. Kendisinin annesi de bir Hazar hatunu olmasından dolayı ülkesine Hazar Kağanlığı'nın dağılmasından sonra çok sayıda Hazar Yahudisini davet ettiği de bilinmektedir[79]. Bu bağlamda D. A. Hvolson Britanya Müzesindeki elyazmaları arasında bulunan ve kimin yazdığı bilinmeyen X. yüzyıla ait Arapça olan ve "Macar Anonim"i olarak literatüre giren kaynağa dayanarak şöyle demektedir: "Bilerler yani Biler veya Bulgar'dan gelen, Bulgar-Müslümanlar... Macar Dükü Taksoni (ö. 972 yılı) zamanında 970 yılı civarlarında Macaristan'a Müslüman İtil Bulgarları'ndan Billa ve Boksu adında iki kardeşin yönetiminde kalabalık bir grup geldi. Kısa bir süre geçtikten sonra Hasan adlı birinin yönetiminde diğer bir kalabalık grup daha geldi. Onlar dostane bir şekilde karşılanmışlardı. Onlara Tuna'nın sol kenarındaki otlak yerler tahsis edilmişti. Onlar burada Peşt şehrini kurdular. Bu Bulgarların geliş sebebinin Svyatoslav devrinde 968 yılında Bulgar ve Hazar ülkeleri üzerine Rusların yapmış olduğu korkunç saldırıları olduğundan şüphe yoktur... Bu Bulgar topraklarından göç eden Müslümanlar Macaristan'da Bilerler yani Bulgarlar, İsmailler yani Müslümanlar olarak adlandırıldılar. Onlar sonraları her türlü takip ve baskılara rağmen finans işlerini yöneten tüccarlar olarak Macaristan'da önemli rol oynamışlardır"[80].

---

[76] Bu mezarlığın definleri 50-95 cm derinliğinde dikdörtgen mezar kuyularına yerleştirilmiş olup birçoğunun başları batıya yöneltilmiştir. Kemik altlarında tabut kalıntıları, keçe parçaları, kaba dokuma, akağaç kabuğu tespit edilmiştir. Bulgarlardan farklı olarak ateşe tapma durumu kabirlerde dağılmış kömür ve kül olarak tespit edilmiştir. Definlerin birçoğunda beraberinde at kafatası, ayak kemikleri ve iskeletin kuyruk kısmı kompleksi mevcuttur. Fakat Bolşetiganlıların defin ritüelinin Bulgarların defin ritüelinden en önemli farkı göz yerine gümüş eklerle dikilmiş dokuma ya da deriden yüz kaplamalarının yani maskelerin kullanılmasıdır, bkz. E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnik", s. 158-178; Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, s. 58-76.

[77] Bkz. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, s. 87-203.

[78] Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar wa Qazan Töreklare*, s. 28-29.

[79] Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, s. 307.

[80] Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 108-109.

Ne yazık ki, Macaristan'da yerleşen bu Müslüman İtil Bulgar Türklerinin akıbetlerine dair şimdilik başka malumata sahip değiliz.

İtil Bulgar Devleti ve Moğol İstilası

XIII. yüzyılın ilk yarısında Çin'den başlayarak Macaristan bozkırlarına kadar olan engin coğrafyada Moğol istilasının dehşeti yaşandı. İtil Bulgarları da pek çok halk gibi Moğol silahlarının hedefinden kaçamadılar. Nitekim Moğol orduları XIII. yüzyılın 20'li yıllarının başlarında Orta Asya ve İran'ın istilasını tamamlayarak, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı yıkıma uğratıp zapt ettiler. 1223 yılı ilkbaharında Cebe Noyan ve Subutay'ın kumandası altındaki Moğol orduları Doğu Avrupa bozkırlarına girdiler. Azak Denizi yakınlarındaki Kalka Nehri kenarında onları durdurmak isteyen birleşik Rus-Kıpçak kuvvetlerini bozguna uğrattılar[81]. İlerleyişini sürdüren Moğol ordusu 1223 yılı sonbaharında güneyden İtil Bulgar topraklarına girdi. Savaş Samara Nehri dirseğinde cereyan etti. İbnü'l-Esir'den öğrendiğimize göre Bulgarlar Moğolların yaklaştıklarını önceden haber almış olacaklar ki, hazırlık yaptılar. Böylece Bulgarlar Moğolların geliş güzergâhı üzerine muhtelif noktalara pusular kurup, bu pusulara askerlerini yerleştirdikten sonra geri kalan kuvvetleriyle Moğollara karşı çıkıp onlarla karşılaştılar ve onları pusuya çekmeğe başladılar. Moğollar pusuya girdikten sonra Bulgarlar aniden geriye döndü ve pusudakiler de yerlerinden fırlayarak Moğolları iki ateş arasında bıraktılar. Bulgarlar her iki taraftan Moğolları kılıçtan geçirdiler. Bu bozgundan sadece dört bin civarında Moğol kurtulabildi. Bu sayede Kıpçak diyarı da Moğollardan temizlenmiş oldu[82].

Böylece yenilmez kabul edilen bu güçlü Moğol ordusu, 1223'de "ilk defa" olarak İtil Bulgarları tarafından mağlubiyete uğratılmış oldu[83]. İtil Bulgarları'nın Moğollara karşı kazanmış oldukları bu zaferin sonucunda Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesi de yaklaşık olarak 15 yıl ertelendi[84].

Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra 1229'da toplanan kurultayca Moğol tahtına oturtulan Ögedey Kağan Subutay Bahadır ve Kukday'ı Kıpçak, Saksın ve Bulgar taraflarına 30 bin askerle sefer yapmakla görevlendirdi[85]. Moğol tehlikesini iyi algılayan İtil Bulgar emiri derhal Vladimir Knezi Yuriy Vsevo-

---

[81] *Letopis Po Lavrentievskomu Spisku*, s. 423-424; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. XII, s. 346-348.

[82] İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. IX, s. 348.

[83] *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s. 453.

[84] H. G. Gimadi, "Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı", s. 189.

[85] Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, s. 21.

lodoviç ile barış yaptı[86]. 1229 yılı sonbaharında Moğol ordusu Yayık ve İtil boyunda ortaya çıktı. Moğollar Aşağı İtil boyunda Kıpçak topraklarını ve pek çok Bulgarın yaşadığı Saksın şehrini ele geçirdiler. Moğolların önünden kaçan çok sayıda Kıpçak ve Saksınlı Yayık Nehri kenarında bekleyen Bulgar öncü kuvvetlerine sığındılar[87]. İşte bu Bulgar öncü kuvvetleri Moğolları ülkenin sınırlarına yakın Kondurça, Çeremşan, İk ve Şeşme nehirlerinde yayılmış olan Bulgar ana kuvvetlerine doğru çekmek amacıyla Yayık'ı terk ettiler. Ancak Moğollar 1223 yılındaki bozgunun etkisiyle Yayık'tan daha yukarı çıkmaya cesaret edemediler[88].

Moğollar İtil Bulgar ülkesini ele geçirmek amacıyla üç yıl sonra 1232'de tekrar harekete geçtiler ve başkent Biler'e kadar ilerlediler. Ancak yüksek ve oldukça iyi tahkimatları bulunan bu şehri az sayıda bir askeri kuvvetle ele geçirmek mümkün olmadığından dolayı Moğollar kışlamak üzere geri dönmek zorunda kaldılar[89].

1235 yılında Karakurum'da Doğu Avrupa'nın kesin olarak zapt edilmesi için sefer organize edilmesi amacıyla büyük kurultay düzenlendi. Bu seferin esas amacı o zamana kadar ele geçirilemeyen Rus ve İtil Bulgar ülkelerinin zapt edilmesiydi. Bu sefere bütün Moğol prenslerinin katılması ve Cengiz Han'ın torunu Batu'nun komutan tayin edilmesi kararlaştırıldı[90].

Ciddi hazırlıklardan sonra 1236 yılı ilkbaharında kalabalık Moğol ordusu batıya doğru harekete geçti. Aynı yılın yazında Moğol ordusunun öncü kuvvetleri İtil Bulgar Devleti'nin güney sınırına ulaştı. Öncü Moğol kuvvetleri sonbahara kadar esas kuvvetlerin gelmesini beklediler. Bu arada casusları aracılığıyla Bulgar şehirlerinin savunma sistemlerini öğrenerek küçük keşif hareketleri düzenlediler.

İtil Bulgarları Moğolları geri püskürtmek için hazırlıklara başladılar. Şehirlerinin tahkimatlarını kuvvetlendirdiler ve buralara ek kuvvetler yerleştirdiler. Örneğin başkentte 50 bin civarında asker topladılar[91]. Ancak bu Moğol ordusuyla karşılaştırıldığında oldukça yetersizdi. Zira araştırmacıların tahminine göre İtil Bulgar ülkesini istilaya gelen Moğol kuvvetlerinin sayısı onlarla beraber sa-

---

[86] A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 49-50.

[87] *Letopis Po Lavrentievskomu Spisku*, s. 430.

[88] A. H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 28.

[89] *Letopis Po Lavrentievskomu Spisku*, s. 437; Letopis Po Voskresenskomu Spisku, s. 138.

[90] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 281; Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, s. 37.

[91] Moğol istilası esnasında İtil Bulgar ülkesinde bulunduğu anlaşılan Macar Keşiş Julian'ın notlarından başkentte 50 bin askerin toplandığı anlaşılmaktadır, *İz Glubini Stoletiy*, s. 151.

vaşmaya zorlanan halklarla birlikte yaklaşık 400 bin civarındaydı[92]. Üstelik durumun ciddiyetini anlayamayan ve kendi aralarındaki iç çekişmeleri sürdüren Rus knezleri de Bulgarlara herhangi bir yardımda bulunmadılar.

1236 yılı sonbaharında İtil Bulgar toprakları acımasız bir yıkıma uğradı. Moğol ordusunun önüne kim çıkarsa ya öldürüldü ya da tutsaklık altına girdi. Ortaçağ yazarı el-Cüveynî 1236 yılında İtil Bulgar ülkesinin Moğollarca zapt edilmesi hadisesini meşhur kaydında şöyle anlatmaktadır:

"Kağan (Ögedey) ikinci kez büyük kurultay düzenlediğinde henüz ele geçirilmeyen Batu'nun obasına komşu olan Bulgar, As ve Rus ülkelerinin zapt edilmesi ve imha edilmesini kararlaştırdı. Bu ülkeler tamamen zapt edilmemişlerdi ve kendi çokluklarıyla gurur duyuyorlardı. Bu yüzden O (Ögedey) Batu'ya yardım ve destek sağlamaları için Tuluy'un oğulları Mengü Han ve kardeşi Buçek'i; kendi oğullarından Güyük Han ve Kadagan'ı; diğer prenslerden Kuklan, Buri, Baydar'ı; Batu'nun kardeşleri Horda ve Tangut'u ve tanınmış emirlerden Subutay Bahadır'ı görevlendirdi. Prensler, asker ve ordularını düzenlemek için her biri kendi obalarına ve ikametgâh bölgelerine gittiler. İlkbaharda ikametgâh bölgelerinden çıktılar ve bir birlerinin önüne geçmek için acele ettiler. Prensler, Bulgar sınırları içinde (İtil Bulgar ülkesinde) birleştiler. Onların askerlerinin kalabalığından (dolayı) toprak yer inliyor ve uğulduyordu. Ordunun gürültüsü ve kalabalığından vahşi yaratıklar ve yırtıcı hayvanlar şaşkına döndü. İlk başta güç ve hücumla dünyada erişilmez bir yer ve büyük nüfusuyla meşhur olan Bulgar şehrini aldılar. Diğerlerine örnek olsun diye buradaki insanların bir kısmını katlettiler, diğer kısmını da esir aldılar"[93].

Aynı hadise "Lavrentevskaya Letopis"te ise şöyle anlatılmıştır: "(1236) O ilkbaharda doğu ülkelerinden Bulgar ülkesine gelen kâfir Tatarlar (Moğollar) meşhur büyük şehir Bulgar'ı ele geçirdiler ve onu ateşe verdiler. Büyük küçük, yaşlı genç demeden herkesi silahlarıyla katlettiler ve çok sayıda ganimet elde ettiler, şehirlerini de ateşe verdiler ve bütün topraklarını esaret altına aldılar"[94].

İtil Bulgarları'nın Moğollar tarafından 1236 yılında bozguna uğratıldığından burayı bu sıralarda ziyaret etmekte olan Macar Keşiş Julyan da bahsetmektedir: "(Moğollar) bir yıl veya biraz daha fazla bir süre içerisinde beş tane büyük pagan hanlığa hâkim oldular; Saksın, Bulgar, aynı şekilde 60 tane gayet tahkimatlı yerleşimi ele geçirdiler...".

---

[92] A. H. Halikov, İ. H. Haliullin, "Osnovnue Etapı Mongolskogo Naşestviya na Voljskuyu Bulgariyu", s. 12-13.

[93] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 281.

[94] *Letopis Po Lavrentievskomu Spisku*, s. 437.

Onun haberini verdiği sıralarda Bulgarları bozguna uğratan Moğol ordusu Rus sınırlarına yeni ulaşmışlardı[95]. Bu da göstermektedir ki, Julyan'ın haberi 1237 yılına aittir. Böylece Moğol ordusunun bir yıl boyunca İtil Bulgar Devleti topraklarını zapt etmekle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Moğollar böylece İtil Bulgar ülkesini yıkıma uğrattıktan sonra şehirlere valilerini tayin ederek geri döndüler[96]. Ülkedeki tahribat büyüktü. Nitekim Biler'de Moğol tahribatının izleri halen muhafaza edilmektedir. Şehirde yapılan arkeolojik kazılar esnasında XIII. yüzyıla ait kültür katmanında yangın izleri, kafatası ve insanın uyluk kemiği dâhil yanmış kemik kalıntıları ve Moğol usulünde kürek suretinde demirden yapılmış ok uçlarıyla karşılaşılmıştır[97]. Diğer Bulgar şehir ve köyleri de yakıp yıkılarak ıssız yerler haline dönüştürülmüştü. Bulgarların bir kısmı Moğollardan kaçmayı başararak daha tenha olan İtil'in sağ kenarındaki ormanlar ile Kama'dan kuzeye Kazan Suyu havzasına doğru yayılan toplu orman kuşağı dolaylarına kaçmışlardı[98]. Bulgarların bir kısmının da Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç'e giderek ondan yerleşmeleri için yer isteğinde bulundukları, Yuriy'in de onların İtil ve diğer bölgelerdeki şehirlere yerleştirilmelerini emrettiği bilinmektedir[99].

Sonuç olarak İtil Bulgar Devleti bağımsızlığını kaybetti. Ancak İtil Bulgarları'nın Moğollara karşı direnişleri kırk yıldan daha fazla bir süre devam etti[100].

Böylece XIII. yüzyılın ilk yarısında Avrasya bozkırları Moğol istilasının yıkıcı dehşetini yaşadı. Bu istila neticesinde İtil Bulgar ülkesi dâhil Doğu Avrupa'nın engin coğrafyasında yaşayan birçok halkın sosyal ve siyasi yaşantısı büyük değişikliklere uğradı. Moğol fatihlere karşı en büyük direnişi gösteren Bulgar ülkesinin topraklarının yer aldığı İtil boyunda XIII. yüzyılın ortalarında Altın Orda Devleti teşekkül edildi. Böylece İtil Bulgarları Cuci Ulusu'nun bir parçası haline geldi. Bu dönemde Bulgar halkının etnik yapısında bazı değişiklikler meydana geldi. Bulgarlar Deşt-i Kıpçak'ın diğer Türk kökenli halklarıyla karıştılar ve onlarla birlikte maddi ve manevi bir kültür meydana getirdiler. Cuci Ulusu'nun bütün nüfusu Tatarlar diye genel bir ad ile ifade edilmeye başlandı. Ancak, İtil Bulgarları iki yüzyılı aşkın bir süre varlıklarını muhafaza ettikleri gibi Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan Kazan Hanlığı'nın nüfusunun da ana çekirdeğini meydana getirdiler.

---

[95] *İz Glubini Stoletiy*, s. 152; Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 174-175.

[96] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 195-196.

[97] F. Ş. Huzin, "Ukrepleniya Vneşney Linii Oborony Bilerskogo Gorodişa...", s. 81, 84-85, res. 10, I.

[98] A. H. Halikov, *Mongoli, Tatari, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 74-76.

[99] Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, s. 544.

[100] Bkz. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 179-183.

İtil Bulgar Emirleri ve İdari-Askeri Teşkilat

İtil Bulgar Devleti'nin başında "Emir" veya "İlteber" unvanını kullanan hükümdarlar bulunmaktaydı. Emir, devlet yönetimi ile ilgili hususlardan mutlak sorumlu ve yegâne yetkili kişiydi. Emir'in yüksek hâkimiyetini ortaya koyan semboller mevcuttu. Örneğin İbn Fadlan Bulgar hükümdarı Almuş'un Rum dîbâcıyla örtülü tahtı üzerinde oturduğunu ve adına hutbe okuttuğunu belirtmiştir[101].

İtil Bulgar Devleti'nde eski Türk geleneklerine bağlı olarak yönetim babadan oğula geçiyordu[102]. Ancak Bulgar hükümdarlarıyla ilgili çok az malumata sahibiz. Bilinen ilk Bulgar hükümdarı Almuş bin Şılki Yıltıvar idi. O İslamiyeti kabul ettikten sonra Cafer bin Abdullah adını aldı. Onun adı 902-908 yılları arasında basıldığı bilinen ilk İtil Bulgar paralarında yer almaktadır. Onun iktidarı devrinde 922 yılında ülkeye Bağdat elçileri geldi ve İslamiyet resmi olarak devlet dini kabul edildi. Cafer bin Abdullah'tan sonra İtil Bulgar tahtına oğlu Mikail bin Cafer geçti. O da paralar bastırdı. 940'lı yıllarda İtil Bulgar Devleti'nin başında Abdullah bin Mikail bulunmaktaydı. 970-980 yılları arasına ait İtil Bulgar paralarında Mümin bin Hasan ve Mümin bin Ahmed'in adları yer almaktadır[103]. Beyhaki'nin bildirdiğine göre 1024-1025 yıllarında İtil Bulgar Emiri "Ebu-İshak İbrahim bin Muhammed B.l.t.var" idi. Maalesef bunların dışında herhangi bir tarih kaynağından başka İtil Bulgar hükümdar adlarına şimdiye kadar ulaşılamamıştır.

İtil Bulgarları'nda askeri-idari teşkilat konusunda ana kaynak olarak İbn Fadlan'ı gösterebiliriz. Onun verilerine göre Bulgar ilteberi dört beyi hâkimiyeti altına almıştı[104]. Bu beyler onun emriyle askeri kuvvetlerini toplayarak İtil Bulgar ordusuna katılıyorlardı. İlteber Almuş, ülke içinde idari ve askeri olarak tamamen hâkim durumdaydı. Almuş yalnızca devleti değil orduyu da yönetiyordu. Üstelik kendisi sefere katılmasa bile askeri ganimetlerin belli bir kısmını alma hakkına sahipti[105].

Hükümdarın hâkimiyeti yerel askeri kuvvetleri aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Boylar birliği düzeni içerisinden meydana getirilen milis kuvvetleri belli bir tarih döneminde kalelerinde hâkimiyet sağlamışlar ve kendi boylarına da-

---

101 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 49.

102 P. Golubovskiy, *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnıe Sosedi Rusi Pri Vladimir Sv.*, s. 12; S. H. Alişev, *Bolgaro-Kazanskoe i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv*, s. 44.

103 Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İtil Bulgar Emirleri", s. 231-233.

104 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 47.

105 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

yanan kuvvetlerle idareyi sağlamışlardır. Bunların birleşmesinden oluşan emirlik askeri yetkilileri asıl askeri görevleri dışında; idari-adli fonksiyonlar da üstlenmişlerdir. Bunların bir kısmı da hükümdarın sarayına girmişler ve onun sosyo-politik ve ekonomik faaliyetlerini güvence altına almışlardır. Hizmetlerine karşılık olarak devletin vergi gelirlerinin bir kısmı onlara verilmiştir[106]. Böylece yönetim teşkilatı şekillenmeye başlamıştır.

İtil Bulgarları X. yüzyılın başlarında meydana gelen ve devletin oluşması sonucunu doğuran sosyal değişimlerle birlikte artık profesyonel askerlerden oluşan atlı bir orduya sahipti[107]. Araştırmacılar oldukça haklı bir şekilde İbn Fadlan'a dayanarak Bulgar hükümdarının askeri kuvvetlerinin birleşik adının "Kuvvad" olduğunu öne sürmüşlerdir[108]. İtil Bulgar ordusunun ana askeri kuvvetleri beylerin askerleri ve hassa birlikleriydi. Askeri kuvvetlerin bir kısmı Kul Ali'nin ifadesine göre "Haşam" olarak adlandırılıyordu. Bu Selçuklularda yüksek askeri hiyerarşide sultan ve yöneticiler nezdinde hassa kuvvetlerini ifade etmekteydi. Bu kılıç ve kalem sahibi aristokrat hizmetkârlar askeri ve idari fonksiyonları ordunun yönetici kadrosunu teşkil ederek birlikte yürütüyorlardı[109].

Herhangi bir savaş durumunda devleti oluşturan boylar birleşerek genel bir ordu meydana getiriyorlar ve ülkenin savunmasını topluca üstleniyorlardı. Yazılı kaynaklar bu hususa şahitlik etmektedir[110]. İbn Rusteh İtil Bulgarları'nın bu askeri kuvvetleriyle ilgili olarak şöyle yazıyordu: "Onların hepsi de ata binerler, koruyucu zırhları ve her birinin silahları vardır"[111]. Aynı şekilde X. yüzyılda Bulgarların savaşçı karakterlerini Mesudî şöyle anlatmaktaydı: "Bulgarlar, büyük ve güçlü bir halktır. Vuruşkandır. Çevredeki halklar onlara tabidir. Bu hükümdarla birlikte Müslüman olan bir Bulgar süvarisi yüz iki yüz kâfir süvarisine karşı savaşır"[112].

İtil Bulgar ordusunun cihat amacıyla da kâfirlere karşı savaştığı bilinmektedir. Bununla ilgili en açık ifadeler "Hudûdu'l-Âlem"de mevcuttur: "Bulgar'dan 20 bin kadar atlı çıkar. Bunlar her hangi bir kâfir ordusuna karşı savaşır ve ga-

---

106 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X–Naçala XII v.*, s. 139.

107 İ. L. İzmaylov, "O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", s. 127.

108 B. D. Grekov, N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya", s. 164; A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 131, 195.

109 B. D. Grekov, N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya", s. 144-145.

110 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 84.

111 *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 294.

112 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 74.

lip gelirler", "Suvar Bulgar kıyısında bir şehirdir. Burada Bulgar halkına benzeyen ve cihat için savaşan insanlar yaşar"[113]. Aynı şekilde el-Gırnâtî de Bulgar emirinin kâfirlere saldırarak gaza yaptığını belirtmektedir[114].

Tarım ve Hayvancılık

İtil Bulgar Devleti yüksek seviyede gelişmiş bir ekonomiye sahip ortaçağ ülkesiydi. Ekonominin temelini tarım ve hayvancılık, zanaat ve ticaret oluşturmaktaydı.

İtil Bulgar köylüleri çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Genel olarak buğday, arpa, darı, mercimek ve bezelye yetiştiriyorlardı. X. yüzyıl başının Fars coğrafyacısı İbn Rusteh onlar için şöyle diyordu: "Bulgarlar çiftçi bir halktır ve her türlü tahılı yetiştiriyorlar, şöyle ki, buğday, arpa, dırı ve diğerleri..."[115]. İbn Fadlan'ın haberi de İbn Rusteh'i desteklemektedir: "Bulgarlarda buğday ve arpa bol ürün verse de darı ile at eti temel gıdalarıdır"[116]. Başka bir Arap yazar olan Gerdizi'nin XI. yüzyılda İtil Bulgar tarımıyla ilgili haberi İbn Rusteh ve İbn Fadlan'ın verdiği bilgileri tamamlayıcı niteliktedir: "Onlar tarlalarını işleyip ekerler. (Bulgarların) ziraat ve hububatları vardır. Buğday, arpa, darı, mercimek ve bunlara benzer her çeşit hububat yetiştirirler"[117].

İtil Bulgarları'nda tarımın yüksek seviyesine arkeolojik veriler de tanıklık etmektedir. Zira kazılar esnasında çok sayıda saban demirleri, pulluk parçaları, oraklar, değirmen taşları vb. ortaya çıkarılmıştır.

Bulgarlar tohumları özel olarak hazırladıkları kuyularda muhafaza ediyorlardı. Ayrıca ambarlardan da faydalanıyorlardı. Araştırmacılar İtil Bulgarları'nda tarımın yapılış şeklini şöyle ifade etmektedirler: "Bulgarlar tarlaları demir uçlu ağır sabanlar ya da ağaç sabanlarla eşmişler. Kara topraklı bozkırlarda yan tarafları biraz kıvrılmış dik üçgen biçiminde keskin ağızlı saban ile yer sürmüşler; sabanı ağaç tekerli mile yerleştirmişler; toprağın üst kısmını ve kahverengi toprağı sürmek için keskin bıçaklar kullanmışlardır. Kökleşmiş ağaçları yakıp, yeri eşip, çapalayıp, yumuşatmışlar; ekini demir oraklar ve tırpanlar ile biçmişlerdir"[118].

---

[113] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 71.

[114] Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 189.

[115] *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 294.

[116] İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

[117] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.84.

[118] R. M. Veliyev, C. A. Muhammetşin, *Büyük Bulgar*, s. 16.

Tarım ürünleri yalnızca ülkenin iç taleplerini karşılamakla kalmıyor ihraç malları olarak ta önemli yer işgal ediyordu. Örneğin Rus knezliklerine ekmek satıyorlardı. Rus kaynaklarında Suzdal topraklarında açlık olduğunda Rusların Bulgarlardan ekmek alarak hayatta kaldıkları ifade edilmektedir[119]. Aynı şekilde 1229 yılında da kıtlıktan dolayı Rusların İtil Bulgarlarından gıda yardımı aldıkları da bilinmektedir[120].

İtil Bulgar ekonomisinin önemli bir kolu da hayvancılık idi. Hayvancılık nüfusun et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamaktaydı. Hayvanların yünlerinden keçe ve kumaş elde ediliyordu. Hayvancılık sayesinde deri ve kemik işçiliği zanaatlarının ham madde ihtiyacı da sağlanmaktaydı. İtil Bulgarları inek, öküz, koyun, keçi gibi hayvanları yetiştirmekteydiler. Atlardan yük taşımacılığında, öküzlerden tarlaların sürülmesinde faydalanılmaktaydı. Atlar askeri amaçla süvarilerin ihtiyacını karşılamak için de yetiştirilmekteydi. Tavuk, ördek ve kaz gibi kümes hayvanları da yetiştirilmekteydi. İtil Bulgarları geleneksel Türk adetleri ve İslamiyet'in yasağı uyarınca kesinlikle domuz yetiştiriciliği yapmamışlardır[121].

İtil Bulgarları avcılıkla da meşgul olmuşlardır. Orta İtil boyunun geniş orman kuşağında yaşayan sincap, samur ve sansar gibi vahşi hayvanları değerli kürkleri için avlamışlardır. Bunlar kendi ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra doğu ülkelerinde oldukça talep gördüğünden dolayı ihraç ürünleri olarak da değerlendirilmiştir. Bulgar Devleti'nin hâkimiyet kurduğu coğrafya oldukça çeşitli balık türlerini barındıran İtil ve Kama nehirleri ve onların kollarının yer aldığı bir bölgede bulunması sebebiyle balıkçılık önemli bir ekonomik faaliyet alanı olmuştur. Balık ve balık ürünleri başka ülkelere ihraç edilen mallar arasında yer almıştır[122].

İtil Bulgar ekonomisinde arıcılığın önemli bir yeri bulunmaktaydı. Nitekim onların ormanlarında çok bal bulunduğunu belirten İbn Fadlan aynı zamanda Bulgarların "sücüv" denilen bal şerbetini içtiklerini söylemiştir[123]. Aynı müellifin notlarında Bulgarların yine baldan yapılan "nebîz" dedikleri ve düğünlerde içtikleri şerbetlerinden de bahsetmiştir[124]. Onun ifadelerinden bal elde etmek amacıyla yapılan arıcılığın Bulgarlar arasında oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Arıcılıktan elde edilen bal ve bal mumu iç talebi karşılamasının yanı sıra el-

---

119 Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 496.

120 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, s. 537.

121 Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 253-255.

122 Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 255-257.

123 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 50.

124 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

Belhi, Mukaddesi ve İbn Havkal gibi ortaçağ müelliflerinin kayıtlarından anlaşılacağı üzere başka ülkelere de ihraç ediliyordu[125].

Zanaat

İtil Bulgar ekonomisinde oldukça ehemmiyetli bir rolü zanaatkârlık oynamıştır. Bulgar zanaatkârlarının ürünleri yalnızca iç gereksinimleri karşılamakla kalmamış başka ülkelere de ihraç edilmiştir. Zanaatın ana kolları demircilik ve maden işlemeciliği ile alakalıdır. Ülkenin başkenti Biler bir hektarlık metalürji alanı ile dikkat çekmekteydi.

Maden işletmeciliğinde kullanılan ocakların fırınları kerpiçten yarım küre biçiminde idi. Fırınlar için havalandırma bölümleri de yapılmıştı. Bu ocaklar küçültülmüş demir cevherleri ile doldurulmakta ve odun kömürü ile işlenmekteydi. Yüksek ısı şartlarında elde edilen demir, ustaların elinde maharetle şekillendirilmekteydi. İtil Bulgar demircileri oldukça hünerli ve maden işlemeciliğinin sırlarına vakıf idi. Demirciler zanaatlarını uygularken çekiç, örs, keski, yeğe, kerpeten, balyoz ve benzeri aletlerden faydalanmaktaydılar. İtil Bulgar demircileri yaptıkları işlerin kategorisine göre belli bir ölçüde uzmanlaşmışlardı. Bir kısmı saban demiri, pulluk, tırpan ve balta gibi tarım işlerinde kullanılan aletleri üretirken, diğer bir kısmı ise savaş baltası, mızrak, kılıç, hançer, zırh vb. gibi İtil Bulgar ordusunun silah ihtiyacını karşılamaktaydı. Diğer bir gurup demirci ustası ise bıçak, makas, anahtar, kilit gibi gündelik yaşam gereçlerini üretmekteydi.

İtil Bulgarları demirciliğin yanı sıra bakır ve bronz gibi madenlerin işlenmesinde de oldukça marifetliydi. Bu madenlerden güğüm, tas, tabak, kandil, leğen, tepsi gibi gündelik yaşam gereçleri yetkinlikle üretilmekteydi[126].

İtil Bulgarları'nda kuyumculuk zanaatı mükemmel derecede bir yetkinlikle uygulanmıştır. Bulgar kuyumcuları değerli madenlerin işlenmesinin en karışık tekniklerini biliyorlardı. Mesela telkari, döküm, derin ve düz basım, kakma ve oyma tekniğini bilmekteydiler. Mücevher üretiminde başlıca olarak bakır, bronz, gümüş ve daha az olmak kaydıyla altın kullanıyorlardı[127]. Kadınların en çok beğendiği mücevherler arasında Bulgar kuyumcuların altın, gümüş ve bakırdan ürettiği hasır ve pullu bilezikler, yapma tanelerle biçimlendirilmiş küpeler, değerli taşlı yüzükler ve kolyeler bulunuyordu. Bazı yüzükler suda yüzen kuş motifliydi. Arkeolojik kazılarda serdolik, necef taşı, lazurit, kehribar gibi

---

[125] Hvolson, *İzvestiya o Hazarah*..., s.21, 24, 25, 161, 169, 181.

[126] İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 258-261.

[127] F. H. Valeyev, *Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya*, s. 52, 75.

taşlardan yapılmış süs eşyalarına da rastlanılmıştır. Kazılarda çizim levhaları da bulunmuştur. Kuyumcular bu levhalarda mücevherlere şekil vermekteydiler.

İtil Bulgar zanaatında çömlekçiliğin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bulgar çömlekçilerinin ürettikleri harikulade kap kacaklar Doğu Avrupa'nın pek çok bölgesinde rağbet görmüştür. Şehir ve köy yerleşimlerinde arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan keramikler, çömlek pişirmek için yapılmış onlarca üretim ocakları ve Doğu Avrupa topraklarında oldukça geniş bir şekilde yayılmış bu kap kacaklar Bulgar çömlekçiliğinin başarısını açıkça göstermektedir. Farklı şekilleri, tam uygun görüntüsü, zarif bezeği, iyi pişirilmesi, dış görüntüsünün göz alıcılığı Bulgar çömleklerinin diğer komşularınınkine kıyasla üstünlüğünü simgeleyen özelliklerindendi[128].

Bulgar çömlek ustaları balçıktan şekil verdikleri eşyaları kurumaya başlayınca düzgünleştirip özel fırınlarda pişirirlermiş. Bu tip ocaklar Bulgar kalıntıları arasında bulunmuştur. Çömlek ustaları temiz ve iyi ıslatılarak bastırılıp ezilen balçıktan türlü eşyalar yapıyorlardı. Çömleklerin üst kısımlarını cilalı şeritlerle ve şekillerle süslüyorlardı. Çömlek kulplarını geyik, ördek ve teke başı biçiminde yapıyorlardı. Balçıktan yapılan kap kacaklar el tezgâhlarında çevrilerek üretilmekteydi[129]. Çömlekçilerin ürettikleri mallar olarak testiler, süt kapları, güveçler, saksılar, taslar, çanaklar, kâseler, tencereler, tavalar, kandiller, çocuk oturakları ve oyuncaklar sayılabilir[130].

Bu zanaatların dışında Biler ve Suvar şehirlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan cam kapların ve pencere camlarının varlığı İtil Bulgarlarında camcılık işinin de başarıyla yapıldığını ortaya koymaktadır. Kemik işlemeciliği ve dericilik gibi geleneksel zanaatlar da İtil Bulgarları arasında oldukça gelişmiş bir seviyede yapılmaktaydı. Doğuda ve batıda "Bulgarî" adıyla ünlenen nefis işlenmiş deriler yetkin İtil Bulgar deri zanaatının ürünleri idi[131].

Ticaret

İtil Bulgarları'nın ekonomik hayatında ticaretin özel bir yeri vardı. Bundan dolayıdır ki, İtil Bulgar topraklarını baştanbaşa tüccarlar ile meskûn bir ülke olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim İbn Fadlan "Onların çok tüccarları vardır..." demekteydi[132].

---

[128] T. A. Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X–Naçala XIII vv.*, s. 25.

[129] A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar...*, s. 79; R. M. Veliyev, C. A. Muhammetşin, *Büyük Bulgar*, s. 30.

[130] F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X–Naçale XIII vv.*, s. 231.

[131] Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 262, 263, 265.

[132] Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 138.

Doğu Avrupa ile İslam âlemi ve Orta Asya arasında kavşak bölgesinde hâkimiyet sağlayan İtil Bulgarları vatanlarına yerleştikleri andan itibaren bu bölgede işlemekte olan canlı ticari faaliyetlere katılıyorlardı. Bulgarlar üç yüz yılı aşkın bir süre Hazarlar, Orta Asya, Yakındoğu, Bizans, Eski Rus knezlikleri, Avrupa ülkeleri, İskandinavya ve Kama yanı bölgeleri ile ticari münasebet içerisinde olmuşlardı. Bu ülke ve bölgelerin yanı sıra İtil Bulgar Devleti'nin ticari-zanaat merkezlerinden Ural Dağları üzerinden Batı Sibirya ve İrtiş yanına yol gitmekteydi. Zira buralarda Bulgar zanaatkârlarının üretimi olan gümüş kaplar ve süs eşyalarının yanı sıra onların aracılığıyla bölgeye getirilmiş olan eşyalar bulunmuştur[133].

Dış ticaret sayesinde devlet bütçesine önemli gelir sağlanmaktaydı. Çünkü İtil Bulgar ülkesinden geçen yabancı malların onda birine gümrük vergisi uygulanmaktaydı[134]. Ticaret organize ve amaca yönelik olarak icra edilmekteydi. Merkezi pazarlar kuruluyordu. Bu pazarlar genellikle nehirlerin suyolu üzerinde organize ediliyordu. İtil kenarındaki Aga-Bazar (Agapazar) buna iyi bir örnektir. Ticari yollar üzerine kervansaraylar da inşa ediliyordu[135]. X. yüzyıl başlarında şehirler oluşmaya ve iş kolları gelişmeye başlayınca bunun sonucunda zanaat ürünleri de ihraç edilmeye başlanıyordu. Bu ürünlerin önemli bir kısmı komşu bölge ve ülkelere rahat ve ucuz olan nehir yolları aracılığıyla ihraç ediliyordu. X. yüzyılda Kama ve İtil'in sol kenarında yani ülkenin merkezi kısmında ticari yerleşimler oluşturulmaya başlanmıştı. Şu ana kadar böylesi on kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Bunların hepsi Mayna, Utka, Bezdna ve Ahtay gibi Kama ve İtil'in kolları olan nehirlerin kenarlarında yer almaktaydı[136].

İtil Bulgarları'nın transit ticaretinde ana rolü ortaçağ dünyasında oldukça rağbet gören samur, sansar, tilki ve sincap gibi hayvanların kürkleri oynamıştır. Ortaçağ kaynaklarından bu hayvanların İtil Bulgar topraklarının yanı sıra onların hâkimiyetleri altında bulunan Burtas Ülkesi ve Kuzey bölgelerinden (İsu, Yura, Aru) Bulgar tüccarları aracılığıyla elde edilerek diğer ülkelere satıldığı anlaşılmaktadır[137]. Ayrıca Ruslar da gerek kendi topraklarından gerekse de

---

133 Bkz. A. Borisenko, Yuliy Hudyakov, "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", s. 251-255.

134 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 24; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 67; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 37; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler...*, s. 294.

135 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X–Naçalo XIII vv.*, s. 9.

136 Evgeniy Kazakov, "Rannie Torgovo-Remeslennıe Poseleniya na Volge i Kame", s. 117.

137 Bkz. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 188; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.*, s. 42-45, 62-63; V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov Otnosyaşçihsyo k İstorii Zolotoy Ordı*, T.II, s. 240.

kuzey bölgelerinden elde ettikleri değerli kürkleri Bulgar'da satmaktaydılar[138]. İtil Bulgarları sattıkları kürkler karşılığında mal muamele aracı olarak tüccarlardan madeni para almaktaydılar[139]. Elde ettikleri madeni paraları kuzey bölgelerine kürk karşılığında satmaktaydılar. Nitekim İtil Bulgarları'nın Visu bölgesine ihraç ettikleri mallar arasında burada ziynet olarak kullanılan çok sayıda Fars dirhemleri, Bizans sikkeleri, Abbasi, Samani sikkeleri ve gümüşten kaplar sayılabilir. Madeni paralar dışında İtil Bulgarları kürk elde etmek amacıyla kuzey bölgelerinde rağbet gören kılıçları ithal ediyorlardı. El-Gırnatî İtil Bulgarlarının İslam ülkelerinden ithal ettikleri kılıçları Visu bölgesinde samur kürkü ve köleler karşılığında sattıklarını belirtmiştir[140]. Bulgarların kuzey bölgelerine ihraç ettiği bu mallara elbise, kumaş, süs eşyaları, yiyecek erzakları, çömlek ve metal kaplar da dâhildi[141]. Nitekim Kama'nın yukarı taraflarında bugünkü Perm bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılarda İtil Bulgarları'na ait çok sayıda eşya bulunmuştur. Bu bölgede Visu ülkesi yer alıyordu ki, İtil Bulgarları'nın burada ticari koloniler de kurduklarını kanıtlayan arkeolojik veriler oldukça fazladır[142].

İtil Bulgarları doğu ile kuzey bölgeleri arasında yapılan ticarette arabulucu vaziyetteydiler. Bu konumlarını tamamen hâkimiyetlerinde tutuyorlardı. Bundan dolayı hiçbir şekilde doğulu tüccarların kuzey bölgelerine girmesine müsaade etmiyorlardı[143]. Böylece doğulu tüccarlar ile kuzey bölgeleri arasında arabulucu konumlarını muhafaza ederek muazzam gelir sağlıyorlardı.

İtil Bulgarları'nın doğu ile olan yoğun ticaretinde kürk dışında köleler de önemli rol oynamaktaydı. İbn Rusteh Ruslardan bahsederken bu konuda şöyle demekteydi: "Onlar Slavyanlar üzerine saldırılar düzenliyorlar, onlara gemilerle yaklaşıyorlar, sahile çıkıyorlar ve halkı esir alıyorlar ve sonra onları Hazarlar ve Bulgarlara yolluyorlar ve orada satıyorlar"[144].

İbn Fadlan da Rusların para kazanmak için Bulgarlara köleler getirdiklerini belirtmiştir[145]. İtil Bulgarları Ruslardan satın aldıkları bu kölelerin büyük ço-

---

138 *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler...*, s. 120.

139 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s.24-25; Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.*, s. 34; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 294.

140 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovıe Sistemı IX-Naçala XIII Vekov*, s. 51-52.

141 F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X–Naçale XIII vv.*, s. 241.

142 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.:Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naseleniye" s. 141.

143 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 43.

144 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 35; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler...*, s. 296.

145 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 67.

ğunluğunu Orta Asya ve İslam ülkelerine ihraç ediyorlardı[146]. İtil Bulgarları'nın Orta Asya'ya ihraç ettikleri malların en detaylı listesini ise X. yüzyıl sonları yazarı el-Mukaddesi vermektedir: "Harezm'den alınan ticari mallar şunlardı: samur, sincap, kakım, ağaç sansarı, zerdeva, tilki ve kunduz kürkü; keçi postu, balmumu, ok, iri balık, şapka, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz hayası, telatin (kehribar), bal, fındık, pars, kılıç, örme zırh gömlek, kalenc ağacı (huş, akağaç), Slav köleler, koyun, sığır. Bunların hepsi Bulgar'dan ithal edilmektedir"[147].

İtil Bulgar Şehirleri

1235 yılında Orta İtil boyunda bulunan Macar keşiş Julian İtil Bulgar ülkesini "zengin şehirleri ile büyük ve kuvvetli bir hanlık" olarak nitelendirmiştir[148]. İtil Bulgar Devleti X-XIII. yüzyıllarda gerçekten de şehirler ülkesi olarak ünlendi. Nitekim arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan İtil Bulgar ülkesinin çeşitli bölgelerine dağılmış yerleşim yerlerinin sayısı 170'i aşmıştır. Elbette onların hepsini gerçek bir şehir olarak nitelendirmek doğru değildir. Onlardan birçoğu iki üç hektardan fazla olmayan alanları ile askeri birer kale niteliğindeydi. Oysaki gerçek şehirler büyük tahkimatları, zanaat ve ticaretle uğrasan ahalileri ile büyük bir çevrenin idari ve kültürel merkezi konumda olanlardı. Bu tip şehirlerin yerleşim alanları onlarca hektar idi. Bu şehirlerin merkezinde devletin yönetim işi ile mükellef olan yüksek rütbeli memurlar zenginler ve asilzadeler oturmaktaydı. Mescitleri ve medreseleri bulunan bu şehirlerin ticari pazarları farklı şehir ve ülkelerin tüccarlarının buluşma noktasıydı[149].

Büyük Bulgar şehirlerinde merkezi kısımdan uzakta zanaat erbaplarının yerleştiği alanlar mevcuttu. Bu tarz şehirler arasında en önemlileri Biler, Bulgar, Suvar ve Cüketav idi.

Biler

Bugünkü Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Aleksiyevsk Rayonu'nun Biler köyü yakınında kalıntıları bulunan eski Biler şehri, İtil'e dökülen Büyük Çeremşan Nehri'nin kolu olan Küçük Çeremşan'ın havzasında bulunmaktadır. Şehrin arkeolojik kalıntıları Bulgar'a 100 km, Suvar'a ise yaklaşık 80 km uzaklıkta yer almaktadır[150].

---

146 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 42.

147 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 181; Barthold, *Soçineniya*, T. II, s. 253.

148 *İz Glubini Stoletiy*, s. 151.

149 Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti...*, s. 237.

150 F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X–Naçale XIII vv.*, s. 80.

Moğol istilası öncesinde yazılan hiçbir yazılı kaynakta Biler şehri bu adıyla anılmamaktadır. Yalnızca tek bir kaynak "Macar Anonimi" Arpad'ın torunu Tokşan'ın hükümdarlığı zamanında Bulgar topraklarından gelen Bulgar-Müslümanları anlatırken onlardan "Bilerliler" diye bahsetmektedir[151]. Plano Karpini de Moğol istilasından sonra 1246 yılında Doğu Avrupa'yı boydan boya geçtiğinde İtil boyu Bulgar Devleti'nde yaşayanları "Bilerler" diye adlandırmaktadır[152].

Biler eski Rus kroniklerinde "Velikiy Gorod" yani "Büyük Şehir" olarak adlandırılmıştır[153]. Biler gerçekten de ortaçağın en büyük şehirlerinden biriydi. Zira şehrin alanı neredeyse 800 hektardı. Suzdal, Vladimir, Kiev, Çernigov gibi Rus şehirlerinden ve Paris, Milan, Londra gibi Batı Avrupa şehirlerinden daha büyüktü[154]. Bundan ötürü Ruslar Biler'i "Büyük Şehir" olarak nitelendirmiş olsalar gerek.

Araştırmacıların tespitine göre Biler şehri XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtil Bulgar Devleti'nin başkentliğini yapmıştır[155]. Başka bir görüşe göre ise Biler ilk İtil Bulgar şehri idi ve X. yüzyılın başlarında başkent olarak inşa edilmişti[156].

Savunma tahkimatları Biler'i iç ve dış şehir olmak üzere ikiye ayırmıştır. İç şehirde Bulgar Emiri ve yakın akrabaları, üst düzey bürokratlar, yüksek din adamları, zengin tüccarlar ve onların hizmetkârları yaşamaktaydı. Bundan dolayı burada çok sayıda taş ve kerpiçten yapılmış güzel binalar bulunmaktaydı. Bunlar arasında merkezi ısıtma sistemiyle yapılan hamam dikkat çekicidir[157].

Biler şehrinin iç kısmının merkezinde hafif ağaç duvarlarla çevrili Bulgar emirinin sarayı ve diğer idari binalar yer alıyordu[158]. Ülke yönetimi buradan gerçekleştiriliyordu. Tüccarlar ve elçiler buraya geliyorlar, uzak İran'da inşa edilen mescitlere harcanan vergiler bile buraya akıyor, askeri istila girişimlerine mukavemet ve devletin savunması buradan organize ediliyordu[159].

Emirin sarayının yakınında büyük bir mescit bulunmaktaydı ki, bu Tataristan topraklarındaki en eski mescit idi. Onun en eski kısmı X. yüzyılda ağaçtan

---

151 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 108-109.

152 *The Texts and Versions of John De Plano Carpini and William De Rubruquis*, s. 60

153 Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 503, 505.

154 *İstoriya Tatarstana*, s. 44.

155 S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, s. 124-126; R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljsloy Bulgari*, s. 62.

156 A. H. Halikov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", s. 93; F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 131.

157 F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov", s. 169.

158 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 56.

159 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar ...*, s. 67.

inşa edilmişti. Sonraları bu mescide beyaz taştan bir bina ve minare daha eklenilmiştir. Bulgar zanaatkârlarının yanı sıra yakın doğulu inşaat ustaları da bu mescidin yapımına katıldığı tahmin edilmektedir. Mescidin yakınında kerpiç bir ev ve yaklaşık 50 Müslüman insanın gömülmüş olduğu mezarlık arkeologlarca ortaya çıkarılmıştır[160].

Biler şehrinde iki gözlü (izbe-gölgelik) ve üç gözlü (izbe-mahzen-gölgelik) yapılar ve bodrumlu evler arkeologlarca tespit edilmiştir. Bu konutların bodrum kısımlarında ısıtma sistemi ve ocak bulunmamıştır. Şehrin merkezi kısmında yer alan bu evlerde yönetici zadegâna hizmet veren insanlar yaşamaktaydı[161].

Dış şehirde kütüklerden yapılmış evlerde genel olarak zanaatkârlar ve küçük tüccarlar yaşamaktaydı. Bunların dışında çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri de burada yaşamaktaydılar. Dış şehirde ayrıca yazlık evler, bahçeler, bostanlar ve hatta şehirlilerin tarlaları bulunmaktaydı. Biler şehrinde bir kervansaray da bulunmaktaydı. Bu şehrin önemli bir ticari merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Kervansaray binası iç taraftan harç ile sıvanmış, döşemesi de kireçle kaplanmıştı. Döşeme altına girift ısıtma şebekesi pişmemiş kerpiçten yapılmıştı. Kervansarayın konuk hanesi meşe direklerinden yapılan yüksek çitlerle çevrilmişti. Konuk hanesinin önü tuğla kırıkları ve ufak taşlarla döşenmişti. Oldukça yakınına su almak için kuyu açılmıştı[162].

Rus kroniklerinin haberine göre 1229 yılında Biler'de yani "Büyük Şehir"de Avraam diye biri Bulgarlar tarafından katledildi. Zira Avraam adlı Hıristiyan keşiş dinini terk etmesi konusunda Müslüman Bulgarlar tarafından zorlanmış fakat o bunu reddetmişti. Bu yüzden de katledilmişti. Onu şehirdeki Hıristiyan mezarlığına gömmüşlerdi. Bu olaydan bir süre sonra şehirde devasa bir yangın çıkmış ve onun (Avraam) kanı için tanrının yardımıyla birkaç gün içerisinde neredeyse bütün şehir yanmıştı. Şehir bundan sonra küçülmüştü[163].

Bulgar

Günümüzde harabeleri Tataristan Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinde yer alan Bulgar şehri İtil'den 6 km, Kama'nın ağzından da 30 km uzaklıktadır[164]. Şehrin tahkimatlarla çevrili olan alanı 380 hektar olarak tespit edilmiştir[165].

---

160 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 92.

161 R. F. Şarifullin, "O Rannih Jilişçah Voljskoy Bulgar (X - Naçalo XIII vv.)", s. 73.

162 R. M. Veliyev, C. A. Muhammetşin, *Büyük Bulgar*, s. 59.

163 *Letopis Po Lavrentievskomu Spisku*, s. 430. Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, s. 537.

164 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 117.

165 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 120.

Bulgar ortaçağın en meşhur Türk şehirlerinden biriydi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud Bulgar şehrinden söyle bahsediyordu: "Bulgar herkesçe tanınmış olan bir Türk şehridir"[166]. Bulgar'ın kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak arkeolojik verilere dayanarak Bulgar'ın IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyılın başlarında şekillenmeye başladığını ifade etmek mümkündür[167].

S. M. Şpilevskiy'e göre Bulgar şehri X. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin ilk başkentiydi. XII. yüzyılın ikinci yarısında değişen sosyo-ekonomik ve askeri-politik şartlardan dolayı başkent Çeremşan Nehri kenarındaki Biler'a taşındı. Fakat Bulgar 1236'daki Moğol istilasından sonra başkent olma statüsünü tekrar elde etti[168].

Bazı araştırmacılar Bulgar şehrinin adının XI. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin hükümdarlığını yapan İbrahim Han'ın adından geldiğini düşünmektedir[169]. Bu düşüncenin kaynağı Rus kronikleri olsa gerektir. Zira Rus kroniklerinde Bulgar şehri "Bryahimov" yani "İbrahimov" olarak geçmektedir[170].

Bulgar şehrinin kalıntılarından küçük minare, kara, ak ve kırmızı binalar, han türbesi, büyük mescit, taş mezar anıtları ve diğer yapıların kalıntıları günümüze kadar muhafaza edilmiştir[171]. Bu eserlerin hepsinin Moğol istilasından sonra XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir[172].

Arkeolojik kazılardan Bulgar şehrinin X-XII. yüzyıllarda büyük bir zanaat merkezi ve başkent konumunda olmadığı, fakat Orta İtil boyunda transit ticaret yolunun üzerinde bulunması sebebiyle ülkenin başlıca ticari merkezi konumunda olduğu anlaşılmaktadır[173]. Nitekim Bulgar yakındalarında yer alan Aga-Pazar ülkenin başlıca ticari limanı pozisyonundaydı. Burada bir kervansaray ve ticari malların muhafaza edilmesi için özel binalar bulunmaktaydı. Şehirde zanaatkârlar ve tüccarlara hizmet eden insanlar yoğunluktaydı[174].

---

166 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, s. 456.

167 A. J. Yakubovskiy araştırmasında Bulgar'ın temellerinin 922-923 yahut 924 yıllarında atıldığını iddia etmektedir: "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", s. 294.

168 Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, s. 124-126.

169 A. H. Halikov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", s. 96; R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljsloy Bulgari*, s. 62.

170 Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 503.

171 Nadir Devlet, "İslamiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar", s. 327-334.

172 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 117-120.

173 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 126.

174 *İstoriya Tataristana*, s. 46.

Suvar

Suvar şehrinin yıkıntıları XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Şehabettin Mercanî tarafından keşfedilmiştir. Mercanî, Kazan vilayetinin Spassk bölgesinin Kuzneçih Köyü yakınlarındaki toprak setli tahkimatların bulunduğu yerin Suvar olduğunu tespit etmiştir[175].

İtil Bulgar Devleti tarihinde Suvar şehrinin önemi kendisini bölgedeki diğer şehirlerden ayıran büyük yerleşim alanının yanı sıra ekonomik, kültürel ve siyasi açılardan önemli bir merkez olmasıydı[176]. Nitekim Suvar neredeyse kurulduğu andan itibaren ülke sınırlarının dışında X. yüzyıldan itibaren tanınmaya başlamış ve kuzey halklarıyla ticari münasebetleri genişletmeyi planlayan Arap tüccar ve seyyahlarının dikkatini çekmiştir. X. yüzyıl Arap müellifi el-Belhi Suvar şehriyle alakalı olarak şöyle yazmaktaydı: "Bulgar hem ülkenin adı hem de şehrin adıdır. Orada yaşayanlar İslam'a bağlıdırlar. Orada (Bulgar) büyük bir mescit vardır. Bu şehirden uzak olmayan bir yerde Suvar diye başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescit vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfus sayısının on bin kişiyi aştığını söyledi. Evler ağaçtandır ve kış konutları olarak kullanılmaktadır; insanlar yazın ise keçe çadırlara taşınırlar"[177].

El-İstahri ve el-Mukaddesi'nin eserleri ile "Hudûdu'l-Âlem"de yer alan Suvar şehriyle alakalı bahisler el-Belhi'ye dayanmakta ve onun haberinin benzerleri olarak dikkat çekmektedir. XIII. yüzyıl yazarları Zekeriya Kazvini, Yakut ve Fahreddin Mübarekşah ile XIV. yüzyıl yazarı Hamdullah Kazvinî Suvar şehriyle alakalı herhangi bir yeni bilgi vermemektedirler. Onların haberleri kendilerinden önceki yazarların rivayetlerine dayanmaktaydı. Rus kroniklerinde ise Suvar şehrinin adı geçmemektedir[178].

Suvar hakkında kısa bir bahis Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunda da yer almaktadır. Kağan Yusuf X. yüzyılın ortalarında Endülüs Halifesi III. Abdurrahman'a yazdığı mektupta Suvarların kendisine haraç ödediklerini ve hizmetinde olduklarını belirtmiştir[179]. El-Gırnâtî ise Suvar halkının Hazar şehri Saksın'da oturduklarından ve kendilerine ait bir mescitlerinin bulunduğundan bahsetmektedir[180].

---

175 Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l Ahbar...*, s. 91.

176 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 147.

177 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah...*, s. 82.

178 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 148.

179 P. K. Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s. 88-89.

180 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 187.

Suvar şehriyle alakalı nümismatik materyaller de bulunmaktadır. İtil Bulgar hükümdarları Talib bin Ahmed ve Mümin bin Ahmed adına Suvar'da basılan paralar dikkat çekicidir. Bu paralar üzerindeki verilere dayanarak araştırmacılar Suvar'ın X. yüzyılın sonlarına kadar ayrı bir beylik ya da hâkim bir devlet olduğunu tahmin etmektedirler[181]. Suvar şehri 1236 yılındaki Moğol saldırısından sonra da var olmaya devam etmiş ve son olarak XIV. yüzyılda önemini kaybetmiştir[182].

Suvar şehrinin kalıntıları şu anda etrafı yaklaşık 4,5 kilometreyi aşan kuvvetli surları ve yıkıntılarıyla dört köşeli şekilde muazzam bir alanı kaplamaktadır. Arkeolojik kazılar neticesinde şehrin surlarına ait kütüklerle bir birinin ucuna bağlanmış duvar kalıntılarının muhafaza edildiği anlaşılmıştır. Suvar'da kale duvarları boyunca bir birinden belli mesafe uzaklıkta askeri kuleler bulunmaktaydı. Surların yüksekliği yaklaşık 5 metre idi[183]. Kazı çalışmalarında Suvar şehri surlarının 4x5 metrekarelik birbirine yakın yerleştirilen tomruklardan yapılmış olduğu anlaşılmıştır. İçerden tomrukların arasına sıkıştırılan balçık ve kırılmış tuğlalar doldurulmuştu. Duvarlar boydan boya askeri kulelerle pekiştirilmişti. Şehrin çevresine derinliği 4-5 metreye varan hendekler kazılmıştı[184].

Suvar şehrinde kerpiç ve ağaçtan olmak üzere iki tip ev şekli bulunmaktaydı. Evler kemerli ve silindir şeklinde sobalarla ısıtılıyordu. Evlerin etraflarında tahıl ve erzak ambarı olarak kullanılan kuyular ve çeşitli şekillerde mahzenler bulunmaktaydı. Bu yapıların olması, şehir halkının bolluk içinde müreffeh yaşadıklarına delil teşkil etmektedir. Suvar şehrinin aristokratik merkezi kısmında X-XI. yüzyıllarda inşa edilmiş temeli üzerinde kolonlarıyla ve yer altı ısıtma sistemiyle iki katlı kerpiç bir bina keşfedilmiştir. Kazı çalışmalarında binanın altında su boruları olduğu da ortaya çıkarılmıştır. Bina şehir kalıntıları üzerinde 1 m yüksekliğindeki tümsekler üzerinde yer almaktaydı. Binanın kulesi de bulunmaktaydı. İç tarafı sıva ile sıvanmıştı. Binanın etrafı kalın tuğlalı hisarlarla çevrilmişti. Bu bina gerçek bir saraydı. Binanın giriş kısmı sivri kavisli dar pencereli ve renkli çinilerle dekorlanmış kemerli kapısıyla güzel şekilde süslenmişti. Bu bina bilimsel ve popüler literatürde "Suvar Sarayı" adıyla bilinmektedir[185].

---

181 A. G. Muhamadiyev, *Drevnie Monetı Povolj'ya*, s. 113.

182 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskie Pamyatniki...*, s. 121.

183 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskie Pamyatniki...*,s. 149-150.

184 R. M. Veliyev, C. A. Muhammetşin, *Büyük Bulgar*, s. 55.

185 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 150.

Suvar 1236 yılında Moğol istilası esnasında diğer Bulgar şehirleri gibi büyük bir yıkıma uğradı. Suvar şehrinin tahribatını arkeolojik veriler ortaya koymaktadır. Şehrin XII-XIII. yüzyıllara ait kültür katmanı çok sayıda yıkık bina, yakılmış ahşap ev ve Utka Nehri tarafındaki tahkimatların yıkıntı kalıntılarını ihtiva etmektedir[186]. Bu da Moğolların Suvar şehrinde yapmış olduğu yıkımı gözler önüne sermektedir. Muhtemelen Moğol istilasından sonra Suvar ekonomik ve siyasi önemini de kaybetti.

Cüketav

İtil Bulgar Devleti'nin en büyük şehirlerinden olan Cüketav'ın arkeolojik kalıntıları Kama'nın sağ kenarında bugünkü Tataristan Cumhuriyeti'nin Çistopol şehrinden yaklaşık 3 km batıda yer almaktadır. Maalesef Cüketav şehriyle alakalı olarak yazılı kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Ancak önemli bir ticaret merkezi olduğu anlaşılan Cüketav'ın X. yüzyılın ortalarında kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu görüşü şehirde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen Saltovo-Mayatsk tipi alçı keramik kalıntıları ve X. yüzyılın ilk yarısında basılmış gümüş dirhem kalıntıları desteklemektedir[187].

Cüketav'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kuru kap kacaklar, demir ok uçları, silindir şeklinde Bulgar tipi anahtarlı kilitler, serdolik ve camdan küresel ve piramitsel gerdanlık boncukları, lazuritten yapılmış küpeler ve benzeri envanterler Moğol öncesi dönemin İtil Bulgar sanatını simgelemektedir. Ayrıca Cüketav şehrinde Moğol öncesi döneme ait kerpiçten ve yarı kerpiçten evler ile tahıl ambarları da ortaya çıkarılmıştır[188].

Cüketav 1236 yılında Batu Han idaresindeki Moğol ordularınca zapt edilen büyük İtil Bulgar şehirleri arasında bulunmaktaydı[189]. Bundan sonra şehrin Altın Orda Devleti döneminde oldukça geliştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Cüketav uluslararası önem kazanmıştır. Bu durumu XIV. yüzyılda yapılmış eski dünya coğrafya haritaları ortaya koymaktadır. Mesela 1375 yılına ait Katalan Atlası'nda İtil Nehri'nin sol kenarında yani Kama Nehri kenarında "Fachatim ve Sacetim" adıyla tasvir edilmiştir. Fransisko ve Dominik Pizzigani kardeşler tarafından oluşturulan 1367 yılı haritasında Cüketav'a yer verilmiştir[190]. Cüketav Rus kroniklerinde ise "Jukotin" olarak adlandırılmıştır. Rus kroniklerinde

---

186 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 53.

187 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 157.

188 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 157-158.

189 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, s. 544.

190 F. Brun, "Peripl Kaspiyskogo Morya po Kartam XIV Stoletiya", s. 2.

Cüketav şehrinden XIV. yüzyılın ortalarından başlayarak birkaç defa bahsedilmektedir[191].

Cüketav şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen Cuci paraları, altından kuyumculuk işleri, inci taneleri, demir kristali, 1340/1341 yılında basılmış Hindistan sultanlarına ait iki altın dinar gibi materyallerin birçoğu XIII-XIV. yüzyıllara aittir[192]. Bundan dolayı Cüketav şehrinin daha çok Altın Orda Devleti döneminde önem kazandığını düşünmek mümkündür.

İtil Bulgarları'nda Kültürel Hayat

İtil Bulgarlarının kültürünün gelişiminde Müslüman ülkelerin büyük tesiri oldu. Zira bilimin, eğitimin ve edebiyatın gelişmesine yardım eden İslamiyet tam da bu ülkelerden İtil Bulgarlar topraklarına girdi.

Henüz X. yüzyılın başlarında Bulgar şehir ve köylerinde mescitlerin yanı başında medreseler ve mektepler bulunmaktaydı[193]. Bu mekteplerde dini eğitimin yanı sıra, eski runik yazının yerini alan Arap yazısı öğretilmekteydi. Semerkant'tan getirilen kâğıt üzerine Arap alfabesi kullanılarak yazı yazılmaktaydı. Bulgar şakirtleri Orta Asya'nın Buhara, Semerkant gibi şehirlerinde dönemin meşhur âlimlerinden yüksek eğitim alabilmekteydiler. Bulgar âlimlerin kendileri de oralarda eğitim vermekteydiler.

İslamlaşma ile birlikte İtil Bulgar ülkesinde dünyevi ilimler de gelişti. Matematik, astronomi, kimya, tıp, coğrafya, tarih, retorik ve ahlak bilimlerinde Bulgar âlimleri oldukça meşhur oldu. Birçok İtil Bulgar âlimi Buhara, Semerkand, Nişabur, Belh, Bağdat, Merv, Gazne v.b. büyük İslam şehirlerindeki medreselerde yetişmişlerdi. Bunlara en güzel örnekler olarak, Irak'ta Musul Medresesi'nde okumuş Taceddin el-Hasan bin Yunus el-Bulgarî; doğu ülkelerinde eğitim alan ve "Kitab şerh adab es-Sahayif" adlı bir eser telif etmiş, ayrıca ünlü Türk bilgini Katip Çelebi'nin anlattığına göre, cedel ilmine dair "Fusul en-Nasafi" adlı esere şerhler yazmış olan ansiklopedici âlim Burhaneddin İbrahim bin Yusuf el-Bulgarî; Bulgar kadısı olan ve gerek Bulgar gerekse de Nişabur âlimlerince yetiştirilen ulemadan Abu'l-Ulâ Hamid bin İdris el-Bulgarî (1106 yılında halen yaşamaktaydı) ve ünlü devlet adamı Gazneli Sultan Mahmud'un hocası ve şeyhi olan Hoca Ahmed Bulgarî'yi gösterilebiliriz[194].

---

[191] *Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu*, s. 232; *Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku*, s. 11, 61; *Vologodsko-Permskaya Letopis*, s. 178.

[192] F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod...*, s. 154-157.

[193] *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler...*, s. 294.

[194] G. M. Davletşin, "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", s. 561-562; ayrıca bkz. Şehabeddin Merca-

XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgarları arasında tarihçiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Onlardan biri "Tevarih-i Bulgar" eserini yazan Bulgar Kadısı Yakub bin Numan'dı. El-Gırnatî'nin sözlerine göre o hicri 450 yılında (1058/59) doğmuştur[195]. Yakub bin Numan Kur'an ve hadisleri yorumlayarak pek çok eser yazan ünlü Nişaburlu ilahiyatçı Ebû'l Meali Abdülmelik bin Ebu Muhammed el-Cüveynî'nin (1028-1086) takipçisiydi[196].

İtil Bulgar ülkesinde eğitim alarak yetişen insanlar doğu ülkelerinde "el-Bulgarî" mahlasıyla tanınmaktaydılar. Bunun dışında diğer doğu ülkelerinde ve şehirlerinde yetişen Bulgar âlimler de bu mahlası taşımaktaydılar. Nitekim Buharalı âlim Gubaydulla Sadr eş-Şariga bin Mesud, Hasan Bulgarî adlı kişiden "şeyhimiz Hasan Bulgarî" olarak bahsetmektedir[197].

Moğol öncesi Bulgar âlimleri ve onların çeşitli bilim dallarında yazmış oldukları eserlerinden çok geniş bir coğrafyada kültürel temaslar sağladıklarını ve ülkede bilimsel düşüncenin oldukça gelişmiş olduğunu anlamaktayız. Moğol öncesi İtil Bulgar kültürel hayatının haritası esaslı bir şekilde matematik, kimya, tıp, coğrafya, tarih, astronomi ve diğer dünyevi bilimlerin varlığını kanıtlayan arkeolojik, folklorik ve diğer kaynakları tamamlamaktadır[198]. Bulgarlar tüm bunların yanı sıra edebi eserler de yazıyorlardı. XII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve eser veren Bulgar şairi Süleyman bin Davud Saksınî-Suvarî'nin doğduğu yerin tabiatına, Bulgar kızlarının güzelliğine methiye söyleyen şiirleri zamanımıza kadar ulaşmıştır. Meşhur Bulgar şairi Kul Ali'nin 1212 yılında yazmış olduğu İslam medeniyeti altın mirasına giren tanınmış "Kıssa-i Yusuf" veya "Yusuf ile Züleyha" adlı eseri, XIII. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. Kul Ali kendi eserinde saf muhabbet, sevgi, dostluk, kardeşlik, barış, iman zenginliği gibi düşüncelere üstün değer vermiştir. Onun eserinde Züleyha'nın Yusuf'a olan aşkı bilinenin aksine temiz ve mükemmel bir sevgi olarak anlatılmıştır[199]. Onun bu eserini İtil Bulgar edebiyatının ulaşmış olduğu zirve noktası olarak tanımlamak mümkündür.

---

nî, *Müstefadü'l Ahbar*..., s. 108-114; Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 21; Ahmet Temir, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", s. 505-506; Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, s. 53 .

195 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, s. 191.

196 G. M. Davletşin, "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", s. 562.

197 G. M. Davletşin, "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", s. 562.

198 R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya*, s. 66.

199 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskie Pamyatniki*..., s. 86.

Hazarlar

Osman Karatay*

Etnik Kökler

Hazarların kökenini çalışırken, alışıldık üzere eski kaynaklardaki atıflar veya kaynaklardaki eskiye yönelik atıfları tahlilden ziyade, bir yöntem farkıyla olgulardan gitmek daha isabetli olabilir. Çünkü mevcut durum onları Hazar kelimesinin bir ihtimal geçtiği ilk yer olan Uygur dünyasında aramanın ötesine gidememiştir. Olguyu bütün içinde görebiliyoruz ve şu önermelerle bir mantık kümesi oluşturabiliyoruz: Hazar hanedan değil, bir etnik topluluğun ismidir. Batı Göktürk/On-Ok boyları içinde Hazarlara rastlanmıyor. Hazar ve Savar kelimeleri aynı veya çok yakın şeyleri ifade ediyor gibidir.

Hazarların etnik bir topluluk oluşunu bu çalışmanın sonuna kadar alıntılayacağımız tüm kaynaklardaki atıflar göstermektedir. Ortaçağ kaynaklarında bir Karahanlı (Afrasiyablı?, Tabgaçlı?) veya Selçuklu halkından asla bahis bulunmazken, Hazar'dan bir millet olarak bahsedilir. Zaten Hazarlardan ilk bahisler, aynı adlı devletin kurulmuş olabileceği zamandan çok önceye gider. Bu konuda öncelikle Hazarların kendi kaynaklarına başvurmalıyız. 960'ların başında İspanya'ya cevabi bir mektup yazan Hazar Kağanı Yusuf, şecere kitaplarında soylarının şöyle yazıldığını belirtir: "Sen mektubunda bizim hangi halktan, hangi boy ve kabileden geldiğimizi soruyorsun. Biz Togarma'nın oğlunun oğullarından, Yafes'in oğullarından (geliyoruz). Bizim atalarımızın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bulduk, onların adları şöyledir: Birincisi Agiyor/Aviyor, (sonra) Tiras/Turis, Avar/Avaz, Ugin/Uguz, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur/Yanur, B-l-g-d/B-lg-r, Savir/Savar. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz;

* Ege Üniversitesi.

bu (oğulların) yedincisidir"[1]. Görüldüğü gibi, Hazar ismi o zamanın Avar, Oğuz, Bulgar ve Savar gibi Türk boylarıyla aynı nitelikte ve denklikte bir topluluk olarak sayılıyor.

Ayrıca aynı dönemden bir başka Hazar mektubunda, Yahudiler bu ülkeye ilk göçtüklerinde devletin ve hükümdarın bulunmadığı, ama Hazar halkının orada yaşadığı anlatılır: "Ermenistan'dan ve babalar(ımız) onların önünden kaçtı... (çünkü) putperestlerin boyunduruğuna dayanamıyorlardı. Ve (Hazar halkı) onları kabul etti (zira) Hazar (halkı) önceden Tevratsız idiler. Nasıl ki (onların komşusu Ermenistan da) Tevrat'sız ve Tanah'sız kalmıştı. Ve memleketin sakinleriyle evlendiler (ve onlarla karıştılar). Onların amellerini öğrendiler ve onlarla birlikte (sürekli savaşmaya) gittiler. (Ve) onlar (bir) halk oldular. Sadece sünnet akdine riayet ediyorlardı. Ve (birazı) Sabbat'a riayet ediyordu. Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu. Sadece savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı"[2]. Böylece Hazar Devleti'nin kuruluş arifesini anlatan metinleri de vermiş olduk.

Batı Göktürk halkı kuşkusuz sadece On-Ok'lardan, isimleri Çin kaynaklarında verilen on tane boydan oluşmuyordu. Sadece Kafkasların kuzeyindeki düzlüklerde en az yarım düzine halk Göktürk bağımlısıydı. Sonraki Oğuz oluşumunun atası olarak görmemiz gereken Orta Asyalı On-Ok'lar, doğudaki beş Tu-lu ve batıdaki beş Nu-shih-pi boyundan oluşuyordu,[3] ama hiçbirinin ismi Hazar'ı çağrıştırmaz. Zaten On-Ok birliğinin ortaya çıktığı günlerde, VII. yüzyılın ilk yarısında Hazarlar İtil'in batısındaki bir halk olarak çoktan tarihte görünmeye başlamışlardı. Bu şekilde Orta Asya bağlantısının olmayışı belki işimizi kolaylaştırmaktadır. Böylece, Göktürk çağında Uygurların da mensubu bulundukları Güney Sibirya kuşağını tutan büyük T'ieh-le boy birliği içinde arama yapmak zorunda kalıyoruz. Çin kaynakları Uygurların has boylarından birini Ko-sa olarak verirler[4]. Gerçek Hazar'dan bahseden Çin kaynaklarında da isim T'u-küe Ho-sa (Türk Hazarlar) veya K'o-sa T'u-küe (Hazar Türkleri) şeklinde yazılır[5]. Bu ikisi-

---

1 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, kısa nüsha s. 74, uzun nüsha s. 91. Boy isimlerindeki ikinci biçimler Uzun Nüsha'daki yazılışı temsil eder. Hazarlar başka şecerelerde de sayılır. Bir incelemesi Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 77-78'de bulunabilir.

2 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 4-5.

3 Golden, *Türk Halkları*, s. 160.

4 Chavannes, *Çin Kaynakları*, s. 136.

5 Chavannes, *Çin Kaynakları*, s. 198, 227; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 50. Bu bağlantıyı toparlayıp kuramlaşmada öncelik Paul Pelliot'nun olmuştur: "Qeulques nom turcs d'hommes et de peuples finissant en 'ar'." Diğer bazı Hazar haberlerini Ying derlemiştir: "Some Chinese Sources an the Khazars and Khwarazm", s. 339-359. Yazar Çinlilerin Hazar hakkında daha fazla şey bildiklerini tahmin eder ama bize ulaşan daha fazla bir bilgi yoktur.

ni aynı halk olarak görmek zorunda mıyız? Eğer Hazarlar bir Türk topluluğu ise ve daha doğudan geldilerse, muhakkak surette doğuda bir kollarının kaldığını düşünmemiz gerekiyor, zira önümüzdeki belki 40 örnek içinde bütün halkın göçtüğünün tek bir örneği bile bulunmaz. Orta Asya'da bunu göremediğimizden, Güney Sibirya'da bulma imkânımız artıyor. İşte Uygur boyları arasında sayılan K'o-sa halkı böyle olabilir.

Hazar-Suvar ilişkisi hem kaynakların dalaletiyle, hem de olgu olarak karşımızda duruyor. Olgu, keskin bir tarihi dönemece girdiklerinden haberimiz olmamasına rağmen, VI. yüzyıldaki Suvarların yerine bir sonraki dönemde Hazarların yükselmesidir. Bu hadise aynı topluluğun isim değiştirmesi, örneğin Oğuz kelimesi yerine Türkmen adının yayılması gibi gözüküyor. Gerçekten de, Mesûdî Hazarlara Türkçe "Sabir", Farsça "Hazarân" dendiğini söyler; Belâzurî ise sakinlerinin Suvar asıllı olduklarını bildiğimiz Azerbaycan'daki Kabala kentinden Hazar yerleşimi diye bahseder[6]. Kendisini İbn Hurdadbih ve daha sonraki dönemden Yakubi'nin desteklediği Belâzurî, İran Şahı Kubat (488-531) zamanında Kafkasların güneyindeki Hazarlardan bahsederler[7]. Hâlbuki bahsedilen göçebe halkın Suvarlar olduğunu diğer kaynaklardan iyi biliyoruz. Taberî ve Belazurî de Hüsrev Anuşirvan (591-628) zamanında Azerbaycan'dan Hazar ülkesi diye bahsederler[8]. O dönemde Azerbaycan'a Suvarların göçtüğünü biliyoruz. Bundan dolayı tarihçilikte Suvarların Hazar'ın aslını ve temelini oluşturduğu düşünülür[9].

Bu çerçevede Golden'ın önerisi önemli bir açılım sunmaktadır. Kaynaklar Göktürklerin buraya bir etnik topluluk getirdiklerini söylemiyor. Ama her tarafta etnik süreçler süreğendir; durmadan bazı boylar bölünüp bazıları birleşmekte, eskiler zayıflarken yeniler güçlenmektedir. Bu ortamda Hazarları yeni oluşmuş ve yükselmiş bir boyun mensupları olarak görebiliriz. Suvar gücü 558 senesinde Avarlarca kırıldığında meydan boşaldı ve onların yerine Hazarlar yükselmeye başladı[10].

---

[6] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 46. Mesudi bunu *Kitab'ül-Tenbih ve'l-İşrâf*'ta anlatır ama Şeşen çevirisinde (*İslam Coğrafyacıları*, s. 56) bu bilgi geçmiyor. Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 291. Togan'a göre bu kent güneye inen Suvarların başkenti idi (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 172).

[7] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 36-37.

[8] Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 278; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 38; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 158, 167, 185.

[9] Örneğin Németh'e göre Suvar halkının diğer bir adı *Hazar* idi (*A Honfoglálo Magyarság Kialakulása*, s. 204). Ayr. bkz. Yücel, "Hazar Hakanlığı", s. 446; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 171-172. Artamonov bir adım ileri giderek, Hazar ve Suvarların kolayca karışıp kaynaşmasını aynı kökten olmalarına bağlar. Hazarlar önceleri Suvar birliğinin üyesiydi; devran dönünce de Suvarlar kötü günlerinde Hazarlara sığınıp tabi hale geldiler.

[10] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 62, 65.

Öte yandan, yukarıda geçtiği gibi, Kağan Yusuf Hazar'ı Suvarlardan ayrı ve ona denk bir topluluk olarak sunuyor. Hazar isminin bariz geçtiği ilk kaynak olan VI. yüzyıl ortasında yazan Süryani âlim Zekeriyya'da aynen kağanın dediği gibi hem "sbr", hem de "ksr" halklarının adı geçer[11]. "Ermeni Coğrafyası" adlı VII. yüzyıl yazmasında da Hazar ve Suvarlar ayrı iki birim olarak gösterilir[12]. Suvar hareketlenmesini biliyoruz ama kaynaklarda Hazarların göçüne dair belirgin bir haber yok. Yalnızca hepsi ortak bir kaynağa giden Bizans yıllıkçıları Theophanes ve Nikephoros onların gelişini haber verir ve Süryani âlim Mikail ve ondan alıntılayan Bar Hebraus da onların Bizans İmparatoru Mauricios zamanında (582-602) üç kardeşin İç İskitya'dan 30 bin askerle birlikte gelip Kafkaslara yerleşmesinden bahsederler ki, birinin adı Hazar'dır[13].

Bu haberle de ilgili olarak, bu kitapta eksik kalmaması açısından Barsil halkından kısaca bahsetmeliyiz. Theophanes Hazarları 'Bersilia' içlerinden, yani Birinci Sarmatia'dan getirirken, Nikephoros onların Sarmatların hemen ötesindeki 'Bersilia'dan geldiklerini söyler. Mikail ve Bar Hebraus ise Hazarları İç İskitya'dan getirtirler ve Alanların ülkesi olan 'Bersâliya'ya yerleştirirler. Bu Barsil halkıyla ilgili biraz daha ayrıntıyı "Ermeni Coğrafyası"nda buluyoruz. Önceki yurtlarını anlaşılan Hazar baskısıyla terk etmişler ve 'yetmiş kolu' olan İtil deltasına sığınmışlardır[14]. VII. yüzyılın ikinci yarısında yazılan ama bilgileri biraz eski olan aynı kaynağa göre, kuzeyin hâkimi Hazar kağanının eşi olan hatun Barsil boyundandır[15].

Haberler daha eskiye gider. Horenli Musa'ya göre Ermeni Kralı Valarş zamanında (186-198) 'Kuzeyliler', yani Hazar ve Barsiller (Basilk') birleşip Çor Geçidi'ni ve ardından Kura Nehri'ni geçerek Ermenistan'a saldırmışlar, ancak Valarş onları püskürtmüştür[16]. Böyle bir saldırının aynı tarihte Alanlarca yapıldığını Josephus söyler[17]. Dolayısıyla, öbür türlü tarihte Hazarlara ilk atıf olacak olan bu haberde, hadisenin gerçekliğine rağmen, kahramanlarımız Hazar ve Barsiller sözkonusu olunca zaman uyumsuzluğuna kesinlikle hükmedebiliriz. Horen-

---

[11] Zachariah, *The Syriac Chronicle*, s. 328; Czeglédy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", s. 137.

[12] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 55A.

[13] Theophanes, *Chronicle*, s. 498; Nikephoros, *Short History*, s. 89; Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, s. 363-364; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 165. Bu kardeş hikâyesinin kökleri Bizans'ta olabilir. Theophanes ve Nikephoros öyle bir şey demeseler de, 960-970'leri anlatan Leo Diakonus'un eserinde Bulgarların ilk önderleri Boulgaros'un adına nispetle öyle adlandıkları belirtilir. Leo the Deacon, *The History*, s. 154.

[14] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 55, 55A.

[15] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 57A.

[16] Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, s. 211.

[17] Whiston, *The Works of Flavius Josephus*, s. 458.

li'nin ve "Albanlar Tarihi"nin paylaştığı bilgiye göre IV. yüzyıl başlarında soylu bir Barsil gelip Albanya'ya yerleşmiştir. Çok kısa bir süre sonra da Ermeni Kralı III. Trdat'ın (287-330) Albanya'da Barsil hükümdarı ile savaşını görüyoruz. Ermenilerin komutanı ölse de, Barsiller ağır bir yenilgiye uğruyor ve hükümdarları hayatını kaybediyor[18].

558'de doğudan Avarlar geldiğinde Barsiller anlaşılan Hazar'ın kuzeyinde ve yol üzerindeydiler ki, Theophilaktos Simokattes onlardan korkup yükünen topluluklar arasında Barsilleri de sayar[19]. Hüsrev Anuşirvan ile Türk veya Hazar hükümdarının Kafkasların güneyindeki buluşmalarından bahseden İslam kaynaklarında görüşme yeri olarak geçen Barsaliya kelimesi[20] bu boydan bir topluluğun, tıpkı Suvarlar gibi güneye göçüp yerleştiğine işaret edebilir. İbn Rüsteh (903) İtil Bulgarların terkibindeki halklardan birini Barsula olarak sunar[21]. Bu bilgiyi "Hudûd" da tekrarlar.[22]

Golden'a göre bunlar Hazarların kuzeye sürdüğü Oğur kalıntılarıdır[23]. Ancak tersinden okuyup, Orta İtil boylarındakini aynen orada Bulgar bağlısı olarak yaşayan Suvarlar gibi anayurtta kalanlar ve Kafkasya'ya inenleri göçmenler olarak görmek de mümkündür. Yukarıda Kağan Yusuf'un mektubundan yaptığımız alıntıda bu halkın isminin (kuzey)doğudan gelen diğer Türk boylarıyla birlikte ve aynı çerçevede sayıldığını görmüştük. Togan, isminin Ptolemeus'da da geçtiğini öne sürdüğü bu boyu Kıpçaklardan Boroç ve Anadolu'da da beliren Borocoğlu aşireti ile birleştirir, hatta bugün Gürcistan sınırları içinde yaşayan Türk nüfuslu bölgenin adı olan Borçalı'ya bağlar[24].

Hazarların Dili

Hazarların Suvarlarla kökteşliği veya akrabalığı dillerini Bulgarcaya benzeten haberlerin kaynağı olabilir. Bu konuda bilgisine çok güvenebileceğimiz Birûnî "Âsâr'ül-Bâkiye"de Bulgar ve Suvarların Hazarca ile Türkçe karışımı bir dil konuştukların söyler[25]. İstahri "Hazarların dili Türkçe ve Farsçadan başkadır;

---

[18] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 38, 48; Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, s. 200, 237.

[19] Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 51.

[20] Belâzurî, *Fütûh'ül-Buldân*, s.280. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 167; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 59-60. Artamonov'a göre, *Hazar Tarihi*, s. 174, burası Dağıstan'ın kuzeyindedir.

[21] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 37.

[22] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 123; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70.

[23] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 104, 167. Golden başka bir çalışmasında bu halkın Terhin yazıtındaki 'Bersil' ile ilişkilendirilmesine karşı çıkar: *Türk Halkları*, s. 299.

[24] Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 172.

[25] Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar*, s. 85.

hiçbir milletin diline benzemez" derken ve İbn Havkal ile daha sonraki Yakut kopyalama ile onu izlerken, muhtemelen Oğur-Bulgar türünde olduğunu anlatmaktadırlar[26]. Ancak İstahri bir başka yerde Hazar dilini Bulgarcaya benzeterek kendisiyle çelişmekte. Bu yüzden haberlerine kuşkuyla yaklaşılır[27]. Kaşgarlı Bulgar ve Suvar dillerini aynı görür: "Suvar, Bulgar dilleri bir düzüye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir"[28]. Bu bapta Tuna Bulgarlarını Hyperborea'lı Kotraglar (Kutrigur), Hazarlar ve Khounaboi adlı çözülememiş bir topluluğun Avrupa'ya gelmiş kolonisi olarak gören Leo Diakonus'un haberi de ilginçtir[29].

Hazarların tıpkı Bulgar ve Suvarlar gibi aslı Fin-Ugor olan Türkleşmiş bir halk olduğuna inanan Artamonov, dolayısıyla dillerini Oğur-Bulgar türüne götürmekte tereddüt duymaz ve yukarıdaki ipuçlarının kendisini desteklediğine inanır[30]. Ancak daha sonra yaptığı doktora çalışmasında Hazarlardan kalan bütün kelimeleri bir bir inceleyen Golden (daha çok aynı görüşteki Baskakov'a itirazla) ve yenilerde onun izinden filolojik malzemeyi gözden geçiren Erdal bunu söylemenin kolay olmadığı kanaatindedirler[31]. Öte yandan, Hazarlardan bize kalan dil malzemesinin tamamına yakını yer adları ve sanlardan, birkaçı da isimlerden oluştuğundan, incelediğimiz şey "Hazar budun" olursa mesele zorlaşmaktadır, zira Göktürk Devleti'nin ardılı olan siyasi yapıda elbette Ortak Türkçe tabirler kullanılacaktır. Yer isimleri herhangi bir halktan kalmış olabilir ki, tamamına yakını öyle gözüküyor. Hazar-Suvar bağlantısına başvurduğumuzda da durum değişmiyor. Aynı ispatlanmamış görüşler onlar için de geçerlidir[32]. Bu yüzden, şimdilik varsayım seviyesinde kalmak zorundayız.

Hazar kelimesinin anlamıyla ilgili de birkaç kelime gerekiyor. Bu kelime Arap ve Fars kaynaklarında düzenli olarak خزر, İbranicede 'Khazar, Qazar, Khozar', Yunancada Χάζαροι, Slav dillerinde Козарь, Козары, Gürcüce 'Khazar-i', Ermenice 'Khazir-k', Latince 'Chazari, Chaziri' vb. ve Macarca 'Kazar, Kozár' gibi biçimlerle geçer[33]. En yakındaki dillerde geçen ortak biçimi kalın bir "h" sesiyle Hazar biçiminde kurabiliyoruz.

---

[26] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Yakut s. 139, İstahri s. 157, İbn Havkal s. 162.

[27] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 69; "Hazar Dili", s. 151.

[28] Kaşgarlı Mahmut, *Dîvan-ı Lûgat-it-Türk -I-*, s. 30.

[29] Leo the Deacon, *The History*, s. 153.

[30] Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 156. aynı görüşü sıkı bir dirençle Novosel'tsev de takip etmiştir: *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 72, 82. Ancak o çekirdek Hazar boyunun Türk asıllı olduğunu ve Göktürklerle savaştan sonra güçten düşen Suvarları VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren asimile ettiğini düşünür (s. 83).

[31] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 70; *Türk Halkları*, s. 276; Erdal, "The Khazar Language", s. 94.

[32] Golden, *Türk Halkları*, s. 121.

[33] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 145; *Türk Halkları*, s. 273.

Németh'in kelimenin anlamıyla ilgili sunduğu qaz- 'gezmek' köklü açıklamayı, aslında anlam göçebe bir topluluğu anlatmak için çok münasip olsa da, Golden haklı dilbilim sebepleriyle reddetmiştir[34]. Németh'i aynı şekilde eleştiren Pelliot'nun geliştirdiği qasar 'bir tür köpek' önerisi de Golden'ca, dilbilimsel sebeplerin yanında, bu kelimenin Türklerde bir kaide olarak unvan yerine kullanılmadığı gerekçesiyle reddedilir[35]. Yeni bir yaklaşımı Róna-Tas sunmuştur ve kelimenin Roma'nın ünlü yöneticisi Sezar 'Caesar' ile bağlantılı olduğunu, bunun bir unvan olarak Türklere geçip sonra budun ismi haline geldiğini iddia etmiştir. Ancak böyle bir geçişin izleri ve serüveni bilinmediğinden, bu konu ispatlanamadan kalmaktadır[36]. Dolayısıyla, şu an için bu budun adının anlamıyla ilgili, Türkçe oluşunun tartışılmazlığı dışında tatmin edici bir köken açıklaması bulunmamaktadır.

Hazar Tarihinin Başlangıcı: Göktürkler

Maurikios zamanı Göktürklerin Kafkaslarda hâkimiyetlerini sıkılaştırdıkları dönemdir; böyle bir göçün ortamı yoktur, üstelik Bulgarlarla birleştiriliyorsa daha eski dönemlere gitmelidir. Bu yüzden onları en azından çok yakından bağlantılı görüldükleri Suvarlarla aynı dalga içinde gelmiş kabul edebiliriz. Bu önermenin bir adım ötesi ve daha uygunu, Czeglédy'nin belirttiği gibi Hazar'ı eski Suvar boy birliğinin üyelerinden biri olarak görmektir[37]. Hazar boyu yükselerek ve güçlenerek zamanla Suvar'ın yerini almış, isim daha geniş kitlelere yayılmıştır. Benzer bir süreci Macarlar bahsinde göreceğiz. Önceleri dokuz kabileden birinin adı olan Macar, bu halkın Tuna boylarına yerleşmesinden sonraki dönemde zamanla yayılmış ve diğer boyların da benimsediği bir ad haline gelmiştir.

"Albanlar Tarihi"nde II. Şapur zamanında (309-379) Hazarların Derbent'i (Çola Geçidi) aşarak Albanya'ya saldırdıkları yönündeki haber[38] değil Hazarları, Suvarları dahi ilgilendirmiyor gözükmekte ama aynı kaynağa göre 552 senesine tekabül eden saldırıyı[39] gerçekten Hazarlara maletmek mümkün olabilir. 20 yıllık bir barışın ardından 550 senesinde İran-Bizans savaşları yeniden başlayınca, paralı asker olarak çalışan Türk topluluklarına iş kapısı yeniden açılmış, her

---

[34] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 150.

[35] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 155; "Hazarlar", s. 11.

[36] Golden, *Türk Halkları*, s. 274.

[37] Czeglédy, "A szavárd kérdés", s. 80.

[38] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 51-52.

[39] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 119.

iki tarafta da iş bulmakta gecikmemişlerdir. Bizans tarihçisi Prokopius "Savaşlar Tarihi"nde bu çatışmaları ayrıntılı anlatır ve katılımcıları Suvar adıyla verir[40]. Ancak kısa bir süre sonra Hazarlar gerçekten siyaset sahnesine çıktıklarına göre, "Albanlar Tarihi"nde denildiği gibi bu 552 saldırısını gerçekten Hazarlar yapmış olabilir.

Suvarların yurdunu Orta Sibirya'nın güneyine, İşim ve Tobol ırmakları havzasına koyabiliyorsak,[41] bu bölgede VI-VII. yüzyıllarda var olan T'ieh-le boy birliği Uygurları da içeriyorsa, V. yüzyıl ve öncesinde Suvar birliğine bağlı olan Hazar boy veya uruğunun göçmeyip geride kalanlarının da daha sonra aynı bölgede gelişen Uygur boy birliğine dâhil olduklarını rahatlıkla düşünebiliriz. Böyle bir durum Hazarların Uygur kökenli olduklarını göstermez, anayurtta kalanların Uygur birliğini ortaya çıkartacak oluşuma katıldıkları anlamına gelir.

Göktürkler 560 yılı civarındaki kovalamacada Avarların ardından Kafkaslara sarkmışlar, kısa zamanda da Azak Denizi'ne kadar kuzeydeki düzlükler ile Dağıstan civarını ele geçirmişlerdir. Batı Göktürk Kağanı İstemi'nin Bizans imparatoruna yazdığı tehdit mektubunda bu fetihlerden bahsedilir ama Göktürk gücüne direneceğini sanıp rezil olan topluluklar içinde Alan ve Onoğurlar anı-

[40] Procopius, *History of the Wars, Books I and II*, s. 199-200.

[41] Karatay, "Suvarlar", s. 103-104.

lırken, Suvarlar geçmez[42]. Hazar'ı bu çerçevede düşünmeliyiz ama buna gerek kalmaksızın Taberî zaten Kağan Sincibu'nun (İstemi) Hazar ve Belencerleri yendiğini haber veriyor[43]. Bu haberin içine de tersinden bakıp Suvar'ı eklememiz gerekiyor zira Taberî'nin zamanında esas ve başat güç Hazarlardı ve tarih ona göre yazılmalıydı.

Bağlı halkların kısa zamanda veya hemen Göktürkler gibi veya onlar adına hareket etmeye başladıklarını görüyoruz. Mesela, Menandros'a göre Utigurlar 576 senesinde, önderlerinden birisi Akkagas (Ak Kağan?) adında bir kadın olmak üzere, Göktürkler adına Kırım'ın doğusunda olup adını verdiği boğazı tutan Kerç'e saldırmışlardır[44]. Mesûdî'ye göre IV. Hürmüz döneminde (579-591) Hazar tarhanı büyük bir orduyla Kafkas Dağları üzerinden İran'a saldırmıştır[45]. Bundan Hazar boyu üzerine Göktürk asıllı bir tarhan atanmış olmasını anlayabiliriz.

Benzerini bir sonraki kuşakta gerçekleşen gelişmelerde görüyoruz. Batı Göktürk Devleti 603 senesindeki bütün Avrasya'yı kaplayan isyan dalgasını atlatıp toparlandıktan sonra, batı siyasetinde bir değişiklik görüyoruz. Artık 'kaçak köleler' olan Avarlar hakkında konuşulmaz; bir taraftan Orta Tuna boylarına ulaşmanın, bir taraftan da siyaseten Bizans'ı Avar karşıtlığına zorlamanın zorluğunu gören Göktürkler, bu ikisini baş başa bırakmış ve tüm dikkatlerini güneye çevirmiş görünüyorlar. Nitekim daha 619 senesinde, İranlılar Bizans karşısında üstün iken yaptıkları hücumla Rey ve İsfahan gibi içerlerdeki iki büyük kenti ele geçirmişlerdi[46]. Vakıa, 570'lerdeki yapının aksine artık böyle bir şeye gerek de yoktu, çünkü 580'lerden itibaren Avarlar ve yönlendirdikleri Slavlar Balkanlardaki Bizans mülkünün büyük kısmını istila etmişlerdi ve kademe kademe de ilerliyorlardı.

Bu yapı içinde Göktürkler Bizans İmparatoru Heraklius tarafından İranlılara karşı Kafkasların güneyine davet edildiklerinde memnuniyetle karşılık verdiler ve o zamanlar adı Albanya olan şimdiki Kuzey Azerbaycan bölgesinde çok verimli bir akın ve yağma mevsimi geçirdiler. Türk-Bizans ortak harekâtı ise yaklaşık tamamen İranlıların elindeki Tiflis kentinin kuşatılmasıyla ilgili olmuştur. İşte, bugünlerin ayrıntılı haberlerini veren Theophanes'de geçen "Hazar denen Türk" ifadesi böyle bir duruma işaret eder[47]. Yöneticiler açık şekilde Gök-

---

[42] Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 80.

[43] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 40.

[44] Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 82-83.

[45] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 163.

[46] Taşağıl, *Gök-Türkler -I-*, s. 93.

[47] Theophanes, *Chronicle*, s. 446.

türk asıllıydı ama ordunun büyük ölçüde Hazarlardan oluştuğunu söyleyebiliriz[48]. Zaten devletin en batıdaki uçbeyliğini temsil eden bölgede Kafkasların güneyine büyük bir istila gerçekleştirecek kadar kalabalık bir orduyu çıkartacak bir 'Türk budun' nüfusunun bulunmasını bekleyemeyiz. Bu şekilde, Hazarların kesin bildiğimiz ilk siyasi-askeri faaliyetini Albanya istilası ve Tiflis kuşatması olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bunu şöyle özetleyebiliriz.

Ağır yenilgiler aldığı İran savaşlarında devranı döndürecek çareyi kuzeyli kavimlerle ittifak yaparak Avar ve İran tehlikesinden kurtulmakta bulan Heraklius, bu çerçevede razı edebildiği tüm Türk ve Slav topluluklarını yanına almaya çalışmıştır. Bunlardan biri de Göktürklerdir. Muhtemelen 626'da gerçekleşen ilk akın verimli geçince Cebu (Yabgu) Kağan, yani Batı Göktürk kağanından sonraki ikinci adam büyük bir seferberlik ilan ederek ertesi yıl eli silah tutan herkesin İran'a saldırmaya hazır olmasını emretmiştir. İranlılar Derbent istihkâmını güçlendirseler de, depremle surlar yıkılınca Türkler rahatça güneye geçmişler, bütün Albanya'yı yağmaladıktan sonra Tiflis yakınlarında Bizans ordusuyla buluşmuşlardır. Ortak kuşatma pahalıya malolur ve Türklerin sıcağa dayanamadıklarını gören Heraklius, ertesi yıl yine gelmek üzere onları geri gönderdi. Bu arada İran'da Hüsrev'e hoşnutsuzluk arttı ve muhaliflere uyan oğlu Kubad babasını öldürerek tahta el koydu. Güneyde bunlar olurken, Türkler Bizans desteği olmaksızın Tiflis'e aniden saldırdılar ve ele geçirdiler. Yabgu ve şad unvanlı oğlu Albanya ve Gürcistan'ı haftalarca yağmaladılar ve büyük ganimet elde ettiler. Yabgu döndü ve oğlu şad harekâtı sürdürdü. Yerleşip duruma hâkim olduktan sonra da İran ve Ermenistan'ı vurmaya başladılar. Bu günlerin hikâyelerini Bizans, Ermeni, Gürcü ve Süryani çok sayıda eserde bulmaktayız ve ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır[49].

Yine bugünlerde, Ermeni yazar Sebeos'da bulunan bir habere göre, İran ordusunda bulunup doğuda Göktürklerle savaşmaları beklenen Ermeni birlikleri isyan etmiş ve Göktürklerin safına geçmiş, oradan da kuzey yoluyla Kafkaslara getirilip, Derbent'ten geçirilerek Bizanslılarla buluşturulmuşlardır[50]. Bu hadise, Göktürklerin kendileri yabancı müttefik asker beslemeyip, öte yandan her fırsa-

---

[48] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 45.

[49] Özellikle Kalangatlı Musa'nın *Albanlar Tarihi* bu akınları bazı konularda çok ayrıntılı şekilde betimler ve saldıranları istisnasız Hazar adlandırır: s. 149-153, 161-171. Ayrıca bkz. Theophanes, *Chronicle*, s. 446-449; Nikephoros, *Short History*, s. 55-67; daha çok arada kalan Ermenilerin durumunu anlatırken bunlardan haber veren Sebeos, *The Armenian History*, s. 55, 66 vd. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium", özl. s. 403-417, bunu ayrıntılı inceler. Gürcü yıllığı *Kartlis Tsxovreba* daha çok Gürcistan arazisinde olanları anlatır: *Gürcistan Tarihi*, s. 190 vd. Gürcü yıllıklarının Ermenice çevirisinde Türk dahli kısa geçer: Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 232.

[50] Sebeos, *The Armenian History*, s. 54.

tı da en iyi şekilde değerlendirmek üzere, ne kadar iyi bir taktik uyguladıklarını göstermektedir.

Devletsizlikten Hazar'a Doğru

Lakin güneyde savaşan Göktürk ordularının komutanı olan şada 630 senesi içinde babasından bir haber geldi. Anayurtta isyan çıktığı belirtiliyordu: "Haydutlar bana baskın yaptı ve sen artık yüzümü göremeyeceksin... Sana tavsiyem bir an dahi beklemeden yanındakilerin hepsini mahvetmen ve canını onlardan kurtarmandır. Çünkü onlar buradaki hadiselerden senden önce haberdar olurlarsa, seni yok ederler. O zaman ben de veliahtsız ölürüm"[51]. Gerçekten de, İstanbullu Prenses Eudokia, Heraklius'un vaadini gerçekleştirmek üzere Yabgu'ya gelin gitmek üzere yola çıkmışken, 631 senesinde onun öldüğünü öğrenir ve yarı yoldan döner[52].

Bundan sonrasını Çin kaynaklarından takip etmek mümkün. Doğu'dakiyle eş zamanlı olarak Batı Göktürk Devleti de yıkılmış ve kağanlık erki ortadan kalkmıştır. Burada kastedilen Yabgu Kağan, Batı Göktürklerinin hâkimi T'ung Yabgu olmalıdır[53]. Aslında durumu çok iyi olmasına ve büyük başarılarına rağmen, 630 senesinde amcasının çıkardığı isyanda öldürüldü[54]. Mektuptaki ifade durumun denetimden çıktığını ve kamuoyunun amcasını desteklediğini göstermektedir. Amca Bagatur kendisini kağan ilan etse de, artık Göktürk erkinin Hazar'ın batısına ulaşmadığını çok iyi biliyoruz. İşte burada başta Hazarlar olmak üzere bağlı boylar ve bunların üzerindeki Göktürk asıllı seçkinler için bir geçiş dönemi varsaymamız gerekiyor. Toplamda Hazar devlet yapısının başlangıçları IV.-VI. yüzyıllar arasında bölgeye yığılan değişik boyların oluşturduğu katmanlara gider[55].

Kahire'deki bir sinagogun mahzeninde bulunmuş olup, Hazar'dan bir yerdeki Yahudi cemaatinin önderine gönderilmiş olan, alıcısı ve göndereni belirsiz bir mektupta, yukarıda geçtiği gibi "Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu" denilir. Ama belli bir askeri ve siyasi düzen varmış, çünkü başarılı kimseleri komutan atarlarmış. Ayrıca aynı mektup biraz çelişki içererek idarenin başı olan bir Hazar beyinden zaten bahsediyor. Memlekette olmayan şey sa-

---

51 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 179. Çin kaynaklarına göre halka kötü davrandığı için muhalefet ve nefret artmıştı: Chavannes, *Çin Kaynakları*, s. 54, 86-87.

52 Nikephoros, *Short History*, s. 67.

53 Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 63.

54 Taşağıl, *Göktürkler -I-*, s. 93.

55 Golden, "Hazarlar", s. 9; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 210; Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 81.

dece kağanlık geleneklerine göre tanınmış bir üst idarecidir. Böyle bir yapı ancak 630 sonrasındaki durumla açıklanabilir. Batı Göktürk kağanı yoktur ama devlet ve boylar yerindedir. Bir bekleyiş süreci tahmin edebiliriz. Sıkı bir yapının olduğu bu uçbeyliğinde, yani geleceğin Hazar ülkesinde isyan ve parçalanma olmamış, aksine başta Hazar ve Suvarlar olarak Türk aslı boylar Göktürk idaresiyle bütünleşmiş gözüküyorlar.

Nitekim aynı isimsiz mektupta belirtilen Yahudilere Ermenistan'da yapılan baskı da böyle bir zamanlamayı mümkün kılmaktadır. Burada baskıyı yapanlar Hıristiyan olmalıdır, çünkü Yahudiler Müslümanlara değil, haç ve tasvirleri kutsal sayan Hıristiyanlara putperest derler[56]. Ermenistan diye kastedilen bölgeler en son Heraklius çağında (610-641) Bizans'ın elindeydi. 640-653 yılları arasındaki bir süreçte kademeli olarak Müslümanlarca fethedilmiştir[57]. Dahası, uzun süren İran-Bizans savaşının ilk evresinde İran büyük başarılar kazandığında, Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Filistin'deki Yahudiler İran'ı desteklemişlerdir. Devran dönüp Bizans duruma hâkim olunca da Heraklius bunun intikamını almaya koyulmuştur. Bazı yerlerde, örneğin Urfa'da Yahudiler katliama uğramış, öldürülmeyen Yahudilerin ise sürülmesi veya vaftizi emredilmiştir[58].

İşte, Hazar'a Doğu Anadolu'da bir yerlerden gelen Yahudilerin bu baskılar sonucu göçtüklerini düşünebiliriz. Mektupta geçen "baskıların dayanılmaz hale gelmesi" ifadesi birkaç yıl bu şekilde yaşadıkları anlamına gelir ki, uzun savaştaki Bizans üstünlüğünü 626'da başlatırsak, en az 629'a kadar yerlerinde kalmış olmalıydılar. Ayrıca, yol üzerindeki Albanya'nın Göktürk ordularının hercümercinde olduğu bir dönemde göçü tasavvur etmek zordur. Öte yandan, Bizans baskısından emin bir yer olan Dağıstan'a ulaştıklarında ortada devlet bulamayışları da tarihi daha erkene almamızı engeller. Savaşın kızgın günlerinde Göktürklerin müttefikleri Bizanslılara ihanet eden Yahudileri koruyup yanlarına aldıklarını düşünmek zor ama 630'daki ricat esnasında veya hemen sonrasında, onların memleketi hakkında bilgi almış olan Yahudilerin, belki Türklerden birilerinin el altından öneri ve desteğiyle yola koyulduklarını, en erken olarak da 630'da Dağıstan'a ulaştıklarını düşünebiliriz. Yani bu göç nihayetinde Göktürk askeri faaliyetleriyle ilgilidir[59].

---

[56] Zuckerman, "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 72.

[57] Kaegi, *Byzantium and Early Islamic Conquests*, s. 181-204.

[58] Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, s. 78-9, 304, 348; *Byzantium and Early Islamic Conquests*, s. 128, 180, 203.

[59] Golb ve Pritsak, *Hazarian Hebrew Documents*, s. 130; Zuckerman, "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 72.

Yukarıda alıntıladığımız, "Kenize Mektubu" olarak da bilinen isimsiz Hazar belgesine göre ilk zamanlar kağan yoktu ama savaşlar vardı. Bir takım dış tehditlerin bölgenin Türk asıllı halklarını Göktürk seçkinleri ve Hazar boyu etrafında kemikleştirmede katkısı olduğunu tahmin etmek zor değil. Bu savaşlar için üç yön var: Doğudan gelip en batıdaki bu uçbeyliğine de hâkim olmak isteyen amca kağan ve halefleri, yani Göktürkler, büyük ihtimalle VII. yüzyıl başlarında, 603'teki geniş çaplı T'ieh-le isyanları akabinde bağımsız hareket etmeye başlamış olan Orta ve Batı Kafkaslardaki Bulgarlar ve nihayet ilk teması 642 senesinde yapıp, gittikçe ivmelenen şekilde Hazarlarla uzun bir savaşa tutuşacak olan Müslümanlar.

Mektupta bahsedilen en erken savaşlar için doğu yönünü gözetmek doğru olabilir. Müslümanlarla savaşlar geç tarihlidir, gerçek manada ancak 652'den itibaren başlar; Bulgarlar ise 630'ların başlarında daha çok Batı cephesinde meşgul gözüküyorlar. Göktürk kağanlık tahtını alan kimsenin doğal olarak İtil'in batısındaki bölgede de hak iddia etmesi beklenir. Ancak buradaki yerli halkla bütünleşmiş olan yeğen, en azından öldürülen babasının intikamı noktasında böyle bir girişime sıcak bakmayacaktır. Öte yandan, kağan ve kağanlık merkezi doğuda bulunduğundan, kendisini kağan ilan etmesi de siyaseten uygun olmayacak ve kabul görmeyecektir. Bu yüzden mektupta söylendiği gibi 630'larda Hazar bölgesinde kağan yoktur. Ama Batı Göktürk Devleti'nde işlerin iyi gitmemesi, devletin merkezinin iki yarısını oluşturan Tu-lu ve Nu-shi-pi boylarının iktidar mücadelesi ve kısa bir süre sonra devletin ortadan kalkması Hazar bölgesini hem siyaseten rahatlatmış, hem de ortada kalan kağanlık için hak iddiasını meşru kılmıştır. Nitekim mektuba göre savaşlar ve akabindeki gelişmelerden sonra "memleketin insanları kendi üzerlerine bilgelerden birini hâkim olarak atadılar. Onu Hazarların dilinde כגן (Xagan) adlandırırlar"[60].

Durum böyle ise, Hazar kağanları de la Vaissière'nin belirttiği üzere İstemi Han'ın torununun torunu olan mezkûr şadın soyundan gelmektedir[61]. Hatta belki de eşi Barsil asıllı olan Hazar hükümdarından bahseden "Ermeni Coğrafyası" bize bu ilk Hazar kağanının haberini veriyor.[62] Bu çerçevede, "Hudûd"da

---

[60] Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 9.

[61] Vaissière, "İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler", s. 239-240. Artamonov'un kitabına Göktürklerle ilgili derkenarları yazan Gumilev, buradaki şadı T'ung Yabgu'nun kardeşi Mo-ho'nun oğlu Bu-li (Börü) olarak görür (Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 198, 208). Bu-li gerçekten de Orta Asya'daki taht kavgalarına Nu-shi-pi'lerin safında olmak üzere dâhil olmuştur. Ama burada, Kafkaslarda faaliyet gösteren gençten Ermeni kaynakları açık şekilde yabgunun oğlu olarak bahsediyor. Bu yüzden, Hazar kağanlarının T'ung Yabgu'dan inme ihtimali daha yüksektir.

[62] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 33-34.

geçen Tarkan Kağan'ın انسا soyundan olduğu haberi[63] pek çok bilgine Göktürk yönetici uruğunun adı olan Aşına kelimesini hatırlatmıştır. Golden'a göre tarhan değil, kağan Aşına soyundan olmalıdır[64].

Eğer "Ermeni Coğrafyası"ndaki bilgiler yayıncısı olan Hewsen'in dediği gibi 636 senesinden öncesine aitse, Hazar Kağanlığı'nın kuruluşu için de bir tarih bulma imkânımız olur. Öte yandan, Hewsen'in dediği gibi eserin uzun ve kısa her iki nüshasına da sonradan eklemeler yapılmıştır ama bunlar birkaç istisna dışında 640'ların başından önceye gitmez (Mesela aşağıda geçecek olan Tuna Bulgarlarından haber en erken 690'a doğru sonraki bir elce eklenmiş olabilir). Böylece, 630'da Yabgu'nun öldürülmesinden sonra 10 yıl kadar bir mücadele, aslında bekleme süresi geçtiğini, doğuyla ilişkiyi tamamen kesen Hazarlı Göktürk seçkinlerinin de artık tam bağımsız harekete karar verip, büyük ihtimalle şadı veya aynı soydan bir başkasını kağan olarak yükselttiklerini düşünebiliriz. T'ung Yabgu'nun ölümüyle Hazar'da kalan şadın kağanlık iddiasını aldığı şeklindeki Novosel'tsev önerisi ise araya biraz bekleme zamanı koymamız gerektiğinden çok doğru gözükmüyor[65]. Batı Göktürk tahtı için mücadelelerin tarihine sahibiz ama maalesef bunların Hazar'a dokunan tarafları var mı bilmiyoruz.

Hazar-Bulgar Savaşları

Hazar-Bulgar mücadelesinin sonuçlarını iyi biliyoruz ama erken safhalarından hiç haberimiz yok. Theophanes ve Nikephoros'un aktardığı nispeten ayrıntılı habere göre, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusunu kapsayan Büyük Bulgar Devleti Kubrat Han'ın "ayrışmayın!" öğüdünü tutmayan oğullarının münferit olarak Hazarlara direnememesi yüzünden dağıldı. Oğullardan birinin Aşağı Tuna boylarına göçü, diğerinin ise Orta Tuna boylarındaki Avarlara sığınması 670'lerin sonuna doğru olduğundan, en azından dağılma aşamasını 670'lerin ortalarına koyabiliyoruz. Savaşların ne kadar sürdüğünü, daha doğrusu ne zaman başladığını bilmiyoruz. Hazar ve Bulgarları kardeş olarak niteleyen Süryani yazar Mikail'e inanan Dunlop, bu iki halkın başlangıçta müttefik olduklarını söyler[66]. Yukarıda geçtiği gibi, 630'larda Büyük Bulgar Devleti Kubrat Han idaresin-

---

[63] *Hudûdü'l-Âlem*, s.122; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70. Mevcut açıklamaların bir değerlendirme ve tenkidini Zuckerman yapmıştır: "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni", s. 482-483. Ancak onun bu kelimenin 'Aşına' kelimesiyle bağlantısını reddederken Hazar kağanlık soyundaki Göktürk hanedanı ardıllığını nasıl reddettiğini açıklaması gerekmektedir.

[64] Golden, "Hazarlar", s. 17; "Irano-Turkica: The Khazar Sacral Kingship", s. 176.

[65] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s.89.

[66] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 57.

de zirvede idi ve daha çok Avar merkezli batı işleriyle meşgullerdi. Hazarlar ise fetret devrindeydiler ve Bulgarlar ile savaş isteyecek durumları yoktu. Eğer Kubrat devlet idaresinde 660'ları gördü ise, istikrarlı dönemi daha da uzatabiliriz. Nitekim oğullarına öğüdünde birleşik kalmaları durumunda korkacak bir şeyin olmadığı iması sezilir: "(Kubrat) kendilerine her halükarda üstün gelmeleri ve başka kabilelerce köleleştirilmemeleri için ortak hayatlarından hiçbir durumda ayrılmamalarını öğütlediği beş oğul bırakarak öldü"[67]. Fakat oğulları anlaşmazlığa düşmek için fazla beklemediler. Felaket, yani Hazarların onları tek tek avlaması da hemen ardından geldi. Dolayısıyla, çok kısa sürmeyen ama öyle bir kuşağa da yayılmayan bir Hazar-Bulgar mücadelesi varsaymak en uygunu gözüküyor. Bu ise kabaca 665-675 arasına yerleşebilir. Nitekim bu dönemde Hazarların Araplarla -geçici- bir barış içinde oldukları gözleniyor.

Hazar'ın son kağanı olan Yusuf, Bulgarlarla mücadeleyi bir varoluş meselesi olarak verip büyük önem atfediyor. Yukarıda alıntıladığımız şecereden hemen sonra Bulgarlarla mücadeleye geçiyor: "Onda, onun günlerinde atalarının sayıca az olduğu yazmaktadır. Fakat Allah-u Tekaddes ona güç ve metanet vermiştir. Kendilerinden daha kalabalık ve güçlü halklarla savaşmışlar, ama Tanrı'nın yardımıyla onları kovmuş ve ülkelerini almışlardır. Diğerleri kaçmışlar, onlar da 'Duna' adındaki büyük nehirden geçmeye zorlayıncaya kadar onları takip etmişlerdir. Onlar günümüze kadar 'Duna' nehrinde ve Kuştantiniya yakınlarında kalmışlar, Hazarlar da onların ülkesini almıştır"[68].

Üçüncü cümle başka halklarla başka savaşların da olduğunu anlatıyor. Bulgar savaşlarının önemi, Hazar'ın kalbgahı olan bölgenin, yani Don Nehri'nin doğusunda kalan düzlüklerin Bulgarlardan alınmış olmasındadır. Hazar'ın merkez arazisinde kuruluş sürecinin bittiğini müjdeleyen son gelişme, yani son kademe savaş da bu olabilir. Bu da bizim düşüncemizi doğrular. Öte yandan, Göktürklerin tam bir asır önce Utigurları ayıu bölgede mahvetmesinin hafızalardaki izleri de bu habere karışmış olabilir. Bununla birlikte, hem Theophanes ve Nikephoros'un ortak haberleri, hem de sonraki gelişmeler bütün Bulgar ve Oğurların göçmediğini, bir kısmının Hazarlara boyun eğerek yerlerinde kaldıklarını gösteriyor: "Bayan adlı en büyük oğul babasının buyruğuna uygun olarak bugüne kadar ata toprağında kalmıştır. Kotrag adlı ikincisi Don Nehri'ni geçti ve birincinin karşı tarafına yerleşti"[69]. Yurdunda kalan Bayan'ın ordası büyük ihtimalle bugünkü Karaçay-Balkarların atalarının önemli bir kısmını teşkil edi-

---

[67] Theophanes, *The Chronicle*, s. 498.

[68] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 75, uzun nüsha s. 92.

[69] Nikephoros, *Short History*, s. 89; Theophanes, *The Chronicle*, s. 498.

yor. Don Nehri'nin öbür tarafındaki orda ise, gelecek bölümde görüleceği üzere, Macarlığı ortaya çıkaracaktır. Sonuçta bu iki topluluk da uzun sürecek bir Hazar hâkimiyetine boyun eğmiş oldular.

Araplarla İlk Temas ve Hunlar

Hazar'ı esas önemli kılan ve kuzeydeki herhangi bir güç olmaktan çıkartıp kaynakların dikkatine sunan gelişmeler, Araplarla tutuştukları savaşlar ve belki de sebeplerin bir ucu buna dayanan Musevîleşme olmuştur. Belki de Hazar'ın kemikleşmiş bir siyasi yapıya bürünmesi güneyden gelen tehdit sayesinde gerçekleşmiştir. Öte taraftan, Hazar savaşlarının Emevi hanedanının devamlılığında veya İslam'ın yayılmasında da dolaylı etkileri olduğu düşünülebilir.

Hazar arazisini Derbent'in hemen kuzeyinden başlatmalıyız. Arapların kuzeyle ilk teması yoklama nevinden gözüküyor. Batı Göktürklerin 630'daki iç savaşında Derbent'in güneyindeki bütün toprakların terk edildiği ve toparlanan İranlıların hemen boşalan yerlere el koyduğu anlaşılıyor ki, Azerbaycan'ı fetheden İslam orduları, Derbent'te Fars vali Şahrbaraz veya Şehriyar'ı bulmuşlardır. 642 senesinde sağlanan temasta Müslüman olma davetine cevap vermeyen Şehriyar, ilginç şekilde Müslümanlardan siyasi koruma talep etmiş ve çevredekilerle arasının iyi olmadığını bildirmiştir[70]. Çevredeki dağlıların veya Göktürk-Hazarların tacizlerinden ziyade, Derbent'in hemen kuzeyindeki özerk bir beylik olduğu anlaşılan Kafkasya Hunlarının onu rahatsız ettiğini düşünmeliyiz. Nitekim Azerbaycan'daki ilk İslam fetihleri sırasında Alan, Abhaz ve Hazarların yerli direnişçilere yardım gönderdikleri belirtilir ki,[71] bu Hazarlardan Hunları anlayabiliriz.

Hazar yapılanmasının önemli bir bileşeni olan Kafkasya Hunlarına da birkaç cümle ile temas etmemiz gerekmektedir. Tam o günlerden bahseden "Ermeni Coğrafyası"na göre, Derbent Geçidi'nin hemen ötesinde, sahil boyunca "Hunların Krallığı" uzanır. Burada Hun kentleri Varacan, Çungars ve Semendr bulunur. Ötelerinde ise İtil Nehri'ne kadar Suvarlar yaşamaktadır[72]. Dönemin birkaç Ermeni ve Bizans yazarı bu bölgede 'Maskut' Hunlarından bahsederler ki, açık şekilde Massaget kelimesiyle bağlantısı vardır[73]. Bunların eskiçağda Ba-

---

[70] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 63-66.

[71] Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 283.

[72] Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak*, s. 57.

[73] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 92; Golden, *Türk Halkları*, s. 124. Muhtelif kaynakların mükerrer Hun tavsifine rağmen, Novosel'tsev bu topluluğu Alanların akrabası sayar (*Hazarskoe gosudarstvo*, s. 92).

tı Türkistan'da yaşayan Massagetlerle anılması sebepsiz olmasa gerektir ve eski yazarların bir baştan savma örneği olarak görmektense, başka türlü hiçbir açıklaması olmayan böyle bir kullanımın ardındaki sebebi bulmaya çalışmalıyız[74].

Nitekim kaynaklardaki haberler bu Hunların Atilla'nın Hunlarından önce bu bölgede olduğunu gösteriyor. "Albanlar Tarihi"nde geçen şüphe etmememiz gereken bir haberde, bu Maskut Hunlarının 340'larda büyük bir orduyla Ermenistan'a saldırdıkları belirtilir[75]. Bu saldırı, ufak bir tarih tashihiyle Agathangelos'un haber verdiği, Ermeni Kralı III. Trdat (287-330)'ın savuşturduğu saldırı ile aynı olabilir[76]. Ama Hunları veya Hun ismi atfedilen Orta Asya veya Türk kökenli bu ve benzeri toplulukları güneye gelmeye kışkırtanlar da yine Ermeniler ve diğer güneylilerdi. Mesela mezkûr Trdat'ın halefi III. Hüsrev (330-339), Gürcü ve Albanlardan aldığı destekle İranlılara ayaklanıyor, yardım için de Derbent kapısını açıp bu Hunları çağırıyordu[77].

Ortadoğu'ya 395 senesindeki büyük Hun akını iyi biliniyor ve tarihçilikte çok işlenmiştir. 440'larda da Hunların Kafkasların güneyine sarktıklarının haberleri var. Bunlar Atilla'nın Bizans'ı baskıda tutma siyasetinin doğu ucunu oluşturuyor gözükmekte. Albanya'ya yapılan böyle bir baskın yerli halk için büyük zayiatla sona eriyor ama akındaki Hun ordularının komutanı da Hıristiyanlığa geçiyor. Buna kızan Hun hükümdarı, açıkça Atilla, o ve aynı şeyi yapan arkadaşlarının işkenceyle öldürülmelerini emrediyor[78]. Fakat Atilla veya Kafkasların kuzeyindeki valileri İran'a isyan eden Ermenileri desteklemekten, hatta kışkırtmaktan geri kalmıyorlar ve 451-452 senesindeki büyük Ermeni isyanına bütün güçleriyle katılarak İran'a büyük zarar veriyorlar. Bunların ayrıntılı haberleri Elişe Vardapet (410-475)'in "Vartan Tarihi" adlı eserinde anlatılır[79]. Hatta o yıllar batıda meşgul olmasaydı, Atilla'nın bizzat hedefinin İran olduğunu söyleyebiliriz ki, Galya ve ardından gelen intikam amaçlı İtalya seferleri bunu geciktirmişe benziyor. Lakin İtalya seferinden kısa bir süre sonra İran hazırlığında iken hayatını kaybetmiştir[80].

Bunları ne ölçüde Hazar tarihi ile ilişkilendireceğimiz tartışılır ama sonuçta Hazarların ilk dönemlerinde Kafkasların güneyi ile ilişkileri Hazar Devleti adı-

---

[74] Bir izah denemesi için bkz. Karatay, "Ziezi ex quo Vulgares", s. 62.

[75] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 45.

[76] Agathangelos, *History of the Armenians*, s. 137.

[77] Agathangelos, *History of the Armenians*, s. 37; Sebeos, *The Armenian History*, s. 50-51, 54; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 69-71.

[78] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 61-65.

[79] Elisæus, *The History of Vartan*, s. 39, 55, 62-63, 66.

[80] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 104.

na yürüten özerk Hun topluluğunun kökleri, ister Massaget asıllı, isterse gerçek Hunların kalıntıları olsunlar, işte bu halka dayanmaktadır[81]. Dolayısıyla 641'den sonra Arap hâkimiyetindeki Albanların tarihinde Hazar hâkimiyetindeki bu Hunların önde gözükmesi boşuna değildir, çünkü ilk Arap saldırılarının sarsıntısını atlattıktan sonraki cevabi Hun-Hazar akınları doğrudan hedef olan Albanya arazisini ve buradaki halkları etkilemiştir.

Derbent'te (Arap kaynaklarında artık 'Bâb'ül-Ebvâb') yerleşen ve etraf hakkında bilgi alan İslam ordularının bölge komutanlarından Abdurrahman ibn Rabia el-Bahilî, Derbent'in hemen kuzeyinde bulunan Belencer[82] üzerine yürümeye karar verir. Bu seferin gerçekliği tartışılır[83] ama sonuçta ilk temasın bu seferle sağlandığı anlaşılıyor ve Hazarların devletsizlik döneminin hazırlıksızlık anlamına da gelmesi doğaldır. Müslümanlar (fazla) kayıp vermeden bu ilk akını gerçekleştirir ve Derbent'e dönerler. Daha sonraki tartışılmayan haberler bu ilk saldırının cesaretlendirici bir başarıyla sona erdiğini gösteriyor ki, Kûfe valiliğine atanan Velid bin Ukbe Hazar meselesiyle yakından ilgilenmiş ve bizzat katıldığı bir seferle işe başlamıştır. Ancak halifenin emri üzerine kuvvetlerini Bizans cephesine kaydırması sebebiyle Hazar'a ulaşan bir faaliyeti vaki olmamış, fakat onun emriyle Hazar'a yıllık akınlar sürmüştür[84].

İlk dönemin en önemli savaşı Belencer'de olmuştur. Hz. Osman'ın tehlikeye girmemesi uyarılarına rağmen Abdurrahman ibn Rabia 652 senesinde Belencer'i kuşattı. Müstahkem bir yer olan şehrin iyi bir savunma verdiği ve Hazarların da hazırlıklı olduğu anlaşılıyor ki, sur önlerine hırpalanan Araplar, aniden yardıma gelen Hazar atlıları tarafından bozguna uğratılmış, 4000 kadar şehit verilmiştir. Abdurrahman da ölenler arasındaydı[85].

İlk Arap saldırılarını Derbent'in kuzeyindeki devletsizlik tetiklemiş gözüktüğü gibi, Hazarların toparlanmasının ardından güneye ilk saldırılarını da Hz. Ali döneminde Müslümanların içinde bulunduğu tefrika teşvik etmiş görünüyor. 652 savaşının ardından uzun zaman güneyi gözetleyen Hazarlar, 661-

---

81 Daha ayrıntılı incelemeler Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 243-256; Golden, *Türk Halkları*, s. 123-125; *Hazar Çalışmaları*, s. 107-111'de bulunabilir.

82 Bu makalenin ebadı Hazar kentlerinin ayrıntılı incelenmesine izin vermiyor. Bunu Romaşov yazmıştır. Belencer için bkz. "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", s. 186-191. Ayr. bkz. Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s.123-125; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 254-257.

83 Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 66-67.

84 Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 67-68.

85 Belâzurî, *Fütûh'ül-Buldân*, s. 291-292, ve Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 208, buradaki komutanı Abdurrahman'ın kardeşi Selman ibn Rabia olarak verir. İbn Hayyat bu hadiseyi 649-560 civarına koyar. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 70-72; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 239-240.

662'de güneye indiler. Hedefleri 30 yıl önce de ezdikleri Albanya oldu. Bu esnada Albanların başında halifeye itaat arz etmiş Cuvanşir adlı bir bey bulunmaktaydı: "Hazarlar çapul ve talan maksadıyla Albanya'ya akın yaptılar... Cuvanşir ordusunu alıp Kür Nehri'nin öbür sahiline geçti ve Hazarlara hücum etti... O gün büyük galibiyet kazandı ve barbar kabilenin başbuğuna şu sözleri söyledi: "Git ve Çola kapısından geri çekil ve bir daha buraya dönme. Çünkü Allah senin buraya olan yolunu kestirdi"[86]. Henüz üzerinden bir kuşak geçmemiş Albanya istilası ve Tiflis kuşatmasının Alban ve Gürcüler üzerinde derin tesir bıraktığı anlaşılıyor ki, bağlı bulundukları Araplardan önce Hazarlara onlar şiddetle mukavemet etmişlerdir[87].

Arapların o günlerde Hazarlara karşı duramayışı sebebiyle Cuvanşir başının çaresine bakmak zorunda kaldı. 664 yılı sonundaki Ermeni topraklarına kadar ulaşan (Hazar adına) Hun akını onu anlaşılan Hun beyi ile uzlaşmaya mecbur kıldı. Onu kendi tarafına çekmek isteyen bey, dostluk antlaşması imzaladığı gibi, kızını da büyük hediyelerle ona gelin verdi ve önceki akınlarda alınmış esirleri ve malları iade etti. Öte yandan Cuvanşir Müslümanlardan korktuğu için biatinden vazgeçmedi[88]. Bu şekilde antlaşmaya iştiyaklı olmaları Hazarların aslında iyi durumda olmadıklarını, zor bela toparlandıklarını göstermektedir. Belki de güneyi iyice sağlama aldıktan sonra Bulgar cephesine yoğunlaşacaklardır. Bizim Bulgar savaşlarıru 665-675 civarlarına yerleştirmemizin sebebi de budur.

Nitekim Bulgar meselesini hallettikten hemen sonra, 681'de tekrar güneye döneceklerdir. Damat Cuvanşir bir suikastla öldürülür ve yerine Varaz-Trdat geçer. Bunun üzerine kan davası iddia eden 'Hunların başbuğu ve beyi" Alp İlituer (İlteber) büyük bir ordu ile Albanya'ya saldırır. Çaresiz kalan ve hiçbir şey yapamayan yeni Alban prensi, ancak Eliazar adlı piskoposun Alp İlituer'e gidip yalvarması ve iknası ile durumu kurtarabildi[89]. Alp'ın etkilenmesi üzerine Albanlar bir siyaset aracı olarak dini kullanmaya karar verdiler ve ikna kabiliyeti yüksek Kolmank Piskoposu İsrail'i onu vaftiz için gönderdiler. İsrail'in gözlemlerini aktaran "Albanlar Tarihi" eski Türk inançları hakkında başka kaynaklarda bulunamayacak zenginlikte bilgiler sunmaktadır.

---

[86] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 200.

[87] Çoğ, "Emevi ve Abbasi Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", s. 151.

[88] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 203-204, 206. Aslında Albanlar iki değil, üç büyük güce bağlı idi ve Cavanşir'den sonraki prens Varaz-Trdat en ağır bedeli bağlılık nişanesi olarak üç oğlunu rehin verdiği Bizans'a ödüyordu (s. 281).

[89] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 231.

Bu diplomatik girişim Albanları cesaretlendirir ve konuyu kökten çözmenin Hunları/Hazarları Hıristiyanlaştırmak olduğu düşüncesiyle Kolmank Piskoposu İsrail'i göndermişlerdir. Burada Türklerin eski dini inançlarına dair ipuçları bulunmaktadır. Mesela "Farsların Aspandiat dedikleri Tanrı-Han isimli ilaha" Hunlar Ku'ar diyorlardı[90]. Ayrıca yuğ törenleri, ateş ve suya saygı, kutsal ağaç inancı gibi öğelerden bahsedilmektedir. Sonuçta, kendisi Hazar kağanının damadı olan ve kahramanlığı ile büyük itibar toplayan Hun ilteberi, piskopos İsrail'i büyük hürmetle karşılamış ve onun vaftiz davetini kabul etmiştir[91]. İlteber halkın ve beylerin itirazına ve isyanına direnmiştir ama akıbetini bilmiyoruz. Bir süre sonra Dağıstan'da Müslüman bir ahalinin ortaya çıkışı, Hıristiyanlığın Türkler arasında kök salmadığını gösteriyor[92]. En azından Hazarların buna müdahil olduklarını tahmin edebiliriz. Fakat rahip İsrail'in akıbeti iyi olmamış, Kadıköy Konsülü kararlarıyla işinden atılmıştır.

Nitekim bu dini-diplomatik çaba sonuç vermemiş, 685 senesinde Hazarlar (Hunlar değil), Albanya, Ermenistan ve Gürcistan üzerine büyük bir saldırı yapmışlardır. İlteberin yaptıklarının Hazar otağında onaylanmadığı, kağanlık makamının fırsat var iken güneyin zenginliklerinden istifade etmeyi düşündüğü anlaşılıyor. Bu saldırıda her üç ülkenin yöneticileri de hayatını kaybetmiş, Kafkasların güneyi büyük darbe yemiştir[93]. Bu saldırının toprak açısından en önemli sonucunu ise, 33 yıl sonra Müslümanlarca yeniden fethedildiğini gördüğümüze göre, Derbent'in Hazarların eline geçmesi olmuştur[94].

Hazarlar ve Bizans: Kırım Meselesi

Geleneksel olarak Bizans ve Hazarların Araplara karşı müttefikçe davrandığı söylenir, ancak bu en erken dönemde dahi tersini düşündürecek gelişmeler var. Belki yerli halkların Hazar korkusu İstanbul ve Şam'daki yöneticileri onları korumak üzere ortak hareket etmeye sevk etmiş olmalı ki, bu bölgeyi her iki imparatorluk yapısının ortak sahası olarak gören bir antlaşma imzalandı[95]. Bizans'ın mantıksız ve fevri hükümdarı genç II. Iustinianos (685-695, 705-711) kı-

---

[90] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 81, bu ismin İranlılardan alındığını söyler ama Türkçede bu kelimenin tam da bir ilah ismi için beklenen açıklaması vardır: *kuw + ür* "mukaddes, kutlu kimse".

[91] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 237-239, 244-245.

[92] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 176; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 74.

[93] Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 253-254; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 74.

[94] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 102, bu el değişikliğini 670 senesinde Cuvanşir'in ölmesine bağlar.

[95] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 121; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 255.

sa süre sonra bu antlaşmayı bozarak tek başına Güney Kafkaslara el koyacak olsa da, sonuçta Araplar bir bakıma kuzey cephesinde rahatlamış oluyorlardı. Derbent'i ellerinde tutan Hazarların da bunu bir sus payı olarak gördüklerini düşünebiliriz. Öbür türlü, 703 yılına kadar Ermeni isyanlarıyla uğraşan Arapların böyle üç cephede işleri daha zor olurdu[96].

Kendisi çok becerikli biri olmasa da, ortam sayesinde doğudaki işleri yoluna koyan II. Iustinianos'un İstanbul'da bozulan işlerinden, Hazar bağlantısı sebebiyle bahsetmemiz gerekiyor. 695 senesinde tahttan indirilen Iustinianos Kırım'a sürgüne gönderilmişti. Orada rahat durmayınca İstanbul'a gönderilip öldürüleceği haberini aldı ve 698'de kaçıp Hazarlara sığındı. O sırada Kırım'ın sadece güney ve batısındaki sahil arazisinin Bizans denetiminde olduğu, geri kalanının Hazarlara geçtiği düşünülüyor[97]. Hazar kağanı bu burnu kesik devrik imparatoru iyi karşıladı ve kızkardeşini verdi. Bu durum İstanbul'da endişeyle karşılandı ve bir elçilik heyeti kağandan Iustinianos'un teslimini istedi. Karısı vasıtasıyla kağanın teslim kararını öğrenen Iustinianos gizlice ve maceralı bir yolculukla kaçtı ve Tuna Bulgar Hanı Tervel'e (~700-~721) gidip yardım istedi. Tervel güçlü bir orduyla onunla birlikte İstanbul'a yürüdü ve 705 senesinde tahtı II. Tiberious'tan kapmayı başardı. İşler oturunca da eşini Hazar'dan getirtti[98].

Ancak Bulgar ve Araplarla antlaşmaları bozarak savaş ilan eden ve ülkesini zora sokan Iustinianos, hem zamanında kendisini öldürmek isteyen Hazar kağanından öç almak, hem de Hazarların eline geçen Kerson'u geri kazanmak için savaş ilan etmekte gecikmedi. Bu kez hatası hayatına mal oldu. Kerson halkının da Iustinianos idaresine tepkili olduğu bir ortamda Bizans gemileri gelip kenti ele geçirdiler ve oraya atanan Hazar tudununu esir aldılar. İkinci bir seferle de halkı cezalandırmak istedi, ancak Ermeni asıllı Bardanes (Vardan) adlı komutan isyan etti ve Hazarları yardıma çağırdı. Sonuçta Bizans tudunu serbest bıraksa da, yolculuk esnasında öldü. Hazarlar da buna cenazeye eşlik eden 300 Bizans askerini öldürerek cevap verdiler. Kırım'da başlayan ve Hazar desteği gören isyan, nihayetinde İstanbul'da Iustinianos'un ve Hazar eşinden olan veliaht oğlunun öldürülmesiyle sona erdi[99].

---

[96] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 177. 701 senesinde vali Muhammed bin Mervan'ın bastırdığı isyan, o geçici olarak ayrılınca yeniden başlamış, 704'te nihayet bastırılmıştır: İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -IV-*, ş. 428, 463.

[97] Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea", s. 207-208.

[98] Theophanes, *Chronicle*, s.520-523; Nikephoros, *Short History*, s. 101-105; Leo the Deacon, *The History*, s. 154-155; Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 474-475.

[99] Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 475.

Göktürklerin zamanında Bizans'a öfkelenip Kırım'a atladıklarından bahsetmiştik. Kısa süreli Göktürk idaresinin burada fazla bir etkisi olmadığı tahmin ediliyor. Ama burası artık sonraki nesiller, yani Hazar Devleti'ni kuracak olan aynı hanedandan yöneticiler için tanıdık bir yerdi. 655 senesinde Kırım'daki Bizans arazisinin merkezi olan Kerson'da yaşanan genel gıda kıtlığını anlatan bir Bizans belgesine dayanan Artamonov, yarımadanın tarım yapılan dağlık güney kesimleri de dâhil önemli bir kısmının daha VII. yüzyıl ortasında Hazar idaresine girdiğini söyler[100]. II. Iustinianos'un sürgün olduğu Kerson'dan Hazarlarla kolayca temas kurmasında işbu coğrafi yakınlığın da payı olabilir. Öte yandan bu tespit doğru ise, böyle bir tarih Hazarların Bulgar zaferinden çok önce, onların gerisine atlayarak Kırım'a hâkim oldukları anlamına gelecektir.

Kaynaklardan başka türlü haberler alamasak da, kazıbilimciler Kırım'daki Hazar hâkimiyetinin 780'ler civarında zayıflamaya başladığı düşüncesini tartışırlar[101]. O günlerde Abhazya üzerindeki nüfuz mücadelesi Bizans ile Hazar'ı başka ve sıcak bir cephede, Kırım'da da karşı karşıya getirmiş olabilir[102]. Bizans'ın içişleriyle ilgili o tarihlerde bu bölgeden fazla bir ses çıkmamasına bakarsak, 80 yıl öncesine göre İstanbul'un bölgedeki erkinin daha oturmuş olduğunu ve kademeli bir ilerleme teşkil ettiğini varsayabiliriz. Zira II. Iustinianos dönemindeki Kerson'un itaat arzetmesini de içeren Hazar başarıları büyük ölçüde Bizanslıların iç savaşlarıyla alakalıydı. Ama bu ilerlemenin mahiyeti ne olursa olsun, Mangup ve Çufutkale gibi Kerson'a çok yakın yerler de dâhil, Kırım'ın büyük bir kısmı devlet çökünceye kadar Hazarların elinde kalmış, daima bir Hazar birliği bulunmuştur[103]. Nitekim devletinin son günlerini yaşadığını bilmeksizin ihtişamını ballandırarak anlatan Kağan Yusuf, ülkesinin batısında kendine bağlı olan 13 kenti sayar[104]. Bunlardan biri Şarkel'dir, diğeri Kırım'ın karşısında, Tamatarhan Yarımadası'nda bulunan Şamkerts'dir, kalan 11 şehir Kırım'dadır.

Konstantinos Porphyrogenitus'un kitabı boyunca Hazar'ı neden düşman olarak gördüğü ve en uzaktaki düşman olan Hazar'a neden en yakındaki hasım gibi davranılması gerektiği yönündeki vurguları, imparatorun duygularındaki Yahudi aleyhtarlığının bir dışavurumu değilse, ancak Kırım üzerinden anlaşıla-

---

100 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 260.

101 Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea", s.208. Yazar başka bir çalışmasında 750'lerin sonundan itibaren Hazar ile Bizans'ın aslında hiç işlemeyen 'geleneksel' ittifakını gerektiren şartların ortadan kalktığını düşünür: "Why Dirhams First Reached Russia?", s. 233.

102 Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia?", s. 235-236.

103 Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea", s. 209.

104 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, uzun nüsha s. 102.

bilir. Çünkü Kırım Hazar Devleti'nin kurulduğu günden son gününe kadar Bizans ile arasında bir niza konusu olacaktır[105]. Hâlbuki Arap savaşları Hazarlar açısından gelip geçmiştir ve nispeten kısa sürmüştür. Belki de Golden'ın belirttiği gibi Arap savaşlarının bitiminin Hazar ile Bizans arasındaki Kırım merkezli geçimsizliği öne çıkarttığını düşünmeliyiz[106].

Hazar-Arap Savaşları

Bizans'taki kargaşaya mukabil Hazarlar ve Araplar toparlanmış görünüyorlar. VIII. yüzyılla birlikte İslam fetihleri hız kazanır veya yeniden başlar. Batıda İspanya ve doğuda Türkistan'da büyük hareketlenmeler olurken, çok yakında bulunan Arminiyye valiliğinin yetki alanı içindeki Hazar veya Kafkas cephesinde de durum farklı değildir. Bu arada 705 senesinden sonra artık özerk Alban beyliği yoktur. Araplar doğrudan Hazarlarla komşu olmuşlardır[107]. Bunu vali olarak gelen Mesleme bin Abdülmelik'in 707/708'deki Hazar akınları izledi. Ancak kısa süre sonra görevinden alındı ve yerini Mervan bin Muhammed'e bıraktı[108]. Kırım'da fütuhatı tamamlayıp rahatlayan ve etrafta başkaca sıkıntısı kalmayan Hazarlar da buna cevaben Derbent'i ellerinde tutmanın da rahatlığıyla aşina oldukları güney cephesini tekrar yoklamaya başladılar: "Hazarların kağanı 80 binlik ordusuyla hücuma geçip Albanya'yı zaptetti. Bu hadise Ermeni takviminin 158. yılında olmuştu (709-710)"[109].

Muhtemelen bu gelişmeyle alakalı olarak, Mervan b. Muhammed Arminiyye valiliğinden azledildi ve yerine Emevi çağının en önemli komutanı kabul edilen Mesleme b. Abdülmelik (tekrar) getirildi[110]. İlk seferinde de Derbent ve çevresinde hâkimiyet kurdu[111]. Durumu inceleyen Mesleme iyi bir hazırlıktan sonra 713'te Derbent'i ve ötesindeki bazı yerleri ele geçirdi. Onun artık Hazarları savunmada görmek istediği anlaşılıyor ki, Derbent kalesini yıktırdı[112]. Nitekim bir-

---

[105] Kırım Hazar ile o kadar özdeşleşmiştir ki, aşağıda geçeceği üzere, Hazar'ın son kalıntıları burada varlığını sürdürmüş, öte yandan İtalyan kaynaklarının bolca aksettirdiği üzere Ortaçağ sonlarında dahi 'Hazarya' olarak anılmıştır: Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 571.

[106] Golden, "Nomads of the Western Eurasian Steppes", s. 153.

[107] Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 102-103.

[108] İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -IV-*, s. 484.

[109] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 290.

[110] Mesleme hakkında Hacıyev'ce bir tez hazırlanmıştır: *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*. Bu kısa çalışmanın en önemli bölümü (s. 76-102) onun Azerbaycan ve Arminiyye valiliği dönemine hasredilmiştir.

[111] İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -IV-*, s. 499.

[112] Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 373, 377; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290.

kaç yıl iyi bir hazırlık yapan Hazarlar, Mesleme'nin burada görevde olmadığı bir zamanda, 717 senesinde Albanya'ya güçlü bir orduyla saldırdıysalar da, Hatim bin Numan komutasındaki İslam ordusuna yenilip büyük kayıplar verdiler[113].

Bizans ve Hazar cepheleri arasında gelip giden, bu arada 717 senesindeki İstanbul kuşatmasını yöneten ve ardından Arminiyye valiliğine yine gelen Mesleme, 720'de valilikten azledildi[114]. O sene kışın şiddetli geçmesinin de tesiriyle Hazarlar ilerlediler ve bölgedeki Müslüman birliklerini yenerek Azerbaycan cephesini çökerttiler[115]. Bu yenilgi Hazar cephesinde Müslümanlar açısından yeni bir dönemi, Cerrah b. Abdullah el-Hakemî idaresini getirecektir. Görevi Hazarları kendi ülkelerinde vurmaktı. Nitekim 722'deki ilk seferinde Belencer kentini aldı ve kağanın oğlunun idaresindeki Hazar ordusunu yendi. Belencer'in Türk beyini yerinde bırakarak casus olarak kullandı. İleri bir seferinde tuzağa düşmekten onun uyarısıyla kurtuldu. Yeni halife Hişam'ın gönderdiği yardımlarla güçlenen ve fetihlere ertesi yıl da devam eden Cerrah, 724'te Belencer ötesindeki bazı istihkâmları aldı ve aynı zamanda Alanlara saldırdı. Ertesi yıl Alanlara yine saldırarak sulha mecbur kıldı[116].

726'da Cerrah'ın Şam'a çağrıldığını ve yerine Mesleme'nin gönderildiğini görüyoruz. Mesleme ilk yılında Doğu Anadolu'da Bizans cephesinde meşgul iken, kağanın oğlu güçlü bir orduyla Varaçan'ı kuşattı[117]. Kentin sergilediği sıkı savunma sadece askeri değil, toplumsal bir boyuta da işaret ediyor olabilir. Hunların bu ünlü kentinde ahalinin o günlerde İslam'ı benimsemeye başladığını düşünebiliriz. Nitekim Hazarlar manonıklarla yürüttükleri kuşatmada başarılı olamamışlar, yardıma gelen İslam ordusuna mağlup olmuşlardır[118]. İki yıl sonra bizzat kağan büyük bir ordu toplayarak yürüdü ise de, hazırlıklı olan ve onları Derbent yakınlarında karşılayan Mesleme, günlerce süren kanlı bir savaşı zaferle bitirmeyi bildi[119]. Ertesi yıl Alan kapısından Hazarlara saldırdı ve bir ay kadar süren zahmetli bir meydan savaşına girdi. Mevsimin yağmurlu olmasının Hazar süvarilerinin hareketini kısıtladığı anlaşılıyor ki, Müslümanlar 'yağmur ve çamur' sayesinde üstün geldiler. Hazarlar ayakta olduklarını göstermek

---

113 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 43; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 388.

114 Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 404.

115 Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 405; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 77.

116 Taberî, *Tarih -IV-*, s. 348-349; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 95-96, 106, 113; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 405-408, 415.

117 Aslen Hunların olduğunu bildiğimiz bu kent için bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 280-283; Romaşov, "İstoriçeskaya geografiya Hazarskogo kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", s. 198-201; Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 122-123.

118 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 119; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 417.

119 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 123; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 418.

için öbür taraftan, Derbent üzerinden Azerbaycan'a saldırdılarsa da, bölge komutanı olan Haris bin Amr'a yenildiler[120].

729'da Mesleme yine azledildi ve Arminiyye valiliğinde nöbeti Cerrah'a bıraktı. Cerrah bu kez aslında yabancı olmadığı farklı bir yol seçerek Tiflis'e geldi ve buradan, Orta Kafkaslar üzerinden Hazarların Beyza kentine saldırdı. Yeterli kaynağının olmaması sebebiyle aslında bir gözdağı olan bu saldırıdan sonra geri çekildi. Hazarlar ise onun batıdan gelişine ve en önemli kentlerine saldırışına alışıldık Derbent Geçidi'ni kullanıp Erdebil'e saldırarak karşılık verdiler. Kağanın oğlu büyük bir orduyla güneye indi ve Erdebil'i kuşattı. Hazarların artık iyiçe öfkeli ve hazırlıklı oldukları tahmin edilebilir. Rahat davrandığı anlaşılan Cerrah doğruca Erdebil'in yardımına koştu ve burada bulduğu büyük ordu ile (Taberî'deki 300 bin rakamı abartılıdır) birkaç gün süren bir meydan savaşına girdi. Onun savaşta ölümü İslam ordusunun bozulmasına ve dağılmasına yol açtı. Bütün Azerbaycan Hazar istilasına düştü ve Hazar akıncıları Musul'a kadar ulaştılar. Bu arada fazla dayanamayan Erdebil kenti teslim oldu (730)[121].

Hazarların kale kuşatmada fazla başarılı olmayışı ve vakit kaybetmeleri İslam ordularına toparlanma fırsatı verdi. Cepheye savunmayı örgütleme ve tehlikeye girmeme emriyle acil bir birlikle gönderilen Said b. Amr el-Hareşî, hızlı ve gizli bir hareketle gece Hazarların esas ordusuna ulaştı ve ani bir baskınla dağıttı. Tüm Müslüman esirleri ve ganimetleri kurtardı. Bir kez daha valilik göreviyle yola çıkan Mesleme, başarılı olsa da tedbirsiz hareket ettiğini, daha büyük bir felakete yol açacak şekilde davrandığını öne sürerek Said'i hapsettirdi. Fakat durumdan haberdar olan halife onu bağışladı. Mesleme ise Hazar ordusunun dağılmasından istifade ile yürüdü ve Derbent'i geçerek soğuk kış şartlarına rağmen pek çok kaleyi ele geçirdi. Bu esnada, İbn'ül-Esir'e göre, kağanın oğlu savaşta öldürüldü. Ertesi yıl seferlerine devam etti ama Hazar tabii dağlı halkları hedef aldı. Önce direniş sergileyen Hayzanları yükündürdü. Bunu gören Suran, Kerr ve Maskat halkları ki, bu sonuncusu Hun bölgesini çağrıştırıyor, sulh istediler. Kağan komutasındaki ordu müdahale edip Mesleme'yi çekilmeye zorladı ise de, Gazele Kalesi'nde kuşattıkları Mesleme'yi yenemeyip kendileri çekildiler[122].

---

[120] İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 129, 132.

[121] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 290-291; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 132, 134; Taberî, *Tarih -IV*, s. 350-352; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 295; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 419-420. Bu savaştan muhtemelen Kağan Yusuf'un mektubunda da bahsedilmektedir. Buna göre, rüyasında meleği gören Bulan Kağan, ondan Erdebil'e saldırı emri alır; bunu yapar ve zafer ve ganimetlerle döner (Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, s. 77 kısa nüsha, 94 uzun nüsha).

[122] İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 134-136, 145; Taberî, *Tarih -IV-*, s. 352-362; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 295-296; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 419-424.

Hareşî'ye kızdığı halde kendisi çok tehlikeli bir iş yapan Mesleme 732 senesinde azledildi ve yerine Mervan b. Muhammed vali tayin edildi. Halife b. Hayyat gibi Belâzurî de onun o sene Remm Nehri'ni geçerek Sakaliba'ya saldırdığını söyler[123]. Bu nehir Don Nehri'ni (Eski Türkçe 'Ten'/'Den') ifade ediyor ise, gerçek Slavlardan bahsediliyor olabilir. İbn Fadlan'ın gidip gördüğü İtil Bulgar halkını Sakaliba diye adlandırmasıyla kıyaslarsak, onun da Kafkas Bulgarlarına Slav demesi beklenebilir[124]. Her halükarda Kafkasların batı yönünde bir hareketlenme sözkonusudur. Nitekim İbn'ül-Esir aynı seferde onun kağanı başkentinde gafil avlayarak barışa zorladığını kaydeder[125]. İlk seferinde bu kadar ileri gitmesini kuşkuyla karşılayabiliriz. Aşağıda geçeceği üzere, 737'deki meşhur seferindeki haberin buraya karışmış olması mümkündür.

Sonuçta Mervan Hazar'a saldırının daha meşakkatli ama verimli yolunu gördü ve Orta Kafkaslardaki durumunu güçlendirmeye çalıştı. 735'te Alanların yol üzerindeki üç kalesini aldı ve ardından Tuman halkını yükündürdü. Onun buradaki faaliyetlerini bir Ermeni isyanı geciktirdi[126]. 737 senesinde artık düşündüklerini yapacak hale geldi. Yanında bulunan Hazar elçilerine sefer hazırlığının Alanlara yönelik olduğunu söyledi ama yine de onları alıkoydu ve haber gitmesini geciktirdi. Gerçekten de ordusunun başında Daryal Geçidi üzerinden Alan topraklarına doğru yürüdü. Sülemî komutasındaki diğer bir ordu ise eşzamanlı sahil yolundan ilerliyordu. Mervan Alan topraklarını doğrudan geçip Hazar ülkesine girdiğinde artık çok geçti. Belki de Belencer ve Semender üzerinden gelen ikinci ordu ile meşgul olan ve aldanan Hazarlar, Mervan'ın birliklerini başkentleri Beyza önlerinde görünce yapacak bir şeyleri kalmadı. Kaçan kağan nihayet Müslüman elçinin getirdiği teklifi değerlendirdi ve İslam'ı kabul ederek barış imzaladı. Kendilerine İslam'ı anlatmak için de bilgili kimselerin gönderilmesini rica etti[127]. Mervan ise Dağıstan'ın dağlık kesimlerindeki halklarla meşgul olarak Derbent üzerinden geri döndü[128].

---

123 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 297; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 425.

124 Başka kaynaklar ve ipuçları da o günlerde Don boylarında Slavlardan bahsediyor. Bir incelemesi için bkz. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar", s. 94-95.

125 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 148-150.

126 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 155, 164-165; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 428-429.

127 Taberî, *Tarih -IV-*, s. 363-364; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 297; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 178. Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.430, Mervan'ı sahil yolundan yürütür. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 289-290; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 97.

128 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 297-299; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, s. 201; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 432-433.

Tarihçilik bu seferin İtil Nehri üzerindeki başkente yapıldığı konusunda neredeyse hemfikirdir.[129] Hazar başkentinin Cerrah'ın 722'deki saldırısının ardından Belencer'den daha güvenli olan İtil ağzındaki 'Atıl' kentine taşındığı düşünülür. Fakat buradaki seferin ayrıntılarında deltanın içindeki adalarda bulunan bir kentten bahis olmadığı gibi, Cerrah'ın 729'da yaptığı gibi, Mervan da 737'de Beyza'ya saldırıyor ama her ikisi de Orta Kafkas yolunu kullanıyor. Bu, mesafenin iki kat uzaması, ayrıca daha düz olan sahil yoluna göre dağlık Kafkaslardaki meşakkatin büyük ölçüde artması demektir. Eğer bir aldatmaca amaçlanıyorsa, küçük orduyu Daryal Geçidi'nden yürüterek de bu yapılabilirdi. Ayrıca Hazar kentlerinden bahseden sonraki dönemin coğrafya eserlerinde İtil ağzındaki başkentin ismi bu şekilde geçmez. Aksine Hazar, Bizans ve Rus kaynakları İtil Nehri üzerindeki bir kaleyi aynı şekilde 'beyaz' olarak adlandırırlar: "Белая Вежа" (Beyaz Kule, Povest') "ἄσπρον ὸσρίτιον" (beyaz kışla, baraka, K. Porphyrogenitus), "λευκόν οἰκημα·" (akça ev, Theophanes Continiatus) ve nihayet Hazar "Şrkil" 'Beyaz Ev' (*Kağan Yusuf'un Mektubu*).[130]

Atıl kentinin ne zaman kurulduğunu, başkentin ne zaman oraya taşındığını bilmiyoruz. Buradan haber veren aşağıda değineceğimiz coğrafya eserleri ve Kağan Yusuf X. yüzyıl bilgilerini naklederler. Ama Şarkel kenti ve kalesi Hazar var olduğu müddetçe vardı[131]. Buranın belki Göktürk çağına giden daimi ve manevi başkent olduğunu söyleyebiliriz. Tıpkı Cerrah ve Mervan gibi, 966 senesinde saldırıp Hazar'ı ortadan kaldıran Kiev Knezi Svyatoslav (945-972) da kağanı burada bulmuştur[132]. Yusuf mektubunda İtil ağzındaki bir kentte oturduğunu söyler ama hatunun müştemilatı 50 fersah (350 km) olan bir kentte yaşadığını söyler ki,[133] etrafı böyle geniş olan sadece Şarkel vardır. Ayrıca Kağan "Şu an yaşadığım ülkede önceden Vnndr'lar vardı"[134] derken zihninde ülkenin merkezi olarak Şarkel çevresini düşünüyor olmalı, zira Onoğurlar veya Bulgarlar Don Nehri boylarında idiler. Yukarıda alıntıladığımız Sakaliba haberlerine de dikkat etmek gerekir. Zira İtil Nehri boylarında başka insanlar dururken bu kadar çok Slav bulmak zor olmalıdır; buna karşılık Don Nehri çevresinde hem Slav bolca bulunabilirdi, hem de eğer bahsettiğimiz gibi bir kullanım hatası varsa, Bulgar

---

[129] Güzergâh hakkındaki tartışmaları Kalinina derlemiştir: "Al-Khazar wa-'l-Saqâliba", s. 201-203.

[130] İncelemesi için bkz. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar", s. 72.

[131] Çok geniş bir inceleme, buradaki kazıyı yöneten Artamonov'da bulunabilir: *Hazar Tarihi*, s. 375-415. Ayr. bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 274-280; Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", s. 214-217; Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 131-132.

[132] *Povest'*, s. 244; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 92-93.

[133] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, s. 84 kısa nüsha, 102 uzun nüsha.

[134] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, s. 92 (sadece uzun nüshada).

veya Onoğur'a rastlamak mümkündü. Üstelik Sakaliba'yı esir almak için 'Rmm' Nehri geçiliyor. Hâlbuki iddia edildiği gibi Slav yerine kastedilen Burtas vs. yerlileri bulmak için İtil'in doğusuna geçmeye gerek yoktu. En çok dikkat edilmesi gereken nokta ise Mervan'ın hareketinin bir delta bölgesinde olduğuna dair kayıtların olmamasıdır.

Son Savaş ve Musevîliğin Yükselişi

737 senesi sadece Arap-Hazar ilişkilerinde değil, Hazar'ın öz tarih için de bir milattır, dönemeçtir. Kağanın İslam dinini kabulünü Mervan'ın ciddiye almasını bekleyemeyiz. Dunlop'un iyi tahlil ettiği üzere, kuzeyde kalması veya güçlü bir ordu bırakması mümkün değildi. Bunun yerine lâfzî bir barışla üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Öte yandan Dunlop onun Hazar'ı ortadan kaldırma fırsatını kullanamadığı kanaatindedir[135]. Belki de bu seferi gerektiğinde Hazar'ın kalbine ineceği iletisini vermek üzere düzenlemiş, Kafkasların kuzeyindeki arazinin enginliği karşısında, daha önce düşlediklerinin imkânsızlığını anlamıştır. Onun amacına ulaştığıru söyleyebiliriz. Bu savaş Araplarla Hazarlar arasındaki kanlı bir dönemi kapatıp, küçük çatışmalar dışında 230 yıl sürecek bir barış dönemine girilmesine vesile olmuştur. Kağanın İslam'ı kabulden ziyade tanıma arzusuyla fakihler istediğini, şarap ve murdar et gibi bazı konularda çok katı davranan fakihlerin tıpkı 250 yıl sonra Kiev knezi Vladimir'in örneğinde olduğu gibi Hazar kağanının da kalbini İslam'a ısındıramadığını düşünebiliriz[136]. Zaten onun İslam'a geçişi diğer kaynaklarda vurgulanmaz. İbn'ül-Esir ve İbn Hayyat bundan hiç bahsetmezken, Belâzurî anlaşma şartı olarak İslam'a geçişi değil, kağanın ülkesinde kalmasını, yani güneyi rahatsız etmemesini gösterir[137].

Bizim kanaatimiz 737 yenilgisiyle birlikte Hazar'da Musevîliğin öne çıkmasıdır. Hazar'ın kendi kaynakları açısından, Kağan Yusuf sadece bir dinler arası münazaradan bahsederek atası Bulan Kağan'ın bu dini benimsemesini anlatır. Bu anlatıda yaklaşık bir tarihleme imkânı bulunuyor. Bunu en doğru, isimsiz "Kenize Mektubu"ndan takip etmeye başlamalıyız. Girişte alıntıladığımız üze-

---

[135] Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 101.

[136] Taberî, *Tarih -IV-*, s. 364'teki bu haber biraz düşündürücü. Bu özensiz ve yanlışlarla dolu Türkçe yayında kağanın domuz etinde ısrar ettiği belirtilir ama Türkler İslam öncesinde de domuzu sevmez ve yemezlerdi. Bunun dışında murdar et yemekte ısrarın ne olduğu düşündürücü. Aşağıda geçeceği üzere, dinler münazarasında Hıristiyan tartışmacılar Müslümanları murdar şeyleri yemekle suçlarlar. Hâlbuki yemekte en dikkatli olan din İslam'dır. Demek ki, İslam öncesi Türk kültürü devresindeki Hazarlar nezdinde ne yendiğinin önemi vardı. Bunu diğer kaynaklardan da çok iyi biliyoruz. Zaten domuz bozkır hayvanı değildir.

[137] Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 297

re, 630 civarında Ermeni arazisinde bir yerlerden Hazar ülkesine gelen Yahudiler buradaki halkla karışıp kaynaşırlar ve birlikte savaşırlar. Bir Yahudi büyük kahramanlıklar gösterir ve başkomutanlığa atanır. Ancak Bizans ve İslam idarecileri buna çok kızarlar ve tepki gösterirler. Bunun üzerine Yahudi olan bey meseleyi konuşarak halletmeyi, her üç dinden bilgelerin bir araya gelerek tartışmalarını önerir. Tartışma sonucunda Yahudiler galip gelir ve Hazar halkı Musevîliğe geçer; ülkedeki kimliğini unutayazmış Yahudiler de tövbeye yönelir[138].

Tartışma sırasında Tizul Vadisi'ndeki bir mağarada kitapların olduğu söylenir. Gerçekten de orada Musevî kitapları bulunur ve kitaplarda yazan şeylerin Yahudi bilginlerin söylediklerini onayladığı görülür[139]. Mektubun başında göçen Yahudilerin kitapsız kaldıkları vurgulanır. Bunlar muhtemelen yeni yurda ilk göç günlerinde korkudan oraya saklanmış olan kitaplardı. Göçten kısa süre sonra İslam akınlarının başlamasıyla da Derbent civarındaki Yahudi kitlesinin daha kuzeye gittiğini düşünebiliriz. Kitaplarını kaybeden, bir daha dönüp alamayan ve unutan Yahudiler Hazarlarla karışıp asıllarını unutmaya başladıklarına göre, aradan birkaç kuşak geçmiş olması gerekiyor. Göçün üzerine en az bir asır koymalıyız ki, böylece 740'lara ulaşırız.

Gerek Kağan Yusuf, gerekse "Kenize Mektubu"nun yazarı Musevîleşmeye Müslüman ve Hıristiyanların tepkisini şiddetli olarak verirler. Öte yandan bu iki dinin kaynaklarının Musevîleşme gibi bir hadiseden neredeyse haberi yoktur ve çok sonraki kaynaklar sıradan ve önemsiz bir hadise olarak verirler. Bizans'ta bu hiç geçmez. Biz mektuplarda bir parça hakikat kırıntısı olacağına hükmetsek bile, 737 tarihinden daha sonrayı düşünemeyiz, zira bundan sonra Müslümanlarla ciddi bir savaş yoktur; hatta bir iki küçük Hazar akını vardır. Bu yüzden, bu tepki içeriği de din değiştirmeyi erken döneme almak için bir delil olabilir. Hatta Kağan Yusuf dönmeyi yukarıda geçen Erdebil saldırısından önceye koyar[140].

Kağanın mektubundaki diğer bir ayrıntı daha tarihlemeye yardım edebilir. Buna göre Bulgar savaşları ile Musevîliğe geçen Bulan Kağan arasında birkaç kuşak vardır[141]. Çok fazla değil ama ikiden fazla kuşak... Yine yaklaşık 740'lara

---

138 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 5-8.

139 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 7-8. Halevi'ye göre Hazar hükümdarı ve veziri Warsân (Varaçan) dağındaki mağaraya giderler ve burada Sabbat'ı kutlayan birkaç Yahudi bulurlar. Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, s. 72.

140 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 74-76 kısa nüsha, 91, 93 uzun nüsha. Tarihsel olarak baktığımızda ise, aslında Musevileşmeden sonraki dönemde Müslüman-Hazar savaşları azalıyor ve ortadan kalkıyor. Mektuplardaki tepkinin bu noktada fazla bir gerçeği yansıtmadığını kabul etmeliyiz.

141 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 75 kısa nüsha, 92 uzun nüsha.

ulaşabiliriz. Bu mektupta bir tarih daha verilir. Uzun nüshaya göre Yusuf'un zamanı ile Bulan'ın dönüşü arasında 340 yıl vardır[142]. 620'ler gibi bir tarih anlamsız olacağından, bu mesafe Kokovtsov'dan beri 240 sene olarak düzeltilir[143]. Bu tashihin doğrulamasını yine kağanın mektubundaki bir bilgi ile yapabiliriz. Yusuf, kendisi ile Bulan'ın torunu ıslahatçı Obadye arasına bir düzine kadar kağan koyar[144]. Hazarlardaki taht verasetini amcaların işin içinde olduğu Göktürklerden ayırıp, yerleşik devletlerinki gibi düşünmeliyiz. Kaynaklar açık şekilde babadan oğla bir silsileden bahseder: "Biz bütün hükümdarlar hükümdar oğluyuz. Atalarımızın tahtında yabancı oturamaz, babanın tahtına (sadece) oğlu oturur. Atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir"[145]. "Kenize Mektubu" da tahtta tek bir soyun kaldığını ima eder. "Böylece ondan sonra çıkan hâkimler de günümüze kadar Xagan adlandılar"[146]. Bu uygulamayı kağanlığın tanınmış bir ailede ve kabilede olduğunu, başkalarının bu makama geçemediklerini söyleyen İbn Havkal ve İstahrî de teyit ederler[147]. Aynı şekilde Konstantinos Kiril'in 861 Hazar ziyaretindeki tartışmada Hazarlar tek bir aileden gelen hükümdarlarla övünürler[148]. Osmanlı'nın 600 senesine 36 padişah sığıyorsa, yaklaşık aynı yapıdaki Hazarlarda da VIII. yüzyıl ortasından X. yüzyıl ortasına yaklaşık 200 yıla bir düzine kağan sığacaktır. Bir iki kişi daha eklediğimizde yine 740'lara ulaşırız.

"Sefer ha Kuzari" (Hazar Kitabı) adlı eserini İspanya'da 1140'ta yazan Yehuda Halevi Hazarların Musevîliğe geçişinin 400 sene önce olduğunu söyleyerek nokta atışı bizim önerdiğimiz zamana işaret eder[149]. Kitabın içeriğini oluşturan Musevîliğe geçiş hikâyesindeki havanın da Hazarların Dağıstan dönemine işaret ettiği düşünülmektedir[150]. Üstelik Halevi 400 seneyi verirken "tarih kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla" diyerek kaynaklandırıyor ve başka yerlerde de birkaç defa Hazar tarih kitaplarından ve vakayinamelerden bahsediyor. Bu durumda söylediğini ciddiye almak için ciddi sebepler var.

Bunlar Hazar'ın kendi kaynakları. Harici kaynaklarda böyle bir dönmenin gerçekleştiğini bildiren tek bir çağdaş kayıt bile bulunmuyor. Sayısı fazla olma-

---

142 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 93 uzun nüsha.

143 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 93; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.184.

144 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 80-81 kısa nüsha, 97-98 uzun nüsha.

145 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 81 kısa nüsha, 98 uzun nüsha.

146 Karatay, "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge", s. 9.

147 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İstahrî s. 158, İbn Havkal s. 168.

148 Shapira, "Notes on Early Jewish History", s. 127.

149 Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, s. 31.

150 Golden, "Hazarlar ve Musevîlik", s. 40; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 134-136.

yan haberler sonradan yazılmış metinlerde bulunuyor. Bunlardan en önemlisi, Ortaçağın en önemli yazarlarından biri olan Mesûdî'ye ait. Mesûdî, Yahudi olmayıp "Hazarlardan olan" hükümdarın Harun Reşit zamanında (786-809) Musevîliği kabul ettiğini belirtir[151]. Konunun ayrıntılarına girmez ve sebep olarak da önceki kitaplarında Musevîleşmenin nasıl olduğunu anlattığını, tekrara gerek olmadığını gösterir. Maalesef kendisinin diğer metinleri bize ulaşmadığından bu konuda bilgi alamıyoruz.

Ancak muhtemelen onu okumuş olan Bekrî, hileli bir münazara sonucu Hazar kağanının Musevîliğe geçtiğini anlatır -buna aşağıda değineceğiz- ve aynen Harun Reşit zamanını verir: "Hazarlar Yahudi'dirler. Hükümdarları Harun Reşit devrinde Yahudi oldu ve bu dinde kaldı. Onların Yahudi olmasının sebebi şöyledir: Bizans imparatoru ülkesindeki Yahudileri Hıristiyan olmaya zorladı. Onun ülkesindeki Yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçtı. Hazar'a Yahudilik böylece geldi"[152]. Mesûdî'nin Harun Reşit zamanı bilgisini muhtemelen ondan alıntılayan ama kaynağını yanlış veren XIV. yüzyıl coğrafyacısı Dımaşkî de tekrarlar: "İbn'ül-Esir Halife Harun zamanında imparatorun Yahudileri zorla göç ettirdiğinden bahsetmektedir. Onlar zeki fakat huysuz bir ırkın yaşadığı Hazar ülkesine geldiler ve onlara kendi dinlerini teklif ettiler. (Hazar'ın) halkı bunu kendilerinkinden daha iyi buldular ve kabul ettiler"[153]. İbn'ül-Esir böyle bir şey söylemez.

Tarih konusunda en azından sınırlandırma noktasında yardımcı olabilecek diğer bir kaynak Svatelotlu Christian adlı bir keşişin eseridir: "Şimdiki zamanda dünyada (aralarında) Hıristiyanların yaşamadığı hiçbir ulus bilmiyoruz. Sadece çok savaşçı olan tek bir kabile vardır ki, onlar Hun neslinden gelen ve kendilerini Hazar olarak anan Yecüc ve Mecüc ülkesindekilerdir. İskender etraflarını bir surla çevirmiş ve onlar kaçmışlardır. Ve onların hepsi Musevîliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte, aynı ırka mensup Bulgarlar da son zamanlarda Hıristiyan olmuşlardır"[154]. Tuna Bulgarları hakkındaki habere bakılırsa, en erken 860'ların sonlarından bahseden bu kayıtta Hazarlar çok eski olmayan, hatırlanabilir bir geçmişte din değiştirmiş bir halk olarak sunuluyor. Bunu Mesûdî'nin yanına koymak, yani 70 yıl kadar öncesinden bahsediyor diye düşünmek isabetli olabilir.

---

151 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 69; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 45.

152 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 201.

153 Pritsak, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçişi", s. 30; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 106.

154 Pritsak, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçişi", s. 25; Golden, "The Conversion of the Khazars", s. 139.

X. yüzyıl başlarında yazan İbn'ül-Fakih onların "yakın zamanda Yahudileştirildiklerini" belirtir[155]. Eserinde zaman dışılık o kadar fazladır ve değişik zamanlara ait veriyi o kadar dikkatsiz bir araya getirir ki, böyle bir ifadeden güvenilir bir anlam çıkartmak hayli zorlaşır. Eğer lâfzî olarak alırsak, böyle 'yakın' bir zaman herhalde IX. yüzyılın ikinci yarısına işaret edecektir. Bu da Bizanslı misyoner Konstantinos Kiril'in 861 senesindeki Hazar ziyaretini esas alıp, Musevîleşmeyi o tarihe koyan görüşlere kuvvet verecektir ama Musevîlik atfı içeren daha erken tarihli Hazar paralarının bulunmasıyla günümüzde artık bu tarihin ve Kiril'den alınan bilginin bir değeri kalmamıştır. Bu bapta 1010 civarında yazan ve geçişi Abbasîlerin hükümranlığı dönemine, "yakın zamanlara" yerleştiren Hamdânî'nin sunduğu bilginin de kullanışlı olmadığını eklemeliyiz[156].

Böylece bu hadiseyi 740'lara yerleştiren Hazar kaynaklarına karşılık, ondan 60 sene sonrasına koyan ikinci bir küme ile karşı karşıyayız. Mesûdî'ye fazlasıyla güvenmek için sebeplerimiz var. 940'larda, ömrünün ahir yıllarında Mısır'da idi ve Fustat'taki Yahudi cemaatinin büyükleriyle sık sık ilmi tartışmalar yapardı. "Kenize Mektubu" şimdi Kahire'nin bir bölümünü teşkil eden Fustat'taki bir sinagogda bulunmuştur ve içeriği Bekrî'de anlatılan hadiselerle uyuşmaktadır[157]. Bekrî'nin muhtemel kaynağı ise belirttiğimiz gibi Mesûdî'dir. Hatta tahminlerimizi biraz daha öte götürüp, Hazar makamlarından bilgi isteyen mektubun Mısır'dan yazıldığını, şu an elimizde olan cevabın da Mısır'a gönderildiğini, Mesûdî'nin Yahudi âlimlerle iddialaşmalar münasebetiyle bu haberleşmelere baştan sona muttali olduğunu söyleyebiliriz[158].

İlk 1999 yılında İsveç'te bulunan Hazar paraları tarihleme konusundaki tartışmaları derinden etkilemiştir. Ele geçen ilk paralar 825 yılına tarihlidir[159]. Daha erken tarihlilerin bulunmama ihtimali de yok. Devlet dini olarak Musevîlik

---

155 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 191.

156 Pines, "A Moslem Text Concerning the Conversion", s. 47.

157 Pritsak, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçişi", s. 30.

158 Mektubun genellikle İspanya'ya yazıldığı düşünülür; Mısır fikrini ilk kez "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge", s. 14, d. 44'de önermiştik.

159 Paraların getirdiği yeni bilginin yorumları Kovalev'de bulunur: "What Does Historical Numismatics Suggest?"; "Creating Khazar Identity through Coins". Kûfî İslam sikkelerinin taklidi olan Arapça yazılı bu paralarda 837 yılından itibaren yer olarak "Arz'ul-Hazar" ifadesinin yanında Hazar hanedanının tamgası olduğu belirtilen ᛘ işareti bulunur. Kelime-i şehadet ise beklendiği şekilde değişmiştir: "Lâ ilâhe illallah, Musâun rasûlullah". Kovalev bu şekilde Musevilik ve Türklüğü birleştiren bir devlet ideolojinin propagandasının amaçlandığına inanır ("Creating Khazar Identity through Coins", s. 230). Ancak onun dönmeyi ve koşut bir gelişme olarak kağanın kutsallaştırılıp iktidardan uzaklaştırılmasını bu yıllara koyan yorumunda biraz tashih gerekiyor.

benimsendikten sonra ilk iş olarak para basıldığını düşünemeyeceğimize göre,[160] bu paralar ilk kalemi teşkil etseler bile biraz evveliyatıyla yine Harun Reşit dönemine gidiyoruz ve Mesûdî'nin verisi tasdikleniyor.

İkisi de güvenilir olan kaynak kümelerinin arasındaki iki kuşaklık farkı nasıl açıklayacağız? Eğer Mesûdî "Kenize Mektubu"nu okudu ise, neden orada ima edilenden geç bir tarih öneriyor? Mesûdî'nin tek bir vurgusu ve ondan hareketle geçişten bahseden Hazar kaynaklarındaki iki aşamayı anlatan hikâye bunun cevabını veriyor gözükmekte. Ortaçağın ünlü yeryazımcısı Hazarların Harun Reşit döneminde Musevîliğe geçtikten sonra bu dinde "kaldıklarını" söylüyor[161]. Bir dine geçtikten sonra kalmak sanki aynı yerdeki başka örneklerde bir irtidatı çağrıştırmaktadır. Bu vurgudan "daha önce de geçildi ama dönüldü" anlamı çıkmaktadır.

Devletin tepesindeki isim olarak atalarının faaliyetlerini kaynaklardan (bir kez daha) okuyup muteber muhatabı olan Endülüs halifesinin başdanışmanı Hasday bin Şaprut'a anlatan Kağan Yusuf, sebebini açıklamadığı iki aşamadan bahseder. İsmi Bulan olan kağan rüyasında gördüğü bir meleğin rehberliğinde Musevî inancına geçer ve sonra sarayında bulduğu destekle bunu açıklar. Zaten dinler tartışması bundan sonra gerçekleşir. Mektup Bulan'dan sonra onun torunu Obadye'ye atlıyor. Dindar ve adaletli biri olan Obadye ülkede Musa şeriatını yerleştiriyor, mabedler inşa ediyor, ülkeye din adamlarını topluyor[162]. Devlet idaresinde Musevî kanununa göre değişiklik yaptığı vurgusu ilginç. Bu durumda Hazar'da Musa dinini Obadye yerleştirmiş oluyor. O zaman Bulan ne yaptı? Bir başka kuşkulu nokta ise hükümdarlar listesi. Yusuf kendisi ile Obadye arasındaki tüm hükümdarların ismini veriyor ama Bulan ve torunu Obadye arasındaki kişi veya kişilerin kim olduğunu kaçırıyor. Bu arada utanılacak bir şeyler vaki gözüküyor. Bu şeyi dinden irtidat olarak görebiliriz.

Bu noktada kaynaklardaki haber yokluğunu delil olarak görebiliriz. 732 senesinde Hazar kağanının kızı Çiçek Bizans İmparatoru Leo'nun pis kokulu oğlu Konstantinos'a gelin olarak gider. Gittiğinde 'putperest'tir, vaftiz olup İrene adını alır[163]. Leo amansız bir Yahudi düşmanıdır ve bu evlilik münasebetiyle geçebilecek olan bir Musevîlik atfının izleri dahi gözükmüyor. O zaman Kağan Yusuf'un mektubunda geçen Erdebil saldırısının Musevîleşmeden sonra olduğu

---

160 Ticareti çok iyi bilen ve parayı yakından tanıyan Hicazlıların idaresinde gelişen İslam devletinde ilk paralar ancak 696'da, Hicret'ten 74 yıl sonra Bizans'a nazire olarak Halife Abdülmelik bin Mervan'ca basılmıştır: İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -IV-*, s. 374-375.

161 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.69; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 45.

162 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s.80 kısa nüsha, 97 uzun nüsha.

163 Theophanes, *Chronicle*, s.567; Nikephoros, *Short History*, s. 131.

hükmünün hükmü kalmıyor. Zaten Bizans ve Araplarla yaşanan sıkıntıların Musevîleşmeye bağlanmasının tarihi temellerinin bulunmadığını söylemiştik. Dolayısıyla bunu küçük bir hata olarak görebiliriz. Mervan'ın 737'deki seferi de açıkça Musevî olmayan bir kağan ve idareci sınıfıyla muhatap olduğumuzu göstermektedir.

Başka bir evlilik 762'de geçer. Abbasi iktidarının yeni yerleştiği günlerde, 754 senesinde ikinci halife olarak tahta geçen Mansur (754-775), Arminiyye vilayetinin valisi olarak atadığı Yezid b. Üseyd es-Sülemî'ye Hazar hanedanıyla bir evlilik bağı kurmasını emreder. Bunu devletin dış siyasetinin bir yansıması ve dolayısıyla barış ihtiyacı olarak yorumlamalıyız[164]. Bu evlilik gerçekleşir ve Yezid, Hazar Kağanı Bagatur'un kızıyla evlenir. Evlilik muhteşem olur, çok büyük bir çeyiz getirilir. Bundan Hazarların da bu işe önem verdiğini çıkartabiliriz. Kız İslam'ı ve Kur'an'ı iyice öğreninceye kadar Yezid'i yanına yaklaştırmaz. Daha sonra iki çocuğu olur ama birgün çocuklarıyla birlikte ölür. Yezid çok üzülür lakin Hazarlar bu ölümden onu sorumlu tutarlar ve akınlara başlarlar. 762-764 yıllarında gerçekleşen bu akınlarda şimdiki Kafkasların güneyindeki topraklar büyük zarar görür[165]. Bu haberi veren İslam, Ermeni ve Gürcü kaynaklarının hiçbirinde ve de haberin doğasında bir Musevîlik içeriği veya bağlantısı bulunmaz.

760'ları takip eden dönem için de aynı şey söylenebilir. Kuşkulu davranışları yüzünden Araplarca hapsedilen ve 775 senesinde serbest kalan Gürcü eristavı Nerse, yardım istemek için Hazarlara sığınır. Ancak kağan Araplara karşı onu desteklemekten içtinap eder, o da kendisi yerine atanan yeğeni Stephanos'un davetiyle, hayal kırıklığı içinde 782 yılında ülkesine döner. Araplar ilk zamanlar ona dokunmaz ama Kafkasların güneyinde değişik bölgelerde isyan dalgalarıyla karşılaşan yeni Arap valisi sertliğini göstermek için onu 786 yılında idam eder. Nerse'nin Arap asıllı Habip adında bir hizmetçisi vardır ve Hazar'da iken Hıristiyan olmuştur. Aziz Abo adıyla bilinen bu kimsenin hayat hikâyesi ayrı bir kaynak olarak ulaşmıştır. Bu yazmada Hazarlar dinsiz ama tek bir Tanrı'ya inanan bir halk olarak tanımlanır. Açıkça ne halkta, ne de yöneticiler nezdinde Musevîlik izlerinden bahsedilmez.[166]

---

[164] Artamonov'a göre 737'den sonra gücü ve itibarı azalan Hazar kağanları barışa daha fazla meyyaldi: *Hazar Tarihi*, s. 532.

[165] Çok sayıda kaynağın naklettiği bu olayların değerlendirmesini Czeglédy yapmıştır: "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.". Ancak bunun anlık bir öfke sonucu olduğu anlaşılıyor ki, Arapların işi ağırdan almaları ile Hazarlar mahcup duruma düşmüş gözüküyor ve 768 yılındaki Arap-Bizans savaşında yardım göndererek (Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 196; Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia?", s. 234) bir nevi özür diliyorlar.

[166] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 196-197; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 325-326.

Gürcülerle bağlantılı başka bir haber daha Hazar kağanını ve halkını 'dinsiz' olarak tanımlamaktadır. Araplarca idam edilen Gürcü Kralı Arçil (736-786)'in küçük kızı Şuşan, ağabeyi Cuanşir'in yanında Tiflis yakınlarında bir kalede yaşıyordu. Nerse meselesinde yardım etmeyen Hazar kağanı onun güzelliğini duydu ve istedi, karşılığında da Araplara karşı Gürcülere yardım önerdi. Ancak annesi ve ağabeyi bunu kabul etmediler. Kağan üç yıl sonra Bulcan adlı komutanını büyük bir orduyla gönderdi ve kaleyi ele geçiren Bulcan, prensesi esir aldı. Ancak prenses yolda 'dinsiz birinin' olmaktansa, şerefiyle ölmeyi yeğledi ve yüzüğündeki zehri içerek intihar etti[167]. Dunlop'un 762 yılı civarına tarihlediği[168] ama bizim 790 civarında düşündüğümüz bu hadisede de Hazarlar açıkça gayri-semavi din mensubu olarak tanımlanıyorlar.

Artık Harun Reşit dönemindeyiz ve bundan sonra Hazarlar Musevî'dirler. İşte, 737'den hemen sonra bu dini kabul eden ve adı Bulan olan kağanın ölümünden sonra bu dine inanmayan bir halef gelmiş gözüküyor. Yukarıda gördüğümüz üzere, 730'lardaki Arap-Hazar savaşlarında sıklıkla kağanın oğlu şahneye çıkıyor. Bu yüzden kağan o yıllarda en az 40'lı yaşlarda olmalı. Kendisi 760 yılına doğru 60'lı yaşlarda eceliyle ölmüş olabilir, çünkü belirttiğimiz gibi, Yezid el-Sülemî'nin yaptığı evlilik münasebetiyle gelen haberlerde Musevî olmayan başka bir kağandan bahis var. Yeni kağanın Arap savaşlarını yöneten oğul olması, İbn'ül-Esir'in onun savaşlarda öldürüldüğü haberi doğru ise, mümkün gözükmüyor. Muhtemelen daha genç biriydi. Belki de Halife Mansur'un Yezid'e Hazar'dan evlenme önerisi Araplarla daha ılımlı ilişkilere açık birinin tahta geçtiğinin öğrenilmesinden sonra gerçekleşmiştir.

Nitekim Hamevî'nin naklettiği üzere, halife tarihi çok iyi okumuş ve Hüsrev Anuşirvan zamanında Sasanilerin Hazar meselesini evlilik üzerinden nasıl çözmeye çalıştıklarını maiyetindekilere anlatmıştır[169]. Yezid'e kızını veren kağan en erken 720 yılı civarında doğmuş olmalıdır ki, 760'a doğru ergen bir kızı olsun ve 800 senesi civarında ihtiyarlıktan ve bunamadan dolayı maiyetince öldürülsün. Zaman aralığı tutuyor. Kağan Yusuf'un mektubundan anladığımız gibi Bulan ile Obadye arasında tek bir isim var ise, işte bu adı veya lakabı Bagatur olan, VIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ülkeyi yöneten kağan olmalıdır. Adının Türkçe oluşu da Musevîliği kabul etmediği savımıza delil teşkil eder. Zira Yusuf'un mektubundaki isimlerin tamamı Musevî isimleridir.

---

[167] *Gürcistan Tarihi*, s. 219-220; Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 256-257.

[168] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 211.

[169] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 130.

İbn Fadlan, kağanların en fazla kırk yıl hüküm sürebildiklerini kaydeder: "Hükümdarlığı bu müddeti birgün dahi aşarsa tebaası ve maiyeti onu öldürürler. Bu bunadı ve beyni sulandı derler"[170]. Türk geleneğinde hükümdar kut kaybolduğu, yani ülkeyi iyi yönetemediği için öldürülür, ama yaşlılık ve bunamak gibi bir bahane bilinmez. Zaten ortalama yaşam süresi çok düşüktür ve kağanlar yaşlanmaya fırsat bulamadan ölürler. Hazar'ın 750'lerden önceki tarihinde böyle yaşlanmış ve hükümleriyle maiyet ve tebaasını hayli kızdırmış bir kimse vaki gözükmüyor. Aksine Arap, Bulgar ve Bizans (Kırım) cephelerinde sürekli ilerleme kaydetmiş, en azından gerilememiş ve Hazar kimliğinin pekişmesine yardımcı olmuş yöneticilerle muhatap gibiyiz. Bu geleneğin başı olarak yaşlılığında halkı kızdıracak şeyler yapmış birini bulmamız gerekiyor. Öncelikle de ileri yaşta bir kağan lazım. Kağan Yusuf, Obadye'den sonraki kağanlardan gayet muteber ve muhterem kimseler olarak bahsediyor. Yani mükerrer defa yaşlanmış kağanın öldürülmesini hatıra getirir bir bilgi yok. Ama bu durum bozkır tarihinin derinliklerinden gelen eski bir Türk uygulaması olarak kağanın boynu boğumlanarak tahta çıkartılmaması ve fırsattan istifade bir tedbir olarak önüne 40 yıl şartının konması uygulamasının her tahta çıkış merasiminde tekrarlanmaması anlamına gelmez.

Musevîlikten dönen veya hiç girmeyen Bagatur Kağan, bu işin namzedi olabilir. 80 yaşına yaklaştığı halde güzelliğini duyduğu Gürcü prensese göz koyması, pahalı bir sefer yaptırması, zor bir bölgede büyük başarı elde ederek kaleyi ele geçiren ve prenses ile ağabeyini esir alan kahraman komutanı Bulcan'ı sırf kızın cesedini getirmedi diye vahşice öldürtmesi[171] ve bilmediğimiz başka sebepler ona muhalefeti iyice alazlamış olmalıdır. Onun baskıcı döneminde Bulan çağını mumla arayan Yahudi kitlenin de bu muhalefette önlerde yer aldığını düşünebiliriz.

Artık Bulan Kağan'ın hangi şartlarda Musevîliği kabul ettiği üzerinde fikir yürütebiliriz. Yusuf'un Musevîleşmeyi Erdebil saldırısından önceye koyan kaydının Mervan'ın 737 seferiyle gündemden düştüğünü belirtmiştik. Mervan Musevî bir hükümdarı Müslüman olmaya zorlasaydı herhalde kaynaklarda bir yansımasını bulurduk. Aynı şekilde, Çiçek Hatun'un Bizans sarayına gelin git-

---

[170] İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 78. Hazar kağanlarının öldürülmesiyle ilgili erken bir çalışma Prazer'e aittir ("The Killing of the Khazar Kings"), ancak kendisi Hazarları Türk değil de Kafkas yerlisi kabul ettiğinden, tahlillerinde başarı aramak hatalı olacaktır. Kağanın yetkisi ve öldürülmesine aşağıda değineceğiz.

[171] Bulcan'ın kafasına ve gövdesine iki ayrı ip bağlanır; ipler de iki ata bağlanır. Atlar farklı yönlerde koşturulduğunda Hazar komutanının kafası kopar. *Gürcistan Tarihi*, s. 220; Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 257.

mesi de Erdebil saldırısından sonradır ve 730 öncesindeki bir geçişi ilga eder. 737 sonrasındaki ortam geçişe müsait gözüküyor. Kağanın Müslümanlığı kabulünün samimi olması beklenemezdi, zaten Mervan da bunu ummuş gözükmüyor. Esas olan barışı bekitmekti. Halife olduğu 744 senesine kadar Azerbaycan valisi olduğu halde, onu 737'den sonra bir daha Hazarlarla çekişirken görmüyoruz. Ama kağanın sözde de olsa İslam'ı kabulü, "Kenize Mektubu"nda açıkça gördüğümüz üzere çoktan devletin üst mertebelerine yerleşen Yahudileri ve de en azından yoğunlaşmış oldukları Kırım-Kuban sahasından gelişmeleri izleyen Hıristiyanları endişelendirmiş olmalıdır. Onların kağanlık nezdindeki müdahalelerinin, Mervan'ın bıraktığı iki fakihi de ekleyince üç semavi dinin bilge temsilcilerinin münazarasıyla sonuçlandığı düşünülebilir.

Dinler Münazarası

Dinler münazarasıyla ilgili kaynaklarımız nispeten boldur. Bunun gerçekliğine öncelikle her iki Hazar mektubunda da merkezdeki hadise olarak anlatılması işaret eder. Fakat birini Yusuf'un, diğerini ise en üst seviyeden bir devlet görevlisinin yazdığı bu iki mektubun arasında önemsiz sayılamayacak bazı farklar bulunmaktadır. Yusuf'un hikâyesine göre rüyasında Bulan'a görünen bir melek onun iyi bir insan olduğunu, ama inancının doğru olmadığını söyleyerek irşat eder. Bulan Musevî inancını kabul eder ama halka anlatmaktan korkar. Melekten ülkedeki ikinci adam olan beye de görünmesini ister. Melek aynı şekilde ona da görünür[172]. Böylece kağan ve büyük bey aynı rüyayı görünce insanlar, yani saray ehli bunda bir iş olduğu düşüncesiyle yeni inancı kabul ederler. Bundan sonra meleğin emriyle Erdebil'e saldırırlar ve büyük ganimetle dönüp, ganimet mallarını büyük bir mabet yapmakta kullanırlar. Ancak haber başkentlere ulaşır ve Müslüman ve Hıristiyanlar, yani halife ve imparator Bulan'ı kendi dinlerine çevirebilmek için bilge adamlarını gönderirler. Gerçekleşen tartışma kağanın istediği biçimde, Yahudilerin zaferiyle sonuçlanır ve Müslüman ve Hıristiyan bilgeler salimen memleketlerine gönderilirler[173].

"Kenize Mektubu"na göre ise, belirttiğimiz gibi, bir Yahudi savaşta kahramanlık gösterir ve âdetin gerektirdiği üzere başkomutan olarak atanır. Sünnetli oluşu dışında hayatında Yahudilikten iz yoktur. Fakat dindar olan karısı ve ka-

---

[172] Dinler tartışmasından olmasa da, Hazar'ın Museviliğe geçişinden XII. yüzyıl sonlarında Bağdat'ı ziyaret edip, burada duyduklarını seyahatnamesi için kayda geçiren Ratisbonlu Petahya adlı Yahudi gezgin de bahseder: Karatay, "Ratisbonlu Petahya'da Türkler", s. 84. Ancak onda melek hükümdara görünür ve Musevi olmazsa bütün ülkeyi harap etmekle tehdit eder; hükümdar da korkusundan bu dine geçer.

[173] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, s. 75-79 kısa nüsha, 93-97 uzun nüsha.

yınpederi onu uyarırlar. O da tövbe edip Yahudi atalarının dini olan Musevîliğe sıkıca bağlanır. Onun yüksek bir mevkide olması Müslüman ve Hıristiyan başkentlerini rahatsız eder ve hakaretler getiren elçilerle tepkilerini gösterirler. Bunun üzerine Yahudi komutan meselenin konuşularak çözülmesini önerir. Hazar'ın ileri gelenleri de diğer dinlerden temsilcilerin çağrılmasını ve tartışma yapılmasını uygun görürler. Tartışmada, aynen Yusuf'un hikâyesinde olduğu gibi, Müslüman ve Hıristiyanların birbiriyle ihtilafından faydalanan Yahudiler üstün çıkarlar ve kendilerini desteklemek için hazır bekleyen ve Tizul mağarasında gizli duran kitapları haber veren Hazar beyleri de bunu tasdik ederler[174].

Eğer gerçek ise, Bulan'ın gördüğü rüyayı kendi inancı doğrultusunda yorumlayan ve onu Musevîliğe ikna eden Yahudi asıllı büyük bey ve başkomutanın rolü, isimsiz mektupta başrol haline geliyor. Farkları atarsak, bu iki haberden elimizde kalan en ortak sonuç, devlet kademelerinde yükselmiş Yahudilerin kağanı kendi dinlerine iknaları olarak gözüküyor. Kağanın ve yönetici kademenin bir sebeple böyle bir şeye dünden hazır oldukları da gözden kaçmıyor. Aynı şeyi, yani kağanın kararını çoktan vermiş olarak âlimleri tartıştırttığı gerçeğini, bu tartışmanın sadece haberlerini değil, kendince ayrıntılı bir içeriğini de veren Yehuda Halevi'nin "Hazar Kitabı"nda da okuyoruz. Bu kitap aslında bir inanç savunmasıdır ve ağır felsefi bir dille diğer inançlara karşı Yahudi dinini savunur. Yazılma amacı da yazarın kendi ifadesiyle budur[175]. Kitap boyunca kağanın konumu bellidir; hahamın yanındadır. Sadece tartışmaya nezaret ve başkanlık eder. Halevi'deki içeriğin Yusuf'un mektubundakine benzediğini görüyoruz; mektup Endülüs'e yazıldığına göre bunu tabii karşılamalıyız.

Mesûdî'nin geçişin ayrıntılarından bahsettiğini söylediği metinleri bize ulaşmadığından, nasıl bir açıklama getirdiğini bilmiyoruz ama belirttiğimiz gibi, büyük ihtimalle Bekrî'de onun kayıtlarını okuyoruz. Ona göre, tartışmada Musevî âlim Hıristiyan olana baskın çıkmış, ama Müslüman fakihi yenemeyeceğini gördüğünde gizlice zehirleyip öldürmüş. Onun tartışmaya gelmemesi ise yenilginin kabulü olarak yorumlanmış ve kağan Musevî'nin söylediklerini kabul ederek onun dinine girmiş[176]. Burada bir İslamî yorum belli, ama bunu illa da Yahudilerin bir tezgâhı olarak görmektense, saflarını çoktan belirlemiş Hazarların bir tercihi olarak yorumlamak daha yerinde olabilir. Çokça söylendiği üzere, İslam'a geçiş halifeye, Hıristiyanlığa geçiş imparator'a bağlanmak anla-

---

174 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 5-8.

175 Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, s. 31.

176 Kunik ve Rozen, *İzvestiya al-Bekri*, Arap. s. 44, Rus. s. 61; Pritsak, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçişi", s. 31.

mına geliyordu ve her ikisiyle de mücadele eden, tabii olarak da bağımsızlıklarını korumak isteyen Hazarlar illa da din değiştireceklerse, Musevîliği daha uygun görmüş olabilirler. Öte yandan, Musevî oldukları takdirde Müslüman ve Hıristiyanların, düşmanlık devam etse bile, onları din değiştirmeye zorlamayacaklarının bilgisini de almış olmalıydılar.

İlk iki kaynaktaki münazara bahsinde tarihlemeyi 740 civarına yapabiliyoruz. Bekrî'den bir tarih çıkartmak zor ama eğer o Mesûdî'ye, Mesûdî de Hazar'dan gelen birincil el haberlere dayanıyorsa, kademeli geçiş ayrıntısına hiç değinmemiş olarak doğrudan Bulan zamanındaki vakayı nakletmiş olabilir. Öte yandan, bu ilk münazara ile bu dinin Hazar'da yerleşmediğini bilerek ve yeni dinde "kalmak" vurgusunu yaparak Harun Reşit dönemine işaret etmiş gözüküyor. Böylece iki kademeli geçişin tarihen de ipuçları var gözüküyor. Mervan'ın barışı koruduğu sürece Bulan'a dokunmaması, onun da Musevîliğe geçse dahi Mervan'ı kışkırtacak şekilde devlet dini yapmaktan kaçınması, belki de hiç ilan etmeyerek kendi yönettiği ülkede kendi dinini gizlemesi tahmin ettiğimiz davranışlardır. Nitekim Halevi'deki bir haber, kağan ve büyük beyin inancı gizlice yaydıklarını söylemektedir[177].

Musevîlik Hazarda hiçbir zaman yaygın bir din haline gelmedi ve geniş kitlelerce benimsenmedi. Sadece ülkeyi yöneten seçkinlere münhasır gözüküyor. En erken tarifleri yapan İbn Rüsteh'e göre sadece yöneticiler Musevî olup, halkın geri kalanı "Türklerin dinine benzer bir dindendir"[178]. Hatta hanedandan bile Musevî olmayanlar vardı. Örneğin İstahrî'nin birinci el bir haberine göre, kağanlık için kendisinden daha uygun birinin olmamasına rağmen, hanedandan bir genç Müslüman olduğu için kağan olamıyordu[179]. Yine İstahrî'den, İbn Havkal'dan, İdrisî'den vs. aldığımız Musevîleşmenin iyice oturduğu dönemden gelen haberler, Musevî Hazarların putperestler gibi yaşadığını, idarelerinin Yahudi, Müslüman ve Hıristiyanlara aykırı olduğunu söyler[180]. Yakut'a göre sayıları 4,000 kadar olup ülkedeki en küçük dini cemaati oluştururlar[181].

Son bir kaynak daha vardır ki, tarihi kesindir ve bu üçünden tam 120 yıl farkla ayrılır. 860 senesinde yola çıkan ve kışı Kırım'da İbranice öğrenerek geçi-

---

177 Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, s. 72.

178 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 36.

179 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İstahrî s. 159, İbn Havkal s. 169.

180 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İdrisî s. 139, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165. Dunlop bunu Hazar hukukunda Rabbiciliğin hiç olmadığı şeklinde özetler: *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 233-234.

181 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 138. Bu sayının daha önceki yazarlarda belirtilen kağanın maiyeti olma ihtimali daha yüksek. Yakut muhtemelen hata yapıyor. Ama sonuçta Musevi nüfusu hayli azdır.

ren Bizans'ın ünlü misyoneri (Zuckerman'a göre casus)[182] Konstantinos Kiril, 861 baharında Hazar'dadır. Onun kağanı Hıristiyanlığa daveti Müslüman ve Yahudilerin müdahalesiyle bir münazara ile sonuçlanır. Eğer galip gelirse kağan Hıristiyanlığı kabul edecektir. Beklendiği şekilde, Konstantinos karşısındaki bilgisiz kimseleri kolayca yener ve tartışmanın galibi olarak çıkar. Ama Hazar hükümdarı vaftiz olmaz ve mütevazı bir üslupla kendilerinin cahil olup onu anlamadıklarını söyleyip büyük ihtiramla memleketine gönderir[183]. Aslında onun çoktan Musevî bir ortama gidişini akla getiren sebepler var. Öncelikle yukarıda geçtiği gibi Kırım'da İbranice öğrenmesi. Kiril Hazar ülkesine vardığında onu karşılayan bilgin kimseyle tartışır ama tartışma doğuyu kutsal sayan 'pagan' Türklerin değil, sadece ehl-i kitap âlimlerinin bileceği bir konu olarak, Hz. Musa'dan önce kaç kuşak geçtiği üzerinedir[184].

Hazar paraları bulunana kadar en güvenilir kaynak Konstantinos'un "Hayat"ı kabul ediliyordu ama artık bu tarih gündemden düşmüş ve onun menkıbelerine daha kuşkucu yaklaşmak için sebepler artmıştır. Konstantinos Kiril ve kardeşi Methodius'un dini görünümlü faaliyetlerinin ardındaki siyasi emeller uzun zamandır bilim adamlarını meşgul ediyor. Bizans'ın Hıristiyanlığı en önemli diplomatik ve siyasi alet olarak kullanması iyi biliniyor, ama burada kuzeyle ilgili acil bazı gelişmelere çözüm arandığı gözüküyor[185]. Hazarların Kırım'daki çabaları dışında kuzeyde 200 yıla yakın süren istikrar 830'larda iki yeni oyuncunun dâhil olmasıyla karmaşıklaşmaya başlamıştır: Ruslar ve Macarlar. Kiril zamanına gelmeden önce 830'lardaki gelişmeleri iyi tetkik etmeliyiz.

Rusların Ortaya Çıkışı

Macarlar hakkında en doğru bilgileri verdiğine inanılan İbn Rüsteh "Eski zamanda Hazarlar Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşulardan korunmak için onlarla aralarına hendek kazmışlardır" der[186]. Öte yandan, ondan bir kuşak

---

182 Zuckerman, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni", s. 484.

183 Zuckerman, "Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 78; Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", s. 372.

184 Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", s. 367. Konstantinos'u davet eden kimselerin doğuyu kutsal sayan tek-Tanrı inancındaki adamlar olması bizi şaşırtmamalı. Yukarıda geçtiği üzere, bir sonraki asırda yazılan İslam eserlerinde bile Hazarlar Musevi inancında ama 'putperest' yaşayışında tanımlanırlar. Bütün Hazarlar Museviliği kabul etmediği gibi, edenlerin bu dini tam uyguladıkları gibi bir beklenti de yanlış olacaktır. Konstantinos Kiril ve kardeşi Methodius'un Hazar elçilikleriyle ilgili yenilerde hazırlanan bir tez ilgili tartışmaları içerir: Quintos, *Mission and Conversion in the Lives of Constantine-Cyrill and Methodius*, s. 19-57.

185 Bu eserin içeriği ve önemini en iyi Dvornik çalışmıştır. Özl. bkz.

186 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

sonra yazıp Macarların Hazarlarla ilişkilerini birinci elden dinleyen Konstantinos Porphyrogenitus hiçbir şekilde bir Macar-Hazar geçimsizliğine işaret etmez ve aksine Macarları Peçenek baskısı yüzünden Hazar yörüngesinden ayrıldıkları 892 senesine kadar bu devletin bir tabii olarak gösterir[187]. İlgili bölümde gösterildiği üzere, başka kaynaklar da Macarların Don Nehri'nin batısındaki bölgede Hazarların uzun kolu olarak davrandığını hikâye ediyor. Öte yandan, mecazî ve daha geniş bir anlamı yoksa hendek ancak kale çevresinde düşünülebilir. Koca ırmakların rahat geçildiği bir ortamda savunma aracı olarak hendeği başka türlü tasavvur edemeyiz. Böyle bir kale ise Macar yurdu yönünde ancak ünlü Şarkel'i akla getiriyor.

Şarkel Don Nehri'nin doğu sahilinde yer almakta olup, bugün esas kısmı baraj suları altındadır. Rostov bölgesindeki Tsimlyankiy rayonunda bulunur. Doğu tarafta olduğundan batıdaki düşmanlarla arasında zaten deniz büyüklüğündeki Don Nehri vardır. Gerçekten de etrafına hendek kazılmış gözüküyor. Bu kentle ilgili haberleri Bizans kaynaklarından ayrıntılı alıyoruz. Buna göre Bizans İmparatoru Theophilos (829-842) zamanında Hazar kağanı ve beyi elçi gönderip Don Nehri üzerinde bir kale yapılmasında yardım talep ederler. Muhtemelen aynı günlerde Rusların Amasra'yı basmasına kızan[188] Bizanslılar da gemilerle ustaları gönderip Şarkel'i yaparlar[189]. Kalenin yapımının 838 yılında gerçekleştiği belirtilir[190]. Fakat mevkii bulan ve kazı çalışmalarını yapan Artamonov'un işaret ettiği üzere, Şarkel'in tam karşısında başka bir kale vardı. Can kaybı yüksek bir saldırıda yanmış ve yıkılmıştır. Onun yıkılma ve Şarkel'in yapılma tarihleri uyuşur.

Batıdaki Hazar hâkimiyetinin Bulgarların peşinden Bucak bölgesine kadar uzandığı tahmin edilse de, bunun fiili gerçekliğini teyit edecek veri bulunmuyor. Bugünkü Ukrayna arazisinin uzun süre, VIII. yüzyıl boyunca tamamen ara ve devletsiz bölge olarak kaldığını tahmin edebiliriz. Bu rahat ortamda da İsveçli kabileler yavaş yavaş bölgeyi tanımışlardır. Buralarda askeri bir varlık sergiledikleri kuşkusuz. Nitekim daha erken değilse 830'larda artık Karadeniz'in güneyine de geçmişler, Rus adını taşıyan kuzeyli kabileden İstanbul'a heyet gelmiştir. Lakin 838 senesi itibariyle bunlar Dnyeper veya başka bir yol üzerinden memleketlerine dönme imkânını kaybettiler ve Franklara giden bir elçilik heye-

---

187 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 171, 173.

188 Vernadsky, "The Problem of the Early Russian Campaigns", s. 3; Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s. 10; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 394.

189 *Theophanes Continiatus*, s. 122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 183, 185.

190 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 387; Goldelman, "On the Location", s. 67.

tine takılarak, batıdan dolaştılar. Frank yıllıklarındaki habere göre, Bizans imparatoru geçişlerine ricacı olsa da, Franklar kuşkulanıp bunları sorgulamış, yöneticilerinin ismi 'kagan' olan bu İsveçlilerin kendi düşmanları olduğunu görmüşlerdir[191]. Elçilerin akıbetini bilmiyoruz. Bildiğimiz şey, daha sonra Vareng adıyla da bilinecek olan bu İsveçlilerin uzun süre Hazar ile ilişki ve etkileşimde bulunduklarıdır, ta ki kendi reislerine takliden 'kagan' desinler. Böyle bir isimlendirme ise husumete ve meydan okumaya işaret eder[192].

Dnyeper yolunun kapatıldığı günlerde Macarların (Ungri) Tuna boylarında askeri harekâtta olmaları düşündürücü[193]. Macarlardan bu sefer vesilesiyle aynı cümlede Ungri isminin yanında 'Türk' ve 'Hun' isimleriyle de bahsedilmesi, bu halkın isimlendirilmesinin oturmamışlığına ve açık bir 'Türk' kullanımına işaret ettiği gibi, siyasi bir ittifakı imliyor da olabilir. Yani gelenler Ungri/Onoğur adını taşıyan halktı ama daha büyük bir birliğin mensubu ve görevlileri olarak Balkanlara ulaşmışlardı. Bu ise Macarların o günlerde bağlı oldukları Hazar Devleti'nden başkası olamaz.

Öte yandan, Rus yıllıklarına bakılırsa IX. yüzyıl ortasında Hazar hâkimiyeti Dnyeper boylarını, Kiev çevresi de dâhil olmak üzere kapsıyordu. Ruslar Baltık Havzası ve Oka Nehri boylarındaki Fin ve Slav kabilelerine vergi koyarken, Hazarlar bugünkü Ukrayna'ya tekabül eden sahadaki Slav kabilelerini haraca bağlamışlardı[194]. Yıllıklardaki ifade, yeni bir dalga Rus'un Orta Dnyeper boylarına geldiklerinde buradaki kabileleri haraçgüzar halde buldukları şeklindedir, öbür türlü Hazarların yeni geldiğine dair bir ifade yoktur.

Dolayısıyla, 838 civarındaki hadiseyi şöyle özetleyebiliriz:[195] Uzunca bir süredir ırmak yollarını kullanarak gelen ve kendilerini tüccar olarak sunan, ama fırsat bulduklarında da yağma yapan İsveçliler artık Hazarları ve bağlı halkları iyice rahatsız etmeye başlayınca, geçimsizlik baş gösterir. Kuzeyliler bunun üzerine işi ciddiye alıp, İbn Hurdadbih'in o günler için naklettiği Dnyeper-Karadeniz-Azak-Don yolu[196] üzerinden kayıklardan oluşan büyük bir ırmak donanma-

---

191 *The Annals of St-Bertin*, s. 9.

192 Duczko, *Viking Rus*. s. 13-14, 30, 64; Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s. 6-7; Petrukhin, "Khazaria and Rus", s. 255, 257; Shepard, "The Origins of Rus", s. 51.

193 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 15.

194 Povest, s. 214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87.

195 Bu günlerin ayrıntılı incelemesi Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar" makalesinde bulunabilir. Ayr. bkz. Naumenko, "Vizantiysko-Hazarskie otnoşeniya v serednie IX veka", s. 231-244. Ancak yazarın Şarkel vesilesiyle bu dönemi Hazar-Bizans ittifakının dirilişi olarak sunmasına, Rusları değil Macarları tehdit unsuru olarak görmesi hasebiyle katılamıyoruz.

196 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 107.

sıyla, nehrin batı yakasında bulunan Eski Şarkel'e ulaşırlar. Burada yerli halkı da içeren bir kıyım gerçekleştirip kaleyi yıkarlar. Artamonov bu bölgedeki sivil halkın Onoğur-Bulgar özellikleri taşıdığını söyler[197]. Bunu Onoğur=Macar olarak almalıyız, zira o günlerde bölge Macarların yurduydu. Bunun üzerine Hazarlar Bizans'tan acil yardım isteyerek bir taraftan istihkâmı onarırken, bir taraftan da intikam isteyen Macarların başı çektiği büyük bir batı harekâtı başlatılır ve Hazar egemenliği Karpatlara doğru genişler. Böylece Macar atlıları batıyı tanımaya başlarken, Hazarlar da Baltık yönünde iç bölgeleri kolaçan edeceklerdir. Nitekim kazı çalışmaları ve bulunan paralar tam da bugünlerde Hazar'dan batıya ticaretin kesildiğini, dirhem ihracatının durduğunu göstermektedir[198].

840'ların ortalarıyla birlikte ticaretin canlanması durumun yavaş yavaş normalleştiğini anlatıyor. Batıya doğru ciddi bir askeri harekât İsveçli savaşçı-tüccarları bir süreliğine maceradan vazgeçirmiş, sadece ticaretle meşgul kılmış gözüküyor. Bunlar, İbn Hurdadbih, Konstantinos Porphyrogenitus ve ilk Rus yıllığı "Povest"in tarif ettiği üzere,[199] Baltık'tan ırmak ve göl yollarını kullanarak şimdiki Smolensk civarına kadar geliyorlardı. Oradan uzun olmayan bir kara yolculuğundan sonra Dnyeper üzerinden Karadeniz'e iniyorlar, Kırım'ın güneybatı köşesindeki başkenti Kerson'da Bizans yetkililerine öşürlerini verdikten sonra İstanbul'a veya Azak üzerinden Hazar'a gidiyorlardı. 850'lerin sonunda Rus kabilesinden Rurik önderliğindeki yeni bir kuşak macera ehli İsveç'ten kalkıp bölgeye geldi. Anlaşılan Dnyeper boylarında hiç Hazar veya Macar garnizonu bulmamışlardı ve bölgenin Slav kabilelerine bundan sonra verginin kendilerine verileceğini duyurdular[200]. Bu haberin Hazarları çok kızdırdığı açıktır.

Bu 'yeni' Ruslar Karadeniz'e inip Bizans dünyasını da yokladılar. Anlaşılan denizden, özellikle kuzeyden gelecek bir saldırıya karşı İstanbul çevresinde rehavet olduğunu gördüler ve küçük gemileriyle 860 yılında Boğaziçi'ni bastılar. Karaya çıktılar, etrafı yakıp yıktılar ve büyük korku saldılar. İstanbul ancak bu hadiseyi duyup alelacele seferden dönen imparatorun bizzat çabalarıyla kurtulabildi[201]. Bu hareket de haliyle Bizanslıları çok kızdırdı. İstanbul'un böyle bir saldırıya uğraması karşısında Hazar'ın Musevî olup olmamasının fazla bir önemi yoktu galiba. Acil bir siyasi görev birimi oluşturuldu ve misyonerliğinden çok diplomatlığıyla bilinen Konstantinos Kiril büyük yetkilerle Hazar'a yollan-

---

197 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 406; Golden, "Nomads of the Western Eurasian Steppes", s. 150-151.

198 Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s. 107, 124-125.

199 *Povest'*, s. 207-208; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 80.

200 *Povest'*, s. 215; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87.

201 Vasiliev, "The Second Russian Attack on Constaptinople", s. 166; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 213; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 471-473.

dı. Böyle önemli bir elçilik hadisesinden hiçbir Bizans kaynağında bahis olmamasını ancak Hazar'a muhtaç olunuşla açıklayabiliriz. Belirttiğimiz gibi, bu yolculuğun tek kaynağı olan Konstantinos'un "Hayat"ı da hemen hiçbir siyasi faaliyetten bahsetmiyor. Don Nehri boylarında Hazar bağlısı olarak yaşayan ve o günlerde bir askeri hareketlilikle meşgul olan Macar kralıyla karşılaşıyor ama vaftize razı edemiyor;[202] ardından Hazar payitahtına ulaşıyor, orada da muhataplarının "idrak eksiği" sebebiyle başarılı olamıyor.

860'larda Rusya'da, daha doğrusu Baltık Havzası'nda tam olarak ne olduğunu bilmiyoruz. Son kazıbilim çalışmaları Baltık Havzası'nda, Volhov Nehri üzerindeki bir adada bulunan başkent Gorodişçe de dâhil, bazı ilk Rus yerleşimlerinin 863-871 arasında yıkıldığını göstermekte[203]. Yazılı tek kaynağımız ise Baltık Havzası'ndaki Fin ve Slav asıllı yerli kabilelerin Rurik'i geri çağırdığını söylüyor[204]. Çağrılma önceki bir ayrılmayı, dolayısıyla kovulmayı çağrıştıracaktır. Rus yıllığı belki gurur meselesi yapıp böyle bir şeyden bahsetmiyor ama görüntüden 863'te başlayan bir Hazar ve belki Macar seferinin İlmen ve Ladoga Gölü'ne kadar ulaşıp Rusları kendi kovanlarında vurmayı hedef aldığını, yerleşimlerin tahribinin başarıldığını, ancak suyollarını iyi kullanan Rusların İsveç'e doğru kaçtıklarını göstermekte. Macarların neredeyse kuşkusuz Konstantinos Kiril'in elçiliğiyle bağlantılı olan 862'deki uzun menzilli Frank saldırısını[205] bitirdikten sonra Hazar güçlerine yardıma katılmaları, yıkımın başlangıcını 863 olarak tarihleyen kazıbilimcileri haklı gösteriyor olabilir. Muhtemelen Rusların halkı olarak gördükleri bölgenin yerlilerine iyi davranmamış olan Hazarlar, bu tutumlarıyla yerlilerin isyanını körüklemiş, dolayısıyla Rurik'in Ruslarını çağırttırmış oluyorlardı. O kadar uzak bir yerde güçlü bir garnizon tutulamayacağından, Hazarlar döner dönmez Rurik'in adamları yine geldiler ve yavaş yavaş Kiev'e kadar sızdılar. Ama Hazarların gerektiğinde ne yapacaklarını gördüklerinden artık çok uzun süre onlarla dalaşmamaya özen gösterdiler.

Hazar Kağanı Yusuf Endülüs'e mektubunda, Endülüs Emevi halifesine göz kırpan bir ifade içinde, İtil Nehri'nin ağzını tutarak kendisinin İslam arazisini Ruslardan koruduğunu söyler: "Ben onlarla şiddetli savaşlar yapıyorum. Eğer onları (rahat) bıraksam, İsmail oğullarının bütün ülkesini Bağdat'a kadar yok

---

202 Bu fırsattan istifade faaliyetin incelemesini Nikolov yapmıştır: "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", s. 79-92.

203 Shepard, "The Origins of Rus", s. 53; Franklin - Shephard, *The Emergence of Rus*, s. 56-57. Dolukhanov, *The Early Slavs*, s. 188.

204 Povest, s. 214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87. Bu haberin ayrıntılı bir incelemesini Pritsak yapmıştır: "The Invitation to the Varangians".

205 *The Annals of St-Bertin*, s. 102.

ederlerdi"[206]. Hazarlarla Rusların kaynakların bize ulaştırdığı tek bir savaşını biliyoruz. O da aşağıda geçeceği Bizans kışkırtmasıyla olmuştur. Aksine, bundan sonra Hazarların Rusları kullandığı, gâh Bizans'a, gâh İtil üzerinden yol vererek Azerbaycan arazisine saldırttıkları görülmektedir.

Nitekim daha 880 senesinde Hazarların yol vermesiyle Karadeniz üzerinden gelen bir Rus donanması Hazar Denizi'nin güneyine doğru açıldı ve Mazenderan'ı üs seçti, lakin sefer Ruslar açısından felaketle sona erdi[207]. Bunu Ruslar karşısında Hazarların durumu kabullenmesi ve Kiev etrafından tamamen vazgeçmenin yanında, onları başka hasımlarla meşgul etmek, hatta böylece zahmetsizce mahvetmek şeklindeki bir stratejinin ürünü olarak görebiliriz. 150 yıl önce Mervan'ın Hazar meselesinde anladığını şimdi Hazarlar Ruslar konusunda anlamışlardı. İsveç'e kadar gitmeleri, Rusları yakalamaları, yok etmeleri mümkün değildi. Üstelik Dnyeper boyları bile karayoluyla çok büyük bir mesafe tutuyordu ve zıpçıktı maceracı Ruslara karşı geniş bölgelerde büyük garnizonlar tutulması gerekiyordu ki, aşağıda geçeceği üzere, has ordusu 12.000 kişi olan Hazar devletinin bunu başarması zordu. Bu yüzden Batı Rusya ve Ukrayna'daki iddialardan zamanla vazgeçildi ve Ruslar artık 'evde' kabullenildi.

Aynı günlerde Rus yayılması sürüyordu ve Mazenderan'da kendisi değil, gönderdiği birlikler yenildiği için şahsi bir itibar kaybı olmayan Kiev'in önderi Oleg daha önce Hazarlara vergi veren büyük Slav kabilesi Severyanları da kendine bağlamıştı[208]. Hazarlarca dikkatle gözlenen ve belki de yönlendirilen Oleg, iyice güçlendiğine kani olunca, yaşlılığında Bizans'ı hedef aldı (907). Ordusunda Galiçya'daki bazı Slav kabileleri dahi vardı. Yani büyük bir ittifak kurmuştu ve 860 senesindeki felaketin aksine bu kez Bizans'ı masaya oturttu ve iyi şartlarda bir ticaret anlaşması kopartti[209]. Zaten İstanbul saldırılarının fetih amaçlı olamayacağı, gayenin pazarları açmak olduğu düşünülür[210].

İstanbul seferinin kayıpsız ve nispeten kolay geçmesi Oleg'i cesaretlendirdi ve donanmanın bir kısmını Hazar'a yolladı (909). Hazarlar beklendiği şekilde onları güneye salıverdiler fakat püskürtüldüler. Bunu haber alan Oleg durumu kabullenemedi ve iyi bir hazırlıktan sonra 912'de oldukça büyük bir ordu gönderdi. Kağanla da ganimetin yarısı üzerine anlaştı. Aylarca Bakü yakınlarında,

---

206 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 84, uzun nüsha s. 102.

207 Vernadsky, *A History of Russia -II-*, s. 24.

208 *Povest*, s. 217; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 88-89.

209 Vernadsky, *A History of Russia -II-*, s. 26; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 241; Duczko, *Viking Rus*, s. 205.

210 Vernadsky, *A History of Russia -II-*, s. 20.

Apşeron Yarımadası'nda üslenen Ruslar hem iç bölgelerde, hem de sahilde yağma ve kıtalde bulundular. Üzerlerine gönderilen birlikleri de rahatça yendiler. Esasında böyle ani bir baskında bu bölgenin en az 15.000 Rus savaşçısıyla başa çıkması zordu ve Hazarlarla savaş uzun zaman önce kesildiğinden, burası bir barış serhaddıydı. Böyle bir orduyu sadece Azerbaycan ve Deylem sahillerindeki yerleşimlerin değil, Hazarların karşılama gücünü de tartışmalıyız. Ganimetlerini yüklenen Ruslar İtil'e doğru açıldılarsa da Hazar'ın kuzeyinde durum farklıydı. Kağan ganimetin yarısını aldı fakat çoğunluğu Müslüman askerlerden oluşan ordusunun baskısına dayanamadı ve Ruslara saldırmalarına izin verdi. Bu arada el altından Ruslara haber gönderdi. Gerçekleşen savaşta Rusların büyük bir kısmı öldürüldü (Mesûdî 30.000 rakamını verir). Hayatını kurtarıp İtil üzerinden kuzeye kaçabilen 5.000 kadar Rus'u ise Burtas ve Bulgarlar öldürdüler. Böylece Azerbaycan çevresindeki Müslümanları hayli hırpalayan 913'teki Rus seferi Rus birliklerinin tamamen imhasıyla sona erdi[211].

836? Hazar ve Bizans?, 860 Bizans, 880 Azerbaycan ve 907-913 Bizans ve Azerbaycan saldırılarını birlikte düşünürsek, Rusların düzenli olarak her bir kuşakta yeni bir denemede bulundukları, daha çok Bizans'ı ve ardından Azerbaycan'ı rahatsız ettikleri ortaya çıkıyor. İlk baskın dışında uzaktaki Slav kabilelerinin vergisini kapma yarışı haricinde Hazarlarla fazla sıcak bir temas yok. Bunu Hazarların Rus meselesinin doğasını kavradıkları ve onlardan istifade ettikleri şeklinde düşünebiliriz. Konstantinos Porphyrogenitus'un 948'den başlayarak yazdığı Bizans'ın siyaset belgesi niteliğindeki eserine, özellikle geçmişe dair atıflarına bakılırsa, Hazar daima en büyük düşman olmuştur. Hazarların da bunu hissetmemeleri için bir sebep yoktu. Bu yüzden, 'ayı' ile çok dikkatli oynamışlardır. Ama uzun geliş gidişlerden sonra nihayet 911 senesinde son haliyle imzalanan ve Ruslara Anadolu'da ticaret kapılarını sonuna kadar açan Rus-Bizans ticaret antlaşmasından[212] sonra, yayılmacı Rus ihtirası yeni yerler aramaya başladı. Hazar bir ticaret merkeziydi; sorun yoktu ama Rusların sadece alışverişe değil, savaşmaya da iştiyakı vardı. Bu yüzden onları İtil'den aşağı geçirmek ve güneye doğru salmak Müslümanlarla arasını bozsa da, Hazar Devleti'nin savaşsız bulabileceği tek çözümdü.

Yukarıdaki zaman bilgisine baktığımızda, 940'larda yeni bir gelişme beklememiz gerektiği gözükür. O günler Hazar-Bizans ilişkilerinde düşmanlığın zirve yaptığı günlerdi. İstanbul'da idareyi elinde tutan naip Romanos Lekapenos

---

[211] Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, s. 75-77; Vernadsky, *A History of Russia -II-*, s. 33; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 257-258; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 475-477.

[212] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 241.

amansız bir Yahudi düşmanıydı ve ülkede onarla her türlü baskıyı uyguluyordu. 930'ların sonlarında tahta çıkan Hazar Kağanı Yusuf ise mukabele olarak kendi ülkesindeki Hıristiyanları tazyik etmeye başladı. İsimsiz "Kenize Mektubu"na bakılırsa, Romanos Rusları Hazar'a saldırmak üzere kışkırttı[213]. Oleg/Helgu komutasındaki Rus donanması valinin kalede bulunmamasından istifade, Kerç Boğazı'nın doğu tarafında olup geçişi denetleyen Şamkarş'a (Tamatarhan, Rusça Tmutarakan) ani bir saldırı yapıp aldı. Fakat Vali Pesah durumu öğrenip döndü ve öfke ile Kırım'ın batısındaki Bizans mülküne yürüdü. Birkaç kaleyi aldıktan sonra başkent Kerson'u kuşattı. Bizans vatandaşlarını kılıçtan geçirip Ruslarca buraya getirilen esir Hazarları kurtardı. Ardından Oleg yenildi ve tüm ganimeti kaybetti. Pesah ona hem af şartı, hem de vaziyeti kurtarmak için verdiği akıl olarak tek bir şey söyledi: "Git ve Romanos'la savaş".

Gerçekten de 941 senesinde Ruslar tekrar Boğaziçi sahillerinde gözüktüler. Fakat Bizans donanması hazırlıklıydı ve küçük Rus gemilerinin büyük bir kısmını yaktılar. Fırtınalı bir mevsimde Kastamonu sahilleri boyunca kaçan Oleg'in Rusları, çare olarak yine Kırım'a sığındılar. Felaketi haber alan yeni Kiev Knezi İgor teslim olma niyetinde değildi ve Peçeneklerden sağladığı destekle Tuna ağzına doğru yürüdü. Savaşı büyütmek istemeyen Bizanslılar ise eski antlaşmayı teyit ettiler[214]. Rüsva biçimde Hazarlara sığınan Oleg, onların akıl vermesiyle tam 30 yıl önceki gibi yine Hazar Denizi'ne girip Azerbaycan'a saldırdı. Hatta Berdaa'yı aldı, fakat fazla tutunamadı. Ordusunun bir kısmı hastalıktan öldü, bir kısmı bölgedeki Müslümanlarca öldürüldü. Bu arada yaşlı Oleg de hayatını kaybetti. Kalanları ise kaçıp gittiler[215].

Kağan Yusuf 960 yılı civarında yazdığı mektubunda işte bu hadiseye işaret ediyor gözükmekte. Belki de Müslüman idareciler nezdinde gençliğindeki bir hatasını telafiye çabalamakta. Çünkü onun zamanında Ruslar iyice kuvvetlenmişler, Peçenekler Don Nehri'nin batısını bilcümle ele geçirmişler, daha da zoru doğudan yanaşan Oğuzlar yıllık baskınlarla Hazar arazisine girmeye başlamışlardı. Kafkaslardaki tacizler de buna ilave edilmeli. Ülke kademeli olarak Don-İtil-Kafkaslar arasındaki üçgen düzlüğe sıkışmıştı. Hazar'ın artık hepsi yakında olan bu kadar düşmanın hiçbiriyle tek başına mücadele kudreti yoktu ve ancak dikkatli bir ittifaklar sistemi içinde onları birbirine kırdırarak kendi varlığını temin edebiliyordu. Buna aşağıda döneceğiz.

---

213 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 11-12.

214 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 258-259.

215 Zuckerman, "Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 99-101; Vernadsky, *A History of Russia -II-*, s. 34-35; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 258-259; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 479-483.

Hazarlar ve İslam

Şamkarş valisi Pesah'ın Oleg'i yenmesi dışında, Rusların hepsi de felaketle biten Hazar cenahındaki girişimlerinde belirleyici öğe olarak Müslümanlar öne çıkıyor. Ya Azerbaycan ve Deylem sahillerindeki savaşlarda, ya bizzat Hazar başkentinde veya kuzeye doğru İtil Nehri boyunca Rusları hep Müslümanlar yok etmiştir. Bu haberlerin de gösterdiği üzere, İtil Bulgar arazisine İslam'ın girişi resmi 921 tarihinden çok öncedir. Bunu ilgili bölümde göreceğiz. Burada Hazar'ın içindeki, başkentteki Müslümanlardan bahsetmeliyiz.

Yukarıda Yezid el-Sülemî'nin Hazar'dan bir hatunla evlendiğini, kadının İslam'ı ve Kur'an'ı iyice öğrenmeden kendisine el sürdürtmediğini belirtmiştik. Bu hatun kuşkusuz ilk Hazar Müslüman'ı değildi. Münferit vakaların az olmadığını, aradaki yoğun temasın İslam topraklarına geçen çok sayıda Hazarın İslam'ı kabul ettiğini düşünebiliriz ki,[216] Harun Reşit'in annesinin de Hazar'dan olduğu iddiaları vardır[217]. Genel olarak Abbasi döneminde, bilhassa da Harun Reşit sonrasında ilişkilerin sürekli iyileştiğini, artık savaş görülmediğini, bu ortamda da İslam'ın hızla yayılmaya başladığını tahmin edebiliriz. Asıl Hazarlar için kesin bir şey söylemek mümkün değil ama en azından Kafkaslardaki en önemli İslam merkezi haline gelen Derbent üzerinden Dağıstan bölgesinin o dönemde İslamlaşmaya başladığını söyleyebiliriz.

Arap-Hazar ilişkilerindeki düzelmeyi en iyi Halife Vasık Billah dönemindeki elçiliklerde görebiliriz. Önce Muhammed b. Musa el-Harezmî gönderilmiştir. Daha sonra ise, 838 civarında Tercüman Sellam büyük bir heyetle gitmiştir. Halife Vasık Billah'ın emriyle Ye'cüc ve Mec'üc'e karşı yapılan settin yerinde olup olmadığını görmek üzere kuzey memleketlerine gönderilen Sellam, Tiflis'ten Serir, oradan da Alan ülkesine geçer. Meramını kolayca anlatır ve kendisini Hazar tarhanına ulaştırırlar. Tarhan da anlayış gösterir ve onu kuzeye, sette doğru gönderir. Garipliklerle dolu topraklardan maceralı bir şekilde geçen Sellam ve yoldaşları nihayet demirden duvarın yerinde olduğunu görürler, delil olarak da bir demir parçası alıp geri dönerler. Sellam bu hadiseyi İbn Hurdadbih'e anlatmış, o da birinci elden bize nakletmiştir[218]. Seyahatin gerçekliği gibi düzmece kısım da ortada. Sonuçta gördüğümüz şey böyle "insanlığın kaderini" ilgilendiren bir konuda Kafkaslar boyunca tüm yöneticilerin elbirliği ettikleri, settin hemen berisinde yaşayan Hazarların da yakın alaka göstererek onlara yolu gösterip da-

---

[216] Abbasi hizmetindeki Hazar asıllı gulamlar konusunu Golden yazmıştır: "Tyurki-hazari–gulyami na slujbe u halifov", s. 458-482.

[217] Eldarov, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, s. 54.

[218] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 140-145.

ha ileri gönderdikleri, daha doğrusu inanılır bir güzergâh olarak doğudan, Harezm'den gitmelerini öğütledikleri ortaya çıkıyor. Sonuçta iki yıla yayılan bu seyahat halifeyi rahatlatan bir haberle bitiyor[219].

Bu barış havasını aynı günlerde yazan İbn Hurdadbih'te de buluyoruz ki, kendisi Cürcan'dan Hazar'a uzanan ticaret yollarından bahseder, özellikle Dnyeper yoluyla gelen Rusların Hazar'dan İslam ülkelerine ticari maksatlarla geçişlerini anlatması ticari ilişkilerin çoktan başladığını gösteriyor ki,[220] Rusya'da bulunan daha erken tarihli İslam paraları da buna işaret eder[221]. Eğer 825'lerde Hazarlar İslam paralarına nazire ile kendi sikkelerini kestilerse, daha önce belli bir süre bu dirhemlerin ülkelerinde dolaşımda bulunmuş olması gerekir. Sonuçta en az IX. yüzyıl başıyla birlikte Hazarlar ve Müslümanlar iyi komşu olmaya kesinlikle başlamış gözüküyorlar. Bunun koşutluğuna ise hemen İslam'ın yayılmasını koymalıyız.

IX. yüzyılda Hazar'ın durumuyla ilgili fazla bir verimiz bulunmuyor. Güneyle ilgili siyasi gelişmelerdeki sessizlik kaynaklara da yansımıştır. İlk tarifleri X. yüzyıl başından İbn Rüsteh yapar. Hazarların Sarığşen ve Hanbalık adında iki kentinden bahseden yazar, buralarda imamları, mektep ve mescitleriyle Müslüman cemaatlerin bulunduğunu söyler[222]. Hazar vatandaşları ve kent sakinleri arasında böyle bir topluluğun ve mukabil kurumlarının oluşması, IX. yüzyıl boyunca süren bir İslamlaşmaya dalalet eder. Ancak kaynaklar yerlilerin İslamlaşmasından ziyade buraya dışardan Müslümanların göçtüğünü söylüyor. Nüfusun önemli bir kısmının yabancı olduğunu kabul edebiliriz. İbn Rüsteh'in bilgilerini teyit eden Mesûdî'ye göre, ülkede Arsiyye adıyla bilinen Müslümanlar kağanın adaletinden dolayı Hazar ülkesine gitmişlerdir ve aslen Harezmlidirler[223].

---

219 Biz burada daha çok Bağdat Akademisi gaonunun, yani Endülüs haricindeki İslam toprakları ile tüm Asya'daki Yahudilerin dini reisinin rahatladığını düşünüyoruz. Bu elçilik Halife'nin ikna edilerek resmiyet kazandırıldığı bir Yahudi elçiliği olarak gözüküyor ki, amacı Hazar hakkında ulaşan kötü haberlerin aslını tetkikti, zira o günlerde Hazar'ın Don boyları Rus istilasına uğramış ve belirttiğimiz gibi büyük kıtaller olmuştu. Bkz. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar", s. 102. Aynı şekilde, Halife'nin de bu vesileyle kuzeyde olup bitenleri şahitlerden öğrenmiş olmasını yadırgayamayız: Wasserstein, "The Khazars and the World of Islam", s. 376.

220 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 107.

221 Kovalev İslam memleketlerinden Rusya'ya doğru dirhem akışının net olarak 800 senesi civarında başladığını söyler: "Khazaria and Volga Bulğâria as Intermediaries", s. 44.

222 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 36.

223 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 70-71; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 46-47. Eskiçağın Aral boylarındaki Aors halkına bağlanan Arsiyye için bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 521-523.

İlk zamanlarda tüccar olarak gelen bu kimselerin zamanla savaşçılıklarını kabul ettirip kağanın ordusunda paralı asker olarak çalıştıklarını görmekteyiz. Uzun süren ve çevredeki büyük bir güçle düşmanlık içermeyen barış çağları Hazarların kendilerini askerlikle uğraşmaktan alıkoymuş, onun yerine ticaret ve tarıma sevketmiş gözüküyor. Müslümanların etkinliği o derece artmıştı ki, Mesûdî'nin kitabını yazdığı 940'larda Harezmli Ahmet b. Kuye Hazar hükümdarının veziri idi ve ülkede bu Müslümanlardan 7.000 zırhlı miğferli süvari bulunurdu[224]. İbn Fadlan'a göre Müslümanların başında Hazar Devleti'nin resmi bir görevlisi olarak çalışan 'hazz' sanlı birisi vardı[225]. Mesûdî ve Bekrî'nin haberlerine nazaran, bunların Müslümanlarla savaşlara katılmadıklarını biliyoruz[226]. Zaten o dönemde Müslümanlarla bir çatışma haberi de gelmiyor. Gerdizî'ye göre, bu askerler Peçeneklerin ülkesine sefer yaparak oradan mal esir getirirlerdi[227].

Hazar Devleti'nin 'Türk türü' bir laikliği benimsediğinde ve dururken hiçbir inanca müdahale edilmediğinde o dönemden haber veren bütün İslam kaynakları hemfikir. Değişik dinlerden cemaatlerin ibadet konusunda sınırsız hürriyetleri olduğu gibi, daha ileri bir aşama olarak hukukta da özerkliğe sahiptiler. Başkentte ikisi Müslümanlara, ikisi Hıristiyanlara, ikisi Musevîlere ve biri putperestlere bakmak üzere yedi kadı bulunurdu ve bunların hükümlerine Hazar yöneticileri müdahale etmezlerdi. Zaten İtil Nehri üzerindeki başkent iki (bazı yazarlara göre üç) kısımdan oluşuyordu ve Müslümanlar, diğer sivil halkla birlikte doğu yakadaki mahallelerde yaşıyorlardı[228]. İstahrî ve takiben İbn Havkal ile Yakut el-Hamevî başkentteki Müslümanların sayısını 10.000 olarak veriyorlar ve 30 kadar mescitleri vardı[229].

IX. yüzyılda Hazar merkezlerindeki ilk Müslüman cemaatleri oluşturanlar Harezm kökenli tüccar ve askerler olabilir ama X. yüzyıl başından itibaren Orta İtil boylarındaki hızlı İslamlaşmanın Hazar'da yankısını bulduğunu anlıyoruz. 913 senesinde İtil Nehri boyunca Rusları yakalayıp katleden Bulgar ve Burtaslardan Hazar'da yaşayanlar ve bizzat Hazar'ın kendi halkı arasında İslam yaygınlık kazanmış olmalı. Öbür türlü, Müslümanların sadece askerlere dayanarak ülkede ağırlıklı bir nüfus oluşturmasını bekleyemeyiz. İbn Rüsteh'in alıntıladı-

---

[224] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 70; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 46.

[225] İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 779.

[226] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 70; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Mesûdî s. 46, Bekrî s. 202.

[227] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 82.

[228] İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 79; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Mesûdî s. 45-46, *Hudûd* s. 70, İdrisî s. 111, Yakut s. 139, Kazvinî s. 149-150, İstahrî s. 156-157, İbn Havkal s. 165, Makdisî s. 174.

[229] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Yakut s. 138, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165.

ğımız haberine bakılırsa, daha 900 senesi civarında ciddi manada bir sivil nüfus İslam'a mensuptu. Daha ileri zamanlardan bahsettiği açık olan İbn Havkal ise Hazar'daki en kalabalık cemaati Müslümanlar olarak bildirir[230].

Hazar'da başka dinlere karışılmazdı derken, uluslararası siyasetin bir dinin mensuplarının durumunu etkilemesi bugünün en laik ve hür ülkelerinde bile kaçınılmaz bir vaka olarak ortada duruyor. Hazar'da da benzer uygulamalar vardı ve Müslüman veya Hıristiyanlarla çekişmeler ülkedeki Müslüman veya Hıristiyan nüfusa sıkıntı olarak dönebiliyordu[231]. Örneğin, İbn Fadlan'a bakılırsa, Müslümanların bir yerde bir havrayı yıktıklarını duyan Hazar kağanı 922-923 senesinde İtil'deki büyük caminin minaresinin yıkılmasını ve müezzinlerin öldürülmesini emretmiştir[232]. Aynı şekilde, yukarıda geçtiği gibi, Romanos Lekapenos Bizans mülkündeki Yahudilere baskı uygulayınca, Kağan Harun da reayası olan Hıristiyanlara benzer mukabelede bulundu. Hıristiyan Alanlar Bizans kışkırtmasıyla Hazar'a saldırınca, Oğuz yardımı alan Harun onları yendi. Kralı canlı ele geçirse de bağışladığı gibi kızını kendi oğluna alarak dünür bile oldu[233]. Bu şekilde aslında Alanları Bizans yörüngesinden çekmiş oluyordu. Bu durum on yıl kadar sonra yazan Mesûdî'nin eserine Alanların Hıristiyanlığı bırakması olarak yansımıştır[234].

Hazar'da Toplum ve İktisat

Hazar'a İslam'ın giriş yolları aynı zamanda iktisadi yapı hakkında fikir verecektir. İslam dünyası ile kalıcı barış dönemine girildikten sonra hızla canlanmaya başlayan kuzey güney ticaretinde kavşak noktası, hatta ambar haline gelen Hazar ülkesi,[235] bir taraftan bu ticaretten alınan rüsum ve bir taraftan da kendi tarımsal üretiminin katmadeğeriyle belirgin bir şekilde zenginleşmişti. Yerli nüfus tarım ve ticaretle uğraşırken, askerlik işlerini parayla halletmeye başlamışlardır. Dışarıdan paralı asker getirtilmesi bu açıdan anlamlıdır, zira belli bir azınlık askerlikten neredeyse tamamen el çektiklerini gösterir.

Sivil halkın esas meşguliyeti tarımdı. Kaynaklar yaz aylarında şehirlerin boşaldığını söyler. İbn Rüsteh'le birlikte başlayan haberlere göre, baharla birlikte

---

230 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 165

231 Noonan, "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", s. 116.

232 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 80.

233 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 11.

234 Mesûdî, *Murûc*, s. 86; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 52.

235 Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 229, 233; "Why Dirhams First Reached Russia?", s. 250.

halk bağ, bahçe ve tarlalara doğru yola çıkar, kışa doğru dönerlerdi. Bu bilhassa başkent Etil için böyleydi. Etrafında tarla olmamasına mukabil, Etil'de (diğer bir adı 'Hanbalık'tır) yaşayan arazi sahipleri bazısı 20 fersah uzaklıktaki tarlalarına gider, ürünü hasat ettikten sonra biraz karayoluyla, biraz da İtil üzerinden teknelerle taşıyarak başkente ulaştırırlardı. Daha çok darı üretildiği biliniyor, ama başkentin bulunduğu deltanın pirinç üretimine imkân sağladığı açık ki, Hazarların daha çok balık ve pirinç yedikleri bildirilir[236]. Dunlop, Makdisî'ye atıfla Hazar memleketinin verimli olmadığını söyler ve üretim fazlası bulunmadığı sonucuna ulaşır,[237] ama Kağan Yusuf da aksine, diğer Arap yazarları gibi verimli topraklardan ve mutlu müreffeh bir halktan bahseder[238]. Makdisî'nin ifadeleri biraz iç çelişki barındırıyor. Burayı bir taraftan mamur olmayan, fakir bir ülke olarak tanımlıyor, bir taraftan da "koyunu, balı ve Yahudi'si bol" olarak anlatıyor[239].

Kaynaklarda Hazarların eski göçebe tarzını aynen koruduklarına dair bir ibare geçmiyor[240]. Kağan Yusuf kendine bağlı olan İtil'in doğusunda Cürcan'a kadarki yerlerde yaşayan halkları anlatırken köy ve şehirlerde veya kalelerde yaşadıklarını söyler[241]. Göçebe bölgesi olarak bilinen Hazar'ın kuzey ve kuzeydoğu sahillerinde bile durum böyleyse, Hazar'da hayat tarzının zamanla hayli değiştiğini düşünebiliriz.

Öte yandan, başka yerlerden gelen tarifler tam bir yerleşikleşmeye de işaret etmiyor. Halkın çoğu keçe yurtlarda yaşıyordu. Bunlar büyük kubbeli çadır olarak anlatılır. Evlerin bir kısmı ise, anlaşılan kentsel alanlardakiler, kerpiç ve çamurla yapılıyordu. Bilhassa başkent Etil'deki evler bu şekildeydi. Kaynaklarımız bunu Hazar hükümdarının kendinden başkasının taş ve tuğladan ev inşa etmesine izin vermemesine bağlar[242]. Mantıklı bir sebebi bulunmasa da bunun gerçeklik payı olabilir ama taşın veya tuğla yapmak için gerekli ısıyı sağlayacak

---

236 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları: Mücmel et-Tevârîh*, s. 31, İbn Rüsteh s. 36, Gerdizî s. 82, İdrisî s. 111, Yakut s. 139, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165-166, Makdisî s. 175.

237 Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.245. Bunun sıkı bir eleştirisini Noonan yapar: "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 207-208

238 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 87, uzun nüsha s. 103.

239 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 174.

240 Noonan, "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", s. 111, ülkede koyunun çokluğunu göçebe yapının korunmuş olmasına bağlıyor ama böyle düşünmek zorunda değiliz. Yerleşikler de çok koyun besleyebilir. Bizce Hazar koyunları yarı yerleşik hayatın cilvesini göstermekte. Yazar sonraki bir çalışmasında Györffy'nin Don boylarındaki Macartoplumu için gözlemlerini Hazarlar için alıntılayarak 'ırmak tipi' bir yarı-göçerlik geliştirdiklerinden bahseder: "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 217

241 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 81, uzun nüsha s. 98.

242 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İdrisî s. 111, Yakut s. 138, Kazvinî s. 149, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165, Makdisî s. 174.

yakacağın bulunmadığı bir delta ortamında doğal olarak daha farklı bir yapı beklenemez. Bu yüzden Etil'in çağdaşı olan tüm yerleşimler bir şekilde kentsel kalıntılara veya en azından işaret taşlarına sahipken, bir dönemin dünya merkezlerinden biri olan Etil iz bırakmadan kaybolup gitmiştir.

Kırsala doğru yolculuklarda hayvanlar da yanlarında olurdu ve tarım ve hayvancılık eşzamanlı yürürdü. Koyunun bolluğunun yanında, sığıra da vurgu yapılır. Bir de "Hudûd"un vurguladığı bal dikkat çeker.[243] Geniş ve sulak düzlüklerde aynı anda hem tarımsal üretimin yapıldığı, hem de hayvanların beslendiği görülüyor. Bunun sürü merkezli bir Yörük göçünden daha karmaşık bir yapı sergileyeceği açıktır. Nitekim ürünlerin başkente veya kentsel merkezlere nakledilmesi bile başlıbaşına bir zahmet idi. Ama sonuçta alışıldık göçebeliğin aksine, Hazar'daki tarzın kendine yeterlilik üzerine kurulduğunu görmekteyiz. Ülke bu yönüyle Ortaçağ dünyasında örneği görülmeyen bir niteliğe sahipti. Belki bazı madenler dışında her şeye sahipti[244].

Nakliye işlerine çok kafa yorulduğunu tahmin edebiliriz. Sadece Hazarların tarımsal ve hayvansal ürünlerinin ticari merkezlere nakli değil, buradan başka yerlere ihracat[245] ve yine etraftan Hazar'a gelen tüccarların sağladığı hareketlilik burayı dünyanın o zamanlardaki en işlek ekonomi noktalarından biri haline getirmişti[246]. Çoğunluğu denizden ve bir nebze de karadan gerçekleşen ticaret öyle bir boyuta ulaştı ki, Hazar üzerinden kuzey dünyasına giren İslam paraları İskandinavya'ya bol miktarda ulaşıyor, oradan da Atlantik ticaretinin geçer akçesi olarak İrlanda'ya kadar gidiyordu[247]. Bu yoğun hareketliliğin Hazar Devleti'ne büyük vergi gelirleriyle dönmesi kaçırılmazdı. Bu yüzden kaynaklar devletin zenginliğini deniz rüsumuna bağlar[248].

Çeşitli toplumlardan çeşitli şekillerde vergi toplandığına dair kayıtlar var. En önemlisi ormanlık bölge sakinleri için geçerli olan ev başına bir samur kür-

---

243 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70.

244 Öte yandan, Kafkasların altın ve gümüş madenlerini denetliyorlardı: Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 245.

245 Yakut'a göre Hazarlar kendileri de yüzyıllardır artık bir İslam kenti oluşu kabullenilmiş olan Derbent'e mal götürerek satarlar, bu arada Kafkas dağlıları ve Hazar sahillerinin diğer halklarından tüccarlarla buluşurlardı: Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 130.

246 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 517-518.

247 Geniş bir genel inceleme Kovalev'de bulunabilir: "Circulation of Sâmânid Dirhams". Kovalev'in örnekleminde İsveç'te bulunan paraların oranının Rusya, Ukrayna ve Akrusya'daki toplam paraların dört katına yakın olması çok düşündürücü (% 61.42'ye % 17.88). Demek ki o dönemde Rusya arazisi ticaretin muhatabı değil, neredeyse sadece yolu idi ve esas menzil İsveç'ti.

248 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları: Hudûd* s. 70, Yakut s. 139, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165.

kü şeklindeki ayni vergidir. Göçebe ve başka topluluklardan da uygun bir ürün üzerinden bu şekilde vergi alınmış olabilir. Para kullanan toplum ve tüccarlar için kuşkusuz bu geçerli değildi ve vergi ve haraçların mümkün olduğunca gümüş sikkeler üzerinden alınmasına çalışılıyordu[249].

Zengin olan sadece devlet değildi. "Hudûd'ül-Âlem" adlı coğrafya eserine göre burası büyük zenginlerin bulunduğu bir ülkedir[250]. Kendine yeterli zirai üretim ülke nüfusunun ortalamasına zaten hali vakti yerinde bir hayat sağlarken, buna ilaveten gelen ticari kazanç çok büyük zenginlikleri ortaya çıkarmış olmalıdır. Bu özel zenginliğin resmi bir iş olan savunma konusuna eklemlenmesi için herhalde fazla zaman geçmeyecektir. Paralı askerlik Ortaçağ dünyasında yaygın bir iş sahasıydı ve en fazla yapanlar da Türklerdi. Hazar nüfusu geniş iktisadi kaynak ve imkânların varlığında para kazanmaya daha fazla önem verince, kendileri iyi bildikleri askerlikten soğuyarak işi paralı yabancılara havale ettiler. Hükümdarın 10 ila 12.000 kadar paralı askerinin bulunduğu söylenir[251]. Bu bir kapıkulu ordusudur ve başkenti korumaya ancak yeter. Ne kadar usta birliklerden oluşsa da, bu ordu ile istila ve işgal yapılmaz ki, zaten Hazarları da 870'lerden sonra böyle bir harekette görmüyoruz, o sonuncu da büyük ölçüde Hazarlar adına Macarlar eliyle gerçekleşmiş gibidir. Böylece Hazarların askerliği iyice geri plana attıkları, yerine diplomasiyi öne çıkardıkları anlaşılıyor. Öbür türlü X. yüzyıl ortasında dahi dünyanın büyük güçleri arasında sayılmazlardı.

Devletin vergi toplaması ve imar işlerinin yokluğunda bu verginin önemli bir kısmının askeri harcamalara gitmesi, bir süre sonra daha kestirme bir uygulamayı beraberinde getirmiştir. Ülkenin büyük zenginlerine ve toprak sahiplerine vergilerine müvazi olarak asker besleme mecburiyeti getirilmiştir. Böylece, ordunun tamamı için olmasa da, belli bir kesimi açısından devlet aradan çekilmiş ve zengin ile askeri baş başa bırakmıştır. X. yüzyıl başlarında durum kesinlikle bu şekildeydi. İbn Rüsteh bu uygulamayı îşâ'nın, yani kağandan sonraki en büyük yöneticinin getirdiğini söyler[252]. Böylece Osmanlı'daki düzenin bir benzerinin, belki de aynının 500 sene önce Hazar'da bulunduğunu görmekteyiz. Yalnız Hazar'daki düzende toprak atalardan miras idi[253] ve ilk zamanlardaki fetih hareketleri dışında, anlaşılan devletin yaptığı süreğen bir tahrir tevzi işlemi bulunmuyordu.

---

249 Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 212-213.

250 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70.

251 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İbn Rüsteh s. 36, Gerdizî s. 82, Yakut s. 139, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 165.

252 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 36.

253 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 85-86, uzun nüsha s. 102.

Hazar halkının etnik yapısı ve kökenlerine dair bu bölümün başında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Başta Barsil ve Suvarlar olarak bir takım Türk boylarının Hazar havanında hâkim boy ile birleşerek tek-kimliklileşmeye doğru gittiklerini görüyoruz[254]. Ancak ilerleyen zamanda bunun Hazar adı altında birleşme mi, yoksa ayrışma mevzuu mu olduğunu tahmin etmek güç. Hazar'ın yıkılış günlerinin de gösterdiği üzere, esasında çok başarılı bir etnik tek-türlüleşme süreci bulunmuyor. Bunun siyasi boyutları daha baskın olabilir. Delillerini ise iki noktadan görebiliriz.

Kaynaklar iki tür Hazar olduğunu bildiriyor. Ak ve Kara[255]. Bunu bozkır türü Türk devlet yapılanmasında çok iyi biliyoruz. Taaccüp edilecek nokta Hazar gibi daha çok yerleşik bir yapıda bunun nasıl açıklanacağı. Burada açıkça soya-boya dayalı değil de, resmi konuma dayalı bir tasnif var gibi. Yani Ak Hazarlar yönetici sınıfı, diğerleri ise kara budunu teşkil ediyorlar[256]. Anlaşılan "Hükümdarın maiyeti ve askerleri saf Hazarlardandır" diyen İbn Havkal'daki bir kayda[257] sığınan, ama farkında olmadan Batı Avrupa'daki yapının etkisini burada görmeye çalışan Dunlop ise Ak Hazarları sadece askerlik yapmakla yükümlü toplumsal sınıf olarak değerlendirir[258].

Eğer durum böyle ise, Hazar kimliğinin esas müstefitleri yönetici seçkinlerse, devletten yabancılaşmanın etnik yabancılaşma ve soğumayı da beraberinde getireceği muhakkaktır. Konunun dinsel boyutu iktisadi boyutu kadar baskın olmayabilir. Artamonov'un Müslüman, Hıristiyan ve putperestlerin Musevî yönetime karşı oldukları, çünkü zorla yükündürüldükleri[259] fikrine tam katılmak mümkün değil. Ama Hazarlar karşısında daha az vergi isteyen Rusları tercih eden Slav kabileleri gibi, vergi toplamayı seven merkezi idareden zamanla so-

---

254 Kaynaklarda geçen Merkezi Hazar arazisindeki dokuz bölgenin aslında Hazarları oluşturan dokuz uruğu temsil ettiği düşüncesinin (Noonan, "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", s. 108-109) tam karşılığının bulunduğunu söyleyemeyiz. Yerleşikleşme oranı artmış bir ülkede bölgeleri alışıldık bozkır yapılarındaki gibi uruk ve boylara göre düşünmek durumunda değiliz. Kağan Yusuf'un mektubundaki girişte alıntıladığımız cümleler ülkede Hazarlar dışında da etnik Türk unsurların yaşadığını gösteriyor ama onların da bir kısmı tarihidir, güncelliğinden kuşku duymalıyız ve kendisinin belirtiği gibi şecerelerden alınmıştır.

255 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Yakut s. 139, Kazvinî s. 149, İstahrî s. 158, İbn Havkal s. 167. Serbest yorumlar bunu takip eder. Ak Hazarların güzel insanlar olmasına mukabil, Kara Hazarlar çok koyu tenli olup Hintlilere benzerlermiş. Bu arada aynı yazarların "Hazarlar Türklere benzemez, siyah saçlıdırlar" şeklindeki kaydını da dikkatle okumak gerekir. Bir incelemesi için bkz. Karatay, *Türklerin Kökeni*, s. 241 vd.

256 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 511; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 165.

257 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 166.

258 Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 250.

259 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 532.

ğumuş geniş halk kitlelerinin de en azından kimlik ifade noktasında kendilerini seçkin Hazarlardan ayırdıklarını düşünebiliriz. Bu demektir ki, zamanla Hazar kimliği eridi ve kara budun temasta olduğu diğer etnik yapılara eklemlendi. Bir zaman geldi ki, Hazarlar diyince başkent Etil ile belki Semender ve Şarkel'in zenginleri anlaşılıyordu. Bunlar da nihayet bir adaya sığacak kadar azdılar. Ve belki bu yüzden koskoca Hazar'ın bir anda yıkılışından 100 sene sonra yazan ve dönemi içinde Türklüğü kuşkusuz en iyi bilen yazar olan Kaşgarlı Mahmut Hazar'dan sadece "Türk dünyasında bir yer adı" olarak bahsediyor ve hiçbir şekilde bir topluluk adı olarak anmıyor[260].

Diğer nokta ise bizzat Ak Hazar topluluğunun içişleriyle alakalıdır. Kağan Yusuf, Yafes oğlu Toğarma'dan inen tek bir milletten bahsedip İsrailoğulları bağlantısı zikretmezken,[261] muhtemelen onun atadığı büyük bey olarak uzaktaki bir Musevî büyüğü olan muhatabına ülke hakkında bilgi veren "Kenize Mektubu"nun yazarı yerli halkı Hazarlar olarak anıyor. Ayrıca Simeon kabilesinden olan Yahudilerin onlarla karışarak 'bir halk' haline geldiklerini söylüyor ama kendi zamanında daha çok Yahudileri hâkim unsur olarak sunuyor[262]. Bu yüzden, Türk asıllı Hazar seçkinleri ile kuşkusuz Hazar'ın seçkinler sınıfına dâhil olan Yahudi asıllı kitlenin zamanla kaynaşıp bir kimlikte buluştukları, Türklerin kendilerini artık Yahudi olarak gördükleri veya Yahudilerin İsrail bağlantısını bırakıp Turan geleneklerine bağlandıkları gibi tahminlerde gerçeklik payı pek görünmüyor. Seçkinlerin bütünleşmediği bir ülkede ise halkın devlet çatısı altında uzun bir zamanda ortak bir kimlikte buluşacakları beklentisi zor gerçekleşecektir.

Hazar kazılarında bulunan kemik yapılarına bakılırsa, görünüm itibariyle de, ister Göktürklere bağlansın, isterse gerçek Hazarlar veya başka bir unsurla ilişkilendirilsin, ülkede daha çok çekik gözlü bir seçkinler topluluğunun sürekli var olduğu görülüyor[263].

Hazar Devlet Teşkilatı

Ordunun masraflarının aracısız üretim aygıtına yüklendiği, o döneme göre çok ileri bir uygulama gerçekleştiren Hazar'da bu kuşkusuz bir tekâmülün ürünüydü. Suvar mirası olan boy yapısı ve Göktürklerden alınan devlet çatısı ilk zamanlar için alışıldık bir göçebe siyasi yapılanması öngörüyordu ama her geçen

---

260 Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lûgat-it-Türk -I-*, s. 411.

261 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s.74, uzun nüsha s. 91.

262 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 5.

263 Golden, "Nomads of the Western Eurasian Steppes", s. 149.

gün buna yeni birşeylerin eklendiğini ve yeni çözümler üretilerek devlet aygıtının sürekli geliştirildiğini görüyoruz. Öbür türlü, kaynakların geç dönemler için tarif ettiği yapıyı tam olarak bir göçebe mirası ile bağdaştırmak zor.

İlk zamanlarda belirttiğimiz gibi, fiili bağımsızlığın ardından gelen yapıda şadın kağanlığını ilan etmesini, onun oğullarının ve yeğenlerin şad olmasını, tarhan denilen komutanların orduları idare etmesini vb. görmekteyiz. "Kezine Mektubu" erken bir dönemde savaşta kahramanlık gösteren bir Yahudi'nin başkomutan atanmasından bahsediyor[264]. İdarenin kağanlık ailesi ve boy beyleri sınıfının dışına taşması, liyakat kesbedenlerin görevi alması ve böylece idari yapıda bir derece ilerleme kaydedilmesi gerçeği karşımıza çıkıyor. Bunun yine aynı mektupta bahsedilen sözde 'milletleşme' ile başa baş gittiğine kuşku yok. Daha keskin dönüşümler ise Novoseltsev'in yerinde vurgusuyla 737'den sonrası için tahmin ediliyor[265]. En önemli yeniliği bozkır devletlerinde görülmeyen babadan oğla düzenli taht verasetinin uygulamaya konmasında görüyoruz. Buna yukarıda değinmiştik. Bunun en önemli neticesi ise herhangi bir bozkır devletinde birkaç senede bir görülmesi adetten olan isyan ve iç savaşlar eşliğindeki taht kavgalarının bildiğimiz kadarıyla hiç gerçekleşmemesi olmuştur[266].

Hazar'ın en büyük yöneticisine kağan/hakan denirdi. Oldukça muğlâk olan Belencer veya Semender'in bir zamanlar Hazarların başkentleri olduğuna dair haberler,[267] Göktürk faaliyetlerinin Güney Kafkaslarda yoğunlaştığı 620'lerdeki döneme uygun gelebilir. Kağan otağının veya başkentin buraya en yakın yer olan Dağıstan sahillerinde bulunması doğaldır. Ancak başkent olarak Beyzâ'nın geçişine de dikkat etmeliyiz. Arap kaynakları Şarkel kentini kendi ismiyle vermezler; öte yandan çok önemli bir kent olarak Beyzâ'dan bahsederler. Etil, Semender ve Belencer'le birlikte en çok tekrarlanan dört kentten biri budur[268].

---

264 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 5.

265 Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 139-140.

266 Hazar tarihçiliğinde Konstantinos Porphyrogenitus'un bahsettiği Kabar isyanına bir açıklama olmak üzere Musevileşmeyle bağlantılı bir iç savaştan bahsedilmesi kökünü Artamonov'un kuramından alan bir gelenektir (*Hazar Tarihi*, s. 417 vd.), ama Musevileşmenin öyle bir Kabar kıyamından çok önce gerçekleşmesi ve başka kaynaklarda ülkedeki Musevi yönelimli idareye halkın tepkili olduğuna dair kayıtların bulunmaması böyle bir açıklamanın hayli zorlama olduğunu gösteriyor. Son zamanlarda bu isyanın dini içeriğinin olmadığı görüşleri öne çıkmıştır: Golden, "Irano-Turkica: The Khazar Sacral Kingship", s. 185.

267 Mesûdî iki ayrı eseri *Murûc* ve *Tenbîh*'de farklı yerleri verir. İlk eserde Selman el-Bahilî'nin Semender'i fethinden bahsederek iki katlı bir hataya düşer. Dolayısıyla buradaki kastı diğer kitabında söylediği gibi Belencer olmalıdır: Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.45, 56. Semender'le ilgili bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 269-272; Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", s.191-198; Novosel'tsev, *Hazarskoe gosudarstvo*, s. 125-128.

268 Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", s. 212.

Yukarıda geçtiği gibi, Göktürk faaliyetlerinin Kırım'a yoğunlaştığı ve aynı zamanda Avarların sıkı gözetlendiği 570'lerde de buna uygun olarak oralara yakın bir merkez düşünmeliyiz. Beyza kenti kelimenin anlamının gösterdiği üzere Şarkel olmalıdır. Öte yandan Belencer, hatta Semender ilk zamanlarda Hazar bağlısı Hunların kentleri olduğundan, gerçek manada hiçbir zaman Hazar'ın başkenti olmamış olabilirler.

Her halükarda 737 sonrasında veya Mesûdî'ye bakarsak daha Bahilî'nin harekâtından sonra başkent Semender, Belencer veya Şarkel'den İtil üzerindeki adalarda kurulan yeni yere taşınmıştır[269]. Bu kentin ayrıntılı tariflerine sahibiz. İtil Nehri deltasındaki iki veya bir kaynakta üç adaya yayılmış olan başkent genel olarak üzerindeki ırmağın adıyla Etil olarak biliniyordu; hükümdarın ve ordusunun bulunduğu en batıdaki adaya ise Hanbalık denirdi. Burarın etrafı surlarla çevriliydi ve yapılar tuğladandı. Adaların kuzey güney doğrultusunda uzun ince biçimli olduğu belli ki, alışılmadık bir tanım olarak Etil'in bir fersah veya üç mil olan uzunluğundan bahsedilir[270]. Kağan Yusuf yalnız şehri üç fersahlık bir kare olarak anlatır ki,[271] herhalde sadece bulunduğu adayı kastetmeyip, doğudaki sivil bölgeleri de eklemiş olmalıdır. Kentin yayıldığı alanı 400 km^2 civarında gören Artamonov, yerini de Astrahan'ın 120 km kadar yukarısı olarak gösterir[272].

Şehrin diğer kısmı ise yukarıda geçtiği üzere Müslümanların da yaşadığı, ticari hayatın merkezi olan yerdi. Hazar Devleti uzunca bir zaman dünyanın önemli güçlerinden biri olmuştur ama İstahrî ve İbn Havkal'da Müslümanlar için verilen 10.000 gibi bir sayı[273] başkentlerinin nüfusunun Bağdat veya İstanbul gibi şehirlerle kıyaslanamayacağını gösteriyor. Zaten adalık bir bölgede fazla bir kentsel büyüme beklenemezdi. Eğer Müslümanlar ağırlıklı bir nüfusa sahipseler ki, bunların önemli bir kısmı zaten askerdi, Hazar başkenti ancak Bulgar ve Suvar gibi yerlerle kıyaslanabilir ve herhalde 50 binin üzerinde bir nüfusu yoktu. İbn Havkal da zaten şehri 'küçük' olarak anlatır[274]. Makdisî'ye göre ise burası Semender'den küçüktür[275]. Ancak Kağan Yusuf'un tarifleri kentin müştemilatının çok geniş bir alana yayıldığını gösteriyor.

---

269 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.67; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 45.

270 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: *Hudûd* s. 70, Gerdizî s. 82, İdrisî s. 111, Yakut s. 138, Kazvinî s. 150, İstahrî s. 155-156, İbn Havkal s. 163-164.

271 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 85, uzun nüsha s. 102.

272 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 501.

273 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İstahrî s. 155, İbn Havkal s. 165.

274 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 163.

275 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 175.

Hem Hazar belgeleri, hem de Doğu ve Batı'nın başka kaynakları bu ülkede iki hükümdarlı bir yapıdan bahsederler. Bu durum büyük ilgi çekmiş, çok zengin bir edebiyata konu olmuştur. Gerdizî kağanın kışın Hanbalık'ta oturduğunu söyler[276]. Bunu Yusuf da teyit eder ve bahar gelince tarlalara doğru çıktıkları bilgisini verir[277]. Bu durum daha baştan kağanın fazla işinin olmadığını, esas devlet faaliyetlerinin geçeceği sıcak mevsimlerde mesire yerlerinde bulunmasından göstermektedir. Nitekim İbn Fadlan'ın kağan hakkındaki hepsi komşu ülkelerin yöneticilerinin kızları olan daimi 25 eş bulundurması ve kağanın cinsi münasebeti için tahsis edilmiş bir çadırın varlığına dair ayrıntılı tarifleri,[278] ehl-i keyf bir yöneticiden, muhtemelen de yöneticilerden bahsolunduğunu göstermektedir. Bu çadır yaz uygulamasına münhasırdır. Kışın da elbette Hanbalık adasındaki tuğla sarayda münasip bir harem teşkilatı bulunuyordu.

Kaynaklar bir taraftan bu kağanın devlet işlerinde bir yetkisinin bulunmadığını belirtirken, bir taraftan da yüksek bir kutsallık atfederler. Halkın göremediği, sadece üst düzey görevlilerle muhatap olan kağana hürmetin sınırı yoktur[279]. Artamonov bunu eski Türklerdeki 'kut' anlayışının devamı olarak görür[280]. Kuta vurguyu tekrarlayan Golden da semavi dinlerde insanların kutsallaştırılmasının beklenemeyeceği uyarısı yaparak konuyu daha göreceli olarak ele alır[281].

Sonradan yazan Kazvinî Hazar hükümdarının 40 yaşını geçtikten sonra adamlarınca "bunun aklı azaldı, devlet işlerine ermez" diyip öldürüldüğünü söyler,[282] ama burada İbn Fadlan'dan bir alıntı hatası var gibi gözüküyor. Zira yukarıda geçtiği gibi, İbn Fadlan kağanın 40 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra bunama gerekçesiyle öldürüldüğünü söyler. Bunu 'kut'un kayboluşuna dair eski Türk inancının devamı olarak görmeliyiz. Mesûdî ayrıntılı ve aynen başka Türk topluluklarındaki gibi betimleme yapar: "Eğer ülkede herhangi bir kuraklık olur yahut bir felaket yaşanır veya bir savaşta hezimete duçar kalınır, kısacası başlarına bir iş gelirse, zadegânlar ve halk tabakası Hazar melikine (bey) müracaat ederek "bu kağan ve devri bize uğursuzluk getirdi. Ya önü öldür, ya da

---

276 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 82.

277 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska*, kısa nüsha s. 85, uzun nüsha s. 102.

278 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 77-78.

279 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 76-78; Mesûdî, *Murûc*, s. 72; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Mesûdî s. 47, Gerdizî s. 82, İstahrî s. 158, İbn Havkal s. 168.

280 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 525.

281 Golden, "Hazarlar ve Musevîlik", s. 54; "Irano-Turkica: The Khazar Sacral Kingship", s. 170, 185.

282 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 149.

ver biz öldürelim!" derler. Melik de bazen kağanı öldürmeleri için teslim eder, bazen bizzat kendisi öldürür"[283].

Türk töresi uyarınca kağan aslında tahta çıkarken başarısızlık halinde öldürülmeyi kabullenmiş, ayrıca kendi hükümdarlık süresini kendisi tayin etmiştir. Aynen Hazar'da tahta çıkartırken kağanın boğazına ip geçirilir ve boğulayazıncaya kadar sıkılır. En zor anında kaç yıl hükmetmek istediği sorulur. O da bir zaman tayin eder. Hükümdarlığı bu süreyi aşmaz; aştığı zaman bu şekilde boğularak öldürüleceğini kendisi kabul etmiştir[284].

Burada geçen melik, özellikle İslam kaynaklarında ülkedeki ikinci hükümdar olarak anlaşılan kimsedir. Böyle bir makamın kökleri fazla belirgin değil. "Kenize Mektubu"nda başkomutanlığa getirildikten sonra ülkede icra gücü artan, kağana ortak olan bir büyük beyden bahsediliyor. Kağan Yusuf'un mektubunda da böyle bir kimsenin varlığına rastlamaktayız. Dinler münazarası bahsinde bu geçmişti. Bir nevi sadrazamlık olan bu yüksek icra makamının daha sonra etki ve yetkisinin arttığı anlaşılıyor ki, yabancı kaynaklar onu ikinci ve esas hükümdar olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu kimsenin sanı çoğunlukla 'beg' olarak geçer[285]. İbn Rüsteh orduyla sefere çıkan ve ülkeyi esas yöneten kimseye 'îşâ' der[286] ama bunun 'ihşıd' üzerinden bir 'şad' biçimini içermesi mümkündür[287]. Gerdizî'de ise bu unvan 'ilşad' olarak geçiyor[288].

Belirttiğimiz gibi, bütün icra gücü bu ikinci adamda gösteriliyor. Hatta İstahrî ve haberi tam tersinden anlatan İbn Havkal'a göre, kağanı tahta geçiren de bu beydir[289]. Bunu tabii kağanı yükselten devlet erkânının başı olarak (büyük) beyin bulunması şeklinde okumalıyız. Öbür türlü onun tek başına böyle bir yetkisinin olmasını düşünemeyiz. Onu kağanın vekili olarak tanımlayan İbn Fadlan, değil böyle bir yetki, beyin hayatının bile kağanın iki dudağı arasında olduğunu yazar. Bir taraftan yabancı hükümdarlarla muhatap olma yetkisini elinde bulunduran bey, öbür taraftan herhangi bir savaşta başarısız olduğunda kağanca azledilebilir, hatta öldürülebilirdi[290]. Bu yüzden, belki bir sadrazamlık olarak görmemiz gereken son dönemdeki bu beylik makamını fazla abartmamak daha

---

283 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 72; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 47.

284 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İstahrî s. 158, İbn Havkal s. 168.

285 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 183; İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 76; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: Yakut s. 138, Kazvinî s. 149, İstahrî s. 156, İbn Havkal s. 164.

286 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 36.

287 Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 238.

288 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 82.

289 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*: İstahrî s. 158, İbn Havkal s. 168.

290 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 78-79.

yerinde olabilir. Burada kağan örneğinde gördüğümüz kutsal yönetici ise Avrasya'da zaten genel bir uygulama olup, şaşırtıcı bir yönü yoktur[291]. Bunun için tek bir kaynak aramaya da gerek yok. Türklerdeki kutsal hükümdarlık uygulamasının kökünü İran dünyasına bağlayan görüşler vardır,[292] lakin İran ortaya çıkmadan beş asır önce Çin'e gidip Çu hanedanını kuran Orta Asya asıllı topluluğun bu anlayışı oraya taşıması, İran'dan çok önce de Orta Asya'da hükümdara kutsallık atfının bulunduğunu gösterir.

Hazar'ın Yıkılışı

960 senesi civarında yazıldığı tahmin edilen mektubunda Kağan Yusuf, kendisini doğuda Cürcan sınırlarından batıda Dnyeper boylarına kadarki halkların hâkimi olarak sunuyor[293]. Manzara görkemli ve gurur duyulasıdır. Beri tarafta da halkının mutluluğundan, kırlara çıktığında sevinç ve sürur içinde şarkılar söylediklerinden bahsediyor. Kıyaslamalar o günlerde Hazar'ın kesinlikle gücünün zirvesinde olmadığını açıkça gösteriyor. Hatta kağanın işi biraz abarttığı, belki başka amaçlarla geçmişteki ihtişamı kendi zamanında gibi gösterdiği iddiaları var[294]. Ama yine de birkaç yıl sonra dünyada neredeyse izi kalmayacak olan bir siyasi yapı, hatta ulus için o günler kaydadeğer bir büyüklük ve gönenç sergilemektedir. Kim bilir, belki de İbn Haldun'u tasdik eder bir şekilde, eski bedevilik günlerinin faziletlerini kaybetmiş ve yerleşik hayatın sunduğu nimetler içinde çürümeye yüz tutmuş bir evreyi temsil ediyorlardı ve dolayısıyla faziletini koruyan başka bedevi toplumlarca yıkılmanın sath-ı mailine girmiş bulunuyorlardı.

Kağanlığın son döneminin siyasi hikâyesi içinde yıkılışın sebeplerini bulmak zor olmayacaktır. Ama bundan önce Noonan'ın dikkat çektiği bir iktisadi gerçekliğe biz de dikkat sarfetmeliyiz. Ona göre kağanlığın gücü ve dayanıklılığı ekonomisinin çeşitliliğinde idi. Dâhili ekonominin çeşitliliği kendine yeterli ve dışa az bağımlı hale getirirken, uluslararası ticaret para kazandırıyordu[295]. Ancak X. yüzyılla birlikte Hazar'ın Doğu Avrupa ile İslam dünyası arasındaki ticarette payı hızlı bir düşüş sergiliyor ve ortalama olarak yüzde 20'si Hazar'da kalırken, yüzde 80'i İtil Bulgar'a kayıyor. 965 civarında ise toplam pay yüzde 5'e

---

[291] Golden, "Irano-Turkica: The Khazar Sacral Kingship", s. 162.

[292] Hazar örneğinde bkz. Golden, "Irano-Turkica: The Khazar Sacral Kingship", s. 188. Kut kelimesinin evrensel boyutları hakkında bir araştırma bizim "Kut: Evrensel Dilde Tanrı ve İyilik" başlıklı makalemizde bulunabilir.

[293] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, kısa nüsha s. 81-82, uzun nüsha s. 98-102.

[294] Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 497.

[295] Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 209.

kadar düşmüş gözüküyor. İşte bu yıkılışın önemli sebebi olabilir[296]. Ticaretteki düşüşü ise bir kısmını yukarıda Rus bahsinde gördüğümüz savaş ve çatışmalarda aramamak için sebep bulunmuyor[297].

Rus yükselişi nihayetinde Hazar'ı vurdu, uzun vadede zayıflattı ve kısa bir zaman aralığında da ortadan kaldırdı[298]. Fakat ticaretteki kesintiyi Rusların kendi davranışlarına bağlayamayız. Onların ticaretin tarafı ve müstefidiydi ve gördüğümüz üzere Hazarlarla çatışmaların ardından birkaç yıl sonra ticaret yeniden canlanıyordu. Rusların Hazar'ın mali zayıflamasındaki etkisini savaş çıkartarak düzeni bozmalarından ziyade, Slav kabilelerden gelen haracı kesmesiyle birlikte düşünmeliyiz. Azerbaycan ve Deylem sahillerindeki Rus korsanlıklarının ticari faaliyetlere bayağı darbe vurduğunu elbette inkâr edemeyiz.

İslam ülkeleriyle Doğu Avrupa'nın ticaretinin Hazar yerine Harezm-Bulgar güzergâhına kayması daha çok Hazar'ın doğu sınırındaki kıpırdanmalarla alakalı gözüküyor. Talihin garip bir cilvesidir ki, daha önce Göktürklerce yenilen ve şimdiki Güney Kazakistan arazisinden Aral'ın doğusuna doğru sürülen Türgişler, Hazarlarla yaklaşık aynı günlerde, 738 senesinde Araplar karşısında ağır bir yenilgi alarak dağıldılar[299]. Bu birliğin aşağı Seyhun'un kuzeyindeki kalıntılarından müteakip dönemde Oğuz birliğinin teşekkül ettiğini görüyoruz. Abbasi dönemiyle birlikte Arap fetihlerinin durması, Türgiş birliğinin dağılması ve Oğuz birliğinin oluşum evresinde bulunması, bu bölgenin 150 yıl kadar bir 'devletsiz sükûnet' dönemi yaşamasını sağladı. Fakat IX. yüzyıl sonlarına doğru ortada Oğuzlar iyice güçlendiler, kuzeyde bir başka Göktürk varisi oluşum olarak Kimek/Kıpçaklar onlardan da güçlü hale geldi. Güneyde ise Maveraünnehr'de Samani hanedanı güçlü bir siyasi yapı kurup bozkıra baskı uygulamaya başladı. Macar bahsinde göreceğimiz üzere, Macarlığın bugünkü yerinde teşekkülünü sağlayan sürecin ucu böyle olduğu gibi, Hazar'ın yıkılışını da aynı mecrada aramalıyız.

Mesûdî Oğuzların X. yüzyılın ilk yarısında İtil Nehri'ni donmuşken geçerek yıllık olarak Hazar'a saldırdıklarını yazar. Hazarlar da onları karşılamak için o bölgede sürekli birlik bulundururlarmış[300]. O günlerde Oğuzları çok fazla

---

296 Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 235-236.

297 Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", s. 240.

298 Hazar ve Rus güçlerinin ters orantılanmasına dayan görüşler geliştirilmiştir: Örn. Kaplan, "The Decline of the Khazars", s. 1-10.

299 Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 100-102.

300 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 75-76; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 49. İbn Fazlan da Oğuzlarla Hazarlar arasında daha yeni bitmiş bir savaştan bahseder. Daha doğrusu Oğuzlar Halife'nin elçilik heyetini kendilerinden Hazarlara esir düşenler karşılığında teslim etmeyi düşünürler (İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 39).

sıkıştıran ve batıya doğru iten bir güç yoktu. Buna rağmen, doyumluk amaçlı olarak Hazar'dan faydalandıklarını görüyoruz. Hâlbuki Oğuzlar güçlü bir yapı olarak ortaya çıkıp hemen batılarında, Hazarlarla aralarında bulunan Peçenekleri bastırmaya başladıklarında, bu ikincilerin fazla seçenekleri yoktu. Konstantinos Porphyrogenitus kendi zamanından 55 yıl önce Oğuzların Hazarlarla bir olup arada kalan Peçeneklere saldırdıklarını ve yenilen Peçeneklerin de batıya ilerleyip Don Nehri havzasında yaşayan Macarları kovarak memleketlerine konduklarını söyler[301].

893 yılı civarında gerçekleşen bu hadisenin evveliyatında Hazarları rahatsız edecek boyutta bir Peçenek tazyikinin olduğunu, dolayısıyla Hazarların bu meseleyi kökten çözmek üzere Oğuzlarla işbirliği yaptıklarını görüyoruz. Böyle bir ortamda, Harezm ile Bulgar arasında Peçenekler ve Peçeneklerle de doğu ve batılarındaki komşuları Hazar ve Oğuzlar arasında savaşlar varken, kervan ticareti herhalde çok canlı olmazdı ve Kafkas geçitleri veya deniz üzerinden Hazar vasıtasıyla gerçekleşen ticaret kuşkusuz daha emindi. Bu yüzden, Hazarlar doğudan ve batıdan gelen tüccar kafilelerinin cazibe merkeziydi.

Lakin Oğuz sınırı Hazarlara dayandığında ve Peçeneklere göre daha güçlü bir merkezi devlet yapılanmaları olduğu gözlenen Oğuzlar ticaretteki kazanca muvafık davrandıklarında durum değişmeye başladı[302]. Bizzat İbn Fadlan'ın tezkiresini yazdığı 921 yılındaki Harezm üzerinden Bulgar'a giden elçilik heyeti bu şekilde 5.000 kişilik bir ticaret kervanı eşliğinde seyahat etmiştir. O zamanlar Müslüman olmayan ama bu dinle yeni yeni tanışan Oğuzlar, çok önem verdikleri anlaşılan ticarette sekte olmaması için bir takım uygulamalarla hem kuzeyle iş yapan Müslüman tüccarlara güvence vermişler, hem de kendi çıkarlarını sağlama almışlardır. Bunları İbn Fadlan ayrıntılı anlatır.[303] İşte bu ortamda kuzey güney ticaretinin ağırlık noktası Oğuz ülkesinden geçmek üzere Bulgar'a doğru kaymış, Hazarlar önemli bir gümrük gelirinden mahrum kalmışlardır.

---

[301] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 167. yine aynı yazara göre Peçeneklerin bir kısmı kalmış ve Oğuzlara teslim, dolayısıyla dâhil olmuşlardır (*a.g.e.*, s. 169) ki, sonraki dönem Oğuz şecereleri içinde Peçenekleri bir boy olarak görmemizin sebebi bunlardır.

[302] Konstantinos, özellikle Bizans elçilerinin nasıl gönderilmesi gerektiğini anlattığı 8. bölümde Peçeneklerdeki yöneticilerle ayrı ayrı temasta olunması gerektiğini, herkesin başına buyruk olduğunu kaydeder (*De Administrando Imperio*, s. 1). Zaten hiçbir şekilde tek bir idareci bulunduğunu ima etmez. Benzer şeyleri Oğuzlar için anlatan İbn Fazlan ise, karşılaştıkları bir meselenin çözümünde ülkedeki ikinci adama (Kuz Erkin) dertlerini izah ettikleri anda rahatladıklarını, daha doğrusu salıverildiklerini nakleder (İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 38-40).

[303] İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 32-34.

İbn Fadlan'ın esas anlattığı konu Hazar'ın yıkılış süreciyle ilgili başka bir sürecin önemli bir parçasına işaret eder. Daha önce doğuda Harezm sınırlarından batıda Dnyeper'in orta akışlarına kadar uzanan Hazar Devleti kuzeyde Bulgarları ve Vyatiçler gibi Slav kabilelerini de içine almakta iken, artık Bulgar başkaldırıyordu. Bulgar Hanı Almuş'un ülkesine davet ettiği halife elçisinden maksadı Hazar ile mücadelesinde manevi destek sağlamaktı[304]. Nitekim o günlerde Hazarlara vergi veriyor ve tabi iken, İslam ve Rus kaynaklarından anladığımız kadarıyla sonraki dönemde tamamen bağımsız bir Bulgar ile muhatabız. Bulgar gibi şöyle böyle tek başına Hazar kadar büyük ve güçlü bir devletten alınan hane başına bir samur kürkü gibi bir verginin daha Hazar'ın gelir kalemlerinden düşmesini ciddi bir mali açık olarak görmek durumundayız. Kağanlığın itibar kaybı tabii ki bundan çok daha etkili ve önemlidir.

Oleg'in Dnyeper Havzası'ndaki ilerlemelerinden çıkartacağımız sonuç, 880'lerin sonu itibariyle Hazarlara vergi verenler içinde sadece Yukarı Don Havzası'ndaki Slav ve Fin kabilelerinin kaldığıdır. Buna İtil boyunda, Hazar'ın hemen üstünde yaşayan Burtasları da ekleyebiliriz[305]. Don Nehri'nin aşağısında, Azak'ın kuzeyindeki düzlüklerde Macarlar yaşıyordu. İlgili bölümde ayrıntılı görüleceği üzere, 994 civarında Macarların bu bölgeden kovulması Hazar'ın en büyük kaybı oldu. Daha çok para daha iyi savunma anlamına gelmez, ama daha çok asker ve hele iyi savaşçı bir müttefik kuşkusuz büyük bir artı güç demektir. Hazarların batı cephelerindeki harekâtında Macarların katkısını veya öncülüğünü yukarıda anlatmıştık. Kendileri savaşmakta isteksiz olup parayla asker kiralayan Hazarlara karşılık, Macarlarda eli silah tutan herkes askerdi ve savaşmak için bitip tükenmez bir enerjileri vardı. İşte, Hazar bağlısı olarak Don Nehri boylarında yaşarken böyle bir kuvveti kağanlığın emrine veren Macarlar, dolayısıyla IX. yüzyıl boyunca sadece imparatorluk yapısının değil, bizzat Hazar'ın çekirdeğinin korunmasında da önemli bir işleve sahiptiler. Onları çıkartınca kağanlığın sendeleyeceği belli idi. Anlaşılan uzun süre geçmişten gelen nam devleti ayakta tuttu, ama etraftaki topluluklar bir bir ayrılmaya başladıklarında müdahale imkânı bulunmuyordu. X. yüzyıl ilerlerken ayrılan tek topluluk da Bulgarlar değildi.

---

[304] Elçilik heyetinin götürmesi gereken 4.000 altın Bulgar'a ulaşmayınca, Almuş Han güvenmesinin sebebini açıklar: "Ben kendi mallarımla altından veya gümüşten bir kale yaptırmak istesem güçlük çekmem. Halifenin malının uğur getirmesini arzu ettiğim için ondan bu parayı istedim". İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 64.

[305] İbn Rüsteh onları Hazar bağlısı olarak zikreder (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 36-37), takip eden dönemin bütün yazarları da aynı şeyi tekrarlarlar.

Konstantinos'un kitabında 940'ların sonu itibariyle anlatılan görünüm, kuşkusuz en az bir kuşaklık bir maziye sahip olmalıdır. Ona bakarsak Oğuzlar, Alanlar ve 'Kara' Bulgarlar istediklerinde Hazar'a saldırabilirler[306]. O derece ki, Alanlar istedikleri zaman tarımsal sahaları tahrip ile Hazar'ın hayat kaynaklarını kesme imkânına sahiptiler. Aynı bilgileri İslam kaynaklarından da alırız. Mesûdî'ye bakılırsa, Orta Kafkasları tutan Alanların hemen doğusunda, Dağıstan'ın iç kesimlerinde hâkim olan Serirler de (şimdiki Avarların cetleri) Hazarlara saldırıyorlardı ve berikiler bu dağlık ülkeye müdahale için bir şey yapamıyorlardı[307]. Aynı bilgiye "Âkâm'ül-Mercân" adlı eserde de rastlarız[308]. Böylece X. yüzyıl içinde Hazar iktidarının İtil-Don-Kafkaslar üçgenine sıkışıp kaldığını ve Dağlık Kafkas sahasına asla nüfuz edemediğini görüyoruz. Üstelik etraftaki halkların tamamı düşmandır ve Hazar'ı taciz etmektedirler. Garip bir tecelli olarak, Hazar'ın tek dostu veya sorunsuz olduğu komşuları olarak güneydeki Azerbaycan ve doğuda Harezm'deki Müslümanları görüyoruz[309].

Neredeyse bütün Doğu Avrupa'yı hâkimiyet sahasında gösteren Kağan Yusuf'a mukabil ondan çok kısa zaman önce yazılmış olup Hazar'ın düşmanlıklarını listeleyen "Kenize Mektubu"na göre ise durum çok fecidir ve bu üçgenin içi de salim değildir. Bir kere Alanlar düşman edinilmemesi gereken, çevredeki en güçlü topluluktur. Muhtemelen İbn Fadlan'ın işaret ettiği 920 yılı veya öncesindeki savaşta Oğuzlar, Peçenekler, Aslar ve Kafkaslardan bir halk birlikte Hazar'a saldırdıklarında, Alan kralı Hazar'ı destekler ve galip gelirler[310]. Aslar üçgenin batı kenarında yaşamaktaydılar. Yani artık Hazar'ı Kırım'a bağlayan yol dahi salim değildi ve o günlerde Hazar'ın hemen hiç imparatorluk vasfı kalmamıştı. Yukarıda geçtiği üzere, bundan 10 yıl sonra Hazarlarla Alanlar kapıştığında kağan Oğuzları yardıma çağırır ve Alan kralını yenilgiye uğratıp barışa zorlar ve de damat edinir[311]. Bundan da 10 yıl sonra yaşanan Romanos kışkırtmalı Rus saldırısında Hazarların Bizanslıları Kırım'da yenmesi ve Rusları teslime mecbur kılmasında yanlarında As müttefikler bulunduğunu tahmin etmek zor değil.

---

306 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 63, 65.

307 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 52.

308 Minorsky, "Khazars and Turks in Âkâm al-Marjân", s. 142.

309 Vakıa, *Mektup* Hazar'ın düşmanları arasında Bâb'ül-Ebvâb, yani Derbent'in şahsında Müslümanları da sayar: Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 14. Ama bunun büyük resmi yansıttığı söylenemez. Hele de Müslümanlar açısından durum farklıydı ve artık düşman olan bir Hazar telakkisi bulunmuyordu. 963 senesinde Bizans orduları Şam'a kadar ulaşırken, şair Muhammed ez-Zahirî bir şiirinde "Türk ve Hazar yurtlarından gelen kahraman askerlerle üzerinize çullanacağız" diye meydan okumaktadır (Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", s. 10).

310 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 10.

311 Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s. 11.

Kısaca görünen şey Hazarların artık etraftaki hiçbir toplulukla tek başına savaşamayacak derecede büzülmüş ve küçülmüş olduklarıydı ve devletin varlığı dikkatli dokunmuş bir ittifak örgüsüne bağlıydı. Bu yüzden çevredeki topluluklar içinde kendi taraftarı fırkalar oluşturmak ve onları iktidarda tutmak zorundaydı. Bu toplulukların içişleri Hazar'ın dışişleri haline geliyordu ve de özellikle o zamanların yükselen gücü olan Oğuzlara dikkat etmeliydiler.

Oğuzlarla Hazarların o dönemde bağlaşık olduklarına dair toplamda iki haberimiz var: 890'larda Peçeneklere karşı ortak harekât ve 931'de Hazar adına Alanların hesabının görülmesi. Mesûdî, Konstantinos ve "Kenize Mektubu"na göre Alan savaşı sonrasındaki dönemde düşmanlık adetten olarak sürüyordu. İbn Fadlan'ın da 920'lerin başında canlı bir adavetten bahsettiğini belirtmiştik. Toplamda görülen şey Oğuzların Hazarları sürekli bastırdığı; bunun arkasında da bir taraftan yurt ve yemek ihtiyacını, bir taraftan da doğudan artan baskıları görmeliyiz. Durum, elimizde fazla kaynak olmasa da Oğuz cephesinden bakınca bir nebze anlaşılabilir.

Rivayetlere dayanarak sonraki kuşaklarda derlenmiş olan Selçuklu sözlü gelenekleri, Oğuz ordularının başında olan Selçuk Bey'in Oğuzların bir Türk veya Müslüman kavme saldırılarına karşı çıktığını, bu yüzden yabgu ve beyler ile bozuşup ayrılmak zorunda kaldığını belirtirler. Ondan da çok önce babası Dukak aynı şeyi yapkmıştır. Selçuk Bey'i kişilik olarak ilginç kılan hususlardan biri oğullarının tamamının İsrail isimleri taşımasıdır. Onun bir şekilde Musevîlik inancıyla bağlantısına dair en ufak bir atıf veya ima yok. Ama sonuçta Müslüman olmadan önceki döneminde oğullarının adını Musevî isimlerinden seçen bir Oğuz yöneticisiyle muhatabız. Bunu nasıl açıklayabiliriz? Oğuzların Hazar bağlısı olduğu gibi eski hükümler bugün terk edilmiş durumdadır ve gördüğümüz üzere fiili durum böyle bir bağlılığı değil, tersine Hazar üzerindeki Oğuz tehdidini gösteriyor. Selçuk Bey anlaşılan Hazar muhiplerindendi ve yukarıda geçtiği gibi ittifak zarureti içinde bulunan Hazarlar böyle muhipleri elde tutmak için her şeyi yapıyor olmalıydılar. Selçuklu rivayetleri onun babası Dukak'ın da aynı siyasette olduğuna işaret ediyor[312].

Selçuk Bey genel kabuldeki gibi 960 yılının hemen öncesinde Yabguluk'tan ayrılıp Cend'e göçmüş ise,[313] olayları rahatça kurabiliriz. "Kenize Mektubu"na göre 931 yılındaki Alan savaşında Hazar kağanı 'Torku melikini' kiralar. Yabgu bizzat sefere katılmış olmayabiliriz ama bu ifade bize Oğuzların en üst seviyede

---

[312] O günlerde Oğuzların iç siyasetleri şu makalede incelenmiştir: Karatay, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", s. 476-477.

[313] Agacanov, *Oğuzlar*, s. 261; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 51.

bir komuta ve yeterince büyük bir ordu ile Hazar hizmetinde bulunduklarını gösteriyor. Bu esnadaki komutan Dukak Bey olabilir. İbn Fadlan'dan isimlerini öğrendiğimiz 10 yıl önceki beylerin içinde Dukak'ın ismi geçmediği gibi, kendileri de Hazar aleytarıdırlar. Dukak'ın muhalefet ettiği konuyu Alan savaşı sonrasındaki dönemde, yani 930'lar ilerlerken Hazar'a yeniden başlayan ve çeşitli kaynaklarca zikredilen Oğuz akınları olarak görmeliyiz. Muhalefetinde başarılı olamıyor, gözden düşüp görevden alınıyor[314].

Oğuz rivayetleri Selçuk'un gençliğinde babasının öldüğünü, kendisinin savaşlarda cengâverliğiyle öne çıktığını ve bir süre sonra aynı göreve getirildiğini nakleder. Babası Dukak'tan sonra başka birisi subaşılığa getirilmiş, ancak beklenen başarıyı gösterememiştir. Bunu Mesûdî'den takip edebiliriz. Hatırlarsak, kışın ırmak donduğunda beri tarafa geçen Oğuzları Hazar birlikleri 'hep' püskürtürlerdi ve Oğuzların Hazar'a verdiği önemli bir ziyan yoktu. 960 yılına doğru 30'lu yaşlara gelen, olgunlaşan ve kendini ispatlayan Selçuk, babasının görevine getirilir. Anlaşılan Hazar siyasetinde yağmadan beslenen beylerin istediğini yapmayıp bu devletle iyi geçinmeye çalışınca, çıkarları zarara uğrayan beyler aleyhte çalışmalara başladılar. Onun saraydaki bir küstahlığını kullandılar ve yabgunun tahtına göz koyduğu gibi iftiralarla onu gözden düşürüp görevinden ettiler[315]. Selçuk'un saraydaki küstahlığı Kiev Kağanı Svyatoslav'dan gelen Hazar'a karşı ortak hareket teklifine karşı çıkması olabilir mi?

Bu teklifi veya ortak harekâtı anlık ve bir seferlik olarak düşünmemeliyiz. Mesûdî'nin Hazar'a Oğuz saldırılarını süreğen sunması gibi, Kağan Yusuf da İtil üzerinden gelen Ruslara yolu kapatmasını anlatırken süreğen bir halden, hatta onlarla süreğen savaşlardan bahseder: "Gemilerle gelen Rusların onlara (Müslümanlar) ulaşmasına izin vermiyorum. Daha doğrusu onların ülkesine girmek için kara yoluyla gelen onların düşmanlarını da bırakmıyorum. Ben onlarla şiddetli savaşlar yapıyorum"[316]. Karayoluyla gelen bu düşmanlar o günlerde Oğuzlardan başkası olamaz. Demek ki çoktan başlamış bir Rus-Oğuz işbirliği vardı. Bu işbirliğinin kök ve sebeplerini açıktlamak için her türlü yorum yapılabilir ama merkezde Oğuzların yurt ve Rusların pazar arayışı olsa gerektir. Hatta Dunlop'a göre Ruslar açısından ganimet bile pazar kadar önceliğe sahip değil. Kağanın mektubunda itiraf ettiği gibi yolu Ruslara kapatması, Svyatoslav'ın bu seferini tetiklemiş olmalıdır[317]. Artamonov ise daha ileri giderek

---

[314] Agacanov, *Oğuzlar*, s. 253; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 65.

[315] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu -I-*, s. 12-13.

[316] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya perepiska*, kısa nüsha s. 83-84, uzun nüsha s. 102.

[317] Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 259.

gayenin pazar açmanın ötesinde, Doğu ticaretini ele geçirmek olduğunu belirtir[318].

Ana Rus yıllığında Svyatoslav'ın önceki ve sonraki faaliyetleri ayrıntılı anlatılır ama Hazar seferi çok kısa ve özdür: (Yıl 6472/964): "(Svyatoslav) diğer ülkelere elçiler göndererek şöyle dedi: "Sizlere geleceğim". Oka ve İtil'e doğru giderken Vyatiçlere rastladı ve onlara şöyle dedi: "Kime vergi veriyorsunuz?" Onlar da şöyle cevap verdiler: Hazarlara, adam başına bir sincap kürkü veriyoruz". (Yıl 6473/965): "Svyatoslav Hazarların üzerine gitti. Svyatoslav'ın üzerlerine doğru geldiğini duyan Hazarlar kendi kağanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak üzere karşı karşıya geldiler. Svyatoslav Hazarları yenerek onların şehri Bela Veja'yı (Şarkel) aldı. Yas ve Kasogları da yenerek Kiev'e getirdi.[319].

Bu tarihten sonra artık Hazar diye bir şeyin bulunmadığını bilmeseydik ve İslam kaynaklarındaki bilgiler bize ulaşmasaydı, sırf bu habere dayanarak çok yanlış bir hükme varırdık. Bu faaliyet açıkça basit ve diğerlerine kıyasla tarihi önemi büyük olmayan bir hava içinde veriliyor. Hazarlara vergi veren son Slav kabilesi olan Bulgar'ın hemen batısında ve Kiev'e en uzak noktada yaşayan Vyatiçlerin de kopartılmasından sonra, çok büyük ihtimalle Kiev'e dönmeyip kışı Yukarı Don Havzası'nda geçirdikten sonra yoluna devamla Hazar'a yürüyor. 'Ak Hisar' anlamındaki Bela Veja açıkça Şarkel'dir[320]. Savaşın sonucu buranın Ruslara geçmesi olduğuna göre, oralarda bir meydan savaşı yapıyorlar. Bunun ardından da zaten Batı Kafkas halkları olan Kasog ve Aslarla savaşıyor. Rus kaynağına göre her şey Hazar ülkesinin batı uçlarında olup bitiyor. Ana Hazar ülkesi olan Etil, Semender ve Belencer gibi şehirlerin bulunduğu doğudaki bölgelerle ilgili bir ibare yok.

Bu yüzden, metinde açık olan Bela Veja'nın aslında başkent Etil'i temsil ettiği vb. tartışmalara hiç gerek yok. Zira İslam kaynaklarında görünen manzara başkente Rusların gelmiş olma ihtimalini azaltıyor. Başkentin 969 senesinde Rus işgaline uğradığını söyleyen olayların çağdaşı İbn Havkal'a rağmen. İbn Havkal kitabını yazdığı günlerde Rusların Bulgar, Burtas ve Hazar'ı mahvettiklerini, denizdeki adalara sığınan halkın korku içinde bekleştiklerini, bir kısmının Şirvanşah'ın yardımıyla geri döndüğünü yazar. Müellif Bulgar kenti hakkında bilgi verirken de Rusların burayı tahrip ettikten sonra Hazar'a gittiklerini kaydeder.[321]

---

[318] Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 551.

[319] *Povest'*, s. 244; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.92-93.

[320] Goldelman, "On the Location of the Khazarian City Al-Bayd,", s. 63-71.

[321] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 166-167, 170.

Rus yıllığı Svyatoslav'ın Oka Nehri boyunca doğuya hareketini veriyor. Bu, İbn Havkal'daki Bulgar saldırısına koşut, ancak yıllıkta onun Bulgar'a ulaştığına dair bir ibare yok. Öte yandan, Bulgar takip eden yıllarda dipdiri ayaktadır ve işgal görmüş havası bulunmaz. Svyatoslav'ın oğlu Vladimir 985 yılında Oğuz yardımıyla Bulgar'a saldırır ama onları çetin ve güçlü görüp, kendisine vergi vermeyeceklerine kani olduktan sonra 'ebedi' bir barış yapar[322]. Belki de İbn Havkal'ın emin şekilde 969 senesine koyduğu, "Povest"in ise 965'te kapalı şekilde verdiği hadiseyi Bulgar'ı hedefleyen ama çok etkilemeyen, teğet bir Rus hücumu olarak görmeliyiz. Bulgar etkilendi ise de bunu yapanların Rus değil, Oğuzlar olduğunu tahmin edebiliriz, öbür türlü Bulgar haberlerini sayfalarca anlatan "Povest" önemli bir konuyu kaçırmazdı herhalde. O halde Svyatoslav'ın Bulgar önlerinde güneye kıvrılan, belki İtil-Don yaklaşmasının arasından geçerek üçgene giren bir seferinden bahsetmeliyiz. Buna hazırlıklı olan Hazarlar ise temalüyün aksine bizzat kağan komutasında çıkıyorlar ve kuzeyde bir yerde onları karşılıyorlar. Savaşı Ruslar kazanıyor ve Don Nehri'nin güneyi boyunca ilerleyerek Şarkel'i alıyorlar. Ardından daha güneye geçerek Aşağı Kuban boylarındaki halklarla savaşıyorlar ve doğruca Kiev'e dönüyorlar.

Başkente Rusların gelişi gibi bir hadiseyi aslında İbn Havkal'daki bir ayrıntı kuşkulu hale getiriyor. Ruslar gibi suyu iyi kullanan bir halktan kaçanlar herhalde daha kolay hedef olacakları adalara sığınmazlardı. Adalara kara kuvvetlerinden kaçılarak gidilir. Deniz kuvvetleri tekmil bir Rus akını bu insanların başkentten kaçışına bile imkân tanımazdı. Rusların Hazar'a sefer yaptıklarını söyleyen Makdisî de bu hadiseyi verir, ama kaçışı biraz daha belirgin olarak sunar: "(Hazar başkentinin) halkı şehirden deniz kıyısına göçmüşlerdi. Şimdi geri dönmüşler, Yahudi iken Müslüman olmuşlardır"[323]. Başkent deltanın yukarı kesiminde olduğuna göre, sanki aşağı kesimlerdeki adalara doğru bir hareket var. Bu da deniz gücü olan bir ordudan kaçışı açıklamıyor.

Rusları suçlama furyasına İdrisî de katılır: "Bu kitabı telif ettiğimiz sırada Ruslar Burtasları, Bulgarları ve Hazarları hâkimiyetleri altına almışlar ve ülkelerini ele geçirmişlerdir. Bu diyarda Ruslardan başkalarının sadece isimleri kalmıştır"[324]. Onun zamanında Hazar'ın ve Burtas'ın isimleri dahi kalmamıştı, ama Bulgar dipdiri ayaktaydı ve Ruslar hiçbir zaman birşey yapamadılar, hâkim olamadılar, vergi de alamadılar. Bulgar'ı önce Moğollar, ardından Timur bitirmiş-

---

322 Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 491.

323 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 175.

324 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 120.

tir. Bu haberde de kuşkulu içerik çok. Dolayısıyla onun Semender'i de Rusların mahvettiği haberine[325] daha bir ihtiyatla yaklaşmak gerekecektir.

Vladimir 985 senesinde, Rusların daha güçlü bir zamanında Bulgar'a Oğuzlarla birlikte ancak saldırıyor. Balkanları çok seven ve Deliorman'a taşınmak isteyen Svyatoslav, Tuna Bulgar'a ancak Bizanslılarla ortak bir harekâtla müdahale edebiliyor. Hazar saldırısını tek başlarına yaptıklarını düşünmek en başta teamüle aykırı olacaktır. Shepard'ın belirttiği gibi, Svyatoslav bu sefere Oğuzlarla bağlaştıktan sonra çıkmıştır[326]. O zaman Oğuzların katkısı nedir? İşte bu noktada diğer sınıftan İslam kaynaklarını dikkatli okumalıyız. İbn Miskaveyh 965 yılında Türklerin Hazarlara saldırdığını, berikilerin Harezm'den yardım istediğini, Harezmlilerin ancak Müslüman olmaları karşılığında yardım ettiklerini söylemektedir. Sonuçta hükümdar hariç Hazarların tamamı Müslüman olur[327]. Buradaki zaman bilgisini "Povest"in yanına koyabilir miyiz? İbn Havkal'ın verdiği 969 senesi doğru olamaz, zira Svyatoslav o sene Balkan seferinde idi. Ayrıca, müdakkik tarih bilgisi coğrafyacılardan daha fazla güven telkin eden İbn'ül-Esir de İbn Miskaveyh ile aynı şeyleri yazmakta, farklı olarak ilk zamanlarda direnen hükümdarın da nihayet Müslüman olduğunu eklemektedir[328].

Aslında Hazar'ın kalbine esas inenlerin başkaları olduğunu İbn Havkal bir ayrıntıda vermektedir: "Bunlar Rusların hepsinin hücumu ve komşularının ülkelerinde aşırı tahribat yapmaları neticesinde meydana gelmiştir"[329]. Rus hücumu doğru ama esas yıkımı komşular yapıyor. Güneydeki Şirvan ve doğudaki Harezmliler bunu yapmadığına, aksine yardım ettiklerine göre, Hazar'ı esas yıkanların Oğuzlar olduğu ortaya çıkıyor. Mesûdî'nin kaydettiği üzere, suyu geçme kabiliyetleri fazla olmayan Oğuzlar geçici ve kiralık yollarla, belki de Rus yardımıyla bunu yapmış ve Hazar ordusunun batıda hezimete uğradığı günlerde başkenti basmış olabilirler. Bu baskın başarılı olur, ama deltanın aşağı kesimindeki adalara çekilen başkent halkını takip edemezler. Hazarlar Harezm'le yardım müzakeresi yapacak kadar uzun süre bu adalarda kaldıklarına göre, düşmanlarının denizde hareket kabiliyetleri gerçekten kısıtlı olmalıydı.

Ayrıca, Şarkel Kıpçaklar tarafından yakılıp yıkıldığı 1116 tarihine kadar Rusların elinde kalmış ve önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür[330]. Başkent

---

325 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 111.

326 Shepard, "The Origins of Rus", s. 60.

327 Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 262.

328 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -VII-*, s. 486.

329 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 170.

330 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 551, 577.

Etil hakkında böyle birşyey duymuyoruz. Rusların iki ayrı şehre iki ayrı davranış sergilemelerini bekleyemeyiz. Esas ticaret merkezi olan kent Oğuzlar tarafından ortadan kaldırılırken ve burada Rus hâkimiyetine dair bir iz bulunmazken, daha çok istihkâm niteliğinde olan bir kalenin etrafındaki Şarkel Rus idaresinde önemli bir ticaret merkezine dönüşüyor. Bunu başka türlü değerlendirmek zordur.

Hazar Varisleri

İslam kaynakları Hazar Denizi kıyısındaki Hazarlara ne olduğunu açıkça söylüyorlar. Müslüman veya devletsiz olmaları, her ikisi de aynı etkiyi yapacak, kısa bir zaman sonra çevredeki Türk nüfus arasında eriyip gitmeleri anlamına gelecektir. Hazarların Siyahkûh Adası'na, yani Mangışlak bölgesine sığındıklarını söyleyen İbn Havkal, aynı eserinde "Siyahkûh'ta Oğuzlardan bir topluluk oturmaktadır" der[331]. Rus-Oğuz saldırısından 16 yıl sonra yazılan "Hudûd'ül-Âlem" de burada Oğuzların oturduğu ve çevreyi yağmalamakla meşgul oldukları bilgisini verir[332]. İbn Havkal bu bilgiyi şahsen görüştüğü İstahrî'den almış olmalıdır, zira Hazar'ın yıkılışından çok önce yazan bu sonuncu âlim, Oğuzlardan kopan bir topluluğun buraya gelip yerleştiğini söyler[333]. Öyleyse başkent kökenli Hazarların önemli bir kısmı Oğuzlardan kaçarak Oğuzlardan kaçmış bir Oğuz topluluğuna sığınıyorlar. Eğer Anadolu'ya göçler bunları da içerdiyse, Oğuzların arasına karışıp Müslüman olmuş bir kısım Hazarların bizim atalarımızın bir kısmı olduğunu söyleyebiliriz.

Sahilde korku içinde bekleşen ve bir şekilde dönme ümidi taşıyan Hazarlar bunu başarmış ve hayatta kalmış olsalar da, başkentleri için bunu söyleyemeyiz. Anılan coğrafya eserlerini tasdikleyen ve Hazar'a saldırıdan iki kuşak sonra yazan Bîrûnî, İtil'in ağzındaki bölgeyi Oğuz yurdu olarak nitelemekte ve eski Hazar başkentinin harap ve metruk olduğunu söylemektedir[334]. Artık bağımsız bir siyasi yapılanma, hatta münferit bir etnos olarak kalma imkânı bulamayan Hazar bakiyeleri, bir şekilde hayatta kalma savaşı veriyorlardı ve anlaşılan çare olarak 80 yıl önce Peçeneklerin yaptığını yaptılar ve Oğuzlara teslim ve dâhil oldular. Bu bölge kısa bir süre sonra Kıpçaklaştığından, ya onlara karışarak son-

---

331 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 164. Bu bilgi başta İstahrî olarak (a.g.e., s. 155) bu erken dönemde yazan başka alimlerce de doğrulanır.

332 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 58.

333 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.155. Faruk Sümer'e göre en az X. yüzyıl başından itibaren burada Oğuzlar yaşamaktaydı: *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 62.

334 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 195-196.

raki Kazak ve Nogay uluslarına dâhil oldular, ya da belki Karadeniz'in kuzeyinden batıya göçen Oğuzlara katılarak kısmen Balkanlara indiler, kısmen de Ukrayna'ya dağıldılar. Elimizdeki üç Hazar mektubundan biri olan ve Kiev'deki Musevî cemaatin meselelerini içeren "Kiev Mektubu" olarak bilinen nameyi kaleme alan Hazar asıllı kimselerin Rus başkentine ulaşmasının yollarından biri bu olabilir.

Kazı çalışmalarının gösterdiği üzere, Şarkel'in Rusların elinde olduğu 965-1116 arasında buranın gayri-Rus nüfusu dahi Oğuz ve Peçeneklerden oluşuyordu[335]. Yerli Hazarların Ruslarca tümden yok edildiği gibi bir gerçek ihtimal dışı olmayabilir ama daha muhtemel vaka onların soydaşları Oğuz ve Peçeneklere katışmış olmalarıdır.

Rus ve Bizans kaynaklarında XI. yüzyıl boyunca yayılan birkaç haberde Tamatarhan Yarımadası'nda Rusların yanında veya karşısında çeşitli çatışmalara adı karışan Hazarlardan bahsediliyorsa da, bundan kastın artık Tamatarhan merkezli Rus Knezliği'ne kağlı olarak yaşayan Yahudiler veya Hazar kalıntısı Musevîler olduğu düşünülür. Ortada bağımsız bir Hazar yapılanmasını akla getirecek bir faaliyet gözükmez. Mesela Bizanslılar 1016 senesinde Rus yardımıyla Hazar valisi Georgios Tsulo adlı birine karşı sefer yapıyorlar. Sonraki çalışmalar bu kişinin Bizans yazarı Kedrenus'un ifadesinden anlaşılacak şekilde bir Hazar valisi değil, Hazar veya Bulgar asıllı isyancı bir Bizans valisi olduğunu göstermiştir ve Kırım'daki bu isyan Rus yardımıyla bastırılmıştır[336].

Bu çerçevede Hazar meselesini bir tarih konusu olmaktan çıkartıp günümüzde meşhur kılan konuya, Hazarların Doğu Avrupa'daki temsilcileri meselesine de birkaç cümle ile değinmek gerekecektir. Ülkemizde iki ayrı konu karıştırılıyor: 1- Hazarların torunları Karaimlerdir; 2- Hazarların torunları Doğu Avrupa Yahudileridir. Bu iki önerme öncelikle birbirini nakzeder. Karaimler Doğu Avrupa'daki Musevi nüfusun çok küçük bir kısmını, Doğu Avrupa (Aşkenaz) Yahudiliği ise dünyadaki Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunu teşkil eder. Rahmetli Şaban Kuzgun "Hazar ve Karay Türkleri" başlıklı meşhur çalışmasında bazı mantık yolları kullanarak Hazarların Karaim mezhebinde olduğunu öne sürmüştür ama en başta tarih olarak buna imkân yoktur. Zira Karaimlik Hazar Devleti kurulduktan çok çok sonra ortaya çıkmış bir mezheptir. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi başkenti Bağdat'ta filizlenen bu öğreti elbette Hazar mülkünde de talebe bulmuştur, lakin hem Hazar mektuplarının açıkça gösterdiği üzere bunlar Talmut'a inanan Musevîlerdir, asla Karaim olamazlar, hem

---

335 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 581-582.

336 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 559-560.

de Ortaçağ Yahudi kitaplarında Hazarlar hiçbir şekilde Karaim (=sapık) olarak tanımlanmayıp, aksine Rabbici mezhebin üyeleri olarak görülürler[337].

Öte yandan, geç ortaçağdan itibaren Kırım'da Karaimliğin izleri görülmeye başlanır ve XII. yüzyıl sonlarından kesin bilinen ilk haber gelir. Buradan geçen Petahya adlı bir Yahudi gezgin, sapık diye nitelediği halkın Talmut'u bilmediğini kaydeder[338]. Kırım Musevîliği ister Yahudi isterse Türk olsun, sonuçta Hazar mirasını temsil ettiğinden, belki Hazar devleti yıkıldıktan sonra aralarında bu mezhebin yayıldığını söyleyebiliriz[339]. Türkçe konuştuklarına da dikkat edersek, bu noktada şimdiki Karaimleri Hazarların torunları olarak nitelemekte büyük bir hata bulunmaz. Öte yandan Kırım'da ve Tamatarhan Yarımadası'nda Rabbici Musevîler de bulunduğundan, bütün Hazarların Karaim mezhebine geçmemiş olması gibi bir gerçek, bizi şimdiki Aşkenaz nüfusun ataları arasında Hazar Türklerini de bulunduğu sonucuna götürecektir. Fakat bunu tüm bir Doğu Avrupa Yahudiliğinin Türk aslından geldiği gibi abartılı sonuçlara taşımanın anlamı yoktur.

Hazarlardan günümüze kalan en önemli kültürel miras belki de Bulgarlardan alınan 'Karadeniz' isminin yaşatılması ve sonra dünyaya yayılmasıdır. Bulgar ve Hazar Türkçesinde, tıpkı diğer lehçelerdeki gibi kara kelimesi rengin yanında büyüklük anlamı da veriyordu ve Azak'a kıyasla bu deniz büyük olarak niteleniyordu. Son Hazar kalıntılarını Kırım'da bulmuş olan erken dönem İtalyan tacirler onlardan bu ismi öğrenip Mare Maggiore 'Büyük Deniz' olarak batıya taşıdılar ve yakın zamana kadar Batı Avrupa ülkelerinde bu isim kullanıldı. Öte yandan, Türkçede ilk binyılın sonlarına doğru büyüklük anlamının lügatte iyice kaybolduğu ve renk anlamının öne çıktığı görülüyor. Bu yüzden çevre kavimler kelimeyi renk olarak çevirmişler, onlardan da nihai olarak 'Kara renkli deniz' anlamı gelmiş ve bugün Büyük Deniz'in yerini alarak evrensellik kazanmıştır[340].

---

337 Tartışmalar için bkz. Karatay, "Hazar'ın Musevîleşme Tarihi", s. 88-90.

338 Karatay, "Ratisbonlu Petahya'da Türkler", s. 81.

339 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 575.

340 Bu konudaki en yeni ve ayrıntılı çalışma için bkz. Karatay, "On the Origins of the name for the "Black Sea", s. 1-11.

Macarlar

Osman Karatay*

Macarların dili Türkçenin de dâhil olduğu eklemeli diller sınıfına aittir. Erken Macar vakayinamelerinde ve destanlarda Hunlara yapılan atıflar ve Macarların Hun soyundan sayılması çağdaş dönemdeki bilimsel araştırmalarda ve arayışlarda dikkat çekmiş, bilhassa Türk bağlantısı üzerinde durulmuştur. Bu noktada siyasi yaklaşımların müdahalesi kaçınılmaz olmuş, adeta düşman Türk ile Hıristiyan Macar kimlikleri arasında seçim yapmak gerekmiştir. XIX. yüzyılda, özellikle de 1848 isyanından sonra durumun nezaketini iyi kavrayan Habsburg yönetimi bilim adamları vasıtasıyla bu yöndeki çalışmalara müdahale etmiştir. İsmini Macarcaya değiştiren Pál Hunfalvy ile Joseph Budenz adındaki iki Alman asıllı görevli Budapeşte'ye gelerek Bilimler Akademisi ve Milli Kütüphane'de denetimi almışlar ve ardından yaptıkları çalışmalarla Macarcanın Türkçe ile hiçbir ilgisinin olmadığını, aksine, kendilerinden önce de çeşitli şekillerde dile getirilmiş olan Fince ve Estonca ile Rusya'nın kuzeyindeki küçük halkların dilleriyle bir aile teşkil ettiği görüşünü öne sürmüşlerdir[1]. Buna karşılık, Türkiye'de iyi tanınan Ármin Vámbéry gibi isimler Macarcanın Türkçe ile yakın bağları, dolayısıyla akrabalık ilişkisi olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak neticede galip gelen ve bütün Avrupa ve Rus bilim dünyasının da desteğiyle varlığını bugüne kadar sürdüren görüş, Macarcanın Fin-Ugor veya daha geniş bir Ural ailesine mensubiyetine inanan görüş olmuştur.

---

* Ege Üniversitesi.

1 Marcantonio vd. "The 'Ugric–Turkic Battle': A Critical Review", s. 81–102; Marácz, *Hungarian Revival*, s. 66–67.

Son yıllarda sadece Macarlar arasında değil, bilim dünyasının değişik kesimlerinde de buna itirazlar baş göstermiş, Fin-Ugor kuramının zayıflıkları ortaya konmuştur. Özetlersek, bu dilleri bir araya getirdiği düşünülen yapısal özellikler (eklemelilik, cinsiyet yokluğu, sayı sıfatlarında tekillik, tek heceli kök vb.) Türkçe ve Moğolca gibi dillerde fazlasıyla vardır. Fin-Ugor çatısında sınıflanan dillerin ortak bir kelime hazinesi oluşturulamamış, dolayısıyla ana Fin-Ugor diline ulaşılamamıştır. Kelime hazinesi bakımından Fin ve Ugor kollarının birbiriyle ilişkisi sorunlu olduğu gibi, Ugor koluna sokulan Hanti (Ostyak), Mansi (Vogul) ve Macar dillerinin dâhili ilişkisi de sıkıntılıdır[2]. Bu kurama sıkıca inanan bir tarihçi, ilişkiyi yine de İngilizce ile Galcenin yakınlığıyla kıyaslamaktadır[3]. İngilizce ile Galcenin ilişkisi Hint-Avrupa çatısına dayanır; öbür türlü bunlar birisi Germen, diğeri Kelt ailesinden iki ayrı dildir.

Macarcanın Osmanlı dünyası da dâhil, Avrupa'daki dil ilişkileri sonucu edindiği ödünçleme kelimeler hariç tutulduğunda, en fazla ortak kelimeyi paylaştığı dil Türkçedir[4]. Doğudan Avrupa'ya getirilmiş olan bu kelimelerin esas kısmının Bulgar-Çuvaş özellikleri taşıması, iki ayrı bakış için de Bulgar türü Türkçeyi merkeze koymayı gerektirmektedir. Eğer bunlar alıntı iseler, Macarlar uzun süre Bulgar Türkçesi konuşan bir halkın komşuluğunda yaşamış olmalıdırlar; eğer alıntı olmayıp atalardan miras iseler, Macar dili, dolayısıyla etnos kurucu unsurları Türkçenin eski biçimi olan Bulgar-Çuvaş tipi bir dilde Türklerin ataları ile buluşmaktadır. Çeşitli çalışmalardaki listeler incelendiğinde hét 'yedi', van 'on', ő 'o', ki 'kim', vele 'ile', de 'de, ama', ha 'ha, eğer', ejt 'telaffuz etmek (krş. Tr. ayt 'söylemek'), bolygat 'bulamak' (< bulgamak), töl 'doldurmak', ér 'ermek, varmak', isz 'içmek', kap 'almak, içermek', kés 'bıçak', vol 'olmak', öl 'öldürmek', szün 'sönmek', szó 'söz', szűr 'süzmek', tanu 'öğrenmek', dug 'tıkamak', nyal 'yalamak', gyár 'üretmek', alatt 'alt', más 'başka', sok 'çok', kés 'gecikmek', elő 'ilk', kicsi 'küçük', kék 'mavi, gök', sarga 'sarı', jó 'yeğ, iyi', anya 'ana', atya 'baba', máj 'karaciğer', bél 'bağırsak', szákall 'sakal', ész 'us, beyin', oroszlán 'arslan', bárány 'kuzu', bika 'boğa', sakál 'çakal', kecske 'keçi', kos

---

2 Bu eleştiriler ayrıntılı olarak Marcantonio'da okunabilir: *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics.* Ayrıca bkz. Marcantonio, "Debate on the Status of the Uralic Theory", s. 52-69.

3 Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 9.

4 Vámbéry'den beri süregelen, Gombocz'la olgunlaşıp Németh, Ligeti ve Kakuk çizgisinde zirveye ulaşan bu alandaki çalışmalar çok geniş bir edebiyat oluşturmaktadır. Genel bir değerlendirme şu makalede okunabilir: Berta ve Róna-Tas, "Old Turkic Loanwords in Hungarian", s.43-67. Árpád Berta ile András Róna-Tas'ın ortak çalışması olarak Macarcanın eski tabakasındaki Türkçe denkliği olan kelimelerin bir sözlüğü hazırlanmış, eser Berta'nın ölümünden sonra Róna-Tas'ça tamamlanmıştır (*West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*), ancak bu ayrıntılı ve büyük çalışma sadece üzerinde fazla tartışma olmayan kelimeleri almış olup, Türkçe ile ilişkilere yer verme konusunda hasistir.

'koç', béka 'kurbağa', ökör 'öküz', tyúk 'tavuk', árpa 'arpa', búza 'buğday', alma 'elma', gyümölcs 'yemiş', nyár 'yaz', dél 'öğle', kor 'zaman' ve tenger 'deniz' gibi, dilin temel kelime hazinesine ait olan, başka dillerden geçmesi pek vaki olmayan çok sayıda kelime (kimi iddialara göre 1600 civarında) Türkçe ile alakalı gözükmektedir.

Buna karşılık, örneğin Fince ile ortaklıklar en fazla 33 civarına çıkarılmakta olup, bunların önemli bir kısmı Türkçede de bulunan kelimelerdir[5]. Akraba olan Fince ile yapısallık dışında fazla bir ortaklık olmaması, güya akraba olmayan Türkçe ile ise geniş bir kelime varlığının paylaşılması mevcut açıklamalarda üzerinde durulmayan bir konudur. Bunlar bir dilden diğerine geçmiş kabul ediliyor, ancak geçişken türden kelimeler daha çok kültür tabakasına aittir, dilin temel kelime hazinesine değil. Bu durumda mevcut tasnifleri gözden geçirmek, belki bir dönemin Ural-Altay kuramına geri dönmek, ama her halükarda bir altaile dahi olsa Fin-Ugor birliğinden kuşkulanmak gerekmektedir. Birkaç koldan oluşan, üye dillerin kelime ortaklıklarından ziyade yapısal benzerlikler temelinde akrabalıkları düşünülmüş bir Ural-Altay kuramı şimdikinden daha açıklayıcı olacaktır.

Ayrıca, aşağıda sırası geldikçe geçeceği üzere, eski kaynaklarda Macarlar muntazaman Türk diye adlanır veya adları başka verilse bile Türk kavimleri arasında sınıflanırlar. Kültürleri aynen Türkler gibidir, hatta bugün genetik bir kod olarak kabul edilen halk müziğinde, pentatonik yapıyı aynen Çuvaş Türkleri gibi korurlar[6].

Konstantinos Porphyrogennetos'a Göre İlk Yurtlar

Macarlarla ilgili tarih haberlerinde esaslı bir tezat vardır. Asya'dan Doğu Avrupa'ya çeşitli zamanlarda onlarca kavim gelmiştir; bunların göçü çeşitli kaynaklarda kayda girmiştir ama bugün bu halkların neredeyse izi kalmamıştır. Öte yandan, Asya kökenli olup kendi özgün kimliği ile Avrupa sınırları içinde yaşayan tek halk olan Macarların göçleri açık biçimde tarihi kayıtlarda bulunmaz. Hatta Macar kelimesinin ilk geçişi bile onların Tuna boylarında yurt tutuşundan 40 yıl sonradır. Bu yüzden, Doğu Avrupa tarihinin diğer kavimlerine göre eski Macar tarihi çok karmaşık ve anlaşılması zor bir yapı sergiler ve bilim âleminin zirvesinde bulunan belki yüzlerce isim tarafından çalışılmasına rağmen, henüz tartışmalar bitmemiş ve erken Macar tarihi kesin şekilde tespit edi-

---

[5] Üçlü bir kıyas Karatay, *Türklerin Kökeni*, s.109-110'da bulunabilir.

[6] Paksa, "Pentatonic Melodies", s.147-174, ilginç karşılaştırmalarla konuyu örneklendirir.

lememiştir. Bu yüzden, başlangıç noktasına, sonradan yazılan eserlerde Macarlara yapılan atıfları koymak daha yerinde olacaktır.

Elimize ulaşan Macarların kendilerine ait ilk kaynak 1205 tarihlidir. Bunun da 1050'lerde yazılmış yıllıkları kullandığı tahmin ediliyor. Orta Avrupa'ya göçün 895 yılı civarında olduğunu düşünürsek, aslında erken olan kayıp yıllıklar dahi geç bir döneme aittir. Buna karşılık 950'de yazılan Konstantinos Porphyrogennetos'un bir kitabında Macar kökleriyle ilgili sahip olduğumuz en önemli ve değerli bilgiler vardır. Ayrıca da zaman olarak göçe daha yakındır ve göç hikâyelerini birinci elden, yeni yurttaki ilk Macar hükümdarı Árpád'ın torununda ve kendisine elçi olarak gelen diğer devlet adamlarından dinlemiştir. Özel isimlerin çokluğu iyi ve dikkatli bir kayıt tutulduğunu gösterir. Dolayısıyla, öncelikle onun haberleri didiklenmelidir. Bu noktada Konstantinos'un Macarları baştan sona daima 'Türk' olarak adlamasına da dikkat çekeceğiz. 60 yıldır Orta Avrupa'da ve Bizans komşuluğunda bulunan halkın ismini, bizzat elçilerle çok ayrıntılı sohbetler yaptıktan sonra yanlış yazmasına ihtimal veremeyiz.

"De Administrando Imperio" (bundan sonra DAI) adlı kitabında Konstantinos önceki iki yurttan bahseder. Bunlardan ilki "eskiden Hazar'ın yanında, ilk voyvodalarının adına ithafen Lebedia denen yerde idi"[7]. Hazar komşuluğunun yönü belirtilmiyor. Doğuda da olabilir, batıda da. Bu Levedi denen önder Hazar bağımlısı olarak kağanın hizmetinde bulunuyor, savaşlara beraber gidiyorlar. Ödül olarak ona Hazar sarayından bir eş tevcih ediliyor. Fakat Levedi'nin Hazar hatundan çocuğu olmuyor. Bu esnada Hazarlara yenilen Peçenekler gelip Macar yurdunu işgal ediyorlar. Bunun üzerinde Macarlar göçüyor ve "bir kısım voyvodaları ve önderleri Lebedias'la birlikte batı bölgesinde, şimdi Peçeneklerin yaşadığı Atelkouzou adlı yerlerde" yerleşiyorlar. Konstantinos zamanında Peçenekler Karadeniz kuzeyindeki sahada, açıkça Don ve Tuna nehirleri arasında yaşıyorlardı. Böylece ikinci yurt olan Etelköz'ü şimdilik bu bölgeye koyacağız. Demek ki bu habere göre ilk yurdu Don Nehri'nden doğuya, en azından İtil boylarına götürmek gerekiyor.

Haberin bundan sonrasında vaka olarak uyuşmayacak bir şey gözükmüyor. Peçenek saldırısının ardından Hazar kağanı Levedi'yi huzuruna çağırır ve konuyu açıklar: "Biz seni şu sebeple çağırdık ki, sen Türkler arasında asil ve bilge ve yiğit ve ilk olduğundan, seni milletine prens atayalım ve sen bizim sözümüze ve emrimize muti olasın"[8]. Levedi ise affını ister ve bu işe kendisinden daha layık olduğunu düşündüğü Almoutzis oğlu Árpád'ı önerir. Bu ilk isim Ál-

---

[7] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.171. Bu isim bir unvan da olabilir.

[8] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.173.

mos'tur ve Macar kaynaklarında da geçer. 920 senesinde İslam'ı kabul ederek ülkesine Bağdat'tan elçi davet eden İtil Bulgar hanının ismiyle (Almuş) aynıdır. Eğer Macarlar Peçenek baskısıyla göçten sonra da hâlâ Hazar komşuluğunda yaşıyorlarsa, kağanın böyle bir girişimi olabilir.

Lakin zamanı uydurmakta sıkıntı bulunuyor. Zira Macarlar, aşağıda görüleceği üzere, Tuna boylarına 895 yılı civarında gelmişlerdir. Konstantinos'a göre ise "Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınıra sahip olarak, İtil Nehri'nde ve aynı şekilde Yayık Nehri'ndeydi. Fakat 50 yıl önce sözde Oğuzlar Hazarlarla işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki, bu ülkeyi bugüne kadar Oğuzlar ellerinde tutmuştur. Peçenekler kaçtılar ve yerleşmek için bir yer arayışıyla etrafta gezindiler ve şimdi sahip oldukları araziye vardıklarında ve burada Türkleri yaşıyor bulduklarında onları savaşta yendiler ve sürdüler ve dağıttılar ve buraya yerleştiler ve söylendiği gibi, bugüne kadar 55 yıldır bu memleketin efendisi oldular"[9]. Kitabın tam olarak 950 senesinde yazıldığını kabul edersek, geriye doğru 895 senesine ulaşılır ve bu, 895 senesini bize bildiren Frank yıllıklarını doğrular. Ama geriye, Macarların Etelköz'de yaşamak için bir senesi bile kalmıyor. Hâlbuki Konstantinos bu Etelköz adlı ikinci yurda büyük önem veriyor ve ayrıntılarla anlatıyor. Birinci yurttan ayrılış ile üçüncü yurda yerleşme aynı zamana geliyorsa, ikinci yurtla ilgili haberleri gözden geçirmemiz gerekecek. Özel isimleri dikkatli kaydetmekle birlikte, böylece Konstaninos'un bilgilerinin sorgulanamaz olmadığını görmekteyiz.

Aslında Konstantinos, Árpád'ın Hazar kağanının taltifiyle Macarların başına geçmesinden "birkaç yıl sonra Peçenekler Türklerin üzerine çöktüler ve prensleri Árpád'la birlikte onları sürdüler" diyerek burada yaşama süresini zaten birkaç yıla indirgiyor[10]. Fakat bu yine de onun Etelköz'ü fazla vurgulamasıyla çelişiyor. Bu geçici yurtta şu ırmaklar bulunurdu: "İlk nehir Baroukh adlananı, ikinci nehir Koubou adlananı, üçüncü nehir Troullos adlananı, dördüncü nehir Broutos adlananı, beşinci nehir Seretos adlananıdır"[11]. Bunlardan ilki Dnyeper Nehri'nin eski Türkçedeki ismi Var olmalıdır. Üçüncüsü de yine Dnyester'in Türkçe adı olan Turla olarak beliriyor. Dördüncü nehri o civardaki Prut ve beşincisini Seret olarak seçebiliyoruz. Dolayısıyla ikinci nehir bölgedeki geriye kalan tek akarsu olan Bug olmalıdır[12].

---

9 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167.

10 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.167.

11 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175.

12 Moravcsik'in yorumu: Constantine Porphyrogenitus, *DAI-Commentary*, s.94; Czeglédy, Károly, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s.48.

Dnyeper'in batısındaki bu alanı bir yurt değil de, tutunulamayan alan olarak görmek yerinde olabilir. Zira aşağıda geçeceği üzere, Macarlar bu bölgeden kademeli ve maceralarla dolu bir yolculuktun sonra geçerek batıya ilerlemişlerdir. Ama "Türklerin önceden bulundukları yer içinden geçen nehrin adıyla, Etel ve Kouzou adlanır ve burada şimdi Peçenekler yaşar" diyerek bu bölgeye Etelköz adını verip hayata düşüyor[13]. Etel~İtil kelimesini cins isim kabul edip, buradaki ismi Macarcada '(iki) ırmak arası' diye açıklamak Macar biliminde tartışmadan kabul edilir[14]. Burada bir hata var. Öncelikle, Konstantinos'un cümlesinde açık görüldüğü üzere, tek bir ırmaktan bahis var ve kelime özel isim olarak veriliyor. Hâlbuki sayılan beş ırmak ismi değil İtil Nehri'ni, Don'u bile dışarıda bırakıyor. Eğer iki ırmaktan bahsediliyor ve bir 'Mezopotamya' kavramı üretiliyorsa, hangi coğrafya ile muhatap olduğumuza bakmalıyız. Doğu Avrupa ırmaklar bölgesidir ve herhangi iki ırmak Seyhun ve Ceyhun veya Dicle ve Fırat gibi coğrafi olarak ayrıcalıklı bir bölge oluşturmaz. Büyüklükleri de birbirinden farklı değildir.

---

13 Constantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, s.177.

14 Moravcsik, *DAI-Commentary*, s.149; Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s.48; Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.413.

Öte yandan, ne Türkçede,[15] ne de Macarcada İtil kelimesinin 'ırmak' anlamında cins isim olarak kullanıldığının hiçbir kaydı bulunmaz. Kelimenin eski Macarların dilinde İtil'i anlattığını çok iyi biliyoruz: İsimsiz Gesta Hungarorum'daki (1205) göç hikâyesine göre, ilk yurttan yola çıkan Macarlar Rusya'ya, yani Suzdal'a gelmeden önce 'Etyl' Nehri'ni geçerler[16]. Simon Kézai'nin eseri Gesta Hungarorum (1285) ise 'Etul' Nehri'ni Hazar Denizi'ne akıyor diye doğru tarif eder[17]. Sonraki çağlarda İtil'in ismini hatırlayan Macarların göçten hemen sonraki kuşaklarda, X. yüzyıl ortasında da bildiklerinden kuşku olmamalı. Öyleyse, Etelköz diye bir yurt var idiyse, bu Konstantinos'un açıkça karmaşık ve çelişkili ifadelerle Dnyeper'in batısında tarif ettiği sahada değil, İtil Nehri ile ilgili bir yerde olmalıdır. Dolayısıyla ondan kesin olarak öğrenebileceğimiz şey, IX. yüzyıl sonlarındaki temel gelişmeler ve bir de üzerinde önemle durulan Etel/İtil bağlantısıdır. Ayrıca, köz/közü kelimesini Türkçe köz 'kaynak' kelimesiyle teşhis edip, kelimeyi 'İtil'in kaynağı' olarak okumak coğrafi olarak açıklayıcıdır.

Nitekim tarihi ve güncel yer adlarıyla ilgili çalışmalar Macar kelimesine benzer yer adlarının Orta İtil sahasından doğuya doğru, Başkurt arazisinden akan Ak İtil boyunca serpildiğini göstermektedir.[18] Bozkır algısına göre İtil Nehri'nin şimdiki gibi bilinmediğini, Ural Dağları'ndan doğup, Ak İtil (Belaya) ve Çulman (Kama) nehirleri bir bütün oluşturacak şekilde Hazar'a döküldüğüne inanıldığını belirtmeliyiz[19].

Macar Yıllıklarında İlk Dönem Haberleri

İkinci adımda, hemen yukarıda andığımız sonraki Macar yıllıklarına da kaynaklık eden ilk iki vakayinameye bakmak gerekir. Dünyada 'Karadeniz' kelimesinin geçtiğini bildiğimiz ilk kaynak olan isimsiz Gesta'da ilk yurt şöyle tanımlanır: "Scythia doğuya doğru, Dentumoger denen çok büyük bir memlekettir; sonu batı tarafında Karadeniz'e (Nigrum Pontem) ulaşır. Öte tarafından Don (Thanais) adlı büyük bataklıkları olan bir ırmak vardır"[20]. Ülkenin doğu tarafın-

---

15 Örneğin, Macar bilim adamlarına ilham veren Çuvaşçada kelime "Nazvanie reki Volgi" olarak açıklanır; yani Volga nehrinin adlandırması: Fedotov, *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskoğo Yazıka -I-*, s.69.

16 Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.690.

17 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.19, 21.

18 Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s.324-326. Konunun bu bölgedeki Mişerlerle ilgili boyutunu geniş olarak Vásáry çalışmıştır: "The Hungarians or Mozars", s.237-275.

19 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s.402; Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.429.

20 Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.686.

da Ye'cüc ve Me'cüc ülkesinin bulunması dışında başka bir coğrafi tanımlama yapılmıyor. Dentumoger'in tek özelliği olarak ise samur bolluğu veriliyor. O kadar ki, sadece beyler değil, çobanlar bile başlarına samur kürkünden şapka takarlarmış[21]. Bu haberler Don Nehri boylarında uzun sürmüş bir Macar iskânı düşünmemize yol açıyor. Belki Konstantinos'un haberindeki Levedia adlı ilk yurt burasıdır: "Şimdi bu yerde, mezkûr Lebedia'da, aynı zamanda Khingilous da denen Khidmas adlı nehir akar"[22]. Bu isimler tam çözülememiştir ama Don Nehri'nin ayağı olan ırmaklarla teşhis edilirler[23]. Böylece, Konstantinos'un belirttiği "Hazar'ın yanında" ifadesi de açığa kavuşmuş oluyor.

Dentumoger kelimesiyle ilgili de çok şey söylenmiştir. Ancak bu ismin içeriğinde Don ve Macar kelimelerini görmek dışında fazla bir ilerleme kaydedilememiştir. Yakın dönemin iddialı isimlerinden Bartha bunda "ırmaklar Macar'ı", yani "ırmak arasında yaşayan Macar" ifadesini görür[24]. Yukarıdaki İtil örneğinde olduğu gibi, bunda da özel ismi cins isim haline getirmeye gerek yok. Belki Den-tó-Magyar 'Don Gölü Macarları' şeklinde bir izah daha yerinde olabilir. Irmaktan göle ulaşmak için oldukça büyük ve yavaş akışlı Don Nehri'ni durgun bir göle benzetmeye gerek yok. Su için kullanılan kelimeler geçişkendir. Örneğin Farsça derya 'deniz' kelimesini halk dilinde dere haline getirmişiz. Nitekim Konstantinos'un bu bölgede Macarlarla alakalı verdiği Karkoul ve Syngoul ırmaklarının isimlerinin bileşenlerinde bir göl/köl kelimesi kendini göstermektedir[25].

İsimsiz Gesta'ya göre, Dentumoger'de nüfusun çok artması ve toprağın yetmemesi üzerine Álmos ve diğer altı boy büyüğü oturup konuşurlar ve yeni yurt olarak Álmos'un atası Atilla'nın yurdu olan Pannonia'ya gitmeye karar verirler. Bu yolda da kendilerine önder olarak Ügyek oğlu Álmos'u seçerler (Bu ilk ismi Oğuz boy ismi Üyük ile eşleyebiliriz). Eski bir Türk uygulaması olarak, bir kâseye akıttıkları kanlarını karıştırıp, kan kardeşi olduktan sonra ayrılmayacaklarına dair yemin ederler ve yola çıkarlar. Etyl Nehri'ni geçip Rusya'ya, yani Suzdal'a varırlar[26]. Suzdal kelimesi açıkça Gesta'nın yazarının eklemesidir, zira IX. yüzyılda buranın varlığından bile emin değiliz. XII. yüzyıl sonlarında, tam da

---

21 Jordanes'in dikkat çektiği, Onoğurların samur kürkü ticaretini hatırlamalıyız: Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kayanağı: De origine actibusque Getarum Jordanes*, s.49-50; Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, s.60.

22 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.171.

23 Moravcsik, *DAI-Commentary*, s.147; Bartha, "A magyar nép őstörténete", s.523.

24 Bartha, "A magyar nép őstörténete", s.520.

25 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.185, 187.

26 Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.689-691.

yazarın araştırmalarını yaptığı günlerde öne çıkmış ve en doğudaki Rus knezliğinin merkezi haline gelmiştir[27]. Fakat bu bölgenin Slavlaşmasından önce eski Rus kaynaklarında Meşçera denen bir halk yaşıyordu. Bu halk ilk Slav dalgasında kaybolmuştur. Ve de kazı çalışmalarının gösterdiği üzere, 830 yılı civarında Suzdal civarından Don Havzası'na doğru kitlesel bir göç yaşanmıştır[28].

Hikâyenin geri kalanında "Rusların toprağına vararak hiç direniş görmeksizin Kiev kentine ulaştılar ve Dnyeper Nehri'ni aşarak şehrin yanından geçtiklerinde Ruthenlerin arazisini ele geçirmek istediler" denir. Álmos'un Atilla'nın soyundan olduğunu öğrenen ahali büyük korkuya kapılır ama Kiev knezi adamlarıyla yaptığı istişarede Macarların hâkimiyetinde yaşamaktansa savaşta ölmeyi tercih kararına varır ve yakın dostu olan yedi Kuman beyini yardıma çağırır: Ed, Edum, Etu, Bunger, Ursuur'un (Őrsúr) babası Ousad, Boyta, Oluptulma'nın babası Ketel. Lakin Rus ve Kuman ittifakı meydan savaşında Macarlar karşısında ağır bir yenilgiye uğrar ve hepsi birden Kiev'e sığınır. Álmos kenti kuşatır. Zorda kalan müttefikler ağır bir haraç ve rehineler karşılığında barışı kabul ettirirler; bu arada çok güzel bir memleket olduğunu ballandırarak anlatıp Macarlara Atilla'nın yurdu olan Pannonia'nın yolunu tarif ederler. Kumanlar da Ruslardan ayrılıp kendi ordalarıyla birlikte Macarlara katılırlar[29].

Don boyları veya Azak (Maeotis) bataklıkları Simon Kézai'nin yazdığı ikinci Macar vakayinamesinde de anayurt olarak işaretlenir. Babil Kulesi'nin yıkılması ve dillerin karışmasından sonra Yafes soyundan gelen Ménrót adlı dev Havilah (Eftalit, Akhun) ülkesine gider. Orada Hunor ve Mogor adlı iki oğlu olur. İşte Macarlar bu çocukların soyundan gelir. Çocuklar Azak bataklıklarında avlanırken bir dişi geyik görürler ve takip ederken güzel otlu bir yere gelirler. Burayı severler ve geri dönüp babalarından izin aldıktan sonra yerleşmek üzere buraya göçerler. Aradan yıllar geçtikten sonra bir gün bir obaya rast gelirler. Belar oğullarının kadın ve çocukları yanlarında erkekler olmaksızın obadadırlar. Alan Beyi Dula'nın iki kızı da onların arasındadır. İki kardeş bu kızlarla evlenirler. Orada uzun yıllar yaşayıp çoğalırlar. Sığmaz olduklarında ise Scythia ülkesine göçmeye karar verirler. Orada Alpzur ve Pruten halkları yaşamaktadırlar. Onları sürüp araziyi ele geçirirler[30].

---

27 Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s.72-73.

28 Pritsak, "From the Säbirs to the Hungarians", s.30.

29 Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.691-692. Aşağıda değineceğimiz üzere, Rus ana vakayinamesi de Macarların buradan geçip gittiklerini, biraz duraklama dışında vakit harcamadıklarını söyler.

30 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.13-19.

Geyik öğesi Türk kültüründe önemli yer tutar ve kendisini avlamak için takip eden avcıya rehber veya talih açıcı olarak sık sık hikâyelerde yer alır[31]. Geyiğin talih yönü Türk inancında o kadar vurguludur ki, feleğin iki çarkından birini geyikler, diğerini ise ejderler çevirmektedir. Yani zamana ve takvime hâkimdirler[32]. Macarların bu geyiği aynen Hunlar için anlatılır. Geyiği anlatılarında bol miktarda kullanan bütün Avrasya halkları gibi Macarların da özde kendilerine ait bu tür hikâyelerinin olması tabiidir, ancak Kézai'nin naklettiği bu hikâye VI. yüzyıl ortasında yazan Jordanes'ten alınmış gözüküyor. Onun kaynağı ise, belirttiği üzere, Hunların arasında elçi olarak bulunan Priskos'un bize ulaşmayan metinleridir. Buna göre, Maeotis'in öte tarafında yaşayan ve avcılıktan başka bir şeyden anlamayan Hunlar, nüfusları iyice artınca etrafı taciz etmeye başlarlar. Bir gün avcıları bir dişi geyiğin peşine düşerler. Geyik sanki onlara yol gösterircesine bataklığın içinde ilerler. Peşinden giden Hunlar bataklığın beri yakasına ulaşırlar ve böylece daha önce batı tarafta ne olduğunu bilmezken, artık güzel toprakların bulunduğunu öğrenerek yerleşmeye karar verirler. Burada yaşayan Alpidzuri ve diğer kabilelerin üzerine çökerler[33].

Kézai'deki Alpzur kabilesi açık şekilde Alpidzuri ile eşleşiyor. Pruten ise Prusyalıların isminin yazılışıdır ama o zamanda o bölgede bulunmaları zaman çelişkisi olarak görülüyor. Bu kavmin Bulgarlar için kullanılan diğer bir isim olan Burcan'ı temsil etmesi de olasıdır[34]. Bu noktada Bulgar ve Alan bağlantısına geçiyoruz. Kézai, Priskos geleneğinde olmayan, kendi dönemine ait haberlerle konuyu takviye etmişe benziyor. Hunlar hem Aral boylarında, hem de Kafkasların kuzeyindeki düzlüklerde Alanları ezmişlerdir, fakat Alan kavmi Moğol istilası çağına kadar bölgede varlığını ve önemini korumuştur. Dolayısıyla, IX. yüzyıl sonlarına kadar Don boylarında oturan Macarların onlardan haberdar ve temasta oluşları kaçınılmazdır. Bununla birlikte, Alanlar Kafkasların kuzeyinde uzun süre Bulgarlarla iç içe yaşadıklarından, isimleri çok yerde birlikte anılır[35]. Zaten takip eden cümlelerde yazar Alanları Don Nehri boylarına yerleştirir. Belar kelimesi İtil Bulgar'a işaret eder. Dula ise Bulgar hanedanı Dulo'dan başka bir şey değildir[36]. Kézai haliyle bilmiyor ama eski Macarlarda hükümdardan

---

31 Bkz. Çağatay, "Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler", s.410-431; Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", s.65-68.

32 Arıkan, "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri", s.402-403.

33 Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, s.86. Daha sonraki kaynaklarda bu hadisede Hunların yerine Gotlar konulur: Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.133.

34 Bu konuya 'Büyük Bulgar' bahsinde değinilmiştir.

35 Vinnikov, "Kontakti Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", s.124-137, makalenin adında görüldüğü üzere, konuyu bir Alan-Bulgar dünyası tasavvurunda inceler.

36 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.121; Zimony, *The Origins of the Volga Bulghars*, s.37-38.

sonra gelen kişinin unvanı olan gyula ve Oğuzlardaki daha alt dereceli unvan yula bu kökten gelir. Daha doğrusu bu aileye mensubiyetin ifadesi daha sonraları san haline gelmiştir[37].

Kézai bundan sonra Scythia ülkesini tarif eder. Bir tarafta (güneyde) Karadeniz ve öbür tarafta Riphean Dağları ile sınırlanırken, doğu tarafında Asya'ya bitişiktir. Etul ve Togora ırmakları bu ülkede doğar. Etul Nehri Karadeniz'e doğru kıvrıldıktan sonra Macarlarca Don diye adlanmaya başlar. Togora ise Hazar Denizi'ne dökülür. Bu geniş ülke üç ayrı idari birime ayrılmıştır: Barsatia, Dencia ve Mogoria[38]. Tarif yok ama metnin bütünlüğünden Don boylarının Scythia'nın batı ucunda olduğunu anlamak mümkün. İlk kelime Bascard<Başkurt şeklinde düzeltilir[39]. Fakat illa da bir Başkurt bağlantısı aramaya gerek yok; olsa bile bu şekilde "r" harfini iki sessiz harfi atlatarak öne alacak kadar bir tashih hatası varsaymamız gerekir. Ayrıca Başkurtların yaşadığı yerler Don boylarına göre hayli doğuda kalır. Bunun yerine veya yanında Barsil kelimesini de düşünebiliriz. Barsillerin ülkesinden erken Ortaçağda çeşitli kaynaklarda bahsedilir ve nihayet İtil Bulgar'ın kısımlarından biri olarak verilir[40]. Bu yer adları Latinceleştirilmiş biçimleri temsil eder. İkincisinde, ilk vakayinamedeki Dentumogoria'nın ilk kısmına tekabül eden Den-tó kelimesini görmek mümkün. Üçüncüsü ise, Dentumogoria'nın ikinci kısmıdır. Toplamda Don Havzası'ndan Orta İtil'e doğru uzanan bir arazi karşımıza çıkıyor. Böylece, yurt olarak yine Don boylarında duruyoruz.

Kézai'den devam edersek, Hunlar Scythia'da 'kum gibi' çoğalırlar ve Atilla'nın başını çektiği önderleri bir araya gelerek önce töreyi, yani birlikte hareket edebilmek için gerekli devlet ve toplum nizamını oluşturur, ardından batıya doğru göçmeye karar verirler. Yurdu korumak için yeterli sayıda muhafız bırakıldıktan sonra 700 senesinde yola çıkarlar. Peçenek ve Ak Kuman yurtlarından sonra Suzdal üzerinden Ruthenya'ya (Rusya) girerler. Daha sonra Kara Kumanların topraklarından geçip Tisa Nehri boylarına gelirler. Avrupalıların birleşik ordusunu yenip Pannonia'yı ele geçirirler ve Atilla'yı önder seçerler. Bayraklarında Macarların kutsal kuşu turul vardır[41]. Bunun Türk mitolojisinde de önemli yer tutan tuğrul kuşu olduğu açıktır. İsimsiz Gesta'da bu kuşun rolü ibraz edilir. Ügyek'in eşi Emesu hamile iken, rüyasında kutsal bir varlığın kuş suretinde

---

37 Benkő vd., *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, 1, s.1137; Bartha, "A magyar nép őstörténete", s.530.

38 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.19-23.

39 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.94.

40 Zimony, *The Origins of the Volga Bulghars*, s.45-48.

41 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.25-43.

gelip kendini hamile bıraktığını görür. Bu rüya üzerine çocuğa Álmos adını verirler, zira Macarcada almu kelimesi 'rüya' demektir[42].

Bu halk etimolojisi bir tarafa, sonuçta tuğrulun hanedanın simgesi oluşuna ve bu hanedandan namlı hükümdarların çıkacağına dair haberler kutsal bir kaynağa dayandırılır. Turul kelimesinin Türkçeden, mitolojik öğenin ise İran dünyasından veya Ortadoğu'dan alıntı olduğu düşünceleri vardır[43]. Ancak yırtıcı kuşlarla günlük hayatta hemhal avcı bir toplum için böyle dışarıdan kaynaklar düşünmeye gerek yoktur. Kelime Türkçeden Macarcaya geçmiş bile olsa, sonuçta bugüne kalmamış, ölü bir kelimedir. Bir dönem günlük dilde kullanıldığına yukarıdaki metinlerin akışı işaret ediyor. Bu ise erken dönem Macarlıktaki Türk etkisi veya varlığı veya ortaklığı konusundaki ipuçlarına kuvvetli bir delil olarak eklenmelidir.

İtalya'da okuyan ve çalışan Kézai, hikâyenin geri kalanında çok geniş bir Atilla tarihi verir. Nihayet Atilla'nın oğulları Germenlerle bir savaşı kaybederler ve sadece Csaba kurtulup halkıyla birlikte Scythia'ya çekilir. Bu arada, hayatta kalıp Csigla bölgesinde (Erdel) saklanan Hunların soyundan Sekeller gelmiştir. Csaba'nın Ed ve Edemen adında iki oğlu vardır. Doğuda yeniden güçlendiklerinde Edemen halkının başında tekrar ata toprağı Pannonia'ya döner; Ed ise Scythia'da kalır. Göç eden halk yedi ordadan oluşur. İlk ordanın başında tuğrul soyundan gelen Álmos oğlu Árpád vardır. İşte bu (ikinci) dönüş kısaca şimdiki Macaristan'ın yurt olarak tutuluşunu işaretler. 872 yılında olduğu verilen göçte Macarların Kiev'in yanından geçtikleri haberini de buraya eklememiz gerekiyor[44].

Buraya kadarki üç kaynaktan çıkan ortak bilgi Don Nehri boylarında bir yurt ve İtil Nehri'ni geçmeyi içeren bir göç olarak gözüküyor. Don İtil'den batıda olduğu için, eğer Konstantinos'un dediği gibi iki kademeli bir göç var idiyse, önce doğuda bir yerlerden gelip İtil'i geçerek Don boylarına kondukları bir hareket, ardından da Don boylarından Orta Tuna'daki yurda göç tasarlamamız gerekiyor. Öbür türlü, belirttiğimiz gibi, Konstantinos'un mevcut ifadelerinden yola çıkarak Don boylarında bir yurt (Levediya), Dnyeper'in batısında ikincisi (Etelköz) ve Tuna'da bir üçüncüsü olacak ki, anayurtla birlikte ortaya toplam dört yurt çıkıyor. Macarların kendi yıllıkları bile en fazla iki yurttan bahsederken, buna ulaşmak zor; ayrıca Dnyeper'in batısında yurt tuttuklarına dair Konstantinos'un çelişkili ifadeleri dışında bir kaynak gözükmüyor. Aksine, Macar ve

---

42 Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.688.

43 Bartha, "A magyar nép őstörténete", s.557-558.

44 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.71-79.

Bizans eserlerinden sonra üçüncü kademede düşünmemiz gereken İslam kaynakları Konstantinos'u tashih edip, Macarların unuttuklarını hatırlatıyorlar.

İslam Kaynaklarında Erken Macarlar

İbn Rüsteh 903 senesinde tamamladığı Kitâb el-A'lâk el-Nefîse adlı eseriyle tarihte Macar kelimesini sarih olarak ilk kullanan yazardır. Peçenekler ile Bulgar boyu Eskiller arasına Macar yurdunu yerleştirir. Onları göçer olarak tanımlayıp yurtlarının bir köşesinin Karadeniz'e kıyısı olduğunu söyler: "(Karadeniz'e) iki nehir dökülür. Bunlardan biri Ceyhun'dan daha büyüktür. Macarların oturdukları yerler bu iki nehrin arasında kalır"[45]. Verdiği başka bir ayrıntı ise etraftaki Slavların hepsine galip gelmeleridir. Hem Bulgar'a komşu, hem de Karadeniz kıyısındaki bir yer ancak Azak etrafında, Don boylarında olabilir. Buradaki iki ırmak İtil ve Don olmalıdır. İtil'in Karadeniz'e döküldüğü bilgisi eski dönemlerin yanılsamasıdır ve yukarıda geçtiği gibi, oralarda çok yaşamış Macarların yıllıklarında bile görülür. Bahsedilen Slavlar ise Don havzasındaki, yani en doğudaki Slav kabileleridir. İbn Rüsteh kitabını bitirdiğinde Macarlar çoktan Tuna boylarına inmişlerdi ama eski yurtları hakkında bu şekilde kesin ve tanımlı bir bilgi verdiği için, kendisi Macar tarihinin temel kaynaklarından biri olarak görülür[46].

İbn Rüsteh'e göre Türklerden bir millet olan Macarların başında "künde" sanlı bir kutlu hükümdar ile "cula" sanlı bir icracı hükümdar vardır. Bu ikili hükümdarlığın, kelimeler farklı olmakla birlikte, Hazar etkisiyle geliştiği düşünülmektedir. Bu konu Hazar bahsinde incelenmiştir. Cula önderliğinde savaşan Macarlar, bilhassa Slavları esir edip, Kırım pazarlarına getirerek satarlar. Müşterileri ise Rumlardır. Yazar o günler için bir şey söylemiyor ama eski zamanlarda Hazarların onlardan ve diğer komşularından korunmak için etraflarına hendek kazdıklarını bildirir[47]. Böylece, yukarıdaki ipuçlarından hareketle belirttiğimiz gibi, Macarlar İbn Rüsteh'in döneminde eski zamanlar denebilecek bir süreden beri Don boylarında oturuyor olmalıdırlar. Onun Rus ve Slavlar hakkındaki bilgilerinin ise 860 senesinden önceye ait olduğu düşünülür[48].

Diğer bir coğrafi tanımlamayı Gerdizî'de (1050 c.) bulmaktayız. İbn Rüsteh'in çağdaşı olan Ceyhânî'nin bize ulaşmayan eserini alıntılamış, ama diğer

---

45 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.38.

46 Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s.158.

47 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.38.

48 Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s.40.

kaynaklara bakarak bazı düzeltme ve çıkartmalar yapmıştır. İbn Rüsteh'deki bilgiyi de görmüştür. Macar ülkesini bir ucu Karadeniz'e değmek üzere 100 fersahlık bir kare olarak tanımlar. Karadeniz'e bir ırmak dökülür ve Macarların yurdu bu ırmağın kolları arasındadır[49]. Burada daha isabetli bir yer tanımlaması görüyoruz. Don Nehri'nin kolları bol olup, tam bir havza teşkil eder. Öte yandan, tek bir ırmaktan ve kollarından bahsettiği halde, metnin aşağısında yukarıya gönderme ile "zikredilen iki ırmağın ismi Etil ve Duba'dır" der. Buradaki ikinci nehir Tuna olarak görülür ve Konstantinos'taki Bucak'a kadar uzatılan sözde Etelköz'e koşut kılınmaya çalışılır[50]. Ama Arapça yazım içinde bunu Don olarak görmemek için bir sebep bulunmuyor. Onun metninin İbn Rüsteh ile bir bağlantısı olduğunda kuşkumuz yok ise, bu ikinci ismin Yunan geleneğindeki Thanais'in (Don) Arapçalaştırılmış biçiminin muharrefi olduğunu düşünebiliriz. Nitekim aynı metni yüzyıllar sonra alıntılayan Kâtip Çelebi, bu anlamsız kelimeyi "Ten Suyı" şeklinde düzeltmektedir[51].

Yine Gerdizî'de geçen "Macarların sağında bulunan nehir Slavların ülkesine varır, oradan Hazar ülkesine akar"[52] ifadesi her halükarda Macar yurdu ile İtil Nehri'nin batı yakası arasında bağlantı kurmamızı öğütlemektedir. İbn Rüsteh'teki Slav ve Ruslara ilaveten, Gerdizî onları Oğuzlara da köle ticareti maksatlı saldırtır. Bu da onları Oğuzlarla temas kurabilecekleri şekilde İtil boylarına veya yakınlarına koymayı gerektirecektir.

Ondan 40 yıl kadar sonra yazan Endülüslü Bekrî de Ceyhânî geleneğindeki bilgileri aktarır ve Macarları Rûm'a komşu, Peçenekler ve Bulgar Eskiller arasında yaşayan bir Türk topluluğu olarak anlatır. Ülkelerinin güneyinde dağlar ve Tiflis yakınındaki اوغون ülkesinin (muhtemelen Abhaz) bulunduğunu söyler ki, burası Kuban'ın kuzeyindeki düzlüklere, Don bozkırlarına tekabül etmektedir[53]. Macarlar Tuna boylarına göçtükten yüzyıllar sonra yazılan bu eserlerin bize ulaşmayan daha eski kitaplardaki bilgileri aktarmaları aslında işimize yarıyor, ancak ne kadar bir güncelleme veya tashih yaptıklarını bilmediğimiz için bilginin kesin hatlarını çizemiyoruz. Burada kesin olarak gördüğümüz husus, 890'lardaki göç öncesinde Orta İtil boylarından başlayıp Don Nehri'nin batısına uzanan ve güney ucu Azak Denizi'ne temas eden bir Macar yurdunun varlığıdır.

---

49 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.84.

50 Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s.24.

51 Pritsak, "From the Säbirs to the Hungarians", s.18.

52 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.85.

53 Kunik ve Rozen, *İzvestiya al-Bekri*, s.63.

Macar göçünden 90 yıl kadar sonra yazılan müellifini bilmediğimiz Hudûd'ül-Âlem adlı kitap da Ceyhânî geleneğini sürdürür ve Don boylarındaki yurt hakkında bilgiler verir, ancak güncelleme yaptığı için açıkça iki yurdu karıştırır. Rusları Macarların hem doğusuna, hem batısına yerleştirir. Macarların doğusunda dağların olduğunu söyleyerek Karpatlara işaret ettiğinde Orta Tuna boylarındaki yurdu anlatmaktadır ama Hazarların kuzeyine Vnndr (Onoğur) halkını, onların da kuzeyine Macarları yerleştirdiğinde konum Don boylarına kaymaktadır[54].

Böylece Macarların kendilerinin ve değişik halkların kaynaklarında Don boylarındaki yurdu kesin ifadelerle belirliyoruz, ama buraya ne zaman ve nasıl bir Macar göçü olduğuna dair bir ipucu bulunmuyor. Onlardan en erken ve birinci el haberleri nakleden Konstantinos da daha doğudaki bir yurttan Don boylarına geliş hakkında bir şey söylemiyor. Bunun iki makul ve mümkün açıklaması olabilir: İlki, yanlış ismin peşinden gidiyor olabiliriz; yani belli bir dönemden önce Macarlar Macar ismini taşımıyorlardı. İkincisi ise, bir kitlesel hareketten bahsedilmediğine göre, Macarlık Don boylarındaki bir etnik oluşum sürecinin ürünüdür.

Macarlara Verilen İsimler: Türk

Macar kelimesinin kaynaklarda ilk geçişi kesin değildir ve X. yüzyıl başlarından öncesi son derece tartışmalıdır. Ugor çağında var olduğu öne sürülen *mańć biçiminden bir tarafta şimdiki Mansi (Vogul) halkına ulaşmak, öbür taraftan da bunun Macarcadaki denginin Macar kelimesinin ilk kısmı olan magy olduğunu söylemek istisnası olmayan bir alışkanlık haline gelmiştir[55]. Hatta Ptolemeus'da (MS II. yüzyıl) geçen Μασσαι halkının isminin eski ortak biçimi temsil ettiği iddiaları vardır[56]. 528 yılında Don Nehri boyundaki 'Hunların' bir önderi olarak adı geçen Μυαγερις'te de çok eskiden beri Macar kelimesi aranmış, ancak üzerinde anlaşılamamıştır[57]. Kelimenin kesin olarak ilk geçişi ise İbn Rüsteh'in yukarıda değindiğimiz haberi münasebetiyledir. Bu da şaşırtıcıdır. Zira ondan iki kuşak önce yazan İbn Hurdadbih (İsveçli) Rus tacirlerin Dnyeper'den gelip Don Nehri üzerinden Hazar'a gitmelerine kadar değişik bilgiler verirken,

---

54 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.58, 68.

55 Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.303; Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.25.

56 Harmatta, "A Volgától a Dunáig", s.3.

57 Lehte bkz. Czeglédy, "A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban", s.56, 60-61; aleyhte ise bunların Hun veya Bulgar olduğundan hareket eden Bartha, "A magyar nép őstörténete", s.480.

Macar kelimesini hiç kullanmaz (vakıa, Onoğur kelimesi de geçmez) ve bölgeyi tamamen Hazar olarak niteler. Üstelik kuzeyle ilgili bilgiler bu kadardır diyerek defteri kapatır[58].

İsmin X. yüzyılla birlikte, önce İbn Rüsteh ve Ceyhânî'de, ardından Konstantinos'ta geçmeye başlaması, XIII. yüzyıldaki Macar yıllıklarına kadar İslam kaynakları dışındaki hiçbir eserin bu kelimeyi söz konusu halkın ismi olarak kullanmaması (Konstantinos'ta sadece yedi kabileden biri olarak geçer; halkın ortak ismi 'Türk'tür) iyi irdelenmesi gereken bir konudur. Macar kelimesi dış dünya için hiçbir zaman tutulan bir isim olmamıştır. Bugün bile, kelimeyi Osmanlı döneminde alan biz Türkler ve bir iki Balkan ulusu dışında bütün dünya onları 'Ungar' tipi isimlerle adlandırır. Hatta İslam coğrafyacıları da esasında bu ismi pek tutmaz ve onlara çoğunlukla Türk veya Başkurt derler.

Macarların Doğu ve Batı kaynaklarınca 'Türk' adlanması bir dönem Göktürk veya Hazar egemenliğinde yaşamalarına bağlanarak geçiştirilir[59]. Macarların ne zaman ve ne kadar Göktürk egemenliğinde yaşadıklarını bilmiyoruz. 'Türk' isminin etnik içerikli olmayıp, bir hayat tarzını anlattığı iddiaları vardır[60]. Ancak nedense aynı kaynaklar aynı hayat tarzına sahip insanları kendi etnik isimleriyle çağırırken, Macarlara 'Türk' diyorlar. Bunun açıklaması olamaz. VI. asırdan itibaren eski 'Scyth' veya 'Hun' kelimelerinin yerini 'Türk'ün aldığı ve halkların bu isimle adlandığı iddiası da doğru değil; halklar kaynaklarda kendi adlarıyla ve daha bir sürü çeşni ile anılırlar. Bu şekilde özellikle Doğu Hıristiyan kaynaklarında 'Türk' diye adlanan başka bir halkı pek bilmiyoruz. Hazarlara arada bu atıf yapılır. İslam kaynakları durumun farkındadır ve 'Türk'ü üst isim olarak kullanırlar, altında topluluk isimlerini verirler. Macarlar da bu şekilde bir Türk kabilesidir. Öte yandan, Göktürk bağlantısı bu şekilde adlandırmanın kaynağı olsaydı, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler vs. için de öyle denirdi. Hâlbuki herkes kendi adıyla anılıyor ve Macarlar dışında kimseye Türk denmiyor. O kadar ki, Konstantinos Oğuzlara bile Türk demez. Ve o dönemde bu kullanım çok geneldir ki, X. yüzyıl ortasında oluşturulan ilk Macar piskoposluğuna da "Episkopos Tourkias" denirdi[61].

Konstantinos'un bir cümlesi iyi anlaşılmalıdır: "Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu, fakat şu veya bu sebeple 'Sabartoi asphaloi' ismine sahiptiler"[62]. Bu

---

58 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.108.

59 Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, özl. s.281-282. Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.9-10.

60 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.69.

61 Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars", s.43-44.

62 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.171.

'Sabart' ismine aşağıda değineceğiz. Cümlenin ilk kısmı Konstantinos'un Bizans dünyasında yaygın edebi bir tercih yaparak yaygın kullanımı almadığını, bu halkın kendisine ait isim olarak 'Türk'ü kullandığını göstermektedir. Macarların en yüksek seviyedeki yöneticilerini elçi olarak ağırlayan ve hikâyelerini ayrıntılarıyla dinleyip kaydeden Konstantinos'un bu arada bu insanların -kendi- ismini de öğrenmiş olduğunu düşünmeliyiz. Üstelik o kitabında Hun ve İskit gibi genel adlandırmalara pek yer vermez, sadece iki yerde ırk atfı olmaksızın Kuzeyli manasında İskit'i kullanır. Herkes kendine ne diyorsa, kitapta öyle geçer. Macarlara neden bir istisna düşelim ki?

Konstantinos'un kendisi gibi yazar olan babası Bilge Leo'dan (886-912) bu ismi öğrenip kullandığı açıklaması da tutarsızdır. Macarlar Leo döneminde Orta Avrupa'ya gelmişler, göçün her kademesinde Bizanslılarla temasta bulunmuşlardır. Oğlu gibi o da Macar elçileriyle konuşmuş, 893-895 savaşlarında Bulgarlara karşı ittifaklar yapmıştır. Leo, 904 veya hemen sonrasında yazdığı Taktikon adlı kitabında savaş usullerini tartışırken, yakından tanıdığı Macarların savaşçılığından 'Türk' adı altında ayrıntılı bahseder[63]. Macartney'in Türk kelimesinin kullanımını Leo'nun başlattığı ve o ve oğluyla kısıtlı dar bir zaman aralığında vaki bir hadise olarak görmesi de durumu açıklamıyor[64]. Dış adlandırma bunun öncesinde ve sonrasında zaten Onoğur kökenli Ungar kelimesidir. Üstelik de bir hadise var ki, başka türlü yorumu imkânsız gözüküyor. Roma ve İstanbul'un ortak hediyesi olarak Macar Kralı I. Géza'ya (1074-1077) gönderilen tacın Bizans'a ait alt kısmında "Geovitsas pistos krales Tourkias" ("Türklerin sadık kralı Géza'ya") yazar[65]. Böyle önemli bir diplomatik hediyede muhatap ulusun ismini yanlış yazmak veya kendilerinin bilmediği, kullanmadığı bir isim vermek düşünülemez herhalde.

Üstelik Leo'dan önceki dönemde bu kullanımın izleri bariz görülüyor. Simeon Logothetets adlı birinin yazdığı düşünülen bir yıllıkta, 836-838 civarına yerleştirilen bir hadisede Bulgarlarla Bizanslıların mücadelesine dâhil olan Tuna'nın ötesindeki bir halk için bir defa 'Ungri' (açıkça Onoğur), birkaç defa da dönüşümlü olarak 'Türk' ve 'Hun' kelimeleri kullanılır[66]. Bu Macar olduklarını iyi bildiğimiz topluluktan ilk tarihi bahistir. Fakat biz Leo'nun kaynağı olan üç asır önceki bir başka strateji yazarı imparatorun da aynı meyanda Türkler ifadesiyle Macarları kastettiğini düşünüyoruz. VI. yüzyıl sonlarında Maurikios (582-

---

63 *The Taktika of Leo VI*, s.455, 459.

64 Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s.132.

65 Moravcsik, "The Holy Crown of Hungary", s.5.

66 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.15.

602) tarafından yazılan Strategikon'da İskit tarzı savaşın temsilcileri olarak Avarlar ve Türkler örneklendirilir. Başka İskit halklarının da var olduğu söylenir ama bu savaş tarzının sadece bu iki ulusça uygulandığı yazılır[67]. Maurikios'un Leo'yu etkilediği, ondaki Türk (dolayısıyla) Macar savaşçılığı konusundaki yorum ve bilgiye kaynaklık ettiği düşünülür,[68] ama asıl sorulması gereken şey, eğer Maurikios Göktürklerden bahsediyorsa, Bizanslıların bunu nereden öğrendikleridir. Göktürkler 576 Kerç kuşatması dışında Bizanslılarla karşılaşmadılar ve de Bizans elçileri Göktürk savaşlarına tanıklık etmediler. İstanbul'da mukim Göktürk vatandaşlarının varlığını biliyoruz, ancak bunların anlattıkları münferit kahramanlık hikâyeleri herhalde böyle bir kitaptaki strateji tasniflerini tespitte yol gösterici olmayacaktır.

Öte yandan, kuzeydeki bozkır halklarının Avar ve Göktürk olarak ikiye indirgenmesi de tuhaf, çünkü 559 senesine kadar Bizans neredeyse her yıl Utrigur ve Kutrigurlar ile Bulgar ve Onoğurların saldırısına uğruyordu, o seneden sonra ise düşman olarak kuzeyde Avarlar, Kırım'ın doğusunda ise Göktürkler kalmıştır. Bizanslılar bu Türk boylarıyla pek çoğu Trakya'da geçen sayısız savaş vermişken onların metinlerde görülmemeleri, buna karşılık bir kale kuşatması dışında meydanda görmedikleri Göktürklerden bahsin bulunması ilginç bir çelişki. Büyük ihtimalle Maurikios'un 'Türkleri' işte bu boylar, belki de Onoğurlardır ve VI. yüzyıl sonunda Göktürk Devleti'nin uluslararası ağırlığı sayesinde metinde yerlerini bulmuşlardır, zira yazar aynı türden 'diğer İskit halklarının' varlığını da belirtiyor, bunlar da Bizanslıların tanıdığı ama o dönemde önemlerini kaybeden Utrigur, Kutrigur, Bulgar ve Suvarlar olmalıdır.

Aslında Maurikios'tan Leo'ya atlayan bir teknik kullanım tercihi değil, belki süreğen bir kullanım söz konusu olabilir. Yani sonranın Macarları aradaki dönemde de çeşitli kaynaklarda 'Türk' olarak biliniyor olmalıydılar. Bu dönem için elimizde yeterli kaynak bulunmuyor, ancak bir kehanetten ilginç bir ipucu çıkıyor. VIII. yüzyılın ikinci yarısından bir Bizans falında yıldızların durumu değerlendirilip Müslümanların ilerleyişinden haber verildikten sonra olumlu bir havaya dönülür, "ve Merih göğün ortasında gözüktüğünden, ondan etkilenen halkların krallıkları, yani Bizanslılar, Türkler, Hazarlar, Bulgarlar vb., daim kalacaklardır"[69]. Bu dönemde Göktürk Devleti çoktan yıkılmıştı, ayrıca Bizanslılar Heraklius dönemindeki yakın ittifakın neticesi olarak (626-629) Göktürkleri iyi biliyor ve ardılları olarak Hazarları tanıyorlardı. Eşanlamlı iki kelimenin aynı

---

67 Dennis, *Maurice's Strategikon*, s.23, 116.

68 Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s.50 vd. bu tartışmayı değerlendirir.

69 Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria", s.339.

cümlede zikredilmesi, birinin farklı bir halka işaret ettiğini gösterir. Hazar'ın batıdaki komşusu olarak Don Nehri havzasında yaşayan Onoğurlar burada Türk olmaya en namzet halk olarak gözüküyor. Bu yüzden, Vachkova'nın bu Türklerin Avarlar olduğundan kuşku duyulamayacağı ifadesini kabullenmek mümkün değildir, zira okumuş yazmış Bizanslılar açısından Avarlar ve Göktürkler birbirinin amansız düşmanıydı ve hiçbir Bizans eserinde Avarlara 'Türk' denmez.

Bu yüzden, Onoğurları muhtemelen kendilerinin de bilip kullandıkları diğer isimleri 'Türk' olan bir halk olarak görmek durumundayız. Bizanslılar Türk olarak bildiğimiz boyları kendi isimleriyle zikrederken ve Türk tasnifi yapmazken, bu halka böyle denmesinin sebepleri iyi düşünülmelidir. Diğer bir nokta ise Onoğur ve Türk kelimelerinin birlikte geçmeyişidir. Bu da aslında bu çevrede ve çerçevede aynı şeye işaret ettiklerinin bir delili olabilir. Sonuçta kesin olarak Macarları anlattığını bildiğimiz ilk kaynaklar, IX-XI. yüzyılın Doğu ve Batı'daki kayıtları Macarları 'Türk' diye adlamaktadır[70].

Macarlara Verilen İsimler: Onoğur

O dönemde ve bugün Macarlar için kullanılan esas isim 'Ungar'dır ve Onoğur kelimesinden gelir[71]. 463 senesi civarında Avrupa'ya göçen bu Türk topluluğundan önceki bölümlerde bahsedilmişti. Macarlara Onoğur denmesini ilk bakışta onların yurduna yerleşmeleriyle açıklayabiliriz. Yukarıda geçtiği gibi, Macarlar da Don Nehri boylarında yerleşmişler, tam da Onoğurların yaşadığı yerde yaşamışlardır. Şu var ki, eğer sonraki çağlarda geldilerse, onlar geldiğinde Onoğurlar da yerlerindeydi. Hazar baskısı ile Büyük Bulgar Devleti yıkıldığında, Don Nehri'nin doğusunda ve batısında Bulgar ordaları kalıyor, tamamı Balkanlara göç etmiyor[72]. Bu yüzden genellikle Onoğurların burada kaldıkları, Macarların geldikten sonra Hazar idaresi altında iki halkın karışarak tek kimlikleştiği söylenir. Yani sözde Fin-Ugor Macarlar ile Türk Onoğurlar kaynaşmış, bugünkü Fin-Ugor dilli halk ortaya çıkmıştır[73]. Bu Macarların gelişi de dolayısıyla 830'dan çok eski olmayan tamamen farazî bir tarihe konur[74].

Bu düşüncedeki sıkıntı en erken kaynaklarda böyle bir çift dillilikten bahis bulunmamasıdır. Konstantinos Hazar ırkından bir boy olan Kabarların Macar-

---

70 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.69.

71 Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.283-284.

72 Göçün ayrıntılı incelemesi için bkz. Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı", s.3-7.

73 Györffy, "Honfoglalás és megtelepés", s.580.

74 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.40.

lara (Türklere) katıldıklarını ve kendi dillerini öğrettiklerini, dolayısıyla Macarların hem kendi dillerini, hem de Hazarların dilini bildiğini söyler[75]. Eğer genel kanaatteki gibi Hazar dili ortak Türkçe ve Onoğur dili Bulgar Türkçesi idiyse, Macarca ile birlikte elde üç dil olacaktır. Hazarlar da Onoğurlar gibi Bulgar Türkçesi konuşuyor idiyseler, Macarların bu dili öğrenmek için Kabar isyancılara ihtiyacı yoktu, birlik içinde bulundukları Onoğurlardan öğrenirlerdi ve illa da bu dili kendilerine katılan Kabarlardan öğrendiklerini Konstantinos'a vurgulayarak anlatmaları beklenmezdi. Üstelik Macarların kendi vakayinameleri ilk yurt tutan orda içinde hiç böyle bir dil ayrılığından bahsetmiyor. Görünen şey, elimizde sadece iki dilin olduğudur: Hazarların konuştuğu Türkçe ve şimdiki Macarcanın eski biçimi. Bu durumda Onoğurlar Türk değil, Fin-Ugor bir halk mıydı sorusu yerine, bugünkü Macarca gerçekten bir Fin-Ugor dili mi, yoksa belli bir noktada Türkçe ile birleşiyor mu sorusunu gündeme getirmek daha yerinde olacaktır.

Bu konuda kesin karar vermeyi zorlaştıran, ya da kolaylaştıran bir başka konu ise Macarların atalarına atfedilecek maddi kültürün diğer bozkır kültürlerinden ayırt edilir bir tarafının olmamasıdır[76]. Herhangi bir Türk kavminin bıraktığını düşündüğümüz nesneler Macarlara ait veya tersi olabilir.

Macar olgusunu ayrı tutmayıp Onoğur bütünü içinde açıklamakta da görünürde bazı sıkıntılar var. Örneğin Macar yıllıklarındaki göç hikâyeleri yakın bir dönemde İtil'i geçişten bahsediyor. Bunu İtil ve Don nehirlerini karıştırmalarıyla açıklayabiliriz. Çünkü aynı kaynaklar yukarıda değindiğimiz gibi efsanevi dönemlerden beri (ta Nemrut'un oğulları zamanı!) Don Nehri boylarındaki yurt tutuştan bahseder. Don Nehri'ne gelişi Onoğurların 463 civarındaki göçüne götürmek mümkündür. Yani, yurt tutuş civarında mevcut olan ve sonraki vakayinamelere aktarılan Macar bilinci Don Havzası'ndaki Onoğur dünyası içinde oluşmuştur. Dolayısıyla, Atilla ve Hunlara yapılan atıflar boşuna değildir[77].

Bir başka sıkıntı ise hemen aşağıda değineceğimiz üzere, Ortaçağ boyunca İslam ve Batı kaynaklarının ısrarla vurguladıkları Macar-Başkurt özdeşliğinin akla yakın zamanlarda ayrılmış iki halkı getirmesidir. Buna göre, V. yüzyılda

---

75 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175.

76 Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.50-54.

77 Bu görüş temelde, Németh'in temsil ettiği (*A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s.125, 151), Macarların Oğur birliği içinde Kafkasların kuzeyine geldikleri ve burada Kuban sahasında Bulgarlarla etkileştikleri fikrine yakın dursa da, biz Macarlığın doğrudan Onoğur birliğinden türediği ve bu dildeki Türkçe ödünçleme olarak görülen kelimelerin Kuban sahasındaki etkileşimle ilgili olmadığı noktalarında farklı düşünmekteyiz.

doğudaki yurttan koparak Don Havzası'na gelmiş bir halkın doğudaki akrabalarına dair bilgi çoktan eskiyecek, X. yüzyıldan itibaren bu halkı tanıyanlar en azından doğudaki akrabaları bu kadar kesin şekilde teşhis edemeyeceklerdi. Bu bilginin Macarların kendilerine ait olmadığını, dışarıdaki bir malumat olduğu erken Macar kaynaklarında hiçbir şekilde Başkurt kelimesinin geçmemesinden anlaşılıyor. Dolayısıyla, bu fikre göre, ayrılma yakın bir zamanlarda olmuş ve çevredeki halklar bunu biliyor olmalıdırlar.

Kaynaklardaki ifadelerin tabiatına bakarak böyle bir çıkarımda bulunmak zor görünmektedir. Macarların kendilerinin söylemediğini diğer halkların kaynaklarında geçiyor görmek en başta tehlikeli bir tutumdur. Bizans kaynakları Selçukluları Fars, Türkistan kaynakları Osmanlıları Rum diye niteliyor. Kaynağın dilindeki tercihi ve maksadı iyi çözümlemedikten sonra toplu sonuçlar hatalı hükümlere yol açabilir.

Öte yandan, sadece Frank bölgesi kaynaklarına bakıldığında bile, 730'lardan 860'lara kadar yaklaşık aynı yazımla 'Ungar'lardan bahsedilir[78]. Eğer aşağıda geçeceği üzere Almanya'ya 862'de saldıran kimseler Macarlar ise, daha önceki Onoğurları da Macarlardan ayırmanın mantığı kalmaz.

Macarlara Verilen İsimler: Başkurt

XIII. yüzyılda bize ulaşan ilk Macar vakayinameleri yazılırken, Macarlar Onoğur ismini de çoktan unutmuşlardı ve Avrupa'daki diğer milletlerin kendilerine verdiği bu ismin Ung Irmağı üzerindeki bir kaleden geldiğini sanıyorlardı: Ung vár 'Ung hisarı' < Ungar[79]. Yurt tutuşun ilk iki asrında (X. ve XI. yüzyıl) kullanılan Türk ismi de Macarlar arasında çoktan tedavülden kalkmıştı. Yıllıklarda bu isme de hiç rastlanmaz. Dolayısıyla, daha eski olan ve Don Nehri Havzası'nda iken hiç kullanılmadığı anlaşılan Başkurt ismini Tuna boylarındaki Macarlarda görmememiz tabiidir. Osmanlı tarih yazıcılığında doğuya dair atıflarda Tatar ve Moğol kelimeleri dışında neredeyse hiçbir etnik ismin kalmamasını bu bakımdan bir kıyas malzemesi olarak kullanabiliriz. Selçuklu kökenlerinden bahseden Meliknâmelerde de en başta geçmesini beklediğimiz Hazar kelimesi geçmez.

Belki bir kavramsal algı değişikliği bu sorunu çözmemize yardımcı olacaktır. Başkurdistan'da veya eski kaynaklardaki ifadeyle Büyük Macaristan'da bir

---

[78] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.64.

[79] Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.685, 688, 696; Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.79.

kitle, Don Havzası'nda ise diğer bir kitle kabul etmek yerine, doğudaki yurttan Don Havzası'na doğru uzanan belki kesintisiz bir Macar-Onoğur-Başkurt varlığı düşünmek daha yerinde olabilir. Türkler Batı Türkistan'dan Anadolu'ya geldiler ama Horasan, İran ve Azerbaycan da Türk yurdu idi ve Anadolu ölçüsünde Türkleşmişti. İbn Fadlan 921 senesinde Bulgar'a giderken kafile İtil Nehri'nin doğu sahili boyunca ilerliyor ve buralarda Başkurtların varlığını haber alıyoruz[80]. Buralar tam da 1236 senesinde Macar rahip Julianus'un doğuya seyahatinde gelip kendileriyle Macarca konuşarak anlaştığı kimseleri bulduğu yerlerdir. Bunlar Bulgar'dan 10 gün kadar doğuda, İtil Nehri yakınlarında yaşamaktadırlar[81]. Aslında Bulgar kenti de İtil üzerindedir; rahibin bu tarifini, geçtiği yolu nazara alarak, ırmak boyunca güneye olarak almalıyız. Bu da İbn Fadlan'ın üç küsur asır önce Başkurtlara rastladığı yere denk gelir.

Bunu Batılı başka kaynaklarda da görüyoruz. Julianus'tan yaklaşık 20 yıl sonra Roma elçisi olarak Moğol sarayına gönderilen, yol bilgisi için Julianus'un tezkiresi gibi Papalık arşivlerindeki belgelerden illa da faydalanmış olmasını düşünemeyeceğimiz, geçip gördüğü ülkeleri anlatan Rubruck'lu Wilhelm, Başkurdistan olarak bildiğimiz toprakları 'Büyük Macaristan' olarak tanımladıktan sonra, "Başkurtlar ve Macarlar aynı dili konuşurlar... Başkurtların bu ülkesinden daha sonra Macarlar denen Hunlar gelmişlerdir. Bu nedenle buraya Büyük Macaristan da denir" ifadelerini kullanır[82]. Yine aynı yoldan ondan daha önce (1245-1247) doğuya giden Plano Carpini de batıdan doğuya Mordva ve İtil Bulgar'dan sonra 'Bascard' yani 'Büyük Macaristan' ülkesini koyar[83]. Bu bilgi Avrupa'da o dönemde iyice yerleşmiştir ve 1266-1267'de yazan Roger Bacon, İtil'in doğusunda olduğunu söylediği 'Büyük Macaristan' ülkesini 'Pascatyr'ların toprağı olarak kaydeder[84].

Batılı yazarların bu bilgiyi ne Macarlardan, ne de Müslümanlardan aldıklarını düşünmeye gerek var. Belirttiğimiz gibi, güzergâhları üzerindeki bir bölge ve halktan bahsetmişlerdir. Zaten Macar kaynaklarında Başkurt atfı açık değildir, yok denecek derecededir. İslam kaynaklarında ise iki Macaristan veya Başkurdistan'ı ayırmak için büyük ve küçük yerine iç ve dış sıfatları kullanılır. Sicilya Norman sarayında yazdığı için kitabı baştan Hıristiyan Avrupa'ya giren İdrisî, örneğin, onları İç (Tuna boyundaki) ve Dış (Ak İtil boyundaki) Başkurt di-

---

80 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.42-43.

81 Dienes, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans", s.237, 239.

82 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.38, 67.

83 Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s.68.

84 Czeglédy, "Magna Hungaria", s.6.

ye adlandırır[85]. İstahrî ve onu kopyalayan İbn Havkal, Başkurtların iki sınıf olduğunu söyledikten sonra bir kısmını İtil Bulgar'ın doğusuna, bir kısmını da Peçeneklerle birlikte Rum'un komşuluğuna yerleştirirler[86]. Tüm bu yazarların onları Türk saymalarına dikkat çekmemiz gerekiyor.

Bir yazar vardır ki, etnoloji açısından ilginç şeyler söyler. 1220'lerde yazan Yakut el-Hamevî, Halep'te medrese eğitimine gelmiş 'Başkurtlarla' sohbetini nakleder. Bu sarı Müslümanlar ülkelerini Tuna boyundaki Macaristan olarak tarif ederler ve "Frenklerden Hungar denen bir milletin ülkesinde" yaşadıklarını söylerler[87]. Bu dönemde Tuna boylarında Macar kelimesi iyice yerleşmişti ama Hamevî'nin kitabında geçmez. Öte yandan, medrese talebelerinin anlattıkları onların ayrı bir etnik kökenden olduklarını da ima etmiyor. Zira 'Hungar' milletinden iken, aralarına Bulgar'dan gelen yedi fakih vasıtasıyla İslam'ı kabul ediyorlar[88]. Belki de eğitimli gençler olarak kendilerinin İslam dünyasında Başkurt olarak bilindiklerini bildiklerinden, Hamevî ve diğer yerlilere kimliklerini öylece sunuyorlar. Mevcut öz adlandırmaları olan Macar'ı kullanmayıp, Avrupalıların dış adlandırmaları olan Hungar ve Müslümanların dış adlandırmaları olan 'Başkurt' kelimelerine başvuruyorlar. Sonuçta bunun o dönemin entelektüel bir gerçeği olduğu noktasındayız ve sebepsiz göremeyiz. İslam bilginleri kendi ilmi geleneklerine dayanarak Tuna boyundaki Macarlar ile İtil'in doğusundaki Başkurtlar arasındaki bağlantının farkındaydılar ve her fırsatta bunu dile getiriyorlardı[89].

Çağdaş araştırmalar hem Macar ve Başkurt boy adları (Gyarmatu ~ Yurmatı, Jenő ~ Yeney, Nyék ~ Negmen, Keszi ~ Kese-Tabın, Tarján ~ Gayna-Tarkan, Megyer ~ Mişer, Gyula (unvan) ~ Yulaman), hem de Macar ve Başkurtların yaşadıkları yerlerdeki yer adları arasında bağlantılar olduğunu göstermiştir. Bunların ayrılmadan önceki dönemin yadigârları olduğu açıktır[90].

---

85 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.119, 121-122.

86 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.159, 169.

87 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.132.

88 Erken dönem Macaristan'da, XIII. yüzyıl sonlarına kadar rahatça takip edilmek üzere, ciddi bir Müslüman nüfus vardı. Bunlar Macar krallığının iyi vatandaşları olmalarına rağmen, varlıklarına katlanamayan Roma'nın baskıları sonucu zaman içinde eritilmişlerdir. Ayrıntı için bkz. Karatay, "Arpadlılar Çağında (895-1301) Macarlar Arasında İslam"; Çoban, "Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages", s.55-76.

89 Macaristan'daki en son çalışmalar bu Başkurt bağlantısını tamamen reddetme, kaynakların 'cehaletine' yorma eğilimindedir. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.64-68; Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s. 293-294.

90 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.124-125; "Başkurt ve Macar yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", s.333-341.

Macarlara Verilen İsimler: Sabar

Macarların kökeni ve doğudaki yurtlarıyla alakalı bir de Sabar tartışması vardır. Konstantinos'ta yukarıda verdiğimiz cümleye göre "Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu, fakat şu veya bu sebeple 'Sabartoi asphaloi' ismine sahiptiler... Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan 'Sabartoi asphaloi' ile adlanırlar... Doğuda, İran bölgelerinde yerleşen adı geçen Türk milletine batı bölgelerine doğru oturan bu bahsedilen Türkler hala onları yoklayıp sık sık resmi haberler getiren tüccarlar gönderirler"[91].

Peçeneklerin Kangar ve Macarların Sabar adlanması kayda değer ama hatırlanabilir bir geçmiş zamana işaret eder. Böyle bir Peçenek-Macar veya Kangar-Sabar savaşını yakın bir tarihe koyamayız. İlişkinin korunması da bu anlama gelir. Öte yandan Hazar bileşenini hesaba katmadan böyle bir olayı kavramak zor gözüküyor. Zaten bu şekilde kuzeydeki bir kargaşanın ardından böyle bir topluluğun muhtemel tek yol olan Derbent geçidi üzerinden Azerbaycan'a geçişini akla getirecek bir hadise kayıtlara geçmiş değildir. Kaçkınlar öncelikle Hazar merkezî arazisini kuzeyden güneye kat edecek, bu arada Semender ve Belencer gibi sahili tutan önemli kentlerin yanından geçecektir. Kurulduğu günden itibaren sürekli genişleyen ve güçlenen, son dakikaya kadar da yükselme devrinde bulunan Hazar Devleti'nin izni olmaksızın böyle bir göçü tasavvur edemiyoruz. İzinle geçtiklerinde ise Derbent ve güneyinde yine güçlü bir askeri yapıyı, Müslümanların Arminiyye valiliğini bulacaklardır. Arap-Hazar ilişkilerinin ve savaşlarının yaklaşık bütün ayrıntılarına sahibiz ama bu arada böyle bir topluluğun göçüne dair bir kayda rastlamıyoruz. Tek istisna, Macarların böyle bir göçünü yazan Osmanlı döneminin Musevi asıllı Müslüman Macar yazarı Mahmut Tercüman'ın (XVI. yüzyıl) Tarih-i Üngürüs adlı çalışmasıdır[92].

Yalnız, hem Hazar'ın, hem de Müslümanların güçlü çağında 'Savard-' ismini taşıyan bir topluluğun Kafkasların güneyinde bitiverdiğini görüyoruz. Nerden geldikleri belirtilmez ama Tiflis'in doğusundaki Kakheti bölgesinde yaşayan, Belâzurî'ye göre Sâverdiyye, Mesûdî'ye göre Siyaverdi ve daha sonra yazan İbn'ül-Fakih'teki Sâvediyye halkı bu bapta ilginçtir. XI. yüzyıl başında yazan Stefan Asołik de Sevordi(k) biçimini verir ve kendisinden üç asır sonra yazılan Vardan Coğrafyası'ndaki aynı biçime kaynaklık eder. Üstelik de Kür Va-

---

91 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 171, 173, 175.

92 Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s.154-156, 159.

disi'nin bu halkın yaşadığı kesimine Ermenice Madsadagadzor 'Macar Vadisi' denir[93]. Bu halk bölgenin Türkleşmesiyle ortadan kalkmış gözüküyor ki, kaynaklarda ayrı bir isimle daha anılmaz. Bugün burada Borçalı Türkleri yaşamaktadır.

Yalnız, bu dönemin hemen öncesinde Kakheti bölgesine bir tehcirin haberini alıyoruz. Arap-Hazar savaşlarını, özellikle 737'deki büyük seferi anlatan Belâzurî'ye göre, İslam ordularının komutanı Mervan Hazarları yenip kağanı ihtidayı içeren bir barışa zorladıktan sonra, dönüşte 20 bin ailelik bir Slav kitlesini Hahît'e yerleştirmiştir[94]. Kafkasları ortadan, Daryal Geçidi'nden geçen ve Alanlara saldıracakmış gibi gözüküp Hazarları gafil avlayan Mervan bu seferini Don boylarına yapmıştır[95]. Slav atfı da bu ciheti gösterir. Oradan getirdiği kimseler de Onoğur birliği içindeki muhtemelen Savar (Suvar) adlı boyun mensupları olmalıdır. Nitekim yurt tutan Macar kitlesi içinde Zovárd adlı bir uruğun adı geçer[96]. Onoğurların Sibirya'da iken daha büyük Suvar birliğinin üyesi olmaları sebebiyle eskiden üst isim olarak Konstantinos'un dediği gibi 'Savar' şeklinde anılmaları da kuvvetle muhtemeldir[97].

Etnik Süreçler ve Boy İsimleri

Onoğur kelimesine dönersek, Macarların yurt tutuş çağında bu kelimenin unutulmuş olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Öyle ki, 960'larda yazan Hazar kağanı Yusuf, bu kelimeyi (WNNTR biçimiyle) 670'lerde Hazarlarca dağıtılan Büyük Bulgar için kullanır[98]. X. yüzyıl İslam eserlerinde ise IX. yüzyıldan kalma belli belirsiz bir olgu olarak geçer. Mesela kökünde 870'lerdeki bir metne veya bilgiye giden, 981 civarında yazılan Hudûd'ül-Âlem'de 'Vanandar' ülkesinin kuzeyinde Macarlar, güneyinde Hazarlar gösterilir[99]. Macar ve Onoğur'un aynı anda geçtiği nadir eserlerden olan bu kitap muhtemelen bir evreyi yakalamıştır. Buna göre Don boyunda Hazar bağlısı olarak yaşayan kalabalık ama siyaseten

---

93 Biçimler için bkz. Czeglédy, "A szavárd kérdés", s.84; Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s.316-318; ayrıca bkz. Karatay, "Suvarlar", s.110-111.

94 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.297.

95 Hedefinin de 'El-Beyza' kenti, yani tercüme edersek 'Şarkel' olduğu belirtilmesine rağmen, yaygın olarak İtil'in ağzındaki Hazar başkentini hedeflediği düşünülür. Tartışmalar için bkz. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar", s. 73-74.

96 Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 85.

97 Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 177.

98 Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, s. 92.

99 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.71.

dağınık Oğur toplulukları içinde zamanla en (kuzey)batıda kalan Macar boyunun nüfusu ve etkinliği artmış, ayrı bir kimlikle anılmayı hak eder olmuşlardır. Benzer bir örnek olarak, Türk topluluklarına uzaktan bakan ve iyi tanımayan, ama bol miktarda verisi bulunan İbn Arabşah'ın çeşitli Oğuz boylarını münferit Türk kavimleri olarak listelediğini, bu arada Oğuz kelimesini de ihmal etmediğini hatırlayabiliriz[100].

Mesûdî'nin 930'ları anlatan haberinde de aynı şeyi görürüz. 'Valandar'daki Rumlara' dört 'Türk' kavmi saldırır: Becni, Başkurt, Peçenek ve "نکردہ"[101]. Bu sonuncusunu ancak Onoğur olarak çözebiliyoruz[102]. Valandar'daki Rumlar Tuna Bulgarlarıdır. Başkurt kelimesi tam olarak Macar boyuna tekabül eder; Becni ve Peçenek ise aynı topluluktur. Öte yandan Mesûdî, bu kitle ile Bulgarların ilişkisinin de farkındadır ve başka bir eserinde "Bulgarlar Valandariyye denilen göçebelerdendir. Başkurt, Peçenek ve Becniler de Valandariyye'dendir"der[103]. Yani Onoğur kelimesi bölgedeki çeşitli toplulukların kökenini anlatan eski bir üst isim olarak kalmıştır.

Ama sonuçta X. yüzyılda Macar adını taşıyan boy kendi başına çok bir şey ifade etmiyordu ve hala birliğin üyesiydi. Bu yüzden Hazar kağanının mektubunda veya ondan kısa süre önce yazılan Kenize mektubunda Macar kelimesi geçmez. Ona çağdaş İslam kaynakları önemli bir etnik birim olarak münferiden zikrederken, yine aynı günlerde yazan, ama konunun künhüne vakıf olan Konstantinos, Macar'ı sadece yedi boydan birisi olarak verir. Öte yandan, Onoğurlar veya Oğurlar IX. yüzyılda boyunca Batı Avrupa'yı ziyaret ettiklerinden, isimleri orada korunmuş, ondan bugüne 'Hungar' olarak bilinegelmişlerdir. Kendi içlerinde ise X. ve XI. yüzyıllarda 'Türk', XII. yüzyıldan itibaren de 'Macar' olarak adlanmışlardır (XII. yüzyıldan Yunancadan çeviri bir Slavca belgede "Ugri kendilerini Moger adlandırır" denmektedir)[104]. Bu durum en etkin olan ve aynı zamanda hanedanı çıkartan Macar boyunun diğerleri üzerindeki isim etkinliğiyle alakalı olmalıdır ki, ilk Macar yıllıklarında gördüğümüz üzere, diğer boylar çözülmüş, isimleri bile neredeyse unutulmuştur. Bunların mensupları zamanla kendilerini hâkim boy olan Macarlarla telif etmişlerdir. Bu, çok iyi bilinen ve işleyen bozkır yasalarından biridir.

---

[100] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.153.

[101] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.53.

[102] Bkz. Golden, "The People نکردہ", s.21-35.

[103] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.57.

[104] Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.298.

Macar boy isimlerinin geçtiği tek kaynak yine Konstantinos'tur. Bu konuya ayrılmış olan 40. bölümde şöyler der: "İlki Hazarlardan ayrılan mezkûr Kabarların uruğudur; ikincisi Nekilerindir; üçüncüsü Megerilerindir; dördüncüsü Kourtougermatularındır; beşincisi Tarianlarındır; altıncısı Genakh; yedincisi Kari; sekizincisi Kasi'dir. Bu şekilde birbirleriyle birleşerek Kabarlar Peçeneklerin ülkesinde Türklerle birlikte oturdu"[105]. Bu isimler günümüzdeki telaffuza Kabar, Nyeki, Megyeri, Kürtü, Gyermatu, Tarjan, Jeney, Keri ve Keszi olarak çevrilir[106]. Kabarlar ilhak olmuş bir topluluk olarak esas kitleden hariç tutulurlar. Bu kelimelerin sistemli şekilde ilk incelemesini yapan Németh, 'çit' anlamında gördüğü Nyeki ve Macar kelimesinin eski biçimi olan Megyeri dışındaki tüm isimleri Türkçe olarak açıklamıştır: kürtü 'çığ', gyermatu 'yorulmaz', tarjan 'tarkan', jene„ 'bakan', keri 'dev gibi büyük', keszi 'kesek, parça'[107]. Daha sonraki tüm açıklamalar ufak itirazlar veya tashihler dışında Németh'in önerilerine göre şekillenmiştir ki, Németh kendisi de bazı tashihler yapmıştır. Yalnız Berta farklı bir sistem görmeye çalışmış, bu kalan beş boy isminin vücut organlarının mecazî kullanımıyla boyların konumunu temsil ettiğini öne sürmüştür Yine hepsi Türkçe olmak üzere: kürt 'göğüs', gyarmat 'sırt ardı', jenő 'yan taraf', kér 'geri', keszi 'kesek, parça', tarjan 'tarkan'[108].

Kabarlarla ilgili bütün bilgimiz yine ondan gelir. Kısa 39. bölüm onlara ayrılmıştır: "Sözde Kabarlar (Kabaroi) Hazar ırkından idi. Şimdi, gün oldu ki onlarla hükümetleri arasında bir ayrılık baş gösterdi ve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri hâkim geldi ve onlardan bazıları öldürüldü ve öbürleri kurtuldu ve geldi ve Peçeneklerin ülkesinde Türklerin yanına yerleşti ve bunlar birbiriyle dost oldular ve 'Kabaroi' adlandılar. Ve böylece onlar bu Türklere Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi bu aynı dile sahiptirler, fakat Türklerin diğer diline de sahiptirler. Ve savaşlarda kendilerini sekiz uruğun en güçlüsü ve yiğidi olarak gösterdiklerinden ve savaşta öncü olduklarından, onlar ilk uruk olarak yükselmişlerdir. Aralarında, yani Kabarların üç urukları arasında bir prens vardır ki, bugün dahi böyledir"[109]. Buna yukarıda kısaca değinmiştik. Bir kez olarak Frank yıllıklarında 881 senesinde Viyana yakınlarında Macarlarla birlikte savaşıyor olarak geçerler. Yer adlarından ve kazı sonuçlarından yola çıkan âlimler, onların yurt tutuş çağındaki yerleşimlerini bir derece belirlemeyi başarmışlar-

---

105 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175.

106 Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, s.8.

107 Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s.221-233.

108 Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, s.11-15, 22-32.

109 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.175.

dır. Buna göre, daha çok kuzeye, Çek ve Moravyalılara karşı sınır muhafızı olarak yerleşmiş gözüküyorlar[110]. Günümüzde hala varlıklarını koruyan Macarca konuşan Sekellerin bu Kabar topluluğunun üyesi olarak geldikleri düşüncesinin yanında, Kabarların bir kısmını da Harezmli Kaliz ve Arsların oluşturduğu düşünceleri vardır[111].

Macar kelimesinin o zamanki söyleniş biçimini temsil eden Megyeri dışındaki boyların tarihiliği bulunmaz ve haklarında başka bilgi de yoktur. Ancak yukarıda alıntıladığımız Başkurtlardaki koşutluklara daha fazla dikkat edilmelidir. Tuna boylarında boy yapısı çok erken bir zamanda çözülüp milletleşme süreci başladığından, Batı kaynaklarındaki bilgilerin şimdilik daha fazla olmasını umamayız. Buna karşılık, doğudaki araştırmalar bu boylarla özdeşleşebilecek yeni yapıları keşfetmeye ilham verebilir. Kürt boyu hakkındaki tartışmaları bu minvalde ele almalıyız. Biz bu düşüncemizin haklılığını gösterecek şekilde sadece Gyarmat boyuna değinmek istiyoruz.

Sözbaşında Ortak Türkçe y- ~ Macarca gy- denkliği çok düzenli bir kuraldır ve iyi bilinir. Başkurt Yurmatı ve Macar Gyarmatu boy isimlerinin eşleşmesinde de bu denklik görülür. Ortak Türkçe batı y-'lerin erken dönemde bir s- sesine gittiği tahmin edilir. Nitekim Ortak Türkçe y- ile başlayan kelimelerin önemli bir kısmı eski ses yapısını koruyan Çuvaşça ve Sahaca da s-/ś- ile başlar. Macarca szél 'yel' kelimesinde de bu görülür[112]. Macarcanın kendi içinde de Türkçeyle bağlantılı bazı buna muvazi ikilemeler vardır: gyümölcz ~ szemölcz 'yemiş', gyűrű ~ szérű 'yüzük'. Dolayısıyla, eğer Gyarmatu boyu eski ve köklü bir topluluksa, Türkçenin eski dönemine tekabül edecek zamanlarda Sarmatu biçiminde bir boy veya budun adına rastlamamız kâğıt üzerinde mümkündür. Eskiçağda böyle bir topluluk vardı. Bu kitabın ikinci bölümünde anlatılan Sarmatların yurdu da tıpkı Yurmatı ve Gyarmatu boyları gibi İtil'in doğusundaki sahada idi. Böylece eskiçağın Sarmatlarının batıya göçmeyip anayurtta kalanlarının bir kısmının daha sonra Macarlığın bünyesine dâhil olarak aynı yöne göçtükleri, bir kısmının ise yerinde kalarak şimdinin Başkurt topluluğunun teşekkülüne katıldığı görülüyor.

İlk Macar yıllıklarında önemli şekilde zikredilip bugün de varlıklarını koruyan topluluk ise Sekellerdir. Halen Romanya'nın tam ortasına tekabül eden bölgede Macarca konuşan ayrı bir etnik birim olarak varlıklarını sürdürürler. Adına szék 'oturak' dedikleri yedi birime veya bölgeye ayrılırlar. Bu széklerin için-

---

[110] Erdeli, "Kabarı (Kavarı) v Karpatskom Bassenie", s.174-181.

[111] Györffy, "A Kabar kérdés", s.85-91.

[112] Róna-Tas ve Berta, *West Old Turkic*, s.786.

de Kürt ve Jenő gibi isimler taşıyan kollar vardır. Bunlar Türk asıllı oldukları söylenen mezkûr Macar kabileleriyle aynıdır[113]. Bunların ayırıcı özelliği yakın zamanlara kadar, hatta şimdi bile Türk oyma yazısını kullanmalarıdır. Rásonyi'ye göre isimleri 'beyaz lekeli at' anlamındaki Türkçe sekel/sekil kelimesinden gelmektedir[114].

Yıllıklara yansıyan destanlarda bu halkın Atilla'nın halkından yıkılıştan sonra Karpat Havzası'nda kalanların torunları olduğunun belirtildiğini yukarıda yazmıştık. Adlarından geç bahsedilmesi[115] ve Konstantinos'un listesinde bulunmamaları, bunların üç Kabar uruğundan biri olduğu fikrine ilham verebilir. Hazar bağlısı iken IX. yüzyıl sonlarında isyan edip ayrılarak yakın batıya kaçmaları (çünkü o dönemde başka gidecek yer yoktur), dolayısıyla Onoğur boylarına karışmaları, o günlerde çevredeki kavimlerin kıpırdanışından tazyik altında olan Hazarların da bunu sineye çekip bir şey yap(a)mamaları düşünülebilir. Öbür türlü, Konstantinos bir taraftan Hazarlar ve Macarların son dakikaya kadar çok iyi olduklarını belirtiyor, bir taraftan da Hazar'dan isyancıların kader birliği etmek üzere Macarlara katıldığını söylüyor. Bunu telif etmek güçtür.

Durum bu şekilde ise, destanları bir kenara bırakıp Sekellerin yurt tutuş dalgası içinde, belki ön saflarda olarak Karpat Havzası'na geldikleri,[116] dolayısıyla asli yurtlarının Hazar egemenliğinde bir yer olduğu fikrini benimseyebiliriz. Bu konuda ipucuna sahibiz. İbn Fadlan'ca İtil Bulgar'daki durumları izah edilen,[117] yukarıda geçtiği gibi İbn Rüsteh ve takipçilerinin Bulgarlardan bir halk olarak tanımladıkları Eskiller, Macarların hemen bitişiğinde kuzeydoğu tarafında yaşıyorlardı. Ögel bu boyun Göktürk çağında anılan İzgillerle ilgili olduğunu düşünür, dolayısıyla Sekelleri Göktürk çağının bu boyuna bağlar[118]. İtil Bulgar'ı Hazar bağımlısı haline getiren savaşlar en çok bu en yakındaki bağlı halkı etkilemiş olmalıdır. Bu kargaşa içinde yerlerini terk edip, dolayısıyla Hazar egemenliğinden çıkıp Don Havzası'nın batı uçlarına gitmiş olabilirler. Öte yandan, etnik kökenlerinin sarih olmayışı onların destanlarda söylendiği gibi eski Hun

---

[113] Györffy, "A Székelyek eredete", s.23.

[114] Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.126.

[115] İlk olarak 1116'daki Çeklerle bir çatışma münasebetiyle Peçeneklerle birlikte yardımcı kuvvet olarak adları geçer (Györffy, "A Székelyek eredete", s.13).

[116] Bugünkü yurtları doğuda olsa da, tıpkı Kabarlar gibi onları da batı hudutlarında görüyoruz (Györffy, "A Székelyek eredete", s.15). Onların geri döndükleri gibi ihtimaller kurmaya gerek yok. Muhtemelen bulundukları yerlerde diğer Macarlara karışmışlardır ama doğu hududuna yerleşmiş olanlar esas Macar kitlesinden uzak olduklarından kimlik bilinçlerini korumuşlardır.

[117] İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.60-61, 64.

[118] Ögel, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", s.469-484.

ve Avar kalıntılarının da katıldığı, Macarlarla karışım sonucu Karpat Havzası'nda türemiş bir halk oldukları fikri de öne sürülür[119].

Erken Dönem Siyasi Tarihi

Şimdi en başa dönüp bir siyasi tarih kurgusu yapmalıyız. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere, 463 yılı civarında Avrupa'ya gelen Oğur birliğinin küçük yarısı olan Ak Oğurlar Avar baskısıyla batıya göçerken, Don Havzası'na yerleşen Kara veya On Oğurlar 558 civarında gelen Avar hâkimiyetini kabullendiler. 570'lerde artık Göktürkler onların hâkimidir. 630'lerde ise Göktürk hâkimiyetinden çıkan Kafkas Bulgarlarının kurduğu Büyük Bulgar Devleti aslında bir Onoğur-Bulgar birliği olarak gelişmiştir. Kısa süren bu devletin ardından bölge 670'larda Hazar egemenliğine girer ve X. yüzyıl ortasına kadar öylece kalır. Böylece hep bağlı olarak yaşayan, savaşlarla işi olmayan ve sadece ticaretle uğraşan Onoğurların sayısı hızla artar. Kaynaklar istisnasız onların kalabalık olduğundan bahseder[120]. IX. yüzyılda artık iyice kalabalıklaşan ve Don Havzası'ndaki yurtlarına sığmayan Onoğurlar yavaş yavaş etrafa açılmaya başlarlar. İtil Bulgar'ın ortaya çıkışını bu çerçevede görmeliyiz. Burada Hazar'a karşı yükselen bir muhalefet de göze çarpıyor ki, İtil Bulgar Hanı Almuş'un Hazarlara yönelik "Bizi esaret altına sokan Yahudilere karşı..."[121] nevinden ifadeleri geçmişte bu tür sıkıntıların yaşandığını gösterir.

İlk Macar haberlerini veren İbn Rüsteh ise Hazarların Macarlardan ve etraftaki diğer kavimlerden korktukları için araya hendekler kazdıklarını söyler[122]. Böyle geniş bir sahada o zamanın şartları içinde hendekten kasıt kalelerin etrafındaki istihkâmlar olabilir. Gerçekten de, Don Nehri'nin doğu sahilinde olup, açıkça batı cihetini gözetlemek üzere kurulmuş bir karakol kent olan Şarkel'in etrafında böyle hendekler göze çarpmaktadır[123]. Bizzat bu kentin kuruluşunun Macarlar sebebiyle olduğuna dair iddialar yaygın olmakla birlikte,[124] hem Şar-

---

119 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.85; Györffy, "A Székelyek eredete", s.25.

120 İlk iki Macar yıllığı bunu açık söyler: Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.17, 25; Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.689. Moğol istilası arifesinde eski yurda yolculuk yapan rahip Julianus'tan bahseden mektup (Dienes, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans", s.237) ve Macarlar hakkındaki ilk haberleri verenlerden Regino da aynı şeyi vurgular (Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s.70). Macarları cephede tanıyan Bizans imparatoru Bilge Leo'nun dikkatini de bu sayı fazlası çekmiştir (*The Taktika of Leo VI*, s.455).

121 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.47

122 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.38.

123 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.389.

124 Tartışmaları Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.16-17, verir.

kel'in Onoğur/Macarların yükseliş zamanından çok önce kurulmuş olması, hem de o dönemlerde Hazar hâkimiyetinin Don ötesindeki Slavları kapsaması, dolayısıyla da Macarların Hazar egemenliğinde bulunuyor olmasının gerekliliği gibi sebeplerle, bu görüşe katılmak zordur. Asıl sebep ise İskandinavya'dan gelen Ruslar olarak gözüküyor[125].

Nitekim Hazarlar bir taraftan Şarkel'i onarırlarken, bir taraftan da batıya doğru bir intikam seferi başlatırlar. Bu görevi batıya gidip gelme konusunda son zamanlarda tecrübe kazanmaya başlayan Onoğur savaşçılarının üstlendiğini tahmin etmek zor değil. Muhtemelen 837 içinde Dnyeper üzerinden İstanbul'a gelen İsveçli Rus elçiler (ki, krallarına kağan derler) aynı yoldan dönemezler ve ülkelerine dönmek için ta Almanya'dan dolaşmaları gerekir. Franklara gönderilen bir Bizans elçiliğine takılırlar ve 838 senesinde Franklarca tutuklanıp sorgulandıklarında, durumu Bizans elçisi açıklar ve "vahşi kabileler yollarını kapattıkları için memleketlerine dönemediklerini" söylerler[126]. Nitekim yukarıda alıntıladığımız Simeon Logothetes'in haberinde görüldüğü üzere, Onoğurlar daha da ileri gitmiş, o yıllardaki ileri harekâtlarıyla Balkan işlerine dâhil olmuşlardır[127].

Logothetes'teki kaydın daha önce Avar okunan bir kelimenin Oğur/Onoğur'a tashihi olduğunu düşünürsek, kimi bilginlerce Onoğur (Ungri) adıyla kaydedilen halkın Batı'da ilk görünüşü 862 senesindedir. Hemen yukarıda alıntılanan Frank eseri Bertin Yıllıkları'na göre, "ayrıca o zamana kadar bu halkların bilmediği Onoğur adlı düşmanlar onun (Frank imparatoru Louis) mülkünü yağmaladılar"[128]. Bu harekâtın Bizans kışkırtmalı bir Kuzey operasyonunun bir parçası, belki uzantısı olduğu yönünde fikirler vardır. Şöyle ki, 860'da Ruslar Dnyeper üzerinden gelerek İstanbul'a büyük bir baskın verirler. Ünlü misyoner Selanikli Konstantinos Kiril ise hemen o güz gemiye binerek Kırım üzerinden Hazar'a doğru yola çıkar ve bahara menzile ulaşır. Maksadı Hazarları vaftiz etmektir. Yolda, Don boylarında da Macar kralıyla karşılaşıp sohbet ederler. Sonuçta ne Macar kralını, ne de (aslında Musevi olan) Hazar hükümdarını vaftiz edebilir.

---

[125] Bir taarruz ile yıkıldıktan sonra 830'ların sonlarında sözde bir Bizans yardımı ile yeniden yapılan Şarkel'le ilgili geniş tartışmalar şu makalede yapılmıştır: Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.69-108.

[126] *The Annals of St-Bertin*, s.9.

[127] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.135, Onoğur/Macarların Balkanlardaki yenilgisinin onları askeri olarak zayıflattığı, bu yüzden Hazar egemenliğine girdikleri fikrindedir. Fakat hadiselerin seyrinden Hazar egemenliği için böyle bir başlangıç koymamıza gerek bulunmuyor. O yıllarda Onoğurların batıya açılması, Hazarların da şimdiki Ukrayna arazisinde bulunan Slav kabilelerini haraca bağlamaları, bunların birlikte hareket ettiklerini, Onoğurların aynen Konstantinos'un söylediği gibi, Hazarların müttefiki olduklarını göstermektedir.

[128] The Annals of St-Bertin, s.102.

Kaynağımız olan Konstantinos Kiril'in Hayatı bu elçiliğin siyasi veçheleriyle ilgili hiçbir şey söylemeyip, ihlâslı bir dini faaliyet olarak sunuyor. Başka yerlerden gördüğümüz iki hadiseyi bu seyahatin ardına koymak ilginç sonuçlara yol açabilir. Bir taraftan, kazı çalışmalarının gösterdiği üzere, Baltık Havzası'ndaki ilk Vareng Rus yerleşimleri 863'ten başlayarak yakılıp yıkılıyor,[129] bir taraftan da 862'de Macar atlılarının Dnyeper'i geçtiklerini, Bizans müttefiki olan Moravyalıların arazisine hiç dokunmaksızın, daha doğrusu açıkça hükümdarları Rastislav'ın davetiyle gelerek daha ötedeki Franklara saldırdıklarını görüyoruz. Bulgarlar ve Franklar müttefiktir; Bizans ise şimdiki Slovakların ataların olan Moravyalılarla bağlaşıktır. İstanbul'a Rus saldırıları dengeyi hayli bozar; acil müdahale olarak Hazar ve Macarlar Bizans'ın düşmanları üzerine salınır. Şimdiki Novgorod etrafından gelen Rusların Dnyeper Havzası'ndaki Hazar haraçgüzarı Slav kabilelerinden haracı kendilerine istemeleri[130] açıkça kağanı kızdırmıştır ve 20 küsur yıl önce yarım kalan işi tamamlamak üzere Hazar ve Macar orduları batı seferine çıkarlar[131]. Bunun neticesi Bizans açısından çok yönlü ve temelli kazanımlar içermiştir. Uzunca bir süre Rus deniz akınlarının önü kesilirken, Bizans, Moravya ve Macar saldırıları karşısında sıkışan ve Franklardan yardım alamayan Bulgarlar, 864 senesinde Bizans elinden Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmışlardır[132].

881 senesinde de Macarları batı işlerine müdahil görüyoruz. Muhtemelen 861'deki Hazar elçiliğinin ardından Moravya görevi ile bu müttefik ülkeye giden Konstantinos Kiril'in kardeşi Methodius'un akıl vermesiyle (çünkü ertesi yıl Macar başbuğu Tuna boylarında onunla görüşüyor), Moravya'nın o zamanki kralı Svatopluk Macarları yardıma çağırır. Salzburg Yıllıkları'na göre Macarlar yanlarında Couari (Kabar) savaşçıları olduğu halde, Viyana yakınlarında Franklara saldırmışlardır[133].

---

129 Shepard, "The Origins of Rus", s.53; Franklin - Shephard, *The Emergence of Rus*, s.56-57.

130 Yeni gelen Rusların yerli Slav kabilelerini kışkırtmaları ve Hazar'a verginin reddedilmesi üzerine komutanların duyduğu öfke Rus yıllıklarına yansımıştır. Buradaki ifadelerden Hazarların kararlı ve uzun mesafeli bir sefere niyetlendiklerini görebiliriz. *"Biz onların sadece bir tarafı keskin olan silahlarını, yani kılıçlarını arayıp bulacağız."* Esere göre *"Bu söylediklerinin hepsi daha sonra gerçekleşti çünkü kendi iradesiyle değil, Tanrı'nın emriyle konuşmuştu."* Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.86.

131 Konstantinos Kiril'in siyasi amaçları için bkz. Shapira, "Notes on Early Jewish History", s.127. Baltık havzasına Hazar saldırısı bizim önerimizdir. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar", s.102-103. Konstantinos Kiril'in Macar faaliyeti için ise bkz. Nikolov, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", s.79-92.

132 Dvornik, "The Significance of the Missions of Cyrill and Methodius", s.199.

133 Györffy, "A Kabar kérdés", s.84.

IX. yüzyılda Oğur birliğindeki siyasi dağınıklık bağlı oldukları Hazarların işine gelmemiş gözüküyor, zira doğudan Oğuz tazyikleri neticesinde başka gidecek yeri olmayan Peçenekler, İtil Nehri'ni geçerek Avrupa'ya girmeye başlamışlardır. Yukarıda geçtiği gibi, Konstantinos'ta yer alan haberlere göre, yedi boydan oluşan 'Türklerin' başında eskiden hiç yönetici yoktu, sadece (anlaşılan boy) reisleri vardı. Hazar kağanı bu reisler içinde ilki olan Levedi'yi kahramanlığından ve soyluluğundan ötürü damat edinir. İlk Peçenek saldırısından sonra kağan onu huzuruna çağırır ve 'Türklerin' başına yönetici atamak istediğini söyler. Bu tasarıdan zayıf bağlarla bağlı Oğur birliğini Hazar idaresinde yeknesak bir yapıya dönüştürme, böylece daha güçlü ve dirençli hale getirme gayesi sezilebilir. Ancak Levedi bundan af diler ve yerine Álmos adlı reis veya oğlu Árpád'ın atanmasını önerir. Kağan da bu feragati kabul edip birliğin başına halkın talebi doğrultusunda Árpád geçirilir[134].

Bu haber Macar yıllıklarınca da doğrulanır. Zira Álmos oğlu Árpád hanedandan gelen tek yetkili hükümdar değil, yedi beyden en önemlisi ve önde gelenidir[135]. Sonraki dönemde yedi boy içinde Macarların öne çıkmasından hareketle, Árpád'ın Macar boyunun beyi olduğunu tahmin edebiliriz. Zira genellikle hanedanı çıkartan boyun ismi diğerleri üzerinde yayılır. Öte yandan, yukarıda değindiğimiz gibi, Hazar etkisine bağlamak zorunda olmadığımız bir ikili idare düzeni vardır. Macarların Don Nehri boylarındaki hallerinden haber veren İslam kaynaklarına göre, birisi "künde" sanına sahip kutsal yönetici, diğeri "cula" sanına sahip fiili yönetici, başkomutan olmak üzere, iki yöneticileri vardı[136]. Aslında, tıpkı Hazar'da olduğu gibi, bu haberleri abartmamak ve iki yöneticinin olmasını yadırgamamak lazımdır. Büyük ihtimalle Oğur birliğinin geleneksel yöneticisi, eşitler arasında birinci adam olan Levedi idi, ancak son zamanlarda Macar boyunun beyi olan Álmos ve özellikle oğlu Árpád kahramanlıkları ile öne çıkmışlardı. Böylece biri ismen, diğeri fiilen güç sahibi olan iki yönetici ortaya çıktı. Tek yöneticisi olmayan toplumda iki taneyi çok görmemek lazım, zira aslında yedi tane yönetici vardı.

---

134 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.171, 173. Vakıa, Macarların o dönem tam bağımsız olup, bu haberde bağımlılığı çağrıştıracak bir ifadenin bulunmadığı, Hazarların onları taltifle yanlarında tutmaya çalıştıkları görüşleri de vardır: Takács, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", s.502. Levedi'nin 800, Álmos'un 820 senesi civarında doğduğu hesaplanır. Bu ikincinin oğlu olan Árpád, dolayısıyla yurt tutuş çağında yaşlı ama fazla yaşlı değildi. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.113-115.

135 Bütün faaliyetlerde bu böyledir, ortak hareket edilir ama önde o vardır. Bunun sebebini Kézai açıklar: *"Bu önderler arasında, Turul soyundan, Ügyek oğlu Előd oğlu Álmos oğlu Árpád mülkçe en zengini idi ve daha güçlü takipçileri* (ordası) *vardı."* Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.81.

136 Uzun tartışma için bkz. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.136, 159-173; Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.18-20.

Macarların Göçü ve Karpat Havzası'nın Fethi

Böylece Macarlar batı yollarını ve özellikle Karpat Havzası'nı tanımış oluyorlardı. Onları göçe zorlayan şey ise bu memleketlerin güzelliği değil, doğudan gelen baskılar oldu. Genellikle hadisenin ateşleyicisi olarak 893 senesinde bozkıra saldıran Samanîler gösterilir. Güneyden tazyike uğrayan ve doğudan Karluk, kuzeyden de Kimeklerin hücumuna maruz kalan Oğuzlar batıya doğru kayıp Peçenekleri yerlerinden ederler. Bu son halkın bir kısmı Oğuzlara bağlanırken, önemli kısmı da İtil'den batıya geçiyor[137]. Peçeneklerin Macarları sürmesine dair haberleri yukarıda nakletmiştik.

Batı tarafta ise 893 senesinde Bulgar-Bizans barışı bozulunca, yeni tahta çıkan Bulgar Hükümdarı Simeon çok başarılı savaşlarla Bizans ordularını bozdu. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Bilge Leo Macarlarla ittifakı yeniledi. Tuna'nın öbür tarafında Macarlarla görüşen Bizans elçileri iyi sonuçlarla döndüler ve Bizans donanması yardımıyla nehri geçen Macarlar Simeon'un birliklerini birkaç savaşta yenip Bulgar başkentine kadar ilerlediler. Ardından barış yapıldı[138].

Orta Avrupa işlerine müdahaleye alışmaları ve gelen teklifleri hemen değerlendirmeleri geriyi boş bırakmalarına yol açtı ve sonuçta Macarları beş asırlık yurtlarından etti. Şöyle ki: "Simeon Romalıların imparatoruyla bir kez daha barış yapıp harekette serbest kalınca, Peçeneklere haber gönderdi ve Türklere saldırıp yok etmek için onlarla anlaştı. Ve Türkler bir askeri sefere çıktıklarında, Peçenekler Simeon'la birlikte Türklere karşı yürüdüler ve ailelerini tamamen yok ettiler ve ülkelerini koruyan Türkleri oradan feci şekilde sürdüler. Türkler geri gelip ülkelerini bu şekilde boş ve tamamen tahrip olmuş bulduklarında, yukarıda söylendiği gibi, ırmakların adına göre adlanan bugün yaşadıkları yerlere yerleştiler. Türklerin önceden bulundukları yer içinden geçen nehirlerin adıyla, Etel ve Kouzou, adlanır ve burada şimdi Peçenekler yaşar. Fakat Peçeneklerce sürülen Türkler gelmiş ve şimdi yaşadıkları toprağa yerleşmişlerdir"[139].

Her yıl savaşmaya alışık olan ve büyük ihtimalle Sekel ve Kabarlardan oluşan öncü birliklerinin daha 892 senesinde Erdel'i aldıklarını tahmin ettiğimiz[140]

---

[137] Györffy, "A magyar nép őstörténete", s.582; Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.182.

[138] Györffy, "A magyar nép őstörténete", s.588-589; Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.182-186.

[139] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.177. Bu olayları Frankların *Fulda Yıllıkları* da ayrıntılı verir. *The Annals of Fulda*, s.135-136. Mesudî'nin bahsi de bununla ilgili gözüküyor: "(Valandar'daki Rumlar, yani Tuna Bulgarları) onların müdafaasız kalan yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kadını, çocuğu esir aldılar, sürülerini götürdüler." (Mesudî, *Murûc*, s.93-94; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.53).

[140] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.179-180.

Macarların işbu metinde anlatılan askeri seferi 894 yılında Franklara düzenledikleri saldırıdır. Moravya Kralı Svatopluk ile bağlaşan Macarlar, onların Franklarla mücadelesinde bir kez daha taraf olarak gelecekteki yurtlarına doğru yol aldılar: "Oŋoğur denen Avarlar o zaman Tuna'dan geçtiler ve çok kötü şeyler yaptılar. Erkekleri ve yaşlı kadınları hemen öldürdüler ve sadece genç kadınları arzularını tatmin için yanlarında sığır gibi taşıdılar ve tüm Pannonia'yı bir çöle çevirdiler"[141].

Gelişmelerin ayrıntılarına vakıf olmayan Macar ve Rus yıllıkları bu göçü basitleştirilmiş haliyle verirler. İsimsiz Gesta'ya göre Macarlar direniş görmeksizin Kiev'e gelirler ve nehri buradan geçerler. Şehri alayazarlar, ama Rusların ve müttefikleri Kumanların barış talebi üzerine vazgeçip yollarına devam ederler[142]. Kézai'nin yıllığında ise göç 700'lü yıllarda başlatılır ve Peçenek ve Ak Kuman yurdundan sonra Suzdal üzerinden Rusya ve Kara Kuman ülkesine girilip, oradan Tuna boylarına ulaşıldığı hikâye edilir[143]. Rus ana vakayinamesi Macarlardan 'Kara Ugor' diye bahseder: "Bu Obrlardan (Avarlar) sonra Peçenekler, onlardan sonra da Kara Ugrlar gelerek Oleg zamanında Kiev önünden geçtiler"[144]. (Yıl 898) Günümüzde Ugr Dağları diye adlandırılan dağlar boyunca Kiev'in yanından geçen Ugrlar, Dnyeper'e gelerek sınırda durdular. Onlar da zamanımızdaki Polovetsler (Kumanlar) gibi yürüdüler. Doğudan gelerek Ugr Dağları diye adlandırılan büyük dağlara doğru yönelerek orada yaşayan Ulah ve Slavlarla savaşmaya başladılar"[145]. Rus vakayinamesi Macarların Kiev'e yönelik bir hareketinden dem vurmaz. Ama isimleri Kiev yakınlarında kaldığına göre, yine de arada ciddi bir şeylerin olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Öte yandan, bu yer ismi Oleg zamanındaki, 890'lardaki Macar hareketlenmesiyle ilgili olmak zorunda değil. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, daha önceki Hazar bağlısı veya bağlaşığı olarak gerçekleştirilen harekât öncelikli olarak Kiev çevresini hedef aldığından, bu dağ isminin 830 veya 860'lardan bir Macar karakolunun hatıralarını taşıması belki daha muhtemeldir.

Obalarını kaybeden Macarların geride yapacak bir şeyleri kalmadığından ve 895 senesindeki ikinci bir Peçenek hareketlenmesini karşılayacak güçleri kalmadığından, tekrar batıya döndüler ve Karpat Havzası'na yerleştiler. O günlerde ölen müttefikleri Svatopluk'un oğulları taht kavgasına düşünce, Macarlar

---

[141] *The Annals of Fulda*, s.139.

[142] Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.691.

[143] Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.33, 79.

[144] *Povest Vremennıx Let'*, s.210; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.84.

[145] *Povest Vremennıx Let'*, s.217; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.482.

duruma müdahale ile batıya doğru sarkmaya başladılar. Böylece birkaç yıl içinde Tuna'nın kuzeyi ile Karpatların güneyindeki araziyi ele geçirerek aralarında paylaştılar, yani kalıcı yurt tuttular[146]. Bulgarların o bölgeye müdahale edemeyişi, Peçeneklerin de takibi bırakmaları ve Macarlardan boşalan Karadeniz kuzeyindeki araziye yerleşmeleri sayesinde Macarlar 895'ten itibaren rahat nefes aldılar ve istihkâmlarını bekittiler. Bu arada, doğudaki tehlikenin şuurunda olarak daima biraz daha batıya gitmenin yollarını aradılar. Müttefikleri olan ve günümüz tarihçilerince Macarları Avrupa'ya getirmekle suçlanan Doğu Frankların (Bavyera) hükümdarı Arnulf'un ölümüyle 899 senesinde hemen Tuna'yı geçtiler ve Pannonia düzlüklerini, yani bugünkü Batı Macaristan bölgesini de topraklarına kattılar[147].

Macarların Peçenek ve Bulgarlardan yedikleri darbeler, hatta yendikleri savaşlarda uğradıkları kayıplar düşünüldüğünde gerek eski kaynakların, gerekse günümüz tarihçiliğinin acıklı tasvirleri gerçekçi görülebilir, lakin yurt tutuş sonrasındaki süreç Macarlar açısından durumun pek öyle olmadığını göstermekte. Sivil nüfuslarını koruduklarını gibi, yetişkin erkek nüfusun da büyük bir varlık teşkil ettiğini tahmin edebiliriz. Bu durum yerli ve yabancı kaynaklardaki nüfus fazlalığı vurgusunun boşuna olmadığını gösterir. Eğer 890'lardaki savaşlar büyük kayıplar ve onulmaz yaralarla sonuçlansaydı, Macarları 899'dan itibaren "daha da batı" istikametinde gerekli gereksiz birçok savaşın içinde bulmanız zor olurdu.

Batı Avrupa'daki İstila ve Akınlar

Pannonia'nın işgali eski dost Frankları Macarların en öndeki düşmanı haline getirdi ve ardından kesintisiz savaşlar başladı. Ülkelerinin güneyini kaybeden Moravyalılar da savaşa dâhildi. Ancak 900-903 yılları arasında gerçekleşen savaşlarda Macarlar toprak kaybetmediği gibi, süngüşmeler daha çok Bavyera, Karintiya (Slovenya) ve Moravya'da oluyordu. Macarların geri adım atmaması onları artık Orta Avrupa'nın bir gerçeği haline getirdi ve ittifak ilişkileri gelişmeye başladı. Bu şekilde Macar akıncılarını 904'te Kuzey İtalya'da, 906'da Franklara karşı yardım için gittikleri Çek topraklarında görüyoruz. Sorunu kökten çözmeyi amaçlayan Frankların 907'deki büyük seferi ordularının neredeyse yok edilmesiyle sonuçlanınca, Macarlar daha rahat şekilde Bavyera'ya düzenli ve yıllık akınlara başladılar[148].

---

[146] Györffy, "A magyar nép őstörténete", s.591-597; Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.333-338. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s.194-201, burada zikredilen çok sayıdaki savaşın tarihlemesiyle ilgili tartışmaları tartışır.

[147] Györffy, "A magyar nép őstörténete", s.601.

Macarların yenilmezliği ve Almanya arazisindeki rahatlığı akınları o kadar sıradanlaştırdı ki, sadece 914 senesinde bir saldırı olmadığını görüyoruz. Bu tarihten sonra Alman yöneticilerin kendi aralarındaki mücadelelerde müdahil taraf olarak yine yıllık hücumlarını sürdürdüler. Genellikle Kuzey İtalya'dan geçerek Batı Avrupa'ya da sarkmaya başladılar. Örneğin 924'te müttefikleri olan Kuzey İtalya Kralı Berengar'ın kışkırtmasıyla Burgondiya'da idiler[149]. Alınan arazisinde 40 yıldan fazla savaştıktan sonra ilk yenilgilerini 933'te Merseburg'da aldılar. Bu savaşları ganimet amaçlı olarak görmeliyiz ki, hiçbir fetih veya fetih amacı yoktur. Pek çok seferde de ücretli asker olarak çeşitli Alman yöneticilerin saflarında bulunmuşlardır.

Ancak Merseburg yenilgisinin ardından dikkatlerini güneye çevirmeleri, aynı sene bu kez onları eski dost Bizans ile hasım kıldı. Macarların Balkan topraklarına göz dikmeleri Bulgarları da endişelendirince, bölge jeokültüründeki alışkanlıkların tersine Bizans ve Bulgarlar ittifaka girdi; Macarlar da buna Peçenekleri yanlarına alarak cevap verdiler. Ordularında çok sayıda Müslüman askerin de bulunduğu anlaşılıyor ki, Mesûdî bunun haberini yukarıda alıntıladığımız dört 'Türk' kavminin, yani Becni, Başkurt, Peçenek ve نکرده halklarının Valandar'daki Rumlara, Hıristiyanlaşanlara galebesiyle biten bir savaş olarak anlatır[150]. Bu savaşın kalıcı bir etki yaptığı anlaşılıyor ki, Macarlar 943 senesinde de eski gücünü yavaş yavaş kaybeden Bulgarları hiç umursamayarak topraklarından geçip Trakya'daki Bizans mülküne saldırdılar.

Merseburg yenilgisi sonrasında Bavyeralılarla barış yapan Macarlar, bu barışı daha batıdaki topraklara saldırı için kullandılar. İzin alarak Bavyera'dan rahatça geçip 935'te Burgondiya'ya saldırdılar; 937'de Okyanus kıyılarına kadar bütün Fransa arazisini yağmaladılar. Dönüş yolunda ise başka bir dost bölge olan Kuzey İtalya'dan geçip, güneye sarktılar ve Napoli etrafını talan ettiler[151].

Macarların en uzak menzilli seferleri İspanya'ya olandır. 942'de Kuzey İtalya Kralı Hugo'nun önerisiyle İspanya'ya girdiler ve Endülüs arazisine ulaştılar. Fakat Müslüman birlikler karşısında başarısız oldular ve ellerine bir şey geçmedi. Bu başarısız seferin öfkesiyle Hugo'nun verdiği rehberi öldürdüler ve eli boş döndüler. Bu sefer haliyle İslam kaynaklarına yansımıştır. Özellikle İbn Hayyan'da bu ayrıntılar bulunur[152].

---

[148] Györffy, "A kalandozások kora", s.656-661.

[149] Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.13.

[150] Mesudî, *Murûc*, s.93-94; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.53.

[151] Györffy, "A kalandozások kora", s.672-673; Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.14.

[152] Györffy, "A kalandozások kora", s.675-676.

Macarların başka cephelerde meşguliyeti Alman bölgelerini, özellikle de Bavyera'yı uzun süre rahat bıraksa da, ilişkilerin bozulması çok zaman almadı. 948'den itibaren Macar birliklerini yine Bavyera içlerinde görüyoruz. Rahat ve güven içindeki Almanlar artık Macarlardan çekinmediği gibi, genellikle yanlarında tuttukları Çeklere de saldırdılar. Çek talebi üzerine yardıma giden Macar ordusu 950 senesinde Bavyera ordusuna yok edici bir yenilgi tattırdı. Yenilgi o kadar acıydı ki, Almanlar hemen intikam için fırsat kolladılar ve ertesi yıl Macar birlikleri Fransa'da iken doğrudan Macaristan'a saldırdılar. Haberi alıp geri dönen Macar ordusu da İtalya'nın kuzeyinde Bavyeralıların pususuna düştü. Fakat o sene Alman hersekleri İmparator Otto'ya ayaklanınca ki, imparatorun oğlu Liudolf ayaklanmanın başıydı, iç kargaşadan etkilenen ve isyanlarla uğraşan Bavyeralılar da taarruzlarını daha ileri götüremediler[153].

Macarların birkaç yılı toparlanmakla geçirmek istedikleri anlaşılıyor. Ancak Frank İmparatorluğu'ndaki iç savaş ve kargaşanın gittikçe artması, savaşı pazar olarak gören Macarlar için Alman topraklarının cazibesini artırdı. Hatta Alman arazisini rahatça geçip, çok sevdikleri anlaşılan Fransa arazisini yağmayı bile sürdürdüler. Bavyera Dükü II. Arnulf'un da Otto'ya isyana katılması Macarların işini kolaylaştırdı. Otto kendi memleketi Saksonya'da bile isyanlarla uğraşıp her şeyini kaybetmek üzere iken, Macar saldırılarının psikolojik etkisi durumu tersine çevirdi. Esasında Saksonya değil, isyancı düklerin ülkeleri saldırıya uğrarken, Otto Macarları onların davet ettiği haberini yaydı. Bu durum halkın tepkisini çekti ve yavaş yavaş kamuoyu Otto'nun tarafına geçmeye başladı. 954 senesi içinde Bavyera dışında isyanlar tamamen söndürüldü. Ancak her iki tarafı da düşman görüp rastgele saldıran ve bir ayarlama yapamayan Macarlar, 955 senesinde Almanya'da bütün her şey oturduktan sonra istilaya kalkınca yüzyılın en büyük hatasını yaptılar. Augsburg kentinin kuşatıldığı haberini alan Otto, bir önceki yıl isyan eden dükler yanında olduğu halde birleşik bir Alman ordusu ile yetişti. Çekler de yanındaydı. Kentin batısında, Lech Nehri kenarında gerçekleşen savaşta Macarlar ağır bir yenilgiye uğradılar ve dağıldılar. Süren takipte başta en önemli iki komutanları Lél ve Bulcsú olarak pek çok Macar büyüğü ve ordunun tamamına yakını hayatını kaybetti[154].

955 senesi Avrupa ortaçağının en önemli dönüm noktalarından birini teşkil eder. Önceden Saksonya dükü olarak dört dükten biri ve eşitler arasında birinci-

---

[153] Györffy, "A kalandozások kora", s.685-686.

[154] Györffy, "A kalandozások kora", s.687-691; Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.14-15. Bu haberi çok sayıda Alman yıllığı verir, Macar yıllıkları da ayrıntılı şekilde anlatır. Kézai'ye göre yakında bulunan ve durumu öğrenen bir Macar ordusu intikam için Otto'nun ordusunun ayrılan bir koluna saldırmış ve 8.000 kadar Alman askerini boğazlamış, bu arada ünlü Fulda manastırı da dâhil pek çok yeri yağmalamıştır (Simon of *Kéza*, *The Deeds of the Hungarians*, s.95).

si olarak Alman kralı sarını taşıyan Otto, bu zaferden sonra Kuzey İtalya'yı da topraklarına kattı ve gücünü pekiştirdikten sonra Papa tarafından Roma-Germen imparatoru olarak taçlandı. Almanya imparatorluk tacı altında birleştikten sonra da Batı Avrupa bir daha doğudan istilaya uğramadı. Yüz yıla yaklaşan Macar istilalarının son bulması bu bakımdan çok önemlidir. Macarlar açısından ise bu yenilgi tastamam bir tarz değişikliğini getirdi. Öncelikle artık Alman cephesinde savaşmaya korkuyorlardı. Kézai bu korkuyu itiraf eder[155]. Savaşçı hükümdar Fajsz nasıl olduğunu bilmediğimiz bir şekilde tahtı kaybetti ve yerine daha siyasi davranan Taksony geldi. Bir taraftan doğudan gelen yeni göçlere kapılarını açıp, Peçenek ve İtil Bulgar'dan gelenleri sınır muhafızları olarak yerleştirirken ve özellikle Augsburg'da esas kaybı veren batı bölgelerinin nüfusunu tahkim etmeye çalışırken, bir taraftan da Hıristiyanlığı tanımaya yönelik girişimler arttı[156].

Hıristiyanlığa ve Yerleşikliğe Giden Yol

Hıristiyanlığın Macarlar daha Don boylarında iken aralarında yayıldığını tahmin etmek zor değil[157]. Patria Onoguria'nın varlığından Onoğur bölümünde bahsedilmişti. Yurt tutuştan sonra özellikle Katolikler ile temaslar sıklaştı. Ele geçirdikleri topraklarda henüz vaftiz edilmiş Slav halklar yaşıyordu. Bunlardan evini koruyabilenler kaldı. İlk fetihlerin ülkeyi nüfussuzlaştırdığı anlaşılıyor ki, özellikle Alman arazisine süregiden akınlarında toprağı işlemek üzere esirler getirmeye başladılar. Bunlar ülkedeki Hıristiyan nüfusu iyice artırdı[158]. Bazı Macar büyüklerinin Bizanslıların elinden vaftiz olduğunun haberleri var. Ancak esas eğilim Augsburg yenilgisinden sonra başladı ve batı yönlü oldu. Adeta Macar ordusunun yok edilmesi daha önceki aralıksız akınların telafisi olarak görüldü ve taraflar ödeşmiş olarak yaklaşık kalıcı bir barış dönemine girdi. Özellikle Árpád gibi güçlü bir kişilik olarak tanımlanan Géza (970-997), halkın Hıristiyanlaşmasına sıcak baktı; hatta eski düşmanları Bavyeralılardan misyonerler getirtti. Kendisi de vaftiz olduğunu söyledi ama eski adetleri bırakmadı. Bu yüzden Hıristiyan kabul edilmez[159].

Macaristan'ın kaderini kalıcı olarak belirleyen kimse Géza'nın oğlu Vajk oldu. Babası gibi o da Hıristiyanlığa olumlu bakıyordu. Durumun farkında olan

---

[155] Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s.97.

[156] Toth, "The Christianization of the Magyars", s.37-38; Györffy, "A kalandozások kora", s.708.

[157] Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars", s.38 vd.

[158] Toth, "The Christianization of the Magyars", s.39.

[159] Toth, "The Christianization of the Magyars", s.39-40; Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.25-27.

bir piskoposun aracılığıyla Bavyeralı dindar prenses Gizella ile evlendi ve vaftiz adını Stefan (Macarca István söylenir) olarak aldı. Babası ölünce de 997'de yerine geçti. Ancak durumu kabullenmeyen kuzeni Koppány isyan edip üstüne yürüdü. Bavyera yardımıyla isyan bastırıldı ve Koppány öldürüldü. Ülkesindeki sıkıntıyı gideren Vajk da Papalık ve Roma-Germen İmparatorluğu'nun ortak takdiriyle gönderilen tacı giydi ve Hıristiyan kimliğini resmi olarak da duyurmuş ve pekiştirmiş oldu[160].

Böylece Macarlar medeniyet kökleriyle tüm bağlarını keserek yeni bir dünyaya girmiş oldular. Artık onları Avrasya'nın ve bozkırın değil, Avrupa tarihinin yerli bir parçası olarak görüyoruz. Katolikliğe en sıkı sarılmış ve Avrupa'nın sınır hattında bu dini savunmuş olsalar da, batılı diğer halklar onları hiçbir zaman kendileriyle aynı türden görmediler; öte yandan, Macarlar da doğulu köklerini hiçbir zaman unutmadılar. Medeniyet değiştirmeleri diğer Türk toplulukları gibi milli kimliklerini terk etmeleri anlamına gelmedi.

Diğer bütün Türk toplulukları Doğu Avrupa'nın yerlileri arasında eriyip giderken Macarların neden kimliklerini koruduklarının cevabını ise muhtemelen Slavların bulundukları etnik safha ile bağlantılı düşünmeliyiz. Diğer Türk halkları Slav topluluklarının etnik tutkuları en üst seviyede iken ve yayılma azminde bulunurlarken aralarına girdiler ve hızlı bir şekilde Slavlaştılar. Macarlar geldiğinde ise güney ve batıdaki Slavlarda bu tutku sönmüş, Peleponnes'ten başlayarak onlar artık başka topluluklar arasında erimeye başlamışlardı. Bunu en iyi, VI. yüzyıl sonlarında dağların erişilmez kesimlerine çekilmiş olan İllir (Arnavut) ve Ulahların Balkan yarımadasında yayılmaya başlamalarında görüyoruz. O kadar ki, Slav kitleleri arasında bambaşka bir dil konuşan Romenlerin ortaya çıkışı da o dönemdedir[161].

Macarlardan sonra gelen Türklerin (Peçenek, Kuman ve Oğuz) erimeleri Ukrayna arazisi haricinde fazla Slavlaşma etmeni taşımaz. Bunlar daha çok Romen ve Macarlar arasında erimişlerdir. Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya bölgelerindeki Türklerin tamamını Anadolu'dan Yörük göçlerine bağlamaktaki zorluklar, aynı zamanda kuzeyden gelip buralara yerleşen Türklerin kimliklerini büyük ölçüde korudukları ve Osmanlı idaresi altında İslamlaşarak Anadolu'daki Türk kimliğiyle paydaş hale geldikleri gerçeğine işaret etmektedir.

---

[160] Berend, *At the Gate of Christandom*, s.19; Toth, "The Christianization of the Magyars", s.41-44; Engel, *The Realm of St. Stephen*, s.27-28. Ülkeyi 1301 yılına kadar Árpád soyundan gelen krallar yönetmiş, tahtın varissiz kalması üzerine de Napolili Norman sülalesi Anjou'lar idareyi ele almışlardır. Macar tarihinin Vajk István sonrası dönemi kısaca Erdal Çoban, "Anahatlarıyla Erken Dönem Macar Ortaçağı", s.172-181, ve Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s.33-78'de okunabilir.

[161] İsimsiz *gesta*ya göre Macarlar bölgeye geldiklerinde burada Slavlar, Bulgarlar ve Ulahlar (Blachii) yaşıyorlardı (Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 692).

Peçenekler

Mualla Uydu Yücel*

Peçeneklerin Anayurtları (Türkistan) ile İtil-Yayık Arasındaki Tarihleri

Doğu Avrupa Türk tarihinin en güçlü kavimlerinden biri olarak tarihteki yerlerini alan ve bu coğrafyadaki yer adlarında isimlerini zamanımıza kadar muhafaza eden Peçenekler, çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılmışlardır. Yunanca: "Πατζινάκοι, Πετσενέγοι, Πατζιναχίται: Patzinak, Pecenaci, Pacinacae, Pezengi", Latince: "Pacinacae, Bisseni, Bizzenus", Rusça: "Печенег"; Bulgarca "Печенеги veya Печенези"; Sırpça: "Печенези"; Hırvatça: "Pečenezi"; Macarca: "Besenyő (k), (Beşenyö), Besseneyö, Besseneıs, Besenev, Besseneu, Bisseni"; Ermenice "Badzinag"[1] Çince "Pei Ju 北 褥, Pei Chen 北 振, Pei Nou北 耨"[2] ve Arapça "البَجَانَاك , بجناك"[3].

Türk kaynakları içerisinde Peçeneklere ait ilk bilgilere Göktürk Abideleri'nde rastlanmaktadır. 732 yılında dikilen Göktürk Abideleri'nde (Köl Tigin Yazıtı, Doğu 39-41) "/k²ŋr²s²/Käŋgäräs: Kenger, Kengeris" adı altında verilmişlerdir[4]. Diğer Türk kaynağımız ise Kaşgârlı Mahmud'un Divan-ü Lugât-it Türk adlı muhteşem eseridir. Kaşgarlı, Peçenekleri hem Türk olarak gösterip "Becenek

---

* İstanbul Üniversitesi.

1 *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: H.D.Andresyan, , Ankara 2000, s. 91; Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 24-26.

2 *T'ung Tien*, Beijing 2003, s. 5464; *Sui Shu*, Beijing 1997, s.1879; *Pei Shi*, Beijing 1997, s. 3303; *Ts'e Fu Yüan Kuei*, Beijing 1997, s. 22253; *T'ung Chih*, Shang-hai 1935, s. 3223; *Wen Hsien T'ung K'ao*, Beijing 2006. s. 2725.

3 Uli Schamilogli, "The Name of The Pechenegs in ıbn Hayyan's Al-MUQTABAS", *Jurnal of Turkish Studies*, C.8, 1984, s. 216.

4 M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1978, s. 73.

ve Peçenek "البجناك ve بجناك" şeklinde yazmış hem de 22 Oğuz boyundan on dokuzuncusu olarak kaydetmiştir[5]. Kaşgarlı Mahmut ayrıca damgalarının şeklini de vererek, Peçenekleri Bizans ülkesine en yakın boy olarak göstermiş[6] ve dillerinin Bulgar ve Suvar Türkçesi ile aynı olduğunu ifade etmiştir[7].

Peçeneklerin Kangar Federasyonu içerisinde bulundukları düşüncesi de ilim âleminde Konstantinos Porphyrogennetos (948-952)'un kaydı üzerine tartışmaya açılmıştır. Konstantinos eseri De Administronda İmperio'da Peçeneklere başkanlık eden üç idareci boyu "Κάγγαρ, Kangar"[8] adı altında vermiştir[9].

XIII. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşideddin'in Cami üt-Tevarih (جامع التواريخ) adlı eserinde de Peçenekler " بيجنه ahfadı arasında gösterilmiş ve "iyi çalışan" anlamında açıklanmıştır. Yine damgası verilerek " >|" ongunu yani kutsal hayvanı "Sunkur" olarak gösterilmiştir[10].

Yazıcıoğlu Ali, Tevârih-i Ali Osman adlı eserinde bu kabile adını aynen Reşideddin gibi "Biçene (بيجنه)" yazdıktan sonra bunun "eyü dürüşçü" manasına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca damgasının şeklini vererek ongununun "Sunkur" olduğunu açıklamıştır[11].

Ebülgazi Bahadır Han da bu ismi "Becene" olarak zikretmiş ve ona "yapıcı" manasını vermiştir. Ayrıca damgasını "S" şeklinde vererek ongununun "Ala Şahin (Ala Toğnak)" olduğunu kaydetmiştir[12].

Peçenek isminin anlamına gelince; Gerek Macar âlim Z. Gombocz,[13] gerek Alman Türkolog W. Bang bu ismin 'Bacanak'tan geldiğini kabul ederek[14] Peçenek adının ilk başlarda "Beçenek" şeklinde iken daha sonraları ortadaki "ç" har-

---

5 Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ü Lugât-it Türk I*, (*DLT*), Besim Atalay Neşri, I-III, Ankara 1939-1945, s. 57.

6 *DLT*, I, s. 30.

7 *DLT*, I, s. 488.

8 Kangarlar hakkında detaylı bilgi için bk.Moravcik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958, II, s. 144-145; K. H. Menges, "Etymological Notes on Some Päçänäg Names", *Byzantion* 17, 1944-1945, s. 270-271.

9 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 171; Kaynaklarda çeşitli şekillerde verilen Kangarlar zamanla Kanglı ismiyle anılmışlardır ki Kanglıların menşeleri konusunda dört görüş öne çıkmaktadır. 1. K'ang-Chü (Kangçü)'den geldikleri; 2. Peçeneklerden geldikleri; 3. Kıpçaklardan geldikleri; 4. Kao-Ch'e (Kao-çı)'lerden geldikleri. Biz bu konuda S. M. Ahincanov'un da belirttiği üzere Kanglı kelimesini Oğuz-Peçenek ve Kıpçak kabilelerinin kaynaşması ile ortaya çıkan yeni bir etnik oluşum olarak görmekteyiz. S. M. Ahincanov, *Kıpçaki*, Çev. K. Yıldırım, İstanbul 2009, s. 237.

10 F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1992, s. 170.

11 Sümer, *Oğuzlar*, s.171.

12 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Haz. M. Ergin, s. 50; N. Uğurlu-O. E. Vardar, *Türklerin Seçeresi, Ebu'l Gazi Bahadır Han*, İstanbul 2011, s. 78.

13 Z.Gombocz, "Uber den Volksname "besenyö", *Turan*, S. 4, 1918, s. 210.

14 W.Bang, "Über den Volksnamen Besenyö", *Turan*, S. 3, s. 436-7.

finin tesiri ile baştaki "b" harfinin "p"ye dönüştüğünü ve böylece değişmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gy. Németh[15], A. N. Kurat[16] ve O. Pritsak[17] da bu görüşü desteklemişlerdir.

Peçeneklerin Emba-Yayık ve İtil boylarına gelmeden önceki tarihleri hakkında maalesef elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. İlim adamları Peçeneklerin bir Türk kavmi oldukları düşüncesinden hareketle bütün Türklerin anayurdu olarak kabul edilen Türkistan coğrafyasında Aral'dan-Hazar Denizi'nin batısına kadar uzanan sahada varlıklarını sürdürdüklerini düşünmektedirler. Peçeneklerin anayurtlarının yerini kesin olarak tespit edebilmemiz mümkün olmasa da bir kısmının bir zamanlar İli Havzası ile Issık Göl civarında yaşadıkları tahmin edilmektedir. Yine onomastik araştırmalar Sır-Derya (Seyhun)'nın aşağı ve orta akımları da dâhil olmak üzere Aral Gölü'nün kuzeyinde de yaşadıklarına dair ipuçları vermektedirler. VIII. yüzyılda İli havalisinde yaşarlarken Türgişler[18] ile Moğolistan'da Orhun Irmağı çevresinde kurulan Göktürkler ve bu devletin yıkılmasından sonra da Karluklar ile siyasi münasebetler kurmuşlar ve özellikle Karluklardan gördükleri baskılar sonucu batıya gitmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Göktürkler döneminde Seyhun Nehri kıyılarında yaşayan Kengeresler ise, Kanglılar ve Keng-külüler memleketi olarak bilinip Peçeneklerin ataları olarak zikredilmişlerdir[19]. Bununla birlikte Peçeneklerin, Göktürk Kağanlığı'na bağlı Türk boylarından biri oldukları görüşü de ileri sürülmüştür[20]. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Göktürk Abideleri'nde adı geçen Kengereslerin, Peçenekler olduğu ve batıya göç edişlerine kadar Kanglı ya da Kangar (Kanger) adıyla anıldıkları görüşü ilim âlemince kabul edilen umumî bir görüştür. Çin kaynaklarında K'ang Chüler olarak geçen Kanglılar, MÖ 73-46 yılında Çin'e karşı Hunları destekleyerek onların yanında yer almışlardır. Ancak Göktürk Devleti'nin kurulmasından sonra bir kısmı Balkaş-Aral arasında yayılarak güneye Soğdiyana-Toharistan topraklarına inerlerken diğer bir kısmı da

---

15 Németh, *A honofoglató magyarság kialakulása, Második bövített es átdolgozott kiadás, közzéteszi Berta Á*, Budapest 1991, s. 85.

16 Kurat, *Peçenek Türkleri*, İstanbul 1937, s. 26.

17 O. Pritsak, "The Peçeneges: A Case of Social and Economic transformation", *AEMAe 1*, 1975, s. 5.

18 Bazı tarihçiler, Peçeneklerin bu sıralar, Türgişlere bağlı bir boy oldukları veya On-okların (Türgişlerin) bir kısmını teşkil etmek üzere Isık Göl-Balkaş arasında yaşamış olabilecekleri ihtimali üzerinde durmuşlardır. Kurat, *Peçenekler*, s. 30; Sümer, *Oğuzlar*, s. 21; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 179.

19 G. Vörös, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. II, 2002, s. 697.

20 Bu görüşü ortaya atan Marquart'tır. Ancak onun bu görüşü ilim âlemince çok da fazla kabul görmemiştir. J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s. 10; J.Marquart, *Ueber das Volsktum der Komanen*, Berlin 1914, s. 35.

Balkaş'ın kuzeyinden önce Balkaş-Hazar arasındaki Alan topraklarına daha sonra da İtil-Yayık bölgesine göç etmişlerdir. Ardından birkaç kola ayrılıp Don Havzası'na, Sâsânî sınırına ve Batı topraklarına gitmişlerdir[21].

744'de Göktürk Devletinin yıkılması ile kadim Türkistan topraklarında iktidar el değiştirmiş ve Göktürkler yerlerini Uygurlara özellikle de Oğuzları kuzeybatı Moğolistan'daki yurtlarından atan ve bir zamanlar müttefikleri olan Karluklara bırakmışlardır. Oğuzlar Aral Gölü ve Aşağı Sır-Derya yakınlarındaki bozkırlara yerleşerek Peçeneklerin komşuları olmuşlardır ki bu durum Peçenek tarihinin bundan sonraki seyrine de tesir etmiştir.[22] Şöyle ki, Araplar ile Çinliler arasında bugünkü Kırgızistan'ın Talas şehri yakınlarında meydana gelen Talas Meydan Muharebesi'nde Karluklar, Araplarla birlikte hareket ederek, Çin'i ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaştan sonra Talas'ta yaşayan boylar Karlukların ya hâkimiyetlerini tanımak zorunda kalmışlar ya da bu toprakları terk etmişlerdir ki bu boylar arasında Peçenekler de yer almışlardır. Hayvancılığa bağlı bir hayat tarzı yaşayan Türk boyları arasında Çu ve Talas arazilerindeki meralara sahip olmak için yapılan savaşlar birbiri ardınca devam etmiştir. Karluklar muhtemelen Oğuzların bir kısmını teşkil eden Uzların birçoğunun Sır Derya yönünde ilerlemelerine ve yurtlarını terk etmelerine de sebep olmuşlardır. Bu zorunlu terk Uzların önlerindeki Peçeneklerin yeniden yer değiştirmelerine ve batıya doğru yönelmelerine sebep olmuştur. X. asır İslâm tarihçilerinden Mesudî, "El-Tenbîh ve'l-işrâf" adlı eserinde Peçeneklerin düşmanları arasında Uz (Guz), Karluk ve Kimekleri göstermektedir[23]. Bu durum bize Talas boylarında meydana gelen gerek siyasî gerekse iktisadî mücadelelerin Peçeneklerin Emba ve Yayık Nehri kıyılarına gelerek buraları yurt tutmalarında çok önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Peçeneklerin ne zaman İtil ile Yayık arasındaki bölgeye gelip yerleştikleri henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Eserini 948 veya 952 yılları arasında yazdığı düşünülen Bizans İmparatoru Kontantinos'a göre Peçenekler, muhtemelen Karadeniz civarında kendisinin iktidarından 50-55 yıl önce yani 893'lerde görünmüşlerdir[24]. Bu tarih Peçeneklerin Macarları Etel-küzü'de tarumar ediş tarihleri ile tam örtüşmemektedir. Galiba onlar Dinyeper'in doğusuna önceden

---

[21] Z. V. Togan *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 404-405, n. 72'de Soğdların kendilerini "kang" veya "keng" adıyla andıklarına dair hiçbir kaydın mevcut olmadığını söyleyerek bu adın hep Türk kavimlerinin adı olarak göründüğünü ifade etmiştir.

[22] Pritsak, "The Peçeneges...", s. 8.

[23] R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 57.

[24] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, Greek Text. Ed. Gy. Moravcik, Eng. Trans. J. R. H. Jenkins, Washington DC, 1967, s. 167.

gelmişlerdir. Rahip Regino'ya göre de Peçenekler Karadeniz'in kuzeyine 889'da gelmişlerdir[25]. Bu bilgilere rağmen yine de onların buraya daha erken bir zamanda geldiklerini söyleyebilecek bir durumda değiliz[26]. Bu arada Peçeneklerin İtil Nehri'nin doğusunda yaşadıklarını, çok net olmamakla birlikte bu yıllarda İtil'i henüz geçmediklerini ilk aktaran İslâm coğrafyacısı İbn Hurdâdbih'in 846-886 yılları arasında kaleme aldığı "El-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı eseridir[27]. Neticede Peçeneklerin VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyıl başlarında Yayık civarına gittiklerini ve Yayık'ın kuzeyine kadar yayıldıklarını söyleyebiliriz[28].

Peçenekler Emba, Yayık ve İtil sahasında bulunduklarında Kıpçaklarla, Hazarlarla, Uzlarla, İtil Bulgarları ve Burtaslarla siyasi münasebetler kurmuşlardır.

Peçeneklerin erken dönem tarihlerine baktığımızda, komşuluk münasebeti kurdukları ve aynı coğrafyada yaşadıkları Türk kavimleri arasında ilk sırada Kuman-Kıpçaklar ile Oğuzlar gelmektedir. VIII. yüzyılda Beçenekler (be-capag) Balkaş ile Sır Derya arasında yaşıyorlar ve kuzeyden bugünkü Kazakistan coğrafyasında aralarında Kıpçakların da bulunduğu diğer kabilelerle sınır komşuluğu yapıyorlardı[29]. Nitekim İslâm kaynaklarında da Peçeneklerle-Kıpçakların komşu oldukları ve topraklarının birbirlerine yakın olduğu belirtilmektedir[30]. Yazarı bilinmeyen ancak X. asır İslâm kaynakları arasında çok önemli bir yere sahip olan "Hududu'l Âlem" adlı eserde Kıpçakların güney sınırlarının Peçeneklerle sınırdaş olduğu kaydedilmiştir[31]. Balkaş Gölü ile Sır Derya Nehri arasında yaşanan bu komşuluk münasebetleri zamanla yerini çetin bir mücadeleye bırakmış ve bu mücadelede kazanan taraf Kıpçaklar olmuştur. Peçenekler başlangıçta Oğuzlar arkasından da Kıpçakların baskıları neticesinde daha batıya çekilmek zorunda kalmışlardır.

Peçenek Kuman-Kıpçak mücadelesini iki bölgede cereyan ettiğini söyleyebiliriz. Birincisi Karadeniz'in kuzeyi, ikincisi Balkanlar'dır.

---

25 *History and Politics in Late Carolingian and Ottoman Europe, The Chronicle Of Regino Of Prüm And Adalbert Of Magdeburg*, Translated and annotated with an introduction, by Simon MacLean, , Manchestar and New York, 2009, s. 204.

26 M.İ. Artomonov, *İstoriya Hazar*, Türk. Çev: A. Batur, İstanbul 200, s. 449.

27 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*..., s.184; Yörükan, bu eseri şu şekilde tercüme etmiştir: "Türk illeri şunlardır: Dokuz Guz ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Bunların sınırı Çin'dir. Diğer iller, Tibet, Karluk, Keymak, Oğuz (Guz), Çıgır (Çiğil), Becânâk, Türkeş, Özkeş, Kıpçak, Kırgız'dır". Y. Z. Yörükan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul 2004, s. 335

28 Ahincanov, *Kıpçaki*, s. 155

29 Ahincanov, *Kıpçaki*, s.66.

30 İbn Hurdadbih, "Kitabü'l-Mesalik ve'l Memalik", *Ortaçağda Türkler*, s. 365.

31 V.Minorskiy, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, Çev: A. Duman-M. Ağarı, İstanbul 2008, s. 55.

Peçeneklerin batıya İtil boyuna doğru itilmeleri ile komşuluk kurdukları diğer bir Türk kavmi ise Hazarlardır. Doğu Avrupa coğrafyasında yedinci yüzyıldan itibaren oldukça güçlü bir devlet kuran Hazarlar'da IX. yüzyıldan itibaren zayıflama emareleri görülmüş ve bu sıralarda Peçenekler İtil boyuna yerleşerek Hazarlarla komşu olmuşlardır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi başta İmparator Konstantinos olmak üzere, Gerdizî ve diğer İslâm kaynaklarında bunların komşuluk münasebetlerinde bulunduklarına dair bilgiler yer almıştır. Bu sırada bölge, kısa bir süre sonra güçlü bir devlet olarak tarihte yerini alacak olan yeni bir devlete ev sahipliği yapmaya hazırlanıyordu. Bu devlet, İskandinavyalı Vareglerin Doğu Slavyan kavimlerini idareleri altına alarak kurmaya çalıştıkları Kiev-Rus Knezliği'nden başkası değildi. Bu knezlik genişleme siyasetine Hazarların hilafına, onların topraklarından başlamıştı. Zira bu sırada Azak Denizi civarı, Kafkaslar ile Hazar Denizi'nin İtil'e yakın kısımları Hazarların idaresi altında bulunuyordu.

Peçenek-Hazar münasebetleri hakkında çok fazla bilgilere sahip olmasak da, Hazarların hem şehirli hem de tüccar bir kavim olarak hayatlarına devam ederlerken, henüz yurtlarından yeni çıkarılmış bir halde kendilerine vatan aramaya çalışan Peçenekleri karşılarında bulduklarını biliyoruz. Peçeneklerin kendilerine yurt olarak seçtikleri toprakların çağın en önemli ticaret yollarına sahip Hazar Devleti'nin topraklarının sınırlarında yer alması Peçenek-Hazar münasebetlerinin başlangıçtan itibaren dostane bir şekilde seyir takip etmesini engellemiştir. İtil'den Harezm'e giden kervan ticaret yolunda Peçenekler gibi savaşçı bir milletin bulunması bu ticareti sekteye uğratmış ve bu durum bölge halkının Peçeneklerden şikâyetçi olmalarına sebep olmuştur. İşte bu tehlikenin etrafında şekillenen Hazar-Peçenek münasebetleri genelde savaşlar şeklinde cereyan etmiştir. Bu savaşların teferruatını bilmesek de, Peçenek baskısından kurtulmak isteyen ve askerî yönden önemli bir güç kaybeden Hazarların, siyasî bir manevra ile müttefik arama yoluna gittiklerini, ilk müttefiklerinin Uzlar, ikincisinin de Macarlar olduğunu biliyoruz.

Hazarlar ile Uzlar arasında 830 civarında gerçekleşen bu birliktelik istenileni vermiş ve Peçenekler daha batıya çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak Peçenekler yine de göç yolları boyunca Hazar topraklarında savaşmayı sürdürmüşlerdir. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu mücadelede yorulan ve yıpranan taraf Hazarlar olmuşlardır. Öyle ki bu yorgunluk ve yıpranma zayıflığa dönüşmüş ve uzun süredir sahibi oldukları İtil'i 969 yılından itibaren sürekli büyüyen Kiev Knezliği'ne kaptırmak zorunda kalmışlardır[32].

---

[32] P. Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev: E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006, s. 28.

Hazarlar, Peçeneklerin de dâhil olduğu düşmanlarına karşı bir taraftan askerî faaliyetlerde bulunmuşlar; diğer taraftan da onlara karşı gayet müstahkem kale-şehirler inşa ettirmişlerdir. P.Golden, Hazarlarda kale-şehir denilince ilk akla gelen Sarkel şehrini, Bizans kaynaklarından Thephones ve Sklitzes'e dayanarak "Peçenek hücumlarına karşı muhkem bir istihkâm" olarak göstermektedir[33]. Ayrıca Sarkel garnizonunda Hazar kağanının hizmetinde Oğuz ve Peçenek kabilelerine ait askerler de görev almışlardır[34].

Hazarlar, yukarıda da belirttiğimiz gibi Peçeneklere karşı ikinci ittifakı Macarlarla yapmışlardır. Ancak bu ortaklıkta ileride Peçenek-Macar münasebetlerinde bahsedeceğimiz gibi tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Öyle ki Hazarlardan ziyade bu ortaklıkta Macarlar çok büyük kayıplara uğramışlardır[35].

Peçenekler, Uzların rahatsızlıkları kendisini iyice hissettirmeye başlayınca mecburen daha batıya göç etmek yani İtil boyunu terk etmek zorunda kalmışlardır. Maalesef bu çıkarılmanın tarihini kat'i olarak tespit edemiyorsak da aşağı yukarı 860 ile 890 tarihleri arasında olduğunu söyleyebiliriz[36]. Ayrıca bu mecburi gidişte özellikle Hazar Devleti'nde IX. yüzyıl başlarında meydana gelen iç savaşın etkili olduğunu da belirtmeliyiz. İsyanlar devletin gücünü oldukça yavaşlatmış ve bu durum Uzların Hazarlar aleyhine dönmelerine sebep olmuştur. Neticede iç karışıklıklar sonucunda ülke Uzların ve Peçeneklerin istilâsına maruz kalmıştır[37].

İslâm kaynaklarında Peçeneklerle Hazarların sınırlarının birbirine yakın olduğundan bahisle, sürekli savaştıklarından ve bu savaşlar neticesinde oldukça fazla esir elde ettiklerinde söz edilmiştir[38]. Nitekim Rus arkeolog ve tarihçi S.

---

33 P. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.83.

34 Artomonov, *Hazar*, s. 407

35 Artomonov, *Hazar*, s. 448.

36 Bu konuda Konstantinos'un eseri referans alındığından iki tarih vermektedir. Birincisi eseri hazırladığı zamandan 50 diğeri de 55 yıl önce çıkarıldıkları şeklindedir. Aslında Konstantinos net olarak bilmediği için şifahi bilgiyi buraya aktarmıştır. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 167. Daha sonra C. Macartney, bu tarihleri Macar tarihiyle ilişkilendirerek, Macarların, Çerkezlerin saldırılarına maruz kaldıkları yıla bağlamaya çalışmıştır. Ancak ileri sürdüğü bu görüş ilim âlemince kabul görmemiştir. C. Macartney, *The Magyars in the IX Century*, Cambridge 1930, s. 108. Arap coğrafyacısı İstahrî'de Peçeneklerin batıya doğru gittiklerini, Bizans ile komşu olduklarını söylemekle beraber tarih vermektedir. Ancak eserini 952'lerde yazdığına göre bu gidişin daha önce olduğu muhakkaktır. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları...*, s. 159; Kurat, *Peçenek*, s.42, P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovetsiy do Naşestviye Tatar, İstora Yujno-Russkiy Stepey IX-XIII vv.*, Kiev 1884, s. 126; S. A. Pletnëva, *Polovtsı*, Moskva 2010, s. 9-11.

37 Artomonov, *Hazar*, s. 421.

38 Mesela İbn Rusteh "Peçenekler'le Hazarlar arasında bozkırlar ve ormanlar arasından geçen on günlük yol vardır. Fakat bu yol muntazam değildir. Peçenekler bu mesafeyi ağaçlıklar ve koruluklar

Pletnëva, bütün bu kaynaklara dayanarak Peçeneklerin İtil'in aşağısına geldiklerinde sınırlarında dört güçlü komşu bulduklarını belirtmekte ve bu komşuları Uz, Kıpçak, Macar ve Hazar olarak vermektedir ki bizde bu görüşü desteklemekteyiz[39].

Peçeneklerin daha sonra münasebette bulundukları ve İslâm kaynaklarına göre sınırdaş oldukları diğer iki kavim ise İtil (Kama) Bulgarları ile Burtaslar idi. Bilindiği üzere Kama ile İtil'in birleştiği yerde bir devlet kuran ve ticarette Hazarlardan sonra en yüksek seviyeye çıkan İtil Bulgarları ile Peçenekler arasında genelde dostça bir münasebet yaşanmıştır[40]. Aynı durum bir Fin veya Türk kavmi olup olmadıkları henüz tespit edilemeyen Burtaslar içinde geçerlidir. Burtas-Peçenek münasebetleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. İbn Rusteh'de bunlar hakkında sadece ülkelerinin geniş olduğu, ormanlıklar arasında oturdukları, Bulgarlar ve Peçeneklere yağma akınları yaptıkları kaydedilmiştir[41].

Aslında Yayık-İtil sahası Peçenekler için tıpkı Hunlar gibi geçici bir yurt vazifesi görmüştür. Peçenekleri bu bölgeden Karadeniz'in kuzeyine gitmeye iten sebepler bilindiği üzere siyasîdir. Zira Samara Nehri'nin yukarısında kuvvetli bir Bulgar Devleti'nin varlığı, güneyde ise Hazar Devleti'nin mevcudiyeti Peçeneklere bu toprakları kendilerine ebedi yurt yapma şansını vermemiştir. Bu yüzden bir taraftan İtil Bulgarları'nın diğer taraftan Hazar Devleti'nin arasında sıkışıp kalan Peçenekler için daha doğuda Uz ve Kuman-Kıpçak tehlikesinin belirmesi komşularıyla özellikle de Hazarlarla bir mücadele içerisine girmek zorunda kalmalarına sebep olmuştur.

Bu arada Peçeneklerin İtil Nehri'ni geçip batıya doğru gittiklerinde sekiz boy olduklarını da ifade etmeliyiz. Bunlar: Ertim (Erdem, başbuğ: Bayça, sonra Yavdı), Çor (başbug: Kügel, sonra Küerçi), Yula (başbuğ: Korkut+an, sonra Kabukşın), Kulbay (Külbey) (başbuğ: İpa, sonra Suru), Karabay (başbuğ: Kadu+m), Tolmaç (Telmaç) (başbuğ: Kortan, sonra Boru), Kaban (Kapan) (başbuğ: Yazı) ve Çoban (başbuğ: Bata+n, sonra Bula)[42]. Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos tarafından nakledilen bu boy adları, herhalde asıllarına çok yakın ol-

---

arasından yürüyerek katederler... Hazarlar her sene Peçenekler üzerine akın yaparlar" derken, Şeşen, (*İslâm Coğrafyacıları*..., s.36); Gerdîzî'nin kayıtlarına göre "Her yıl Hazarlar, Peçenek topraklarına seferler düzenleyip onlardan savaş esirleri getirirlerdi", Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*..., s. 32. Yine Hudud'ül-âlem de "Hazarlar, oradan (Hazar Peçenekleri ülkesinden) İslâm ülkelerine köleler getirirlerdi", Minorskiy, *Hududü'l-Âlem*, s. 121, denilmesi yapılan savaşların bir neticesi olarak algılanmalıdır.

39 Pletnëva, *Polovtsi*, s.13.

40 Pritsak, "The Peçeneges...", s. 27.

41 Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*..., s.37.

42 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 167.

sa gerektir. Bu sekiz boy ayrıca kırk oymağa bölünmekte idi. Her boyun ve oymağın başında kendi reisleri vardı. Bu sekiz Peçenek boyu Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda her boy için ayrılan sahaya dağılarak, yaylak ve kışlaklarda yaşamağa başlamışlardır. Karadeniz'in kuzeyine gelişlerinden 90 yıl sonra, Peçenek boylarının aynı adları muhafaza ettikleri ancak her bir boyun bir takma ad aldığı görülmektedir. Şöyle ki, "Ertim (Erdem): Yavdıertim" ,"Çer: Kuvancıçur" (Küverciçur)", "Yula: Kabuksınyula", "Kulbay: Surukulbay (Külbey)", "Talmat (Telmaç): Borotalmat", "Kaban: Yazıkaban", "Çoban: Bulaçoban". Karabay boyunun adına ise bir takma isim konmamış, eskisi gibi kalmıştır[43].

Karadeniz'in Kuzeyindeki Bozkırlarda Peçenek

Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde karşılaştıkları ilk millet Macarlar olmuştur. Macarlar ile ilk defa ne zaman temas kurmuşlardır net olarak bilinmemekle beraber bu konuda ileri sürülen çeşitli görüşler vardır. Bunlara göre Peçenekler İtil ile Yayık boyunda bulundukları zaman ilk defa karşılaşmışlardır[44] veya bu karşılaşma Don boyuna geldikleri zaman olmuştur[45]. Konstantinos tarih vermeden Macarların Peçeneklere defalarca yenildiklerini, bu yenilgiler yüzünden de yerlerini ve yurtlarını Peçeneklere bırakmak zorunda kaldıklarını anlatmaktadır. Bizans imparatorunun sözlerine kulak verirsek: "Türklerle (Macarlar) o zamanlar Kangar diye adlandırılan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hâlâ Türklerin eski ismi olan 'Sabartoi asphaloi' (Sabarlar, Sabirler) ile adlanırlar fakat öbür kısım voyvodaları ve önderleri Lebedias'la birlikte batı bölgesinde, şimdi Peçeneklerin yaşadığı Atelkouzou (Etel-küzü) adlı yerlerde yerleşti"[46] demektedir. Buradan Macarlar (ki metinde hep Türkler şeklinde geçmektedir)'ın Karadeniz civarındaki bozkırlarda Lebedia[47] veya Levediya[48] (ki Macar beyi Lebedias'ın adından gel-

---

[43] G.Németh "Zur kenntnis der Petschenegen", *Körösi Csoma Archivum I*, 1921, s. 219-225: Kurat, *Peçenek*, s. 55-60'da Peçenek uruğ isimlerinin anlamlarını açıklamaktadır.

[44] K. Grot, *Moraviya i Madyari s Palovine IX do Naçala X. Veka*, Sankt-Peterburg 1881, s. 190; Bu görüşü ileri sürmekle beraber buna kati deliller gösterememektedir. Bu eserdeki bilgiler *hptt://www.perunica.ru/istoria* adresinden 27. 03. 2011 tarihinde alınmıştır.

[45] Kurat, *Peçenek*, s.46.

[46] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 171.

[47] Kurat bu ismi Peçenek Tarihi adlı eserinde Lebedia olarak verirken; "Peçeneklere Dair araştırmalar" adlı makalesinde Lebedeia şeklinde vermektedir. Bkz. Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar I Karadeniz'in Şimalindeki Bozkırlarda Peçenekler", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, 1936, s. 114.

[48] R. Rásonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, Haz. Y. Gedikli, İstanbul 2006, s.89.

mektedir) denilen bir bölgeye yerleştiklerini; orada üç yıl kaldıktan sonra Atel veya Etel-küzü denilen bölgeye göç ettikleri sonucunu çıkarıyoruz. Konstantinos'a atfen Peçenekler ile Macarlar arasında gerçekleşen savaşların şiddetli olduğunu, özellikle Macarların büyük hezimetlere uğradıklarını, ilk Peçenek hücumu sırasında Macarların yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Lebedia'da olduklarını, Kangar adını taşıyan Peçenek boyu ile Macarlar arasında bir savaşın yapıldığını ve Macarların yenilerek ikiye ayrıldıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca Macarların Güney Rus bozkırlarından ayrılmalarının öyle birden bire olmadığını yine Konstantinos'un verdiği bilgilerden çıkartıyoruz. O, Peçeneklerin başlarda, Macarların İngul Nehri yakınlarında bulunan Lebedia bölgesinde yaşarlarken, Yayık ile İtil arasında yaşadıklarını ve daha sonra Peçeneklerin onları yer değiştirmeye zorladıklarını, Hazar kağanının Macarlara sahip çıktığını, bundan sonra onun yönetimi döneminde Peçeneklerin onlara ağır darbeler indirerek Prut, Seret ve Dinyeper arasındaki büyük Moravya'ya gittiklerini söylemektedir. Bunun anlamı: Arpad döneminde İngul, Dinyeper ve Don kıyılarından günümüzdeki Moldovya topraklarına gelmişlerdir. Bu da bize şu nehirler boyunca yaşadıklarını göstermektedir: 1) İtil ve Don; 2) Don, Dinyeper, İngul; 3) Dinyester, Prut ve Seret[49].

Peçeneklerin, Macarları Etel-küzü'den çıkardıkları tarihi kesin olarak tespit edemesek de kaynakların verdiği bilgilerin ışığı altında aşağı yukarı bu tarihin 886-893 yılları arasında olduğunu söyleyebiliriz[50].

İlim âleminde Lebedia ve Etel-küzü'nün neresi olduğu uzun süre tartışılmış ve birbirlerinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. "Etel-küzü" eski Macarca bir kelimedir ve "iki ırmak arası" anlamına gelmektedir[51]. Etel-küzü'nün genel olarak Dinyeper, Bug, Dinyester, Prut ve Seret nehirlerini kapsayan coğrafya veya

---

[49] Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 27, n. 233, s. 237.

[50] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 171; Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 57; ayrıca n. 229'da bu konuya detaylı bir şekilde girmektedir, s. 235-236. V. N. Zlatirskiy, *İstoriya Na Bulgarskata Derjava Prez Srednite Vekove*, T. I, Sofia 1927, s. 313. H. Namık Orkun, *Peçenekler*, 1933, s. 11. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 46; P. Diaconu, "Les Petchènègues au bas-Danube", *Édition de L'Academie de la Rèpublique Socialiste de Roumanie*, Bucarest 1970, s. 11-12; C. A. Macartney, *Studies on Early Hungarian and Pontic History*, Ed. I. Peter, USA 1999, s. 42. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, s. 87. Artomonov, *Hazar*, s. 446 Pritsak, "The Peçeneges...", s. 11. P. B. Golden, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. D. Sinor-Çev: A. Arel, İstanbul 2002, s. 366: R. Grousset, *L'empire des Steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlank*, Paris 2001, s. 238. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 180; A. P. Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Trans. T. Wilkinson, Budapest 1989, s. 7. G. Györffy, "Sur La Question De L'Etablissement Des Petchénégues En Europe", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, Budapest 1972, s. 283.

[51] Costantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Vol. II. Commentary, Ed. H. H. Jenkins, London 1962, s. 148.

Karpat Dağları ile Dinyester Nehri veya Dinyeper'den Don'a kadar uzanan kuzeydoğu Karadeniz bozkırları veya Prut ile Dinyester Nehri arasındaki bölge olduğu görüşü daha yaygındır. Kanaatimizce bu bölge Karpat Dağları'nın doğu eteklerinden başlayarak Dinyester Nehri'ne kadar uzanmaktadır[52].

Lebedia'nın da[53] nerede olduğu kesin olarak tespit edilememiş, bunun için de bazı görüşler ortaya atılmıştır[54]. Bu görüşlere göre günümüzde muhtemelen Dinyeper, Dinyeper ve Don arası; Don'un çevresi, Azak ve Don kıyıları; Don'un batısı veya Aşağı Dinyeper'in sağ kolu olan İngul civarları olmalıdır.

Bazıları Etel-küzü'nü Lebedia ile özdeşleştirmeye çalışmışlarsa da bunu ispatta zorlanmışlardır. Rus tarihçi ve arkeoloğu Artomonov bu görüşe sahip çıkanlardandır. Ona göre, Lebedia ile Etel-küzü büyük bir ihtimalle aynı yerdir. Ancak bu görüşü kabul edersek o zaman Macarların Karadeniz civarlarına Peçenek saldırıları sonucu göç ettikleri gerçeğini yok saymamız gerekir. O, Macarların Etel-küzü'ye gelişleri ile ilgili olarak Bizans kaynaklarının verdikleri bilgileri değerlendirerek 836-837 yıllarında Tuna yakınlarında yaşadıklarını, 860'da Kırım'da, 862'de Elbe bölgesinde, 881'de Kabarlar ile birlikte Viyana önlerinde görüldüklerini ve 894'de de Panonya (Batı Macaristan)'ya bir sefer düzenlediklerini söylemektedir[55].

Artomonov ayrıca IX. yüzyıldan daha önce Macarların Karadeniz civarlarında bulunduklarına dair hiçbir kayıtın bulunmadığını, büyük bir ihtimalle Sarkel kurulmadan on yıl kadar önce buralarda göründüklerini düşünmektedir.[56] Bu geliş ile Peçenekler Don boylarından Aşağı Tuna ve Seret (Siret) Nehrine kadar olan geniş sahanın da biricik sahibi ve hâkimi olmuşlardır.

Konstantinos Porphyrogennetos döneminde Don'un batısındaki bozkırlar güçlü ve kalabalık Peçenek kabileleriyle doluydu. Bu yüzden de onlarla sınırın başladığı yerde Sarkel Kalesi'nin kurulması öylesine isabetli olmuştu ki Georgius Cedrenus bile kalenin Peçenek saldırılarından korunmak amacıyla inşa edildiğini belirtmiştir. Ancak Artomonov bu kalenin Peçeneklerin kuzey Karadeniz sahillerine gelmelerinden önce, buradaki bozkırların Macarlarca meskûn bulunduğu bir sırada inşa edildiği görüşündedir[57].

---

[52] Artomonov, *Hazar*, s. 436.

[53] Bu ad kuşkusuz Grekçedir. Ancak Macarların bu yeri *Levedi* olarak adlandırması da mümkündür.

[54] Pritsak, "The Peçeneges..." s.11.

[55] Artomonov, *Hazar*, s. 438-439.

[56] Artomonov, *Hazar*, s. 439.

[57] Artomonov, *Hazar*, s. 431.

Karadeniz bozkırlarında yaşayan Macarların ve Hazarların o sırada tek düşmanları vardı o da Peçeneklerdi. Macarlar Etel-küzü'ye yerleşmişlerdi ama bu kendilerine bir rahatlama getirmemişti zira karşılarındaki Peçenekler bu topraklarda kendilerinden başka hiç bir gücü barındırmak istemiyorlardı. Buna karşılık bölgenin güçlü bir Peçenek idaresine girmesini istemeyen Hazarlar da boş durmamışlar ve hemen duruma el atma kararı almışlardı. Peçeneklerin Don sahasına yerleşmeleri onlar için daima en amansız düşman olma özeliklerini devam ettirmeleri anlamını taşımıştır. Hazarlar, Azak Denizi sahilleri ile Korsun'da yürüttükleri ticaretin Peçenek akınları ile sekteye uğrayacağını gayet iyi biliyorlardı. Ayrıca kendilerine vassallığı kabul eden ve tevarüs yoluyla bey olan birinin komutanlığında Macarları idare etmekte işlerine gelmişti. Bu yüzden Macarlarla münasebet kurma yolunu tercih etmişler ve ilk iş olarak da onlarla akrabalık tesis etmişlerdir. Hazar Kağanı Slamutz[58] kızını Lebedias'a vererek[59], onun yönetiminde dağınık kabileler halinde yaşayan Macarları birleştirmek istemiştir. Bu düşüncesini gerçekleştirmek isteyen Hazar kağanı aralarındaki topraklar Peçenekler tarafında işgal edildiği için Lebedias'ı bir gemiye çağırarak ondan bütün Macarların başı olmasını istemiştir. Ancak Lebedias bu onurlu teklifi nazikçe reddederek, (Macar Beyi Almuş veya) Hazar kağanının oğlu Arpad'ın[60] (890 ?-907) bu makama getirilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Hazar elçisi burada kararı bizzat Macarlara bırakmış onlar da "daha dirayetli, akıllı, cesur ve maslahatlı bir iş yapan kişi olarak" Arpad'ı seçmişlerdir. Bu teklif Hazarlar tarafından da uygun bulunmuş ve Arpad, "Hazar âdetine göre" kalkanlar üzerine kaldırılarak bütün Macarların reisi (başbuğu) olmuştur[61]. Böylece Arpad'ın Macarların başına getirilmesiyle de Macar Devleti'nin temelleri atılmıştır. Ancak Hazarların bu planları, Peçenekler karşısında tutmamış, yeni düzen kendini kabul ettirememiş ve bekleneni de verememiştir. Beş yıl sonra Arpad idaresindeki Macarlar, doğudan gelen güçlü Peçenek hücumlarına karşı koyamayarak yeni yurtlar bulmak gayesiyle batı istikâmetine doğru harekete geçmek ve Panonya'ya sığınarak, Hazarlarla bağlarını koparmak zorunda kalmışlardır[62].

Peçenekler bu kadarı ile de yetinmek taraftarı değillerdi, amaçları Karadeniz'in kuzeyinin tek hâkimi olmaktı ve bu amaca ulaşmak için gerekli zemin

---

[58] İ. Mangaltepe, "Peçenek-Macar Münâsebetleri ve A. P. Horvarth'ın Eserinde Peçenekler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 15, s. 70.

[59] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 171.

[60] Artomonov, Arpad'ın 890 yılında başa getirildiği düşüncesindedir Bkz. Artomonov, *Hazar*, s.445.

[61] Constantine Porphyrogenitus, *De Adminstrando İmperio*, s. 173.

[62] Artomonov, *Hazar*, s. 443.

kendilerine Bulgarlar tarafından verilmişti. 890 yılında Tuna Bulgarları ile Bizans arasında çıkan savaşta, Bulgarlara karşı bir şey yapamayacağını anlayan İmparator VI. Leon, (886-912) 894'de Macarlara elçiler göndererek yardımlarını istemiş onlar da Kuman-Kıpçaklardan Arpad ve Kursan ile yardım vaadinde bulunmuşlardı. Bizans tarafından Tissa, Karpatlar ve Transilvanya Dağları arasında yaşayan Bulgarlar üzerine gönderilen Macarlar, Tuna Nehri'nin sağ sahiline geçerek, Temes Irmağı kenarında Bulgar Hükümdarı Glad'ın askerlerini kılıçtan geçirmişler, ülkesini yakıp yıkmışlar, halkını yağmalayıp öldürmüşlerdir. Glad'ın kendisi kaçarken yardıma gelen iki Peçenek başbuğu savaşta ölmüşlerdir[63]. Macarların Bulgaristan seferleri Continuatio Georgii Monachi'de[64] ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Konstantinos eserinin 40. bölümünde bu seferden sonra Bulgarların Peçeneklerle beraber Macarları yendiklerini aktarmaktadır[65]. Bulgar Hükümdarı Çar Simeon (893-927), 893'den itibaren bu haberleri alınca bu yeni düşmanı karşılamak üzere çıkmış ancak mağlup olarak canını zor kurtarabilmiştir. Macarlar, Bulgar başkenti Preslavl'a kadar gelmişler, bol miktarda ganimet ve savaş esiri aldıktan sonra geri dönerek bunları Bizans'a satmışlardır. Bu yenilgi üzerine Simeon barış anlaşması talebinde bulunmak zorunda kalmış ancak düşmanından intikam almak fikrini de kafasından atmamıştır. Bu amaçla kuvvetlerini yeniden toplamış, Macarların ezeli düşmanı Peçeneklerle ittifak akdetmiş ve 895[66]-896[67] yılında Macar ordusunun ana kuvvetlerinin komşularına yardım seferinde bulundukları bir sırada çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu ailelerini Dinyester Nehri'nde bırakmalarından istifade ederek Macar ülkesine girmiştir. Peçenekler ve Bulgarlar yurtta kalan az miktarda savunmasız Macar ailelerinden intikamlarını almışlar, bazılarını öldürmüşler bazılarını da kaçmaya mecbur bırakmışlardır. Seferden dönen Macarlar ülkelerinin yıkılmış halini görünce yeni bir yere yerleşmeye karar vermişler ve Veletsky Geçidi üzerinden Karpat Dağları arasındaki Tisa Vadisi'ne gelmişlerdir.[68] Peçenek-

---

[63] D. A. Rasovskiy, "Peçenegi, Torki ve Berendi Na Rus i Ugrii", *Seminarium Kondakovianum VI*, Prag 1933, s. 4.

[64] Gyöffy, "Sur La Question De L'Etablissement Des Petchénégues En Europe", s. 283.

[65] Contantinos, *De Adminstrando İmperio*, s. 176–177.

[66] Artomonov, *Hazar*, s. 446.

[67] Jirecek, *Genschiche der Bulgaren*, Prag 1876, s. 64'de bunun 984 yılında; Zlatarskiy ise 896 yılında olduğunu belirtmektedirler. *İstoriya Na*, II, s. 312-313.

[68] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 177; Zlatarskiy, *İstoriya Na*, II, s. 299; Zlatarskiy'e göre Macarların Peçenekler tarafından inhizamı 897 yılında, Macarların Panonya'yı işgalleri ise takriben 899'da gerçekleşmiştir, s. 301; Moravcik'de bu görüştedir. *Byzantinoturcica*, I, s. 131. Györffy, "Anayurtlarının Macarlar tarafından ele geçirilmesine öncülük eden savaşlara ilişkin verilerin, bu tarihi kesin bir şekilde doğruladığını belirterek, Fuldenses Yıllıkları (Annales Regni Francorum Orientalis-Doğu Frank İmparatorluğunun Yıllıkları)'nın 895 yılı için, Avarların (Macarların)

lerin Macarlar üzerine ilk saldırdıkları tarih olarak kabul edilen bu 889'daki saldırıdan sonra Macarlar Dinyeper'in doğusundaki Lebedia'yı terk edip, 889 ile 895 yılları arasında yurtlarını oluşturan Tuna ile Dinyeper arasındaki Etel-küzü'nün bir bölümüne yerleşmişlerdir[69]. Böylece Dinyeper boylarını tahminen 889 veya 895 yıllarında terk etmek mecburiyetinde kalarak Dinyester ile Seret Nehri arasına çekilmişlerdir. Bu arada bazı Peçenekler 890'lı yıllarda Kiev Rusyası'nın güneyinden geçerek Tissa ve Tuna nehirleri ile Balatın Gölü çevresine gelmişler ve buraları yurt tutmuşlardır.

Macarların yeni yurtlarındaki ilk işleri Bulgar ve Peçeneklerin Etel-küzü'de gerçekleştirdikleri yıkım sonucu ölen kadınlarının yerine yenilerini bulmak olmuştur. Bu aynı zamanda daha sonra Panonya'da Slavlara karşı düzenledikleri ilk saldırının da asıl sebebi olacaktır[70].

Yine bu sırada Moravya'daki Slavların, Knez Svyatopolk'un idaresinde Alman İmparatoru Arnulf (896-899)'a karşı mücadeleye girişmeleri Peçenek ve Bulgarların işini kolaylaştırmıştır. Zira Alman imparatoru bunlara karşı yapacağı harekâta Macarları da davet etmiş ve onlar da davete icap ederek imparatora zaferi kazandırmışlardır. Macarlar özellikle etraflarındaki Slav unsurlarını idareleri altına almaları ile Orta Avrupa tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Macarların Tissa ve Tuna sahasını işgal etmeleri ile Polonya ve Bohemya (Çekoslovakya) Slavları ile Balkanlar'daki Slav zümreleri arasında bir bağlantı kalmamıştır. Yine Peçeneklerin Macarları eski yurtlarından çıkarıp, yeni yurtlarına gitmeğe zorlamaları sonucunda Batı ve Doğu Slavları ile Güney Slavları arasında'ki bağlantı da ortadan kalkmıştır[71].

Bu sırada Peçeneklerden bir grubun Macaristan taraflarına gidip yerleşmelerini, Peçenek boyları arasında bazı anlaşmazlıkların yaşanmasına bağlıyoruz. Özellikle 943 ile 972 yılları arasında bazı Peçenek boyları bu ülkeye gitmişlerdir[72]. Ayrıca Macarların Hıristiyanlaşmasını sağlayan Kral Stefan zamanında

---

Bulgar sınırlarına saldırdıklarını ve Bulgarları yenilgiye uğrattıklarını bildirir. Yıllığı tutan, 896 yılında kaydettiği bu olaya dair birçok tafsilat verirken, Grekler tarafından davet edilen Avarların (Avari qui dicuntur Ungari- Macaristandaki Avarlar) Tuna'yı geçip, Macarlara karşı büyük bir zafer kazanmak için 20.000 süvari de dâhil olmak üzere ağır kayıplar veren Bulgarlara saldırdıklarını kaydeder. Bkz. "Sur La Question De L'Etablissement Des Petchénégues En Europe", s. 283.

69 Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapeşte 1930, s.152-154; C. A. Macartney, *The Magyars of the Ninth Century*, s. 69-70.

70 K. Grot, *Moraviya i Madyari s Palovine IX do Naçala X. Veka*, Sank-Peterburg 1881, s. 315-316; Artomonov, *Hazar*, s.446.

71 Rasovskiy, *Peçenegi*, s.19; Kurat, *Peçenek*, s. 38, 43-50; Ayn. müell., *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 46-47; Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 225-227.

72 Rasovskiy, Peçenegi, s. 5-7.

(997-1000) Yukarı Tissa ile Samos nehirlerinin yukarı mecrasına gelmişlerdir. Bu gelme aslında bir bakıma doğudan gelen Uz baskısı ile de alâkalı olmuştur[73]. Kral Stefan da genç devletinin güney ve doğu sınırlarına yerleşen Peçeneklere karşı ağaç kazıklar (zasek) diktirtip tedbir almış ve kuvvetlendirmeye çalışmıştır[74]. Bu bize Peçeneklerin artık Macaristan'a girdiklerini, güneyden Tuna'ya kadar uzandıklarını göstermektedir. Fakat Macaristan'ın kuzeyinde ve kuzey doğusunda bulunan Macar kaynaklarındaki Peçeneklere ait kadim izler, Peçenek ana kitlesinin kuzeydoğu yolunu kullandıklarını göstermektedir[75].

Bizans tarihçisi Cedrenus'a göre Peçenek yurdu Panonya (Batı Macaristan)'dan Dinyeper Nehri'ne kadar uzanmış ve Peçenekler, Uzlar ile sık sık savaşmışlardır[76]. Muhtemelen bu savaşlar neticesinde Peçenekler, Dinyeper'in sağ tarafını boşaltmak zorunda kalmışlardır. Zira Uzlar doğudan gelen Kuman-Kıpçakların baskıları ile Don boylarını elden çıkarmışlardır. Tabii bu durum Peçenekler için Dinyeper'in sol sahilini de boşaltmak anlamına gelmiştir. Bulundukları toprakların büyük bir kısmını elden çıkarmak zorunda kalan Peçenekler, bir taraftan Macaristan, diğer taraftan Bizans topraklarının sınırlarına kadar gelerek akınlarda bulunmaya başlamışlardır. Bizans'ın Bulgaristan'a 1118'de tamamen hâkim olmasından sonra Peçenekler, doğrudan Bizans İmparatorluğu'na sınır komşusu olmuşlar ve akınlarına Tuna'nın batısında devam etmişlerdir.

X. yüzyılın ortalarına doğru Batı Macaristan'ın kuzeyi ile kuzeydoğusuna çok sayıda Peçenek gelmiştir ki bunu Konstantinos Porphyrogennetos da teyit etmektedir. De Administrando Imperio'da 950 yılı için Macaristan'ın kuzeyden Peçeneklerle sınırdaş olduğunu belirtmektedir[77]. Bu eserden ayrıca Peçeneklerin Macaristan'ı işgal etmelerinden önce Karpat Havzası'nda yaşarlarken, Macarlara iki büyük saldırı gerçekleştirdiklerini öğreniyoruz. Geleneğe göre (daha çok Kangar-Peçenek savaşı olarak anılan) ilk atak İtil ve Don nehirlerinin akışı boyunca ikamet eden ana Macar topluluğunu ikiye ayırmış; bir kısmı Don'un batısındaki Etel-küzü taraflarına taşınırken diğer kısmı Kafkasların ötesine göç etmiştir (IX. yüzyıl sonu). Sonraki saldırı ise X. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir.

---

[73] Kurat, *Peçenek*, s. 127.

[74] Macarlar ve diktikleri ağaç kazıklar (*zasek*) hakkında bkz. A. Petrov, *Drevneyşiya Gramoti po İstorii Karpatorusskoy Tserkvi i İyerarhii*, Praga, 1930, s. 15.

[75] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 4.

[76] *George Cedrenus: Compendium Historiarum*, Ed.I.Bekker, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, II, Bonn 1838, II, s. 313.

[77] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 175-177.

Peçeneklerin Macaristan'daki ilk yerleşimleri hakkında Macar kaynaklarında bilgiler verilmiştir. X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Macar Başbuğu Zoltan (907-945?) ile birlikte yarı efsanevi kaynaklara ve Kral III. Belá (1148-1196)'nın anonim tarih kaydı olan Gesta Hungarorum veya Anonymus (Anonim)'da "Toprakların Emre Tabii Kılınması" başlığı altında aktarılanlara göre, bu prensle birlikte ilk defa Macaristan'ın kuzeybatısına ve Fertő Gölü çevresine Germen kabilelerinin saldırılarına karşı koymak üzere "çok sayıda" Peçenek yerleştirilmiştir[78]. Ayrıca "Zoltan oğlu Tokson (Taksony, 950?-970?) hanımını Kuman-Kıpçaklar (Peçenek sayılabilir[79]) ülkesinden almıştır"[80].

Peçeneklerden yine büyük bir grup Zoltan'ın halefi Tokson, zamanında Macaristan'a yerleştirilmişlerdir. Gesta Hungarorum veya Anonymus'da bu hadise hakkında "Peçeneklerin başbuğları Tonuzoba ile birlikte gelerek Tokson'a gittikleri ve Macar başbuğunun gelenleri Kuzey Macaristan ile Tissa'daki Kemey[81] bölgesine yerleştirdiğine" dair kayıtlar mevcuttur[82].

Peçenek akınları eski Macar kaynaklarının sayfalarında dehşetli anlar olarak efsanevi tarzda yerlerini almışlardır. Bu dehşet Macarların, göçleri sırasında sayısız kartal gördükleri topraklara gelinceye kadar devam etmiştir. Ama "kartallar sinekler gibi ağaçlardan onların üstüne hücum ettiklerinden ve sığırlarını ve atlarını sıkıştırdıklarından" burada kalamamışlardır. Unutulmaz felaketten iki nesil sonra, X. yüzyılın ortalarında Prens Takson, hem silahlı kuvvetlerini kendi komutasında sadık kılmak hem de batı sınırlarının savunmasını sağlamlaştırmak üzere, Bese (Peçenek) diyarından bir eş getirerek ve nüfusu bilinmeyen Peçenek topluluğunun işgaline karşın kendi ülkesinin yerleşimini ayarlayarak, güçlü doğu komşusuna müttefik arama yoluna gitti. Bu sırada ilk Peçenek yerleşimleri Leitha Nehri'nin doğusunda Fertő Gölü'nün etrafındaki bataklık bölgeye konumlanıyordu. Macar kaynakları buraya yerleşen Peçeneklerin XI. yüzyılın sonunda sınır güvenliğini başarı ile sağlandıklarını belirtmişlerdir[83].

Rus tarihçi D. A. Rasovskiy, Peçeneklerin Macaristan'a girişlerinin sessiz akislerinin Arpad döneminde görüldüğünü, aşağı yukarı iki yüz yıl sürdüğünü

---

78 *The Gesta Hungarorum of Anoymus, The Ananymous Notary of King Bela*, Trans. M. Rady, s. 58-59.

79 Horvarth, bunu Bese şeklinde tercüme ederek, Peçenek olarak açıklamaktadır. *Pechenegs*, s. 10.

80 *Ananymous*, s.59; G. Fehér, "Die Petschenegen und Die Ungarischen Hunnensagen", *Kırösi Csoma-Archivum*, I, köt. 2, szám, 1921, s.129; Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 5.

81 Kronik'te Abád-rév köyünü de içine alan Tissa Nehrine kadar Kemey topraklarının bazı bölümlerini verdiğini belirtmektedir, *Ananymous*, s. 59.

82 *Ananoymus*, s. 58-59.

83 Horvarth, *Pechenegs*, s. 10.

ve Macar kroniklerinden Simonis de Keza ile Thwrocz'da çeşitli yerli topluluklar arasında Peçeneklerin de adının kaydedildiğini belirtmektedir[84].

Peçenekler, Kral Aziz Stefan (Macarca Istvan 997-1038) zamanında da Macaristan'a gelmeye devam etmişlerdir. Macar kaynakları Stefan'ın Peçeneklere karşı üç savaş yaptığını yazarak bu savaşların yapıldığı yer olarak Transilvanya'yı göstermişlerdir[85]. Bu sırada 60 kişilik bir Peçenek topluluğu barışçıl yollardan Macaristan'a gelerek kendilerine yerleşim yeri aramayı denemişler ancak Macarlar tarafından kılıçtan geçirilmişlerdir. Rasovskiy bu bilgilerden hareketle Peçeneklerin Macaristan'a güneyden değil, Tuna'dan ve Tokson döneminden sonra kuzeyden Tissa'nın üst taraflarından ve Samos'tan girdiklerini söylemektedir[86].

Bu sırada Macaristan'a gelen Peçenek kabileleri bu topraklara artık iyice yerleşmişler ve ana Peçenek ordası Dinyeper önlerinde kurulmuştur. Bu kabileler bu topraklarda gitgide güçlenmeye başlamışlar ve son yüzyıllarını burada geçirmişlerdir.

Peçenekler, Tuna önlerine aşama aşama göç etmişlerdir. Bilindiği üzere Peçenekler baskılar neticesinde XI. yüzyılın 40-60'lı yıllarında süren bir yıkım neticesinde Bizans ve Macaristan topraklarına girmişler ve Kuman-Kıpçaklar tarafından Tuna'nın alt kısımlarına itilmişlerdir. Bu yılları kesin olarak tasnif etmemiz zordur, düşmanın dehşetinden sakınmak için çeşitli kavimler Macaristan ve Bizans'ın derinliklerine dalmışlardır. Macar kaynakları bunları karıştırmış ve Kun veya Bessi olarak adlandırmıştır. Bizans kaynakları ise tüm bunları klasik bir tasnif olarak İskit adı altında toplamıştır. Bu yüzden hangi Türk kavminin Başbuğ Ozul idaresinde 1070'de Macaristan'a hücum ettiğini tespit etmek güçtür, bunlar Karpatların güneyine gelmişler, Mezöşek'ten geçerek Panoniya'yı yağmalamışlar ve Bigar'a kadar her yeri harap etmişlerdir. Bunun üzerine Kral Solomon (1063-1074) bu kavimlerin üzerine gitmiş ve kardeşleri I. Geza (1074-1077) ile Ladislav (Macarca Lászlo, Láslo, 1077-1095) Çergalom Meydan Savaşı'nda hepsini kılıçtan geçirmiştir. Ancak burada kılıçtan geçirilenlerin Kuman-Kıpçaklar mı yoksa Peçenekler mi olduğu konusu tam net değildir[87]. Bununla birlikte Peçenek oldukları konusunda tereddüt etmediğimiz başka bir çarpışma

---

[84] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 7.

[85] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 7; I. Gyárfás, "A Jász-Kúnok TŒrténete", I-IV, *Kecskemét-Szolnok*, Budapest, 1870-1885, II, s. 66.

[86] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 7.

[87] Gyárfás, "A Jász-Kúnok Tőrténete", II, s. 54, 178-181; bunu Kuman-Kıpçaklarların saldırısı olarak değerlendirirken; Golubovskiy, *Polovtsı v Vengrii*, Kiev 1889, s. XII ile M. A. Szokolay, "Magyarországi bessenyőtelepkről", *Föld és Ember*, 9, 1929, s. 66; Peçenek olarak değerlendirmişlerdir.

ise 1072 yılında Peçeneklerin Bizans'ın kışkırtmasıyla Macaristan'a saldırmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu Bizans tarihinde, Kral Solomon'un Bizans'ın Belgrat'taki kalesine saldırısı olarak adlandırılmış ve başta Peçenekler olmak üzere diğer Türk kavimlerinin de katılımı ile Macaristan'a hücum edilmiştir. Burada Türk kavimlerine ait askerler Belgrat valiliğine yardıma gelmişler, Sopron Jupanı Yanom'un kellesini almışlar ve onların hanı Hazar güçlükle kaçmaya muvaffak olmuştur. Geri kalanlar ya katledilmiş'ya da esir alınmışlardır ki bu sonuncular kroniklerin ifadesine göre "binlerce" idi[88].

Peçenekler X. yüzyıldan itibaren Macaristan'a yerleşmişler ve XI. yüzyıldan itibaren de Macar ordusunda önemli bir askeri güç olarak görev almışlardır. Bu görevler tarih akışı içerisinde XI. yüzyılda başlamakta ve XV. yüzyıla kadar devam etmektedir. Buna bir örnek vermek gerekirse; Peçeneklerin Macar ordusunda adları ilk defa 1052 yılında geçmektedir. Macarlar bu yıl Layta sınırında Roma İmparatoru III. Henry (1017-1058) ile savaşmışlar ve Peçenekler bu savaşa ilk kez askerî güç olarak iştirak etmişlerdir. Bu iştirak aktarıldığına göre tam bir Asyalı mahareti ve yiğitliği içerisinde olmuştur. Macarlarla beraber gece Germen İmparatoru Henry'nin çadırına saldırmışlar, kementlerle nöbetçileri avlamışlar ve gün ağarınca da Henry'e kendi idareleri altındaki okçularla nefes aldırmamışlardır.[89]

Peçenekler, XV. yüzyıla kadar hacim ve güç olarak Macar Devleti'nin büyümesine katkıda bulunmuşlardır. Peçenekleri idare eden Peçenek başbuğları, Macar sarayında ağırlıklarını hissettirerek, "kont (comes)" olma hakkını elde etmişler ve iktidarda söz sahibi olmuşlardır. Macar kroniklerindeki belgelerde valinin sarayının dışındaki Peçeneklerin bazı kesimlerle de tabilik ilişkisi yürüttüklerini ve Kont olarak idarî yapıda görev aldıklarını görüyoruz. Bu kontlar, muhtemelen boyun yaşlılarından oluşmuşlar ve sadece idarî ve adlî işlerle uğraşmışladır. Ayrıca savaşta Peçeneklere kumandanlık da yapmışlardır[90].

---

[88] J. Jerney, "Keleti utazása a' magyarok' ishelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845", *Föld és Ember*, 1929, 2, s. 229; Gyárfás, "A Jász-Kúnok Története", II, s. 74-75, Szokolay, "Magyarországi bessenyőtelepkről", s. 66 ile László bunları Peçenek olarak addetmişlerdir. E. László, *A Tizenkét legkritikusabb Kérdés*, Kolozsvár, 1917, s. 114; V. Vasilevskiy ise Peçeneklerin bu sırada Tuna'nın sol tarafına geçmiş olabilecekleri görüşündedir. "Vizantiya i Peçenegi", s. 44; Rasovskiy de Macar tarihçiliğindeki yaygın görüşe göre çok sayıdaki esirin Belgrat altında toplandıklarını, Sopron-Moson sınırına yerleştirildiklerini, galip tarafın onların Sopron jupanı olduğunu, belirterek bu galibiyette Peçenekleri herhangi bir yere yerleştirme kudretine sahip olan kralın da hazır bulunduğunu söylemektedir. Ancak ana göre bu esirlerden hiçbirinin Şarviza'ya yerleştirilmediğini unutmamak gerekir. O ayrıca krallığın başkenti olan Sekel-Feyervar'ın hâkimiyeti altında daha erken dönemdeki kaynaklarda Peçeneklerden teşkil edilmiş büyük askerî birliklerin olduğunu da kaydetmektedir. *Peçenegi*, s. 18.

[89] Gyárfás, "A Jász-Kúnok Története", II, s. 96; Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 21.

[90] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 46.

İçişlerinde yarı bağımsız yani özerk oluşları boyun yaşlılarının yargılamalarda hâkimlik yapmalarını sağlamıştır; Macar belgeleri tahlil edildiğinde; savaşlara kendi ayrı birlikleriyle katıldıklarını, geçtikleri topraklarda gümrük vergisinden muaf tutulduklarını, devlet görevlisi gibi bir dizi ayrıcalıklara sahip olduklarını görüyoruz. Bu imtiyazlar kendisini ileride Peçeneklere savaşta görev verilmesinin yanı sıra sınırlara (Moson sınır hattı) ülkenin iç kesimlerindeki çeşitli topraklara yerleştirmeleri olarak göstermiştir[91].

Bununla beraber bu özerk yapıları Peçenekleri hızla millî kimliklerini kaybetmekten kurtaramamıştır. Peçeneklerin ayrı olarak yaşadıkları yerlerde küçük sınır birlikleri esas olarak yarı göçebe hayatlarını kendi âdetlerine göre devam ettirememişler, hayvancılık ve at yetiştiriciliği ile uğraşamamışlardır. Neticede zorunlu olarak toprağa yerleşmişler veya şehirlerde yaşamışlardır ki böylece millî kimliklerini daha hızlı kaybetmişlerdir.

Peçeneklerin bir kısmı Slovakya topraklarına yerleşmişlerdi ancak bu topraklar dağlık ve ormanlık alanların çok bol olduğu alanlar olduğu için yarı göçebe hayat tarzı için kısıtlı imkânlara sahip olmuştur. Rasovskiy'e göre Peçeneklerin millî kimliklerinden uzaklaşma süreçleri daha erken başlamıştır. 1075 yılında buralarda "(h)ortum besenendi" cümlesine rastlanmaktadır ki bu bize Peçeneklerin artık toprağa yerleşmiş olduklarını göstermektedir[92]. Rasovskiy, Slovakya'daki Türklerin Slavlaşmasına örnek olarak bunların kişi adlarını vermektedir[93].

XII. yüzyıldan itibaren Macar kaynaklarındaki Peçenekler hakkındaki bilgiler gittikçe azalmış, XIII. yüzyılın sonundan itibaren ise iyice seyrekleşmiş ve bu bilgiler daha ziyade devletin içindeki çeşitli kavimlerle sınırlı kalmıştır. Bunda ve yerleşimin azalmasında şüphesiz Moğol istilâsı önemli bir faktör olmuştur. Neticede XV. yüzyıla gelindiğinde Macar kaynaklarında artık Peçenekler hakkındaki kayıtların varlığına tesadüf edilmemektedir.

Peçeneklerin, Macarlardan sonra bu coğrafyada münasebet kurdukları diğer bir kavim Tuna Bulgarları olmuştur. Ancak Tuna Bulgarları ile münasebetlerinin çerçevesini Bizans'a yardım etmek düşüncesi çizmiş ve bu çerçeve çok sınırlı kalmıştır. Bizans-Peçenek münasebetlerinde etraflıca bilgi verileceği için burada bu konuyu özetleyerek vermek istiyoruz. Bu konudaki kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre Bizans-Bulgar mücadelesinde Peçeneklerin rolü sadece yardım etmek üzere gitmek olmuştur: "Yıl (6423) 915: Frakiya ülkesini (Trakya)

---

[91] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 46.

[92] Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 48.

[93] V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, V, Brastilave 1923, s. 286.

esir alan (ele geçiren) Simeon (Symeon)[94] geldi; Grekler bu sırada Peçeneklere (yardıma gelmeleri için) elçiler gönderdiler. Peçenekler geldiklerinde (onlarla) birleşerek Simeon'un üzerine gittiler. Ancak Peçenekler onların kendi aralarında kavga ettiklerini görünce evlerine geri döndüler[95]. Bulgarlar ise Greklerle savaştılar ve Greklerden çoğunu kılıçtan geçirdiler"[96]. Ama bu rol, Bizans komutanlarının kendi aralarında kavga etmesi sonucu, Peçeneklerden mahrum kalan Bizans'ın büyük bir hezimete uğramasına yol açmıştır[97].

Peçenekler, Don, Kuban, Orta-Aşağı Dinyeper, Kırım ve Tuna'yı da içine alan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geldiklerinde ilk olarak sınırdaş oldukları devletlerle siyasî münasebetler kurma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla bölgenin etkili ve önemli bir devleti olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Kiev Knezliği ile sıkı münasebetler kurmuşlardır. Böylece bölgede kendisine etkili bir güç ve konum oluşturmaya çalışan Peçenekler ile Kiev Rusyası arasında, siyasî ve ticarî ilişkiler kurulmuştur. Peçenekler ile Ruslar arasında 900'lerde başlayıp 1036'ya kadar devam eden yaklaşık 130 yıllık bir komşuluk münasebeti söz konusudur[98]. Bu münasebetler hakkındaki yegâne kaynağımız olan Rus yıllıklarında Peçeneklere ait ilk kayıt tarih olarak 915 yılına aittir. Yaklaşık 121 yıl içinde 11 Peçenek akınından bahsedilmiştir.

Rus yıllıklarında "Печенеги: Peçenegi" adı altında verilen Peçenekler, ilk defa başlangıç kısımlarında yıl verilmeden Avarlardan sonra Peçeneklerin gelerek Oleg (879-912) zamanında Kiev'in önünden geçtikleri şeklinde kaydedilmişlerdir[99]. Buradan hareketle Peçeneklerin, Avarlardan sonra Güney Rus bozkırlarından geçtiklerini söyleyebiliriz. Burada dikkat edilmesi gereken husus yıllık-

---

94 Bulgar Çarı Simeon (Symeon, 893-927), Hıristiyanlığı kabul eden ilk Bulgar Çarı Boris (859-889)'in üçüncü oğludur.

95 Bizans topraklarında Bulgar Çarı Simeon'un tahribatı için bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 243-245; Kurat, *Peçenek*, s. 85.

96 *Povesti Vremennıh Let*, Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova, Moskova-Leningrad 1950, s. 31-32; *Letopis po İpatskomu Spisku*, Sank-Peterburg, 1871, s. 26; *Letopis po Lavrentiyevskomu Spisku*, Sank-Peterburg, 1872, s. 41-42; *Troitskaya Letopis*, Moskova-Leningrad 1950, s. 72; *PSRL XIII*, s. 24; *PSRL Po Voskrasenskomu Spisku*, , s. 277.

97 Ostrogorsky, *Bizans*, s. 245; Kurat, Peçenek, s. 85.

98 Pletnëva, *Polovtsı*, s. 12-25'de Rus knezlikleri içerisinde Peçeneklerin varlıkları ve ehemmiyetleri yıllıkların ışığı altında incelenmiştir, N. Aristova, *O Zemle Polovetskoy*, Kiev 1877, s. 1-4 arasında Peçeneklerin Rus topraklarında yaşadıkları sahanın sınırları çizilerek, Peçeneklerin yerleştikleri köy ve şehirler hakkında bilgi verilmektedir. Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 52-65 arasında Peçeneklerin Ruslarla olan münasebetleri Rus yıllıkları, Bizans ve Arap kaynaklarına bakılarak detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

99 *Povesti Vremennıh Let*, s. 14; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 7; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 11; *Troitskaya Letopis'*, s. 56; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 14; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 264.

ların tarih vermeseler de geliş zamanlarını Oleg dönemi olarak kaydetmeleridir. Oleg 879-912 yılları arasında Kiev tahtının sahibi olduğuna göre Peçenekler ya daha önceki bir tarihte ya da daha geç bir dönemde Kiev önlerinden geçmişlerdir. Yıllıkçılar bu tarihi yanlış yazmışlardır. Bilinen, Peçenek-Rus münasebetlerinin Oleg zamanında başladığıdır.

Yıllıklarda Peçeneklere ait yıl olarak verilen ilk tarih 867 yılıdır[100]. Bu tarihte Kiev'de çok büyük bir açlık olmuş ve pek çok Peçenek askeri Askold ve Dir nehirlerinde ölmüşlerdir[101].

Yıllıklarda Peçeneklerin Rus yurduna "ilk geliş tarihleri" ise 915 yılı olarak zikredilmiştir[102].

Rus Yıllıkları, Peçeneklerin Rus topraklarına ilk geliş tarihlerini 915 yılı olarak verseler de 968 yılı hadiselerini anlatırlarken de yine ilk defa geldiklerini kaydetmişlerdir. Bu da bize buradaki "ilk" kelimesine temkinli yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir. Bizans kaynaklarının verdikleri bilgilerle Rus kaynaklarını karşılaştırdığımızda Peçeneklerin Rus coğrafyasına ilk gelişlerinin 915 yılından daha önce olduğunu görüyoruz. Zira 896 yılında Peçenekler, Bulgar Çarı Simeon tarafından Macarlarla savaşmak üzere çağrılmışlar, siyasî menfaatleri gereği Peçenekler de Bulgarlarla birleşerek Macarları Dinyester boyundan çıkarmışlardır. İşte bu sırada Rus topraklarından geçmişlerdir.

Peçenekler, Oleg'den sonra knezliğin başına geçen İgor ile anlaşma yaptıktan sonra Tuna boylarına gitmişlerdir ki bu bilgiden bir sürede olsa Rus bozkırlarını rahat bıraktıklarını anlıyoruz. Peçeneklerin bunu yapmalarının sebebi de herhalde Bizans'a yardıma giderken arkadan herhangi bir Rus saldırısına maruz kalmamayı sağlamak olmuştur.

Peçenekler Güney Rus bozkırlarında yerleşince gerek buradaki Ruslarla gerekse onlara tabi Slav boyları ile iyi ilişkiler kurmuşlardır diyebiliriz. Nitekim bir hadise istisna 968 yılına kadar bu topraklara karşı ciddi bir Peçenek hücumu olmamıştır. Bu istisna 920 yılında Kiev Knezi İgor ile Bizans İmparatoru Romanos Lekapenos (920-944) zamanında gerçekleşmiştir. Bu yıl knez Peçeneklerle savaşmıştır[103]. Bunun sebebi galiba bu sırada Peçeneklerin Ruslardan çok batıda

---

[100] *Povesti Vremennıh Let*, s. 31-32; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 26; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 41-42; *Troitskaya Letopis*, s.72; *Radzivilovskaya Letopis'*, s.24; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 277.

[101] *Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu*, s. 9.

[102] *Povesti Vremennıh Let*, s. 31-32; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 26; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 41-42; *Troitskaya Letopis'*, s. 72; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 24; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 277.

[103] *Povesti Vremennıh Let*, s. 32; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 26; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 42; *Troitskaya Letopis'*, s. 72; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 24; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 277.

Macarlar ve Bulgarlar; doğuda ise Uz ve Hazarlar ile savaşmak zorunda kalmalarıdır.

Rus ve Bizans kaynakları X. asrın ortalarına kadar her iki kavminde sıkı bir münasebet tesis etmiş oldukları görüşündedirler. Rus knezlerinin, Peçeneklerle ticaret yaptıklarını ve pek çok ücretli Peçenek askerî kıtalarının Kiev knezlerinin hizmetinde bulunduklarını biliyoruz. Bu konularda özellikle Konstantinos'un vermiş olduğu bilgiler çok ilginçtir. O, Peçeneklerin Ruslarla komşu ve sınırdaş olduklarını, her iki milletin birbirleriyle barış içinde olmadıkları zamanlarda özellikle Peçeneklerin sık sık, Rusya'ya hücum ederek önemli zararlar verdiklerini ve tecavüzlerde bulunduklarını, barışı muhafaza etme konusunda çok hassas olduklarını yazmaktadır. Yine Rusların onlarla ticaret yaptıklarını, Rusların daima Peçeneklerle iyi geçinmeye gayret ettiklerini, eğer iyi geçinmezlerse Peçeneklerin Rus ülkesine akınlar yaparak büyük zararlar vereceklerinden endişe ettiklerini, Peçeneklerle barış yapmadan başka ülkelere gidemediklerini, Rusların, Bizans'a ticaret için gelmek istediklerinde mutlaka Peçenekler ile anlaşmak zorunda kaldıklarını söylemektedir[104]. İşte Konstantinos'un ileri sürdüğü bütün bu sebepler yüzünden Kiev knezleri Peçeneklerle barışı sürdürmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Peçenek-Rus münasebetlerinin iyi yönde gelişmesinde elbette ki ticaret önemli bir yer tutmaktadır. Bu ticaretin yapıldığı güzergâhın en can alıcı noktasını Dinyeper kayalıkları oluşturmuştur. Çünkü bu kayalıklardan karaya çıkılacağı sırada bir Peçenek hücumunun olması Rusların en korkulu rüyası olmuştur. Ruslar bir taraftan Bizans ile ticarete büyük önem vermişler; diğer taraftan da bu ticareti kendilerine cehenneme çevirecek Peçeneklerle iyi geçinmeye gayret etmişlerdir.

Konstantinos eserinin 9. babında Peçeneklerin nerelerde Ruslara saldırabileceklerini söylemektedir ki biz kısaca bu bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz: Dinyeper'in sonuncu yani yedinci kayalığı "Porog" ki İskandinavya dilinde (yani İsveç) "Strukun" ve Slavca "Naprezi" adını taşımaktadır. Burası geçildikten sonra "Krarios" denilen geçide varılır. Bu geçit ancak Hippodrom genişliğindedir. Rusya'dan dönen Korsunlular ile Korsuna giden Peçenekler Dinyeper'i bu geçitten geçerler. Peçenekler bilhassa bu yerde Ruslara hücum ederler. Genellikle Dinyeper'in sonuna kadar hatta Karadeniz sahiline çıktıktan sonra bile Ruslar için Peçenek tehlikesi devam eder. Ancak Selina (Tuna'nın kollarından biri) Nehri'ne ulaştıktan sonra Ruslar Peçenek tehlikesinden kurtulurlar[105].

---

[104] Costantinos, *De Adminstrando İmperio*, s. 49, 51.

[105] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 57-61.

Kendisinden önceki dönemi de kendi dönemi kadar iyi bildiğini tahmin ettiğimiz Konstantinos'un verdiği bilgileri iyi değerlendirdiğimizde Rusların bu dönemdeki siyasî ve ticarî durumlarının Peçeneklerle aralarının iyi veya kötü olmasına bağlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Kiev knezleri bu durumu çok iyi anladıkları için Peçeneklerle mümkün olduğunca iyi geçinmeye gayret etmişlerdir ki yıllıklarda Peçeneklerin Rus yurduna saldırdıklarına dair kayıtlar bulunmamaktadır. Rus yıllıkları düşmanlık yürütülen dönemler olarak 920, 968, 971-972, 988, 992 ve 997 tarihleri arasındaki yılları; dostluk ilişkilerinin hâkim olduğu dönemler olarak da 915, 944 ve 968 tarihleri arasındaki yılları kaydetmişlerdir.

Peçenekler, Rus knezlerine ücretli askerî kıtalar vererek, onların hizmetinde yardımcı kuvvet olarak bulunmuşlar ve diğer milletlere karşı yaptıkları seferlere de katılmışlardır. Knez İgor, 941 yılında Bizans'a karşı denizden bir sefer açmış ama müthiş bir mağlubiyete uğramıştır. Bu mağlubiyetin acısını unutmayan İgor, intikamını almak için, 944 yılında Doğu Slavyan kabilelerinden topladığı pek çok asker ve Peçeneklerden kiraladığı atlı birlikleri yanına alarak, hem karadan hem de denizden Bizans'a doğru yola çıkmıştır. Bunu haber alan Korsun halkı Bizans imparatorına elçiler göndererek: "Rusların sayısız gemilerle bütün denizi dolduracak şekilde üzerine doğru geldiklerini" haber vermişlerdir. Korsunlular bu haberi sadece Bizans'a vermekle kalmamışlar, Tuna Bulgarlarını da bu bilgiden haberdar ederek yanlarına çekmek istemişlerdir. Bu haberi alan Bizans İmparatoru Romanos Lekapanos, İgor'a en iyi adamlarını: "Üzerimize gelme, atan Oleg gibi bizden vergi al hatta ona verdiğimizden çok daha fazlasını verelim" ricasıyla göndermiştir. Romanos aynı ricayı Peçeneklerden de istemiş ve onlara çok kıymetli bir kadife cinsi olan Pavolok kumaşı ile pek çok altın da göndermiştir. Knez İgor, Tuna'ya geldiğinde drujinasını (en yakın ve sadık askerleri) durumu müzakere etmek için çağırmış ve imparatorun ricasını bildirmiştir. Yapılan müzakere neticesinde yakın askerleri ona: "Eğer imparator böyle söylüyorsa, o zaman gitmemiz gerekli mi? Altın, gümüş ve pavolok kumaşını savaşmadan almayacak mıyız? Acaba savaşırsak kim kimi yenecek onlar mı biz mi? Veya denizde üstünlük kimin olacak? Karadan değil engin deniz boyunca gidiyoruz, savaşırsak hepimizin ortak sonu ölüm olur" diyerek ikna etmişlerdir. İgor bütün askerleri için Bizans'tan aldığı altın ve kumaşlar ile birlikte Kiev'e dönerken, Peçeneklere de Bulgar topraklarında savaşmalarını emretmiştir[106].

---

[106] *Povesti Vremennıh Let*, s. 33-34; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 28; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 44-45; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 25; *Troist'*, s. 74; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 278-279. 907 ve 941 yıllarında Ruslarla Bizans arasında yapılan mücadelelerde Rus saldırılarının yenilgiyle sonuçlanması Bizans Devle-

Rus yıllıklarının Peçeneklerden "ücretli asker" olarak bahsetmelerini "knezin müttefikleri" şeklinde yorumlamamız gerektiği kanaatindeyiz.

Knez İgor'un savaştan vazgeçmesi üzerine Peçenekler, Bulgarlar üzerine yürümüşlerdir. Bu yürüyüş ne ilk ne de sondu ama Bulgarlar için büyük bir tehlike demekti. Zira Bizans İmparatoru Konstantinos'un sözlerinden Peçeneklerle Bulgarların arasında oldukça fazla savaşın yapıldığını ve bu savaşlar sonucunda Bulgarların edindikleri tecrübelerden bu kavmi yenemeyeceklerini anladıklarını çıkarıyoruz[107].

Rus yıllıklarında Knez İgor'un 946 yılında ölmesinden sonra tam 22 yıl herhangi bir Peçenek akınından bahsedilmemektedir. Bu durum bize Ruslarla Peçenekler arasındaki iyi münasebetlerin uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Bu sırada Kiev Knezliği'nin idaresi İgor'un oğlu Svyatoslav küçük olduğu için karısı Olga'nın elinde geçmiştir. Bu arada Knez İgor zamanından başlayarak gayet dostça bir şekilde devam ettirilen münasebetler neticesinde Rus askerî teşkilâtına Peçenekler bir hayli tesir etmişlerdir ki bunun en güzel örneği bizzat Knez Svyatoslav (946-972)'ın kendisidir. Svyatoslav, yıllıklara göre kendisini tam bir Peçenek başbuğu gibi yetiştirmiştir. Svyatoslav gibi bir knezin Kiev tahtına geçmesi Peçenekler ile Ruslar arasında var olan barış ve sükûnet ortamının bozulmasına sebep olmuş ve mücadeleler yeniden başlamıştır. Bu mücadelede Balkan coğrafyasında devam eden şiddetli savaşlar da önemli bir rol oynamıştır. Balkanlarda bir türlü rahat durmayan Bulgarların, Bizans topraklarına sürekli saldırmaları, Bizans'ı Rus knezinden yardım istemek zorunda bırakmıştır. Bizans İmparatoru II. Niképhoros Phókas (963-969)'ın iyi bir ücret karşılığında Bulgarları dize getirmek teklifini Svyatoslav geri çevirmeyerek büyük bir memnuniyetle kabul etmiş ve yanına sayıları çok olmasa da ücretli Peçenek kıtlarını da alarak 967 veya 968 yılının Ağustos ayında bugünkü İsakçı şehri yakınlarında Tuna'yı geçerek Bulgar topraklarına girmiştir[108]. Yanındaki Peçenek atlıları ile Tuna'yı geçerek Bulgarlara karşı savaşa başlamış ve küçük Pereyaslavl'ı

---

ti'nin askerî gücünün bu arada ne kadar artmış olduğunu göstermektedir. Buna rağmen Rus Knezi İgor 943 yılında Rus ve Peçeneklerden oluşan büyük bir savaş birliğiyle Tuna ağzında görününce, Bizans anlaşmaya gitmeyi ve Kiev ile ticaret anlaşmasını yenilemeyi daha uygun bulmuştur. 944 yılında imzalanan bu anlaşma esas bakımından Oleg'in İstanbul'a saldırısından sonra 911'de akdedilen anlaşmaya dayanmaktadır. Ancak bazı noktalarda bu anlaşma Bizans için daha müsait şartları haiz olmuştur. Ostrogorsky, *Bizans*, s. 258-259, Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi IX- Pervaya Polovina XV.*, Moskva 1980 s. 203-259.

107 Costantinos, *De Administrando İmperio*, s. 53.

108 *Povesti Vremennıh Let*, s. 47-48; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 42-43; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 64-65; *Troitskaya Letopis'*, s. 85-86; *Novogorodskaya Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov*, s. 118-119 Radzivilovskaya Letopis', s. 33-34; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 287-288; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 33-34.

zapt etmiştir[109]. Svyatoslav'ın Bizans'a sözde yardım etme sevdası Kiev'de bulunmayışından istifade eden, Kiev civarındaki Peçeneklerin Kiev'i kuşatmaları (968) üzerine kısa sürmüştür. Svyatoslav'ın Tuna boyundaki Pereyaslavl'da bulunduğu sırada, Peçenekler ilk defa Rus topraklarına gelerek annesi Olga ile oğulları Yarapolk, Oleg ve Vladimir'i Kiev şehrinde büyük bir orduyla kuşatıp, şehrin etrafını sayısız askerle çember içerisine almışlardır. Şehirden ne dışarı ne de içeriye girmek mümkün olmamış ve insanlar açlıktan ve susuzluktan bitap düşmüşlerdir. Bu durum yıllıklarda efsanevi tarzda anlatılmıştır. Bu anlatılanlara göre Kiev halkı arasında Peçenekçe bilenler vardır ve Peçenek başbuğu, Svyatoslav'ın geldiğini düşünerek Kiev voyvodasından barış istemiştir. Barış yapılınca da birbirlerine hediyeler vermişlerdir. Peçenek başbuğu hücum aleti olan ok, sadak ve kılıç verirken, Rus voyvodası müdafaa silâhı olan zırh, kalkan ve geniş kılıç vermiştir ki bu da bize her iki milletin birbirlerine karşı olan durumlarını açık bir şekilde göstermektedir. Peçeneklerin Kiev muhasarasını kaldırmalarının gerçek nedeni yeterli derecede kuşatma yapabilecek silâh ve teçhizata sahip olmamalarıdır. Bu yüzden de geri dönüp gitmişlerdir.

Peçenek tehlikesini atlatan Knez Svyatoslav, Kiev'de çok kalmayarak 969 yılının yazında tekrar Tuna'yı geçerek Bulgaristan topraklarına girmiştir. Svyatoslav burada uzun zaman kalmak niyetinde olduğunu hissettirince durumu çıkarlarına ters bulan Bizans hemen faaliyete geçmiştir. Bu sırada II. Niképhoros Phókas, bir suikasta kurban gitmiş ve yerine Ioannes Tzimistzes (Çemişkezekli, 969-976) imparator olmuştur. Tzimistzes başlangıçta barışçıl yolları denemiş ama başarısızlıkla sonuçlanınca çareyi silahlara bırakmakta bulmuştur. İmparator, Svyatoslav'ı büyük bir mağlubiyete uğratmayı başarmış ve onu Bulgaristan'ı boşaltmak, bir daha Balkanlar'da görünmemek, Bizans'ın Korsun bölgesine taarruzda bulunmamak, aksine düşmanlarına karşı yapacağı müdafaada Bizans'a yardım etmek şartlarını kabul eden bir anlaşma imzalamaya mecbur etmiştir. İmzadan hemen sonra imparator açlıktan kırılan Rus askerlerine yiyecek vererek bunların eski ticaret imtiyazlarını yeniden tasdik etmiştir. Knez Svyatoslav, barış yapıldıktan sonra Ioannes Tzimistzes'e müracaat ederek memleketine dönerken Peçeneklerin kendisine hücum etmemeleri hususunda Bizans'ın tavassutunu dilemiştir[110]. Tzimistzes'de bunun üzerine Peçeneklere elçiler göndererek, onlardan Tuna'yı geçip Bulgaristan'a hücum etmemelerini ve Svyatoslav'ın memleketlerinden serbestçe geçmesine müsaade etmelerini istemiştir. Peçenekler buna cevaben, imparatorla müttefik olduklarını ve bu yüzden de Tu-

[109] Leonis Diaconi, *Historia libir X*, Ed. C. B. Hose, Bonn 1828, s. 149, Zlatarskiy, İstoriya, II, s.577 vd.; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 202 vd.

[110] Zlatarskiy, *İstoriya*, II, s. 600 vd.

na'yı geçmeyeceklerini ancak Svyatoslav'ı yurduna dönerken memleketlerinden geçirmeyeceklerini bildirmişlerdir[111]. Yıllıklara göre 971 yılında Bizans ile barış antlaşması yapan Svyatoslav, kayıklara binerek nehrin dibindeki kayalıklara gitmiştir[112]. Kievli voyvodası Dinyeper kayalıklarında Peçeneklerin durduklarını söyleyerek uyarmış ancak Svyatoslav onu dinlememiştir. Bu sırada Pereyaslavlılar Peçeneklere Svyatoslav'ın küçük bir ordu ile Bizans'tan aldığı sayısız esir ve ganimetlerle gittikleri haberini göndermişlerdir. Bunu duyan Peçenekler hemen kayalıklara gelmişlerdir. Dinyeper'deki kayalıklara gelen Svyatoslav ise dar olduğu için geçitten geçmenin imkânsız olduğunu görmüş ve drujinası ile Dinyeper'in yukarı ağzında bulunan Belobereje'de kalarak kışı geçirmeye karar vermiştir. Peçenekler tarafından kuşatıldıklarından uzun süren kış mevsiminde yiyecekleri kalmamış ve büyük bir açlık baş göstermişse de bahara kadar beklemeyi başarmışlardır[113].

Svyatoslav ve yanındakiler baharda yollarına tekrar devam etmek istemişlerse de Peçenek Başbuğu Küre (Peçenek boylarından Gili, Yulanın başbuğu)[114] tarafından yakalanarak drujinası ile birlikte kılıçtan geçirilmişlerdir. Yıllıklara göre Küre, Svyatoslav'ın kafatasından bir kadeh yaptırmıştır[115]. Rus arkeolog ve tarihçisi S.Plëtneva, Biçirun'i referans göstererek, bütün Türklerde böyle bir âdetin var olduğunu ve göçebelerin bunu yapmalarının sebebini güçlü gördükleri düşmanlarının hem kuvvetlerinin hem de kahramanlıklarının bu şekilde kendilerine geçeceğine inanmalarına bağlamaktadır. Ayrıca o Başbuğ Küre ile hanımının buna çok inandıklarını ve çocukları doğduğu zaman onun ilginç bir şekilde Svyatoslav'a benzediğini kaydetmektedir[116]. Burada şunu ifade etmek isteriz ki Biçirun burada yanılmıştır. Zira kaynaklar Türk tarihinde böyle bir olayın eğer İskitleri Türk kabul edersek bir onlarda bir de Tuna Bulgar Hükümdarı Krum'da yaşandığını kaydetmişlerdir. Bu iki olayı bütün Türk milletinde var olan bir âdet olarak mal etmek büyük bir insafsızlıktır. Keza Rus yıllıklarının Bi-

---

111 Diaconi, *Historia*, s. 157.

112 "Sarp Dağlar=Dneprovskie Porog" diye adlandırılan bu yer Dinyeper'deki ünlü büyük kayalıklar ve şelaledir.

Povesti Vremennıh Let, s. 53; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 48; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 72; *Troitskaya Letopis'*, s. 90; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 37; Voskresenskaya Letopis', s. 291; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 38; *De Administrando*, s. 28, Ostrorgorsky, *Bizans*, s. 274; Kurat, *Peçenek*, s. 95-96.

113 .....

114 Pletnëva, *Polovtsı*, s. 23.

115 *Povesti Vremennıh Let*, s. 53; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 48; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s.72; *Troitskaya Letopis'*, s. 90; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 37; Voskresenskaya Letopis', s. 291; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 38.

116 Pletnëva, *Polovtsı*, s.23.

zans'ın etkisinde yazıldıkları da bilinen bir gerçektir. Hem İskitlere hem Tuna Bulgarlarına hem de Peçeneklere atfedilen bu olayın geçtiği kaynakların hep Bizans kaynakları olması bizi düşündürmelidir. Ayrıca kendisini tam bir Peçenek başbuğu gibi yetiştiren bir kişiye oğlunun benzemesini istemesi Küre için büyük bir hakarettir zira Küre bizzat kendisi tam bir Peçenek başbuğudur ve elbette ki oğlunun sadece kendisine benzemesini istemiştir.

Rus yıllıkçılarının verdiği bilgilere göre Peçenekler, Ruslara Bizans'ın teşviki ile hücum etmişlerdir. Aslında Svyatoslav'ın Peçenekler tarafından öldürüldüğü sırada veya daha öncesinde Peçenek başbuğu Küre'nin yanında bulunan Bizans imparatorunun elçisi Philotheus Euchaita, Peçenekler ile bir barış anlaşması yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Peçenekler Bizans'a, Tuna'yı geçmeyecekleri sözünü vermişlerdir. Elçi bunun üzerine Peçeneklerden imparator adına Svyatoslav'a Peçenek arazisinden geçme iznini vermelerini rica etmişse de Peçeneklerden bir grup bunu kabul etmemiştir[117].

Svyatoslav'ın ölümünden sonra oğulları arasında Kiev'deki tahta sahip olma mücadelesi başlamış ve Peçenekler istemeseler de bu mücadelelerde taraf olmaya zorlanmışlardır. Svyatopolk'un üç oğlundan biri olan ve kardeşleri ile yaptığı taht mücadelesini başlangıçta kazanan Yaropolk (973-980) 978'de Peçenekler üzerine giderek onları yenip vergiye bağlamıştır[118].

Yaropolk'un Kiev'de güçlü bir şekilde tutunması, bazı Peçenek başbuğlarının onun hizmetine girmelerine sebep olmuştur. Bunlardan bir tanesi de İlya'dır. 979 yılında Yaropolk'un yanına gelerek ona biat etmiş, Yaropolk'da kendisine şehirler verip kendi idaresi altına almıştır. İlya'da bundan büyük bir şeref duymuştur[119].

Yaropolk'un knezliği uzun sürmemiş ve kardeşi Vladimir (980-1015) Kiev tahtının yeni sahibi olmak için mücadeleye başlamıştır. Bu gaye ile 980 yılında Vladimir ağabeyi Yarapolk'un üzerine Kiev'e büyük bir ordu ile harekete geçmiştir. Bunu duyan Yaropolk'un en yakın adamlarından Varyajko ona: "Vladimir'in karşısına çıkmamasını, çıktığı takdirde öldürüleceğini bunun yerine Peçeneklere giderek asker getirmesini" tavsiye etmiştir. Ancak Yaropolk onu dinlememiş ve bedelini kahpe bir şekilde kurulan plan neticesinde canıyla ödemiştir[120]. Yaropolk'un öldürülmesi üzerine bu tavsiyeyi yapan adamı Varyajko Peçeneklerin yanına kaçmış ve onlara birleşerek Vladimir'e karşı pek çok kez sa-

---

[117] *Cedrenus*, II, s. 412; Runciman, *A History*, s. 214.

[118] *Nikonovskaya Letopis'*, s. 39.

[119] *Nikonovskaya Letopis'*, s. 39.

[120] 980 yılında gerçekleşen bu hadise için bk. M. U. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 106-108.

vaşmuş ise de onu öldürmeyi başaramamıştır. Bu şekilde zaferi kazanan Vladimir Kiev tahtının yeni sahibi olmuştur[121].

Bundan sonra Vladimir bulunduğu yerde durmak istememiş ve Kiev Knezliği'nin sınırlarını genişletme çabası içerisine girmiştir ki burdan en çok zarar gören Peçenekler olmuştur. Zira Ruslar, Peçeneklere ait sahaya doğru yavaş yavaş yayılmaya çalışmışlar ve Peçenek akınlarını bertaraf etmek üzere yer yer müstahkem mevkiler ile şehircikler inşa ettirmişlerdir. Nitekim Knez Vladimir, 12 oğlu arasında sahip olduğu toprakları paylaştırdıktan sonra 988'de "Kiev'in etrafında çok az şehrin olması iyi değildir" diye düşünerek, Desna, Vostra, Trubej, Sula ve Stugna nehirleri boyunca şehirler kurmuştur. Peçeneklerle sürekli savaştıkları için buralara Slovenlerden, Kriviçlerden, Çudlardan ve Vyatiçlerden en iyi askerlerini seçerek yerleştirmiştir[122]. Hayatlarının her anını at üzerinde ellerinde kılıç sırtlarında okla geçiren ve bu yüzden de son derece güçlü bir askerî teşkilâta sahip olan Peçenekleri Ruslar ancak onlara karşı kaleler yaparak durdurmaya çalışmışlardır. Aslında Vladimir güney sınırlarında oturan ve bu bölgenin yerli ahalisini oluşturan Polyanlara güvenemediği için bu şehircikleri kurmuştur. Güvenememesinin sebebi de galiba Peçenekler ile Kiev'in etrafında yaşayan Polyanların müttefik olmaları ve Kiev knezlerine karşı birlikte mücadele etmeleri olmuştur. Bu nehirler boyunca kurulan şehirlerde tahkimli noktalar ve hatlar yaptırılmış, Peçenek arazisine 100 km kadar girilmiştir. Bu tahkimli noktalar hem Peçeneklere karşı yapılan hücumlara dayanak noktası olmuşlar hem de Peçeneklerden kaçarak Ruslara sığınan Türk menşeli göçebe kaçaklara iltica yeri vazifesi görmüşlerdir[123].

Rus yıllıklarındaki kayda göre Vladimir Peçenekleri ilk defa 988 yılında yenmiştir[124]. Vladimir bilindiği üzere Hıristiyanlığı kabul eden ilk Rus knezidir. Bu dini kabul ettikten sonra samimi bir mümin olarak yaşamış ve Kiev halkının zorla Hıristiyanlaştırılmasını sağlamıştır. Peçenek başbuğlarından bazıları da Vladimir'in yanında yer almak için Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Meselâ 988

---

121 *Povesti Vremennıh Let*, s. 54-55; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 52-53; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 74-77; *Troitskaya Letopis'*, s. 91-93; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 127; *Radzivilovskaya Letopis'*, s.38-39; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 292-294; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 39-40.

122 *Povesti Vremennıh Let*, s. 83; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 83; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 118; *Troitskaya Letopis'*, s. 115; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 159; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 55; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 313.

123 V. Parhomenko, "Rus i Peçenegi", Rojnik VIII, Praha 1929-1930, s. 138-144.

124 *Povesti Vremennıh Let*, s. 83; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 83; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 119; *Troitskaya Letopis'*, s. 116; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 159; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 55; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 313.

yılında Peçenek başbuğu Megitay, Vladimir'in yanına gelerek Tanrı, oğlu ve kutsal ruh adına vaftiz olmuştur[125].

Peçenek Başbuğu Geza, 992/993 yılında Pereyaslavl şehrine karşı harekete geçtiği sırada, Trubej Nehri yakınlarında Hırvatlar üzerine gittiği seferden dönen Vladimir ile karşılaşmış ancak mağlup olmaktan kurtulamamıştır. Daha sonra da idaresindekilerle beraber Macaristan'a gitmiştir[126]. Bu galibiyetten büyük güç alan Vladimir aynı yıl tekrar, Peçeneklerin üzerine giderek onları yenmiş ve onlardan Rus topraklarına saldırmayacaklarına dair söz alarak büyük bir zafer ve sevinç içerisinde Vladimir şehrine geri dönmüştür[127]. Peçenekler de verdikleri söze sadık kalmışlar ve üç yıl içerisinde Rus topraklarına saldırmamışlardır.

Aradan 4 yıl geçtikten sonra 996 yılında toparlanan Peçenekler, Kiev Knezliği toprakları içerisindeki Stugna Nehri üzerinde bulunan Vasilyev şehrine kadar gelmişlerdir. Bu sırada Vladimir yanında yeteri kadar asker bulunmadığı için bir şey yapmaya fırsat bulamamış ve onların eline düşmekten son anda bir köprü altına sığmarak zorlukla kurtulabilmiştir[128].

Bu yenilgi Vladimir'e Kiev'de yerleştirilen askerlerin sayısının Peçeneklerle mücadele etmeye yetmediğini göstermiştir. Duruma canı çok sıkılan Vladimir biraz nefes almak belki de bu mağlubiyetin acısını unutturacak bir galibiyet yaşamak üzere kuzeye Novgorod taraflarına gitmiştir. Ancak bu gidiş Peçeneklerde hem Vladimir karşısında kazandıkları galibiyetle cesaretlenmeleri hissini uyandırmış hem de Vladimir'in bulunmayışından istifade ederek 997 yılında Belgorod şehrini kuşatmalarına sebep olmuştur[129]. Rus yıllıkları bu kuşatmayı efsanevi tarzda anlatmışlarsa da hakikat bu sırada kışın gelmesi üzerine Peçeneklerin kendilerine güvenemeyerek çekilip gitmeleridir.

997'den 1001 tarihine kadar yıllıklar bir Peçenek-Rus münasebetinden bahsetmemektedirler. Bu da bize bu 4 yıl içerisinde her iki tarafın içerideki hadiselerle uğraştıkları izlenimini vermektedir. 1001 yılında ise Aleksandr Popoviç ve

---

125 *Nikonovskaya Letopis'*, s. 57.

126 *Povesti Vremennıh Let*, s. 84; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 83-85; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 119-121; *Troitskaya Letopis'*, s. 116; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 55; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 314; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 65-66.

127 *Nikonovskaya Letopis'*, s. 64.

128 *Povesti Vremennıh Let*, s. 85; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 85; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 122; *Troitskaya Letopis'*, s. 118-119; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 166; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 56; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 315.

129 *Povesti Vremennıh Let*, s. 87-88; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 87-89; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 124-127; *Troitskaya Letopis'*, s. 120-121; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 57; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 316-317; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 67-68.

Yan Uşmosvtes adlarındaki Rus voyvodaları yırtıcı Peçenek bahadırları ile pek çok Peçeneği öldürmüşler ve başbuğları Rodman ile üç oğlunu alarak Kiev'e Vladimir'in yanına getirmişlerdir[130]. Kanaatimizce bu savaş, Rusların sınırlarına saldıran Peçenekler üzerine gitmeleri neticesinde gerçekleşmiştir. Ancak başbuğlarını ele geçirmeleri Peçeneklerin 1004 tarihinde tekrar harekete geçerek Belogorod'a gelmelerine sebep olmuştur. Ne var ki tıpkı 1001'deki gibi Vladimir üzerlerine Aleksandr Popoviç ve Yan Uşmosvtes adlı voyvodalarını kalabalık bir orduyla göndermiş, bunu duyan Peçeneklerde bozkıra doğru kaçmışlardır[131].

Kiev Knezi Vladimir döneminde Alman rahip Querfurtlu Bruno Peçenekleri, Hıristiyanlaştırmak amacıyla yanlarına gitmek üzere yola çıkmış ve bu arada Rus topraklarından geçmiştir. Vladimir ile görüşme imkânına sahip olmuş, Vladimir Peçeneklere gitmemesi için ona telkinde bulunmuş ve bir ay kadar bir süre alı koymuşsa da ikna edememiştir. Bunun üzerine Knez Vladimir, uzun ve en sağlam surlarla çevirdiği Peçenek sınırına kadar ona refakat etmiştir. Bruno Peçenekler arasında 5 ay kalmış ve bu arada kendisine inanmak lazım gelirse Peçeneklerle Rus knezi arasında barışın yapılması için çok uğraşmıştır. Peçenekler ona eğer Vladimir kendilerine oğlunu gönderirse onunla barış yapacaklarını ve Hıristiyanlığı kabul edecekleri şartını ileri sürmüşler o da Vladimir'in yanına giderek onu ikna etmeyi başarmış ve oğlunu rehin olarak göndermiştir[132]. Böyle bir hadise gerçekten olmuş ise bunun yıllıklarda yer almaması ilginçtir. Ayrıca Kiev Rusyası'nın en güçlü knezlerinden biri olarak gösterilen Vladimir'in oğlunu rehin olarak göndermesi de akla uygun değildir çünkü Vladimir Peçeneklere karşı yaptığı savaşlarda genelde başarılı olmuştur. Bu bilgiden Peçenek tarihi için çıkarabileceğimiz gerçek sonuç, Rusların Peçeneklerle olan sınırlarını çok müstahkem yaptıklarıdır.

Knez Vladimir 1015'de yani saltanatının son yılında ölüm döşeğinde iken Peçenekler Rus topraklarına girmişler ve Vladimir de üzerlerine Ryazan knezi olan oğlu Boris (989-1015)'i göndermiştir. Yıllıkların ifadesi ile ancak kendisinin bu sırada 15 Haziran'da ölmesi üzerine oğlu geri dönmek zorunda kalmıştır[133].

---

130 *Nikonovskaya Letopis'*, s. 68.

131 *Povesti Vremennıh Let*, s. 89; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 90; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 127; *Troitskaya Letopis'*, s. 121; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 168-169; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 58; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 317; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 69.

132 *The Letter of Bruno of Querfurt to King Henry II*, s. 99-100.

133 *Povesti Vremennıh Let*, s. 89; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 90; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 127; *Troitskaya Letopis'*, s. 121; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 168-169; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 58; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 317; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 69.

Aslında Boris babası Vladimir'in ölüm haberini almadan önce, Peçenekleri bulamadığı için geri dönmeye mecbur olmuştur[134].

Vladimir'in oğullarından Turov knezi olan Svyatopolk (1015-1019) babasının ölümünün hemen akabinde Kiev'e gelerek tahtı ele geçirmek istemiştir. Fakat Kiev halkı onu istemeyerek diğer oğlu Boris'in yanında yer almıştır. Buna çok kızan Svyatopolk kardeşleri Boris ve Gleb'i öldürterek Kiev'deki tahtı ele geçirmiştir. Bundan sonraki mücadeleyi ise diğer kardeşi Yaroslav ile yapmak zorunda kalmıştır. Bu mücadelede zaferin ancak Peçenek yardımı ile gerçekleşebileceğine inanan Svyatopolk, Peçeneklerle anlaşma yoluna gitmiştir. 1016 yılında Yaroslav, Svyatopolk'un üzerine doğru giderek Dinyeper'i iki taraftan kuşatmıştır. Her iki taraf üç ay boyunca savaşa başlamaya cesaret edemeyerek birbirlerine karşı durmuşlardır. İki nehir arasında kalan Svyatopolk kış geldiği, soğuk olduğu için bütün geceyi askerleriyle içki içerek geçirirken; Yaroslav drujinasındaki askerleri şafak sökerken hazırlayarak bazılarını kıyıya göndermiştir. Bundan sonra her iki taraf karşı karşıya gelerek çok şiddetli bir şekilde savaşmıştır. Ancak Peçeneklerin nehrin içinden geçerek Svyatopolk'a yardıma gelememeleri Svyatopolk'un yenilerek kaçmasına sebep olmuştur[135].

Svyatopolk böyle büyük bir mağlubiyet almasının sebebini Peçeneklerin kendisine yeterince yardım edememelerine bağlamış ve bu yüzden tekrar mücadeleye devam etmek istemiştir. Ancak Peçeneklerin 1017 tarihinde Yaroslav karşısında zorlukla da olsa büyük bir yenilgiye uğramaları ve utanç içerisinde kaçmaları,[136] onun yine de mücadeleye devam etmesini engelleyememiştir. 1018 tarihinde Yaroslav tarafından büyük bir hezimete uğraması ve Peçeneklerin yanına kaçmak zorunda kalması da mücadeleye devam etmesine mani olamamıştır[137]. Ancak bu durumdan oldukça fazla sıkılan Yaroslav'ın onun 1019 tarihinde çok güçlü ve kalabalık Peçenek ordusuyla gelmesi üzerine pek çok asker toplayarak onu Alta Irmağı'nda karşılamak için çıkmasına ve tanrıya zaferi kendisine vermesi için dua etmesine sebep olmuştur. Cuma günü her iki tarafta birbirlerine karşı harekete geçmişlerdir. Güneş düşmanların üzerine doğmuş ve sa-

---

134 *Povesti Vremennıh Let*, s. 90; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 92; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s.129; *Troitskaya Letopis'*, s. 122; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 169; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 58; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 324.

135 *Povesti Vremennıh Let*, s. 96; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 99-100; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 138; *Troitskaya Letopis'*, s. 128; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 62; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sinodalnıy Spisok'*, s. 15; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 325; *Nikonovskaya Letopis*, s. 74-45.

136 *Voskresenskaya Letopis'*, s. 325; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 75.

137 *Povesti Vremennıh Let*, s. 96-97; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 100-101; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 139-140; *Troitskaya Letopis'*, s. 128-129; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 62-63; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 326; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 75-76.

vaş çok şiddetli olmuştur. Yıllıkçıların diğer pek çok savaş için de ifade ettikleri böyle bir savaş Rus yurdunda şimdiye kadar hiç olmamıştır söylemi burada da kullanılmıştır. Akşama kadar 3 defa karşılaşılmış ve sonunda akşama doğru Yaroslav zaferi göğüslerken, Svyatopolk kaçmıştır[138]. Bu hezimet Svyapolk için son karşılaşma olmuş ve bundan sonra bir daha taht iddiasında bulunamamıştır.

Bu hadiseden sonra Rus yıllıklarında tam 17 yıl Peçenekler hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bunun sebebini bu sıralar Rus yurdundan uzaklaşarak Tuna boylarına doğru ilerlemelerinde aramamız gerekmektedir. Bulgar Kralı Ioann Vladislav (1015-1018) Bizans İmparatoru II. Basileos (976-1025) ile olan mücadelesinde Peçeneklerden yardım istemiş ama kabul ettirememiştir. Bizans İmparatoru Basileos'un 1018-19 yılında Bulgarları tamamen Bizans hâkimiyetine alması üzerine Peçenekler ile Bizans sınır komşusu olmuşlardır[139]. Bundan sonra Peçenekler gittikçe Kiev civarından uzaklaşarak Bizans sınırlarına doğru ilerlemişlerdir ki bu gitmede bu toprakların zengin meralara sahip olması da önemli rol oynamıştır.

Peçeneklerin Kiev Knezliği topraklarından tamamen uzaklaşıp gitmeleri Vladimir Svyatoslaviç'in diğer oğlu Tmutarakan Knezi Mstislav Vladimiroviç'in ölümü üzerine kardeşi Yaroslav'ın 1036'da onun bütün bölgelerine sahip olup, Rus topraklarının biricik knezi olması üzerine gerçekleşmiştir. Yaroslav, yanına Novgorod'a gelenlerden Peçeneklerin Kiev'i muhasara ettikleri haberini alınca, Vareg ve Slovenlerden pek çok asker toplayarak Kiev'e gelmiş ve kendi şehrine girmiştir. Peçeneklerin çok kalabalık olduklarını görünce şehirden çıkarak drujinasını savaş düzenine sokmuştur. Varegleri ortaya alırken Kievlileri sol kanada; Novgorodluları da sağ tarafa yerleştirmiştir. Kendisi de şehrin önünde durmuştur. Peçeneklerin hücumlarıyla her iki düşman şehrin dışındaki Kutsal Sofya Kilisesi'nin bulunduğu yerde karşı karşıya gelmişlerdir. Savaş çok şiddetli olmuş ve akşama doğru Yaroslav güçlükle galip gelmiştir. Peçenekler kimin nereye gittiğini bilmeden etrafa kaçışmışlar, bazıları Kiev yakınlarındaki Setomli Nehri'nde bazıları da diğer nehirlerde boğulmuşlardır[140].

Rus yıllıklarında Peçeneklerin "tamamıyla kaybolup gittiklerinin" belirtilmesi, onların Kiev Rusyası sınırlarından tamamıyla uzaklaşmaları anlamına gelmektedir. Gerçekten de 1036 yenilgisinden sonra Peçenekler önemli bir kuvvet

---

[138] *Povesti Vremennıh Let*, s. 97-98; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 101-102; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 140-141; *Troitskaya Letopis'*, s. 130; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 63; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 325; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 76; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 175.

[139] *Cedrenus*, II, s. 466.

[140] *Povesti Vremennıh Let*, s. 101-102; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 105 - 106; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 146-147; *Troitskaya Letopis'*, s. 133-134; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 65; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 330.

olarak Rusya'yı bir daha tehdit etmemişlerdir. Peçeneklerin esas kitlesi bu sıralarda Aşağı Dinyester ve Tuna boyuna doğru giderlerken, Peçeneklerden ancak bazı küçük zümreler Rus knezliklerinde kalarak sınır bekçileri olarak görev yapmışlardır. Böylece Peçeneklerin Ruslarla mücadeleleri 1036'dan sonra tamamen kesilmiş ve Kiev Rusyası için "Peçenek meselesi" diye bir problem kalmamıştır.

Peçeneklerin bir kısmı Ruslar arasında, bir kısmı da kendilerini daha batıya gitmeye zorlayan Uzlar arasında kalmayı tercih etmişlerdir. Bu yüzdendir ki bundan sonra Rus yıllıkları Peçenekleri hep Uzlar (Торки: Torki) ile beraber zikretmişlerdir. Bundan sonra yıllıklarda 1036 yılından sonra Rus topraklarında kalan Peçeneklere dair bilgileri bulabiliyoruz. Öyle ki 60 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra 1096'da Peçeneklerin menşelerine dair bilgilerle karşılaşıyoruz ki bu bilgilerde Türkmenlerle aynı boydan geldikleri belirtilmektedir[141].

1096'dan itibaren çeşitli Rus knezliklerinde yaşayan Peçenek bakiyelerinin bu knezlikler içerisinde oynadıkları rollere ve tarihlerine sahne oluyoruz. Nitekim 1097 yılında Kiev Rusya'nın en büyük knezlerinden biri olarak kabul edilen, Kiev'e gelinceye kadar Pereyaslavl'da knezlik yapan Vladimir Monomah (1113-1125), Kiev Knezi Svyatopolk'un ölümü ve Kiev halkının kendisini çağırması üzerine 60 yaşında olmasına rağmen Kiev'e gelerek tahtı ele geçirmiştir. Bu yıllar tüm Rusya'nın Kuman-Kıpçaklar saldırılarından duçar olduğu yıllardır. Bütün Rus knezleri sürekli başlarını ağrıtan Kuman-Kıpçaklara karşı birlikte harekete geçmek ve kendi aralarında bölgelerinin sınırlarını çizmek üzere 1097 yılında Liyubeç (Lübeç) kasabasında toplanmışlar ve ortak bir karar almışlardır[142].

Çeşitli Rus knezlikleri içerisine yerleştirilen Peçenekler, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sadece Kuman-Kıpçaklara karşı değil kendi aralarındaki iç mücadelelerde de en güvenilen askeri güç olarak görülmüşlerdir. Bu görüşün yıllıklara yansıyan oldukça fazla örnekleri vardır. Biz bunlardan sadece birini zikretmekle yetineceğiz. Meselâ, o sıralar yani 1097'de Kiev knezi olan Svyatopolk (1093-1113), Vladimir-Volin Knezi David tarafından kahpece bir planla yakalanarak gözlerine mil çektirilmiştir. O sırada Pereyaslavl knezi olan, daha sonra ise Kiev tahtına oturacak olan Vladimir (1113-1125) bunu duyunca çok üzülmüştür. Zira kısa bir süre önce bütün Rusya'nın knezleri Lübeç'de birbirlerinin sınırlarına tecavüz etmeyeceklerine dair yemin edip haçı öpmüşlerdi. Vladimir, bunu yapan

---

[141] *Povesti Vremennıh Let*, s. 150-151; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 161-163; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-224; *Troitskaya Letopis'*, s. 17-18; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 92; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 9-10; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 125-127.

[142] *Povesti Vremennıh Let*, s. 174; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 173; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 252; *Troitskaya Letopis'*, s. 190; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 97; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 131.

David'e elçiler göndererek sebebini sormuştur. O da "eğer Svyatopolk'a bunu yapmasaydım benim bölgelerimi ele geçirecekti" diye cevap vermiştir. Buna çok kızan Vladimir, diğer knezleri de yanına alarak, David ile birleşip Svyatopolk'un üzerine gitmeye karar vermiştir. Svyatopolk, Vladimir ve diğer knezlerin üzerine doğru geldiklerini duyunca Kiev'den kaçmak istemiş ancak Kiev halkı onu bırakmak istememiş ve onun affedilmesi için metropoliti Vladimir'e göndermiştir. Vladimir, metropoliti kırmamış ondan Svyatopolk'a David'i öldürmesini söylemesini istemiştir. Svyatopok'da bunu kabul etmiş ve aralarında barış olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra Rus knezleri arasında tekrar anlaşmazlıklar baş göstermiş ve anlaşmazlıklarda başvurulan en önemli güç Türk kavimleri olmuştur. Nitekim 1097 yılında Trebovl Knezi Vasilko, Rus toprakları için çok kötü düşüncelere sahip olduğu için Vladimir-Volin Knezi David'in kendisini Lehlilere vereceğinden çekinmiş ve yaptıklarının sebebini Türk kavimlerinin kendisine yardıma geleceklerini düşündüğünden yaptığını açıklamıştır[143].

Peçeneklerin Rus knezleri arasındaki mücadeledeki rolleri 1142 yılındaki bir kayıtta yine çok açık bir şekilde görülmektedir. Kiev Knezi Vsevolod Olegoviç (1139-1146), Turov Knezi Vyaçeslav'ın Kiev bölgesine gelmesi üzerine haber göndererek ondan kendi bölgesine gitmesini istemiştir. Ayrıca oğulları arasında kendi topraklarını paylaşırken de kardeşlerine hiçbir şey vermemiştir. Kardeşlerinin buna çok üzülmeleri üzerine onları ve onların oğullarını yanına çağırarak ne istediklerini sormuştur. Onların kendisinden Novgorod ve Çernigov'u istemelerine olumlu yanaşmamış, onlar da yanından "sen vermesen de biz kendimiz alacağız" diyerek ayrılmışlardır. Bunun üzerine Vsevolod, Kiev'e gönderdiği Vyaçeslav'a yardım etmeleri için Peçenekleri göndermiştir[144].

Rus yıllıklarında teferruatlı bir şekilde 1036 yılından sonra Peçeneklere ait bilgilerde özellikle dikkat çeken nokta 1136'dan itibaren Peçeneklerin tek başlarına Rus knezliklerinde askerî bir güç olarak görülmemeleridir. Bu tarihten sonra diğer Türk kavimleri ile birleşmiş güçlü bir Peçenek askerî kıtasından söz etmemiz mümkündür.

Peçeneklere dair Rus yıllıklarındaki son kayıt 1223 yılına aittir. Bilindiği üzere bu yıldan itibaren Rus bozkırları Moğol istilâsı ile karşı karşıya kalmıştır. Yıllıkçılar Moğolları da bir Türk kavmi olarak kabul ederek Tatar adı ile anmışlardır. Nitekim bu yıla ait kayıtta da onların Peçeneklerden geldikleri söylenmektedir[145].

---

[143] Bu hâdiselerin detayları hakkında bkz. M. U. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına*, s. 119-122.

[144] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 222.

[145] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 423-424; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 129-132; *Troitskaya Letopis'*, s. 306-307; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sinodalnıy Spisok*, s. 61-62 ile *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 264.

Rus yıllıklarının verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde Peçenekler ile Ruslar arasındaki münasebetin sadece askerî alanda cereyan ettiği sonucuna ulaşırız. Ama esasen hakikat böyle değildir. Hakikati bulmada bize İmparator Konstantinos'un De İmperio adlı eseri yol göstericidir. Eserde her iki halk arasında ticarî münasebetlerinde yoğun bir şekilde yaşanmış olduğunu öğreniyoruz[146]. Burada Peçeneklerin Ruslardan ne aldıkları belirtilmemişse de biz Rusların Bizans ve göçebe komşularına kıymetli kürkler ile deriler, kumaşlar, bal, balmumu, kıymetli madenler ve hububat sattıklarını biliyoruz[147].

Peçeneklerle yaşanan sürekli savaşlar neticesinde tesis edilen sıkı münasebetler şüphesiz ki Rus askerî teşkilâtı üzerinde de önemli tesirler yapmıştır. Birçok Peçenek askerinin Rus knezliklerinin ordularında bulunmaları, bu tesirin Rus ülkesinde kuvvetlenmesini temin etmiştir. Ayrıca Peçeneklerin bir kısmının Kiev civarında yerleştirilmeleri ve Rus knezlerinin yanında kalmaları, buradaki Slav unsurunun kan itibarı ile değişmesinde de önemli etkiler göstermiştir[148].

Netice olarak IX. asırda güçlenmeye başlayan Kiev Knezliği daha başlangıç aşamasında güney topraklarını Peçeneklerle paylaşmak ve daha sonrada bu toprakları bir süreliğine de olsa onlara terk etmek zorunda kalmıştır. Bu terk telafisi mümkün olmayacak bir durumu da beraberinde getirmiştir. Bu durum başkenti Kiev olan Rus Devleti'nin güneye inememesi yani Peçenekler tarafından durdurulmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Peçeneklerin hâkim olduğu bu 150 yıllık süre içerisinde Kiev Rusyası ancak 30-40 km kadar genişleyebilmiştir. Kiev Rusyası'nın hedefi güneyi ele geçirerek Kırım üzerinden denizlere ulaşmak olmuş ancak bu hedefi gerçekleştirecek şartlara o dönemlerde sahip olamamıştır. Ancak bilindiği üzere bu hedef bundan sonra kurulan her Rus devletinde mutlaka gerçekleştirilmesi gereken bir ülkü niteliğini kazanmıştır. Bu yüzdendir ki Ruslar, önce Peçenekleri daha sonrada arkalarından gelen diğer Türk kavimlerini denize açılamamalarındaki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Bu engel onları Peçeneklere karşı mücadelede bütün kuvvetlerini güneye, Kiev'e sevk etmek mecburiyetinde bırakmış bu da Kiev'de kuvvetli bir devlet teşkilâtının ortaya çıkmasına ve Doğu Slavyan kavimlerinin millet olma yönünde harekete geçmelerine yol açmıştır.

---

[146] Costantinos, *De Administrando İmperio*, s. 49,51.

[147] M. V. Levçenko, *Oçerki po İstorii Russko-Vizantiiskŭh Otnoşenii*, Moskva 1956, s. 201.

[148] Kurat, *Peçenek*, s. 104-105.

Aşağı Tuna ve Balkanlarda Peçenek

Peçeneklerin, İtil boyunu terk ederek, Don ile Dinyester nehirleri boyuna geldikleri X. yüzyılın başlarında Bizans bir taraftan Akdeniz'de korsanlarla; diğer taraftan da batı komşusu Bulgarlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu arada Bulgaristan Çar Simeon (893-927)'un idaresinde en parlak dönemlerinden birini yaşıyordu. Bizans, Bulgarlarla mücadele edebilecek durumda olmadığını çok iyi bildiğinden hemen geleneksel yöntemlerinden birine başvurmuş ve Bug (Aksu) ile Dinyester nehirleri boyunca oturan Macarları, Bulgarlar üzerine göndermeye ikna etmiştir. Bu ikna kısa bir süre de olsa Bulgar tehlikesini bertaraf etmeyi başarmalarını sağlamıştır. Ancak Bulgarlar bu hamle karşısında boş durmamışlar ve Bizans'a kendi yöntemiyle cevap vermek üzere Macarlara karşı daha doğuda bulunan Peçeneklerle anlaşma yoluna gitmişlerdir. Birleşik Peçenek-Bulgar kuvvetlerine karşı Macarlar Dinyester boylarını bırakarak Panonya (Batı Macaristan)'ya gitmek zorunda kalmışlardır. Bizans-Bulgar mücadelesi hem Peçenek hem de Macar tarihi açısından çok önemlidir. Bu mücadele neticesinde Peçenekler, Tuna boyları ile Karpat eteklerine kadar gelirlerken; Macarlar Orta Avrupa'ya yerleşmişlerdir[149].

[149] Çar Simeon hakkında detaylı bilgi için bkz. Zlatarskiy, *İstoriya Na*, s. 278-300; Kurat, *Peçenek*, s. 107.

VI. Leo'un ölümünden sonra tahtın sahibi Konstantinos Porphyrogennetos olmasına rağmen tahta kardeşi Aleksandr (912-913) geçerek ona vasilik etmiştir. Ama Aleksandr'ın vasiliği uzun sürmemiş ve bir yıl sonra vefat etmiştir. Konstantinos bunun üzerine tahta çıkmışsa da devlet idaresini eline alamamış, yönetim başta patrik olmak üzere, naiplerin ellerinde kalmıştır. Bu yüzden de Konstantinos tahta bulunduğu yıllar içerisinde (913-959) gerçek anlamda devleti yönetememiş sadece şekil olarak tahtı işgal etmiştir. Devlet işleri kuvvetli bir kişiliğe sahip olan Roman Lekapanos (919-944)'un elinde bulunmuştur. Konstantinos Porphyrogennetos döneminde Bizans'ın karşısında iki tehlikeli düşman olduğunu görüyoruz. Bunlar Girit korsanları ile Bulgarlardı.

Konstantinos'un 913 yılında Bizans tahtına geçtiği sıralarda Peçenekler artık 50 yıldan beri Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlar ve Doğu Avrupa'nın en kuvvetli kavmi olma yolunda başarıyla ilerliyorlardı. Bu başarıda şüphesiz bulundukları coğrafyanın etkisi de büyük olmuştur. Bu topraklar sayesinde Peçenekler ekonomik olarak güçlenmişler, sürülerini çoğaltarak kuvvetlenmişlerdir. Bu arada savaşların azalması da bu kuvvetlenmede etkili olmuştur. Konstantinos, De Administrando İmperio'da Peçenekler hakkında detaylı bilgiler verse de dönemindeki Bizans-Peçenek münasebetlerinden genel olarak bahsetmiştir. Ancak eserinde bir Bizans imparatoru için çıkarılacak en önemli sonuç Peçeneklerle dost geçinilmesi gerektiği olmuştur. Bizans İmparatoru Konstantinos'a göre Peçenekler o dönemde Doğu Avrupa'nın en güçlü siyasî kuvvetidirler. Peçenekler, Ruslar, Macarlar ve Bulgarları yenebilecek kuvvette idiler. Ancak Kostantinos'a göre onları durdurabilecek tek kuvvet yine bir Türk kavmi olan Uzlar idi[150].

Onun döneminde Bizans, Balkan yarımadasındaki komşusu Bulgaristan'ın Çar Simeon'un idaresinde güçlenerek kuvvetli bir devlet olarak karşısına çıkması ile karşılaşmıştır. Bizans belki de sadece Bulgar çarı ile uğraşmak zorunda kalsa onu yenebilirdi. Ama bu sırada Panonya ve Tisa boylarına yerleşen Macarlar ile Dinyeper üzerinden Karadeniz'e inen ve oradan da Bizans'a karşı saldırılarda bulunan Ruslar, büyük bir tehlike arz ediyorlardı. İşte bu siyasî tablo içerisinde hem önemli bir coğrafyada bulunmaları hem de savaşçı bir millet olarak diğer komşularından üstün olmaları, Bizans'ın Peçenekleri doğal müttefikleri olarak görmelerine sebep olmuştur. Costantinos'un saltanatında Peçenek-Bizans dostluğu genelde dostça bir seyir takip etmiştir[151].

---

[150] Costantinos, *De Adminstrando İmperio*, s. 63.

[151] Kurat, *Peçenek*, s. 110.

Her ne kadar Peçenek-Rus münasebetlerinde biraz değinsek de 915 hadisesi Bizans tarihi açısından son derece önemli bir olaydır. İmparator Costantinos döneminde, Bulgar Çarı Simeon'un kendisini "Bütün Bulgarların Çarı" ilan etmesi, Balkanlar'da Bizans ile Bulgarlar arasında büyük bir mücadelenin yaşanacağı anlamına geliyordu. Büyük emellere sahip Bulgar Çarı Simeon, 913 yılında bir ordu ile aniden Bizans İmparatorluğu topraklarını işgal etmiş ve ordugâhını İstanbul surları önünde kurmuştur. Böylece Bizans, İstanbul'un saygıdeğer patriği ve aynı zamanda genç Costantinos'un da naibi olan Nicholas'ın arabuluculuğu sayesinde barışı temin edebilmiştir. Ancak anlaşmanın şartlarından biri olan genç imparatorun Simeon'un kızlarından biriyle evlenmesi şartının yerine getirilmesini reddeden ve şartların bir kısmına uymayan ana imparatoriçe nedeniyle Simeon bir kez daha Trakya'yı işgal etmiştir. Simeon, Bizans'a hem bir ders vermek hem de kendini bu devletin başında görmek istemiş ve bu amaçla kendi kuvvetlerinin yetersiz olduğunu görerek kendisine bu sırada güçlü bir kavim olan Peçeneklerin yardım edeceklerine inanmıştır. Bu amaçla Peçeneklere arka arkaya pek çok elçiler göndermiş ve onları kendi yanına çekmek istemiştir. Zaten 896 yılında Peçeneklerle bir araya gelmemişler miydi? Şimdi de gelebilirlerdi. Ama unuttuğu bir şey vardı o tarihten itibaren köprünün altından çok sular geçmişti. 896'da ikisinin de düşmanı Macarlardı ve müşterek düşmana karşı birlikte hareket etmeleri gayet doğal idi ama şimdi Bulgarlar tek başlarına güçlenmişler ve Bizans'a göz dikmişlerdi. Bu ise Peçeneklerin işine gelmiyordu. O yüzden Bulgar elçileri Peçenek başbuğunu ikna edememişlerdir. Bu ikna edememenin bir diğer sebebi de galiba Bizans'ın Kırım'ın Korsun şehrindeki Kuman-Kıpçaklardan Leon Phókas'ın rolünün büyük olmasıdır. Çar Simeon, Bizans'a büyüklüğünü ve gücünü göstermek için epey uğraşmış ve sonunda Bizans'ın elinden birçok yeri alarak, İstanbul önlerinde görülmüştür. Bu başkentin büyük bir tehdit altında olduğu anlamına geliyordu[152].

Bizans bunun üzerine hemen harekete geçerek, birlikten kuvvet doğar anlayışı ile Kırım'daki komutanı Leon Phókas'a Peçenekleri ikna etmesi görevini verdi. Bu durumdan kendisi içinde bir menfaat sağlamayı uman Phókas, imparatordan bunu başarabilirse kendisine Romalı asillere ve zenginlere verilen Patricius unvanının verilmesini istedi. İmparatorun bu isteği onaylaması ile Phókas bulunduğu mevkii ve makamı iyi kullanarak, Peçeneklerle yakın bir temas içerisine girdi ve onları hem maddi (para) hem de manevi (hediye) yönden ihya ettikten sonra Bizans'ın müttefiki olmaları hususunda ikna etti. Ayrıca İstanbul'a dönerken onlardan yanında rehine olarak bazılarını götürdüğü gibi sözlü temi-

[152] Ostrogorskiy, *Bizans Devleti*, s. 239.

natlarını da alarak durumu imparatora bildirdi. 917 yılının Temmuz sonu veya Ağustos başlarında Peçenekler verdikleri söze sadık kalarak Tuna mansabına geldiler. Phókas onları sabırsızlıkla bekledi ve Bizans gemilerinin onları Tuna'nın diğer tarafına geçirmeleri için gerekli bütün tedbirleri aldı. Ancak Kumandan Phókas bu tedbirleri alırken o sıralar Bizans donanmasının amirali olan ve iki yıl sonrada Bizans tahtını Costantinos ile paylaşacak olan Romanos Lekapenos ile bilinmeyen bir nedenle tartışmaya girişti. Bu tartışma gayet sert bir şekilde cereyan ederek birbirlerinin sözlerini dinlememeleri ile sona erdi. Bu tartışmaya yakından şahitlik eden Peçenekler kendi aralarında bile anlaşamayan komutanların sözlerine nasıl inanacaklarını düşünerek Bizans'a yardım etmenin ve güvenmenin doğru olmayacağına kanaat getirerek Tuna'yı geçmeden, topraklarına geri döndüler[153].

Bizans iki komutanının aralarında yaşadığı bu husumetin acısını sadece Peçenek yardımından yoksun kalmakla ödememiş, ayrıca 20 Ağustos 917 tarihinde Bulgar Çarı Simeon karşısında Ankhialos çayından pek uzakta olmaya Akheloo mevkiinde ordusunun büyük bir mağlubiyete uğraması ile ödemiştir[154].

Bu hadiseden sonra Peçenekleri Bizans topraklarında savaşmak için 1018 yılına kadar pek görmüyoruz. İlişkiler yaklaşık 100 yıl içerisinde genelde ticaret eksenli devam etmiştir. Ancak diğer kaynaklarda hiç bahsedilemeyen 932 yılına ait bir Peçenek-Bizans savaşından X. asır İslâm coğrafyacılarından Mesudî, "Murûc ez-Zeheb" adlı eserinde bahsetmektedir. Costantinos dönemine tesadüf eden bu savaş H. 320 (932) yılında Bizans'ın Velender adlı kalesinin, Peçeneklerinde dâhil olduğu "dört Türk kavmi" tarafından zapt edilmesi hadisesidir. Aslında Mesudî'nin Karadeniz'in kuzeyinde ve batı sahillerinde meydana gelen hadiselere dair verdiği bilgiler çok azdır. Bilindiği üzere özellikle şark kaynaklarında Deşt-i Kıpçak sahasının tarihi çok karışık verilmiştir. Bu karışık rivayetlerden biri de herhalde Mesudî tarafından aktarılan Velender Savaşı'dır. Bu rivayet "Türk-Bizans Savaşı" başlığı altında anlatılmıştır[155].

Mesudî'nin anlattığı hadiseler çok karışıktır. O, Karadeniz'in kuzeyinde değişik zamanlarda ve mekânlarda meydana gelen bir takım olayları birbiriyle

---

153 *Cedrenus*, II, s. 283-284; Zlatarskiy, *İstoriya Bulgar*, II, s. 387-394.

154 Ostrogorskiy, *Bizans Devleti*, s. 245.

155 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 93-95; Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları...*, s. 53-55. Mesudî'nin anlattığı 932 yılındaki bu Türk saldırısının en ince tahlili için bkz. J. Marquart, Osteuropaeische und ostosiatische Streifzüge, Leipzig 1903; s. 60-74; C. A. Macartney, *Studies on Early Hungarian and Pontic History*, s. 20-31; S. Runciman, *The Emperator Romanos Lekapenus and his Reign*, Camridge 1927, s. 105-108. Marquat ile Macartney bu hususta fikir ayrılığı içerisindedirler.

bağlantılıymış gibi aktarmıştır. Burada anlattıklarından bazıları olmamıştır bile. Mesudî'nin eserini yazdığı 941 tarihlerinde Hazarlar-Alanlar ve "Batı" arasında dört kavim değil sadece Peçenekler yaşamışlardır. Peçenekleri, bu kavimler arasında en cesuru olarak göstermektedir ki bu durum Costantinos tarafından da teyit edilmektedir. A. N. Kurat, Mesudî'nin verdiği, Bulgar, Rus, Baçna, (Peçenek) ve Bacgard (Macar)'ların adlarının açıklanmasının oldukça zor olduğunu belirterek Mesudî'nin Baçna ile Peçenekleri kastettiğini belirtmektedir[156] ki pek çok ilim adamı da bu görüştedir. Ayrıca hikâyede ismi geçen dört kavmin aslında Macarlar ile Peçenekleri kastettiğini söyleyerek, İstahrî'deki bir kaydında bunu gösterdiğini ifade etmektedir. Yine tarihi açıdan bakıldığında böyle bir olayın gerçekleşmediği kanaatindedir[157]. Bizde böyle düşünüyoruz zira bu yıllar Costantinos'un hüküm sürdüğü ve Romanos Lekapanos'un doğu ile meşgul olduğu yıllardır. Eğer Bizans ile Peçenekler arasında böyle büyük bir savaş olsa idi Costantinos'un bunu mutlaka vermesi gerekirdi. Ayrıca De Administrando İmperio'da bu sıralar hep Peçenek-Bizans dostluğundan, Peçeneklerin Bizans siyasetine yardımlarından bahsedilmesi böyle bir savaşın yaşanmadığı hakkındaki düşüncemizi de kuvvetlendirmektedir. Eğer böyle bir savaş yapılmışsa bu mutlaka Bizans kaynaklarında akis bulurdu. Aksine yer almaması enteresandır. Ancak Z. V. Togan, bu savaşın olduğu kanaatindedir[158]. C. A. Macartney de Togan ile aynı fikirdedir ancak onun ileri sürdüğü fikir bu olayın daha erken dönemde yaşanan Bizans-Bulgar mücadelesi olduğu şeklindedir[159].

Costantinos döneminde ve sonrasında Bizans, Peçenekler ile yürüttüğü siyasetin başarılı olması için başka bir yol daha uygulamaya koymuştur. Bu yol Peçenekler ile ticarî ilişkiler kurup bunu geliştirmektir. Bunu gerçekleştirmek içinde Peçeneklere sık sık elçiler göndermiştir. Bizans bu yüzyılda Peçenekleri iki yerde kolayca bulabileceğini de çok iyi biliyordu. Bu yerlerden biri Chersones (Korsun, bugünkü Svastopol civarı) diğeri de Dinyeper ile Dinyester arasındaki bozkırlardı. Costantinos, De Administrando İmperio'nun 7. babını "Korsun'dan Peçenek Yurdu'na İmparatorluk Görevlileri Gönderilmesine Dair" başlığı altında Peçeneklerle kurulan münasebete ayırmıştır. Costantinos'un sözlerinden anladığımız kadarı ile Bizans elçisi Kırım Yarımadası'na ulaştıktan sonra, Peçeneklerin bulundukları kampa haber göndererek onlardan rehine ve yol gösterici rehberler talep eder, Korsun'a geldiklerinde rehineleri Korsun Kale-

156 Kurat, *Peçenek*, s. 120.

157 Kurat, *Peçenek*, s. 121.

158 Z. V. Togan, "Peçenekler", *İA*, IX, s. 539.

159 Macarteny, *Studies on Early...*, s. 27-29.

si'nde bırakır, elçinin kendisi yol göstericinin atı ile yola devam ederdi. Peçeneklerin bulundukları yere geldiklerinde ise ilk önce Bizans imparatorunun gönderdiği hediyeler elçiden istenir hemen akabinde de erkekler hanımları ve akrabaları adına hediyeler isterlerdi. Elçi oradaki işlerini hallettikten sonra Korsun'a döner, Peçenek rehinelerini de memleketlerine dönmek üzere serbest bırakırlardı. Bu arada rehineler ve yol göstericilerde elçiden kendilerinin ve atlarının yorgunlukları namına hediyeler isterlerdi. Bu yüzden Bizans elçisinin çok hediye dağıtması gerekiyordu. Dinyeper ile Dinyester arasındaki topraklarda yaşayan Peçeneklere gönderilen Bizans elçisi ise önce gemiye binerek bu mevkiye gelir ve geminin sahile yanaşmasını beklerdi. Daha sonra elçinin kendisi gemide kalarak Peçeneklere rehineler yollar ve gemiye konuşması için adamların gelmesini isterdi. Peçenekler adına gelenler gemiye binerler ve gerekli meseleler üzerinde konuştuktan sonra, kararlaştırdıkları konularda sözlerini tutacaklarına dair "kendi kanunlarına göre" yemin ederlerdi. Bunun akabinde, elçi imparatorun gönderdiği hediyeleri takdim eder ve Peçeneklerden imparatorla "dost" olmak isteyenleri kendisi ile beraber İstanbul'a alıp getirirdi[160]. Costantinos Peçeneklerin sürekli hediye istemelerini onların "açgözlü" olmalarına bağlamıştır[161].

Bizans'ın hâkim olduğu Kırım'daki Korsun şehrine kadar Peçenek sınırının ulaşması her iki milleti birbirleriyle dost geçinmeleri gerektiği sonucuna götürmüştür. Her iki tarafta ticarî münasebetler kurarak sınırlarını garanti altına almaya çalışmışlardır. Bizans, Korsun'a karşı Peçeneklerin bir saldırıda bulunmaları ihtimalinden son derece rahatsızlık duyarken; Korsunlular da diğer ülkelerle yaptıkları ticarete Peçeneklerin aracılık etmesine mecburen razı olmak zorunda kaldıkları için rahatsızlık duymuşlardır. İmparator Costantinos'a göre bu işi yapan Peçenekler ilk önce Korsunlularla pazarlık yaparak bir ücret belirlerlerdi. Peçenekler daima kendileri nazarında makbul olan eşyayı ücretlendirirlerdi. Bu ücretlendirilen eşyalar erguvani boya, kurdele, seyrek dokunmuş bezler, işlemeli kumaşlar, baharat, biber ve halis pars derisi vs. olabilirdi[162]. Peçenekler, imparatorun ifadesi ile "tamamı ile bağımsız oldukları için hiçbir zaman bir hizmeti ücret almadan yapmamışlardır"[163].

Bizans kaynakları 972 yılından itibaren Peçenekler hakkında pek bilgi vermemişlerdir. Bu yılları, Rus yıllıklarındaki bilgilerden bir nebzede olsun takip edebiliyoruz. 970 tarihinde Orta Dinyeper boyuna göç eden Peçenek boylar bir-

---

160 Costantinos, *De Adminstrando İmperio*, s. 55, 57.

161 Costantinos, *De Administrando İmperio*, s. 55.

162 Kurat, *Peçenek*, s. 115; *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 62-63.

163 Costantinos, *De Adminstrando İmperio*, s. 53.

liğinin başında Küre adında bir başbuğ bulunuyordu. Diğer boyların başında ise kimlerin olduğunu maalesef bilemiyoruz. Peçeneklerden bir grubun 943 ile 972 yılları arasında Macaristan taraflarına gidip yerleşmelerinden bu sırlarda aralarında bazı anlaşmazlıkların yaşandığı sonucunu çıkartıyoruz[164].

Costantinos'dan sonra Peçenekler ile Bizans arasındaki münasebet bir süre normal seyrinde ticari ilişkiler çerçevesinde devam etmiştir. Bizans tahtına geçen Joann Tzimisces (969-976) zamanında hem Ruslar yenilmiş hem de Doğu Bulgaristan toprakları Bizans'a katılmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İmparator Tzimisces'in Kiev Knezi Svyatoslav ile olan mücadelesine Peçeneklerde dâhil edilmişler ve İmparator, Svyatoslav gailesini hallettikten sonra Bizans kaynakları Skylitzes ve Zonaras'a göre Peçeneklere yönelmiş ve onları mevzilendikleri yerlerde yenmeyi başarmıştır[165].

Böylece Tuna'ya kadar genişleyen Bizans Devleti ilk defa Peçenekler ile komşu olmuştur. Ancak bu ilk komşuluk çok uzun sürmemiş ve Bulgarların 976'da ülkelerini tekrar geri almaları ile son bulmuştur. Bulgarlar bu mücadeleden asla vazgeçme taraftarı olmamışlarsa da devletin başına Kontantinos Porphyrogennetos'un torunu olan 20 yaşındaki II. Basileios (976-1025)'un geçmesi Bulgarlara tarihlerindeki en büyük hezimetlerin yaşatılacağının ve Bizans'a ilhak edileceğinin bir nevi habercisi olmuştur. Nitekim II. Basileios'un "Bulgaroktonos: Bulgar Kasabı" lakabını alması, Bulgarlara karşı sergilediği vahşeti ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Böylece II. Basileios döneminde Bizans tekrar Peçeneklerle komşu olmuştur[166].

Bizans kaynaklarından Cedrenus'a göre bu sırada Peçeneklerin toprakları Panonya'dan Dinyeper Nehri'ne kadar uzanıyordu. Peçenekler, Uzlar ile sık sık savaşmaları[167] neticesinde muhtemelen Dinyeper'in sağ tarafını boşaltmak zorunda kalmışlardır. Zira bu sırada Uzlar doğudan gelen Kuman-Kıpçakların baskıları ile Don boylarını elden çıkarmışlardır. Uzların baskı kurarak ilerlemeleri demek Peçeneklerin Dinyeper'in sol sahilini boşaltmaları demekti. Bulundukları toprakların büyük bir kısmını elden çıkarmak zorunda kalan Peçeneklerden bir grup Macarların Hıristiyanlaşmasını sağlayan Kral Stefan zamanında (997-1038) Yukarı Tissa ve Samos nehirlerinin yukarı mecrasına gelmişlerdir[168].

---

164 Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 5-7.

165 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine Histories 811-1057*, Translated by John Wortley, Cambridge 2010, s. 276-277; I. Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev: Bilge Umar, İstanbul 2010, s. 15-16.

166 Kiev Rusyası'nın Hıristiyanlaşma süreci için bk. Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 11-13, 494-495.

167 Cedrenus, II, s. 313.

168 Rasovskiy, *Peçenegi, Torki*, s.5-7; Kurat, *Peçenek*, s. 127.

Bundan sonra hem Macaristan toprakları hem de Bizans, bu Peçenek akınlarından yeterince nasiplerini alacaklardır.

Tarihler 1018'e geldiğinde artık Bizans, Bulgaristan topraklarının tamamına sahip olmuştu. Böylece Tuna'nın batı kısımlarında Bizans'ın kuzey kısımlarında ise Peçeneklerin hâkimiyeti söz konusudur. Hayat tarzları icabı sürekli akın yapan Peçenekler için bu, akınlarının bundan sonraki güzergâhının artık doğrudan Bizans sınırları olacağı şeklinde yorumlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Ancak bu durum Peçenekleri kısa bir süre sonra Bizans'ın en amansız ve en tehlikeli düşmanı statüsüne de sokacaktır. Bundan böyle artık "Peçenek-Bizans dostluğundan" söz etmek mümkün olmayacaktır. X. asır boyunca siyasî menfaatler yüzünden devam eden bu mecburi dostluk, yerini her iki tarafında çıkarları doğrultusunda kurdukları yeni dostluklara terk etmeleri ile sona erecektir. Peçenekler aslında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hayat tarzları doğrultusunda bu akınları yapmışlardır ama en büyük sebep arkalarından gelen diğer Türk kavimlerinin uyguladıkları baskılar olmuştur. Buna karşılık Bizans da Peçenekleri daha aşağılara gitmeye zorlayan bu Türk kavimlerini onlara karşı kullanıp, istifade etmeyi düşünmüştür.

Peçenekler için bundan sonra daima ileri gitmek fikri esas olmuştur. Bu fikirden hareketle yola çıkarak 1026'da Tuna'yı aşıp Bulgaristan'da önemli felaketlere neden olmuşlardır. Bulgaristan valisi ve komutan Kónstantin Diogenés onlara karşı harekete geçmiş ve onları kaçırtarak, hepsini Tuna ötesine geri çekilmek ve sakin durmak zorunda bırakmıştır[169]. Böylece de eski Peçenek–Bizans dostluğu bir daha geri gelmemek üzere bozulmuştur. Bundan yani 1026'dan sonra Bizans kaynakları daima Balkanlara yapılan Peçenek akınları hakkında bilgi vermişlerdir[170].

Bizans tarihi açısından Basileios'un ölümü bir dönüm noktasıdır zira bu ölümle dışarıya karşı önceki devrin şerefiyle geçinen, içeride ise çözülmeyi başıboş bırakan bir zayıf halefler dönemi başlayacaktır[171]. Nitekim 1030 yıllarında Bizans'ın, Balkanlar'da yeni ekonomik tedbirler almaya başlaması halk arasında büyük bir memnuniyetsizlik yaratmış ve yer yer Bizans Devleti'ne karşı isyanlar baş göstermiştir. Bu sırada Bizans İmparatoru III. Romanos (1028-1034) 1030 tarihinde Araplar üzerine Suriye'ye bir sefer yapmış ve bu sefere ücretli Peçenek askerleri de katılmışlardır[172]. Bu arada Peçenekler hem içeride hem de dışarıda

---

169 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 47.

170 *Cedrenus*, II, s. 485; Kurat, *Peçenek*, s. 129.

171 Ostrogorskiy, *Bizans Devleti*, s. 296.

172 M. Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Çev: I. Demirkent, Ankara 1992, s. 33; Kronographia'nın orijinal metninde Peçenek adından bahsedilmemiş sadece "ücretli asker" olarak verilmiştir.

büyük sıkıntılar yaşayan Bizans'ın bu durumdan istifade ederek, 1032'den itibaren Bulgaristan topraklarına akınlar yapmaya başlamışlardır[173].

Peçenekler, 1033'de Tuna'yı geçerek Balkanlar'daki Bizans topraklarını yakıp yıkmışlar[174]; tahtta IV. Mikhael (1034-1041)'in oturduğu yıllarda yani 1034-1035'lerde ise Tuna'yı buzlar üzerinden geçerek Moesia (Trakya'nın kuzey ve batı bölgesi)'dan Makedonya'ya kadar Trakya'yı tahrip etmişlerdir[175]. Peçenekler yine 1036 yılının ilkbaharında Tuna'yı geçerek Bizans arazisine sık sık (üç defa) akınlar yapmışlar ve bu akınlar sırasında ele geçirdikleri askerliğe elverişli esirlerden bazılarını öldürmüşler, bazılarını esir almışlar, eşyaları ise yağmalamışlardır. Bu sırada Bizans'ın 5 komutanını da esir almışlardır[176].

Peçeneklerin Tuna'yı aşmalarını Rus tarihçisi V. Vasilyevskiy: "XI. yüzyılın ortalarına doğru Peçenekler Tuna Nehri'ni aştılar. Yeni tarih yazılarının tümünde bu olay üzerinde fazla durulmadı, hâlbuki bu hadise, insanlık tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Sonuçları açısından neredeyse, Kavimler Göçü'nü başlatmış olan, Batı Gotlarının Tuna Nehri'ni aşması kadar önemlidir" diyerek Peçeneklerin Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın tarihinde ne kadar önemli bir rol oynadıklarının altını çizmiştir[177].

Bundan sonra Peçenekleri kendi aralarındaki iç mücadeleyle çok yoğun bir şekilde meşgul olurken görüyoruz. Bu iç mücadele Bizans topraklarına karşı yaptıkları saldırıları sekteye uğratmış bu da onlara bu süre içerisinde Bizans kaynaklarında yer almamalarına mal olmuştur[178]. Ancak 1048 yılından itibaren bu bölgeye karşı saldırılarda bir yoğunluk yaşanmıştır. Bizans tahtında Konstantinos Monomakhos (1042-1054)'un hüküm sürdüğü yıllarda, Bizans iki mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Birincisi Anadolu Selçuklu Devleti'nin saldırılara başlaması, ikincisi de Balkanlar'da Peçenek hücumlarının artmasıdır. Bu hücumların artmasında Peçeneklerin kendi aralarındaki mücadele ile Uz baskısı gerek-

---

Çevirisini yapan Demirkent, İbn el- Adîm'e ve Ebu'l- Ferec'e atfen bu ücretli askerlerin içerisinde "Bulgar ve Rus krallarından başka, Abaza, Gürcü, Ermeni, Peçenek ve Frankların bulunduğunu belirtmektedir. *Khronographia*, s. 33, n. 60.

173 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 52.

174 Psellos, *Khronographia*, s. 55'de n.

175 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 52.

176 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 58, 59; *Cedrenus*, II, s. 499, 514; X. asır sonu ile XI. asır Bizans tarihçisi Cedrenus, bu komutanların isimlerini *Joann Dermokaitas, Bardas Petzes, Leon Chalokotubas, Konstantin Pterotos, Michail Strabotricharas* olarak vermektedir. Buradan anladığımız kadarı ile Bizans Devleti bu komutanları Peçeneklerden satın almıştır ki isimlerin listeleri eserine Skylitzes'deki bilgileri aynen alan Cedrenus'a kadar ulaşmıştır. *Cedrenus*, II, s. 514.

177 V. Vasilyevskiy, "Vizantiya i Peçenegi", s. 13.

178 Kurat, *Peçenek*, s. 129-130; Togan, *Peçenek*, s. 539.

çe olmuştur. Bizans kaynaklarından Peçenek başbuğları arasındaki iktidar mücadelesini en ince detaylarına kadar takip etme şansına sahibiz. Çalışmamızda bu detaylara çok girmeden kısaca bu mücadeleden söz etmeye çalışacağız.

Peçenekler, Tuna'nın kuzeydoğusundaki Dinyeper Nehri'nden Batı Macaristan'a kadar olan topraklar ile özellikle Tuna'nın denize döküldüğü yerlere kadar ilerleyip, bu bölgede kendileri için yeni yaşam alanları oluşturup komşuları ile münasebetler kurdular. Ama bu münasebetler Peçenek boyları arasında çıkan iç mücadele neticesinde bir zamanların en korkulan gücünün zayıf düşmesi ile farklı bir boyut kazandı.

Bu iç mücadelede iki aktör başrol oynamıştır. Peçenek boylarının başında soylu bir kökten gelen Kitler'in oğlu Turak (Tyrakh, Tirek, Tirah) başbuğ olarak bulunuyordu. O asil bir kabileye mensup olmasının yanı sıra gayet mülayim bir kişiliğe sahipti. Bu Peçenek kavminin içerisinde yine Balçar oğlu Kegen isminde cesareti ile kendini göstermiş bir başbuğ daha vardı. Kegen halktan bir kişi idi ama cesareti ve savaşçılığı ile temayüz etmişti. Defalarca Uzların Peçenekler üzerine yaptıkları hücumlara şiddetle karşı koymuş ve pek çok savaşta üstün bir başarı göstermişti. Turak ise onun tam tersi Uzlara karşı duramadığı gibi, korkusundan Tuna yakınlarındaki bataklıklara saklanmıştı[179]. Peçenekler, Turak'a asil bir aileye mensup olduğu için hürmet ederlerken, Kegen'e cesaretinden dolayı saygı göstermişlerdir. Bu durumu kıskanan Turak, Kegen'i kıskanmış ve ona tuzak kurarak onu ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak Kegen bunu zamanında öğrenmiş ve Dinyeper boyundaki bataklıklara kaçarak kurtulmuştur. Bundan sonra o sırada 13 boy halinde yaşayan Peçeneklere haber göndererek kendi tarafına geçmelerini istemiştir. Ancak bu isteğe sadece iki boy olumlu cevap vermiştir.[180]. Kegen'in bundan sonraki hedefi kendisini öldürmek isteyen Turak'a ve ona bağlı kalan 11 boya karşı bir ölüm kalım savaşı başlatmak olmuştur. Başlarda yeterli güce sahip olduğunu düşünmüşse de zamanla karşısındakilerin kendisinden daha fazla bir kuvvete sahip olduklarını yaşanılan savaşlardan elde edilen sonuçlarda görmüş ve bir süre Dinyeper ve Tuna'nın denize döküldüğü ağız kısımlarındaki düzlüklerde karargâhını kurup yerleşebilecekleri güvenli ve sakin bir yer bulmak için dolaşıp durmuştur. Ancak bu sırada içindeki intikam duygusu da gittikçe artmış ve çareyi Bizans imparatorunun yanına iltica etmekte bulmuştur. Kendisine bağlı iki boy ile birlikte Silistre yakınlarında görünmüştür[181]. Bizans İmparatoru IX. Costantinos Monomakhos, Ke-

---

[179] *Cedrenus*, II, s. 583; Skylitzes, *A Snopsis*, s. 427; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 15.

[180] *Cedrenus*, II, s. 583; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 15.

[181] *Cedrenus*, II, s. 682; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 16.

gen'in adamları ile hemen Bizans sınırlarına alınmasını, iaşe ve barınmalarının sağlanmasını, Kegen'e saygıda kusur edilmemesini ve Kegen'in derhal başkente gönderilmesini emretmiştir. Kegen, imparator tarafından gayet iyi karşılanmış, süslü tören salonunda, memnuniyetle huzura kabul edilmiş ve şerefine ziyafetler verilmiştir[182]. Kegen bu sıcak ve samimi karşılama karşısında imparatorun vaftiz babalığında Hıristiyanlığı kabul etmiş ve kendisine "Patrikios" rütbesi verilmiştir. Bunun üzerine Tuna civarındaki Bulgaristan topraklarında üç kale ile birçok arazi ona verilerek orada yanındaki boylar ile yerleşmesi sağlanmıştır. Bu yerleşmenin karşılığında da imparatorluğun sadık dostu ve müttefiki kabul edilmiştir[183].

Kegen, Tuna boyundaki kalelerde emniyetli bir yer ve Turak'ın Peçeneklerine karşı aniden saldırabileceği bir mevki elde ettikten sonra, Tuna'nın kuzeyinde bulunan kavimdaşlarından intikamını almak için mücadeleye yeniden başlamıştır. Turak'ın idaresi altındaki Peçenek boyları üzerine yaptığı akınlar aralıksız olduğu kadar, kanlı ve acımasızdı da. Elde ettiği Turak'a mensup Peçeneklerin mallarını talan ederken, erkeklerini öldürüp, kadınlarını ve çocuklarını köle olarak satmıştır. Bu durumdan son derece rahatsız olan ve bu mücadeleden yorgun düşen Turak, Bizans imparatoruna elçiler göndererek ondan bir zamanlar Bizans ile Peçenekler arasında imzalanan barış antlaşmasına atıfta bulunmuştur. Buna göre: "müttefik olduklarını, daha önce yapılan anlaşmaya göre asıl kitleden ayrılan Kegen'i kabul etmemesi gerektiğini, bu kaçakların kendisine iade edilmesini ve hücumlara engel olmasını istemiş; aksi takdirde bundan sonra kendisinin Bizans'ın artık müttefiki olmayacağını ve bütün kuvvetleriyle Bizans'a saldıracağını" bildirmiştir. Çok tehlikeli Türk düşmanlarının kendisi sayesinde aralarında şiddetlenen bu ihtilaftan son derece memnun olan İmparator Konstaninos Monomakhos, elçilere tarafsız kalacağını söylese de elçilerin geri dönmelerinden sonra, Kegen'e ve Tuna boyundaki şehirlerin valisine mektup göndererek, onlara Tuna sahillerini iyi gözetmelerini emretmiştir. Yine Peçeneklerin Tuna'yı geçmelerine mani olmak için batıdaki kuvvetler ile yüz savaş gemisini Tuna üzerine göndermiştir. Bütün bu hadiseler galiba 1048[184] yılının yazında olmuştur[185].

---

182 Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 16.

183 *Cedrenus*, II, s. 584, Skylitzes Ioannes, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s. 584; J. Skylitzes, *A Synopsis*, s. 428; Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 235; Kurat, *Peçenek*, s. 131-133; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 17.

184 Ostrogorskiy, *Bizans Devleti*, s. 309; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 18.

185 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 92.

Turak elçilerinin dönmesinden sonra Bizans'a karşı savaş hazırlıklarına başlamış ve Tuna'yı rahatça geçebilmek için kışın gelmesini beklemiştir. 1048 yılı kışı hem erken hem de çok sert gelmiş ve Tuna kalın bir buz tabakası ile kaplanmıştır. Turak 800.000 kişiden oluşan bütün kuvvetleriyle Tuna'yı buz üzerinden geçerek Bizans ülkesinin sınırlarından içeri girmiş[186] ve korkunç bir yağma hareketine başlamıştır. İmparator, Turak'ın kalabalık bir kuvvetle Bulgaristan'a girdiği haberini alınca Edirne Valisi Konstantin Arianites'e Makedonya'daki kuvvetlerini toplamasını emretmiştir. Bu arada Bulgaristan Valisi Basil Monaschos'dan idaresindeki askerlerini toplamasını ve Edirne Valisi Mikhail ile Kegen'e yardıma gitmesini emretmiştir. Birleşmiş Bizans kuvvetleri kavimdaşlarının savaş tekniğini çok iyi bilen Kegen'in direktifleri doğrultusunda harekete geçmiş ve Turak'ın Peçeneklerine büyük kayıplar verdirmiştir. Kegen, Turak'ın kuvvetleri daha üstün olduğundan bir meydan savaşı yapmaya cesaret edememiş, onu küçük saldırılarla rahatsız etmeyi daha uygun bulmuş ve bu ona büyük bir başarı kazandırmıştır. Aslında bu başarıların altında yatan sebep, Peçeneklerin yiyeceklere karşı gösterdikleri düşkünlük olmuştur. Şöyle ki: Turak'ın Peçenekleri Tuna'yı geçip, Bizans arazisine girdiklerinde Bulgarlar kendilerine, bol miktarda yiyecek içecek, sütten yapılmış şaraplar ile baldan yapılan millî içkilerini getirmişler ve bu içki Peçenekler tarafından çok beğenilmiştir. Bunlardan tıka basa yiyip ölçüsüz bir şekilde içen Peçeneklerin bir süre sonra bağırsakları bozulup karınları ağrımaya başlamış ve bu gün geçtikçe büyük bir felaketin yaşanmasına sebep olmuştur. Yaygın bir hastalık baş göstermiş ve bu zamanla epidemik dizanteri hastalığına dönüşmüştür. Salgın giderek artmıştır[187]. Turak'ın ordusunda baş gösteren hastalıklar neticesinde meydana gelen düzensizliği ve soydaşlarının perişan durumunu gören Kegen, hücuma geçmiştir. Hücuma cevap verecek güce sahip olamayan Peçenekler başbuğları ile birlikte Bizans'a teslim olmuşlardır. Bunların arasında vaktiyle Kegen'in idaresi altında hizmet etmiş olup sonradan karşı tarafa geçmiş olanlar ya öldürülmüşler ya da köle olarak satılmışlardır[188]. Kegen, kan davası arzusunu, onu evlat edinen imparatorluğun çıkarlarını koruma gayesi ile örterek, bütün eli silah tutan esirlerin hepsinin öldürülmesini önermiştir. Bu talebin mantıklı olduğunu Bizans ta-

---

[186] *Cedrenus*, II, s. 584'da bu sayı 800 bin olarak verilmesine rağmen; Zonaras bir rakam telaffuz etmez ve sadece "bütün ordusu ile" der, s. 93; ancak Golubovskiy, Vasilyevskiy ve Kurat bu sayının çok abartılı olduğunu, bunun belki 80 bin olabileceğini belirtmişlerdir. Peçeneklerin hepsinin birlikte hareket etmeleri ihtimal dâhilinde değildir. Özellikle kış mevsiminde böyle bir hareket doğru değildir ki nitekim Kurat da bu görüştedir. *Peçenek*, s. 133.

[187] M.Attaleıates, *Tarih*, Çev: Bilge Umar, İstanbul 2010, s. 44; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 93; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 19.

[188] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 93.

rihçisi Cedrenus, "Yılanı, güneş ısıtıp ta ısırabileceği bir zamanda değil, soğuktan kuyruğunu kıpırdatamadığı bir sırada öldürmek lazımdır" diyen Peçenek atasözü ile teyit etmiştir[189].

Esir Peçenekleri öldürmek Bizans'ın işine gelmemiştir zira Bulgaristan'daki pek çok boş araziye onları yerleştirmek, onları çiftçi yaparak devlete ödeyecekleri vergi vasıtası ile gelir elde etmek ve devletin ihtiyacı olduğunda atlı askerî birlik olarak kullanmak daha cazip gelmiştir. Bu sırada Anadolu Selçuklu Devleti gittikçe tehlikeli bir hal almıştı ve onların atlı kıtaları ile ancak Peçenek atlı kıtaları boy ölçüşebilirdi[190]. Bu yüzden Bizans, Kegenin teklifini reddetmiştir. Böylece Turak ile beraber 140 Peçenek başbuğu (soylusu) Bizans'ın eline esir düşmüşler, İmparator Costantinos Monomakhos'un yanına başkente götürülmüşler ve imparator onların vaftiz edilmelerini emretmiştir. Vaftizden sonra ise kendilerine uygun rütbeler ve unvanlar verilmiştir[191].

Bu büyük zaferden sonra Bizans elindeki esirlerden büyük bir kısmını (ki 10.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir) Bulgaristan'a Vasili Monoh'un yönetimi altında yerleştirmiştir. Geri kalan kısmı da Batı Bulgaristan'daki Niş ile Sofya arasındaki düzlük arazi ile Makedonya'da İştip ile Köprülü arasında kalan ve Ovçepolye diye bilinen yer ile daha başka yerlere yerleştirmiştir. Böylece de ilk defa Peçeneklerden büyük bir grup yerleşik hayata geçmiştir[192]. Ama aslında Peçeneklerin, Ioannes Mavropos'un bir nutkunda da belirttiği gibi Balkanlara ilk iskânları 1046 veya 1047 yılında gerçekleşmiştir[193].

Bizans Balkanlara yerleştirdiği Peçenekleri özellikle Anadolu Selçuklularına karşı yapacağı seferlerde kullanmak niyetindeydi. Ama kısa bir süre sonra ortaya çıkan Büyük Selçuklu tehlikesi İmparator Costantinos Monomakhos'un bu niyetini Selçuklu akınlarına karşı Peçeneklerden on beş bin atlı toplamasını emretmesi ile yön değiştirmiştir. 1049 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bizans'ın Anadolu'daki topraklarını yeni saldırılarla tehdit edince Ermenistan sınırında bulunan Bizans ordusuna yardım etmek üzere on beş bin kişilik bir Peçenek süvari birliği yola çıkarılmıştır. Bu ordunun başına başbuğ olarak İstanbul'da bulunan Peçenek büyüklerinden dördü, Sülçe (Sulçu), Selte, Karama ve

---

189 *Cedrenus*, II, s. 587; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 19.

190 Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 19

191 *Cedrenus*, II, s.587, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 93; Attaliates, *Tarih*, s. 45; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 19-20.

192 *Cedrenus*, II, s. 586; *Skylitzes*, s. 430; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 20; A. P. Kajdan, "İoann Mavropod, Peçenegi i Ruskiye v Seredine XI. v", *Zbornik Radova*, No. VIII, Beograd 1963, s. 12; Kurat, *Peçenek*, s. 135-136; Togan, *Peçenekler*, s. 539.

193 P. Kajdan, "İoann mavropod, Peçenegi i Ruskiye v Seredine XI. v", s. 177.

Kataleym (Katalim) tayin edilmişlerdir. İmparator bu Peçenek ordusuna iyi silâhlar, seçilmiş atlar ve kıymetli hediyeler vermiş ve daha sonra bunları Üsküdar tarafına geçirterek, kendilerine yolu göstererek kılavuzluk edecek Konstantin Adrobalakos adlı bir memuru da görevlendirmiştir. İmparator Peçeneklere Gürcistan'a doğru yönelmelerini, vaktiyle Bizans hâkimiyetini kabul etmiş Gürcistan Ovası'nı geri alana dek Anadolu içinden Selçuklu Türkleriyle çarpışmalarını ve onları kovmalarını emretmiştir[194].

Peçenekler bir süre yol aldıktan sonra Üsküdar yakınlarında günümüzdeki Bulgurlu (Hrisopole)'ya geldiklerinde atlarını durdurmuşlar ve Karadeniz bozkırlarında geçen özgür hayatlarını hatırlamışlardır. Özgürce yaşam, yabancıların emirlerine boyun eğme zorunluluğu ve uzaklarda Bulgaristan'da kalan kardeşlerinin hatıraları ile karışmış ve bu büyük bir huzursuzluğa yol açmıştır. Bunun üzerine ne yapacaklarını belirlemek üzere müzakereye başlamışlar ve görüş ayrılıkları yaşamışlarsa da sonunda Peçenek başbuğlarından Kataleym'in, Bulgaristan'da kalmış olan soydaşlarının yanına geri dönme teklifi kabul edilmiştir. Kendilerini karşı yakadan bu yakaya geçirmiş olan gemilerin orada olmadığını gören Kataleym "Kendisinin ve bütün Peçenek kavminin selametini isteyenler beni takip etsinler" diyerek Costantinos Monomakhos tarafından hediye edilen atını mahmuzlayarak İstanbul Boğazı'na doğru sürmüştür. Gözü kara yapılan bu davranış diğerleri tarafından da tekrarlanmıştır. Bunu gören Peçeneklere refakat etmekle görevli Bizanslı rehber kaçarak Damatrui Kalesi'ne saklanmıştır. Ani bir karar ile ortaya çıkan ve uygulanan bu geçiş başarı ile tamamlanmıştır. Peçenekler, İstanbul Boğazı'nı geçerek Taras dolaylarında (bugünkü Büyükdere) St. Tarasiya Kilisesi civarında karaya çıkmışlardır[195]. Onların bu hareketleri o kadar ani olmuştur ki bu yüzden Bizans Peçenekleri Rumeli'de takip edememiştir. Sıkı bir yürüyüş sonrasında, kavimdaşları ile birleşmişlerdir. Onlarla birlikte yeniden hareket ederek ordugâh kurmak üzere Tuna boyundaki ovalık arazi ile Silistre dolaylarına gelmişlerdir[196]. Buradaki (Trabitza?)'daki Peçeneklerle birleşmişler ve diğer Peçenekleri de oturdukları yerleri bırakıp kendilerine katılmaya davet etmişlerdir. Zorla iskân ettirilen Peçenekler yerleşik hayata alışamadıklarından, orakla zamanın geçemeyeceğini anlamışlar ve silâhlara geri dönme zamanının geldiğini düşünerek bu teklifi memnuniyetle kabul etmişlerdir. Bundan sonra Sofya ve Niş civarındaki Peçeneklerle yeniden hareket geçmişlerdir. Bütün ziraat aletlerini balta, tırpan, orak vs. silâh olarak kulla-

---

[194] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 20.

[195] *Cedrenus*, II, s. 589. Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 22, Kurat, *Peçenek*, s. 136-137; Togan, *Peçenekler*, s. 539.

[196] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 93-94.

narak, hep birlikte Filibe önlerinden Balkanları büyük bir gururla Tuna boylarından geçip Tuna'nın Osmos Irmağı (Asmes: Aluta mansabının karşısında, Osma) boyuna yerleşmişlerdir[197]. Sadece Selte kendi boyu ile birlikte Osma Nehri üzerinde Balkanlara yakın bir yerde bulunan Lovça denilen yerde yerleşmiştir.

Bizans, Peçeneklerin bu hareketlerini cezasız bırakmak istememiş ve takip etmek için bir ordu göndermiştir. Emrindeki Makedon birlikleri ile harekete geçerek kaçan Peçenekleri takip eden Arianites komutasındaki Bizans kuvvetlerine karşı Peçenekler mukavemet etmemişler sadece diğer Peçenek boylarının serbestçe kendilerine yer seçmelerini sağlamalarına yardımcı olmak gayesi ile Selte Lobitzo denilen bir mevkide mukavemet etmiştir. Daha sonra kalabalık Bizans ordusu karşısında fazla duramayacağını anlayarak Lobitzo'dan çekilmiştir. Onlar Karadeniz'e yakın bir yerde Tuna'nın son mecralarında gayet mümbit ve konaklamak için münasip olan ve yerli halkın "Yüztepe" dedikleri yeri (Şumnu'ya yakın bir yerlerde) alarak yerleşmişlerdir[198].

Bu durum Bizans'ın uzun yıllardır kurduğu ve gerçekleşmesi için büyük çaba harcadığı Peçenekleri Bulgaristan'a yerleştirmek, çiftçi yapmak, dolayısıyla devlet hazinesine vergi ve orduya asker temin etmek politikası ile Selçuklu tehlikesine karşı kullanmak planlarının suya düşmesi anlamına geliyordu. Aslında Peçeneklerin oturdukları yerleri bırakıp gitmeleri büyük bir problem değildi asıl mesele devletin amansız düşmanı olmaları sıfatıyla Balkanlar ve Tuna için büyük bir tehlike arz ediyor olmaları idi.

Peçenekler bundan sonra da yeni yerleşim yerlerinde hiç de rahat durmamışlar ve bütün komşularına akınlar düzenlemişlerdir. Bu durumdan bir anlamda kendisini sorumlu tutan İmparator hatasını telafi etmenin peşine düşmüş ve kendisiyle müttefikliklerini devam ettiren Kegen'le anlaşma yoluna gitmiştir. Bu sırada İstanbul surlarına yakın Maydan (Maitus) diye adlandırılan bir yerde kendi boyu ve silâhları ile bulunan Kegen, Turak'a bağlı üç Peçenek tarafından öldürülmek istenmiş ancak son anda boğuşma seslerini duyan muhafızların gelmesi üzerine suikasttan yara alarak kurtulabilmiştir. Suikastçılar yakalanarak Kegen'in oğlu Balçar (Baltçar)'a teslim edilmişlerdir. Balçar suikastçıların cezalarını imparatorun vermesini istemiş ve bu yüzden onlara dokunmamıştır. Ertesi gün en önde yaralı olan Kegen dört tekerlekli bir arabaya yatırılmış, arabanın arkasına suçlular bağlanmış, suçluların arkasından bin Peçenek süvari alayının eşlik ettiği Kegen'in iki oğlunun yer aldığı konvoy İstanbul'a girmiştir. Konsta-

---

[197] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 20-21; Kurat, *Peçenek*, s. 138.

[198] *Cedrenus*, II, s. 589-590; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 94; Cedrenus'a göre Yüztepe bugünkü Bucak'a yakın bir yerdir, Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 23.

ninos Monomakhos'un huzuruna kabul edilen, Balçar şikâyetlerini bildirmiş, imparator da, kendisine babasının hayatına kasteden suçluları kendi âdetlerine göre neden hemen öldürmediğini sormuştur. O da, suikastçıların cezalarını imparator karşısında çekmek istediklerini, kendisine duyduğu saygıdan dolayı da suçlulara dokunmadığını söylemiştir. Durumdan şüphelenen imparator huzuruna getirilen suçlulardan Kegen'in aslında kendisini öldürmek niyetinde olduğunu ve bu yüzden onu öldürmek istediklerini duyunca, hakemin kendisi olduğunu söyleyerek her iki tarafı da gücendirmemeye çalışmıştır. Kegen'in oğlu ile diğer Peçenek beylerini saraya çağırarak herkesi farklı yerlere yerleştirmiş ve yaralı Kegen'i tedavi etmek üzere saray doktorlarının yanına göndermiştir. Suikastçıların ise serbest bırakılmalarını ve bunun gizli tutulmasını emretmişse de başarısız olmuştur. Bu durum Kegen'in şehrin dışındaki karargâhında bekleyen Peçenekleri arasında büyük bir hoşnutsuzluk ve kızgınlık yaratmış ve o gece kamplarından hareket ederek dörtnala kuzeye doğru yönelerek diğer kavimdaşlarının bulunduğu Yüztepe'deki Peçeneklerle birleşmişlerine sebep olmuştur[199].

Birleşen Peçenek kabileleri yeniden Bizans ülkesine karşı hücuma geçmişler ve Balkanları aşarak Edirne'ye yakın "Aule" diye bilinen mevkiye gelerek, karargâh kurup etrafı yağmalamaya başlamışlardır. Bizans'ın Makedonya ve Edirne valisi olan Konstantin Arianites, yanındaki kuvvetlerle beraber Edirne'ye doğru hareket etmişse de Diampolis (Yanbolu) Kalesi civarında Peçeneklerle yaptığı savaşta müthiş bir hezimete uğramıştır. Bunun üzerine Edirne'ye dönerek başkentten kendisine yeni bir ordu gönderilmesini istemiştir. Bizans Anadolu'da da bu sırada sıkıntılar yaşadığı ve yeni bir ordu teşkil edecek halinin olmaması yüzünden tekrar Turak'tan istifade etmek isteyerek[200] ondan serbest bırakılmasının karşılığında kavimdaşlarını Bizansla barış yapmaya ikna etmesini istemişti. Ayrıca bunu sağlamlaştırmak için kendisine ve diğer Peçenek büyüklerine imparatorun huzurunda imparatora daima bağlı kalacaklarına dair sadakat yemini ettirilerek, ne olursa olsun Bizans'a karşı hareket etmeyeceklerine ve geri döneceklerine dair söz verdirilmiştir. Ancak Turak ve Peçenek büyükleri kavimdaşlarının yanlarına gider gitmez yeminlerini bozarak onların tarafına geçmişler ve eski mevkilerine yeniden sahip olmuşlardır[201].

Bizans, Peçenek meselesinin çözümünde Turak'ın nihaî bir çözüm olmayacağını çok iyi anlayınca, Peçenek silâhlarının gücünü alt etmek için ordusunu

---

[199] *Kedronos*, s. 596-598, Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 24; Kurat, *Peçenek*, s. 138-140.

[200] *Cedrenus*, II, 596; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 25.

[201] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 25.

arttırmaya karar vermiş ve Anadolu'daki bütün kuvvetlerini Hervé komutasında, ücretli Frank askerleriyle beraber Asya'dan Avrupa'ya geçirmiştir. Böylece asker sayısı artmış olarak Balkanlara doğru yola çıkan ordunun başına hadım Niképhoros'u komutan olarak atamış ve Peçeneklere karşı göndermiştir. Bizanslılar kendilerine güçlü olduklarını düşünerek fazla güvenmişler ve Peçenekleri tam merkezlerinde yani Yüztepe'de mahvetmeyi ümit etmişlerdir. Bu gaye ile Bizans kuvvetleri, Demir Kapı (Klisura) diye adlandırılan geçitten Balkanları aşarak Peçeneklerin ana yerleşim alanı olan Yüztepe'den fazla uzak olmayan ve Diakene adını taşıyan bölgeye geldiklerinde kamp kurarak etrafına hendekler kazmışlar ve ordu için getirdikleri eşyaları da buraya yerleştirmişlerdir. Niképhoros daha ilk hücumda Peçenekleri perişan edeceğine inandığından, Peçeneklerin kaçmalarından korkmuş ve askerlerine esirleri bağlamak için kayış ve ipleri de hazır bulundurmaları emrini vermiştir. Bizans ordusundaki askerlerde aynen komutanları gibi kesin bir zafer kazanacaklarına dair olan inançlarını korumuşlardır. Bizanslılar geldiklerinde Peçenekler yakındaki ormanda dağınık bir halde bulunuyorlardı. Niképhoros ile diğer komutanlar arasında Peçeneklere karşı nasıl bir saldırıda bulunacakları hususunda bir tartışma çıkmıştır. Bu tartışma Peçeneklere zaman kazandırmış, toparlanıp birleşerek hücuma geçmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Niképhoros, ordusunu savaş düzenine sokarak Peçenekleri karşılaşmıştır. Peçenekler kendi arabalarını bir burç gibi kullanarak direniş göstermişler, yukarıdan oklarını fırlatarak Bizans askerlerinin atlarını yaralayarak onları panik halinde kaçmaya sevk etmişlerdir. Bu hücumlara Bizans askerleri dayanamamış, başta komutanlar olmak üzere askerler savaş meydanını bırakıp kaçmaya başlamışlardır. Ardından hemen ikinci saldırı gerçekleşmiş ve Bizans ordusu yenilerek pek çok kişi ölmüştür[202]. Bu savaş Vasilyevskiy'e göre 1049 yılının sonbaharında olmuştur[203].

Diakene yenilgisinden sonra Bizans ordusu Edirne'ye çekilirken, Peçenekler büyük bir gururla Makedonya'yı istilâ ve talan etmeye devam edip, büyük bir şan ve şerefle evlerine geri dönmüşlerdir. Bu sırada karşılarında kendileri ile mücadele edecek bir ordunun bulunmayışı, 1049-1050 yılının kışında hiçbir mukavemet görmeden Trakya'yı yağmalamaya devam etmelerine sebep olmuştur. Bizans ise bütün kışı yeni bir ordu hazırlayarak geçirmiş ve bilhassa Doğu Anadolu'dan yeni kuvvetleri Trakya'ya geçirerek, 1050 yılının ilkbaharında Peçeneklere karşı Edirne'ye doğru yola çıkartmıştır. Bizans'ın neler yaptığından haberdar olan Peçenekler, onlara 8 Haziran 1050 tarihinde Edirne'yi muhasara

---

202 Attaliates, *Tarih*, s. 46.

203 Vasilyevskiy, Vizantiya i Peçenegi, s. 26.

ederek bir sürpriz hazırlamışlardır[204]. Peçenekler böylece daha başlangıçta Bizans ordusunu herhangi bir hareketten mahrum etmiş ve zafere giden yolda önemli bir avantaj sağlamışlardır. Bizans kuvvetleri Peçeneklerle bir meydan savaşı yapmaya cesaret edememişler, şehrin kalın surları arkasında kalarak sadece savunma yapmışlardır. Savaş hem kalenin surlarında hem de Edirne'nin üzüm bağlarında vuku bulmuş ve Peçenekler büyük bir zaferi yaşamaya hazırlanırlarken başbuğları Sulçe'nin kaleden atılan bir taş yüzünden atıyla birlikte ölmesi üzerine moralleri bozulmuş ve muhasarayı kaldırıp geri dönmüşlerdir[205].

Peçeneklerin asıl kitlesi Edirne'yi kuşatırken, bazı gözü pek Peçenek birliklerinin neredeyse İstanbul surlarının önlerine kadar geldiklerini ancak uykuda oldukları bir sırada imparatorluk saray muhafızları tarafından kılıçtan geçirildiklerini görüyoruz. Kılıçtan geçirilen Peçenek kelleleri başkente getirilerek imparatora sunulmuştur. Bizans Devleti'nin Peçenek akınlarını durduracak yeterli bir kuvvetinin olmaması onu yine hizmetinde olan Kegen'den tekrar istifade etme yoluna götürmüştür. Peçenekler arasında inandırıcılığı kalmayan Kegen, 1051 yılı başlarında Bizans elçisi olarak kavimdaşlarının yanına gönderilmiş ama bu gönderilme hiçbir sonuç vermediği gibi Kegen'in hayatına mal olmuştur[206].

Bizans imparator Monomakhos Peçeneklerin baskınlarından ve tecavüzlerinden bıkmış ve gut (dama) hastalığı yüzünden yürüyemez hale gelmişse de bizzat ordusunun başında komuta etmek üzere hazırlıklara başlamıştır. Bu arada Peçenek akınlarını durdurmak için tek çarenin askerleri değişik kalelere dağıtarak yerleştirmek olduğunu düşünerek uygulamaya koymuştur. Makedonya ve Trakya eyaletlerinin korunabilmesi için şimdilik mümkün olan yegâne ve en iyi yöntem askerlerden kale muhafızları oluşturmak, başlarına yiğit, genç ve yetenekli Erbebios'u komutan olarak atamak olarak görmüştür. Bu askerler, düşmanlarının akınlarını pusuda beklemekle görevlendirilmişler ve bu şekilde düşmanın yolunu gözlemişlerdir. Peçenekler bir süre sonra çevreyi talan ederek hücuma geçince bunu gören askerler hep birlikte şehirden çıkarak dağınık halde bulunan Peçeneklerin üzerine saldırmışlar ve talan ettikleri malların büyük bir kısmını geri almışlardır. Bu arada Peçeneklerin çoğunu ya öldürmüşler ya da esir almışlardır. Bizans kaynağımıza göre böyle bir hareket Peçenekleri korkutmuş ve böylece bir süreliğine de olsa akınları sona ermiştir. Balkan Dağlarının içerisinde bulunan bölge (ki kaynaklarda burası genelde Demir Kapı olarak ifade edilmektedir) kısa bir sürede olsa saldırılardan kurtulmuştur[207].

---

[204] *Cedrenus*, II, s. 600; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 26; Kurat, *Peçenek*, s. 143.

[205] *Cedrenus*, II, s. 603; Kurat, *Peçenek*, s. 144; Togan, *Peçenekler*, s. 540.

[206] *Cedrenus*, II, s. 603; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, 28; Kurat, *Peçenek*, s. 145.

[207] Attaliates, *Tarih*, s. 48.

Bizans 1050-1051 yılının kışını mümkün olduğu kadar Peçenek saldırılarına maruz kalan batı illerinden yeni kuvvetler ile ücretli asker toplamakla geçirmiştir. Ancak bütün bu askerlere aylık vermekte ve onların ihtiyaçlarını karşılamakta oldukça zorlanmıştır zira hazine boştu. Bu yüzden halktan yeni vergiler alınması kararlaştırılmış ama bu karar memnuniyetsizlik yaratmıştır. Ancak İmparatorluk ne pahasına olursa olsun ülkeyi Peçenek tehlikesine karşı korumak için daha kararlı ve işe yarayacak tedbirleri almak zorunda kalmıştır. Bizans Anadolu'dan getirdiği kuvvetlerinin yanına Vareg ve Frankları da çağırarak bunlardan 20.000 kişilik bir birlik oluşturmuştur. Bu orduya Bizans kendi kuvvetlerini de katmış ve Niképhoros Bryennios'da bu ordunun komutasını ele alarak Peçeneklere karşı kesin bir galibiyet kazanmak ve onların yürüyüşlerini sona erdirmek üzere harekete geçmiştir. Makedonya ve Trakya'yı yağmalamakla meşgul olan Peçenekleri bu kadar küçük bir ordu ile durdurmak hatta mağlup etmek mümkün değildi. Zaten Bizanslılar da ancak kalelerde saklanıp Peçenekler üzerine ani akınlar yaparak başarı sağlayabileceklerini biliyorlardı ve böyle de yaptılar. Bu sırada bütün Trakya onların elinde idi hatta bazı Peçenek birlikleri başkente kadar yaklaşmışlardı. Başkentte ise bunların karşısına çıkarılabilecek düzenli bir ordu yoktu ve İmparator Costantinos Monomakhos şehir halkından ve saraydaki adamlarından 500 kişiyi silahlandırarak kimsenin haberi olmadan geceleyin Peçeneklerin bulundukları yere göndermişti. Bunlar Peçenekleri uykuda yakalayarak baskın yapmışlar ve pek çok Peçeneği kılıçtan geçirmişlerdir. Ertesi gün ise bir araba dolusu Peçeneğin kafası imparatora gösterilmek üzere başkente getirilmiştir[208].

Niképhoros yönetiminde gönderilen ordu, Trakya'yı Peçenek akınlarından kurtarmak üzere harekete geçmişse de bir meydan savaşı yapabilecek kadar bir kuvvete sahip olmadığından taktik olarak ani saldırılarla karşılaştıkları Peçenek birliklerini imha etmek ve daha sonra ikinci Peçenek birliği gelinceye kadar yakınlardaki kalelere saklanarak, tehlike geçtikten sonra tekrar harekete geçmek olarak uygulamıştır. Bu planı Hayrabolu'da başarı ile hayata geçirmiş ve Peçenekleri ağır bir yenilgiye uğratarak kaçırtmıştır[209].

Bizans'ın bu şekilde üstünlük sağlamasına Peçenekler çok kısa sürede cevap vermişler ve Edirne'yi muhasara ederek, Kharioupolis (Hayrabolu) gözükmüşlerdir. Bizans'ın saldıracak gücünün olmadığını bildiklerinden endişe duymadan yiyip içip oyunlar oynayıp, eğlenmişler[210] ve herhangi bir tehlikeyi akıl-

---

[208] *Cedrenus*, II, 604; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 28-29.

[209] Attaliates, *Tarih*, s. 49; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 29.

[210] *Cedrenus*, II, s. 604. Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 29.

larına getirmediklerinden bekçi koymayı bile lüzumsuz görerek uyumuşlardır. Gece olunca onları takip eden Bizans Komutanı Mikhaél herkes uykuya daldığında, askerlerini saklandıkları yerlerden çıkarak üzerlerine saldırtmış ve çoğunu kılıçtan geçirerek eşyalarını ele geçirmiştir. Daha önce yaptığı gibi bu seferde ölüleri soydurtmuştur[211].

Bundan sonra Mikhaél Akolutos, Edirne'ye Niképhoros Bryennios'un yanına gitmiştir. Her iki komutan birlikte hareket ederek önce Edirne'ye yakın olan Maritze Nehri'ne yakın Toplitza mevkiinde bir Peçenek grubunu, sonra da Balkan sıradağlarına yakın Goloe'de başka bir Peçenek kuvvetini yok etmişlerdir[212]. Böylece Peçenekler Balkanların dışına çıkarılarak, Balkanlar'daki vilayetler kısmen de olsa Peçenek akınlarından kurtarılmış ve bölgenin ehemmiyeti sağlanmıştır. Peçenekler eskisi gibi Bizans'a tabi yerleri bir süreliğine de olsa yağma edememişlerdir. Bu hadise 1051 veya 1052 yılında olmuştur[213].

Bizans imparatoru bu zaferden cesaret alarak Peçenekleri tamamıyla ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Bunun için öncelikle Anadolu'dan ve Balkanlar'dan getirttiği kuvvetleri Mikhaél Akolutos'un idaresine vermiştir. 1053 yılının ilkbaharında bu iki ordu birleşerek güçlü bir şekilde Makedonya'yı Tuna kıyısındaki ülkelerden (Bulgaristan ve Sırbistan) ayıran ve birçok geçidi bulunan dağı (Balkan Dağları) geçerek, Şumnu yakınlarındaki Preslav şehrine gelmiş ve şehrin yakınlarında derin hendekler açarak kazık çitleri ile desteklediği müstahkem bir kamp kurmuştur. Mikhaél imparatorun kendisine eğer mümkünse savaşa girmeden geride durmasını emretmesi yüzünden tereddüt etmiş bu da orduda aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bizans kaynaklarına göre komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden gerçekte ise Peçenek saldırılarının şiddetinden korkan Bizanslılar savaştan kaçma teklifini yapan Basil'i dinlemişler ve akşamüstü çadırları toplayarak dönüş yoluna girmişlerdir. Peçenekler aldıkları esirlerden niyetlerini öğrenince hemen geçitleri tutmuşlar ve Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardır[214]. Bu zafer 1053'de yaşanmıştır.

Bizans kaynakları da tıpkı diğer milletlerin kaynakları gibi yenilgilerinden çok fazla bahsetmeyi sevmezler. Bu yüzden 1053 yılındaki bu büyük mağlubi-

---

211 *Cedrenus*, 604, Attaliates, *Tarih*, s. 49.

212 Cedrenus, Peçeneklerin önce Goloe'de, sonra Toplitza'da daha sonra da Khariopolis'de imha edildiklerini belirtirken, s. 604; Attaliates sadece Chariopolis'de yenildiklerini söylemektedir. Cedrenus ile Attaliates karşılaştırıldığında Attaliates'in verdiği bilgiler olayları bizzat kendisi görüp yazdığı için daha kıymetlidir, *Tarih*, s. 49.

213 Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 29-30.

214 Attaliates, *Tarih*, s. 51; Kurat, *Peçenek*, s. 148.

yet kaynaklarda yeterince yer almamıştır. Yer verdiklerinde ise hissi davranmışlar ve çeşitli bahanelerle bunu açıklamaya çalışmışlardır. Bu zafer aslında Peçenekleri yeniden Trakya ve Makedonya'da istedikleri şekilde hareket edebilecek bir duruma getirmiş, Bizans'a 1050-1051'de kazandığı başarıları tamamen yok saydırmıştır. Bizans imparatoru Peçeneklerle daha fazla savaşamayacağını anlayarak elçiler gönderip barış istemiştir. Peçenek büyüklerine birçok hediyeler verilmiş ve Bizans'ın Peçeneklere vergi vermesi şartıyla 30 yıl süreli bir barış yapılmıştır[215].

Bizans kaynaklarında 1053 yılından 1059 yılına kadar Peçenekler hakkında bilgi verilmemektedirler. Skilitzes, "O tarihe kadar inlerine saklandılar, gizlendiler" demektedir[216].

İmparator Isaakios Komnenós (1057–1059) 1059 yılında Bizansla olan mevcut barış antlaşmasını bozup düşmanca faaliyetlere girişen Macar Kralı Andrey (1046-1061)'in, Peçeneklerle birlikte tehdit edici bir şekilde hareket etmeye başladığından haberdar olunca, Rum ordusunu onların üzerine göndermeye karar vermişti. Hakikaten seferberlik ilan edip ön hazırlığını yaptıktan sonra bütün kuvvetleri ile Sofya'ya kadar gelmiştir. Dehşete kapılan Macarlarla barış yapıldıktan sonra Komnenós Peçeneklerin üzerine yönelmiştir. Peçeneklerin ayrı ayrı yaşayan bütün boyları aralarında bir birlik olmadığı için ona boyun eğmişler ve sadık kalacaklarına dair söz vermişlerdir. Sadece Peçenek başbuğlarından Boğaziçi'ni atıyla geçen Selte (Selçe) Tuna boyuna giderek, alınması güç olan bir kayalığı almış ve buna güvenerek Bizans imparatoru ile anlaşmak istememiştir. Ancak Bizans karşısında fazla duramamış ve adamları ile birlikte kaçmıştır. İmparator onun kayalıklardaki karargâhını zapt etmiş ve o bölgede bir yönetici ile muhafız birliği bırakarak gayet keyifli bir şekilde geriye dönmüştür[217].

Her iki tarafa da ağır bedeller ödeten ama sonuçta Bizans'a mahzun bir galibiyet yaşatan başarı Bizans'ın yeniden Tuna boylarında hâkimiyetini sağlamıştır. Bu sırada Bizans Devleti Anadolu'da da zor anlar yaşıyor, düşmanlarının akınları ve pusuları bitmek tükenmek bilmiyordu. Bu dönemde Peçenekler kendi başbuğlarının idaresinde Bulgaristan topraklarında yaşamışlar, ağır da olsa bir değişimi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İmparatorluğun kurallarına uymuşlar, yerleşik hayata geçerek rahat durmuşlardır.[218] Tuna bozkırlarında bu sı-

---

[215] Attaliates, *Tarih*, s.55; *Cedrenus*, II, s. 608; *Skylitzes*, s. 433, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 29, Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 30; Kurat, *Peçenek*, s. 148.

[216] *Skylitzes*, s. 443; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 31.

[217] Attaliates, *Tarih*, s. 76-77; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 113.

[218] Attaliates, *Tarih*, s. 91; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s.32.

rada Peçenekleri takip ederek Bizans sınırlarına gelen yine bir Türk kavmi olan Uzlar görünmüşlerdir[219].

1064-1065 tarihinde Bizans topraklarına akın düzenleyen ama hem salgın hastalıklar hem de şiddetli soğuklar yüzünden büyük bir felaket yaşayan Uzlar, Bizans topraklarına yerleştirilmişler ve bundan sonra Peçenekler Bizans imparatorluğu ile anlaşma yoluna gitmişlerdir. İmparator onların ileri gelenleri ile önderlerine ayan Meclisi üyelerine özgü parlak unvanlar vererek onurlandırmıştır[220].

1065 yılındaki Uz akınından sonra Tuna boylarının biricik hâkimi tekrar Peçenekler olmuşlardır. Bu sırada Bizans'ın içeride büyük karışıklıklar yaşaması Peçeneklerin Tuna boylarında rahatça dolaşmalarını sağlamıştır. Hatta Kegen'e 1048 yılında verilen üç kale artık Peçeneklerin olmuştur. Yine bazı şehirleri ele geçirmişlerdi. Meselâ Tatoş (Tatus) ismindeki bir Peçenek başbuğu Derster (Silistre)'i elinde tutmuştur. Ayrıca bazı Peçenek kabilelerinin şehrin yakınlarında yerleşmiş olmaları veya başbuğlarının da şehirde yaşamaya başlamış olmaları ihtimal dâhilindedir.

Bizans'ın içinde bulunduğu sıkıntılı dönemi kendi lehine çeviren Rómanos Diogenés adını 1067 yılında Bizans ülkesine akınlar düzenleyen Peçenekler üzerine kazandığı başarılar ile duyurmuştur. Savaşlarda pek çok Peçeneği öldürmüş, çok az sayıda da esir almıştır. Onun nam salması ise esir aldığı Peçenek askerlerinin yanına öldürdüğü Peçeneklerin kesilmiş kellelerini koyup imparatora göndermesi olmuştur[221].

Bizans ele geçirdiği Peçeneklerin bir kısmını tıpkı Uzlar gibi ücretli asker olarak ordusuna almış ve bunlardan diğer kavimlerle birlikte Anadolu'da Selçuklulara karşı yaptığı savaşlarda faydalanmıştır. Bizans kaynaklarının ifadesine göre Romen Diogenés'in Anadolu seferinde Uzlar ve Peçeneklerden atlı kıtalar teşkil edilmiştir. Bu kıtalar Diogenés'le beraber Malazgirt'e kadar gelmişlerdir[222].

---

[219] 1048'lerde Uzlar Dinyeper'e kadar ilerlemişlerdir. Daha sonra Aşağı Tuna'ya geçmişler ve böylece iki Türk kavmi arasında şiddetli savaşlar meydana gelmiştir. Uzlar özellikle 1064–1065 yıllarında Balkanlar'da kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmayınca batıya doğru ilerleyerek Trakya, Makedonya, Selanik ve civarı ile Pelopones'e kadar gitmişlerdir. Ancak başlayan ani soğuklar neticesinde Uzların büyük bir kısmı açlıktan ve hastalıktan kurtulamamış ve Peçenekler de bunu fırsat bilerek onları tamamen yok etmişlerdir. Bizans sağ kalan Uzları Makedonya'da iskân ettirmiş ve ordusunda görev vermiştir. Rasovkiy, *Peçenegi*, s. 17-18; Kurat, *Peçenek*, s. 150-152; Togan, *Peçenekler*, s. 540.

[220] Attaliates, *Tarih*, s. 95.

[221] *Skylitzes*, s. 663, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 122-123, Kurat, *Peçenek*, s. 153.

[222] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 37.

Uzlar ve Peçenekler, Roman Diogenés'in Türkler üzerine düzenlediği seferlerde aktif rol oynamışlardır. Diogenés tahta çıkışının üçüncü ayında gerekli tedbirleri aldıktan sonra Anadolu seferine çıkmıştır. Bu sefer hakkındaki bilgileri bizzat yanında bulunarak, bütün olayları yakından görme ve yaşama şansına sahip olan Attaliates'in kaleminden öğreniyoruz ancak o, Uzları ve Peçenekleri diğer Bizans kaynakları gibi hep Skit adı altında vermiştir[223]. Malazgirt savaşını anlatırken: "...Türkler ansızın gökten indirilen tanrılar gibi ortaya çıkmışlar, ordugâhın dışında mevzilenen ve Bizans'ın hizmetinde bulunan ücretli Peçenekler ile Rum askerlerine saldırmışlardır. Savaş naraları atarak ve yayalarından oklar fırlatarak, atlarıyla bunları büyük tehlikeye düşürerek birçoğunu öldürmüşlerdir. Saldırıyı uğrayanlar ordugâha kaçmak zorunda kalmışlar, Selçuklu Türkleri de onları takip etmişlerdir. Dışarıdakiler içeriye, içeridekiler dışarıya çıkmaya çalışınca büyük bir kargaşa yaşanmış ama bu sırada Türkler ordugâha girerek bütün ağırlıklarını zapt etmişlerdir. O gece ay olmadığı için kimin kovalayıp kimin kovalandığı ayırt edilememiştir. Zira ücretli Peçenek askerleri ile Türkler arasındaki büyük benzerlikler kargaşayı arttırmıştır. Onlar ordugâha girdiklerinde Türkler ile karıştırılmışlardır[224]. Bu yüzden de bazı Peçenekler bu telaş ve karanlık sırasında farkında olmadan (veya olarak) Bizans ordusunun savaş planlarını Türklere bildirmişlerdir. Ertesi gün savaş olanca hızıyla devam etmiş ve başında Tanés (Tamim)'in bulunduğu Peçenek veya Uzlardan oluşan birlik düşman saflarına katılmıştır. Bu haberin Ahlat Hisarı dışında bulunan Trakhaniotés'e ulaşması uzun sürmemiş ama o yardım edeceği yerde ordunun büyük bir bölümü ile uzağa kaçmayı tercih etmiştir[225]. Diogenés henüz Sultan Alpaslan ile karşılaşmadığı için Trakhaniotés'in kaçtığından da haberi olmamıştır. Bulunduğu çadırda ertesi gün yapılacak savaş için hazırlık yaparken, Attaliates kendisine İskitlere (Peçenekler) karşı var olan kuşkularını gidermek üzere bir teklif götürmüştür. Attaliates, imparatordan onları yemin ettirerek taahhüt altına sokmasını istemiştir. Bu teklifi beğenen imparator, yemin ettirilme ile bu yemine sadık kalıp kalmayacaklarını kontrol etme görevini ona vermiştir. Peçenekler ve Uzlar imparatora ve Rumlara sadakatlerini sarsılmaz bir biçimde koruyacaklarına dair atalarından kalma geleneklerine göre yemin ettirilmişler ve and içme şeklinde yapılan anlaşmaya sadık kalınması görevi and içen beylerine bırakılmış ve onlar da verdikleri sözü ve yemini bozmamışlardır[226]. Attaliates, bir Selçuklu askeri ile Skit arasındaki yakınlıktan bahsederek, her iki zümrenin

---

223 Attaliates, *Tarih*, s. 115.

224 Attaliates, *Tarih*, s. 161.

225 Attaliates, *Tarih*, s. 162; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 39.

226 Attaliates, *Tarih*, s. 163; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 38

de "aynı çirkin kıyafetli olduklarını, aynı tarzda bağrıştıklarını ve aynı savaş tekniğini uyguladıklarını" belirtmektedir[227].

Millet ve boyların yakınlaşmalarında hiç de azımsanmayan katkısı konusunda tarihin hakkını teslim ettiği Bizans Devleti, Türk boylarının ayrılmış iki kolunu da böylece birbiri ile tanıştırmış oldu. Bu tanışma gelecek olayların gidişatında gayet etkili olmuş ve imparatorluğa da oldukça büyük zarar vermiştir[228].

Peçenekler, 1071'den sonra bir taraftan Bizans ordusunda yer alırlarken, diğer taraftan Anadolu'yu özellikle de Karadeniz bölgesini bir Türk yurdu haline getirmeye çalışan Danişmendliler ile de farklı zamanlarda farklı yerlerde en az üç kere karşılaşmışlardır. Bunlardan biri Tatis/Tzatis (Tatıs)'in komutasındaki bir orduyla yapılan savaştır. Diğeri Tokat'ın, Selçuklular tarafından alınmasından sonra Karadeniz (Canik) yönünden gelen bir ordu tarafından kuşatılması ve bu kuşatma sonucunda Danişmend Gazi komutasındaki orduya yenilerek çoğunun kılıçtan geçirildiği ve 8.000'e yakın askerin esir edildiği savaştır[229]. Esir alınan ordunun komutanın isminin Tadık olması, bu ordunun bir Peçenek ordusu olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir. Zira hem bu tarihlerde Canik ve çevresinde kesin olarak Peçeneklerin yaşadıkları bilinmektedir hem de Tadık ismi Orhun Abideleri'nde geçmektedir[230]. Buna göre de bu ordunun komutanın Peçenek Türkü olma ihtimali oldukça yüksektir.

Bizans'ta 26 Ağustos 1071'de yaşanan bu mağlubiyetten sonra imparatorluk dâhilinde yeniden kargaşalıklar çıkmış ve Bizans tahtına Parapinakes Michael (VII. Mikhail Dukas) geçmiştir. Ancak devleti Bizans maliye siyasetinin en acımasız ve sert temsilcilerinden biri olarak kabul edilen ve imparatorun göz bebeği ve birinci bakanı olan hadım Niképhoros yönetmeye başlamıştır. Hazine yararına alınmış ama neredeyse devleti yıkıma sürükleyen diğer tedbirler yanında, bu bakan Tuna bölgesi şehirlerine hediye olarak gönderilen para miktarlarında kısıntıya gitmiştir (1074 civarı). Gönderilen paranın azaltılması üzerine bazı şehirler devlete karşı isyan etmeye karar vererek, Peçeneklerden kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Bu arada Bizans idaresi de hatasını düzeltmek istemiş ve imparatorun şahsi güvenini kazanan, becerikli ve Slav kökenli Vestarh[231] Nestor'a, Katepanos rütbesi verilerek, çalkantılı şehirlerdeki Slav un-

---

227 Attaliates, *Tarih*, s. 142; Malazgirt Savaşı için C. Cahen'in eseri önemlidir. "La Camnagne de Mantzikert d'apres les sources musulmanes", *Byzantion XI*, 1934, s. 613-641.

228 Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 38-39.

229 N. Demir, *Dânişmend-nâme*, Tokat 1999, s. 146.

230 Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 26.

231 Romalılarda Vestarius olan unvan. Esvapçıbaşı

surları kendi etrafında toplamak üzere imparatorluğun kuzey sınırlarına gönderilmiştir. Bu sırada Peçenek başbuğları Tuna boylarında birer müstakil hükümdar gibi hareket ediyorlardı. Ancak Katepanos çok geçmeden İstanbul kaynaklı yetki belgelerinin Tuna'da hiçbir anlam taşımadığına ve kendisinin, üstleri tarafından kabul edilmeyen yönetici durumuna düştüğünü görünce kendisi için en uygun olanını yapmaya karar vermiştir. Bu kararda gittikçe yaklaştığı soydaşlarının istekleri de etkili olmuştur. O, soydaşlarının tekliflerini kabul edip, Silistre'ye hâkim olan Peçenek Başbuğu Tatrys (Tatous, Tatoş)'un yanına gelmiştir. Böylece de bir anlamda onunla anlaşarak imparatora isyan bayrağını kaldırmıştır. Nektoras, Peçeneklerle karşılıklı olarak and içmiş ve ittifak yaparak Rumları can düşmanı olarak kabul edip onlarla savaşmak üzere anlaşmıştır[232].

Nestoras'ın isyanı, Bizans Devleti'nin idaresini elinde tutun yaşlı hadım Niképhoros'un kötü yönetimine bağlanmıştır. 1074 yılında Filibe civarında yaşayan Bulgar Bogomilleri (Pavlikyanlar) bilhassa hadım Niképhoros'un idaresinden memnun olmadıkları için Nestoras onları da kendi tarafına çekmiştir. Peçeneklerle beraber hedefleri olan Bizans ülkesini istilâ etmek üzere hazırlanmışlar ve oldukça güçlü bir ordu ile İstanbul önlerine kadar gelip surların önünde karargâhlarını kurmuşlardır. Bizans'ın bu muhasaraya karşı koyacak durumu yoktu. Nestoras, Peçenekleri göndererek imparatordan Niképhoros'u kendilerine teslim etmesini istemiş ancak teklifleri reddedilince Peçenekler, Nestoras'tan bilinmeyen bir sebeple şüphelenmişlerdir. Nestoras'ta kendisine karşı bir komplonun kurulmuş olabileceği tehlikesinden korkmuş ve çabucak kuvvetlerini çekerek geri dönmüştür. Bu sırada Trakya, Makedonya ve oralara bitişik Bulgar arazisini talan eden Peçeneklerle birleşmişse de daha sonra Tuna boyundaki ülkesine geri dönmüştür[233].

1078 yılında Bizans'ta İmparator VII. Michael Parapinakes'a karşı iki hareket baş göstermiştir. Balkan Yarımadası'nda Edirne civarında yaşayan Niképhoros Bryennios ile Anadolu'da Niképhoros Botaneiates kendilerini imparator ilan etmişlerdir. Bu arada Dıraç'ta hüküm süren ve Adriyatik Denizi civarındaki Bizans topraklarını yöneten Basilakios da sırada bekliyordu Tabii Peçenekler de kendilerine gayet iyi kazanç vadeden bu hareketlerden uzak kalamazlardı. Niképhoros Bryennios bilhassa Peçeneklere güvenmiştir. Ancak Peçenekler yalnız bir tarafa bağlı kalmamışlar, işlerine geldiği şekilde bazen birinin bazen de diğerinin tarafını tutmuşlardır[234].

---

[232] Attaliates, *Tarih*, s. 208-209; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 147; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 41.

[233] Attaliates, *Tarih*, s. 210-211; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 147; *Skylitzes*, II, s. 719; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 41-42.

[234] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 42.

Bu sıralarda Bizans içte oldukça karmaşık bir dönemden geçiyordu. Bilhassa Filibe ve çevresinde yaşayan Bulgar-Bogomiller devlet için büyük bir tehlike arz ediyorlardı. Bogomiller ya da Pavlikanlar, Grek-Ortodoks dinene muhalif kuvvetli Maniheizm tesiri altında kalan bir mezhep olarak ortaya çıkmışlardır. Bizans İmparatorluğu'nda Pavlikanlığın merkezi Filibe şehri olmuştur[235]. Niképhoros Botaneiates'in imparatorluğu esnasında (1077-1081) Filibe halkı arasında, Pavlikanlık mezhebine mensup Leka, kökeni itibarı ile Rum olmasına rağmen, evlilik bağı nedeniyle Tuna ve Balkanlar arasında yaşayan Peçeneklere akrabaydı. Leka'nın hangi nedenden dolayı anayurdunu terk edip Peçeneklerin yanına gittiğini ve onları Rumlara ve Bizans idaresine karşı tahrik ettiğini bilmiyoruz. Bogomil mezhebine mensup Dobromir (Dobromeros) de onunla beraber harekete geçmiştir. Peçeneklerin yerleşim merkezine yakın, deniz kenarındaki Mesembria (Misivri)'dan Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklarla bağlantı kurarak onları da o İstanbul idaresine karşı kışkırtmaya başlamıştır. Bu kışkırtmalar, imparatorluğa bağlı bölgelere yeni bir Peçenek saldırısına yol açmış, Niş ve Sofya havalisi tahrip edilmiştir. Ancak Peçeneklerin bu tahribatları Aleksios Komnenos'un Peçeneklerin arkasından dolandığı ve onları Tuna'nın ötesine çekilmeye zorladığı becerikli manevrası ile son bulmuştur. Bu arada Bizans kaynaklarının ifadesi ile Niképhoros Botaneiates'in müsamaha ve cömertliği sayesinde Leka ve Dobromir, kendileri gelip teslim olmuşlardır. Leka ile birlikte hareket eden Peçenekler bu anlaşmaya uymayarak akınlarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine General Aleksios Komnenos başarılı taktiklerle Peçeneklerin arkasına geçip, Trakya'yı bunlardan temizlemiştir. Bu sefer büyük bir ihtimalle Aleksios Komnenos'un imparator olmadan önce Peçeneklere karşı yaptığı son seferdir[236].

1078'de tahta çıkan Niképhoros Botaniates'in hem yaşlı hem de sağlık yönünden rahatsız olması tahtta üç yıl kalmasına sebep olmuştur. Bu sırada büyük askerî işler başarabilecek bir komutanın Bizans tahtına geçmesi gerekmiş ve bu iş için Aleksios Komnenos kendisini biçilmiş kaftan olarak görmüştür. O'nun hem Anadolu'nun zengin aristokrat ailelerinden birine mensup, hem de eski İmparator İsaak Komnenos'un yeğeni olma özelliğine sahip olması 1081 tarihinde Niképhoros'u tahtan indirmesine yetmiştir.

Nitekim Aleksios Komnenos ile Bizans İmparatorluğu yeni bir döneme girmiştir. O tahta çıktığı zaman Bizans İmparatorluğu neredeyse ortadan kalkacak bir durumdaydı. Öldüğünde ise yeniden kuvvetli bir imparatorluk haline gel-

---

[235] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 46-47, Kurat, *Peçenek*, s. 159.

[236] Zonaras, Aleksios'un Bizans tahtına nasıl çıktığını mecazî bir ifade tarzı ile detaylı bir şekilde anlatmaktadır. *Tarihlerin Özeti*, s. 257-160; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s.50-51; Kurat, *Peçenek*, s. 155-160 arasında da yine bu konu ele alınmıştır.

miştir. Bu büyük değişiklikte o dönemin önemli siyasî hadiseleri (Haçlı Seferleri) birinci derecede rol oynamakla beraber, Aleksios Komnenos'un da şüphesiz büyük bir rolü olmuştur. Aleksios Komnenos tahta geçtiğinde Bizans Devleti'nin düşmanlarına karşı harekete geçme imkânı yok denecek kadar zayıflamıştır. Aleksios Komnenos hem Anadolu'dan hem de Balkanlar'dan gelen Türk hücumlarına karşı aynı anda mücadele edecek kuvvete sahip değildi. Onun için Komnenos başlangıçta önce tehlikenin büyüğü olan Peçeneklerle mücadeleye ağırlık vermiş, mecburen Anadolu'da kurulan Türk beylikleriyle diplomatik usulleri kullanarak münasebette bulunmuştur.

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da başta İznik, İzmir gibi pek çok Bizans şehri Anadolu Selçuklu Türkleri'nin eline geçmiştir. Kısa bir süre sonra Süleyman Şah Bizans'ın içişlerinde önemli roller oynamaya başlamıştır. 1086'da Süleyman Şah'ın vefatından sonra çeşitli Selçuklu emirleri arasında bağımsız hareket etme isteği uyanmış, bu isteği uygulamaya koymaya çalışırlarken de aralarında mücadeleler yaşamışlardır. İznik'te Ebulkasım, İzmir'de ise Çaka[237] kendi devletlerini kurmaya çalışmışlardır. Bizans bu durumdan istifade etmesini bilmiş ve kaybettiği yerlerin hiç olmazsa bir kısmını geri almaya çalışmıştır. Aslında Balkanlar'daki Peçenekler, Aleksios Komnenos'a Anadolu Selçukluları ile tam bir mücadele etme ve savaşma fırsatını vermedikleri için Selçuklular, Anadolu'ya kuvvetli bir şekilde yerleşmişlerdir[238].

Aleksios Komnenos tahta çıktığında Peçeneklerin asıl kuvvetleri Tuna boyundaki "Yüztepe" (Bugünkü Şumnu'ya yakın) denilen yerde yaşıyorlardı. Bazı Peçenek grupları Slavların zorlamaları sonucu yurtlarından ayrılarak Tuna'nın batı kıyısına gelmişlerdir. Nitekim Tuna boyundaki bazı şehirlerin onların elinde olduklarını görüyoruz. Meselâ: Peçenek başbuğlarından Tatos, Silistre; Saça Biçina (Bitzina: Varna yakınlarında Kamçik) şehirleri ile diğer bazı şehirleri ellerine geçirmişlerdir. Anna, bu Peçenek başbuğlarının isimlerini Tatou, Khalés, Sesthlabos (Seslav) ve Satzas olarak vermektedir. Bunların aralarında anlaşmaya vardıklarını ve bunun üzerine bu şehirleri ele geçirdiklerini; bundan sonra Tuna'yı rahatça aşarak, komşu bölgeleri talan ettiklerini, birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra bir süre hareketsiz kaldıklarını ve daha sonra tarımla uğraşarak "arpa ve buğday" ektiklerini belirtmektedir[239].

---

[237] A. N. Kurat, *İzmir'in Türk Hâkimi Çaka*, İstanbul 1936, Kafesoğlu İzmir'deki bu Türk beyinin isminin Çakan olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bk. "Selçuklu Çağındaki Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağan mı, Çakan mı?", *İÜ Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, s. 55-60.

[238] Kurat, *Peçenek*, s. 163.

[239] A. Komnena, *Alexiad*, Çev: Bilge Umar, İstanbul 1996. s. 210; Kurat, *Peçenek*, s.166.

İmparator Aleksios 1083 yılında Normanlarla yaptığı savaşta Pavlikanların ihaneti ile karşılaşınca, geri döndüğünde onlara karşı sert tedbirler almış ve şiddetle cezalandırılmalarını emretmiştir. Bu vazifeyi ifa etmekle görevlendirilmiş olan imparatorluk memurunun gayet şiddetli hareket etmesi Pavlikanların isyan etmesine sebep olmuştur. Bu emirlerden etkilenenler arasında, İmparator Aleksios'un sarayında çalışan uşaklarından Travl (Traulos)[240] isminde birinin kardeşi de yer almıştır. Yakınlarının başına gelen bu felaketi haber alan Travl, akrabalarını ve tanıdıklarını da tahrik ve sevk ederek 1084 yılında İstanbul'dan kaçmıştır. Travl etrafına epey bir mürit toplayarak onlarla beraber Filibe'den fazla uzak olmayan bir dağ kalesine Beliatoba (Belyatov) yerleşmiş ve buradan Bizans Devleti'ne karşı savaşa başlamıştır. Bizans idaresi bu cesur müridin sonunu getirecek çareyi, onun Pavlikan milislerinin savaşçılığına bakmadan bulacağını düşünüyordu. Travl, kendine müttefikler bulmakta gecikmemiş, Tuna bölgesi şehirlerinin yöneticileri Travl'ın yanında çoktan yerlerini almışlar ve onların vasıtasıyla Tuna civarındaki Peçenekler ile ittifak yapmıştır. İsyanın uzun sürmesi ve Peçeneklerin 1086 yılında ona katıldıklarının Bizans başkentinde duyulması üzerine İmparator Aleksios, Travl'la anlaşmak istemiş ama karşılık alamamıştır. Bu girişimden bir sonuç alamayınca da üzerlerine o dönemin tanınmış kabiliyetli iki komutanını göndermiştir[241]. Ancak her iki komutanda Beliotaba'da Peçenekler ile girdikleri savaşın sonunda canlarını kaybetmekle ödemişlerdir. Bu mağlubiyet Aleksios'un imparator olduktan sonra Peçenekler üzerine gönderdiği ordusunun ilk mağlubiyeti olarak kabul edilmiştir[242].

Peçenekler bu zaferden sonra Filibe civarında uzun bir süre hiçbir karşılık görmeden, istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Bu sırada Anadolu'daki Selçuklu beylerinin birbirleriyle uğraşmalarını fırsat bilen Aleksios Komnenos, İznik üzerine gönderdiği kuvvetlerini Beliotaba Kalesi yakınlarındaki mağlubiyetin intikamını almak üzere aslen bir Türk olan Tatik (Tatikios)'in komutasında Rumeli'ye geçirmiştir. Burada iken Kizikos'ta (Erdel yakınlarında) bulunan diğer komutanlar, Latinlerden oluşan ücretli askerleriyle gelip Tatik'e katılmışlardır. Tatik onların yanına gelmesiyle yeterince güçlendiğini düşünerek Peçeneklerin üzerine yürümüştür. Karargâhını doğuda Filibe'den iki günlük uzakta Blisnium (Blisnos, Vlisna köyü) yakınlarından akan çayın kıyısında kurdurmuştur. Bura-

---

240 Bu isim eski Bulgar kağanlarından Tervel'in adını hatırlatmaktadır. Buradan Bulgarlar arasında XI. yüzyıla kadar eski Türkçe isimlerin muhafaza edildiğini anlıyoruz.

241 Komnena, *Alexiad*, s. 210; Aleksios bu Travel'e bağışlanma ve tam özgürlük güvencesi veren bir Altın Yaldızlı Fermanı yazdırarak göndermiştir. Kommena, *Alexiad*, s. 183; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 52.

242 Komnena, *Alexiad*, s. 210-211; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 53.

da asıl kamplarına dönmekte olan Peçeneklere ağır bir darbe indirmiş ve büyük bir zafer kazanmış olarak Filibe'ye dönmüştür[243].

Tatik Filibe'ye döndüğünde yendiği Peçeneklerin sadece kendilerine erzak bulmaya giden Peçenekler olduğunu öğrenince hemen harekete geçmiş ve nerede olduklarını öğrenmek üzere öncü muhafız birliği göndermiştir. Keşif birliği geri döndüğünde Peçeneklerin Beliatoba çevresinde bulunduklarını ve Filibe'ye doğru geldiklerini söylemiştir. Tatik yeterli gücü olmadığı için kalabalık Peçenek grubunun kendisine saldırmalarını beklemeyi daha uygun bulmuştur. Her iki ordu karşı karşıya geldiklerinde Bizans, Peçeneklerin çok oluşundan; Peçeneklerde Rumların hepsinin silahlı ve zırhlara bürünmüş olmalarından çekinerek taarruz etmemişlerdir. Neticede iki ordu bu şekilde iki gün boyunca birbirlerine saldırmadan beklemişler ve üçüncü gün gün ağarırken Peçenekler geri çekilip ülkelerine geri dönmüşlerdir. Tatik de İstanbul'a dönmüştür. 1086 yılının sonbaharında gerçekleşen bu sefer sonunda Filibe ve çevresi Peçenek akınlarından kurtarılmıştır[244].

1087 yılı başlarında Macar tahtını kaybeden Solomon, tahtını tekrar geri almak için müttefiki olduğu Kuman-Kıpçakların yanına bir de Peçenekleri eklemiş ve Peçenek Başbuğu Çelgü ile Bizans üzerine büyük bir saldırı planlamıştır. Solomon'un idaresinde birleşik Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Macar askerleri 80.000 kişilik büyük bir orduya ulaşınca, 1087 yılının ilkbaharında Makedonya'yı talan ederek, hiçbir mukavemete uğramadan Edirne önlerinde görünmüşlerdir. Peçenek-Kuman-Kıpçak ve Macar birliklerinden oluşan bu ordu Lüleburgaz civarındaki şehir ve köyleri tahrip ettikten sonra Skoteinon diye bilinen yere gelerek kamp kurmuşlardır. Aleksios Komnenos bunlara karşı Nikolaos Maurokatakalon adlı generalin idaresinde bir ordu göndermiştir. Bu ordu Peçenekler ile yaptığı savaşı kazanarak başkente dönmüştür[245].

Böylece 1087 yılı ilkbaharında yapılan Peçenek seferi Bizanslıların zaferiyle neticelenmiştir. Ancak Bizans tedbiri elden bırakmamış ve imparator batı illeri valisi olan kardeşi Andrian Komnenos'u bir ordunun başında Trakya'ya göndermiştir[246]. Peçenekler, Makedonya ve Filibe'den uzaklaştırılınca geri çekilip Balkan sıradağlarını aşarak Balkanların gerisine ve Tuna Nehri'ne kadar olan topraklara yerleşmişlerdir. Bu durum Bizans idaresi için bu kadar büyük

---

[243] Komnena, *Alexiad*, s. 211; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 53-54.

[244] Komnena, *Alexiad*, s. 211-212; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 54-55; Kurat; *Peçenek*, s. 168-169.

[245] Vasilyevskiy ölenler arasında Macar Kralının da olduğunu söylemektedir. Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 56, Kurat da aynı görüştedir. *Peçenek*, s. 171.

[246] Komnena, *Alexiad*, s. 214; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 55-57.

bir bölgeyi kaybetmesi anlamına geliyordu. Yine İmparator Aleksios Komnenos bu haberi alınca Peçeneklerin Bizans Devleti sınırları içinde yerleşmelerinin onlar için ne kadar büyük bir tehlike arz edeceğini, akınlarını sürdüreceklerini gösterdiğini bildiği için korkmuştur. Bunun için geleneksel yönteme başvurmuş ve altının gücünü gayet iyi bildiğinden Peçenek boylarından bazılarına hediyeler, altın ve gümüş para göndererek aralarına nifak sokmak istemiş ancak başarılı olamamıştır. Peçeneklerin sık sık vuku bulan akınları 1087-1088 yılının sonbaharında ve hatta kış aylarında bile durmamış, ilkbahar geldiğinde ise bütün belirtiler, geçmiş yıllardaki olayların tekrar edeceğini göstermiştir[247].

İmparator Aleksios, Peçenekleri hediyelerle ikna edemeyeceğini anlayınca bu istenmeyen misafirleri, Balkanların ardına geçmeye, mümkünse de Tuna'dan öteye atmaya karar vererek harekete geçmiştir. 1087 yılının Haziran ayında Peçeneklere kesin bir darbe vurmak üzere Bizans ordusu yollara düşmüştür. İmparator, bizzat kendisi büyük bir ordu ile önce Edirne'ye geçmiş, oradan da, Diampolis (Yambolu/Yanbolu) ile Goloé (Yukarı Tunca Vadisi'nde, Demir Kapı Geçidi yakınlarında bir şehir) arasında Balkan sıradağlarının güney eteğinde "Demir Kapı"dan fazla uzakta olmayan Lardea'ya giderek karargâhını kurmuştur. İmparatorluğun Avrupa'da sahip olduğu bütün askeri kuvvetlerinin toplanmasına zaman kazanmak için burada kırk gün kalmıştır. Aynı esnada, Karadeniz'deki Bizans donanmasına da Tuna Nehri ağzına doğru hareket ederek, Peçeneklere karşı Silistre'ye gönderilen kara ordusu ile birlikte hareket etme emrini vermiştir. Bu kuvvetler Peçenekleri arkalarından tehdit ederek, onların Tuna'yı geçmelerine mani olacaklardı. İmparator da Balkanları geçip Peçeneklerin asıl kuvvetlerini imha edecekti. Seferin planı dikkatlice düşünülerek bu şekilde yapılmıştır. Yeteri kadar güçlü olduğunu hissedince de boğazları aşıp Peçeneklere karşı bir harekâta girişmenin doğru olup olmayacağını komutanlarıyla istişare etmiştir. Ayrıca bir tedbir olarak onları kendi aralarında bölünmeye zorlamak ve aralarına nifak sokmak için uğraşmıştır. Ancak Peçenekler birbirlerine o kadar bağlı kalmışlardır ki Bizans'ın düzenlediği tezgâhların sonuçsuz kalmasını sağlamışlardır. Tek bir kişi bile gizlice olsun, imparatorun yanına geçmemiştir. Aleksios'un bu planı ordusundaki komutanlar tarafından tartışılmış ve imparator muhaliflere kulak asmayarak planladığı gibi Lardea'yı arkada bırakıp Peçenekler üzerine yürümek için Balkan Dağlarına doğru harekete geçilmesi emrini vermiştir[248].

---

[247] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 57-58.

[248] Runciman, *A History*, s. 56.

Bizanslıların o sıralar kendilerine karşı bir sefer düzenleyebileceklerini düşünmeyen Peçenekler topraklarında gayet rahat ama dağınık bir şekilde yaşarlarken, Bizans'ın hem karadan hem de denizden üzerlerine doğru harekete geçtiğini öğrenince yeri geldiğinde tehditkâr konuşacak yeri geldiğinde de barış şartlarının neler olduğunu soracak 150 kişilik bir elçilik heyeti göndermeye karar vermişlerdir. Bu elçiler bizzat imparator ile görüşmek istemişlerse de imparator bir kaçı ile buluşmayı kabul etmiştir. Gelen elçiler görüşmeye başlarda mütevazı bir boyun eğme ile başlamışlarsa da daha sonra tehditkâr bir tavırla sona erdirmişlerdir. İmparatora eğer barış yaparsa, istediği zaman kendisine Avrupa veya Asya'ya yapacağı seferlere katılmak üzere 30.000 atlı göndermeye söz vermişler, şayet bu teklifi kabul etmezse hücuma geçeceklerini bildirmişlerdir. Aslında imparator, Peçeneklerin gerçekten barış istediklerini düşünmemiş ve kararı kurnazlığı sayesinde tanrının gökyüzünde vereceği işarete bırakmıştır. Elçilere: "Ben kararı tanrıya bıraktım; bana gerçekle mi yalanla mı geldiniz tanrı bunu gösterecektir. Eğer kısa süre içinde gökyüzünde bir değişiklik meydana gelirse, bu bilesiniz ki, sizin barış önerilerinde içten ve samimi olmadığınızı, beni kandırdığınız anlamına gelecektir. Gerçekleşme olmazsa bütün samimiyetimle size inanacağım" demiştir. İki saat geçmeden güneş tutulması olmuş ve Peçenekler hayretler içerisinde kalmışlardır. İmparator, onların muhafız birliği ile sıkı koruma altında başkente götürmelerini emretmiştir. Bu Peçenekler yolda kendilerini gözetleyen muhafızların gevşekliklerinden yararlanarak kaçıp kavimdaşları ile buluşmuşlardır. Bu durumdan kurtulmayı başaranlar imparatorun yanına dönerek olup bitenleri anlatmışlardır[249].

İmparator durumu öğrenince Peçeneklerin harekete geçeceklerini düşünerek harekete geçmiş ve iki günlük bir yürüyüşten sonra Balkanları Demir Kapı'dan geçerek Tuna'ya dökülen Biçina (Bitzina) Nehri boyunca ilerleyerek önce Silistre'nin güneyindeki eski Bulgar şehri Pliskov[250]'a daha sonrada Silistre'ye yaklaşık 24 km uzaklıkta bulunan bir çayın yanına gelerek karargâhını kurmuştur. Peçenekler Bizanslıların bütün hareketlerini dikkatle takip ederek, hücum için en uygun fırsatı beklemişlerdir ve sonunda Bizans'ın hiç beklemediği bir sırada nehrin öteki yakasından ani bir hücumla imparatorun otağına saldırmışlardır. Bunun üzerine imparator atına binerek hemen duruma hâkim olmuş, yerlerini değiştirmek gerektiğine inanmış ve askerlerini düzene sokarak Silistre'ye gitmiştir[251].

---

249 Komnena, *Alexiad*, s. 214-217; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 59.

250 Silistre'nin güneyinde bir şehir.

251 Komnena, *Alexiad*, s. 218; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 60.

İmparator Aleksios, önemli bir mevkide bulunan Silistre'nin mutlaka alınması gerektiğini anlayarak Silistre'ye karşı harekete geçmiştir. Şehirde bu sırada Peçeneklerin tanınmış beylerinden Tatou yani Tatuş hâkimiyet sürüyordu. Tatuş, Aleksios'un üzerlerine geldiğini öğrenince Kuman-Kıpçakların yardımını sağlamak üzere şehirden ayrılmış ve vedalaşırken de askerlerinden kendisi gelinceye kadar şehri iyi korumalarını emretmiştir[252].

Bizanslılar kısa bir süre sonra şehrin surlarını delerek içeriye girmişlerdir. Şehir kuşatılmış ve açılan bir gedikten, Aleksios, tüm ordusuyla girmiştir. Ancak içeride olan iki kaleyi bir türlü ele geçirememiştir. İmparator, Peçeneklerin sürekli hücumları karşısında bir şey yapamayacağını anlayarak iç kalenin kuşatılmasına son vermiş ve hisardan dışarı çıkarak, geri çekilip Tuna'nın yanı başındaki bir akarsuyun kenarında ordugâhını kurmuştur. Çekilmenin nasıl yapılacağının görüşmek üzere adamlarını müzakere etmek üzere çağırmıştır. Ancak müzakerede geri çekilmenin yanı sıra Peçeneklere tekrar saldırıp-saldırmayacaklarını da tartışmışlardır. Sonunda bazılarının Tuna boyuna giderek donanma ile hareket etmeyi teklif etmelerine karşılık, Komutan Maurokatakalon'un Balkan geçitlerindeki Büyük Preslavl'ı işgal etme teklifinin daha doğru olduğuna karar veren Aleksios, orduya Silistre'den güneye doğru hareket etmesi emrini vermiştir[253]. Aslında Aleksios, geri çekilmeyi kendisine yedirememiş ve tekrar denemeye karar vermiştir. Ancak Peçenekler, Bizans karargâhında alınan bütün kararlardan haberdar oluyorlardı. Peçenekler daha Silistre'nin muhasarası kalkınca derhal tüm güçleriyle karşı saldırıya geçmek üzere hazırlanmışlar ve Bizans ordusu zoraki bir meydan muharebesi yapmak mecburiyetinde kalmıştır.

Aleksios Komnenos, Peçeneklerin saldıracaklarını anlayınca hemen gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Savaş meydanına gelen Peçenekler kendi savaş düzenlerine göre dizilmişlerdir. Peçenekler, âdetleri üzere savaş meydanına arabaları, kadın ve çocukları ile beraber gelmişlerdir. Peçenek savaş taktiği icabı arabalar yan yana konularak bir nevi siper teşkil edilmiş ve arabaların üzeri hayvan derileri ile örtülerek sağlam bir hale getirilmiştir. Çevrede pusular kurmuşlar; uzaktan ok atarak, bölük bölük, imparatora doğru ilerlemişlerdir. Peçenekler defaten Bizans hücumlarını geri püskürtmüşlerdi. Çatışma başlamış ve gün doğumundan, gece çökünceye kadar sürmüştür; her iki taftan da ölen çok olmuştur. Nihayet Peçenekler Bizanslıların bütün hücumlarını püskürttükten sonra kendileri karşı hücuma geçmişler ve Bizans ordusunu kaçmaya mecbur etmişlerdir. Kaçanları takip etmişlerse de ancak karanlığın çökmesi Bizans'ı da-

---

[252] Komnena, *Alexiad*, s. 219.

[253] Komnena, *Alexiad*, s. 220.

ha fazla takip edilmekten kurtarmıştır. Dağınık ordunun sağ kalan askerleri ve komutanları Balkanlara doğru giden yola girerek zor bela oralardaki kalelerde saklanabilmişlerdir. Anna'ya göre Bizanslılar 36.000 Peçenek askerinin geldiğini görünce kaçmaya başlamışlardır[254]. Yardıma gelen birliğin kesinlikle Kuman-Kıpçaklar olmadığını biliyoruz zira onlar ancak savaş bittikten sonra gelmişlerdir. Herhalde bu gelenler pusuda bekleyen Peçenek birliği olmalıdır[255].

İmparator Aleksios da kaçan ordu ile gece boyunca yol alarak, sağ salim Goloé'ye gitmiş ancak çok kalmayarak Berroé (Eski Zagra)'ye geçmiştir. Bu galibiyet 1087 yılının baharında yaşanmıştır. Başkenttekiler seferin hazin sonucunu öğrendiklerinde, halk arasında şu alaycı deyişin yayılmasını önleyememişlerdir: "Silistre'den Goloé'ya giden yolda, iyi yer (durak), Komnenos!"[256].

Savaşın hemen bitiminde Peçenekler elde ettikleri ganimeti kendilerine yardıma gelen Kuman-Kıpçaklar ile paylaşmak istemeyince onların saldırılarına maruz kalmışlardır. İki taraf arasında korkunç bir çarpışma yaşanmış ve Peçenekler tam bir yenilgiye uğramışlardır. Çok az bir kısmı Ozolimné (Uzolime)'ye kaçarak kurtulabilmiş, Kuman-Kıpçaklar onları arkalarından takip etmişler ve kımıldamalarına bile fırsat vermemişlerdir. Ancak Kuman-Kıpçaklar yiyecek sıkıntısının baş göstermesi üzerine, gerekli malzemeyi sağlamak ve yeniden Peçenekler üzerine gelmek üzere yurtlarına dönmüşlerdir[257].

Peçenekler, kısa bir süre sonra tekrar Bizans'ı takibe başlamışlardır. Balkan Dağları'nı Demir Kapı geçidinden geçerek Balkanların batısındaki şehirleri yağmalamışlardır. İmparator Aleksios bu süre boyunca, kaldığı Berroé'de birliklerini toplamış, Peçeneklere kurtulma parası ödeyerek satın aldığı savaş esirleri ile adamlarının hepsini silahlandırmıştır. Bu sırada, Kudüs'ten dönen Flander kontu burada ona yardımcı asker olarak 500 atlı savaşçı göndereceğine söz vermiştir. Berroe'de uzun süre kalmanın kendisi için bir tehlike oluşturacağını düşünmüş ve 1088 yılının baharında Edirne'ye dönmüştür. Peçenekler ise Goloé ile Diambolis (Yambolu/Yanbolu) arasındaki vadiden geçerek, Markella denen yerin yakınlarında ordugâhlarını kurmuşlardır. Bu sırada Kuman-Kıpçaklarla yaşananları öğrenen imparator durumdan istifa etmek istemiştir. Kuman-Kıpçaklar ise kısa bir süre sonra tekrar Ozolimné'ye geri dönmüşler, Peçenekleri orada bulamayarak Tuna boyuna doğru ilerlemişler ve Peçenekleri takip etmek istemişlerdir. Ama bu takip, Kuman-Kıpçakların Balkanları aşarak, güneye inmele-

---

254 Komnena, *Alexiad*, s. 221; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 61-62.

255 Kurat, *Peçenek*, s. 173.

256 Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 63.

257 Komnena, *Alexiad*, s. 224; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 64.

rine, Bizans vilayetlerine geçmelerine özellikle de başkente giden yolları öğrenmelerine sebep olacaktı ki bu durum Bizans için ikinci büyük tehlike demekti. İmparator onlara karşı Peçeneklerden yaralanmayı düşünmüş ve bu amaçla elçisine "Altın Yaldızlı Ferman" vererek göndermiştir. Peçenekler barışa razı olmuşlar, gönderilen hediyeleri almışlar ve ellerindeki esirleri iade edeceklerine söz vermişlerdir. Bu sırada silâhlara bürünmüş olarak gelen Kuman-Kıpçaklar, Peçenekleri eski yerlerinde bulamamışlardır. Onların Balkan sıradağlarındaki boğazları aşıp güneye doğru gittiklerini ve Markella'ya vardıklarını ve burada imparatorla bir barış antlaşması yapmış olduklarını öğrenince, Aleksios'tan, Peçeneklere saldırmak üzere kendilerinin geçitlerden geçmelerine izin vermesini istemişlerdir. Ancak Peçeneklerle henüz barış antlaşması yapmış olan imparator kibarca: "Şu sıralar yardıma ihtiyacım yok; hediyeleriniz alınız ve ülkenize geri dönünüz" diyerek, bunu reddetmiştir. Ancak elçileri onurlandırıp ağırlamış ve onlara birçok hediyeler verdikten sonra, barış içerisinde uğurlamıştır. Onlarda bu defa tatmin edici buldukları hediyelerle geri dönmüşlerdir[258].

Peçenekler, Kuman-Kıpçak tehlikesinden kurtulunca antlaşmayı bozmuşlar ve tıpkı eskisi gibi Bizans ülkesine ve komşu şehirlere akınlar yapmaya başlamışlardır. Bu sırada galiba Pavlikanlar da Peçeneklere yardım etmişlerdir zira çok kısa bir süre sonra Filibe Peçeneklerin eline geçmiştir. Bu haber imparatoru son derece rahatsız etmiştir zira böylesine güçlü ve kalabalık bir kuvvetle mücadele edecek ne orduya nede paraya sahipti. Bunun üzerine düşmanı yenmesi için vur kaç baskınlarından ve pusulardan yararlanmayı düşünerek bunu uygulamaya koymuştur. Elindeki imkânlara göre, onlarla uzaktan savaşmış, kaleleri ele geçirmelerini önlemek için vur kaç saldırıları, pusular düzenlemiş ama Kypsella (İpsala)'ya kadar gelmelerini engelleyememiştir. Bu da başkenti çok tedirgin etmiştir. Beklediği paralı askerlerin henüz gelmemesi, Peçeneklerin yer değiştirmekte ne kadar çabuk olduğunu bilmesi ve onların şimdiden, İstanbul'a doğru olabildiğince hızlı ilerlediklerini görmesi imparatora çok tehlikeli bir durumda olduğunu hissettirmiştir. Böylesine kalabalık bir kuvvete direnebilecek yeterli güçlere sahip olmaması barış yapılmasını istemesine sebep olmuştur[259]. Peçenek elçileri görüşmeye gelmişler ve barış antlaşmasının yürürlüğe girmesinden hemen önce, Neantzés adındaki bir Peçenek kendi grubundan ayrılarak imparatorun tarafına geçmiştir[260].

Peçenekler 1087-1088 yılında yapılan bu anlaşmaya da çok sadık kalmamışlar ve anlaşma uzun süreli olmamıştır. 1088 yılında kışı geçirmek üzere İpsa-

---

[258] Komnena, *Alexiad*, s. 226; Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 71.

[259] Komnena, *Alexiad*, s. 227, Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 72.

[260] Komnena, *Alexiad*, s. 227.

la'dan ayrılıp Taurokòmos (Ergene Nehrine yakın)'u işgal etmişler ve bütün kışı hisarlara akınlar düzenleyerek geçirmişlerdir[261].

Bahar geldiğinde Peçenekler Hayrabolu'ya gelmişlerdir. Bu geliş oradaki yerli ahali arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve şikâyetlere sebep olmuştur. O sırada Babaeski'de bulunan imparator, artık Peçeneklerin yaptıklarının cezasız kalamaması gerektiğine karar vermiş ve başkente geri döner dönmez Peçeneklere karşı mücadele etmek üzere yeni bir ordu teşkil etmeye çalışmıştır. 1088-1089 yılını bu isteği gerçekleştirmekle geçirmiştir. Ordusunu iki alaya bölmüştür. Birinci birlik tümü seçkin savaşçılardan oluşurken; ikinci birlik, Arkhontopoulos[262] (savaşta ölen askerlerin henüz sakalı çıkmakta olan oğullarından oluşturulmuş ve bey oğulları adı ile anılmışlardır) denilen ve askeri yiğitlik için, şeref ve cesaret duymaları açısından bu şekilde adlandırılan, özel bir seçme birlik oluşturmuştur. Özel olarak Peçeneklerle savaşmak için hazırlanan, savaş taktikleri konusunda en deneyimli kişi, bizzat imparator tarafından eğitilen ve klasik eğitim alan bu alay 2.000 askerden oluşmuştur.

1088 yılının ilkbaharında[263] Peçenekler Lüleburgaz'a kadar gelince Bizans bu birliği onlara karşı göndermiştir. Bunlar doğrudan Peçenek karargâhına saldırmışlardır ancak daha önceden tepenin eteğinde[264] pusuya yatmış olan Peçenekler, üzerlerine saldırmışlardır. Burada iki taraf arasında, Bizans açısından talihsizlikle sonuçlanan büyük bir vuruşma yaşanmıştır. Bey oğullarından üç yüz genç, liyakatlerinin ilk sınavında, keskin gözlü Peçeneklerin hedef şaşmayan oklarının altında gerçekleşen çarpışmada canlarını vermişlerdir. Peçenekler, düşmanlarına karşı kazandıkları bu zaferden sonra, Hayrabolu'nun içinden geçip, her yeri talan ederek Malkara yakınlarına yönelmişlerdir. Bunun üzerine Aleksios tekrar bir meydan savaşı yapacak güce sahip olmadığı için eskisi gibi Peçeneklere karşı onların kendilerine erzak aramak üzere çıkacaklarını tahmin ederek bu durumdan istifade etmek üzere Tatik'i görevlendirmiştir. Tatik emri başarı ile yerine getirmiş ve bunun sonucunda Peçeneklerden 300 kişiyi öldürüp çok sayıda da esir almıştır[265].

Flander Kontu Robert vermiş olduğu sözü yerine getirmiş ve beş yüz seçme süvarisi, Peçeneklerle savaşmak üzere Aleksios'un yardımına gelmiştir. Bu

---

261 Komnena, *Alexiad*, s. 227.

262 Arkhontluk, yüksek eyalet memurluğu.

263 Vasilyevkiy tarihi 1090 yılının kışı olarak vermektedir, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 74.

264 Anna, Rum ordusunun komutanlık karargâhının bulunduğu Babaeski'den, Peçeneklerin konakladığı Hayrabolu'ya giden yol üzerindeki bir tepeyi kastetmiştir.

265 Komnena, *Alexiad*, s. 228-229.

sırada Bizans, Peçeneklere karşı sadece gördükleri yerlerde yani kalelerde saldırmış ve bu saldırılarda birkaç defa da başarılı olmuştur. Ancak doğuda ortaya çıkan Türk Beyi Çaka tehlikesi, Bizans'ı zor durumda bırakmıştır. Çaka, İstanbul'a vurulacak en şiddetli darbenin denizden olabileceğini çok iyi biliyordu. O, imparatorun Rumeli'nde karşı karşıya bulunduğu birçok sıkıntıyı ve Peçeneklerle sürdürülen savaşları öğrendiğinde kendisi için en uygun zamanın olduğunu düşünmüş ve bir donanma kurarak[266] Foça, Kilizman, Midilli ve Sakız adalarını ele geçirmiştir. Ayrıca İstanbul'da bulunduğu günlerde kendisinin de iyi tanıma imkânı bulduğu Peçeneklerle ilişki kurmuştur. Bu gözü pek Türk beyini durdurmak için güvenilir kuvvetler ve kati tedbirler gerekmiştir. Aleksios bu yüzden bir müddet sonra tekrar Avrupa'ya geri çağrılacak olan Flanderli şövalyeleri yeniden Anadolu'ya göndermiştir[267].

Bu arada Peçenekler de, Bizans'ın İzmir Türk Beyi Çaka ile olan mücadelesinden istifade ederek Trakya'da yeniden harekete geçmişlerdir. İmparator 1088 yılının sonbaharında Çaka'ya karşı tedbirler almaya başladığı sırada Peçeneklerin yeniden Keşan üzerine yöneldiklerini, Polboton'da konakladıklarını ve müstahkem bir karargâh kurduklarını öğrenmiştir. İmparator Peçenek belasının mutlaka halletmesi gerektiğine kesin karar vermiş ve bu işi de bizzat kendisi üzerine almıştır. 1090 yılının yazı onun için oldukça zorlu geçmiştir. Peçenekleri çok iyi tanıdığından hazırlık yapmanın bir fayda vermeyeceğini düşünerek İstanbul'dan ayrılıp Keşan'a gelmiştir. Bizans'ın tarafına geçen Neantzés de onunla birlikte hareket etmiştir ayrca imparatora içten bağlı, pek çok savaşta görev almış Kantzous (Kançu) ile Katranés (Katran) adında iki Peçenek beyi de onun yanında yer almışlardır. Bizans ordusu Peçenek öncü birliğine rastlamış ve onlarla çarpışmaya girmiştir. Ancak savaşta Bizans askerlerinden çoğu ya ölmüş ya da Peçeneklerce esir edilmiştir. Ama bu yine de Aleksios'u Keşan'a az bir askerle de olsa gitmekten vazgeçirtememiştir.

Bu yenilgiden sonra "Maniakés Erleri Lâtinler" imparatora yardıma gelmişlerdir. Bu gelişle kendine güveni gelen imparator, hemen ertesi gün, savaş düzenine girerek Peçeneklerle savaşmaya karar vermiştir. Ancak iki ordugâh arasındaki mesafe çok az olduğundan, askerlerinin silah başına geçmeleri emrini borazan çaldırarak vermeye cesaret edememiştir. Onun asıl arzusu bir baskın saldırısı yapmak olduğundan sarayın Şahincibaşı Costantinos'u çağırtarak, ona akşam olunca bir davul alıp bütün gece güm güm vurarak[268] ordugâhta dolaş-

---

[266] Komnena, *Alexiad*, s. 229.

[267] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s.76.

[268] İki ordugâh bu kadar yakınsa ve bir baskın planlanıyorsa, neden davul çalınır?

masını ve "Yarın sabah gün doğar doğmaz, başka hiçbir işaret verilmeden, Peçeneklerle savaşa girilmesine imparator karar vermiştir, hazırlanın" diye duyurmasını emretmiştir.

Aleksios, Peçeneklerin daha fazla ilerlemelerine mani olmak için onlar üzerine bu orduyu sevk etmiştir. Ne var ki, daha iki ordu karşı karşıya gelmeden önce, her birlik kendi karargâhında dinlenirken taraf değiştirmiş olan Neantzés, kavimdaşlarına haber göndererek, imparatorun durumundan haberdar etmiştir. Bunu gören ücretli askerlerden Peçenekçe bilen, melez (ana babasından biri Türk olan) bir asker, her şeyi imparatora anlatmıştır. İmparator her ikisini de yüzleştirince Neantzés, bu suçlamanın kanıtlanmasını istemiş ve yalan olduğunu söyleyerek bu kişiyi hemen oracıkta kılıcını çekerek öldürmüştür. Aslında Neantzés'e inanmayan imparator, onun yanında getirdiği ona bağlı savaşçılarından çekindiği için hemen cezalandırmak istememiştir. Ancak Neantzés kısa bir süre sonra kavimdaşlarının tarafına geçerek onlara imparatorun birlikleri hakkında bilgiler vermiştir.

Peçenekler, bu arada Polybotos'dan hareket ederek, Hadés denilen yere gelerek konaklamışlar, savaş düzenini almışlar ve Neantzés'in bütün dediklerini yaparak, imparatora karşı çetin bir çatışmaya girip, ordusunu tam bir bozguna uğratmışlardır. İmparator tüm askerlerinin kaçtıklarını görünce Keşan yakınlarından akan çaya[269] gelmiştir. İmparator, tekrar Keşan'a gitmiş, oradan yeterince gerek kaçak asker, gerek eli silâh tutan yerli gerekse arabalarını sürmekte olan köylülerden yardım alarak geri dönmüştür. Ancak her iki tarafta karşı karşıya gelince savaşa karar verememişler ve yerlerinde beklemeyi tercih etmişlerdir. Sonunda her iki tarafta akşama kadar öylece durmuşlar ve gece olunca, Peçenekler topraklarına dönmek üzere çekilip gitmişlerdir[270].

İmparator Peçeneklerin merada otlayan sayısız atlarını ele geçirince, Peçenekler harekete geçerek şehri tazyik etmişlerdir. Günün ilk ışıkları belirdiğinde Peçenekler ile Bizans ordusu karşı karşıya gelmiş ve sonunda kazanan taraf Bizans olmuştur. O gün Bizans ordusu Peçenekleri püskürtmüş olarak, ordugâhına dönmüştür[271]. Bu başarı askerlerin moralini yükseltmiş olsa da Bizans'ın durumunu değiştirmemiştir. Aleksios Komnenos, üç gün boyunca Keşan'da dinlendikten sonra, bu yol üzerinde önemli bir askerî mevki olan ve İstanbul'a yaklaşık 75 km uzaklıkta bulunan Çorlu'ya gelerek durmuştur. Çorlu'nun doğu tarafında ordusunun tümünü içine almaya yetecek büyüklükte bir yerin etrafını

---

269 Keşan'ın batısından geçen Doğanca Deresi.

270 Komnena, *Alexiad*, s. 234-237.

271 Komnena, *Alexiad*, s. 238-239.

siperlerle kazdırmış ve sağlam bir konaklama yeri hazırlatmıştır. Yine imparatorluk otağını ve tüm ağırlıklarını da buraya yerleştirmiştir. Böyle yapmakla kendisine sağlam bir dayanak hazırlamış ve Peçeneklerin daha ileriye gitmelerinin yolunu kesmeyi düşünmüştür. Peçenekler Bizans'ı takip ederek Çorlu'ya doğru ilerlememişler, şehrin yakınından geçen çayı aşarak Kuru Kireç denilen, çay (Çorlu Çayı) ile şehir arasındaki yerde kamplarını kurmuşlardır. Böylece iki ordu tekrar savaşmak için yerlerini almışlar ve bu sefer de kazanan taraf İmparatorun uyguladığı plan sayesinde Bizans olmuştur[272]. Ancak, bu ferdi başarı, imparatoru memnun etmediği gibi, olayların genel gidişatı üzerinde de herhangi bir etkiye yol açmamıştır.

Kış geldiği için imparator, küçük bir muhafız birliğini bölgede bırakarak ordusuyla başkente dönmüştür. Bu birliğin komutanlarına, her şehre bölgeyi savunacak kadar sayıda asker yerleştirmelerini; gelecek baharda Peçenekler üzerine yapacağı sefere katkı olması için tüm bölgelerden yaya asker, araba ve bunlara koşulan hayvanları toplamalarını gerekirse bunlara el koymalarını emretmiştir[273].

1090-1091 yılının kışında bir Peçenek birliği başbuğlarının yönetiminde Ergene boyunu geçerek, Şubat ortalarına doğru Büyükçekmece ile Küçükçekmece arasındaki Khoirobakkhoi (Çatalca?)'ye yaklaşmışlardır. Daha ayağının tozuyla başkente yeni girmiş olan Aleksios bu haberi alır almaz 500 kadar acemi asker toplamış ve 14 Şubat 1091 sabahı gün doğar doğmaz topladığı bu askerlerle başkenti terk ederek Peçeneklere karşı harekete geçmiştir. İmparator Aleksios süratle Khoirobakkhoi/Çatalca'ya gelmiş; hisara girer girmez şehrin kapılarının kapatılmasını ve anahtarlarının kendisine verilmesini emretmiştir. Gün doğduğunda, Peçenekler gelerek Çatalca Kalesi'ne bitişik tepede konaklamışlardır. Rumların bakışları altında o sırada, içlerinden aşağı yukarı 6.000 kişi etrafı yağmalamak üzere çevreye dağılmıştır. Diğerleri ise Çatalca'da kalmıştır. İmparator surların üzerindeki, mazgallara çıkarak ortalığı gözetlemiş ve Peçeneklerin saldırmaktan ziyade yiyip içmek, dinlenmek için dağıldıklarını fark etmiştir. Askerleri ile istişarede bulunduktan sonra silâhlarını alarak, Büyük Çekmece'ye bakan kapıdan dışarıya çıkarak, Peçeneklerin ortasına atılmış, karşısına ilk çıkan Peçenek'i öldürmüş ve askerleri de onu takip etmişlerdir. Bu çarpışmalar sırasında pek çok Peçenek öldürülmüş ve imparator her zaman ki zekâsını kullanarak askerlerine öldürülen Peçeneklerin giysilerini giydirerek yeni bir planı uygulamaya koymuştur. Bu plana göre yağma akınından dönen Peçenekler hiç

---

[272] Komnena, *Alexiad*, s. 239-241.

[273] Komnena, *Alexiad*, s. 242.

şüphelenmeden ırkdaşları sandıkları Bizans askerlerine önlem almadan yönelecekler ve böylece kılıçtan geçirileceklerdi ki öyle de olmuştur[274].

İmparator 17 Şubat pazartesi günü yeniden, sabah olur olmaz, Çatalca Hisarı'ndan ayrılarak, en önde gidenlere, Peçeneklerin sancaklarını (tuğ) taşıtmıştır. Arkadan giden esir Peçeneklerin her birini, yöre halkından insanların boyunlarına ip taktırtarak, davar gibi çektirmiştir. Yine kesik kelleleri başka askerlerinin taşıdığı mızrakların ucuna geçirtmiştir. Bu şekilde ordusuna ilerlemeleri emrini vermiştir. Ancak bu yürüyüş, imparatora yardım etmek üzere başkentten yola çıkan birliğin onları ilk başlarda Peçenek olarak sanmasına sebep olmuştur. Ancak keşifçiler bu ordunun Aleksios'un yendiği Peçenekleri başkente götürdüğü ordu olduğunu haber vermişlerdir. İmparator bilerek askerlerinden üzerlerindeki Peçenek kıyafetlerini çıkartmamalarını emretmiştir. Bu oyunu oynamasının sebebi komutanlarının Peçeneklerle karşılaştıklarını sandıklarında nasıl bir tutum izleyeceklerini ve yüzlerinin alacağı şekli merak etmesidir[275].

Bizanslılar için büyük bir zafer olsa da bu mağlubiyet Peçenekler için bir şey ifade etmediği gibi birkaç bin kişinin kaybı Peçenek boyunu zayıflatmamış, bilakis içlerindeki güçlü hemen intikam alınması duygusunu harekete geçirerek alışılan zamandan daha erken bir zamanda kışlık kamplarında toplanmalarına yol açmıştır. Aradan iki hafta geçmemişti ki İstanbul civarındaki şehir ve köyleri yağma ve tahrip etmeye yeniden başlamışlardır. Öyle ki batıda, birçok yeri, küçük hisarları zapt etmişler ve İstanbul'a çok yakın büyük kasabaları da ele geçirmişlerdir[276].

Tarihler 1091'i gösterdiğinde Bizans gerçekten de çok kötü bir durumda idi. Bir taraftan batıda Peçenekler, diğer taraftan Anadolu'daki Türk Beyi Çaka ile uğraşmak zorunda kalmıştı. İmparator Aleksios Komnenos, yakında vuku bulması kaçınılmaz olan bu felaketi savuşturmak, kendini, başkentini ve nihayetinde imparatorluğunu kurtarmak için mümkün olduğunca acele ederek en hızlı şekilde her yandan, ücretli asker getirtmek için elinden geleni yapmış; diğer yandan da Kuman-Kıpçaklara ve Doğu Avrupa'daki ülkelere yardım ricası ile mektuplar göndermiştir. Şüphe yoktur ki, İmparator Aleksios gibi akıllı ve tecrübeli biri, imparatorluğun topraklarına yeni bir göçebe kalabalığı çağırarak atmış olduğu bu adımın bütün tehlikeli sonuçlarını açıkça anlamamış olsun. Bu sırada bahar gelmiş ve düşmanları onu her iki yandan tehlikeye düşürdüğü için, hem deniz yoluyla gelebilecek düşmanlarına direnebilmek hem de anakaradakilere karşı rahatça savaş yürütebilmek üzere, deniz kıyısına geçmenin daha

[274] Komnena, *Alexiad*, s. 243-245.

[275] Komnena, *Alexiad*, s. 246-247.

[276] Komnena, *Alexiad*, s. 248.

doğru olacağına karar vermiştir. Bu gaye ile General Niképhoros Melissénos'u Trakya ve Makedonya'daki Peçenek hücumlarından etkilenen yerlere göndermiş ve Ainos/Enez'i olabildiğince çabuk almasını buyurmuştur. Ayrıca bölgedeki Bulgar ve Ulahlar ile diğer yerli halktan bulabildiği kadar ücretli asker toplayarak bir ordu oluşturmasını da emretmiştir. Bu arada kalelerdeki garnizonlara dokunmamalarını zira buraların Peçenek saldırılarına karşı ülkeyi savunacak yerler olduklarını söylemiştir. Flandre kontunun gönderdiği 500 şövalyeyi İzmit'te bırakarak buradan gelecek saldırıları önlemekle görevlendirmiştir. Kendisi de İstanbul'dan ayrılmış ve çok kısa süre sonra Enez'e varmıştır. Orada, bir kayığa binerek Meriç'i boydan boya gezmiş, iki kıyıyı incelemiş ve sonunda askerlerinin konaklayacakları yeri Khoirénos (Domuzlu) olarak tespit ettikten sonra geri dönmüştür. Domuzlu küçük bir köyün yakınındaydı; İmparator, Enez'e geçmek üzere ayrılmıştır[277].

Domuzlu'da siper arkasında mevzilenmiş birlikler, inanılmaz sayıda Peçenek güçlerinin gelmekte olduklarını öğrenince, bunu, hemen o sırada hâlâ Enez'de olan imparatora bildirmişlerdir. Bunun üzerine o, harekete geçerek gidip ırmağın yukarı ağzında bulunan ordusuna katılmıştır. Dört gün sonra, kuzeybatıdan uzaktan, aşağı yukarı 40.000 kişilik bir Kuman-Kıpçak ordusu gelmiştir. Kuman-Kıpçak ordusunun başında bulunan Tugorkan ile Bonyak'la anlaşarak onları yanına çekmiştir.

Peçenekler ile Kuman-Kıpçaklar bulundukları yerlerde durmuşlar ancak Kuman-Kıpçaklar, vur kaç saldırılarıyla Peçenek ordusunu lurpalamışlardır. General Melissénos ise, daha önce imparatordan yazılı olarak aldığı talimata uygun olarak her yandan devşirdiği birlikleri bir araya getirmiş ve yakın çevreden topladığı piyade askeri zorla el konulan öküzlü kağnı arabalarına koymuştur. Ayrıca kendileri için gerekli tüm eşyaları da bu kağnılara yükledikten sonra, tez elden, imparatora göndermiştir[278]. Bu sırada Kuman-Kıpçaklar, imparatorun tüm ordusuyla ırmağı geçmeden önce batısında bırakmış olduğu, siper hendeğiyle çevrili alanı hemen işgal etmişler ve kamplarını orada kurmuşlardır. Başlangıçta imparatorun komutasındaki öncü birliklerin Peçenekler üzerine yaptıkları saldırıyı Peçenekleri tam bir bozguna uğratan imparator göğüslemiştir. Çarpışmanın sonunda ise her iki ordu kendi ordugâhlarına dönmüşlerdir[279].

---

[277] Komnena, *Alexiad*, s. 248-249.

[278] İmparator, Melissénos'a, özellikle Bulgaristan'dan asker toplamasını emretmiştir; yeni gelenler Enez yöresine, kuzeybatıdan, bugünkü Yunanistan Trakyası üzerinden gelmişlerdir. O yüzden, batıdan doğru kıyıya geçmişlerdir.

[279] Bu dağ büyük bir ihtimalle Enez'in 7 km batısındaki, 385 m yüksekliğe ulaşan Hisarlı Dağı'dır. Savaş, bunun Enez'e bakan batı yamacı dibinde yapılmış olmalıdır.

İmparator bu önlemleri alırken Mauropotamos (Rumcada: Kara Dere) denilen derenin kıyısında konaklamış bulunan Peçenekler bir taraftan, Kuman-Kıpçakları kendi yanlarına çekmek için gizlice uğraşmışlar diğer taraftan da imparatora barış yapmak üzere elçiler göndermekten geri durmamışlardır. İmparator ise, bunların haince niyetlerini sezdiği için Roma'dan geleceğini umduğu ücretli askerler gelinceye kadar onlara oyalayıcı cevaplar vermiştir. Peçenekler, Kuman-Kıpçakları ikna etmek için çok uğraşmışlar ama bunu başaramamışlar ve tam aksine imparatora giderek: "Ne zamana kadar meydan savaşını erteleyeceğiz? Bilesin ki artık daha fazla beklemeyeceğiz; yarın sabah gün doğunca, ya kurdun ya da kuzunun etini yiyeceğiz" demişlerdir. Bu sözler Aleksios'a Kuman-Kıpçakların ne kadar kararlı olduğunu gösterse de onların Peçenekleri yenebileceklerine tam olarak inanamamıştır. Ama yine de onları kırmak istememiş ve komutanları ile askerlerine ertesi gün Peçeneklere saldırı için hazırlanmalarını emretmiştir. Bütün önlemlere rağmen yine de hem Peçeneklere hem de Kuman-Kıpçaklara sayılarının çokluğu yüzünden güvenememiştir. Bu sırada yerli halktan 5.000 kadar Rumlar gibi Ortodoks Hıristiyan olan Ulahlar, imparatorun tarafına geçmişlerdir. Dindar bir kişiliğe sahip Aleksios, tanrıya zaferi kendisine tattırması için askerleri ile beraber dua etmiş ve kaderini ona teslim etmiştir.

Lebunium (Lebonion) denilen yerin eteğinde, imparator, ordusunu bölümlere ayırmıştır. Kuman-Kıpçaklar, imparatorun saflarını dizmekte olduğunu görür görmez, silâha sarılmışlar ve kendi usullerine göre savaş düzenine geçmişlerdir. Kuman-Kıpçakların solunda, Bizans ordusunun Türk asıllı komutanı, Ouzas/Oğuz bulunurken, batı tarafta ise Keltlerle, Humbertopoulos mevzilenmişlerdi. Her taraftan Peçeneklere saldıran Bizans kuvvetleri sonunda Peçenek saflarını tümüyle yarmış ve iki ordu göğüs göğüse çarpışmaya girişmiştir. Görülmemiş bir kıyımla Peçenekler kılıçtan geçirilmiştir. Bu kıyam öylesine korkunç olmuştur ki, Anna'ya göre "sanki tanrı bu halkı terk etmiştir". Aleksios savaş meydanında Peçeneklere karşı üstün bir başarı göstermiştir. Akşam olduğunda zaferi göğüsleyen taraf Bizans ve Kuman-Kıpçaklar olmuştur. Aleksios, ordusuna toplanarak kampa geri dönmeleri emrini vermiştir. Oldukça fazla Peçenek esir alınmıştır. Esir alınan Peçenekler zincire vurularak boyunlarından ipler veya kayışlarla bağlanmışlardır. Bu sefer Bizans Peçeneklerin boyunlarına ip geçirmeyi başarmıştır.

Böylece Nisan ayının 29. günü ve haftanın üçüncü günü olan Salı (29 Nisan 1091 Salı) günü sadece kalabalık bir asker grubu değil aynı zamanda kadın ve çocuklarıyla birlikte bir millet böyle tümüyle yok edilmiştir[280]. Savaşın sonunda

[280] Komnena, *Alexiad*, s. 253-254.

elde geçen bütün esirler kılıçtan geçirilerek öldürülmüşlerdir[281]. Yardıma gelen Kuman-Kıpçaklar tüm ganimetleriyle, Tuna'ya doğru yola çıkmışlardır[282].

Bu savaş, Peçenek tarihi için bir dönüm noktasıdır. Bu mağlubiyetle Peçenekler bir daha güçlü bir kavim olarak varlıklarını devam ettirememişlerdir. Bizans kaynaklarında buna paralel olarak Peçenekler hakkında detaylı bilgiler vermemişler, verdikleri bilgilerde de genellikle kendi hâkimiyetleri altındaki Peçenekleri anlatmışlarıdır. Daha geç dönem kaynaklarında kendilerine yer bulan Peçenekler ise Aleksios Komnenos döneminde Balkanları darmadağın eden Peçenekler değil; zamanında kavimdaşları ile birlikte hareket etmeyip Uzların yanında kalan Peçeneklerdir.

Lebunium Savaşı'ndan sonra sağ kalanların bir kısmı kaçarak Tuna boyuna ve Macaristan'a gitmişlerdir. Bizans'ın eline esir düşenler ise ya öldürülmüşler ya da Makedonya'ya yerleştirilmişlerdir. Özellikle de Moglena şehri yakınlarına kalabalık bir Peçenek grubu yerleşerek burayı kendilerine yurt edinmişlerdir.[283] Böylece bu Peçeneklere toprak verilerek, kendilerine çiftçilik yapmaları emredilmiş, buna karşılıkta onlardan askerî atlı kıtalar teşkil edilmiştir.

Bundan sonra Peçenekleri, Bizans ordusunda ücretli asker olarak görüyoruz ki Anna'da yenilgiden sonra ücretli asker olarak Bizans ordusunda görev alan Peçenekler hakkında birkaç yerde bilgi vermiştir[284].

Bizans kaynaklarında Peçeneklerin Tuna'yı geçerek, Bizans topraklarına saldırdıkları en son tarih olarak 1122 yılı verilmiştir. Niketas Khoniates ile Ioann Kinnamos'un eserlerinde Peçeneklerin 1122 yılında Tuna'yı geçerek Bizans'a saldırdıklarından bahsedilmektedir. Peçeneklerin bu kadar güçlenmelerinin ardında yatan sebep 1121 yılında kendi istekleri ile Rusya'yı terk eden Peçeneklerin, büyük bir ihtimalle Tuna boylarına gelerek buradaki Peçeneklerle birleşmeleridir. Böylece Bizans topraklarına karşı büyük bir saldırı düzenlemişler ve İmparator Ioannes'in hükümdarlığının beşinci yılında Peçenekler Tuna'yı geçerek Trakya arazisini çekirge sürülerinden daha insafsız bir şekilde yağmalayıp tahrip etmişlerdir. İmparator Bizans kuvvetlerini toplayarak, bunları Peçeneklerin kalabalık oluşları ve kendilerine olan öz güvenleri dolayısı ile en mükemmel silâhlarla donatmıştır. Ayrıca İmparator Ioannes, Aleksisos Komnenos zamanında Trakya'nın Peçenekler tarafından işgal edilip Makedon-

---

281 Komnena, *Alexiad*, s. 255-256.

282 Komnena, *Alexiad*, s. 256.

283 Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 168.

284 Komnena, *Alexiad*, s. 473.

ya'nın büyük bir kısmını tahrip ettiklerinde bunlara karşı girişmiş olduğu savaşta görev almıştır ki bu da Peçeneklere karşı bir savaş tecrübesinin olduğunu göstermektedir.

İmparator başlangıçta elçiler göndererek hepsi de kendi başlarına bağlı muhtelif kabilelerden oluşan Peçenek ordusunu veya hiç olmazsa bir kısmını savaştan vazgeçirerek kendisiyle anlaşmalarını denemiştir. Sadece Peçeneklerin nüfuzlu adamlarından bir kaçını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bu durumdan yararlanan imparator ordusunun, karargâhının bulunduğu Berroe (Eski Zagra) şehrinden harekete geçirecek gün ağarırken Peçeneklere taarruz etmiştir. Çok çetin bir meydan savaşı yapılmıştır. Savaşın sonunda tanrı mucizesini göstermiş ve Bizans büyük bir galibiyet yaşamıştır. Peçeneklerin birçoğu öldürülürken, kalanları esir alınmıştır. Bu esirlerin bir kısmı devletin batısındaki birkaç köye iskân ettirilmişler bir kısmı da ücretli asker olarak orduya alınmışlardır. Ancak çoğunluğu köle olarak satılmışlardır. Peçenekler üzerine kazandığı bu şanlı zaferden sonra İmparator Ioannes bu hadisenin şükran duyguları ile hatıralarda yaşatılması için yaşandığı günü "Peçenek Bayramı" olarak kutlanmasını emretmiştir[285].

XII. asrın başlarında (aşağı yukarı 1108-1109) Suriye'ye yakın Bizans topraklarındaki Anadolu şehirlerinde Peçeneklerin garnizon hizmetini gördüklerini Ermeni vakanüvis Urfalı Mateos'un kaydından anlıyoruz[286]. Burada yaşayan Peçenekler ile Bizans tarafından çeşitli yerlere yerleştirilen Peçeneklerin zaman içerisinde bir kısmının Hıristiyanlığı kabul ettiklerini; bir kısmının ise kuzey Suriye'nin Türkler tarafından alınmasından sonra Türklerin idaresine girdiklerini ve İslamiyeti kabul ettiklerini görüyoruz. Bunların bakiyeleri Halep ve Maraş civarında XI. asrın sonlarına kadar yaşamışlardır.

Aşağı Tuna ve Balkan coğrafyasındaki varlıklarını ve bağımsızlıklarını yukarıda bahsettiğimiz 1122'deki ikinci mağlubiyetten[287] sonra kaybetmişler ve bakiyeleri Bulgarlar ile Kıpçaklar arasında eriyip gitmişlerdir. Bu tarihten itibaren Balkan coğrafyasındaki varlıklarını özellikle Macaristan topraklarındaki yerleşim yerlerinin adlarında görmekteyiz[288]. Yine Karadeniz'in kuzeyindeki varlıkları da Rus yıllıklarının bu kavme ait verdikleri 1169 yılına ait bilgi ile sona ermektedir. Devletlerinin yok oluşundan sonra Peçeneklerin büyük bir kısmı ön-

---

285 Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev: F.Işıltan, Ankara 1995, s. 9-11.

286 Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 234.

287 Moravcik, *Byzantinoturcica II*, s. 88.

288 Gy. Györffiy, "Besenyök és magyaraok", *Körösi Csoma-Arhicum Suppl. I*, 1939, s. 399-434.

ce Tork/Oğuzların; 1055'den sonra da Kuman-Kıpçakların tebaası olmuşlar ve etnik yönden bu Türk kabileleri arasında erimişlerdir[289]. Böylece Rus kaynakları 1169, Bizans kaynakları da 1197 yılına kadar Peçeneklerden devamlı olmasa da bir şekilde haber vermişlerdir. Ancak bu tarihten sonra kaynaklar Peçeneklerden ayrı bir zümre olarak bahsetmemekte, sadece Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Macaristan, Slovakya, Moldovya, Ukrayna, Rusya ve Anadolu'daki yer adlarında isimlerinin hâlâ muhafaza edildiği kaydını düşmüşlerdir[290].

[289] Pritsak, "The Peçeneges...", s. 25.

[290] M. Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1966, s. 15; M. Ülküsal, "Romanya Türkleri", *TDEK*, Ankara, 1976, s. 1086; A. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s. 79.

Uzlar (Oğuzlar)

Mualla Uydu Yücel*

Uzların Türkistan'daki Tarihleri: Hazar ve Peçeneklerle Münasebetleri

Peçeneklerin doğu komşuları olarak, Rus kaynaklarında "Торк, "Торки (Tork, Torki)" Bizans kaynaklarında "Uz" diye gösterilen Oğuz veya Guzlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden gruptur[1]. Batı Göktürk Devleti'ne bağlı boylar arasında yer alan Oğuzlar, bu devletin 657'de yıkılmasından sonra Yedisu'da teşekkül eden ve en güçlü Türk devleti konumuna yükselen Türgişlere bir süre bağlı olarak yaşamışlardır. Hazarların Kafkaslarda yaptıklarını Türgişler de Türkistan'da Araplara karşı yaparak onları durdurmayı başarmışlardır. Bu sırada Oğuzlar, bağımsız hareket ederek, Talas ve Çu havalisinde Peçeneklerle karşılaşmışlardır. Bu topraklarda rahat bir hayat sürerlerken, 766'larda Kara İrtiş'ten gelerek Yedisu, Talas ve Çu'yu ele geçiren Karlukların, Türgişlerin yerini almaları bundan sonra bu rahat hayatı arayacakları anlamına gelmiştir[2]. Bu sırada Sır-Derya'nın kuzeyinde Kangar-Peçenek kabilesi bulunuyordu ki, onlarla Karluklar arasında özellikle de İrtiş Nehri sahillerinde batı kolunu Kıpçakların teşkil ettiği Kimekler yer alıyor, Kıpçakların batısında ise Oğuzlar oturuyorlardı. Karluk ve Kimek karşılaşması onların baskılarına maruz kalmalarına ve önlerindeki Peçenek kitlelerini iterek Yayık Nehri kıyılarına kadar gelmelerine sebep olmuştur. Bu iterek gelme Uz-Peçenek münasebetlerinde her iki kavmin birbirlerine karşı gayet hasmâne bir po-

---

* İstanbul Üniversitesi.

1 Oğuzlar hakkında geniş bilgi için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992.

2 Artomonov, *Hazar*, s. 314

litika izlemelerine neden olmuştur[3]. A. N. Kurat, bunun sebebini bir zamanlar aynı topraklarda birlikte yaşayan bu iki kavimden Peçeneklerin daha sonra Uzlardan ayrılmalarına, tek başlarına yollarına devam etmelerine ve bunun da Uzları gücendirdiğine bağlamakta ve daha Türkistan'da iken ebedi bir düşmanlığın meydana geldiğini söylemektedir[4]. Peçenekler, Uzlar ile yaptıkları bu mücadeleden, hayvanlarının büyük bir kısmını ve otlaklarını kaybederek çıkmışlardır. Nitekim Uzlar Peçenekleri İtil'in ötesindeki yurtlarından 860-870'lerde atarak, bölgeyi ele geçirmişler ve daha sonra da batıya doğru ilerlemişlerdir[5].

IX. yüzyılın sonlarına doğru ise batıya doğru yapılan büyük göçleri tetikleyen ve hızlandıran hiç şüphesiz 893'de Türkistan coğrafyasında meydan gelen olaylardır. Bunlardan en önemlisi bilindiği üzere Amu-Derya ile Sır-Derya nehirleri arasında kurulan Samanî Hanedanı'nın ikinci hükümdarı Emir İsmail ibn Ahmet (892-907)'in Buhara'dan "Türk (Oğuz)" komşularına karşı başlattığı seferidir. Emir, aslında bu seferi onları gerçekten Müslüman yapmak için başlatmışsa da seferin sonucunda elde ettikleri buna biraz gölge düşürmüştür. Zira Ahmet'in karşısına çıkan Oğuz veya Uzlar, mağlup olmaktan kurtulamamışlar ve sayısız at, koyun, deve, hazinenin yanı sıra 10.000 esir ile kağanlarının hanımının esir düşmesine de engel olamamışlardır. Yenilmiş ve talan edilmiş olan Uzlar aynı yıl (893) Hazarlarla anlaşma yaptıktan sonra kuzeyden Peçeneklere saldırmışlardır. Bu hücumlar ertesi yıl yani 894 yılında da devam etmiştir[6]. X. asrın ortalarında yani 950'li yıllarda artık Yayık ve İtil boylarında Uzların hâkimiyeti söz konusu olmuştur[7].

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Türkistan coğrafyasından itibaren Uzlar, Peçeneklere karşı düşmanca bir siyaset takip etmişlerdir. Bunu çok iyi bilen Hazarlar da durumdan istifade etmek istemişlerdir. Nitekim De Administrando İmperio'da da, Peçeneklere karşı bir Hazar-Uz birlikteliğinden bahsedilmektedir: "Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve Oğuz denilenlerle ortak sınıra sahip olarak, İtil ve Yayık (Geïkh) ırmakları havalisinde idi. Fakat 50 yıl önce Oğuz denilenler Hazarlarla işbirliği yaptılar"[8].

---

3 Ahincanov, *Kıpçaki*, s. 195.

4 Kurat, *Peçenek*, s. 37.

5 Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 135; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 65; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 172; V. Kossanyi, "XI-XII.nci Asırlarda Uzlar ve Komanlar'ın Tarihine Dâir", Çev: Hamit Koşay, *Belleten*, C. VIII, S. 29, s. 120.

6 Horvárt, *Pechenegs*, s. 11.

7 Horvárt, *Pechenegs*, s. 11.

8 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 167.

Hazarlar Uzlarla böyle bir ittifak yapmakla iki yönden çıkar sağlayacaklarını düşünmüşlerdir. Birincisi, Peçenek tehlikesinden kurtulacaklar, ikincisi Peçeneklerin boşalttıkları topraklara Uzları yerleştirerek sınırlarını güvence altına alacaklardır. Uzlara Peçeneklerin boşalttıkları yerlere yerleştirilme düşüncesi cazip gelmiş ve belki de siyasî hâkimiyetleri altında yaşadıkları[9] Hazarlara bu yüzden yardım etmişlerdir. 830 civarında gerçekleşen bu birliktelik istenileni şimdilik vermiş ve Peçenekler daha batıya çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak Peçenekler yine de göç yolları boyunca Hazar topraklarında savaşmayı sürdürmüşlerdir.

Bu yıllarda İmparator Konstantinos'un eserinden, Uz ülkesinin Peçeneklerden yaklaşık beş günlük bir mesafede bulunduğunu öğreniyoruz. Yine o, Hazarların Uzlarla anlaşarak indirdikleri darbenin akabinde Peçeneklerin Kuzey Karadeniz'i ele geçirdiklerini belirtmektedir: "Fakat 50 yıl önce Oğuz denilenler Hazarlarla işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki bu ülkeyi, bugüne kadar Oğuzlar ellerinde tutmuştur. Peçenekler kaçtılar ve yerleşmek için bir yer arayışıyla etrafta gezindiler ve şimdi sahip oldukları araziye vardıklarında ve burada Türkleri

[9] Artomonov, *Hazar*, s.316.

(Macarlar) yaşıyor bulduklarında onları savaşta yendiler ve sürdüler ve dağıttılar ve buraya yerleştiler ve söylendiği gibi, bugüne kadar 55 yıldır bu memleketin efendisi oldular"[10].

Bu cümleden hareketle Uzlarla müttefik olan Hazarların belli bir süre Peçeneklerin saldırısını durdursalar da neticede her iki kavmin Peçenek darbelerine dayanamadıklarını, Peçeneklerin Uzların elinden sıyrıldıklarını, Hazar barikatını aşmayı başardıklarını ve Karadeniz civarlarına geldiklerini anlıyoruz[11]. Bizans kaynaklarından Cedrenus'a göre de bu sırada Peçenek yurdu Panonya (Batı Macaristan)'dan Dinyeper Nehri'ne kadar uzanıyor ve Peçenekler, Uzlar ile sık sık savaşıyorlardı[12]. Muhtemelen bu savaşlar neticesinde Peçenekler, Dinyeper'in sağ tarafını boşaltmak zorunda kalmışlardır. Zira Uzlar doğudan gelen Kuman-Kıpçakların baskıları ile Don boylarını elden çıkarmışlardır. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu mücadelede yorulan ve yıpranan taraf Hazarlar olmuş ve bunun sonucunda zayıflayarak İtil'i 969 yılında Kiev Knezliği'ne bırakmışlardır[13].

Peçenekler, önceleri bölgeye hem Rusların gelip yerleşmelerinden; hem de Uz ve Hazar hücumlarından rahatsız olsalar da çok büyük bir sıkıntı yaşamamışlardır. Ancak bir süre sonra özellikle Uzların rahatsızlıkları kendisini iyice hissettirmeye başlayınca mecburen daha batıya göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Uzlar, Peçenekleri sadece arkalarından takip ederek kovalamakla yetinmek niyetinde olmadıklarını onları Tuna boylarına kadar takip etmeleri ile göstermişlerdir. Uzlar varlıklarını bu topraklarda derinden hissettirmek ve göstermek amacıyla bizzat Peçenek yurdunun içinden geçerek Balkanlar'a kadar ilerlemişlerdir. Bu aslında Peçeneklerin İtil boyundan çıkarılmaları anlamına geliyordu. Maalesef bu çıkarılmanın tarihini kati olarak tespit edemiyorsak da aşağı yukarı 860 ile 870 tarihleri arasında olduğunu söyleyebiliriz[14]. Ayrıca bu mecburi gidişte özellikle Hazar Devleti'nde IX. yüzyıl başlarında meydana gelen iç savaşın etkili olduğunu da belirtmeliyiz. İsyanlar devletin gücünü oldukça yavaşlatmış ve bu durum Uzların Hazarlar aleyhine dönmelerine sebep olmuştur. Neticede iç karışıklıklar sonucunda ülke Uzların ve Peçeneklerin istilâsına maruz kalmıştır[15].

---

[10] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 167.

[11] Artomonov, *Hazar*, s. 448.

[12] *Cedrenus*, II, s. 313.

[13] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 28.

[14] Contantinos, *De Administrando İmperio*, s. 167.

[15] Artomonov, *Hazar*, s. 421.

Bilindiği üzere Peçeneklerde sosyal düzen sekiz boya, sekiz boyda kırk oymağa ayrılmıştır. Uzlar, Peçeneklere baskı yaparak İtil boyundan uzaklaştırdıkları zaman Peçeneklerin bazı boyları İmparator Konstantinos'a göre, kendi istekleriyle Yayık boylarında yaşayan Uzların yanında kalmayı tercih etmişlerdir: ".....Peçeneklerin yurtlarından sürüldüğü zaman, bazıları kendi istekleri ve şahsi kararlarıyla orada geride kaldı ve Oğuz denilenlerle birleşti ve bugün dahi onların arasında yaşarlar ve kendilerini ayıran ve kökenlerini ve kendi halklarından nasıl olup da koptuklarını ifşa eden ayırt edici işaretler taşırlar: Çünkü onların tunikleri kısadır, dize ulaşır ve elbiselerinin kolu dirsekten kesilmiştir, böylece kendi halklarından ve ırklarından kopmuş olduklarını gösterdiklerini görürsün"[16].

Bütün bu bilgilerin ışığı altında Uzların önce Peçenekleri İtil ötesindeki yurtlarından kovduklarını ve daha sonra bu bölgeyi işgal ederek (860-870'ler) batıya geçtiklerini söyleyebiliriz[17]. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bazı Peçenek boylarının Uzlar arasında kalmayı tercih ettiklerini Bizans İmparatoru Konstantinos'dan 30 yıl önce İslam seyyahı İbn Fadlan'ın eserinden öğreniyoruz. Bilindiği üzere 920 yılında İslamiyeti kabul etmiş İtil Bulgarları'na hem Müslümanlığı öğretmek hem de Hazarlara karşı kaleler inşa etmek için maddi yardımda bulunmak üzere Abbasi halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetinde görev alan İbn Fadlan, seyahatnamesinde Uzlarla ilgili geniş bilgiler verirken, özellikle 922 yılında geri dönerken Yayık Nehri yakınlarında bulunan Uzlara bağlı Peçeneklere rastlamış ve onların fakir bir hayat sürdüklerini kaydetmiştir[18]. Kanaatimizce burada karşılaştığı Peçenekler Uzların yanında bulunan Peçeneklerdir[19]. Bu da bize Uzlarla birlikte Peçeneklerin bir kısmının Deşt-i Kıpçak'a geldiğini göstermektedir.

Uz-Rus Münasebetleri

Türkistan sahasından daima batı yönüne doğru ilerleyen Uzlar (Oğuz, Guz), önce İtil ile Yayık arasına gelmişler daha sonra arkalarından gelen Kuman-Kıpçakların baskıları sonucu Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru itilmişler ve bu bölgede belli bir süre varlık göstermişlerdir. Bu konudaki yegâne kaynağımız olan Rus yıllıklarında Uz adına ilk defa 985 yılında rastlıyoruz.

---

[16] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 169.

[17] Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 135; Kurat, *Karadeniz Kuzeyideki...*, s. 65; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 172; Kossanyi, "Uzlar ve Komanlar...", s. 120.

[18] Lütfü Doğan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, s. 65; Ayrıca bkz. Kurat, *Peçenek*, s. 30-33; Pletnëva, *Polovtsı*, s. 11; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 44-45; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 169.

[19] İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 41.

Burada Kiev Knezi Vladimir (980-1014)'in 985 yılında İtil Bulgarları'na karşı bir sefere çıktığı ve buna "Torklar" (Uz)'ın da katıldıkları kaydedilmiştir.[20] Buradan Kiev'in en güçlü knezinin X. yüzyılda İtil Bulgarları'nın saldırılarına karşı koymak için Peçeneklerden sonra ezeli düşmanları olan Uzlarla bir ittifak yapmayı göze aldığı sonucunu çıkarabiliriz[21].

Aslında Uzların Ruslarla temas kurmak üzere kitleler halinde Rusya'nın güneyine gelişlerinin ancak 1036'daki Peçeneklerin Yaroslav tarafından yenilmelerinden ve Rusya'da çok etkili bir güç olarak kendilerini göstermelerinden sonra olduğu muhakkaktır.

997 ile 1038 tarihleri arasında Macar tahtında bulunan Kral Stefan zamanında Uzların baskıları sonucu Peçeneklerin Yukarı Tissa ve Samos nehirlerinin yukarı mecrasına kadar gittiklerini görüyoruz[22].

Uzların İtil'in batısında yaşarlarken nasıl bir durumda olduklarını ve nerelerde bulunduklarını maalesef çok iyi bilmiyoruz. Yıllıkların verdikleri bilgilerden hareketle 985 yılından itibaren, kuzey Rusya'da Suzdal-Rostov bölgesinde bulunduklarını varsayarsak, bu Uzların hareket sahalarının Orta İtil'in batısından Sura, Oka ve Don nehirlerinin başlarına kadar uzanmış olduğunun söyleyebiliriz. Bundan sonra Rus yıllıklarında Uzlara ait ilk kayıt 1055 yılına aittir. Çünkü daha önceki yıllarda Uzların Dinyeper'in çok ötesinde doğuda bulunduklarını biliyoruz[23]. Zira 1048 yılında Uzların esas kuvvetlerinin Kuman-Kıpçak baskısı sonucu Don boyundan Dinyeper Nehri'ne doğru Kiev Rusyası'nın güneyine kadar yayıldıklarını görüyoruz. Daha sonra Peçenekler ile Uzlar arasındaki savaş 1050 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu sırada Kuman-Kıpçakların baskıları ile harekete geçerek Dinyeper yakınlarını ele geçirmişlerdir.

Tarihler 1060'ı gösterdiğinde Orta Dinyeper boyunda artık kalabalık Uz zümrelerinin varlığı söz konusudur[24]. Uzların Rus bozkırlarına sürekli saldırıları, bu saldırılardan duçar olan Rus knezlerinin birleşerek Uzlara karşı büyük bir

---

[20] Yıl (6494) 985: Vladimir dayısı Dobrın ile kayıklarla Bulgarlar üzerine gitti, Torklar ise sahile atlarla geldiler ve Bulgarları yendiler. *Povesti Vremennıh Let*, s. 58; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 56; *Troitskaya Letopis'*, s. 96; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 132; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 41; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 42.

[21] Pritsak, *Peçenegi*, s. 27.

[22] Kurat, *Peçenek*, s. 127.

[23] Kurat, *Peçenek*, s. 66; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 173; Peçenekleri önlerine katan Türkler zamanla batıya doğru ilerlediler ve 1055'de Dinyeper hattına ulaştılar, hatta daha da ileriye kadar yayıldılar, Kossanyi, "Uzlar ve Komanlar...", s. 120.

[24] Uzların Güney Rus bozkırlarındaki faaliyetleri hakkında bkz. Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 43-64; Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 132-134.

sefer açmalarına sebep olmuştur. Yıllıklardaki kayıtlara göre, Uzlar Rusların bu hücumlarına değil cevap vermek, karşı durmak cesaretini bile gösteremeden hemen Tuna yönünde uzaklaşmışlardır: "Yıl (6568) 1060: Bu yıl İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve Vseslav kalabalık bir ordu toplayarak bazılarını atlarla (karadan) bazılarını kayıklarla (denizden) Torkların üzerine sefere gönderdiler. Bunu duyan Torklar korkarak geri dönüp kaçtılar. Sahilde tanrının gazabına uğrayarak kimileri açlıktan, kimileri soğuktan kimileri de hastalıktan kırılıp öldüler. Böylece tanrı Hıristiyanları alçaklardan kurtardı"[25].

Rus tarihçi Golubovskiy, XII. asrın başlarındaki olayların Peçeneklerle-Uzlar arasındaki bağları koparmayacak tarzda geliştiğini belirtmiştir. Ayrıca her iki kavmin birlikte Ros Nehri boylarına yerleştiklerini ve eğer az sayıdaki Peçenek bakiyelerinin Uzlarla sıkı münasebetler kurmuşlarsa bunda 1034 yılından sonra bozkırın güneybatısına yerleşen asıl Peçeneklerin onlara karşı savaşa girmede hiç tereddüt etmemelerinden kaynaklandığını belirtmektedir[26].

Rus yıllıklarındaki kayıtlara göre 985 yılında başlayan Uz-Rus münasebetleri 1193 yılına kadar Uz adı altında devam etmiş ama daha sonra diğer Peçenek, Berendi ve Kuman-Kıpçak bakiyeleri arasına Uzlar de alınarak, bütün bu Türk boyları Kara-Kalpaklılar adı altında tek bir isimle tesmiye edilmişlerdir.

X. yüzyıl boyunca münasebetlerin genelde savaşlar şeklinde cereyan ettiğini, XI ve XII. yüzyılda ise mahiyet değiştirerek, Rusların bozkırdaki en amansız düşmanları olan Kuman-Kıpçaklara karşı kullanılan en önemli askeri kuvvet olarak algılandıklarını görüyoruz. Uzlar Rus tarihinde sadece bu yönleri ile de kalmamışlar, tıpkı diğer Türk kavimleri gibi Kiev knezlerinin aralarındaki iktidar mücadelelerinde de bizzat taraf olarak yardımlarına müracaat edilen güç olmuşlardır.

Ayrıca Ruslara karşı diğer Türk kavimleriyle beraber hareket etmekten de geri durmamışlardır. Meselâ XII. yüzyılda Kiev Knezliği'nde askeri güç olarak varlıklarını devam ettiren ve kendi içlerinde bağımsız bir şekilde hareket eden Uzlar ile Peçenekler, 1116 yılında Don boylarında Ruslar ile iki gün iki gece çok şiddetli bir şekilde savaşmışlar ancak daha sonra Kiev Knezi Vladimir'in yanına gelmişlerdir[27]. Buda bize bu dönemde Peçenekler ile Uzların Ruslarla müttefik olduklarını göstermektedir.

---

[25] *Povesti Vremennıh Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 114; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 159; *Troitskaya Letopis'*de verilen bilgiler aynıdır ama yıl 1059 olarak verilmiştir, s. 142; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 70; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 91-92.

[26] Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 43.

[27] *Povesti Vremennıh Let*, s. 201; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 204; *Voskresenskaya Letopis*, s. 23

Rus knezliklerine yerleştirilen ve askeri hizmetlere alınan Türk zümrelerinin en kalabalığını işte bu Uzlar teşkil etmişlerdir. Nitekim onlardan kalan yer isimlerinin çokluğu da bunu göstermektedir. Güney Rusya'daki "Torçin", "Torkin", "Torkskoye" ve "Torçitsı" isimleri bunlara aittir. Ayrıca yıllıklarda Rus knezlerinin hizmetinde bulunan kalabalık Uz kıtalarından da bahsedilir. Rusların hizmetine giren bu Uzlardan çoğunu Kuman-Kıpçaklardan kaçanlar teşkil etmiştir. Kuman-Kıpçakların Don ve Dinyeper sahasına gelmelerinden sonra orada bulunan Uzlar, Kuman-Kıpçakların hâkimiyeti altında yaşamayı kabul etmek zorunda kalmışlar ve artık eski gibi serbest hareket edemez bir hale gelmişlerdir. Ayrıca maddî imkânları da kalmamıştır. Buna tahammül edemeyen Uzların çoğu Rus knezlerinin yanına kaçmışlar ve mükemmel atlı asker olmaları hasebiyle de, Ruslardan gayet iyi kabul görmüşlerdir. Kuman-Kıpçaklar da bu kaçakları geri almak maksadıyla Rus arazisine hücum etmişlerdir. Nitekim yıllıklardaki 1093 yılına ait bir kayda göre Kuman-Kıpçaklar Kiev Rusyası'na hücum etmişler, Rus knezlerini bir kaç defa yendikten sonra bilhassa pek çok Uz'un yaşadığı Torçesk şehrini ele geçirmeğe gayret etmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar nihayet dokuz hafta süren bir kuşatmadan sonra "Torçesk" şehrini zapt etmişler ve buradaki Uzları alıp, bozkıra götürmüşlerdir[28]. Kuman-Kıpçaklar 1105 yılında, özellikle Kiev Rusyası sınırlarında bulunan Uzlara saldırmışlardır[29]. Yine aynı sebeple 1125 yılında Pereyaslavl Knezliği'ne karşı oradaki Uzları alıp götürmek için sefer düzenlemişlerdir[30].

Uzların yerleştiği en önemli sahalardan biri de Romanya'dır. Uzlar, Peçenekleri takiben bu bölgeye IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarında gelmişlerdir. Tıpkı Peçenekler gibi Eflak, Transilvanya (Erdel) ve Dobruca'ya yerleşmişlerdir[31].

---

[28] Torçesk şehri sırf Uzların iltica etmeleri maksadıyla kurulmuştu. Nitekim Uzlar ne zaman Kuman-Kıpçaklar tarafından sıkıştırılmışlarsa bu şehre kaçmışlar ve kendilerini orada müdafaa etmişlerdir. Yıllıklardaki 1093 yılına ait kayıt bunun en güzel örneklerindendir. *Povesti Vremennıh Let*, s. 144-145; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 213-214; *Troitskaya Letopis'*, s. 172-173; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 87-88; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 6-7; *Nikonovskaya Letopis'*de bu bilgiler 1094 yılına ait olarak verilmiş ve hâdisenin 23 Haziran'da olduğu belirtilmiştir, s. 121.

[29] Yıl (6613) 1105: "Bu yılın kışında Bonyak Zarub'a gelerek Torklar'ı ve Berendiler'i yendi". *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 186.

[30] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 208; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 280-281; *Troitskaya Letopis'*, s. 209; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 105: Yıllıkta üç adet de minyatür verilmiştir; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 26; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 153-154; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 67.

[31] Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s. 15; Ülküsal, *Romanya Türkleri*, s. 1086.

Uz-Bizans Münasebetleri

Uzların, İtil boylarından uzaklaşıp, batıya doğru hareket etmelerinde Kuman-Kıpçakların baskısı da ayrıca etkili olmuştur. Tuna'ya gelmeleri demek Peçeneklerin bulundukları yere gelmeleri demekti. Uzlar ilerlemelerine 1064/65 sonbaharına kadar devam etmişler, kendilerine karşı koyan Bizans ve Bulgar güçlerini bertaraf ederek Tuna'yı geçmişlerdir. Bu şekilde Peçeneklerin arkasından, Balkan Yarımadası'na girip, Bulgar arazisi, Makedonya, Trakya ve hatta Yunanistan'ı tahrip etmişlerdir[32]. Kaynaklarımıza göre bu istilâ hareketi şöyle yaşanmıştır:

1064 yılında Tuna'ya yakın yerleri, her ikisi de "Magistros" rütbesini taşıyan Basielios Apokapés ile gelecekte imparator olacak olan Niképhoros Bataneiatés'in yönettikleri sırada Peçeneklerle aralarında ırkî beraberlik bulunan Uzlar, ağaç gövdelerinden oyulmuş kayıklarla, içine saman doldurulmuş deri tulumlarla Tuna'yı geçmişlerdir. Bulgarlar ile onların karşı kıyıya çıkmalarını engellemek isteyen diğer komutanları yenmişlerdir. Botaneiatés yiğitçe savaşmasına rağmen, onlara esir edilmekten kurtulamamış ve böylece tüm bölgeye saldırarak sel basar gibi yayılmışlardır. Onların içinde eli silâh tutabilecek insanların sayısı 600.000'e yakındı. Bir kısmı hemen buradan ayrılmış ve bütün İllyrikon bölgesini (Arnavutluk-Sırbistan) ta Thessalia'ya ve onun güneyinde bulunan Ellas (Elada) bölgesine kadar istilâ edip sayısız ganimetle geri dönmüşlerdir. Ancak topraklarına dönerlerken çok kötü hava muhalefeti ve sellerle karşılaşmışlar, sadece ganimetlerini elden çıkarmakla kalmamışlar kendilerinin de neyi var neyi yoksa kaybetmişlerdir. Bu şekilde evlerine dönebilmişlerdir. Tuna Vadisi ikinci defa bir Türk boyunun hâkimiyeti altına girmiştir. Bunlar kısa süre içerisinde imparatorluğun daha uzak köşelerine doğru akmaya başlamışlardır. Uzların bir bölümü diğerlerinden ayrılarak güney batıya doğru yönelmişler ve Selanik bölgesi ile Yunanistan bu istilânın bütün korkunçluğunu bizzat yaşamıştır. Kontantinos Doukas, korkunç olayı öğrendiğinde sağduyusunu tamamen kaybetmiştir. Her biri neredeyse at üzerinde doğmuş, elinde ok, yay ve mızrak ile büyümüş bu vahşi yağmacı sürüsüne imparatorluğun askeri kuvvetleri ile karşı koyma teşebbüsü ona tamamen çılgınlık olarak görünmüştür. Bizans'ı kaç defa kurtarmış olan imparatorluğun en değerli hazineleri, düşmanın sınırsız kalabalığı karşısında yetersiz görünmüştür. Düşmanlarının sayılarının çok olduğunu görünce keyfi kaçmış zira güçlü bir ordu teşkil etmek çok masraf demekti. Bazılarına göre oldukça cimri olan imparator böyle yapmakla masraftan kaçınmıştır. Bazılarına göre de böyle çok üstün bir kuvvetle savaşmaya cesaret edememiştir. Gerçi Uzlar hakikaten

---

[32] Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 317; Kurat, *Peçenek*, s. 152; Kafesoğlu, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 173.

de oldukça fazla idiler ve hiç kimse onların karşısına çıkmaya cesaret edememiştir. İmparator da bunu çok güzel kullanmış ve en geçerli bahane olarak Uzların yenilmezliğini göstermiştir. Zira onların hayatı savaştı, her zaman her yerde savaşıyorlardı. Bu hayat tarzında olan yüzbinleri yenmek bir mucize idi ve Bizans'ın Avrupa'daki topraklarında yaşayan milletler bu halk yüzünden göç etmeye hazırlanıyorlardı. İmparator 1064-1065 kışında birazcık da olsa onların hızını kesmek ve yapacaklarını planlayıp zaman kazanmak için onların başbuğuna pek çok hediyelerle elçi gönderip, bazılarını yanına çağırmıştır. Onları, son derece sıcak bir ilgi ile karşılamıştır. Ancak yine de bütün yapılanların bir faydası olmamıştır. Daha önce Peçenekler tarafından harap edilmiş olan Bulgaristan'da kalabalık Uz grupları için yağma edilecek yeterli bir şey bulmak bir yana, yeterli yiyecek bile kalmamıştı. Bu durum karşısında geri dönecekleri yerde, hepsi daha da ileri doğru yönelmişlerdir. Selanik taraflarında olduğu gibi Makedonya ve Trakya bölgeleri de büyük zarara uğramıştır. Uzların akınları tekrar İstanbul önlerindeki surlara kadar ulaşmıştır. Başkentte yaşayanların üzüntü ve çaresizlikleri son haddine varmıştır. Kendi aralarında ciddi olarak, Türk boylarının göçleri neticesinde Doğu Avrupa'ya egemen olan genel heyecan ve panik havasının etkisiyle aynen Kiev'den "Bizans topraklarına" göçe hazırlanılması düşünüldüğü gibi, Avrupa'daki toprakların boşaltılması gerektiğini tartışmaya başlamışlardır. Yüce tanrının gazabını yatıştırmak üzere Bizans'ta ülke çapında oruç tutup tövbe duaları etmeleri ilan edilmiştir. Başkentte her gün, imparatorun da bizzat yer aldığı ve ahalinin üzüntü ve çaresizliği karşısında gözyaşı döktüğü dini törenler tekrar edilmiştir. Halkın acısına ortak olma konusunda gösterdiği ihtimama karşı, Costantinos Dukas'ın Blakhernai Sarayı'ndaki[33] durumu tahammül edilemez hale gelmiştir. Bizans halkı topluma büyük felaket getiren durumları yöneticilerin işledikleri günahlar nedeniyle tanrının bir cezası olarak görmeye alışmışlardı. Zamanın eğitimli ve akıllı tarihçisi de, eserini aynı şekilde imparatorlardan birine ithaf etmiş olmasına rağmen, tam da burada bu görüşten bahsedip bir miktar da aynı hisleri paylaştığını ifade etmekten kendini alamamaktadır[34]. Vergi ödemelerindeki eksiklik ve gecikme cezalarındaki şiddetli uygulamaları nedeniyle cazibesini kaybetmiş olan Costantinos Dukas, dini mütevazılık durumundan kontrol edilemez göstericilere dönüşen kalabalığın iğneleyici alaylarının konusu haline gelmiştir. Bu yüzden imparator halkın öfkesine ve kendisinin giderleri kısarak tamahkârlık gösterdiği[35] ve Rumları düşmanlarının insafına bıraktığı şek-

[33] Tekfur Sarayı'na bitişik, günümüzde kalıntısı olmayan, Haliç'e bakan Bizans sarayı.

[34] Psellos, *Khronographia*, s. 212.

[35] Psellos, Doukas'ı eserinde çok methederek onun delice harcamalardan uzak durduğunu söylemektedir. Onun hakkındaki sözleri hem çok abartılı hem de doğru değildir. Bkz. Psellos, *Khronographia*, s. 211-212.

lindeki söylentilere kızarak başkentten hareket etmiştir. 150 adamıyla Büyükçekmece'nin tam karşısında, imparatora ait mülklerin bulunduğu yerde Çatalca Ovası'nda (Bu yer Khoirobakkhoi olarak geçmektedir ki tespitlere göre İstanbul'a 4-5 saatlik mesafede Büyükçekmece ile Küçükçekmece arasında bulunmaktadır[36]) ordugâh kurmuştur. Anadolu'daki birlikleri yanına almamıştır. Böylece sayısız Uzla baş etmek bu 150 adama kalmıştır. Bizanslı iftiracılar tam aksine hükümdarlarının, Dionysus (Bacchus)'un[37] Hindistan seferini gerçekleştirdiği ordusu kadar kalabalık ve cesur bir ordu ile Uzlara karşı yola çıktığı yalanını yaymışlardır. Vasilyevskiy'e göre, İmparatorun böyle yapmasının sebebi durumunu hepsinden daha iyi bilmesi ve bu yüzden kararının biraz daha beklemek olduğudur[38]. Bu sefer tanrı da onunla beraberdi zira açık ovaya çadırlarını kurmasından bir müddet sonra kuzeye Tuna'ya göndermiş olduğu haberciler alelacele memnun edici haberlerle kampa dönmüşler ve Uzların tamamıyla felakete uğradıkları haberini getirmişlerdir. Uzların yanında esir olarak bulunan komutanlar da kaçmayı başararak onların uğradıkları felaketin ne kadar büyük olduğunu tekrar etmişlerdir. Bu haberlere göre Uzların başbuğu, yanındaki bir kısım Uzla Tuna boyundaki Bizans yöneticilerinin kendisine verdiği akla uyarak gemilere binip nehri geçip memleketine dönmüştür. Bunların büyük bir kısmı kimi vebadan, kimi açlıktan perişan ve yarı ölü hale düşerek, kimi de yanındaki Bulgar ve Peçenekler tarafından yenilerek kılıçlarla ve atlarının ayakları altında çiğnenerek veya kendi arabalarının altında çiğnenerek tamamen yok edilmişlerdir. Beyleri ancak çok az sayıdaki adamıyla bin bir güçlükle Tuna'nın kuzeyine geri dönmeyi başarabilmiştir. İmparator muzaffer bir edayla başkente döndüğünde, halk yaman düşmandan kurtuluşun, ordunun cesareti ya da komutanların yeteneğinden değil de tanrıdan geldiğini gayet iyi biliyordu bu yüzden de bu zafer tanrının bir mucizesi olarak görüldü. İstanbul'da kiliselerde dua törenlerinin yapıldığı aynı gün Çurule (Çorlu) yakınlarındaki Uz birliğinin görünmez güçler, gökyüzündeki savaşçılar tarafından oklar atılıp vurulmayan tek düşman kalmadan kovulduğu anlatılmaktaydı. Bu arada yine de imparatora bu mucizesinin olmasında gözyaşları içerisinde yüreği parçalanarak ondan yardım istediği şeklinde bir rol biçilmiştir[39].

Bu bilgileri aldığımız Bizans tarihçisi M. Attalitaes, Uzların ordusunu Dionysos'un yanında Mainadalar (Dionysıs/Bakkhos'u dağlarda tepelerde izleyen sarhoşluk delisi kadınlar) ve Seilénoslar (İnsan başlı at gövdeli mitolojik ya-

---

[36] Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 34.

[37] Yunan ve Roma mitolojisinde şarap tanrısı

[38] Vasilyevsiky, *Vizantiya i Peçenegi*, s. 34.

[39] *Skylitzes*, II, s. 656; Attaliates, *Tarih*, s. 93-94; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 118-119.

ratıkları) ile Hintlilere karşı sefere çıktığı sıradaki, mitosların anlattığı ordusuna benzetmiştir[40].

Kurtulabilen Uzların sayısının ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte oldukça önemli bir sayıda oldukları muhtemeldir. Bunların bir kısmı Makedonya'daki hazine arazilerine yerleşmeleri karşılığında Bizans İmparatorunun hizmetine girmişlerdir. Bundan sonra Bizans ordusu içinde Uz birlikleri görülmeye başlanmış, sarayda ve yüksek rütbeliler arasında bu boya ait isimlere rastlanır olmuştur. Bu arada Bizans kaynaklarında İskitler adı altında tek bir ortak isimle anılıp, sık sık Peçeneklerle ilişkilendirilip karıştırılmışlardır[41].

Geri kalanlardan bir kısmı son bir kez şanslarını denemek için Macaristan'a akın etmişlerse de başarı elde edememişlerdir (1068). Bundan sonra artık güçlü bir kuvvet olmaktan çıkan Uz kalıntılarından bazıları Bizans ordusunda görev alırlarken[42] bazıları da Güney Rusya'ya dönmüşler ve Rus knezlerinin hizmetine girerek sınır boylarına yerleştirilmişlerdir[43].

Moğolların 1224 Kalka Savaşı'nda birleşik Rus-Kuman-Kıpçak ordusunu yenmesi üzerine Rus sınır boylarında yaşayan Uzlar aileleri ile beraber kitleler halinde göç etmek mecburiyetinde kalmışlar ve Dobruca'ya gelmişlerdir. Karadeniz kıyılarına, Silistre, Markayla, Kavarna, Balçık, Varna gibi yerlere yerleşen Uzlar, dillerini ve milliyetlerini aynen devam ettirmişler ancak Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Gagauz[44] adını almışlardır.

Evliya Çelebi ise XVII. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgar topraklarını Uz Eyaleti olarak değerlendirmiş ve yerli Türk halkına özelliklerinden dolayı bunlara "Çitak" lakabını vermiştir.

---

[40] Attaliates, *Tarih*, s. 93.

[41] Attaliates, *Tarih*, s. 95.

[42] Kossanyi, "Uzlar ve Komanlar...", s. 124; Rasovskiy, Uzların Macaristan'a Peçenekler'in hemen arkalarından gelmeleri ile burada yaptıkları savaşlar hakkında geniş bilgi vermektedir. *Peçenegi*, s. 19-42. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 67.

[43] Uzlar daha ziyade Kiev ve Pereyaslavl knezlikleri topraklarının Ros Nehri yakınlarında bulunan, "Prosye" adlı sınır mıntıkası ile Torçesk, Pereyaslavl ve birbirlerine uzak diğer şehirlere yerleştirmişlerdir ki bu suretle iki knezlik arasındaki bozkırlarda müdafaa kuşağı olarak görev yapmaları sağlanmıştır. Kossanyi, "Uzlar ve Komanlar...", s. 125.

[44] Gagauzlar sadece Uzların devamı değillerdir. Bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Gagauzların menşei için bk. A. Manof, *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, Çev: T. Acaroğlu, Ankara 1993, s. 7-45; H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauzlar, Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini, Folkloru Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul 1998, s. 16-21.

Kumanlar (Kıpçaklar)

Mualla Uydu Yücel*

Kuman-Kıpçakların Türkistan Sahasındaki Tarihleri

Kuman-Kıpçaklar Türkistan sahasındaki tarihlerinde Kıpçak adı ile anılmışlardır. Kelimenin asıl şekli "Kıvcak" (Kıpçak) olup, daha sonra ses değişmesi sonucu "Kıfçak, Hıfçak, Hıfçah" şekillerinde söylenmiştir. Kıpçaklar hem bir Türk kavmi hem de bu Türk kavminin önderliğinde kurulan kavimler birliğinin adını oluşturmuşlardır[1]. Kıpçak ismine Türk dilinin en önemli temsilcisi Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserinde "Kıvcak" şeklinde; Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölge ve Kaşgar yakınlarında bir yer adı olarak anlam verildiğini görüyoruz[2]. Yusuf Has Hacib'in eseri Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçerken[3]; Oğuz Kağan Destanı'nda da "içi çürümüş ve oyulmuş ağaç" anlamında verilmiştir. Yine Moğol tarihçisi Reşidüddin, Camiü't-Tevarih adlı eserinde "Kıpçak-Kıwcak" adını "çürümüş, yıpranmış ağaç kabuğu" şeklinde vererek bu görüşü desteklemiştir. Kıpçaklara da kaynaklarda tıpkı Peçenekler gibi değişik milletler tarafından çeşitli isimler verilmiştir ancak onlar ayrıca hiçbir Türk boyuna nasip olmayan bir isim fazlalığına da sahip olmuşlardır. Şöyle ki, Bizanslılar ve Lâtinler "Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovets, Polovtsı (Половцы)" ya da "Kumani (Кума ны)", Çinliler "钦察 (Qīnchá)", Alman ve diğer Batılı milletler "Falben, Falones, Valani,

---

* İstanbul Üniversitesi.

1 Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 27.

2 *DLT*, C. II, s. 276, C. III, s. 351.

3 *Kutadgu Bilig I*, Beyitler: 2477, 2639, 3407, 5133; s. 261, 277, 343, 512.

Valwen, Pallidi", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun", İslâm kaynakları ise "Kıpçak (Kıfçak, Hıfşak)" tesmiye etmişlerdir. Kuman-Kıpçaklara verilen bu isimlerin ortak anlamları "sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı"dır[4].

Türk kavimlerinin Türkistan coğrafyasından batıya doğru göç edişleri Selçuklu sultanının saray doktoru olan Mervezi'nin 1120 yıllarında kaleme aldığı "Taba-i Hayavan" adlı eserinde şu şekilde dile getirilmiştir: "Kitay Han'dan korkup Kitay topraklarından gelen "Kunlar" da Türk boylarındandır. Bunlar da Nestorian Hıristiyanlardır ve otlaklarında baskıya uğrayarak yerleşim yerlerinden göçmüşlerdir. Harezmşah Ekinci b. Koçkar onlardandır. Bu Kunlar kendilerinden daha güçlü ve daha kalabalık bir kavim olan Kaylar tarafından izlendiler ve Kaylar onları yeni otlaklarından sürdüler. Onlar da Sarilerin topraklarına girdiler, Sariler Türkmenlerin bölgesine, Türkmenler de Oğuzların doğu bölgesine girdiler. Oğuz Türkleri de Ermeni Denizi (Karadeniz)'nin kıyısındaki Peçenek bölgesine hareket ettiler"[5].

Görüldüğü üzere Türkistan coğrafyasında başlayan göçlerin en önemli nedeni 986'da Pekin'in kuzeybatıdaki bölgesini istilâ eden ve Moğolca konuşan bir kavim olan Kitan baskısı olmuştur. Bundan sonra Kuman-Kıpçaklar ata diyarından ayrılarak batıya doğru Huang-ho Irmağı (Sarı Irmak)'nın büyük doğu kıvrımını izleyen bir yürüyüşe başlamışlardır. Bu arada Kuman-Kıpçakların Batı Gök-Türk topluluklarından biri oldukları görüşü ile eski Çiklerin X. asırdaki devamı oldukları anlaşılan ve İrtiş boylarında yaşayan Kimeklerin bir kolu oldukları görüşü de ilim âleminde ileri sürülen görüşler arasında yerini almıştır. Kuman-Kıpçaklar yürüyüşlerine devam etmişler, Nan-shan Dağları'nın olduğu bölgede güneyden Türkçe konuşan başka bir kavim olan Kun (Kuman-Kıpçak)-Sarıların gelmesi ile daha da kuvvetlenmişler ve beraber Tanrı Dağları'nın kuzeyine kadar ilerlemişlerdir. X. yüzyılda Kuman-Kıpçak boyları Altay Dağları'nın batısına yayılan Kimek Eyaleti'nin bir kısmı olan Tobol ve İşim ırmakları arasındaki yeşil bozkırlarda yaşamışlardır. 1012 sıralarında Müslüman Karlukların ve Oğuzların bölgesine açılan Cungarya Girişi'nden geçmişlerdir. Bunu izleyen yıllarda Sır Derya Nehri'nin kuzeybatı bölgesinde Kuman-Kıpçaklardan, Sarılardan ve Sarılara eklenen üçüncü bir etnik grup olan Batı Sibirya Kıpçaklarından oluşan güçlü bir boy federasyonu meydana getirmişlerdir[6]. Kıpçak-Sarı-

---

[4] Pletnëva, *Polovtsı*, s. 3; Golubovskiy, *Polovtsi v Vengrii*, s. 127-128; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 70; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 175; L. Ràsonyi, "Tuna Havzasında Kuman-Kıpçaklar", *Belleten*, C. III, S. 11/12, s. 403.

[5] C. Sağır, Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi, *M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi*, 2006, s. 44.

[6] Horváth, *Pechenegs*, s. 42.

Kimek federasyonu otoritesinin sınırlarını Yayık Irmağı'nın Avrupa kanadına kadar genişletmiştir ki bu dönemde Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden o sıralar (XI. asrın son yarısı) ikili federasyon (Kimek: İki Yimek, İki İmek) hâlinde yaşayan Kimeklerde yönetimin Kıpçak kolunda olduğu sonucu çıkmaktadır. O, Yimek (İmek, Yemek) kavminden bahsederken, bu kavmin Kıpçakların büyüğü sayıldığını ancak Kıpçakların yine de kendilerini ayrı tuttuklarını söylemektedir[7].

Rásonyi, IX-X. asırlarda İrtiş ve Yayık arasındaki bozkırlarda Kimek adlı bir Türk halkının yaşadığını, bu halkın bir kabilesinin Kıpçak adını taşıdığını belirtmekte ve bu ismin X. asırdan itibaren zamanla bütün Kimekler için söylendiğini ifade etmektedir. Ayrıca "bunların hepsinin Kıpçak olduğunu ve Kuman-Kıpçakların da bunlarla aynı olduğunu" belirtmektedir[8]. Pletnëva da "Kimeklerin VII. yüzyılda Kuzey Altay ve İrtiş arasındaki topraklara göç ettiklerini ve Batı Türklerinin ve kısmen de Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunda önemli bir yer tuttuklarını" söylemektedir[9].

Kuman-Kıpçaklar 1030'larda İtil boyuna gelmişler ve buradan batıya doğru ilerleyerek Oğuzları bulundukları Don boyundan çıkarmışlardır. Bu şekilde yerlerinden olan Oğuzlar da önlerindeki Peçeneklere baskı uygulayarak Dinyeper Nehri'nin sol tarafını ellerine geçirmişlerdir (1048). Böylece Kuman-Kıpçaklar, X. yüzyıldan itibaren mütemadiyen Oğuzları batıya doğru itmeye devam ederek takip etmişler ve 1054'te Oğuzların hemen ardından, Kiev Knezliği'nin güney sınırlarında ilk defa görünmüşlerdir. Bu yüzdendir ki Rus yıllıklarında adları ilk defa geçtiğinde Türkmen, Peçenek ve Torklar (Uzlar) ile aynı cinsten oldukları belirtilmiştir[10].

Karadeniz'in kuzeyine ve daha sonra Doğu Avrupa ile Balkanlara gelen Kuman-Kıpçakların bundan sonraki mücadeleleri ve münasebetleri sırası ile Hazarlar, Peçenekler, Macarlar, Bulgarlar, Romenler ve Bizans ile olacaktır. Ancak bu konuya geçmeden önce XII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Kiev Knezliği'nde Dinyeper hattını yararak ilerleyen Kuman-Kıpçak federasyonunun knezliğin içine sızmak üzere doğu ve batı diye kollara ayrıldığını ve bu yüzden Arap

---

[7] *DLT*, C. III, s. 29.

[8] Rásonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s.408:

[9] Pletnëva, Kimek-Kuman-Kıpçaklar birliği üzerinde durarak, özellikle destanî mahiyetteki bilgilere ve Arap coğrafyacılarının haberlerine uzun uzun yer vermektedir. *Polovtsı*, s. 26-35.

[10] *Povesti Vremennıh Let*, s. 150-151; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 161; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223; *Troitskaya Letopis'*, s. 17; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 92; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 9; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 125.

coğrafyacı İdrisî'nin bunları "Beyaz ve Siyah Cumania (Kumaniya)" olarak isimlendirdiğini söylememiz gerekmektedir[11].

Arkeolojik malzemeler, Doğu Kuman-Kıpçak federasyonunun daha geniş bir alana ve nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Dinyeper'in alçak alanlarında, Azak Denizi'nin kuzey kıyısında, Doneç Havzası'nda, Aşağı Don'da ve Kuban Nehri bölgesinde onlara ait yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Güneyde, Kırım Yarımadası bozkırlarında ve Karadeniz'in önceden Bizans hâkimiyetinde olan zengin ticaret limanlarında Kuman-Kıpçak hâkimiyeti başlamıştır. Kuzeye doğru, İtil bölgesindeki Kuman-Kıpçak toprakları Burtas ve İtil Bulgarlarının topraklarına kadar genişlemiştir. Kuman-Kıpçak başbuğları Rus hücumlarına karşı iyi korunan bir bölge olan Doneç'in sol kıyısındaki topraklara yerleşerek varlıklarını sadece yağma amaçlı baskınlarla değil bozkır güzergâhından geçen ticaret yollarını (tüccarlara savaş zamanlarında bile özgür hareket etme garantisi vererek) ele geçirip idare ederek korumaya çalışmışlardır. Bunu yaparlarken de birçok zanaatkârı bir çatı altında istihdam edip yönetimleri altında bulunan yerleşik tebaadan ve şehirlerden öşür alarak sistematik bir gelir düzeni oluşturmayı hedeflemişler ve bunu artırmanın yollarını aramışlardır[12].

[11] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 121.

[12] Horváth, *Pechenegs*, s. 44.

XII. yüzyılın sonlarında doğu boylarının başında bulunan Konçak isimli başbuğ iki grubu tekrar bir araya getirmeye çalışmış, bu sırada Kuman-Kıpçakların merkezi otoritenin oluşumunu sağlayacak olgunluğa eriştiği gözlenmiştir. Konçak bunu sağlarken veraset sistemini düzenleyerek hem kendisinden sonra oğlunun tahta geçmesini sağlamış, hem de Rus knezlikleri ile akrabalık tesis etmeye gayret etmiştir. Böylece kendi hanedanlığının durumunu sağlamlaştırmak için çaba sarf etmişse de onun ölümünden sonra gerçekleşen hadiseler bu durumun devamına imkân vermemiştir.

Kuman-Kıpçaklar ile temas kurmuş olan milletlerden birçoğu onların çok güzel bir ırka mensup olduklarını ve Kuman-Kıpçak kadınlarının güzellikleri ile tanındıklarını belirtmektedirler. Nitekim Rus yıllıklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Kiev Rus knezlerinin birçoğu hem siyasî olarak (Kuman-Kıpçak başbuğlarını kendi taraflarına çekmek için) hem de güzelliklerinden dolayı Kuman-Kıpçak kızları ile evlenmişlerdir[13].

Kuman-Kıpçakların Hazarlar ve Peçenekler ile Münasebetleri

XI. yüzyıldan itibaren Kuman-Kıpçakların bir kısmı Yayık'ı aşarak Kama-İtil sahasına gelip, İtil Bulgarları ile karışırlarken diğer bir kısmı Aşağı İtil boyuna giderek Hazarlarla komşu olmuşlardır. Kuman-Kıpçak-Hazar mücadelesi aslında Hazarların zayıfladığı bir döneme rastladığından genelde Kuman-Kıpçakların, Hazarlara karşı başarılı seferler yapmaları şeklinde cereyan etmiştir. Nitekim Kuman-Kıpçaklar, Hazar Kağanlığı'nın ortadan kalmasında başlıca amil olmakla kalmamışlar ayrıca iki yüzyıl gibi uzun bir süre bölgenin hâkimi olmuşlardır. Ancak 1229 yılında gerçekleşen Moğol istilâsı bu hâkimiyete son vermiştir[14].

Kuman-Kıpçak-Peçenek münasebetleri ise yukarıda Peçenekler konusunda aktardığımız gibi Karlukların Türkistan coğrafyasında kuvvetlenmeleri ile İli, Çu ve Talas boylarındaki otlaklar yüzünden çıkan mücadelede Peçeneklerin yenilerek Sır Derya ile Aral Gölü taraflarına çekilmek zorunda kalması ile başlamıştır. Nitekim İslâm kaynakları da X. yüzyılda Kuman-Kıpçakları Peçeneklerin düşmanları ile doğu ve kuzey komşuları olarak göstermektedirler. Bu dönemde Hazarlar ile Kama Bulgarları arasında kalan Peçeneklerin doğuya doğru hareket etmelerine Kuman-Kıpçaklar müsaade etmemişlerdir[15].

---

[13] Meselâ 1107 tarihine ait kayıtlar. Bkz. *Povesti Vremennıh Let*, s. 186-187; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 186-187; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 271-272; *Troitskaya Letopis'*, s. 202-203; *Radzivilovskaya Letopis*, s. 102; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 20-22.

[14] Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri...*, s. 69.

[15] Kurat, *Peçenek*, s. 39.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kuman-Kıpçaklar 1030'larda İtil boyuna geldikten sonra 1060'larda Oğuzları takiben Tuna'ya doğru ilerlemişler ve 1064'de onları bu nehrin güneyine doğru iterek bir süre sonra Macaristan'a girmişlerdir. Böylece XI. yüzyılın sonlarında Güney Rusya bozkırları tamamen Kuman-Kıpçakların eline geçmiş ve bu saha İslâm kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" adı ile anılmaya başlanmıştır ki bu ad daha sonra Moğol istilâsı ile umumileşmiştir.

Kuman-Kıpçak-Rus Münasebetleri

Kuman-Kıpçaklar, önlerindeki Uzlara uyguladıkları baskılar sonun onların 1048'de Balkanlara çekilmeleri üzerine, Güney Rusya sahasına gelmişler ve böylece Rus yıllıklarında ilk defa 1054 yılında "Polovetsi" adıyla zikredilmişlerdir[16].

Hâkimiyetlerinin Dinyeper'e kadar yayıldığı bu devirde doğuda "Kıpçak" ismini muhafaza ederlerken, batıda yukarıda söylediğimiz adlar altında özellikle de "Kuman" adıyla anılmışlardır[17].

Kuman-Kıpçak ismine ilk defa yıllıkların başlangıç kısmında rastlıyoruz. Burada Kuman-Kıpçakların âdetleri hakkında kısa bir bilgi verilmektedir. Daha sonra 898 ve 1000 yıllarındaki hâdiseler anlatılırken Kuman-Kıpçaklardan bahsedilmektedir. Ancak Kuman-Kıpçak-Rus münasebetlerin sınır komşuluğu ile başladığını söyleyebiliriz. Nitekim Kuman-Kıpçaklar, bozkırla sınırdaş olan Pereyaslavl Knezliği'ne 1055 yılında başbuğları Boluş[18] ile birlikte gelmişler ve Knez Vsevolod ile anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşma ile verdiği hediyeler Kuman-Kıpçakların onlara karşı düşmanca bir harekete girişmelerini önlemiştir. Rus yıllıklarındaki bu bilgiyi değerlendirdiğimizde Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasındaki ilk karşılaşmanın bir anlaşma ile sonuçlandığını söyleyebiliriz. Ancak bu anlaşmanın çok uzun sürmediğini Kuman-Kıpçakların 1060/1061'de Ruslarla savaşmak üzere Pereyaslavl Knezliği'ne geldiklerini ve Rusları yendiklerini görüyoruz: "Yıl (6569) 1061: Polovetsler ilk defa Rus topraklarına gelerek savaştılar. Vsevolod onları karşılamak üzere Şubatın 2'sinde çıktı. Onlar savaşta Vsevolod'ı yenerek geri döndüler. Bu bize pis (alçak, murdar) ve dinsiz (Al-

---

[16] *Povesti Vremennıh Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 114; *Lavreniyevskaya Letopis'*, s. 158; *Troitskaya Letopis'*, s. 141; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 182-183; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 69; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 333; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 91.

[17] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 177; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 70; Rásonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 408; Pletnëva, *Polovtsı*, s. 26; E. B. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po Arabskim İstoçnikam*, Alma Ata 1972.

[18] *Povesti Vremennıh Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 114, *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 158; *Troitskaya Letopis'*, s. 141; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 182-183; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 69; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 333; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 91.

lahsız) düşmanların (Rus yurduna) ilk kötülükleri idi. Onların knezlerinin (başbuğlarının) adı İskal idi"[19].

Yine 1068'de kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile Pereyaslavl'a giderek birleşen Rus knezlerini Alta Irmağı yanında mağlup etmişler ve Çernigov Knezliği'ne kadar sokulmuşlardır. Bunun üzerine Kiev knezi Lehistan'a kaçmıştır[20]. Buradan Kuman-Kıpçakların, önlerinden kaçan Peçenek ve Uzları takip ettiklerini, Ruslara iltica ettiklerinde Ruslar tarafından hizmete alındıklarını gördüklerinde bunu düşmanca bir hareket olarak karşıladıkları sonucunu çıkarıyoruz. Budan sonra her yıl veya her iki veya üç yılda bir Rusların üzerine saldırdıklarına şahitlik ediyoruz. Bu saldırıları şu şekilde verebiliriz: 1071'de Rostovtsev, Neyatin bölgesine[21]; 1078'de Pereyaslavl Knezliği'ne, 1079'da Voin kasabasına, 1080'de Novgorod-Seversk bölgesine,[22] 1083'de Goroşin sahasına; 1084'de Preyeslavl Knezliği'ndeki Prillut şehri civarına, 1085'de Dinyeper Nehri'nin sağ sahilleri ile 1092'de aynı nehrin hem sağ hem de sol sahillerine akınlar düzenlemişlerdir[23]. Görüldüğü üzere Kuman-Kıpçaklar, Rus bozkırlarına geldikleri 1055'den 1092 yılına kadar yaklaşık 30 yıllık süre içerisinde Rus şehirlerine sürekli akınlar düzenlemişler, bu bölgeleri yağmalayarak rahatsız etmişlerdir. Ancak 1092 yılına kadar yapılan bu akınlar Rus topraklarının bozkırla sınırdaş olduğu Pereyaslavl, Çernigov ve Kiev'in güney kısımları ile sınırlı kalmıştır.

Kuman-Kıpçaklar 1080'lerde hâkimiyetlerini, Don-Dinyester ağırlık merkezi olmak üzere, Balkaş Gölü ile Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardır. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyuna, yâni İtil Bulgarları sınırlarına kadar uzanıyordu. D. Rasovskiy'e göre, Rus, Bulgar, Alan, Burtas (Mordva), Hazar ve Ulahların Kuman-Kıpçak tâbiyetinde yaşadıkları bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 bölgeye ayrılmıştır: Türkistan,

---

19 *Povesti Vremennıh Let*, s.109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 115; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 159; *Troitskaya Letopis'*, s. 142; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sinodalnıy Spisok*, s. 17; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 183; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 70; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 334; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 92.

20 *Povesti Vremennıh Let*, s. 112; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 118; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 163; *Troitskaya Letopis'*, s. 144; *Novgorodskoye Pervoye Letopis Komissionnıy Spisok*, s. 186; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 71; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 336; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 94.

21 *Povesti Vremennıh Let*, s. 116; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 122; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 169; *Troitskaya Letopis'*, s. 148; *Novgorodskoye Pervoye Letopis Komissionnıy Spisok*, s. 191; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 74; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 337; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 97.

22 *Povesti Vremennıh Let*, s. 135; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 198; *Troitskaya Letopis'*, s. 163; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 201; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 83; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 3; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 109.

23 Kosanyi, *XI-XII. Asırlarda Uzların...*, s. 126.

İtil-Yayık, Don-Doneç, Aşağı Dinyeper ve Tuna[24]. Buralarda Kuman-Kıpçaklar, her biri kendi başbuğlarının idaresinde olmak üzere ayrı boylar hâlinde yaşamışlardır ki Altunapa, Saruhan, Bonyak Tugorhan adlı başbuğlar bu tarihlerde "Kıpçak Bozkırı"nda rol oynayan başlıca simalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuman-Kıpçaklar 1090'lardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde geçici değil kalıcı olduklarını göstermek üzere daha geniş bir coğrafyada saldırılarına hız kesmeden devam etmişlerdir. Özellikle 1090 ile 1110 tarihleri Kuman-Kıpçakların Rusya'da en güçlü oldukları dönemdir. Bu dönemde başlarında yukarıda saydığımız hem cesur hem de kabiliyetli başbuğlar bulunuyorlardı. Aslında bu döneme dikkatli baktığımızda Kuman-Kıpçakların Rus topraklarındaki varlıklarının Rus knezlerinin daveti ile olduğunu görürüz. Mesela Kiev tahtına çıkan yeni knezden barışı korumaları karşılığında hemen hediyeler istemişler ve knezler de bu isteği yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki XII. yüzyıl Kiev knezleri arasında en güçlü knez olarak görülen Vladimir Monomah bile çocuklarına hitaben yazdığı nasihatlerinde "Kuman-Kıpçaklarla 19 defa barış yaptığını ve onlara çokça hayvan ve kıymetli kumaş verdiğini"[25] kaydetmiştir. Bu da bize Vladimir gibi bir knezin bile hemen atlarına binerek hızla üzerlerine gelen Kuman-Kıpçaklardan ne kadar çekindiğini göstermektedir. Buradan XI ve XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusların menfaatleri icabı Kuman-Kıpçaklar ile iyi geçinmek zorunda kaldıkları sonucunu da çıkarabiliyoruz.

1091 tarihinde, Bizans ile yaptıkları anlaşma ile Peçeneklerin tarihten silinmesinde etkili olan Kuman-Kıpçaklar aynı yıl Macaristan içlerine kadar girmişler[26] ve bazı boyları 1092'de Lehistan'a kadar uzanmışlardır. 1093'de Bizans topraklarında görünmüşlerdir. Yine bu yıl Kuman-Kıpçaklar, Kiev tahtına yeni bir knezin çıkması üzerine âdet olduğu üzere hediye istemişler ancak bu istekleri yeni knez tarafından kabul edilmediği gibi üzerlerine sefere çıkılmıştır. Ancak hem sayıca hem de askeri anlamda daha güçlü olan Kuman-Kıpçaklar karşısında fazla tutunamamıştır. Kuman-Kıpçaklar bu sırada Torçesk şehrini 9 hafta kuşattıktan sonra hem şehri hem de şehirde bulunan Uzları almışlardır. Daha sonra Uzları da yanlarında götürmüşlerdir[27]. 1094 yılında Kuman-Kıpçaklarla Rus-

---

[24] D. A. Rasovsky, "Polovtsı", *Seminarium Kondakovianum VIII-X*, Prag 1935-1938, s. 178; Bu makale tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmiştir. Çev: M. U. Yücel, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul 2005, s. 159-186.

[25] Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 40-42.

[26] Golubovskiy, *Polovtsı v Vengrii*, Kiev 1884, s. 1-28.

[27] *Povesti Vremennıh Let*, s. 143-145; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 152-154; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 210-214; *Troitskaya Letopis'*, s. 171-173; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 202; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 87-88; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 6-7; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 120-122.

lar arasında bir barış yapılmış ve bu barışa göre Tugorhan'ın kızı, Kiev Knezi Svyatopolk ile[28] Çernigov Knezi Oleg ise Başbuğ Osuluk (Uzluk, Soluk)'un kızı ile evlenmişlerdir. Böylece her iki zümre arasında barış muhafaza edilmek istenmiştir. Ama yine de bu barış çabuk bozulmuş ve Kuman-Kıpçak-Rus münasebetlerinde gerginlikler yeniden başlamıştır. Bunun da sebebi Rus knezlerinin kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kuman-Kıpçaklardan destek ve yardım sağlamaya çalışmalarıdır. Meselâ, Vladimir Monomah tarafından Çernigov Knezliği'ne getirilen Oleg Svyatoslaviç, 1094 yılında Kuman-Kıpçakların yardımıyla Çernigov Knezliği topraklarını tahrip etmiştir[29].

Bu barışın bozulmasındaki en önemli sebep ise yeniden barış yapmak isteyen Kuman-Kıpçakların Kiev'e gönderdikleri elçilerin Ruslar tarafından öldürülmeleri olmuştur. 1096 başlarında Kiev'e elçi olarak gönderilen İtler ve Kitan maiyetleri ile beraber öldürülmüşlerdir[30]. Kuman-Kıpçaklar, elçilerinin bu şekilde öldürülmelerine, birleşerek karşılık vermişlerdir. Başbuğ Benek (Bonyak) bir Pazar akşamı Kiev'e kadar yaklaşarak şehrin dışındaki knezlik köşkünü yakmıştır. Bu sırada diğer Kuman-Kıpçak Başbuğu Küre de 24 Mayıs 1096 günü Pereyaslavl yakınlarındaki bir şehri ateşe vermiştir. Kiev Knezi Svyatopolk'un kayınpederi Tugor Han, 30 Mayıs günü Pereyaslavl şehrine hücum etmiştir. Oraya yardım etmek üzere gelen Rus knezleri arasında Svyatopolk da yer almıştır. 19 Temmuz'da yapılan savaşta Kuman-Kıpçaklar beklemedikleri bir yenilgi yaşamışlar ve Tugor Han ile oğlu da öldürülmüştür. Ancak Kuman-Kıpçaklar bu mağlubiyete hemen karşılık vermişler ve 20 Temmuz günü Başbuğ Küre ani bir baskınla Kiev'e kadar gelerek etrafı yağmalamıştır[31].

Bu saldırılardan duçar olan Rus halkının şikâyetleri karşısında bir şeyler yapılması gerektiğine inanan ve iki oğlunu da Kuman-Kıpçak başbuğlarının kızları ile evlendirmiş olan Kiev Knezi Vladimir Monomah harekete geçmiştir. 1097 yılında Dolob Gölü yakınlarında düzenlediği büyük toplantıda aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak, bütün Rus knezlerini Kuman-Kıpçakların üzerine gitmeye razı etmiş ve onlara karşı birleşik bir Rus mukavemeti oluşturma-

---

[28] *Povesti Vremennıh Let*, s. 148; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 157-158; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 218-219; *Troitskaya Letopis'*, s. 173; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 90; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 7-8.

[29] *Povesti Vremennıh Let*, s. 148; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 157-158; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 218-219; *Troitskaya Letopis'*, s. 175; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 90; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 7-8.

[30] *Povesti Vremennıh Let*, s. 148-149; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 158-159; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 219-220; *Troitskaya Letopis'*, s. 176; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 90-91; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 8; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 123-124.

[31] *Povesti Vremennıh Let*, s. 150-151; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 161-163; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-224; *Troitskaya Letopis'*, s. 17-18; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 92; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 9-10; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 125-127.

yı başarmıştır[32]. Nitekim bu birliktelik aşağıda bahsedeceğimiz üzere semeresini 1103 yılında Kuman-Kıpçaklara karşı büyük bir zaferin kazanılması ile vermiştir.

1099 yılında Kuman-Kıpçaklar ile Rus knezlerinin aralarının düzeldiğini ve Macarlar üzerine yaptıkları sefere Kuman-Kıpçakların da katıldıklarını görüyoruz. Macarlara karşı kazanılan zaferde özellikle başbuğ Bonyak'ın rolü büyük olmuştur. Bu galibiyetten sonra Rus knezleri ile Kuman-Kıpçaklar arasında 1101'de yeniden barış yapılmıştır. Ancak söz konusu barış da sadece iki yıl sürmüştür. Barışı ilk defa hangi tarafın bozduğu bilinmiyorsa da Kuman-Kıpçakların sürekli akınlarından mustarip olan Rusların bu akınları durdurmak amacı ile sağlam şehirler ile kilometrelerce uzanan hendekler, toprak tabyalar inşa ettiklerini bilinmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen yine de Kuman-Kıpçak saldırılarını durdurmaya muvaffak olamamışlardır.

Rus knezlerini birleştirerek, Kuman-Kıpçakları zaafa düşürmeleri için büyük gayretler sarf eden Vladimir Monomah'ın çabaları sonuç vermiş ve yanına Kiev Knezi Svatopolk ile diğer knezleri de alarak 1103'de bütün Rus knezlerinin başında Kuman-Kıpçaklara karşı büyük bir başarı kazanmıştır. Bu galibiyet ile pek çok Kuman-Kıpçak askeri öldürülmüş, yirmiye yakın Kuman-Kıpçak ileri geleni ve oldukça fazla ganimet ele geçirilmiştir[33]. Kuman-Kıpçaklar bu mağlubiyetin acısını en kısa sürede şiddetli hücumlarla cevap vererek çıkartmışlardır (1105-1111 arasında 4 kez). 1105 ve 1106 yıllarında Kuman-Kıpçak Başbuğu Bonyak, Kiev ve Pereyaslavl çevrelerini tahrip etmiştir. Zaman zaman Rus knezleri Kuman-Kıpçaklara üstün gelseler de Kuman-Kıpçak akınlarından oldukça rahatsız olmuşlardır. Bu rahatsızlık ve Rusların içinde bulundukları halet-i ruhiye Knez Vladimir Monomah tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "Niçin? Ölümün sürülmüş topraklarda başladığını bilmiyor musunuz? Köylü tarlasına çıkıp, tam sürmeğe başlarken bir Kuman-Kıpçak gelip onu okla vurur, atını alarak, köyüne gider. Hanımını, çocuklarını ve bütün servetini ele geçirir ve geri döner"[34].

Bonyak 1107 yılında Başbuğ Şarukan ve diğer Kuman-Kıpçak beyleri ile birlikte Rus topraklarına karşı yeni bir sefer başlatmış ancak istediği neticeyi alamamıştır. Ruslar, bu Kuman-Kıpçak birlikteliğini püskürttükleri gibi, Bonyak'ın

---

[32] *Povesti Vremennıh Let*, s. 168-170; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 163-167; *Troitskaya Letopis'*, s. 181-185; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 94; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 10.

[33] *Povesti Vremennıh Let*, s. 183-185; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 182-185; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 267-269; *Troitskaya Letopis'*, s. 198-200; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 100-101; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 19-20; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 138-139.

[34] *Povesti Vremennıh Let*, s. 183-185; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 182-185; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 267-269; *Troitskaya Letopis'*, s. 198-200; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 100-101.

kayınbiraderini de öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar yeniden bir barış anlaşması yapmışlardır ki bu anlaşma ile Kuman-Kıpçak başbuğlarının kızları, Rus knezleri ile evlendirilmişlerdir. Ancak bu barışta uzun sürmemiş ve 1109 ve 1111 yıllarında birleşen Rus knezleri Kuman-Kıpçaklar üzerine başarılı seferler yapmışlardır. Bu başarılı seferlerden özellikle 1109 yılındaki sefer Kuman-Kıpçakların büyük başbuğu Bonyak'ın ölümü ile neticelenmiştir. Buradan çıkarılacak sonuç, XII. yüzyılın başlarında Rus knezlerinin Kuman-Kıpçaklara karşı bir üstünlük sağladıklarıdır.

1113 tarihinde Kiev Knezi Svyatopolk Mihail (1093-1112)'in ölümünü müteakip, Kiev halkının isteği ve daveti üzerine çok yaşlı olmasına rağmen Kiev tahtına Knez Vladimir Monomah oturmuştur. Kuman-Kıpçaklar, âdet olduğu üzere Vladimir Monomah'tan da hediye istemişlerdir. Ancak Vladimir Monomah, Kuman-Kıpçakların bu isteklerine üzerlerine büyük bir ordu ile giderek karşılık vermiştir. Bu karşılığı beklemeyen ve buna hazırlıksız yakalananın Kuman-Kıpçaklar, Rus ordusunun karşısına çıkmayı bile bile ölüme gitmek şeklinde yorumlayarak, bozkıra, kendi topraklarına geri dönmüşlerdir. Bunun hemen akabinde 1116 tarihinde Rus knezleri Yaropolk ve David, Kuman-Kıpçaklar üzerine giderek şehirlerini almışlardır: "Yıl (6624) 1116: Vladimir oğlu Yaropolk'u, Davıd ise oğlu Vsevolod'u Don üzerine gönderdiler ve onlar da Polovetslerin şu üç şehrini aldılar: Surgov, Şarukan ve Balin"[35]. Yine aynı yıl Tuna yakınlarında Knez Valdimir Kuman-Kıpçak, Peçenek ve Uzlarla savaşmıştır[36]. Burada dikkatimiz çeken husus bu yıllarda Kuman-Kıpçaklar güçlerini büyük ölçüde kaybetmişler ve Rus saldırılarını önleyemez hale gelmişledir. Bu durum aslında Kuman-Kıpçak hâkimiyetinde bulunan Peçenek, Berendi ve Uzların dağılarak Rus knezlerinin yanına kaçmalarından kaynaklanmıştır. Bu durumu kendi lehlerine çeviren Rus knezleri, daha önce gidenlerle birlikte güneydeki topraklarının sınır bekçiliğini onlara vermişler ve böylece Kuman-Kıpçak saldırılarına karşı bir set vazifesi görmelerini sağlamışlardır.

Babası Kuman-Kıpçak Başbuğu Şaruhan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Atrak (Otrok) başbuğ olmuştur. Atrak, Rus Knezi Vladimir Monomah tarafından baskıya maruz kalınca 1118'de damadı olan Gürcü Kralı II. David'in daveti üzerine kendisine bağlı 40.000 aile ile beraber Gürcistan'a gitmiştir. Bu Kuman-Kıp-

---

[35] *Povesti Vremennıh Let*, s. 201; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 204; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 276; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 104; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 24; *Nikonovskaya Letopis'*de bu yıl için verilen bilgiler biraz farklıdır. Şöyle ki: "Bu yıl Yaropolk Don yakınlarındaki Polovets topraklarına gitti ve pek çok esir ile onların üç şehrini aldı: Balin, Çeşlüyev, Sugrov. Ayrıca Yası'yı ve hanımını da esir alarak beraberinde götürdü", s. 150.

[36] *Nikonovskaya Letopis'*, s. 150.

çaklar, Çoruh ve Kür dolaylarına yerleşmişler; Gürcü kralı da bunlardan 40.000 kişilik mükemmel bir atlı ordu teşkil etmiştir. Gürcüler aynı zamanda bu Kuman-Kıpçak kuvvetlerine dayanarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin hücumlarına da karşı koymuşlardır. Hatta Kral II. David Kuman-Kıpçak atlıları ile Şirvan, İran ve Ermenistan'a başarılı seferler yapmıştır[37].

Kuman-Kıpçakların Doneç boyundan Gürcistan'a gitmeleri Rus sınırlarında Kuman-Kıpçak akınlarının bir süre durmasına sebep olmuştur. Nitekim 1120 yılında Pereyaslavl knezi Aşağı Don boyuna bir sefer açtığında orada Kuman-Kıpçaklara rastlayamamıştır: "Yıl (6628) 1120: Yaropolk Vladimiroviç (1132-1139), Polovetslerin üzerine Don'un arkasına (Aşağı Don boyuna) gitti ama onları bulamayarak geri döndü"[38].

Kiev Knezi Vladimir Monomah'ın 1125 yılında ölmesi üzerine Gürcistan'a giden Kuman-Kıpçak başbuğu Atrak tekrar kendi yurduna geri dönerken beraberindeki Kuman-Kıpçakların büyük bir kısmı dönmemiş, orada kalarak çeşitli yerlere yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu'da Çıldır Gölü çevresindeki Kıpçaklar işte bunların halefleridirler. Ayrıca Gürcistan'a gelmeleri dolayısı ile Don boylarını belki tamamen, Kuban bölgesini ise kısmen boşaltmış olan Kuman-Kıpçaklardan Kırım Yarımadası'nda kalanlar şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atılmışlar, hatta bazı küçük kasabalar dahi kurmuşlardır.

Kiev Knezi Vladimir Monomah'ın ölümünden sonra, knezler arasında başlayan anlaşmazlıklara Kuman-Kıpçaklar karıştırılmışlarsa da bu durumdan istifade etmesini bilememişlerdir. Bilindiği üzere Çernigov ve Kiev knezlerinin hanımları Kuman-Kıpçak başbuğlarının kızları idiler ve bunlar bu akrabalıktan istifade etmek için kendi aralarındaki mücadelelerde onların yardımlarına başvurmuşlardır. Böylece yerlerini iyice sağlamlaştırmak ve rakiplerini ezmek istemişledir. Bu yardım daveti güneydeki Rus knezliklerinin sürekli Kuman-Kıpçak akınlarına maruz kalmalarına ve büyük tahribatların yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle Pereyaslavl, Çernigov ve Novgorod-Severks knezlikleri zarar görmüşlerdir. Kuzey, güney kadar etkilenmese de bu saldırılardan o da nasibini almış ve bilhassa Kiev Knezliği Kuman-Kıpçak saldırılarına muhatap olmuştur.

---

37 A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, s. 200; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 83-84; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 179; Kuman-Kıpçakların Vladimir Monomah zamanında Gürcistan'a gitmeleri hakkında bkz. N. F. Kotlyar, "Polovtsı v Gruzii i Vladimir Monomah", *İz istorii Ukrayno-Gruzinskih Svyazey*'den ayrıbasım, Tiflis, 1968, s. 16-24; N. M. Murguliya, "K Voprosu Pereseleniya Polovetskoy Ordı v Gruziyu", *İz istorii Ukrayno-Gruzinskih Svyazey*'den ayrıbasım, Tiflis, 1968, s. 40-54.

38 *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 277; *Troitskaya Letopis'*, s. 207; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 104; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 151.

Bu saldırıların tahribatı o kadar büyük olmuştur ki bu yerlerde insan kalmamış, köyler ve şehirler tamamen boşaltılmış, halkın büyük bir çoğunluğu Kuman-Kıpçaklar tarafından ya öldürülmüş ya da esir alınmıştır. Geride kalanlar ise daha emin ve güvenilir bir yer olan Rusya'nın kuzeyine Suzdal'a giderek yerleşmişlerdir. Bütün bu yaşananlara rağmen yine de Kuman-Kıpçakların bu durumdan yeteri kadar istifade edemediklerini de söyleyebiliriz. Zira devamlı savaşlar neticesinde gençlerini ve dirayetli başbuğlarını kaybeden Kiev civarındaki Kuman-Kıpçak birliklerinde zafiyet belirirken, bu sırada Tuna Kuman-Kıpçaklarından bir kısmının da Macaristan'a ücretli askerlik yapmaya gitmeleri bu istifadenin yeterli olmamasında etkili olmuştur.

XII. asrın sonlarına doğru Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasındaki karşılıklı akın ve çarpışmaların yeniden başladığını görüyoruz. Dinyeper Kuman-Kıpçakları biraz toparlanarak 1174 yılında başbuğları Köncek ve Kobyak (Köpek)'ın idaresinde Pereyaslavl Knezliği'ne karşı hücuma geçmişler ve bu hücumları Ruslar tarafından geri püskürtülmüştür[39]. Ancak her iki başbuğ da geri durma taraftarı değillerdi ve 1177'de tekrar Rus topraklarına gelerek Rusları yenmişlerdir. 1178-1179'da Konçak yeniden Pereyaslavl Knezliği'ne girerek büyük tahribatlar yapmıştır. Bu arada Bug (Aksu) Nehri boyundaki Kuman-Kıpçaklar da Kiev civarına akınlarına devam etmişlerdir. Birbiri ardınca 1184 yılına kadar yaşanan Kuman-Kıpçak hücumları Rus knezliklerine artık birlikte hareket etmeleri gerektiği gerçeğini hatırlatmıştır. Geçmişte birlikte hareket ettiklerinde aldıkları galibiyet hâlâ hatıralarında idi. Şimdi de birlikte hareket edebilirlerdi ve öyle de yapmışlardı. 1184 yılında bütün Güney Rus knezleri, Kiev Knezi Svyatoslav'ın idaresinde birleşerek büyük bir ordu ile Kuman-Kıpçakların karşısına çıkmışlar ve büyük bir zafer kazanmışlardır.

Aslında Kuman-Kıpçaklar sürekli hücumları karşısında Rusların onlara büyük bir karşılık veremeyeceğini düşünmüşler ve bu yüzden kendi topraklarında hazırlıksız bir şekilde yaşarlarken Rusların ani saldırısına uğramışlardır. Bu yüzden de yıkım Kuman-Kıpçakların hiç beklemediği bir şekilde büyük olmuştur zira Kuman-Kıpçaklar bu mağlubiyetle sadece askerlerini kaybetmekle kalmamışlar aynı zamanda ele geçirilen 7.000 esir arasında bulunan 417 bey veya bey oğlunun da esir düşmesini engelleyememişlerdir[40].

1184'deki bu sefere katılmayan Novgorod-Seversk Knezi İgor, bir kıskançlık duygusuna kapılarak böyle bir zaferi kendisinin de yaşaması gerektiğini dü-

---

[39] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 389.

[40] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 428-429; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 369-370; *Troitskaya Letopis'*, s. 266-267; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 147; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 96-97.

şünmüş ve Kuman-Kıpçaklara karşı yanına kardeşi, diğer bir kaç knez ve bir Türk zümresi olan Kovuylar ile Kara-Kalpakları da alarak 1185 tarihinde sefere çıkmıştır. Ancak Kuman-Kıpçaklar bu sefer hazırlıksız değillerdi ve onlara hayatlarının en önemli savaşını yaşatmayı kafalarına koymuşlardı. Kuman-Kıpçaklar, Ruslara tarihlerindeki ilk destanları olan İgor Destanı'nın yazılmasını sağlayacak bu savaşta "Turan Taktiği"ni kullanarak üstünlük sağlamışlardır. Ruslar, ilk vuruşmada Kuman-Kıpçakların çekilmeleri üzerine galip geldiklerini düşünerek cesaretlenmişler ve takibe başlamışlardır. Bu sırada değişik coğrafyalarda yaşayan Kuman-Kıpçak boyları birleşerek Aşağı Don sahasındaki Kayalı Irmağı (bugünkü Kagalnik?) kıyısında İgor'un idaresindeki Rus ordusunu kuşatarak imha etmişlerdir. Başbuğ Konçak (Köçek)'ın idare ettiği bu savaşta Knez İgor da dâhil Rus ordusundaki knezlerin hepsi yakalanmıştır. Böylece Konçak idaresindeki Kuman-Kıpçaklar bir yıl önceki mağlubiyetin intikamını almışlardır. Başta Knez İgor olmak üzere ele geçirilen bütün esirlere iyi bakılmış, İgor'un yaraları tedavi edilmiştir. İgor sonradan seyis Lavrov'un sayesinde kaçmayı başararak ülkesine dönmüş ama beklediği ilgiyi bulamamıştır[41]. Bu zafer yukarıda da söylediğimiz gibi Ruslara ünlü İgor Destanı'nı yazdırtmıştır. Bu destan Rus edebiyatının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir[42].

1185'deki bu büyük zaferden ve Rus mağlûbiyetinden sonra Kuman-Kıpçakların Rus arazisine akınları ve Rusların da karşı savaşları hız kesmeden birbirini takip etmiştir. Ancak XIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Kuman-Kıpçak-Rus mücadelesi eski hızını kaybetmiş ve yerini bir ara ittifaka bile bırakmıştır. Bunun en güzel örneğini 1221 yılında görüyoruz. Bu yıl Karadeniz'in en büyük ticaret merkezi olan Suğdak, Anadolu Selçukluları tarafından zapt edilince, Ruslar Kuman-Kıpçakları yardıma çağırmışlar ve Kuman-Kıpçak-Rus kuvvetleri şehri geri almak için birlikte harekete geçmişlerdir. Ancak Selçukluların şehir çok iyi savunmaları karşısında hiçbir şey yapamamışlardır[43].

Bu birliktelik doğudan gelen Moğol istilâsı karşısında da devam etmiştir. Ancak gerek Türkistan sahasını gerekse Deşt-i Kıpçak sahasını bir kan gölüne çevirecek olan Moğol istilâsı karşısında bu Kuman-Kıpçak-Rus askerî işbirliği

---

[41] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 429-438; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 376-379; *Troitskaya Letopis'*, s. 271-273; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 151-152; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 98-99; *Nikonovskaya Letopis Arheografçeskiy Komissionnıy Spisok*, s. 12-14; Detaylı bilgi için bkz. Pletnëva, *Polovtsı*, s. 36-171.

[42] M. U. Yücel, "Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanının Yeri ve Önemi", *Belleten*, S. LXX, C. 258, Ağustos, 2006, s. 523-559.

[43] A. Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin, XIII. asır Başında Anadolu Türkleri'nin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslar'a Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Çev: İ. Kaynak, *DTCFD*, C. XII, S. 1-2, Mart-Haziran 1954, s. 208-212; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 89-90; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 180-181.

hiçbir işe yaramamış ve 1223 yılında Cebe-Noyon ile Sübedey Batur Kumandasındaki iki Moğol askerî tümeni karşısında Kalka Meydan Muharebesi'nde mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır[44].

Kuman-Kıpçaklar, Kalka Savaşı'ndan sonra hızla ilerleyen Moğol kuvvetleri karşısında hiçbir şey yapamamışlardır. Don ve Doneç havzasında bulunan Başbuğ Köten komutasındaki Kuman-Kıpçaklar dağılmışlar (1239), başbuğ, kurtulabilenlerle birlikte Macaristan'a iltica etmiştir. Kuman-Kıpçakların kalabalık bir kısmı İtil boyuna yâni İtil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık sahaya gitmişlerdir. Bu suretle Moğol istilâsı eski İtil Bulgar yurdunun büsbütün Kıpçaklaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Bütün "Kıpçak Bozkırı" Moğol istilâsına uğrayıp Altın Orda Devleti kurulduktan (1256) sonra, "Deşt-i Kıpçak" tabiri daha uzun müddet kullanılmış ancak Kuman-Kıpçakların artık hiç bir rolü kalmamıştır.[45] Kuman-Kıpçakların bakiyeleri Rus knezliklerine yerleştirilmişler ve daha sonra diğer Türk kavimlerinin bakiyeleri gibi "Kara-Kalpaklılar" umumi adı altında anılmışlardır.

Kuman-Kıpçak-Bizans Münasebetleri

Bizans İmparatorluğu'nun Kuman-Kıpçaklar ile ilk karşılaşması 1078'de Bizans'ın Balkanlardaki topraklarına akınlar düzenleyen Peçeneklerin müttefikleri olarak Tuna'nın güneyine İmparator VII. Mikhail Dukas (1071-1078) zamanında gelmeleri ile olmuştur. Daha sonra Kuman-Kıpçak-Peçenek dostluğu semeresini Aleksi Komnenos (1081-1118) döneminde İmparatorun 1087'de Peçeneklerin elinde bulunan Silistre'yi almak için harekete geçmesi üzerine vermiştir. Bizans ile Peçenekler arasında bugünkü Silistre yakınlarında 1087'de gerçekleşen meydan muharebesi öncesinde Peçenek Başbuğu Tatuş o sırada Tuna'nın doğusunda bulunan Kuman-Kıpçaklardan yardım istemiş ve Kuman-Kıpçaklar da bu yardım isteğine olumlu cevap vermişlerdir. Ancak Peçenekler Kuman-Kıpçakları beklemeden savaşı başlatmışlar ve Kuman-Kıpçaklar da savaş meydanına ancak savaş bittikten ve Peçenekler zaferi kazandıktan sonra gelmişlerdir. Bunun üzerine Peçenekler elde ettikleri bol ganimeti onlarla paylaşmak istememişler ve böylece dostluk yerini derin bir düşmanlığa bırakmıştır. Kuman-Kıpçaklar için bundan sonraki hedef bunun intikamını almak olmuştur. Nitekim çok geçmeden

---

[44] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 495-497; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-224; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 129-132; *Troitskaya Letopis'*, s. 306-307; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sinodalnıy Spisok*, s. 61-62; *Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnıy Spisok*, s. 264.

[45] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 181; Altın Orda'nın kuruluşu sırasında Kuman-Kıpçaklara karşı yapılan seferler için bkz. M. Kafalı, *Altın-Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 16-18.

1091 yılında bu hedeflerine ulaşmışlardır. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos da durumu iyi değerlendirmiş, Kuman-Kıpçak Başbuğları Tugorkan ve Bonyak ile anlaşarak, Meriç Nehri kenarında Lebunium (Omurbey mevkiinde)'da karargâhlarını kurmuş olan Peçenekler üzerine birlikte hareket etmelerini sağlamıştır. 40.000 kadar Kuman-Kıpçak askerinin de yer aldığı Bizans ordusu, ani bir baskınla Peçenekleri tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bu tarihten itibaren Kuman-Kıpçaklar 1083, 1093-1096 ve 1109-1114 yılları arasında Bizans'a karşı akınlar yapmışlar ve daha sonra Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev almışlardır[46].

Kuman-Kıpçaklar 1114'lerde Tuna'nın kuzeyine gelerek geri dönmüşlerdir[47]. Ancak 1148'de geldiklerinde bu sefer Tuna'nın güneyine geçerek bir şehri ele geçirmişlerdir. Bu sırada Filibe'de Adriyatik üzerine sefer hazırlığında olan Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180) bu hazırlığı yarıda keserek Kuman-Kıpçakların üzerine gitmek için yardım beklemiş ancak o sırada Kuman-Kıpçakların pek çok ganimet elde ederek geri döndüklerini öğrenmiştir. Arkalarından gitmişse de sadece terk ettikleri kamplarını bulmuştur zira Kuman-Kıpçaklar hemen geri çekilmişlerdir[48]. Kuman-Kıpçaklar yine İmparator Manuel ile Macar Kralı II. Geza (1141-1161) arasındaki mücadeleden de istifade ederek 1154 veya 1155'de Tuna'yı geçerek yakın köyleri yağmalamışlardır. Kaynaklar 1159 veya 1160'da İmparator Manuel'in Selçuklular üzerine yaptığı seferden dönerken Tuna'nın aşağısında Kuman-Kıpçaklarla karşılaştığını ancak Kuman-Kıpçakların sayıları az olduğu için Bizans'la karşılaşmaktan kaçınarak nehri geçip geri çekildiklerini belirtmektedirler[49].

Kaynaklarda Kuman-Kıpçaklardan bundan sonra 30 yıl kadar Bizans İmparatorluğu'na saldırmadıkları için söz edilmez. Ayrıca yine bu dönemde bazı Kuman-Kıpçak boylarının yerleşik hayata geçerek Bulgar topraklarında yaşayan halkla karıştığı da tahmin edilmektedir. Nitekim zamanla Kuman-Kıpçakların Bulgaristan topraklarının geniş bir bölümüne mesela Makedonya, Sofya, Tırnova bölgesine, Vratsa etrafına, Vidin ve Kotel'e, Vit Nehri yakınlarına, Silistre bölgesine yerleştikleri bilinmektedir. Bilhassa Plevne, Vidin, Vratsa, Pernik ve Sofya'nın etrafındaki yerleşme yerlerinin adlarının büyük bir kısmı Türkçe menşelidir[50].

---

[46] Komnena, *Alexiad*, s. 439-443.

[47] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar (XI-XII Yüzyıllar)", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 800.

[48] Diaconu, "Les Petchènègues au bas-Danube", s. 76-81; 88-89; Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 800.

[49] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 800.

[50] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 801.

Kuman-Kıpçak-Bulgar Münasebetleri

1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde kalabalık yaşayan Kuman-Kıpçaklar, Bulgarların Bizans'a karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde ve II. Bulgar Devleti'nin kurulmasında büyük bir rol oynamışlardır. Bunda II. Bulgar Devleti'nin başına geçen Çar Asen (1187-1196)'in Kuman-Kıpçak menşeili olmasının da büyük rolü vardır[51]. 1185 yılında Tırnova'da başlayan isyan neticesinde Peter ve Asen adındaki kardeşler burada devletlerini kurmuşlardır. Bu sırada Bizans'ın Anadolu Selçukluları ile uğraşmak zorunda kalması kardeşlerin işini kolaylaştırmış ve daha sonra Asen devletin başına geçmiştir. Ancak bu ilk başarılardan sonra İmparator II. İsaak Angelos (1185-1195)'un 1186'da Kuzey Bulgaristan'a giren askerleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlar ve Kuman-Kıpçaklardan yardım istemişlerdir. Kuman-Kıpçaklar hemen Tuna yakınlarına gelmişlerdir. Peter ve Asen onların yardımları ile tüm Mizya'yı alıp Koca Balkan'ın güneyinde bulunan diğer Bulgar topraklarına yönelmişlerdir. Bundan sonra Kuman-Kıpçakların tüm savaşlarda Bulgarların müttefikleri olduğunu görüyoruz[52]. Kuman-Kıpçaklar karşısında başarı kazanamayacağını anlayan II. İsaak 1190'da Tırnova etrafındaki, 1191'de de Filibe yakınlarındaki askerlerini geri çekmiştir. 1198 veya 1199'da Asen'in ikinci kardeşi yeni Bulgar Çarı Kaloyan (1197-1207) yanında bulunan çok sayıdaki Kuman-Kıpçak birlikleriyle beraber İstanbul'a kadar gelmiştir[53]. Kuman-Kıpçaklar, Kaloyan'ın beş yıl süren seferi sırasında Makedonya'ya kadar gelmişler ve Bulgarlarla beraber Trakya'yı yağmalamışlardır. IV. Haçlı seferi (13 Nisan 1204) sırasında İstanbul'un ele geçmesinden sonra 14.000 kadar Kuman-Kıpçak süvarisi Kaloman'ın Edirne (1205)'deki büyük zaferine yardımcı olmuşlardır[54]. Kuman-Kıpçaklar 1206'da Bulgarların müttefikleri olarak Trakya'ya gelmişler ve buradaki pek çok şehri yağmalamışlardır. 1207'de Edirne ve Selanik kuşatmasında yer almışlardır[55]. Çar Kaloyan'ın ölümüne kadar Kuman-Kıpçaklar ona her seferinde yardım etmişlerdir. Bunun en önemli sebebi Kaloyan'ın bir Kuman-Kıpçak hatunu ile evlenmiş olmasıdır. Kaloyan döneminde Bulgar

---

[51] Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev: F. Işıltan, Ankara 1995, s. 120-123; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s. 153-154; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 183, Bu görüşü yani Peter'in Kuman-Kıpçaklar menşeden geldiğini ilk defa ortaya atan ünlü Bulgar tarihçisi A. Zalatarski'dir. Bkz. Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 801.

[52] D. A. Rasovskiy, *Rol Polovtsev v Voynak Aseney s Vizantiyskoy i Latinskoy İmperiami v. 1186-1207 godah*, Sp. BAN, kn. 58, st. 205-207.

[53] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 803.

[54] Khonitas, *Historia*, s. 123-125; Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz: S. K. Seferoğlu-A. Müderrisoğlu), Ankara 1983, s. 48; Rasovskiy, *Rol Polovtsev...*, s. 209; Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 803.

Devleti daha da kuvvetlenmiş ve Kaloyan Bulgar Kilisesi'nin Roma Kilisesi ile birleşmesini kabul etmiştir. Kaloyan'ın ölümünden sonra (1207) yeğeni Boril, onun dul eşiyle evlenerek, bundan sonra da Kuman-Kıpçakların Bulgarlara yardıma devam etmelerini sağlamıştır. Ancak 1213 veya 1214'de Boril'in Kuman-Kıpçak asıllı hatundan ayrılıp Latin imparatorunun yeğeni ile evlenmesi Kuman-Kıpçak-Bulgar yakınlaşmasının sonunu hazırlamıştır. 1214'de Vidin'de Çar'a karşı başlayan isyana Kuman-Kıpçaklar destek vermişlerdir[56]. Çar Boril ile eski Çar Asen'in oğlu II. İvan Asen arasındaki mücadelede Kuman-Kıpçaklar İvan Asen'den yana tavır almışlar ve II. İvan Asen'de iktidarda kaldığı (1218-1241) süre içerisinde daima Kuman-Kıpçakların yardımından istifade etmiştir. II. İvan döneminde Bulgar Devleti eski gücüne kavuşmuş ve Bulgaristan toprakları üç denize yeniden açılmıştır. Meriç Irmağı ağzına kadar Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un tümü devlete bağlanmıştır. Ayrıca II. İvan "Bulgarların ve Yunanlıların Çarı" (1230) unvanına sahip olarak, I. Asen'in aksine Roma ile birleşme politikasından vazgeçerek İznik Rum Kilisesi ile anlaşmış ve iki yüzyıl aradan sonra Bulgar Patrikhanesi'ni yeniden (1235) kurmuştur. Kral II. Asen, İstanbul'da zayıf bir Latin İmparatorluğu'nun bulunmasından yararlanarak devletini çok güçlü bir duruma getirmiştir. Ancak bu sırada doğudan gelen Moğol orduları, Bulgaristan topraklarına kadar ilerlemişler ve devleti zayıflatmışlardır. Nitekim bundan sonra bir gerileme sürecine girilmiştir[57].

Moğol istilâsı karşısında Kuman-Kıpçaklar 1237'den itibaren Avrupa'ya göç dalgasını başlatmışlardır. 10.000 kişilik bir Kuman-Kıpçak grubu bu yılın yazında Bulgar Çarı II. İvan Asen'in karşı çıkmasına rağmen Tuna'yı geçmiş ve bunun üzerine Çar onları Doğu Trakya'ya yerleştirmek zorunda kalmıştır. Bunlar Meriç Nehri'nin güneyine Ionas (Yunus ?) Han'ın idaresinde yerleşmişler ve 1240'da Latin İmparatoru II. Balduin ile bir yıl sonra birleşmişlerdir. Ancak bir yıl sonra başbuğları Köten'in öldürülmesi üzerine Kuman-Kıpçaklar Bizans İmparatorluğunun tarafına geçmişlerdir. İmparator III. Johannes Dukas Vatatzes (1223-1254) yeni gelenleri askeri hizmet karşılığında Trakya, Makedonya ve Batı Anadolu (Menderes Vadisi gibi)'nun sınır bölgelerine yerleştirmiştir[58]. Bilindiği üzere 1240-1241 yılları Moğolların Rus topraklarını ve Kıpçak bozkırlarını istilâ ettiği yıllardır. Bunun üzerine Kuman-Kıpçaklardan bir grup Aşağı İtil ve

---

[55] Rasovskiy, *Rol Polovtsev*..., s. 209.

[56] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 803.

[57] M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 1988, s. 13.

[58] Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 154.

Don boyundan Orta İtil ve Bulgaristan'ın dağlık ve ormanlık alanlarına gitmişlerdir[59].

Bulgar Devleti ise II. İvan Asen'in ölümünden sonra eski gücünü kaybetmiş ve Altın Orda'ya bağlı hale gelmiştir. Kuman-Kıpçaklar özellikle Kuman-Kıpçak asıllı I. Georgi Terter (1280-1292)'in yönetimi sırasında Bulgar Devleti'nin işlerinde büyük rol oynamaya başlamışlardır. Sadece askerî bir kuvvet olarak değil yönetimde de önemli mevkilere getirilmişlerdir[60]. Terter, Bizans'ın etkisine son vererek Moğolların üstünlüğünü kabul etmiş ve kendisini o dönemde Altın Orda'nın batısında bulunan ve o sıralar Bulgaristan'ın gerçek hâkimi olan Nogay Han'a dayamıştır[61].

Terter sülalesi 1323 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Bu tarihten itibaren Bulgar tahtında yine Kuman-Kıpçak aslından gelen "Şişman Sülalesi" vardır. Mikhail Şişman Vidin şehrinin beyi olurken; Terter'in kardeşi Eltimir, Güney Bulgaristan'da Kızanlık bölgesine hâkim olmuştur. Yine XIV. yüzyılda daha öncede belirttiğimiz gibi diğer bir Kuman-Kıpçak Komutanı Balık (Balika) da Dobruca'da hâkimiyet kurmuştur[62]. 1393 yılında bölgede Osmanlı hâkimiyeti kurulmuş ve II. Bulgar Devleti sona ermiş ve böylece Bulgaristan'daki Kuman-Kıpçak hâkimiyeti bitmiştir. Ancak Kuman-Kıpçak torunları zaman içerisinde Bulgarlaşmışlardır. Bu yüzdendir ki Osmanlılar Balkanlar'a geldiklerinde Türkçe konuşan Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçakların torunlarından oluşan kitlelerle karşılaşmışlardır.

Kuman-Kıpçak-Romen Münasebetleri

Kuman-Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan sonra Dobruca'nın güneyine, Karadeniz bölgesine ve Deliorman taraflarına kadar gelmişlerdir[63]. Kuman-Kıpçakların yaşadıkları bu coğrafya o dönemlerde "Kuman-Kıpçakia" olarak adlandırılmıştır. Romen tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edilen yer "Curteo de Arges" (Curtea de Argeş) kelimesi Türkçe olduğu gibi Romen Devleti'ni kuran şahsın da bir Kıpçak Türk'ü olduğu bilinmektedir[64]. Ayrıca Romen Devle-

---

[59] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.181; Tafsilat için bk. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 91-97

[60] Ş. Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, (1261-1461)*, Ankara 1988, s. 8, Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 85.

[61] Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklar...", s. 805; Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 14.

[62] Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 14-15; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 86.

[63] Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s. 15; Aynı Müellif, *Romanya Türkleri*, s. 1086, Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 79.

[64] Rasonyi, *Türk Devletinin...*, s. 42-43.

ti'nin teşekkülünde Türk boylarının büyük bir rolü olduğunu Romenlere ait şahıs isimleri de açıklamaktadırlar[65]. Bu arada şunu da ifade etmemiz gerekir ki Dobruca'da yaşayan Kuman-Kıpçakların dışında burada yaşayan Kuman-Kıpçaklar diğer Türk kavimlerinin aksine hâkimiyetlerinin sonuna doğru kitleler halinde Hıristiyan olmuşlardır[66].

Moğol istilâsından sonra bugünkü Romanya topraklarındaki Romenler sayıca Kuman-Kıpçaklardan daha az bir yekûn teşkil etmişlerdir. 1330'da "Basaraba" adında bir Romen prensi çıkarak siyasî ve askerî başarılar elde etmiş ve Romen hükümdar sülalesinin ilk kurucusu olarak kabul edilmiştir[67]. Basaraba'nın Kıpçak Toktemir Han'ın oğlu olduğu veya Türk ya da Türkleşmiş Moğol olduğunu ileri sürenler de vardır[68]. Zira Basaraba ismi o dönemde Türk bölgelerinde ve bilhassa Altın Ordu'da çocuklara en çok verilen isimlerden biri olmuştur. Nitekim bugün Romanya'nın kuzey bölgesi Besarabya adını taşımaktadır. Yine bugün Romanya'da, açık sarı saçları ve mavi gözleri ile etraftaki topluluklardan ayrılan Çangoların da Kuman-Kıpçaklardan neşet ettikleri ileri sürülmektedir.

XIV. yüzyılda, 1346'da Bizans İmparatoriçesi Anna, Bizans'ın ve Bulgarların zayıf düştüğü bir dönemde Aşağı Tuna bölgesinin yerel komutanlarından Balika (Balık)'ya müracaat etmiştir. Balika'nın oğlu Dobrotiç (Dobruca buradan gelmektedir) 1354'den itibaren daha sonra kendi adıyla anılan bölgenin 1385 yılına kadar hâkimi olarak Balkanlar'da ve Karadeniz'de önemli siyasî roller üstlenmiştir[69]. Dobruca Devleti'nin Dobrotiç'in oğlu İvanko zamanında yani XIV. asrın sonlarına doğru bir ara Romen hâkimiyeti altına girdiği tahmin edilse de 1417 yılında Osmanlı Devletinin hâkimiyetini tanıdığı bilinmektedir[70]. Bu Oğuz devletinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinden sonra, halkın bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da Hıristiyan olarak kalmıştır[71].

---

65 Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 418-419. Bu makale Selenge Yayınevi tarafından çıkarılan ve Rasonyi'nin diğer çalışmalarının derlenip sunulduğu, Doğu Avrupa'da Türklük adlı eserin, s. 113-140 arasında yer almaktadır. Bkz. R. Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Notlarla Yayına Hazırlayan Y. Gedikli, Selenge, 2006.

66 M. Guboğlu, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler II*, Ankara 1976, s. 769-770, Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 79.

67 Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 150.

68 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.183.

69 A. Decel, "Dobruca", *İA*, C. III, s. 633.

70 Decel, *Dobruca*, s. 633.

71 Manof, *Gagauzlar*, s. 33; H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauzlar*, s. 34.

Kuman-Kıpçak-Macar Münasebetleri

Kuman-Kıpçaklar ile Macarlar arasındaki münasebetin 1091'de Lebunium Meydan Muharebesi'nde Bizans'a destek veren Kuman-Kıpçak başbuğlarından Bonyak'ın zaferden sonra Macaristan'a, terk edilmiş Transilvanya ve Tisza bölgesine, dönmesi ile başladığını söyleyebiliriz. Kral (Aziz) Lazslo onları Temeşvar yakınlarına göndermiş (bugün Timişoara, Romanya) ve kendisi Aşağı Tuna'da misilleme yaparak Macaristan'a karşı tehlikeli akınlarda bulunan diğer Kuman-Kıpçaklara karşı zafer kazanmıştır. 1099'da, yine Bonyak zamanında, Rusların davetiyle bir Kuman-Kıpçak ordusu Peremışl'da görülmüş ve savaş taktiklerinin başarılı bir şekilde uygulanması sonucu Kral Coloman Beauclerc (Könyves Kálmán 1095-1116) tarafından kumanda edilen bir Macar kuvveti tuzağa düşürülüp yok edilmiştir. Bu savaş öncesinde Bonyak gece karargâhından çıkarak kurt gibi ulumuş ve etrafta bulunan kurtlarda buna uluyarak cevap verince bunu zaferi kazanacağına yormuş ve nitekim de öyle olmuştur[72]. Bu dönem boyunca Batı Kuman-Kıpçaklarının askeri faaliyetleri büyük önem taşımış, Bizans, Macaristan, Rusya ve Polonya'ya yapılan akınlar büyük ölçüde rahatsızlık yaratmıştır.

Moğollar, Cengiz'in ölümünden sonra terk ettikleri Kafkaslara 1229'da tekrar geri dönmüşler ve Sübedey Batur komutasındaki ordularını Kuman-Kıpçakları ve İtil Bulgarlarını hâkimiyetleri altına almak üzere toplamışlardır. Yayık Nehri'nde gerçekleşen savaşta galip ayrılan taraf Moğollar olmuş ama Kuman-Kıpçak başbuğu Köten onları önce Yayık Nehri'nin diğer yakasına, sonra da Moğol sınırlarına çekilmeye zorlamış ve böylece Karadeniz bölgesinde bir zafer kazanmıştır. Bu sırada Moğol Kağanı Ögedey, yeğeni Batu'yu batı tarafının yöneticisi olarak atayarak, büyük bir ordunun idaresinde Avrupa'ya göndermiştir[73]. Doğu Macar boylarının topraklarında yaşayan İtil Bulgarlarının ve Başkurtların boyun eğmesiyle, 1237'de Batu ve Sübedey, Batı'dan büyük seferlerine başlamışlardır. Güneye ilerlemeden önce, bir zincir halinde işgal edilen ve alınan Rus şehirlerinden sonra (Ryazan, Moskova, Vladimir, Suzdal, Yaroslavl vs.), 1238'de bir kez daha Kuman-Kıpçaklara doğru yönelmişlerdir.

Bu Moğol ilerlemesi karşısında kendisinde ordu oluşturacak gücü bulamayan Başbuğ Köten, Macar Kralı IV. Bela (1235-1270)'dan Macaristan'a yerleşmeleri için kendilerine izin vermesini istemiştir. "Rex Cumanie" unvanını da alan Kral IV. Bela'ya Köten, Macar kralına öncelikle din değiştirip Katolik olmayı önermiş, kral da bu isteği kabul ederek 1239'da doğudaki Radna yolundan Ma-

---

[72] Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 120.

[73] Horváth, *Pechenegs*, s. 46.

caristan'a girmelerine izin vermiştir. Transilvanya'daki Nagyvarad Kilisesi yöneticisi (Canon) olan ve Macaristan'daki Moğol istilâsına şahitlik eden vakanüvis Rogerius'un anlattığına göre karşılama töreni başbuğa yakışır biçimde olmuştur:

"Kral Köten'i karşılamak için sınırlardan başlayarak hakikaten bütün ihtişamını gözler önüne serdi ve Köten ve halkına öyle çok imtiyaz ve şeref tevcih etti ki ülke insanları bu canlı hatırayı iyi hatırlayamadılar. Daha sonra, onlar [Kuman-Kıpçaklar] büyük yığınlar halinde bulundukları yerde rahat yaşayamadıklarından, sert ve kaba insanlar olduklarından ve itaat etmeyi bilmediklerinden, Kral [IV. Bela] karşılıklı saldırı olmaması gerektiğini düşünerek önderlerinden birini Kuman-Kıpçakları merkeze yönlendirmesi için görevlendirdi..."[74]. Buraya gelenlerin hepsi Hıristiyanlığı kabul ederek Katolik mezhebine girmişlerdir. Yine Köten'in kızı Macar veliahtı İstvan (V. Stephen)'la evlenmiştir.

Aslında, Köten bulunduğu toprakları terk etmek zorunda kalmıştır zira Moğollar Kalka zaferinden sonra hem Kuman-Kıpçak topraklarını kendi toprakları hem de Kuman-Kıpçak halkını kendi tebaaları olarak görmeye başlamışlardı. On beş yıl süren çarpışmalarda Kuman-Kıpçaklar mücadeleyi bırakmamışlarsa da Moğollar Kuman-Kıpçaklara kestikleri cezaların faturasını tahsil ederlerken istisnasız biçimde çok acımasız davranmışlardır[75].

1223'teki Moğol saldırısının sonucunda Macar Krallığı ile Kuman-Kıpçaklar arasındaki bağlar daha da sıkılaşmıştır. Bu saldırı aslında Dominik papazlarının Kuman-Kıpçak topraklarında İsa'nın öğretilerini içeren bir göreve başladıkları zamana tesadüf etmektedir. 1227'de Dinyeper'in batısında Moldovya'da yaşayan Kuman-Kıpçak başbuğu Boruç (Burc, Borz) idaresindeki 15.000 kadar Kuman-Kıpçak askerinin kendisi ile birlikte vaftiz edilmesini sağlayarak bu şekilde Macar kralına bağlılığını bildirmeye karar vermiştir. Onları Gran Başpiskoposu Robert vaftiz etmiştir. Bu aslında Moğol tehdidi altında dağılan Kuman-Kıpçak konfederasyonundan bir Kuman-Kıpçak topluluğunun ayrılması anlamına gelmiştir. Böylece Kuman-Kıpçaklar, "Kuman-Kıpçak Devleti" oluşturarak, Macar devletine bağlanmışlardır. Macar Kilisesi de 1229'da Olt, Tuna ve Seret'in arasındaki Karpat bölgesini kapsayan yeni Kuman-Kıpçak Piskoposluğu ile yetki alanını genişletmiştir. Piskoposluğun başında Seret'e akan ırmakla aynı ismi taşıyan Milkov vardı. Yani bu Milkov da ayrı bir Kuman-Kıpçaklar Piskoposluğu'nun kurulması (1229) anlamına gelmiştir. Bu sırada Batu Han, IV. Bél'ya gönderdiği mektupta her şeyden haberi olduğunu söylemiş ve Macar

[74] Horváth, *Pechenegs*, s. 47.

[75] Horváth, *Pechenegs*, s. 47.

kralının Kuman-Kıpçakları koruma altına almasını, Macaristan'a saldırması için yeterli bir bahane olarak gördüğünü ve bunun intikam arzularını kamçıladığını bildirmiştir[76]. Bu sırada hayat tarzlarının farklı oluşundan dolayı Macar feodal yapısına uyum sağlayamayan Kuman-Kıpçaklar ile Macarlar arasında ister istemez gerginlikler yaşanmaya başlanmıştır. Meselâ bu konuda Rogenius, "Carmen Miserable" adlı eserinde şöyle demektedir: "Kuman-Kıpçak kralı, soyluları ve kentlileriyle Macaristan'da gezintiye çıktığında, sayısız sürülerce büyükbaşa sahip olduğundan meralara, ekili alanlara, meyve bahçelerine, bağlara ve Macarların diğer arazilerine ciddi zarar veriyordu"[77].

XII. yüzyılın ilk yarısında Macaristan'da yoğun bir Kuman-Kıpçak yerleşmesi yaşanmış ve sonucunda Szerém Eyaleti'nde, Kımonostor'da toplantıya çağırılan "Büyük Meclis" ya da Macaristan'ın ileri gelenlerinden oluşan genel meclis, şikâyetleri sona erdirmek için Kuman-Kıpçakların ülkenin çeşitli kısımlarına dağıtılması gerektiğine karar vermiştir. Başbuğun kendi boyuyla yerleştiği krallığa yakın Pest Eyaleti dışında bu yerleşimlerin nasıl gerçekleştiğine dair hiçbir şey bilgiye sahip değiliz. IV. Béla Kuman-Kıpçakları otoritesini güçlendirmekte kullanabileceği müttefikleri olarak görmüş ve onlara misafirlere tanınabilecek imtiyazlar tanıyıp itibar ihsan etmiştir. Böylece de Kuman-Kıpçaklar devlete sadık silahlı bir destek kuvvet haline gelebileceklerdi. Bu durum haklarının ellerinden alındığını düşünen Macar aristokrasisinde olumsuz düşüncelerin yeşermesine ve kıskançlık duygularının kabarmalarına sebep olmuş ve Kuman-Kıpçaklar açısından feci sonuçlar doğurabilecek bir durum ortaya çıkarmıştır[78].

1241 Mart'ında, Moğollar Galiç'i alarak Macar sınırlarına kadar gelmiş, Batu ve Sübedey tarafından yönetilen esas ordu Verecke Geçidi'ndeki engelleri yıkmış ve Macaristan topraklarına girmiştir. Kral bütün gününü ve gecesini meclis üyeleriyle birlikte savunma metotları bulmaya çalışarak geçirirken, halk arasında bütün bu sorunların kaynağı olarak görülen Kuman-Kıpçaklara karşı duyulan öfke giderek artmıştır. Kuman-Kıpçaklar ilk önceleri Ruslarla gizli müttefik olup Macaristan'ı yok etmekle suçlanırlarken şimdi de Moğol ordusuna mensup yakalanan birkaç süvarinin Kuman-Kıpçakça konuşmaları ile Pest şehrinden gönderdikleri "Kuman-Kıpçaklarla birlikte Macaristan içlerine girdikleri" haberine istinaden casuslukla suçlanmışlardır[79].

---

[76] Horváth, *Pechenegs*, s. 48.

[77] Horváth, *Pechenegs*, s. 49.

[78] Horváth, *Pechenegs*, s. 49.

[79] Horváth, *Pechenegs*, s. 50.

Bu durum karşısında Kral Béla, Köten ve ailesini sarayında koruma altına almış ve onları kendisinin de ordusuyla birlikte bulunduğu Pest şehrindeki kraliyet saraylarından birine yerleştirmiştir. Ancak bu içten içe kaynamaları sona erdirmemiş ve Avusturya Dükü Frederick Babenberg ve Almanlar tarafından kışkırtılan Macar halkı saraya hücum etmişlerdir. Bu hücum Kral Béla tarafından zamanında desteklenmeyen ve bu yüzden talihsiz şekilde kendilerini oklarla savunmak zorunda kalan Kuman-Kıpçak başbuğ ailesini kılıçtan geçirmeleri ile son bulmuştur[80].

Bunu öğrenen Kuman-Kıpçaklar, Macarların, Moğollara karşı kendilerinden yardım istemeleri üzerine meclisi toplayarak istişare etmişler ve sonunda Macaristan'ı terk etme kararı almışlardır. Tuna-Tisza arasından geçerken yolları üzerindeki topraklardan liderleri ile ailesinin öldürülmesinde suçlu gördükleri Macarlardan intikamlarını alarak güneye doğru gitmişlerdir. Böylece Macar Krallığı, olabilecek en kötü anda süvari gücünün ana bölümünü kaybetmiştir.

12 Nisan 1241'de Sajo Nehri üstündeki Muhi (Mohi) köyü yakınlarında Macar ordusu ile Moğollar arasında yapılan Mohi Savaşı'nda Macar ordusu neredeyse tamamen yok edilmiş, kral güçlükle kaçmayı başarmış ama Doğu Macaristan Moğollar tarafından işgal edilmiştir[81]. Moğollar 1 Şubat 1242'de bir taraftan bir tümeni Kral Béla'yı yakalamak üzere gönderirlerken, diğer taraftan kendileri de ülkenin batı kısmını ele geçirmek için buz tutmuş olan Tuna'yı geçmek üzere harekete geçmişlerdir. Ancak bu sırada Moğol Kağanı Öğedey'in ölüm haberi, Macaristan'ı kurtarmış ve Moğollar çekilip gitmişlerdir.

Moğol istilâsından üzerine düşen dersi çıkaran IV. Béla ülkesinin savunma gücünü desteklemek üzere bir dizi reformlar yapmıştır. Ordusunu büyütmek için 1246'da, Macaristan'dan ayrılarak Bulgaristan'daki Aşağı Tuna düzlükleri civarında yaşayan Kuman-Kıpçaklara müracaat etmiştir. Bu bölgedeki olaylar galiba Kuman-Kıpçakları dönmeye ikna etmiştir. Çünkü bu sırada Bulgar Devleti'nde etkili olan Kuman-Kıpçakların Çar I. Asen (1241–1246)'in ortadan kaldırılmasından sonra oluşan karışıklık içinde Bulgaristan'daki konumları belirsizlik arz etmiştir. Kuman-Kıpçaklardan sadece Köten'in bağlı olduğu Terteroba (Tertoroba) ailesi geri dönmemiştir.

1247'de IV. Béla yine Kuman-Kıpçakları yeniden kendi tarafına ve ülkesine çekme isteği ile büyük oğlu V. Stephen'i Kuman-Kıpçak başbuğunun kızıyla evlendirmiştir ki bu kız vaftizde Elizabeth ismini almıştır. Plano Carpini bu evlilikle ilgili şunları yazmıştır: "Bu evlilik ziyafeti sırasında, on Kuman-Kıpçak bir

---

[80] Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 126.

[81] Horváth, *Pechenegs*, s. 51.

araya gelerek, kendi geleneklerine göre kılıçları altında tuttukları köpeği daha sonra ikiye ayırarak kralın kendi destekçileri olarak Macar topraklarını Tatarlara ve barbarlara karşı savunacaklarına yemin ettiler"[82].

Macaristan'daki yerleşim yerleri IV. Béla zamanında Tuna, Tisza, Körös, Maros ve Temes nehirleri civarındaki en tenha bölgeler olmuştur. Kuman-Kıpçak boyları her biri kendi başbuğ ya da beylerinin idaresinde Macaristan'a yerleşmişlerdir[83]. Bunlara birkaç örnek verecek olursak: Toprakları Tisza kıyısına uzanmış, adı 1255'te geçen Kuman-Kıpçaklar Beyi Zeyhan (Zeyhanus) ve kayıtlara göre 1290'da Turtel (Tört-Oyul=Dört Oğul) ve Kemenche (KämänËe=Küçük Yay) boylarının şefleriyle birlikte Kral IV. Ladislas'ın katili olan Arbuz (Arbus=Karpuz).

Bu arada Kuman-Kıpçak yerleşimlerinin Macaristan'da özellikle Maros, Temes, Pest, Fejér, Szolnok, Csongrád ve Bodrog, Heves-Újvár, Szolnok, Tisza ve Körös nehirleri, Csanád, Maros nehirlerinin güneyi, Fejér Eyaleti, Tuna ve Sárvíz nehirleri arası ile Körös'ün güneyinde olduğunu söyleyebiliriz[84].

Bundan sonra Kuman-Kıpçaklar ücretli asker olarak Macar ordusunda özellikle süvari birliklerde görev almışlardır. 1246'da Avusturya ve Styria (günümüzdeki Steiermak) Dükü II. Frederick (1230-1246)'e karşı yapılan savaşta Kuman-Kıpçak okçuları Frederick'in ölümüne sebep olmuşlardır. Neredeyse her yıl yapılan seferler esnasında Kuman-Kıpçak ücretli askerleri düşmanı yıldırmak için kullanılmış, kilise ve manastırlar yağmalatılmış, insanların bir kısmı esir olarak kaçırtılmış, Avusturya, Styria ya da Moldovya'da büyük bir yıkım yaşanmıştır. Bu durum karşısında harekete geçen II. Ottokar (1253-1278) Macarları tedricen dukalığın dışına itip, 1260'ta Morava (March) Nehri'nin kıyısındaki Kroissenbrunn Savaşı'nda kesin bir galibiyet kazanmıştır ki bu IV. Béla'nın Styria üzerindeki emellerinden vazgeçmesi anlamına gelmiştir. Macarların bu bölgedeki kısa hâkimiyetleri boyunca Kuman-Kıpçaklara askeri hizmetlerinden dolayı bazı topraklar verilmiştir. Bunun en güzel örneğini 1300 yılında bağlarını Admont'taki Benedictine topluluğuna satan, muhtemelen bir Styrian olan karısıyla birlikte Graz çevresinde yaşayanın Kuman olmasında görüyoruz.

1262'de IV. Béla, oğlu Prens Stephen'ın talepleri doğrultusunda Macar Krallığı'nı bölmek zorunda kalmış, Kuman-Kıpçak yerleşim bölgelerini de içine alan Tuna'nın doğusundaki topraklar, "Genç Kral" (rex junior) ve "Kuman-Kıpçakların Lordu" (dominus Cumanorum) unvanlarına sahip Stephen'ın özerk duka-

[82] Horváth, *Pechenegs*, s. 52.

[83] Horváth, *Pechenegs*, s. 54.

[84] Horváth, *Pechenegs*, s. 61.

lığına vermiştir[85]. Baba-oğul arasındaki mücadele bu şekilde sona ermiş görünse de aradaki gerginlik giderek artmış ve sonunda, 1264'te Stephen'ın zaferi ve statükosunun yenilenmesiyle sonuçlanan bir iç savaş çıkmıştır. Bu savaşa kadar Kuman-Kıpçak başbuğunun Stephen'a babasıyla uzlaşma yoluna gitmesini tavsiye ettiğini görüyoruz. İç mücadele sonucunda çıkan savaş sırasında Kuman-Kıpçaklar Stephen'ın değil, babası IV. Béla'nın yanında yer almışlardır. Kuman-Kıpçakların böyle bir tavır sergilemelerinin ardında yatan sebeplerin ise:

1- Béla'ya ettikleri bağlılık yemini

2- Bu söze bağlılıklarının sonucu kendilerine verilen yerleşim sahalarını kaybetme korkusu

3- Macaristan'dan kovulma tehlikesiyle karşılaşmış olabileceklerinde aramalıyız.

Ayrıca Kuman-Kıpçakları çok iyi tanıyan Stephen, onların savaştan önceki niyetlerini anlayarak bunu önlemek için kıymetli hediyelerle Kuman-Kıpçakları kazanmaya çalışmıştır. Macar Krallık faizcisi tarafından sağlanan mal ve kredilerle ilgili 1264 kayıtlarına göre, kendi tarafındakilerin bağlılığını sürdürmek için ya da IV. Béla'nın tarafındakileri kendi yanına çekmek için ayrılan toplam paranın % 11'ini Kuman-Kıpçaklara alınan hediyelere harcandığı kaydedilmiştir. Kuman-Kıpçaklar, 134 gümüş para değerindeki mensucata sahip olarak lehtarlar listesindeki papazların ya da baron ailelerinin önünde yer almışlardır ki yalnızca Stephen'ın karısı Elizabeth kendi başına büyük bir pay bahşetmiştir. Bu da bize Kuman-Kıpçakların askeri kuvvetlerinin Macar Krallığı için ne kadar önemsendiğini göstermektedir.

IV. Béla'nın ölümünden sonra (1270) Macar ve Çek krallıkları arasındaki husumet yeniden alevlenmiş, 1273'te Kutsal Roma İmparatorluğu prensleri; Avusturya topraklarını elinden aldıkları mağrur ve güçlü II. Ottokar'ı değil, ona göre daha mütevazı olan İsviçre (Alman) Habsburg Dükü Rudolf (1273-1291)'u seçmişlerdir[86]. Macar Krallığı ki bu sırada işbaşında olan IV. László (Ladislas 1272–1290) I. Rudolf'un yanında yer almış ve aralarındaki ittifakı güçlendirmek için de Ladislas kardeşini Rudolf'un kızı ile evlendirmiştir. 1276'da Rudolf, Macar ve Kuman-Kıpçak askerlerinden oluşan ordunun desteğiyle, Ottokar üzerine başarılı bir sefer yapmış ve Ottokar, Rudolf'a bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştır. Ancak aralarındaki mücadele yön değiştirerek Kutsal Roma İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinin hâkimiyeti için, Marchfeld Savaşı (Morva Ova-

[85] Horváth, *Pechenegs*, s. 68.

[86] Horváth, *Pechenegs*, s. 69.

sı Savaşı) olarak da bilinen, Morava Nehri kıyısındaki Dürnkrut Köyü yakınlarında, 28 Ağustos 1278'de meydana gelen büyük bir çarpışma ile sonuçlanmıştır. Mücadele Ottokar'ın ölümüyle ve altı buçuk yüzyıl sürecek Habsburg Hanedanı hâkimiyetinin yolunu açan Rudolf'un zaferiyle neticelenmiştir. Bu zaferin arkasında Kuman-Kıpçakların uyguladıkları taktik, Rudolf'u zafere götürmüştür. Bu savaşta küçük müfrezeler halinde yanlardan yaklaşıp düşman menzillerinin dışında duran Kuman-Kıpçaklar, durmaksızın devam eden bir ok yağmuru ile düşman hatlarını bozana kadar ortalığı yakıp yıkmışlardır. Macaristan tarihinde önemli rol oynayan Kuman-Kıpçakların XIII. yüzyıldaki sayılarının aşağı yukarı 80.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir[87]. Bu sırada Macaristan ülkesinin topraklarının üçte birinin Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilmektedir[88].

XIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Orta Avrupa savaşlarında büyük rol oynayan Kuman-Kıpçakların beraberlerinde getirdikleri savaş aletlerinin başında yeni model dönüşlü birleşik bir ok ve yay gelmektedir. Bunlar 1918'e kadar Macaristan'a ait olan Yukarı Macaristan (şimdi Slovakya) ve Transilvanya'daki duvar resimlerinde karşımıza çıkan "Kuman-Kıpçak Okluğu" bunun en güzel örneğidir[89]. Yine miğfer, mızrak, zırh ile hafif süvarilerin geleneksel yakın dövüş silahları, iki tarafı keskin kılıç ile gürzü kullanmaya devam etmişlerdir.

Kuman-Kıpçaklar, Kral IV. László'un dönemi boyunca Macaristan'da siyasî nüfuzlarının doruk noktasını yaşamışlardır. IV. László annesi Elizabeth'ten dolayı yarı-Kuman-Kıpçak idi ayrıca Elizabeth'in mührü, tıpkı kağanın Latince ismi "Codex Cumanicus" gibi, Kuman-Kıpçak prensinin kızı olduğunu ilan ediyordu (filia imperatoris Cumanorum)[90]. Elizabeth'in babasının ismi bilinmemekte, sadece Köten ve ailesinin öldürülmesinden sonra Bulgaristan'a göç eden Kuman-Kıpçaklar tarafından kağan olarak seçildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca 1254'te, Macaristan'da olduğu sırada, Buda'daki Dominik Manastırı'nda vaftiz edildiği bilinmektedir. IV. László tahta çıktığında on yaşında olduğu için yaklaşık on yıl annesi ona vekâlet etmişse de iktidar gerçekte her yıl en az bir kere değişen baron gruplarının elinde olmuştur. 1277'de tahta çıktığında, IV. László, baronların üstünlüğüne son vermek, otorite boşluğunu doldurmak için büyük bir çaba sarf etmiş, kendisine sadık küçük bir grubun dışında, baronlara karşı, Kuman-Kıpçakların askeri güçlerine bel bağlamak zorunda olduğunu

---

[87] Horváth, *Pechenegs*, s. 71-72.

[88] Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 126.

[89] Horváth, *Pechenegs*, s. 74.

[90] Horváth, *Pechenegs*, s. 77.

fark etmiştir. Kuman-Kıpçak boylarını sık sık ziyaret ederek, Kuman-Kıpçakların kıyafetlerine ilgi duymuş ve kendisine onların kostüm ve elbise stillerine göre kıyafetler diktirmiştir.

Sicilya kralının kızı olan karısı Anjou'lu Isabella'yı boşayarak bir Kuman-Kıpçak olan Edua (Aydua=Büyüyen Ay) ile evlenmiştir. Bütün bu davranışlar aslında IV. László'nun kendisini bir "Kuman-Kıpçak" gibi görmesinden kaynaklanmıştır[91].

Feodal yapı ve kilise, Kuman-Kıpçaklar ile kral arasındaki bu ittifakı bozmak için gizlice anlaşmış ve 1279'da papalık elçisi, Fermo Piskoposu Philip'in Macaristan'a gelişiyle harika bir fırsat yakalamıştır. Kilise ve ekonomi ile ilgili bütün problemlerinin çözümünün IV. László'yu Kuman-Kıpçaklardan ayırmada ve Kuman-Kıpçakları Hıristiyanlığa teşvik etmede olacağı noktasından hareket edilmiştir. 23 Temmuz 1278'de Başbuğ Köten'in torunu IV. László ile yedi Kuman-Kıpçak kabilesi Başbuğu Uzur, Alpar ve Tulun toplanarak, Kuman-Kıpçakların yaşayış tarzlarını düzenlemek üzere ittifak sağladılar. Teteny'de toplanan büyük mecliste, kilise ve hükümet ileri gelenlerinin huzurunda, Katolik Kilisesi'nin özgürlüğünü koruyarak selefleri tarafından koyulan yasalara riayet edecekleri hususunda anlaştılar. İmzalanan sözleşmeye göre; Hıristiyan olmayanlara baskı yapılacak, bunların öncüleri Kuman-Kıpçaklar idi, onların dinsizlere münhasır kıyafetler giyinmeleri engellenecek (gerekirse zorla), yerleşik hayat kabul edilecek, yasadışı yollardan edindikleri kilise ve baronluğa ait mülkiyetleri terk etmeleri sağlanacak, Kuman-Kıpçakların ellerindeki Hıristiyan esirler serbest bırakılacaktı. Kuman-Kıpçaklarla ilgili maddeler, "Birinci Kuman-Kıpçak Yasası" olarak tanınmıştır. Bu arada Hıristiyanlarca putperestliğin bir alâmeti gibi görülen başı tıraş etme âdetine daha sonra müsaade edilmesini şart koştular. Temmuz'da, Teteny'de toplanan büyük mecliste kararlaştırılan son maddeler, 10 Ağustos'ta taahhütnameye eklenmiş ve bu maddeler "İkinci Kuman-Kıpçak Yasası" olarak adlandırılmıştır. Alpar (Alper), Uzur, Tulun ve diğer Kuman-Kıpçak boylarının liderleri ikinci belge hazırlandığında sadece yükümlülükleri için değil ayrıcalıkları için de bir uzlaşma zemini sağlamışlardır. Kuman-Kıpçaklarla ilgili alınan kararlar uygulamaya konduğunda, papalık elçisi Philip, ilk olarak Kuman-Kıpçakların sakallarını kesmelerini, saçlarını karakteristik şekilde örmelerini ve Hıristiyan geleneklerine karşı gelecek şekilde giyinmelerini yasaklamak istemiştir. Bu kanunlar Kuman-Kıpçakların yerleşmeleri için Tuna ve Tisa arasındaki arazinin bir kısmını (Kis-Kunság: Küçük Kuman-Kıpçaklarya), Tisa ötesinin bir kısmını (Nangy Kun-

[91] Horváth, *Pechenegs*, s. 78.

ság: Büyk Kuman-Kıpçaklarya), Maroş ve Temeş arasını kesin olarak tespit etmiştir.

Kral IV. László, Haziran'da verdiği sözler doğrultusunda, Kuman-Kıpçakların kalıcı olarak yerleştirileceği bölgelerin belirlenmesini ve ayarlanmasını bizzat kendisi üstlenmiş ayrıca ihtilaflı mülkiyetlerin hakkı üzerinde karar vererek adalet idaresini kendi yönetimi altına almıştır. Taahhütname ile Kuman-Kıpçak beylerinin ve soylularının kralın hizmetinde bulunmaktan memnun oldukları, bu sebeple askerî hizmete mecbur kaldıkları ancak buna rağmen herhangi bir konaklama talebinden mahrum olmayacakları anlamı çıkmıştır. Papalık elçisinin ve kilisenin talepleri doğrultusunda, bütün Kuman-Kıpçaklar eski gelenekleriyle yollarını ayırarak Hıristiyanlığa sığınmalı, Hıristiyan ahlâkına göre yaşayıp, şiddetten ve Hıristiyan kanı dökmekten sakınmalıdırlar. Ayrıca Macaristan'daki, hatta ülke dışındaki, esir alınmış bütün Hıristiyanları kurtarmak zorundadırlar. Kral teminat olarak boylardan yedi rehin almış ve Papalık elçisi de bu kurallara riayet edilip edilmediğini teftiş edecek olan güvenilir casuslar görevlendirme yetkisine sahip olmuştur[92]. Kral László'un bu konuda gevşek davranması, yasanın yürürlüğe konmasını ertelemiştir. Piskopos Philip, IV. László'nun bu şartları gerçekleştirmek için hiçbir çaba sarf etmediğini öğrendiğinde onu aforoz ederek ülkeyi kilise ayinlerinden men etmiştir. Taahhütlerine rağmen 1279 Ekim'inin ortalarında IV. László yine Kuman-Kıpçakların arasında yerini almış, 1280 Ocak ayının başlarında papalık elçisini yakalayarak Kuman-Kıpçaklara teslim etmiştir. Bunun üzerine baronlar kralı ele geçirmişler ve ancak Kuman-Kıpçakların Piskopos Philip'i salıvermelerinden sonra serbest bırakmışlardır. IV. László tekrar taahhütlerini yerine getireceğine dair söz vermiş, hatta boşadığı karısıyla barıştırılmıştır. Bu sırada otoriteyi ele geçiren, Aba ailesi tarafından yönetilen baronluk, durumun kontrolünü bir süre için ele almış ve IV. László'nun Kuman-Kıpçaklara geri dönmesini engellemiştir. Hem laik liderler hem de kilise liderleri Kuman-Kıpçak Yasası'nın yürürlüğe konmasını istemişlerdir. 1241'den beri Macarların iç ve dış meselelerin faturasını kendilerine çıkarmalarına ve artan baskılarına boyun eğmeyen Kuman-Kıpçaklar ayaklanmışlardır. İstekleri üzerine Moldovya'daki akrabaları, Oldamur komutasında Macaristan'ı istilâ etmiştir. IV. László, bunun durdurulması için zorlanmış ve isteksizce bir sefer başlatmıştır. 1280 sonbaharında (bazı tarihçiler bu savaşın tarihini 1282 olarak belirtirler), Tisa Nehri'nin doğusundaki Hód Gölü yakınlarında Kuman-Kıpçak kuvvetleri darmadağın edilmiştir. Savaşı yazan yıllıkçıya göre, savaşın dönüm noktası, Kuman-Kıpçakları sırılsıklam eden,

[92] Horváth, *Pechenegs*, s. 79.

yaylarını gevşeten ve onları kullanışsız hale getiren ani bir yağmurun başlamasıdır. Bu bozgundan sonra Kuman-Kıpçaklar ülkeyi hep birlikte terk etmeye karar vermişlerdir. IV. László bazılarını geri döndürmenin bir yolunu bulduysa da savaş alanının kuzeyinde ve güneyinde yer alan (ki ayaklanmanın kışkırtıcıları olan) iki Kuman-Kıpçak boyunun halkı ülkeyi bir daha geri dönmemek üzere terk etmiştir.

Hód Gölü Savaşı'nın en olumsuz sonucu ise Macaristan'daki Kuman-Kıpçak nüfusunun oldukça fazla azalmasına sebep olmasıdır. Bununla beraber ekonomik ve askerî gücün de ziyadesiyle azaldığını görüyoruz. Macarlar savaşta yenilen ve esir alınan Kuman-Kıpçakların topraklarını kendi aralarında bölüşmüşlerdir[93]. Kuman-Kıpçakları hizaya getirmek üzere tertip edilen ve başarı ile gerçekleşen bu sefer yine da Macarların sorunlarını çözememiş, güç mücadelesi 1280'ler boyunca devam etmiştir. Kral bunun üzerine eskiden olduğu gibi Kuman-Kıpçaklara destek vermeyi denemiştir zira kendisini çevreleyen muhafızlar (nögerler) Kuman-Kıpçaklardan oluşmaktaydı. Ama yine de baronları durdurup krallığın eski otoritesini yeniden sağlayacak kadar güçlü de değildi. Bu sırada çetin bir rakip olduğunu ispatlayan Estergon Başpiskoposu Lodomer, kralı kilisenin yasaları üzerinde dikkatsizce ilerlemek, Moğollarla ittifak kurmak ve hatta 1285'te Macaristan'a saldırmaları için onları cesaretlendirmekle suçlamış ve misilleme olarak da IV. László'yu aforoz etmekten çekinmiştir. 1288'de kral baronlar tarafından esir alınmış ve halkın önünde, başpiskoposun huzurunda pişmanlık göstermeye zorlanmıştır. Lodomer'in şartlarından birine göre, IV. László artık, hiçbir dinsize, (ister Tatar, Kuman-Kıpçak, Nöger Saracen (Müslüman), ister Yahudi olsun) bölge idaresinde veya saray hizmetinde yer vermeyecek, müsamaha göstermeyecek ayrıca kendi dinsiz yollarını ıslah ederek "özellikle yemek, giysi, sakal ve bıyık stili meselelerinde iyi ahlâklı Katolik modeline göre davranacaktı".

IV. László'nun kendi düşüncelerinden vazgeçip baronların ve başpiskoposun oyuncağı olmayacağı anlaşıldığında, Lodomer Macaristan kralına ve Moğollara karşı bir haçlı seferi düzenlemek için Papa'ya müracaat etmiştir. Bunun üzerine IV. László bir kez daha başpiskoposla barıştırılmış ve karısına geri döndürülmüştür. 1290'ların Mart'ında onu tekrar Büyük Ova'da, şüphesiz sadık Kuman-Kıpçakların arasında misafir olarak görüyoruz[94]. Ancak 10 Temmuz gecesi Bihar vilayetindeki Körösszeg Kalesi'nin çevresinde konaklarken, çadırında öldürülmüştür. IV. László'ya karşı antipati besleyen vakanüvise göre,

[93] Horváth, *Pechenegs*, s. 80.

[94] Horváth, *Pechenegs*, s. 81.

uzun müzakerelerden sonra Kuman-Kıpçaklar kralın ölmesi gerektiğine karar vermişler ve "Arbuz, Turtel ve Kemençe" adlı üç Kuman-Kıpçak beyi bu işi üstlenmiştir.

1279–1290 yılları Kuman-Kıpçaklar için sıkıntılar içerisinde geçmiştir. Artık şartlar değişmiştir 1270'lerin sonuna kadar görünüşte rahatsız edilmeden, alışılmış hayatlarını sürdüren Kuman-Kıpçaklar, 1279'dan sonra hem Hıristiyanlığa hem de yerleşik hayata geçiş noktasında karşılaştıkları meseleler yüzünden rahatsız olmuşlardır. Yeni Kuman-Kıpçak yasaları ve başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmaları bu durumu gözler önüne sermiştir. Kuman-Kıpçak liderleri muhtemelen Macar Krallığı'nın güç mücadelesinde oynadıkları rolün artık onlar için iyi neticeler doğurmayacağını fark etmişlerdir. IV. László ve düşmanları arasındaki sürtüşmelerde kolayca yenilgiye uğrayabilirlerdi çünkü Macar Hıristiyanlık âleminin (Christendom) kendilerine karşı güç birliği oluşturmaları bir hayli mümkündü. IV. László'nun haleflerinin idaresi altında Kuman-Kıpçaklar önceden olduğu gibi Macar hafif süvari birliği için asker göndermeye devam etmişlerse de artık krallığın ana destek kuvvetlerinin sevk ve idaresinde görev almamışlardır. Ücretli asker olarak III. Andrew (1290–1301)'in askerî maceralarına eşlik etmişlerdir. Meselâ 1298'de Göllheim Savaşı'nda Macar kuvvetlerinin içerisinde, Habsburg Dükü I. Albrecht (1298-1303)'e karşı gönderilen yardımcı kuvvetler olarak savaşmışlardır. Arpad soyundan son hükümdar olan III. Andrew (1290-1301)'in ölümünden sonra, Papa'nın ve Macar ruhban sınıfının desteğiyle tahta geçen Kral Angevin Charles Robert (1308–1342), bütün ülkede, kendi topraklarında özerk liderler olarak hareket eden muhalifleri temizlemek üzere uzun bir seferberliğe girişmiştir[95]. Bu seferberlikte yanında en güvenilir güç olarak Kuman-Kıpçakları görmüş ve onlarda hatırı sayılır büyüklükte bir silahlı kuvvet olarak merkezi otoritenin yanında yer almışlardır ki bu da Charles Robert'i başarıya götürmüştür.

XIV. yüzyıl kaynaklarında, kralın ordusunda düzenli olarak para alan Kuman-Kıpçak birimlerinden de sıkça bahsedilmektedir. Kuman-Kıpçaklar 1330'da, Wallachia (Bosna, Kuzey Bulgaristan) Voyvodası Basaraba'ya karşı yapılan bir sefere katılmışlar ancak bu sırada Macar Krallığı'nda gittikçe parlayan şövalyeler ile birlikte, Basaraba'nın Kuman-Kıpçak ve Vlach savaşçılarının sahte ricatları karşısında büyük bir mağlubiyet almaktan kurtulamamışlardır. Bu savaşta Macar ordusu kayalıklarla dolu bir geçitte tuzağa düşürülüp mahvedilirken, kral kendisi için kurban olmayı seçen en iyi askerleri sayesinde kurtarmayı başarmıştır.

---

[95] Horváth, *Pechenegs*, s. 82.

Macar ordusunda ücretli asker olarak görev yapan Kuman-Kıpçak ve Alan atlı okçuları sayesinde Charles Robert'ın oğlu Büyük Kral I. Louis (1342–1382) genişleme politikası izleyerek İtalya, Dalmaçya, Polonya, Galiçya, Bosna, Bulgaristan ve daha birçok yere gitmiştir. Bu arada hafif süvari birliğinde, Kuman-Kıpçakların savaş taktiklerini ve tekniklerini benimseyip uygulayan Macarlara da rastlamaya başlanmıştır[96].

Büyük Louis döneminin sonuna doğru, bağımsız taktik birimleri olarak görev yapan Kuman-Kıpçak ve Alan okçu birliklerine dair kaynaklardaki bilgiler gittikçe azalmaya başlamıştır. Bunun nedeni, Kuman-Kıpçak ve Alanlardaki derebeylik düzeninin aşama kaydetmesi, orta sınıfın köleliğe düşmesi ve ordudaki asker sayısının azalmasıyla birlikte yeni alımlarda onlara yer verilmemesi gösterilebilir. Ayrıca yerleşmeye bağlı olarak zaman içerisinde yarı göçebe taktiklerin unutulması, devamlı talim yapılmaması, çabuk ve usta manevra yapabilme özelliğinin kaybedilmesi ile yüksek kalitede askeri teçhizata sahip olmamaları da etkili olmuştur.

Macar kaynakları, Kuman-Kıpçaklara efsanelerine de yer vermişlerdir. Mesela çizimlerde betimlenen uzun ve sivri uçlu keçe başlıklı, yandan bağlanan uzun kaftan giymiş Kuman-Kıpçak tasvirleri, ortaçağ Macar sanatının aşina olduğu figürlerdir. XII. yüzyılın sonundan başlayarak iki yüzyıl boyunca, Aziz László (1077–1095) ile kız kaçıran Kuman-Kıpçak arasındaki savaşın hikâyesi kilise fresklerinde en çok sevilen konu olmuş, resmi dini "Hayat (Vita)"a dair bir unsur bulundurmadığından sözlü gelenekte de canlı kalmıştır. XIV. yüzyıl vakayinamelerinde kaydedilmiş bir hikâyeye göre, 1068'de Kuman-Kıpçaklar (aslında bunların Oğuz ya da karma Peçenek-Oğuz kuvvetleri olduğunu biliyoruz) küme küme Macaristan'a girmişler ancak kuzey Transilvanya'da, Kerles'teki Macarlar tarafından dağıtılmışlardır. Dük László, bir Macar bakiresi taşıyan Kumanın peşine düşmüş, onlara yetişmiş ama mızrağıyla Kumanı vuramamıştır. Bunun üzerine, kıza, Kumanı kuşağından yakalayıp onunla beraber yere düşmesi için seslenmiş, kız da onun dediğini yerine getirmiştir. Yere düşen Kumanla László uzun bir süre güreştikten sonra kız Achilles'in tendonunu koparınca László'nun öldürmesine izin vermiştir. Bu efsane aslında Macaristan'ın ele geçirilmesinden önceki bir dönemde içerisine doğu epik hikâye unsurlarının katıldığı bir hikâyedir. Daha sonra XII ve XIV. yüzyıllar boyunca batı öğeleri katılarak Kral László (1077–1095) figürünün eklenmesiyle son halini almıştır[97].

---

[96] Horváth, *Pechenegs*, s. 83.

[97] Horváth, *Pechenegs*, s. 86.

XIV. yüzyılın ortalarına kadar olan belgelerde şahıs isimlerinin kökleriyle ilgili araştırmalarda Kuman-Kıpçakların çoğunun, eski isimlerini korudukları görülmektedir. İsimlerin anlamları, diğer Türk topluluklarının isim verme gelenekleriyle tamamen uygunluk göstermektedir. Ayrıca eski Kuman-Kıpçak inanç dünyasının ilginç bir yönüne ışık da tutmaktadırlar[98]. Belli hayvan isimlerinin kullanımı: "Illan (1266) yılan", sıfatlarla birlikte kullanılmış hayvan isimleri: "althabarz (1347) altı leopar". "Mordar (1280) kir", "kalas (1436) yetim", "aboska (1459) eski, yaşlı, "alpar (1279) alp er, yiğit adam, kahraman", "kolbaz (1459) ise ordunun kanadını yenme, kol bozma ya da tombulluk gibi fiziksel özelliklerini ifade eden isimleri tanımlar. "Arbuz (1290,1298) karpuz", "kabak (1334) kabak", "balta (1423) balta", "buzkan (1333) gürz", "kunchegh (1333) pantolon", "cherchy (1436,1475) seyyar satıcı", "tepremez (1280) sabit", "kystre (1347-qistura'dan) kış evi", "tastra (1347-tastura'dan) taş ev" gibi[99].

İrtiş boyundan başlayarak Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş sahada yaşayan Kıpçakların kullandıkları, Kuman-Kıpçak Türkçesi, Türk dillerinin ayrı lehçelere bölünmeye başlaması üzerine, kendi başına bir budak teşkil etmiş ve buna "Orta Türkçe" veya "Batı Türkçesi" denilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divan-ü Lügat-it Türk'ten ve diğer eserlerden Kıpçak dili hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bilhassa Kırım'da İtalyan misyonerleri (veya tüccarları) tarafından 1303 yıllarında tanzim edilen "Codex Cumanicus" adlı Latince-Farsça-Kuman-Kıpçakça sözlük, Kırım, Kerç, Taman çevresindeki Kıpçak dili hakkında bir fikir vermektedir. Bu eser Kuman-Kıpçakların Hıristiyanlık devri ile ilgili olmakla beraber, yine de Türk dilinin Divan-ü Lügat-it Türk'ten sonra ikinci büyük seçkin yadigârlarından biri olarak kabul edilmektedir. 2500 Kuman-Kıpçakça kelime ihtiva eden bu sözlük, içerisinde Kuman-Kıpçak diline ait bazı gramer kaidelerine, Katolik ilahilerin Kuman-Kıpçakça tercümelerine ve bazı atasözlerine yer vermektedir. Ayrıca sözlükte Kuman-Kıpçak dilindeki şehir hayatına, inşaata, mimariye, ev eşyasına, çeşitli yemeklere, demircilik ve madenciliğe, okul ve yazı işlerine, müzik, sanat ve eğlencelere, devlet idaresine, elbiselere, mücevherata, tababete, ilaçlara, tatlılara, kokulu şeylere, ticaret eşyasına, hesap işlerine, hatta ambalaj, hamallık ve taşıt işlerine ait ıstılahlara rastlanmaktadır. Bu ıstılahların Kıpçak Türkçesi'nde kullanılmış olması, Kırım ve Kafkas sahillerinde yaşayan Kuman-Kıpçakların medenî seviyelerinin ne kadar yüksek olduğunu da göstermektedir[100].

---

[98] Horváth, *Pechenegs*, s. 107.

[99] Horváth, *Pechenegs*, s. 108

[100] K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev: Kemal Aytaç, Ankara 1992, s. VII-VIII.

Kuman-Kıpçaklar hakkında bilgi veren diğer bir eser de 1185 tarihinde Kuman-Kıpçaklara karşı sefere çıkan Novgorod-Seversk Knezi İgor'un Kuman-Kıpçaklar tarafından büyük bir bozguna uğratılması ile neticelenen seferini anlatan "Slovo o Polku İgoreve (İgor Bölüğü Destanı)'dir. Bu destan eski Rus edebiyatının en büyük şaheseri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca dil, savaş tekniği, donanım, madencilik vb. bakımlarından Ruslar üzerindeki Türk tesirlerini göstermesi itibarıyla da belge değeri büyüktür.

Görüldüğü üzere bu Türk kavimleri gerek Balkan gerekse Doğu Avrupa coğrafyasına uzun bir süre ev sahipliği yapmışlardır. Türkistan coğrafyasında yaşanılan sıkıntılar zorunlu göçü beraberinde getirmiş ve Türk kavimlerinin her biri kendi başbuğlarının idaresinde bu topraklara gelip yerleşmişlerdir. Doğu Avrupa ve Balkanların Türk kavimlerine ev sahipliği yapmalarının en önemli nedeni bilindiği üzere bütün dünyayı kucaklayan bir anlayışta olan Türk töresinin adaletten ve kanundan yana olması, milletin refahını gözetmesi, hükümdara adil olmasını, doğruluktan ve hizmet etmekten geri kalmamasını tavsiye etmesi olmuştur. Bu tavsiye doğrultusunda hareket eden, her Türk devleti, Türk töresinin doğru, düzgün ve adil uygulanması için büyük gayret sarf etmiş ve bu gayret diğer milletler tarafından da takdirle karşılanarak hüsnü kabul görmüştür.

Peçenek, Uz ve Kumanlar, X. yüzyıldan itibaren Balkanlara ve Doğu Avrupa'ya yerleşerek, bu coğrafyada yaşayan çeşitli milletler üzerine kurdukları hâkimiyetlerinde hem adaletten ayrılmamışlar hem de bu milletler ile gayet dostça ilişkiler kurmuşlardır. Bu şekilde de bölgenin etnik, sosyal ve kültürel yapılanmasında önemli roller oynamışlardır. Bu kavimlerin Türk töresi mucibince yerli halklara gösterdikleri anlayış ve tesir bölgenin siyasi, sosyal alanları ile kültürünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Özellikle Uzların devamı olan Gagavuz Türkleri ve Kuman-Kıpçaklar Türk kültürünü bölgede yaşatmış ve yaygınlaştırmışlardır. Balkanlara Peçenek, Uz, Kuman ve diğer Türk kavimleriyle gelen en önemli yenilik ise hiç şüphesiz yarımadanın topoğrafik adlarının Türkçeleşmiş olması ile kurmuş oldukları yeni şehirlere kendi isimlerini vermiş olmalarıdır[101].

Bölgede güçlü bir varlık ve hâkimiyet sergileyen bu Türk kavimleri bıraktıkları kendilerine ait yer isimleri ile bu topraklara hem damgalarını vurmuşlar hem gelecek nesillere kendilerinden bir hatıra bırakmışlar hem de diğer milletlerle dostluk çerçevesinde geliştirdikleri münasebetlerinin hatırasını gözler önüne sermişlerdir.

---

[101] Acaroğlu, "XV. YY. Sonlarıyla XVI. YY. Başlarında Balkanlar'da Türkçe Yer Adları (1490-1530)", *XI. TTKB*, 5-9 Eylül 1990, C. III, Ankara 1994, s. 1267-1300.

Bu yer isimleri verilirken çok titiz davranılmış ve bir kural uygulanmıştır. Hunlardan itibaren bütün Türk kavimleri için geçerli olan bu kural gittikleri yerlerdeki dağlara, nehirlere, ırmaklara, göllere ve şehirlere ana vatanları Türkistan'da kullandıkları isimleri vermek olmuştur[102]. Doğu Avrupa ve Balkanlara gelen Türkler de bu kurala uymuşlar ve eski vatanlarının hatırasını yeni vatanlarında çeşitli yerlere verdikleri isimlerde yaşatmışlardır.

Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasında yaşayan Türk varlığının izlerini başta Bulgaristan olmak üzere Romanya, Moldovya, Yunanistan, Makedonya, Slovakya, Macaristan, Ukrayna, Rusya'daki yer adlarında görüyoruz. Bu yer adlarından bazıları şöyledir: Baragan[103], Basarab, Basarabya, Besarabya, Cumana, Ciutureşti, Belçireşti, Tonguzeni, Comandareşti, Ciaparia, Darmaneşti, Peçineaga, Oituz[104], Amaç-Ağmaç-Mortagonovo[105], Balkan Yarımadası[106], Bejan,-Bejan Ova, Bulgar. Kuman; Komensko, Kumanets, Kumaniçevo, Kuman-çayırı (Kumanişka-lıka), Kumanlar (Kumanite), Kuman Mezarı (Komensko-grobe), Kumantepe (Kumanova-çuka), Peçenek; Peçenak, Peçinska, Peçinsko, Peçenyaga[107], Besenyıtarlo, Besenyö, Bese, Peçeneg, Uz; Uzovo.

---

102 Kurat, *Peçenek*, s.59.

103 Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 135.

104 Rasonyi, *"Tuna Havzasında..."*, s. 137.

105 Acaroğlu, *Bulgaristan'da...*, s. 39.

106 H. Eren, "Bulgarlar ve Türk Dili", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, Ankara 1985, s. 9.

107 Acaroğlu, *Bulgaristan'da...*, s. 119, 652-653, 803.

Altın Orda Devleti

İlyas Kemaloğlu (Kamalov)*

Türkiye'de Altın Orda Araştırmalarına Kısa Bir Bakış

Altın Orda Devleti ortaçağın en büyük Türk devletlerinden biridir. Türkiye Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldızdan biri Altın Orda'yı sembolize etmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de Altın Orda Devleti tarihi, dili ve kültürü ile ilgili çalışmaların sayısı ancak son dönemde artmaya başlamıştır. Yakın zamana kadar Türkiye'de Altın Orda ile ilgili çalışmaların sayısının az olmasının birçok nedeni vardır. Türkiye'deki tarih araştırmalarının sıkça siyasetin etkisi altında kalması, Türk tarihçilerinin özellikle Soğuk Savaş döneminde Rusya'daki kaynaklara ulaşma şansına sahip olmamaları, Altın Orda Devleti tarihi kaynaklarının büyük kısmının yabancı dillerde olması, Rusça ve diğer yabancı dilleri bilen yeterli sayıda araştırmacının bulunmaması, Türk tarihçilerinin Altın Orda tarihi ile yeteri kadar ilgilenememelerine neden olmuştur. Doğu Bloku'nun çöküşüyle Türkiye'de Anadolu dışındaki Türk Dünyası'na dair araştırmalar da ivme kazanmıştır.

Bununla birlikte Altın Orda tarihi, baştan beri Rusya'dakinin aksine, Türk halkının gözünde müspet bir imaja sahip olmuştur[1]. Bu yaklaşımın önemli nedenlerinden biri de Türkiye'de Altın Orda tarihini ilk araştıranların Tatar kökenli tarihçiler olmasıdır. Bu bağlamda Akdes Nimet Kurat, Reşid Rahmeti Arat, Abdülkadir İnan, Ayaz İshakî, Abdullah Baytal Taymas, Ahmet Temir, Ze-

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

1 N. Devlet, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları ne Durumdadır?", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXIII/1-2 (1995), s. 56.

ki Velidi Togan gibi isimleri zikretmek gerekmektedir[2]. Adı geçen ilim adamlarının hepsi Altın Orda Devleti tarihi ile bizzat uğraşmasalar da, Türkiye'de gerek Altın Orda gerekse de genel olarak Tatar tarihinin araştırılmasını desteklemiş ve bu işin öncülüğünü yapmışlardır. Bu tarihçiler vasıtasıyla Türk tarihçileri ayrıca Tataristan ve Rusya'da Altın Orda tarihi ile ilgili yapılan araştırmalardan haberdar olmuşlardır. Adı geçen Tatar kökenli tarihçilerin Türkiye'de genel olarak tarih ilminin gelişimine büyk katkıda bulundukları da bir gerçektir.

Türkiye'de bugüne kadar Altın Orda araştırmalarını tanıtan beş makale kaleme alınmıştır. Altın Orda'ya ait araştırmaları Türkiye'de inceleyen ilk bilim adamı Fuad Köprülü olmuştur. Köprülü, daha 1941 yılında kaleme aldığı "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" adlı makalesinde II. Dünya Savaşı öncesinde bütün dünyada Altın Orda ile ilgili yapılan çalışmaları, geniş bir ilmî kritik de yaparak tanıtmıştır[3]. Köprülü bu makalesinde, II. Dünya Savaşına kadar, özellikle Batı'da ve Türkiye'de kaleme alınan çalışmalara yer vermektedir.

Köprülü'den yaklaşık 50 yıl sonra Tüten Özkaya, Sovyet Birliği'nde Altın Orda ile ilgili yapılan çalışmaları ele almıştır. Özkaya, çalışmasının büyük bölümünde Mirkasım Usmanov'un "Jalovannıe Aktı Cucieva Ulusa XIV-XVI Vekov (XIV-XVI. Yüzyıllara Ait Cuci Ulusu Yarlıkları)"[4] adlı eserini tanıtmıştır[5]. Üçüncü makale ise Türkiye'de yaşayan Tatar bilim adamı Nadir Devlet'e aittir. Nadir Devlet "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?"[6] adlı makalesinde 1995 yılına kadar Türkiye'de Altın Orda tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların listesini vermiş, XX. yüzyılın başından 1995 yılına kadar Türkiye'de Altın Orda tarihi ile ilgili toplam 6 telif ve tercüme kitap ile 40 makalenin kaleme alındığını belirtmiştir[7].

Türkiye'de Altın Orda araştırmalarının da yer aldığı bir başka bibliyografik çalışma ise Büyük Moğol İmparatorluğu'nun 800. yılının anısına çıkartılan "Moğollar" adlı kitapta yer alan "Bibliography of Mongolian Researches in Turkey" adlı makaledir. Makalenin müellifi Serkan Şavk, Türkiye'de Altın Orda Tarihi'ne dair araştırmaları genel olarak Moğol tarihi çerçevesinde tasnif etmiş ve

---

2 Adı geçen Tatar tarihçilerin hayatı ve çalışmaları hakkında bkz. İ. Kamalov, "Tatar Aydınları", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Haz. İ. Kamalov, İstanbul 2009, s. 283-350.

3 F. Köprülü, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, V/19 (1941), s. 397-436.

4 M. Usmanov, *Jalovannıe Aktı Cucieva Ulusa XIV-XVI* Vekov, Kazan 1979.

5 T. Özkaya, "Sovyetler Birliğinde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar", *Belleten*, LIV/32 (1990), s. 497-532.

6 N. Devlet, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları ne Durumdadır?", s. 47-57.

7 N. Devlet, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları ne Durumdadır?", s. 47.

Moğollarla ilgili Türkiye'de neşredilen toplam 684 kitap ve makalenin listesini vermiştir.[8] Altın Orda Devleti tarihine dair çalışmalar da bu sayıya dâhil edilmiştir. Bahsi geçen 4 makaleden başka ayrıca "Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları" adlı eserde İlyas Kamalov ile İlnur Mirgaleev'in ortaklaşa hazırladıkları "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları" adlı Altın Orda kaynaklarının listesinin yer aldığı bir makale mevcuttur[9]. Yine İlyas Kamalov'un 2009'da Tataristan'da yayımlanan "İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsiyi" (Türkiye'de Altın Orda'ya Dair Araştırmalar) adlı makalesinde[10] Türkiye'deki Altın Orda tarihine dair çalışmalar tanıtılmıştır.

Bugüne kadar Türkiye'de doğrudan Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili dokuz telif kitap yayımlanmıştır. Bu çalışmalar şunlardır: A. N. Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940; N. Ağat, Altınordu (Cucioğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502, İstanbul 1976; M. Kafalı, Altın Ordu Hanlığı Ak Orda Hanedanı Devrinde 1227-1360 İstanbul 1972; M. Kafalı, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976; M. Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslüp İncelenmesi, Ankara 1996; A. Ata, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, İstanbul 2002; İ. Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası (Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri), İstanbul 2003; İ. Kamalov, Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, İstanbul 2009; M. Kafalı, Ötemiş-Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi, Ankara 2009.

Türkiye'de Altın Orda'nın siyasî tarihi ile ilgili yapılan ilk çalışma, Prof. Dr. Mustafa Kafalı'nın "Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri" adlı kitabıdır.[11] Kafalı'nın kitabı büyük ölçüde Ötemiş Hacı'nın "Çengiz-Nâme" adlı eserinin Zeki Velidî Togan, yani Orenburg nüshasına dayanmıştır. Bilindiği gibi, "Çengiz-Nâme"nin Orenburg nüshasını Zeki Velidî Togan 1913 yılında Orenburg'da bulmuş[12] ve Türkiye'ye getirmiştir. 2009'da Mustafa Kafalı, bu nüshayı kısmen yayımlamıştır[13].

---

[8] S. Şavk, "Bibliography of Mongolian Researches in Turkey", *The Mongols: History and Culture for the 800 th Anniversary of the Mongolian State*, Ed. Bülent A.-S. Aslantaş, Ankara 2006, s. 261-307.

[9] İ. Kamalov-İ. Mirgaleev, "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, Ed. A. Çetin, İstanbul 2008, s. 24-29.

[10] İ. Kamalov, "İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsii", *Zolotoordınskoye Naslediye: Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii "Politiçeskaya i Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (XVIII-XV vv) Kazan 17 Marta 2009*, Kazan 2009, s. 295-304.

[11] M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

[12] A. Z. Validov, "Vostoçnuye Rukopisi v Ferganskoy Oblasti", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, XXII/3-4, St. Petersburg 1915.

[13] M. Kafalı, *Ötemiş-Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009.

Özellikle Altın Orda tarihinin Türkçe kaynaklarının kısıtlı olduğu bir ortamda N. Ağat'ın Altın Orda paralarını, A. N. Kurat ile M. Özyetgin'in ise Altın Orda yarlıklarını tanıtan çalışmaları büyük önem arz etmektedir. N. Ağat'ın 1972 yılında yayımladığı "Altınordu (Cucioğulları) Paraları Kataloğu" adlı kitabı[14] her ne kadar Stanley Lane-Poole ve A. Markov gibi numizmatların kataloglarına dayanılarak yapılan bir çalışma olsa da bu eser, Türkiye'deki Altın Orda araştırmalarına büyük katkı sağlamıştır.

Altın Orda yarlıklarının neşri de Altın Orda araştırmalarına büyük katkıda bulunmuştur. A. N. Kurat, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler" adlı çalışmasını[15] 1940 yılında kaleme almasına rağmen, bu çalışma sadece Türkiye'de değil, bütün dünyada konuyla ilgili temel çalışma olarak kabul görmektedir. Bu eserde Altın Orda hanlarına ait üç bitik incelenmiştir. Uluğ Muhammed'in İkinci Murad'a, Mahmud Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e, Ahmed Han'ın yine Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği bitikler neşredilmiş ve daha çok tarihî olaylar bakımından ele alınmışlardır. A. N. Kurat'tan yarım asır sonra Melek Özyetgin, benzer bir çalışma yapmış ve Altın Orda hanlarına ait 5, Kazan hanlarına ait 2 ve Kırım hanlarına ait 11 yarlığı neşretmiştir. Ayrıca A. N. Kurat'tan farklı olarak, bir filolog bakışıyla yarlık ve bitikleri dil ve üslûp açısından incelemiş, ilgili terminolojinin tahlilini yapmıştır[16].

Türkiye'de Altın Orda ile ilgili yayımlanan son çalışmalar ise İlyas Kamalov'un "Moğolların Kafkasya Politikası (Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri)" ve "Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi" adlı eserleridir. İlk kitapta iki kardeş ulus arasında yaklaşık bir asır boyunca süren savaşın nedenleri, sonuçları ve mücadele çerçevesinde tarafların kurdukları ittifaklar anlatılmaktadır[17]. Bu kitap daha sonra "Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Hulaguidami" ismiyle Rusçaya da tercüme edilmiştir[18]. Kamalov'un "Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi" adlı eseri ise Altın Orda'nın Avrasya coğrafyasındaki hâkimiyeti ile hanların Ruslarla olan ilişkilerinden bahsetmektedir. Ayrıca siyasî etkilerden ekonomiye, hâkimiyet anlayışından diplomasiye, teşkilât tarihinden sosyal hayata, dilden kültüre, mimariden sanata olmak üzere Altın Orda'nın Rusya üzerindeki bütün etki alanları hakkında geniş malumat içermektedir[19]. Bu çalışmanın bir başka özelliği ise Altın Orda kançelaryasında Rus knez ve din

---

[14] N. Ağat, *Altınordu (Cucioğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502*, İstanbul 1976.

[15] A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

[16] M. Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelenmesi*, Ankara 1996.

[17] İ. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

[18] İ. Kamalov, *Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Hulaguidami*, Kazan 2007.

[19] İ., Kamalov, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, İstanbul 2009.

adamları için hazırlanan yarlık ve mektupların tercümelerini içeriyor olmasıdır. Yine Kamalov, 2009'da Altın Orda Devleti tarihi için önemli kaynak olarak kabul edilen Ötemiş Hacı'nın "Çengiz-Nâme" adlı eserini transkripsiyon, tercüme ve açıklamalarla birlikte yayımlamıştır[20]. Dolayısıyla Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili Arapça kaynaklar, Altın Orda hanlarının para ve yarlıkları, genel olarak Moğollarla ilgili Ermenice kaynaklar, "Edigey Destanı", Ötemiş Hacı'nın "Çengiz-Nâme"si gibi Altın Orda tarihinin ana kaynaklarının Türkiye'de yayımlanmış olması, sevindirici bir gelişmedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde doğrudan Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili telif eserlerin yanı sıra beş çeviri eserin de Türkiye'de basıldığı tespit edilmiştir. Bu eserler şunlardır: W. Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler I, Çev. İ. H. İzmirli, İstanbul 1941; A. Yu. Yakubovskiy, Altın Orda ve Çöküşü, Çev. H. Eren, Ankara 1992; Edigey Destanı, Haz. R. Sultî, İstanbul (BTY); R. Fahreddin, Altın Ordu ve Kazan Hanları, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2003; G. Vernadskiy, Moğollar ve Rusya, Çev. E. B. Özbilen, İstanbul 2007. Yine yayına hazırlanan (transkripsiyon, çeviri, açıklama) eserlerden yukarıda adı geçen Ötemiş Hacı'nın Çengiz-Nâme'sini zikretmek gerekmektedir (Haz. İ. Kamalov, Ankara 2009).

Son dönemde Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili kaleme alınan makalelerin sayısında da artış gözlemlenmektedir. Bu makalelerin hepsinin burada zikredilmesi çalışmamızın hacmi dolayısıyla mümkün değildir[21]. Bu makalelerin büyük bir kısmı, Akdes Nimet Kurat,[22] Mustafa Kafalı,[23] Melek Özyetgin[24] ve İlyas Kamalov[25] tarafından kaleme alınmıştır.

---

[20] Ötemiş-Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İ. Kamalov, Ankara 2009.

[21] Bu çalışmaların listesi için bkz. İ. Kamalov, "İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsii", *Zolotoordınskoye Naslediye: Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii "Politiçeskaya i Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (XVIII-XV vv) Kazan 17 Marta 2009*, Kazan 2009, s. 295-304.

[22] A. N. Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s. 400-408; A. N. Kurat, "Batu-Han ve Futuhatı (1200?-1256?)", *Yeni Türk Mecmuası*, I (32), 1935, s. 2033-2042; A. N. Kurat, "Altın Ordunun Payitahtları Yeni ve Eski Saray Şehirleri", *Yeni Türk Mecmuası*, 1935, s. 30- 34.

[23] M. Kafalı, "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasî Rolleri ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1970), s. 99-110; M. Kafalı, "Cuci Ulusu ve Ak Orda, Gök Orda Hanlıkları", *Tarih Dergisi*, XXIV (1970), s. 179-188; M. Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, XXIV (1971), s. 179-188; M. Kafalı, "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 102-120; M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 397-411.

[24] M. Özyetgin, "Altın Orda Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 11-36; M. Özyetgin, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TD*, XIII/1, Ankara 2000, s. 167-192; M. Özyetgin, "Altın Ordu ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 193-208; M. Özyetgin, "Altın Orda Devlet Teşkilatında Elçilik Terminolojisi", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 193-208; M. Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslararası Konferansı* (22-24 Nisan 2005), Düz. Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2005.

[25] İ. Kamalov, "Avrasya Önderleri: Altın Orda ve Tatarlar", *Yeni Ötüken*, V (2004), s. 155-173; İ. Kama-

Kitap ve makale neşrinin yanı sıra sınırlı da olsa konuyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmakta, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ile Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Altın Orda ile ilgili çeşitli maddeler yayımlanmaktadır. Söz konusu çalışmalardan başka Türkiye'de Altın Orda tarihi ile ilgili dolaylı bilgiler içeren çalışmalar da mevcuttur.[26]

Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu ve Batu Han Dönemi

Cengiz Han (1206-1227) daha hayattayken, fethettiği toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaştırdı. Mükemmel kumandanlığı ve tecrübeli devlet adamlığı ile kendisini ispatlayan oğlu Cuci (öl. 1227)'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İtil-Ural bölgesi ve ötesi verildi. Bunlara ilaveten Cuci Han'a batıda "Moğol atlarının basabileceği her yer"i fethetme hakkı da tanındı[27]. Böylece Deşt-i Kıpçak olarak da bilinen bu coğrafyada "Cuci Ulusu"nun temelleri atıldı. Fakat Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabii sınırlara erişmesi Cuci'nin oğlu Batu Han (1227-1255) zamanında gerçekleştirilen İkinci Kıpçak Seferi'nin neticesinde mümkün oldu. İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242), yeni teşekkül eden Cuci Ulusu'na İtil Nehri ile Karpat Dağları ve Tuna Nehri'nin ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını açtığı için Batu, Altın Orda'nın ilk hanı olarak kabul edilmektedir. Yapılan seferler sonucunda, 1236 yılında İtil Bulgar Devleti, 1237-1238 yıllarında Rus knezlikleri hâkimiyet altına alındı. 1240 yılında Kiev fethedildi ve Batı'ya yani Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan üzerine sefer yapıldı[28]. Moğol birlikleri Adriyatik Denizi'ne kadar ilerlediklerinde, Cengiz Han'ın torunlarının atlarının ayak sesleri bütün Avrupa'yı dehşete düşürdü. Birçok devlet bu seferleri kıyametin

---

lov, "Osmanlı Öncesi Avrupa'daki Türk Hâkimiyeti: Altın Orda", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Haz. İ. Kamalov, İstanbul 2007, s. 79-100; İ. Kamalov, "Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, haz. İ. Kamalov, İstanbul 2007, s. 101-116; İ. Kamalov, "Altın Orda-Bulgar Knezliği Münasebetleri", *Rumeli Kültürü*, S. 19, Yaz 2008, s. 36-43; İ. Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 4, Çorum 2005, s. 3-21; İ. Kamalov, - İ. Mirgaleev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, II/3 (2008), s. 187-198; İ. Kamalov - İ. Mirgaleev, "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, s. 24-29; İ. Kamalov, "Türk ve Rus Devlet İnşa Süreçlerinde Bizans ve Altın Orda Devletlerinin Çok Boyutlu Etkileri ve Tarihsel Miras / Halef-Selef Faktörü", *Türkiye Cumhuriyeti Rusya Federasyonu İlişkileri*, Ed. H. Çakmak - M. S. Erol, Türkiye-Rusya Federasyonu Dostluk Derneği, Ankara 2013, s. 11-21; İ. Kamalov, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınlar", *Ortaçağda Kadın*, Haz. Ç. Altan, Ankara 2011, s. 593-604, vs.

[26] Bu çalışmalar için bkz. S. Şavk, "Bibliography of Mongolian Researches in Turkey", s. 261-307.

[27] Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, Çev. M. Öztürk, Ankara 1998, s. 96.

[28] Batu Han'ın seferleri için bk. İ. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s. 68-71.

habercisi olarak değerlendirdi. Avrupalılar, başlarına gelebilecek olayların korkusunu yaşarken, Batu Han aniden ordusunu geri çevirdi çünkü başkent Karakurum'da Ödegey Kağan vefat etmişti. Neticede Batu Han'ın seferleri sonucunda Deşt-i Kıpçak, Harezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İtil Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kuruldu.

Batu Han'ın seferlerinin sonucunda kurulan bu devlet, aslında çok daha sonrasında "Altın Orda" olarak adlandırılacaktır. Devletin temellerinin Cuci Han tarafından atılmış olmasından dolayı Doğu kaynaklarında bu devlet, Cuci Ulusu olarak geçiyordu. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıpçak, yani "Kıpçak Bozkırı" da deniliyordu. Yine Arap kaynaklarında devletin adı, kroniklerin kaleme alındığı döneme göre değişmektedir. Çoğu kez hüküm süren hanın ya da coğrafi bölgenin adı ile zikredilmektedir: "Tatarların Büyük Hanı Berke'nin Ülkesi", "Kuzey Ülkelerin Hanı Özbek'in Ülkesi", "Deşt-i Kıpçak Han'ı Tokta'nın Ülkesi", "Batu Ulusu", "Berke Ulusu"[29]. Rus kronikleri güneydeki komşularını etnik terimlerle isimlendirmişlerdir. Örneğin kroniklerde "Knez, Çar Sartak'ın yanına gitti"[30] ve "Knez, Tatarlara gitti"[31] şeklinde cümlelere rastlamak mümkündür. Ancak 1290'larda "orda" adı ortaya çıkmıştır ki, bu kelime Cuci Ulusu'nun sonuna kadar, hatta daha sonra da kullanılmıştır[32]. "Orda" ya da "ordu" kelimesi Türk ve Moğol dillerinde ezelden beri mevcut olup, başlangıçta "otağ", "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" anlamında kullanılıyordu.

"Altın Orda" tabiri ise ancak Batu'nun kurmuş olduğu devletin "izinin bile kalmadığı" dönemde kullanılmaya başlandı. İlk defa bu tabire 1564 yılı civarında yazılmış olan Kazan Kroniği'nde rastlanmaktadır[33]. Bu tabirin ortaya çıkması altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan hanın karargâhıyla ilgilidir. XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battuta, hanın karargâhını şöyle anlatmaktadır: "Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir "altın otağ"da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu"[34].

---

[29] V. Yegorov, *Zolotaya Orda: Mifi i Realnosti*, Moskova 1990, s. 16; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, 141(2002), s 116.

[30] *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, Ryazan 2000, s. 116.

[31] *PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy*, Ryazan 2001, s. 447.

[32] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, Ryazan 1998, s. 238.

[33] *Kazanskaya İstoriya*, Yay. G. N. Moiseeva, Moskova-Leningrad 1954, s. 45.

[34] "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battuti", *Stanovlenie i Razvitiye Zolotoy Ordı. İstoçniki po İstorii Ulusa Cuçi (1266-1359)*, Kazan 2011, s. 160.

Her ne kadar Altın Orda Devleti, bölgeye dışarıdan gelen Moğollar tarafından kurulsa da, bölgeye gelen Moğolların sayısı fazla değildi. Bu durum karşısında da işgal olunan memleketlerin (Kıpçak Bozkırlarının) Moğollaşmasından söz etmek mümkün değildir. Buradaki esas kitleyi Kıpçaklarla diğer Türk boyları oluşturduğundan dolayı, buraya gelen Moğollar çok kısa süre içerisinde asimile oldular. Arap tarihçisi el-Ömerî bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lâkin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tâbi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karışarak akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar"[35]. el-Ömerî'nin Tatarlardan kastettiği, Moğol kabilesidir. Bununla birlikte Altın Orda'nın İtil-Ural ve Kırım'daki ahalisi de daha sonra Tatar olarak adlandırılacaktır. Berke Han döneminde İslâmiyet'in kabulü ve Özbek Han zamanında bütün ülkeye yayılması ile Altın Orda, Türk İslâm Devleti hâline gelmiştir.

Berke Han Dönemi (1256-1266)

1255 sonlarında ölen Batu Han daha hayattayken Mengü Kağan'dan kendisinden sonra tahta oğlu Sartak'ı geçirmesini istemşti[36]. Hristiyanlığı kabul eden Sartak,[37] başkent Karakurum'dan dönerken Müslüman olan amcası Berke'nin ordasına uğramadan geçmiş ve kısa bir süre sonra da ölmüştür[38]. Din farklılığı ve Berke'nin de gözünün tahtta olması, Ermeni tarihçilerinin Sartak'ın Berke tarafından zehirlendiğini ileri sürmelerine neden oldu[39]. Sartak Han öldükten sonra yerine oğlu (bazı kaynaklara göre kardeşi) Ulakçı geçtiyse de onun da ömrü uzun olmadı ve aynı yıl içinde vefat etti[40]. Bu durumda bazı emîrler birleşip ve İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han'a "kılıçsız kın ve yakasız gömlek" göndererek Batu Han'ın tahtının boş kaldığını bildirdiler[41].

---

35 el-Ömerî, "Mesâliku'l-ebsâr fî memâliku'l-emsâr", Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 373.

36 G. Hafızov, *Raspad Mongolskoy İmperii i Obrazovanie Ulusa Cuçi*, Kazan 2000, s. 79.

37 Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiği hususunda birçok kaynak hemfikirdir. Fakat 1253 tarihinde Sartak ile görüşen W. Rubruck onun kendisini Hristiyan olarak kabul etmediğini, hatta Hristiyanlar ile alay ettiğini yazmaktadır. Rubruck'un bu konuda hayal kırıklığına uğradığını da şu sözlerinden anlamaktayız: "Sartak hiç de Hristiyan değildir, o bir 'Moğoldur' " Bkz. "Willem Rubruck u Mongolov", *Mir Lva Gumilëva, Kaspiyskiy Tranzit*, I., Moskova 1996, s. 56-59.

38 G. V. Vernadskiy, "Mongolskoe İgo v Russkoy İstorii". Bu makale E. Hara-Davan'ın *Rusy Mongolskaya* adlı kitabında yer almaktadır. Bkz. E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, Moskova 2002, s. 278.

39 "Sebastatsi Vakayinamesinden Bir Bölüm", A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2005, s. 47.

40 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzmen, İstanbul 1996, s. 375.

41 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 40.

Olayların bu yönde gelişmesi, Cuci Ulusu ile kuruluş aşamasında olan İlhanlı Ulusu'nu karşı karşıya getirmiş ve telâfisi mümkün olmayan muharebelerin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Daha Sartak ve Ulakçı hanlar döneminde Berke'nin de taht iddiasında bulunması, onun Hülagü'den önce davranmasını sağlamıştır.

İslâmiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı olan Berke'nin hâkimiyeti, İlhanlılarla mücadele ile geçti. Bu mücadelenin sebeplerinden biri yukarıda da zikredildiği gibi, taht meselesiydi. Bundan başka iki kardeş ülkenin sınırlarının kuruluş aşamalarında kesin belli olmaması, tarafların coğrafî, stratejik ve ekonomik önem arz eden Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamaları, Memlûk Devleti'nin Altın Orda hanlarını düşmanları İlhanlılara karşı devamlı kışkırtmaları gibi nedenler, Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin sadece Berke döneminde değil, İlhanlıların yıkılışına kadar devam etmesine neden oldu.

Taraflar arasındaki ilk karşılaşma 1262 yılında vuku buldu. Bu tarihte Berke Han, Cuci Ulusu'ndaki ve ona bağlı yerlerdeki bütün askerî birliklerini topladı ve Azerbaycan üzerindeki haklarını talep etmek üzere İlhanlı ülkesine yürüdü. Berke'ye vergi ödeyen Rus knezleri de askerî birlikler gönderdiler[42]. Reşîdüddin'e göre, Berke Han'ın Azerbaycan'ın fethi için görevlendirdiği Nogay komutasındaki ordu 30.000 atlı askerden oluşuyordu. Nogay'ın ordusunun Derbend'i geçerek Şirvan civarında konakladığını duyan Hülagü Han itaatindeki tüm bölgelerden askerlerin toplanmasını emretti. Bunların arasında vassal olan Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü hâkimleri de vardı. Ordusunu topladıktan sonra Hülagü Han 20 Ağustos 1262 tarihinde İlhanlılar'ın yaylağı olan Aladağ'dan Berke'ye karşı koymak için harekete geçti[43].

İbn Vâsilî'ye göre ise, Berke değil de, Hülagü onun üzerine yürüdü[44]. Hülagü, Şiremûn Noyan komutasındaki birliği öncü birlik olarak gönderirken, Basmagan ile Abatay Noyan isimli komutanlar Şemaha'ya gittiler. Berke Han, Şiremûn'un birliğine saldırarak onu bozguna uğrattıysa da, daha sonra Abatay Noyan'ın komutasındaki birliğe yenildi, Berke'nin komutanı Nogay ise kaçtı. Fakat asıl karşılaşma Kür Irmağı'nın kuzeyinde 1262 yılının Aralık ayında oldu[45]. Baş-

---

42 M. D. Poluboyarinova, *Russkie Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978, s. 40-43.

43 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, Neşr. M. İsfahânî, Tahrân 1959, s. 50; A. Ali-Zade, *Soçialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, Bakü 1956, s. 319.

44 İbn-i Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, I, s. 151; S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966, s. 15.

45 Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı, II, İzvleçeniya iz Persidkih Soçineniy*, Moskova-Leningrad 1941, s. 74; B. Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943, s. 42-43.

langıçta Berke Han üstünlük sağladıysa da, kısa bir süre sonra insiyatifi ele alan Hülagü Han, Berke Han'ı mağlup etti. Aynı yıl Hülagü Han, Nogay komutasındaki Berke Han'ın ordusunu Derbend yakınlarında bozguna uğrattı. Galip gelen Hülagü, Elken Noyan, Tudaun Bahadır, Batu, Seldjiday, Çağan, Bulargu ve Doguz gibi ileri gelen komutanlara Berke'nin askerlerini takip etmelerini emretti[46].

Bu emre uygun olarak Hülagü'nün askerleri Terek Nehri'ni geçti ve Kıpçak Bozkırı'nın Altın Orda emîrlerinin ve komutanlarının çadırlarıyla dolu olduğunu, buralarda çok sayıda at, deve, inek ve koyunun olduğunu ve bunların da koruyucusu olmadığını gördüler. Bu durumdan istifade etmeye karar veren İlhanlı askerleri burada üç gün boyunca kutlama yaptı[47]. Reşîdu'd-dîn'in verdiği bilgilere göre, Berke Han düşmanın ahlâksız hareketlerini duyunca, "karınca ve çekirge"ye benzeyen bir ordu toplayıp Hülagü Han'ın ordusuna saldırdı. Reşidüddin'in Berke Han'ın ordusuyla ilgili bu sözleri Vassâf'ın kayıtlarına da uymaktadır. Vassâf'a göre, Berke'nin emri gereğince asker statüsündeki her on kişiden sekizi sefere alındı[48]. Bu da Altın Orda Hanı'nın çok zor durumda olduğuna işaret etmektedir. Neticede Berke Han ani bir taarruz yapıp Hülagü'nün ordusunu perişan etti (13 Ocak 1263)[49]. Hülagü'nun bozguna uğradığı bu savaş tarihte "Demir Kapı" (Derbend) Savaşı olarak bilinir. Berke Han, Hülagü'nun askerlerinin cesetlerini görünce şöyle demiştir: "Allah Hülagü'yü cezalandırsın! Hülagü Moğollar'ı Moğollar'a karşı kışkırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı Moğol orduları bütün dünyayı ele geçirirdi"[50]. İbn Kesîr ise, Berke'nin şöyle söylediğini yazmaktadır: "Moğollar'ın birbirini öldürmesi iç acısı bir durumdur, fakat Cengiz Han'ın yasasına uymayana karşı ne yapılabilir ki?"[51] Böylece Berke, Hülagü ile yaptığı savaş karşısında Müslümanlar'a "kâfir" ile savaştığını, Moğollar'a ise "Cengiz'in yasasına uymayan" ile savaştığını ileri sürerek kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştır.

8 Şubat 1265 tarihinde Hülagü Han öldü. Hülagü'nün ölümünden sonra yerine geçen Abaka Han ile Berke Han başlangıçta anlaşmaya varsalar da, daha

---

[46] Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 50; R. A. Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge 1995, s. 79.

[47] Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahrân 1979, s. 903; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 43-44.

[48] Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 50; A. Ali-Zade, *Soçialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, s. 319.

[49] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, Tiesenhausen, II, s. 75.

[50] İbn Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, I, s. 153.

[51] S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, s. 15.

sonra araları yine bozuldu. XIV. yüzyıl Arap tarihçisi el-Ömerî, sonraki olayları şöyle nakletmektedir: "Abaka, han olunca, onlar (Cuci Ulusu mensupları) hanları Berke'nin Tebriz'de bir cami yaptırmak istediğini söyleyerek, onu aldatmaya çalıştılar. Abaka da onlara yetki verdi. Onlar cami yaptılarsa da, üzerine Berke Han'ın adını yazdılar. Sonra kendileri için bir kumaş imalathanesi yapmak istediler. Abaka buna da yetki verdi. Berke Han için kumaş yapmağa başladılar. Aralarında mücadele başlayıncaya kadar bu durum böyle devam etti"[52].

Çok geçmeden farklı sebepler öne sürerek Berke'nin komutanı Nogay, savaşı tekrar başlattı ve büyük bir orduyla Derbend, Şirvan, Arran, Mugan ve Güney Azerbaycan'ı ele geçirmek için Şirvan'a doğru yola çıktı[53]. Nogay'ın kendisine karşı sefere çıktığını duyan Abaka, Altın Orda kuvvetlerine karşı kardeşi Yeşmut'u yolladı. İki ordu arasında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarında (Temmuz-Ağustos 1265) cereyan eden şiddetli muharebeden kati bir netice alınamadı. Muharebeden sonra her iki taraf da 14 gün ırmak boyunda beklediler ve sonunda Altın Orda ordusu geri döndü[54]. Netice itibarıyla Berke Han'ın İlhanlılarla yaptığı savaşlarda tarafların hiçbiri kesin zafer elde edemediği gibi, bu mücadele İlhanlıların yıkılışına kadar devam edecektir.

Berke Han dönemi önemli gelişmelerden biri de komutanlarından Nogay Mirza'nın Bizans üzerine başarılı seferler düzenlemesidir. Bulgarlar, 1261 tarihinde Bizans İmparatorluğu'nu yeniden restore eden VIII. Mikhail Paleolog'a karşı bazı güney ve batı topraklarını kaybetmeye başlayınca, Altın Orda Devleti'nden yardım talep ettiler. Altın Orda Hanı Berke, Bulgar Çarı Konstantin Tikh'in daveti üzerine, Bizans İmparatoru'na karşı Balkanlar'daki gelişmelere müdahale etti. Berke'nin emîri Nogay, 20.000 süvari ile Tuna'yı geçti[55]. Mikhail, Nogay'ın ordusuna karşı çıksa da Yorgi Pakhimeres'in itirafına göre, Bulgar sınırına gelen Bizanslılar, düşmanı görünce paniğe kapılarak dağıldılar. Bozgun hâlinde kaçarlarken birçoğu hayatını kaybetti, Mikhail ise bir Ceneviz gemisiyle İstanbul'a döndü[56].

Bu tarihte Berke Han'ın, Bulgar Knezi'ni desteklemesini, Altın Orda ile Bizans arasındaki münasebetlerle açıklayabiliriz. Başlangıçta Bizans imparatorla-

---

52 el-'Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, Tiesenhausen, I, s. 384.

53 A. Ali-Zade, *Soçialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, s. 320; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 49-50.

54 Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 908; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 356; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 49-51.

55 P. Tsvetkov, *Bogariye i Balkanite Ot Drevnostta do Naşi Dni*, Varna 1998, s. 145.

56 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 378.

rı, Karadeniz ve Boğaz yolunu kapatarak Altın Orda-Memlûk ticaretine engel olmaya çalıştılar. Memlûk Devleti ise Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya menşeli kölelerden yetişen orduya dayandığı için, Karadeniz ve Boğaz ticareti o dönemde büyük önem taşıyordu[57]. Yine Berke'nin Bizans'ı yeniden restore eden VIII. Mikhail ile arasının bozuk olmasının sebeplerinden biri de Mikhail'in, Memlûk sultanının Berke'nin yanına gönderdiği elçilerini, aynı sıralarda Hülagü'nün elçilerinin de İstanbul'da bulunmasından dolayı alıkoyması[58] ve Mikhail'in, kendisine sığınan eski Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ve yakınlarını hapsetmesidir[59]. Bütün bunlardan dolayı Altın Orda Devleti'nin Bizans üzerine arka arkaya düzenlediği seferler neticesinde II. İzzeddin serbest bırakıldığı gibi, Bizans İmparatoru, Karadeniz ve Boğaz ticaretine getirilen engeli de ortadan kaldırdı. Altın Orda ordusu Trakya'ya girerek birçok yeri yağmaladı, Ainos Kalesi'ni kuşattı, İzzeddin Keykavus ile yakınlarını kurtarıp Berke'nin yanına götürdü (1262)[60]. İşte Nogay'ın Bulgar Çarı Tikh'e yardımı da bu döneme rastgelmiş olması gerekmektedir. Altın Orda ve Bulgar birliklerinin birlikte hareket etmelerini, Bulgar tarihçisi Nikov, Bulgaristan'ın Altın Orda'nın vassalı olmasına bağlamaktadır[61]. Istvan Vasary ise tam tersine Bizans karşıtı ortak seferin gerçekleştirilmesini, Bulgarların istediklerini, Nogay ve askerlerinin de büyük ganimetler elde etme düşüncesiyle bu sefere memnuniyetle katıldıklarını yazmaktadır[62]. Netice itibariyle hem Nogay, hem de Altın Orda'nın resmî hanı ve özellikle de Bulgarlarla Memlûkler, bu seferin sonucundan memnun kaldılar.

Berke Han, iktidarının ilk yıllarından itibaren İlhanlılarla mücadele etmek zorunda kalsa da Batu Han'ın itaat altına aldığı Rus knezlikleri ile de yakından ilgilendi ve onun döneminde Batı Rusya knezlikleri de aynen Doğu Rusya knezlikleri gibi Altın Orda'nın idaresi altına girdiler.

---

57 A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", *TK*, XXIII/262, Ankara 1995, s. 117.

58 R. A. Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, s. 93; A. Nasonov, *Mongolı i Rusy*, Moskova 1940, s. 41; A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 98.

59 A. Sevim- E. Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995, s. 478; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000, s. 248, B. Spuler, *İran Moğolları*, Çev. C. Köprülü, s. 64-65; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 47-48.

60 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, I, s. 351; *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Çev. N. Gencosman, Ankara 1941, s. 268; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2000, s. 56-57.

61 Nikov, "Tataro-Bolgarskiye Otnoşeniya v Srednie Veka Vo Vremya Çarstvovaniya Smiletsa", *Godişnik Sofiyskoğo Universiteta*, Sofya 1919-1920, s. 25.

62 I. Vasary, "Voenno-Politiçeskie Kontaktı s Vizantiyey i Balkanskimi Stranami", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV. v.*, Kazan 2009, s. 509. Ayrıca Altın Orda-Bizans münasebetleri için bkz. İ. Kamalov, "Altın Orda-Bizans İlişkileri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, 4 (2005), s. 3-21.

Rus toprakları dâhil olmak üzere ele geçirilen bütün topraklarda toplanacak vergileri düzene oturtmak, acemi askerlerden birlikler sağlamak, ayrıca yetenekli zanaatkâr ve ustaları belirleyerek devlet teşkilâtında görevlendirmek üzere nüfus sayımı yapıldı[63]. 1259'da o tarihe kadar nüfus sayımı yapılmayan Novgorod Knezliği'nde de nüfus sayımı gerçekleştirildi ve Novgorod da Altın Orda'nın idaresine girmiş oldu[64].

Bilindiği gibi daha Batu Han'ın II. Kıpçak Seferi sonucunda Rus knezliklerinin çoğu Altın Orda'ya bağlanmıştı. Altın Orda hanları, Rus knezlerini tayin ediyor, onların oğullarını kendi saraylarında rehin olarak tutuyor, Ruslardan vergi alıyorlardı. Ayrıca Rus knezleri devamlı hanları ziyaret etmek (yarlık almak ve diğer vazifeleri dolayısıyla), onlara asker temin etmek zorundaydılar. Batu Han'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgası yüzünden Rus knezliklerinin Altın Orda'ya bağlılığı zayıflar gibi olsa da Berke Han tahta çıktıktan sonra Rus knezlikleri üzerindeki hâkimiyeti tekrar pekiştirdi. Nüfus sayımın yanı sıra vergilerin toplanmasını teminen Rus knezlikleri de dâhil olmak üzere Altın Orda'nın hâkim olduğu bütün topraklarda darugalık adı verilen yeni bir teşkilât kuruldu ve bu teşkilâtın başına "darugalar" getirildi. Darugalar, genel olarak fethedilen bölgelere tayin edilen sivil ve askerî işlerle meşgul oluyorlardı[65].

Berke Han, Abaka Han üzerine yaptığı sefer dönüşünde rahatsızlandı ve 1266 yılının başlarında vefat etti. Berke Han'ın hâkimiyeti, yukarıda da görüldüğü gibi hep savaşlarla geçti. Berke Han'ın Altın Orda tarihinde ayrı bir yeri vardır. Bunu da yalnızca askerî başarılarına bağlamak yanlış olur. Berke Han, İslâmiyet'i kabul eden ilk Altın Orda Hanı'dır ki, onun Müslüman oluşu ile ilgili çok sayıda rivayet mevcuttur. Ötemiş Hacı, Berke Han'ın doğuştan Müslüman olduğunu zikrederek, şöyle devam etmektedir: "Berke doğunca, annesinin ve Müslüman olmayan diğer kadınların sütünü emmedi. Bundan dolayı Yoçi, onu büyücü ve sihirbazlara göstertir. Onlar da, "O Müslümandır ve Müslümanlar, Müslüman olmayan kadınların sütlerini emmezler" şeklinde cevap verirler. Daha sonra Berke için bir Müslüman kadın buldular"[66]. Aynı bilgileri Cuzcânî de vermektedir[67]. Arap tarihçisi el-'Aynî ise Berke'nin İslâmiyeti kabul etmesini

---

[63] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, 217; *PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy*, 496; T. Allsen, "Mongol Census Taking in Rusy, 1245-1274", *Harvard Ukrainian Studies*, V/1 (1981), 32-53.

[64] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s. 217-219.

[65] B. F. Manz, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", Çev. H. Alan, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2000), s. 99; I. Vasary, "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival In Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, XXX/2 (1976), p. 187-197.

[66] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 41.

[67] Cuzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tiesenhausen, II, s. 16.

şöyle anlatmaktadır: "... (Berke) İslâmlığı Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şemseddin el-Baherzî'den kabul etti... El-Baherzî Buhara'da oturuyordu; Berke Han'a İslâmlığı kabul etmesi için teklifte bulundu. Berke İslâmlığı kabul etti ve gönderdiği bir yarlıgla ona başka alanlarda dilediği şekilde hareket etmek serbestliğini verdi ... Bunun üzerine şeyh ona İslâm'ı yayma görevini verdi"[68].

Berke Han'ın Müslüman olması gerek ülkenin iç politikasını gerekse de dış politikasını etkiledi. Berke Han zamanında şehirler inşa edildi, cami inşaatı başta olmak üzere ülkede imar işleri hız kazandı. Berke'nin Müslüman oluşu Mısır Memlûkleriyle münasebetleri de olumlu etkiledi. Her ne kadar İlhanlı Devleti'nin varlığı, Altın Orda-Mısır ittifakını zorunlu kılsa da Berke'nin İslâmiyet'i kabulü, taraflar arasında ticarî ve kültürel münasebetlerin gelişimini de hızlandırdı.

Mengü Timur Dönemi (1266-1280)

Berke Han zamanında Altın Orda, bölgenin en güçlü devletlerinden biri hâline gelse de Büyük Moğol Hanı'na, yani Moğolistan'a olan bağlılık hâlâ devam ediyordu. Ancak ondan sonra tahta çıkan yeğeni Mengü Timur (1266-1280) Altın Orda'yı tamamen müstakil bir devlet hâline getirmeyi başardı ve kendi adına para bastırdı. Mengü Timur da aynen Berke gibi bir taraftan İlhanlılarla mücadele etti, diğer taraftan Rus knezlikleri ile yakından ilgilendi.

1266 yılında hanlık makamına çıkan Batu'nun torunu Mengü Timur, Müslüman değildi ve Altın Orda ile İlhanlı arasındaki mücadelenin en azından dinî gerekçesi ortadan kalkmıştı. Bundan başka Büyük Kağan Kubilay, her iki tarafa da aralarındaki anlaşmazlığı çözmeleri için baskı yaptı. Sonuçta 1269-1270 yılında iki taraf Sultan Baybars'ı hayal kırıklığına uğratan bir barış antlaşması imzaladılar[69]. Shafi b. Ali, Abaka'nın Dimaşk kalesinde, yüksek bir köşkte Mengü Timur'un elçilerini kabul ettiğini, izaz ve ikram ile de masraflarını gördüğünü yazmaktadır[70]. Fakat Baybars'ın üzüntüsü uzun sürmedi, çünkü bir yıl sonra

---

[68] el-'Aynî, *Ikdu'l-cumân Asru selâtîn*, I, Neşr. Mahmûd Muhammed Emîn, Kahire 1987, s. 90-91; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. H. Eren, Ankara 2000, s. 100; J. Richard, "Berke Han'ın İslâma Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı", Çev. A. Yuvalı, *TK*, S. 306 (1988), s. 21-23. Ayrıca Altın Orda Devleti'nde İslâm dini için bkz. D. De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1964.

[69] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, *Mongoli i Rusy*, Moskova 2001, s. 172.

[70] Shafi b. Alî, *Husnu'l-menakıb*, Tiesenhausen, I, s. 241.

Nogay'dan bir dostluk mesajı aldı. 1270-1271 yılında Nogay, Baybars'a, Tok Buğa ile gönderdiği bir mektupta, İslâm yolunda olduğunu, Berke Han'ın gittiği yolu takip edip batıldan kaçındığını anlatarak, "Biz senin ile elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz" demiştir[71].

Arap kaynaklarından barışın uzun sürmediği anlaşılmaktadır. ez-Zehebî'ye göre, Mengü Timur saltanatının ilk yıllarında Abaka'ya yenilmiştir. ez-Zehebî, Abaka'nın Mengü Timur'u mağlup ettiğini ve büyük ganimetlerle memleketine döndüğünü şöyle anlatmaktadır: "Mengü Timur, han olunca Abaka'nın üzerine asker gönderdi. Abaka da askerin başına geçti. Kür Irmağı'na revan oldu, oraya indi. Kayıklar getirtti ve ırmak üstüne iki köprü yaptırarak Mengü Timur'un tarafına geçti. Abaka Han'ın askerleri üstün geldi ve Abaka galebe çalıp askeri pek çok doyumluk aldı..."[72]. Fakat 1270 yılında Mısır sultanı, Mengü Timur'un Abaka'yı mağlup ettiğine dair haberler aldı[73]. Vassâf da Mengü Timur ile Abaka'nın birkaç kez karşı karşıya geldiklerine ve bir defasında da Abaka'nın 3000 süvarisinin buz üzerinden geçerken boğulduğuna dair bilgiler vermektedir[74].

Mengü-Timur'un Rus knezliklerine karşı izlediği politikaya gelince Tipografskaya Kroniği'nde konuyla ilgili "Berke Han öldü ve Tatarların baskısı azaldı" şeklinde satırlar yer almaktadır[75]. Rus kroniklerinin böyle yorum yapmasındaki en önemli neden, artık vergilerin her yerde Müslüman tüccarların değil de, resmî görevlilerin toplaması ve Mengü-Timur'un kilise ile din görevlilerini vergiden muaf tutan yarlıklar çıkarmasıdır. Bu suretle Altın Orda hanları bir taraftan Cengiz Han'ın bütün dinlere karşı izlediği müsamahalı politikayı devam ettirdiler, diğer taraftan da halk arasında etkin olan kiliseyi kendi tarafına çekerek halk isyanlarını engellemeye çalıştılar. Aleksandr Nevskiy başta olmak üzere Rus knezlerinin hanlara karşı itaatkâr bir politika izlemeleri de Mengü-Timur'un Rus knezlikleriyle ilgili fazla sorun yaşamamasını sağlamıştır.

Buna rağmen Rus knezliklerine fazla güvenmeyen Mengü-Timur onlara karşı bazı önlemler aldı. İlk olarak Mengü-Timur, Rus knezlikleri arasında bir knezliğe daha fazla yetki ve imtiyaz vererek, o knezliği bütün Rus toprakların-

---

71 R. Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, I, s. 169.

72 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, I, s. 353.

73 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105; S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, s. 59-60.

74 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 51.

75 *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 132.

da kendi etkisini artırmak için kullanmak istedi. Han bu politikası için Rostov Knezliği'ni seçti ve Büyük Knezlik için yarlığı Rostov knezine verdi[76]. Mengü-Timur'un Rostov'dan yana tercihini kullanmasının nedeni, Rostov'da 1262 yılında vuku bulan isyanın tekrarlanma ihtimalini göz önünde bulundurmasıdır. Yine han ile Rostov knezinin yakınlaşmasında Rostov'da yaşayan ve 1259 yılında vaftiz olup Petro adını alan bir Moğol emîrinin de etkisi büyüktür. Rostov'da çok büyük bir kilise yaptıran Orda'lı Petro XVI. yüzyılın ortalarında Rus Kilisesi tarafından kutsallar sınıfına dâhil edilmiştir[77].

Mengü-Timur'un Rusya politikasında önem verdiği bir başka knezlik ise Novgorod Knezliği idi. Mengü-Timur, Baltık ticaretinin merkezi olan Novgorod'u destekleyerek Doğu Rusya'nın ve dolayısıyla Altın Orda'nın gelişmesini amaçlıyordu. Bundan dolayıdır ki Mengü-Timur adeta Novgorod'un koruyucusu hâline geldi. Nitekim Rus tarihçisi G. Vernadskiy'e göre han, Tver ve diğer Rus knezlerine, Novgorod ile Baltık bölgesi arasındaki ticarete karışmalarını dahi yasaklamıştır[78]. Böylece Mengü-Timur döneminde Rostov ile Novgorod knezliklerinin diğerlerine göre daha imtiyazlı hâle geldiklerini ve ön plana çıktıklarını söylemek mümkündür.

Mengü-Timur devri önemli olaylarından biri de 1275 yılında Rus topraklarında yapılan nüfus sayımıdır. Yeni bir nüfus sayımının yapılması, asker ihtiyacı ile açıklanabilir. Zira bir taraftan Büyük Kağan'ın Güney Çin seferi için askere ihtiyacı varken, Mengü-Timur kendisi de İlhanlılar ile yürüttüğü mücadele için yeni askerî güce ihtiyaç duyuyordu.

Mengü-Timur, Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsızlığı kazanması açısından Altın Orda tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak buna rağmen Berke, Özbek, Canibek ve Toktamış hanların gölgesinde kalmıştır. Berke Han döneminden farklı olarak daha az sefer düzenlemiş, ancak Berke Han zamanında elde edilen başarıları korumayı başarmıştır. Mengü-Timur, Cenevizli ve Venedikli tüccarlara Kırım'da ticarî koloniler açmaları için izin veren ilk Altın Orda hükümdarıdır. Zeki ve akıllı oluşundan dolayı Mengü-Timur, "Külük" lâkabıyla anılmıştır[79].

---

[76] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 175-177.

[77] E. Golubinskiy, *İstoriya Kanonizatsiyi Svyatih v Russkoy Tserkvi*, Moskova 1903, s. 110-111.

[78] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 178.

[79] M. Kafalı, *Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 62.

Tuda Mengü (1280-1287) ve Tula Buka (1287-1291) Dönemleri

Mengü Timur'dan sonra ise Altın Orda'da Tuda Mengü (1280-1287) ve Tula Buka (1287-1291) gibi hanlar tahta çıktılar. Mengü Timur'un kardeşi olan Tuda Mengü, Ötemiş Hacı'ya göre, akılsız, deli kimseydi[80]. Nitekim İslâmiyet'i kabul ettikten sonra memleket işlerine bakmaktan vazgeçmiş; dervişler, şeyhler ile arkadaş olmuş ve Tula Buka için tahttan feragat etmiştir[81].

Hanlığının ilk yıllarında Tula Buka, Lehistan ile Macaristan arasındaki Krakov bölgesine sefere çıktı ve Emîr Nogay'ın da kendisine katılmasını istedi. Başarılı sefer sonrası memleketlerine dönerken şiddetli bir kış bastırdı ve Nogay ayrılarak kışlağına döndü. Tula Buka Han ise kışın şiddetinden ordusuyla yolunu şaşırdı. Soğuğun şiddetinden ve erzaksızlıktan ordusunun bir kısmı helâk oldu ve bundan dolayı da Nogay'ı suçladı.[82] Bu başarısızlığından dolayı prestijini yeniden kazanmak için Tula Buka, 1288 yılının ilkbaharında Azerbaycan'ı ele geçirmek amacıyla Tama Tokta ve Nogay komutasındaki birlikleri İlhanlılar'ın üzerine gönderdi. 5 Mayıs 1288 tarihinde İlhanlı Argun Han (1284-1291) düşmana karşı koymak üzere Belyasuvar'dan çıktı, Kür Nehri'ni geçerek 9 Mayıs 1288'de Şemaha'ya ulaştı. Burada Argun Han, Buka ile Kunçukbala isimli emîrleri düşmanla ilgili bilgiler elde etmek için gönderdi. Dört beş gün sonra Argun Han'ın yanına dönen emîrler Altın Orda askerlerinin geri çekildiklerini bildirdiler[83].

Altın Orda ordusunun İlhanlı memleketine yaptığı bir sonraki sefer 26 Mayıs 1290 tarihine denk gelmektedir. İlhanlı ordusunun başında Tukala, Şiktur Noyan ve Kunçukbala isimli emîrler vardır. Argun Han kendisi de 13 Nisan 1290 tarihinde Belyasuvar'dan çıkarak Şabran'ın kuzey tarafındaki Tuynaka'ya vardı, 27 Nisan'da ise Şabran'a ulaştı. İki tarafın öncü birlikleri aynı ayın 29'unda karşılaştılar. Karasu Nehri'nin kıyısında vuku bulan savaşta 10.000 askerden oluşan Altın Orda ordusu ağır kayıplar vererek mağlup oldu. 300 Altın Orda atlı askeri öldü, bir çoğu da esir düştü[84].

İlhanlılar cephesinde Altın Orda başarısız olsa da Balkanlar'da Altın Orda hâkimiyeti, daha doğrusu Emîr Nogay'ın hâkimiyeti gittikçe artıyordu. Daha Berke zamanında güçlenmeye başlayan Nogay, artık sadece iç politikada değil, Bizans ve Ruslarla münasebetler gibi dış meselelerde dahi hanlardan bağımsız hareket etmeye başlamıştı.

---

[80] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme.*, 45.

[81] Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, I, s. 263.

[82] Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, I, s. 265.

[83] İ. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 72.

[84] Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, Tiesenhausen, II, s. 79.

1277 yılında Bulgar Knezi Konstantin Tikh öldürülünce, Bulgar Devleti yeniden taht mücadeleleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Domuz çobanı olan İvaylo adlı biri, rakiplerini yendi ve 1277 yılının sonbaharında Bulgar Devleti'nde bulunan Nogay'ın askerlerini çekilmek zorunda bıraktı. Sürece müdahale etme kararı veren Bizans İmparatoru Mikhail, damadı Nogay'ı da yardıma çağırdı. Nogay, bunun üzerine ordusunu Mikhail'e yardıma gönderdi. Bundan yaklaşık onbeş yıl önce Altın Orda askerleri Bulgarlarla birlikte Bizans'a karşı hareket ederken, şimdi Bizans ile ittifak kurmuş ve isyankâr İvaylo'yu mağlup etmeyi başarmışlardır. Mikhail'in desteğiyle Bulgar tahtına başlangıçta II. İvan Asen'in oğlu III. İvan Asen çıktı. Ancak Bulgar ileri gelen devlet adamları tarafından destek görmediğinden Georgiy Terter adlı bir boyar, Bizans'ın desteğini arkasına alarak Bulgar tahtına çıkmayı başardı[85].

Altın Orda'nın bazen Bulgarlarla Bizans'a karşı, bazen ise Bizans ile Bulgarlara karşı hareket etmesini, bölgeyi kontrol altında tutmak ve tarafların herhangi birinin güçlenmesini engellemek çabasıyla açıklamak mümkündür. Bu tarihlerde Nogay, taht kavgalarına karışmakla ve bölgedeki kendi çıkarlarını gözetmekle yetinmiştir. Ancak başta Altın Orda Hanı Mengü-Timur'un (1280), ardından da Bizans İmparatoru VIII. Mikhail'in ölümünden sonra Nogay, gerek Altın Orda içerisinde, gerekse de Berke Han döneminden itibaren kontrolü altında tuttuğu Balkanlar'da gücünü daha da arttırmıştır. Çok geçmeden Kuman kökenli yeni Bulgar Knezi Georgi Terteri, bizzat buna şahit oldu. Terteri'nin oğlu Svetoslav, Nogay'ın sarayında rehin olarak tutulmasına, Terteri'nin kızkardeşinin ise Nogay'ın Çaka adlı oğlu ile evli olmasına rağmen, Nogay bağımsız hareket etmeye çalışan Terteri'den memnun değildi. Tıpkı Altın Orda'da olduğu gibi (Tuda-Mengü, Tula-Buga ve Tokta, Nogay'ın desteğiyle tahta çıkmışlardı) Bulgar Devleti tahtında da tamamen kendisine itaat eden kukla bir hükümdarın olmasını istiyordu. Bundan dolayı Nogay, Terteri'yi hapsettirerek Bulgar tahtına kendi adamı olan Smileç (1292-1298) isimli bir Bulgar knezini çıkarttı[86]. 1298 yılında Smileç ölünce, hapisten kurtulan Svetoslav, Nogay'ın oğlu Çaka'yı Bulgar hanı yaptı (1300 yılının sonu-1301 yılının başı)[87]. Böylece Bulgar Devleti'nin Altın Orda'ya olan bağlılığı ve Nogay ile oğlunun bölgedeki etkisi artmıştır. Bunun göstergelerinden biri de Aşağı Tuna bölgesinde Nogay ile Çaka'nın adlarının birlikte zikredildiği ve Yunanca yazıların yer aldığı paraların mevcudiyeti-

---

[85] I. Vasary, "Voenno-Politiçeskie Kontakti s Vizantiyey i Balkanskimi Stranami", s. 510-511.

[86] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 182; P. Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, İstanbul 1984, s. 47-48.

[87] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 380.

dir. Bundan başka Nogay ve Çaka adına Sakçı'da basılan Arapça yazılı paralar da bulunmuştur[88]. Istvan Vasary bu bilgilere dayanarak Nogay'ın Balkanlar'da Sakçı merkezli yeni bir Nogay ulusu kurduğunu ileri sürmektedir[89].

Bulgaristan'a hâkim olunca Nogay, Sırp Krallığı üzerindeki hâkimiyetini arttırmak istedi. Nogay'ın vassalı Vidin Knezi Şişman, Bulgar ve Altın Orda askerlerinin başında Sırbistan'a ani bir sefer düzenledi ve Hvostna'ya kadar bölgeleri harap etti. Buna cevap olarak Sırp kralı, Vidin'i ele geçirmekle kalmayarak, Nogay'ın idaresinde bulunan Braniçev Knezliği'ne de saldırdı. Nogay, bundan haberdar olur olmaz, Moğol, Kıpçak, Alan, Oset ve Ruslardan oluşan bir ordunun hazırlanmasını emretti. Sırp Kralı Milyutin, Nogay'ın ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca Nogay'ın yanına elçi heyeti göndererek itaatini bildirdi, Nogay'a değerli hediyeler sundu, 17 yaşındaki oğlu Stefan'ı da Nogay'ın yanına rehin olarak gönderdi. Bunun üzerine Nogay seferden vazgeçti[90]. Neticede 1292 yılında Sırp Knezliği, Balkan yarımadasının kuzeyi ve orta bölümleriyle Altın Orda'nın kontrolü altına geçti. Bu tarihten itibaren Nogay, Rus kaynaklarında "çar" olarak geçmeye başlamaktadır[91]. Nogay da kendisini zaten han olarak görüyordu ve kendisinin tahta çıkarttığı hanların da bunu kabul etmekten başka çareleri yoktu.

Nogay'ın Macaristan Seferi dolayısıyla Tula Buka ile arasının açıldığını belirtmiştik. Bununla birlikte Tula Buka ile Nogay'ı karşı karşıya getiren asıl konu, Rus knezlikleri ile ilgili bir mesele oldu. Altın Orda Hükümeti Kursk şehrine "daruga" olarak Ahmed Baskak'ı göndermişti. 1282 yılında yerli Rus yöneticileri ve din adamları ondan memnun olmayıp, onu hana şikâyet ettiler. Han ise Ahmed'in cezalandırılması gerektiğine karar verdi ve ona ait şehirlerin yıkılmasını emretti. Bölgenin yerel knezleri Oleg ile Svyatoslav bu emir boyunca Ahmed'e ait şehirlere saldırdılar ve şehirleri tahrip ettiler. Ahmed Baskak da, Nogay'ın adamı olduğundan, Rusları Nogay Mirza'ya şikâyet etti. Bunun üzerine Nogay Mirza ordusunu Ahmed Baskak'ın yanına göndererek Rus knezlerinin cezalandırılmasını emretti. Oleg ve Svyatoslav'ın şehir knezlikleri yerle bir oldu, knezler ise kaçtı[92]. Daha sonra Tula Buka ile Nogay anlaşmaya vararak Oleg'in dönmesine izin verseler de, taraflar arasındaki münasebetler artık eskisi gibi olamazdı. Bundan dolayı Nogay, Tula Buka'dan kurtulmanın yollarını aramaya

---

88 I. Vasary, "Voenno-Politiçeskie Kontakti s Vizantiyey i Balkanskimi Stranami", s. 512.

89 I. Vasary, "Voenno-Politiçeskie Kontakti s Vizantiyey i Balkanskimi Stranami", s. 513.

90 E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, s. 220.

91 *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 136-137; *PSRL, II, Voskresenskaya*, s. 236-237.

92 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s. 127.

başladı ve çok geçmeden de Nogay'ın eline böyle bir fırsat geçti. Tula Buka'nın Macaristan seferinden sonra Kafkasya cephesinde de hezimete uğraması, emîr ve komutanlar içinde tepkilere yol açtı. Nitekim Tuda-Mengü'nün oğlu Tokta, tahta talip olunca Nogay, hiç tereddüt göstermeden Tokta'yı desteklemeye karar verdi ve Tula Buka'yı öldürerek, Tokta'nın tahta çıkmasını sağladı[93].

Tokta Han Dönemi (1291-1312)

Tokta Han, Nogay'ın yardımıyla tahta çıksa da tahtını Nogayla paylaşmaya hiç niyeti yoktu. Bundan dolayıdır ki tahta çıktıktan hemen sonra Tokta ile Nogay arasında sorunlar yaşanmaya başlandı. Tokta'nın üvey annesi Çiçek, daha kocası Mengü-Timur hayattayken devlet işleriyle ilgilenmiş ve bundan dolayı Çiçek'in, Nogay Mirza'ya rakip olabileceği söylentisi yayılmıştı. Herhangi bir rekabeti sindiremeyen Nogay Mirza'nın 1294 yılında Çiçek'i boğdurtmasına çok kızan Tokta Han intikam almak üzere harekete geçti. Nogay Mirza'ya sığınan katillerin kendisine teslim edilmesini isteyen ve olumsuz cevap ile karşılaşan Tokta, 1298 yılında Nogay Mirza'nın üzerine yürüdü. Nogay Mirza, Tokta Han'dan kaçan askerlerle birlikte 200 bin kişilik bir orduyla Tokta'ya karşı koydu ve galip geldi[94]. Hanı Don Nehri'ne kadar kaçmak zorunda bırakan bu savaş, Altın Orda hükümdarlarının birbirlerine karşı kılıç çektikleri ilk ciddi savaş oldu.

Nogay Mirza, nasıl Tula Buka'ya karşı Tokta'yı tahta çıkarmakla hata ettiyse, aralarındaki savaştan sonra onu takip etmeyerek hayatının en önemli ikinci hatasını da yapmış oldu. Nitekim bu savaştan iki yıl sonra Tokta Han, tekrar büyük bir ordu topladı ve 1299-1300'de ordusunu bir kez daha Nogay'a karşı yöneltti. Arap kaynaklarına göre, savaş bugün Poltava ili olarak bilinen Kağanlık civarında vuku buldu[95]. Bu sefer Nogay mağlup oldu ve esir düştü. Tokta'nın ordusunda bulunan bir Rus asker, mükâfatlandırılacağı düşüncesiyle Nogay'ın kesik kafasını Tokta'ya götürdüğünde, Tokta "halktan birinin hanı öldürme hakkı yoktur" diyerek Rus askeri idam ettirdi[96]. Bu olay, herşeye rağmen Tokta'nın Nogay'a duyduğu saygıya işaret etmektedir. Tokta ile Nogay arasındaki muharebe, iç savaş çerçevesinde değerlendirilse de Tokta, Nogay'ı bertaraf ederek Altın Orda'daki fetret devrine son vermiş ve ülkeyi parçalanmaktan kurtarmıştır.

---

[93] Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, I, s. 268; U. Schamiloğlu, "Altın Ordu", Çev. B. Keneş, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 416.

[94] Rukneddîn Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, I, s. 196-202; R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, Kazan 1996, s. 29-30; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2003, s. 49.

[95] Rukneddîn Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, I, s. 210.

[96] Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, I, s. 278.

İç problemleri çözdükten ve hâkimiyetini sağlama aldıktan sonra Tokta, Altın Orda'nın Azerbaycan ve Gürcistan iddialarını devam ettirdi. 21 Ocak 1303 tarihinde Tokta'nın emriyle 325 kişilik bir heyet İlhanlı ülkesine vardı. Heyet namına söz alan İsa Küregen bütün Kafkas ülkesinin terk ve teslimini İlhanlı Gazan'dan istedi. Bu isteği dile getirirken de Arran ve Azerbaycan'ın Hülagü Han'ın ortaya çıkışına kadar Cuci Ulusu'na ait olduğunu, Cengiz Han'ın yaptığı taksimde Azerbaycan hâkimiyetini Batu'ya verdiğini söyledi. Dolayısıyla da kendilerine ait olan bu bölgenin yıllardır haksız bir şekilde İlhanlılar'ın tasarrufunda bulunduğunu hatırlatarak, talebin yerine getirilmediği takdirde, bu işin 100 binden fazla iyi silâhlanmış asker tarafından zorla yapılacağını bildirdi[97]. Tokta'nın elçileri, askerlerinin çokluğunu ifade etmek üzere beraberlerine darı (erzen) torbası getirmişlerdi[98].

Tokta Han'ın askerlerinin sayısı bilinmemekle birlikte, çok olduğu muhakkaktır. Şeyh Alâüddin Numan'dan Tokta'nın askerlerinin sayısı sorulunca, şöyle cevap vermiştir: "Tokta her on askerden birini ayırmış, ayrılan askerlerin sayısı 250 bine çıkmıştır; onlardan her süvari iki köle, otuz koyun, beş baş at, iki bakır kazan, silâh taşımak için bir araba yanında bulundurmuştur"[99]. Gazan Han'ın 1299-1300 yılları arasındaki iki başarısız Suriye seferlerinden haberdar olan Altın Orda hanı, Gazan'ın bu sefer daha uysal olacağını düşünüyordu. Gazan, Suriye'deki başarısızlıklarına ve askerî durumun tehlikeli olmasına rağmen istifini bozmadı ve Tokta'nın gönderdiği heyeti, azaların çokluğu[100] ile alay ederek, reddetti. Kaynaklar Gazan Han'ın "Elçiler eğer İlhanlı ülkesini ele geçirmek için gelmişlerse, sayılarının bundan çok olması gerekirdi. Şayet elçilik için gelmişlerse, beş kişilik bir koruma yeterlidir" dediğini kaydetmektedirler[101].

Gazan, toprak konusundaki taleplerine karşı da bu toprakların "Hint kökenli kılıçla" fethedildiğini ve buranın ilhakının yine ancak kılıçla mümkün olacağını bildirdi[102]. Müteakiben de, Altın Orda hükümdarının ordusunun çokluğunu ifade etmek için gönderdiği "darı" yere saçıldı. Getirilen bir tavuk bu tanelerin hepsini toplayarak yedi. Gazan'ın bütün bu taleplere verdiği cevap kısa ve kesin oldu: "Tokta bilir ki, bir tavuk pek çok tane yer. Av kuşu güvercinlerin

---

97 B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 396-397; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 80-81.

98 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 398.

99 el-'Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, Tiesenhausen, I, s. 385.

100 Altın Orda'dan gelen elçilerin sayısı her zaman çoktu. 1313 sefaret heyetine 50 kişilik, 1314 sefaret heyetine ise 140 kişi "refakat" etmişti. Bkz. B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 397, dipnot 21.

101 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 399.

102 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 399; el-'Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, Tiesenhausen, I, s. 385.

bolluğuna sevinir. Kurt da, bir sürünün kalabalık oluşundan haz duyar"[103]a Tokta Han diplomatik yolla bir sonuç elde edemeyince Mısır sultanına başvurdu, ancak sultan, Mısır ile İhanlılar arasında anlaşmaya varıldığı gerekçesiyle Tokta ile ittifak kurmaya yanaşmadı[104].

Altın Orda-İlhanlı mücadelesi, Gazan Han'ın ölümünden (1303) sonra yerine geçen kardeşi Olcaytu Han (1304-1316) döneminde de devam etti. 1308 tarihinde Altın Orda ve İlhanlı karakolları arasında vuku bulan çarpışmada İlhanlı kuvvetleri yenilmiş ve geri çekilmiştir[105]. Abdullah Kâşânî'ye göre, Altın Orda kuvvetlerine karşı Emîr Çoban Derbend'e kadar gitmek mecburiyetinde kalmıştır[106]. Çoban'ın Kür Irmağı kenarında aldığı tedbirler Tokta'yı yeni bir elçilik heyeti göndermeye sevketti. Bu heyet 30 Mayıs 1310'da Sultâniye'ye vardı, ama öncekiler gibi her hangi bir sonuç elde etmeden geri döndü[107].

Daha önce de el-Mufaddal, Tokta'nın elçilerinin 1304-1305 yılında Mısır'a geldiklerini ve sultanın da Olcaytu'ya karşı yapılacak sefere katılmasını istediklerini zikretmektedir. el-Mufaddal'a göre, Tokta mektubunda şöyle yazmıştır: "Olcaytu'yu bu bölgeden uzaklaştırmak için birleşelim. Sizin askerlerinizin fethettiği topraklar sizin, bizim askerlerimizin ele geçirdikleri topraklar ise bizim olacaktır"[108]. Buna cevap olarak Mısır sultanı, İlhanlılar ile barış antlaşması imzaladığını ileri sürerek red cevabı vermiştir. İlhanlılar'ın artık eski güçlerinde olmamaları ve Mısır için eskisi gibi bir tehlike arz etmemeleri sultanın bu kararı vermesinde önemli rol oynamış olabilir. Genel itibarıyla ise Mısır Memlûkleri, Altın Orda-İlhanlı mücadelesinden kârlı çıkan taraftı.

Tokta Han'ın Nogay'ı öldürmesinden sonra Balkanlar üzerindeki Altın Orda hâkimiyeti zayıfladı. Oğulları ile torunları bölgede tutunmaya ve Balkan knezliklerini kontrol etmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Ayrıca Nogay'ın oğulları hayattayken, Tokta Han, kendisini güvende hissetmiyordu. Dolayısıyla Tokta Han, Nogay'dan sonra oğullarını da öldürdü[109]. Bu arada Nogay'ın yanında rehin bulunan Sırp Krallığı varisi Stefan, Altın Orda'daki karışık durumdan

---

[103] Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 400.

[104] B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 81-82; S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, s. 19.

[105] Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, I, s. 228-229.

[106] Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahrân 1969, s. 89; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 71.

[107] B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 126.

[108] el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, I, s. 340.

[109] E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, s. 221-222.

faydalanarak kaçmayı başardı ve memleketine dönerek tahta çıktı. Bu tarihte Altın Orda'nın Sırp Krallığı üzerindeki hâkimiyeti de böylece sona erdi[110].

Balkanlar'dan farklı olarak Tokta Han'ın Rusya siyasetinde bir değişiklik olmadı. Tuda Mengü ve Tula Buka hanların Berke ve Mengü-Timur ile kıyasla daha zayıf olmaları, Rus knezliklerinin Saray'a bağlılıklarını zayıflatmıştı. Tokta Han ise Rus knezliklerini yeniden itaat altına almayı başardı. Bununla birlikte Tokta, kendinden önceki hanlardan farklı olarak Rostov Knezliği'ni değil de, Moksova ve Tver knezliklerini desteklemeye başladı. Nitekim Tokta Han, Pereyaslavl'ı Moskova'ya bağladı, Büyük Vladimir Knezliği için yarlığı ise Tver Knezi Mihail'e verdi[111]. Tokta Han böylece hem her iki knezi de memnun etmiş, hem de Moskova ve Tver'in her birinin fazla güçlenmesini engelleyerek bu iki knezlik arasında denge politikası izlemiş oldu. Tokta Han'ın Moskova ve Tver'e dayalı politika izlemesiyle birlikte, bu iki knezlik her geçen gün daha fazla gelişti ve bu tarihten itibaren de artık büyük knezlik için mücadele Moskova ile Tver arasında cereyan etmeye başladı.

Tokta, Rus knezlikleriyle belki de en fazla ilgilenen hanlardan biriydi. G. Vernadskiy, Tokta Han'ın 1312 yılında Rus knezliklerini ziyaret etmek üzere yola çıktığını ve yolda yakalandığı hastalıktan dolayı Rus topraklarına varamadan öldüğünü yazmaktadır[112]. Tokta Han'ın Rus knezliklerini ziyaret etmek istemesi çok ilginçtir. Zira ondan önce ve sonra hiçbir Altın Orda hanı böyle bir teşebbüste bulunmadı. G. V. Vernadskiy bu konuya ilginç yorum getirmiştir. Vernadskiy'e göre Tokta, Büyük Vladimir Knezliği'ni ortadan kaldırarak diğer Rus knezliklerini doğrudan kendisine bağlamak istiyordu. Vernadskiy, Rus knezlikleri arasında anlaşmazlıkların önüne geçmek amacıyla knezler arasında kendi döneminde oluşturduğu toplantıları sürekli hale getirmek, belki de ilk toplantıya başkanlık etmek, daha sonra ise bu meclisin başına bir Moğol soylusunu getirmek istediği yönünde tahminlerde bulunmuştur[113]. Ancak Tokta Han'ın ölümü, onun olası bütün planlarını bozmuştur.

Tokta Han, özellikle ülkedeki fetret devrine son vermesi ve ülkeyi tekrar istikrara kavuşturması dolayısıyla Altın Orda'nın önde gelen hükümdarlarından biri olarak kabul edilmektedir. Özbek ve Canibek hanlar zamanında yaşanan "yükselme devri"nin temellerinin de daha onun döneminde atıldığını ileri sürersek, abartmış olmayız. Altın Orda'dan günümüze fazla kaynak ulaşmadığından

---

[110] E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, s. 221-222.

[111] *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 141.

[112] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 201.

[113] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 201.

biz, ülkenin iç politikasından ziyade (münasebetler içerisinde bulunduğu ülkelerin kaynakları sayesinde) dış politikası hakkında bilgi sahibiyiz. Ancak iç politikaya dair kısıtlı bilgilerden Tokta Han'ın ülkede para reformu gerçekleştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. 1310-1311 tarihlerinde Tokta Han, bütün ülkede tek tip para basımına dair bir ferman çıkartmıştır. R. Yu. Poçekaev, Tokta'nın böylece para basımının yalnızca Saray'da gerçekleştirilmesini istediğini yazmaktadır[114]. Ancak hanın erken ölümü, bu reformu da hayata geçirmesini engellemiştir.

Özbek Han Dönemi (1312-1341)

Tokta Han, ölümünden önce oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için Batu (Sayın) Han evlâdından herkesi öldürttü. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce Sayın Han ailesinin sona erme tehlikesi ortaya çıktı. Ancak Tokta'nın öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın öldürülmesi sırasında gebe olan Gelin Beyalun, kısa bir müddet sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onu ölümden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını olan İnal Beğ'in yanına göndermişti. İlbasar'ın ölümünden sonra bu durumdan haberdar olan Tokta Han, yakın emîrlerini, derhal şehzadeyi getirmek üzere vazifelendirdi. Beyler, Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Tokta Han ölmüştü ve Özbek 14 yaşındayken tahta çıkmıştır[115]. Özbek Han gençken tahta çıksa da onun döneminde Altın Orda, adına yakışır bir şekilde "altın dönemi"ni yaşar. Onun zamanında bütün ülkede İslâmiyet yayılmış, ülkede imar işleri hız kazanmış, şehirlerde cami ve medreseler inşa edilmiştir. Bununla birlikte gerek İslâmiyet'in yayılmasından önce, gerekse de sonrasında hanlar, bütün dinlere karşı müsamahalı davranıyor, Rus din adamlarını bütün yükümlülüklerden muaf tutuyorlardı. Rus kilisesine böyle imtiyazlar kendi hükümdarları tarafından dahi verilmemiştir ki, birçok Rus araştırmacı, Altın Orda döneminde Rus kilisesinin tarihinin en rahat dönemini yaşadığı konusunda hemfikirdir.

İslâmiyet'in bütün ülkede yayılması şüphesiz diğer alanlarda da değişikliğe gidilmesine yol açmıştır. Altın Orda da dâhil olmak üzere Türk-Moğol devletlerinde mevcut olan memuriyetlere yenileri eklenmiştir: müftü, kadı vs. Kurultayın yanı sıra yeni yönetim organı olan divan oluşturulmuştur. Noyanlar, emîr olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Yine Özbek Han kabile reislerinin hâkimiyetini sınırlandırmaya ve onların yönettikleri bölgelere kendi adamlarını tayin etmeye çalışmıştır[116]. Ancak Özbek Han sonrasında da Mamay ile Edigey

---

[114] R. Yu. Poçekaev, *Hanı Zolotoy Ordı*, St. Petersburg 2010, s. 86.

[115] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 49-52.

[116] R. Yu. Poçekaev, *Hanı Zolotoy Ordı*, s. 91.

gibi güçlü emîrlerin tarih sahnesine çıkması, bu çabasının sonuçsuz kaldığını göstermektedir.

Özbek Han'ın ilk faaliyetlerinden biri, Altın Orda'nın Kafkasya üzerindeki iddialarını yenilemek üzere İlhanlı Olcaytu nezdine yeni bir elçi heyeti göndermek oldu. Fakat Özbek Han da red cevabı aldı. Olcaytu'nun ölümünden (13 Aralık 1316) sonra yerine 12 yaşındaki oğlu Ebu Said (1316-1335) İlhanlı tahtına geçince Özbek Han hiç vakit kaybetmeden 1316/1317 kışında Hülagü'nün topraklarını istilâya girişti ve hızlı bir ilerleme kaydetti. Vassâf'a göre, bu hızlı harekâtın sebebi, bu bölgede yaşayan Lezgiler'in Altın Orda ile sıkı bağlarının olmasıdır[117]. Rus tarihçisi A. N. Nasonov da, Lezgiler'in Altın Orda ile gizli bir antlaşma yaptıklarını ve Derbend'i muhafaza eden İlhanlı komutanı Taramtaz'a Özbek Han ordusunun geldiğini bildirmediklerini yazmaktadır.[118] Bu sefer, Horasan'da Şehzâde Yasavur'un Ebu Said'e karşı ayaklanması ve Mısır ile Şam askerlerinin Diyarbakır tarafından İlhanlı Devleti'ne saldırmasıyla aynı zamana rastlar[119]. Bu üç tehlikeden şüphesiz Özbek Han tarafından geleni en büyük olanıdır. Uzun süreden beri Azerbaycan'ı ele geçirmeyi hayal eden Altın Orda hanları bu sefer amaçlarına bir adım daha yaklaşmışlardır.

Özbek Han'ın ordusu Derbend'i geçerek, Şirvan'a girdi. Bu esnada Ebu Said'in ordusu da Kür Nehri'ne kadar geldi, fakat Özbek Han'ın askerleri Demirkapı'ya gelince, Ebu Said'in askerleri kaçtı ve sultanın karargâhına dönüp durumu ona anlattılar. Ebu Said mahiyetideki cüzi askerle birlikte Demirkapı'ya doğru yürüyüp Kür Nehri'ne ulaştı. Özbek Han'ın askerleri de nehrin karşı (Derbend ve Şirvan tarafındaki) sahiline indiler. Nehir bu sırada taşmış olduğundan asker karşı tarafa geçemedi. Ebu Said, Özbek'in askerlerinin kendi tarafına geçemeyeceğini anlayınca rahat bir nefes aldı ve bir hileye başvurdu. Maiyetindeki asker çok az olup, bunları çok göstermek için tek sıra halinde nehrin kenarına dizdi. Ayrıca acele olarak Emîr Çoban'a bir adam gönderip en kısa zamanda kendisine katılmasını bildirdi. Ancak Emîr Çoban Kür Irmağı'na geldiği sırada Özbek Han'ın kuvvetleri çoktan buradan ayrılmıştı[120]. Vassâf'a göre Özbek Han, Çoban'ın Ebu Said'e yardıma geldiğini duyunca geri çekilmiştir[121].

---

117 S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, s. 19.

118 A. N. Nasonov, *Mongolı i Rusy*, s. 87.

119 Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, Neşr. Hânbâbâ Beyânî, Tahrân 1938, s. 84.

120 Hândemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1983, s. 205; B. Z. Pirijev, *Hülagülar Devletinin Tenezzülü Devrinde Azerbaycan*, Bakü 1978, s. 15.

121 A. Ali-Zade, *Soçialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, s. 326; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s. 408.

Özbek Han'ın askerlerinin çekilmesinin sebepleri konusunda çeşitli fikirler mevcuttur. Mesela, Murat Remzi, çekilme sebebi olarak şunları zikreder: "... Onlar (Özbek Han'ın askerleri) nehri geçemediler, harpsiz olarak ganimet ve kölelerle geri dönmek zorunda kaldılar"[122]. Tarihçilerin bir kısmı barış yapılmadan bir kısmı ise barış yapıldıktan sonra Özbek Han'ın ordusunun çekildiğini yazarlar. Murat Remzi'nin, "Emîr Çoban Kür Nehri'ni geçip Özbek Han'ın askerlerini takip ettiyse de bir türlü yakalamaya muvaffak olamadı" şeklindeki sözleri[123] Özbek Han askerlerinin barış yapılmadan çekildiğini göstermektedir.

Özbek Han, Ebu Said'in ölüm haberini duyunca Aralık 1335 tarihinde İlhanlı ülkesine yeni bir sefer daha açtı ve kış mevsimine rağmen ordusuyla Derbend'i geçerek Kür Irmağı boyuna erişti. İlhanlı ordusu ise yeni hükümdar Arpa Han kumandasında ırmağın karşı yakasında yer aldı. Bu sırada çok değer verdiği Harezm hâkimi Kutluk Timur'un vefat haberini alan Özbek Han, çok üzülmüş ve ordusuna dönüş emri vermiştir. İlhanlı ordusu, Altın Orda ordusunu takip etmeyi göze alamamıştır[124]. Diğer bir görüşe göre ise, Arpa Han, Özbek Han'ın hücumuna karşı 45 gün boyunca karşı koymuş, hatta bu 45 gün içinde iki taraf arasında birkaç defa çarpışma da vuku bulmuştur. Şebânkârei'nin kaydettiğine göre, Özbek Han'ın çekilmesinde Kür Nehri sahillerinde bulunan zehirli otların büyük rolü vardı. Kıpçak askerlerinin atları bu otları yiyince ölmüşlerdir. Bu da Altın Orda askerlerinin zayıflamasına sebep olmuştur[125].

Özbek Han, Rus knezliklerine karşı izlediği politikada fazla değişikliğe gitmese de Rus kronikleri onu, en sert hanlardan biri olarak tasvir etmektedirler. Hâkimiyetinin ilk yıllarında Özbek Han, Tokta Han'ın Tver Knezi Mihail'e Büyük Vladimir Knezliği için verdiği yarlığı onayladı. Ancak Vladimir Knezliği'ne bağlı olan Novgorod ahalisi Mihail'e itaat etmeyerek Moskova Knezi Yuriy'i knezliğe davet etti. Knez Mihail durumu Özbek Han'a bildirdi ve han, Yuriy'in derhal Saray'a gelmesini emretti[126]. Hanın yanına gelen Knez Yuriy, hana ve onun yakınlarına hediyeler sundu ve Saray'da kaldığı müddetçe de hanın Tver Knezi'ne verdiği yarlıkdan vazgeçmesi için bir takım çalışmalarda bulundu. Ne-

---

122 Ö. Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s. 16.

123 Ö. Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", s. 16.

124 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 81; S. Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, s. 20; G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 204; A. N. Nasonov, *Mongolı i Rusy*, s. 106.

125 Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1984, s. 294; B. Z. Pirijev, *Hülagülar Devletinin Tenezzülü Devrinde Azerbaycan*, s. 37.

126 G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 205.

ticede Knez Yuriy, Özbek Han'ın kızkardeşi Konçaka ile evlenerek Özbek Han'ı tamamen kendi tarafına çekmeyi başardı. Özbek Han, Kavgadıy adlı bahadırın komutanlığında bir birlikle Moskova Knezi Yuriy'i, Vladimir şehrine gönderdi ve Tver Knezi Mihail'e verilen yarlık elinden alındı. Bunu duyan Mihail, Saray'dan dönen Yuriy ve Kavgadıy'ın birliğine saldırdı ve onları mağlup etti. Yuriy, eşi Konçaka ve Kavgadıy'ın askerleri esir düştü. Knez Mihail, Kavgadıy'e hediyeler sunarak onu askerleriyle birlikte hanın yanına gönderip, Kavgadıy'dan Özbek Han'a kendisinin suçlu olmadığını ve bu olayın Knez Yuriy'nin şikâyetinden dolayı gerçekleştiğini iletmesini istedi. Ancak tam bu sıralarda Moskova knezinin eşi Özbek Han'ın kızkardeşi Konçaka öldü ve Yuriy için yeni bir şikâyet sebebi daha doğdu. Özbek, olup bitenleri anlamak için iki knezi de yanına çağırdı. Yuriy bütün suçu Mihail'in üzerine attı ve neticede 1319'da Mihail idam edildi[127]. Bununla birlikte daha 1322 yılında Büyük Vladimir Knezliği tekrar Tverlilerin eline geçti. Vernadskiy'e göre, Knez Yuriy'in topladığı vergilerin bir kısmını teslim etmediğinden dolayı[128] Özbek Han, büyük knezlik için yarlığı öldürülen Tver Knezi Mihail'in oğlu Dmitriy'e verdi[129]. Ancak 1325 yılında Knez Yuriy, Özbek Han'ın gönlünü almak için derhal tekrar Saray'a gitti. Knez Dmitriy de Özbek Han'ı ziyaret etmeye karar verdi. Dmitriy, Özbek Han'ın yanında babasının katilini görünce, kendisini tutamadı ve Yuriy'i öldürdü. Katili cezalandıran Dmitriy kendisi de bir katil olduğu için idam edildi ve yarlık Özbek Han tarafından onun kardeşi Aleksandr'a verildi. Önlem olarak da 1327 yılında Özbek Han, yakınlarından Şafkal'ı küçük bir birlikle Tver'e gönderdi[130]. Halk kitleleri artık Altın Orda karşıtı hislerini tutamadıklarından ve Şafkal başkanlığındaki birliğin Rus halkına zorla İslâmiyet'i kabul ettireceğine dair söylentilerin çıkmasından dolayı Tver halkı, Şafkal ve beraberindeki birliği katletti. Bununla da kalmayan halk, Tver'de Müslüman olan tüm meslek sahipleri ve tüccarları da kılıçtan geçirdi[131].

Tverlilerin bu yaptıkları hiç şüphesiz cezasız kalamazdı. Nitekim Özbek Han, derhal Moskova Knezi İvan Kalita'yı Saray'a çağırttı ve emrine 50 bin asker vererek Tver üzerine sefere çıkmasını ve suçluların cezalandırılmasını emretti. Özbek Han, Suzdal Knezi Aleksandr'ın da ordusuyla birlikte İvan Kalita'nın ordusuna katılmasını istedi. İvan Kalita ile Suzdal Knezi Aleksandr'ın birlikleri Tver'e girince Tver Knezi Aleksandr Litvanya'ya kaçtı. Fakat Tver halkı

---

[127] *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 142-149; *PSRL, VI, Tverskaya Letopisy*, s. 412-414.

[128] G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 206.

[129] *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 150.

[130] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s. 264-265.

[131] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s. 265-266.

ağır bir şekilde cezalandırıldı[132]. Her ne kadar Knez İvan Kalita, Özbek Han için büyük hizmette bulunduysa da, Vladimir Büyük Knezliği için yarlığı almayı başaramadı. Altın Orda Hanı, yarlığı Suzdal Knezi Aleksandr'a verdi. Ancak 1332 yılında Aleksandr ölünce, Özbek Han büyük knezlik için yarlığı İvan Kalita'ya verdi. Bununla birlikte Tver, Suzdal ve Ryazan knezlikleri İvan Kalita'nın hâkimiyetinin dışında kaldı[133]. İvan'ın Özbek ile arasının iyi oluşundan kaynaklanan Moskova'daki refahlık, buraya göçlerin yapılmasına da neden oldu. Rus Kilisesi'nin metropoliti Petro da artık Moskova'da kalmayı tercih ediyordu. Böylece Moskova, Rus knezliklerinin yeni dinî merkezi hâline geldi.

Özbek Han, Balkanlar'daki gelişmelere de müdahale etmiş ve bu şekilde Altın Orda'nın bu coğrafyada eski gücüne kavuşmasını istemiştir. Ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Aktif dış politika izleyen Özbek Han, Kırım'da Venediklilere ticaret yapma izni tanımış ve Venedikli tüccarlara buna dair yarlık vermiştir (1332). Bu yarlık, günümüze kadar ulaşan İtalyan tüccarlarına verilen en eski tarihli yarlıktır[134].

Özbek Han zamanında Altın Orda Devleti, şüphesiz "altın çağı"nı yaşamıştır. Ancak her ne kadar Özbek Han, Moskova ile Tver knezlikleri arasında denge politikası izlemeye çalıştıysa da, Moskova'nın güçlenmesini ve Rus knezlikleri arasında liderlik rolünü üstlenmesini engelleyememiştir. Bunun da ötesinde Moskova Knezliği kendi gücünün farkına da varmış oldu. Bu husus Tatar tarihçilerinin Özbek Han'ı tenkit etmelerine sebep olmaktadır. Rızaeddin Fahreddin bu konuda şöyle yazmaktadır: "Bugünkü Rusya'nın I. Petro ile II. Katerina'nın eseri olduğu söylense de Rusya'nın temeli Özbek Han tarafından atılmıştır. Şayet Özbek Han kendisinden önceki hanların izlemiş olduğu politikayı izlemiş olsaydı, Petrolar ve Katerinaların gayretleri ile bugünkü Rusya'nın meydana gelmesi imkânsızdı"[135].

Tinibek Han (1341-1342) ve Canibek Han (1342-1357) Dönemleri

Özbek Han'dan sonra büyük oğlu Tinibek kısa bir süre (1341-1342) hüküm sürdü. Tinibek Han ile ilgili kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak Saray'da yaşayan şair Kutb'un, Hüsrev ve Şirin adlı eserini Tinibek Han ve eşine takdim et-

---

132 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s. 139-140; A. A. Gorskiy, *Moskva i Orda*, Moskova 2000, s. 61-62.

133 *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s. 270.

134 A. P. Grigoryev-V. P. Grigoryev, *Kollektsiya Zolotoordınskih Dokumentov XIV Veka İz Venetsii*, St. Petersburg 2002, s. 5-33.

135 R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, s. 35; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 55.

tiği bilinmektedir. Yine İbn Battuta, Tinibek Han'ın "Allah'ın en yakışıklı yaratığı" olduğunu belirtmiştir[136].

Tinibek Han'dan sonra tahta Canibek (1342-1357) çıktı. Canibek Han da aynen diğer Altın Orda hanları gibi ilk işi olarak Azerbaycan üzerindeki Cuci Ulusu'nun haklarını elde edebilmek için gayret gösterdi. Bu arada şartlar da bunun için müsaitti. Çünkü Ebu Said'in 1335'te ölümünden sonra, İlhanlı Devleti yıkılmış ve Azerbaycan, Türk-Moğol kökeninden gelen Çoban sülâlesinin eline geçmiştir. Bu sülâlenin kurucusu Emîr Hasan'ın kardeşi Emîr Eşref (1344-1356) Azerbaycan'da sağlam, fakat zâlim bir hâkimiyet kurmuştur. Tebriz ulemâsı da Canibek Han'ın yanına gelerek İlhanlı ülkesini fethetme hususunda teşvik ettiler. Böylece Melik Eşref b. Timurtaş'ın kendi halkına yaptığı zulüm, işkence ve çeşitli fenalıklar, Canibek Han'ın buraya sefer düzenlemesine sebep oldu. Ötemiş Hacı'da bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi mevcuttur.

Ötemiş Hacı'ya göre, Tebriz'in hâkimi Melik Eşref kendi kızıyla evlenmek istemiş ve ulemâya ağaç diken birinin, bu ağaçtan meyve yeme hakkı olup olmadığını sormuştur. İşte bu örneği kullanarak, Eşref, kendi kızına dokunma hakkının olduğunu ileri sürmüştür. Tebriz ileri gelenleri ise Canibek Han'ın yanına giderek olayı anlatırlar ve "Bizim hâkimimiz kâfir, biz de o kâfirin hizmetçileri olduk. İslâm padişahı artık sizsiniz ve sizin göreviniz de Müslümanları o gaddardan kurtarmaktır" derler[137]. Bunun üzerine Canibek, derhal sefer hazırlıklarına başlamış ve ordusunun başında harekete geçerek Derbend üzerinden Kür boyuna erişmiş, oradan da Tebriz üzerine yürümüştür. Neticede Canibek Han, fazla mukavemet ile karşılaşmadan 10.000 süvarisi ile Tebriz'e girmiştir[138].

Böylece Cuci Ulusu'nun bir asırdan beri devam ettirdiği mücadele sonucunda kısa bir süre için de olsa Azerbaycan, Altın Orda'nın hâkimiyetine girmiştir. M. Kafalı, Azerbaycan zaptının Tebriz'de darbedilmiş paralara[139] dayanarak 5 Ocak 1356 ile 24 Aralık 1356 arasına tekabül ettiğini yazmaktadır[140]. Tebriz'den başka Hoy, Nahçivan, Meraga'da da Canibek ve Berdibek adına para

---

136 "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battuti", s. 109.

137 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 55-56.

138 Kazvînî, *Zeyl-i Târîh-i guzîde*, Çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriyev, Bakü 1990, s. 108-111; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 982-983; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 84; Ö. Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", s. 35.

139 Altın Orda paraları ile ilgili bkz. A. G. Muhamadiev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vekov*, Moskova 1983; N. Ağat, *Altınordu (Cucioğulları) Paraları Katalogı (1250-1502)*, İstanbul 1976; N. M. Şeldi, *Bulgaro-Tatarskiye Monetı XIII-XV vv*, Kazan 2002.

140 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 84.

bastırıldığı bilinmektedir[141]. Canibek Han'ın adına İlhanlı Ulusu'nun diğer kısımlarında da paraların darbedilmesi, Azerbaycan'ın ele geçirilmesinin büyük bir tesir icra ettiğini göstermektedir.

Canibek Han, kendisi rahatsız olduğundan, oğlu Berdibek'i 50.000 kişi ile buraya bırakıp, memleketine doğru yola çıkmıştır[142]. Halk tam zafer kutlamalarına hazırlandığı zaman acı bir haber almıştır: Azerbaycan fâtihi Canibek Han vefat etmişti[143].

Canibek Han, Özbek Han zamanında başlayan "altın çağ"ı devam ettirmiş, Özbek Han'ın başlattığı reformları başarıyla sürdürmüştür. İslâmiyet yayılmaya devam etmiş, Canibek Han cami ve medreseler inşa ettirmiş, din ve ilim adamlarını himaye altına almıştır.

Canibek Han döneminin önemli özelliklerinden biri de annesi Taydula'nın devlet işlerinde söz sahibi olmasıdır. Bunun en büyük göstergelerinden biri, Taydula'nın Rus din adamlarına her türlü yükümlülükten muaf tutan yarlıklarla Kırım'daki İtalyan tüccarlarına yarımadada ticaret yapma hakkı tanıyan yarlıklar vermesidir. Bu yarlıkların önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Yine Rusya'daki Tula şehri ile Kırım'daki İtalyan ticaret kolonilerinden alınan vergilerin bir kısmı, Taydula'ya verilmişti. Taydula'nın faaliyetleri, kadınların Altın Orda'nın siyasi ve ekonomik hayatta önemli rol oynadıklarını göstermektedir[144].

Berdibek Han Dönemi (1357-1360)

Canibek Han'ın yolda rahatsızlandığı haberi Saray'a ulaşınca, emîrlerden Kanglı Tulubay, Berdibek'e mektup göndererek babasının ölmekte olduğunu ve bir an evvel yanına gelmesini bildirdi. Berdibek, babasının bulunduğu yere vardığında Canibek Han kendisinin haberi olmadan oğlunun bu ani gelişinden dolayı kızdı. Buna karşılık Berdibek ile anlaşan Emîr Tulubay'ın adamları Canibek Han'ın otağına giderek onu şehit ettiler[145]. Rus kronikleri de bu olayı tasdik etmektedirler. Nikonovskaya Letopis'e göre, 1357 yılında Altın Orda'da zuhur eden karışıklığın müsebbibi Tümen beği Tulubay idi. Bununla da yetinmeyip

---

[141] M. Gabashvılı, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", Çev. M. Yavaşi, *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 391.

[142] Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 188.

[143] M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 85.

[144] İ. Kamalov, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınları", *Ortaçağda Kadın*, s. 593-604.

[145] S. M. Yenikeyev, *Oçerk İstorii Tatarskoğo Dvoryanstva*, Ufa 1999, s. 18; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 84-85.

Berdibek, Emîr Tulubay'ın tavsiyesi üzerine 12 kardeşini de öldürttü. Mensubu bulunduğu sülaleyi yok etmesi dolayısıyla, Cuci Ulusu'nda Berdibek Han'a "Kökün Kırgan Köten Han" denilmiştir[146].

Altın Orda tahtını kaçırmamak için Saray'a giden Berdibek yeni fethedilen Azerbaycan'ı kendi başına bıraktı. Böylece bir asır süren mücadeleden sonra ele geçirilebilen Azerbaycan tekrar elden çıktı. Bununla birlikte, Berdibek'in takip ettiği politika ülkede hoşnutsuzluklara yol açtı ve daha kendisi hayattayken kendisine karşı yedi han rakip olarak ortaya çıktı. Berdibek Han'ın bütün kardeşlerini yok edip yalnız kendi oğlunu hayatta bıraktığı yukarıda da zikredildi. Fakat çok geçmeden oğlu da vefat etti ve han kendisini içkiye verdi ve bu düşkünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra vefat etti[147]. Böylelikle 1227 yılında Batu Han ile başlayan Ak-Orda Hanedanı 133 yıl sonra son buldu.

II. Fetret Devri (1360-1380)

Berdibek Han'ın ölümünden sonra çeşitli emîr ve ulubekler adamlarını tahta çıkartıp kendi politikalarını izlemeye çalıştılar. Bu durum 1360 ile 1380 yılları arasında 20'ye yakın hanın tahta çıkmasına yol açtı[148]. Kaynaklarda Kulpa (1359), Nevruzbek (1359-1360), Hıdırbek (1360), Timur-Hoca (1361), Ordu-Melek (1361), Kildibek (1361), Mir-Polat (Timur-Bulat) (1361), Murat (Murid, Amurat) (1361-1363), Bulat-Hoca (1364), Aziz, (1364-1367), Abdullah (1367-1368), Hasan (1369-1374,1375-76), Hacı-Çerkes (1374-1375), Alibek (Aybek, İlbek, Ali-Hoca) (1374-1375), Kanhan (Gıyaseddin) (1375-1377), Arabşah (1375-1377), Urus Han (1377-1378), Toktoga (1378), Timur Melik (1378-1379) adlı hanların adı geçmektedir. Ancak şüphesiz bu dönemde asıl hâkimiyet, Mamay Mirza'nın elindeydi.

Mamay Mirza, Cengiz soyuna mensup olmadığından kendisi tahta çıkamadığı için aynen zamanında Nogay Mirza'nın yaptığı gibi istediği adamları tahta çıkartarak Altın Orda'da hâkimiyeti elinde bulundurdu. Bu dönemin en önemli olayı şüphesiz Altın Orda'nın Ruslara karşı ilk mağlubiyetini alması ve Rusların Altın Orda sınırları içerisinde yer alan topraklara baskınlar düzenlemeye başlamasıdır. 1370, 1374 ve 1376 yıllarında Bulgar şehri, Rusların saldırılarına maruz kaldı[149].

---

[146] Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 57.

[147] Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 57.

[148] R. Fahreddin, *Hani Zolotoy Ordı*, s. 100; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 63.

[149] *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 165, 169, 173.

Moskova ve Nijegorod knezliklerinin ortaklaşa gerçekleştirdikleri 1376 yılındaki sefer sırasında Ruslar 5.000 gümüş ruble para ele geçirdiler[150]. Ayrıca Moskova Knezi Dmitriy, Ryazan hariç bütün Doğu Rusya'nın knezi olarak kabul edildi[151]. Moskova'nın büyümesi ve saldırganlığı Mamay'ın gözünden kaçmadı ve buna derhal müdahale etmeye karar verdi. 11 Ağustos 1378 tarihinde Ryazan Knezliği'nin topraklarında vuku bulan muharebede Moğol savaş taktiğini kullanan Ruslar galip geldi ve Mamay'ın ordusu kaçmak zorunda kaldı[152]. Voje Nehri'nin kıyısında meydana gelen ve Rusların zaferiyle sonuçlanan bu karşılaşma Ruslar açısından büyük bir önem arzetmekteydi. Bu karşılaşmada her ne kadar Altın Orda'nın asıl birlikleri yer almasa ve Ruslar sadece Altın Orda'nın bölgesel bir emîrini mağlup etseler de, psikolojik açıdan bu zafer Ruslar için önemliydi.

1378 zaferi, Moskova'da sevinçle karşılansa da, herkes mücadelenin yeni başladığının farkındaydı. Artık Mamay'ın hâkimiyetini devam ettirebilmesi için ne pahasına olursa olsun Moskova knezini mağlup etmesi gerekiyordu. Bundan dolayıdır ki Mamay; Cenevizli, Çerkes, Alan gibi halklardan oluşan büyük bir ordu hazırladı ve yeni bir sefere çıktı. 1380 yılının Temmuz ayının sonunda Mamay'ın ordusu Don ile Nepryadva arasında yer alan Kulikovskaya Düzlüğü'ne ulaştı. Karşılaşma 8 Eylül 1380 tarihinde vuku buldu. Saat 11'de başlayan Kulikovskaya Muharebesi'nin başlarında mirzanın ordusu üstün geldi. Ancak Rusları Don'dan uzaklaştırma fırsatını ele geçiren Mamay Mirza bunu değerlendiremedi. Askerlerinin çoğunun "biçilmiş ot gibi" yerde uzandığını gören knez, savaşa yeni bir birlik kattı ve Mamay Mirza'nın üzerine doğru hücuma geçti. Mamay Mirza'nın paralı askerleri Rus ordusuna yeni güçlerin katıldığını zannederek kaçmaya başladılar[153]. Ruslar büyük kayıplar verdikleri için düşmanı fazla takip edemediler. Tarafların verdikleri kayıplara dair kesin bilgilerin olmadığı bu muharebede Rusların birçok knez ve boyarlarını kaybettikleri ve cesetlerin nehrin 10 kilometre ötesinden göründüğü Rus kroniklerinde kaydedilmiştir[154]. Bu zaferden sonra Knez Dmitriy'e "Donskoy" (Don Muzafferi) unvanı verildi ve Rusya hükümeti 1848 yılında iki ordunun karşılaştığı yere bir anıt yaptırdı. Moskova Knezliği için Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan zaferden çok

---

150 *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 173.

151 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. A. Gorskiy, *Moskva i Orda*, s. 118; V. N. Demin, *Rusy Letopisnaya*, İzdatelstvo Veçe, Moskova 2000, s. 47.

152 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 53-54; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 184-185; V. V. Kargalov, *Mongolo-Tatarskoe Naşestvie na Rusy*, Moskova 1990, s. 187.

153 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 61-64; *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s. 169-170.

154 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 62; *PSRL, VII, Ermolinslaya Letopisy*, s. 168-169; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 191.

Tatarları da yenebileceklerini anlamaları önemli oldu. Gerçekte ise, Knez Dmitriy galip gelmesine rağmen en iyi knezlerini ve ordusunun büyük bir kısmını kaybetti, Ruslar da Altın Orda'ya vergi ödemeye ve Saray'dan yarlık almaya devam etti. Ancak Kulikovskaya Muharebesi'nde, Batı Rusya knezlikleri bir çatı altında birleşebileceklerine dair sinyal verdiler. Hatta Altın Orda'da karışıklıklar devam etmiş olsaydı bu zafer Rusya için bağımsızlık getirebilirdi. Ancak çok geçmeden Altın Orda'da Toktamış Han, hâkimiyeti sağlamayı başardı.

Toktamış Han Dönemi (1379-1395)

Daha Kulikovskaya Muharebesi'nden önce 1379 yılında Toktamış Han, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmişti. Ertesi yılı hazırlıklar yaparak geçiren Toktamış, bütün Cuci Ulusu'na hâkim olabilmesi için Batı Deşt-ı Kıpçak'a hâkim olan Mamay Mirza'yı bertaraf etmek zorundaydı. Bu bağlamda Altın Orda açısından Kulikovskaya Muharebesi'nin en iyi sonucundan biri de, Mamay'ın bu muharebeden zayıflayarak çıkması ve ardından Toktamış'a yenilmesi ve Toktamış'ın bundan sonraki süreçte Altın Orda'da tekrar düzeni sağlamasıdır.

Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan mağlubiyetten sonra Kırım'a dönen Mamay Mirza, Ruslar üzerine yeni sefer hazırlıklarına başladı. Ancak Toktamış'ın kendisine karşı gelmekte olduğunu öğrenince Rusya seferinden vazgeçerek Toktamış'la savaşmak zorunda kaldı. Altın Orda'nın iki ordusu 1380 yılının sonbaharında Don Nehri'ne dökülen Kalka Irmağı Boyu'nda karşılaştı. Bu savaşı Toktamış Han kazanırken, Mamay Mirza, Kefe şehrine kaçmak zorunda kaldı. Her ne kadar başta Mamay Mirza Cenevizliler tarafından iyi karşılansa da, sonradan Cenevizliler ona karşı cephe alarak, onu öldürdü ve mallarını da paylaştılar.[155] Neticede Toktamış Han 20 yıldır devam eden fetret devrine son verdi, Cuci Ulusu'nda birliği yeniden sağladı ve Harezm ile Azerbaycan hariç, evvelce Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan toprakların hepsini ele geçirdi.

Bu zaferden sonra Toktamış Han, Litvanya Knezi Yagelon'a ve Moskova Knezi Dmitriy'e elçi göndererek Mamay'ı yendiğini bildirdi. Kulikovskaya Zaferi'ne rağmen Ruslar da hediyeler göndererek itaatlerini bildirdiler[156]. Fakat Rus knezliklerinin zahiren boyun eğmelerini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan darbenin intikamını almak için Toktamış Han, 1382 yılında Moskova'ya doğru sefere çık-

---

[155] *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 64; İ. Mirgaleev, "Emîr Mamay Kem Bulgan Ul?", *Kazan Utları*, S. 8, Kazan 2001, s. 170-174.

[156] *PSRL, VI, Rogojskaya Letopisy*, s. 117; *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 64-65; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 193.

tı. En başta Bulgar'a giden Toktamış, sefer haberini gizlemek için bütün gemilere el koyup tüccarları da esir etti. Toktamış'ın Orta İtil'in sağ tarafında gözükmesi Rusları şaşkına uğrattı. Ryazan Knezi Oleg ile Suzdal Knezi Dmitriy derhal Toktamış Han'ın kuvvetlerine katıldılar. Don muzafferi Dmitriy ise halkı şehri savunması için teşvik etti. Ancak kendisi asker toplama gerekçesiyle Kostroma'ya gittikten sonra Moskova'da kargaşa başladı[157].

23 ile 26 Ağustos günleri arasında Toktamış'ın ordusu, Moskova'yı kuşatma altında tutsa da, ele geçirmeyi muvaffak olamadı. Hâlbuki Moskova'da savunmayı bozmaya karar veren hainler çıkmıştı. Rus kroniğinde yazıldığına göre "Bir takım fena kimseler bahçelerde dolaşmaya başlayarak, bodrumlardan beylerin içkilerini, gümüş kaplarını ve değerli sürahilerini çıkararak bol bol içiyorlardı"[158].

Toktamış kuşatmada başarılı olamayınca hileye başvurdu ve Moskovalıların az miktarda para vermelerine karşılık kuşatmayı kaldıracağına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açacak kadar saftı. Şehre giren Toktamış'ın ordusu şehri yerle bir etti ve büyük ganimetler elde etti[159]. Devlet hazinesini de ele geçiren Toktamış'ın ordusu yağmadan sonra şehri terk etti. Bu muharebe dolayısıyla şehirde 24.000 kişi öldü. 1383 yılında bütün knezler Toktamış'ın yanına gelerek Toktamış'tan yarlık aldılar. Moskova Knezi Dmitriy ise, yıllık vergi ile bağlılığını bildirmek için oğlu Vasiliy'i Toktamış Han'a rehin olarak gönderdi[160]. Toktamış'ın başarısının en önemli nedenlerini hiç şüphesiz Toktamış'ın seferi gizli tutması ve bundan dolayı Moskova halkının hazırlıksız yakalanması, Moskova ileri gelen devlet adamlarının kaçmaları ve şehirde halkı Toktamış'a karşı örgütleyecek birinin olmaması, devlet adamlarının kaçmalarına bağlı olarak halkın şehirde isyan çıkarmaları ve kaosa yol açmaları şeklinde sıralayabiliriz. Bu sefer neticesinde ise bundan iki yıl önce meydana gelen Kulikovskaya Muharebesi'nde elde edilen siyasî, askerî ve ekonomik alandaki zaferin izleri silinmiş oldu. Nitekim Ruslar hanlardan yarlık almaya ve vergi ödemeye devam ettiler. Siyasî olarak da Rusların Altın Orda'ya bağlılıkları artmış oldu, çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, Rus knezleri kendi oğullarını hanın yanında rehin olarak bırakmak zorunda kaldılar. Böylece Toktamış, Altın Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi.

---

157 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s. 170-171;

158 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 67-68.

159 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, 172-173; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 194-196; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 151-152.

160 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s. 173; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 199; *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 72; G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 272.

Geriye Altın Orda'nın ilgi sahasında olan Azerbaycan ile Harezm kalıyordu ve Toktamış vakit kaybetmeden bu bölgelere de el atmaya karar verdi. Bununla birlikte Harezm ülkesi Toktamış'ın hamisi Emîr Timur'un hâkimiyeti altındaydı. Her ne kadar Toktamış, Altın Orda'da hâkimiyeti Timur'un yardımıyla ele geçirse de kendisinin Cengizoğullarının meşruiyetini temsil ettiğini, Timur'un ise bir asalet unvanına dahi sahip olmadığını düşünüyor ve bundan dolayı da Timur ile mücadeleye girmekten çekinmiyordu. Nitekim Timur'un İran ile meşgul olmasını fırsat bilen Toktamış 1384'te Harezm'de kendi adına para bastırdı[161]. Timur buna ses çıkarmayınca Toktamış, Azerbaycan meselesine daha fazla önem vermeye başladı ve büyük bir orduya ve zengin maddi kaynaklara dayanarak Tebriz seferine çıkmaya karar verdi. O sıralarda Timur, Azerbaycan'dan yeni ayrılmıştı, dolayısıyla Tebrizlilerin bir lideri yoktu. Fakat Tebriz ileri gelenleri ile Tebriz halkı düşmana kesin mukavemet göstermeye karar verdi ve şehrin dar sokaklarında barikat tarzı istihkâmlar yapmaya başlandı. Toktamış'ın askerleri sekiz gün şehre giremediler. Bu yüzden Toktamış, Tebriz'de bundan birkaç yıl önce Moskova'da tatbik ettiği taktiği uyguladı. Tebriz halkı 250 tümen altın mukabilinde barış antlaşmasını kabul etti[162]. Fakat Toktamış Han, Zeynuddin Kazvînî'nin nakline göre, antlaşmayı bozarak ordusunu şehre sokmuş ve Tebriz'i yağmalamıştır[163]. Böylece Toktamış'ın, ganimetin yanında halkın düşmanlığını ve Timur gibi güçlü bir rakibi kazandığını da söylemek yerinde olur.

Timur, Toktamış'ın bu yaptıklarını cezasız bırakamazdı ve neticede uzun kovalamacadan sonra 18 Haziran 1391'de Timur ile Toktamış'ın orduları, Kundurça (Kunduzca) Irmağı boyunda karşılaştı. Toktamış Han ordusunu harp nizamına sokarken, Timur da ordusunu yedi kısma ayırdı ve her birinin başına şehzâdelerinden ve ümerasından birini tayin ederek "yedi kol düzeni" adını verdiği bir muharebe nizamını tatbik etti. Toktamış Han'ın ordusunu paramparça eden Timur, muazzam ganimetler de elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini koruyarak yeni bir mücadele için hazırlanmaya başladı[164]. Timur 1394 yılı sonbaharında Kuzey Azerbaycan'da iken Toktamış'ın kuvvetlerinin Derbend'e geçerek Şirvan topraklarına girdiğini duydu. Bunun üzerine Timur, yeni bir sefer için ordusunun hazırlanmasını emretti ve ertesi yıl devrin en büyük muharebelerinden biri cereyan etti. İki ordu 14 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı boyunda karşı karşıya geldi. Zafer yine Timur'un tarafın-

---

161 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 105.

162 Kazvînî, *Zeyl-i Târîhi-Guzîde*, s. 131; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 154.

163 Kazvînî, *Zeyl-i Târîh-i guzîde*, s. 132.

164 Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, Neşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972, s. 217 a.

daydı[165]. Timur, bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İtil boyunda Ükek şehrine, ardından da Moskova yakınlarına kadar ilerleyerek buraları da yağma etti[166]. Timur daha sonra Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı da harabeye çevirip Azerbaycan'a döndü[167].

Timur'un Altın Orda üzerine gerçekleştirdiği ikinci seferden önce Toktamış'ın Osmanlı ve Memlûklerle ittifak kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Nitekim Ağustos 1394'te adı geçen ülkelerin elçileri Dımaşk'da bir görüşme yapmışlardır. Timur karşıtı koalisyonun mevcudiyetinden, Arap kaynakları ile Altın Orda hanlarının Osmanlı sultanlarına yazdıkları mektuplar bahsetmektedir[168]. Ancak Timur'un diplomatik başarısı, tarafların Timur tehlikesini yeterince ciddiye almamaları, müttefikler arasındaki güvensizlik gibi hususlar, başta Toktamış'ın ardından da ittifakın diğer üyelerin Timur'a yenilmelerinin başlıca sebepleriydi.

Timur'un çekilmesinden sonra, Toktamış Han'ın Cuci Ulusu'nda hâkimiyeti tekrar ele geçirmek için teşebbüste bulunduğu bilinmektedir. Toktamış, Emîr Edigey'in yardımıyla hanlığını ilan eden Timur Kutluğ'a karşı savaşmak zorunda kaldıysa da yenildi ve Litvanya Prensi Vitovt'un yanına sığındı. Toktamış Han'ı iyi şekilde karşılayan Vitovt, Toktamış Han'ın idaresine Lida şehrini verdi. Toktamış Han kaybetmiş olduğu toprakları geri almak için knezden askerî yardım istedi ve knezle bir antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre, şayet Toktamış Han Saray'da yeniden tahta çıkarsa, Knez Vitovt'a Moskova Knezliği'ni verecekti. Fakat 12 Ağustos 1399 tarihinde Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Timur Kutluğ Han'ın meşhur emîri Edigey tarafından bozguna uğratıldı ve böylece Toktamış ile Vitovt'un planı gerçekleşme imkânı bulamadı[169]. Hanlık şansını kaybeden Toktamış, geri kalan ömrünü Deşt-i Kıpçak'ın ücra köşelerinde ge-

---

165 Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, s. 272 b-274 b; Y. Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989, s. 34.

166 *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 207-212; *PSRL, VI, Rogojskaya Letopisy*, s. 132-133; Z. V. Togan, "Timurs Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Reprinted from the Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the USA*, Vol. IV, New York 1958, s. 1358-1371. Timur'un Moskova seferi için bkz. İ. Kamalov, "Timur'un "Hayalî" Moskova Seferi", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/23, Güz 2009, s. 29-39.

167 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 192-197; G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 283. Timur-Toktamış mücadelesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İ. M. Mirgaleev, *Voynı Toktamış Hana s Aksak Timurom*, Kazan 2003.

168 Bu ittifak için bkz. İ. Kamalov-İ. Mirgaleev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, II/3 (Kış 2008), s. 187-198; İ. Mirgaleev, "Altın Orda, Osmanlı ve Memlûklerin, Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 25, Bahar 2010, s. 51-57.

169 *PSRL, VI, Tverskaya Letopisy*, s. 445; *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 104-105.

çirdi. Ayrıca Toktamış'ın, Timur'un nezdinde af dilemenin çarelerini aradığı, 1405 yılının Ocak ayında Otrar'da Timur'un onun bir elçisini kabul ettiği ve bu nankör dostunu yeniden tahta geçirmek için söz verdiği bilinmektedir[170]. Edigey'in bu kadar güçlenmesi Timur'un da hoşuna gitmediğinden, Timur bir zamanlar Edigey'i Toktamış'a karşı kullandığı gibi şimdi de Toktamış'ı ona karşı kullanmak istemiş olabilir. Ancak Timur'un 18 Şubat 1405 tarihinde vefat etmesi, bu işbirliğinin hayata geçmesini engelledi. Aynı tarihlerde Tümen şehri civarına göç eden Toktamış da vefat etti.

Altın Orda'nın Parçalanması ve Yıkılışı

Toktamış Han, gayretli ve mücadeleci tabiata sahip bir hükümdardı. Ancak bitmek bilmeyen mücadele azmi ve hatalı tutumu ile Timur gibi kudretli bir hükümdarın düşmanlığını üzerine çekti. Böylece Altın Orda Devleti'ni ikinci defa dirilten kendisi olduğu halde, bu hatası ile tekrar fetret devrini hazırlayan da yine kendisi oldu. Bu dönemden sonra Altın Orda Devleti tekrar eski kudretine bir daha ulaşamadı. Ancak bunun sebebi olarak sadece Timur'un seferlerini ileri sürmek yanlış olur. Nitekim Hayrunnisa Alan'ın da belirttiği gibi, Altın Orda'nın çöküşünde sadece Timur'un seferi etkili olsaydı, aynı şahsın Altın Orda'dan daha ağır bir darbe indirdiği Osmanlı Devleti'nde de bir çöküş olması gerekirdi[171]. Toktamış Han'dan önce yaşanan fetret devirleri, emîrlerin hanlara karşı isyan ederek itaat etmemeleri ve taht sorunlarına karışmaları, 1380 yılında Ruslara karşı alınan Kulikovskaya mağlubiyeti ve Moskova Knezliği'nin her geçen gün güçlenmesi gibi sebepler Altın Orda Devleti'ni parçalanma sürecine itmiştir.

Diğer taraftan daha Timur'dan önce Altın Orda, Rus ordusuna yenilmişti. Ruslar geçici de olsa vergi ödemeyi kesmişlerdi. Ancak, Timur'un seferinden sonra Edigey'in büyük bir ordu toplayabilmesi ve Moskova üzerine sefer düzenlemesi, bu darbenin bir noktaya kadar telafi edildiğini göstermektedir. Timur'un seferleri Altın Orda'yı ancak ekonomik zarara uğratmıştır ki, Timur'un tahrip ettiği bölgeler de kısa sürede toparlanmayı başarmıştır. Dolayısıyla bu dönemde Tokta, Özbek ve Canibek gibi güçlü hanlar ortaya çıkarak Altın Orda'da birliği tekrar sağlamayı başarsalardı, Altın Orda'nın ömrünün uzayabileceğini tahmin etmek mümkündür. Ancak, Altın Orda'da güçlü han istemeyen beyler, kendi kontrolleri altında olan ve Cengiz soyundan gelen birini han yapa-

---

[170] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 289.

[171] H. Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Ankara 2003, s. 139.

rak, iktidarı ellerinde tutmaya çalışıyorlardı. Nitekim Altın Orda'nın yıkılışındaki en önemli nedenlerin başında emîrlerin bu politikaları yer almaktadır. Toktamış'tan sonra Edigey de aynen zamanında Nogay ve Mamay gibi iktidara ortak olmuş ve Altın Orda'nın parçalanmasına katkıda bulunmuştur.

Toktamış Han'dan sonra Altın Orda'da hâkimiyeti Edigey Mirza ele geçirdi. Daha Mamay Mirza ile Toktamış hayattayken devlet işlerine karışmaya başlayan bu emîr, Mangıt kabilesinden olup, cesur ve kurnaz biriydi. Mangıtların desteği aynen bundan 130 yıl önce Nogay'a olduğu gibi kendisine hâkimiyeti ele geçirmekte yardımcı oldu. Böylece Edigey de piyon hanların vasıtasıyla hüküm sürmeye başladı.

Edigey'in tahta çıkardığı ilk han, yukarıda adı geçen Timur Kutluğ oldu. Edigey Mirza'nın kız kardeşlerinden biri Timur Kutluğ Han'la evli olduğundan Edigey devlet işlerine daha kolay müdahale etti. 1400 yılında Timur Kutluğ ölünce Edigey Mirza tahta sırasıyla Timur Kutluğ'un akrabaları olan Şadibek, Fuladbek ve kardeşi Timur'u çıkarttı. Bu hanlar vasıtasıyla Edigey Mirza kendi reformlarını başlattı. Altın Orda'da düzen ve disiplini oluşturmayı başaran Edigey, Cengiz Han'ın yasasına ilavelerde bulundu, vergi sistemini değiştirdi ve eskiden süregelmiş olan Mısır'a yapılan köle ticaretini yasakladı[172]. Ancak, Edigey'in bu hareketini ticarete önem vermediği şeklinde yorumlamak yanlış olur. Bunun sebebini Altın Orda'dan Türk nüfusunun azalmasını engellemek istemesine bağlamak mümkündür.

Edigey Mirza, tahta Cengizoğullarını çıkarırken, Rusya işleri ile bizzat kendisi meşgul oldu. Moskova knezinin vergileri göndermemesi ve bağımsız hareket etme çabası hiç şüphesiz Edigey'in gözünden kaçmadı ve 1408'de Edigey, Moskova üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Bu sefer, birçok açıdan Toktamış'ın seferini hatırlatmaktadır. Edigey de aynen Toktamış gibi seferin başarısını seferin gizli tutulmasında gördüğü için ve Rusların bu seferden haberdar olabileceğini düşündüğünden Moskova'ya bir elçi gönderdi ve Pulat-Sultan'ın Litvanya'ya karşı bir sefere çıkacağını ilan etti[173]. Hâlbuki Edigey'in hazırladığı bu ordu, Moskova'ya yürüyecekti. Seferin bir başka benzer tarafı ise, Moskova Knezi II. Vasiliy'in aynen Toktamış zamanında babasının yaptığı gibi Kostroma'ya kaçması oldu. Moskova'da yine komutan Vladimir Serpuhovskiy halkı toplamakla görevlendirildi[174]. Moskova halkının panik içinde olmasından yararlanan hırsız ve katiller, bir kez daha halkı soymaya ve öldürmeye başladılar.

---

[172] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 290-291.

[173] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 293.

[174] *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 118; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 224.

Edigey Mirza yol üzerindeki Pereyaslavl, Rostov, Dmitriyev ve Serpuhov şehirlerini ele geçirerek 30 Kasım'da Moskova'nın kapısına dayandı. Edigey Moskova'ya bir elçi göndererek ondan halka kendilerinin kışı Moskova'nın girişinde kuracağı karargâhta geçireceğini, Moskova halkının da açlık ve soğuktan öleceğini iletmesini istedi. Toktamış'ın seferinin neticelerini unutmayan halk, Edigey'in bütün şartlarını kabul edeceklerini bildirdi. Neticede Moskova halkı 3.000 gümüş ruble ödeyerek Edigey'in saldırısından kurtuldu. 20 Aralık 1408'de Edigey, Moskova'ya zarar vermeden memleketine döndü[175]. Edigey Mirza, Saray'a dönmeden önce de Knez Vasiliy'e yolladığı mektupta kneze, Toktamış Han'ın oğulları sığınmaya geldikleri takdirde kabul etmemesini, vergisini ödemediği takdirde ise cezalandırılacağını ve eski şartların geçerli olacağını bildirmiştir (Aralık 1408)[176].

Edigey Mirza, Moskova'yı alamazsa da knezliğin büyük bir kısmında tahribat yaptı ve ekonomik açıdan Moskova'yı zarara uğrattı. Rus knezlikleri tekrar vergiye bağlandıkları gibi, Nijegorod Knezliği de Moskova'nın idaresinden alındı. Ancak bütün bunlara rağmen, Edigey asıl amacına ulaşamadı. Büyük Knez Vasiliy ve ordusu darbeden kaçmayı başardı. Ayrıca Vasiliy, hanın yaptığı ikazları dikkate almayarak kendisine sığınan Toktamış'ın oğullarını himayesi altına aldı[177].

Edigey'in Moskova seferiyle birlikte "iktidarının" zirvesine ulaştığını varsayarsak daha da güçlenmesi gerekirdi. Ancak, Edigey'in bu başarısından hemen sonra ülke içindeki muhalefet grupları tekrar canlanmış ve Edigey'e karşı örgütlenmişlerdir. 1410 yılında Pulat-Sultan ölmüş, yerine Edigey'in izniyle Timur Kutluğ'un oğlu Timur, han olmuştur. Edigey, Timur üzerinde daha etkili olmak için kendisine kızlarından birini vermesine rağmen Timur Han, daha bağımsız hareket etmek amacıyla kayınpederine karşı çıkarak, onu mağlup etmeyi başardı[178]. 1411 yılında ise Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin, tahtı Timur Han'ın elinden aldı. Kırım'a kaçan Edigey Mirza, 1416 yılında Litvanya Knezi Vitovt'u bir defa daha mağlup ederek Litvanya topraklarını tahrip etmiş ve binlerce insanı esir almış olsa da çok geçmeden İtil Nehri civarında Toktamış Han'ın oğullarından Kadir Birde ile savaşmak zorunda kaldı. Yapılan savaşta Kadir Birde'nin ölmesine rağmen Edigey Mirza'nın ordusu mağlup oldu ve ya-

---

[175] *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 118-119; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s. 224-225.

[176] "Poslanie Edigeya Velikomu Knyazyu Vasiliyu Dmitiyeviçu (Dekabry 1408)", A. A. Gorskiy, *Moskva i Orda*, s. 196-197.

[177] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, s. 294.

[178] G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy.*, s. 294-295.

ralanan Edigey Mirza esir düştü. 1419 yılında ölen Edigey Mirza, Astarhan'ın doğusundaki bozkırlarda toprağa verildi[179].

Edigey'in ölümünden sonra Altın Orda, yeni bir döneme, yani parçalanma devrine girdi ve bu devir yeni ulusların meydana gelmesiyle sona erdi. Aynen Nogay ve Mamay mirzalar gibi Edigey de Altın Orda Devleti tarihinde önemli rol oynadı. Bu emîrlerin Rus knezlikleri, Litvanya, İlhanlı, Bizans ve Balkanlara seferler düzenlediklerini göz önünde bulundurursak bunların etki alanlarının Altın Orda sınırlarını aştığını görürüz. Han soyundan gelmedikleri için tahta çıkamayan bu emîrler, kendi kabilelerinin de desteğini alarak Altın Orda'daki taht kavgalarına karışmış, hatta belki de bu kavgaların en büyük müsebipleri olmuşlardır. Emîrlerin karıştıkları taht kavgalarının yarattığı kargaşalar içinde Altın Orda hanları, Moskova merkezli Rus knezliklerinin her geçen gün daha fazla güçlenmesini gözden kaçırmışlardır.

Edigey'in ölümünden sonra Altın Orda'da birbirleriyle rekabet eden bir sürü han ortaya çıktı ve Altın Orda bir kez daha fetret devrine girmiş oldu. Bu dönem, aynı zamanda Altın Orda Devleti'nin parçalandığı ve yeni ulusların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu uluslardan ilki olan Nogay Orda, Yayık Nehri Havzası'nda kurulmuştur. Nogayların doğusunda, Kazakistan topraklarında Özbek ve Kazak (Kırgız) ordaları meydana gelmiştir. Aynı şekilde Batı Cuci Ulusu'nda da parçalanmalar vuku bulmuş ve Kazan, Kırım, Kâsım ve Astarhan hanlıkları kurulmuştur. Bu parçalanmalara rağmen Saray merkezli Altın Orda, varlığını Büyük Orda olarak 1502 yılına kadar devam ettirmiştir.

Altın Orda'da Teşkilât

Cuci Han'ın ölümünden sonra Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak ülkesini torunları Batu ile Orda Han arasında taksim etmişti. Türk devlet teşkilâtındaki iki bölümlü devlet idaresi temelinde yapılan bu taksimata göre, daha sonra fethedilecek sağ kol illeri, İtil boyu illeri ile birlikte Batu Han'a, sol kol illeri ile Sır-Derya boyundaki iller Orda Han'a verildi. Cengiz Han, Batu'ya hâkimiyet alameti olarak Altın Busağalı Ak Orda'yı kurdurduğu için onun soyundan gelenler Ak Orda Hanedanı olarak anıldılar. Bu hanedanın hâkimiyet devresi, 1227 yılından Batu ailesinin sonuncusu Berdibek Han'ın (1357-1360) ölümüne kadar 133 yıl sürdü. Orda Han için ise Cengiz Han, Gümüş Busagalı Gök Orda'yı kurdurduğu için onun neslinden gelen hanedanlığa Gök Orda Hanedanı adı verildi. Bu nesilden gelen hanlar, Batu Han sülalesinden gelen hanlara bağlı

[179] R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, s. 52-53; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 76-77.

kaldılar[180]. Her iki kanadın da başında Cengizoğulları bulunuyordu. Devletin başındaki hükümdar, "han" unvanını taşırken, hanımının unvanı da "hatun" şeklindeydi. Hanların yanında hatunlar da devletin siyasî ve idarî hayatında önemli rol oynuyorlardı: taht sorunlarına karışıyor, Rus din adamlarına imtiyaz yarlıkları veriyor,[181] yabancı ülkelerle yapılan ticarî münasebetleri düzenliyorlardı[182].

Altın Orda'daki en önemli devlet organı ise kurultay idi. Han, hanın eşleri, Gök Orda hanları, hanın oğulları, kabile beylerinin (tümen beyleri ile bin beyleri) katıldığı kurultaylarda han seçimi, büyük muharebelerin yapımı ve devleti yakından ilgilendiren diğer önemli konular görüşülüyordu. Tümen beyleri ile bin beyleri olan Kıyat, Kongırat, Mangıt, Şirin, Barın, Secut (Siciut) gibi kabilelerin beyleri (emîrleri), yukarıda da gördüğümüz gibi ülke yönetiminde, özellikle fetret devirlerinin yaşandığı yıllarda söz sahibi oldular. İdarî teşkilâtta önemli yere sahip olan vezir hüviyetindeki atalık, yasa ve yargı işlerine bakan yasa emîri ve defterdarlar (bitikçiler) da kurultaylara katılıyorlardı[183]. Altın Orda'da bilinen diğer görevler arasında yine kadı ve yargıcılarla tamgacıları (nişancı) zikretmek gerekmektedir. Yine han sülalesinde damad olan beyler (Küregen) ile hanın yarlığı ile vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulan kişiler (Tarhan) de Altın Orda'da itibar sahibi kimselerdi.

Altın Orda ordusu ise geleneksel Türk teşkilâtındaki onlu sisteme göre tanzim edilmiş ve tümenlerle binliklerden meydana geliyordu. Söz konusu tümenlerin başında ise Moğol kabilelerinin ırsî reisleri bulunuyordu. Yukarıda da altını çizdiğimiz gibi, her ne kadar zamanla bölgeye gelen Moğollar, Türkleşse ve kendileriyle birlikte getirdikleri uygulamalardaki terminolojiler Türkçeleştirilse de Moğol beyleri, Altın Orda'da hâkimiyetlerini korumaya başarmışlardır. Söz konusu kabile beylerinin, zaman zaman hanlara karşı gelmeleri de onların sahip oldukları işte bu askerî güçle açıklanmaktadır. Hanlar, kabile taksimat sistemini bütün Altın Orda Devleti için benimsemiş ve ülkeyi "yurt"lara bölmüşlerdir.

---

[180] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 31-33; M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 399.

[181] Taydula Hatun'un Mitropolit İvan'a, Mitropolit Aleksey'e ve Mitropolit Feognost'a verdikleri yarlıklar günümüze kadar ulaşmıştır. Bkz. "Yarlık Tsaritsı Taydulı İoane Mitropolitu Kievskomu i Vseya Rusi", *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 541; "Yarlık Tsaritsı Taydulı Feognostu Mitropolitu Kievskomu i Vseya Rusi", *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 541-542; "Yarlık Taydulı Tsaritsı Alekseyu Mitropolitu Kievskomu i Vseya Rusi Çudotvortsu", *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s. 544-545.

[182] A. P. Grigoryev-V. P. Grigoryev, *Kollektsiya Zolotoordınskih Dokumentov XIV Veka iz Venetsii*, s. 196-217.

[183] M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s. 406-407.

Yaylak, kışlak, otlaklardan oluşan bu yurtların gerek sınırları, gerekse de yöneticileri han tarafından belirleniyordu. Buna göre de hanlar başbuğların, başbuğlar tümen beylerinin, tümen beyleri bin beylerinin, bin beyleri yüz beylerinin, yüz beyleri de on beylerin yurtlarını tayin ediyorlardı[184]. Yurt sahibi, gerektiği zaman yurdun ölçülerine göre tamamen teçhiz edilmiş belirli asker sayısı gönderecek, yine yurdun ölçülerine göre vergi ödeyecekti. Bunun yanında yurtlar babadan oğula geçebilecek şekilde irsî mülkiyet değildi. Hatta hanın yurtlara el koyma ya da sahibini değiştirme hakkı da vardı.

Altın Orda'da en gelişmiş müesseselerin başında ise "yam" teşkilâtı gelmektedir. Altın Orda da dâhil olmak üzere Cengizoğullarının hâkim olduğu bütün coğrafyada birer günlük mesafe aralığında posta istasyonları kurulmuş, bu istasyonlarda devletin resmî postacıları ve devletin elçileri için yedek atlar bulundurulmuştur[185]. Yam adını alan bu posta teşkilâtı, Cengiz'in oğlu Ögedey zamanında geliştirilmiş, tüm ülkeyi ve Rus toprakları da dâhil olmak üzere Türk-Moğol devletlerini içine alan bir haberleşme ağı biçiminde yapılandırılmıştır[186]. Haber ulaklarının kullandığı yollar üzerinde habercilerin atlarını değiştirip, yemek yiyerek dinlenebilecekleri duraklar oluşturulmuştur. Bazı posta istasyonlarında yedek atların yanında yedek posta binicilerinin de bulunduğu bilinmektedir. Yam, posta istasyonlarının masraflarını başlangıçta meskûn yerlerin halkı karşılamakla yükümlüydü. Bu durum, halk için ezici bir yük olup bazı suistimaller ortaya çıkınca Ögedey Han posta binek hayvanlarını devletin temin edeceği yönünde yasa çıkartmıştır[187]. Genel olarak yam teşkilâtı, ordudan sonra belki de en etkili Türk-Moğol devlet kurumlarından biri olmuştur. Cengiz Han ve sonrasında geliştirilerek kurumsal bir nitelik kazanan ve geniş coğrafyada uzun süre aralıksız işleyen yam teşkilâtı daha sonra varlığını Çarlık Rusyası'nda da devam ettirmiştir. Rusça'daki arabacı manasındaki "yamşik" terimi de Rusça'ya Moğolca'dan geçmiştir[188].

Yam teşkilâtının yanı sıra vergilerin toplanmasını teminen Altın Orda'nın hâkim olduğu bütün topraklarda darugalık adı verilen yeni bir teşkilât kurulmuş ve bu teşkilâtın başına "darugalar" getirilmiştir. Moğol idarî ge-

---

184 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 126-131.

185 *Manghol-un Niuça Tobça'an. Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1995, s. 203-204; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 459.

186 *Manghol-un Niuça Tobça'an*, s. 204.

187 B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 220.

188 R. A. Yunaleeva-R. G. Gataullina, "O Slovoobrazovatelnoy Produktivnosti Türkizmov v Russkom Yazıke", *Sovetskaya Türkologiya*, S. 6, Bakü 1985, s. 14-15.

leneğinde en önemli ve yaygın memuriyetler arasında yer alan daruga, ele geçirilen bölgelere tayin edilen sivil ve askerî işlerle iştigal etmekteydi[189]. İdarî işlere pek karışmasalar da darugalar başta Rus knezleri olmak üzere Altın Orda'ya tâbi bölge ve ülke yöneticilerini kontrol altında tutmuşlardır. Yine nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlik oluşturma, posta işlerini düzenleme ve toplanan vergiyi hana götürme de darugaların başlıca görevleriydi. Darugaların emrinde birer askerî birlik bulunuyordu. Rus knezleri itaat etmez, vergiyi ödemez ya da hanın emrine uymaz ise, darugalar icra organı olarak birliği ile birlikte şehre girme ve knez ile halkı cezalandırma yetkisine sahipti[190].

Belirtildiği gibi darugaların görevlerinin en önemlisi, vergi tedarikiydi. Altın Orda ve bağlı coğrafyalardan öşür tertibinde olan ve hasad sonunda, müstahsilin elde ettiği hububatın 1/10 nisbetinde alınan kalan, hayvan sürülerinden 1/100 oranında ayni olarak alınan kopçur, tüccarlardan alınan tamga, ev (veya baca) başına toplanan tütün, Ruslardan alınan dany (haraç, çıkış) vergisi, yam teşkilâtının masraflarının karşılanması için toplanan yam (ulag), ulaklara ve seyahat eden devlet görevlilere ve hayvanlarına erzak temini öngören süsün, sabanlık, av parası, köprü parası, ordu parası, koltka (hediye) gibi vergiler toplanmıştır[191].

Altın Orda'da Şehircilik ve Ticaret

Çok geniş coğrafyaya yayılan Altın Orda Devleti'nde çok sayıda şehrin mevcut olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Saray, Bulgar, Macar, Ükek, Suvar, Bilyar, Orda-Bazar, Saraycık, Astarhan, Kefe, Kerç, Suğdak, Harezm (Ürgenç), Gülistan gibi büyük şehirlerin adı geçmektedir[192]. Bu şehirlerin en meşhur ve en büyüğü ise Saray şehridir.

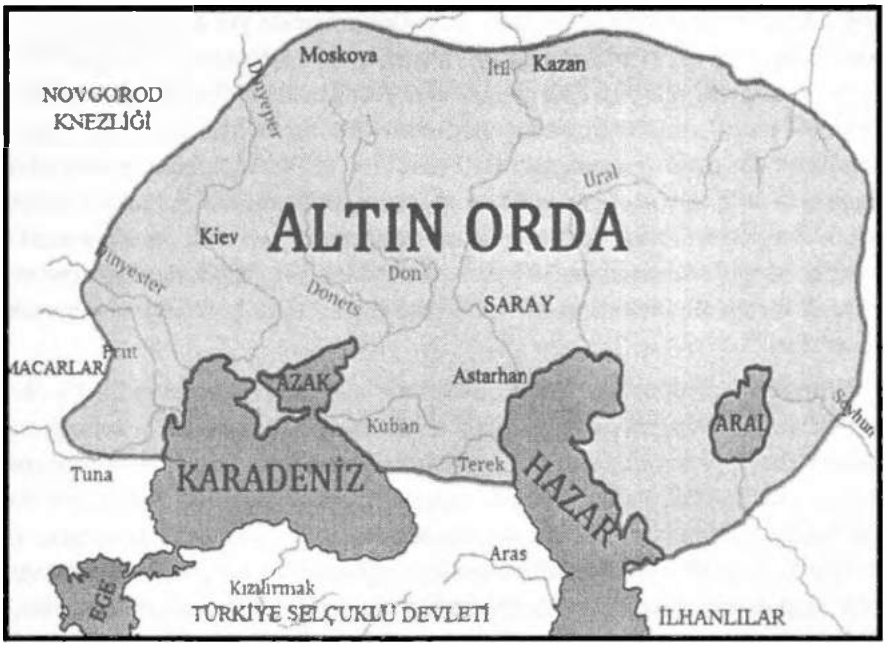
---

189 B. F. Manz, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", s. 99; I. Vasary, "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, XXX/2 (1976), s. 187-197.

190 E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, s. 226.

191 Altın Orda ve Altın Orda'ya bağlı coğrafyalarda toplanan vergiler için bk. İ. N. Berezin, *Vnutrennee Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam*, St. Petersburg 1850; İ. Kamalov, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, s. 162-169; M. Özyetgin, *Eski Türk Vergi Sistemleri*, Ankara 2004, s. 47-51.

192 Altın Orda şehirleri için bkz. M. G. Kramarovskiy, "Gorod i Gorodskaya Jizn v Zolotoy Orde", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 567-589.

Saray, Batu Han tarafından II. Kıpçak Seferi dönüşünde İtil Nehri'nin sol kıyısındaki bir düzlükte inşâ edildi[193]. Şehir, Altın Orda Devleti'nin ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunduğundan dolayı çok kısa zaman içerisinde gelişti ve İtil Bulgarları'nın başkenti olan Bulgar'ın yerini alarak bölgenin en önemli siyasî merkezi hâline geldi. Saray; Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması nedeniyle[194], ortaçağın en büyük ticarî merkezlerinden biri oldu. Dönemin kaynaklarında Saray-Batu şehrinin yanı sıra Saray-Berke ve Saray el-Cedid adları da zikredilmektedir. Bu husus, Saray şehri ile ilgili farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden oldu. Saray-Batu ile Saray-Berke'nin aynı şehir olduğunu, Saray el-Cedid'in ise yeni bir şehir olup Özbek Han zamanında kurulduğunu ileri sürenlerin yanı sıra[195], Saray-Berke nin Saray el-Cedid olduğunu savunanlar da vardır[196]. Saray-Batu'nun zamanla Saray-Berke adını almasının ihti-

193 V. Barthold, "Batu", *İA*, II, s. 351-353.

194 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 146-148.

195 D. Morgan, *The Mongols*, Basil Blackwell, Oxford 1986, p. 142.

196 G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, Moskova 1973, s. 79; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 84.

mali yüksektir. Bunun nedeni de büyük ihtimalle bu şehrin asıl manası ile şehre dönüşmesinin Berke zamanına denk gelmesidir. Kesin bilinen ve şüphe uyandırmayan nokta ise, gerek Saray-Batu'nun gerek ise Saray-Berke ve Saray el-Cedid şehirlerinin Altın Orda'nın başkenti olmasıdır.

Saray şehrinin adı, şehrin ortasında yer alan hanların oturduğu Altun-Taş isimli saraydan gelmektedir. el-Ömerî'ye göre, bu muhteşem sarayın üzerinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilâl bulunuyordu. Saray ihata duvarları ve bazı binalarla baştanbaşa çevriliydi. Bu binalarda kışın hanlığın ileri gelen emîrleri oturur; yazın ise han ile birlikte Hanlık Ordası'na geçerlerdi.[197] Berke Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ve İslâm ülkeleriyle ilişkiler geliştirmeye başlamasıyla şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam ve benzeri yapılar inşa edilmeye başlandı. Harezm mimarisinin etkisi altında kalan Saray, aynı zamanda ilim merkezi hâline geldi. Yine Saray şehrinde Rus Ortodoks Kilisesi ile piskoposluk da mevcuttu.

İbn Battuta'nın nakline göre, Saray-Berke'nin çarşıları ve sokakları mamur olup, evlerin arasında boşluk ve viran yerler yoktu. Şehir o kadar geniş sahaya yayılmıştı ki, seyyah, etrafını atla sabahtan akşama kadar ancak dolaşabilmişti. Etnik gruplar (Türk, Moğol, As, Çerkes, Rum, Rus) ayrı semtlerde yerleşmiş; her semtin çarşı, pazar ve imalathâneleri mevcuttu[198]. Saray'da bakır eşya imal eden maden atölyeleri de vardı. 1922 yılında Ballod ve Teresenko'nun Saray'da yaptıkları kazıda kiremit ve kerpiç sobalar bulundu. Bu da Saray'da seramik ve maden sanatının bu devirde geliştiğini göstermektedir. Ayrıca Saray'da terzihâne ve gön işleme atölyelerinin olduğu da ispatlanmıştır[199]. Saray, Berke Han'dan sonra da gelişmeye devam etmiştir. Nitekim 75 bin nüfusu ve yayıldığı alanla Saray, XIV. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biriydi[200].

1360 yılında Altın Orda'da başlayan ve 20 yıl süren taht mücadeleleri şehirlerin gelişmesini engelledi. Timur'un seferleri ise, Saray da dâhil olmak üzere birçok Altın Orda şehrini harabeye çevirdi[201]. Altın Ordalılar, aynen Büyük Moğol İmparatorluğu ve diğer varisleri gibi, şehirleri uçsuz bucaksız bozkırların ve süvari birliklerinin koruduğuna inandıkları için, şehirleri surlarla çevirmiyorlardı. Bu husus, Timur ve diğer düşmanların işini kolaylaştırdı.

---

197 el-'Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliku'l-emsâr*, Tiesenhausen, I, s. 386-388.

198 "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battuti", s. 171.

199 A. V. Tereşenko, "Okonçatelnoe İssledovanie Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıpçakskoğo Tsarstva", *Zapiski Akademii Nauk*, 2 (1854), s. 89-105.

200 V. L. Yegorov, "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", *Rodina*, III-IV (1997), s. 74-75.

201 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 199.

Diğer taraftan şehirler aynı zamanda birer ticarî merkez hâline geldiler. Altın Orda Devleti'nin coğrafî konumu, önemli ticarî yolların buradan geçmesini sağladı. Altın Orda'nın, Doğu Avrupa'nın orman ve av hayvanları yönünden zengin kuzeyi ve Karadeniz arasında olması; Akdeniz, Bizans ve İran'la zengin bir ticaret hacmine imkân veriyordu. Kırım ise asırlardan beri canlı mal mübadelelerinin yapıldığı bir bölge idi. Altın Orda, Güney Rusya bozkırlarına ilk defa bir düzen getirdi. Dolayısıyla da Karadeniz üzerinden Çin'e olan kara ticaret yolunun güvenliği tam manasıyla sağlandı.

Altın Orda hanları ticarete büyük önem veriyorlardı, çünkü ticaret, onların en önemli gelir kaynaklarının başında geliyordu. Ticarî yolların ve tüccarların güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla Altın Orda ve diğer Türk-Moğol devletlerinde "ortak" teşkilâtı kuruldu. Uygurlardan benimsenen bu teşkilât, bir tür ticaret şirketi olup, devlet hazinesinden düşük faizle kredi almış ve özellikle büyük çapta ve uluslararası ticaret ile meşgul olmuştur. Ayrıca bu teşkilât, birçok yükümlülük ve vergiden muaf tutuldu ve diğer yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip oldu[202]. Böylece ticaret, devletin kontrolü altına alındı ve desteklendi. Hanların ticarete verdikleri öneme, tüccarlara tanınan imtiyazlar da işaret etmektedir. Nitekim Altın Orda'da tüccarların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlara cepheden geçme izni veriliyor, esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu[203].

Orta Asya, İlhanlılar, Memlûkler, Akdeniz, Bizans, Avrupa, Rus knezlikleri, Litvanya, Ceneviz ve Venedik gibi ülke ve bölgelerle yapılan ticarette Altın Orda'nın yabancı ülkelere ihraç ettiği mallar arasında kürkler, deriler, balmumu, tahıl çeşitleri, peynir, şarap, balık, at ve esirler yer almaktadır[204]. Altın Orda ihracatın karşılığında altın paradan daha çok mal alıyordu. Örneğin, Kefe limanına her çeşit kumaş, halı, altın, ipek, iplik, getiriliyordu. Ayrıca Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan ise inci ve mercan gelirdi[205].

---

202 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 121, 125, 309-311; M. Özyetgin, "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 170-178.

203 *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s. 237.

204 A. N. Kurat, "Bulgar", *İA*, II, s. 786.

205 N. Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1992, s. 168.

Altın Orda'da İlmî ve Edebî Eserler

Özellikle Özbek Han döneminde İslâmiyet'in bütün ülkede yayılmasıyla birlikte Altın Orda şehirleri, birer kültür merkezi hâline geldiler. Yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan materyaller, Cuci Ulusu'nda birçok sanat dalının çok yüksek seviyede olduğuna işaret etmektedir. Nitekim günümüze kadar bu konuyla ilgili çok sayıda çalışma kaleme alındı[206]. Altın Orda'daki ilmî hayat ise daha az bilinmektedir.

Her ne kadar Altın Orda Devleti tarihini biz başta Rus kronikleri, Arap ve Fars elyazmaları, Ermeni ve Gürcü kronikleri, Batılı seyyahların seyahatnameleri gibi yabancı kaynaklardan[207] öğrensek de Altın Orda Devleti'nde de çok sayıda tarih ve edebî eserin kaleme alındığı bilinmektedir[208]. Tarih alanındaki kaynaklardan ancak Altın Orda hanlarının yabancı ülkelerin hükümdarlarına yazdıkları mektuplar, Rus din adamları ile İtalyan tüccarlara gönderdikleri yarlıklar (bunların bir kısmının tercümeleri) günümüze ulaşmıştır.

Arap ve Farsça kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Altın Orda'da astronomi, tıp, matematik, coğrafya ve dinî alanlarda büyük çalışmalar yapıldı. Tabip Abdurrahman İbn Nasru'l-Mausılî (1254-1330), Saray'da tıp başta olmak üzere aynı anda birçok ilim dalıyla birlikte uğraştı. Kaynaklarda Bulgar şehrinde Mesud adlı birinin astronomi ile uğraştığı, namaz saatlerini belirlemeye çalıştığı kaydedilmiştir. 1354'te Gülistan şehrinde Kemaleddin Türkmenî, ünlü Harezmli ilim adamı Mahmud İbn Ömer el-Çagminî'nin astrolojiye dair eseriyle ilgili kendi yorumlarını kaleme aldı. Arap tarihçisi el-Ömerî eserinde coğrafya ilmi ile uğraşan Harezmli tüccar Nugman el-Harezmî'den bahsetmektedir. Mahmud el-Bulgarî ise 1358'de "Nehcü'l-Feradis" adlı din ve tıpa dair bir çalışma kaleme aldı[209]. İslâm âlimlerinden Ebu'r-Recai Muhtar İbn Mahmud ez-Zahidî ise 1259'da yapmış olduğu çalışmasına Berke Han'ın unvanı olan "Nasreddin" münasebetiyle "Risaliyet-i Nasıriye" adını verdi ve Berke Han'a takdim etti[210].

1310'da Rabguzî'nin kaleme aldığı "Kısasu'l-Enbiya", 1369'da Hisam Katib'in yazdığı "Cümcüme Sultan" ve "Kisekbaş Kitabı (Destanı)" gibi eserlerin

---

206 İ. İzmaylov-L. Sattarova, "Arhitektura i Dekorativno-Prikladnoye İskusstvo", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 618-643.

207 İ. Kamalov-İ. Mirgaleev, "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları", s. 24-29.

208 Bu çalışmalar için bk. C. İzgi, "Canibek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divan*, 2 (1996), s. 147-172.

209 G. Davletşin, "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 644-653.

210 R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, s. 86; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 45.

nüshaları, dünyanın birçok kütüphanesinde mevcuttur[211]. Yine XIII.-XIV. yüzyıllarda Saray'da "Gülistan bi-t-Türki" ile "Suheyl ve Güldürsün" adlı eserlerin yazarı Seyfi Sarayî, hukuk kitapları kaleme alan Sad et-Taftazanî, meşhur fakih el-Bazzazî yaşadılar[212]. XIV. yüzyılda el-Harezmî "Muhabbetname", Kutb ise "Hüsrev ve Şirin" adlı edebî eserlerini kaleme aldılar[213]. Bu çalışmaların çoğu Türkçe kaleme alındı. Tatar araştırmacılar, söz konusu Türkçe'nin Uygur ve Çağatay lehçelerinden farklı olduğunu, günümüz Tatarcasına yakın olduğunun altını çizmektedirler[214]. Nitekim başta M. Usmanov olmak üzere Tatar tarihçileri, bu lehçe için "Tatar Türkçesi" terimini kullanmaktadırlar[215].

---

211 F. Nurieva, "Zolotoordınskiy Literaturnıy Yazık", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 668-676.

212 İ. L. İzmaylov, "Ulus Cuçi (Zolotaya Orda): Srednevekovaya Yevraziyskaya İmperiya", *Prepodovanie İstorii v Şkole*, 2 (2000), s. 16.

213 H. Minnegulov, "Literatura", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 676-680.

214 E. N. Necip, "Tatar Edebiyatının Hem Edebi Telenen Kayber Orıtılgan Yazma İsteleklere Turında", *Sovet Edebiyatı*, 12 (1957), s. 17.

215 M. A. Usmanov, *Jalovanıe Aktı Cuçieva Ulusa XIV-XVI vv*, Kazan 1979, s. 17.

Kırım Hanlığı

Yücel Öztürk*

Hanlığın Kuruluşuna Etki Eden Siyasi Hadiseler-Altın Orda'nın Doğuşu[1]

XIII-XVI. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak'ın[2] siyasi hayatı Altın Orda Devleti'ne bağlı kalmıştır. 1222 yılında Cengiz Han'ın en iyi komutanlarından Cebe Noyan ile Subutay Noyan "Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'nın" yurdunu fetih için görevlendirilmişti[3]. Derbent geçidinden hareketle Kafkaslar üzerinden Alanları çiğneyerek Kırım'a kadar uzanan Moğol ordusu kendisini durdurmak üzere ittifak eden Ruslar ve Kıpçakları Kalka Muharebesi'nde ağır bir mağlubiyete uğrattı (6 Temmuz 1223)[4].

Cuci 1227'de vefat etti. Onun mirasını devralan oğlu Batu Deşt-i Kıpçak fütuhatını daha şümullü olarak sürdürdü. Onun liderliğinde 1235-42 yılları arasında yürütülen ikinci Kıpçak seferi ile Moğol orduları mukavemet eden Bulgar, Başkurt ve Alanları mağlup ettikten sonra Ruslar üzerine yürüdüler[5]. 1238'de Ryazan ve Moskova dâhil 14 Rus şehrini ele geçiren Moğol orduları Kuzey Rusya'yı tamamen kontrol altına aldıktan sonra Kırım'ı zapt ettiler. Moğollar müte-

---

* Sakarya Üniversitesi

1 Bu araştırma için ihtiyaç duyduğum kaynakların temininde hiçbir yardımı esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmed Alpargu ve kıymetli büyüğüm İsmail Otar Bey'e içten teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyarım. Rusçadan çevirilerde ve araştırmamın her aşamasında emeği olan eşim Gülcihan Öztürk'e de teşekkür etmek borcumdur.

2 Adını Kıpçaklardan alan "Kıpçak Bozkırı" hakkında detaylı malumat için bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 11–12.

3 M. Kafalı, *Altın Orda*, s. 15–16.

4 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 64.

5 M. Kafalı, *Altın Orda*, s. 49.

akiben Rus medeniyetinin en gelişmiş merkezini teşkil eden Kiev üzerine yönelediler. Batu Han'ın teslim ol çağrısına elçisini öldürtmek suretiyle cevap veren Kievliler şiddetle cezalandırıldı. İşgal edilen Kiev tahrip edilerek ahalisi kılıçtan geçirildi (1239)[6].

İkinci Kıpçak seferi ile Deşt–i Kıpçak üzerinde Moğol hâkimiyeti kesin olarak tesis edildi. XVI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Avrupa, Batu Han'ın Aşağı İtil üzerinde Astarhan şehrinin kuzeyine 65 kilometre mesafede kurduğu başkent Saray'ın[7] politik gücüne göre şekillenecektir. Bir Moğol Devleti olarak kurulan Altın Orda bu dönemde hâkim unsurunu Kıpçakların teşkil ettiği Türk topluluklarının etkisiyle Türkleşecek, siyasî hayatı boyunca hâkimiyet sahası üzerinde Türk kültürünün devamını sağlamak gibi bir rol oynayacaktır.

Altın Orda Döneminde Güç Merkezleri

Altın Orda'nın kuruluşundan önce Kıpçakların batı ve kuzey sahalarında yerleşmiş bulunan Rusların siyasi ve içtimai bakımdan vücut bulmalarını sağlayan hareket Kiev merkezinde Ortodoks kültür dairesinde gelişmişti[8]. Kiev Rusyası'nın siyasi varlığına son veren ikinci Kıpçak seferi aynı zamanda Kiev'in medeni inkişafını da temelden sarsmış, bu sahada farklı bir siyasi ve kültürel gelişmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kiev, Moğol orduları tarafından tahrip edildikten sonra Lehistan nüfuzu altındaki Litvanya Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Altın Orda'nın kuvvetli devrinde varlığı hissedilmeyen Litvanya Devleti, Altın Orda'nın iç karışıklıklarla yıprandığı dönemlerde muhalif unsurların güç aldığı bir odak haline gelecektir. Litvanya hâkimiyeti sırasında Lehistan'ın Katolik mezhebini Ortodoks Rus ahalisine empoze etmesi Kazak hareketinin başlamasına yol açacaktır[9].

Kiev'in aksine, siyasi olduğu kadar kültür ve medeniyet bakımından da ehemmiyetsiz olan Kuzey Rusya ciddî bir gelişme göstermiştir. Rus knezlerinin Altın Orda hanından berat almak sureti ile Rus ahali üzerinde hâkimiyet sürdürmeleri knezlerin meşruiyetini pekiştirmiş, büyük hanın otoritesi altındaki Kuzey Rusya siyasi istikrara kavuşmuştur[10].

---

[6] A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 65–70. Deşt-i Kıpçak'ın Moğollar tarafından istilası hususunda ayrıca bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 28 vd.

[7] George Vernadsky-Michael Karpovich, *A History of Russia-The Mongols and Russia, III*, New Haven 1959, s. 141.

[8] A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 21.

[9] Litvanya'nın Lehistan'la birleşmesi (1569), Kazaklar şahsında Ukrayna'nın istiklal davasına yönelmesine sebep olacaktır. Bkz. Philip Longworth, *The Cossacks*, London 1969, s. 90 vd.

[10] A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 90 – 91.

Altın Orda zamanında Kırım Yarımadası'nın bozkır kesimleri Türklerle meskûn idi. Güney sahil kesimlerinde ise Bizans zamanından beri mevcut olan farklı etnik topluluklar varlığını sürdürüyordu. Bizans'ın XIII. yüzyıldan itibaren Latin sömürgesi haline gelişi etkisini Kırım'da da hissettirmiştir. Altın Orda'nın gevşek idaresinden istifade eden Cenevizliler Kefe'ye yerleştikten sonra burayı Karadeniz'de kurmuş oldukları muazzam ticari imparatorluğun merkezi haline getirdiler. Merkez Cenova tarafından çok geniş yetkilerle donatılan konsolos veya podesta göreve atanma sırasında Cenova kanunlarından başka otoriteye itaat etmeyeceğine yemin etmek zorunda idi. 1434 ve 1449'da yetkileri Pera Podestalığı mevkiine çıkartılan Kefe Podestalığı, Kırım Hanlığı'na da itaat etmemekle emredilmişti[11]. Kefe mihraklı Ceneviz, hanlığın kuruluşu ve Osmanlı'ya bağlanması sırasında başlıca siyasi faktör olarak kuzeydeki Litvanya gibi güneyde Altın Orda'ya muhalif güçlerin sığınağı haline gelecektir[12].

Altın Orda'nın Parçalanması

Canibek Han (1342–1357)'ın vefatından sonra baş gösteren taht mücadeleleri ile hanlık parçalanmaya yüz tuttu. 1360 ve 1380 yılları arasında hâkimiyet için savaşan 25 han ortaya çıkmış, hanlıkta siyasi istikrardan eser kalmamıştır[13]. Bu siyasi kargaşa sırasında Moğol askeri aristokrasisi içinde yetişmiş güçlü komutanlar, hanlığın yönetimini ellerine geçirmişlerdir[14]. 1360'lardan 1380'e kadar Altın Orda'nın fiili hâkimiyetini elinde tutan Mamay bunlardan birisi idi. Onun zamanında baş gösteren hâkimiyet mücadeleleri sonunda Altın Orda parçalandı. Mamay önce Kulikovo'da Ruslar (1380)[15] akabinde Toktamış karşısında ağır hezimete uğrayarak Altın Orda üzerindeki hâkimiyetini kaybetti[16]. Altın Orda'nın dağılış döneminde zuhur eden Toktamış, güçlü siyasi kişiliği ve Timur'un yardımı ile Altın Orda'yı son kez toparlamış ancak başarısını borçlu olduğu Timur'a hasım olunca sonunu hazırlamıştır[17]. Toktamış, Timur'a karşı yeniden yürümek üzere bir ara Kefe'ye saldırarak ele geçirmiş ancak aniden zuhur eden Timur Kutluk Han'ın saldırısı sonunda mağlup olarak Litvanya'ya sığın-

---

[11] Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye–İtalya İlişkileri, I*, Ankara 2000, s. 67 vd.

[12] Bu hususta bkz. Halil İnalcık, "Kırım", *İA, VI*, s. 746.

[13] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 115 vd.

[14] Bu geleneği başlatan kişi Nogay'dır. Bkz. Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı, I*, s. 435; M. Kafalı, *Altın Orda*, s. 64.

[15] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 130.

[16] A. Suha Arslangiray, *Kırım Hanlığı Menşe–Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, İstanbul 1959, s. 18.

[17] Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475–1600*, Ankara 2000, s. 16 vd.

mıştır[18]. Toktamış'ın sahneden çekilmesinden sonra Altın Orda Timur Kutluk, Toktamış evlâdı[19], Emir Edige, Toktamışoğlu Kadir Berdi ve Uluğ Muhammed arasında yaşanan şiddetli mücadelelere sahne olmuştur[20]. Karışıklık 1437'ye kadar devam etmiştir.

Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu

Kırım Hanlığı'nın kuruluş zamanına rastlayan bu büyük karışıklık ilgili araştırmacılar tarafından farklı yorumlanmış, hanlığın kuruluşu hususunda hemen hemen birbirine uymayan değişik nazariyeler türemiştir. Hanlığın kuruluş tarihini A. Süha Arslangiray 1449[21], A. Nimet Kurat bir araştırmasında 1440[22] diğer bir araştırmasında 1428[23], Gülbün-i Hânân'a dayanan İsmail Otar 1437[24], Hasan Ortegin 1420[25], Muzaffer Ürekli ise I. Hacı Giray'ın ilk kez darp ettirdiği paraların tarihlerini esas alarak 1441–1442 olarak kabul ediyor[26]. Hanlığın kuruluşunu 1440'lar ve sonrasına doğru çeken bahis konusu araştırıcıların kuruluş tarihinde esas aldığı iki mühim kriterden birisi Uluğ Muhammed Han'ın Altın Orda tahtına hâkim olmak için 1419–37 yılları arasında sürdürdüğü mücadele devresinde Kırım'a gelerek hâkimiyet kurması, diğeri ise I. Hacı Giray adına darp edilen ilk paraların tarihinin 1440'lardan sonra olmasıdır.

Uluğ Muhammed Han 1419'da Altın Orda hanı oldu. Leh kaynakları ile Smirnov'a dayanan Kurat'a göre, Uluğ Muhammed'in 1419'da tahtı ele geçirmesi Litvanya Kralı Vitovt'un desteği ile olmuştu. Tarihçi Aynî'nin verdiği bilgiler de 1419 ve sonrasında Uluğ Muhammed'in önce Deşt-i Kıpçak sonra Kırım üzerinde hâkim olduğu istikametindedir. 1424–1425 tarihinde Barak'a yenilen Uluğ Muhammed Altın Orda tahtını kaybederek Kırım'a çekilmiştir. Ancak mücadelesini sürdürerek 1427'de Saray tahtını tekrar ele geçirmiştir[27].

---

[18] A. Süha Arslangiray, *Kırım Hanlığı*, s. 22 vd.

[19] Toktamış evladı için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 19.

[20] A. Süha Arslangiray, *Kırım Hanlığı*, s. 25 – 26.

[21] A. Süha Arslangiray, *Kırım Hanlığı*, s. 43.

[22] A. Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 207, 209.

[23] A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 79.

[24] İsmail Otar, "Kırım Hanları Cedveli", *Kırım Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 18, Ankara 1997, s. 3.

[25] Hasan Ortegin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938, s. 11.

[26] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441–1569)*, Ankara 1989, s. 11.

[27] Uluğ Muhammed, Osmanlı Sultanı II. Murad'a yazdığı 14 Mart 1428 tarihli bitikte Barak'la olan mücadelelerinden bahsetmiştir. Bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 26.

Uluğ Muhammed'in Altın Orda tahtına geçtiği 1427'de Devlet Berdi adlı bir zat Kırım'da hâkimiyet kurmuş ve Aynî'ye göre Mısır'a elçi göndermişti. Uluğ Muhammed Han, Saray tahtını 1436–7'ye kadar muhafaza etmişti. Bundan sonra Abdülgaffar Kırımî'ye dayanan Kurat'a göre Uluğ Muhammed, bu tarihlerde Edige Mirza'nın oğullarından biriyle müttefik olan Gıyaseddin adında bir asilzâde ile yaptığı mücadeleyi kaybederek tekrar Kırım tahtına çekilmeye mecbur olmuştu. Bu arada Gıyaseddin de hanlığını az bir süre sonra Küçük Muhammed'e kaptırmış, "Küçük Muhammed Han Saray'da ve Uluğ Muhammed Han da Kırım'da hükümdar sıfatıyla kalmışlardı". Tekar Aynî 'ye dayanan Kurat, 1436–7 yıllarında Uluğ Muhammed'in Kırım'da olmadığını belirtmektedir. Uluğ Muhammed'in Kırım'da tutunamamasının sebebini belirtmeden ifade eden Kurat, onun 1436 veya 1437 başlarında Kırım'a yakın mevkide bulunan Belev şehri yakınında Rusları mağlup ettiğini ve müteakiben Kazan mıntıkasına giderek Kazan Hanlığı'nı kurduğunu belirtmektedir[28].

[28] A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 25-29.

I. Hacı Giray'ın[29] amcası olan Devlet Berdi'nin 1427–8'de Kırım'da hüküm sürdüğünü ve Mısır ile elçilik teatisine girdiğini Aynî'den öğreniyoruz. Bir kayda göre Ağustos 1429 (Zilkade 832)'da Gıyaseddin'in kardeşi Devlet Berdi Kırım'da hüküm sürüyordu. Bosworth'a göre; 1428, 1429'un sonları veya 1430'un başlarında I. Hacı Giray Litvanya Kralı Vitovt'un desteği ve I. Hacı Giray etrafında birleşmiş kabile reisleri Tekine Mirza ve Eminek Mirza'nın yardımı ile Kırım'ı zapt etmişti[30]. Ceneviz ve Rus kaynaklarından edinilen bilgilere göre 1434 yazında I. Hacı Giray Kırım'da Cenevizlilerle şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve galip gelmiştir[31]. Uluğ Muhammed'in Saray tahtını son kez kaybettikten sonra Kırım'da hâkim olması imkân haricindedir zira Saray tahtını kaybetmesi ile Ruslarla savaşa tutuşması aynı yıla rastlamaktadır. Uluğ Muhammed'in Saray tahtını kaybetmesinden sonra Kırım'a çekilmesi hususunda verilen bilgiler onun evvela Kırım'ı ele geçirmeğe teşebbüs ettiği ancak başaramayarak Ruslar üzerine yürüdüğü, nihayet Kazan'a çekilerek orada Kazan Hanlığı'nı kurduğu şeklinde yorumlanabilir. Onu Ruslarla savaşmaya ve onları mağlup ettikten sonra Kazan'a çekilmeye zorlayan faktörler de bu şekilde izah edilmiş olur.

I. Hacı Giray'dan Osmanlı Hâkimiyetine (1428?–1475)

Seyyid Mehmed Rıza daha Altın Orda zamanında çok miktarda Tatar kabilesinin "Deşt–i Kıpçak'tan hudud-ı Kırım'a nakl ve iskân" edildiğini bildirmektedir[32]. Altın Orda bünyesinde cereyan eden şiddetli taht mücadeleleri sırasında Kırım hudutlarına yakın ve uzak bozkırlarda bu mücadelelerden bunalmış kabile reislerinin merkez saraydan bir hayli uzak Kırım Yarımadası'na çekilmiş oldukları tarihi vakalarla sabittir.

---

[29] Seyyid Mehmed Rıza, Hacı Giray neslini Mengli Giray'dan aşağıya doğru şöyle tespit ediyor: "Meng Giray Han bin Hacı Giray Han bin Gıyaseddin bin Taş Timur bin Canay bin Tula Timur bin Künçek (veya Könçek) bin Dök Timur bin Toka Timur bin Cuci bin Cengiz bin Yesükey...". Bkz. *Es Sebü's Seyyâr fi Ahbar–ı Mülûki't–Tatar*, Süleymâniye–Ragıp Paşa No:1016, varak 3a. Halim Giray, *Gülbün–i Hânân* (Nşr. O. Cüdî), Necm–i İstikbâl Matbaası 1327, s. 11. *Gülbün–i Hânân*'a göre Hacı Giray'ın nesebi şu şekildedir: "Hacı Giray, Gıyâseddin, O da Tâş Timur Cânây'nın, O da Tulâ Timur'un, O da Künçek, O da Dök Timur'un, O da Tokâ Timur'un, O da Cûci'nin, O da Cengiz Hân nâmiyle şöhret kazanan Timuçin Hân'ın oğludur." Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 3. Hacı Giray'ın nesebi hususunda *Câmiü't Tevârih*, *Şu'b-i Pencgâne*, *Ötemiş Hacı* ve *Şecere-i Türk*'e göre yaptığı kapsamlı tetkik de yukarıda ki nesep cetveline yakın bir sonuca ulaşmıştır. Abdülgaffar Kırımî, farklı bir nesep sıralaması yapmıştır. Bkz. *Umdetü't–Tevarih* (Nşr. Necib Asım), İstanbul, Matba'a–ı Amire 1343, s. 95 vd. Bize göre *Es Sebü's Seyyâr*'ın nesep cetveli doğrudur.

[30] Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemercier–Quelquuejay, *Documents Concernant l' Empire Ottoman et l'Europe Orientale Le Khanet De Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978, s. 316.

[31] Bu hususta Abdullahoğlu Hasan ve Rusça kaynak için bkz. Aş. Hacı Giray dönemi.

[32] *Es Sebü's Seyyâr*, v. 35a.

I. Hacı Giray'ın dayandığı Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli dört kabile mevcut olup bunlardan en büyüğü Şirinler idi. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda asli güç olan bu kabile güçlerine "Karaçi", beylerine de "Karaçi Beyler" deniliyordu. Hanlığın askeri, idari ve içtimai yapısının teşekkülü bunlar sayesinde gerçekleşmiştir[33]. I. Hacı Giray mümkün olduğu kadar fazla kabile gücünü Kırım'a çekmek suretiyle gücünü artırmaya çalışmıştı[34].

Hanlığın teşekkül ettiği 1420'lerden itibaren Kırım'da asli güç Ceneviz idi. Altın Orda'nın parçalanmasının doğurduğu boşluk Kırım'ı siyasi muhtariyet bakımından uygun hale getirmiş, Ceneviz bundan azami derecede istifade ederek hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymıştı. I. Hacı Giray'ın devlet kurmasında esas unsur olan bu siyasi boşluk, Kırım Hanlığı'nın karşısına daha başlangıçta önemli bir rakip çıkartmıştı.

Cenevizlilerle Mücadeleler

Kırım Yarımadası'na yerleşen Tatar kabileler yarımadanın hayat tarzına alışılı bulunan bozkır kesiminde yerleşmişlerdi. Şirin mirzaları ve hanlığın ilk merkezi ise Eski Kırım (Solhat) idi[35]. Burada XIII. yüzyıldan itibaren büyük bir koloni faaliyeti içinde olan Ceneviz sahil kesiminde faaliyet gösteriyordu. Yarımadanın en büyük şehri ve Ceneviz'in merkezi durumunda olan Kefe'den başka doğuda Kerç, Taman, Azak, batıya doğru Suğdak, Balıklağo, biraz iç kesimde yer alan Mangup ve İnkirman gibi şehirler bünyesinde kurulmuş bulunan ticari ağ Ceneviz'in hâkimiyet sahasını teşkil etmekteydi. Suğdak, Mangup ve Ba-

---

[33] Karaçi beyleri hakkında bkz. Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", *Emel (Özel)*, Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73; Beatrice Forbes Manz, "The Clans of the Crimean Khanate", *Harvard Ukrainian Studies*, II/3, s. 282-309.

[34] A. Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 208; Yarımadaya XIV. yüzyılda Kırım denilmesinin sebebi, Türk nüfusunun burada kesafet kazanması idi. Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, *Tavrida-Krım*, Simferepol 1994, s. 62.

[35] Hanlığın merkezinin Bahçesaray olduğu hususunda yaygın kanaat mevcuttur. Ceneviz-Kırım mücadelelerinin seyrinden merkezin Solhat (Eski Kırım) olduğu anlaşılıyor. Şirinlerin merkezinin Eski Kırım olması halinde ilk merkezin Bahçesaray olması imkânsızdır zira hanlık, Şirinlerle organik bütünlük içinde teessüs etmiştir. Bkz. V. E. Sroeckovsky, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1978, s. 12. Kurucu kabile ile hanlığın bu kadar bir mesafede bulunması söz konusu olamaz. Abdülgaffar Kırımî de hanlığın ilk merkezinin Eski Kırım olduğu görüşündedir. Bkz. *Umdetü't-Tevârih*, s. 99. Merkez sonradan Bahçesaray olmuş (Bahçesaray'ın 1501'de kurulduğu hakkında bkz. *Gülbün-i Hânân*, Nâşirin notu, s. 16), bundan dolayı Solhat "Eski Kırım" tesmiye edilmiştir. Hanlığın klasik çağını idrak ettiği dönemlerde hanların makarr-ı saltanatı Bahçesaray, Kalgay'ın Akmescit, Nureddin'in ise Kaçı Karyesi yakınındaki saray idi. Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l Beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân* (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'da ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 numarada kayıtlı sureti, v. 105a vd.

lıklağo'nun ahalisinin büyük kısmı Rum-Ortodokslardan meydana gelmekte olup, Ceneviz'in faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sırada Mangup ve Balıklağo siyasi bir güç teşkil ediyor ve Ceneviz yayılmasından rahatsızlık duyuyordu. I. Hacı Giray Ceneviz'e karşı mücadelesinde daha güçlü durumda olan ve Ceneviz hâkimiyetinde bulunan Balıklağo'ya hâkim olmak niyetinde olan Mangup knezi ile ittifak etmiştir. Bu ittifaka göre Mangup knezi Aleksey, Hacı Giray'ın da desteği ile Balıklağo'yu alacaktı. I. Hacı Giray'ın Mangup'la aynı etnik yapıya sahip bulunan ve Ceneviz'e bağlı olan Balıklağo'nun Mangup knezine bağlanmasını kabul etmesinin sebebi, sahil kesiminde tesis edilmiş bulunan güçlü Ceneviz nüfuzunu kırmak ve yine bu güçlü rakibe karşı ittifak oluşturmaktı. I. Hacı Giray bu merhaleden sonra Mangup knezi ve Balıklağo ile beraber bütün sahil kesimine hâkim olmak niyetinde idi[36].

Aleksey 1433 sonbaharında kale halkının da desteği ile Balıklağo'yu ele geçirdi[37]. Cenevizliler buna Balıklağo ve İnkirman kalelerini zapt ederek karşılık verdiler (Haziran 1434). Cenevizliler bununla yetinmeyip Eski Kırım (Solhat)'ı kuşatmaya karar verdiler[38]. Bu maksatla harekete geçip önlerine çıkan kasaba ve köyleri yağma ve talan ile etrafa dehşet saçan Ceneviz ordusu, ani bir baskınla onları imha etmeyi planlayan I. Hacı Giray tarafından izlenmekte idi. Kırım ve Ceneviz güçleri arasında Solhat'a 5 mil uzaklıkta Kastadzon mevkiinde şiddetli bir muharebe vuku buldu. Pusuya düşürülen Cenevizliler kesin bir surette mağlup edildiler. Kırım akıncıları akşama kadar Ceneviz ordusunu takip ve imha etti[39].

Kırım kuvvetleri, 27 Haziran 1434 yılında Balıklağo'yu kuşattılar. Asıl birlikleri imha edilmiş bulunan Ceneviz, anlaşma yolunu denedi. Hacı Giray için de şimdilik antlaşma uygundu[40]. 13 Temmuz'a kadar süren müzakereler sonunda yapılan ve ayrıntıları kesin olarak bilinmeyen bir antlaşma ile Ceneviz'in Kırım Yarımadası üzerinde Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetini tanıdığı ve hanlık ile sulh içinde bulunmayı yeğlediği anlaşılmaktadır[41]. Nitekim bu tarihlerden 1454

---

[36] Hanlığın kuruluşu ve ilk mücadeleleri hususunda büyük ehemmiyet taşıyan tespitler hususunda bkz. Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı", I, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, X, İstanbul 1932, s. 336-337; Bu hadiseler için ayrıca bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 17 vd.

[37] Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre...", s. 337.

[38] Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre...", s. 337.

[39] Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre...", s. 372, 373. Bu hadiseler Rus kaynaklarında da hemen hemen aynen yer almaktadır. Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, *Tavrida-Kırım*, s. 10.

[40] Kırım Hanlığı'nın bu surları düşürmek için gerekli donanma ve topları bulunmuyordu. Bkz. Halil İnalcık, "Hacı Giray I." *İA*, V/1, s. 26.

[41] Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre...", s. 373.

yılına kadar Kırım Hanlığı ve Ceneviz arasında sulha mugayir büyük çaplı bir hareket vuku bulmamıştır[42].

Bu mücadelelerin en mühim tarafı meşru sınırları bölgenin etkin gücü tarafından tanınmış bir Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini ortaya koymasıdır. Kırım Hanlığı 1453'e kadar yükseliş çizgisini sürdürmüş, Hacı Giray Ceneviz karşısındaki başarıları sonunda elde ettiği siyasi statüyü Osmanlı Devleti'ne bir bitikle bildirmiştir. I. Hacı Giray, Fatih Sultan Mehmed'e göndermiş bulunduğu 1453 tarihli bitikte hanlığının sınırlarını şu şekilde ortaya koyuyordu: "Kırkyer'de ve Kırım'da, Kefe'de ve Kerç'te ve Taman'da ve Kopa'da ve Kıpçak'ta ve benim hükmüm yeten her yerde"[43]. Bu ifadeler I. Hacı Giray'ın hâkimiyet iddiasının Kırım Yarımadası ile sınırlı olmadığı, Altın Orda'nın bütün hâkimiyet sahasına uzandığını ortaya koymaktadır.

1453'ten sonraki dönemde konjonktür Osmanlı–Kırım yakınlaşması için oldukça müsait idi. Fatih'in Latinlerle mücadelesi ile I. Hacı Giray'ın mücadelesi hemen hemen aynı zamanda vuku bulmuş, bu sayede iki Türk devleti arasında ittifak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. İki Türk devleti arasında 1454 yılında anlaşma ile tespit edilen ittifaka göre, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Kefe'yi kuşatacak, alındığı takdirde Kefe Kırım Hanlığı'na verilecekti. Osmanlı kuvvetleri ise ganâimle yetinecek ayrıca nakliye hususunda donanmaları ile yardımcı olacaktı[44].

Anlaşma gereği hareket eden Kırım ve Osmanlı kuvvetleri 11 Temmuz'da Kefe'yi muhasara etti. Telaşa düşen Cenevizliler müttefik güçlerin öne sürdüğü antlaşmayı kabul ettiler. İki aşama halinde yapılan müzakerelerin sonunda Cenevizliler Osmanlı Devleti'ne yıllık 3000 altın vergi vermeyi taahhüd ediyorlardı. Ceneviz, Kırım hanına da ayrıca vergi vermeyi taahhüd etmişti[45].

Latinlerle çok vüsatli bir mücadele içinde bulunan Fatih için Kuzey Anadolu limanları ile Ege'deki Venedik ve Ceneviz üsleri öncelik taşıyordu. Bu nedenle Fatih, Ceneviz–Kırım mücadelesinin seyrine göre bir Kırım siyaseti takip etmeyi uygun görmüş ve beklemeyi tercih etmiştir. Kırım vukuatı hususunda Osmanlı diplomasisinin bekleme dönemine girmesi Ceneviz'i rahatlatmış, güçlen-

---

[42] 1438 yılında Carlo Lomellina kumandasındaki bir Ceneviz ordusunun Hacı Giray tarafından bozguna uğratılması hakkında bkz. Bedriye Sabit, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, İstanbul 1934, s. 5. 1434 tarihli antlaşma ile ortaya çıkan statükonun sağlamlaştığını ifade edelim.

[43] Hacı Giray'la ilgili bu belge için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 67.

[44] Bu antlaşma için bkz. Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Bir Ahitname Meselesi", *Belleten*, VIII/30, Ankara 1944, s. 194-197.

[45] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 198; Halil İnalcık, "Hacı Giray", *EI²*, *III*, s. 44; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 20-21.

mekte olan Kırım Hanlığı'nın zayıflatılması yolundaki politikalarını uygulama imkânı bulmasını sağlamıştı. Hacı Giray Ceneviz tarafından desteklenen oğlu Haydar karşısında tutunamayarak Litvanya'ya sığınmış[46] daha sonra tahtını tekrar ele geçirmiştir. Bu hadiseden sonra Hacı Giray'ın vefatına (1466–67)[47] kadar Kırım Hanlığı yükselişini sürdürmüştür.

I. Hacı Giray'ın Vefatından Sonra Baş Gösteren Meseleler

I. Hacı Giray'ın vefatı, asli gücü Karaçi beylerinin teşkil ettiği hanlıkta dâhili mücadelelerin vukuuna sebep oldu. Kabile aristokrasisi, iktidarın devri sırasında kendi beylerini seçme çabası içine girince kargaşa artıyor, hanlık zayıflıyordu[48]. Altın Orda'nın çöküşüne yol açan bu içtimai yapı, bütün tarihi boyunca Kırım Hanlığı'nın en zayıf yönünü teşkil edecektir.

I. Hacı Giray'dan sonra baş gösteren taht mücadeleleri, I. Mengli Giray ile Nur Devlet arasında cereyan etti[49]. Bu mücadelenin ilk safhada Nur Devlet, ikinci safhada I. Mengli Giray'ın galibiyetiyle sonuçlandığı anlaşılıyor[50]. I. Mengli Giray'ın hâkim olmasından sonra bu kez Nur Devlet Cenevizlilere sığınmış ve onlar tarafından hapsedilmiştir. Hanlıkta baş gösteren bu dâhili mücadele Ceneviz'in işine yaramış, Osmanlı diplomasisinin müdahaleden uzak olduğu bu dönemde, hanlığın siyasi kontrolü Ceneviz'in eline geçmişti. Ceneviz, muhalifleri elinde tutmak suretiyle hanlığı istediği gibi idare ediyordu[51]. I. Mengli Giray'ın Cenevizlilerin isteklerine boyun eğmekten başka çaresi yoktu. Nitekim 25 Ekim 1469'da Osmanlı kuvvetleri Yakub Bey kumandasında Kefe'yi ikinci kez kuşattıklarında, I. Mengli Giray Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu bitikde[52] bundan şikâyetçi olmuştur. I. Mengli Giray'ın bu şikâyetinin asıl sebebi Osmanlı kuşatmasının Cenevizlileri rahatsız etmesi ve I. Mengli Giray'ın Ceneviz istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmasıdır[53].

---

[46] Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre...", s. 378.

[47] Defnedildiği yer hakkında farklı rivayetler için Bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 37b; *Gülbün-i Hânân*, s. 16; *Umdetü't-Tevârih*, s. 97.

[48] Dâhili karışıklık hususunda bkz. Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 199 vd.

[49] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 200, 201; *Es Sebü's Seyyâr*, v. 38a.

[50] Mengli Giray'ın Cenevizlilerin elindeki Kefe'ye (*Es Sebü's Seyyâr* v. 38a) veya Mangup'a (*Gülbün-i Hânân*, s. 17) sığınmış bulunması bunu gösteriyor. Gülbün-i Hânân'a göre Nur Devlet Mengli Giray'ın amcazâdesi idi. Mengli Giray üç ay hüküm sürdükten sonra Nur Devlet ve diğer amcazâdesi Baykildi'ye mağlup olarak Mangup'a sığınmıştı (s. 16).

[51] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 15.

[52] Mezkûr bitik için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 85.

[53] Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 22.

Ceneviz karşısında müttefik aramak zorunda kalan I. Mengli Giray Lehistan ve Moskova ile ilişkilerini geliştirmek zorunda kaldı. Ceneviz'den başka Altın Orda'dan baş gösteren tehdit ve bu dönemde Lehistan hâkimiyetinde Litvanya'nın Moskova'ya karşı Altın Orda ile ittifaka girmesi, Kırım–Moskova ittifakını zorunlu hale getirdi. Bu surette birbirine rakip olmak üzere Kırım–Moskova ve Altın Orda–Lehistan blokları teşekkül etti[54].

I. Mengli Giray zamanında Kırım Hanlığı'nın bu bağımlılığı dolayısı ile Ceneviz, Lehistan, Altın Orda ve artık önemli siyasi güç haline gelmiş bulunan Moskova'nın teşkil ettiği güç dengeleri içinde güçlü bir yer işgal etmediği görülüyor. Ceneviz müdahaleleri yerli kabile beylerinin vaziyete el koymalarına yol açacak boyuta varmıştır[55].

Kırım Sahillerinin Osmanlılar Tarafından Fethi

I. Hacı Giray'ın 1466'da vefatından I. Mengli Giray'ın 1478'de tahta çıkışına kadar Kırım Hanlığı'nın iç çalkantısı sürdü. İktidar Nur Devlet, I. Mengli Giray ve Canbek arasında el değiştirdi[56]. I. Mengli Giray'ın en güçlü rakibi olan Nur Devlet'in Litvanya ve Moskova knezlerine sığınması, bu devletler karşısında I. Mengli Giray'ı zor durumda bırakmıştır. Bilhassa Moskova, Nur Devlet kozunu iyi kullanmıştır. Nur Devlet III. İvan'a sadakatle hizmet etmiştir. I. Mengli Giray ile III. İvan arasında cereyan eden diplomaside Nur Devlet'in rolünü dikkate almak gerekir. Diğer yandan Moskova, Altın Orda, Litvanya ve daha içeride Ceneviz müdahaleleri Kırım Hanlığını iyice bunaltmıştır[57].

Hanedanın inkırazı ile noktalanabilecek bu bunalım, yerli aristokrasiyi kendi başının çaresine bakmaya mecbur etmiştir. Osmanlı fethini intaç eden bu hadiseler zamanında Şirinlerin beyleri olan Mamak ve Eminek hanlığın en etkili simaları idiler. Mamak 1474'de vefat etmiş, yerine Eminek geçmişti. Mamak'ın dul eşi Cenevizlilerden almış olduğu destekle Eminek'le mücadele etmişti. Mamak'ın eşi, Eminek'in yerine Sartak isimli bir beyi geçirmek istiyordu. Ceneviz'in baskısına boyun eğmekten başka çaresi olmayan I. Mengli Giray, Eminek'i azlederek Sartak'ı atadı. Ceneviz'in Eminek yerine Sartak'ı atamasının sebebi, Eminek'in Osmanlılarla işbirliği içinde olması idi. Bu şartlar altında Emi-

---

[54] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 203 – 204.

[55] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 204.

[56] 1466'dan sonra Kırım hanlarının hâkimiyet süreleri ve tarihleri için bkz. Hasan Ortegin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, s. 11.

[57] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 214; Ceneviz müdahaleleri için ayrıca bkz. Alan Fisher, *Crimean Tatars*, California 1978, s. 8.

nek Mirza, I. Mengli Giray'a karşı isyan ederek onu Kefe'ye kaçmak zorunda bıraktı. Ceneviz'in hanlık içindeki gücü karşısında uzun süre tutunamayacağını müdrik bulunan Eminek Mirza, eskiden beri muhabere içinde bulunduğu anlaşılan Fatih Sultan Mehmed'i Kırım işlerine müdahaleye çağırdı. Eminek, bu çağrısında Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesini de teklif ediyordu[58]. Osmanlıların Kefe seferine çıktığı 1475'e doğru cereyan eden ve bölgenin müstakbel tarihinde köklü değişikliklere yol açacak bu hadiselerin Osmanlı müdahalesi ile çözülmesinde başlıca amil, Eminek mirzanın mezkûr daveti olmuştur[59].

Bu şartlar altında Fatih Sultan Mehmed 1475'te Kırım sahillerinin fethi için Gedik Ahmed Paşa'yı görevlendirdi. Hazırlıklarını tamamlayan Gedik Ahmed Paşa tahminen 1 Haziran 1475'te Kefe sahillerine ulaştı. Teslim ol çağrısının reddedilmesi üzerine şehri kuşatan Osmanlı kuvvetleri, üç dört gün içinde Kefe'yi fethettiler[60]. Kerç, Suğdak ve Balıklağo kaleleri direniş göstermeden teslim oldu. Arkasından Azak ve Taman düştü[61]. Osmanlı ordusunu en çok uğraştıran, müstahkem surlarla çevrili Mangup Kalesi[62] oldu. Uzun bir kuşatmadan sonra burası da alındı[63].

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi

Kefe ve akabinde Kırım sahillerinde yer alan bütün şehirlerin Osmanlılarca fethini müteakip vuku bulan gelişmeler hususunda araştırmacılar müttefik değildir. Bir rivayete göre Kefe'nin fethi sırasında zindanda bulunan I. Mengli Gi-

---

58 Bu hadiselerin tafsilatı için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 24-25.

59 Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi..." s. 51. Osmanlı fethine yol açan hadiseyi Halim Giray ve ona dayanan Cevdet Paşa yanlış yorumlamıştır. Bu kaynaklara göre Osmanlıları davet eden kişi Mengli Giray idi (Bkz. *Gülbün-i Hânân*, Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı, Erzurum 1990, s. 16-18); Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 13.

60 Tafsilat için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 26-27. Bu seferi gerçekleştiren Osmanlı donanması ve askerinin mevcudu, kuşatma ve fethin safhaları için bkz. *Es Sebil's Seyyâr*, v. 38.b; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 182; Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ, II* (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995, s. 823; Tursun Bey, *Tarih-i Ebul'l-Feth* (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 169; İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter* (Neşr Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 384, Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevarih, III* (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990, s. 149; Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407, v. 149a.

61 Tafsilat ve kaynaklar için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 28.

62 Mangup Kalesi'nin mükemmel bir tasviri için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname, VII* (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985, s. 339 vd.

63 Gedik Ahmed Paşa klasik kuşatma ile sonuç alınamayacağını anlayınca bozgun görüntüsü vererek geri çekilmiş ve pusuya yatmıştır. Klasik kara savaşlarında başvurulan bu taktiğin deniz muharebelerinde de uygulandığını gösteren bu hadiselerin tafsili için bkz. İbn Kemal, *VII. Defter*, s. 389; *Künhü'l Ahbâr*, v. 149.a; *Tacü't-Tevârih, III*, s. 152.

ray oradan çıkartılarak İstanbul'a gönderilmiş,[64] diğer rivayete göre Gedik Ahmet Paşa tarafından hürriyetinin iadesini müteakip Kırım Hanlığına getirilmiş ve Osmanlı–Kırım arasındaki hukuki rabıtayı belirleyen bir antlaşma imzalanmıştır[65]. Bu antlaşmanın muhtevası belli olmasa da, evvela Ceneviz'in tasarrufunda bulunan Kefe, Suğdak, Balıklağo, Mangup, İnkirman, Azak ve Taman şehirleri bütün köyleri ve arazisi ile beraber Osmanlı hâkimiyetine girerken, yarımadanın iç bozkır kesimi ile Azak, Taman–Astarhan arasındaki Nogay–Çerkez alanı Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetinde kalıyordu[66]. Böylece eskiden Kırım–Ceneviz arasında çizilmiş bulunan coğrafi harita, Osmanlı–Kırım arasında da muhafaza edilmiş oluyordu[67]. Coğrafi bakımdan mevcut bulunan bu paralellik, hukuki bakımdan hiçbir surette varid değildir. Hanlık bu merhalede Osmanlı'yı metbu tanımıştır.

Osmanlı desteği ile tahtına avdet eden I. Mengli Giray, 1476 yazında "Taht İli"ni ele geçirmek maksadıyla İtil boylarına kuvvetli bir akın yapmış ancak Seyyid Ahmed Han[68] tarafından fena halde mağlup edilmiştir. I. Mengli Giray yaralı vaziyette kaçarak Kırkyer (Kırker: Çıfut Kale)'e sığınmıştır. Seyyid Ahmed bu hadiseler sırasında Kırım Hanlığı'nın merkezi Solhat'ı 40 gün süreyle kuşattı ve Kırım'da büyük tahribat yaptı[69]. Seyyid Ahmed Han, Kefe beyinin usta manevrası ile Kefe üzerine yürümekten vazgeçmiştir. Kırım'ın Osmanlı'ya ait olan yerler haricindeki bölgelerini işgal etttiği görülen Altın Orda hanı, Kırım tahtına Nur Devlet'i geçirdi[70]. 1476'da tahtını kaybeden I. Mengli Giray 1478'de Şi-

---

64 İbn Kemal, *VII. Defter*, Giriş, LXXIX, s. 388-390; *Muhtasar Cenâbî Tercümesi*, Nur-u Osmânîye Ktb, No. 3107, v. 162a vd.

65 Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 207. Söz konusu antlaşmanın muhtevası belli değildir. Bu antlaşmadan, Mengli Giray tarafından İstanbul'a gönderilen bir mektupta bahsedilmektedir. Bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi*, s. 87 vd.

66 Azak-İtil ve İtil ötesi sahada yaşayan Çerkez, Nogay, Kabartay, Kumuk topluluklarının menşei, Kırım Hanlığı karşısındaki statüleri, Rusya'nın bu topluluklara karşı yürüttüğü siyaset hakkında değerli bilgiler için bkz. Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir* (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırımer), s. 34 vd.

67 Kırım Hanlığı ile Osmanlı hâkimiyet sahalarının tafsili için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 101 vd.

68 Bahis konusu Seyyid Ahmed, Hacı Giray'dan beri bildiğimiz han değildir. Bu han 1465'te Rusya'ya yaptığı seferde mağlup olduktan sonra sahneden çekilmiş, yerini Küçük Muhammed'in oğlu diğer Ahmed'e bırakmıştır. Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 214. Bu vakalarda adı geçen şahıs budur.

69 Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 212. Halil İnalcık'ın kaynağı olan *Es Sebü's Seyyâr* için bkz. Ragıp Paşa Ktb., No 1016, V. 39b.

70 Kefe Beyi Kasım Bey, Osmanlı donanmasının yardıma geldiği görüntüsünü yaratmış ve Seyyid Ahmed Han buna inanmıştır. Bkz. Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 212, 213.

rinlerin beyi Eminek Mirza'nın Osmanlı Devleti ile işbirliği içindeki teşebbüsü ile tekrar Kırım tahtına geçirildi[71].

Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar devam eden üçüncü saltanatı, gerek iktidar süresinin uzunluğu gerekse I. Mengli Giray'ın tecrübe ve olgunluğu sayesinde Kırım Hanlığı'nın sağlam bir şekilde teessüs etmesini sağladı. Giray Hanedanı'nın Osmanlı desteği olmadan nasıl dış müdahalelere maruz kaldığı, yukarıda görüldü. Şirinlerin Osmanlı'yı tercihi bilhassa şayan-ı dikkattir. Bir yandan hanlık Ceneviz kolonisi olmaya yönelmiş diğer yandan Moskova Nur Devlet'in şahsında iyice tebarüz edip iktidar adaylarını korumak sureti ile yönetimde iyice nüfuz kazanmıştı. Keza Altın Orda tehdidinin sürekli hissedildiği bir vaziyette, Şirinler ve onlarla uzlaşma halinde bulunan diğer Karaçi beyleri Osmanlı'dan yardım istemişler ve hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini intaç eden hadiseleri başlatmışlardır.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiliğine girmesi ile neticelenen bu yeni durum, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki politikasını da değişmez esaslara bağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, Ceneviz'i Karadeniz'den sildiği gibi, Kırım Hanlığı'na da son vererek burada klasik Osmanlı eyâlet sistemini uygulayabilirdi. Fatih aksini yaparak kuzey politikasını kendi himâyesindeki Kırım Hanlığı uhdesine bıraktı[72]. Osmanlı Devleti batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken Altın Orda, Rusya, Kazak ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış bulunan Deşt–i Kıpçak sahasının kontrolünü Kırım Hanlığı'na havale etmiş, üçüncü bir cepheyi açmayı düşünmemiştir. Buna gücünün yetmediği, yaklaşık iki yüz sene sonra mecburen başlatılan harekâtın muvaffakiyetsizliği ile sabittir. Bu politika Kırım Hanlığı'nın kesin olarak Osmanlı'ya tâbi olması esasına dayandığından, Osmanlı Devleti güçlü bir han-

---

[71] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre...", s. 220. Teşebbüsün Eminek'ten gelmesine rağmen, onların kontrolünün İstanbul'da olduğu kesindir. 1475'ten itibaren ortaya çıkan yeni statüye göre Osmanlı'nın Kırım tahtında Altın Orda'ya tâbi bir hanın bulunmasına rıza göstermesi tarihi gerçeğe aykırıdır. Şirinlerin İstanbul'dan yönetildiklerini düşünmek doğru olur. Bundan sonra hanlığın dâhili meselelerinde Şirinlerin İstanbul ile nasıl organik bir bağ içinde bulundukları görülecektir.

[72] Bu tâbiyetin hukukî çerçevesi ilk etapta tamamen çizilmemiş, tedricen ortaya çıkmıştır. Kırım hanlarının Osmanlı protokolündeki mevkii padişahtan aşağı, vezir-i azamdan yukarı idi. Bu teamül, Kanunî'nin Eflak seferi sırasında teşekkül etmişti. Bu sefer sırasında Gazî Giray Han otağ-ı hümâyuna vasıl olduğunda Kanunî Kırım hanına kendisiyle eşit yükseklikte bir yere oturmasını teklif etmiş, Gazî Giray bunu kabul etmeyerek daha alçak bir mevkiye oturmayı uygun bulmuştu. Kırım hanlarının kendilerini vezir-i azamdan üstün saydıklarına şüphe yoktur. Yanık Seferi sırasında vezir-i azam Sinan Paşa bu teamüle riayet etmeyince ciddî bir krize sebebiyet vermişti. Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l Beyân*, v. 104a-b. Hukukî statüde başlangıçta mevcut bulunan belirsizlik, iki devlet arasında sürekli yaşanan siyasî krizlerin başlıca sebebini teşkil ettiği gibi, zaman zaman büyük seferlerin hezimete dönüşmesine de yol açmıştır.

lığı hiçbir zaman arzu etmemiştir. Hanlığın güçlenmeye başlamasını tâbiiyet statüsü için tehdit olarak görmüş, derhal müdahale etmiştir. Bu politika hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Osmanlı Devleti hanlık üzerindeki nüfuzunu Karaçi beyleri vasıtası ile sürdürmüştür. Güçlü hanların bu Karaçi beyleri bakımından da arzu edilmediği calib-i dikkattir.

I. Mengli Giray zamanında Kırım kuvvetleri ilk kez Osmanlılarca düzenlenen büyük çaplı seferlere iştirak etmiştir. 1484 yılında II. Bayezîd'in Kili ve Akkerman üzerine yaptığı sefere Kırım kuvvetleri 50 bin akıncı ile destek vermiş, gösterdikleri yararlılık karşısında sultan tarafından ak börk, altınlı üsküf ve bol miktarda hediyelerle taltif edilmiştir[73]. I. Mengli Giray'dan itibaren Kırım akıncı güçleri Osmanlı seferlerinin vazgeçilmez destekçisi olmuştur. Bu vaziyet hanlığın kendi siyasi vetiresi içinde gelişmesinin en mühim engellerinden birini teşkil etmiştir. Hanlık üç kıta üzerinde yayılan Pax Ottomana'nın en mühim ayağı haline gelmekle büyük güç kaybına uğramıştır.

I. Mengli Giray, Osmanlı Devleti'nin ciddi bir kaosa sürüklendiği Yavuz Sultan Selim ile II. Bayezîd arasında vuku bulan ve Yavuz'un tahtı ele geçirmesiyle son bulan mücadeleler sırasında siyasi tecrübesi ve olgunluğuyla mühim bir rol oynamıştır. Yavuz Sultan Selim, babası ve kardeşi Ahmed ile mücadelesini sürdürmek üzere Kefe'ye gittiğinde, Şehzade Ahmed I. Mengli Giray ile mektuplaşarak Selim'i tutuklamak ve kendisiyle işbirliği etmesi karşılığında Kefe Sancağı ile mülhakatını teklif etmiş, I. Mengli Giray bunu kabul etmemişti[74]. I. Mengli Giray bu isteğin aksine Selim'e yardım etmişti. Bu arada I. Mengli Giray'ın oğlu Kalgay Mehmed Giray ve Selim arasında ilginç bir hadise cereyan etmiştir. Mehmed Giray'ın Selim'e "vadedilen toprağı sen hükümdar olsaydın verirmiydin" sorusuna, Selim'in "padişahlar memleket alırlar, kimseye memleket vermezler, şâyet para ve elbise gibi şeyler dilerseniz verilir, amma memleket asla" şeklinde cevap vermesi üzerine kalgay babasına Selim'in öldürülmesini teklif etmiştir. Mehmed Giray'ın bu isteğini reddeden I. Mengli Giray onun muhtemel teşebbüsüne karşı Selim'in Özü Suyu'nu geçmesine yardım etmiştir. Mehmed Giray öldürmek üzere Selim'i takip etmiş ancak yetişememiştir[75].

---

[73] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 21, 22.

[74] Tafsilat için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 51 vd.

[75] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 23.

Müstakiliyet Çabaları ve Sonuçları

I. Mengli Giray'ın vefatından (Zilhicce 920/Ocak 1514)[76] sonra yerine I. Mehmed Giray geçmiştir. I. Mehmed Giray ile beraber hanlığın Osmanlı'ya karşı müstakil olma gayreti içine girdiği görülür. Bu vaziyet iki devlet arasında hiç bitmeyecek olan gizli rekabeti kaçınılmaz olarak ortaya çıkarır.

Osmanlı Devleti'nin Yavuz zamanında İran ve Mısır seferleriyle meşgul olması hanlığın serbest kalmasında etkili olmuştur[77]. Enerjik bir han olan I. Mehmed Giray, kalgay naspettiği kardeşi Bahadır Giray'la Moskova üzerine akınlar yaptı. Kazan Hanı Muhammed Emin'in ölümünden sonra Moskova'nın kendi adamını Kazan tahtına çıkartarak Kazan'ı ele geçirme çabalarını engelledi. Kazan tahtına I. Mehmed Giray'ın girişimi ile Abdüllatif Han geçti (1516). Knez Vasili bunu tanımak zorunda kaldı. Abdüllatif Han'ın vefatı Kazan meselesini tekrar gündeme getirdi. Kazan Hanlığı'nı istila niyetinde olan I. Mehmed Giray bu kez kardeşi Sahib Giray'ı Kazan tahtına çıkartmak niyetinde olduğunu bildirdi. Kazan'da gözü olan Vasili, I. Mehmed Giray'dan çekinmesinden dolayı bunu da tanımak zorunda kaldı[78].

Bu dönemde Kazan ekseninde cereyan eden hadiseler Rusya'nın bu bölge üzerinde medeni ve kültürel tesirler gösterdiği hatta Türk nüfusunun az miktarda bir kısmını kendine bağladığını göstermektedir[79]. I. Mehmed Giray'ın Sahib Giray'ı atamasını müteakip han tayini için Kazan ahalisinden bazıları Rusya'ya müracaat ettiler. Knez Vasili, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıklarından kaçarak Rusya'ya iltica etmiş bulunan Şah Ali'yi Kazan hanlığına getirdi[80]. I. Mehmed Giray, Vasili'yi bu hareketinden dolayı sert bir şekilde uyardı. Telaşa kapılan Vasili, Selim'e elçi göndererek I. Mehmed Giray karşısında yardım istedi. Babası ile mücadelesi sırasında Kefe'ye gittiği sıralarda vuku bulan hadiseler yüzünden I. Selim'den çekinen I. Mehmed Giray Moskova'ya karşı istediği sertliği gösteremedi[81]. Selim'in vefatı üzerine bu endişelerinden kurtuldu ve 1520 yılında Rusya üzerine büyük tahribatla neticelenen bir sefer yaptı. Vasili, Kanunî'nin tahta çıkışını tebrik etmeyi de fırsat bilerek İstanbul'a gönderdiği elçi ile ona I. Mehmed Giray'ın taarruzlarından rahatsız olduğunu bildirdi. Kanunî,

---

[76] *Es Sebü's Seyyâr*, v. 44 b.

[77] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 24.

[78] *Gülbün-i Hânân*, O. Cûdî neşri, s. 28 – 29.

[79] Kazan Hanlığı üzerinde Kırım-Rus hâkimiyet mücadelesi hakkında tafsilat için bkz. A. Nimet Kurat, *Kazan Hanlığı*, *AÜDTCFD*, *XII/3-4*, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.

[80] *Gülbün-i Hânân*, s. 29.

[81] *Gülbün-i Hânân*, s. 30.

Rusya'ya karşı ölçülü olması hususunda I. Mehmed Giray'ı uyardı[82]. I. Mehmed Giray, Rusya'nın emelinin "Memâlik-i İslâmiye'yi kâmilen zapt ve İslâm yurtlarında bulunan camileri kiliselere çevirmek niyetinde olduğunu kerrâren anlatmış ise de Sultan Süleyman nezdinde sözleri ufak bir tesir bile uyandıramadı"[83]. I. Mehmed Giray Sultan Süleyman'la anlaşmaya muvaffak olamayacağını bile bile dikkatini Kazan üzerine yöneltti. Bir müddetten beri Kazan'da hüküm süren Şah Ali halkın nefretini kazanmıştı. Ayrıca I. Mehmed Giray Kazan'ı Vasili yanlısına bırakmak niyetinde değildi. Bu suretle kardeşi Sahib Giray'ı yeterli kuvvetle Kazan'a göndererek tahta oturttu (1521)[84].

I. Mehmed Giray bu hadiseden hemen sonra Nogay kabileleri ve Lehistan kralı ile müttefiken Rusya üzerine büyük bir sefer düzenledi. Knez Vasili müttefik knezlerle karşı koymaya çalıştı ise de mağlub edildi. Müteakiben Moskova kuşatıldı. Şehri savunmaktan aciz bulunan Vasili sulh teklifinde bulundu. Birçok hediye ve sabık vergilerin ödenmesi şartıyla sulh yapıldı[85].

Moskova üzerindeki hâkimiyetini gerçekleştiren I. Mehmed Giray İtil Havzası'na yöneldi. Gayesi Altın Orda'nın son bakiyelerini teşkil eden Nogayları itaat altına almaktı. 1523'te gerçekleştirdiği seferle bu gayesine de ulaştı. "Mehmed Giray aynı zamanda Nogay, Hive, Deşt-i Kıpçak, Sibirya hanlıklarını dahi tevhid ve Acem hükûmetini mahv etmek ve bu suretle Avrupa'yı tehdit etmek tasavvurunda idi."[86] Bu enerjik han, Vasili'nin usta siyasetini dikkate almamış, hâkimiyet alanını genişletmek hususunda acele etmişti. Vasili, Nogaylar üzerine yapılan seferin doğurduğu tepkileri değerlendirmek sureti ile I. Mehmed Giray aleyhine kampanya başlattı. Bu uğurda hazinelerini harcamak sureti ile Kazan'da Sahib Giray, Nogay uruğları arasında da I. Mehmed Giray aleyhtarlığını yaydı. Vasili'nin bu çabaları semeresini verdi. I. Mehmed Giray 1523'te vuku bulan bir suikast ile öldürüldü[87]. Kırım Hanlığı ahalisi ile aynı soy ve kültüre dayandıklarından şüphe olmayan bu uruğların, sosyo politik faktörlerle nasıl Rusya'ya alet oldukları bu hadiselerle müşahede edilmektedir.

---

[82] *Gülbün-i Hânân*, s. 30 - 31.

[83] *Gülbün-i Hânân*, s. 31.

[84] *Gülbün-i Hânân*, s. 31.

[85] *Gülbün-i Hânân*, s. 32.

[86] *Gülbün-i Hânân*, s. 33.

[87] *Gülbün-i Hânân*, s. 33. Hâlim Giray, Mehmed Giray'ın iki oğlu Gazi ve Baba Girayların babalarının maiyetinden kaçıp kurtularak Nogaylar arasına katıldığını ve onlarla müştereken bu suikastın planlandığını ifade eder. Bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 26. Kırımî ise bu hadisenin Mehmed Giray'la Nogaylar arasındaki çarpışma sonunda gerçekleştiğini belirtir. Bkz. *Umdetü't-Tevârih*, s. 98-99. V. E. Sroeckovsky, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, s. 59 vd. da bu hususta kayda değer malumat vardır.

I. Mehmed Giray'ın öldürülmesinden sonra yerine I. Gazi Giray geçtiyse de Şirinlerin İstanbul nezdindeki teşebbüsü ile değiştirilerek yerine I. Saadet Giray atandı (1524)[88]. I. Saadet Giray, I. Selim'in taht mücadelesi sırasında bulunduğu Kefe'den Mehmed Giray'ın tehdidi karşısında ayrıldığı sırada ona refakat etmiş, bu suretle başlayan iyi ilişkiler, onun İstanbul'a gelmesiyle devam etmiştir. Kırım Hanlığı'nın kontrol edilmesi maksadıyla han namzetlerinden birinin İstanbul'da rehin edilmesi geleneği de bu dönemde başlamış olmalıdır[89].

Kırım Hanlığı'nın I. Hacı Giray'dan sonra Osmanlı, Rusya ve Lehistan karşısında müstakil bir güç haline gelmeye başladığı bu merhale, I. Mehmed Giray'ın katledilmesi ile kesintiye uğradı. Hanlığın Altın Orda mirasını toparlaması akim kaldı. Bundan en çok yarar gören ise Rusya oldu. Bu hadiselerin seyri dikkatlice incelendiğinde, Osmanlı'nın Kırım karşısında Moskova'yı himaye etmesi belirginleşmektedir. Kırım Hanlığı'nın büyüme ve istiklaline giden yolda ki maniaları şimdiden tespit etmiş bulunuyoruz: Mutlak hâkimiyetten rahatsızlık duyması pek tabbii olan çoklu iç kabile aristokrasisi ile hinterlantta bunlarla ittifaka her an hazır Nogay uruğları, hanlığın kabile sürtüşmeleri ile Azak Astarhan arasında ki hakimiyet mücadelesinin doğurduğu gerginliği kendi çıkarlarına rahat bir şekilde tahvil etme imkânına sahip Moskova, bu güçleri kendi amaçları doğrultusunda kullanma anlayışında İstanbul. I. Mehmed Giray'ın katledilmesinden sonra hanlığın karşılaştığı bunalımda bu unsurların az veya çok rolü bulunmaktadır.

I. Saadet Giray tehlike addettiği I. Gazi Giray'ı öldürttü. Bu hadise hanlığı daha önce I. Hacı Giray'ın vefatı sırasında karşılaşılan boyutta bir siyasi inkıraza sürükledi. Gazi Giray'ın katlinden sonra I. Mengli Giray'ın oğullarından İslam Giray isyan bayrağını açtı. Bu şekilde Kırım, Osmanlı Devleti ve ona tâbi Şirinlerin desteklediği I. Saadet Giray ile Nogay uruğlarından güç alan I. İslâm Giray'ın şiddetli mücadelesine sahne oldu. I. İslam Giray, 1527'de I. Saadet Giray'a galebe çaldıysa da kargaşa bitmedi. İktidar mücadelesi 1532'de iyice şiddetlenerek iç savaş boyutuna ulaştı. Bu savaşta Kefe ve ona bağlı Azak bütün güçleri ile I. Saadet Giray'ı desteklediler. İki taraf Azak civarında şiddetli bir savaşa tutuştu. I. Saadet Giray, büyük kayıplarla hezimete uğrayarak İstanbul'a sığındı. Kefe beyi ölenler arasında idi. 1532'de cereyan eden bu hadiseden sonra I. İslam Giray beş ay süren cebri bir iktidarı müteakip, Osmanlı'nın kontrolünde bulu-

---

[88] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 27, 28. Ürekli, Şirinlerin beyi Memiş Mirza'nın İstanbul'a sunduğu arz ile Saadet Giray'ın atandığını *Es Sebü's Seyyâr*'dan neklen belirtiyor. *Gülbün-i Hânân*'da ise Mehmed Giray'ın Mamay Mirza'nın başını çektiği bir grup Nogay tarafından şehit edildiği belirtiliyor. Bkz. s. 26.

[89] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 28.

nan kabile beylerine rağmen ayakta kalamayacağını anlamış ve hanlığı İstanbul'dan gönderilen I. Sahib Giray'a bırakmıştır[90]. I. İslam Giray, Sahib Giray'ın tahta geçişinden sonra mücadelesini sürdürmüş, ilk aşamada ısrarla Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmak sureti ile I. Sahib Giray'ı düşürmek istemiştir. İstanbul nezdindeki çabaları sonuç vermeyince Ruslara yanaştı. Ruslardan belli bir yardım almayı başardı. İktidar uğruna Lehistan'a da yanaştı. I. Sahib Giray'ın adamı Baki Bey tarafından 1537'de öldürülünceye kadar I. Sahib Giray'ın amansız rakibi oldu[91]. Enerjik bir han olan Sahib Giray, bu gaileyi bertaraf ettikten sonra hanlığın zayıf tarafını teşkil eden meselelerle uğraştı. Onun zamanı Kırım Hanlığı'nın en parlak devri olacaktır.

I. Sahib Giray'ın mücadelesi birçok yönden I. Mehmed Giray'ı andırmaktadır. Osmanlı usulünde merkezi bir idare kurmak en büyük hedefi idi. Bu hususta kesin engel teşkil eden kabile aristokrasisini tasfiye çabası içine girdi. Bu maksatla despotluğa başvurmaktan çekinmedi[92]. İstiklâl şuuru taşıyan bütün hanlar gibi, Kırım'dan İtil Havzası'na kadar olan sahayı hâkimiyetine dâhil etmeye çalıştı ve bunu başardı.

I. Sahib Giray 1538'de Kanunî'nin Boğdan seferine katılıp Kalgay Emin Giray'a Moskova üzerine ganimet maksatlı bir akın yaptırdıktan sonra yüz elli bin kişiden mürekkep büyük bir ordu ile Moskova seferine çıktı[93]. Yardımı ile tahtını sağlamlaştırdığı Baki Bey'i vahşice bir planla ortadan kıldırarak (1541)[94] vesayetten kurtulduktan sonra ki faaliyetleri Çerkezler üzerinde yoğunlaştı. Çerkez ve Nogay ekseninde hâkimiyet kurmak için yaptığı seferler, onun döneminin yegâne kroniği Remmal Hoca tarafından ayrıntısı ile nakledilir. I. Sahib Giray Han, Taman ve hinterlandı üzerinde yoğunlaşan Jane Çerakise şekâvetinin Taman Beyi Halil tarafından ulaştırılması üzerine 1539'da Çerkezler üzerine sefere çıktı. Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlardan müteşekkil 40 bin kişilik ordusu ile Kerç boğazını geçerek Taman'a, oradan Temrük üzerinden Kuban Suyu ötesindeki Hıtıbıt Dağı'na ulaştı. Sahib Giray buradan Elbruz Dağı'na ha-

---

[90] Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*. Tafsilat için bkz. Halil İnalcık, "İslam Giray I." *İA*, V/2, s. 1104; A. Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 232, Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 29-30. *Gülbün-i Hânân*, s. 36, 37.

[91] Özalp Gökbilgin, *1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1978, s. 10-13.

[92] Sahib Giray'ın hanlık hudutları içinde kesin hâkimiyet tesisi uğruna gösterdiği faaliyetlerin tafsili için bkz. *Es Sebil's Seyyâr*, v. 47a. Sahib Giray, bahis konusu dört Karaçi beyinin yönetimdeki etkinliğini hafifletmek maksadı ile Siciut kabilesi rüesasına itibar kazandırdı. Ayrıca alternatif kabilelerin gelişmesini destekledi Bkz. *Es Sebil's Seyyâr*, v. 48a; Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi...", s. 52.

[93] Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s.14 vd.

[94] Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 22 vd.

reket etti. Oradan on günlük bir yol daha kat ederek Çerkez yurduna vasıl oldu. Çerkezler yurtlarını terk ettiklerinden savaş vuku bulmadı[95]. I. Sahib Giray Han, 1542 yılında Çerkezler üzerine ikinci bir sefer yaptı. Kabile birliklerinden müteşekkil Kırım akıncı birlikleri, Sarı Göl'de toplandıktan sonra ilk seferdeki güzergâh üzerinden Çerkez üzerine varıldı. Bu sefer Çerkezler için tam bir kıyım oldu[96]. I. Sahib Giray Han, üçüncü seferini 1544'de Kabartaylar üzerine yaptı. Or Ağzı, Özi, Don, Azak üzerinden yapılan sefer sonunda 10 bin civarında esirle geri dönülmüştür[97]. 1545'te Astarhan seferi vuku buldu. Nogaylara gözdağı vermek amacı taşıyan bu sefer, başarı ile son buldu. Nogayların ertesi yıl gerçekleştirdiği misilleme bertaraf edildi. Nogaylar kırıma uğradı[98].

Bu faaliyetleri sonunda hanlık içinde mutlak bir güç haline gelen I. Sahib Giray Han hem kabile aristokrasisi hem de Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, onun ortadan kaldırılması için bahaneler aranmıştır. Kefe yakınlarındaki bir köyde vuku bulan arazi ihtilafında Kefe yöneticileri ve ayanına karşı sert tavırları ve azarları Kanuni'ye abartılarak nakledilmiş, padişah I. Sahib Giray'ın tehlike olduğuna inandırılmıştır. I. Sahib Giray, ustaca düşünülmüş bir plan gereğince Çerkez üzerine bir sefere ikna edilmiş, arkasından Devlet Giray'ın Kırım tahtına cülus etmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kabile aristokrasisi sayesinde elinde tuttuğu gücün farkında olan I. Sahib Giray direnmeden teslim oldu[99].

Hanlığın Gerileyişi ve Rus Yayılması

I. Sahib Giray'ın Çekres seferine gönderilmesinden sonra İstanbul'dan bir fermanla Kırım Hanlığı'na tayin edilen I. Devlet Giray (1551–1577), Kırım tahtına geçer geçmez I. Sahib Giray'ı ortadan kaldırmakla uğraştı. Çerkez seferinden dönmekte olan I. Sahib Giray'ı Taman yakınlarında öldürttü. I. Devlet Giray, I. Sahib Giray'ın bütün maiyetini, erkek oğullarını ve torunlarını da öldürttü[100].

Kırım Hanlığı'nın en haşmetli devrini yaşadığı bu devrede Osmanlı müdahalesi ile Kırım Hanlığı'nın dâhili meselelerle uğraşması, Rusya'nın yükselişini

---

95 Kaysunîzâde Nidâî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han* (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, s. 35. Tafsilat için ayrıca bkz. Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 18 vd.

96 Remmal Hoca bu seferde vuku bulan yağma ve katliamı gayet ayrıntıyla verir. Bkz. Remmal Hoca, s. 80.

97 Remmal Hoca, s. 82-84. Bu seferin tarihi için Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*'dan istifade ettik.

98 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 27.

99 Trajik şekilde gelişen bu hadisenin ayrıntılı seyri için bkz. Remmal Hoca, s. 120 vd.

100 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 39. Sahib Giray nesline karşı gerçekleştirilen vahşet mertebesindeki bu icraatın doğurduğu infial, mesele ile ilgili kaynaklara da yansımıştır. Bkz. Gülbün-i *Hânân*, s. 49.

intaç etti. 1552'de Kazan'ı işgal eden Rusya, Hazar'a inen koridoru tutan Astarhan şehrini ele geçirme hazırlığına başladı. Ruslarla mücadele etmeye çalışan Astarhan Hanı Yağmurcı mağlup oldu. Astarhan'ın imdadına koşan I. Devlet Giray'ın de mağlub olarak çekilmesi üzerine Ruslar Astarhan'ı işgal ettiler (1556)[101]. Kazan ve Astarhan'ın düşmesi Türk ve Rus tarihinde bir dönüm noktası oldu. Bundan sonra Rusların hedefi Kırım Yarımadası hatta akabinde de Akdeniz olacaktır[102].

Rus yayılmasının iyice belirginleştiği bu dönemde, Osmanlı'nın kuzey siyaseti hakkında fikir beyan etmek oldukça güçtür. Osmanlı'nın Avusturya ve İran cephelerine yayılmış olan faaliyeti Rus tehdidinin idrak edilmesini engelleyen en önemli hadisedir[103]. Rusların usta siyaseti de en etkili faktördür. Ruslar, Osmanlı ile aralarında evvelce kurulmuş bulunan dostluk anlayışına halel getirecek hareketlerden kaçınmaya özen göstermişlerdir. Rus yayılmasına hizmet eden başlıca faktörler, Kırım Hanlığı'nın I. Devlet Giray'dan itibaren zayıflaması sonunda Astarhan–Azak arasındaki hâkimiyetini kaybetmesi ve burada Rus yayılmasına hizmet eden müttefik Kazak-Çerkez harekâtının teessüs etmesidir[104]. I. Sahib Giray zamanında Nogaylar ve Çerkezler üzerine yapılan akınların bu toplulukları birbirine ve Rusya'ya yaklaştırması ve I. Devlet Giray'ın tahta geçirilmesi sırasında hanlığın zâfiyete uğramasının doğurduğu güç boşluğu, Kazak–Çerkez bloğunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır[105]. Kazak-Çerkez bloğunun Osmanlı'yı rahatsız eden faaliyetleri ortaya her çıktığında, Rusya bu gelişmelerle bir ilgisi bulunmadığı ve Kazakların Rusya'nın da düşmanı oldukları hususunda Osmanlı'yı ikna etmeyi başarmıştır[106].

---

101 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 42, 43.

102 A. Nimet Kurat, "*Kazan...*", s. 245; Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 43.

103 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don–Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", *Belleten*, C. 12, 1948, s. 363.

104 Sahib Giray zamanında Nogayların hâkimiyet altına alınması için yapılan seferler bu toplulukları iyice zayıflatmış, başlayan içtimai zafiyet bölünmeyle sonuçlanmıştır. Çıkan ihtilaflar içinde Nogayların Yusuf Mirza ve İsmail Mirza'nın başını çektiği iki kutba bölünmesi ve bir kısmının Rusya'ya sığınması, bahis konusu iki liderin ölümünden sonra iyice dağılmaları, bölgede önce Kazak-Çerkez, hemen akabinde Rus nüfuzunun ortaya çıkmasına yol açacaktır. Nogayların siyasi ve içtimai çöküntüye girmeleri hususunda bkz. Mehmet Alpargu, "XVI. Yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, 215, Ankara 1996, s. 34 vd.

105 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 70-71.

106 "Moskova-Kazak münasebeti ve anlaşması yarı resmi halde idi. Moskova, bu "yaramazlar"ın hareketlerinden her hangi bir sorumluluğu yüklenmek niyetinde değildi. İş ciddiye bindiği zaman bu Kazakların "kendi başına buyruk" oldukları veya "sergerde taifesi" oldukları ileri sürülerek, bunlarla hiçbir ilgisi olmadığını açıkça beyan etmekten çekinmiyordu". Bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 53.

I. Devlet Giray, 1556'daki başarısız Rusya seferinden sonra 1557'de Rusya içlerine seferlere devam etti. Kırım kuvvetlerinin Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kırım Hanlığı tarihinde ilk kez cephe gerisinden büyük bir saldırıya uğradı. Bu hadise, yukarıda kısaca bahsedilen Kazakların Özü (Dnieper) ağzında İslâmkerman, Çerkezlerin ise Kerç Boğazı'nın öte yakasında bulunan Taman ve Temrük kalelerini vurmaları şeklinde cereyan etti[107]. Hanlığın aynı anda doğu ve batıdan saldırıya uğrayarak tehlikeli duruma düşmesi sonunda I. Devlet Giray Rusya seferini yarıda keserek hızla geriye döndü. Kazaklar Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla kuzeye püskürtüldü[108]. Hanlık bu merhaleden itibaren yalnız kuzey rakipleriyle değil yanı başındaki Kazak ve Çerkezlerle de mücadele etmek zorunda kalacaktır[109]. Kazakların Çerkezlerle müttefiken gerçekleştirdiği saldırıların yalnız Kırım sahasını hedeflemediği, Osmanlı hâkimiyetini de tehdit ettiği hatırlanmalıdır zira Taman ve Temrük hukuki ve fiili statüsü itibariyle Osmanlı hâkimiyet sahasında yer almaktadır[110].

Kazak ve Çerkezlerin Rusya tarafından himaye edildiğini müdrik olan I. Devlet Giray 1558 yılında Ryazan, Tula ve Kaşira şehirlerini vurmak sureti ile Rusya'yı tazyik etti. 1559'da bir Rus kıtası Kırım'ın batı sahillerine saldırarak hasar yaptı[111]. 1559'da Kazak lideri Dimitraş, Çerkezlerle müttefiken Azak'a saldırdı. Azak'ın imdadına yetişen Kefe beyi ile Dimitraş arasında şiddetli bir muharebe cereyan etmiş, Dimitraş mağlub olmuştur. Dimitraş 10 bin kişilik bir kuvvetle tekrar saldırdı ise de alınan tedbirler sonunda savaşmaya cesaret edememiştir. Bu hareketin ardından Azak üzerine Kazak lideri ile müttefik olan Çerkez lideri Kansavuk'un saldırısı vuku bulmuştur. Azak müdafaa güçleri tarafından bertaraf edilen Çerkezler mağlup edilerek bir kısmı esir olmuş diğerleri ise firar ederek Dimitraş'la birleşmişlerdir. Dimitraş ve asi Çerkez grupları Taman, Azak, hatta Kefe kıyılarında Osmanlı hâkimiyetini tehdit etmeye devam etmişler, mezkûr kale beyleri hazırlıksız yakalındıkları bu deniz savaşlarında ihtiyaç duydukları gemileri merkezden istemişlerdir. Merkezle yapılan muhabereden

---

107 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 363.

108 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 363. Bir görüşe göre Çerkezler Taman ve Temrük Çerkezler eline düşmüş ve Osmanlı topçusu tarafından tekrar püskürtülmüşlerdir. Bkz. A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 56.

109 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 71.

110 Tapu tahrir defterlerinde veya diğer muhasebe kayıtlarında yer alan kale ve şehirleri, Osman hâkimiyetinde kabul ediyoruz. Bu açıdan, Kırım ve Kerç Boğazı'nın doğusunda Osmanlıya tâbi şehir ve kaleler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir*, No. 370, s. 481-497.

111 Nogayların da katıldığı bu sefer Kalgay Emin Giray komutasında gerçekleştirilmişti. Bkz. Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 43; Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 363.

anlaşıldığı kadarıyla tedarik edilen gemilerin bölgeye geç ulaşması ve yetersiz olması yüzünden kesin bir sonuca ulaşılamamıştır[112].

Bu hadiseler Rus yayılmasının Osmanlı Devleti tarafından belli oranda idrak edilmesine yol açmıştır. Kırım–Osmanlı yardımlaşmasının arttığı bu dönemde, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş Kırım askeri birlikleri Rusya üzerine seferlerini sıklaştırmışlardır. Mayıs 1562'de I. Devlet Giray Han kumandasında Rusya üzerine bir yıpratma seferi yapıldı. Ertesi yılın Nisan–Mayıs aylarında Kalgay Mehmed Giray Mihaylov'a kadar ilerlerken, Ekim 1564'de I. Devlet Giray komutasında Kırım ordusu Ryazan şehrini yağma etti. 1565 yılında Rusya üzerine I. Devlet Giray komutasında bir sefer daha yapıldı. I. Devlet Giray Osmanlı sultanının isteği üzerine 1566 yılında düzenlenen Sigetvar seferine katılmak üzere Kalgay Emin Giray komutasında 20 bin kişilik bir kuvvet gönderdi[113].

Osmanlı Devleti, Astarhan üzerinden hacca giden hacılara mani olunması üzerine Rusya karşısında ciddi kararlar almış, daha 1562'lerde tasavvur edilen Astarhan Seferi için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuzey üzerine ilk ciddi ve büyük seferi olan bu hareket I. Devlet Giray nezdinde doğurduğu endişelerden dolayı daha başlangıç aşamasında birtakım pürüzlerle karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti, Astarhan Seferi sonunda hâkimiyetini Astarhan'a kadar yaymış olacaktı. Bu durum Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet sahası olan Azak-Astarhan arasını kendi eliyle Osmanlı'ya terketmesi demekti. Kırım hanı, Osmanlı nüfuzunun Astarhan'a kadar uzanmasıyla Kırım'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesi endişelerini de taşıyordu[114]. I. Devlet Giray'ın Rusya üzerine yukarıda çok kısa özetlenen müteselsil seferlerinin bir maksadı da Rusya'yı Osmanlı nezdinde tehdit olmaktan çıkararak Astarhan Seferi'nin gerçekleşmesine mani olmaktı[115].

Astarhan Seferi, İran'ı kuzeyden kuşatmak, Türkistan ile irtibat kurmak, Don Nehri ile İtil'i bir kanalla birleştirmek sureti ile Türk deniz gücünü Hazar'a kolayca sevketmek gibi şümullü hedefleri ihtiva ediyordu[116]. 9 Şubat 1568'de

---

112 Kazak-Çerkez saldırıları ile ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklı Mühimme Defteri No. III'de yer almakta olup A. Refik tarafından neşredilmiştir. Bkz. Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17, İstanbul 1926, s. 259-277. Söz konusu Mühimme Defteri neşredilmiştir. Bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *3 Numaralı Mühimme Defteri* (Tıpkıbasım), Ankara 1993. Bu hadiseler için ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 364 vd; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 72 vd.

113 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 46, 47.

114 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 567.

115 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 567 vd.

116 Tafsilat için bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 51b. vd. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 82 vd.

Cafer Bey'e gönderilen hükümlerden[117] ilk hazırlıklarına başlandığı anlaşılan, bütün Rumeli ve Anadolu sancaklarından büyük miktarlarda iaşe, mühimmat ve askeri güçle takviye edilen seferin Kefe Beyi Kasım tarafından yürütülmesine karar verildi. I. Devlet Giray'ın sefere katılarak[118] Kısım Bey'e yardımcı olması emredilmişti[119]. 1569 yılında büyük hazırlıklardan sonra gerçekleşen Astarhan Seferi, tam bir hezimetle sonuçlanmış, Rusya üzerine yönelen bu büyük hamle akim kalmıştır. Seferin başarısız olmasının en önemli sebebleri, Kırım hanının belirtilen endişelerle daha ordunun hareket ve intikal aşamasında güçlükler çıkarması ve bu tavrını sefer boyunca sürdürmesidir[120]. Ciddi etüdler yapılmadan karar verilen kanal kazma işinin zaman kaybına yol açması neticesinde ordunun Astarhan'a hayli geç ulaşması da etkili olmuştur. Astarhan'ı göstermelik bir kuşatmadan sonra avdet eden ordunun büyük kısmı yollarda telef olmuş, çok azı Azak'a varabilmiştir[121].

Osmanlı–Kırım ilişkilerinin oturduğu dengelerin bu şekilde birbirine zıt unsurları ihtiva etmesi, Osmanlı kuzey politikasının en zayıf yönünü teşkil ederken, Rusya'nın azami istifadeler elde etmesini intaç etmiştir. Buna benzer hadiseler, Osmanlı–Kırım münasebetlerinde süreklilik arz eder.

1569'da Astarhan'ın fethi ve kanal teşebbüsü akim kaldıktan sonra I. Devlet Giray Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan ve Kazan'ın kendisine verilmesi yönünde taleplerde bulundu. Osmanlı'nın Astarhan muvaffakiyetsizliğini Rusya'nın yanına bırakmayacağından endişelenen İvan, II. Selim'in cülusunu tebrik etme fırsatından da yararlanmak sureti ile dostluk mesajlarını iletmekle görevli bir elçi gönderdi. İvan, bu vesileyle Astarhan ve civarının Osmanlılara

---

117 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, VII, 295/838.

118 Bu hususta Devlet Giray'a name-i hümayun gönderildiği hakkında bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 51b.

119 Bkz. Yukarıdaki aynı hüküm.

120 "Allah'ın hikmeti, düşmandan korkmak için hiçbir sebep yokken, yiyecekle gerekli araç ve gereçler bol miktarda eldeyken asker içinde bir dedikodu yayıldı. "Buranın kışı üç ay önceden gelir, o zaman herkesin eli ayağı işlemez olur" deniliyordu. Bu masala inanıldı ve kimse birbirini beklemeden hepsi göçüp gittiler. Bazı kimselerin inancına göre Kırım hanı, böyle bir söylenti çıkararak askeri korkutmuştu. Han ise başka bir kuruntuya kapılmış bulunuyordu. Eğer Osmanlı askeri karadan ve denizden Kıpçak Çölü ile Şirvan taraflarına gidip gelmeye başlarsa Tatarların gözden düşeceği, hatta Kırım'ın bile ellerinden gidebileceği ihtimalini düşünüyordu". Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I, Nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999, s. 448). Devlet Giray, Astarhan Seferi'nden hemen sonra Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan'ın imdadına gelen Rus kuvvetlerine saldırmadığını belirtmek suretiyle bu tespiti teyit etmiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 384.

121 Kapsamlı tetkiklere mevzu olan bu sefer için bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 51 vd; Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 374 vd; A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 102 vd; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 47 vd. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 81 vd..

verilebileceğini ima etmek suretiyle Rusya'nın Osmanlı ile dost kalmak niyetinde samimi olduğuna Osmanlı'yı inandırmak istemişti. Bu sırada Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklara girmiş bulunan Osmanlı Devleti, Rus elçisine karşı takındığı soğuk tavırla Rusya ile eski dostluk anlayışına dayanan yakınlığı kaldırmış ancak kısa sürede Rusya üzerine Astarhan'ın rövanşına yönelik bir sefere de çıkınamıştır. Osmanlı bu dönemde Rusya işlerini Kırım Hanı I. Devlet Giray'a havale etmiştir[122].

I. Devlet Giray 1569 sonrası ortaya çıkan konjonktür içinde bütün gücü ile Rusya'yı sıkıştırmaya devam etti. 1570 Nisan–Mayıs ayları ile Eylül aylarında Mehmed ve Alp Giraylar komutasında gerçekleştirilen iki seferle Ryazan ve Kaşira bölgeleri tahrip edildi[123]. 1571'de bizzat I. Devlet Giray komutasında 120 bin akıncı ile yürütülen büyük çaplı sefer çok başarılı geçti. Rus çarının kaçması üzerine savunma hatları çöken Moskova yakıldı. İstanbul'da büyük yankı ve sevinç uyandıran bu haber sonunda I. Devlet Giray'a "taht algan" unvanı verildi. I. Devlet Giray 1572 yılında muvaffakiyetsiz bir sefer daha yapmıştır. I. Devlet Giray'ın vefatına kadar geçen süre içinde Rusya ile hasmane ilişkiler devam etmiş, Kırım akıncıları 1574, 1575, 1576 yıllarında Rusya üzerine akınlarını sürdürmüşlerdir[124].

Hanlığın Osmanlı Siyaseti İçinde Erimesi

I. Devlet Giray'ın vefatı üzerine yerine oğlu Kalgay Semin Mehmed Giray (II. Mehmed Giray 1577–1584) geçti[125]. Osmanlı Devleti'nin giriştiği en kapsamlı muharebelerden biri olup fasılalarla 1618'e kadar devam eden Osmanlı–İran savaşlarında Osmanlı ordusunun yanında yer alması istendi. Kalgay nasbettiği Adil Giray ve oğlu Saadet Giray'la derhal İran cephesine hareket etti. Aras Nehri sahiliyle Berdaa ve Gence diyarını talan ve tahrib ettikten sonra padişahın iznini almadan yerine bir miktar asker bırakarak Kırım'a döndü[126]. Serdar Lala Mustafa Paşa'nın vekâleti Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bırakarak dönmesi Kı-

---

122 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti...", s. 384 vd; Özal Gökbilgin, *Kırım* Hanlığı, s. 52.

123 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 51.

124 Özalp Gökbilgin, *Kırım Hanlığı*, s. 52, 53.

125 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 52b; *Gülbün-i Hânân*, s. 53.

126 *Es Sebü's Seyyâr*'da Özdemiroğlu'nun emrinde bulunmasının nefsine ağır geldiği belirtilir. Bkz. v. 52b. Selâniki ise bu durumu "çep-endâz mâ-beynlerinde kelâm-ı nâ-sezâ geçüp ve âb-ı Aras kenârını ve Berâ' ve Gence diyarını tamamen talân u tarâc eyleyüb velâkin serdâr-ı âlişân ile mülâkata mecâl ü imkân olmayup, giç gelüp Kars'dan kışlaya teveccüh itmiş bulunup mekânlarına evdet eyledükleri haberleri geldi" şeklinde ifade eder. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I (Nşr. Mehmed İpşirli), Ankara 1999, s. 123.

rım ve Osmanlı otoriteleri arasında kriz yaratmış, Semin Mehmed Giray daha düşük rütbede bir Osmanlı paşasının emri altına girmeyi konum ve mevkiine uygun bulmamıştı[127]. Oğlu Saadet Giray'ın da babasından sonra Kırım'a dönmesiyle cephede Osmanlı ordusu ile beraber Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar kalmışlardı[128].

Semin Mehmed Giray'ın hayatına mal olacak geri dönüş hadisesi, çetin geçen bu muharebelerde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'yı yalnız bıraktığı şeklinde yorumlanamaz. Semin Mehmed Giray, Osmanlı vakanüvislerince değerlendirilmesi mümkün olmayan ancak milletlerarası güç dengelerinin seyrinden belli olduğu üzere Kırım Hanlığı için öncelik teşkil eden Rus meselesinin peşini bırakmak istemiyor, hanlığın askeri gücünün büyük kısmını Osmanlı emrine verirken, kendisi Rusya ile hesaplaşmak istiyordu. Bundan daha mantıklı bir şey olamazdı. En büyük rakibi Rusya'nın çarlık unvanını taşıdığı bu devrede, Kırım hanının Osmanlı vezirinin altında görülmeye razı olmaması da haklı bir tepkidir. Kırım akıncı güçleri Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar komutasında savaşın daha ilk merhalelerinde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Peçevî, Özdemiroğlu'nun eski Şirvan hâkimi Ereş Han ile giriştiği şiddetli savaşlarda Semin Mehmed Giray'ın Adil, Gazi, Saadet ve Mübarek Giraylarla yetişerek zaferin kazanılmasını sağladığını büyük bir övgü ile belirtir[129]. Dört gün süren muharebe Osmanlı kuvetleri tarafından kazanılmış, Ereş Han esir edilerek infaz edilmişti. Özdemiroğlu kaçan İran kuvvetlerinin takibine Adil Giray'ı memur etmiş, yapılan takib sonunda Ereş Han'ın oğulları, hazineleri ile birlikte 2 bin deve ve pek çok koyun ele geçirilmişti[130]. Adil Giray ve maiyeti bu savaşların seyrini değiştiren başarılar göstermeye devam ettiler. Özdemiroğlu'nun 30–40 bin miktarında bir ordu tarafından Şemahi Kalesi'nde kuşatıldığı ve ümitsizce direndiği sırada yardıma yetişen yine Kırım kuvvetleri olmuştu. On günden beri Şemahi'yi kuşatmakta olan İranlılar, Kırım kuvvetlerinin imdada yetişmesi üzerine muhasarayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar. Adil Giray, İranlıları pusuya düşü-

---

127 Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul 1980, s. 53.

128 *Gülbün-i Hânân*, s.53.

129 *Peçevî Tarihi*, II, s. 50.

130 Bu hususta kaynaklar oldukça çelişkilidir. Howorth, Adil Giray'ın İranlıları Mahmudabad mevkiinde pusuya düşürüp mağlup ettiğini ve İran ordusunu kovalarken pusuya düşürülerek esir olduklarını belirtir. Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part II, New York 1880, s. 515. *Es Sebü's Seyyâr*'a göre ise (v. 52b.) Adil Giray emrindeki kuvvetler yağma ve tahrib hareketini sürdürdüğü sırada Mahmudabad mevkiinde kapu halkı ile istirahat halinde iken Koç Kuban Hamza adında bir İranlı komutanın ani bir baskınına uğradı ve az sayıda askeri ile kahramanca mücadele ettiyse de esaretten kurtulamadı. *Gülbün-i Hânân*, s. 53 *Es Sebü's Seyyâr*'ı tekrarlar.

rerek dağıttıktan sonra İran ordusunu takib ederken Gazi Giray'la beraber pusuya düşürülüp esir edildi[131]. Adil Giray, Kahkaha zindanında uzun süren esaretinden sonra öldürüldü. Gazi Giray ise bir vesile ile kaçıp kurtularak Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına, oradan da İstanbul'a vardı[132]. Kalgay Adil Giray'ın öldürülmesi, Kırım tarihinde ilk kez "nureddin" adı ile yeni bir payenin ihdasına sebep oldu. Adil Giray'ın yerine Cengiz töresi gereğince büyük kardeş Alp Giray'ın kalgay olması gerekiyordu. Semin Mehmed Giray oğlu Saadet Giray'ı tahta hazırlamak bakımından "Nureddin" payesi vererek ikinci veliaht yaptı[133].

Semin Mehmed Giray, devam etmekte olan Osmanlı–İran savaşlarına ikinci kez katılma emri aldı. 10 bin kişilik bir Tatar kuvvetini Azak Beyi Mehmed kumandasında gönderdikten sonra kendisi de cepheye gitti. Semin Mehmed Giray'ın Özdemiroğlu ile buluştuktan sonra kış bastırmadan Kırım'a avdet etmesi, padişahın gözünden düşmesine neden oldu[134]. Bu hadise Semin Mehmed Giray'ın Şirvan cephesini ikinci terk edişi olup hakkındaki menfi kanaatin kesinleşmesini intaç etmişti. Semin Mehmed Giray Kırım'a döndükten sonra onu halletmek emrini almış bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa, Kırım'a vardı. Özdemiroğlu'nun niyetini anlayan Semin Mehmed Giray, onu bir yemek ziyafeti vesilesiyle Solhat'a sokmak suretiyle ortadan kaldırmayı denedi. Kırım hanı bu hileye kanmayan Özdemiroğlu'nu Kefe Kalesi'nde kuşattı. Kırk günlük kuşatmada zor durumda kalan Özdemiroğlu'nun imdadına Kılıç Ali Paşa gönderildi. Osmanlı kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayan Semin Mehmed Giray, Nogay

---

131 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 515.

132 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 53a; *Gülbün-i Hânân*, s. 54; İsmail Hikmet Ertaylan, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958, s. 22.

133 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 53 b; *Gülbün-i Hânân*, s. 55; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 53.

134 Bir rivayete göre oğlu Murad Giray'ı gönderdi ve kendisi Moskof üzerine sefere çıktı. Bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 53b; *Gülbün-i Hânân*, s. 55. Bir rivayete göre ise Semin Mehmed Giray kalabalık bir ordu ile cepheye hareket etti. Dağıstan canibini çok iyi tanıyan Azak sancakbeyi Mahmut Bey'i on bin atlı ile kendinden önce gönderdi. Kendisi de Osman Paşa'ya mülâki oldu. Burada birçok muharebeye katıldıktan sonra Kırım'a avdet etti (*Peçevî Tarihi*, II, s. 59, 60; Howorth, bu vakayı, Peçevî doğrultusunda kaydeder. Bkz. *History of the Mongols*, s. 515; Müstecip Ülküsal, Azak Beyi Mahmud Bey yerine, her halde *Gülbün-i Hânân*, naşirinin notuna (s. 55) dayanarak Kefe Beyi Mehmed Bey'i zikreder. Bkz. Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 53. 1578'de Kefe Beyi Kasım Bey olup, kendisine İran cephesine intikal emri verildiğinde hasta oluşu yüzünden gidememiş, onun yerine Azak Beyi Mehmed Bey tayin edilmiştir. Mehmed Bey, 1579'da şiddetlenen muharebelerde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Kırım'a yardım kuvveti getirmesi ve Semin Mehmed Giray'ı cepheye gelmesi konusunda ikna etmesi için gönderilmişti. Kırım hanı 10.000 kişilik kuvvetle Mehmed Bey'i gönderirken kendisi de müteakiben cepheye, Özdemiroğlu'na mülaki olmuştu. Özetle, Peçevi'nin kaydı divan kayıtları ile doğrulanmaktadır. Bu hususta Mühimme defterlerine yansıyan divan hükümleri için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 96 - 97.

uruğlarına doğru kaçmaya teşebbüs etti ise de kardeşi Alp Giray tarafından yakalanarak öldürüldü (Aralık 1584)[135]. Yerine İstanbul'da ikamet etmekte olan II. İslâm Giray II. (1584–1588) atandı[136].

Semin Mehmed Giray'ın iktidardan düşmesi ve İslâm Giray iktidarının başladığı dönemde Lehistan ve Rusya arasında Kırım Hanlığı'nı ilgilendiren çok önemli gelişmeler vuku bulmuştur. Semin Mehmed Giray zamanında Rusya'nın başında Korkunç İvan lakabı ile meşhur IV. İvan (1533–1584), Lehistan'ın başında ise Lehistan tarihinin en haşmetli hanlarından Stephen Bathory (1533-1586) bulunuyordu. Litvanya'nın çökerek yerine Kazakların ortaya çıktığı bu dönemde, İvan'ın büyük Rusya'yı kurmasına az kala Bathory, Mihail Vişnevetskiy liderliğindeki Kazakları da kendi hâkimiyetine alarak 1579–1581 yıllarında Rusya'ya karşı harekete geçmiştir[137]. Yapılan savaşlar sonunda verdiği kayıplar Rusya'yı temelinden sarsmıştır[138]. Rusya uzun yıllar süren savaşlarda harab olmuş, çiftçi sınıfı büyük darbe yemiş, üretim hayatı gerilemiş, bunun sonunda içtimai çalkantılar içine girmiştir. Tarihçilerin "felâketler dönemi" tesmiye ettiği bu zamanda[139] Kırım Hanı Semin Mehmed Giray bu konjonktürel avantajları kullanma çabasında idi. Mezkûr han, önce Rusya üzerinde büyük tehdit teşkil eden Bathory üzerine yöneldi. Volinya'yı tahrip ettikten sonra Litvanya sınırlarını vurmak sureti ile Bathory'ye gözdağı veren Kırım hanı Moskova ile kurduğu teati sırasında Astarhan ve Kazan'ın iadesi ile Don Kazaklarının bölgeden tehcir edilmesi karşılığında Rusya'yı Lehistan karşısında desteklemeyi vadediyordu. Bu dönemde İsveç ile de yoğun savaş içinde olan Rusya söz konusu istekleri açıkça reddetmek yerine diplomatik lisanla ikna yolunu seçerek Kırım hanı ile ittifakını sürdürmeye çalıştı. İşte bu vaziyette Kırım hanı 1578'de hanlık için ciddi bir tehdit teşkil etmeyen Şirvan cephesine katılma emri aldı[140]. Hanlığın enerjisi bu cephelerde harcandı. Semin Mehmed Giray'ın hangi saikalarla Osmanlı emirlerini dinlemeyerek Kırım'a avdet ettiği, konjonktürel hadiselerin

---

135 *Es Sebü's Seyyâr*, 53b, 54a; *Gülbün-i Hânân*, s. 55-56; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 516; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 53; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*, s. 47.

136 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 54a; *Gülbün-i Hânân*, s. 56; *Tarih-i Selânikî*, I, s. 144; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 54.

137 George Vernadsky-Michael Karpovich, *A History of Russia, Russia at the Dawn of the Modern Age*, IV, s. 262.

138 Bu dönemde Lehistan ve Rusya arasında cereyan eden uzun süreli savaşların tafsilatı için bkz. A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 160 vd.

139 "Müthiş İvan 1584 yılında öldü. Livonya savaşlarından dolayı onun hakimiyetinde Rusya politik belirsizlik, ziraî üretim kaybı, vergi sisteminin tefessühü, ve büyük çaplı insan kaybına duçar olmuş, imparatorluğun batı ve kuzeydoğu sahaları tahrip olmuş ve köleliğe doğru büyük bir kayma ortaya çıkmıştı". Bkz. Walther Kirchner, *History of Russia*, New York 1950, s. 51.

140 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 512-513.

seyrinden daha iyi anlaşılmaktadır. Kırım bir darbe daha almış bundan en kârlı çıkan ise yine Rusya olmuştu.

II. İslâm Giray uzun yıllar rehin bulunduğu İstanbul'dan Kırım tahtına çıkarıldıktan sonra, sabık Kalgay Alp Giray'ı yeni kalgay, oğlu Mübarek Giray'ı nureddin yaptı[141]. Hanlığın kısaca özetlenen siyasi zayıflaması, hâkimiyet ifadesi olan Cuma hutbelerinde de ifadesini buldu. II. İslâm Giray'dan itibaren hutbelerde halife sıfatıyla padişahların isminin önce okunma esası getirildi[142].

İstanbul merkezli müdahalelerle hanlığın el değiştirmesinden sonra Kırım Hanlığı'nın iç savaş seviyesinde bir dâhili mücadeleye sahne olması, adeta kaçınılmaz olmaktadır. Yeni han, hanlığının dördüncü ayında Saadet Giray'ın isyanı ile karşılaştı. Saadet Giray, Nogaylardan mürekkep bir ordunun başında Bahçesaray'ı kuşatarak zapt etti. Firar eden II. İslâm Giray, Osmanlı hâkimiyetindeki Kefe'ye sığındı. Saadet Giray'ın Kefe'yi muhasarası ile başlayan kanlı çatışmalar, İstanbul'da telâş uyandırdı. Duruma müdahale etmek için Özdemiroğlu Osman Paşa görevlendirildi. Osmanlı kuvvetlerinin Kırım'a varmasından önce II. İslâm Giray, Kefe beyi ve civardaki Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Saadet Giray'ı mağlup etti. Saadet Giray, tekrar Nogaylar arasına karıştı[143]. Selânikî'nin "bu esnâda evâsıt-ı şehr-i şevvâlde Özbek Tatarı Hanı Abdulah Han'dan gelen ilçi ve Küçük Nogay dimekle meşhûr olan tâife-i Tatar'un âdemi gelüp arzıhâl eylediler ki maktul olan Kırım Hanı Mehmed Giray oğlı kaçup Rus kralına ilticâ eyledüklerinde mübâlağa leşker koşup vilâyet-i Ejderhan kal'asına beğ diküp ve hâliyâ tedârikleri budur ki leşker-i melâ'in-i bî pâyân Nogay'ı alup, sürüp önine katup Kırım üstüne gelüp ehl-i İslâma küllî intikâm itmek kastındadur"[144] şeklindeki ifadesi vakanüvis mizacına atfedilse bile, aynı zamanda devlet işlerinde vukufu olan bir resmi görevlinin hissiyatını yansıttığı gibi, dönemin hadiselerini yönlendiren perde arkası güçlere de işaret eder. Selanikî'nin bu kaydı, Howorth'un verdiği bilgilerle desteklenmektedir. Saadet Giray'ın Rusya emrine girdiği hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, İslâm

---

[141] *Es Sebü's Seyyâr*, v. 54b; *Gülbün-i Hânân*, s. 57; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 519. Kanunî ve Selim II. zamanlarında padişahların mültefiti olmuş ancak Murad III. zamanında gözden düşerek Konya'ya sürülmüştü. Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 27.

[142] Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 27.

[143] Saadet Giray Nogaylardan aldığı destekle İslâm Giray'a bir kez daha saldırmış ancak Alp Giray tarafından mağlup edilmiş, tekrar Nogaylara sığınmış, orada 8 yıl yaşadıktan sonra ölmüştür. Bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 54b, 55a. İslâm Giray oğlu mübarek Giray'ın komutasında Nogaylardan mürekkep bir ordu ile onu ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 521. Bu hadiseler için ayrıca bkz. *Gülbün-i Hanân*, s. 57; Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 28; Halil İnalcık, "İslam Giray II." *İA*, V/2, s. 1105.

[144] *Tarih-i Selânikî*, I, s. 190.

Giray'a karşı yapılan mücadele sonunda diğer kardeş Murat Giray Çar'ın emrine girmiş, Nogaylar ve Kazaklardan topladığı güçlerle Rusya yanlısı hareketlerine devam etmiştir. Yeni Çar Feodor, Murad Giray'ı iki voyvoda eşliğinde elinde beratla İtil bölgesine gönderdi. Murad Giray kendisini Yayık, İtil, Don ve Terek hâkimi sayıyor, İslâm Giray'a gönderdiği habercilerle bununla övünüyordu. Aslında camiye gidişinde bile Rus muhafızlarının kontrolünde idi. Rusya onun vasıtası ile II. İslam Giray'ı Lehistan üzerine baskı yapmaya zorladı ve etkili oldu. Semin Mehmed Giray'ın Rusya üzerine kurmak istediği baskı şimdi Rusya tarafından Kırım Hanlığı üzerinde tatbik edilmektedir. Murad Giray 1587 yılında İslam Giray'la yazışmasında onu Lehistan üzerine akınlar yapmaya ikna etme çabasında idi. Bu çabalar etkili olmuştur. Kırım Hanlığı'na bağlı Nogaylar, 1587 yılında Ukrayna üzerine yaptıkları akınlarla çok sayıda esir elde ettiler. II. İslâm Giray, Kırım mirzaları arasında Rusya üzerine akınlar yapılması doğrultusundaki istekleri reddetmiştir. Bununla birlikte, ona bağlı olmasına rağmen kontrol edemediği Nogaylar hâlâ Rusya'ya zarar veriyordu. Murad Giray hadisesi, iç siyasi çekişmeler sonunda Rusya'ya sığınan han adayları sayesinde Rusya'nın Kırım siyasetini nasıl etkilediğini gösteren güzel misallerden biridir. Murad Giray, hamisi Rusya sayesinde II. İslâm Giray üzerine yürümeyi sabırsızlıkla beklemiş ancak bu amacına nail olamamıştır zira bu dönemde Rusya Kırım Hanlığı'nı Lehistan ile ittifaka itecek aşırı davranışlardan kaçınıyor, onu sadece kendisine zarar veremeyeceği bir çizgide tutmaya çalışıyordu. Diğer yandan Rusya'nın Osmanlı ile kurmuş bulunduğu kadim dostluk siyaseti bu dönemde de belli ölçülerde devam ediyordu[145]. Burada hatırlanması gereken husus, Devlet Giray zamanında Rusya üzerine başlayan şiddetli ve yıpratıcı akınların niçin durduğu ve Rusya'nın kurnaz bir siyasetle Kırım Hanlığı'nı en büyük rakibi olan Lehistan üzerine nasıl yönelttiğidir. Büyük kralı Bathory'nin 1586'da ölümü ile Lehistan zayıflarken, IV. İvan'dan sonra Rusya, imparatorluk haline gelmenin büyük sancılarını göğüsleyerek gelişmesini sürdürmüştür. Rusya yüzyılın sonlarına doğru Çerkezler ve Gürcüler üzerinde de belirgin bir hâkimiyet kurmuştur[146].

II. İslâm Giray Han, Mart 1588'de Akkirman civarında vefat etti. Yerine kardeşi Bora Gazi Giray Han/II. Gazi Giray (1588–1608) geçti[147]. II. Gazi Giray, İran cephesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın nezaretinde sayısız yararlılıklar göstermiş, Osmanlı sarayının büyük güven ve teveccühünü kazanmıştı. İran savaş-

[145] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 520-521.

[146] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 522-523.

[147] *Gülbün-i Hânân*, 58, 59.

larında esir düştükten (1581) sonra birkaç yılını[148] Kahkaha zindanında geçirmiş, bir vesileyle kaçarak kurtulmuş, önce Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına (1585), oradan İstanbul'a gelmiş, bağlanan salyane ile Yanbolu'da sakin bir hayat sürmekte iken Kırım hanlığına getirilmiştir[149].

Kırım hanlarının en büyüklerinden kabul edilen[150] şair ruhlu,[151] iyi eğitim görmüş, İran ceplelerinde tecrübe kazanmış bir han olan Bora Gazi Giray Han, Lehistan, Rusya ve İsveç arasında yoğun olarak cereyan eden mücadelelerde yer alma çabasını büyük güçlükler içinde, zaman zaman gerilime girme pahasına, Osmanlı sarayı ile sürtüşmeden yürütmeye çalışmıştır. Batı ve doğu cephelerinde Avusturya ve İran ile savaş halinde olup Kırım akıncı güçlerinin desteğine mutlak bir ihtiyaç içinde olan Osmanlı Devleti nezdinde Kırım Hanlığı'nın kendi dış politikasını tatbik etmesi imkân haricindedir. Buna rağmen enerjik hanlar imkân ve fırsat buldukları ölçüde hanlığın Doğu Avrupa siyasetinde etkili olması için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır. II. Gazi Giray'ın ilk yıllarında Osmanlı İran savaşlarının ilk safhası İstanbul Antlaşması (21 Mart 1590) ile nihayete ermişti. Avusturya cephesinde ise birtakım gayr-ı nizami güçlerin sınır ihlalleri haricinde büyük çaplı bir savaş mevcut bulunmuyordu[152]. Lehistan sınırı ise Osmanlı ve Kırım Hanlığı bakımından ciddi meseleler ihtiva ediyordu. Artık Lehistan'ın kontrol edemediği bir güç haline gelmiş bulunan Kazaklar, Dnieper ağzına kadar olan sahada terör estiriyordu. Kazak saldırıları 1589 yılında Kırım içlerine kadar uzanmıştı. Osmanlı bu saldırılardan Lehistan'ın sorumlu olduğunu düşünüyordu[153]. Bora Gazi Giray bu şartları değerlendirdi. Çara yazdığı mektupta Osmanlı sarayı ve kendisinin Kazan ve Astarhan üzerindeki kadim iddialardan vazgeçtiğini belirterek bunun karşılığında Lehistan üzerine yapacağı seferde Rusya'nın desteğini talep ediyordu. Bora Gazi Giray, bu istikamette Lehistan üzerine yaptığı seferde Litvanya ve Galiçya'da büyük hasar yaptı. Lehistan haraç vermek sureti ile hanlığı sulha ikna edebildi[154]. Bora Gazi Gi-

---

148 Gazi Giray'ın esaretinin 7 yıl sürdüğü belirtilir. Bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 59; H. H. *Howorth, History of the Mongols*, s. 523. İranlılara esir düştüğü tarih eğer 1581 olarak kabul edilirse (Bkz. Halil İnalcık, "Gazi Giray II." *İA*, IV, s. 734), Özdemiroğlu ile buluşmasının 1585 olması bakımından yedi yıllık esaret süresi kabul edilemez. Gazi Giray'ın esaretinin başlangıcı İran vukuatının başlangıç tarihi olan 1578 ise esaret süresi yedi yıl olabilir.

149 Halil İnalcık, "Gazi Giray II.", s. 734 – 735.

150 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 523; Halil İnalcık, "Gazi Giray II", s. 736.

151 Divanı ve mensur yazıları yayınlanmıştır. Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958.

152 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, Ankara 1983, s. 63, 69.

153 Carl Max Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York 1972, s. 104-105.

154 H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 524.

ray Han, teklif edilen ittifakın kabul edilmesi bir yana sefer hususunda Rusya'nın Lehistan'a bilgi verdiğinden kuşkulanarak İsveç ile ittifak arayışına girdi. Rusya'ya sığınmasından sonra Kırım üzerindeki tehdidini hâlâ devam ettirmekte olan Murad Giray'ı muhtemelen İtil içlerindeki casusları sayesinde zehirletmek sureti ile öldürten Bora Gazi Giray Han, bundan Rusya'yı sorumlu tutup intikamını almak üzere harekete geçti. Esas maksadı Rusya'yı cezalandırmaktı. Bu dönemde Rusya, hanedan dışından Boris Godunov'un hâkimiyetinde olup, Godunov ve karşıtlarının iktidar mücadelelerinin doğurduğu suikastlerle zayıf düşmüş bir vaziyette bulunuyordu[155]. Bu durumdan da istifade etmek isteyen Bora Gazi Giray Han, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş 150 bin kişilik bir orduyla Rusya üzerine yürüdü (26 Haziran 1591). Moskova güçleri Kırım ordusunu Moskova'ya iki verst mesafede müdafaa vaziyetinde karşıladı. Kırım akıncı birlikleri müdafaa halindeki Rus topçu ve tüfekçilerinin cehennemî ateşi ile karşılaştı. Karamzin'in verdiği bilgilere göre klasik savaşta Ruslardan çok güçlü olan Kırım akıncıları, Rusya ordusunun mücehhez olduğu ateş gücü karşısında başarılı olma şansından mahrumdu. Kırım akıncı güçlerinin Moskova'yı tahrib etmesi bu kez engellenmişti. Çar Feodor, Moskova'yı korumak gibi bir zaferin kazanılmasını sağlayan kahramanlarını büyük ihsanlarla ödüllendirdi[156].

Bora Gazi Giray Han bu suretle Lehistan ve Moskova üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışırken 1593'te Osmanlı–Avusturya savaşı patlak verdi[157]. 1594'te Avusturya cephesinde savaşmak üzere sadrazam Sinan Paşa'ya iltihak etti. Burada geçen muharebelerin akıbetini etkileyen mücadelelerde bulundu. Osmanlı'ya isyan eden Boğdan'ı itaat altına aldı. Boğdan yönetimine hanzadelerden birinin tayini hususundaki teklifi İstanbul tarafından reddedildi. Osmanlı'ya darılarak Kırım'a dönen han, ısrarlı davetlere rağmen uzayıp giden Avusturya cephesine kendisi gitmeyerek kalgayı Fetih Giray'ı gönderdi. Çağalazâde Sinan Paşa nezaretinde görev yapan Fetih Giray komutasında Kırım akıncı güçleri başarıyla savaştılar. Çağalazâde Sinan Paşa, 1596'da Haçova Meydan Muharebesini kazandıktan sonra bu savaşlarda en büyük destekçisi olan I. Fetih Giray'ın Kırım Hanlığı'na atanmasını sağladı (Ekim–Kasım 1596). Üç ay sonra Çağalazade Sinan Paşa'nın azli ve yerine Bora Gazi Giray taraftarı İbrahim Paşa'nın getiril-

---

155 Bu tarihlerde Rusya'nın iç vaziyeti için bkz. A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 176.

156 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. S. 526. Howorth, Karamzin'den naklen Kırım ordusunun büyük bir bozguna uğrayarak çekildiğini, Kırım'a ancak üçte birinin dönebildiğini belirtiyor ki, buna katılmak zordur. Zira bu seferin ardından yapılan anlaşmaya göre çar henüz Kırım'a haraç ödemeye devam ediyordu Bkz. Halil İnalcık, "Gazi Giray II.", s. 735.

157 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 70.

mesi üzerine İstanbul'dan bir beratla tekrar Kırım tahtına atandı[158]. İstanbul'dan beratlı iki hanla karşılaşan Kırımlılar büyük şaşkınlık içine düştüler. Kefe müftüsünün fetvası ile Bora Gazi Giray'ın beratı işleme konuldu[159]. Hanlığı yeniden elde eden Bora Gazi Giray Han, Fetih Giray'ı katlettirdi. Kalgaylığı Devlet Giray'ın oğlu, Fetih Giray'ın kardeşi ve kalgayı Selamet Giray'a, nureddinliği de Devlet Giray'a tevcih etti. Bir süre sonra Devlet Giray'ı öldürtmesinin doğurduğu korku, kalgay ve kardeşlerinin İstanbul'a sığınmalarına sebep oldu. Han bu sefer kalgaylığı oğlu Toktamış, nureddinliği de diğer oğlu Sefer Giray'a verdi. Bora Gazi Giray Han, bundan sonraki faaliyetlerini ikinci aşamasında bulunan Osmanlı–Avusturya savaşlarına hasretmek zorunda kaldı. Zaman zaman İstanbul'un aşırı istekleri karşısında bunalıp savaşlara kalgayı görevlendirince büyük tepkilerle karşılaştı. 1602'de bu tür gerilimler yüzünden tahtını kaybetmek tehlikesi geçirince cepheye bizzat gitmek zorunda kaldı. Avusturya cepesinde sükûnetin başlaması üzerine Anadolu'da Celâli isyanlarını bastırmak için yardıma çağrıldı. Hanlığının son yıllarına doğru yeniden başlayan İran savaşlarına bizzat katılma emri aldı. Bu sıralarda inşası tamamlanmış bulunan Gazî Kirman Kalesi'nden dönerken yolda vefat etti (Şaban 1016/Kasım 1607)[160].

II. Gazi Giray Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tarzında bir yönetime kavuşturmak için çalışmalar yapmış, bu maksatla "han ağalığı"[161] ile Kırım akıncı güçlerinin en zayıf yanını teşkil eden ateşli silahlarla mücehhez kıtalar ihdas etmiştir[162]. Temrük ötesinde[163] Kafkasya'da Gazi Kirman'ı inşa etmesi, Howorth tarafından İran cephesine gitmemesinin intaç edeceği cezadan kurtulmak gayesine yönelik olduğuna yorumlanır[164]. Ancak bu dönemde Rusya kontrolünde Kırım içlerine kadar uzanan Don Kazaklarının saldırılarını göğüslemek ve artık Kafkasya'ya inmekte olan Rus yayılmasını durdurmak gibi gayelere yönelik olduğunu düşünmek daha doğrudur[165]. Howorth'un nokta-i nazarı da bazı sonuçlar ilzam etmekten uzak değildir zira Bora Gazi Giray Han, büyük hanlık siyaseti gütmeye

---

158 Halil İnalcık, "Gazi Giray II.", s. 735.

159 Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 56.

160 Halil İnalcık, "Gazi Giray II.", s. 735 – 36; *Gülbün-i Hânân*, s. 73.

161 Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 30.

162 Bunu, mezkûr han zamanında konulan "tüfenkçi ulufesi" adlı bir vergiden anlıyoruz. Bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 62.

163 Kırım hanı, mezkûr kaleden Kırım'a dönerken Temrük Kalesi'nde vefat etmişti. *Gülbün-i Hânân*, s. 63. Mezkûr kale, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlının en mühim karakollarından birisi olacaktır.

164 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 537.

165 Gazi Giray, hükümranlığının son yıllarında Don Kazaklarının şiddetli saldırılarına maruz kalmıştı. Bundan başka, Kırım üzerinde baskı kurmak üzere Lehistan ve Rusya ittifak halinde idi. Bkz. C. Max Cortopeter, *Ottoman Imperialism*, s. 228, 229.

çalışan ancak buna Osmanlı diplomasisi içinde imkân bulamayan birisi idi. Mezkûr kalenin yapılışının bir sebebi de İstanbul'un müdahaleleri sırasında emin bir sığınak bulma gayesi olabilir.

Bora Gazi Giray'dan sonra Kırım tahtına kısa müddetle Toktamış Giray geçti[166]. Yeni hanın cülusu Osmanlı yönetimini ikiye bölmüştü. Şeyhülislam Sunullah Efendi ile Defterdar Ahmet Paşa Toktamış Giray'ı, Hoca Sadeddin Efendizâde Mehmed Efendi ile Kaptan-ı Derya Hafız Paşa ise Selâmet Giray'ı tercih ediyordu. Nihayet Selâmet Giray tarafı galip geldi. I. Selâmet Giray hanlık beratı ile Kırım'a gönderildi (28 Zilhicce 1016/14 Nisan 1608). Aynı zamanda Mehmed Giray'a kalgaylık, Şahin Giray'a ise nureddinlik payeleri verildi[167]. Kırım'dan ayrılmış olan Toktamış ile Kırım'a gitmekte olan Mehmed Giray yolda karşılaşıp kavgaya tutuştular. Mehmed Giray galip gelerek Toktamış ve kardeşi Sefer Giray'ı öldürdü. Kırım tahtında ırsi olan kargaşa, I. Selâmet Giray'ın rakiplerini öldürtmek niyetinin ortaya çıkması ile devam etti. I. Selâmet Giray'ın Mehmed Giray ve Şahin Giray'ı ortadan kaldırma niyetinin karşı tarafça haber alınmasından sonra bu iki giray Çerkez ülkesine firar ettiler. I. Selâmet Giray bunun üzerine üvey oğlu Canbek Giray'ı kalgay, kardeşi Devlet Giray'ı nureddin yaptı[168]. I. Selâmet Giray zamanında Kırım Hanlığı'nın milletlerarası münasebetlerde aktif bir rol oynadığına şahit olmuyoruz. I. Selâmet Giray Rebiülevvel 1019/Haziran 1610'da vefat etti ve Kırım Hanlığı'na II. Canbek Giray (İlk cülusu: 1610-1622; İkinci cülusu: 1627-1636) geçti.

Yeni hanın cülusu ile hanın kardeşi Devlet Giray kalgay, Selâmet Giray han evladından Azimet Giray nureddin oldular. Devlet Giray Osmanlı–Lehistan arasında cereyan eden muharebelerde mağlup ve maktul olunca Azimet Giray kalgay, hanın oğullarından Mübarek Giray nureddin naspedildiler. Kalgaylık ve nureddinlik mansıpları bu şekilde iki kez daha el değiştirdi. Şüphe edilerek öldürülen Azimet Giray'ın yerine Akça Mübarek Giray, Akça Mübarek Giray'ın vefatı üzerine Mehmed Giray Kalgay olmuştur[169].

II. Canbek Giray'ın cülus zamanı, Rusya'nın dâhili zafiyet içinde yıprandığı, sınırlarında yer alan savunma hatlarının İsveç ve Lehistan güçleri tarafından

---

166 *Gülbün-i Hânân*'a göre, Gazi Giray'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed bir hatt-ı hümâyunla hanlığın Gazi Giray evladına verilmesi şartını getirmişti. Toktamış Han, buna binaen cülus etmişti. Bkz. s. 72.

167 *Gülbün-i Hânân*, s. 72-73. Bora Gazi Garay Han Şaban 1016/Kasım sonu/1607' de vefat etti. Bu arada çıkan ihtilaflar Selâmet Giray'ın cülusunu geciktirdi.

168 *Gülbün-i Hânân*, s. 73; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 538; Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 58.

169 *Es Sebü's Seyyâr; Gülbün – i Hânân*, s. 75 vd.

ele geçirildiği bir dönem idi. Kırım Hanlığı, kontrol dışı ve münferit Tatar baskınları haricinde bu müsait vaziyetten yararlanamamıştır[170]. Sebebini aşağıda icmalen verilecek hadiselerden istidlal etmek zor olmayacaktır.

II. Canbek Giray Han kendini devam etmekte olan Osmanlı–İran muharebelerinin içinde buldu. Hanın masrafları için gerekli hazinenin tahsisinden sonra, 1618'de 40 bin akıncı[171] ile Kefe'den hareketle Vezir–i Azam Halil Paşa ile birleşti. Nahcivan ve Azerbaycan topraklarında muzafferane mücadele ederek büyük çapta esir ve ganimet elde etti. Ganimete dalan Kırım kuvvetleri, Serav'da mağlub edildi[172]. Mağlubiyetin bozguna dönüşmesi Halil Paşa'nın dirayeti ile önlendi[173].

Müteakip yıllarda Osmanlı Devleti ile beraber Kırım akıncı birliklerini batı cephesinde görüyoruz. Kırım hanı, Turla Suyu'na iki konak mesafede kamp kurmuş olan Kazak birliğini imha ettikten sonra 1621'de II. Osman ile birleşti. Hotin ve Tabur muharebelerinde yer aldı[174]. Ertesi yıl hiçbir sebep yokken halledilip Rodos'a sürüldü[175]. Bu mesnetsiz müdahaleden sonra Kırım tahtında III. Mehmed Giray'ı görüyoruz. 1032/1622 tarihinde cereyan eden bu hadisenin mimarı, mezkûr tarihte sadarete geçen Merre Hüseyin Paşa idi. Merre Hüseyin Paşa'nın bu hadiseden kısa bir müddet sonra azledilmesi ile Mehmed Giray'ın yerine tekrar Canbek Giray atandı[176]. Kızlarağası Mustafa Ağa'nın marifeti ile[177] tahtan uzaklaştırıldığı haberini alan III. Mehmed Giray, emre riayet etmeyerek direndi. Karşısına çıkan II. Canbek Giray'ı Kefe'ye sığınmak zorunda bıraktı. Kırım kabile güçleri de Mehmed Giray yanında yer aldı. Meseleyi halletmek üzere gönderilen Kaptan-ı Derya Recep Paşa, Mehmed Giray'ın kararlılığı karşısında başarılı olamayarak iktidarın Mehmed Giray'da kalmasına razı olmak zorunda kaldı. II. Canbek Giray şansını denemek istedi ise de büyük bir bozgunla tekrar Kefe'ye sığındı. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri büyük kayıplar verdi. Recep Paşa'nın ayrılmasından sonra meseleyi halletmek için gönderilen Mehmed Su-

---

170 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 540.

171 Hanın İran cephesine daveti ve hazine iradı hususunda Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi, E. 11.496'da yer alan arşiv belgesi için bkz. Alexandre Bennigsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaive-Chantal Lemercier Quelquejay, *Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crimèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı*, Paris 1978, s. 145.

172 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 539. *Gülbün-i Hânân*, mağlubiyeti İranlılara sığınmış bulunan Şahin Giray'ın Tatar savaş usulü hakkında düşmanı bilgilendirmesine yorar. Bkz. s. 76.

173 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 68.

174 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası Tabı 1286, s. 409; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 130 vd.

175 *Gülbün-i Hânân*, s. 77; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 539.

176 *Gülbün-i Hânân*, s. 82.

başı'nın girişimi de sonuçsuz kalınca Osmanlı hükûmeti III. Mehmed Giray'ın hanlığını tasdik etmek zorunda kaldı (1624).

III. Mehmed Giray idaresinde kalgay Şahin Giray, bu dönemde Osmanlı nezdinde kabul edilmiş, bölgesel bir güç haline gelmiş bulunan Nogay Reisi Kantemir ve ailesi üzerinde büyük bir mezalim gerçekleştirdi. Kantemir bunun intikamını almak için her yolu denedi. Osmanlı desteğinde Şahin Giray'ı mağlub etti. Atama sırasında yaşanan mağlubiyeti unutmamış bulunan Osmanlı Devleti büyük destekle Kantemir'i Vezir Hasan Paşa ile beraber Canbek Giray'ı naspetmek üzere harekete geçirdi. Memed ve Şahin Giraylar firar ettiler[178]. 1037/1627'de Kırım tahtına tekrar II. Canbek Giray getirildi. Mezkûr hanın ikinci hâkimiyeti Ramazan 1044/Şubat 1635'e kadar devam etti. Bir rivayete göre cebir ve şiddeti[179] bir rivayete göre ise hayli geçkin yaşından dolayı hükûmet edememesi[180] üçüncü kez azledilmesinde etkili oldu. Cemaziyelahir 1046/Ekim 1636'da vefat etti[181]. Mehmed Giray, Kazaklarla müttefiken mücadelesini sürdürmeye çalıştı ise de cereyan eden muharebelerde hayatını kaybetti[182].

II. Canbek Giray'dan sonra Kırım tahtına İnayet Giray Han geçti. Kuruluşundan sonuna kadar Osmanlı ceplelerinde zorunlu görev yapan Kırım akıncıları, bu akınlarda yağma ve ganimet peşinde manevi zafiyetlere duçar oldular[183]. Hanlığın İstanbul mihraklı entrikaların da etkili olduğu dâhili mücadeleler içinde iyice zayıfladığı bu dönemde hanzadeler Lehistan, Rusya, hatta İran'dan medet umdular. Hanlığın zayıflaması, Astarhan'a kadar olan sahada müstakil güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Nogay Reisi Kantemir, bunlardan birisidir. Hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kantemir, Hotin muharebelerinde gösterdiği muvaffakiyetler sayesinde sarayın teveccühünü kazanmış, padişahla muhaberat içine girmiştir[184].

---

177 Mezkûr Kızlarağası Mehmed Giray'a mazide kalmış bir hadiseden dolayı kin duyuyordu. Onun halledilmesi için 200.000 kuruş rüşvet aldığı da iddia edilir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 173.

178 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 174-176.

179 *Gülbün-i Hânân*, s. 85.

180 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 543.

181 *Gülbün-i Hânân*, s. 77.

182 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 176; Ayrıca bkz. *Gülbün-i Hânân*, s. 81-83; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 542-543.

183 *Gülbün-i Hânân*, s. 85.

184 IV. Murat'a sunduğu mektup için bkz. TSMA, E. 1096, *Khanet de Crimee*, s. 149.

İnayet Giray, İran savaşlarına katılmak üzere Akkirman civarında kalabalık Mansur kabilesine hükmettiği anlaşılan Kantemir ile beraber hareket halinde iken Kantemir'in kendisini terk ederek Akkirman'a gitmesine sinirlenmiş, o da cepheye gitmekten vazgeçerek Akkirman'a yönelmiştir. Akkirman'a varmadan burada çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kefe'yi kuşatıp yöneticilerini katleden (1636)[185] Kırım hanı, hikâyesi uzun olan vukuat sonunda tahtının tehlikeye düştüğünü anlayıp durumu arzetmek üzere İstanbul'a gitti. Kantemir de bu sırada İstanbul'da bulunuyordu. İki amansız rakip IV. Murat huzurunda şiddetli bir muarezeye girişince sultanın gazabına uğrayan İnayet Giray oldu. IV. Murat onun idam edilmesini emretti ve emir derhal yerine getirildi (Zilhicce 1046/Nisan-Mayıs 1637)[186]. Kırım tahtına Rezmi Bahadır Giray (I. Bahadır Giray) atandı (Muharrem 1047/Mayıs--Haziran 1637)[187].

Hanlığın zayıflamasından istifade eden Kazaklar harekete geçtiler. 6 bin kadar Zaporoj Kazağı 2 bin miktarı Don Kazağı ile birleşerek İran'a yönelmişken, bundan vazgeçerek Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Azak'ı kuşatıp zapt ettiler (Haziran 1637). Rusya, Osmanlı nezdinde düşmanı olarak lanse ettiği güçler sayesinde tarihi hülyalarından birisine kavuşmuş oluyordu. Azak'ın düşürülmesi için gerekli olan barut Moskova'dan temin edilmişti[188]. Osmanlı ordusu Haziran 1641'de Azak'ı istirdat etmek istediyse de başaramadı.1642'de Azak'ı tekrar kuşatma niyetinde idi. Ancak zaman Rusya için henüz erken olup, hâlâ en büyük dünya gücü olan Osmanlı ile sıcak savaşa girmek menfaatına aykırı idi. Üstelik resmi olmasa da fiilen Kafkasya'ya kadar hâkim bulunuyordu. Bu bakımdan Kazaklarla kurmuş olduğu sıcak münasebetlere ve onlar üzerindeki otoritesine dayanarak Azak'ı terk etmelerini sağlayacaktır[189].

Rezmi Bahadır Giray Han isyan, yağma ve katliam faaliyetlerini sürdüren Mansuroğulları ile mücadele etmek zorunda kaldı. Kefe müftüsünün fetvası ile gerçekleştirdiği hareketle Mansuroğullarının büyük bir kısmını imha etti[190]. Vergilerini vermeyen Rusya'ya şiddetli bir ferman göndererek uyardı. Rusya, vergilerini ödemeyi taahhüd etti. Azak'ın istirdadı için yapılan muhasaradan dö-

---

185 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 544.

186 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 71b. *Gülbün-i Hânân*'a göre İnâyet Giray'ın idam tarihi Muharrem 1047/Mayıs 1637'dir. Bkz. s. 87, 89.

187 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 73a; *Gülbün-i Hânân*'a göre Bahâdır Giray'ın atanma tarihi 13 Muharrem 1048/27 Mayıs 1638'dir. Bkz. s. 89. *Gülbün-i Hânân*'a göre yeni hanın tayini yaklaşık bir yıl gecikiyor ki bu mümkün değildir.

188 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 545; Philip Longworth, *The Cossacks*, s. 83 vd.

189 Philip Longworth, *The Cossacks*, , s. 86-87.

190 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 73 a; *Gülbün-i Hânân*, s. 91.

nerken Receb 1051/Ekim–Kasım 1641'de taun hastalığından vefat etti[191]. Kırım tahtına biraderi IV. Mehmed Giray atandı (Şabân 1051/Kasım 1641)[192].

IV. Mehmed Giray evvelki taht mücadeleleri zamanlarında vuku bulan hadiseler yüzünden kardeşlerinin tepkisi ile karşılaştı. Aralarında münaferet ve muhalefet vuku bulunca Giray evlâdından olduğu meşkûk Çoban Mustafaoğlu Kulbuldu'yu Fetih Giray unvanıyla kalgaylığa getirdi. Geleneğe aykırı bu tutumu, hanzadelerden başka Kırım kabile güçlerinin de tepkisini çekti. Azak'ın Kazaklar elinde iken yeni muhasara hazırlıklarının başladığının duyulması üzerine teslim edildiğini belirtmiştik. IV. Mehmed Giray zamanında Kalmuklar Kırım'ı tehdit ediyor, Çerkezler arasında da kabile savaşları vuku buluyordu. Azak'ın muhasarası için yapılan harekât sonunda Mehmed Giray'ın Çerkezlere karşı zalimane icraatı Kefe valisi tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Bu vaziyeti göze alan İstanbul, onu azlederek yerine III. İslâm Giray'ı atadı (Evâhir-i Rebîülâhir 1054/Haziran sonları 1644)[193].

Lehistan'ın Zayıflaması ve Kırım Hanlığı

Ömrünün önemli bir kısmını Lehistan'da esir olarak geçiren III. İslâm Giray, Lehistan siyasetine vakıf idi. Bu dönemde Lehistan, Bogdan Hemilnitski şahsında alevlenen Ukrayna-Kazak hareketi ile şiddetli bir mücadele içinde idi. III. İslâm Giray bu vaziyeti değerlendirerek bu ünlü Kazak lideri ile kurduğu ittifakla (1648)[194] Lehistan'ı zorladı. Söz konusu ittifak siyasi olduğu kadar askeri boyutu da muhtevi idi. Bogdan Hemilnitski ve İslâm Giray kumandasında Lehistan'a karşı savaşan kuvvetlerin sayısının 300 bin[195] kişiden mürekkep olduğu

---

[191] *Es Sebü's Seyyâr*, v. 76 a; Gülbün-i Hânân, Rezmî Bahadır Giray Han'ın vefat tarihini Receb 1050/Ekim-Kasım 1640 olarak veriyor ki, yanlıştır. Bkz. 91. Osmanlı ile müttefikan Azak'ın Kazaklardan istirdatı için yapılan başarısız muhasara Bahadır Giray zamanında vuku bulmuştur. Bu muhasara çok şiddetli cereyan etmiş, çok miktarda asker telef olmuştur. Bahadır Giray Azak muhasarasından dönerken vefat etmiştir. Azak muhasarası 1641'de vuku bulmuştur. Bkz. Mustafa Na'imâ Efendi, *Na'imâ Tarihi* (Matbaa-ı Âmire Tabı, IV, 1283, s. 7.

[192] *Gülbün-i Hânân*, s. 94; *Na'imâ Tarihi*, IV, s. 7.

[193] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 546; *Es Sebü's Seyyâr*, v. 81. Atanma ve azil tarihi, *Gülbün-i Hânân*'da mezkûr yılın Rebîülevvel'i olarak veriliyor. Bkz. s. 94.

[194] İslam Giray ve Bogdan Hemilnitski arasında vuku bulan görüşmelerden sonra ittifak yapma merhalesine gelinmiş, İslâm Giray III. 25 Nisan 1648'de bunu İstanbul'a bildirmiştir. Bkz. Peter Bartl, "17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", Çev. Erendiz Özbayoğlu, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 6, İstanbul 1998, s. 301. Doğu Avrupa tarihinin XVI. yüzyılda en önemli kesitini teşkil eden Kırım ve Kazak devletlerinin tam bir kronolojisi henüz mevcut değildir. Bu hadiselerin kronolojik değerlendirmesi için bkz. Omeljan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648)", *İlmi Araştırmalar*, 7, İstanbul 1999, s. 267.

[195] Bu sayı çok abartılıdır.

kaydediliyor. Hükûmet boşluğunun doğurduğu krizlerle zayıf düşmüş bulunun Lehistan, Kırım – Kazak ittifakı ile baş edemedi. Kırım – Kazak güçleri 1648 – 1649 yıllarında birkaç kez vurdular ve büyük tahribat yaptılar.[196]

Lehistan'a karşı kurulan bu ittifakın Rusya'yı da rahatsız ettiği, her iki devletin İstanbul'a Tatar akınları hususunda yaptığı şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı hükûmeti buna karşı Rusya'dan Don Kazaklarının artık Azak kurbunda cereyan eden baskılarına mani olunması ve Kırım Hanlığı'na ödenmekte olan yıllık ananevî verginin ödenmesini şart koştu. Elçilik teatisi sonunda Rusya'nın basit vaadlerle istediğini elde etmesine gücenen Kırım hanı, Osmanlı padişahına, "Padişahın içten destekçisi ve hizmetkârı olduğunu belirttikten sonra, Rusların ancak zor anlarda barışı hatırladıklarını, talih kendilerine döndüğünde ellerinden gelen melaneti yapmaktan çekinmediklerini, Kırım hanlığının baskısı olmaması durumunda Akkerman'ı alıp Moldavya üzerine hakim olacaklarını hatırlatıyor, izin verildiği taktirde Rusya'yı Kırım ve Osmanlı devleti nezdinde Moldavya statüsüne indirmeyi amaçladığını" belirtiyordu.

Rusya ile ilişkilerini geleneksel çizgide iyi niyet anlayışı içinde yürütmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu dönemde Lehistan'ı bölme noktasına ulaşan Ukrayna–Kazak hareketini desteklemeye devam etti. Osmanlı desteğinde 1649'da Kırım ve Kazak işbirliği ile gerçekleştirilen büyük çaplı sefer, Lehistan'ı zor durumda bıraktı. Kırım Hanlığı bu gelişmelerden azami seviyede istifade etti. Lehistan üzerinde tarihinin en güçlü nüfuzunu gerçekleştirdi. Vuku bulan antlaşmayla (1649) Lehistan, yıllık 300 bin florin tutarında sabit vergi vermeği, hanlığın eski sınırlarını ve Kazakları tanımayı, kültürel haklarını muhafaza etmeyi kabul ediyordu[197].

Ukrayna'nın istikbalini kurmakta olan Kazak hareketinin Kırım himayesinde teşekkül edişi kayda değer hadiselerden birisidir. Ukrayna Kazakları bu himaye karşısında Kırım Hanlığı'nı Kafkasya üzerine yapılan seferlerde askeri bakımdan destekliyordu. Lehistan antlaşma şartlarını yerine getirmedi. 1652'de vuku bulan savaşlarda Lehistan başarılı oldu. İslâm Giray'ın Lehistan üzerine en etkili seferi 1653'te vuku buldu. Osmanlı Devleti tarafından da teşvik edilen Kırım akıncılarının Bar ve Kaminetz'e kadar yağma ve tahrib yaptığı sefer sonunda ananevî vergi ödenmesi şartı ile Lehliler antlaşma yaptılarsa da bununla tatmin olmayan Kırımlılar yağma ve tahribatını sürdürdüler. Bu seferde Litvanya baştanbaşa yağmalandı. 5 binden fazla esir toplandı. Kırım Hanlığı Lehistan üzerinde istediği nüfuzu kurduktan sonra bu devletle Astarhan bölgesini istir-

[196] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 549.

[197] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 549-550.

dat etmek maksadı ile Rusya'ya karşı bir ittifak kurmak istiyor ancak Lehistan'ın amansız düşmanı olan Bogdan Hemilnitski engeli ile karşılaşıyordu. Lehistan ve Kırım Hanlığı arasında 1653'ün sonlarında gerçekleştiği anlaşılan ittifak Bogdan Hemilnitski'nin Rusya ile yakınlaşmasına, hatta bir antlaşma ile (Pereslav Antlaşması: 6 Ocak 1654) Rus tâbiyetini kabul etmesine yol açacaktır[198].

III. İslâm Giray Temmuz 1654'de hastalanarak vefat etti. Yerine IV. Mehmed Giray ikinci kez Kırım tahtına geçirildi[199].

IV. Mehmed Giray ikinci hükûmetinin başlarında, bölünmüş bulunan kabile aristokrasisini yatıştırmak zorunda kaldı. Mansuriler ve Şirinler arasında rekabet mevcut idi. Adil Giray'ın eceli ile vefatı üzerine Murad Giray'ın nureddinliğe getirilmesi nisbi bir uzlaşma sağladı. Bu dönemde Lehistan, bir yandan İsveç ve diğer yandan Rusya–Kazak ittifakının saldırıları ile bitap düşmüş idi. Rusya, Ukrayna Kazaklarını da kendine çekerek Lehistan üzerindeki baskısını yoğunlaştırmıştı. Lehistan bu suretle büyük tavizlerle Kırım Hanlığı'na Ukrayna Kazaklarını ezdirme çabası içine girdi. Kırım Hanlığı'nın gayesi ise Erdel Prensi Rakozi'nin liderliğinde teşekkül etmiş Moldavya, Eflak, Kazak ittifakını dağıtmaktı. Leh–Kırım ittifakı ile yapılan hareketle Kazaklar mağlup edildi (1654–1655). Bu hadiseden sonra Kazakların Lehistan üzerine yaptıkları akından dönen Bogdan Hemilnitski ile Kırım Hanı arasında Oserna'da cereyan eden küçük çaplı bir muharebe sonrasında, Kırım hanı Kazak başbuğunu Rusya ile işbirliği yapmakla itham etmişti[200]. Bogdan Hemilnitski 1657'de öldürüldü[201]. Lehistan ile gerçekleşmiş bulunan ittifak içinde Kırım akıncıları bu sefer Erdel üzerine yürüdü. Kırım hanı, Erdel Prensi Rakozi üzerine büyük bir ordu ile gerçekleştirdiği akınla Osmanlı Devleti'nin bu önemli rakibini ezdi (1657). Erdel konfederasyonu dağıtılmış, Rakozi'nin yakın akrabaları esir alınmış, ordusu imha edilmiş, Kırım akıncıları büyük ganimetlerle dönmüştü. Ertesi sene Rakozi'nin üssü Elbe Julia dâhil Transilvanya baştanbaşa tahrip edildi[202].

IV. Mehmed Giray 1658 yılından sonra da Lehistan ile işbirliği içinde bulundu. Bu dönemde Lehistan Kazakları tanımış, kültürel haklarını iade ederek

---

198 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 552; P. Bartl, "17. Yüzyılda...", s. 307. III. İslâm Giray'ın Lehistan seferi sonunda yapılan sulh için bkz. *Na'imâ Tarihi*, V, s. 365 vd.

199 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 549-552. Halim Giray, İslâm Giray'ın Ramazan 1060/Ağustos 1650'de vefat ettiğini belirtiyor. Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 95. Ancak bu kabule şâyân değildir. *Es Sebü's Seyyâr*'da ise tarih verilmiyor. Bkz. v. 85b.

200 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, 553-554.

201 Peter Bartl, "17. Yüzyılda...", s. 312. H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 554'te Hemilnitski'nin 1656'de zehirlenerek öldürüldüğünü ve ayrıu yıl içinde Osmanlı Devleti'nin Lehistan ile bir antlaşma yaptığını kaydediyor.

202 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 554. Bu hadiselerin için bkz. *Na'imâ Tarihi*, VI, s. 136 vd.

barış yapmıştı. Kazak gruplarından bazıları, Lehistan yerine Rusya ile işbirilği içinde idiler. Kırım hanı bu Kazak gruplarını Lehistan ile işbirliği içinde ezdi. 1659'da Bogdan'ın yerine geçen Kazak lideri Vigofski ile müttefiken Rusya ile mücadele etti[203]. Haziran 1660'da bir Rus ordusu imha ve esir edildi. Bu haberler İstanbul'da büyük sevinçle karşılandı. Aynı yıl IV. Mehmed Giray Rusya'nın düşmanı olan İsveç ile ittifak arayışına girdi. Karşılıklı hediyeler gönderildi.

Kırım Ordusu 1661'de Transilvanya'yı bir kez daha vurdu. Köprülü Mehmed Paşa kumandasında Erdel işini kökten halletmek üzere 1658'de hareket eden Osmanlı ordusunda 100 binden fazla Kırım ve Kazak kuvveti yer almıştı. Köprülü Mehmed Paşa bu hareketini 1661'de tamamlayarak Erdel meselesini halletti[204]. Köprülü Mehmed Paşa'nın vefatından sonra yerine geçen oğlu Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa da Avusturya seferine görevlendirilmiş (1663), mezkûr sadrazam IV. Mehmed Giray'ı da sefere davet etmişti. Kırım hanı bu sefere kendisi gidemeyerek oğlu Adil Giray'ı gönderdi[205]. Bu seferde Kazaklar da Osmanlı ordusunun yanında yer aldı. Kırım akıncıları 1663'te büyük bir başarı ile savaştı. İki kez Moravya ve Silezya'yı vurdu. Ağustos'da Tirnau, Friestadl, St. Georgen yağma ve tahrib edildi. Kırım akıncıları Eylülde Nikolsburg, Rabensburg ve Brunn'a yürüyerek tahrib ettiler. Howorth, Kırım akıncılarının bu hareketlerini Batu'nun meşhur Kıpçak seferi ile mukayese etmektedir[206].

Büyük başarı ile gerçekleştirilen bu harekât sonunda IV. Mehmed Giray tahtını kaybedecektir zira Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kırım hanının sefere bizzat katılmamasından dolayı onu suçlu görmüş ve azledilmesini sağlamıştır[207] (Zilhicce 1076/Haziran 1666)[208]. Kırım tahtına aynı yıl içinde Adil Giray atandı[209].

---

203 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 555.

204 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 384.

205 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 404.

206 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 557.

207 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 557. Halim Giray (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 96 ve Seyyid Mehmed Rıza, Bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 86b vd. dâhili icraatta mezalimâne hareketlerde bulunmasının da etkili olduğu üzerinde durur.

208 Azil tarihi H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 557'da 1665, *Gülbün-i Hânân*, s. 97 ve *Es Sebü's Seyyâr*, v. 89a'da metinde verildiği gibidir.

209 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 89a; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 556.

Doğu Avrupa'da Rus Üstünlüğünün Başlaması

Adil Giray Han'ın tahta geçişinin ilk yılında vuku bulan harici gelişmeler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır. Lehistan ve Rusya, uzun yıllar devam eden yıpratıcı savaşlar sonunda 13 yıllık bir antlaşma ile sulh yaptılar (1667). Antlaşmaya göre Zaporoj Kazakları (Batı Kazakları) Lehistan'da kalıyor, Dnieper'in doğusu burada yaşayan Kazak ahalisi ile Rusya'ya bırakılıyor, bundan başka iki devlet birbirine Kırım'a karşı ittifak içinde olmayı vadediyordu. Bu antlaşmayla iki devlet arasında paylaşılan Kazak ahalisi Osmanlı hâkimiyetinde yaşayanlar da göz önünde bulundurulduğunda üç parçaya taksim edilmiş oluyordu. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Kazaklar, Hetman Doroşenko'ya tâbi idiler. Mezkûr antlaşma ile Lehistan–Rusya ittifakı içinde yer alan diğer Kazak Hetmanı Serko ise onun rakibi idi. Kırım Hanlığı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lehistan–Rusya savaşlarından azami derecede istifade etmiş, bu iki gücün hanlık üzerindeki baskısı bu yüzden gerçek manada hissedilmemişti. 1667 antlaşmasına göre ise iki amansız rakip olan Lehistan ve Rusya müttefik oluyorlardı. Bu bakımdan Adil Giray ve sonrası dönem, Kırım Hanlığı açısından hiç de kolay olmayacaktır. Lehistan cephesinde rahatlayan Ruslar, bu tarihlerden itibaren artık Osmanlı himayesindeki Kırım'a saldırmaya cüret edeceklerdir.

Bu antlaşmadan rahatsız olan Osmanlı Devleti önce Lehistan'ı sindirdikten sonra Rusya üzerine yürümeyi tercih etti. Kırım hanının kontrolünde Tatar ve Kazak kuvvetleri muhtemelen 1667 yılında Lehistan ordusunu büyük bir bozguna uğratıp komutanlarını esir aldı. Buna misilleme olarak Hetman Serko liderliğinde yapılan saldırıda ise Kırım akıncıları şiddetli bir mağlubiyete uğratıldı. Adil Giray, Osmanlı himayesinde Kırım–Kazak ittifakının gereklerinin aksine[210] müttefik Kazak ahalisinin topraklarının yağmalanmasına müsaade edince sultanın tepkisine müncer oldu ve azledildi[211]. Yerine I. Selim Giray atandı (Zilhicce 1081/Nisan 1670)[212].

---

[210] Doroşenko hâkimiyetinde bulunan Kazaklar Sankamış Kazakları olup, mezkûr antlaşma sonunda Lehistan himayesinden ayrılarak Osmanlı himayesini tercih etmiştir. Kırım hanının Potkalı Kazakları reisi Hanenko'yu destekleyerek onu zayıflatmış, Lehistan'ın Osmanlı müttefiki olan Doroşenko'yu ortadan kaldırmasına yardımcı olmuştur. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s. 422.

[211] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 558-559. Howorth, Selim Giray'ın mesken bulunduğu Yanbolu'da bir tarikat şeyhinin büyük miktarda rüşvet alarak İstanbul'la girdiği temaslar neticesinde Adil Giray'ı azl ve kendisini nasb ettirdiğini yazar ki, bu tür hadiseler Kırım vekayiinde sık sık vuku bulmuştur. Bkz. *History of the Mongols*, s. 559.

[212] *Es Sebü'l Seyyâr*, v. 91a; Mehmed Raşid, *Tarih-i Râşid*, I (Matbaa-ı Âmire Tabı), 1286, s. 259; Gülbün-i Hânân, s. 108; *Tarih – i Râşid*, I, s. 253.

Selim Giray Han, cülus eder etmez Kabartaylar üzerine sefere çıktı. Sefer nihayete ermeden IV. Mehmed komutasında Lehistan üzerine yapılan sefere çağrıldı (1670)[213]. Osmanlı ordusunun Kamaniçe'yi kuşattığı sırada Kırım hanının orduya iltihakı merasimle kabul edildi. Kamaniçe'nin fethi (27 Ağustos 1672) ve sonrası vukuatta Kırım akıncı güçlerinin rolü büyüktü. Savaş sonunda Podolya Lehistan'dan Osmanlı hâkimiyetine geçiyor, Lehistan'ın Kazaklar üzerinde son yıllarda kurmuş bulunduğu hâkimiyet ortadan kalkıyor, Lehistan'ın Kırım hanlığına ödediği yıllık ananevi vergi muhafaza ediliyordu[214].

Osmanlı Devleti Lehistan üzerinde nüfuzunu kurduktan sonra Rusya üzerine yöneldi (1674)[215]. Kırım hanının Osmanlı himayesindeki Kazak Hetmanı Doroşenko ile ittifakını sıkılaştırması sağlanarak Kazak lideri Kırım askeri gücü ile desteklendi. Doroşenko, Rusya üzerine yıpratıcı bir sefer düzenledi. Müteakiben, Dnieper'in doğusunda büyük katliam gerçekleştirdi. Mezkûr Kazak liderinin yağma, katliam ve tahribata yönelik hareketi, arkasındaki desteğin kaybolmasına ve Rus yanlısı grupların güçlenmesine sebep oldu. Ruslar, onu Çehrin'de kuşatarak esir ettiler (1675). Doroşenko, hetmanlıktan vezgeçmek şartıyla hürriyetine kavuşabildi ancak aynı yıl içinde öldü.

Merkezleri Çehrin'in Ruslar eline geçmesi ve Doroşenko'nun ölümü ile Osmanlı yanlısı Kazaklar da Rus himayesine girmiş oluyordu ki bunun kabulü, Ukaryna'nın elden çıkmasına göz yummak demekti. Osmanlı hükûmeti atadığı yeni ataman Hemilnitski'yi Vezir Şişman İbrahim Paşa ve Selim Giray Han nezaretinde Ukrayna'ya gönderdi[216]. Osmanlı-Kırım kuvvetleri, öncelikle evvelki antlaşma şartlarına mugayir davrandığı müşahade edilen Lehistan'ı uyarıp gerekli garantiyi aldıktan sonra[217] Ruslar elindeki Çehrin'e hareket etti. Serdar İbrahim Paşa ve Selim Giray Han'ın yürüttüğü ve Ruslara karşı Osmanlıların ilk seferi olan bu mühim harekette Osmanlı ve Kırım kuvvetleri üç tarafı bataklıklarla çevrili olan kaleyi alamadıkları gibi yardıma gelen Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak muhasarayı kaldırdılar. Muvaffakiyetsizlik hem Kırım hanı hem de serdarın azline sebep oldu[218]. Selim Giray'ın yerine Murad Giray atandı (Zilhicce 1088/Mart 1677)[219].

---

213 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 92b; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 561.

214 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 424; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 559, 560.

215 *Tarih-i Râşid*, I, s. 311.

216 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 564.

217 *Tarih-i Râşid*, I, s. 44, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 427.

218 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 561; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 429 vd.

219 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 93b; *Gülbün-i Hânân*, s. 109.

Çehrin'in alınamaması İstanbul'da umumî bir memnuniyetsizlik yaratmış, harekâtın durdurulması halinde Rusların bölge üzerinde ki üstünlüğünün kabul edilmesi gibi bir vaziyet hâsıl olmuştu. Osmanlı Devleti, 1678'de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında tekrar Çehrin üzerine yürümüştür. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Çehrin'e üç konak mesafede buluştular. Hetman Hemilnitski de ittifak içinde idi. Kırım ve Osmanlı kuvvetleri büyük güçlükler içinde zaman zaman yardıma gelen Rus kuvvetleri tarafından hezimete uğrama tehlikesi geçirmelerine rağmen Çehrin'i fethettiler (12 Ağustos 1678). Kalede bulunan 30 bin muhafız imha edildi[220].

Murad Giray Kırım Yarımadası'nın doğu yakasında Ruslar tarafından yapılmış olan istihkâmlar üzerine şiddetli akınlar düzenleyerek bunları yıktı. Taman ve civarındaki kaleleri yeniden tahkim etti[221]. Murad Giray'ın uyarısı üzerine Rusya'ya karşı yeni bir harp müzakeresi yapılmış, padişahın Edirne'ye hareketi üzerine meselenin ciddiyetini anlayan Rus çarı, Murad Giray vasıtası ile sulha razı olmuştur (13 Şubat 1681)[222].

Osmanlı Devleti Rusya ile sulh aktettikten sonra yönünü Avusturya üzerine çevirmiş, meşhur Viyana kuşatması vuku bulmuş, muhasaranın muvaffakiyetsizliğinden Murad Giray sorumlu tutularak[223] azledilmiş, yerine II. Hacı Giray tayin edilmiştir (Şevval 1094/Kasım 1683)[224]. Murad Giray zamanında Ruslar artık Osmanlı ile ilişkilerinde Kırım'ın aracılığını tanımamış, direkt temasa geçmişlerdir[225].

Viyana kuşatması sırasında kahramanca mücadelesi ile ünlü olan II. Hacı Giray bir yıllık iktidarı sırasında Lehistan'ın Besarabya'yı işgaline karşı koymuş, İsmail Geçidi yakınlarında onlarla muharebe etmiştir. Seyyîd Mehmed Rıza'nın uzun uzun alattığı dâhili mücadeleler, entrikalar ve kabile güçlerinin hoşnutsuzluğu gibi sebeplerden azledilmiş, yerine tekrar I. Selim Giray Han I. atanmıştır (Receb 1095/Haziran 1683)[226].

---

220 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 431-432.

221 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 562.

222 *Tarih-i Râşid*, I, s. 366; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 432.

223 Aslında vezir-i azam ile Kırım hanının araları, Murad Giray'ın Viyana kuşatmasının yanlış olduğu hususunda ki doğru mütalaasına Merzifonlu'nun tepki duymasından dolayı açılmıştı. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 442.

224 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 94b; *Gülbün-i Hânân*, s. 121

225 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 563.

226 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 96, 97a; *Gülbün-i Hânân*, s. 123-124; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 563.

Kırım Üzerinde Rus Kıskacı

Viyana bozgununun yaşandığı 1683 tarihi, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Kırım Hanlığı için de bir dönüm noktasıdır. Osmanlı güç dengeleri içinde birinci konumda olmaktan çıkıyor, Macaristan'dan Belgrad'a kadar olan topraklarını kaybediyor, Rusya Doğu Avrupa'nın en üstün gücü haline geliyordu. Rusya bu tarihten önce Çehrin'de Osmanlı karşısındaki gücünü tecrübe etmişti. Merzifonlu'ya yenilse bile bunu muvaffakiyet sayabilecek gerekçeleri mevcuttu. Artık Osmanlı'dan çekinmiyor, savaşı göze alabiliyordu. Kuruluşundan itibaren önce Altın Orda, Sonra Osmanlı'ya karşı güttüğü dengeli ve ikiyüzlü politika yerini aleni yayılma stratejisine bırakmıştır. Rusya, Lehistan üzerinde üstünlüğünü kabul ettirerek sulh yapmış, Ukrayna'yı kendine bağlamış, burada şimdiye kadar Lehistan–Osmanlı ve Kırım Hanlığı tarafından teşkil edilmiş bulunan dengeleri kendi lehine çevirmiştir.

Bütün araştırmamızın hülasasını teşkil eden tespitimizi bir iki cümle ile dile getirmenin zamanı gelmiş bulunuyor: Kırım Hanlığı daha kuruluşundan itibaren Pax Ottomana'nın bir parçası idi. Haşmetli devirleri kadar zafiyetleri de Pax Ottomana'ya göre şekillenmişti. Demek ki, Pax Ottomana var olduğu sürece Kırım Hanlığı yaşayabilirdi. 1683'ten itibaren büyük bir darbe yiyen Pax Ottomana tedricen eridikçe Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini mümkün kılan şartlar da ortadan kalkıyordu.

Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Lehistan ve Venedik'den mürekkep kutsal haçlı ittifakı teşkil edildi (1684). 1696'da bu ittifaka Rusya da katıldı. Kırım Hanlığı Osmanlı'nın yanında bütün cephelerde yer almakla beraber, bilhassa Lehistan ve Rusya cephelerini bizzat omuzladı[227].

I. Selim Giray'ın Avusturya cephesinde bulunmasından (1686–1687)[228] istifade eden Ruslar, hâkimiyetleri altında ki Kazak lideri Mazeppa ile Kırım'a 50 bin kişilik bir ordu ile saldırdılar (1687)[229]. Oçakof (Özü) ve civarı yağmalanarak pek çok Kırımlı esir edildi. Rus Prensi Galitzin yine Mazeppa ile müttefiken Perekop'a kadar ilerledi[230]. Avusturya cephesine katılması emredilen ve bu sırada

---

227 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 460. Selim Giray, 1484'te Lehistan Kralı Sobyeski'nin taarruzunu göğüsleyen Kırım akıncılarına şöyle hitap etmişti: "Dinimize za'f gelmekle her taraftan üzerimize din düşmanları galebe eyledi; Kerbelâ gönüdür; bu cengi ne Âl-i Osman ve ne de benim için edin. Ölünceye kadar din uğruna çalışıp din uğruna çalışıp din düşmanına arka vermeyelim ve kıyamete kadar iyi adla anılalım". İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 474.

228 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 469 vd.

229 *Tarih-i Râşid*, I, s. 508; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 515.

230 H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 565. Howorth Kırımlıların mağlubiyeti kabul ile barışı parayla satın aldığını belirtiyor ki, Raşid onu tamamen nakzediyor.

Sofya'da bulunan Selim Giray'ın bu durumda Kırım'da kalarak gaileyi defetmesi uygun görüldü. Ruslarla ve müttefikleriyle şiddetli savaşlar yapıldı. Ruslar kesin olarak mağlub edildi.[231]

Selim Giray, 1689'da Yeğen Osman Paşa gailesi ve başka siyasi meselelerle boğuşmaktan zayıflamış bulunan merkezde aleyhine çevrilebilecek entrikaları yok etmek ve merkezin sorunlarının halledilmesinde yardımcı olmak maksadı ile İstanbul'a gelmek arzusunda olduğunu bildirdi. İsteği kabul edildi. Selim Giray'ın gelişi, Yeğen Osman Paşa meselesinin halledilmesi hususunda müsbet tesirlerini derhal gösterdi. Hanın otoritesi ile moral bulan hükûmet erkânı kararlılık göstererek bu gaileyi defetti[232].

Selim Giray, müteakip yıllarını büyük bir hızla devam eden Avusturya cephesi savaşlarında geçirdi. 1690'da yılancık denen hastalığı dolayısıyla savaşa bizzat gelemeyince Kalgay Devlet Giray'ı gönderdi[233]. Nureddinlik makamında bulunan oğlu Azimet Giray'ın vefatından çok müteessir oldu. Tahttan feragat ile hacca varmak isteğini İstanbul'a bildirdi. Arzusu İstanbul tarafından kabul edildi. Yerine II. Saadet Giray atandı (Cemaziyelahir 1102/Mart 1691)[234].

Saadet Giray da devam etmekte olan Avusturya cephesine çağrıldı. Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetinde Kırım hanının cepheye geç vasıl olmasının etkisi görüldü. Bir rivayete göre ise, yağma ve çapula alışkın Kırım akıncılarına şiddetle müdahale etmesi Kırım ordu ümerası arasında huzursuzluk yaratmış, azledilmesi için merkeze arzlar sunulmuş, bu iddiaları dikkate alan İstanbul, Saadet Giray'ı azlederek yerine Safa Giray'ı atamıştır (Rebiülahir 1106/Aralık 1691)[235].

Kırım hanları, sürekli müdahalelerle artık orduya hükmedemez olmuşlardır. Safa Giray'ın başına gelen, bu nevi bir vaziyetti. Batı cephesine hareket etme emri almış bulunan Safa Giray'ın ordusu onu terk etmişti[236]. Birkaç aylık iktidarı azledilmek suretiyle son bulmuş, yerine I. Selim Giray I. (üçüncü hanlığı) atanmıştır (Safer 1104/Ekim 1692)[237]. Bu dönemde iyice müşahade edildiği üzere, Kırım hanlarının nasp ve azilleri Kırım nokta–i nazarından değil ya Osman-

---

231 *Tarih-i Râşid*, I, s. 508-509. Râşid, başka yerde bu hadiseyi 1689 vekâyii içinde ele alıyor (*Tarih-i Râşid*, II, s. 106. Uzunçarşılı, Rus saldırılarının 1689 Mayısında vuku bulduğunu, Selim Giray'ın yetişerek Rusları püskürttüğünü kaydediyor.

232 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 527; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 515 vd.

233 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 527.

234 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 100a-b; *Gülbün-i Hânân*, s. 125; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 565.

235 *Gülbün-i Hânân*, s. 126; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 565; *Tarih-i Râşid*, II, s. 177.

236 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 565.

237 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 103a; *Gülbün-i Hânân*, s. 128.

lı dış siyaseti ya da Kırım ümerası ile Osmanlı sarayının ortaklaşa tatbik ettiği entrikalar çerçevesinde yürütülüyordu. Bu kez gerçekleşen azilde Avusturya cephesinde alınan vahim neticelerin etkili olduğu kesindir. Balkanlardan Macaristan'a açılan kapı olan ve Edirne'ye kadar olan sahayı kontrol eden mühim mevki Belgrad kuşatma altında idi. Selim Giray derhal cepheye çağırıldı ve 1693'te orduya iltihak etti. Belgrad'ın muhasaradan kurtarılmasında büyük tesiri oldu. Hanın maiyyetinde bulunan Şehbaz Giray, Lehlilerle Kaniçe yakınlarında şiddetli savaşlar yaptı[238]. Eylül 1695'te tekrar cepheye çağrıldığında Lugos, Nissa, Behin kalelerinin fethinde aktif görev aldı. Avusturya Generali Frederick Veterani'nin öldüğü, ordusunun imha edildiği büyük Lippa Muharebesi'nde de önemli rol oynadı.

Kırım hanının cephede bulunduğu 1693–1695 yıllarında Kırım ve hinterlandında yerli Kırım güçleri ile Kazaklar arasında şiddetli savaşlar cereyan ediyordu. Kazak yağma ve çapul hareketi Perekop'a kadar uzandı[239]. Ruslar Azak Kalesi'ne 1695'te saldırdılarsa da alamadılar. 1696'da II. Mustafa'nın batı seferine çıktığı sırada Çar Petro'nun Azak'a yeni bir muhasara hazırlığı içinde olduğu haberi üzerine Kırım hanının yerinde kalması, batı cephesine oğullarından birini göndermesi bildirildi[240]. I. Selim Giray'ın Kırım'da bırakılması isabetli olmuş, ilk muhasarada Ruslar mağlup edilmiştir[241]. Ruslar aynı yıl içinde gerçekleştirdikleri ikinci kuşatmada Azak'ı zabtettiler (7 Muharrem 1108/6 Ağustos 1696)[242]. Petro, Kerç Boğazı'nı kontrol etmek üzere yeni kaleler ve donanma inşa etti. Taman Rusların eline geçmiş, Kefe başta olmak üzere bütün Kırım sahilleri Rus tehdidi altında kalmıştı[243].

Bu buhranlı devrede iyice yorulan ve bunalan I. Selim Giray kendi isteği ile tahttan vazgeçdi. Yerine II. Devlet Giray atandı (Receb 1110/Ocak 1699)[244]. Azak'ın kaybı[245] Osmanlı Devleti olduğu kadar Kırım Hanlığı açısından da bir dönüm noktasıdır zira Ruslar artık içdenizlere resmen inmiş, Osmanlı'nın kuzeydoğu ve kuzeybatı Kafkasya ile olan irtibatını kesmiş ayrıca doğrudan Kı-

---

238 *Tarih-i Râşid*, II, s. 260, 268; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 566; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 553.

239 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 566.

240 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 561.

241 *Tarih-i Râşid*, II, s. 352.

242 *Tarih-i Râşid*, II, s. 386; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 567.

243 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 568, 569.

244 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 132a; *Gülbün-i Hânân*, s. 129; *Tarih-i Râşid*, II, s. 480.

245 Ruslar fiilen ele geçirdikleri Azak'a İstanbul antlaşması ile sahip oldular. H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 568, 569.

rım'ı tehdit eder olmuşlardır. Osmanlı'nın Azak'ı kaybetmesi, Kırım'dan Astarhan'a kadar olan sahada yaşayan ve Kırım Hanlığı'nın asker kaynağını teşkil eden kabilelerin Osmanlı'dan ümitlerini keserek Rusya'ya dönmelerine de sebep olmuştur. Bu durum bizzat Kırım Hanlığı'nın iç kabile ümerasının da artık Ruslara karşı temkinli olmasına neden olmuştur. Diğer yandan Kırım'da bitmek bilmeyen dâhili kabile mücadelelerinin de hızlanmasına yol açmıştır. II. Devlet Giray iktidarının büyük kısmını bu dâhili mücadeleleri yatıştırma çabası içinde geçirmiştir. Kardeşi Kaplan Giray, isyan halinde olan Çerkezler üzerine gönderilmiştir. Kalgaylık ve nureddinlik mansıpları yüzünden birbirine düşen asilzâdeler, hanlığın rakibi olan Nogay kabilelerine sığındılar[246]. II. Devlet Giray vekayiinde gözönünde bulundurulması gereken diğer husus, 1700 İstanbul Antlaşması'nın ortaya çıkardığı konjonktürde Osmanlı ve Kırım siyasetinin büyük tezatlar göstermesidir. Osmanlı Ruslarla imzalanan sulhu muhafaza etmeye çalışırken, Kırım'ın dâhili ve haricindeki bütün muhalif etnik unsurları kendi yanına almaktan başka bölgenin önemli güçlerinden biri olan Kazaklardan istifadeyle fiili işgal hareketine giren Rusların faaliyetlerinden rahatsız olan Devlet Giray Osmanlı'yı sert bir şekilde ikaz ediyordu. Kırım'ın can düşmanı olan Potkalı Kazaklarının Kırım'ın yanıbaşında kaleler inşa ederek Kırım'ı vurmaya hazırlandıklarını, Rusların Karadeniz'de donanma inşa ettiklerini bildiriyor ve tedbir alınmasını istiyordu. Raşid bu vekayii naklederken, resmi bir tarihçi sıfatıyla Devlet Giray Han'ın şikâyetlerinin yersiz olduğunu ima etmektedir[247]. Diğer yandan yine Raşid'e göre bu dönemde Kırım dâhili ve harici isyanlar içinde bulunmakta, Rusların güdümündeki Nogayların şekavetlerinden Kırım hanı Bahçesaray'a bile gitmeye cesaret edemeyince Nogay ülkesine sığınmak zorunda kalmakta, Kefe müftüsü bu şartlar muvacehesinde Nogayların kâfir ahkâmına göre yargılanıp cezalandırılabilecekleri hususunda fetva vermektedir[248]. Hanlık'ta dâhili asayiş tamamen bozulunca, artık ata binemeyecek kadar yaşlanmış bulunan I. Selim Giray'a müracaat edildi. II. Devlet Giray azledilerek yerine I. Selim Giray atandı (dördüncü hanlığı) (Şaban 1114/Aralık 1702)[249].

Selim Giray Han, Kırım hanlarının en büyüklerindendir. Sultan IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed devirlerinde Osmanlı ordularının en kritik anlarında destani başarılar göstermiş, Osmanlı sarayında büyük hürmet ve takdir kazanmıştır[250]. Onun kazandığı yüksek itibar karşısın-

---

246 Bu şiddetli dahili mücadelelerin tafsili için bkz. *Tarih-i Râşid*, II, s. 506 vd.

247 *Tarih-i Râşid*, II, s. 565 vd.

248 *Tarih-i Râşid*, II, s. 575 vd.

249 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 148a; *Gülbün-i Hânân*, s. 129-133; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 570.

250 I. Selim Giray Han'ın şahsiyeti hakkında bkz. *Tarihi-i Râşid*, II, s. 480.

da, Osmanlı Devleti'nin Viyana bozgunu ve sonrasında hızla itibar kaybettiği bir sırada hanedanlığın İstanbul'dan Kırım'a geçebileceği endişeleri hâsıl olmuştur[251]. Bu büyük tecrübe bile Rusların Azak'a inmelerini, Kırım Yarımadası'nın dört tarafını güçlü kalelerle tahkim etmesini engelleyememiştir zira Osmanlı Devleti, bu sıralarda gücünü batı cephesinde tüketiyordu. I. Selim Giray 24 Şaban 1116 (22 Aralık 1704)'da vefat etti[252]. Hanlığa Kapıkulu Ocağı'ndan Abdülbaki Efendi, Şirinlerin emiri Murtaza Mirza ve Kırım ulemasından Abdülaziz Efendi'nin riyasetindeki murahhas heyetinin reyiyle III. Gazi Giray atandı (3 Ramazan 1116/30 Aralık 1704)[253].

Ruslar karşısında mağlubiyeti tescil edilmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın iç dengeleri için hayati olan otoriteyi temin edememesi, doğu hinterlandında her zaman Kırım'ın hem güç kaynağı, hem de problemli yanını oluşturan Nogayların dezentegrasyon sürecine girmelerine yol açmıştır. Gazi Giray isyan eden Nogay ve Çerkez kabilelerine karşı başarısız oldu. Bu durumun Rusların yayılmasını hızlandırdığı açıktı[254]. İstanbul'daki entrikacılar için bulunmaz fırsat teşkil eden bu vaziyet değerlendirildi. III. Gazi Giray Han ağası Mustafa Ağa'nın Yusuf Paşa'ya verdiği rüşvet ve Yusuf Paşa'nın İstanbul nezdinde girişimi ile azledilerek yerine I. Kaplan Giray atandı (Zilhicce 1118/Mart 1707)[255].

Han azilleriyle iyice güç kaybına uğrayan Kırım Hanlığı, doğu ve batı hinterlandındaki hâkimiyetini iyice kaybetmeye başladı. III. Gazi Giray devrinde başlayan isyanlar yayılarak devam etti. I. Kaplan Giray kendini Kabartaylar, Çerkezler ve diğer Kafkas toplulukları ile Kefe ve bizzat hanlığın içinden çıkan güçlerden müteşekkil büyük bir ittifak karşısında buldu[256]. Bu güçlü ittifak ile Kabartay hududunda vuku bulan ve pek çok ümeranın şehit olmasına sebep olan hezimetten kabahatli bulunarak azledildi. Yerine Rodos'ta mukim bulunan II. Devlet Giray atandı (ikinci cülusu: Ramazan sonu 1120/13 Aralık 1708)[257].

II. Devlet Giray Prut Muharebesi'nde (1711) Rus çarına karşı Osmanlı ordusunun yanında muvaffakiyetle mücadele etti. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşı-

---

251 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 571.

252 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 154a; *Gülbün-i Hânân*, s. 118; *Tarih-i Râşid*, III, s. 168.

253 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 157a; *Gülbün-i Hânân*, s. 139; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo Pod Verhovenstvoy Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy*, Odesssa 1889, s. 3.

254 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 571.

255 Yusuf Paşa'nın girişimi ve diğer ayrıntılar için bkz. *Es Sebü's Seyyâr*, v. 157b vd; *Gülbün- i Hânân*, s. 139-140, 142; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 8.

256 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 571.

257 *Es Sebü's Seyyâr*,'v. 162b; *Gülbün -i Hânân*, s. 143; *Tarih-i Râşid*, III, s. 254; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 7.

sında yakaladığı tarihi fırsatı Baltacı Mehmed Paşa'nın ehliyetsizliği yüzünden kaçırmasından en fazla müteessir olanlardan birisi de o idi. II. Devlet Giray, Baltacı'nın cezalandırılmasında ısrar etti[258]. Rusya'nın zayıfladığı bir anda en büyük arzusu, Prut Savaşı'nın devamı niteliğinde harekâtın sürdürülmesi idi. Poltava'da Ruslara yenilerek Osmanlı'ya sığınmış bulunan İsveç Kralı Charles'ın memleketine gönderilmesi Devlet Giray'a tevdi olunmuş, ona memleketine kadar refakat etmesi istenmişti. Yol masraflarının da Kırım hanınca karşılanmasının istenmesi Kırım hanının rahatsızlığını mucip olmuş, Devlet Giray İsveç kralına Dniester'e kadar eşlik ettikten sonra ondan ayrılmıştı[259]. Bu hususlaki şikâyetler İstanbul'a ulaşınca azledildi. Yerine I. Kaplan Giray (ikinci hanlığı) atandı (Safer sonu 1125/27 Mart 1713)[260].

I. Kaplan Giray 1716'da vuku bulan Avusturya seferine katılma emrini almıştı. Bu seferin sonucunu belirleyen Varadin Muharebesi'nde (Ağustos 1716) Osmanlı ordusu feci bir mağlubiyete uğramıştı[261]. Kırım hanının Avusturya seferine geç vusulünün akıbette etkili olduğu ileri sürülerek azledildi (Zilkade 1128/Ekim 1716). Yerine Kara Devlet Giray atandı (Zilhicce 1128/Kasım 1716). Aslında Kırım hanı bu sefere zamanında katılmıştı[262]. Azil ve atamanın asıl sebebi, Kara Devlet Giray'ın sefer için külliyetli ordu toplamayı vadetmesi idi[263].

Kara Devlet Giray, I. Selim Giray Han'ın evladı değildi[264]. Selim Giray'ın güçlü şahsında teessüs etmiş bulunan veraset geleneği, Kara Devlet Giray'ın Kırım ümerası içinde benimsenmesini imkânsız kılmıştı[265]. Osmanlı'nın batı seferi için gerekli orduyu kurmak üzere Kırım'a döndüğü sırada ordu ümerası arasında hâsıl olan huzursuzluk hat safhaya ulaştı. Artık kontrol edilemez olmaya yüz tutmuş bulunan dâhili kargaşayı dikkate alan İstanbul, onu azlederek III. Saadet Giray'ı atadı (Safer 1129/Şubat 1717)[266].

---

258 A. Nimet Kurat, "Baltacı Mehmed Paşa" *İA*, II, s. 289.

259 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 573.

260 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 163a; *Gülbün-i Hânân*, s. 134; *Tarih-i Râşid*, IV, s. 4; V. D. Smirnov, *History of the Mongols*, s. 25.

261 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1982, s. 119 vd.

262 Kırım hanı Mayıs 1716'da serdar-ı ekreme mülâki olmuş, onunla gizli bir görüşme yapmış, Lehistan ve Rusların muhtemel hareketlerine binaen Kırım hanının bu cephede kalarak 15.000 kişilik Kırım akıncısının Belgrad cephesinde yer almasına karar verilmişti. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 116.

263 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 165a; *Gülbün-i Hânân*, s. 144, 152; *Tarih-i Râşid*, IV, s. 315; V. D. Smirnov, *Krymskoye Hanstvo*, s. 30.

264 Mezkûr Han, Çobangiraylar neslinden idi. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 130.

265 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 575.

266 *Es Sebü's Seyyâr*, v. 165b – 166a; *Gülbün-i Hânân*, 152; V. D. Smirnov, *Aynı eser*, s. 30-31.

Osmanlı ordusu batı cephesinde mağlup olmuş, Pasarofça Barışı'nı imzalamıştı (21 Temmuz 1718)[267]. Lale Devri'nin başlangıcı olan bu tarihten itibaren, Saray sulhu korumaya azimli, Kırım Hanlığı'nın da buna uyması zaruri idi. Dâhili ve harici meselelerde hâkimiyetini kaybetmiş bulunan hanlık bu siyasetin gereklerini yerine getirmekte zorlandı. Kırım Hanlığı'na da isyan halinde olan mirzalar ve Nogayların yaptığı akınlarla ilgili şikâyetler İstanbul'a ulaştı (1718). III. Saadet Giray 1720'de Kafkasya üzerine sefere çıktı. Maksadı hinterlandı kontrol altına almaktı. Ancak orada esir edildi[268]. Esaretten kurtulup tahtına döndüğünde hanlığın iç dengeleri artık onun aleyhinde idi. Şirin ümerası ve onlara tabi ayan-ı memleketin hoşnutsuzluğu karşısında Osmanlı Devleti'nin han lehine girişimleri de hanın mevkiini koruması için yeterli olmadı. III. Saadet Giray Şirinlerin baskısı ile tahttan uzaklaştırıldı (Zilhicce 1136/Ağustos-Eylül 1724). Hanlığa II. Mengli Giray atandı (Muharrem 1137/Eylül 1724)[269].

II. Mengli Giray İstanbul'dan tayini sırasında artık İstanbul'un kontrolünden çıkmış bulunan Şirinleri safdışı etmek için kesin emir almıştı. Görevi Şirin kabile beyleri arasındaki bağları keserek dağılmalarını sağlamaktı. Bu doğrultuda giriştiği icraatında karşısında en büyük rakib Şirin ümerası arasında büyük otorite sahibi olan Can Timur oldu. Han, Can Timur ve destekçilerini başarılı bir şekilde safdışı ederek Şirinlerin dâhili siyasetteki nüfuzunu azalttı. Mengli Giray tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti İran muharebeleri ile meşgul idi. İstenilen miktarda akıncıyı oraya sevk ettikten sonra Bucak taraflarında isyan eden Adil Giray gailesini yatıştırmış, başarılı icraatıyla dâhilde sükûneti sağlamıştı. Kafkasya'da Nogay ve Çerkezler üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferleriyle hâkimiyetini kabul ettirmişti[270]. II. Mengli Giray'ın hanlığı düzene sokmaya başladığı sırada Patrona Halil İsyanı vuku buldu. İsyanının elebaşlarının padişahı keyfi isteklerine icbarı meyanında[271] azledilerek yerine I. Kaplan Giray üçüncü kez atandı (Rebiülahir 1143/Ekim 1730)[272].

Osmanlı Devleti'nin Patrona İsyanı gailesiyle zayıflamasını fırsat bilen İran doğudan istilâya başladı. Osmanlı orduları İran cephesinde başarılı olamadılar. 1733'te Kaplan Giray İran cephesine katılma emri aldı. Kaplan Giray Çerkez, Kumuk, Kabartay, Dağıstan topluluklarının beyleri ile kurduğu temaslarla on-

---

[267] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 144.

[268] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 575.

[269] *Es Sebü'l Seyyâr*, 168b; *Gülbün-i Hânân*, s. 156, 160; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 38, 39.

[270] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 576 – 577.

[271] *Gülbün-i Hânân*, s. 166.

[272] *Es Sebü'l Seyyâr*, v. 175b; *Gülbün-i Hânân*, s. 145, 166; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 51.

ları İran harekâtında ittifaka dâhil etti. Kafkasya üzerinden Derbent'e inerken Kafkas topluluklarının Kırım–Osmanlı ittifakı içinde yer almasından rahatsız olan[273] Rusların engeli ile karşılaştı[274]. Kaplan Giray 1147/1734 yılında Osmanlı–İran muharebelerinde yer almak üzere cephede iken İstanubl'a Nadir Şah'la ilgili müzakereler için yollandı. Osmanlı Devleti'nin bütün gücü ile İran cephesinde bulunduğu, Kırım hanının cephede olduğu bu dönemde Avusturya ile ittifak akdeden Rusya, Azak üzerinden Kırım Yarımadası'na doğru büyük bir harekât başlattı. Bir ara Rusların eline geçen, Prut zaferinden sonra tekrar elde edilen Azak'ın Rusların işgaline uğraması, İstanbul'da şaşkınlık yarattı. Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa karar verdi. Kırım hanının Azak'ın yardımına koşmasına imkân yoktu zira bizzat başkent Bahçesaray Muhasara altında idi. Rus kuvvetlerini Or Kapı'da karşılayan Kırım hanı muvaffak olamadı. Ruslar Kırım'ı istila ile merkez Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit şehirlerini ateşe verdiler. Burada yüzyılların eseri olan ümran, I. Selim Giray'ın kurmuş olduğu zengin kütüphane dâhil yok edildi. Ruslar bu istila sonunda Kırım'da kalmadılar. Kırım'ı baştanbaşa yakıp yıktıktan sonra çekildiler zira henüz Ukrayna meselesi ile meşguldüler[275]. Bu istilâ Kırım Hanlığı'nın mezkûr tarihe kadar karşılaştığı en büyük felâkettir. Artık Rusları durduracak gücün kalmadığı ortaya çıkmış, Rusların gerekli hazırlığı yaptıktan sonra burada kalıcı istilayı başarabilecekleri anlaşılmıştı.

Nikris illetine duçar olan I. Kaplan Giray bu istilanın defedilmesinde etkili olamadığı kanaatiyle azlolunup yerine Fetih Giray tayin edildi (Rebiülahir 1149/Ağustos 1736)[276]. Merkez tahrip edilen Bahçesaray'dan Karasubazar'a taşındı. Fetih Giray, Rusya'dan öç almak maksadı ile Osmanlı birliklerinin desteğinde büyük hasarla neticelenen başarılı bir akın düzenledi. Ruslar buna şiddetle cevap verdiler. Bu kez Knez Galitzin kumandasında Kırım'a giren Ruslar, yeni merkez Karasubazar'ı da tahrib ettiler. Kuzeydoğu sınırındaki Azak gibi yarımadanın kuzeybatı sınırında en mühim seddini teşkil eden Özi Kalesi düştü. Bu başarısızlık Kırım hanıyla beraber Osmanlı sadrazamının da azline yol açtı[277]. Bu gelişmelerle beraber, Fetih Giray'ın yerine II. Mengli Giray ikinci kez tayin edildi (27 Rebiülahir 1150/Ağustos sonu 1737)[278].

---

[273] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 578.

[274] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 226, 232.

[275] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 254 vd; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 578 vd.

[276] *Gülbün-i Hânân*, s. 146, 168; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 58.

[277] H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 570 vd.

[278] *Es Sebü's Seyyâr*, v. 179b; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 65.

II. Mengli Giray'ın tahta geçtiği sırada Osmanlıların Özi'yi istirdat faaaliyeti devam ediyordu. Kırım hanı beklenmekte olan Rus kuşatmasını, yeniden tahkim edilmiş bulunan Perekop'ta bekliyordu. Rus generali Laski, kurnazca bir planla yarımadanın kuzeydoğusunda yarı bataklık ince dil halinde uzanan ve Sıvaş tesmiye edilen alan üzerinden kurduğu köprüden hareketle Arabat mevkiinden Kırım'a girdi. Karasubazar'ı bir kez daha tahrip eden Ruslar geriye, Ukrayna'daki karargâhlarına çekildiler (1738). II. Mengli Giray Ukrayna'da bulunan Ruslar üzerine başarısız bir harekât gerçekleştirdi. Ruslar buna da sert karşılık verdiler. Kırım'a girerek tahrip ettiler. Büyük ümran beldesi Kırım, artık bir çölden farksızdı[279]. Bu savaşlardan yorgun ve bitkin II. Mengli Giray strateji gereği Rusların Ukrayna'ya çekilmelerini kendi başarısı addederek Ruslar'la barışın uygun olacağını telkin ediyordu. Avusturya'nın sulha razı olması, Fransa'nın tavassutu ile Rusların da ikna edilmesiyle sulh yapıldı. Oysa Kırım'ın kapısı Azak Rusların elindeydi[280]. II. Mengli Giray'ın vefatı üzerine (29 Ramazan 1152/ 30Aralık 1739) hanlığa II. Selâmet Giray getirildi (Zilhicce 1152/Şubat 1740)[281].

Avusturya ve Rusya ceplerinde sulh yapılmış, sıra sulh şartlarının tatbikine gelmişti. Ruslar II. Selâmet Giray'ın antlaşma şartlarına mugayir hareketle esirleri iade etmediğini İstanbul'a şikâyet ettiler. Sulhu korumak gayreti içinde olan Osmanlı, II. Selâmet Giray'ı azlederek II. Selim Giray'ı atadı (Ramazan 1156/Ekim 1743)[282].

II. Selim Giray Kırım tahtına geçtiği sırada Osmanlı Devleti İran'a savaş ilan etmişti. 1746'ya kadar süren İran–Osmanlı muharebelerinde II. Selim Giray muvaffakiyetle savaştı. 1743'te İstanbul'da başgösteren kıtlıkta zahire sevkiyle başkentin imdadına koştu. İstanbul nezdinde itibarını muhafaza eden ender hanlardan birisi oldu. Sarayın büyük teveccühüne mazhar olup yüklü hediylerle taltif edildi. İsyan eden Kalgay Şahin Giray'a karşı şiddetle mücadele ederek mağlub etti. Şahin Giray Lehistan'a sığındı[283]. II. Selim Giray 20 Cemaziyelâhir 1161/18 Haziran 1748'de vefat etti. Hanlığa I. Arslan Giray I. (birinci hanlığı) atandı[284].

Kırım hanlarının ortalama hükûmet süreleri bakımından uzunca bir süre iktidarda kalmayı başaran I. Arslan Giray zamanı, Ruslar tarafından yakıp yıkılan Kırım'ın yeniden imârı faaliyetiyle geçti. Bahçesaray'da yeni bir medrese in-

---

279 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 580 vd.

280 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 284, 292; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 581.

281 *Gülbün-i Hânân*, s. 167, 171; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 69.

282 *Gülbün-i Hânân*, s. 171, 173; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 71.

283 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 582 vd.

284 *Gülbün-i Hânân*, s. 173, 174; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 76.

şa edildi. Arabat Kalesi onarıldı. İmar ve inşa faaliyetleriyle hanlığın batı ve güney kanadı yeniden hayatiyet kazandı. I. Arslan Giray saray müntesibi Kırımlı Rıza Efendi'nin girişimiyle azledilip yerine Halim Giray atandı (Cemaziyelevvel sonu 1169/Şubat–Mart 1756)[285].

Gençliği Rumeli de geçen Halim Giray dâhili meselelere vakıf değildi. Nogayların ödemekle yükümlü oldukları vergileri hesapsızca yükseltmesi ve bunların liderlerinin iç dengelere dikkat etmeksizin değiştirilmesi isyanlara sebep oldu. İsyanları sert bir şekilde bastırma girişimi ters etki göstererek ayaklanmanın büyümesine sebep oldu (1757). Bu arada İstanbul'da başlayan kıtlık Kırım hanından yardım istenmesine yol açmış, Nogaylarda bol miktarda zahire bulunduğunun haber alınması üzerine temin etmeleri istenmişti. Nogaylar bunu reddedince savaş yoğunlaştı. Kırım güçleri Nogaylara mağlup olarak Bahçesaray'a sığındı.

Bu vaziyet umumen Kırım kabile güçlerinin çözülmesi tehlikesini doğurdu. Halim Giray azledilip yerine Kırım Giray (ilk hanlığı) atandı (Safer 1172/Ekim 1758)[286]. Halim Giray'ın azledilmesine yol açan Nogay isyanının alevlenmesinde Kırım Giray'ın da rolü olmuştu. İstanbul aslında Arslan Giray'ın atanmasına karar vermiş ancak kabile güçlerinin kararlı muhalefeti karşısında Kırım Giray atanmıştı[287]. Bu suretle İstanbul'un tasvibi haricinde Kırım tahtına geçmiş bulunan yeni han kendisini hiçbir zaman emniyette hissetmemiş, Besarabya'daki karargâhından ayrılmamıştır. Kırım Giray, Kazak istilasına karşı başarı ile mücadele etti (1760). Arslan Giray'ın muhalefeti onu zayıflatan en önemli unsurdu. Rusya, Avusturya ve Prusya ile aktif siyaset uyguladığı batılı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kırım hanının Frederick ile iyi ilişkiler içinde bulunması İstanbul nezdinde hoş karşılanmamıştır. İstanbul onu bazı müzakerelerde bulunmak üzere merkeze çağırınca evvela azledilme endişesi ile gitmedi[288]. Merkezin ısrarı üzerine maiyetinin uyarılarına rağmen 1764'te İstanbul'a vardığında azledilip yerine III. Selim Giray III (ilk hanlığı) atandı (Rebiülevvel 1178/Ağustos 1764)[289].

III. Selim Giray artık vakıa haline gelmiş bulunan Rus üstünlüğünden rahatsız idi. Rusların Bahçesaray'da bir gözlemci heyeti bulundurmaları onu ra-

---

285 *Gülbün-i Hânân*, s. 175. Mezkûr kaynakta Arslan Giray'ın azli hususunda bir de Cemaziyelâhir tarihi veriliyor. V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 81; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 582 vd.

286 *Gülbün-i Hânân*, s. 178; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 86.

287 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 583, 584.

288 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 584, 585.

289 *Gülbün-i Hânân*, s. 181, 183; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 96.

hatsız ediyordu. Bu konuda Ruslara baskı yaptı. 1765'te bazı müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'a çağrıldığında vuku bulan görüşmelerde Rusların niyetleri üzerinde sarayı ikna edip fiili destek koparmaya çalıştı[290]. Viyana mağlubiyetinden Karlofça'ya kadar büyük Haçlı ittifakı, ondan sonra Avusturya, Rusya ve İran'la yaptığı savaşlarda yorgun düşen Osmanlı Devleti artık dünya politikasında aktif siyaset gütmekten vazgeçiyor, sulhu korumaya büyük gayret gösteriyordu[291]. Kırım hanının niyetlerinden endişe edilerek azledilip yerine Arslan Giray (II. hanlığı) atandı (Şevval 1180/Mart 1767)[292]. Arslan Giray, Bahçesaray'da tahtına çıkmasından kısa bir süre sonra vefat etti (Muharrem 1181/Mayıs–Haziran 1767). Kabile güçlerinin Kırım Giray oğlu Baht Giray'ı istemelerine rağmen[293] hanlığa Maksud Giray (ilk hanlığı) atandı (Safer 1181/Haziran 1767)[294].

Hanlığın Sükûtu

Rusya'nın milletlerarası politikada ağırlığını iyice hissettirmesi, Lehistan'a pervasızca müdahale etmesi, Kırım Hanlığı'nın sınırlarına tecavüz etmesi ve bu hadiselerle başlayan muhaceretlerin doğurduğu tepkiler İstanbul'u zorluyor, savaş yanlısı grupları yatıştırmak zorlaşıyordu. İmparatorluğun gücünü iyi bilen Koca Ragıp Paşa, savaşın yıkım getireceğini en iyi bilenlerden idi. Onun vefatı üzerine sadaret makamına gelen Muhsinzâde Mehmed Paşa da Rusya karşısında Osmanlı'nın gücünü mukayese edebilecek tecrübeye sahip olup, savaşı engellemek için elinden gelen bütün gayerti göstermiştir. Bu büyük tecrübenin korkaklıkla itham edilerek azledilip yerine Mahir Hamza Paşa'nın tayin edilmesi, Osmanlı–Rus savaşına giden yolu açtı. Yapılan son müzakerelerde Rusya'ya harp ilan edildi (Ekim 1768). Osmanlı Devleti hazırlık yapmadan büyük bir savaşa giriyordu[295].

1768'de Osmanlı Devleti Ruslaya ile muharebeye girişti̇ğinde Maksud Giray muharebe umuru için yeterli evsafta olmadığı düşüncesi ile azledilerek yerine Kırım Giray (ikinci hanlığı) tekrar atandı (Cemaziyelâhir 1182/Ekim 1768)[296]. Bu atama oldukça isabetliydi. Bu dönemde Kırım'da bulunup değerli

---

290 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 585.

291 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 367.

292 *Gülbün-i Hânân*, s. 183, 175; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 104, 105.

293 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 585.

294 *Gülbün – i Hânân*, s. 175, 187; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 105.

295 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 365 vd.

296 *Gülbün-i Hânân*, s. 187, 181; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 109.

hatırat bırakmış bulunan Baron de Tott'un verdiği bilgilere göre Kırım Giray oldukça enerjik bir han idi[297]. Cevdet Paşa da aynı görüştedir: "Gerçekte yer ve gök götürmez askerle Rusya üzerine yürünmüş ancak disiplinsiz ve eğitimsiz askerle disiplinli ve eğitimli Rus askerlerine karşı başarılı olunamamıştı". Ayrıca Kırım Giray hakkında da şu tespitleri yapmıştır: "Öte taraftan Kırım Giray Han Rus topraklarını çiğneyip talan etmiş, bir taraftan Osmanlı ordusundan bir azı Özi Suyu'nu geçerek Rusya'yı epeyce sıkıştırmıştı. Serdar-ı Ekrem ordusu da Hotin tarafına gelerek Turla Irmağı'na köprü kurup asker geçirerek ilerlemeğe başlamıştı. Bu haberler Petersburg'da korku ve dehşet uyandırarak az kalsın ihtilale sebep olacaktı. Lâkin Kırım Giray ölünce yerine geçen, gevşekçe olmakla onun yerini tutamadığından ve o sene mevsimsiz yağıştan nehirler coşup taşınca Osmanlı ordusu birkaç kısma ayrılıp parçalanmış ve mühimmatı kayıplara uğradığından, Ruslar bundan faydalanarak Osmanlı orudsunu Tuna'ya doğru epeyce kovaladılar. Böylece Prut yılından Ruslar Baltacı Mehmed Paşa'nın gafletiyle nasıl imha olmaktan kurtulmuşlarsa bu kere de Özi Irmağı'nın böyle vakitsiz taşması, Katerina'yı tehlikeden kurtardı diye bazı Avrupa tarih yazarları yazmıştır. Hele Kırım Giray'ın vefatından Ruslar çok istifade ettiler"[298].

Kırım'ın mukadderatının tayin edildiği bu önemli savaşın kaderi birtakım tabii hadiselerle beraber Kırım Giray'ın vefatından da etkilendi. Kırım Giray, Zilkade 1182/Mart 1769'da vefat edince Kırım Hanlığı'na III. Devlet Giray (ilk hanlığı) atandı[299].

Savaş bütün hızı ile sürmekte idi. III. Devlet Giray Hotin ve Boğdan savaşlarındaki muvaffakiyetsizliği üzerine azledildi ve yerine II. Kaplan Giray atandı (Şevval 1183/Ocak-Şubat 1770)[300]. II. Kaplan Giray 80 bin kişilik ordusuyla Osmanlı ordusuna iltihak etmek üzere Yaş'a hareket etti. Prut civarında önünü kesen Ruslar'la kahramanca savaştı. Bir ay kadar süren muharebelerde mağlub oldu. Bender, İsmail ve Akkerman Ruslar eline geçti[301]. Bu gelişmeler üzerine han azledilip yerine III. Selim Giray (ikinci hanlığı) atandı (Şabân 1184/Kasım 1770)[302].

---

297 Baron de Tott'un intibaları için bkz. H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 588.

298 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s.79.

299 *Gülbün-i Hânân*, s. 182, 188; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 114. III. Devlet Giray, her iki kaynakta IV. Devlet Giray olarak geçiyor. Bunun sebebi, Devlet Giraylara "Kara Devlet Giray"ın dâhil edilmesi olmalıdır.

300 *Gülbün-i Hânân*, s. 189, 190; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 117.

301 H. H. Howorth, *History of the Mongols*, s. 595.

302 *Gülbün-i Hânân*, s. 190, 183; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, 128.

İlkbahar 1185/1771-1772'de Ruslar Kırım'ı istila ettiler. Vuku bulan muharebelerde Osmanlı–Kırım kuvvetleri feci bir hezimete uğradılar. Serasker İbrahim Paşa esir düştü. Kırım kuvvetleri de perişan olmakla, III. Selim Giray orduyu ve Kırım'ı terk ederek İstanbul'a sığındı. Kırım hanlığına Maksud Giray (ikinci hanlığı) getirildi (Şaban 1185/ Kasım 1771)[303]. Aynı tarihlerde Şahin Giray bir heyetle resmi bir antlaşma akdetmek üzere Rusya'ya gitti[304].

Serasker İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi, Ruslara esir edilişi ve oradaki vukuatı muhtevi değerli bir hatırat bırakmıştır. Bu hatırattan edindiğimiz umumi kanaate göre Osmanlı Devleti artık Kırım halkı nezdinde ümid olmaktan çıkmış, Rus himayesinin kabulü "de facto" bir vaziyet almış, bu durum Kırım ümerasını kesin hatlarla parçalamış, hanlığın varlığının devamı imkânsız hale gelmiştir. Osmanlı komuta heyeti Kırım'da gerçekleştirmek durumunda olduğu harekâtın iaşe ve levazım boyutunu geleneksel anlayışa göre yerli halktan temin etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Rus istilasının kaçınılmaz olduğunu anlayan yerli ümera artık Osmanlı ile müttefik görünümü vermekten hazer etmekte, lojistik destek unsurlarından mahrum kalan Osmanlı ordusu hareket kabiliyetini kaybetmiş bulunmaktadır. Rus nüfuzunun ortaya çıkardığı umumi panik, hanların hükûmet etmesini de imkânsız hale getirmiştir[305].

Bu aşamada Kırım kabile güçleri İstanbul'dan yapılan atamaları tanımamakta, hanları bizzat kendileri seçmektedir. İstanbul ise bu durumu çaresiz kabul etmektedir. Maksud Giray Han'ı tanımayan kabile güçleri "II. Sahib Giray'ı Kırım'ın müstakil hanı seçtiler"[306] (1185/1771)[307]. Rusya ile görüşmelerini sürdüren Şahin Giray da yapılan antlaşma sonunda (Kasım 1772) hanlık beratı almıştı[308].

Rusya'nın bu merhalede güttüğü siyaset Kırım yerli ümerasını Osmanlı'dan tamamen koparmak idi. Osmanlı'nın tam bir mağlubiyet içinde imzaladığı Küçük Kaynarca Muahedesi'nde bile bu siyasetini maharetle tatbik etti. Rus-

---

303 *Gülbün-i Hânân*, s. 183, 187; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 144.

304 Alan Fisher, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", *Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15*, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wiesbaden 1967'den Ayrı Basım, s. 343.

305 *Kırım Tarihi* ismiyle elyazması, Mısır nüshası olan bu eserden İsmail Otar'ın büyük lütfuyla istifade ettik. Daha sonra bu elyazmasının bir nüshasının Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunduğunu tespit ettik. Geniş bilgi için Bkz. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları*, İstanbul 1943, s. 209.

306 Halil İnalcık, "Kırım", *İA*, VI, s. 750.

307 *Gülbün-i Hânân*, s. 187, 191; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 149.

308 Alan Fisher, "Şahin Girey...", s. 344.

ya bütün Tatar ve Kafkas topluluklarının hamisi rolünü oynuyordu[309]. Mezkûr muahedenin üçüncü maddesine göre "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yedicek" ulusları tam bağımsızlık anlayışı içinde müstakil olacaklar, kendi hanlarını bizzat Cengiz soyundan kendi rızası ile atayacak, Osmanlı asla müdahale edemeyecekti. Rusya bu maddeyle güya Tatarların kültürlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan icra edebilmelerini de garanti altına almıştı. Bu meyanda Müslüman olmaları hasebiyle dini bakımdan halifeye bağlı kalmaları tabii karşılanmakla beraber, bu dini bağlılığın asla istiklallerine halel getirmeyecek şekilde tatbikini öngörmüşlerdi. Küçük Kaynarca'ya göre Buğ-Kuban arasında Türklerle meskûn arazi müstakil Kırım Hanlığı'na bırakılırken, Kerç Boğazı'nın iki yakası ile Kılburun Kalesi ile Kabartay ülkesi Ruslara kalıyordu[310].

Sahib Giray hâlâ meşru han olmakla beraber hiçbir etkisi kalmamıştı. Bölünmüş bulunan Kırım halkı, büyük bir iç savaşa sürüklendi. Osmanlı yanlısı olan Sahib Giray bu kargaşa içinde tutunamayarak İstanbul'a sığındı[311]. Ayan, mirzalar ve ulemanın ittifakı ile Kırım hanlığına III. Devlet Giray (ikinci hanlığı) atandı (Safer 1189/Nisan 1775)[312].

Ruslarla yerli kabile güçleri arasında gizli bir anlaşma vuku bulmuş, Kırım kabile güçleri artık Rus yanlısı olmuştu[313]. Rus yanlılarının başında Şirinlerin gelmesi hiç de şaşırtıcı değildi zira Şirinler Osmanlı'nın gidici, Rusların kalıcı olduklarını anlamış, politikalarını buna göre belirlemişlerdi. III. Devlet Giray Rus yanlılarının saldırıları sonunda firar edince[314] Kırım tahtına Rus yanlısı Şahin Giray geçti (Zilhicce 1190/Ocak 1777)[315].

Artık Kırım'da Osmanlı'ya tâbi bir hükûmet bulunmuyordu. Bu durum Kırım ahalisi nezdinde büyük infiali mucip oldu. Ruslara karşı başlayan ayaklanmalarda halktan çok sayıda Rus katledildi. Saldırıya uğrayan Şahin Giray Ruslara sığındı[316]. Osmanlı hükûmeti Kırım'a III. Selim Giray'ı (üçüncü hanlığı) gönderdi (1191/1777) ise de Ruslar karşısında başarılı olamayarak İstanbul'a sı-

---

[309] 1771 Dolgorukiy manifestosu ile Rusya Kırımlılara, Kırım'ın Osmanlı sömürgesi olduğu, Kırım'ın Ruslarla işbirliği ettiği takdirde bütün Cengizilerin şanlı geçmişlerindeki istiklâlin iade edileceği mesajını vermiş, bir hayli etkili olmuştu. Bkz. Alan Fisher, "Şahin Girey...", s. 343.

[310] Halil İnalcık, "Kırım", s. 750-751.

[311] Halil İnalcık, "Kırım", s. 751.

[312] *Gülbün-i Hânân*, s. 192, 189; V. D. Smirnov, *Krymskoye Hanstvo*, s. 162.

[313] Tarih-i Cevdet, s. 80.

[314] Halil İnalcık, "Kırım", s. 751.

[315] *Gülbün-i Hânân*, s. 189, 206; V. D. Smirnov, *Krymskoye Hanstvo*, s. 181.

[316] Halil İnalcık, "Kırım", s. 751.

ğındı (1778)[317]. Ruslardan destek alan Şahin Giray, Kırım tahtına yeniden oturdu (1779–1782–ikinci hanlığı)[318]. Rus yanlısı Şahin Giray'ın başa geçişinden itibaren Kırım hicret faciası faşladı. Bu tarihten sonra Kırımlılar kitleler halinde Anadolu'ya göç ettiler.

Osmanlı Devleti Kırım için henüz son kozunu oynamamıştı. Kırım gerilimi iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Rusya'nın Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Kırım ve Taman'ın askerden arındırılması gibi tavizlerde bulunması karşılığında Osmanlı Şahin Giray'ın hanlığını tanımak durumunda kaldı. Rusların aldığı taviz, daha kazançlı idi zira halk nezdinde kâfir olarak nitelenen birisi halife tarafından meşru hale getiriliyordu. Ruslar, Nogaylar ve Çerkezleri de artık kendi vassalı gördüğü Kırım Hanlığı'nda bırakma hususunda ısrar etti. Şahin Giray bu topluluklardan da büyük tepki gördü. Bir ara Ruslara sığındı ise de onlardan aldığı takviyelerle General Potemkin komutasında geri geldi. Rus generali ayrım yapmadan gerçekleştirdiği soykırımda 30 bin kişiyi katletti. Kırım, Rusya'nın bir vilayeti haline getirildi (1783). 1787'de Kırım meselesi yüzünden Osmanlı–Rusya arasında bir kez daha savaş yaşandı. Osmanlı kesin bir mağlubiyete uğradı. Yaş Antlaşması (1792) ile Kırım'ı Rusya'ya terk etti[319].

Kırım'ı bir eyalet haline getiren Ruslar burada insanlık tarihinde emsali görülmemiş bir zulüm, katliam ve tahribat gerçekleştirdiler. XVIII. asrın sonlarında henüz Rus yıkım hareketinin devam ettiği tarihlerde Kırım Yarımadası'nı gezen Clarke tüyler ürpertici hadiselere şahit olmuştur. Müslüman ahali bir yana, bu yıkımdan yerli Rum, Ermeni ve Yahudiler de mustarip olarak yarımadayı terk etmişlerdir. XV–XVI. asırlarda Karadeniz'in Marsilyası tabir edilen Kefe'de 1800'lerin başlarında ancak 50 aile kalmıştı. Yarımadada Rus yıkımından nasibini almayan hiçbir şehir ve kasaba kalmadı. Ruslar yüzyılların ürününü Türk ahalinin gözleri önünde yıkarak eğleniyor, cami, çeşme ve diğer ürünlerden edindikleri kurşunu mühimmat istihsalinde kullanıyorlardı[320]. Kırım faciası bugün de aktüalitesini korumaktadır.

---

317 *Gülbün-i Hânân*, s. 184; V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo*, s. 190.

318 *Khanet de Crimèe...*, s. 369. Kırım tahtında bundan sonra, Bahadır Giray II. (1782), Şahin Giray (1782-1783, üçüncü kez), Şahbaz Giray (? – 1789), Baht Giray (1789 – 1792) hanlar bulundular. Bkz. *Aynı eser*, s. 369-370.

319 Halil İnalcık, "Kırım", s. 751-752.

320 Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, Tartary, and Turkey*, New York 1970, s. 329 vd.

Kazan Hanlığı (1437-1552)

Serkan Acar*

Kazan Adının Kökeni

Türk lehçelerinde genellikle "büyük derin kap, geniş bakır kap" anlamında kullanılan "Kazan" adının kökenine ilişkin pek çok faklı varsayımın bulunduğunu söylemek mümkündür. Kırım, Deşt-i Kıpçak ve İran sahasında seyahat eden Venedikli diplomat-gezgin Giosafat Barbaro (1413-1494) XV. yüzyılın ortalarında halk söylencelerine dayanarak, Avrupalılara Kazan şehri hakkındaki ilk haberleri vermiştir. Bu adın kap manasındaki "Kazan" (cauldron) anlamına geldiğini kaydeden Barbaro, İtil Irmağı kıyısındaki Kazan şehrinin önemli bir ticaret merkezi olduğunu da belirtmiştir[1]. Edward L. Keenan'a göre; Venedikli seyyah bu bilgileri Kırım Tatarlarından duymuştur[2]. Barbaro'nun söyledikleri XVI. yüzyılın ilk yarısında iki kez (1517 ve 1526 yıllarında) Rusya sahası ve İtil boyuna seyahat eden Kutsal Roma Germen İmparatoru Maximilian'ın elçisi, tarihçi ve coğrafyacı Sigismund von Herberstein (1486-1566) tarafından tekrar edilmiş ve Kazan Tatarlarının ismini bu şehirden aldıkları belirtilmiştir[3].

---

* Ege Üniversitesi.

1 *Travels to Tana and Persia by Josafat Barbaro and Ambrogio Contarini*, Translated from the Italian by William Thomas, New York, 1873, s. 33.

2 Edward L. Kenan, "Kazan-The Bend", *Harvard Ukrainian Studies*, Volume III/IV, 1979-1980, Part 1, s. 484.

3 Sigismund von Herberstein, *Notes Upon Russia*, Vol. II, Translated and Edited R. H. Major, London, 1852, s. 246.

Kaynaklarda "قزان - قزقان - غازان - غازغان - غزان - قزغان - غزغان - قازغان" gibi farklı şekillerde kaydedilen "Kazan" adının Gerhard Doerfer'e göre iki farklı anlamı vardır. Bunlardan birincisi; "sel sularının yardığı yer", ikincisi ise "bakırdan mamul büyük tencere"dir[4]. Kelimenin "çok büyük bir ihtimalle" Eski Çuvaşçadan geldiğini savunan Sir Gerard Clauson ise, XI. yüzyıl Hakanî lehçesinde bu adın "su aşındırması sonucu oluşmuş çukur ya da yarık yer" anlamında kullanıldığını bildirmiştir[5]. Rusya'nın en büyük lügatçilerinden Vladimir İvanoviç Dal'a göre; "Kazan" kelimesi büyük kap manasındadır. "Kazanka" ise "Kazan soylu at" anlamına gelmektedir[6]. "Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü" adlı eserine "Kazan" adını da dâhil eden M. Fasmer, kelimenin "Kazanka Irmağı"ndan devşirilerek şehre verildiğini ve bunun Türk dilinde kap manasında kullanıldığını belirtmiştir[7]. Fars, Arap, Rus, Ermeni, Fin, Romen, Bulgar, Sırp, Arnavut, Makedon ve Yunan dillerine de giren bahis mevzu kelime "çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap" manasında kullanılmaktadır[8].

M. Pinegin "Kazan" sözcüğünün "büyük çukur ya da girdapların (longuz, burgaç) bulunduğu ırmak" anlamına geldiğini ve bu ismin daha sonra söz konusu yerleşim birimini adlandırmak için kullanıldığını savunmuştur[9]. Edward L. Keenan ise, "Kazan" kelimesinin "kıvrım" ya da "ırmakların çatallaşıp kollara ayrıldığı yer" manasına geldiğini kaydetmiştir[10]. Sonuç olarak, "Kazan" kelimesinin gerçek manasını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Teklif edilenlerin hiçbirini belgelendirmek mümkün olmasa da yukarıda temas ettiklerimiz arasından M. Pinegin ve Edward L. Keenan'a ait olanlar nispeten daha tutarlıdır. Ancak "Kazan" adının Türkçe bir kelime olduğu şüphesizdir[11].

Kazan Şehrinin Kuruluşu

Katman bilgisinden hareket eden arkeologlar, Kazan ve havalisinin hiçbir zaman ıssız kalmadığını belirtmişlerdir. Başka bir deyişle, Kazan şehrinin kurul-

---

4 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden, 1967, s. 387. Madde No. 1390.

5 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 682.

6 Vladimir İvanoviç Dal, *Tolkovıy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, Tom II, Moskova, 2007, s. 73.

7 M. Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom. 2, Moskova, 1967, s. 159.

8 Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara, 2008, s. 472.

9 M. Pinegin, *Kazan v Eya Proşlom i Nastoyaşçem*, Sankt-Peterburg, 1890, s. 24.

10 Edward L. Kenan, "Kazan-The Bend", s. 494-495.

11 Kazan adıyla ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Serkan Acar, "Kazan Adının Kökeni", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Yaz 2010, s. 27-33.

duğu alan hiçbir dönemde metruk olmamıştır. Pek çok âlime göre; şehir başlangıçta sadece bir "Kirman"dan yani kaleden ibaretti. Bugün Ruslar tarafından yaygın olarak kullanılan "Kremlin" sözcüğü de Altın Orda çağının yadigârı olup, Türkçedeki "Kirman" kelimesinin tahrif edilmiş halidir. Kazan'da bulunan, kilden yapılmış kerpiç surlar X. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Bu yapılar XI. asırda biraz daha geliştirilmiş, XII. yüzyıla gelindiğinde ise, idarî merkez olan kalenin etrafı taştan yapılmış surlarla çevrilmiştir. Tarihî kaynaklar yine bu dönemde, X.-XI. yüzyıllarda, İtil ve Kama gibi büyük ırmakların çevresinde kalabalık kitlelerin yaşadığını haber vermektedirler.[12].

Kazan şehrinin kuruluş tarihi oldukça sorunlu bir meseledir. Bu şehrin ortaya çıkış tarihinin aydınlatılabilmesi için öncelikle İtil Bulgarları'na ait sahada kurulduğunu ve bu tarihî-coğrafî miras üzerinde yükseldiğini bilmemiz gerekir. Ancak şehrin kurulduğu tarih hakkında henüz bir uzlaşıya varılamamıştır. Buna Eski Kazan şehri ile günümüzdeki Kazan şehrinin kuruluş tarihlerinin farklı olduğunu da eklememiz gerekmektedir. Eski Kazan, Yeni Kazan'ın 45 km daha yukarısında idi. Yeni Kazan, coğrafî bakımdan eskisinden tamamen bağımsızdı ve kuruluş tarihleri arasında bir münasebet yoktu[13].

"Kazanskaya İstoriya" adlı anonim Rusça kaynağın muhtelif nüshalarında şehrin 1172 ya da 1177 yıllarında kurulduğu belirtilse de Rus yıllıklarında Kazan'ın düzenli olarak zikredilmesi Nikon kroniğinin 15 Mart 1376 tarihli kayıtları ile başlamaktadır. Bu tarihte Ruslar Kazan'a saldırarak adeta şehri yerle bir etmiş, Hasan ve Muhammed adlı, şehrin idaresini elinde bulunduran iki asilzâde ile birlikte ahaliyi öldürmüş ve etrafı yağmalamışlardır[14].

Tatar halk söylencelerine göre ise, günümüzdeki Kazan şehri Eski Kazan'dan göç edenler tarafından ihdas edilmişti. Bulgar şehrinin 1361 tarihinde, Bulat Timur tarafından tahrip edilmesi üzerine savaş esnasında vefat eden Abdullah Han'ın Altın Bek ve Âlim Bek isimlerini taşıyan iki oğlu Eski Kazan şehrini kurmuşlardı. Bu rivayet "Beyan-ı Destanü't-Tarih" ve "Destan-ı Aksak Timur"[15] adlı eserlerde yer almış ve pek çok Rus tarihçi tarafından tekrar edilmiştir. Ayrıca "Beyan-ı Destanü't-Tarih"te Yeni Kazan şehrinin hicri 805 (1401-1402) senesinde, Eski Kazan'ın kuruluşundan 104 sene sonra, ortaya çıktığı yaz-

---

[12] R. Khakimov, "New Approaches to Ancient History", *International Affairs*, Vol. 51, No. 6, 2005, s. 78-81.

[13] V. L. Egorov, *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı XIII-XIV vv.*, Moskova, 2009, s. 97.

[14] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2011, s. 99-107.

[15] Bu destan hakkındaki en yeni çalışma için bkz. Bekir Şişman, "Aksak Timur Destanı ve Metin Tahlili, *MTAD*, C. 7, S. 1, Mart 2010, s. 91-109.

makta ise de, kaynak yetersizliğinden ötürü bunu kabul ya da reddetmek mümkün değildir. Lakin Eski Kazan'da muhafaza edilen bir mezarlıkta, 1486 ve 1494 yıllarına ait mezar taşları bulunduğundan buranın tamamen terk edilmediği anlaşılmaktadır[16].

Kazan şehrinin kuruluş tarihine ilişkin tartışmalar Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra hız kazanmıştır. 1994 yılında Kazan Belediye Başkanı K. Ş. İshakov, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'ne Kazan'ın kuruluş tarihinin belirlenmesi yönünde bir rapor hazırlanması ricasında bulunmuştur. Sorunu ele alan Tarih, Arkeoloji ve Dilbilim bölümleri, şehrin kuruluş tarihi olarak 1177 yılını tayin etmişlerdir. Bu bölümlerin mensupları tarafından düzenlenen toplantılarda, Mirfatih Zekiyev hiçbir ilmî mesnedi bulunmayan "Kuşan-Kazan" savına dayanarak Kazan'ın daha eski bir tarihte kurulduğunu öne sürmüşse de, onun bu görüşü tarihçi ve arkeologlar tarafından reddedilmiştir. 7 Aralık 1995 tarihinde; "1177 yılı Kazan Kalesi Arkeoloji Bilimsel Araştırma Grubu çalışanlarının tamamı ve eski üyesi A. H. Halikov tarafından Kazan şehrinin şartlı kuruluş yılı olarak onaylanmıştır"[17].

Ancak Zekiyev'in faaliyetleri sonucunda Kazan yönetimi şehrin kuruluş tarihini 1005 yılı olarak kabul etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla 1703 yılında inşa olunan St. Petersburg şehrinin 2003 senesinde kuruluşunun 300. yılının kutlanması Kazanlı yerel yöneticileri böyle bir arayışa itmiştir. Kazanlı âlimlerden müteşekkil bilimsel topluluğun 1177 yılında uzlaşıya varması son derece mantıklıdır. Zira "Kazanskaya İstoriya" isimli kronikte bu tarihin kayıtlı olduğunu yukarıda belirtilmiştik.

Hiçbir yazılı kaynakta bulunmayan, ne arkeolojik ne de nümismatik veriler ile delillendirilebilen 1005 yılını Kazan şehrinin kuruluş tarihi olarak kabul etmek, sadece Kazan mahallî idaresinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir faaliyettir ve kesinlikle bilimsel dayanağı bulunmamaktadır. Şunu açıkça ifade etmek gerekir ki, Kazan gibi büyük bir kültür ve medeniyet şehrine tarihin derinliklerinde dayanak noktası aramaya ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla girişilen bu faaliyet Kazan yönetimi açısından siyasî, bu işe önayak olan Mirfatih Zekiyev ve Azgar Muhammediyev gibileri açısından ise akademik sorumsuzluktan başka bir şey değildir.

Bununla birlikte bu tür yaklaşımlar Avrasyacı bir politika izleyen Ruslar tarafından da desteklenmektir. Mevcut durumu R. Khakimov çok net bir biçimde

---

[16] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Ankara, 2009, s. 232-233; Zeki Velidî Togan, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan, 1912, s. 197.

[17] Mirfatih Zekiyev, "Kazan Neden 1000?", Çev. Gülsüm Killi, *MTAD*, C. 2, S. 3, Eylül 2005, s. 7-9.

tespit etmiştir: "Çağdaş Rus tarih yazımı Sovyetlerin aksine, Ruslar ile Tatarları birbirine bağlamaya çalışmaktadır. Bu teoriye göre, Rusların da Tatarların da istinatgâhı Altın Orda Devleti'dir. Buna bağlı olarak Kazan şehri ön plana çıkarılmaya çalışılmaktadır. St. Petersburg nasıl kuzeyin payitahtı ise Kazan da doğunun payitahtıdır. Bu şehir Batı ile Doğu'nun organik bir sentezi ve aynı zamanda Avrasya'nın kalbidir. Kazan hem Türk-Tatar hem de Rus kültürünün beşiğidir"[18].

En nihayetinde şunu belirtmek gerekir ki, Kazan şehrinin kuruluş tarihine ilişkin mevcut kayıtlar şüphelidir. Ancak "Kazanskaya İstoriya"nın bir nüshasında geçen 1177 yılı ciddi akademisyenler nezdinde kabul görmüştür. 2005 yılında düzenlenen Kazan şehrinin kuruluşunun 1000. yılı kutlamaları ise sadece bir gösterişten ibarettir.

Kazan Hanlığı'nın Kuruluşu

Türk-İslam coğrafyasının kuzeybatı kısmında kurulan Kazan Hanlığı, adını hükûmet merkezi olan Kazan şehrinden almıştır. Bu Türk-Tatar hanlığının kurulduğu bölge Asya kıtası ile Kuzeydoğu Avrupa'yı birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunuyordu. Kazan Hanlığı'nın kim tarafından ne zaman kurulduğu meselesi de önemli bir tartışma konusudur. Çarlık dönemi tarihçilerinden G. F. Miller, N. M. Karamzin, G. Peretyatkoviç, N. P. Zagoskin, S. M. Solovyev ile Sovyet âlimlerinden G. N. Moisyeva, M. G. Safargaliyev, M. G. Hudyakov, A. A. Zimin ve R. G. Kuzeyev gibi tarihçiler hanlığın 1437 yılında Uluğ Muhammed Han (1437-1445) tarafından kurulduğunu kabul etmektedirler. Yine Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidî Togan, Ahmet Temir ve Ravil Bukharaev de bu görüşü savunanlar arasındadırlar. Buna karşılık başta V. V. Velyaminov-Zernov olmak üzere, N. İ. Şişkin, A. V. Ekzempliyarskiy, M. Pinegin, S. M. Şpilevskiy ve Sovyet tarihçilerden N. F. Kalinin, P. N. Pavlov, T. F. Volkova, S. H. Alişev, A. H. Halikov ile B. Nolde ise, hanlığın kuruluş tarihi olarak, Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek'in tahta oturduğu 1445 yılını teklif etmektedirler. Bu ikinci tezi savunan zümrenin, büyük ölçüde V. V. Velyaminov-Zernov'un tesirinde kaldığını söylemek mümkündür. Çünkü hemen hepsi kaynaklardan ziyade onun araştırma eserinde sunduğu nesnellikten uzak farazî gerekçelerine atıfta bulunmuşlardır[19].

Bütün bu mülahazalar çerçevesinde konuyu derinlemesine inceleyen J. Pelenski ise, daha uzlaşmacı bir tavır sergilemektedir. Ona göre: "Kazan Hanlı-

[18] R. Khakimov, "New Approaches to Ancient History", s. 83.

[19] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 114-115.

ğı'nın kuruluş süreci kesin bir tarih ile izah edilemez. Bu olguyu Uluğ Muhammed'in Altın Orda hanı iken azledilmesi ile başlayıp 1445 yılına kadar devam bir süreç olarak kabul etmek gerekir. Bununla birlikte, her iki tarih de Moskova askerî birlikleri ile karşı karşıya gelindiği için büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla bu iki tarih, Moskova-Kazan ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Uluğ Muhammed'in sürüldüğü ve Moskova Knezliği ile ilk defa temasa geçtiği 1437 yılı, Kazanlı Türk-Tatarlar ile Ruslar arasındaki ilişkilerin başlangıç tarihi olması nedeniyle önemlidir. 1445 tarihini ise Moskova Knezliği ile çoktan kurulmuş olan Kazan Hanlığı arasındaki resmi temasların başlangıç noktası olarak kabul etmek daha uygundur"[20].

Kazan Hanlığı'nın kuruluşunu, 1437'de başlayıp 1445 yılında tamamlanan bir süreç olarak görülmesini teklif eden J. Pelenski, bize göre de bu soruna en doğru ve tarafsız yaklaşımı sergilemiştir. Bununla birlikte 5 Aralık 1437'de vuku bulan ve Türk-Tatarların lehine sonuçlanan "Belev Savaşı" önemli bir kilometre taşıdır. Bu savaşta hezimete uğrayan Rusların, mevcut durumu kabullenmeleri ise ancak knezlerinin tutsak edileceği, 7 Temmuz 1445 tarihindeki Suzdal yenilgisi ile mümkün olmuştur.

Kazan Hanlığı'nın müessisi Uluğ Muhammed Han, Saray ve Kırım'daki hâkimiyetini kaybedince, 1437 yılında Rusya sınırına doğru yöneldi. Rusya-Kırım sınırında, Moskova Knezliği'nin güneybatısında bulunan Belev şehrinin kendisine "yurt" olarak verilmesi için II. Vasiliy (1425-1462)'e ricada bulundu. Fakat büyük knez onun isteğini reddetti ve Türk-Tatarların knezlik hudutlarından uzaklaştırılması için Moskova birliklerini hanın üzerine gönderdi. Uluğ Muhammed Han, Moskova büyük knezinin mütekebbir tavrına rağmen yine de barış yanlısı bir tutum sergiledi ve adamlarını barış görüşmeleri yapmak üzere Rusların yanına gönderdi. Uluğ Muhammed Han, tanrının inayetiyle tekrar Altın Orda tahtını ele geçireceğini, bunu başarırsa hayatı boyunca Rus topraklarını her türlü kötülükten koruyacağını ve Ruslardan asla haraç almayacağını taahhüt etti. Yine oğlu Mahmutek ve bazı mirzalarını Knez II. Vasiliy'e rehin olarak bırakabileceğini de açıkça belirtti[21].

Ayrıca Moskova'nın Altın Orda içerisindeki anlaşmazlıkları körüklememesini söyleyip tarafsız kalmasını da önerdi. Ancak Ruslar, Uluğ Muhammed Han'ın teklifini ciddiye almayarak, sorunu askerî müdahale ile çözmekte kararlı idiler. Bunun üzerine savaşın kaçınılmaz olduğuna kanaat getiren han, 3000 kişilik bir ordu ile Rusya üzerine yürüdü. Bunların 1000 kadarı, yeterli askerî

---

[20] Jaroslav Pelenski, *Russia and Kazan Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s)*, Paris, 1974, s. 23.

[21] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 116.

teçhizata sahip olmamalarına rağmen korkuya kapılıp kalabalık Moskova ordusundan kaçmamışlardı. "Kazanskaya İstoriya"nın deyimiyle: "Hayatlarından vazgeçip Allah'a sığınmışlardı"[22]. Nihayet 5 Aralık 1437 tarihinde Belev şehri yakınlarında yapılan meydan savaşını, Rus kuvvetleri çok daha üstün olmasına rağmen, Uluğ Muhammed Han kazandı[23].

Bu devirde Rusların dini bütün ve insan sevgisine sahip kişiler olmadığını belirten N. M. Karamzin'e göre; Moskovalıların bozguna uğraması ilahî cezadan başka bir şey değildi. Ravil Bukharaev; "Rus tarihçilerinde, Rusları haklı çıkarmak için, Moskovalıların askerî girişimlerini güneyli çapulculara karşı yaptığı düşüncesi hâkimdir. Saldırganlık, dürüstlüğün ihlali, yağmacılık ve bunun gibi olumsuz kavramlar Rusları ilgilendirmeyen fakat güneyli ve doğulu komşularını niteleyen özelliklermiş gibi telakki edilmiştir"[24] diyerek hadiseye tarafsız bir yorum getirmiştir.

Belev zaferinden sonra, İtil boyundaki Eski Bulgar şehrine gelen Uluğ Muhammed Han, buradaki mevkiini iyice sağlamlaştırarak Rusya üzerinde hâkimiyet kurmayı tasarlıyor; ayrıca Moskova büyük knezinin daha önce Saray Hanı Küçük Muhammed'e ödediği vergiyi bundan sonra kendisi tahsil etmeyi istiyordu. Han bu emellerine ulaşmak için Moskova üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. 1439 yılında Nijniy Novgorod'u ele geçirerek mağrur ve muzaffer bir şekilde Moskova'ya kadar ilerledi[25]. Bu durumu haber alan II. Vasiliy, hükûmet merkezi Moskova'yı savunması için kabiliyetli bir boyar olan amcası Yuri Patrikyeviç'i görevlendirdi. Kendisi ise kuzeye yönelerek İtil Irmağı'nın yukarı mecralarına geldi ve asker toplamaya başladı. Bu sırada şehrin surlarını dövmeye başlayan Türk-Tatarlar bir sonuç elde edemedikleri için büyük sıkıntılara maruz kaldılar. 3-13 Haziran tarihleri arasında devam eden kuşatmanın başarıya ulaşamayacağını anlayarak şehrin kenar semtlerine saldırıp, ele geçirdikleri ganimetler ve esirler ile birlikte geçici olarak güneye doğru çekildiler[26].

1439 yılından sonra Ruslar ile Türk-Tatarlar arasında kısa süreli bir barış süreci yaşandı. İki hasım arasında mütecaviz hareketler de görülmedi. Moskova sarayı dikkatini dört yıl boyunca batı ve güney sınırlarına odakladı. 1441 yılında Novgorod Knezliği'ne saldıran II. Vasiliy, sahip olduğu gücün büyük kısmı-

---

[22] *Kazanskaya İstoriya*, Haz: G. N. Moisyeva, Moskova-Leningrad, 1954, s. 52.

[23] Jaroslav Pelenskiy, *Russia and Kazan*, s. 24.

[24] Ravil Bukharaev *Islam in Russia the Four Seasons*, New York, 2000, s. 214-215.

[25] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s. 26.

[26] Gustave Alef, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", *Rulers and Nobles in Fifteenth Century Muscovy*, London, 1983, s. 13.

nı bu askerî harekâtında kullandı. Büyük Orda Tatarları, 1442-1444 yılları arasında Moskova'nın güneyinde bulunan, stratejik öneme sahip Ryazan Knezliği'ni ciddi şekilde rahatsız etmeye başlayınca büyük knez, Ryazan Knezliği'nden herhangi bir talep gelmediği halde, Türk-Tatarları defetmek için onlara yardım etti. Bu sırada Moskova Knezliği'nin doğu sınırına yakın bir şehir olan Nijniy Novgorod'da bulunan Uluğ Muhammed Han ve ona bağlı Türk-Tatarlarda ise herhangi bir hareketlilik görülmedi[27].

6 Temmuz 1445 gecesi, Suzdal yakınlarındaki Kamenka Irmağı'nın sağ tarafında konaklayan Rus ordusunda, düzenlenen yeni seferin sıradan bir askerî yürüyüş olduğu düşüncesi hâkimdi. Knezler ve boyarlar geceyi yiyip içip, eğlenerek geçirdiler. Fakat ertesi sabah Türk-Tatarların yaklaştığı haberi ulaşınca ordugâhta bir hareketlilik görüldü. Moskovalılar Türk-Tatar ordusunun 3500 kişiden daha az bir süvari birliğinden oluştuğunu haber almışlar, dolayısıyla savaştan vazgeçip düşman ile anlaşmayı gereksiz görmüşlerdi. Türk-Tatarlar, Rusların etrafını kuşatıp ilk şiddetli saldırıyı gerçekleştirdikten sonra uygulanan taktik gereği geri çekilmeye başladılar. Düşmanlarının kaçtığı hissine kapılan Ruslar, coşkulu bir şekilde onları takibe koyuldular. Ancak eski bir Türk-Moğol oyununa kurban gittiklerini anladıklarında artık vakit çok geçti. Moskovalıları tuzağa düşüren Türk-Tatarlar şiddetli bir saldırıya geçtiler. Sayıca üstün ancak teşkilattan yoksun olan Moskova ordusunda karışıklık baş gösterdi ve Rus askerleri dağılmaya başladılar[28].

M. G. Hudyakov'un deyimiyle: "Mukadderatın tayin edildiği 7 Temmuz günü, Suzdal civarındaki Spaso-Evfimiyeva Manastırı yakınlarında yapılan meydan savaşında Ruslar perişan olmuştu"[29]. Bu savaşta II. Vasiliy'in hazinedarı Demid de ölmüştü. Onun taşıdığı, üzerinde Yunan Güneş Tanrısı Helios'un sembolü bulunan, II. Vasiliy'e ait mühür ise ya kaybolmuş ya da Türk-Tatarların eline geçmişti. Kaderin bir cilvesi olarak yorumlanan Rus hezimeti, Moskovalılar arasında büyük şaşkınlığa neden olmuş ve bu utanç verici durum daha sonra korkuya dönüşmüştü. Felaket haberi Türk-Tatarların gönderdiği bir ulak ve savaştan sağ kurtulanların Moskova'ya dönmesi ile çabucak yayılmıştı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi 14 Temmuz gecesi, Moskova şehri gizemli bir şekilde yakıldı. Bu büyük yangından sonra şehir tamamen harap oldu ve içerisinde devlet ileri gelenlerinin de bulunduğu pek çok kişi savunmasız kalan şehri terk etmeye başladı. Savaştan galip ayrılan Türk-Tatarlar, üç gün boyunca bölgeyi

---

[27] Gustave Alef, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", s. 13.

[28] Gustave Alef, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", s. 17.

[29] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s. 26-27.

yağmalayıp ele geçirdikleri ganimetleri yüklendiler. Daha sonra da Nijniy Novgorod'a doğru yola koyuldular. Uluğ Muhammed Han, ele geçirilen esirlerin sayısını öğrenmek istediğinde büyük knezin de tutsak edildiğinin farkına vardı[30]. En nihayetinde Rus knezine bütün isteklerini kabul ettirdi ve yapılan antlaşmaya göre;

1- II. Vasiliy, kurtuluş akçası olarak 200 bin ruble ödemeyi kabul etti[31].

2- Rus şehirlerine, vergi toplamak üzere Kazanlı memurların gönderilmesi hususunda mutabakat sağlandı.

3- Birtakım Türk-Tatar aristokratına bazı Rus şehirlerinin gelir kaynaklarından hisse verilmesi kabul edildi.

4- Uluğ Muhammed Han'ın talebi üzerine, Oka Irmağı kıyısında bulunan, stratejik öneme sahip "Meşçerskiy Gorodok" şehri, hanın oğlu Kâsım'a yurt olarak bırakıldı. Böylece Moskova'nın yanı başında bir Türk-Tatar devleti, Kâsım Hanlığı, kurulmuş oldu[32].

Rusya açısından utanç verici olan bu antlaşmanın şartları Moskova sakinlerine duyurulmadı. Rus halkına; "Uluğ Muhammed Han ve oğlu Mahmutek'e haç öptürüldüğü ve bunun karşılığı olarak da mümkün olduğunca ödeme yapılacağı" söylenmişti[33]. Gerçekte ise, Ruslardan tahsil edilen bu yüklü miktardaki kurtuluş akçası, yeni kurulan Türk-Tatar hanlığının gelişimine büyük katkıda bulunmuştu[34].

Rusya tarihinde önemli bir yere sahip olan Suzdal savaşının doğurduğu sonuçlar tarihçiler arasında da farklı şekillerde yorumlanmıştı. N. M. Karamzin, büyük knezin bilgi ve yeteneklerini sorgulayarak; "II. Vasiliy dedesini örnek alıp büyük bir ordu meydana getirememiştir. Ülkesinin nüfusu değil knezin bilgisi yetersizdir"[35] demektedir. B. Spuler ise; "Uluğ Muhammed Han'ın Moskova'yı kolayca ele geçirebilecek iken bunu yapmayarak emsalsiz bir fırsatı teptiğini" belirtir. G. Vernadsky, onun bu görüşüne şiddetle karşı çıkıp; "Uluğ Mu-

---

30 Gustave Alef, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", s. 16-18.

31 Anılan savaş tazminatının miktarı hakkında farklı tevatürler olsa da, "Avramkiy Letopis"te Uluğ Muhammed Han'a 200 bin ruble ödendiği net bir biçimde belirtilmiştir. (В лето 6954 Отпусти царь Махметь князя великого на Рускую землю, и взя на нем окупа 200 тысячь рублевъ: 1446 yılında Mehmed Han, Büyük Knezi Rus topraklarına serbest bıraktı ve 200 bin ruble fidye aldı). Bkz. *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey (PSRL) XVI Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Letopisyu Avraamki*, Moskova, 2000, s. 190.

32 Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul, 2008, s. 44.

33 *PSRL XII Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu*, Moskova, 2000, s. 66.

34 Jaroslav Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 25.

35 Gustave Alef, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", s. 19.

hammed Han, mevcut durumu XX. yüzyılın akıl hocalarından daha iyi anlamış olmalıydı"[36] diyerek onu sert bir biçimde tenkit eder.

Üstün yeteneklere sahip olduğu anlaşılan Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed Han, Saray'da 17 Kazan'da 8 yıl olmak üzere toplam 25 yıl saltanat sürdü. İspata muhtaç olmakla birlikte bu büyük Türk-Tatar hanının 1445 yılında oğlu Mahmutek tarafından öldürüldüğü iddia edilmektedir[37].

Uluğ Muhammed Han'ın Ardılları

Suzdal savaşının kahramanı Mahmutek Han (1445-1461), yukarıda isimlerini zikrettiğimiz pek çok tarihçiye göre Kazan Hanlığı'nın gerçek müessisiydi. Ancak bu iddianın Uluğ Muhammed Han'ın siyasî ve askerî muvaffakiyetini yok saymaya veya basite indirgemeye yönelik, nesnellikten uzak ya da algılama hususunda sorun yaşayan kimselere münhasır bir yaklaşım olduğunu belirtmek gerekir. Zira "Kazanskaya İstoriya"nın anonim müellifi, Uluğ Muhammed Han ve halefi Mahmutek hakkında "Yılan yavrusu ağusuz olmaz" Türk atasözü mealindeki "Yılandan yılan" (Мамотяк-из змеев змей)[38] kaydıyla, Rusların bu devirde Türk-Tatarlara karşı kin ve nefret duyguları ile yoğrulmuş bakış açısını açık bir biçimde yansıtmıştır.

Mahmutek Han dönemine ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlı olsa da, onun 1448 yılında, 15 Kasım-24 Aralık tarihleri arasına tesadüf edip Hz. İsa'nın doğum günü öncesinde Ortodokslar tarafından kutlanan "Filipov Perhizi"nde (Филипово говение), Vladimir ve Murom gibi Rus şehirlerine saldırılar düzenlediğini biliyoruz. Bununla birlikte yapılan seferlerin Türk-Tatarlar veya Ruslar açısından ne tür kazançlar sağladığı ya da kayıplara neden olduğu yıllıklarda belirtilmemiştir. Suzdal savaşından sonra, Kazan Hanlığı hem Moskova üzerindeki siyasî-askerî hâkimiyetini pekiştirmiş hem de dâhili birliğini tamamlamıştı. Hanlık, Moskova Knezliği ile olan münasebetlerinde en azından on beş yıl daha saygınlığını korudu. Ayrıca uluslararası ticarette üstün bir mevkie yükseldi. Onun döneminde meşhur "Kazan Panayırı" (sonraki Mekerce Panayırı) da yeniden canlılık kazandı[39].

1445 yılında Moskova Knezliği ile sulh edilip, sonrasında önemli muharebelere girişilmediği için Mahmutek döneminde cereyan eden hadiseler Rus

---

[36] George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven-London, 1959, s. 319.

[37] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2011, s. 126.

[38] "Kazanskaya İstoriya", *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi Seredina XVI veka*, Haz: T. F. Volkova, Moskova, 1985, s. 327.

[39] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 128-129.

yıllıklarına yansımamıştır. Mevzubahis devre ait en önemli vesikalar, hiç şüphesiz 1455 ve 1460-1461 yıllarında, Moskova Metropoliti İona (1448-1461)'nın Kazan Hanlığı'na gönderdiği iki mektuptur. Siyasî otoriteden bağımsız hareket ettiği anlaşılan Metropolit İona, 1455 yılında iki hadimini kürkler, tevazu gereği değersiz olduğu iddia edilen başka hediyeler ve bir mektupla Kazan şehrine gönderip hanın himayesini istemişti[40]. Bu mektubu yorumlayan N. P. Zagoskin: "Eğer Rus başpiskoposluk heyeti Kazan elitlerinden bir kimsenin aracılığı ile hanın nezdinde himaye arıyorsa, bu durum XV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Kazan Hanlığı'nın artık büyük bir itibara sahip olduğunu açıkça göstermektedir"[41] diyerek mühim bir hakikati gözler önüne sermektedir.

İkinci mektup ise 1460 veya 1461 yılının başında yazılmıştır. Metropolit İona yine hediyeler sunarak gümrük resminin yeniden düzenlenmesi için Mahmutek Han'a müracaatta bulunulmuştur. Mektupta ayrıca hanın yabancı tüccarlara karşı sergilemiş olduğu olumlu tutumdan sitayişle söz edilmiştir. Yine belgenin epilog bölümünde, Kazan Hanlığı ve Mahmutek Han'ın saltanatının devamı için yetkin bir duagu olduğu anlaşılan Metropolit İona tarafından tanrıya dua edilmiştir[42]. J. Pelenski'nin ifadesiyle "Metropolitin temas ettiği malî sorunlardan anlaşıldığına göre; Moskova Kilisesi Kazan Hanlığı ile yapılan ticaretten önemli bir gelir elde ediyordu. Belki de bu iktisadî ortaklıktan, Moskova büyük knezinin dahi haberi yoktu. Gümrük resmine ilişkin müzakereler kesinlikle büyük knezin yetkisinde idi. Dolayısıyla ruhban sınıfına mensup Metropolit İona gibi birinin, siyasî yürütme organını ilgilendiren bir hususta yaptığı bu görüşmeler birtakım karışıklıklara yol açmış olmalıydı"[43].

Hanlığın ikbal devri olup, barış içerisinde geçen Mahmutek Han zamanında Kazan şehri tam bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Şehrin inşasında keresteciler, taş ustaları ve kara işçiler büyük rol oynadılar. Han saraylarını, zenginlerin köşklerini, Kazan kalesinin surlarını ve sıradan halkın yaşadığı küçük evleri de onlar inşa ettiler. Şehrin ortasından geçen Bulak Suyu bu dönemde ıslah edilmiş ve yatağı derinleştirilmiştir. Moskova büyük knezinin elçileri, Kazanlı seçkinlerin konaklarında hizmetkâr olarak kullanılmış, savaşlarda ele geçirilen Rus, Mari, Udmurt ve Mordva tutsakları ise, ağır işlerde kullanılmışlardır. Ayrıca Kaban boyunda yeni bir yerleşim birimi de yine bu dönemde kurul-

---

[40] *Akti İstoriçeskie Sobrannıe i İzdannıe Arheografiçeskoyu Kommissieyu I*, St. Petersburg, 1841, No. 266, s. 497-498.

[41] N. P. Zagoskin, *Sputnik po Kazani*, Kazan, 1895, s. 39.

[42] *Akti İstoriçeskie Sobrannıe*, No. 67, s. 119-120.

[43] Jaroslav Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 25.

muştur (bugünkü Spartak caddesi havalisi)[44]. Bütün bu müspet gelişmeler, Kazan'ı tam bir cazibe merkezi haline getirmiş ve Türk-Tatar memleketlerinden pek çok göçmenin buraya gelerek şehre yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum "Kazanskaya İstoriya"ya da aksetmiştir: "Altın Orda, Astarhan, Azak ve Kırım gibi çeşitli memleketlerden pek çok barbar geldi. Bu dönemde Altın Orda zayıfladı, metruk Sayın Yurdu, yeni Kazan Orda güçlendi"[45].

A. N. Kurat'ın ifadesiyle: "Bu hanın idaresinde Kazan Hanlığı çok sakin bir devir yaşadı. Uluğ Muhammed Han zamanında yapılan barış gereğince, Moskova Knezliği yıllık vergisini düzenli olarak gönderiyordu. Dolayısıyla Kazan, Bulgar ve Saray şehirlerinin yerini alarak Doğu Avrupa'nın en mühim ticaret merkezlerinden biri oldu. Kazan artık Türkistan, İran ve Kafkasya gibi İslam memleketleri ile Rus tüccarlarının buluştukları bir merkez olmuştu. Böyle bir uluslararası ticaret sayesinde Türk-Tatarlar kısa süre içerisinde zenginleştiler"[46].

Mahmutek Han'ın ölümünü müteakip yerine oğlu Halil Han (1461-1467) cülus etmiştir. Bu sonuncuyla ilgili Rus kroniklerinde herhangi bir kayıt bulunmasa da Türk-Tatar ve Batı Avrupa membaları Halil Han'ın Kazan'da hüküm sürdüğünü sarih bir biçimde göstermektedir.[47] Nogay Mirzası Timur'un kızı Nur Sultan Bike ile evli olan Halil Han 1467 yılında vefat etmiş ve çocuğu olmadığı için hanlık tahtına kardeşi İbrahim oturmuştur. Onun saltanatı sırasında biri millî diğeri muhalif olmak üzere Kazan'da iki farklı zümre türemiştir. Muhalif hareketin başında Abdülmümin isimli Kazanlı bir Türk-Tatarın bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu grubun temsilcilerinin ne tür menfaatler gözettikleri açık şekilde bilinmese de, A. N. Kurat'a göre: "Daha ziyade şahsî çıkarların mühim bir rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir"[48]. Halil Han zamanındaki en mühim hadise şüphesiz Moskova Knezliği tahtına III. İvan (1462-1505) gibi muktedir bir şahsiyetin geçmesi idi. Bu dönemde Altın Orda Devleti epey sarsılmış olduğundan Moskova'ya sözünü geçirebilecek bir durumda değildi fakat doğudaki Kazan ve güneydeki Kırım hanlıkları oldukça tehlikeli düşmanlardı. Dıştan siyasî baskı, içten siyasî ayrılığın hüküm sürdüğü bu zamanda Moskova Knezliği'nin yegâne dostu ise yanı başındaki Kâsım Hanlığı olmuştu[49].

---

[44] N. F. Kalinin, *Kazan*, Kazan, 1957, s. 32.

[45] *PSRL XIX İstoriya o Kazanskom Tsartsve (Kazanskiy Letopisets)*, Moskova, 2000, s. 19-20.

[46] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 159.

[47] Sigismund von Herberstein, *Notes Upon Russia*, s. 58.

[48] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 159-160.

[49] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 134.

İbrahim Han (1467-1479) ağabeyinin ölümünü müteakip, dul kalan yengesi Nur Sultan Bike ile evlenerek Kazan tahtına oturdu. Ancak bu durumu kabullenmeyen muhalif fırkanın önde gelen isimlerinden Abdülmümin, İbrahim Han'ın amcası olan Kâsım Hanlığı'nın müessisi Kâsım Han'a Kazan tahtını teklif etti. Türk-Tatar hanlıkları arasında cereyan eden bu hâkimiyet mücadelesini Kazan Hanlığı'nın içişlerine karışmak için emsalsiz bir fırsat olarak değerlendiren Moskova Knezliği ise Kâsım Han'a destek verdi[50]. Moskova Knezliği'nin dış politika açısından en büyük sorununun Türk-Tatar meselesi olduğunu idrak eden III. İvan siyasî vaziyetin uygunluğunu da göz önünde bulundurarak, 1467 yılı güzünde Kazan Hanlığı'na karşı bir sefer düzenledi[51].

14 Eylül 1467 tarihinde Moskova Büyük Knezi III. İvan kalabalık bir askerî birliği Kâsım Han'ın emrine verdi. Böylece Kazan'a doğru hareket eden bu orduya Kâsım Hanlığı'na mensup Türk-Tatarların yanı sıra Rus birlikleri de eklenmiş oldu. İtil Irmağı'na doğru ilerleyen müttefikler Kazan Hanı İbrahim'e bağlı Türk-Tatarlar karşısında çabucak dağıldı. Bu suretle İbrahim Han, III. İvan'ın işbirlikçisi olan amcası Kâsım'a karşı üstün geldi. Kazan'daki muhalif güruha bel bağlayan Kâsım Han, Büyük Knez III. İvan'ın desteğini de almıştı. Ancak hiçbir başarı elde edemeden geri dönmesi hem kendisi hem de Ruslar adına tam bir hayal kırıklığı idi. Hezimetin bahanesi ise yıllıklara; "sefer yorgunluğu, baharın gelmesiyle havaların ısınması, yağmurların başlamasıyla buzların erimesi, etten başka yiyecek kalmaması ve atların açlıktan ölmesi" şeklinde yansımıştı. Karşı taarruza geçen Kazanlı Türk-Tatarlar, Galiç şehrini muhasara etmişler ve çevredeki kasabaları yağmalayarak az sayıda esir ele geçirmişlerdi. Durumun vahametini anlayan Büyük Knez III. İvan, Murom, Nijniy Novgorod, Kostroma ve Galiç şehirlerine muhafız asker birlikleri göndererek, Kazan kuşatmasının kaldırılmasını emretmek zorunda kalmıştı[52].

1469 yılına gelindiğinde Moskova Knezliği, Kazan Hanlığı'na karşı ilk kez müstakil ve geniş çaplı bir sefer düzenledi. Başarısız olan bu seferin ardından Ruslar yeniden hummalı hazırlıklara başladılar ve muhtelif Slav şehirlerinden çok sayıda asker toplayarak yeni bir sefere teşebbüs ettiler. Bununla birlikte girişilen büyük ölçekli askerî harekâta rağmen Moskova idaresi, Kazan hanını değiştirmeye muvaffak olamadı[53].

---

[50] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 60-61.

[51] Yu. G. Alekseyev, *Pohodı Russkih Voysk pri İvane III*, St. Petersburg, 2007, s. 36.

[52] *PSRL XXV Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka*, Moskova, 2004, s. 279.

[53] Lyudmila Gordeyeva, *İoann III Velikiy Pervıy Rossiyskiy Gosudar Letopis Jiznii*, Moskova, 2008, s. 196.

1477 yılında gelindiğinde Kâsım Hanlığı'nın desteğini sağlayarak Novgorod Knezliği üzerine yürüyen III. İvan bu hasmını tamamen ortadan kaldırdı. Moskova'nın kuzeydoğusundaki Rus knezliklerinin egemenlik altına alınması devlete canlılık kazandırdı. Büyük knez bundan sonra devletin batısında ve doğusunda hâkimiyetini tesis ederken zorlanmayacaktı. Rus halklarının yaşadığı topraklarda siyasî birliği sağlayıp tüm Ortodoksları bir araya getirdiği için Moskova Knezliği'nin gücü epey artmıştı. Şüphesiz bu durum Kazan Hanlığı karşı üstünlük sağlaması yönündeki en önemli adımdı[54].

1478 yılının Şubat ayında, III. İvan'ın Moskova'da bulunmayışını fırsat bilen İbrahim Han Vyatka'ya saldırmıştı. Bunun üzerine büyük knez, Kazan Hanlığı'na karşı sefer düzenlenmesi için bir ferman çıkardı. Rus yıllıklarında İbrahim Han'ın barış teklif ettiği vurgulanmış olsa da yapılan antlaşmadan Rusya'nın elde ettiği menfaatler ne hikmetse yine belirtilmemiştir[55].

İbrahim Han'ın ardından hanedan içerisinde yeni bir kargaşa çıktı. Kazan Hanlığı tahtı, Türk-Tatar töresi gereğince sabık hanın en büyük oğlu İlham Han (1479-1487) tarafından ele geçirildi. Tahtta hak iddia eden başka bir şahsiyet de Nur Sultan Bike'nin oğlu Muhammed Emin idi. İbrahim Han öldükten sonra Kırım Hanı Mengli Giray ile evlenerek üçüncü izdivacını gerçekleştiren Nur Sultan Bike kendi oğlunun Kazan hanı olmasını arzu ediyordu. Ayrıca Kırım hanının yanında bulunması Moskova Knezliği ile yakın temas kurmasına olanak sağlamıştı. Diğer taraftan III. İvan'ın dış siyaseti de Lehistan ve Litvanya'ya karşı Kırım Hanlığı ile ittifak yapmayı gerektiriyordu[56].

Kaynak yetersizliğinden ötürü oldukça karanlık olan İlham Han döneminde Moskova Knezliği Kazan Hanlığı'nı işgal edebilmek için askerî teknoloji ithal etmeye yeltenmiş ve hızlı bir biçimde bronz toplar üretmeyi başarmıştır. Esasen 1482 yılında Kazan Hanlığı'na karşı düzenlenecek sefer için dökülen büyük toplar daha sonra da kullanılmıştır. İtalyan'dan getirilen Fioravanti isimli mühendis Rusları yeni teknikler konusunda eğitirken gerçekten başarılı olmuş ayrıca döktüğü toplar sayesinde şöhret kazanmış ve bu toplar bir asır sonra dahi kullanılmaya devam etmiştir[57].

Bu suretle orduda modernizasyonu kısmen de olsa gerçekleştiren Moskova Knezliği 1484 yılına gelindiğinde doğrudan Kazan Hanlığı'nın dâhilî işlerine

---

[54] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 69.

[55] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 27.

[56] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 28.

[57] Thomas Esper, "Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia", *SR*, Vol. 28, No. 2. (Jun., 1969), s. 189.

müdahalede bulunarak, politik bir müeyyide malzemesi olarak yanında tuttuğu Muhammed Emin'i güçlü bir ordu ile birlikte Kazan'a gönderdi[58]. Darbe harekâtı başarılı oldu ve böylece Rusya'nın müdahalesi ile Kazan Hanlığı tahtına Muhammed Emin oturtuldu. Ancak Kazan'daki Rusya muhalifi siyasî zümrenin yoğun faaliyetleri, Nogayların yardımı ve henüz 16 yaşında olan Muhammed Emin'in gayr-ı muktedir tutumları neticesinde İlham Han 1485 yılında yeniden cülus etti[59].

Nihayet 1487 yılı baharında Büyük Knez III. İvan bir kez daha Muhammed Emin'i güçlü Moskova birlikleri ile beraber Kazan'a gönderdi. 18 Mayıs günü şehir kuşatıldı. İlham Han ve yandaşları üç hafta boyunca sağlam bir mukavemet gösterdiler. Özellikle Ali Gazi adında bir bahadır Ruslara ciddi kayıplar verdirdi. Ancak ona bağlı kuvvetler imha edilmekten kurtulamadı. İlham Han 9 Temmuz 1487'ye kadar dayanabilmiş fakat daha sonra teslim olmak zorunda kalmıştı. Bu Moskova Knezliği adına büyük bir başarıydı zira Rus askerleri ilk kez Kazan şehrine girebilmişlerdi. Kazanılan zafer münasebetiyle kiliselerde çanlar çalınıp dualar okundu. III. İvan'ın kendisi de babası II. Vasiliy'e büyük acılar yaşatan Uluğ Muhammed ve Mahmutek'in devletini ele geçirebildiği için dualar okuyarak tanrıya şükrediyordu. Bu zaferden sonra büyük knez "Bulgar Hükümdarı" (Государем Болгарии) unvanı aldı. Muhammed Emin'in tahta oturtulmasının ardından İlham Han ve Kazanlı begler ile oğlanlar Moskova'ya götürüldü. Ruslar knezlik payitahtında bir Türk-Tatar hanını tutsak olarak gördükleri vakit gözlerine inanamamışlardı. Hanın yandaşları olan Rusya muhalifi Türk-Tatar asilzâdeler ölüm cezasına çarptırıldılar. İlham Han, ilk eşi, annesi, kız kardeşleri ve biraderleri Melik Tahir ile Huday Kul ise sürgün hayatına devam ettiler[60].

İçim Han (ایجم خان) adıyla da anılan Muhammed Emin (1487-1496) Büyük Knez III. İvan'ın askerî desteği sayesinde Kazan tahtını ele geçirmişti. 1487 seferi sonunda artık birleşik bir Rus devletinden bahsetmek mümkündü. Çünkü Moskova Knezliği fiilî olarak ilk kez Rus topraklarındaki bütün gücü elinde toplamıştı. Türk-Tatarların 1487 hezimeti Moskova Knezliği'nin Ugra'dan sonra kazanmış oldukları ikinci mühim muvaffakiyetti. Bu suretle Ruslar doğu ve kuzeydoğu istikametine doğru hâkimiyetini genişletmiş ve Urallar ile Sibirya'ya ilerleme imkânı elde ederek oldukça elverişli şartlara kavuşmuşlardı[61].

---

[58] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, C. I, St. Petersburg, 1887, s. 170-171.

[59] P. N. Milyukov, *Drevneyşaya Razryadnaya Kniga Offitsialnoy Redaktsiy po 1565 g.*, Moskova, 1901, s. 14.

[60] *PSRL VIII Prodoljenie po Vosresenskomu Spisku*, Moskova, 2001, s. 217; N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova, 2008, s. 500.

[61] Yu. G. Alekseyev, *Pohodı Russkih Voysk*, s. 292-293.

Muhammed Emin Han devri, Moskova Knezliği-Kazan Hanlığı ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştı. III. İvan hanlığın içişlerine doğrudan müdahil olduğu gibi dış işlerine de karışmaya başladı. Örneğin Muhammed Emin, Nogaylı Musa Mirza'nın kızı ile evlenmeyi tasarlarken büyük kneze danışmıştı. Yine hanlık tahtına oturduktan sonra Kazan Hanlığı ile Kırım Hanlığı arasındaki resmî mektup teatisinin dokümanlarını da incelenmeleri için Moskova hükûmetine teslim etmişti. Dahası Muhammed Emin, Tatar resmî görevlilerinin seyahatleri sırasında takip ettikleri güzergâh hakkında III. İvan'a tafsilatlı bilgi vermişti. Ayrıca birçok defa Moskova'nın hasımlarına karşı düzenlenen askerî harekâtlarda etkin görev almış hatta tüm sorumluluk ona verilmişti. İki devlet arasındaki güç dengelerinin açık şekilde Moskova lehine değiştiği görülüyordu. Buna rağmen Kazan Hanlığı bağımsız bir devlet olma statüsünü tamamen kaybetmemişti[62].

1490-1491 yıllarında Moskova Knezliği ile Kırım Hanlığı birlikte hareket ederek Altın Orda Devleti'ne saldırdılar. Kırım Hanlığı'nın Ruslar ile işbirliği yapmasının temel sebebi Altın Orda ile aralarındaki husumet idi. Bu sefere Kırım Hanı Mengli Giray'ın kardeşi olup Kâsım Hanlığı'nda hüküm süren Nur Devlet (1486-1491) ve oğlu Satılgan (1491-1506)'ın yanı sıra Kazan Hanı Muhammed Emin de katıldı. Böylece Kırım, Kazan ve Kâsım hanlıkları Ruslar ile ittifak yaparak aynı soydan geldikleri akraba bir Türk-Tatar devletine karşı sefere çıkmışlardı[63].

Rus yıllıklarındaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Muhammed Emin Han'ın Moskova ekseninde, Rus çıkarlarına hitap eden bir siyaset izlemesi, Kazan Hanlığı'nda bazı rahatsızlıklara sebebiyet vermiş ve buna bağlı olarak yönetici sınıfa mensup kimseler bir darbe teşebbüsünde bulunulmuşlardı[64]. Mevcut yönetimden memnun olmayan Türk-Tatar begleri Sibir Hanlığı'na müracaat ederek Kazan Hanlığı'ndaki Rus egemenliğini kırmaya yönelik fevkalade mühim bir teşebbüste bulundular ve bu girişim neticesinde Sibir hanları soyundan gelen Mamuk Han Kazan tahtına oturtuldu. Bu suretle hanlık tarihinde etnik kökeni Cuci ulusuna dayanmakla beraber, ilk kez Uluğ Muhammed Han sülalesine mensup olmayan başka bir hanedanın temsilcisi idareyi ele geçirmiş oluyordu. Muhammed Emin'in azledilerek Moskova'ya kaçmasının ve Mamuk Han'ın Kazan tahtına oturtulmasının asıl müsebbipleri ise hanlık yönetiminde oldukça etkili oldukları anlaşılan Kel Ahmed, Urak, Sadır ve Agış isimli Kazanlı Türk-Tatar asilzâdeleri idiler[65].

---

[62] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 29.

[63] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 80.

[64] *PSRL XII*, s. 242-243; *PSRL VIII*, 231-232; *PSRL XX Lvovskaya Letopis*, Moskova, 2005, 363-364.

[65] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 167.

Sibir Yurdu'ndan gelerek Kazan Hanlığı'nda yönetimi ele geçiren Mamuk Han zamanında (1496-1497) Altın Orda Devleti'nin halefleri arasında kaynak yetersizliğinden ötürü, en karanlık tarihe sahip olan Sibir Hanlığı (1464-1598) hakikaten oldukça güçlenmişti. Muktedir bir hanedanın temsilcisi olarak, millî duyguları yoğun devlet ricalinin daveti üzerine Kazan'a gelen Mamuk Han bazı tarihçilere göre Kazan Hanlığı'ndaki dâhilî yapıya uyum sağlayamamıştı[66].

Ancak aslına bakılırsa Mamuk Han'ın Kazan Hanlığı'ndaki mevcut siyasî ve içtimaî yapıyı, eserini XX. asırda yazan tarihçilerden daha iyi anladığı kesindi. Bununla birlikte asıl anlaşmazlık ve hâkimiyet davası, mutlak otoriter bir tutum sergileyen Mamuk Han ile hanlığın idaresini adeta avuçlarının içine alan Kel Ahmed arasında idi. Rus yıllıkları elbette Mamuk Han'a söz geçiremeyeceğini anlayıp, kendileri ile işbirliğine girişen Kel Ahmed'in ağzı ile konuşacaklardı[67].

Kendisini Kazan'a davet eden begleri çabucak etkisiz hale getiren Mamuk Han, hanlık sınırları içerisinde olup içişlerinde özerk bir yapıya sahip "Arça" bölgesini kuşattı. Bu alışılmış bir durum değildi. Ancak Arça hâkimi cesurca davranarak Mamuk Han'a mukavemet gösterdi. Arça muhasarasını fırsat bilen Kazanlı begler ordugâhtan Kazan'a kaçarak kaleyi berkittiler ve geri döndüğünde Mamuk Han'ı içeri sokmadılar. Bu Kel Ahmed ve avanesi tarafından tertip edilmiş bir darbe hareketi idi[68]. Böylece Kazan tahtına kısa bir süreliğine oturan Mamuk Han, Sibir Yurdu'na dönmek zorunda kaldı. Ayrıca asabiyet-i millîye fırkasına mensup "Beglerbegi" (Князь Князей) unvanlı Urak da onunla birlikte Sibir Hanlığı'nın payitahtına gitti[69].

Devlet yönetimindeki siyasî çekişmelerden ötürü süratle zayıflayan Kazan Hanlığı, Nogay Orda ve Sibir Hanlığı'nın müdahaleleri ile de istikrara kavuşamamıştı. İdareyi elinde bulunduran güruh, Mamuk Han'ın azledilmesi üzerine çıkan iç karışıklıklara bir son vermek amacıyla yeniden Moskova Knezliği'ne müracaat etmişti. Knez III. İvan ise taht sorununu çözmek için bir süre Kırım'da yaşadıktan sonra Moskova'ya gelen Muhammed Emin Han'ın küçük kardeşi Adbüllatif'i Kazan Hanlığı tahtına oturtmuştu[70]. Cülus eden Abdüllatif Han (1497-1502), devlet içerisindeki nüfuz sahibi fraksiyonlardan pek çoğunun onayını alarak bulunduğu mevkie gelmişti. Ancak 1502 yılının henüz başında, III.

---

[66] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s. 38.

[67] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 169.

[68] S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga II, Tom 3-4, Moskova, 1988, s. 69.

[69] D. M. İshakov, "O Metodologiçeskih Aspektah İsledovaniya Problemı Stanovleniya Sibirsko-Tatarskoy Etniçeskoy Obşçenosti", *Sibirskie Tatarı*, Haz: R. S. Hakimov-S. V. Suslova, Kazan, 2002, s. 14.

[70] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 173.

İvan ile Abdüllatif Han arasındaki ilişkiler bozuldu ve Moskova hükûmeti genç hanı tutuklayıp tekrar ağabeyi Muhammed Emin'i tahta oturtmaya karar verdi. Büyük Knez III. İvan, Abdüllatif Han'ı yalancılık, insafsızlık, ahdi bozmak ve Müslüman-Rus ayrımı yapmaksızın Kazanlılara zulüm yapmak gibi suçlar ile itham etmişti[71].

Abdüllatif Han'ın yerine tekrar tahta oturan ağabeyi Muhammet Emin (1502-1518) kendisinin Kazan'dan çıkarılarak sürgüne gönderilmesinin baş müsebbibi olan Kel Ahmed'in yaptıklarını unutmamıştı. Kel Ahmed ise taht adayı iki hanın aynı anda Kazan şehrinde bulunmasının Moskova Knezliği ile olan münasebetler bakımından sakıncalı olduğunu ileri sürerek, Rus yanlısı yıkıcı faaliyetlerini izah çabasına girişmişti. Yıllıklarda belirtildiğine göre; Muhammed Emin Han "büyük kneze olan öfkesinden" (держа гнев на великого князя) ötürü çabucak Kel Ahmed'i öldürdü. Hanın hiddetlenmesinin bir başka sebebi de baba tarafından bir fakat ana tarafından ayrı, üvey ağabeyi olan sabık Kazan Hanı İlham'dan dul kalıp, büyük knezin müsaadesi ile evlendiği hatunun kışkırtmaları idi. Kaynaklarda ismi zikredilmeyen bu hatun, Muhammed Emin Han'a Moskova'nın boyunduruğundan kurtulması için sürekli telkinde bulunuyordu[72].

Daha önceki devr-i saltanatında Moskova yanlısı politika takip eden Muhammed Emin Han bu kez millî siyaset izleyip metbusu ile arasındaki bağlarını koparma yönünde etkili bir adım atınca, doğal olarak Rus kronik yazarları tarafından "tanrıtanımaz ve kötü yürekli" sıfatları ile nitelenmişti[73]. Kazan hanı 1505 yılında Nijniy Novgorod şehrine saldırmak için hazırlıklara başladı ve aynı yılın sonbaharında Türk-Tatar kuvvetleri harekete geçti. Fakat söz konusu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Zira kış mevsiminin yaklaşması ve o sırada Nijniy Novgorod şehrinde bulunan Litvanyalı tutsakların ateşli silahlar kullanarak Kazanlı Türk-Tatarlara karşı koymaları etkili olmuş ve Muhammed Emin Han'ın Kazan'a çekilmesine sebebiyet vermişti[74].

Nijniy Novgorod seferinden kısa bir süre sonra, 26 Ekim 1505 tarihinde, Büyük Knez III. İvan'ın ölmesi ise S. M. Solovyev'in deyimiyle: "Kazan hanına yaptıklarının cezasız kalması hazzını yaşatmıştı"[75]. III. İvan'ın yerine Moskova tahtına gayr-ı muktedir oğlu III. Vasiliy (1505-1533) oturdu. Ancak oğullar ba-

---

[71] *Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Moskovskago Gosudarstva s Krimskoyu i Nagayskoyu Ordami i s Turtsiey, s 1474 po 1505 god, Tom I, SİRİO*, C. XLI, St. Petersburg, 1884., s. 530.

[72] S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii*, s. 70.

[73] *Kazanskaya İstoriya*, Haz. T. F. Volkova, s. 331.

[74] *Kazanskaya İstoriya*, Haz. T. F. Volkova, s. 332; Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 167-168.

[75] S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii*, s. 70.

baları gibi yaratılmadığından devlet idaresinde zafiyet görüldü ve bu durum Kazan Hanlığı için makul bir siyasî vaziyet doğurdu.

Knez III. Vasiliy, bağımsızlığını kazanarak Moskova Knezliği'ne karşı harp ilan eden Kazan Hanı Muhammed Emin'i cezalandırmak ve onu yeniden tahakkümü altına almak emelindeydi. Lakin Kazan Hanlığı üzerine yürümeden önce Mengli Giray Han'ın tepkisine yol açmamak için hem cülusunu bildirmek hem de babası III. İvan zamanında Kırım Hanlığı ile yapılan dostluk antlaşmasının yürürlükte kalmasını sağlamak amacıyla 7 Aralık 1505 tarihinde Vasiliy Naumov adlı elçisini Moskova elitleri ile birlikte Kırım'a göndermişti[76].

Muhammed Emin Han 1506 yılında Ruslara büyük bir darbe vurdu ve bir süre sonra elçisi Abdullah'ı Moskova'ya göndererek iki devlet arasındaki husumete son vermeyi önerdi[77]. Konu ile ilgili kaynaklarımız sadece Rus yıllıkları olduğundan bu barış teklifinin kimin tarafından yapıldığını belgelendirme veya önerinin Ruslardan geldiğini iddia etmemize imkân yoktur. Fakat savaşta üstün gelen Kazan Hanlığı'nın münhezim Moskova Knezliği'ne adeta yalvararak barış teklif ettiğini kabul etmek de mümkün değildir. Bu hadiseyi yorumlayan M. G. Hudyakov; "Muhammed Emin Han, Rusya'da terbiye edildiği ve uzun seneler Rusya'da yaşadığı için Ruslara karşı düşmanlık hissi beslemiyordu"[78] görüşünü savunmaktadır. Ancak yaşanan gelişmeleri hissiyattan ziyade Kazan Hanlığı'nın artık eski gücünde olmadığına bağlamak veya kendi devletinin dâhilî durumunu M. G. Hudyakov'dan daha iyi bilen Muhammed Emin Han'ın gerçekçi siyaseti ile izah etmeye çalışmak daha bilimsel bir yaklaşım olsa gerektir.

Evvelce de ismini zikrettiğimiz Nur Sultan Bike Kazan'da hüküm süren Muhammed Emin ile Abdüllatif kardeşlerin annesiydi. Rus yıllıklarında ismi sıklıkla zikredilen bu hatun 1510 yılında Kırım'dan Moskova ve Kazan'a doğru uzun sayılabilecek bir seyahate çıktı. Moskova'da 5 ay 13 gün kalan Nur Sultan Bike, 5 Aralık günü oğlu Sahib Giray ile birlikte Kırım'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Son derece enerjik bir hatun olan Nur Sultan Bike'nin seyahatinin iç yüzünü net olarak anlamamıza imkân verebilecek vesikalara sahip olmasak bile bu gezinin siyasî neticeleri kısa süre sonra görüldü ve Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında barış antlaşması imzalandı[79].

Bu mutabakattan birkaç ay sonra Muhammed Emin Han Bozek Bahşı isimli elçisini Moskova'ya yolladı. Türk-Tatar elçisi Büyük Knez III. Vasiliy'in sadık

---

[76] *PSRL VI/2 Sofiyskaya Vtoraya Letopis*, Moskova, 2001, s. 374.

[77] *PSRL VI/2*, s. 378-379.

[78] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s. 50.

[79] *PSRL XIII Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskay Letopisyu*, Moskova, 2000, s. 14.

adamı İvan Andreyeviç Çelyadin'in Kazan'a gönderilmesini rica ediyordu. Büyük knez, Muhammed Emin Han'ın ricasını kırmayarak, Boyar İvan Andreyeviç Çelyadin ve Elizar Sukov'u Kazan şehrine gönderdi. Kazan hanı 1505 yılı olaylarına atıfta bulunarak "evvelce kötü bir şey yaptığını itiraf etmiş ve bu hadiseden ötürü günah çıkarmıştı". Ayrıca Ruslar ile "Ebedi Barış" (Вечный Мир) yapmak emelinde olduğunu da bildirmişti. En nihayetinde, 1512 yılında Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında sözde "Ebedi Barış" tesis edildi. Rus elçiler geri dönerken Şah Hüseyin Seyyid de onlarla birlikte Moskova'ya gitti[80].

1516 yılına gelindiğinde Kazan Hanı Muhammed Emin ağır bir hastalığa yakalandı. Hanlığın yegâne veliahdı olan Abdüllatif ise Rusların elinde bulunuyordu. Kırım Hanı Mengli Giray'ın 1515 senesinde vefat etmesinden sonra, tedricen iyiye giden Moskova-Kırım münasebetleri de bozulmaya yüz tutmuştu. Kırım Hanlığı kendi menfaatleri doğrultusunda, Moskova Knezliği ile Litvanya-Lehistan arasında gerçekçi bir siyaset takip etmeye başlayınca taraflar arasındaki ittifak kopma noktasına geldi. Mengli Giray'ın oğlu ve ardılı Mehmed (Muhammed) Giray Han (1515-1523) tahta oturunca, Moskova karşıtı siyaset takip etti. Bununla birlikte Kırım Hanlığı, Astarhan Hanlığı'na karşı girişeceği faaliyetler yüzünden Moskova Knezliği'ni tamamen bir kenara atmayarak tarafsız kaldı. Hâl böyle olunca Kazan Hanlığı üzerinde de çok etkili olamadı. Buna rağmen, Kırım hükûmeti Muhammed Emin Han'ın hastalığının ilerlemesi ile beraber, Abdüllatif'in hanlık tahtına oturtulması için III. Vasiliy'i ikna etmeye çalıştı. Abdüllatif Han'ın Kazan'a gönderilip gönderilmeyeceği ve gelecekte statüsünün ne olacağı, Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği arasındaki görüşmeler sonunda netlik kazanacaktı. III. Vasili çok etkili bir siyaset takip ederek onları oyalamıştı. Kırım Hanlığı'nın Abdüllatif'in adaylığı hakkındaki taleplerine hemen cevap vermedi. 19 Kasım 1517 tarihinde Abdüllatif Han öldü ve böylece siyasî arenadan tamamen silindi[81]. Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy, 30 Kasım 1517'de Kırım'da bulunan Abdüllatif Han'ın annesi Nur Sultan Bike'ye bir mektup göndererek oğlunun ölüm haberini bildirdi[82]. Moskova yönetimi bu suretle Kırım Hanlığı'nı teskin etmeye çalışsa da Abdüllatif Han'ın ölümü, Kazan Hanlığı'nda Uluğ Muhammed Han neslini kırmaya yönelik işlenmiş siyasî cinayetten başka bir şey değildi.

Muhammed Emin Han 50 yaşında iken 1518 yılının Aralık ayında vefat etti ve Kazan tahtına adeta Rusların oyuncağı olan Kâsım Hanı Şah Ali (1519-1521)

---

[80] *PSRL XIII*, s. 14-15. Ayrıca daha muhtasar anlatımı için bkz. *PSRL VI/2*, s. 393-394; *PSRL VIII*, s. 252.

[81] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 33.

[82] *Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Moskovskago Gosudarstva s Krimom, Nagayamii Turtsieyu, 1508-1521 gg, Tom II, SİRİO*, St. Petersburg, 1895, C. XCV, s. 488.

oturtuldu. Böylece Kazan Hanlığı'na hâkim olabilmek için Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği'nin verdiği mücadele ilk aşamada, Rusların lehine, Şah Ali'nin siyasî zaferi ile sonuçlanmıştı. Artık hem Kâsım Hanlığı hem de Kazan Hanlığı Moskova Knezliği tahakkümü altındaydı. Şah Ali, Kazan'a hareket etmeden önce Rusya'ya sadık kalacağına dair yemin edip antlaşma imzalamış ve bu antlaşmalar Kazan halkı ile devlet ricali tarafından da kabul görmüştü. Ayrıca Rus taraftarları ile birlikte diğer asilzâdeler ve halk da yapılan siyasî dayatma neticesinde Moskova Knezliği'ne bağlı kalacaklarına ilişkin yemin etmişlerdi[83].

Kazan Hanlığı yönetimi tamamen Moskova Knezliği'nin eline geçince, Ruslar baskılarını her geçen gün arttırdılar. Rus hükûmetinin Kazan'daki temsilcisi olan Feodor Karpov, hanlık idaresinde büyük nüfuz kazandı. Şehirde hanı korumak bahanesiyle kalabalık bir Rus kıtası da bulunduruluyordu. Uygulanan zulüm karşısında millî duyguları yoğun Türk-Tatarlar da boş durmayıp, Şah Ali'yi tahttan indirmek için Kırım Hanı Mehmed Giray ile gizlice münasebet tesis ettiler. Kazan tahtına Sahib Giray Han'ın oturtulması söz konusu idi. 1521 yılının ilkbaharında 300 kişiden müteşekkil bir askerî birlikle Kırım'dan Kazan'a gelen Sahib Giray Han yönetimi ele geçirdi[84].

Moskova Knezliği'nin Kazan Hanlığı tahtına oturttuğu Şah Ali'nin Kırım Hanlığı müdahalesi ile azledilmesi hadisesini, Rusya hükûmetinin diplomatik ve askerî bir başarısızlığı olarak yorumlamak pekâlâ mümkündür. Bu tarihten sonra hanlık idaresi ağırlıklı olarak Kırım sülalesine mensup hanların elinde bulunacak fakat iktidar kâh Kırım Hanlığı hanedanına kâh Moskova Knezliği'nin sadık köleleri durumundaki Kâsım hanlarına geçecek ve Kazan Hanlığı'na hâkim olabilmek için Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında çetin bir mücadele başlayacaktır.

Kazan Hanlığı'nda Kırım Nüfuzu

Sahib Giray Han (1521-1524)'ın Kazan Hanlığı yönetimini ele geçirmesi İtil boyunda mühim bir inkılap manası taşıyordu. Çünkü bu tarihten sonra Moskova Knezliği'nin güneydoğusundaki hasmı Kırım Hanlığı ile doğusundaki düşmanı Kazan Hanlığı müttefik olmuş ve her iki hanlık da aynı sülalenin mensupları tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Türk-Tatar hanlıkları arasındaki bu rabıtanın Moskova Knezliği için ağır sonuçlar doğuracağı açıktı. Artık Ruslar batı sınırındaki sorunlarını bir tarafa bırakıp tamamen Altın Orda Devleti'nin varisleri ile uğraşmak zorunda idiler.

---

[83] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 203.

[84] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 170.

Sahib Giray tahta oturur oturmaz ağabeyi Kırım Hanı Mehmed Giray ile birlikte Moskova üzerine yürüdü. Yapılan muharebede Ruslar büyük kayıplar verdiler. Moskova Knezi III. Vasiliy hem Kırım Hanlığı'na hem de Kazan Hanlığı'na vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı. Türk-Tatar hanlıklarının ittifak yapmaları durumunda İtil boyunda Ruslara karşı üstünlük sağlayacakları bir kez daha anlaşılmıştı[85].

Esasen Rus hükûmetinin yüz yüze geldiği sorun oldukça çetrefilli idi. Moskova Knezliği'nin bir yolunu bulup Kazan-Kırım ittifakını zayıflatması gerekiyordu. Ayrıca İtil boyunda palazlanan Rus aleyhtarı cepheyi ve onun Kazan Hanlığı'ndaki uzantılarını etkisiz hale getirmesi ve buna bağlı olarak doğudaki güçler dengesini kendi lehine değiştirmesi elzemdi. Bundan daha da önemlisi ise, idaresinin ilk gününden itibaren Rus karşıtı politika izleyen Sahib Giray Han'ı bir şekilde alt etmek gerekiyordu[86].

Moskova-Kazan münasebetlerinde bunlar yaşanırken Kırım Hanlığı'nda vuku bulan olumsuz bir hadise Türk-Tatarlar açısından her şeyi berbat etti. Kırım Hanı Mehmed Giray, kardeşi ile birlikte Moskova'ya saldırdığı vakit eski ve daimî düşmanları olan Astarhan Hanlığı'na gün doğdu. Nitekim bunu fırsat bilen Astarhanlılar Kırım Hanlığı'na ait hayvan sürülerini ele geçirip pek çok kişiyi de tutsak ettiler. Astarhan saldırısına maruz kalanların bir kısmı ise ancak Kefe şehrine kaçmak suretiyle canlarını kurtarabilmişlerdi. Dolayısıyla Mehmed Giray Han'ın 1523 yılı baharında Astarhan Hanlığı'na düzenlediği sefer buna bir cevap niteliği taşıyordu. Bu enerjik Kırım hanı, Astarhan'daki mevkidaşı Hüseyin Han'ı alt ederek Altın Orda Devleti'nin hukukî varisi olduğu iddiasını güden hanlığı tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Ancak düzenlenen sefer Kırım Hanı Mehmed Giray ve oğlunun ölümü ile sonuçlandı. Astarhan'daki Nogay mirzaları tarafından aldatılan Mehmed Giray Han ve adamları bir rivayete göre; hanın çadırında haince öldürülmüşlerdi. Büyük bir hezimete uğrayan Kırım Hanlığı böylece bölgedeki nüfuzunu bir süreliğine de olsa kaybedip zayıf düşmüştü[87].

Mehmed Giray Han'ın Astarhan'da öldürülmesi hadisesinin Kazan'daki Rus karşıtı oluşumlara zarar verip, İtil boyundaki siyasî dengeleri ansızın Moskova Knezliği lehine değiştireceği barizdi. Ayrıca Kırım Hanlığı'nın himayesin-

---

[85] Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara, 1989, s. 26; Yücel Öztürk, Kırım Hanlığı, *Türkler*, C. VIII, Ankara, 2002, s. 487-488.

[86] A. B. Kuznetsov, "Russko-Kazanskie Otnoşeniya v 1521-1524", *İstoriçeskie i Politiçeskie Nauki v Kontekste Sovremennoy Kulturnoy Traditsii. Materiali IV Safargelievskih Nauçnih Çteniy*, Saransk, 1999, s. 73.

[87] V. E. Siroeçkovskiy, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, 1978, s. 179-180; Özalp Gökbilgin, *1532-1557 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara, 1973, s. 7.

deki vatanperver grupların maneviyatlarının bozulacağı da Ruslar tarafından idrak edilmişti. Bu gelişmelerin tamamı Moskova Knezliği'ne Türk-Tatarlar ile savaşmak için uygun bir zemin hazırladı. Ruslar Kırım-Astarhan çekişmesinden ötürü Kırım Hanlığı'nın güçlerini Kazan'dan çekeceğini ve Kazan Hanlığı'na esaslı bir yardım yapamayacağını anlamışlardı. Moskova Knezliği elbette bu fırsatı kaçırmak istemiyordu[88].

Kırım Hanlığı'nın diplomatik girişimlerini görmezden gelen Rus hükûmeti Kazan'a karşı çabucak sefere çıkmak için hummalı bir biçimde hazırlıklara girişti. Askerî yürüyüş 1524 yılının baharında başladı. Ağustos ayının ortalarına doğru kalabalık Rus ordusu Kazan şehrini kuşattı. Fakat Türk-Tatar süvarileri kalenin dışında durup Ruslara hücum edince Moskova kuvvetleri fazla dayanamayarak Kazan Hanlığı ile barış yapmak zorunda kaldılar[89]. Bu arada Kazan Hanlığı'na nispetle daha büyük ve güçlü bir devlet olan Kırım Hanlığı tahtını arzulayan Sahib Giray Han önce Kırım'a oradan da İstanbul'a geçti. Kazan Hanlığı tahtına ise genç yeğeni Safa Giray (1524-1531)'ı oturttu.

Bizzat Sahib Giray Han ve devlet ricali tarafından müttefiken Kazan'a davet edilen Kırımlı asilzâde Safa Giray, şehre ulaştığı vakit 1524 yılı Rus seferi henüz nihayete ermemişti. Kazan Hanlığı'na karşı düzenlenen bu askerî harekâtta Moskova ordusu Sviyaga Irmağı üzerinde bazı küçük muvaffakiyetler elde etmiş olmasına rağmen harp sonuçsuz kalmış ve Ruslar Kazan Hanlığı'nı ele geçirememişlerdi. Çünkü farklı kollara bölünen Rus ordusu eşzamanlı hareket edemediğinden hem askerî hem de lojistik bakımdan büyük kayıplara uğramış ve mevzubahis sefer Ruslara pahalıya mâl olmuştu. Hele Moskova ordusuna ait birtakım mühimmatın Türk-Tatarlar tarafından ele geçirilmesi bardağı taşıran son damla oldu. Hâl böyle iken, bütün bu askerî başarısızlıkların farkında olan Rus tarafı Kazan Hanlığı'nın barış teklifini hemen kabul etmek zorunda kaldı[90].

Bu tarihten sonra Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında yaklaşık beş yıl herhangi bir silahlı çatışma çıkmadı. Bununla birlikte, Rus yıllıklarında belirtildiğine göre; iki devlet arasındaki elçi teatisi devam ediyordu[91]. Kroniklerde bu elçilik heyetlerinin nihaî hedeflerine temas edilmediği gibi iki devlet arasında görüşülen konulara ilişkin malûmat da bulunmamaktadır. Fakat tarafların birbirini kontrol altında tutup, hasmı olan komşusunda neler olup bittiğini öğrenmeye çalışmak amacıyla bu tür teşebbüslerde bulundukları açıktır.

---

[88] A. B. Kuznetsov, "Russko-Kazanskie Otnoşeniya v 1521-1524", s. 74.

[89] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 173.

[90] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 36.

[91] *PSRL VIII*, s. 271.

1530 yılının ilkbaharında oldukça kalabalık bir Rus ordusu hem ırmak hem de karayolu ile Nijniy Novgorod şehrinden Kazan'a doğru yola çıktı. Kalabalık Moskova birlikleri 10 Temmuz günü Kazan önlerine ulaştılar. Hanlığı savunup Safa Giray'a yardım etmek için Nogaylı Mamay Mirza'nın büyük oğlu olduğu belirtilen fakat ismi zikredilmeyen bir asilzâde ile Astarhan'dan Yaglıç Beg de çok sayıda askerle birlikte Kazan'a gelmişlerdi. Kazan'ı kuşatma altına alan Moskova askerleri bazı küçük başarılar elde edip Türk-Tatarları kadın çocuk demeden tutsak ettiler. Fakat şehri düşürmeye muvaffak olamadılar. Buna karşılık Kazanlılar Ruslara ait silahların bir kısmını ele geçirmeyi başardılar ve akabinde barış görüşmeleri başladı. Kazan Hanlığı idaresi Bulat Beg, Apay Oğlan ve Tabay Beg'den müteşekkil sefaret heyetini büyük kneze gönderdi[92].

Ancak Moskovalı tutsaklar ile 1530 seferinde ele geçirilen silahların iade edilmemesi üzerine Rusya hükûmeti Kazanlı elçileri şiddetle kınadı. III. Vasiliy, Fedor İvanov Karpov ile Diyakoz Putyatin'i Tabay Beg ve arkadaşlarını Moskova tarafına çekmekle görevlendirdi. Zaten Kazan'daki Kırım hâkimiyetinden hoşnut olmayan bu hamiyet yoksunu fraksiyon, Rus yıllıklarında ifade edildiğine göre, yapılan teklifi hemen kabul etti[93].

Görüşmeyi yapan boyarlar durumu büyük kneze bildirdiler. Esasen Kazan Hanlığı tahtına Safa Giray ya da bir başkasının oturmasında Ruslar için herhangi bir sakınca yoktu. Önemli olan bu mevkie gelecek kişinin Moskova'ya sadık kalıp kalmayacağı idi. Tabay Beg, Şah Ali'nin kendileriyle birlikte önce Vasilsursk Kalesi'ne ve oradan da Kazan'a gönderilmesi teklifinde bulundu. Bu öneriyi değerlendiren III. Vasiliy, Şah Ali'yi Nijniy Novgorod'a yolladı. Tabay Beg ise Kazan'daki Safa Giray muhaliflerine hanın inadından dolayı ahalinin başına büyük felaketlerin geleceğini ve bundan ötürü onun bir an önce devrilmesi gerektiğini bildiren bir mektup yazdı. Bu mektup Kazan'daki Moskova yanlılarından Kiçi Gali Mirza ve Bulat Beg nezdinde karşılık buldu. Kırım-Kazan çekişmesini kullanan bu zatlar Uluğ Muhammed Han neslinin son temsilcisi olan Muhammed Emin Han'ın kız kardeşi Gevherşad Bike'nin etrafında kalabalık bir kitleyi toparlamayı başardılar[94].

Gevherşad Bike, Kiçi Gali Mirza, Bulat Beg ve idarî-askerî aristokrasiden müteşekkil geçici hükûmet 19 Mayıs 1531 tarihinde, Kul Çura ve Firuzat adlı elçileri Moskova'ya göndererek yeni hanın kim olacağı hususunda müzakerelerde bulundu. Daha önce taht için adı geçen Şah Ali yalnız Kazan'daki asabiyet-i millîye

---

[92] *PSRL VIII*, s. 273.

[93] *PSRL VIII*, s. 275.

[94] *PSRL VIII*, s. 276-277

hissiyatına sahip cenahın değil Rus yanlılarının dahi nefretini kazanmış bir kimse olduğundan, Türk-Tatar sefareti Kâsım Hanlığı tahtında oturan Şah Ali'nin kardeşi Can Ali'nin Kazan'a gönderilmesi ricasında bulundu. Moskova idaresinin icazetiyle 29 Haziran 1531 tarihinde Can Ali'nin cülus töreni yapıldı. Safa Giray'ın azlinde büyük pay sahibi olan Tabay Beg ve ahfadı ile Rus Yakov Grigoryeviç Morozov ve Diyakoz Afanasiy Kuritsın da yeni han ile birlikte Kazan'da kaldı[95].

Görünüşe bakılırsa Kazan devlet ricalinin Can Ali (1531-1535)'yi tercih etmesinin iki sebebi vardı. Bunlardan ilki, her kesimin nefretini kazanan Şah Ali'ye nispetle Can Ali'yi Kazan halkına kabul ettirmek daha kolaydı. İkincisi ise devlet yönetiminde nüfuz sahibi olmak isteyen güruhun tutkuları ile alâkalı idi. Çünkü yaşça olgunluğa erişen Şah Ali, daha önce Kazan tahtına oturduğundan deneyim kazanmış, yönetici sınıfı yakından tanıma imkânı bulmuş ve ayrıca hanlığın iç dinamiklerini de öğrenmişti[96].

Buna karşılık 15 yaşındaki Can Ali ise bağımsız iş görebilme yetisinden yoksun ve dirayetsiz bir gençti. "Kazanskaya İstoriya" müellifi, "mükemmel" sıfatıyla nitelediği yeni Kazan hanını "halim ve sessiz" bir kişilik olarak tanımlamaktadır[97]. Ruslar tarafından ihtiyaca yönelik yetiştirildiğinden dolayı elbette, millî hisleri yoğun, şahsî tefekkür sahibi ve güçlü bir kimse olması beklenemezdi. Ergenlik çağındaki Can Ali'nin devr-i saltanatı sırasında da hanlık yönetimi, Şah Ali zamanında olduğu gibi, çoğu millî duygulardan yoksun Moskova yanlısı devlet ricalinin elinde bulunuyordu. Fakat bu kez Can Ali'ye naibelik yapan Gevherşad Bike'nin etrafında toplanmışlardı. Rusya hükûmeti ise mevcut durumdan oldukça memnundu. Zira iki kardeşten herhangi birinin hanlık mevkiini işgal etmesi onlar için bir sorun teşkil etmiyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, Büyük Knez III. Vasiliy için önemli olan Kazan tahtında oturacak kişinin Kırım Hanlığı'nın değil Moskova Knezliği'nin yüksek hâkimiyetini tanıması ve Kazan halkının Rusya'ya sadakat göstermekten geri kalmaması idi[98].

Can Ali Han Moskova'ya elçiler göndererek Nogay mirzasının kızı Süyün Bike ile evlenmek için izin istedi. Aslına bakılırsa Kazan Hanlığı ile Nogaylar arasında akrabalık bağlarının kurulması Moskova Knezliği için sakıncalı bir durumdu. Ancak III. Vasiliy bu evliliğe rıza gösterirken eskiden beri kendi aralarında savaşarak birbirlerinin kanlarını döken Türk-Tatar hanlıklarının dünürlük yolu ile çabucak yakınlaşmalarının mümkün olmadığını idrak etmişti[99].

---

[95] *PSRL VIII*, s. 277.

[96] Bulat Rahimzyanov, *Kasimovskoe Hanstvo (1445-1552 gg.). Oçerki İstorii*, Kazan, 2009, s. 149.

[97] *PSRL XIX*, s. 41.

[98] V. V. Velyaminov Zernov, *İzsledovanie*, s. 269.

[99] Hadi Atlasî, *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, Çev. Hakan Coşkunarslan, Konya, 2004, s. 19.

Can Ali döneminde cereyan eden en önemli hadiselerden biri de 3 Aralık 1533 tarihinde Büyük Knez III. Vasiliy'in ölümü idi. Taht için yetişkin bir aday bulunmadığından Moskova tahtına, vefat eden knezin Türk-Tatar asıllı eşi Elena Glinskaya'dan doğan 3 yaşındaki oğlu IV. İvan oturtuldu[100]. Rusya'daki taht değişikliği Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği ilişkilerinde birtakım değişikliklere yol açtı. Naibe Elena Glinskaya hükûmeti, III. Vasiliy'in ölümünü müteakip Kazan'da ortaya çıkan yeni durumun getirdiği sorunlar ile baş edemedi. Ayrıca muktedir ve maharetli Kırım Hanı Sahib Giray (1532-1551) da Moskova Knezliği'ni rahatsız ediyordu. Israrla Rusya karşıtı bir siyaset izleyen Kırım hanı, Kazan Hanlığı üzerinde etkili bir şekilde ağırlığını hissettirmeye başladı. Moskova Knezliği'nin zafiyete uğraması ve hemen akabinde Sahib Giray Han'ın müteaviz teşebbüsleri Kazan Hanlığı'ndaki asabiyet-i kavmiyeci zümreye Rus tahakkümünden kurtulup tekrar siyasî bağımsızlığını elde etmesi için cesaret vermişti[101].

Nitekim Kazan'daki muhtelif grupların birleşmesi sonucu 1535 yılı güzünde düzenlenen bir darbe hareketiyle Can Ali öldürüldü ve hanlıktaki Rus tahakkümüne son verildi. Kazan Hanlığı'nda ilk kez bir han kendi halkı tarafından öldürülmüştü. Bundan sonra da hanlık tarihinde buna benzer bir olay görülmeyecekti. Kazan'da çıkan karışıklıklardan ötürü Şaban, Şah Bulat, Karamış, Kursul ve Yavluş gibi Rus muhipleri derhal hanlığı terk ederek Moskova'ya kaçtılar[102]. Aslına bakılırsa Gevherşah Bike ve ahfadı hanlığı ne Ruslara ne de Kırımlılara bırakmak istiyorlardı. Ancak onun ve destekçilerinin yaşadıkları tecrübeler, Ruslara bırakmaktansa Kazan Hanlığı'nı Giraylara teslim etmenin daha doğru bir tercih olduğuna kanaat getirmelerine sebebiyet vermişti.

Kazan tahtına yeniden oturan Safa Giray Han (1535-1546), Nogay mirzalarından Mamay'ın kızı ile evli olmasına rağmen Can Ali'den dul kalan Süyün Bike'yi de nikâhına aldı. Daha önceki deneyimlerinden Moskova'nın hâlihazırdaki müşkülatına vâkıf olan Türk-Tatar idaresi Rusya'ya karşı tehditkâr bir tavır takınıp saldırıya geçti. 6 Ocak 1536 tarihinde Türk-Tatar atlıları Nijniy Novgorod şehrinin Balahna adlı yerleşim birimine taarruz ederek etrafı yakıp yıktıkları gibi İtil boyundaki pek çok köyü de yağmalayarak ahaliyi tutsak ettiler[103].

Safa Giray Han bu sırada kendini Kazan Hanlığı'nın hamisi ilan eden güçlü amcası Kırım Hanı Sahib Giray'ın da desteğini elde etmişti. Kırım'dan Mos-

---

[100] Michael T. Florinskiy, *Russia A History and An Interpretation*, Vol. I, New York, 1965, s. 182.

[101] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 40.

[102] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s. 176.

[103] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 243.

kova'ya gönderilen bir nâmede; Kazan Hanlığı'nın Sahib Giray Han'ın yurdu, Safa Giray'ın da onun yeğeni olduğu ve bu sebepten dolayı Rusların Kazan'a saldıramayacağı eğer Kazan'a saldırırlar ise Moskova Knezliği'nin bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalacağı belirtildi[104]. Bu açık tehdit karşısında Rusya hükûmeti orijinallikten uzak bir diplomatik lisan kullanıp tarihî hadiselere atıfta bulunarak, Moskova'nın Kazan Hanlığı üzerinde hukukî hakkı bulunduğunu ileri sürdü ve emperyal söylemler geliştirmeye çalıştı. Ancak Safa Giray'ın Rusya'ya tâbi olması gerektiğine ilişkin sarf edilen sözler kuvveden fiile geçemedi. Moskova Knezliği Kırım Hanlığı'nı karşısına alamayacağını bildiğinden muktedir Kırım Hanı Sahib Giray'a itaat etmek zorunda kaldı[105].

Safa Giray Han ikinci saltanatı boyunca, Moskova'dan tamamen bağımsız bir siyaset izledi. Rus topraklarına askerî harekâtlar düzenlemeye devam etti. 1539 yılında Nijniy Novgorod, Murom, Meşçera, Gorohovets, Vladimir, Şuya, Yuryev, Voljskiy, Kostroma, Zavoloje, Galiç, Vologda, Totma, Ustyug, Perm ve Vyatka gibi şehir ve kasabaları yerle bir etti[106].

Safa Giray gerçekten enerjik ve kabiliyetli bir han olmasına rağmen bir kez daha Moskova yanlısı hiziplerin muhalefeti ile karşı karşıya gelmekten kurtulamadı. Ayrılıkçı fraksiyonun önderliğini üstlenen ve daha önce, ilk saltanatı sırasında, kendisinin azline sebep olan Bulat Beg ve isimleri yıllıklarda zikredilmeyen devlet ricaline mensup beş kişi, Rus hükûmeti ile gizlice temasa geçti. 1541 yılının Mayıs ayında muhalifler Moskova'ya bir elçi göndererek Safa Giray'ın tahttan indirilmesi hususunda anlaşmaya vardılar[107].

1542 yılı hadisesiz geçti ise de bir yıl sonra Kazan hanı yeniden Murom şehrine saldırarak etrafı yağmaladı ve çok sayıda tutsak ele geçirdi[108]. Bütün bu yağma seferleri sonucunda kadın, erkek ve düşkünlerden oluşan binlerce esir Kazan'a getirilmişti. Rus tutsaklar sahipleri tarafından ya ağır işlerde çalıştırılıyor ya da şehirde kurulan pazarlarda Türkistanlı tüccarlara satılıyorlardı. Her ne kadar IV. İvan'ın gençlik döneminde Kazan Hanlığı'na karşı düzenlenen seferlerin asıl amacı Safa Giray Han'ı devirip hanlığı yeniden Moskova'ya bağlamak idi ise de söz konusu tutsakların kurtarılması da Moskova Knezliği'nin dış politikası açısından önemli bir hususdu[109].

---

[104] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 40-41.

[105] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, 85.

[106] *PSRL XIII*, s. 129.

[107] *PSRL VIII*, s. 295.

[108] *PSRL XXII Russkiy Hronograf*, Moskova, 2005, s. 525.

[109] D. İlovayskiy, *İstoriya Rossii Moskovsko-Tsarskiy Period Pervaya Polovina ili XVI Vek*, Tom III, Moskova, 1890, s. 181.

29 Temmuz 1545 tarihinde Kazan'dan Kadış Beg ve Çura Narık isimli asilzâdeler Moskova'ya gelerek, doğrudan IV. İvan'a başvurup Rusya'nın Kazan'a ordu göndermesi için ricada bulundular. Muhalif zümrenin bu temsilcileri Kazan Hanlığı'nda yaşayan Kırım kökenli 30 asilzâdeyi yakalayarak Moskovalılara teslim etmişler ve böylece büyük knezin güvenini de kazanmışlardı. Rus idaresi Kadış Beg ve Çura Narık'a bir ferman vererek hanı azletmelerini buyurdu ve Kazan'a ordu sevk etti[110]. Bu haber Kazan'da duyulunca, hanlık dâhilindeki Moskova yanlılarının da kışkırtmalarıyla, Safa Giray Han'a karşı bir isyan hareketi başladı. Han ve ahfadı ayaklanmayı durdurmanın mümkün olmadığını anlayarak şehri terk etmek zorunda kaldılar. Seyyid Buyurgan, Kadış Beg ve Çura Narık'ın idare ettiği isyancılar Kazan'da yaşayan pek çok Kırımlıyı öldürdüler. 1546 yılının Ocak ayında cereyan eden bu hadise sonucunda Kazan Hanlığı yeniden Rus muhiplerinin eline geçti[111].

Kazan Hanlığı'ndaki geçici hükûmet 15 Mart 1546 tarihinde Moskova'ya bir elçi göndererek büyük kneze saygılarını sunup Şah Ali'yi kendilerine han olarak göndermeleri için ricada bulundular. Bunun üzerine Şah Ali 13 Haziran 1546 tarihinde Knez Dimitri Fedoroviç Belskiy ve arkadaşlarının nezaretinde yapılan bir cülus töreni ile Kazan tahtına oturtuldu. Ancak kısa bir süre sonra Safa Giray Han eski tahtını yeniden ele geçirdi[112].

Kazan tahtını üçüncü ve son kez ele geçirmeyi başaran Safa Giray Han (1546-1549) devletin hemen her kademesine sızmayı başaran Rus yanlılarına karşı oldukça sert tedbirler aldı ve bu fraksiyonun pek çok mensubunu idam etme konusunda herhangi bir tereddüt yaşamadı. Rus tarihçi N. P. Zagoskin, Safa Giray Han tarafından başlatılan söz konusu bağımsızlık teşebbüsünü bir "terör"[113] hareketi olarak değerlendirse de aslında yapılan şey Kazan Hanlığı'nı Moskova'nın hadimliğini yapan kimselerden arındırıp yeniden millî bir hüviyet kazanmasını temin etme çabasından başka bir şey değildi.

Bu hadiselerden kısa süre sonra, 16 Ocak 1547 tarihinde Büyük Knez IV. İvan çarlığını ilan etti. Rus tarihinin kırılma noktalarından birini teşkil eden bu kararın kime ait olduğu konusunda kati fikir birliğine varılamamış olsa da, mevzubahis tasarının IV. İvan'ın kendisinden ziyade Metropolit Makariy

---

110 *PSRL XXIX Letopisets Naçala Tsarstva Tsarya i Velikogo Knyazya İvana Vasilyeviça, Aleksandro Nevskaya Letopis, Lebedevskaya Letopis*, Moskova, 2009., s. 47.

111 *PSRL XXIX*, s. 47-48.

112 *PSRL XXIX*, s. 48.

113 N. P. Zagoskin, *Sputnik po Kazani*, s. 60.

(1542-1563)'e ait olduğu hususuna ilişkin pek çok delil bulunmaktadır[114]. Moskova Knezliği 1547 güzünün sonunda Kazan Hanlığı'na karşı bizzat IV. İvan'ın idare ettiği bir askerî harekât düzenledi. Ancak civar köyleri yağmalayan Moskova birlikleri başka bir başarı elde edemediklerinden geri dönmek zorunda kalıp 7 Mart günü Moskova'ya ulaştılar. Söz konusu sefer güya olumsuz hava şartları yüzünden sonuçsuz kalmıştı[115].

Safa Giray Han 1549 yılının ilkbaharında ansızın vefat etti. 25 Mart 1549 tarihinde Kremlin sarayına gelen bir habere göre Kazan hanı kendi sarayında ölmüştü[116]. Henüz 42 yaşında olup ciddi bir rahatsızlığı bulunmayan hanın vefatı ile ilgili olarak "Kazanskaya İstoriya"nın anonim müellifi şu ilginç hikâyeyi kaydetmiştir: "Tanrının hükmü hakkında! Kılıç ve mızrak ile pek çok kez savaşta ölümcül yaralar alması onu öldürmedi. Bir keresinde sarhoştu, elini yüzünü yıkadı ve ayakları sendeledi, yere düştü, kafası kırıldı ve beyni parçalandı. Bütün eklemleri ayrıldı ve istediklerini yapmayı başaramadan ölüm onu yakaladı. Öldüğü gün şöyle dedi: 'Hiçbir şey değil, döktüğüm Hıristiyan kanları beni öldürdü'"[117]. Kazan hanının geçirdiği bir kaza sonucu vefat etmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir. Ancak Hıristiyan kanı döktüğü için tanrının gazabına uğradığına ilişkin kayıtlar besbelli ki koyu Ortodoks müellifin uydurmalarından ibarettir.

Kazan Hanlığı'nın Düşüşü

Safa Giray Han'ın iki yaşındaki oğlu Ötemiş Giray (1549-1551) annesi Süyün Bike'nin vesayeti altında han ilan edildi. Yeni hanın cülusunu muvakkaten kabul eden Kazan devlet ricali, Kırım Hanlığı ve Moskova Çarlığı'na elçiler gönderip hanlıktaki taht değişikliğini bildirdi. 6 Temmuz 1549 tarihinde Kazan'dan Moskova'ya ulaşan Bakşand Mirza isimli elçi hem Ötemiş Giray'ın hanlık tahtına oturduğunu hem de Ruslar ile barış içerisinde yaşamayı arzuladıklarını IV. İvan'a iletti. Rus çarı ise aynı şahıs ile gönderdiği fermanında Kazanlıların kendilerine dürüst elçiler yollamaları halinde Türk-Tatarlar ile birlikte, sorunsuz yaşamanın mümkün olabileceğine vurgu yapmakla iktifa etti. Ancak samimiyetten uzak bu söylem sadece basit bir aldatmacadan ibaretti[118].

---

[114] E. E. Golubinskiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi ot Naşestviya Mongolov do Mitropolita Makariya Vklyuçitelno*, Tom II, Moskova, 1900, s. 767.

[115] *PSRL XXIX*, s. 55.

[116] *PSRL XXIX*, s. 56.

[117] *Kazanskaya İstoriya*, Haz: T. F. Volkova, s. 383.

[118] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 266.

Nitekim Çar IV. İvan, Nogay Orda ile anlaşmaya varıp 1549 yılının sonlarına doğru Kazan Hanlığı'na karşı bir sefere çıktı. 7 Ocak 1550 tarihinde Vladimir şehrinden hareket ederek 18 Ocak günü Nijniy Novgorod'a ulaştı. Rus çarı 23 Ocak günü kalabalık bir ordu ile buradan Kazan'a doğru harekete geçtiği vakit Kâsım Hanı Şah Ali ve 1552 yılında Kazan tahtına oturacak olan Yadigâr Muhammed de kendisine refakat ediyordu. 12 Şubat günü Kazan önlerine ulaşan Ruslar, 11 gün boyunca şehri kuşatma altında tutmalarına rağmen herhangi bir başarı sağlayamadıkları için ablukayı kaldırmak zorunda kaldılar. Moskova'nın bu seferdeki başarısızlığı kronik yazarları tarafından her zaman olduğu gibi şiddetli yağmur, fırtına ve yağmur sonucu buzların erimesi gibi doğal olaylar ile izah edilmeye çalışılmıştı[119].

Moskova ordusu askerî açıdan herhangi bir muvaffakiyet elde edemedi ise de, kuşatma kaldırılırken Şah Ali'nin telkinleri sonucu Sviyaga Irmağı'nın mansabına bir kale kurulması kararlaştırıldı. 1551 yılında tamamlanacak olan bu müstahkem yapıya Sviyajsk (Свияжск) adı verilecekti. Daha önce Vasilsursk kalesini inşa eden Ruslar yeni bir kale daha dikmişlerdi. Bu durum tedricen zayıflayan Kazan Hanlığı karşısında Moskova'nın gücünü önemli ölçüde arttırmıştı. Rusya söz konusu kaleleri inşa ederek, her yıl güney bozkırlarına doğru genişliyor ve Türk-Tatar topraklarını işgal ediyordu. IV. İvan'ın takip ettiği bu yayılmacı siyasetin nihaî amacı bütün bozkır sahasını egemenliği altına almaktı. Ortodoks kilisesinin ıslahına ve yapılan reformlara, bölgenin doğal kaynaklarından elde edilen gelir de eklenince Rusya'da iktisadî açıdan büyük bir atılım görülmüştü. Yaya askerlerin modernize edilmesi, süvari birliklerinin aristokrat sınıf tarafından desteklenmesi ve Avrupa teknolojisi ile birlikte gelen yeni savaş taktikleri Moskova ordusunu Kazanlı Türk-Tatarlara karşı oldukça üstün bir konuma getirmişti ki, bütün bunların semeresi kısa süre sonra alınacaktı[120].

Bu dönemde yaşayan Rus ideologların telkin, teşvik ve gayretleri sonucunda Kazan Hanlığı'nı zapt etmek düşüncesi her geçen gün daha arttı. Vakıa Rusya'daki iktisadî ve içtimaî hayat da mevcut yönetimin talepleri ile örtüşüyordu. Çünkü düzenlenen seferler yoksul askerî aristokrasi için ekonomik bakımdan çok önemli idi. Ayrıca savaşlar neticesinde kazanılan topraklar sayesinde boyarlar arazilerini genişletebiliyorlardı. Dolayısıyla İtil boyunun verimli toprakları Moskova'nın iştahını kabartıyordu. Yine İtil ticaret yolunun ele geçirilmesinin sağlayacağı maddi menfaatler de yabana atılacak cinsten değildi. M. G. Hudya-

---

[119] *PSRL XXIX*, s. 58-59.

[120] Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy Ivan the Terrible in Russian History, Translated by Stephen Dunn*, London, 1981, s. 205-206.

kov'un deyimiyle: "Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı istila siyasetini toprak sahipleri, tacir ve ruhanîlerin çıkarların kesişiminin doğal bir sonucu olarak izah etmek mümkündür "[121].

Siyasî vaziyet artık tamamen Kazan Hanlığı'nın aleyhine dönmüştü. Süyün Bike'nin danışmanı Koşçak Oğlan'ın ölümünden sonra hanlık işleri Huday Kul ve Nur Ali Beg tarafından idare ediliyordu. Moskova'ya gönderilen Yanbars Mirza isimli bir elçi ise IV. İvan'dan Kazanlıları affetmesini, Şah Ali'yi han olarak kendilerine göndermesini, Ötemiş Giray Han ile annesini kendi yanına almasını rica etti. Ayrıca Kazan'daki Rus esirlerin serbest bırakılacağını, hanlıkta kalan Kırımlı Türk-Tatarların eşlerini ve çocuklarını teslim edeceklerini de bildirdi. IV. İvan Yanbars'ı dinledikten sonra bütün Kazan halkını bağışlayacağını beyan etti. Çünkü bu anlaşma ile Kazan Hanlığı Kırımlılardan kalıcı biçimde arındırılacak ve Rus esirler de kurtarılmış olacaktı. Moskova'daki Türk-Tatar esirlerin ise ancak Şah Ali hanlık tahtına oturduktan sonra serbest bırakılacağı vurgulandı. Yanbars Mirza: "Her şey hükümdarın tasarrufunda, o nasıl isterse öyle olur" dedi. Kazan'a gönderilen elçi Moskova yönetiminin bu isteklerini devlet ricaline iletti. Şah Ali ve boyarlara ise yapılması gereken işleri bildiren bir fermanla çarın yetkin adamı Adaşev yollandı ve nihayet 5 Eylül 1551 tarihinde Kazan Hanı Ötemiş Giray ile annesi Süyün Bike Moskova'ya ulaştılar[122].

Son dönemlerde Kazan Hanlığı'nda yaşanan iç karışıklıklar ve Moskova'nın artan baskısı, kuvvetten düşen Türk-Tatarları Ruslar ile anlaşma zemini aramaya sevk etti. Oğlu ile birlikte Moskova'ya götürülen Süyün Bike bir süre sonra IV. İvan yönetiminin zorlaması sonucu, Nogayların muhalefetine rağmen Şah Ali'ye nikâhlandı. Böylece Süyün Bike, Şah Ali'nin kardeşi Can Ali ve Safa Giray Han'dan sonra üçüncü kez bir Kazan hanı ile evlenmiş oldu. Oğlu Ötemiş Giray ise 8 Ocak 1553 tarihinde zorla vaftiz edilerek Hıristiyanlaştırılacaktı[123].

16 Ağustos 1551 tarihinde Moskova çarının tayin ettiği knezlerle beraber Kazan'a gelen Şah Ali Han (1551-1552) yapılan cülus töreniyle yeniden tahta oturtuldu. Şah Ali'ye Kâsım Hanlığı'ndan getirilen beg, mirza ve kazaklardan oluşan 300 kişilik bir grup ile Çar IV. İvan'a bağlı 200 Rus asker (strelets) de refakat ediyordu. Hanı korumakla görevli bu yabancı askerlerin tamamı saray ve çevresine yerleştirilmişti. Moskova hükûmetinin temsilcileri 17 Ağustos sabahı Kazan sarayına gelerek yapılan antlaşma gereği Rus esirlerin serbest bırakılmasını talep ettiler. IV. İvan'ın emirlerini tatbik etmekle mükellef olan Şah Ali ise

---

[121] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, s. 111; Tomas Butson, *Ivan the Terrible*, New York, 1987, s. 35.

[122] *PSRL XXIX*, s. 64-65.

[123] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 277.

şehirdeki bütün Rus tutsakların saray meydanında toplanmasını emretti ve aynı gün esirler bağımsızlıklarına kavuştular. Kroniklerdeki kayıtlara göre azat edilen esirlerin sayısı 2700 idi[124].

Kazan gerçekten kaynıyordu. Düzen alt üst olmuş, devlet otoritesi yitirilmiş ve muhalif fraksiyonlar birbirine girmişti. Hanlığa çok sayıda Rus yerleştiren Çar IV. İvan elbette vaziyeti yakından takip ediyordu. 1551 yılının Ekim ayında, daha önce Kazan'a gönderilen çarın boyarlarından Habarov ile Vırodkov Rusya'ya döndüler. Moskova sarayına Kazanlı esirlerin pek azının serbest bırakıldığını ve bu durumun da Kazan'da huzursuzluğa neden olduğunu, Şah Ali'nin ise hanlık dâhilindeki Rus tutsaklardan bir kısmını saklayıp teslim etmediğini bildirdiler[125].

Kazan Hanlığı'nın son günleri Rus yıllıklarında tüm ayrıntısı ile anlatılmıştır. 1552 yılının henüz başında Sviyajsk kalesinde yaşayan Moskova yanlısı Çapkın, Burnaş ve arkadaşları Şah Ali'nin azledilip yerine başkasının atanmasını teklif etmişlerdi. Yine hükûmeti temsil ettiklerini iddia eden, Nur Ali, Hüsrev ve Ali Merdan Hacı isimli zatlardan oluşan Rus muhipleri ise Kazan-Moskova ilişkilerini yeni bir temel üzerine inşa edecek bir öneri sundular. Buna göre; Şah Ali Han'ın yerine çar tarafından genel vali tayin edilecek ve Kazan şehrinin idaresi ona verilecekti. Eğer Moskova yönetimi bu teklifi ciddiye almazsa Kazan ahalisinin kitle halinde isyan edip yeni bir han arayışına gireceğinden söz ediliyordu. Bununla birlikte tasarı gerçekleşirse kimlerin Kazan şehrinde ya da taşrada yaşayacağına Moskova'nın tayin ettiği yönetici karar verecekti. Böylece Rus hükûmeti serbest yerleşim hakkını engelleyecek ve IV. İvan'ın genel valisi tüm gelirleri toplayarak Kazan hanının imtiyazlarına sahip olacaktı. Ayrıca hanedan mensupları ölünce bunlara ait emlak ve topraklar da genel vali tarafından tanzim edilecekti[126].

Artık hanlıktaki çözülme iyice gün yüzüne çıkmıştı ve hakikaten Kazan'da zuhur eden gerginliğin bir anda ortadan kaldırılamayacağı aşikârdı. Nitekim bu yılın başlarında birtakım yeni gelişmeler yaşandı. Çar IV. İvan, rejim muhalifi bazı Kazanlı asilzâdelere Şah Ali'yi tahttan indirmelerini teklif etti. Türk-Tatarlar bu öneriyi kabul edince, Kremlin'in gönderdiği meşhur siyasetçi Adaşev, Şah Ali'ye tahtını bırakıp şehri kendisine devretmesini bildirdi. Kazan hanı da Rus çarının bu isteğine itiraz edemeyerek mevkiinden feragat etti. 6 Mart 1552 tarihinde kendi ahfadından Kazanlı ve Kâsımlı mirzaların yanı sıra, son iclası sı-

[124] *PSRL XXIX*, s. 65-66.
[125] *PSRL XXIX*, s. 68.
[126] *PSRL XXIX*, s. 69-70.

rasında Kazan'a gelen Rus askerlerini de yanına aldı. Şah Ali ve adamları "gölde balık avlayacakları bahanesiyle" şehirden ayrılıp Sviyajsk'a geldiler. Kazanlı beg ve mirzalardan 84 kişiyi de aldatarak Moskovalı yetkililere teslim eden Şah Ali, yaklaşık olarak 8 ay Kazan Hanlığı'nı idare etti ve Kazan'daki son cülusu da böylece sona erdi. Kazan'dan çıkarıldıktan sonra Moskova idaresi tarafından yeniden Kâsım Hanlığı tahtına atandı[127].

Kazanlı Türk-Tatarlar, o sırada Nogay Orda'da bulunan Yadigâr Muhammed'e hanlık makamına oturması için teklifte bulundular. Nogayların da desteğini alan Yadigâr Muhammed (1552) bu daveti kabul ederek 500 kişilik bir süvari birliği ile hemen Kazan'a geldi. Kama Irmağı geçitleri Ruslar tarafından tutulduğundan, yakın adamlarından birkaç kişi ile beraber gizlice Kama'yı geçerek şehre ulaştı ve hanlık tahtına oturdu. Böylece Kazan Hanlığı, tarih sahnesinden silinmek üzere iken, Kazan, Sibir, Kâsım ve Kırım hanları sülalelerinden sonra bu kez de Astarhan hanlarının eline geçti[128].

İtil boyunda artık bıçak kemiğe dayanmış, başta Kırım, Astarhan ve Nogay Orda olmak üzere Türk-Tatar hanlıkları, Rus yayılmacılığı karşısında endişeye kapılmaya başlamışlardı. Çünkü hem İtil boyunun hem de Türkistan'ın kilidi olan Kazan Hanlığı Ruslar tarafından ilhak edilirse Moskova Çarlığı'nın yükselişini önlemenin mümkün olamayacağı iyi biliniyordu. Bundan ötürü, bu tarihe kadar bir araya gelemeyen Altın Orda'nın mirasçıları, Kazan'ın Ruslar tarafından istila edilmesini engellemek için ortak bir cephe oluşturma çabası içerisine girdiler. Nitekim nihaî Kazan seferine katılan meşhur Andrey Mihayloviç Kurbskiy'e göre; Çar IV. İvan bu sırada üç büyük ve güçlü müttefik devlete karşı mücadele veriyordu ki, bunlar Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı ve Nogay Orda idiler[129].

Yapılan ittifak sayesinde Moskova Çarlığı'nın zor duruma düşeceği tahmin ediliyordu. Fakat artık çok geçti. Esasen Yadigâr Muhammed Han'ın Kazan tahtına oturtulup, Türk-Tatar hanlıklarının ortak düşmanları olan Ruslara karşı birleşmeleri Kazan'da umutları yükseltmiş ve 1551 yılında Çar IV. İvan tarafından zapt edilen "Dağ Tarafı" yeniden ele geçirilmişti. Yine Türk-Tatarlar, Sviyajsk ve havalisine askerî bir sefer düzenleyerek başlangıçta bazı muvaffakiyetler dahi elde etmişlerdi[130]. Ayrıca Rus tarafında da her şey sütliman değildi. Özellikle Kazan Hanlığı'nın zaptı için inşa edilmiş olan Sviyajsk havalisinde kıtlık, keş-

---

[127] *PSRL XXIX*, s. 70.

[128] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 285.

[129] A. M. Kurbskiy, *İstoriya o Velikom Knyaze Moskovskom*, St. Petersburg, 1913, s. 13.

[130] J. Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 47.

mekeş ve ahlâksızlık baş göstermişti. Hatta N. M. Karamzin'in bildirdiğine göre; ilkbaharda Sviyajsk'ta iskorbüt hastalığı yayılmış ve çok sayıda insan ölmüştü. Halk arasında diş eti çekilmesi adıyla anılan bu illet daha çok vitamin eksikliği ve kötü yaşam koşullarından kaynaklanıyordu[131].

3 Temmuz 1552 günü Kolomna'dan hareket eden Rus ordusu 8 Temmuz'da Vladimir şehrine ve oradan da Murom'a ulaştı. Çar IV. İvan Sviyajsk'a vardığında Şah Ali'ye bir mektup yazmasını ve Yadigâr Muhammed Han'a göndermesini emretti. Buyruk üzerine yazılan söz konusu nâmede, Kazan hanının Moskova'ya itaat edip şehirden ayrılarak Rusya'ya sığınması isteniyordu. Çarın bizzat kendisi ise Kul Şerif Molla ve Kazan devlet ricaline ferman gönderdi ve Moskova'ya boyun eğmelerini bildirdi. Ayrıca Kazan'da yapılan kötü işlerin hem kendisini hem de boyarları öfkelendirdiğini ve bunun böyle gidemeyeceğini belirtip teslim olmalarını istedi. Bu mektuptan bir hafta kadar sonra, 20 Ağustos 1552 Cumartesi günü, Moskova ordusu Kazanka Irmağı'nın ötesine geçti. Bu sırada Yadigâr Muhammed Han, bir tutsak aracılığı ile Şah Ali'nin mektubunu yanıtladı. Son derece mütekebbir bir üslup ile kaleme alınan bu nâmede Ortodoks inancı hakkında kötü sözler sarf edilmiş, sözde dindar Moskova çarına hakaretlerde bulunulmuştu. Ayrıca Türk-Tatarlar Şah Ali'ye lanetler yağdırılarak, savaşa hazır olduklarını da ifade etmişlerdi[132].

Ağustos ve Eylül aylarında Kazan şehrine birçok kez taarruz edildi ise de esas saldırı hanlığın düştüğü gün olan 2 Ekim 1552 tarihinde başladı. Kalenin içine girebilmek için haftalardır kazılan lağımlar bir gün önceden hazır hale getirilmiş ve barutla doldurulmuştu. Saldırı başlamadan önce Çar IV. İvan, Ortodoks ruhanîleri de yanına almıştı. Dualar eşliğinde surların altındaki lağımlar patlatıldı. Bu suretle Rus askerlerinin üzerlerine kaynar sular döken Türk-Tatarların surları kullanılamaz hale getirildi. Ayrıca surlara merdivenler dayayıp taarruz eden askerler de vardı. Bunların bir kısmı kulelere tırmanmayı başarabilmişti. Kaleye girildikten sonra şehirde şiddetli çarpışmalar yaşandı. Sokaklarda süngü bıçak mücadeleler verildi. Türk-Tatarlar tedricen hanlık sarayına ve camiye doğru çekilmek zorunda kaldılar. Son savunma hattı bu mevkilerde oluşturulmuştu. Rus ordusunun tamamı şehre girince çapulculuk başladı. Kazan Hanlığı'nın istilasını anlatan pek çok kaynak bu hakikate dikkat çekmiştir. Ganimet elde etme arzusuna kapılan Rus askerlerinin tamahkâr tutumu sağ kalan bir avuç Türk-Tatarın karşı saldırısına neden oldu. Durumun ciddiyetini anlayan Rus çarı hemen müdahalede bulunarak, takviye kuvvetlerini şehre gönder-

---

[131] N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, s. 663.

[132] *PSRL XIII*, s. 201-202.

di. Bu son hamle işe yaradı. Yadigâr Muhammed Han ile ahfadı ise saraya çekilerek yaklaşık yarım saat daha direnişlerini sürdürdüler. Hayatta kalan Türk-Tatarların bir kısmı çaresizlikten ötürü kaçmaya tevessül etti ise de, bunların büyük bölümü Rus mezaliminden kurtulamadı. Saraya çekilip mücadele edenler öldürüldü fakat han tutsak edildi[133].

Çarın fermanına göre, Yadigâr Muhammed Han'dan başka hiçbir erkek esir alınmayacak, hepsi katledilecekti. Kadın ve çocukların ise yaşamasına müsaade edildi. Böylece Türk tarihinin en kanlı muharebelerinden biri 2 Ekim gecesi sona erdi. Kazanlı erkeklerin neredeyse tamamı Ruslar tarafından öldürülmüştü. Pek çok kaynakta şehrin istilasından sonra cesetlerden dolayı sokaklara çıkılamadığı, hatta bazı yerlerde toplanan cesetlerin yüksekliğinin kale surlarına denk olduğu nakledilmiştir. Çar şehrin tamamını yağmalamaları için askerlerine verdi. Kazan Hanlığı'nın alametlerini, kaledeki topları ve tutsak olarak Yadigâr Muhammed Han'ı ise kendisi aldı. Rus askerleri şehrin sokaklarından birini alelacele cesetlerden temizlediler. Askerlerinin zafer çığlıkları arasında kutlamalara katılan Çar IV. İvan, ilk iş olarak Kazan'ın istilasında büyük emeği olan sabık Kazan ve Kâsım Hanı Şah Ali'yi tebrik etti[134].

İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı

Diğer Türk-Tatar hanlıkları gibi Kazan Hanlığı da idarî yapısını ve diplomatik geleneklerini Altın Orda Devleti'nden tevarüs etmişti. Ancak bir dönem hanlıkta Kırım Giraylarının hüküm sürmesi, dolaylı olarak kısmî Osmanlı tesirini de beraberinde getirmişti ki hanlık yönetiminde zuhur eden bu düalist yapı henüz layıkıyla aydınlatılamamıştır.

Kazan Hanlığı Cuci soyundan gelen hanlar tarafından idare edilirdi. Teorik olarak han olmadan devlet olamazdı. Bu mevkii işgal eden kişinin Cengiz Han soyundan gelmesi gerekli idi. Han olmanın gerekleri, diplomatik ilişkileri yönlendirmek, adalet dağıtmak ve savaşçılıktan ibaretti. Bununla birlikte tahta oturacak kişi, halk tarafından kabul görmeli ve törenin bir şartı olarak hanlık makamına davet edilmeli idi[135]. Kazan Hanlığı devlet ricalinin en üst tabakasını oluşturan dört boy begine "Karaçi Begler" denilirdi. Hanlık teşkilatı içerisinde en fazla dikkat çeken ve bir tür devlet meclisi (council of state) görevini üstlenen Karaçi Begler, Cengiz Yasası ile belirlenmiş esaslara bağlı olarak, halkın çıkarla-

---

[133] V. V. Şapoşnik, *İvan Groznıy Pervıy Russkiy Tsar*, St. Petersburg, 2006, s. 160-161.

[134] V. V. Şapoşnik, *İvan Groznıy*, s. 162.

[135] Edward Louis Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductry Remarks on Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review*, Vol. 26, No: 4, Dec. 1967, s. 551.

rını gözetmekle mükellef idiler. Hanlık içişlerinde önemli görevler üstlenen Karaçi Begler, hana karşı muhalif tavırlar sergileyebilirlerdi. Ayrıca Cengiz Han soyundan gelmesi kaydıyla herhangi bir asilzâdeyi hanlık tahtına davet edebilir ya da mevcut hanın siyasî mevkiinden uzaklaştırılmasını sağlayabilirlerdi[136]. A. A. Rorlich'in ifadesiyle: "Karaçi Begler, Ulu Karaçi'nin önderlik ettiği aristokrasinin dört büyük üyesinden oluşan nevi şahsına münhasır bir krallık konseyi idi"[137].

Karaçi Begler'in diğer hanlıklarda da ehemmiyeti büyüktü. Şirin boyu başta olmak üzere sırası ile Argın, Barın ve Kıpçak boylarının begleri "Dört Karaçi Begi"ni teşkil ediyorlardı. Şirin Begi, Kırım Hanlığı'nda teşrifat bakımından daima en üst mevkide bulunuyordu. Bu Beg "Baş Karaçi" ya da "Baş Beg" unvanını taşır, han sülalesinden kızlar ile evlenirdi. Kural olarak boylar, beg ailesine mensup yaşça en büyük zatı seçerler ve bu kimse han tarafından da kabul edilirdi. Han, onu azletme yetkisine sahip değildi. Boylar, begleri vasıtasıyla hanın otoritesini tanırlardı. Beg isyan ederse boy da isyan ederdi. Karaçi Begler, mevcut siyasî düzeni korumak ve yasayı icra etmek görevlerini üstlenmişlerdi. H. İnalcık'ın deyimiyle: "Karaçi Begleri, Cengiz Yasası'nın, daha doğrusu Altın Orda ananelerinin mutaassıp müdafileri sıfatı ile bu teşkilatı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta, kendi imtiyazları hususunda çok hassas bulunmakta idiler"[138].

Karaçi Beylerden sonra gelen en önemli asilzâdeler; begler ve mirzalardı. Hanlık idarî sınıfı içerisinde, meratib silsilesi bakımından en yüksek makamlardan birisi de, hanların çocuklarını yetiştirip, eğitimleri ile ilgilenen "Atalık" idi. Ruslar bu görevliyi "Dyadka" adı ile anarlardı. Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyyidler de oldukça saygın bir yere sahiptiler. Seyyidlere hürmet gösterilmesi hususunda peygamberin vasiyeti vardı. Müslüman Türk-Tatarların egemenliği altında bulunan hanlıklarda, seyyidlerin sayısı oldukça kabarıktı. Seyyid aynı zamanda bütün ruhanîlerin lideri durumundaydı[139].

İslamî devlet hiyerarşisi içerisinde ruhanîlerin önderi konumunda olan seyyidler hanlığın içişlerine müdahale edip, en önemli diplomatik temaslarda ciddi roller üstlenirlerdi. Hanlar şehir merkezindeki camide seyyidin okuduğu hutbe ile tahta otururlardı. Hanlıktaki diğer önemli ruhanîler ise; şeyhler,

---

136 Uli Schamiloglu, "The Qaraçı Beys of Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IV, Wiesbaden, 1984, s. 283-284; Donald Ostrowski, "Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı", Çev. Özgür Çınarlı-Mustafa Cankal, *Türkler*, C. 8, s. 454.

137 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, 2000., s. 75.

138 Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, s. 753-754.

139 Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 196-197.

mollalar, imamlar, hafızlar, hacılar ve danişmentlerden oluşuyordu[140]. Bu ruhanîlerin tamamı düzenlenen kurultaylara katılıp, devlet yönetimi ile ilgili en önemli konularda fikir beyan edip, alınan kararlarda etkili olurlardı. Dinî otoritenin temsilcileri olan bu ruhanîler zamanla yükselebilirlerdi. Ulema büyük topraklara malikti. Sadece vakıf arazileri değil, getirisi yüksek malikâneler de onların elindeydi. Ayrıca ruhanîler birçok vergiden muaftı. Din adamlarının sahip oldukları imtiyazlar Altın Orda Devleti'nden beri süregelen bir gelenekti[141].

Kazan Hanlığı'nın en önemli gelir kaynakları tarım, hayvancılık ve ticaretten ibaretti. Yazılı kaynaklardan başka muhtelif yerlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucu pek çok tarım aletinin ele geçirilmiş olması da gelişmiş bir ziraat hayatının mevcudiyetini ispat etmektedir. Hanlığın iktisadî hayatında hayvancılık mühim bir mevkii işgal ediyordu. Büyük at sürüleri ekonomik getirisinden başka askerî bakımdan da önemliydi. Zira Rusya'nın at gereksinimi de Türk-Tatarlar tarafından karşılanıyordu. Stratejik öneme sahip bu savaş araçlarının başka yerden temini neredeyse imkânsızdı. Özellikle Moskova Knezliği'nin kuzeybatıya düzenleyeceği seferler öncesinde, savaşa hazırlık yapmak amacıyla Nogaylardan 30-40 bin civarında at satın alınırdı. Ayrıca her yıl Astarhan taraflarından Moskova'ya yılkı sürüleri getirilir ve burada satılırdı. Kazan Hanlığı'nın önemli kara ve suyollarının kavşak noktasında bulunması ve coğrafi konumunun elverişliliği, ticaretin gelişmesi için uygun bir zemin hazırlamıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Nijniy Novgorod ve Murom gibi Rus şehirlerine gelen tüccarlardan oldukça yüksek gümrük resmi alınırdı. Ticaret potansiyelinin büyük kısmı yerli Türk-Tatar tacirlerin ellerinde bulunuyordu. Rusların hizmetine girmiş Türk-Tatar tüccarlara birtakım imtiyazlar tanınmış ve bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı[142].

Günümüze kadar ulaşan Kazan hanlarına ait birkaç tarhanlık yarlığı devletin işleyişine ve kurumlarına ışık tutacak niteliktedir. Pek çok vergi adının yanı sıra önemli memuriyetlerin de zikredildiği bu belgelerin çok titiz bir biçimde tetkik edilmesi Kazan Hanlığı'nın idarî, iktisadî ve hatta kültürel tarihinin aydınlatılması bakımından mühimdir.

---

[140] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 198.

[141] Ravil Bukharaev *Islam in Russia the Four Seasons*, s. 226.

[142] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 202.

Hanlığın Sınırları

Diğer hanlıklar gibi Kazan Hanlığı'nın sınırlarını da kesin olarak tayin et- k gerçekten son derece zor bir iştir. Çünkü hanlığın hudutları ile ilgili dağı- ve karmaşık bilgiler çelişkilerle doludur. Ayrıca ciddi politik iniş çıkışları n siyasî bir teşekkülün coğrafî sınırları tabiatıyla sık aralıklarla değişkenlik etmiştir. Hâl böyle olunca Kazan Hanlığı'nın hudutlarını belirlemek bir kat ıa güçleşmiştir. Hanlığın sınırları muhtemelen XIV-XV. yüzyıllar arasında sa- eşmeye başlamıştır. Rus âlimlerin genel kanaatine göre; kuzey ile doğu sınır- İtil Bulgarları'nın hudutları ile aynı idi. Rus vakayinamelerindeki 1469 yılı- ait kayıtlardan, hanlığın kuzeyde Kama Irmağı'na kuzeydoğuda ise Perm rine kadar uzandığı takip edilebilmektedir. Yine Rus kroniklerinin bildirdi- e göre; batı sınırı Sura ve Vetluga ırmaklarına, güney ve güneybatı sınırları Sviyaga Irmağı'na kadar uzanıyordu[143].

Pek çok tarihçi Kazan Hanlığı'nın sınırlarını tayin etmeye çalışmışsa da bu ıuda hiçbiri R. R. Arat kadar başarılı olamamıştır. Kaynaklardaki verilerden eket eden Türk-Tatar âlim hanlığın coğrafî konumunu koordinatları ile bir-

Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 108.

likte tespit etmiştir. Buna göre; "Hanlığın esas kısmı 43°-59° doğu meridyenleri ile 52°-59° kuzey paralel daireleri arasında, aşağı yukarı bugünkü Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt, Mari özerk bölgeleri, Simbirsk, Penza vilayetleri, Başkırdistan, Perm, Vyatka, Nijniy Novgorod, Sarı-Tav, Tsaritsin, Tambov ve Zıryan vilayetlerinin bazı kısımlarını işgal ediyordu. Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astarhan Hanlığı, güneydoğusunda Nogay Orda, güneybatısında Kırım Hanlığı, batısında Moskova Knezliği, kuzeyinde Fin kavimleri ile meskûn geniş sahalar ve kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı bulunuyordu"[144].

Sonuç

Uluğ Muhammed Han zamanından Muhammed Emin Han'ın ilk cülusuna, yani 1487 yılına kadar İtil boyu ile Doğu Avrupa siyasetinde en az Moskova Knezliği kadar etkili olan Kazan Hanlığı, kurulduğu dönemde selefi Altın Orda Devleti gibi Ruslardan haraç alacak güç ve kudrete sahipti. Ancak uzun süredir Türk-Tatarlar ile birlikte yaşamayı öğrenen Moskova idaresi Kazan Hanlığı'na karşı kendine has tepkiler ve savunma usulleri geliştirmeyi başarmıştı. Şüphesiz Rusların tatbik ettiği en etkili usul hanedan mensubu kimseleri küçük yaşta Moskova'ya çekerek burada Rus terbiyesi ile büyütmek ve Kazan tahtı için düşünülen adayı asla Hıristiyanlaştırmamak idi. Zira Türk-Tatar töresine göre, Müslüman olmayan bir hanzâde hanlık tahtına oturamazdı.

Cuci ulusuna mensup sülaleler arasındaki çekişmeler Moskova yönetimi tarafından sürekli körükleniyordu. Özellikle kurulduktan kısa bir süre sonra tamamen Moskova yörüngesine giren Kâsım Hanlığı, Kazan Hanlığı ile diğer Türk-Tatar hanlıklarını ortadan kaldırmak için Ruslar tarafından ustaca kullanılmıştı. Başlangıçta Rus yanlısı tavırlar sergileyen Muhammed Emin Han ile birlikte Kazan Hanlığı Moskova Knezliği'nin tâbiyetine girmiş ise de, bu vassallık hanlığın yıkıldığı tarihe kadar devam etmemiş ve sıklıkla kesintiye uğramıştı. 1518 yılında Uluğ Muhammed Han sülalesi sona ermiş Kazan, Rusya'nın sadık hizmetkârı olan Şah Ali Han'ın uhdesine bırakılmış ve adeta Moskova'nın bir parçası gibi yönetilmişti. Ancak Kırım Hanlığı'nın Kazan üzerinde hak iddia etmeye başlaması ve 1521 yılında Kazan tahtına Sahib Giray'ın oturmasıyla birlikte Moskova'nın nüfuzu kırılmış ve bu tarihten itibaren Kazan Hanlığı, Ruslar ile Kırımlı Türk-Tatarlar arasında el değiştirip durmuştu.

Kazan Hanlığı'na egemen olmak için verilen mücadele görünüşte Kâsım Hanlığı ile Kırım Hanlığı arasında olsa da bu görüntü tamamen zahiri idi. Çün-

[144] R. R. Arat, "Kazan", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, s. 505.

kü söz konusu tarihlerde Kâsım Hanlığı çoktan Moskova Knezliği'nin yüksek hâkimiyetini tanımıştı. Dolayısıyla Kazan üzerindeki politik çekişmenin asıl aktörleri Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği idi. Osmanlı Devleti ise Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir Kırım Hanlığı'nı isteyip istememe konusunda müteredditdavranıyordu. Zira Sahib Giray Han gibi muktedir bir Kırım hanının, Altın Orda Devleti'nin bakiyelerini toplayarak kuzeyde güçlü bir devlet kurması Osmanlı Devleti'ni pek de memnun etmeyecekti. Bununla birlikte, Moskova Knezliği'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla bir imparatorluğa dönüşeceğini de kimse tahmin edememişti.

Kazan Hanlığı 115 yıllık tarihinin büyük bir kısmını bağımsız olarak sürdürmeyi başarmış fakat sonunda Moskova Knezliği'ne boyun eğmekten kurtulamamıştı. Yine 1552 tarihinden önce Rusların Kazan devlet yönetimine müdahaleleri hep kısa süreli olmuştu. Bu durumu Kazan'daki Moskova muhiplerinin nüfuz kaybı ve Rusların askerî gücünün yetersizliği ile izah etmek mümkündür.

III. Vasiliy dönemine kadar Rusların Kazan Hanlığı'nı ele geçirmek için hazırladıkları bir tasarı yoktu. XVI. asrın ilk çeyreğinden itibaren Rus Ortodoks kilisesi doğuya doğru genişleyerek Kazan'ın işgal edilmesinden yana tavır takındı. Yine Türk-Tatarlar ile Ruslar arasında cereyan eden silahlı mücadelelerde her iki tarafın da farklı amaçlarla hareket ettiği bilinmekte idi. Kazanlılar ağırlıklı olarak köle ve ganimet elde etmek için Rus topraklarına saldırılar düzenliyorlardı. Ruslar ise Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldırarak, İtil ticaretini kontrolleri altına almak ve Türk-Tatarlara ait verimli arazileri ele geçirmek arzusunda idiler. Rusya'da Çarlık rejiminin kurulması ile birlikte kilisenin de desteğini alan Çar IV. İvan, otoriter bir merkezî idare ile güçlü bir ordu kurmayı başarmış ve bunu yaparken de devlet organlarını yıpratmamıştı. Ayrıca 1547 yılından sonra Moskova ordusunun modernizasyonuna hız verilmiş ve bu durum nihaî zaferin kazanılmasına büyük katkı sağlamıştı.

Sahip olduğu kudret ve tarihte bıraktığı iz bakımından Altın Orda Devleti'nin halefleri arasında Kırım Hanlığı'ndan sonra en önemli siyasî teşekkül şüphesiz Kazan Hanlığı idi. Coğrafî şartlarının elverişliliği ve Osmanlı yüksek hâkimiyetinin tanınması hasebiyle Kırım Hanlığı'nın mütekâmil Osmanlı kurumlarına intibakı diğer hanlıklara nazaran çok daha kolay olmuştu. Bununla birlikte Osmanlı tesiri Kırım Hanlığı üzerinden kuzeye doğru kısmen yayılabilmiş ve bu üstün medeniyetin mahfilleri Kazan Hanlığı özelinde yüksek bir merhaleye ulaşamamıştı.

Kâsım Hanlığı (1445-1681)

Serkan Acar*

Kâsım Şehri'nin Mazisi

Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in oğlu Kâsım tarafından kurulan Kâsım Hanlığı'nın hükûmet merkezi kurucusunun adını taşımaktaydı. Oka Irmağı'nın sol kıyısında, Moskova'nın 250 km kadar güneydoğusu ile Kazan'ın 470 km güneybatısında bulunan Kâsım şehri Rus yıllıklarına "Gorodets, Meşçerskiy Gorodets ve Meşçerskiy Gorodok" şekillerinde kaydedilmiş; Türk-Tatarlar arasında ise "Han Kirman" tesmiye olunmuştur[1].

Kroniklerde ilk kez XII. yüzyılın ortalarında adına rastlanan Gorodets, Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy (1120-1157) tarafından 1152 yılında kurulmuş ise de şehrin bulunduğu bölgenin bu tarihten çok daha erken vakitlerde yerleşim birimi olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Gorodets inşa olunurken Kiev şehri model olarak alınmıştır. Buraya Meşçerskiy Gorodets denilmesi ise bölgede yaşayan "Mişer" boyları ile ilgilidir[2]. Şehir ilk kurulduğunda şimdiki yerinden 1-1,5 km kadar daha güneyde, Babenka Irmağı'nın Oka Irmağı'na karıştığı yerde bulunuyordu. Etrafı ise ağaçtan yapılmış surlar ve gözetleme kuleleri ile çevriliydi. Ayrıca Gorodets'in çevresinde beş adet müstahkem mevki bulunuyordu[3].

---

* Ege Üniversitesi.

1 Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul, 2008, s. 49; N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda Kasımova s Drevneyşih Vremen*, Ryazan, 1891, s. 1; Reşid Rahmeti Arat, "Kasım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, s. 380; Aleksander Bennigsen, "Kasımov", *The Encylopaedia of Islam*, Volume IV, s. 723; İlya V. Zaitsev, "Kasım Hanlığı", Çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, C. VIII, s. 466.

2 N. Aleksandroviç Rodin, *Kasımov*, Moskova, 1976, s. 36-37.

3 E. Mihaylovskiy-İ. İlenko, *Ryazan Kasımov*, Moskova, 1969, s. 203.

Bu şehirde Rusya tarihi ve Ortodoksluk için önemli sayılabilecek bazı olaylar da gerçekleşmişti. Örneğin, haraç ödeyip paye almak üzere Altın Orda hükûmet merkezine giden ve dönüş yolunda hastalanarak Meşçerskiy Gorodets'e uğramak zorunda kalan, Rusların büyük kahramanı Knez Aleksandr Nevskiy (1249-1263)'nin burada bir manastıra kapanarak ölmesi Ruslar nezdinde buraya ayrı bir ehemmiyet ve kutsiyet kazandırmıştı[4]. Moskova Knezi Dimitri Donskoy zamanında (1359-1389) Meşçerskiy Gorodets'in idaresinden Knez Aleksandr Ukoviç sorumluydu. Onun döneminde şehir kısmen Moskova'ya bağlanmış ancak Altın Orda Devleti bunu tasdik etmemişti. Ayrıca N. İ. Şişkin'in belirttiğine göre, bu şehrin bir kısmı Knez Dimitri Donskoy tarafından para karşılığı satın alınmıştı[5].

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda Devleti'nde kargaşa baş gösterince, mevcut siyasî otoritede birtakım boşluklar meydana gelmiş ve özellikle Toktamış Han Timur Beg karşısında zor duruma düşünce destek aramaya başlamıştı. Altın Orda hanı bu amaçla 1392 yılında Moskova Büyük Knezi I. Vasiliy (1389-1425) ile görüşmelerde bulunarak anlaşmaya varmıştı. Buna göre; Rus knezi, Toktamış Han'a Timur Beg ile yapacağı zorlu savaşlarda yardım edecek, bunun karşılığında da Rusya'ya bağlı bazı bölgeler Altın Orda Devleti'ne haraç ödemeyecekti. Yapılan anlaşma sonucunda Meşçerskiy Gorodets ile birlikte Murom ve Nijniy Novgorod şehirleri de tamamen Rusya'ya bağlandı. Moskova Knezliği'nin güneydoğu sınırlarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilen bu şehir Rusya'nın güçlenip yayılmacı bir siyaset izlemesine büyük katkıda bulundu[6].

Kâsım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Kazan Hanları Sülalesi

Kazan Hanı Uluğ Muhammed Han 7 Temmuz 1445 tarihinde Suzdal yakınlarında Moskova Knezi II. Vasiliy'i yenerek tutsak ettikten sonra, ileri sürdüğü bütün şartları kabul ettirmek suretiyle onu serbest bırakmıştı. Han ile Moskova Knezliği arasında akdedilen anlaşmanın en önemli sonucu ise hiç şüphesiz knezlik sınırları içerisinde bağımsız bir hanlık kurularak, başına Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kâsım'ın geçirilmesi olmuştu[7]. Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasındaki bu stratejik bölgede bir devlet kurulmasındaki asıl amaç, Moskova'yı sürekli kontrol altında tutarak gerektiğinde müdahale etmekti. Ayrıca hanlığın ordusuna mensup askerlerin masrafları, Rus şehirlerinin gelir kay-

---

4 N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 2.

5 N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 3.

6 N. Aleksandroviç Rodin, *Kasımov*, s. 37.

7 Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 53.

naklarından sağlanacak ve Moskova hazinesinden Kâsım Hanlığı'na her yıl belirli miktarda haraç ödenecekti[8].

Suzdal savaşı sonunda yapılan barış antlaşmasının şartları, Moskova halkına duyurulmamasına rağmen Türk-Tatarlar ile anlaşmaya varılmış olması bile Ruslar arasında memnuniyetsizliğe neden olmuş ve bazı bölgelerde isyan hareketleri de görülmüştü. Özellikle Türk-Tatarların yaşadıkları şehirlerde camilerin yaptırılması Rusların dinî taassubunu galeyana getirmişti. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra olaylar giderek büyümüş ve 3-4 ay içerisinde II. Vasiliy tahtından indirilerek gözlerine mil çekilmişti. Fakat Kâsım Han, kendine bağlı Türk-Tatar kuvvetleri ile II. Vasiliy'i 1447 yılında tekrar Moskova tahtına oturtmuş ve büyük knezin rakibi olan Galiç Knezi Şemyaka'yı, 1449, 1450 ve 1452 yıllarında düzenlediği seferler ile sindirmişti. Ayrıca 1449 ve 1450 yıllarında Rus knezliklerine saldıran Altın Orda kuvvetlerine de önemli darbeler indirilmişti[9]. Moskova Knezliği'nin Uluğ Muhammed Han karşısında düştüğü acz ve çaresizliği gizleme çabası güden çarlık dönemi Rus tarihçilerine göre ise, Kâsım Hanlığı'nın kuruluşu Suzdal savaşı sonuçlarından tamamen bağımsızdı. Zira V. V. Velyaminov-Zernov, hanlığın bir tesadüf eseri kurulduğunu ileri sürmekte, N. İ. Şişkin, N. M. Karamzin ve A. N. Nasonov gibi tarihçiler ise, "Meşçerskiy Gorodets"in II. Vasiliy tarafından Kâsım Han'a bağışlandığını savunmaktadırlar[10]. Kâsım Hanlığı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan pek çok batılı tarihçi de çarlık döneminde Rus milliyetçiliği duygusu ile kaleme alınan tarih kitaplarındaki sözleri tekrar etmekten ileri gidememiş ve hanlığın kuruluşunu Moskova knezinin bir ihsan-ı şahanesi olarak değerlendirmişlerdir[11].

Kâsım Hanlığı hakkında müstakil eserler kaleme alan V. V. Velyaminov-Zernov ve N. İ. Şişkin'in belirttiklerine göre; Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek, 1445 yılında babasını ve küçük kardeşi Yusuf'u öldürerek Kazan tahtını ele geçirdi. Bunun üzerine hanın diğer iki oğlu Kâsım ve Yakub, hayatlarından endişe ederek Çerkez topraklarına kaçtılar. Bu sırada Moskova tahtını

---

[8] Ahmet Temir, "Kasım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara, 2001, s. 560.

[9] Reşid Rahmeti Arat, "Kasım Hanlığı", s. 381.

[10] V. V. Velyaminov-Zernov *İzsledovanie Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, C. I, St. Petersburg, 1887, s. III; A. N. Nasonov, *Mongoli i Rus*, Moskova, 1940, s. 29.

[11] Bkz. Leo de Hartog, *Russia and the Mongol Yoke The History of the Russian Principalities and the Golden Horde 1221-1502*, New York-London, 1996, s. 133; Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier 1304-1589*, Cambridge, 1998, s. 54 (Ostrowski, Meşçerskiy'nin II. Vasiliy değil III. İvan tarafından Kâsım Han'a bağışlandığını iddia etse de bu bilgi yanlıştır); Michael T. Florinsky, *Russia a History and an Interpretation*, Volume I, New York, 1965, s. 68; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 265; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2002, s. 500.

ele geçirmek için II. Vasily ile Galiç Knezi Şemyaka arasında amansız bir mücadele vardı. 1446 yılının sonlarına doğru Kâsım ve Yakub, Rusya sınırlarına girerek büyük knezi aramaya başladılar. Gözlerine mil çekilmiş olan Knez II. Vasiliy, Vologda'dan Moskova'ya geçerek askerlerini toplamış ve Şemyaka üzerine yürümüştü. Bu sırada Kâsım'a bağlı Türk-Tatar kuvvetleri II. Vasiliy'e yardıma giden knezlere rastladılar. Kâsım Han'a bağlı askerî birlikleri gören kalabalık Rus ordusu bunların düşman kuvvetleri olduğu zannına kapılarak savaş durumuna geçmişlerdi. Ancak olayın gerçek yüzü kısa süre sonra anlaşıldı. Türk-Tatar kuvvetleri Kazan Hanı Mahmutek'in şerrinden kaçtıklarını ve büyük kneze sığınmak istediklerini bildirmişler, bunun üzerine Kâsım ve Yakub kardeşler Ruslar ile birlikte hareket ederek o sırada Ugliç'te bulunan II. Vasiliy'in yanına gelmişlerdi[12].

Rus kroniklerine göre, Kâsım ve kardeşi Yakub II. Vasiliy'i ilk kez 1448 yılında, Moskova sarayında ziyaret etmişlerdi. 1449 yılında ise, meydana gelen iki olay münasebetiyle isimleri yıllıklarda tekrar anılmıştı. Bunlardan ilki, yukarıda da belirtildiği gibi, Büyük Knez II. Vasiliy'in Şemyaka'ya karşı düzenlediği seferde onların Moskovalılar tarafında yer almaları ile ilgiliydi. İkincisi ise, Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed'e bağlı Türk-Tatarların Moskova Knezliği sınırlarına girerek etrafı yağmalamaları ve Kâsım Han'ın Zvenigorod şehrinden hareket ederek onları durdurması ile alakalıdır. Kâsım Han bu askerî harekâtında Seyyid Ahmed Han'a bağlı kuvvetleri Pahra Irmağı kıyılarında bozguna uğratarak, yağma ettikleri tüm malları geri almıştı[13].

1450 ve 1452 yıllarında Kâsım Han ve Yakub'un adları tekrar anılmaktadır. Bu iki Türk-Tatar asilzâdesi, 1450 yılının Ocak ayında askerî kıtaları ile birlikte II. Vasiliy'e yardım etmişler ve Galiç şehrinde büyük knezin ısrarcı rakibi Şemyaka'ya ağır bir darbe indirerek, ordusunu kılıçtan geçirmişlerdi. Yine bu yılın sonbaharında büyük knez, Mevlam Birdi Oğlan adlı bir Türk-Tatar asilzâdesinin Moskova topraklarına girip etrafı yağmaladığını haber almış ve durumu hâmisi Kâsım Han'a bildirmişti. Han da Kolomna Voyvodası Bezzubtsev'i yanına alarak Mevlam Birdi Oğlan'a bağlı Türk-Tatarlara saldırmış ve Bityug Irmağı kıyısında vuku bulan çatışmada onları perişan etmişti[14]. 1452 yılında ise Hanzâde Yakub, Büyük Knez II. Vasiliy'in oğlu ile beraber, Galiç Knezi Şemyaka'yı Koksenga ile Vag ırmaklarının kesiştiği yere kadar takip etmişti[15].

---

[12] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 13-16; N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 4-5.

[13] *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey (PSRL) VIII Prodoljenie po Vosresenskomu Spisku*, Moskova, 2001, s. 122.

[14] *PSRL VIII*, s. 123.

[15] *PSRL VI/2 Sofiyskaya Vtoraya Letopis*, Moskova, 2001, s. 125-126.

Kâsım Han kendi toprakları ile beraber Moskova Knezliği'nin güvenliğinden de sorumluydu. Moskova'yı hem Rus knezliklerinin hem de Altın Orda'ya bağlı Türk-Tatarların saldırılarından koruyordu. Ancak hamaset sahibi Rus tarihçilerine göre, Kâsım Han büyük knezin emri ile bu askerî harekâtlarda Rusların yanında yer almış ve hizmetlerinin karşılığı olarak da kendisine Meşçerskiy Gorodets bağışlanmıştı[16].

Nitekim V. V. Velyaminov-Zernov, II. Vasiliy'nin Kazan Hanlığı'ndan gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla böyle bir hanlığın kurulmasına rıza gösterdiğini iddia etmektedir. Ona göre; "Kâsım Han ve Yakub'un Moskova'ya gelmeleri hayırlı bir tesadüftü. Bu durumdan faydalanmamak büyük bir hata olurdu. Büyük knezin Kâsım Hanı istediği zaman Kazan Hanlığı'na karşı kışkırtması mümkündü. Ayrıca onun girişeceği faaliyetlerden dolayı sorumluluk da kabul etmiyordu. Kâsım Han'ın yardımı ile Kazan Hanlığı'nda ya da Türk-Tatar toprakları üzerinde kurulan diğer hanlıklarda kargaşa çıkarmak veya iç savaş başlatmak zor değildi"[17]. Ancak V. V. Velyaminov-Zernov'un bu tasviri, Kâsım Hanlığı'nın kuruluş amaç ve şeklini değil daha sonra düşeceği durumu tarif etmektedir.

V. V. Velyaminov-Zernov'un görüşlerini tenkit eden M. G. Hudyakov'a göre ise; "Kâsım Hanlığı'nın kurulduğu saha, Moskova Knezliği açısından zor şartlar altında sağlanan bir anlaşma ile Türk-Tatarlara verilmişti. Hanlığın hâkimi Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kâsım idi. Bu devletin Rus knezinin rızası ile kurulmuş olması olanaksızdı. Bilakis Uluğ Muhammed Han'ın elde ettiği büyük zaferin bir sonucu olarak tesis olunmuştu. Ayrıca Kâsım Hanlığı'nın ihdası, Rus topraklarının vasıtasız olarak idare edilmesi hususunda Uluğ Muhammed Han'ın giriştiği ilk teşebbüstü. Rus tarihçileri genellikle Türk-Tatar hanlarını Rusya'ya hizmet eden, sıradan, önemsiz kişiler olarak tasvir ederler. Bu görüş Kâsım hanları için asla kabul edilemez. Öyle ki, onlar Moskova büyük knezini tıpkı Saray Hanlığı'na, Kazan Hanlığı'na daha sonraları Astarhan Hanlığı'na hatta Kırım Hanlığı'na ödedikleri gibi kendilerine de vergi ödemeye mecbur etmişlerdi"[18].

Rus kroniklerinde, 1452'den 1467 yılına kadar Kâsım Han hakkında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Kardeşi Yakub'un akıbeti hakkında da kesin bir şey bilinmemektedir[19]. Ancak Kara Nogay asıllı bir imam olan Kurbangali Halidov

---

[16] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 58.

[17] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 27; N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 7.

[18] M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Ankara, 2009, s. 16-17.

[19] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 26, 42.

(1846-1913)'un aktardığına bakılırsa Kazaklar, Nogaylar ve Kazanlı Türk-Tatarlar arasında Uluğ Muhammed Han ile Küçük Muhammed Han'ın mücadelesini anlatan türküler söylenmekteydi. Bu türkülerden birinin sözlerine göre, Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in üçüncü oğlu Yakub babası öldükten sonra Kazan şehrinden ayrılarak İtil Irmağı'nın aşağı mecralarına yerleşmiş, Astarhan havalisinde hayatını devam ettirmiş ve bu bölgede Kara Nogay olarak anılmıştır. A. B. Bulatov bugün Kara Nogay adını taşıyan boyun "Kazan uvılı urıgı" (Kazan oğlu uruğu) olduğunu ve bunların soyunun Yakub'a kadar gidebileceğini ancak yine de ihtiyatlı davranılmasını gerektiğini savunmaktadır. İ. V. Zaytsev'e göre ise; "Babası öldükten sonra Yakub'un Astarhan'a gittiğine ilişkin bu görüşü ne reddetmek ne de teyit etmek mümkündür"[20].

1445 yılında Mahmutek Han'ın Kazan tahtına oturduğu sırada kardeşleri Kâsım ve Yakub muhtemelen Çerkez topraklarında bulunuyorlardı (1445 sonbaharı ile 1446 sonbaharı arasında). Uluğ Muhammed Han ve oğullarının Kuzey Kafkasya ile oldukça yakın ilişkileri vardı. Hatta yukarıda da ifade edildiği gibi, Uluğ Muhammed Han 1445 ilkbaharında Rusya'ya karşı sefer düzenlediğinde, Çerkez topraklarından gönderilen 2 bin kadar Türk Kazak da ona katılmıştı. Dolayısı ile Uluğ Muhammed Han ölüp, kardeşi Kâsım da Kâsım Hanlığı tahtına oturunca Yakub'un Astarhan bölgesine gidip talihini burada aramış olması mümkündür[21].

1461 yılında Kazan Hanı Mahmutek vefat edince yerini oğlu Halil aldı. Öldüğünde erkek evladı bulunmayan Halil Han'ın yerine ise, kardeşi İbrahim Kazan tahtına oturdu. Bu sırada Kazanlı mirzalar arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle 1467 yılında devlet ricalinden Abdülmümin adlı bir zat Kâsım Han'a, Kazan tahtına oturmasını teklif etti. Kroniklerdeki kayıtlara bakarak bu teklifin hakikat mi yoksa bir tertip mi olduğuna karar vermek zor olsa da, bu durumu Kazan Hanlığı'nın iç işlerine müdahale etmek için emsalsiz bir fırsat olarak değerlendiren Moskova Knezliği Kâsım Han'a destek verdi. O da kendisine bağlı Türk-Tatar kuvvetleri ve II. Vasiliy'nin gönderdiği kalabalık Rus müfrezeleri ile birlikte 14 Eylül 1467 tarihinde Kazan şehri üzerine yürüdü[22].

Rus birlikleri ile takviye edilmiş Kâsımlı Türk-Tatarlar İtil Irmağı'na yaklaştıkları sırada Kazan Hanı İbrahim'e bağlı kalabalık bir ordunun, ırmağın karşı tarafında kendilerini beklediklerini gördüler. Kazan askerî birlikleri İtil Irmağını yüzerek karşıya geçmek gibi bir hataya da düşmediler. Taarruz etmeye cesaret edemeyen Kâsım Han ise Rus kuvvetleriyle beraber geri çekilmek zorunda

---

[20] İlya V. Zaytsev, *Astrahanskoe Hanstvo*, Moskova, 2004, s. 37-38.

[21] İlya V. Zaytsev, *Astrahanskoe Hanstvo*, s. 38.

[22] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2011, s. 135 vd.

kaldı. Sefere sonbaharda çıkıldığı için hava soğumuş, yağmurlar başlamıştı. Atlar açlıktan ölmüş, Kâsım Han'a bağlı Türk-Tatar ve Ruslardan oluşan orduda yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve insanlar bu ölü atların etlerini yemek zorunda kalmışlardı. Bu durum askerler arasında bozulmaya neden olunca orduyu terk edip gitmeye başlamışlar hatta ağırlıklarını bile bırakmışlardı. Fakat büyük bir talih sonucu kayıpları fazla olmamıştı[23].

Kâsım Han'ın bu bencil hareketi Kâsım Hanlığı'nın kuruluşundaki gayeyi dolayısıyla hanlığın önemini hiçe indirip, siyasî dengeleri tamamen Moskova Knezliği lehine değiştirmişti. Artık Kâsım Hanlığı'na, Kazan Hanlığı'nın önemli işlerini gören bir ileri karakol gözüyle bakılmadığı gibi bu hanlık Rusların nezdinde de arkasında çok önemli bir kuvvetin bulunduğu bir öncü olmaktan çıkarak, düşmanın iç işlerine müdahale etmekte kullanılabilecek bir siyasî alet haline gelmişti. Kâsım hanları bundan sonra da unvanlarını ve hatta Moskova Knezliği tarafından kendilerine ödenen vergi gelirlerini korumakla beraber, Moskova'ya bağlı diğer Rus knezleri ile eşit tutulmaya başlanmışlardı[24].

Kazan seferinden kısa bir süre sonra Kâsım Han vefat etti. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bu hadisenin 1468 yılında vuku bulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı yıl Moskova knezi, Kâsım Han'ın dul eşini Türklerdeki levirat (kardeşinin dul karısı ile evlenme) geleneği gereğince Kazan Hanı İbrahim'e gönderdi. V. V. Velyaminov-Zernov'un ifadesiyle: "Elbette bu tahta oturacak oğlunun (Danyal) annesinin nüfuzu altına girmesini engellemek için yapılan bir siyasî manevraydı"[25].

Kâsım Han, Meşçerskiy Gorodets'te yaptırdığı bir cami ve büyük bir taş saray ile halkının hafızasında yaşamaya devam etti. Bu cami şehrin meydanında kurulan haftalık pazarın yanında bulunuyordu. Zamanla harap olan cami 1768 yılında yıkılarak yerine iki katlı başka bir cami inşa edilmiş, minaresi ise günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. 1768 yılında Kâsım şehrini ziyaret eden ünlü seyyah Pallas, harabe halindeki caminin yerine çarın buyruğu doğrultusunda yeni bir cami inşa edildiğini yazmaktadır. Şehirde bu camiden daha önce inşa edilmiş bir taş saray da bulunmaktaydı. Günümüze kadar ulaşamayan söz konusu sarayın yıkıntıları da Pallas tarafından görülmüştü[26]. Meşçerskiy Gorodets şehrinin adı Kâsım Han'ın anısını yaşatmak amacıyla 1471 yılında "Kasımov" olarak değiştirilmiş ve şehir günümüze kadar bu isimle anılmıştır[27].

---

[23] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı*, s. 141-142.

[24] Reşid Rahmetî Arat, "Kasım Hanlığı", s. 382.

[25] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 58-59.

[26] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 62-63.

[27] Robert Grigoryeviç Landa, *İslam v İstorii Rossii*, Moskova, 1995, s. 63.

Kâsım Han'ın ölümüne ve hanlıklar arasındaki çekişmelere rağmen Moskova Knezliği üzerindeki Türk-Tatar egemenliği sona ermemiş ve vefat eden hanın yerine oğlu Danyal (1468-1486) geçmişti. Kâsım şehrindeki evveliyatı bilinmeyen Danyal Han'ın adı Rus kroniklerinde ilk kez 1471 yılında, Moskova Knezi III. İvan (1462-1505)'ın Novgorod Knezliği'ne karşı düzenlediği sefer dolayısıyla anılmıştır[28]. Yeni hanın tahta oturduğu dönemlerde, Rusya'da siyasî birlik sağlanamamıştı. Aynı dili konuşan, aynı dine mensup olan ve knezleri aynı sülaleden gelen mütecanis bir Rus milleti olmasına rağmen büyük ve küçük knezliklere ayrılmış Rusya sahasında karışıklık hüküm sürmekteydi. Nitekim Moskova Knezliği henüz diğer knezliklere üstünlüğünü kabul ettirememiş, dağılmaya yüz tutan Altın Orda Devleti ise Rusya üzerindeki hâkimiyetini sürdürecek kudretini yitirmişti. Ancak yeni kurulan Kazan ve Kırım hanlıkları, Ruslar için gerçekten ciddi tehlikeydi. Bu dönemdeki siyasî vaziyeti iyi gözlemleyen Moskova Knezi III. İvan, elinde olduğu halde Ryazan ve Tver knezliklerini ilhak etmemiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuştu[29].

Bu şartlar içerisinde Moskova'nın en güçlü rakibi olan Novgorod Knezliği ile savaşın kaçınılmaz olduğunu idrak eden III. İvan, söz konusu knezliğe karşı sefer düzenleme hususundaki niyetini Kâsım Hanı Danyal'a açmış ve hanın desteğini de alarak 1471 yılı yazında Novgorod üzerine yürümüştü. Kâsım hanı bu savaşa emri altındaki tüm hanzâdeler, Türk-Tatar asilzâdeleri ve Kazaklar ile birlikte katılmayı kabul etmişti. 14 Temmuz günü Şelon Irmağı yakınlarında vuku bulan meydan muharebesini Kâsım Hanlığı'nın desteğini sağlayan Moskova Knezliği kazanmıştı. Savaşta Danyal Han kendi ordusundan 40 askerini kaybetmişse de birçok tutsak ele geçirmişti. Bununla birlikte III. İvan bu Ortodoks esirleri Türk-Tatarların elinde bırakmak istememesine rağmen en nihayetinde mevcut durumu kabullenmek zorunda kalmış, ayrıca Danyal Han'a değerli armağanlar da göndermişti[30].

Kazanılan zafer Rusya tarihinin önemli kırılma noktalarından biriydi. Savaşın akabinde Novgorodlu boyarların çoğu III. İvan tarafından gizlice idam edildi. 11 Ağustos 1471 tarihinde ise Korostin Barış Antlaşması imzalandı. Buna göre; Novgorodlular III. İvan'a 15 bin ruble savaş tazminatı ödeyip Lehistan Kralı IV. Kazimir ile olan ilişkilerine son vereceklerdi. Bahis konusu savaş sonunda Doğu Avrupa'daki siyasî dengeler aniden Moskova Knezliği'nin lehine değişmişti. III. İvan'ın Novgorod gibi ekonomik hacmi son derece yüksek ve zengin bir bölgeyi

---

[28] *PSRL XII Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu*, Moskova, 2000, s. 130.

[29] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 64-65.

[30] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 74.

ele geçirip hâkimiyeti altına almasına ne Litvanya-Lehistan ne de Türk-Tatar hanlıkları engel olabilmişlerdi. Böyle bir muvaffakiyetin kazanılmasında elbette Kâsım Hanı Danyal'ın sağladığı destek de büyük ehemmiyeti haizdi[31].

Yıllıklardaki kayıtlara göre, Altın Orda Hanı Ahmed 1472 yılında Moskova üzerine bir sefer düzenlemiş ve Rus halkından pek çok kişiyi tutsak etmişti. Daha önce IV. Kazimir ile görüşüp anlaşan Ahmed Han, Rusya'ya karşı birlikte hareket edilmesi hususunda onunla ittifak sağlamıştı. Ancak hana bağlı kuvvetler Kaluga'nın doğusundaki Aleksin şehrine kadar ilerledikleri halde Leh kralından yardım gelmemişti. IV. Kazimir, Macar Kralı Mathias Korvinus (1457-1490) ile savaştığından Moskova işlerini ihmal etmiş olmalıydı. Kâsım Hanı Danyal ise bu sırada kendine bağlı Türk-Tatar kuvvetleri ile beraber Kaluga'da bulunuyordu. Danyal Han'ın Moskova tarafında yer aldığını öğrenen Ahmed Han ise korkuya kapılarak geri dönmek zorunda kalmış ve bu suretle Altın Orda tehlikesini bertaraf eden Kâsım hanı daha sonra yurduna dönmüştü[32].

Danyal'ın Kâsım Hanlığı'ndaki saltanatına ilişkin mevcut bilgilerimiz son derece kısıtlıdır. Filhakika 1472'den 1477 yılına kadar geçen zaman aralığında, onun adı sadece Büyük Knez III. İvan'ın kendi kardeşleri ile yaptığı bir anlaşma münasebetiyle anılmıştır: "Danyal Han veya bu topraklarda onun yerini alacak başka bir han ile uğraşmaya devam edeceğiz. Dahası kardeşlerim, ben büyük knez ya da büyük knez olacak oğlum Hıristiyanlarla ilgili bu sorunlara ve herhangi bir yerden gelecek başka bir hana tahammül etmeliyiz. Siz ve ben birleşerek onunla uğraşmaya devam edeceğiz"[33]. Metinden anlaşıldığı kadarıyla III. İvan, Danyal Han'dan sonra Kâsım tahtına Cuci ulusuna mensup başka bir asilzâdenin oturacağını kabullenmiş görünmektedir. Bu hakikat her ne kadar Rus knezleri arasında memnuniyetsizliğe neden olsa da Moskova Büyük Knezi III. İvan aklıselim ile hareket edip onları teskin etme çabası içerisine girmiştir. Ayrıca söz konusu vesika Kâsım şehrinin Ruslar tarafından Türk-Tatarlara bağışlanmadığı gerçeğini gözler önüne sermesi bakımından da mühimdir.

1475 yılına gelindiğinde Kırım Hanı Mengli Giray III. İvan'a bir mektup yazarak, Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed'e karşı düzenleyeceği sefer için yardım isteğinde bulunmuştu. Mengli Giray, Danyal Han ile Rusya hizmetinde bulunan Murtaza isimli bir hanzâdenin bu amaçla gönderilmesini Kremlin Sarayı'ndan rica etmiş, karşılığında da Moskova Knezliği'nin Litvanya-Lehistan ile yapacağı savaşlarda destek sözü vermişti[34].

---

[31] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 65-66.

[32] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 66-68.

[33] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 80-81, 37 nolu dipnot.

[34] N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 10.

Diğer taraftan bu dönemde önemli bir güç haline gelen Osmanlı Devleti, Avrupa Hıristiyan âlemini ciddi şekilde tehdit etmeye başlayınca, İtalyanlar Türklere karşı Moskova Knezliği ile ittifak kurma çabasına girişmişlerdi. Bu amaçla Venedikli elçi Ambrogio Contarini, İran'dan ülkesinden dönerken 1476 yılında Moskova'ya gelerek Türklere karşı yardım istemiş fakat herhangi bir başarı sağlayamamıştı[35]. Contarini seyahatnamesinde Moskova büyük knezinin her yıl geleneksel olarak Rusya sahasındaki farklı bir bölgeyi ziyaret ettiğini yazmakta ve özellikle de bir Türk-Tatar asilzâdesinin Rusya hudut bölgelerine yapılan akınları önlemek için 500 atlıyı İvan'a hediye ettiğini belirtmektedir ki, burada kastedilen Türk-Tatar asilzâdesinin Danyal Han olduğuna şüphe yoktur[36].

Bununla birlikte Rus kaynaklarında belirtildiğine göre, 1481 yılında Büyük Knez III. İvan Altın Orda Devleti, Kazan Hanlığı ve Kâsım Hanlığı'na 30 bin ruble haraç ödemek zorunda kalmıştı[37]. Kâsım Hanı Danyal 1477 yılından sonra Rus kroniklerinde sadece bir kez, 1483 yılında, anılmıştır. Adının zikredilmesi, III. İvan ve oğlu İvan İvanoviç'in Moskova knezinin kardeşi olan Ryazan knezi ile 9 Haziran 1483 tarihindeki yazışmasıyla ilgilidir. Burada Danyal Han'ın Kâsım Hanlığı'na gelerek vergi topladığı belirtilmiştir[38].

1483 yılında Kâsım Hanlığı ile alakalı ilgi çekici bir hadise daha yaşanmıştır. III. İvan'ın sarayında bulunan Anton isimli bir Alman hekim Danyal Han'a bağlı asilzâdelerinden olan Kara Hoca adlı Türk-Tatar mirzasını samimiyetle tedavi etmeye başlamış ise de, ölümcül bir hastalığa yakalanan bu zat vefat etmekten kurtulamamıştır. Yıllıklardaki kayıtlara göre, Kara Hoca'nın ölümünden Alman hekimi sorumlu tutan III. İvan, onu ölen Türk-Tatar asilzâdesinin oğluna teslim etmiş ve Kara Hoca'nın oğlu da Alman hekime diyet ödemesi halinde kendisini serbest bırakabileceğini bildirmiştir. Fakat bu duruma rıza göstermeyen Moskova knezi ısrarla hekimin öldürülmesini istemiş ve bunun üzerine Türk-Tatarlar Anton'u Moskova Nehri üzerindeki bir köprünün altına götürerek koyun gibi boğazlamışlardır. Bu olayın cereyan ettiği sırada Moskova'da bulunan Avrupalı top döküm ustası Aristotel yabancı bilginlerin Rusya'da büyük tehlikelerle karşı karşıya olduğunu görünce, korkuya kapılarak büyük kneze ülkesine dönmek istediğini bildirmiş ancak III. İvan buna izin vermeyerek onu daha önce Anton'un yaşadığı köşke yerleştirmiştir[39]. 1483 yılından sonra

---

[35] Basil Dmytryshyn, *Medieval Russia A Source Book 850-1700*, Orlando, 1991, s. 237.

[36] N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 11.

[37] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 87-88.

[38] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 29.

[39] S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga III, Toma 5-6, Moskova, 1989, s. 176.

adına hiçbir kaynakta tesadüf edilmeyen Danyal Han'ın ölüm tarihi kesin olarak bilinmese de 1486 yılına gelindiğinde vefat ettiği ya da Kâsım tahtından indirildiği anlaşılmaktadır.

Kırım Hanları Sülalesi

Danyal Han'ın ölümü ile Kâsım Hanlığı'nda Kazan hanları sülalesi sona ermiş ve yönetim Kırım hanlarına geçmiştir. Kırım Hanlığı'nın müessisi Hacı Giray Han'ın vefatını müteakip çocukları arasında taht kavgaları başlamıştı. Hanlık tahtında hak iddia eden hanzâdelerin başında Nur Devlet, Mengli Giray ve Haydar geliyordu. Ekber ve erşed usulüne göre tahta oturan Nur Devlet Han (1486-1491), Kıpçak bozkırındaki boyların desteğini de sağlamıştı. Kardeşi Mengli Giray ise Kırım'da büyük nüfuz sahibi Eminek Mirza'nın yardımıyla hanlığın iç bölgelerinde ve Kırkyer'de tutunabilmişti. Muhtemelen Cenevizlerin ve Kefe çevresindeki Türk-Tatarların desteğini sağlayan Mengli Giray 1467 yılında hanlığını ilan etti. Nur Devlet ve Mengli Giray, tıpkı babaları gibi Lehistan-Litvanya ve Moskova Knezliği'nden yardım istemişlerdi. Her ikisi de Lehistan Kralı IV. Kazimir ile Moskova Knezi III. İvan'ı kendi tarafına çekmeye çalışıyorlardı. Sağlanacak destek aynı zamanda Altın Orda Hanı Ahmed'e karşı girişilecek mücadelede de yararlı olacaktı. Sonuçta Eminek Mirza ve Cenevizlerin desteğini sağlayan Mengli Giray Han, 1469 yılında Nur Devlet'i Kırım Hanlığı'ndan uzaklaştırıp bölgenin tamamını ele geçirdi[40].

Uzun süren birtakım karmaşık taht mücadelelerinden sonra kesin olarak azledilen Nur Devlet Han kardeşi Haydar ile birlikte önce Litvanya'ya kaçtı ise de daha sonra Moskova'ya geçti. V. V. Velyaminov-Zernov: "III. İvan'ı, sahip olduğu topraklardan Nur Devlet ve Haydar'a sığınacak bir yer vermeye mecbur eden sebepleri izah etmek gerçekten ilgi çekici olsa gerek" diyerek Nur Devlet'in Moskova'ya gelişindeki gayenin kesin olarak bilinmediğine dikkat çekmektedir. Öte yandan Nur Devlet ve Haydar'ın Rusya'ya gitmesi Kırım tahtına yeniden oturan Mengli Giray'ı oldukça rahatsız etmişti. Büyük Knez III. İvan, hanın kaygılarını gidermek maksadıyla 1480 yılında Boyar Knez İvan Zvenits'i Kırım'a gönderdi. Mengli Giray'a sunduğu mektupta: "Büyük knezin samimi dostluklarını kabul ediniz. Sadece sürgündeki Canıbek değil, Mengli Giray'ın kardeşleri Nur Devlet ve Haydar da daha önce Litvanya'da bulunuyorlardı. Knez kendisine zararları dokunduğu için onları zorla yanına getirtti"[41] demişse de, bu mektup Kırım Hanı Mengli Giray'ın tedirginliğini gideremişti.

---

[40] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 73-74.

[41] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 128-130

Mengli Giray Han'ın gadrinden kaçan Kırımlı asilzâdelerin Rusya'ya vardıkları 1480 yılının ilkbaharında, Nur Devlet'in oğlu Bir Devlet (بیر دولت) de pederi ile beraber gelmiş ancak bilinmeyen bir sebepten dolayı babasının maiyetindeki adamlardan biri tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine Nur Devlet, oğlunu öldüren bu Türk-Tatarın başını bizzat kendi elleriyle kesmişti. Bütün bunlar yaşanırken III. İvan, Haydar'ı Vologda'ya sürgüne göndermiş ve böylece Nur Devlet Rusya'da yalnız kalmıştı. Rus himayesinde Moskova Knezliği'nin Altın Orda Devleti'ne karşı düzenlediği bazı seferlere iştirak eden bu Türk-Tatar hanı 1486 yılında Kâsım Hanlığı tahtına oturtulmuştu[42].

Nur Devlet'in Kâsım Hanlığı'ndaki faaliyetlerine ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu kısıtlı veriler arasındaki en önemli kayıt ise 1481 yılında ölen Altın Orda Hanı Ahmed'in oğlu Murtaza Han (1481-1499) ile III. İvan arasında yapılan, 1487 yılına ait yazışmalardır. Murtaza, Kırım Hanı Mengli Giray'ın en büyük düşmanıydı. Amacı Kırım Hanlığı'nda istikrarın sağlanmasını engellemek ve Mengli Giray'ı tahttan indirmekti. Henüz tasarı aşamasında olan bu fikrini Kremlin Sarayı'na bildirmek üzere, 1487 yılında Şah Behlül (شاه بهلول) adındaki elçisini Rusya'ya göndermiş ve bu zat III. İvan ile Nur Devlet'e ayrı ayrı mektuplar getirmişti. Murtaza, III. İvan'a gönderdiği mektupta babası Ahmed Han ile Nur Devlet arasındaki düşmanlıktan yakınmış ve Kırım Hanı Mengli Giray'ı şikâyet etmişti. Ayrıca Rusya'da rehin tutulan Nur Devlet'in eşi ile oğlunun serbest bırakılmasını istemiş; bununla birlikte Kırım'ı tamamen ele geçirdiği vakit onları tekrar Moskova'ya göndereceğine dair söz vermişti[43]. Nur Devlet'e yazdığı mektupta ise, imansızlar arasında yaşadığını ileri sürerek onu kendi ordasına davet etmiş ve "Bulunduğun o kötü topraklardan kurtulmak istemez misin?" diye sormuştu. Saray'a gelmesi halinde, Mengli Giray'ı tahttan indirerek Kırım'ı kendisine vereceğini de vadetmişti[44].

Altın Orda Hanı Murtaza'nın bahis mevzu teşebbüsleri III. İvan'ı pek de memnun etmemişti. Öyle ki, Kırım'da düzenin bozulması Altın Orda için büyük kazanç sağlayacak ve bu durum Moskova Knezliği'ne zarar verecekti. Oysa Mengli Giray ile Ahmed Han'ın oğulları arasındaki mücadeleler Moskova'nın yükselmesi için elverişli bir ortam doğurmuştu. V. V. Velyaminov-Zernov'un ifadesiyle: "Türk-Tatarlar arasındaki bu ihtilaflar Altın Orda'yı mahvediyordu". Rusya'nın Altın Orda Devleti'ne olan kini hakikaten çok büyüktü. Büyük knez daha önce Rusya'nın esaret altında yaşadığını hatırlıyor ve Kırım Hanlığı'nın

---

[42] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 130-131, 138.

[43] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 139.

[44] V. E. Sroeckovsky, *Muhammed Geray Han ve Vassalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara, 1978, s. 57.

Altın Orda egemenliğine halel getirdiğini biliyordu. III. İvan, kendisine gelip Murtaza'nın Mengli Giray ile ilgili teklifini ileten elçi Şah Behlül'e vereceği cevabı kasten geciktirmiş, yine bu sırada Lehistan kralı da Nur Devlet'in kardeşi Haydar'ı yanına davet etmişti[45].

Moskova'da bunlar yaşanırken Kırım Hanı Mengli Giray ise oldukça ilginç bir teklif sunmuştu. O, Nur Devlet'in kendisine gönderilmesini istiyor, geçmişte yaşananları unutarak "akıllı ve cesur" kardeşi ile hanlığı paylaşmaya hazır olduğunu bildiriyordu. Mengli Giray, gönderdiği mektupta Haydar ile neden savaşmadığının sebeplerini de yazmıştı. Ancak Büyük Knez III. İvan, hanın teklifine sıcak bakmadığını bildirdi. Dostane bir üslûp ile kaleme alınan mektubunda, Nur Devlet'i göndermeyip yanında tutacağını ifade etti ve görüşmeler burada son buldu. Muhtemelen 1491 yılında vefat eden Nur Devlet Han'ın ölüm sebebi bilinmemektedir. Ayrıca Rus kronikleri hanın 1491 yılı başlarında, idaresindeki bir Türk-Tatar birliği ve oğlu Satılgan ile birlikte, Altın Orda'ya karşı, kardeşi Mengli Giray'ın yardımına gittiğini kaydetmişlerdir. Bu tarihten sonra Nur Devlet'in yerini oğlu Satılgan almıştır[46].

Kâsım Hanlığı tahtına oturan Satılgan Han (1491-1506)'ın adına cülûsundan sonra ilk kez 19 Ağustos 1496 tarihinde, Büyük Knez III. İvan ile kardeşi Ryazan Knezi Feodor Vasilyeviç arasında akdedilen bir anlaşma belgesinde tesadüf edilmektedir. Anlaşmanın metni şöyledir: "Altın Orda kendi isteği ile ben büyük kneze ve Hanzâde Satılgan'a ya da onun yerinde bulunacak başka bir kişiye "yasak" ve "vıhod" (vergi) toplama imtiyazı vermiştir. Hanzâde defterde belirtilen eski vergi toplama usulüne göre haçı öperek "yasak" toplayacaktır. Bundan dolayı ben büyük knez, hanzâdenin ordasına vergi ödemeyecek, karşılığında da senden, Ryazan büyük knezinden, vergi almayacağım". Bu vesikadan anlaşıldığı üzere, Satılgan Han vaktiyle Kâsım Han, Danyal Han ve babası Nur Devlet'in sahip olduğu imtiyazı elde etmişti. Ayrıca dikkat çekici bir husus da Altın Orda Devleti'nin, dağılmaya yüz tutmuşken dahi Moskova üzerindeki egemenliğinin kesin olarak son bulmamış olmasıydı. Bununla birlikte Kâsım Hanlığı'nın varlığı Rusya'nın siyasî ve ekonomik yapısını da derinden etkilemişti. Zira III. İvan, Kâsım Hanlığı'na ödeyeceği verginin karşılığı olarak Ryazan bölgesinin gelirlerinden feragat etmiş ve bu knezliğin hâkimi olan kardeşini de kendisine ödeyeceği vergiden muaf kılmıştı[47].

---

[45] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 79-80.

[46] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 80.

[47] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 81-82.

Satılgan Han'ın ismi 1496 yılından sonra sekiz yıl süreyle hiçbir kaynakta anılmamakta, 16 Haziran 1504 tarihinde Büyük Knez III. İvan ile oğulları Vasiliy ve Yuri arasında yapılan anlaşmalarda ise hanın adı tekrar geçmektedir. Bu belgeler de Kâsım hanının Ryazan bölgesinden vergi topladığını doğrular niteliktedirler. Yine 1505 yılında, III. İvan ölmeden kısa bir süre önce, Satılgan kardeşi Canay ile birlikte Moskova'nın Kazan Hanlığı'na karşı düzenlediği Murom seferine katılmıştır. Hanın adı son kez 1506 yılında, yine Kazan üzerine düzenlenen başka bir Rus seferi münasebetiyle zikredilmiştir. 1505 yılının Ekim ayında III. İvan ölünce yerine oğlu III. Vasiliy (1505-1533) geçmişti. Yeni knez tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak, Kazan Hanı Muhammed Emin'in Novgorod'a düzenlediği saldırının hesabını sormak ve intikam almak istemişti. Bu amaçla süvari birlikleri ve deniz kuvvetleri olmak üzere iki ayrı askerî birlik oluşturdu. Kara kuvvetlerinin kumandasını kardeşi ile askerî aristokrasi mensuplarından Dimitri İvanoviç'e verdi. Rus askeri birlikleri Nisan ayında Moskova'dan Kazan'a doğru hareket ettiler. Nehir yolu ile gidecek gemilerin komutası ise Satılgan Han ve kardeşi Canay'da idi. Bu Türk-Tatar asilzâdelerinin emri altındaki Rus gemileri 22 Mayıs günü Kazan'a vardılar lakin bunların büyük çoğunluğu Muhammed Emin Han'a bağlı kuvvetler tarafından imha edilmekten kurtulamadı. 25 Haziran günü Kazan önlerine gelen Moskova süvari birlikleri Satılgan Han'ın idaresindeki Rus ordusunun ağır bir mağlubiyete uğradığını öğrendiler. Bunun üzerine Dimitri İvanoviç idaresindeki voyvodalar Nijniy Novgorod'a çekilmek zorunda kaldılar. Satılgan ve kardeşi Canay ise yine ırmak yoluyla Murom'a dönmüşler ve bu suretle bir muvaffakiyet elde edememişlerdi. Bu seferden sonra kaynaklarda adına tesadüf edilmeyen Satılgan Han 1506 yılında vefat etmiştir[48].

Ağabeyinin ölümü üzerine Kâsım Hanlığı tahtına oturan Canay (1506-1512) Nur Devlet Han'ın ikinci oğludur ve hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Yeni hanın cülûs ettiği tarih kesin olarak bilinmese de galip ihtimalle Satılgan Han'ın vefatı üzerine 1506 yılında tahta oturmuştur. Onun devr-i saltanatında, 1508 yılının Ağustos ayında, Moskova Büyük Knezliği ile Lehistan-Litvanya Krallığı arasında savaş çıkmıştı. Knez III. Vasiliy tarafından bu savaşa katılmakla görevlendirilen Kâsım Hanı Canay, yanına Kazan Hanı Muhammed Emin'in oğlu Karaçuk Mirgen ile kendi komutasındaki kuvvetleri de alarak, Galiç ve Kostroma şehirlerine hareket etti. Galiç'te Voyvoda Knez Vasiliy Daniloviç Nesvitskav ile buluşan Kâsım hanı Lehistan ve Litvanya'ya karşı Rusya tarafında mücadele etti. Bu olaydan kısa süre sonra yeniden Litvanya bölgesine gönderildi. Knez Vasiliy İvanoviç Obolenskiy ile birlikte Vyazma şehrinden To-

[48] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 87-88.

ropets'e hareket eden Canay Han burada Litvanya askerî birliklerini uzaklaştırmak için Knez Daniil Vasilyeviç Şçeni'ye yardım edecekti[49].

Canay Han döneminde Lehistan-Litvanya Krallığına karşı düzenlenen bu iki askerî harekât dışında dikkat çekiçi bir olay daha meydana gelmişti. Yine 1508 yılının Ağustos ayında, Akkurt Akdevlet (آق قورد اق دولت) isimli bir Nogay asilzâdesi Moskova'ya gelerek, Büyük Knez III. Vasiliy'e sığınmıştı. Bu hanzâde Nogay topraklarını ele geçirmek için Moskova'dan yardım talep etmiş ancak karşılık bulamamıştı. Talebi reddedilen Nogay asilzâdesi şimdi de Kazan ya da Kâsım Hanlığı'nın kendisine yurtluk olarak verilmesini istiyordu. Fakat Moskovalı bürokratlar büyük knezin Kazan Hanlığı'nı Muhammed Emin'e, Kâsım Hanlığı'nı ise Canay'a "bağışladığını" bildirip, ona armağanlar vererek geri göndermişlerdi. Kâsım Hanlığı'ndaki saltanatı hakkında başka bir kayıt bulunmayan Canay Han'ın öldüğü tarih de sarih değildir. Ancak Şeyh Avliyar'ın tahta oturduğu 1512 yılında vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir[50].

Saray Hanları Sülalesi

Kâsım Hanlığı tarihi, tamamı Cuci soyuna mensup hanlar tarafından idare edilen bir sülaleler tarihidir. Kırım hanları sülalesinin son temsilcisi olan Canay Han'ın ölümüyle birlikte, hanlığın idaresi üçüncü sülale olan Saray hanlarına geçmiştir. Acaba Kâsım Hanlığı yönetiminde yaşanan bu sülale değişikliklerinin sebebi ne idi? Anlaşıldığı kadarıyla, Moskova Knezliği tarafından Kâsım Hanlığı'nı idare ermek üzere yeni bir sülale tayin edilirken, bölgede bulunan Türk-Tatar yurtlarındaki güçler dengesi ve Moskova'nın bunlara karşı takip ettiği, sıklıkla değişkenlik arz eden, politika asıl belirleyici unsur olmuştur[51].

Kâsım Hanlığı'nın, Kırım hanlarından alınıp Saray hanlarına verilmesi doğal olarak, Kırım'da memnuniyetsizliğe sebep oldu. Çünkü 26 yıl boyunca (1486-1512) Kâsım tahtında oturan Kırım asilzâdeleri, burayı kendi yurtları olarak kabul etmişlerdi. Nitekim Kırım Hanı Mengli Giray, kendisini ziyaret eden Rus elçisi Mitya İvanov'a: "Orası eskiden bizim yurdumuzdu. Düşmanlarımızı adamlarımızın üzerine nasıl tayin edersiniz?" diyerek serzenişte bulunmuş, daha sonra da Kâsım Hanlığı üzerine asker sevk etmişti. Ancak V. E. Sroeckovsky'e göre: "Düzenlenen sefer Moskova'ya karşı bir hareket değildi. Savaş Kırım eksenindeki bir yurdun başına geçen yabancı bir hanzâdeye karşı açılmıştı"[52].

---

[49] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 210-213.

[50] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 205-206, 216.

[51] Reşid Rahmetî Arat, "Kasım Hanlığı", s. 382.

[52] V. E. Sroeckovsky, *Muhammed Geray Han*, s. 89-90.

Saray hanları sülalesinin ilk hanı olan Şeyh Avliyar (1512-1516), Saray Hanı Bahtiyar Sultan'ın oğlu ve eski Altın Orda Hanı Küçük Muhammed'in torunuydu. Rus kroniklerindeki kayıtlara göre: "Şeyh Avliyar ve amcası Yakub'un oğlu Yusuf, 1502 yılında büyük kneze hizmet etmek için Astarhan'dan gelmişlerdi"[53]. Ancak yıllıkların verdiği bu malumat gerçeği yansıtmamaktadır. Bilindiği üzere, Altın Orda Devleti 1502 yılında Rusya'nın hararetle desteklediği Kırım Hanı Mengli Giray tarafından tamamen ortadan kaldırılmış ve Moskova Knezliği iki asırdan fazla egemenliği altında yaşadığı bu devletten kesin olarak kurtulmuştu. Dolayısıyla Saray şehrinde yaşayan Türk-Tatar asilzâdelerinin Moskova'ya getirilerek Kâsım hanı tayin edilmelerinin sebepleri ise daha başkaydı. Bunlar; muktedir Kırım Hanlığı'na karşı yeni bir cephe oluşturmak, Moskova Knezliği üzerindeki Kırım etkisini kırmak ve Mengli Giray Han'ın yayılmacı bir politika takip etmesine engel olmaktan ibaretti[54].

Şeyh Avliyar'ın Astarhan'dan Rusya'ya geldiği 1502 yılından Kâsım hanı ilan edildiği 1512'ye kadar geçen zaman aralığındaki faaliyetleri ve yaşantısı hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. 1508 yılında Surojik şehrine hâkim olduğunu ve aynı yıl Moskova Büyük Knezliği'ne bağlı bir voyvoda ile birlikte Litvanya'ya karşı düzenlenen sefere iştirak ettiğini biliyoruz. Ayrıca 19 Aralık 1512 tarihinde Kâsım hanı sıfatıyla III. Vasiliy tarafından Smolensk üzerine düzenlenen sefere de katılmıştır. Nogaylı Mirza İbrahim'in kızı Şah Sultan ile evli olup ismi bu seferinden sonra bir daha zikredilmeyen Şeyh Avliyar'ın 1516 yılında öldüğü tahmin edilmektedir[55].

Şeyh Avliyar'ın vefatından sonra yerine 10 yaşındaki oğlu Şah Ali (1516-1519) geçti. Bununla birlikte 1515 yılında ölen Kırım Hanı Mengli Giray'ın yerine de oğlu ve halefi Mehmed (Muhammed) Giray (1515-1523) tahta oturmuştu. III. Vasiliy'nin Mojaysk şehrinde bulunduğu bir sırada, Kırım Hanlığı'nın yeni hâkimi Mehmed Giray'ın elçisi Abdülveli Şeyhzade (عبد الولی شیخ ذاده) büyük knezin yanına gelmiş ve hasımları olan Saray hanları sülalesine mensup Şah Ali'nin Kâsım hanı olarak atanmasından Kırım hanının duyduğu rahatsızlığı belirtmişti. Mehmed Giray, Moskova büyük knezine gönderdiği mektupta; Kâsım Hanlığı'nın Şah Ali'ye verilmesinden dolayı Şirin beglerinin Rusya ile dostluk anlaşması yapmaya yanaşmadıklarını belirttikten sonra, merhum Nur Devlet Han'ın eski yurtluğu olan bu toprakların Şah Ali'den alınarak kendi oğluna ya da kardeşine verilmesini istemişti[56].

---

[53] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 222.

[54] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 92-93.

[55] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 93.

[56] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 247.

Esasen Kırım Hanı Mehmed Giray'ın, III. Vasiliy tarafından Şah Ali'ye bağışlanan Kâsım Hanlığı'nı hangi amaçla ele geçirmeye çalıştığını anlamak zor değildi. Altın Orda Devleti yıkılıncaya kadar, Kırım hanlarını şiddetle destekleyen Moskova Knezliği'nin yeni ve en güçlü rakibi, yukarıda da belirtildiği üzere Kırım Hanlığı olmuştu. Dolayısıyla Kıpçak bozkırındaki hâkimiyet mücadelesi devam ederken Kâsım Hanlığı'nı, Kırım hanlarının en azılı düşmanları olan Saray hanlarına vermek Moskova Knezliği'nin takip ettiği haricî siyaset açısından son derece uygundu.

Moskova Knezliği ile giriştiği diplomatik ilişkilerden bir sonuç elde edemeyen Mehmed Giray Han, Şah Ali'ye Kâsım Hanlığı'nı bırakıp yanına gelmesi halinde Rusya sarayının kendisine vermiş olduğu unvanlardan daha yüksek payeleri bağışlayacağını teklif etmiş ve ayrıca Moskova üzerine birkaç sefer de düzenlemişti[57]. Kırım Hanlığı ile Moskova Knezliği arasındaki siyasî ilişkiler giderek gerilirken, Kazan Hanlığı'ndaki Rus nüfuzu da tedricen güçlenmekteydi. Mamafih Kazan Hanı Muhammed Emin'in 1506 yılından sonraki saltanatı hanlıktaki millî grupların güç kazandığı bir devirdi. Ne var ki bu dönem oldukça kısa sürmüş ve yine onun zamanında sona ermişti[58].

Muhammed Emin Han 1516 yılında ağır bir hastalığa yakalanmış ve iki yıl sonra da vefat etmişti. Onun ölümü ile birlikte Kazan Hanlığı'nda taht veraseti sorunu ortaya çıkmıştı. Tahtın meşru varisi sabık hanın kardeşi Abdüllatif idi. Ancak Kazan tahtına Abdüllatif gibi bağımsızlık düşkünü ve Rus düşmanı bir kimsenin oturması hiçbir şekilde Moskova'nın işine gelmezdi. Hâl böyle olunca Rus siyasetini tatbik edecek bir asilzâdenin tayin edilmesi gerekiyordu. Aranan hanzâde Kâsım Hanlığı'nda bulunmuştu. O sırada henüz küçük bir çocuk olan Şah Ali'nin Kazan tahtına oturtulması hanlık yönetiminin Rusların eline geçmesi ile eşdeğerdi. Üstelik bu genç asilzâde tamamen Rus kültürü ile büyüdüğünden Moskova'ya düşmanlık da güdemezdi. Ancak Kazan'da tutunabilmesi için büyük knezin yardımına muhtaç olacaktı. Moskova Knezliği bu tasarıyı gerçekleştirebilmek için Kazan Hanlığı'nın meşru varisini ortadan kaldırmaya karar verdi ve 9 Kasım 1518 tarihinde Abdüllatif Han "bilinmeyen bir sebeple" Moskova'da ölmüş, yani Ruslar tarafından katledilmiş ve böylece Şah Ali de rakipsiz kalmıştı. Bir ay sonra, Aralık 1518'de Muhammed Emin Han da ölünce Uluğ Muhammed Han sülalesi Kâsım Hanlığı'ndan sonra Kazan'da da son bulmuş ve Şah Ali 1 Mart 1519 tarihinde Ruslar tarafından Kazan hanı ilan edilmişti[59].

---

[57] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 250.

[58] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 169.

[59] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 96-97.

Moskova'nın istikbali için son derece büyük ehemmiyeti haiz bu politik müdahaleden sonra Şah Ali'nin kardeşi Can Ali (1519-1531) Kâsım Hanlığı tahtına oturtuldu. Ancak Kâsım'dan sonra Kazan'ın da Saray hanları sülalesine mensup asilzâdelere tevcih edilmesi ne Kırım Hanı Mehmed Giray'ı ne de millî duyguları ağır basan Kazanlı Türk-Tatarları memnun etmişti. Bununla birlikte Kazan ve Kâsım hanlıklarını egemenliği altına almak isteyen Mehmed Giray Han amansız bir hastalığa yakalanan Kazan Hanı Muhammed Emin'in yakın bir gelecekte öleceğini tahmin ediyor ve kardeşi Sahib Giray'ı onun yerine hazırlıyordu. Kazan'daki millî gruplar da Kırım hanı ile gizli görüşmelerde bulunup, Şah Ali'nin azledilerek yerine Sahib Giray'ın geçirilmesi hususunda Kırım hanına telkinlerde bulunuyorlardı. Nihayet 1521 yılının ilkbaharında Sahib Giray, Kırım ordusu ile birlikte Kazan üzerine yürüdü. Şah Ali ve danışmanlığını yapan Rus yetkililerin kendilerini savunacak durumları yoktu. Sahib Giray'a karşı koyamayacağını anlayan Şah Ali eşini, odalığını ve bütün mal varlığını yanına alarak Moskova'ya kaçtı. Kırımlı Türk-Tatarlar tarafından ele geçirilen Kazan şehrinde Ruslara ve Rus yanlısı Türk-Tatarlara karşı bir tasfiye hareketi başlatıldı. Ruslara ait gayr-ı menkuller yağma edilerek sahipleri öldürüldü. Şah Ali'nin Türk-Tatar muhafızlarının birçoğu da kılıçtan geçirildi. J. Pelenski'nin ifadesiyle: "Şah Ali'nin Kazan Hanlığı tahtından indirilmesi Moskova Knezliği'nin dış siyasetine ağır bir darbe vurmuştu"[60].

Kazan Hanı Sahib Giray 1524 yılında, ikbalde Kırım Hanlığı'na egemen olmak amacıyla, tahtını ve tacını yeğeni Safa Giray'a bırakarak İstanbul'a gitti. Ancak 1532 yılının ilkbaharında düzenlenen bir darbe hareketiyle Safa Giray Kazan tahtından azledildi. Böylece siyasi vaziyet yeniden Moskova'nın emellerine uygun hale gelmişti. Bu sırada Nijniy Novgorod şehrinde bulunan Şah Ali ise Kazan tahtını tekrar elde edebilmek için bazı faaliyetlere girişmiş ve III. Vasiliy'in desteğini sağlamayı da başarmıştı. Ancak büyük knez onu desteklemekle hata etmişti. Zira Kazan halkı Şah Ali'nin hanlık makamına çıkarılmasını istemiyor, kardeşi Can Ali'nin tayinine ise pek de olumsuz bakılmıyordu. Nitekim Kremlin Sarayı'na gönderdikleri bir mektupta bu arzularını açıkça ifade etmişlerdi. Esasen Moskova yönetimi Şah Ali veya kardeşi Can Ali'den herhangi birisinin Kazan tahtına oturtulması hususunda mutlak surette ısrarcı değildi. Öyle ki, ikisi de Rusya'nın sadık hizmetkârları idiler. Ruslar için önemli olan Kazan halkının Moskova Knezliği'ne itaat etmekten geri kalmamasıydı. Hâl böyle olunca Kazanlı Türk-Tatarların ricası kabul edildi ve zaman kaybetmeksizin Can Ali'nin han olarak atanabileceğini bildirmek üzere Kâsım şehrine bir ulak

[60] Jaroslav Pelenski, *Russia and Kazan Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s)*, Paris, 1974, s. 34.

gönderdi. Büyük Knezliğe bağlı üst düzey memurlardan olan Yakov Grigoryeviç Morozov ve yardımcısı Afanasiy Kuritsın'a yeni han ile birlikte Kazan'a giderek onu tahta oturtma görevi verildi. Böylece 1531 yılında Can Ali Kazan hanı ilan edildi[61].

Kâsım Hanlığı'nın Can Ali idaresinde olduğu dönemde Kâsımlı Türk-Tatarlar Kırım'a karşı düzenlenen Putivl seferine de katılmışlardı. Ayrıca Şah Ali, Şibanlı Hanzâde Akdevlet, Kâsım kazakları, Boris Gorbatov, Vorontsov ve Obolenskiy isimli knezler ile boyarlar da bu sefere iştirak etmişlerdi. Özellikle III. İvan (1462-1505) döneminden itibaren Moskova Knezliği'nin büyük askerî başarılara imza atmaya başlaması Batı Avrupalı seyyahların ilgisini Rusya'ya çekmişti. Bunlar arasında en önemlisi 1517 ve 1526 yıllarında olmak üzere iki kez Rusya'yı ziyaret eden Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun elçisi Sigismund von Herberstein idi. Bu zat 1526 yılındaki ikinci ziyaretinde Kâsım Hanlığı'na uğramış ve burada yaşayan Türk-Tatar toplumu hakkında malumat vermiştir[62].

Can Ali'nin saltanatı sırasında Kazan Hanlığı'ndaki Rus nüfuzu çok güçlü hale gelmişti. Öyle ki, hanın evlendirilmesi için seçilen aday hakkında Moskova'nın görüşünü alma zorunluluğu vardı. Genç han Nogaylı Yusuf Mirza'nın kızı Süyün Bike ile evlenecekti. Bu izdivaç Moskova tarafından çok uygun görülmese de Knez III. Vasiliy onun Süyün Bike ile evlenmesine izin vermişti. Can Ali Kazan Hanlığı'na intikal edince Kâsım şehrinde yaşayan Türk-Tatarların büyük kısmı da onuna beraber gitmişti. Rus kronikleri bu geçiş döneminde Kâsım Hanlığı'nın idaresinden Kutlu Bulat (قوتلو بولاط) adındaki bir zadegânın sorumlu olduğunu kaydetmişlerdir[63].

1532-1537 yılları arası Kâsım Hanlığı'nda fetret devri idi. Bununla birlikte, Rus kronikleri bu sırada neden Kâsım Hanlığı'nın ortadan kaldırılmadığı sorusunu cevapsız bırakmışlardır. Esasen bunun iki farklı sebebi vardı: Birincisi Kazan ve Astarhan hanlıklarının istilası öncesinde Kâsım Hanlığı'na ve Kâsımlı Türk-Tatarlara duyulan ihtiyaçtı. İkincisi ise birçok kola ayrılıp, bağımsız devletler halinde varlığını devam ettiren Türk-Tatar topluluklarının tepkisinden duyulan endişe ve zayıf da olsa bunların Rusya'ya karşı birleşmesi ihtimaliydi[64].

3 Aralık 1533 tarihinde Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy ölmüştü. Bu sırada oğlu ve yasal halefi olan IV. İvan henüz küçük yaşta olduğu için devletin ida-

---

[61] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 103-104.

[62] N. İ. Şişkin, *İstoriya Gorода*, s. 16.

[63] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 274.

[64] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 108-109.

resi sabık knezin eşi Elena ile boyarların eline geçmişti. Rusya'da siyasî açıdan karışıklıkların yaşandığı bu dönemde, Kâsım Hanlığı'na çabucak bir han tayin edilmesi uygun görülmüştü. Sürgün hayatı yaşarken 1535 yılında özgürlüğüne kavuşan Şah Ali bu durumu fırsat bilerek Rusya'ya hizmet etmesi için kendisine bir şans daha verilmesini rica etti. Safa Giray Han'ın yeniden Kazan tahtına oturması da Moskova'yı kaygılandırmıştı. Şah Ali'nin muhalifi olan Kazanlı yurtseverler bu durumdan memnun görünüyorlardı. Kazan Hanlığı'na karşı bir cephe oluşturmak isteyen Knyaginya Elena, boyarlar ile fikir alış verişinde bulunduktan sonra sürgünde bulunan Şah Ali'yi Kremlin Sarayı'na davet etmeye karar verdi. Bu amaçla 10 Aralık 1535 tarihinde Knez Nikita Borisoviç Turenin'i bir boyarın oğlu ile birlikte Beloozero şehrine gönderdi. Eşi Fatıma ile beraber Moskova'ya gelen Şah Ali ihtişamlı bir törenle karşılandı ve saray ricali nezdinde büyük hürmet gördü[65].

1537 yılına gelindiğinde Şah Ali (1537-1551 ve 1552-1567) yeniden Kâsım tahtına oturtulmuş ve böylece hanlıktaki beş yıllık fetret devri sona ermişti. Yine aynı yıl içerisinde Moskova Knezliği'ne bağlı Vladimir voyvodası ile beraber Kazan sınır boylarında görev alarak Rusya'yı savunmuş, 1539 yılının sonbaharında ise Rus knezler ile birlikte Murom ve Kostroma şehirleri yakınlarında Kazanlı Türk-Tatarlarını bozguna uğratmış ve 1540 yılında Kâsım hanı sıfatıyla siyaset sahnesindeki yerini epey pekiştirmişti. Bu yılın sonuna doğru, 18 Aralık günü, Kazan, Kırım ve Nogaylı Türk-Tatarlardan oluşan bir ordunun başına geçen Kazan Hanı Safa Giray, Murom şehri üzerine yürümüştü. Seferi haber alan Vladimir voyvodaları vakit geçirmeksizin şehrin müdafaasına yardım etmek amacıyla bölgeye gelmişlerdi. Kısa süre sonra Moskova knezi tarafından Kâsım şehrinde bulunan Şah Ali'ye de acilen Murom'a gitmesi yönünde salık verildi. Şah Ali emri altındaki Türk-Tatarlar ile birlikte katıldığı bu seferde yararlılık gösterip büyük başarılar kazandı. Ayrıca Kâsım şehrinde yaşayan Nogayları kılıçtan geçirerek mallarını yağmaladı. Söz konusu sefer sonucunda Nogayların büyük kısmını öldüren Kâsımlı Türk-Tatarları sağ kalanları da tutsak ederek geri döndüler. Şah Ali daha sonra ele geçirdiği bu esirlerin bir kısmını Moskova'ya göndererek, büyük kneze hediye etti[66].

Rus kroniklerinde 1543-1546 yılları arasında Kâsım Hanlığı'na ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan Kremlin Sarayı 17 Ocak 1546 tarihinde Kazan Hanı Safa Giray'ın yerel güçler tarafından düzenlenen gizli bir darbe harekâtı sonucunda tahttan indirildiğini öğrendi. Darbeyi düzenleyenler

---

[65] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 109-110.

[66] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 308-309.

gönderdikleri elçiler aracılığıyla Moskova ile anlaşmaya hazır olduklarını bildirdiler. Safa Giray'ın azledilmesi yeni bir Moskova-Kazan savaşına neden oldu ve bu savaş aralıklarla dört yıl devam etti. Seyyid Buyurgan, Hanzâde Katış ve Çora Narık'a bağlı bir grup Kazanlı asilzâde Moskova knezinden Şah Ali'nin Kazan Hanlığı tahtına atanması ricasında bulundu. Şah Ali 1546 yılının Haziran ayında yeniden Kazan tahtına oturtuldu. Bu olgu Kazan Hanlığı üzerinde Rus egemenliğinin yeniden kurulduğuna işaret etmekteydi. Ancak Şah Ali yeni görevinde bir aydan fazla tutunamayarak kaçmak zorunda kaldı[67].

1547 yılında Moskova'da da önemli gelişmeler yaşandı. IV. İvan'ın "Bütün Rusya'nın Çarı" unvanını almasıyla Rusya'da çarlık idaresi kuruldu. 25 Mart 1549 tarihinde, Kazan Hanı Safa Giray'ın öldüğü ve iki yaşındaki oğlu Ötemiş Giray'ın tahta oturtulduğu haberi Moskova'ya ulaştı. J. Martin'in ifadesiyle: "Bu Rusya için bulunmaz bir fırsattı"[68]. Aynı yılın sonlarına doğru IV. İvan, Kazan Hanlığı'na harp ilan etti. Rus hükümeti çocuk yaştaki hanı himayesi altına alıp Türk-Tatar hanlığını tamamen ortadan kaldırma niyetinde olduğunu açıkça ifade ediyordu. Düzenlenecek sefere katılması için Rus voyvodaları ile birlikte Şah Ali'ye de celpname gönderildi. Şah Ali Aralık ayının sonlarına doğru Hanzâde Yadigâr'ı da yanına alarak harekete geçti. Vladimir şehrinde bulunan Çar IV. İvan, orduyu düzene sokmak için Nijnij Novgorod'da toplanılması emrini vermişti. 1550 yılının Ocak ayı sonunda Rus çarı kalabalık bir ordu ile buradan yürüyüşe geçtiği vakit Kâsım Hanı Şah Ali ve Hanzâde Yadigâr da kendisine refakat ediyordu. Ruslar 11 gün boyunca Kazan şehrini kuşatma altında tutmalarına rağmen şiddetli yağmur sonucu buzların erimesi yüzünden, 25 Şubat günü kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Fakat muhasara kaldırılırken, Şah Ali'nin telkinleriyle Sviyajsk (Züye) Irmağı ağzında bir kale kurulmasına karar verildi[69].

Daha önce Vasilgorod (Vasilsursk) Kalesi'ni inşa eden Ruslar şimdi de Sviyajsk Kalesi'ni dikmişlerdi. Bu suretle Moskova'nın gücü önemli ölçüde artmıştı. Rusya bu kaleleri inşa ederek her yıl güney bozkırlarına doğru genişliyor ve Türk-Tatarlara ait toprakları işgal ediyordu. Esasen Moskova'nın takip ettiği bu yayılmacı siyasetin asıl amacı bütün bozkır sahasını egemenliği altına almaktı. Ortodoks Kilisesi'nin ıslahına ve yapılan reformlara, bölgenin doğal kaynaklarından elde edilen gelirler de eklenince Rusya'da iktisadî açıdan büyük bir atılım görülmüştü. Yaya askerlerin modernize edilmesi, süvari birliklerinin aris-

---

[67] Jaroslav Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 41.

[68] Janet Martin, *Medieval Russia 980-1584*, Cambridge, 1995, s. 351-352.

[69] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, 337-345.

tokrat sınıf tarafından desteklenmesi ve Avrupa teknolojisi ile birlikte gelen yeni savaş taktikleri, Moskova ordusunu Kazanlı Türk-Tatarlarına karşı oldukça üstün bir duruma getirmişti[70].

Kazanlı elitler 1551 yılının Ağustos ayında hanları Ötemiş Giray (1549-1551) ile Türk-Tatarlar arasında bağımsızlık sembolü haline gelen annesi Süyün Bike'yi Ruslara göndermeyi kabul ettiler. Moskova çarına tutsak olarak gönderileceğini öğrenince yalnız Süyün Bike değil Kazanlı Türk-Tatarlar da bedbaht olup gözyaşlarına boğuldular. Sadece kendi halkına sitem eden Süyün Bike umutsuzca eski eşi Safa Giray'ın mezarına kapanarak sükûnet içerisinde ona sığınmaktan başka bir şey yapamamıştı[71].

1551 yılının Ağustos ayından 1552'nin Mart ayına kadar Kazan Hanlığı'nı idare eden Şah Ali Sviyajsk Kalesi'ne geri döndü. Bu sırada Kâsım Hanlığı'nda kayda değer bir olay meydana gelmemişti. Şah Ali ilkbaharı Sviyajsk'da geçirmek niyetindeydi. Ancak Kazan'da yaşanan kargaşa nedeniyle endişeye kapılan Çar IV. İvan onu Vladimir Morozov ile birlikte Kâsım şehrine gönderdi. Anlaşılan Rus çarı Kâsım Hanlığı'nı yeniden Şah Ali'ye bağışlamıştı[72].

1552 yılında düzenlenen, Şah Ali'nin katıldığı üç aylık sefer sonucunda Kazan Hanlığı'na kesin olarak son verilmişti. Kazan ve akabinde Astarhan hanlıklarının düşmesi neticesinde Sibirya yolunun Moskova'ya açılması hem Rus hem de dünya tarihi açısından önemli gelişmelere sebebiyet verecekti[73]. Kazan istila edildikten sonra Şah Ali Kâsım şehrine geri döndü. 1553 yılının Temmuz ayında, Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rusya sınır bölgelerine akın düzenlemek için hazırlıklara başladığı haberi geldi. Çar IV. İvan olası bir saldırıyı engellemek için kalabalık bir ordu ile Kolomna'ya doğru ilerlemeye başladı. Kâsım Hanı Şah Ali'nin yanı sıra bir kısım Astarhanlı asilzâde de bu sefere iştirak edenler arasında idiler. Bununla birlikte Kırım tehlikesi atlatılmış ve IV. İvan Ağustos ayında Moskova'ya dönmüştü. Kendisi ile beraber sefere katılan han ve hanzâdeler ise yurtluklarına geri gönderilmişlerdi[74].

IV. İvan'ın uygulamış olduğu Türk-Tatar karşıtı strateji titiz ve zahmetli çalışmalar sonucunda başarıya ulaşmıştı. Ancak bu yeterli değildi. Çünkü Avras-

---

[70] Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy Ivan the Terrible in Russian History*, Translated by Stephen Dunn, London, 1981, s. 205-206.

[71] N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiiskogo II*, Moskova, 2004, s. 509.

[72] N. İ. Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 19.

[73] V. O. Klyuçevskiy, *Russkaya İstoriya*, Moskova, 2003, s. 586; Henry R. Huttenbach, "Muscovy's Penetration of Siberia The Colonization Process 1555-1689" *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edited by Michael Rywkin, London-New York, 1988, s. 75.

[74] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, 391.

ya siyasetinde söz sahibi bir Rusya yaratmak için bir Avrupa devleti olan Livonya'ya hâkim olmak gerekiyordu[75]. Bugünkü Estonya ve Letonya topraklarını içine alan Livonya ele geçirilirse, Moskova Çarlığı sınırlarını Baltık Denizi'ne doğru genişletebilirdi[76]. Ayrıca Kuzey Avrupa'ya giden ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak nokta olan bu bölgenin istila edilmesi halinde Livonya ticaret şehirleri ve limanları Rus kontrolüne girecekti. Böylece Kazan ve Astarhan hanlıklarından sonra Livonya da ele geçirilecek ve Hazar Denizi ile Baltık Denizi arasındaki tüm ticaret yollarının tek hâkimi Rusya olacaktı. Verimli tarım arazilerine sahip Livonya, Rusya Çarlığı'nın üretim kapasitesini yükseltmekle kalmayıp, bölgenin doğal kaynaklarının kullanım hakkını Moskova'ya açacak ve Rus ordusunun asker ihtiyacını da karşılayacaktı[77].

Kazan Hanlığı'nın Rus tahakkümüne girmesinde mühim vazifeler üstlenen Şah Ali 1558 yılında başlayıp 25 yıl süren Livonya savaşlarının (1558-1583) hepsine katılamamıştı. Fakat hanın yaşadığı dönemde düzenlenen seferlerden bir tanesi çok önemliydi. Öyle ki, Şah Ali bu savaşta gösterdiği kahramanlık ile sivrilmişti. Onun idaresinde 1558 yılı Ocak ayında Livonya'ya giren Rus ordusu dehşet saçıp etrafı yağmalamıştı. Şah Ali, Reval ve Riga yakınlarındaki Dorpat şehrinde Livonyalıları birkaç kez mağlup ederek insanları kılıçtan geçirip, etrafı kan gölüne çevirmiş ve Şubat ayı sonlarına doğru Rusya'ya geri dönmüştü. Livonyalılar perişan edilip cezalandırıldıktan sonra Çar IV. İvan, Şah Ali ve Moskova voyvodasını elçi olarak onlara göndermişti. IV. İvan gönderdiği mektupta, Livonyalıların işledikleri günahlar yüzünden zarar gördüklerini belirtmiş ve Rus çarına boyun eğmelerini emretmişti. Bunun karşılığında kendilerine şefaat edileceği ve bu durumun Livonya'ya fayda sağlayacağı da yazılmıştı. Ayrıca 1558 Livonya seferi sonucunda elde edilen başarı Şah Ali ile birlikte Hanzâde Abdullah, Hanzâde Toktamış, Knez Kanberov, Sayın Mirza, Knez Vasiliy İvanoviç Barbaşin ve Okçubaşı Timofey İvanov Teterin'e de büyük ün kazandırmıştı[78].

Livonya seferinden sonra Moskova'ya giden Şah Ali orada uzun süre kalmadı. 1558 yılının Kasım ayında kendi hükümet merkezi olan Kâsım şehrine döndü. 23 Kasım 1558'de Nogaylı İsmail Mirza ve oğlu Muhammed Mirza'nın gönderdiği elçiler Kâsım şehrine gelerek Şah Ali ile görüştüler. Han burada sakin ve huzurlu bir yaşam sürdü. 1562 yılının başına kadar hanlık merkezinde

---

[75] Alexander Yanov, *The Origins of Autocracy*, s. 211.

[76] Charles E. Ziegler, *The History of Russia*, London, 1999, s. 32.

[77] Janet Martin, *Medieval Russia*, s. 358.

[78] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 127-128.

kaldı ve neredeyse hiç ayrılmadı. 1558'den 1562'ye kadar geçen zaman aralığında sadece Moskova'ya birkaç kez ulak gönderdi. Ayrıca 14 Haziran 1559, 25 Ağustos 1559 ve 9 Eylül 1560 tarihlerinde İsmail Mirza'nın gönderdiği raporları Moskova'ya iletti[79].

1563-1567 yılları arasında, Şah Ali ve Kâsım Hanlığı'na ilişkin haberler oldukça kısıtlıdır. Sadece 1563 yılında, İvan Godunov'un kumandası altında, Livonya'ya karşı mücadele eden Rus ordusuna katılması emredilmiştir. Ayrıca 26 Ocak 1564 tahinde Knez Şuyskiy ile beraber Rusya adına savaşmışlarsa da bu seferler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. 20 Nisan 1567 tarihinde ölen Şah Ali, vasiyeti üzerine Kâsım şehrinde yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Bu türbe günümüze kadar varlığını korumuştur[80].

Şah Ali halef bırakmadan ölünce Kâsım Hanlığı tahtına Sayın Bulat (1567-1573) oturdu. Erken yaşlardan itibaren Rus kültürü ile büyütülen Sayın Bulat'ın babası Bik Bulat adlı bir Türk-Tatar asilzâdesiydi. Cülûs ettikten sonra Sayın Bulat'ın adına ilk kez 1570 yılı başlarında tesadüf edilmektedir. İstanbul'a, Osmanlı Sultanı II. Selim'e, gönderilen Rus elçisi İvan Novosiltsev bu yılda onun adını Kâsım hâkimi olarak anmaktadır[81].

Sayın Bulat'ın hanlık tahtına oturmadan önceki hayatıyla tek bir kayıt dahi bulunmamaktadır. Rus kroniklerinde, 1571 yılında adı zikredilen Kâsım hanı bu tarihte Rusya'nın İsveç'e karşı düzenlediği sefere iştirak etmişti. 24 Aralık 1571 tarihinde Novgorod'a gelen Rus Çarı IV. İvan kısa bir süre sonra, 5 Ocak 1572 tarihinde, maiyetindeki Türk-Tatar askerlerle birlikte kendisine katılan Sayın Bulat'ı Novgorod'u savunmakla görevlendirmiş ancak daha sonra İsveç'in Vıborg şehri üzerine göndermişti. Fakat ordunun ileri harekâtından birkaç gün sonra mütareke yapılınca Rus çarı 18 Ocak günü Moskova'ya dönmek için yola koyulmuştu. Daha önce kendisine bağlı kuvvetler ile birlikte Vıborg'a gönderilen Sayın Bulat'a da geri dönmesi yönünde talimat verilmişti. Kâsım hanı bu emri alır almaz Novgorod'a avdet etmiş ve ikinci bir emre kadar burada beklemişti. Bahis mevzu sefer büyük bir ihtimalle Sayın Bulat Han'ın ilk askerî deneyimiydi[82].

1572 sonları ile 1573 yılı başlarında yine İsveç'e karşı düzenlenen bir Rus seferine Sayın Bulat da katıldı. Bu seferde Moskova ordusunun kumandasını bizzat Çar IV. İvan'ın kendisi üstlenmişti. Novgorod'a doğru hareket eden Rus ça-

---

[79] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 448-449.

[80] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, s. 461-462, 483.

[81] *Puteşestviya Russkih Poslov XVI-XVII Vekov*, Red. D. S. Lihaçev, St. Petersburg, 2008, s. 77.

[82] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie*, C. II, s. 11-12.

rı buradan Estonya'ya geçti. Düzenlenen askerî yürüyüşte Kâsım Hanı Sayın Bulat komutası altındaki Türk-Tatar kuvvetleri ile beraber IV. İvan'ın yanında bulunuyordu. Ruslar 1 Ocak 1573 tarihinde Vittenştayn Kalesi'ni ele geçirdiler. Çar buradan Novgorod'a geri dönerken, Sayın Bulat Magnus dükü ile beraber sefere devam etti. Bunların her ikisinin de kendilerine bağlı askerî kuvvetleri bulunmasına rağmen ordunun komutası Sayın Bulat'a verilmişti. Han birtakım başarılar elde etmiş fakat nihayetinde ağır bir yenilgiye uğrayınca Novgorod şehrine geri dönmüştü[83].

Sayın Bulat Han, Kâsım Hanlığı tahtında uzun süre kalamadı. Çünkü 1573 yılının ortalarına doğru Hıristiyanlığı benimsedi ve vaftiz edildi. 15 Temmuz 1573 tarihinde adı Simeon Bikbulatoviç olarak değiştirildi. Uzun süre İslam dinine bağlı kalan Kâsım hanının tanassur etmesinde almış olduğu Rus terbiyesi muhakkak etkili olmuştu. Bununla birlikte 1574 yılında belki de Rusya tarihinin en ilgi çekici olaylarından biri meydana gelmişti. Ülkesini "Opriçnina" ve "Zemşçina" olmak üzere iki kısma ayıran Çar IV. İvan eski Kâsım Hanı Simeon Bikbulatoviç'e "Çar ve Bütün Rusya'nın Büyük Knezi" unvanını verip kendisini ise sade bir şekilde "Moskova Knezi" olarak nitelendirdi[84].

Kâsım hanının Kremlin tahtına oturtulmasının altında yatan gizli gerçekler ne idi? Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. A. N. Kurat'a göre: "Bütün bunların ancak siyasî bir maskaralık olduğu muhakkaktır ve kimse tarafından ciddi telakki edilmediği de aşikârdır. Bu durumun iki yıldan fazla sürmediği nazar-ı itibara alınırsa, İvan'ın bu işi ciddi telakki etmediği meydandadır"[85]. Omeljan Pritsak ise çağdaş tarihçilerin şimdiye kadar bu durumu izah edemediklerini savunur: "Birçok tarihçiye göre bu olay sadece bir gösterişten ibaretti. Oysa IV. İvan 1565 yılında ünlü reformlarına başladı ve ülke topraklarını Opriçnina ve Zemşçina olmak üzere ikiye böldü. Bu reformlar ile mülk sisteminden kalan topraklar birleştirilerek, yeni kurulan bağımsız Moskova Çarlığı için sağlam bir dayanak noktası vücuda getirilmek isteniyordu. Fakat İvan'ın söz konusu girişimi boyarlar tarafından vatana ihanet olarak değerlendirildi. Ayrıca Moskova ordusu Livonya önlerinden geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine IV. İvan 1569 yılında sert tedbirlere başvurarak hasımlarını ortadan kaldırma yolunu seçti ve bu teşebbüs 1574 yılında yapılan infazlar ile sona erdi. Rus çarı "toprakları ve halkı arındırma" görevini tamamlarken, Simeon Bikbulatoviç'i kul-

---

[83] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie II*, s. 15.

[84] Jesse D. Clarkson, *A History of Russia*, New York, 1966, s. 117; Robert O. Crummey, "Ivan IV: Reformer or Tyrant?", *Reinterpreting Russian History Readings, 860-1860s*, Compiled and Edited by Daniel H. Kaiser and Garry Marker, New York-Oxford, 1994, s. 162.

[85] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1999, s. 150.

landı"[86]. Bu konuda muhtelif görüşler mevcut ise de Pritsak'ın teklifi makuldür. Kâsım tahtından indirilip IV. İvan'ın işlerini gördükten sonra bir manastıra kapanan Simeon Bikbulatoviç Rahip Stefan adını almış ve 1616 yılında ölmüştür[87].

Sayın Bulat nam-ı diğer Simeon Bikbulatoviç'ten sonra Kâsım Hanlığı tahtına Saray hanları sülalesinin son temsilcisi olan Mustafa Ali (1573-1600) oturdu. Rus membalarında Kâsım hanı olarak adı ilk kez 1577 yılında zikredilen Mustafa Ali, bu yılda IV. İvan'ın Litvanya'ya karşı düzenlediği sefere katılmıştı. Ayrıca Buda Ali (بودا علی) adındaki kardeşi ile beraber, Kâsım Hanlığı saray erkânı ve 100 kadar Türk-Tatar asilzâdesi de yeni hanın yanında, Rus ordusu içerisinde yer almaktaydı. Söz konusu asilzâdeler ağırlıklı olarak Mustafa Ali'nin emri altındaki Kazak mirzaları ve beglerinden oluşuyordu. Öte yandan bu Türk-Tatarların yanı sıra 4227 Çirmiş askeri de Litvanya seferine iştirak etmişti[88].

Bahis mevzu seferden bir yıl sonra Mustafa Ali Han'ın adı tekrar anılmaktadır. 1578 yılının sonlarına doğru, Leh Kralı Stefan Bathory'nin şiddetli saldırıları ile sarsılan ve Komutan Vendemon karşısında Rusların hezimete uğrayacaklarından kaygılanan IV. İvan, 1579 yılının başlarında Pskov ve Novgorod bölgelerinde kalabalık bir ordu oluşturulmasını emretti. Rus çarı bu orduyla Livonya ve Litvanya sahasına ağır bir darbe indirmeyi tasarlıyordu. Muhtelif Türk-Tatar topluluklarından meydana gelen Rus askerî birliklerinin bir kısmını da Kâsımlılar teşkil ediyorlardı. Novgorod'a gelmesi yönünde Moskova'dan buyruk alan Mustafa Ali Han, bu sefere muhtemelen iki kardeşi ile beraber katılmıştı. Bunlar, yukarıda adını zikrettiğimiz Buda Ali ile Arslan Ali (ارسلان علی) idiler. Ayrıca Moskova ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Hıristiyanlığı henüz kabul etmiş kimseler de bu sefere katılmıştı. Çarın kendisi ise 1579 yılının Temmuz ayında Moskova'dan ordusunun toplanacağı yer olan Novgorod'a hareket etti ve daha sonra Pskov şehrine ulaştı. Fakat yapılan muharebe Moskova'nın aleyhine sonuçlandı ve Ruslar için tam bir felaket oldu[89].

Mustafa Ali Han'ın adı üçüncü kez 1584 yılında zikredilmiştir. Bu yılın Temmuz ayında Rus Çarı IV. İvan'ın ölümü üzerine Moskova tahtına oturan Fedor İvanoviç (1584-1598)'in cülûsunu bildirmek için Boris Petroviç Blagov isimli Rus sefiri İstanbul'a gönderildi ve Osmanlı Sultanı III. Murad'ın huzuruna çıkarak izahat verdi: "Rusya'daki Müslümanlar inançları doğrultusunda yaşayıp,

---

[86] Omeljan Pritsak, "Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of Wiev, *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, Dec. 1967, s. 577-578.

[87] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie II*, s. 24.

[88] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 153.

[89] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie II*, s. 80-81.

ibadetlerini rahatça yapabilmektedirler. Moskova'nın merkezi ile Kâsım şehrindeki camiler ve Müslümanlara ait yapılar olduğu gibi durmaktadır. Şah Ali ve Hanzâde Abdullah'ın [türbeleri bunlara birer örnektir]. Tver Büyük Knezi Sayın Bulat, şimdiki Simeon, kendi isteği ile Hıristiyanlığı kabul etmiştir. İslamî kurallar (Закона) gereğince, onun yerine Mustafa Ali, Kâsım hanı olmuştur". Öte yandan Sayın Bulat Han'ın Kâsım şehrini terk ettiği 1573 yılından sonra, Mustafa Ali'nin hemen tahta oturup oturmadığı hakkında da kesin bir kayıt bulunmamaktadır. V. V. Velyaminov-Zernov'a göre; "Hanlık bir süre yöneticisiz kalmış olabilir". Ancak hanın 1583 yılında ölen kardeşi Buda Ali'nin mezar taşından anlaşıldığı veçhile Mustafa Ali bu yılda kesin olarak Kâsım hanlığı tahtına oturmuş bulunuyordu[90].

Oldukça kısıtlı bilgilere sahip olduğumuz bu dönemde, Lehistan elçisi Mihail Garaburd, Moskova sarayını ziyaret etmiş ve onun kabul töreninde Kâsım hanı sıfatıyla, Mustafa Ali de sarayda hazır bulunmuştur. Esasen 1586 yılından sonra hakkında hiçbir kayıt bulunmayan hanın hangi yılda öldüğü de tartışmalı bir konudur. Ancak Mustafa Ali'nin 1590 yılından önce ölmüş olması mümkün değildir. Zira hanın 1608 yılının Haziran (Rebiülevvel 1017) ayında ölen kızı Tak Bildi (Такъ Быльды) vefat ettiğinde 17 yaşında idi. 1586-1600 yılları arasındaki devir genellikle Kâsım Hanlığı'nın karanlık çağı olarak kabul edilir. Bu döneme ait belge niteliği taşıyan sadece iki bulguya tesadüf edilmiştir. Bunlardan ilki V. V. Velyaminov-Zernov'un 1863 yılında Kâsım şehrinde yaşayan Seyyid Hudaydad Ebubekirov Şakulov adlı bir Türk-Tatarda tesadüf eseri bulduğu, 1587 yılına ait, Rus Çarı Fedor İvanoviç'in Kâsım Hanlığı'nda yaşayan bazı asilzâdelere verdiği imtiyazlar ile ilgili önemsiz bir belgedir. İkincisi ise, 1594 yılına ait Yahşılık Haniş (يخشيلق خانيش) adlı bir Türk-Tatar hanımının mezar taşıdır. 1600 yılında vefat ettiği tahmin edilen Mustafa Ali Han'dan sonra Kâsım Hanlığı'nda Saray hanları sülalesinin saltanatı kesin olarak nihayet bulmuş ve yönetim Moskova tarafından tayin edilen Kazak hanları sülalesine mensup Uraz Muhammed'e geçmiştir[91].

Kazak Hanları Sülalesi

Uraz Muhammed Han (1600-1610) Kırgız-Kazak hanlarından Ondan Sultan'ın oğlu ve 1594 yılında Kazakları Rus egemenliğine sokan Tevkel (=Tevekkel)'in yeğenidir. Hanın soy kütüğü, Rus Akademisi Asya Müzesi'nde bulunan H. 1012 (M. 1603) tarihli 71 zolotnik (302, 46 gr) ağırlığındaki gümüş bir Kur'an-

[90] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie II*, s. 83-85.

[91] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 156-157.

ı Kerim mahfazası üzerine yazılmıştır. Bursa'da imal edilen bu mahfazanın üzerindeki yazı şöyledir: "Urus Han oğlu Kuyurcuk Han oğlu Barak Han oğlu Canıbik Han oğlu Yadik Han oğlu Şıgay Han oğlu Ondan Sultan oğlu Uraz Muhammed Han"[92].

Rus kaynaklarında Uraz Muhammed'in Kâsım hanı ilan edilmeden önceki hayatına ilişkin birtakım bilgiler bulunmaktadır. Han 1588 yılında Moskova'ya gelerek Rusların hizmetine girmiş ve Çar Fedor İvanoviç'in isteği üzerine 1590 yılında İsveç'e karşı düzenlenen sefere katılmıştır. 1597 yılında Moskova'da bulunan Uraz Muhammed 22 Mayıs 1597 tarihinde Rus çarına gönderilen, Kutsal Roma Germen İmparatoru'nun elçisi Burggraf Donavskiy'nin kabul töreninde, "Kırgız-Kazak Orda Hanı" sıfatıyla hazır bulunmuştur. Ayrıca 1598 yılında Rusya tahtına oturan Çar Boris Fedoroviç Godunov (1598-1605) 'un cülûs ettiği yıl Kırım Hanlığı'na karşı düzenlediği sefere iştirak eden güzide Rus knezleri arasında Uraz Muhammed de bulunuyordu[93].

Rus çarı 20 Mart 1600 tarihinde Kâsım Hanlığı'nı tüm gelir kaynakları ile birlikte Uraz Muhammed'e bağışladı. Kâsım tahtına oturmadan önce Moskova'da yaşayan yeni han 28 Nisan 1600 tarihinde, çar tarafından Kâsım'a gönderilmiş ve cülûs töreni 12 Haziran günü yapılmıştı. Bu törene payitahtta yaşayan genç yaşlı Türk-Tatar ve Rusların tamamı katılmış ve muazzam bir kalabalık oluşmuştu. Mollalar, danişmentler, hafızlar, begler ve mirzaların hepsi camide toplanmışlar ve burada altın işlemeli bir keçe serilerek çarın fermanı okunmuştu. Daha sonra Kâsım ulemasının en kıdemlisi olan Bulyak Seyyid, Uraz Muhammed adına hutbe okuyarak dualar etmişti. Hutbenin ardından Kâsımlı Türk-Tatarlara mensup dört kişi, Türk-Tatar töresi gereğince yeni hanı altın işlemeli keçenin üzerine yatırarak, sevinç çığlıkları arasında havaya fırlatmışlar ve görevlerini anlatıp uzun ömür dilemişlerdi. Akabinde kapıcı, atalık, imildaş (sütkardeş) gibi üst düzey devlet ricali, hanın üzerine para saçmış ve onu tebrik etmişlerdi. Ayrıca yeni hanın şerefine bir toy tertip edilmiş ve bizzat Uraz Muhammed'in kendisi de bu eğlencelere katılmıştı. Düzenlenen toyda sınırsız bal şarabı ve votka tüketilmiş, çok sayıda at, koyun ve oğlak kesilmiştir. Bu kalabalık işret meclisinde birtakım gösteriler yapılmış ve misafirler kendilerine tahsis edilen yerlerde düzenlenen gösterileri izlemişlerdi. Ayrıca molla ve hafızların fetvalarına binaen fakir, yetim ve dullara saçı dağıtılmış ve Uraz Muhammed'in iradesi ile çok sayıda mahkûm bağışlanarak azat edilmişti. Uraz Muhammed Han tahta oturduğunda 28 yaşındaydı[94].

---

[92] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 159-160.

[93] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 30.

[94] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 31.

Kâsım Hanlığı tahtına oturduktan sonra adına ilk kez 1601 yılında tesadüf ettiğimiz Uraz Muhammed bu tarihte Moskova'ya gönderilen Lehistan elçisi Lew Sapieha'nın kabul töreninde Kâsım hanı sıfatıyla hazır bulunmuş ve bağımsız bir hükümdar muamelesi görmüştür. Moskova'da bir hafta kalan han daha sonra Rus sınır bölgelerine yapılan Kırım akınlarını önlemekle görevlendirilmiş ve 18 Nisan günü bir Rus knezi ile beraber hudut boylarına gönderilmiştir. 1602 yılında Boris Domojirov isimli Rus bir bürokrat "Kâsım Voyvodası" tayin edilmiş ve bu tarihten sonra hanlıktaki Rus nüfuzu daha da belirgin bir hâl almıştır. 1603 yılına gelindiğinde Rus Çarı IV. İvan'ın oğlu olduğunu iddia eden I. Sahte Dimitri zuhur etmişti. Bu şahsın 30 Aralık 1605 tarihinde Kâsımlı Türk-Tatarlara bir bağış belgesi sunduğu bilinse de Kâsım halkının ona karşı takındığı tavır hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır[95].

I. Sahte Dimitri tehlikesi bertaraf edildikten sonra, II. Sahte Dimitri vakası ortaya çıktı. Bu yeni düzmece 1608 yazında Moskova üzerine yürümeye başladı. Kazaklar, Lehliler ve daha başka yabancıları da etrafında toplayan II. Sahte Dimitri kendisine dayanak yeri olarak Moskova'nın 11 km uzağındaki, coğrafî konumu sebebiyle ele geçirilmesi oldukça zor bir mevki olan, Tuşino Köyü'nü seçti. Tarihte "Tuşino Hırsızı" (Тушинскимъ Воромъ) adı ile anılan II. Sahte Dimitri'nin isyanı patlak verince Kâsım Hanı Uraz Muhammed ve Kâsım halkı açıkça onun yanında yer aldı[96].

Kâsımlı Türk-Tatarların neden II. Sahte Dimitri tarafına geçtikleri net bir biçimde tespit edilememiştir. Tuşino Hırsızı 1606 yılında Kâsım şehrine gelmiş ve Alatır, Kurmış, Yadrina, Arzamas ve Temnikov gibi çevre illerden gelen çar karşıtı kimseler de kendisine katılmıştı. Bu asi topluluk 1609 yılı başlarında Kazan'ın Sviyajsk bölgesini ele geçirmeyi başarmış ancak Kazan'a gönderilen Rus birlikleri karşısında tutunamayarak dağılmıştı. Söz konusu olaydan kısa süre sonra, Rus Çarı IV. Vasiliy Şuyskiy (1606-1610), Boyar Fedor İvanoviç Şeremetev'in kumandası altındaki Moskova ordusu ile Kâsım şehrinde bulunan II. Sahte Dimitri'yi kuşatma altına aldı. Türk-Tatarların şiddetli mukavemetine rağmen yapılan savunmanın nafile olduğu kısa sürede anlaşıldı. Şehir Rusların eline geçince, Kâsım ahalisinin büyük çoğunluğu katledildi, geri kalanlar ise tutuklanıp hapse atıldı. Çar taraftarı olup da zindanlarda işkence görenler ise serbest bırakıldı[97].

1610 yılında Moskova'yı ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanan II. Sahte Dimitri, daha önce yaşadığı şehir olan Kaluga'ya geri döndü. Yandaşları-

---

[95] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 34.

[96] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 35.

[97] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 164.

nın bir kısmı ile Uraz Muhammed Han da onun yanında bulunuyordu. Bu sırada Kâsım hanının II. Sahte Dimitri'yi öldürmeyi tasarladığı söylentisi çıktı ve Tuşeno Hırsızı bu durumdan haberdar oldu. Esasen bu iddia asılsız olmasına rağmen II. Sahte Dimitri, Kâsım hanını pusuya düşürmek için onu düzenlediği bir av şölenine davet etti. Uraz Muhammed Han bu davetten kuşkulanmayarak yanına aldığı iki adamı ile birlikte ona katıldı ve Oka Irmağı kıyılarında avlanmaya başladılar. II. Sahte Dimitri kimseye belli etmeden han ve onun sadık adamları Mihail Buturlin ile İgnati Mihnyev'i gruptan koparark kasten geride kaldı. Askerleri ile birlikte Kâsım hanı ve yanındaki iki adamına saldıran II. Sahte Dimitri, onları öldürerek cesetlerini Oka Irmağı'na attı. Daha sonra ise işlediği cinayeti örtbas etmek için Uraz Muhammed'in kendisini öldürmek istediğini ve elinden güçlükle kurtulabildiğini söyledi. Ancak işlemiş olduğu bu cinayet II. Sahte Dimitri'nin ölümüne sebep olacaktı. Öyle ki, Türk-Tatar asıllı Hanzâde Petr Urusov, Uraz Muhammed Han'ın Dimitri tarafından öldürüldüğünü öğrenmişti. Urusov bildiklerini Kâsımlılara anlatınca, onların içinde hanlarının intikamını almak için bir arzu uyanmıştı. Urusov, Uraz Muhammed'in oğlunun kendi babasını II. Sahte Dimitri'ye kasıtlı olarak ihbar ettiğini düşünüyor ve onu öldürmek için fırsat kolluyordu. Uraz Muhammed'in oğlu, bir gün babasının katili II. Sahte Dimitri'nin yanından dönerken, Hanzâde Urusov bu tasarısını gerçekleştirdi ve onu öldürdü. Ancak Urusov yanılmıştı zira öldürdüğü kişi Uraz Muhammed'in oğluna benzeyen başka bir Türk-Tatar idi. Bu olaydan sonra Urusov ve Kâsımlı Türk-Tatarlarından 50 kişi II. Sahte Dimitri'nin muhalifi oldukları gerekçesiyle gözaltına alındılar. Ancak birkaç günlük soruşturmanın ardından hem Urusov hem de diğerleri serbest bırakıldı. Düzmece tarafından kazanılmak istenen bu Türk-Tatar topluluğu, Lehistan sınırına yakın bazı yerleşim birimlerini yağmalamakla görevlendirildi. Bununla birlikte Türk-Tatarlar hanlarının öldürülmesini ve kendilerine yapılan hakaretleri unutmamışlar fakat intikam duygularını iki ay boyunca maharetle saklamayı başarmışlardı. Kaluga'da bulunan II. Sahte Dimitri, her gece uyumaya giderken yanında 10-12 Lehistanlı muhafız bulundururdu. Bir tüccarın yardımı ile Dimitri'ye pusu kuran Türk-Tatarlar onu tuzağa düşürüp, muhafızları ile birlikte öldürdüler. Cesedini köpeklere yediren Kâsımlılar öldürdükleri muhafızların cansız bedenlerini ise Oka Irmağı'na attılar. Böylece hanlarının intikamını alan Türk-Tatarlar, Pelnska yoluyla Kaluga'ya gidip bütün şehri yakıp yıktılar. Fakat toplarla destekli Rus ordusunun şehre yaklaştığını haber alınca korkuya kapılıp kaçtılar. Kaluga'ya ulaşan Rus ordusu Türk-Tatarları takip etti ise de onları yakalamak için artık çok geçti. Sadece atı olmayan birkaç kişiyi ele geçirip öldürdüler[98].

[98] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 41-42.

Bu suretle Kâsım hanlığında Kazak hanlarının devr-i saltanatı da sona ermişti. Kâsım şehrinde Uraz Muhammed Han'a ait olduğu bilinen bir mezar bulunmaktadır. 1860 yılında Molla Hüseyin Feyizhanî tarafından keşfedilen bu mezarın kitabesi okunarak Rusçaya tercüme edilmiştir. Lakin öldürüldükten sonra Oka Irmağı'na atılan hanın cesedinin gerçekten burada medfun olup olmadığı bilinmemektedir[99].

Sibir Hanları Sülalesi

Uraz Muhammed Han'ın ölümünü müteakip 1611-1614 yılları arasında Kâsım Hanlığı yeni bir fetret devrine girdi. Bahis mevzu yıllar arasında Moskova hükümeti tarafından hanlık tahtına bir idareci atanamaması büyük bir olasılıkla Rusya'da hüküm süren siyasî istikrarsızlık ve 1613 yılında yaşanan hanedan değişikliği ile yakından ilgiliydi. Kazak hanları sülalesinden sonra hanlığın yönetimi beşinci ve son sülale olan Sibirya hanlarına verildi. Zira 2 Mayıs 1613 tarihinde cülûs eden Romanov hanedanının müessisi Mihail Fedoroviç (1613-1645), 1614 yılının Ağustos ayında Sibir Hanı Küçüm'ün torunu, Ali oğlu Arslan'ı Kâsım hanı ilan etmişti[100].

Kâsım Hanlığı'nda cülûs etmeden önceki hayatı hakkında tafsilat bulunmayan Arslan Han (1614-1627) 1598 yılında Obi Irmağı boylarında yapılan bir savaş sonucunda Ruslar tarafından tutsak edilerek Moskova'ya getirilmişti. Onunla birlikte Rusya'ya getirilen Küçüm Han ahfadının bir kısmı payitahta, içerisinde Arslan'ın da bulunduğu diğer kısmı ise Kâsım şehrine, Uraz Muhammed Han'ın yanına yerleştirilmişti[101]. Henüz Kâsım tahtına oturtulmadan, 1612 yılında Rus çarı ile birlikte Litvanya seferine katılan Arslan 1616 yılında Moskova'yı ziyaret eden İngiliz elçisi John Merrick'in kabul töreninde hazır bulunmuş ve Rus sarayında bağımsız bir han muamelesi görmüştü. Yine 1617 yılında Moskova'ya gelen İranlı elçilerin kabul töreninde de Çar Mihail Fedoroviç'in yanında yer almıştı[102].

1623 yılında üçüncü kez Moskova sarayına gelen Arslan Han burada çar ve Patrik Filaret Nikitiç ile görüşmelerde bulundu. Onun döneminde zuhur eden ilgi çekici hadiselerden biri de artık Rusya'nın düzenlediği seferlere Kâsımlı Türk-Tatarların katılmamasıydı. Hâlbuki Arslan Han'ın saltanatına kadar bütün Kâsım hanları Rusya'nın düşmanlarına karşı savaşmayı daima görev addetmiş-

---

[99] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 167.

[100] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı* s. 169-170.

[101] V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie III*, s. 2.

[102] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 44-45.

lerdi. Anlaşıldığı kadarıyla Sibirya hanları zamanında Ruslar ile Türk-Tatarlar arasındaki ilişkiler ehemmiyetini kaybetmiş ve bu durum hanlığın yıkılışına kadar sürmüştü[103].

Arslan Han döneminden itibaren Kâsım hanlarının görev ve yetkileri de büyük ölçüde sınırlandırılmıştı. Rus çarının 16 Ekim 1621 tarihli fermanı ile Kâsım Hanlığı'nda görev yapacak voyvodaları bundan sonra Moskova hükümeti atayacaktı. Rusya tarafından tayin edilen bu voyvodalar hanlığın iç işlerine müdahale etme yetkisini ellerinde bulunduruyorlardı. Söz konusu fermana göre, yağma ve çapulculuk yaparken yakalanan Türk-Tatarlar hakkındaki hükmü Moskova'dan gönderilen voyvodalar verecek ayrıca halktan toplanan aynî ve nakdî vergiler de onlara teslim edilecekti. Yine Kâsım şehrindeki bütün kaza ve nahiyelerde yaşayan ahali, boyar çocukları, Kâsım şehir merkezindeki arabacılar, gayr-ı meskûn ve tenha yerlerdeki papazlar, papaz çocukları ve saray ricali de Rus voyvodasının emirlerine itaat ederek vergi ödeyeceklerdi. Arslan Han hanlığın başında bulunmaya devam edecek fakat kanunları yalnız başına değil, o sırada voyvoda olarak görev yapan Rus yetkili ile birlikte icra edecekti. Moskova'nın temsilcisi hanın verdiği adlî hükümlere itiraz edilebilecek, küçük davalar voyvoda tarafından görülecek, büyük davalar ise Moskova'ya gönderilecekti. Esasen Arslan Han dönemi, Kâsım Hanlığı'nın Rus egemenliğine tedricî geçiş sürecinin kırılma noktasıydı. Han ve tebaası olan Türk-Tatarlar her an Rus hükümetinin şiddetli takibatına uğruyorlardı. Kremlin Sarayı'nın izni olmaksızın Müslüman devletler ile temasa geçmeleri kesinlikle yasaktı. Nitekim 12 Kasım 1621 tarihinde Kâsım Hanlığı'na gelen Nogay elçisi Mirza Baybek Tançurin dönemin Rus Voyvodası Ladıjenskiy tarafından Moskova'ya götürülüp sorguya çekilmişti. Bu devirde hanlık artık her bakımdan Rusya'nın kontrolüne girmiş ve sadece ismi kalmıştı. Seyyid Şahkul'un soyundan gelen Bulyak Seyyid'in torunu, Ak Muhammed Seyyid'in kızı Fatıma Sultan ile evli olan Arslan Han 1627 yılında vefat etmiş ve Kâsım şehrinde bulunan Fatıma Sultan Tekkesi'ne defnedilmiştir[104].

Arslan Han'dan sonra hanlık tahtına üç yaşındaki oğlu Seyyid Burhan (1627-1679) oturtuldu. Ancak henüz çocuk olması münasebetiyle hanın vesayeti annesi Fatıma Sultan ile dedesi Seyyid Ak Muhammed'e verildi. Moskova hükümeti bu çocuğu Rus geleneklerine göre yetiştirip Hıristiyanlaştırmak için birtakım girişimlerde bulundu. Seyyid Burhan'ın Rus çarının kızı ile evlendirileceğini vadeden Rus diplomatlar onun Moskova sarayına gönderilmesini teklif et-

---

[103] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 45.

[104] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 172-173.

tiler. Ancak annesi Fatıma Sultan ile dedesi Ak Muhammed, Seyyid Burhan'ın bu konuda karar verebilecek bir yaşta bulunmadığını ileri sürerek, Rusların teklifini kibarca reddettiler. Kâsım şehrinde görevli Rus voyvodasının ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Moskova hükümetinin asıl kaygısı Kâsımlı asilzâdelerin ve dolayısıyla Seyyid Burhan'ın Müslüman Türk devletler ile temasa geçmesi ihtimaliydi. Rus diplomatlar bu olasılığı ortadan kaldırmak için Seyyid Burhan ve vasilerini sürekli göz hapsinde tutuyor ve onlara karşı sert yaptırımlara başvuruyorlardı. Buna rağmen kaygılarından kurtulamayan çar hazretleri 2 Mart 1633 tarihinde Kâsım voyvodasına gönderdiği bir fermanla Seyyid Burhan'ı Moskova'ya getirtmiş ve bir süre yanında tutmuştu. Yine çarın 16 Nisan 1643 tarihli başka bir fermanıyla Kâsım Hanlığı sınırları içerisindeki tacirlere birtakım ayrıcalıklar tanımış ve daha önceki hanlara vermiş olduğu imtiyazları Seyyid Burhan döneminde de geçerli kılmıştı[105].

Bu dönemde Rusya üzerinden İran'a giden ünlü Alman seyyah Adam Olearius, 1636 yılında Kâsım şehrini de ziyaret etmiş ve hanlık hakkında enteresan bilgiler vermiştir: "Nihayet 7 Temmuz günü akşama doğru Oka Irmağı'na ulaştık ve 3 verst sonra da Kâsım şehrine vardık. Irmak sol tarafımızda kalıyordu. Bu Tatar şehri Kâsım hanlarına aittir. Şehirde taştan yapılmış ve zamana yenik düşmemiş bir saray vardır. Burada "Res Kiçi" [Küçük Reis] adını taşıyan bir Tatar hanı, annesi ve dedesi ile birlikte yaşamaktadır. Hanlık birkaç yıl önce büyük knez tarafından ona verilmiş ve egemenliği tanınmıştır. Müslümanlara ait bir ibadethaneye ilk kez burada rastladık. Anlatılanlara göre, Ruslar genç hana büyük knezin yanına gelip Hıristiyan olmasını teklif etmişler ve kabul etmesi halinde büyük knezin onu kendi oğlu sayacağını bildirmişlerdir. Ancak vasileri onun yaşının henüz çok küçük olduğunu (1636 yılında henüz 12 yaşında idi) gerekçe göstererek, büyüyüp rüştünü ispatladığı zaman buna hür iradesi ile karar vermesinin daha isabetli olacağını söylemişlerdir. Hanın huzuruna çıkıp saygılarımızı sunmak istediğimizi bildirdiğimizde bize hediye olarak, bir miktar tütün ve bir şişe Fransız votkası yolladılar. Gönderilen hediyelerden dolayı şükranlarımızı ilettik. Ayrıca bizi misafir edip ağırlamak arzusunda olduklarını söyledilerse de, özür dileyerek kalmamızın mümkün olmadığını bildirdik. Rusya'nın şehirdeki temsilcisi olan voyvoda ise, bu ziyaretten dolayı çok öfkelenmişti. Öyle ki, onların yabancılar ile temas kurmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Buna rağmen Kâsım hanı İranlılar ile iletişim kurabilmemiz için Tatarlar arasında Farsça bilen bir tercümanı bize tahsis etti. Ayrıca iki tane koyun, bal ve iki fıçı bira gönderdi. Yine votka, birkaç parça buz, yoğurt, taze yağ ve kaymak ge-

[105] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 175-176.

tirdiler. Hizmetkârların belirttiklerine göre, bunları hanın annesi kendi elleri ile hazırlamıştı"[106].

Uzun süre kaynaklarda ismi zikredilmeyen Seyyid Burhan'ın adı 11 Temmuz 1651 tarihinde Çar Aleksey Mihayloviç (1645-1676)'in Kâsım voyvodasına gönderdiği bir fermanda yeniden anılmaktadır. Ayrıca bu belge 1636 yılında Adam Olearius'un yazdıklarını doğrular niteliktedir. Zira bahis mevzu fermanda han ve saray ricalinin sıkı şekilde göz hapsinde tutulması öğütlenmişti. Rus çarına göre: "Onlara her zaman kuşku ile yaklaşılmalı ancak han hoş tutulup ürkütülmemeli" idi. Bununla birlikte fermanda Kâsım hanının Nogaylar ve Çirmişler ile olan ilişkilerinin öğrenilmesi, hanın yakın çevresinde bulunan Rus karşıtı Türk-Tatar asilzâdelerinin gerektiğinde gözaltına alınması ve bunların kim oldukları hakkında Moskova'ya bilgi verilmesi isteniyordu. Ayrıca çarın yanına, Moskova'ya, gelip buradan Oka Irmağı yoluyla Kâsım şehrine ulaşan Kızılbaşların (Казильбашские), Buharalıların, Nogayların ve yabancı elçilerin ellerinde Kremlin Sarayı'ndan alınmış izin belgesi bulunmadan Seyyid Burhan ile görüşmelerine kesinlikle müsaade edilmemesi de emredilmişti[107].

Seyyid Burhan 1653 yılında baba tarafından dedesi ve iki amcası ile birlikte Moskova'ya gelerek Rus çarını ziyaret etti. 2 Ağustos 1653 tarihinde Kremlin Sarayı'nda çar ile görüşen Kâsım hanı, bugün Moskova Silah Müzesi'nde muhafaza edilip üzerinde altın işlemeler bulunan, zümrüt ve yakut gibi değerli taşlarla süslenmiş bir kabı da çara armağan etti. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Seyyid Burhan, Ortodoksluğu benimseyerek vaftiz edildi ve Vasiliy adını aldı. Kâsım hanını Hıristiyan olmaya icbar eden sebepler kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Rus hükümetinin katı müeyyideler uyguladığına şüphe yoktur. Moskovalı diplomatlar, Seyyid Burhan'a Rus hanedanına mensup bir kız ile evlendirileceği hususunda söz vererek onu ikna etmişlerdi. Hatta Çar Aleksey, Ortodoksluğu kabul ettikten sonra hanı kendi kız kardeşi ile evlendirmek arzusundaydı. Fakat her iki tarafın da evliliğe sıcak bakmasına rağmen bilinmeyen bir sebepten dolayı bu izdivaç gerçekleşmemişti. Tanassur eden Seyyid Burhan (Vasiliy Arslanoviç) aynı yıl Rus elitlerinden Boyar Pleşçeyev Nikifor Yuryeviç'in kızı Maria Nikiforovna ile evlendi. Yine bu sırada devam eden Moskova-Lehistan savaşında Kâsımlı Türk-Tatarlar Rusya'nın yanında savaşa iştirak edip harbin Moskova lehine sonuçlanmasında etkili oldular[108].

---

[106] *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, Translated and Edited by Samuel H. Baron, California, 1967, s. 290. Ayrıca Olearius için bkz. John Emerson, "Adam Olearius and the Literature of the Schleswig-Holstein Mission to Russia and Iran, 1633-1639", *Etudes Safavides*, Ed. Jean Calmard, Paris-Teheran, 1993, s. 31-64.

[107] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 94-95.

[108] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 96-98.

Vasiliy Arslanoviç döneminin en belirgin özelliklerinden biri de Kâsım Hanlığı'ndaki misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmış olmasıydı. Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasının öne çıktığı Arslan Han döneminden sonra söz konusu girişimler zirveye ulaşmış ve şimdi Ortodokslar ile Hıristiyan olmayan unsurlar arasındaki mücadele şiddetlenmişti. Rus Çarlığı'nın Türk-Tatarları ve özellikle pagan Mordvaları Hıristiyanlaştırmak için önlemler aldığını kaydeden V. V. Velyaminov-Zernov, Kâsım Hanlığı'nın Rusya ile birleşmesinin ilk adımını bu faaliyetlerin teşkil ettiğine dikkatleri çekmiştir. Hanlıktaki Hıristiyanlaştırma politikasını ayrıntılı olarak inceleyen bu tarihçiye göre, misyonerlik faaliyetleri bazı bölgelerde şiddete dayansa da Rus hükümeti Kâsım şehrinde temkinli davranıp itidal ile hareket etmiştir[109].

Türk-İslam devlet anlayışına göre, Hıristiyanlığı kabul eden bir han devleti idare edemezdi. Ancak Seyyid Burhan tanassur etmiş olmasına rağmen Moskova hükümetinin desteği ile tahttan indirilmedi. Böylece Vasiliy adını alan bu Türk-Tatar asilzadesi Müslüman Kâsım Hanlığı'nın ilk ve tek Ortodoks hanı oldu. Hanın Hıristiyanlığı kabul etmesi Müslüman Türk-Tatarlar tarafından hoş karşılanmadı hatta isyana sebep oldu. Ancak Rus hükümeti olası ayaklanmaları engellemek için gerekli önlemleri almıştı. Halk ve aristokrat sınıfın büyük çoğunluğu Rus baskısına fazla tahammül edemeyip Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldılar. Başlangıçta inatla mukavemet etmelerine rağmen köylüler de "gönüllü olarak" Ortodoksluğu benimsediler. Kâsım ahalisinin Hıristiyanlaştırılmasının hanlık tarihindeki önemi hakikaten çok büyüktü. Öyle ki, Ruslaştırmak ile aynı anlama gelen Ortodokslaştırmak, Moskova'nın en büyük hayali ve siyasî hedeflerinden biriydi. Öte yandan Rus Çarlığı amacına ulaşmak için gayr-ı ahlaki yollara başvurmaktan çekinmemiş, hatta tanassur eden ahaliye para ödeyip, hayvanları için yem dahi dağıtmıştı. Kâsım halkını Hıristiyanlaştırmak için büyük gayret sarf edenlerin başında ise Ryazan Başpiskoposu Misail geliyordu.[110].

Vasiliy Arslanoviç, Rus çarı ile birlikte iki kez sefere katıldı. Bunlardan ilki, Çar Aleksey'in 1656 yılında İsveç'e karşı düzenlediği ünlü Riga seferidir. İkincisi ise 1678 yılı ilkbaharında, Çihrin Kalesi'ni kuşatan Osmanlı ordusuna karşı yapılan savunma amaçlı askerî harekâttır. Osmanlılara karşı düzenlenen seferde çarın yanında Kâsım Hanı Vasiliy Arslanoviç de bulunuyordu. Ayrıca Grigor Grigoryeviç Romodanovskiy ve İvan Samoyloviç isimli knezler de bu sefere iş-

---

[109] Firdevs Kalimullina, "V. V. Velyaminov-Zernov'un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Haziran 2005, s. 88-89.

[110] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 181-183.

tirak etmişlerdi. Ancak savaş Rus ordusunun aleyhine sonuçlanmış ve Kâsım hanı da sonbaharda kendisine bağlı Türk-Tatarlar ile birlikte payitahtına geri dönmüştü. Çihrin seferinden bir yıl sonra Vasiliy Arslanoviç eşi Maria Nikiforovna ile birlikte Kremlin Sarayı'nda çarı ziyaret etti. Hanın oğulları Vasiliy Vasilyeviç ve Mihail Vasilyeviç de babaları ile beraber Moskova'ya gitmişlerdi. Ayrıca bu sonuncunun eşi Anna Grigoryevna da Türk-Tatar heyetindeydi. Vasiliy Arslanoviç'in altısı erkek ikisi kız olmak üzere toplam sekiz çocuğu vardı. Hıristiyan inançlarına göre büyütülen bu çocukların isimleri Vasiliy, Mihail, Yakov, Nikifor, İvan, Semen, Evdokiya ve Domna idi. Öte yandan 3 Haziran 1679 tarihine gelindiğinde Kâsım şehrinde büyük bir yangın çıkmış ve kenti adeta harabe haline getirmişti. Bu yangında şehrin ahşap surları ile beraber üç adet kilise de tamamen yok olmuştu. Kâsım Hanı Vasiliy Arslanoviç ise aynı yıl içerisinde ölmüştü[111].

Hanın ölümünden sonra Rus hükümeti Kâsım Hanlığı'nı tamamen ortadan kaldırmaya karar verdi. Zaten bunun için gerekli olan tüm hazırlıklar da yapılmıştı. Ancak Vasiliy öldüğünde annesi Fatıma Sultan Bike (1679-1681) henüz hayattaydı. Seyyid soyundan gelen bu hanım Rus çarına başvurarak oğlunun yasal halefi olduğu iddiasıyla Kâsım tahtına oturtulmasını talep etti. Moskova hükümeti de yaşı oldukça ilerlemiş olan hanbikeyi kırmamak adına onu resmen hanlığın başına getirdi. R. R. Arat'ın haklı olarak belirttiği üzere: "Seyyid Burhan'ın ölümünden sonra annesi Fatıma Sultan Bike tahta geçmiştir. Fakat bu bir hanlık olmaktan ziyade, han sülalesinin son mümessiline gösterilen bir nezaket hareketinden başka bir şey değildi. Fatıma Sultan Bike'nin 1681'de ölümü ile mühim bir gaye ile tesis edilen, fakat sonraları Türklerin aleyhine kullanılmış olan ileri bir Türk kalesinin 236 yıllık tarihi sona ermiştir"[112].

İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı

Kâsım Hanlığı'nın yönetim şekli hakkında dönemin kaynaklarına dayanan toplu bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat dağınık kayıtlardan buradaki idarî teşkilatın diğer Türk-Tatar devletlerindeki usule ve geleneklere uygun olduğu neticesine varmak mümkündür Esasen Cengiz Han'ın mirasçıları olan bütün Türk-Tatar hanlıkları gibi Kâsım Hanlığı da diplomatik geleneklerini ve devlet yapılanmasını Altın Orda Devleti'nden tevarüs etmişti. Fakat bu hanlıkların, Osmanlı Devleti ve Moskova Knezliği ile yakın ilişkiler içerisine girmesi, sınırlı da olsa, siyasî kurumlarının şekillenmesinde etkili olmuştu. Dolayısıyla Altın

---

[111] N. İ Şişkin, *İstoriya Goroda*, s. 109-110, 114-118.

[112] Reşid Rahmetî Arat, "Kasım Hanlığı", s. 385.

Orda Devleti ile ardılları olan hanlıklar arasında yönetim tarzı bakımından bazı küçük farklılıkların bulunduğunu söylemek mümkündür[113].

Cuci soyundan gelip Kâsım Hanlığı'nda saltanat süren Türk-Tatar asilzâdeleri "Han" unvanı taşırlardı. Ancak hanlığın kurulduğu tarihten itibaren, Moskova Knezliği'ne tâbi vassal bir devlet statüsünde olduğunu iddia eden V. V. Velyaminov-Zernov ve N. İ. Şişkin gibi tarihçilere göre, Kâsım Hanlığı hâkimleri "Hanzâde" unvanı ile anılıyorlardı. Kendisini hanlığın metbuu sayan Moskova Knezliği'nin anlayışına göre idareyi elinde bulunduran kişinin "Han" unvanını kullanabilmesi için Kırım, Kazan ya da Astarhan hanlıklarının tahtında oturmuş olması gerekirdi. Bunun içindir ki, Ruslar sadece Kırım hanı iken kardeşi ile giriştiği taht mücadelesini kaybedip daha sonra Kâsım Hanlığı tahtına oturan Nur Devlet ile bir ara Kazan tahtını ele geçiren Şah Ali'yi han olarak kabul etmişlerdir. "Bütün Rusya'nın Çarı ve Büyük Knezi" unvanıyla taltif edilen Sayın Bulat Han'ın durumu ise yukarıda da ifade edildiği üzere türü kendine özgü bir olay sonucunda şekillenmiştir[114].

Kâsım Hanlığı'ndaki Karaçi Beglerin mensup oldukları boylar Kırım Hanlığı'na göre farklıydı. Dönemin kaynaklarında Uraz Muhammed Han devrindeki Karaçi Beglerin isimleri ve hangi boydan geldikleri açıkça belirtilmiştir. Buna göre hanın tahta çıkış töreninde, sağ tarafında İşbay-Mangıt boyundan Samanay Beg ve Celayir boyundan Kadir Ali Beg, sol tarafında ise Argın boyundan Çeş Beg ile Kıpçak boyundan Tukay Beg bulunmaktaydı. Dolayısıyla Kırım Hanlığı'nda olduğu gibi Kâsım Hanlığı'nda da Karaçi Beglerin ikisini Argın ve Kıpçak boylarının begleri oluşturuyordu. Kırım Hanlığı'nda büyük nüfuz sahibi olan Şirin boyunun Kâsım Hanlığı'ndaki muadili ise İşbay-Mangıt kabilesiydi[115].

Hanlığın askerî teşkilatı Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı'nın nizamına göre düzenlenmişti. Ordunun esas kitlesini atlı birlikler meydana getiriyordu. Askerlerin kullandıkları başlıca silahlar, ok, kılıç ve mızraktan ibaretti. Rusların yüzyıllar boyunca Türk-Tatarların karşısında veya onlarla birlikte mücadele etmeleri Moskova savaş sanatının şekillenmesinde etkili olmuştu. XVI. yüzyılda Rus ordusu ağırlıklı olarak Türk-Tatarlar da olduğu gibi ok, yay, kılıç ve mızrak kullanan atlılardan müteşekkildi[116].

---

[113] Uli Schamiloglu, "The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IV, Wiesbaden, 1984, s. 283.

[114] Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVII, S. 43, Ankara, 2008/Mart, s. 120-121.

[115] Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", s. 126.

[116] Valentine Tschebotarioff-Bill, "The Circular Frontier of Muscovy", *Russian Review*, Vol. 9, No. 1, Jan. 1950, s. 51.

Diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Kâsım Hanlığı'nın toprakları da han ve ailesine aitti. Yurtluk arazilere sahip olanlar sadece bu toprakların kullanma hakkını ellerinde bulunduruyorlardı. Dolayısıyla herhangi bir aidiyet söz konusu değildi. Köyler, otlaklar, ormanlar, göller, ırmaklar ve arıcılık yapmaya elverişli sahalar hanedan mensuplarının gelir kaynakları arasındaydı. Ayrıca Türk-Tatarlar dışında bölgede yaşayan Mişer ve Mordvalar da "yasak" vergisi öderlerdi. Kâsım hanları devlet sınırları içerisinde yaşayan Rusların topraklarını miras yoluyla ardıllarına bırakmalarına müsaade ederlerdi. Hanlığın iktisadî yapısı diğer Türk-Tatar hanlıkları ile benzerlik göstermesine rağmen Moskova Knezliği ile tesis edilen yakın ilişkiler, devletin kendine has bir ekonomik modele sahip olmasını sağlamıştı. Bölge halkının asıl geçim kaynağı hayvancılıktı. Oka Irmağı kıyısındaki geniş otlaklar hayvancılığın gelişimini olumlu yönde etkilemişti. Arıcılığın ekonomiye sağladığı katkı oldukça büyüktü. Kâsım Hanlığı'ndaki yurtluklarda arıcılıkla uğraşan 40 kişi vardı. Bunlar kovan vergisi olarak yılda 4 pud [1 pud=16,3 kg] bal verirlerdi. Kâsımlı Türk-Tatarlar avcılıkla, özellikle de kürk hayvanlarının avcılığı ile uğraşırlardı. Çok sayıdaki göl ve ırmaklarda yapılan balıkçılık hanlık ekonomisinde önemli bir yer işgal ediyordu. Oka Irmağı'nda balık avlama imtiyazı sadece Kâsım hanlarına aitti. Kâsım aristokrasisinin yurtlukları arasında olan Erahtur Köyü sakinlerine bölgede bulunan çok sayıdaki gölde balık avlama hakkı tanınmıştı. Köylüler bunun karşılığında Kâsım hanları Arslan ve Seyyid Burhan'a yılda 30-40 ruble vergi öderlerdi. Oka Irmağı'nda balık avlama yetkisini tekelinde bulunduran hanlar bunu da iltizama vermişlerdi. Burada avcılık yapan balıkçılardan yılda 7 ruble vergi alınırdı. Bu vergi aynî olarak da tahsil edilebilirdi. Ayrıca balıkçılar ödedikleri verginin dışında avladıkları her altı balıktan birini Kâsım hanlarına vermek zorunda idiler[117].

Hanlıkta oldukça geniş bir alana yayılmış çeşitli zanaat erbabı bulunuyordu. Taş ustaları, dülgerler ve sarraflar, Türk-Tatar toplumunun ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Ayrıca bu zanaatkârlar ürettikleri malları Rus şehirlerinde de satarlardı. Kâsımlı zanaatkârlar debbağlık, dokumacılık, demircilik ve taş işlemeciliğindeki maharetleri ile ün kazanmışlardı. Tekstil sanayi ve silah imalatı da oldukça gelişmişti. Hanlığın en önemli iktisadî faaliyetlerinden birisi de ticaretti. Kara ve suyollarının kavşak noktasında bulunması ve coğrafi konumunun elverişliliği ticaretin gelişmesi için uygun bir zemin hazırlamıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Nijniy Novgorod ve Murom gibi Rus şehirle-

[117] Farida Şarifullina, *Kasımovskie Tatarı*, Kazan, 1991, s. 17-18.

rine gelen Türk-Tatar tüccarlardan oldukça yüksek gümrük resmi alınırdı. Ticaret potansiyelinin büyük kısmı yerli tacirlerin ellerinde bulunuyordu. Rusların hizmetine girmiş Türk-Tatar tüccarlara birtakım imtiyazlar tanınmış ve bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Kâsımlı Türk-Tatarların en önemli ticaret malları ise ekmek, bal, canlı hayvan, kürk, deri, kösele, çanak-çömlek ve ayakkabı idi[118].

Kâsım Hanlığı'nın Sınırları

Moskova'nın güneydoğusu ile Kazan Hanlığı'nın güneybatısında, bugünkü Ryazan bölgesinde, kurulan Kâsım Hanlığı'nın sınırlarını kesin olarak tayin etmek mümkün olmasa da Oka Irmağı kıyısındaki Kâsım şehri merkez olmak üzere Serpuhov, Zvenigorod, Kaşira, Yuryev ve Surojik bölgelerini kapsıyordu[119].

---

[118] Farida Şarifullina, *Kasımovskie Tatarı*, s. 18-19.

[119] Serkan Acar, *Kâsım Hanlığı*, s. 53-54.

Sonuç

1445 yılında kurulan Kâsım Hanlığı Rusların iddia ettiği gibi Moskova büyük knezinin Türk-Tatarlara bağışı neticesinde değil, Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in Suzdal savaşında elde ettiği başarının ardından, Rusları baskı altında tutup, Kazan Hanlığı'nın batı sınırlarının güvenliğini sağlamak ve bu bölgede İslamiyeti yaymak amacıyla kurulmuştu. Ancak Uluğ Muhammed Han'ın ölümünden sonra Rus nüfuzu altına girmeye başlayan hanlık Moskova Knezliği'nin bozkır sahasını ele geçirmek için kullandığı bir sıçrama tahtasına dönüşmüştü. Kâsım Han döneminin sonlarına doğru hanlık üzerindeki Rus egemenliği giderek güçlenmeye başlamış ve özellikle Moskova Knezliği'nin, Kazan Hanlığı'na karşı düzenlediği seferlerde Kâsımlı Türk-Tatarlar, Ruslar tarafından ustaca kullanılmıştır. Danyal Han döneminde önemli bir olay yaşanmamış ancak onun ölümü ile birlikte Uluğ Muhammed Han'ın soyundan gelen Kazan hanları sülalesi sona ermiştir.

XV. yüzyılın son çeyreğinde, Kırım Hanlığı'nda yaşanan taht kavgalarında bir başarı elde edemeyen Nur Devlet Han, Rusların desteği ile Kâsım Hanlığı tahtına oturtulmuş ve böylece hanlık, Kırım hanları sülalesinin hâkimiyetine girmiştir. Bu sonuncunun Rus egemenliğini tanıması Kırım Hanlığı'nda tepkiye neden olmuşsa da Moskovalı diplomatlar Kırım Hanı Mengli Giray'ı yatıştırmayı başarmışlardır. Nur Devlet Han'dan sonra yerine sırası ile oğulları Satılgan ve Canay geçmiştir. Fakat bu iki han dönemine ait bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 1502 yılında Altın Orda Devleti'nin kesin olarak son bulmasıyla, Kâsım Hanlığı bölge siyasetinde önemli güç haline gelmeye başlayan Kırım hanları sülalesinden alınıp, 1512 yılında Saray hanlarına teslim edilmiştir. Bu sülalenin ilk hanı olan Şeyh Avliyar'ın ölümü ile birlikte, 1516 yılında, Rus kültürü ile yetiştirilmiş olan Şah Ali Kâsım Hanlığı tahtına oturtulmuş ve üç yıllık kısa saltanatının ardından yerini kardeşi Can Ali'ye bırakmıştır. 1537 yılında yeniden hanlığın idaresini ele geçiren Şah Ali bir ara tahtından azledilmişse de, otuz yıl boyunca Kâsım Hanlığı'nı idare etmiştir. O, sadece Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldırmakla kalmamış, Livonya savaşlarında Moskova ordusunun başına geçip, Ruslar adına önemli başarılar elde etmiştir. Sayın Bulat ve Mustafa Ali Han dönemlerinin ardından Saray hanları sülalesi de son bulmuştur.

1600 yılında hanlık tahtına Uraz Muhammed Han oturtulmuştur. Kazak hanları sülalesinin tek temsilcisi olan bu hanın döneminde, Rusya'da isyan hareketleri görülmüş ve yaşanan iç savaşta Kâsım hanı açıkça Moskova hükümetinin karşısında yer almıştır. Hanlığı idare eden beşinci ve son hanedan ise Sibirya hanları sülalesidir. Söz konusu sülale mensuplarının hanlık makamına atanması Rusların, Sibirya'yı işgali ile yakından ilgilidir. Ayrıca bu dönemde, voy-

vodalık müessesesinin kurulmasıyla Kâsım Hanlığı'ndaki Rus egemenliği daha da güçlenmiştir. Arslan Han'ın 1627 yılında ölmesi ile birlikte yerine çocuk yaştaki oğlu Seyyid Burhan (Vasiliy Arslanoviç) getirilmiş ve onun 52 yıl süren uzun saltanatından sonra annesi Fatıma Sultan-Bike, Kâsım Hanlığı tahtına oturtulmuştur. 1681 yılında Fatıma Sultan-Bike ölmüş ve hanlığa resmen son verilmiştir.

Kâsım Hanlığı'nda yönetim tarzı, teşkilat, iktisadî yapı ve sosyal hayat ile ilgili bilgi kırıntıları bulunsa da bunlar tatmin edici değildir. Bu Türk-Tatar hanlığının en önemli özelliği İslam dinini Moskova'nın yanı başına kadar götürüp yayması ve kurulduğu sahada yaşayan Fin kavimlerini Türkleştirmiş olmasıdır. Ruslar tarafından hanlığın daha erken dönemlerde ortadan kaldırılmamasının nedenleri ise Türk-Tatarların tekrar birleşerek büyük bir devlet kurmalarından duyulan kaygıdır. Ayrıca Kâsım Hanlığı'nda yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin başarıya ulaşmasını arzulayan Rus hükümeti, Kâsımlı Türk-Tatarları hoş tutmaya çalışmıştır. 1552 yılında Kazan, ardından 1556 yılında Astarhan hanlıklarının varlığına Ruslar tarafından son verilmesi Kâsım Hanlığı'nın da kaderini belirlemiştir. Kurulduğu sırada Moskova Knezliği'ne karşı ileri bir karakol durumunda olan bu hanlık, Kazan Hanlığı'nın sona ermesinden sonra uzun süre varlığını sürdürmesine rağmen Rusların adeta kuklası durumuna düşmekten kurtulamamıştır.

Astarhan Hanlığı (1502-1556)

Serkan Acar*

Astarhan Adının Kökeni

Şüphesiz Türk-Tatar hanlıklarından hiçbiri Astarhan kadar muhtelif isimle anılmamıştır. Astarhan şehrinin tarihî kaynaklarda farklı biçimlerde tesmiye olunması önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması ve bilhassa ticari bakımdan her daim ehemmiyetini korumasıyla yakından ilgilidir. Zira hem seyyahlar hem tacirler hem de Türkistan'dan gelen hacılar için önemli bir konaklama yeri olan Astarhan bu özelliğinden dolayı farklı lisanları konuşan kimselerin bir araya geldiği mühim bir merkez konumundaydı. Ayrıca 1556 yılında Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Osmanlı-Rus-İran mücadelesinde önemli bir unsur haline gelmesi ve söz konusu devletlerin resmi vesikalarında şehrin adının muhtelif biçimlerde zikredilmesi de böyle bir çeşitliliğin doğmasında etkili olmuştur.

Astarhan toponiminin hâlihazırdaki Rusça varyantı olan "Astrahan" (Астрахань) adı XIV.-XVI. yüzyıllarda kaleme alınan Rus yıllıklarına "Азторокань, Азтаракань, Азтарокань, Азторакань, Азтороканъ, Азтороханъ, Азтороханъ"[1] biçimlerinde kaydedilmiştir. Bahis mevzu isim Türk lehçelerinde de muhtelif şekillerde kullanılmıştır: Kazakça "Aydarhan", Kırım ve Kazan Tatarcası "Açtarhan", Çuvaşça "Açtarkan, Açtarhan veya Açt'arhan". Arap ve Fars kaynaklarında "Hacc Tarhan" ve "Hacı Tarhan" biçimlerinde yazılmış, Ruslar ise söz konusu toponimi Çuvaşlardan tevarüs etmişlerdir[2].

---

* Ege Üniversitesi.

1 Bundan başka ismin "Hacı Tarhan" biçimi de Rus yıllıklarına sirayet etmiştir: Хаттороканъ. *PSRL XIV*, s. 174.

2 İlya V. Zaytsev, "Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair", Çev. Serkan Acar, *TİD*, C. XXVI/2, Aralık 2011, s. 608.

XIV. yüzyıldan itibaren kullanılan bu toponimin tarihî seyrine bakacak olursak söz konusu asrın ilk yarısından hanlığın kuruluşuna kadar şehrin adının tek varyantına tesadüf ediyoruz: "Hacı Tarhan". Eserini 1334 yılında telif eden meşhur seyyah İbn Battuta şehrin adını " الحاج ترخان "[3] İbn Haldun ise "هج طرخان"[4] şeklinde kaydetmiştir. Arapça yazan bu müelliflerin aynı toponimi farklı şekillerde yazmaları galip ihtimalle imlâdaki belirsizlik sonucu meydana gelmiş ve geçerli bir anlam yüklenememesinden kaynaklanmıştır. Lakin bu semantik belirsizlik tamamen ismin ikinci bileşeni ile alâkalıdır. Bununla birlikte İbn Haldun'a ait varyasyon oldukça ilginçtir zira birinci öğenin yazımı "hacc" kelimesi ile ilişkilendirilmemiştir. Hâsılı bahis mevzu varyasyon anlama değil ses yansımasına bağlı bir yazımdır. Öyle anlaşılıyor ki, İbn Haldun buranın hacılar tarafından kurulduğuna ilişkin menkıbeden ve dolayısıyla İbn Battuta'nın eserinden habersizdir. Ayrıca XIV. ve XV. yüzyıllara ait Astarhan sikkelerinde başka bir yazım şekline (حاجی ترخان) daha tesadüf edilmiştir[5].

Batı dillerinde telif edilen kaynaklarda kullanılan biçimler de öyle ya da böyle ismin Türkçe telaffuzu ile ilgilidir. Örneğin 1351 tarihli Anonim Harita'da "Ajitarhan", 1375 tarihli Katalan Atlası'nda "Agitarcam" ya da "Agitarcham", 1421 yılına ait bir Venedik belgesinde "Ziterkan", Fra Mauro'nun haritasında (1459) ise "Axetrehan" ya da "Azetrechan" şekillerinde geçmektedir. 1525'den önce Dalmaçya ya da İtalya'da hazırlanmış Hazar Denizi haritasında "Gittarcan", Battista Agnese'nin haritasında (1525) ise "Citracan emporium civitas magna" yani "Astarhan büyük küresel pazar" biçimindedir. 1542 yılında yapılan Antonius Wied'in haritasında şehrin adı "Astarchan" şeklinde kaydedilmiştir. Sigismund von Herberstein'in haritasında (1546) "Astarchan", eserinde ise "Citrachan" adı kullanılmıştır. Aynı biçime XVI. asır haritalarında da rastlanmaktadır: Mercator (1587), Quadus (1608). Bu toponim, Judaeis (1593)'te "Citracan", Ortelius (1570)'ta "Astracan", G. Gastaldi (1548, 1561)'de "Citraca" şeklinde geçmektedir. İ. G. Dobrodomov'un belirttiği gibi, ismin Türkçe telifi "a" ile başladığından, bu harf İtalyancadaki "a" edatı olarak algılanmakta ve bu nedenle kelimeden çıkarılmaktadır. Dolayısıyla "Giterchan, Githercan, Gethercan, Gitracan" formlarının temeli de bu suretle oluşmuştur. Isaac Massa'nın XVII. yüz-

---

[3] İbn Battuta şehrin adlandırılmasına ilişkin şu bilgileri verir: "Bayram bitti, ordu hareket etti, ben de sultanla beraber Hacı Tarhan şehrine gittim. "Tarhan" Türkler nezdinde her çeşit vergiden muaf olan yer demektir. Bir zamanlar bir sufi Türk hacı oraya yerleşmiş, sultan da onun bulunduğu mekânı bütün vergilerden muaf kılmış. Böylece hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş, büyümüş ve şehir hâline gelmiş". İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000, s. 484.

[4] Mukaddime'nin Türkçe tercümesinde, altıncı iklim bölgesinin beşinci kısmında sadece "Tarhan" suretinde zikredilmiştir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime I*, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul 2004, s. 254.

[5] İlya V. Zaytsev, "Ortaçağ Kaynaklarında...", s. 608-609.

yılın başında "Moskova Hakkında Kısa Haberler" adlı eserinde bildirdikleri ise biraz farklıdır: "Astarhan önceleri, Tatar şehrinden bağımsız olarak, 'Motrogan' olarak adlandırılırdı ve bu adı hükümdar kendi isteğine göre seçmişti..."[6].

Hacı Tarhan adının farklı kullanımına tesadüf ettiğimiz ilk belgelerden biri de İslam Giray'ın 1534-1536 yılları arasında Kanunî Sultan Süleyman'a yazdığı mektuptur. Mektupta şehir "Ejderhan" (اژدرخان) temsiye olunmuştur. Ayrıca bu dönemde şehrin adının paralel kullanımı başlamıştır. Hatta bu duruma bazen aynı metinlerde bile tesadüf edilmiştir. Kırım Osmanlıcasında resmi olarak "Ejderhan" toponimi kullanılırdı. Kırım ve Osmanlı belgelerinde çoğunlukla bu forma tesadüf edilmektedir. Fakat büyük olasılıkla Ejderhan adı tam olarak Astarhan'ı nitelemiyordu. Yani bizatihi şehri imleyen bir isim değildi ve muhtemelen taşraya karşılık geliyordu. Ejderhan adının Farsça "Ejder" ya da "Ejderha" ile ilgili olması da mümkündür. Kelime çağdaş Türkçe dâhil pek çok Türk lehçesine ve yine çeşitli halkların mitolojisine de girmiştir. Bunların içerisinde Ermeniler gibi gayr-ı Türk unsurlar dahi bulunmaktadır[7].

Yukarıda da görüldüğü üzere Astarhan şehri muhtelif lisanlarda kaleme alınan kaynaklarda birbirinden farklı isimlerle anılmış mamafih ismin kökenine ilişkin en güvenilir malumat İbn Battuta tarafından verilmiştir. Nitekim R. Rahmeti Arat da ünlü seyyahın izahını kabule mütemayil görünmektedir: "İbn Battuta şehrin adını Hacı Tarhan şeklinde kaydetmekte ve bu ismin şehrin aynı adı taşıyan birine ihsan edilmiş olan arazide kurulmuş olmasından neşet ettiğini zikretmektedir. Ayrıca şehrin ismi İtil boyunda yaşayan As kavmine mensup herhangi bir 'Tarhan'dan gelmiş olabilir"[8].

Bütün bu izahat muvacehesinde şehri ve hanlığı adlandırırken, Türk lisan iffetini gözetmek ve tarih terminolojisinde bütünlüğü sağlamak adına söz konusu toponimin otantik Türkçe biçimi olan "Astarhan" varyasyonu tercih edilmelidir. Rusların yeğlediği muharref "Astrahan" şeklini kullanmamaya özen göstermek ise akademik kaygıları olan kimseler için yerinde olacaktır. Zira menşei bakımından Türkçe olan ve Türk kültür dairesinden neşet eden bir toponimin zaman içerisinde başkalaşıma uğramış muharref biçimine itibar ederek ona yaygınlık kazandırmak makul bir tercih olmasa gerektir. Hâsılı klasik ve çağdaş Rusçada kullanılan "Astrahan" adının Rus lisanının fonetiğine uydurulduğunu ve aynı biçimiyle Türkiye'deki kullanımının ise galat-ı meşhur olduğunu belirtmemiz elzemdir.

---

[6] İlya V. Zaytsev, "Ortaçağ Kaynaklarında...", s. 609-610.

[7] İlya V. Zaytsev, "Ortaçağ Kaynaklarında...", s. 611-612.

[8] R. Rahmeti Arat, "Astırhan", *İA*, C. I, s. 680.

Astarhan Şehrinin Mazisi

Astarhan şehri ve havalisi Türkistan ile Güneydoğu Rusya bozkırları arasında doğal bir kavşak noktası olması hasebiyle yüzyıllar boyunca doğudan batıya göç eden Türk kavimlerinin uğrak yeri idi. Hakikaten V. yüzyılda Bulgarlar, VII.-X. yüzyıllar arasında Hazarlar, X. yüzyılda Peçenekler, XI. yüzyılda ise Kuman-Kıpçaklar bölgeye hâkim olmuşlardı. Nihayet XIII. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Astarhan şehrinin bulunduğu mahal Moğol istilasıyla birlikte Altın Orda Devleti'nin egemenliğine girecekti[9].

Çarlık dönemi Rus tarihçilerinden P. İ. Rıçkov ve S. Gmelin'e göre, Astarhan İtil Irmağı üzerinde bulunan Tumatarkan şehrinin devamıydı. Henüz XVII. yüzyılda dahi bu görüşün muhalifleri bulunsa da söz konusu teklife XIX. yüzyılın sonuna kadar sadık kalınmıştır. Rus historiyografisinde Astarhan'ın Batu Han tarafından düzenlenen seferler öncesinde mevcut olduğu ve hanın bölgeyi fethettikten sonra buraya Türk-Tatarları yerleştirdiği düşüncesi hâkimdir. Bununla birlikte, yaygın kanaate göre şehrin kuruluş tarihi XIII. yüzyıl idi. Filhakika M. G. Safargalivey 1250'li yılları işaret ederken, K. N. Vasilkov herhangi bir kaynak göstermeksizin kesin bir tarih vermiş ve buranın 1253 yılında Batu Han'ın evladı Sartak tarafından inşa olunduğunu ileri sürmüştür. R. Cumanov bu sonucu tarihi makul saymış, S. Nizamettinova 1250 senesi üzerinde yoğunlaşmıştır. A. Aziz, Astarhan'ın Özbek Han döneminde (1312-1340) "Atil" adıyla anılan şehrin bulunduğu yerde zuhur ettiğini ileri sürmüştür. E. V. Şnaydşteyn, L. Ş. Arslanov ve V. M. Viktorin gibi tarihçiler ise şehrin XIII. asrın sonunda kurulduğunu kabul etmişlerdir[10]. V. L. Egorov'a göre, Astarhan şehrinin tam olarak ne zaman kurulduğunu tespit etmek mümkün değildir ancak XII. yüzyılda şehrin artık mevcut olduğu kesindir[11].

Astarhan'ın Hazarlar zamanında kurulduğunu iddia eden tarihçiler de kâindir. Örneğin E. P. Karpoviç'e göre bu şehir Hazar çağında "Atel", "Belencer" ya da "Sümerkent" adıyla anılıyordu. Ayrıca "Atel" şehri "Şarenıy Bugor" kasabası ile özdeşleştirilmişti. P. P. Neydgardt'a göre ise İtil Irmağı'nın kıyısında bulunan şehirde hanın kerpiçten yapılan sarayı bir ada üzerindeydi. Bundan başka çamur harçlı evler de vardı. Zamanına göre büyük sayılabilecek şehirde biri mescit olmak üzere yaklaşık otuz yapı bulunuyordu. P. V. Jilo ve A. N. Kosarev ise Astarhan'ın Moğolların Aşağı İtil bölgesine yerleşmeleriyle zuhur ettiğini öne sürmüşlerdir. Önceleri "Atel-İtil" adıyla anılan yerleşim birimi sonra-

---

[9] R. Rahmeti Arat, "Astırhan", s. 680.

[10] İlya V. Zaytsev, *Astrahanskoe Hanstvo*, Moskova 2004, s. 9-10.

[11] V. L. Egorov, *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XV vv.*, Moskova 2009, s. 119

dan "Belencer" tesmiye olunmuştur. Lakin Astarhan Hanlığı tarihi konusunda en yetkin kimse olan İlya V. Zaytsev'e göre bu önerilerin tamamına şüphe ile yaklaşılmalıdır[12].

Gerçekten muhtelif kara ve suyollarının kesiştiği verimli bir arazide kurulan Astarhan şehrinin epey derin bir maziye sahip olduğu muhakkaktır. Özellikle Hazar çağında, doğrudan Astarhan üzerinde olmasa da yakın çevresinde mühim şehirlerin bulunduğu yapılan arkeolojik kazılarla da tescil edilmiştir. Mamafih mevcut kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Astarhan ismiyle anılan şehrin tam olarak ne zaman kurulduğunu belirlemek güçtür. Bununla birlikte Altın Orda Devleti'nin tarihî coğrafyası konusunda ciddi araştırmaları bulunan V. L. Egorov'un izahı tutarlı ve makul görünmektedir.

Altın Orda Devleti Zamanında Astarhan

Altın Orda Devleti zamanında da ehemmiyetini koruyan Astarhan şehri XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hacı Çerkez isimli bir asilzâdenin idaresinde bulunuyordu. İbn Haldun bu zatı Berdibek'in emirlerinden biri olarak gösterse de esasen onun Cengiz neslinden olduğu malumumuzdur[13]. Hacı Çerkez devlet dâhilinde amansız bir kargaşanın hüküm sürdüğü fetret devrinde (1359-1379) yönetim merkezi olan Saray şehri ve havalisindeki beglerle mücadeleye girişerek Astarhan ve çevresini ele geçirdi. Diğer taraftan Urus Han ve Mamay ile rekabet halinde olduğundan bir süre sonra Mamay'a hücum ederek Saray şehrinin de hâkimi oldu (1374-1375)[14]. İbn Haldun'un Astarhan'a Hacı Çerkez'in hâkim olduğuna ilişkin kaydı hakikaten nümismatik verilerle tasdik olunmuştur. Yine onun bastırdığı para Altın Orda Devleti zamanında Astarhan'da darp edilen ilk sikke olması hasebiyle de ayrıca ehemmiyeti haizdir. Fakat kısa bir süre sonra payitaht Saray şehri Aybek (=Alibek) tarafından ele geçirilince Hacı Çerkez yeniden Astarhan'a kaçmak zorunda kalmıştı[15]. Hararetli taht mücadelelerinin yaşandığı bu dönemde Astarhan'ın öneminin tedricen arttığı ve sikke kesilmeye başlanmasıyla da Saray şehrinin alternatifi konumuna yükseldiği anlaşılmaktadır.

Rus yıllıklarındaki kayıtlara bakılırsa 1375 yılında Prokofiyev ve Smolyanin isimli reislerin idaresinde iki bin kişiden müteşekkil Novgorodlu Rus nehir kor-

---

[12] İlya V. Zaytsev, *Astrahanskoe Hanstvo*, s. 10-11.

[13] İlya V. Zaytsev, *Astrahanskoe Hanstvo*, s. 17.

[14] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 2000, s. 125-126.

[15] A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, Moskova 1983, s. 18.

sanları (uşkuynikler)[16] yetmiş gemiyle Astarhan'a saldırmışlar ancak bu sırada, asilzâde olup olmadığı hakkında bir malumat bulunmayan, Astarhan hâkimi Salçey Beg tarafından perişan edilmişlerdir[17].

Bu gaileler atlatıldıktan sonra Altın Orda Devleti'nde Toktamış Han'ın cülusuyla (1379-1391; 1392-1395) fetret devri sona ermiş fakat bu kez de Timur sorunu zuhur etmişti. Daha önce düzenlediği sefer sırasında Saray ve Astarhan şehirlerini tahrip edemeyen Timur Beg, Altın Orda Devleti'nin mevcudiyet ve hâkimiyet merkezi olan bu iki büyük şehri tamamen ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Karadan sağlam surlarla çevrili olan Astarhan şehrini ırmak tarafından ele geçirmek mümkündü. Ayrıca İtil Irmağı'nın buz tutması şehre girmeyi daha da kolaylaştırmıştı. Timur Beg'in kuşatmasına mukavemet göstermeye çalışan Astarhan ahalisi kalın buz parçalarını keserek duvar örmeye başlamışsa da herhangi bir başarı elde edilememişti. Timur Beg öncelikle şehir halkının hayatına karşılık fidye almış akabinde de Astarhan'ı kalabalık ordusuna yağma ettirmişti. Ayrıca ahali topyekûn şehri terk edince Astarhan'ın tamamen yakılmasını buyurmuştu. Buradan payitaht Saray'a yönelerek devlet merkezini de yakmıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre; "Timur'un ordusu 1395-1396 kışında elde ettiği serveti o zamana kadar hiçbir yerde bulamamıştı"[18]. Ayrıca İbn Arabşah da "Saray ve Astarhan civarını harabeye çevirdi" diyerek Yezdî'nin tuttuğu kayıtları tasdik etmiştir[19].

Timur faciasından sonra Astarhan eskiden bulunduğu yere yakın bir mahalde yeniden inşa edildi ve "Hacı Tarhan el-Cedid" yani "Yeni Hacı Tarhan" tesmiye olundu. Bu nevzuhur isim Şadibek Han (1399-1406) tarafından 1402-1403 yılında basılan sikkelerde mahfuzdur. Bahsi geçen sikkelerin kesilmesinden tam bir asır sonra, 1502 yılına kadar, hiçbir kaynakta Astarhan şehrinden bağımsız bir siyasi teşekkül olarak bahsedilmemektedir. Bununla birlikte 1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray'ın kadim düşmanları olan Altın Orda Devleti'nin hükümet merkezi Saray şehrini ele geçirmesiyle bu devlete tamamen son verilmiş ve bu suretle Astarhan, Altın Orda sonrasında kurulan hanlıklardan biri haline gelmiştir[20].

---

[16] Kelime anlamı gemi, sandal olan "uşkuynik" Rus nehir korsanlarını adlandırmak için de kullanılmaktadır.

[17] Прокофей, а другый Смолянинъ, бе же ихъ всехъ две тысяци на реку на Волгу..., PSRL XI, s. 23-24; PSRL XV, s. 114; PSRL XVIII, s. 116-117.

[18] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 180-181.

[19] İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2012, s. 142.

[20] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", Çev. Zharmukhamed Zardukhan, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 460.

Astarhan Hanlığı'nın Kuruluşu ve Siyasi Tarihi

Altın Orda Devleti'nde vuku bulan amansız taht kavgalarının önemli merkezlerinden biri de Astarhan şehri idi. Devletin resmen tarih sahnesinden silindiği 1502 yılına kadar Cuci Ulusu'na mensup pek çok asilzade buraya hâkim olmak için mücadele etmiş fakat bağımsız bir hanlık kurmaya muvaffak olunamamıştı.

Kaynak noksanlığından ötürü cülus tarihi tam olarak tayin edilemese de Abdülkerim b. Mahmud (1502 ?-1514) bağımsız bir devlet olan Astarhan Hanlığı'nın ilk hâkimi olmuştu. 1508 yılına kadar yeni kurulan hanlık üzerinde egemenliğini tam olarak tesis edemeyen Abdülkerim b. Mahmud'un devr-i saltanatında meydana gelen hadiseler muğlaktır[21]. Ancak Ötemiş Hacı'nın "Cengiznâme" nam eserinden anlaşıldığı kadarıyla onun zamanında yaşayan birkaç mühim şahsın isimleri bilinmektedir. Bunlardan biri Astarhan'da zenginliği ile ün salmış Hacı Niyaz[22] iken diğerleri ise sırasıyla "uluğbeg" ve "naip" olan Hıtay Baba ile Ali Beg isimli devlet adamları idiler[23].

Abdülkerim b. Mahmud'un ölümünden sonra Astarhan tahtına kardeşi Canibek b. Mahmud (1514-1521) oturdu. Aynı yıl Mengli Giray Han'ın ölümü üzerine Kırım Hanlığı'nda da taht değişikliği yaşandı ve Mehmed Giray Han (1514-1523) cülus etti. Bu muktedir Kırım hanı 1515 yılında Nogaylara karşı çıktığı sefer sırasında Astarhan'ı kuşatınca Canibek b. Mahmud şehri terk etmek zorunda kaldıysa da kısa bir süre sonra geri dönmeye muvaffak oldu[24]. Kırım gailesi atlatıldıktan sonra 1521 yılının ilkbaharında Nogaylı Mirza Seyyid Ahmed b. Musa, Astarhan şehrini ele geçirerek han sülalesine mensup pek çok kişiyi katletti. Diğer taraftan Canibek b. Mahmud da aynı yıl içerisinde öldü. Astarhan tahtına ise Nogayların hâkimiyetini tanıyan Hüseyin b. Canibek (1521-?) oturtuldu. Kırım Hanı Mehmed Giray, kardeşi olan Kazan Hanı Sahib Giray ile ittifak yaparak Moskova'ya saldırınca Astarhanlılar Kırım'ı yağmalamaya başladılar. Kendilerini arkadan vuran soydaşlarını cezalandırmak amacıyla 1523 yılında Astarhan üzerine yürüyen Mehmed Giray şehri yakıp yıktı lakin Nogaylar tarafından tuzağa düşürülerek öldürülmekten kurtulamadı[25].

Hüseyin b. Canibek'in ne zaman öldüğü bilinmediği gibi kendisinden sonra tahta oturan Şeyh Ahmed b. Ahmed'in saltanat süresi de malum değildir. Bu-

---

[21] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 461.

[22] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s. 42.

[23] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 63.

[24] V. E. Sıroeçkovskiy, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, İstanbul 1978, s. 18.

[25] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 461-462.

nunla birlikte 1525-1528 yılları arasında hüküm sürdüğü tahmin edilen bu zattan sonra Kâsım b. Seyyid Ahmed (?-1532) cülus etmiştir. Astarhan Hanlığı'nda istikrarsızlığın hat safhaya ulaştığı bu yıllarda İslam Giray b. Mehmed Giray (1532) ile Ak Kubek b. Murtaza (1532-1533)'nın da kısa süreliğine de olsa iclas ettikleri anlaşılmaktadır[26].

1533 yılında gelindiğinde Astarhan tahtına Abdurrahman b. Abdülkerim (1533-1537) oturdu. Bu dönemde hanlık üzerinde Nogay mirzalarının önemli ölçüde nüfuz sahibi oldukları ve ancak bunların arzu ettikleri kimselerin iktidarda tutunabildikleri barizdir. Bahis mevzu dönemde Nogay mirzaları da umumiyetle Moskova ekseninde olduklarından Astarhan Hanlığı'nda Rus tesiri epey kuvvetli hale gelmişti. Nitekim 1537 yılında Nogayların tavassutuyla Abdurrahman b. Abdülkerim tahttan indirilmiş ve Derviş Ali b. Şeyh Haydar (1537-1539) onun yerine geçmişti. Ancak bu sonuncusu iki yıldan daha az bir süre hanlığa hâkim olabilmiş ve 1539 yılında Abdurrahman b. Abdülkerim (1539-1543) ikinci kez cülus etmişti. Azlolunan Derviş Ali b. Şeyh Haydar ise önce Nogaylara sığınmış akabinde de Moskova'ya giderek Rus hizmetine girmişti[27].

1543 yılına kadar Astarhan Hanlığı'na hâkim olan Abdurrahman b. Abdülkerim'in ismi bu tarihten sonra zikredilmemektedir. 1545 yılında ise Ak Kubek b. Murtaza (1545-1546) yeniden hanlık makamını ele geçirmişse de 1546 senesinde Yamgurcı b. Berdibek (1546-1550/1551-1554) tarafından tahttan indirilmişti[28]. Hanların bu şekilde sık sık değiştirilmesi kuşkusuz siyasi istikrarsızlığa neden olmuştu. Daha öncede vurguladığımız gibi Astarhan çok önemli bir ticaret merkezi olduğu için buraya hâkim olmak isteyen pek çok asilzâdenin bulunması kaçınılmazdı. Ayrıca bu tarihlerde doğuya doğru genişlemeyi devlet politikası haline getiren Ruslar da Astarhan'daki gelişmeleri yakından takip etmekte idiler. Diğer taraftan eskiden beri hanlık üzerinde hak iddia eden Kırım hanları ve hatta Osmanlı Devleti de Astarhan Hanlığı ile ilgilenmeye başlamıştı[29].

Aşağı İtil boyunda bu çekişmeler yaşanırken Kırım Hanlığı'nda ise son derece kabiliyetli bir şahsiyet olan Sahib Giray Han (1532-1551) hüküm sürmekteydi. Mengli Giray Han'ın oğlu olan bu zat daha çocukluk döneminde annesi Nur Sultan Bike ile beraber Moskova'ya gitmiş, 1521-1524 yılları arasında Kazan Hanlığı'nın başına geçerek devlete en kudretli günlerini yaşatmış, 1524-1532 yılları arasında ise İstanbul'da, Kanunî Sultan Süleyman'ın sarayında, yaşayarak

---

[26] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 462.

[27] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 276-277.

[28] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 462.

[29] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 277.

siyasi ve idari bakımdan mühim tecrübeler kazanmıştı. 1532 yılında Osmanlı sultanının fermanıyla Kırım'a han olarak atanan Sahib Giray yaşadığı dönemde Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa işlerini en sıhhatli biçimde değerlendirip idrak eden kimselerden idi.

Yine bu dönemde işlevsellik kazanan Osmanlı-Kırım-Rus münasebetlerindeki en stratejik şahsiyet olarak temayüz eden Sahib Giray Han, Astarhan Hanlığı'nın Kırım Hanlığı'na ilhak edilmesinin sağlayacağı siyasi ve iktisadi menfaatlere layıkıyla müdrikti. Nitekim 1549 yılında maiyetindeki yeniçerilerle birlikte hareket eden Kırım hanı Astarhan üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiş ve ahalisini de tutsak ederek Kırım'a götürmüştü. Astarhan Hanı Yamgurcı b. Berdibek ise Nogayların yanına kaçmak suretiyle canının kurtarabilmişti. Fakat Sahib Giray Han'ın Astarhan'ı tahrip ederek ahalisini Kırım'a götürmesi Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmamış ve Kırım'a zorla göç ettirilen kimselerin Astarhan'a geri gönderilmeleri için İstanbul'dan buyruk gelmişti. Yamgurcı b. Berdibek de ancak Osmanlıların müdahalesinden sonra Astarhan'a geri gelebilmiş ve böylece Astarhan Hanlığı'nın Kırım'a bağlanması teşebbüsü akim kalmıştır[30].

Astarhan Hanlığı'nı ele geçiren Sahib Giray Han'ın Altın Orda Devleti'ni yeniden ihya edeceği Osmanlı devlet ricali tarafından müşahede edilmişti. Kuzeyde kendisine mütenavip bir devlet fikrine her daim karşı çıkan ve dahi haddinden fazla güçlenen Kırım hanlarını azletme yoluna giden Osmanlılar 1551 yılında bir tertip sonucu Sahip Giray Han'ı da katlettirdiler. Hiç şüphe yok ki, böylesine muktedir bir hanın ölümü en çok Rusların işine yaradı. Filhakika bu enerjik ve ikbalperest Kırım hanının ortadan kaldırılması XVI. yüzyılın ortalarında belki Osmanlı Devleti'ne birtakım küçük faydalar sağlamıştı ancak Türk Dünyası adına yitirilen değer hakikaten çok büyük idi[31].

Yamgurcı b. Berdibek 1551 yılında Moskova'nın yüksek hâkimiyetini tanıdı ve IV. İvan'ın vassalı olmayı kabul etti. İtil boyu ve Türkistan'ın kilidi konumundaki Kazan Hanlığı 2 Ekim 1552 tarihinde Ruslar tarafından zapt edilince bir sonraki hedef Astarhan Hanlığı oldu. Nogaylı İsmail Mirza'nın teklifi ve IV. İvan'ın uygun görmesi üzerine Derviş Ali b. Şeyh Haydar 1554 yılında tekrar Astarhan hanı tayin edildi. Yamgurcı b. Berdibek ise Ruslarla girdiği birtakım çarpışmalardan sonra Kırım üzerinden İstanbul'a gitmeye muvaffak oldu. Astarhan'ın Kırım Hanlığı veya Osmanlı Devleti'nin eline geçmemesi için sürekli teyakkuz halinde olan IV. İvan 1556 yılının sonunda hanlığı kesin olarak işgal

---

[30] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*..., s. 277-278.

[31] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, s. 225.

etti. Derviş Ali b. Şeyh Haydar da Astarhan şehrinden kaçarak Azak Kalesi'ne sığındı. Daha sonra Yamgurcı b. Berdibek gibi o da İstanbul'a gelince Osmanlı payitahtı iki sabık Astarhan hanını aynı anda siyasi mülteci sıfatıyla ağırlamış oldu[32].

Akdes Nimet Kurat'ın da özgün bir biçimde ifade ettiği üzere: "Ruslar Astarhan'ın zaptından birkaç yıl sonra eski şehri bırakarak İtil Nehri'nin bir adasında yeni bir Astarhan şehri ve kalesi kurdular. Bu kale toplarla teçhiz edildi ve içine Rus askerleri yerleştirilince Astarhan Kalesi bundan böyle Rusya'nın en mühim dayanak noktasını teşkil etti... Ruslar Astarhan'ı ele geçirdikten sonra yalnız Hazar Denizi'ne ayak basmakla kalmayacaklar beş on yıl geçmeden Terek Nehri'ne kadar uzanarak Kafkaslara da el uzatmış olacaklardı. Bu suretle 1556 yılında Astarhan Hanlığı'nın ortadan kaldırılması ile yalnız büyük İtil boyu Rus hâkimiyeti altına düşmemiş, Rus istilasının bir yandan Osmanlı ülkesine ve öte yandan da Türkistan istikametinde gelişmesi için de elverişli şartlar meydana gelmiştir... Rus idaresi altında İtil boyundaki Türk unsurları süratle imha edilmiş ve Astarhan civarındaki Nogaylar da azalmaya başlamıştır..."[33].

İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı

Tıpkı diğer Türk-Tatar hanlıkları olan Kırım, Kazan, Kâsım ve Sibir gibi Astarhan Hanlığı da idari kurumlarını ve yönetim tarzını büyük ölçüde Altın Orda Devleti'nden tevarüs etmişti. Bununla birlikte yukarıda isimlerini zikrettiğimiz hanlıkların idari yapılarında birtakım bölgesel farklılıklar da mevcuttu lakin bahis mevzu ayrılıklar henüz layıkıyla araştırılıp ortaya konulamamıştır.

Özellikle karaçi begler, kalgaylar, seyyidler, naipler, mirzalar, mollalar ve hafızlar hanlık yönetiminde söz sahibi kimselerdi. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Ötemiş Hacı "Cengiznâme"sinde Hıtay Baba isimli bir "uluğbeg" ile Ali Beg adındaki bir "naip"ten söz edilmektedir[34]. Burada "uluğbeg" addedilen Hıtay Baba'nın "uluğ karaçi", "baş karaçi" ya da "beglerbegi" olması pek muhtemeldir.

Bununla birlikte Nikonovskaya Letopis'te belirtildiğine göre, 13 Nisan 1554 (Lvovskaya Letopis'e göre 13 Eylül 1554) tarihinde Astarhan Hanlığı'ndan Moskova'ya gönderilen sefaret heyetinde Derviş Ali b. Şeyh Haydar Han'ın oğlu Can Tiınur ve adamlarından Din Bulat ile birlikte mirzalar da bulunuyordu[35].

---

[32] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 463.

[33] Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 280.

[34] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 42, 63.

[35] Апреля месяца 13 прислалъ из Асторохани Дербышъ-Алеевъ сынъ царевъ Янтимирь- царевичь человека своего Тинбулата з грамотою... да и вси те мырзы... *PSRL XIII*, s. 245; *PSRL XX*, s. 552.

Bu neviden bilgi kırıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, Astarhan Hanlığı'nda siyasi, askeri ve dini aristokrasinin birbirinden tefrik edildiği gelişmiş bir yönetim usulünün bulunduğu muhakkaktır.

Astarhan Hanlığı sahip olduğu arazi bakımından diğer Türk-Tatar hanlıklarıyla mukayese edildiğinde nispeten daha küçüktü. Ayrıca siyasi mevcudiyetini toplam 54 yıl, hem de galip ihtimalle yarı bağımlı ve istikrarsız bir biçimde devam ettirmiş olmasına rağmen kurulduğu sahanın ticari ehemmiyeti neredeyse hiçbir zaman kaybolmamıştı. Türkistan, İran, Doğu Avrupa, Kafkasya ve hatta İskandinavya'yı birbirine bağlayan mühim kara ve suyollarının kavşak noktasında bulunması hanlığı önemli bir cazibe merkezi haline getirmişti. Nitekim yukarıda da vurguladığımız gibi, haritasını 1525 yılında çizen kartograf Battista Agnese'ye göre, Astarhan büyük bir küresel pazardı.

Hanlığın iktisadi yapısında hayvancılık da önemli bir yere sahipti. XVI. yüzyılın başlarında Astarhan'dan Sığnak gibi Oğuz şehirlerine gönderilen mallar arasında at, koyun ve deve de bulunmaktaydı. Hanlığın muhtelif yerlerinde elma, ayva, ceviz, kavun, karpuz, balkabağı ve çeşitli ürünler yetiştiriliyordu. Hububat ekimi hudut boylarında sınırlı ölçüde yapıldığı için bu ürünler ithal edilmekteydi[36]. Yine İtil Irmağı ile Hazar Denizi'nde yapılan balıkçılık da hanlık ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu.

Ötemiş Hacı'nın bahsettiği Hacı Niyaz gibi zengin tüccarlar hanlık ekonomisine işlevsellik kazandırıyor ayrıca Moskova, Kırım, Türkistan, İran ve daha başka bölgelere gitmek suretiyle ticari faaliyetlerden büyük kazanç elde ediyorlardı. Bununla birlikte Türkiye ve İran'dan Astarhan'a ipek, kumaş, atlas, halı, mücevherat, ok, yay ve kılıç, Rusya'dan ise kürk, tahta, gem, kâğıt ve bıçak gibi ürünler geliyordu[37]. Öte yandan Astarhan şehri hac farizası için Mekke'ye giden hacıların önemli menzillerinden biriydi dolayısıyla bu özelliği de hanlık ekonomisini olumlu yönde etkilemişti.

Hanlığın Sınırları

Astarhan Hanlığı'nın sınırlarını şüpheye mahal bırakmayacak biçimde tespit edebileceğimiz kaynaklara maalesef sahip değiliz. Yazılı kaynaklar ile muasır ve muahhar kartograflar tarafından çizilen çeşitli haritalarda söz konusu hanlığın sınırları birbirinden farklı biçimlerde tayin edilmiştir.

---

[36] Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *TDİD*, XII/1, s. 485.

[37] Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi...", s. 485.

L. E. Verein'e göre, doğuda Buzan Irmağı, kuzeyde Saray'a kadar, güneyde Terek Irmağı ve batıda Kuban'dan Don Irmağı'nın yukarı kesimlerine kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca M. A. Usmanov da bu teklifi kabul etmiştir. Macar tarihçi İstvan Vasary'e göre ise hanlığın kurulduğu saha İtil ve Yayık ırmaklarının arasındaki arazi idi. Astarhan topraklarının tabii sınırları, güneyde Hazar Denizi'nden başlayarak kuzeyde Ukek şehrinin biraz yukarısında sona eriyordu. İtil'in sağ kenarındaki Astarhan arazisi, ırmağın dar kıyı şeridi ile sınırlı idi, güneyde ise Kuma Irmağı'na kadar uzanıyordu. A. Battal Taymas'ın kitabındaki haritaya göre, Astarhan Hanlığı'nın sınırları doğuda İtil ve Yayık ır-

makları arasında (Saraycık yakınlarında) bulunuyor, kuzeyde ise tam olarak Uvek Irmağı'na kadar ilerleyip, İtil'in sol boyunca uzanıp güneyde Perevoloka bölgesine kadar gidiyordu. Sağ kıyıda ise, hanlığın sahip olduğu geniş topraklar Hazar Denizi sahilinden biraz ileriye, Osmanlı Devleti hududundaki Kuma Irmağı'na kadar uzanıyordu. Astarhan Hanlığı'nın hudutlarını belirlemek için müstakil bir makale kaleme alan İlya V. Zaytsev' e göre, yukarıdaki iddialar içerisinde, L. E. Verein'in diğerlerine göre daha sarih ve tutarlı olan teklifi hepsinden uygun görünmektedir[38].

Sonuç

Altın Orda Devleti'nin çöküşünü müteakip zuhur eden Türk-Tatar hanlıkları arasında mühim bir mevkii işgal eden Astarhan yukarıda da ifade edildiği üzere farklı isimlerle anılmış ve Altın Orda'nın kadim payitahtı olması münasebetiyle devletin inkıraza uğradığı devirlerde yaşanan taht kavgalarının en yoğun biçimde tezahür ettiği bir merkez olmuştur. Astarhan Hanlığı, bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü kısa dönemde, bulunduğu coğrafi konum ve tevarüs ettiği tarihi miras sayesinde ehemmiyetini her daim korumuş ve bu özelliğinden dolayı Altın Orda Devleti'nin gerçek ve yegâne varisi olduğunu iddia edebilmiştir. Mamafih siyasi ve askeri kudret bakımından aynı dönemde Altın Orda sahasında kurulan Kırım ve Kazan gibi diğer Türk-Tatar hanlıklarına nispetle daha zayıf bir görüntü çizmiş ve Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar bilhassa ardı arkası kesilmeyen taht kavgaları yüzünden hiçbir zaman siyasi istikrara kavuşamamıştır. Bununla birlikte uluslararası siyasette muktedir olamadığı zamanlarda bile ticari önemini kaybetmemiş ve 1556 yılından sonra Osmanlı-Rus rekabetinin yoğun olarak yaşandığı bir merkez durumuna dönüşmüştür. Ayrıca 1552 yılında Kazan ve ardından Astarhan'ın düşmesiyle birlikte sistematik bir biçimde Türkistan'ı işgal etmeye hazırlanan Rusların önünde artık hiçbir engel kalmamıştır.

[38] İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı'nın Sınırları", Çev. Serkan Acar, *TİD*, C. XXIV/2, s. 171.

Sibir Hanlığı (1464-1598)

Serkan Acar*

Sibir Adının Kökeni

Sibir Hanlığı'nı ve bugünkü Sibirya'yı imleyen "Sibir" toponiminin kökeni kesin olarak bilinmese de, söz konusu isme tarihî kaynaklarda ilk kez Moğollar zamanında tesadüf edilmiştir. 1240 tarihli "Moğolların Gizli Tarihi"nde "Şibir" ya da "Shibir"[1] biçiminde telif edilen bu ad ile Orta Sibirya'dan Urallara kadar uzanan bir grup halk kastedilmiştir. Bununla birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısında kurulacak olan Sibir Hanlığı'nın istikbaldeki arazisi, Reşidüddin ve Şihabeddin El-Ömerî gibi XIII-XIV. yüzyıl İslam müelliflerinin eserlerine; "İbir-Sibir", "Bilâd-ı Sibir" veya "Es-Sibir" şekillerinde yansımıştır[2]. Dolayısıyla, bahis mevzu isim hem bu bölgede yaşayan bir etnik topluluğu hem de belirli bir coğrafyayı nitelemektedir.

"Sibir" adı 1320 yılına ait Fransisken bir rahibin mektubunda "Sibur", 1367 tarihli İtalyan Pizzigani kardeşlerin haritası ile 1375 tarihli Katalan haritasında ise "Sebur" şekillerinde kaydedilmiştir. Öte yandan, XIV. yüzyıla ait olup İspanyol Fransisken anonim bir yazar tarafından telif edilen "Libro del Conosçimiento" adlı eserde, kuzeyden Türk-Tatar yurdunu kuşatan geniş ve gayr-ı meskûn bu saha "Albizizi Ülkesi" olarak isimlendirilmiştir[3].

---

* Ege Üniversitesi.

1 *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara, 1995, s. 160.

2 V. V. Barthold, "Sibir va İbir", *Soçineniya*, Tom III, Moskova, 1963, s. 485.

3 *Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria in Europe, Asia and Africa 1396-1427*, Trans. Karl Friedrich Neumann, Londra, 1879, s. 174-175 (Notların bulunduğu bölüm). Bu seyahat-

XV. yüzyılın başlarında Sibir Yurdu'na da uğrayan meşhur Johannes Schiltberger gezi notlarının üç farklı yerinde bölgeyi "İbissibur"[4] adıyla anmıştır. Ayrıca yine bu dönemlerde coğrafi bir terim olarak "Sibir" (Сибирь) adı Rus yıllıklarında da görülmeye başlanmıştır[5].

Yukarıda da ifade edildiği üzere, "Sibir" adının nasıl türediği kati olarak tespit edilememiştir lakin bu toponim Hazar Kağanlığı'nın bir bölümünü teşkil eden göçebe Türk boyu Sabirler (İtil Bulgarlarında Suwār) ile ilişkilendirilmiştir. Sabirlerin MS VI. yüzyılın başlarında, henüz İtil bölgesine gelmeden önce bu mıntıkada bulunmuş olabileceği ileri sürülmüştür. "Sabir" (Säbir) kelimesi ise MS II. yüzyılda Asya Hunlarına karşı galip gelen Proto-Moğol konfederasyonu "Hsien-pi" adının bozulmuş hali olmalıdır. Galip ihtimalle Juan Juanlar ve daha başka bozkır kavimleri de bu konfederasyondan teşekkül etmişlerdir. Dolayısıyla geç dönem toponimi "İbir-Sibir"in dahi "Abar-Säbir"den türediği tahmin edilmektedir. Mevcut kaynaklar ışığında teklif edilen en tutarlı faraziye budur[6].

Moğol İstilası ve Sonrasında Sibir Yurdu

Bilinen tarihin başlangıcından beri muhtelif Türk boylarıyla meskûn olan Batı Sibirya sahası XI. yüzyılda Kıpçak Türklerinin kontrolü altındaydı. Bu Türk kavimlerinin tedricen gelişen yayılmacı hareketleri Selkup, Mansi (Vogul) ve

---

namenin Türkçe tercümesi (Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995) akademik çalışmalarda kullanılamayacak kadar vasattır. Zira yapılan tercümenin indeksi olmadığı gibi eserde geçen toponim ve antroponimlerin çoğu yanlıştır ve haklarında hiçbir izahat verilmemiştir. 1879'da notlandırılarak yapılan İngilizce tercümesi ise mükemmele yakındır. Ayrıca bkz. Peter B. Golden, "Sibir", Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XI/1, 2011, s. 181.

4 "... to go into a country called İbissibur."; "...the country İbissibur..."; "Also a city called İbissibur...". *Bondage and Travels of Johann Schiltberger...*, s. 34, 36, 49.

5 Rus yıllıklarında 1406-1407 yılı olayları anlatılırken: "Тое же зимы, Генваря, царь Шадыбекъ убилъ царя Тохтамыша въ Сибирской земле" (Bu kış, Ocak ayında, Şadibek Han Sibir topraklarında Toktamış Han'ı öldürdü) denilmektedir. *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey (PSRL) XI Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu*, Moskova, 2000, s. 198; Aynı kayıt diğer yıllıklara da yansımıştır. Örneğin "Тое же зимы царь Шадыбекъ убил Тохтамыша въ Сибирской земле" (Bu kış Şadibek Han Sibir topraklarında Toktamış'ı öldürdü). *PSRL XX Lvovskaya Letopis*, Moskova, 2005, s. 222; Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir tarafından ortak kaleme alınan bir makalede bulunan "Rus kaynaklarında Sibir adına ancak 1483'ten itibaren rastlanmaktadır" ifadesi doğru değildir. Krş. Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara, 2001, s. 586. Bu makale Hadi Atlasi'nin kitabının (*Sibir Tarihi*, Kazan, 1911) sıradan bir özetinden ibarettir.

6 Peter B. Golden, *Sibir*, s. 181. Sibir adının kökenine ilişkin ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. M. G. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk, 1960, s. 216-219.

Hanti (Ostyak) kavimlerini kuzeye doğru itti[7]. Ancak XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol istilasına maruz kalan Batı Sibirya 1220 yılında Cengiz Han tarafından Kırgız asilzâdelerinden Mamık (مامق= Мамык) oğlu Taybuğa Han'a verilmişti. İrtiş, Tobul, İşim ve Tura ırmakları havalisini kapsayan bu bölge Cengiz Han'ın ölümünü müteakip Altın Orda Devleti'nin egemenliğine geçti. Taybuğa'nın ardından oğlu Hoca Han, akabinde de bu sonuncunun halefi Mar Han, Batı Sibirya'ya hâkim olmuşlardı[8].

Sibir Yurdu'nun tarihi, kaynak yetersizliğinden ve kadim medeniyet merkezlerine uzaklığından ötürü biraz karanlık olsa da, Taybuğa soyundan gelen hanların payitahtının Tura Irmağı kıyısındaki Çimgi-Tura (Çingi-Tura=Tümen) şehri olduğu bilinmektedir. Ancak devletin merkezi daha sonra İrtiş Irmağı'nın Tobol Irmağı'na döküldüğü kavşakta kurulan Kaşlık (İsker ya da Sibir olarak da bilinmektedir) şehrine taşınmıştır. Ural Dağları ile Obi Irmağı arasındaki muhtelif bozkır kavimleri, baskın unsur olan Türk kültür dairesinde birleşmiş ve Sibir Hanlığı'nın tebaasını oluşturmuşlardır. XV. yüzyılın henüz başında Deşt-i Kıpçak'ta cereyan eden hâkimiyet mücadeleleri Batı Sibirya'ya da yansımış, Altın Orda tahtından azledilen Toktamış Han, Edige'nin gadrinden kaçarak Sibir Yurdu'na sığınmış ve burada vefat etmiştir. Toktamış Han'ın ölümünden yaklaşık yirmi yıl kadar sonra kuzey bozkırları bu kez başka bir Cuci evladı, Şibanî Devleti'nin kurucusu Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), tarafından hâkimiyet altına alınmıştır[9].

Ebu'l-Hayr Han'ın vefatına yakın, yine Şibanî sülalesine mensup, İbak Han isimli gayet enerjik bir asilzâde Sibir Yurdu'na tamamen hâkim olmaya gayret etmiş ve bu amaç doğrultusunda faaliyetlere başlamıştır. İbak Han'ın kız kardeşi Taybuğa neslinden Mar Han ile evliydi ancak kesin tarihi belli olmasa da, 1460'lı yıllarda bu ikisi arasında bir rekabet doğmuş ve ikbal için verilen mücadelede talih İbak Han'da kalmıştı. Öldürülen Mar Han'ın oğulları ise yakalanarak İbak Han'ın sarayına götürülmüşlerdi[10].

---

[7] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia, Russia's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge, 1992, s. 25.

[8] Iogann Ebergard Fişer, *Sibirskaya İstoriya*, St. Petersburg, 1774, s. 91-92; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, Kazan, 1911, s. 27-30.

[9] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 25.

[10] Iogann Ebergard Fişer, *Sibirskaya İstoriya*, s. 91-92; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 29-30.

Sibir Hanlığı'nın Kurucusu İbak Han ve Ardılları

Tarihî kaynaklarda "İbrahim b. Mahmutek, İvak, Upak, Opak, Aybak" gibi farklı ya da muharref isimlerle anılan İbak Han (1464-1495), Sibir Hanlığı'nın kurucusu sayılmaktadır[11]. 1496-1497 yıllarında Kazan Hanlığı tahtına oturan Mamuk Han'ın ağabeyi olan bu zatın kimliği M. G. Hudyakov tarafından tam olarak tespit edilememiştir[12]. Ancak V. V. Trepavlov tarafından kaleme alınan "İstoriya Nogayskoy Ordı" (Nogay Orda Tarihi) adlı, Türk tarihi açısından fevkalade ehemmiyeti haiz mufassal eserde onun Şibanî asilzâdelerinden Mahmutek (Kazan Hanı Mahmutek ile karıştırmamak gerekir) isimli bir şahsın oğlu ve Mamuk Han'ın ise ağabeyi olduğu açıkça bildirilmektedir[13].

İbak Han'ın şahsında bağımsız bir devlet olarak Batı Sibirya'da tarih sahnesine çıkan Sibir Hanlığı (1464-1598) gerçekten oldukça kudretli idi. Öyle ki, XV. yüzyılın son çeyreğinde Nogaylar, Sibir Hanı İbak ile kardeşi Kazan Hanı Mamuk'un yüksek hâkimiyetlerini tanımak zorunda kalmışlardı. V. V. Trepavlov'a göre: "Nogaylar, Şibanî soyundan gelen Sibir Hanlığı'nın tebaası idiler. Dolayısıyla onların bu devirde bağımsız olduklarını iddia etmek mümkün değildi"[14]. Aslına bakılırsa, Kazan Hanlığı idaresi dahi Sibir Hanlığı'nın süratle yükseldiğinin farkındaydı.[15].

Hakikaten İbak Han, Altın Orda Hanı Ahmed'e karşı Kırım Hanı Mengli Giray ve Nogaylı Musa Mirza ile anlaşarak, 6 Ocak 1481 tarihinde, Don Irmağı'na ansızın yaptıkları bir saldırı ile onu öldürmüş[16]; İtil boyundaki son Altın Orda hanlarını tabiri caizse ezmiş ve bu yüzden büyük şöhret kazanmıştı. Zeki Velidî Togan'ın da özgün bir biçimde tespit ve ifade ettiği üzere: "İbak Han, Altın Orda Devleti tahtının Cuci neslinden Tokay Timur oğullarının değil Şiban oğulları kolunun hakkı olduğunu iddia ediyordu"[17].

Sibir Hanlığı'nın Küçüm Han'dan sonra tartışmasız en büyük hükümdarı olan İbak Han, Avrasya işlerine her daim müdahil oluyordu. Örneğin Ruslar ta-

---

[11] V. V. Boguslavskiy, *Slavyanskaya Entsiklopediya Kievskaya Rus-Moskoviya*, Tom II, Moskova, 2005, s. 357.

[12] "Mamuk Han, şüphesiz ki İbak Han'ın ya kardeşi veyahut oğlu idi". Bkz. M. G. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Ankara, 2009, s. 38.

[13] V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova, 2002, s. 208.

[14] V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, s. 119.

[15] D. M. İshakov, "Ob Obşçenosti Etniçeskoy İstorii Volgo-Uralskih i Sibirskih Tatar (Bulgarskiy, Zolotoordınskiy i Pozdnezolotoordınskiy Periodı)", *Sibirskie Tatarı*, Haz: R. S. Hakimov-S. V. Suslova, Kazan, 2002, s. 39.

[16] Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 361.

[17] Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 135-136.

rafından 1487 yılında tutsak edilen Kazan Hanı İlham (1479-1487)'ın başına gelenler dönemin Türk Dünyası'nda bir takım tepkilere yol açmış ve bu münasebetle İbak Han, tutsak Kazan hanını esaretten kurtarabilmek için Moskova Büyük Knezi III. İvan'a bir mektup dahi yazmıştı[18]: "Sen benim kardeşimsin. Ben Müslümanların hükümdarıyım sen ise Hıristiyanların. Benimle dost kalmayı istiyor musun? Kardeşim İlham'ı serbest bırak. Onu esir olarak alıkoymanın sana faydası ne? Unutma ki onunla yaptığın antlaşmada ona karşı teveccühkârane ve dostça davranmayı taahhüt etmiştin"[19]. Bu mektubu değerlendiren N. M. Karamzin'e göre; İbak Han, Kremlin'e yazdığı nâmede boşuna merhamet dileniyordu. Esasen Sibir Hanlığı'nın Moskova Knezliği ile doğrudan sınırının olmaması nedeniyle Ruslarla arasında ciddi bir husumet yoktu. Ancak III. İvan ele geçirdiği fırsatı kaçırmayacak kadar tecrübeli idi[20].

XV. yüzyılın sonlarına doğru, daha evvel İbak Han tarafından alıkonulan Taybuğa neslinden Mar Han'ın evlatları bir fırsatını bulup kaçmayı başarmışlardı. Anlaşıldığı kadarıyla bu asilzâdelerin kurtulmasında İbak Han'a muhalif bazı zümreler etkili olmuşlardı. 1495 yılında Mar Han'ın torunlarından Muhammed, İbak Han'ı öldürüp Sibir Hanlığı'na hâkim olmayı başardı[21]. Bu suretle Taybuğa evladı ile Şibanî soyu arasında Sibir Hanlığı için verilen hâkimiyet mücadelesinde yeni bir safha başladı.

Sibir Hanlığı tahtını ele geçiren Muhammed Han'ın icraatları ve ölüm tarihi tam olarak bilinmese de vefatından sonra Kâsım ve Angış isimli asilzâdelerin cülus ettiği malûmdur. Ancak bunların da saltanat süreleri tartışmalıdır. 1530 yılına gelindiğinde Sibir Hanlığı tahtına yine Taybuğa neslinden Yadigâr Han oturdu ve kardeşi Bek Bulat ile birlikte hüküm sürdü. Yadigâr Han Nogaylar ile iyi ilişkiler kurdu ve devr-i saltanatında Sibir Yurdu ile Nogay Orda arasında kervanlar gidip gelmeye başladı. Öte yandan iki devletin idarecileri arasında evlilik bağları kuruldu. Fakat daha sonra da görüleceği üzere, saf değiştirmek konusunda Allah vergisi bir kabiliyete sahip olan Nogaylar kısa bir süre sonra Şibanîlerin yanında yer alarak Taybuğa oğullarının azlinde mühim vazifeler üst-

---

[18] Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2011, s. 155.

[19] "Ты мне брат: я государь бесерменский, а ты христианский. Хочешь ли быть в любви со мною? Отпусти моего брата, Алегама. Какая тебе польза держать его в неволе? Вспомни, что ты, заключая с ним договоры, обещал ему доброжелательство и приязнь". Bkz. N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova, 2008, s. 501.

[20] N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, s. 501.

[21] "...محمد بالغ بولغاچدا اوزينك بابامس نك تحتينى ضبط ايتوب آنى قتل ايتكان اوپاق دن آچو آلو" (...Muhammed baliğ bolgaçta özinin babasının tahtını zapt itüb anı katlitgen Opak'tan avç aluv...). Bkz. Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, Kazan, 1911, s. 30.

leneceklerdir. 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istila edilişi de Yâdigar Han dönemi hadiselerinden idi[22]. Şüphesiz bu mühim olay sadece Astarhan'ın değil Sibir Hanlığı'nın da kaderini tayin edecekti.

Kazan ve Astarhan'ın düşüşü hakikaten Sibir Hanlığı tarihinde bir dönüm noktası oldu. İtil hanlıklarının Moskova Knezliği'ne bağlanması, Sibir Yurdu'nu bütün batı hududu boyunca Moskova'ya komşu durumuna getirdi. Bu suretle Taybuğalılar, zaten zor olan Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile doğrudan münasebet kurma imkânını kaybettikleri gibi Kazan Hanlığı'nın desteğini de yitirmiş oldular. Şibanîler ise daha XVI. yüzyılın ortalarında Sibir Hanlığı üzerinde kendi egemenliklerini kurmak için faaliyetlere başlamışlardı. Bu tehdidin ciddiyetinin bilincinde olan Yadigâr Han, 1555 yılı Ocak ayında askerî yardım için IV. İvan'a müracaat etti ve karşılığında da Rus Devleti'nin metbuluğunu tanıyıp, yıllık haraç olarak kürkler göndereceğine dair söz verdi[23].

Rus yıllıklarında belirtildiğine göre, Yadigâr Han idaresindeki Sibir Hanlığı her yıl Moskova'ya 1000 samur kürkü ve muhtemelen asker olarak, "kara budun" (черного человека) mensubu 1000 kişi verecekti. IV. İvan, Sibir Hanlığı'ndan vergi tahsil etmek üzere Nepeytsın oğlu Dimitri Kurov isimli bir memuru fermanıyla birlikte Moskova'dan Sibir Yurdu'na gönderdi[24]. Artık Sibir Hanlığı, Rusya'nın yüksek hâkimiyetini tanımıştı.

Bununla birlikte, 1556-1557 yıllarında Sibir Hanlığı'ndan bir kaç ünlü sefir Kremlin Sarayı'na gelerek Moskova Knezliği'nden askerî yardım talep ettiler.

---

[22] Yevgeniy Arsyuhin, *Sibirskoe Hanstvo Temnaya İstoriya*, (archeologia.narod.ru/tum/tum.htm), 2003, s. 9 (Elektronik Kaynak).

[23] İlya V. Zaytsev, "Opisanie Sibirskogo Hanstva v Kosmografii Defterdara Seyfi Çelebi (Vtoraya Polovina XVI v.)", *Mejdu Moskvoy i Stambulom Djuçidskie Gosudarstva, Moskva i Osmanskaya İmperiya (Naçalo XV-Pervaya Polovina XVI vv.)*, Moskova, 2004, s. 175.

[24] Того же году, генпуарна, пришли послы ко царю и великому князю изъ Сибири от Сибирскаго князя Едигеря и ото всей земли Сибирьской, Тягриуль да Панъяды, а здоровали государю царю и великому князю на царствахъ на Казаньскомъ и на Астороханскомъ; да были челомъ государю ото князя Едигеря и ото всей земли, чтобы государь ихъ князя и всю землю Сибирьскую взялъ во свое имя и отъ сторонъ ото всехъ заступилъ и дань свою на ихъ положилъ и городу своего прислалъ, каму дань собрать. И царь и государь ихъ пожаловалъ, взялъ ихъ князя и всю землю во свою волю и подъ свою руку и дань на ихъ положити велелъ. И добили челомъ послы о дани и правду за князя и за всю свою землю дали на томъ, что имъ давати государю со всякого черного человека по соболю, на дороге государеву царя и великого князя по белке съ человека по Сибирской; а черныхъ у собя людей сказали 30 тысящь семьсотъ человекъ. И царь и государь послалъ къ имъ посла своего и дарогою имъ своимъ жаловалнымъ ярлыкомъ Димитрия Курова сына Непейцына и велелъ Дмитрию князя Едигеря и всю землю Сибирскую к правде привести и, черныхъ переписавъ, дань свою сполна взять и з дорожскою пошлиною. *PSRL XIII, Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patrierşey ili Nikonovskoy Letopisyu*, Moskova, 2000, s. 248. Birçok unvan ve elkab formülünün bulunduğu 1555 yılına ait bu kayıtta, Astarhan Hanlığı henüz kesin olarak ele geçirilmemiş olmasına rağmen IV. İvan'ın "Kazan ve Astarhan Çarı" unvanını da kullanmaya başladığı görülmektedir.

Zira 1557'de Şibanîler Sibir Yurdu'nu ele geçirmek için yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdi. Özellikle Şibanî soyundan gelen Buhara Hanı Abdullah b. İskender kendi neslinin her yerde egemen olması için girişimlerde bulunmaktan sakınmıyordu. Şibanî ordusu Sibir Hanlığı'nın bu devirdeki payitahtı olan Kaşlık şehrine kadar sokulmuş ve buraya çok yakın olan Kızıl Tura'yı ele geçirmişti. 1558 yılında Taybuğalılar bir elçi heyetini daha Moskova'ya yolladılar. Fakat Sibir Hanlığı'nın Rusya'ya ödemesi gereken mutat verginin aksatılması ilişkileri kopma noktasına getirmiş ve sırf bu yüzden Sibir elçileri Moskova'da alıkonulmuşlardı. Dolayısıyla Moskova'nın Taybuğa oğullarına herhangi bir yardımı dokunmadı ve Sibir Hanlığı 1563 yılında bir kez daha Nogaylarla işbirliği yapan Şibanîlerin eline geçti[25].

Sibir Hanlığı'nda Bir Osmanlı: Defterdar Seyfi Çelebi

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan, Çin, Tibet ve Hindistan havalisini ziyaret eden Osmanlı Defterdarı Seyfi Çelebi'nin (ö. 1582) eseri Sibir Hanlığı hakkında da malumat ihtiva eder[26]. Tarihçi ve coğrafyacı olan bu Osmanlı müşahhası Türkistan'daki memleketleri ve buralarda yaşayan etnik toplulukları tarif ve tasvir ederken, muhtasar eserinin üçüncü bölümünde Kaşgar ve Kazaklar ile birlikte "Tura Vilayeti" yani Sibir Hanlığı'na da temas etmiştir. "Sibir" adını kullanmayan Seyfi Çelebi, hanlığı "Tura" ismiyle anmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı müellifinin bu bilgileri nereden aldığı tam olarak bilinmemektedir. İlya V. Zaytsev'in haklı olarak belirttiği üzere: "Eserinin kişisel deneyimlerinin üzerine inşa olunmayıp, alelacele derlendiğini söylemek pekâlâ mümkündür. Bu da demek oluyor ki, Osmanlı historiyografisinde Sibir Hanlığı tarihi ile ilgili eserlerin bulunduğunu varsayma olanağı mevcuttur"[27].

Seyfi Çelebi'nin verdiği malumat, Sibir Hanlığı tarihinin oldukça karanlık ve karmaşık dönemleriyle alâkalıdır. Siyasî olayların yanı sıra hanlık hakkında

---

[25] Yevgeniy Arsyuhin, *Sibirskoe Hanstvo Temnaya İstoriya*, s. 9; İlya V. Zaytsev, "Opisanie Sibirskogo Hanstva...", s. 175.

[26] Seyfi Çelebi'nin *"Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hind ve Hıtay ve Keşmir ve Vilayet-i Acem ve Kaşgar ve Kalmak ve Çin ve Sair Padişahan-ı Pişin ez Evlad-ı Çingiz Han ve Hakan ve Fağfur ve Padişahan-ı Hindustan der Zaman-ı Sultan Murad ibn Sultan Selim Han min Telifat-ı Defterdar Seyfi Çelebi el-Merhum fi Sene 990 Tarihinde"* gibi uzun bir başlık taşıyan eserinin bilinen iki yazması vardır. Bunlardan biri Paris diğeri ise Leiden'de bulunmaktadır. Bu eser için bkz. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 2000, s. 78, n. 1; Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 70, n. 90; Christine Woodhead, "Seyfi", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, s. 149; Fransızca tenkitli metin neşri için bkz. Joseph Matuz, *L'ouvrage de Seyfi Çelebi Historien Ottoman du XVIé Siécle*, Paris, 1968.

[27] İlya V. Zaytsev, "Opisanie Sibirskogo Hanstva...", s. 174-175.

coğrafî, dinî ve etnografik bilgilerin yer aldığı bu eser Osmanlı Devleti'nin Türkistan'daki soydaşlarından bîhaber bulunmadığının kanıtlanması bakımından da büyük ehemmiyeti haizdir[28].

Sibir Hanlığı'nın İkbal Devri: Küçüm Han ve Yermak Timofeyeviç

İbak Han'dan sonra Sibir Yurdu'nun Taybuğa oğulları tarafından yeniden ele geçirildiğine yukarıda temas etmiştik. Ancak 1563 yılına gelindiğinde, Yadigâr Han ile kardeşi Bek Bulat'ı öldüren Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı'na tamamen hâkim olduğunu görüyoruz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a göre, Cuci neslinin Şibanî koluna mensup olan Küçüm Han[29] bu sonuncu hareketi ile Batı Sibirya'yı işgale başlayan Ruslara karşı açıkça meydan okumuştu. Ayrıca akrabası Buhara Hanı II. Abdullah'ın yardımları ve kendisin gayretleriyle söz konusu bölgede yaşayan gayr-ı müslim topluluklar arasında İslam dini hızlı bir yayılım göstermişti. Küçüm Han'ın Rus karşıtı duruşunun dinî bir boyut kazanması, şüphesiz kendisine Rus mezalimine uğrayan Türk-Tatar ve Başkurtlar arasında haklı bir şöhret kazandırdı. Bununla birlikte Moskof kâfirine karşı verdiği savaşta Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'nin de bir şekilde kendisine yardım göndereceğinden umutluydu[30].

Esasen Defterdar Seyfi Çelebi'nin Türkistan ve Çin havalisinde görünmesinin elbette bir sebeb-i hikmeti vardı ve büyük ihtimalle bu bölge hakkında topladığı malumatı Osmanlı sultanına iletmişti. Lakin Sibir Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne olan uzaklığı ve münakale ile ilgili aşılması güç sorunlar galiba İstanbul'dan bu uzak diyarlara yardım gönderilmesini olanaksız kılmıştı.

Rus muhalifi tavırlar sergilese de sahip olduğu askerî kudrete bağlı olarak dengeli bir siyaset izlemeye gayret eden Küçüm Han, Moskova Çarlığı ile münasebetlerini de devam ettirdi. Nitekim 1569 tarihinde Kremlin'e gönderilen bir

---

[28] Yazgı müsaade eder ise yakın bir gelecekte bu eseri notlandırarak yayınlayacağız.

[29] Küçüm Han'ın şeceresi şöyledir: Cengiz Han, oğlu Cuci Han, oğlu Şiban Han, oğlu Bahadır Han, oğlu Cuci Buka, oğlu Baba Kul, oğlu Melik Timur, oğlu Bek Kondı, oğlu Ali Han, oğlu Hacı Muhammed Han, oğlu Mahmudek Han, oğlu İbak Han, oğlu Murtaza Han, oğlu Küçüm Han. Bkz. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 136, n. 84. Rıza Nur'un Çağatay lisanından aktardığı Şecere-i Türk'ün günümüz Türkçesi ile neşredilen versiyonu hatalarla doludur. Mesela yukarıdaki şecerede geçen Baba Kul (=**Badakul**), Bek Kondı (=**Bin Kondu**), İbak Han (=**Ayak Han**), Küçüm Han (=**Gücüm Han**), Mangıtlar (=**Mangutlar**) vs. parantez içerisinde gösterildikleri halleriyle yanlış yazılmışlardır. Hülasa bu eserin akademik çalışmalarda kullanılamayacak kadar kötü hazırlandığını belirtmek gerekir. Bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi, Türk'ün Soy Ağacı*, Sadeleştiren Yunus Yiğit, İstanbul, 2009, s. 157. Küçüm Han için ayrıca bkz. İlya V. Zaytsev, "Sibir Hanlığı", *Türkler*, Ankara, 2002, C. VIII, s. 474; V. V. Barthold, "Kucum Khan", *The Encylopaedia of Islam*, Vol. V, s. 314.

[30] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 26.

mektupta "Dost olmak istersen dost olalım; harp etmek istersen harp edelim"[31] denilmiş ve tercih Ruslara bırakılmıştı. Bu tarihten sonra ilişkiler gerildi ve Küçüm Han 1572 yılında Sibir Yurdu'na zorla giren Ruslara karşı saldırılar düzenlemeye karar verdi ancak Moskova idaresinin bu konudaki haklı şüphelerini yatıştırmak adına Kremlin'e bir elçi göndermek suretiyle asılsız bir sadakat gösterisinde bulunmaktan da geri kalmadı. Küçüm Han, Sosva Irmağı boyundaki Rus iskân bölgelerine, kendisine tâbi durumdaki Mansi, Hanti, Başkurt ve Marilerden müteşekkil bir akıncı birliği göndererek buradaki Rusları perişan etti. Akabinde Türk-Tatarlar ile Ruslar arasında zuhur eden karışıklıklar yüzünden bölge iyice kargaşaya sürüklendi ve 1581 yılına gelindiğinde hâkimiyet mücadelesinden kaynaklanan çatışma doruk noktasına ulaştı[32].

Batı Sibirya'daki bu mücadele sırasında Moskova Çarlığı tarafından Sibir Hanlığı'nın işgali ile görevlendirilen Stroganov ailesinin temel dayanağı hudut boylarında yağma ve çapul işleri ile uğraşan Rus Kazaklar idi. Çar IV. İvan'dan Ural ötesinde girişecekleri her türlü faaliyet için imtiyaz alan bu aile Kazakları paralı asker olarak kullanmak zorundaydı. Hâlihazırda Uralların ötesinde Ruslar adına faaliyete başlayan Don Kazaklarının Atamanı Yermak Timofeyeviç, aslına bakılırsa Türk-Tatar ya da Rus olduğuna bakmaksızın bozkırda gidip gelen ticaret kervanlarını soyarak geçinen bir grup çapulcunun lideri olarak ün salmıştı. Yermak Timofeyeviç ve ona bağlı başıbozuklar Kazan Hanlığı'nın istilasını müteakip Rus kontrolüne geçen İtil Irmağı kıyılarında konuşlanmışlardı ve umumiyetle Moskova Çarlığı ile Buhara ve İran arasında seyrüsefer eden gemilere saldırıyorlardı. Bu sergüzeştler şimdi ise Sibir Hanlığı'nın istilası için Stroganovların hizmetine girmeyi tercih etmişlerdi. Yermak Timofeyeviç 1581 yılı sonbaharında 800 kişilik bir kuvvetle, Sosva, Tura, Tavda ve Tobol ırmakları tarikiyle Sibir Hanlığı'nın payitahtına kadar uzanan bir sefer düzenledi. Yol boyunca Hanti ve Mansi köylerini yağmalayan Rus istila kuvvetleri küçük çaplı muharebelerde Türk-Tatarlara karşı pek çok muvaffakiyet kazandılar. 1582 yılı Ekim ayında İrtiş Irmağı yakınlarındaki bir savaştan sonra Küçüm Han Türk-Tatarlardan müteşekkil yaklaşık 1000 kişilik maiyetiyle birlikte bozkıra çekilmek zorunda kaldı ve Sibir Hanlığı Yermak Timofeyeviç tarafından işgal edildi. Moskova Çarlığı adına faaliyette bulunan Kazaklar Obi ve İrtiş ırmakları havalisinde yağma ve çapul hareketlerinde bulundular. Zira sadece ok ve yay kullanan Türk-Tatarlar ile diğer etnik zümrelere karşı ateşli silahların sağladığı büyük avantajdan oldukça memnun görünüyorlardı. Öte yandan teknolojik üstün-

---

[31] Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", *İA*, C. VI, s. 1072.

[32] Tafsilat için bkz. *Sibirskiya Letopisi*, St. Petersburg, 1907, s. 9-12; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 74-94; James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 30; Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", s. 1072.

lüklerine rağmen Rusların Türk-Tatarlar karşında oldukça zor durumlara düştükleri de yadsınamayacak bir hakikat idi[33].

Bütün bu yaşananlara rağmen Sibir Hanlığı'nın işgalinin kesin olarak tamamlandığını iddia etmek mümkün değildi. Nitekim Küçüm Han ve adamları pek çok Rus'u pusuya düşürerek imha ediyorlardı. Yermak Timofeyeviç'in verdiği zayiat artınca 50 kişilik bir heyeti Moskova'ya göndererek yardım talebinde bulundu. Yine aynı tarihlerde, 1582 yılı Şubat ayında, Küçüm Han'ın yakın akrabası Muhammed Kul bir ihanet dolayısıyla Rusların eline esir düşmüş ve Moskova'ya gönderilmişti. Bu gelişmeler muvacehesinde Yermak Timofeyeviç'i destekleme kararı alan Rus idaresi 1583 yılında 500 kişilik bir kuvveti bölgeye sevk etti. Bir süre devam eden küçük çaplı çatışmaların ardından, 1584 yılında Kazaklar Buhara'dan gelen bir ticaret kervanına saldırmaya hazırlanırken Küçüm Han tarafından takip edildiklerinin farkında değillerdi. Dinlenmek üzere İrtiş Irmağı'nın bir kolu olan Vagay Suyu'na doğru hareket eden Kazaklar ırmağın bir adasında konakladılar. Bu durumu fırsat bilen Küçüm Han ani bir baskınla, muhtemelen 1585 yılının Ağustos ayında, Yermak Timofeyeviç ve adamlarını kılıçtan geçirdi[34]. Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir'in deyimiyle: "Bu suretle Sibir fatihi Yermak Timofeyeviç, Küçüm Han'ın adamları tarafından öldürüldü ve Sibir'in kahraman müdafi Küçüm Han da hiç olmazsa bu şekilde intikamını almış oldu"[35].

Yermak Timofeyeviç'in ölümüyle Rus istilası geçici olarak nihayet buldu ve Sibir Hanlığı toprakları yeniden asıl sahipleri olan Türk-Tatarların eline geçti. Ancak hanlığın zaman içerisinde yitirdiği değerleri telafi etmek mümkün olmadı. 1586-1598 yılları arasında Moskova Çarlığı'nın tayin ettiği voyvodalar tarafından Sibir Hanlığı'na karşı bir dizi seferler düzenlendi ise de başarı sağlanamadı. Bununla birlikte, Yermak Timofeyeviç'in Sibir Hanlığı'nın işgali ve Rus kolonizasyon seferlerinde üstlendiği vazifeler, Rusların nezdinde onu büyük bir kahraman mesabesine yükseltti[36].

XVI. yüzyılın sonu veya XVII. yüzyılın başlarında telif edilen "Sibir Yıllığı" adlı kronikte "İki Kanatlı Cesur Savaşçı Yermak Timofeyeviç ve Yoldaşları" başlıklı bir methiye bulunmaktadır. Burada Rus maceraperest ve adamları şu söz-

---

[33] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 30-31.

[34] N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, s. 766; Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", s. 1072-1073. Yermak Timofeyeviç'in öldürüldüğü tarih ihtilaflıdır. Genellikle 5-6 Ağustos 1584 veya 1585 tarihleri verilmektedir. Sibir Yıllığı'nda ise 1585 yılındaki bir yortudan sonra öldüğü kayıtlıdır. Bkz. *Sibirskiya Letopisi*, s. 39.

[35] Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", s. 595.

[36] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 31.

lerle tanımlanmıştır: "Hatırlayalım kardeşler, mümtaz ve cesur askerleri; İtil boyunun muazzam, bilge ve ulu savaşçısı Kazak Ataman Yermak Timofeyeviç'i ve kader birliği yaptığı muhteşem ve yiğit arkadaşlarını..."[37].

Zaman içerisinde Yermak Timofeyeviç'in Sibir Yurdu'ndaki faaliyetlerine bir takım dinî ve siyasî motifler de ilave edilerek, edebî eserler ile halk ezgilerinde terennüm edilmiş ve bu Kazak hakkında bir mit oluşturularak edebiyat, sanat ve daha pek çok alanda işlenmiştir. Sibir bozkırlarının gerçek kahramanı Küçüm Han tarafından öldürülen Yermak Timofeyeviç'in icraatları hem Rus hem Batı edebiyatında abartılmış olsa da, bu zatın Rusya'nın emperyal iddialarını destekleyen tarihî bir karaktere dönüştürüldüğünü kabullenmek yerinde olacaktır.

20 Ağustos 1598 tarihinde Rus kuvvetleri ile Küçüm Han son kez karşı karşıya geldiler. Bu son çarpışmayı kaybeden Sibir hanının ailesi ve yakın akrabaları müstesna, adamlarının tamamı Ruslar tarafından öldürüldü. Moskova'ya gönderilen hanedan mensubu tutsaklar arasında Küçüm Han'ın kardeşi Altun, oğlu Kanay ve iki torunu da bulunuyordu. Torunlarından Arslan (1614-1627) daha sonra Ruslar tarafından Kâsım Hanlığı tahtına oturtulacaktır. Küçüm Han ise oğlu Ali (Arslan'ın babası) ile birlikte kaçmayı başarmıştı. Söz konusu muharebe aynı zamanda Sibir Hanlığı'nın da sonu olmuştu. Bu tarihten sonra Küçüm Han'ın Ruslara boyun eğmeyip Obi Irmağı'nın yukarı taraflarına çekildiği bilinse de akıbeti kati biçimde tespit edilememektedir[38]. Ancak Ebu'l-Gazi Bahadır Han onunla ilgili şu kaydı düşmüştür: "Küçüm Han, Turan'da 40 yıl padişahlık yaptı. Uzun bir hayat sürdü. Nihayet iki gözü kör oldu ve hicri 1003 (1594) yılında Ruslar Turan'ı Küçüm'ün elinden aldılar. Küçüm Mangıtlara kaçtı ve orada vefat etti"[39]. Şehabeddin Mercanî'ye göre ise son Sibir hanı Başkurt Yurdu'na giderek burada ölmüştü: "...ve Küçüm Han ba'de-zâlik Başkurt arasına gidip vefat odlı"[40]. Bu iki kayıttan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a ait olanı akademik çevrelerde kabul görmüştür ancak hanın öldüğü tarih yanlış verilmiştir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi 1598 yılında Küçüm Han'ın hayatta olduğu Rus kaynaklarının şahadetiyle sabittir.

---

[37] Диптиха Храбрымъ Ратоборцомъ Ермаку Тимофееву с Товарыщи. "Помянемъ же, братие, предобраго и храбраго оружиеносца, дивнаго и мудраго и изряднаго ратоборца Ермака Тимофеева Поволского, атамана казачья, со предивною и храброю и единомысленою дружиною...". Bkz. *Sibirskiya Letopisi*, s. 93.

[38] Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", s. 1073.

[39] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, s. 157.

[40] "... و كوجم خان بعذلك باشقرد آراسنا كيدب وفا ت اولدى". Bkz. Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, C. I, (Tıpkıbasım), Ankara, 1997, s. 156.

Stroganov Ailesi ve Sibir Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İşgali

Rusya'nın Sibir Yurdu'nu işgalinde başrolü Stroganovlar oynamıştı. Bu aile Altın Orda çağında, Rus Knezi Dmitri İvanoviç Donskoy (1350-1389) zamanında, tanassur edip Spiridon ismini alan Türk-Tatar soylu bir kimsenin neslinden geliyordu. Moskova idaresine pek çok devlet adamı, diplomat ve sanayici yetiştiren Stroganovlar[41] isimlerinden de anlaşıldığı üzere, galip ihtimalle Astarhan kökenli idiler (Astragan~Strogan).

Kazan Hanı Uluğ Muhammed 1445 yılında Moskova Knezi II. Vasiliy'i tutsak ettiği zaman, Rus halkından toplanan kurtuluş akçasının büyük kısmının Stroganovlar tarafından ödenmiş olması, daha bu tarihlerde söz konusu ailenin oldukça zengin olduğuna delalet ettiği gibi Moskova idaresi ile olan yakın ilişkilerini de gözler önüne sermektedir. Knez III. İvan'ın devr-i saltanatında (1462-1505) Novgorod şehrinin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle, ailenin bu dönemdeki reisi Fedor Stroganov, Ustyug şehrine yerleşerek burada büyük bir kumpanya ve hatta bazı ham maddeleri toplayıp işleyen müesseseler kurmuştu[42].

Diğer taraftan Stroganovlar XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Avrupa mallarını Kazan, Astarhan ve Nogay Orda'ya pazarlayan simsarlar olarak temayüz etmişlerdi. İngiltere ile büyük ölçekli madenî eşya (silah hariç) ve tekstil ticareti yapıyorlardı. Bundan ötürü İtil ve İtil ötesi bölgelerdeki ticarî faaliyetleri kontrol eden bir konuma yükselmişlerdi. Zira bölgedeki bütün kürkleri, diğer işlenmemiş ürünleri ve el yapımı deri eşyaları takas usulü ile onlar satın alıyorlardı. Kazan Hanlığı'nın düşüşünü müteakip Türk-Tatar tahakkümünden henüz kurtulan kuzey bölgelerinde şehriler ve kaleler inşa eden bu aile ticaret kervanlarına ve nehir filolarına silahlı muhafız alma yetkisine de sahip idi[43].

1558 yılında Çar IV. İvan'dan Kama Irmağı boyundaki bakir toprakların imtiyazını alan Grigoriy Stroganov henüz tarım arazisi olarak kullanılmayan bu bereketli topraklarda kereste ticareti ile uğraşmaya ve tuz madeni işletmeye başladı. Bölgenin yerel halkı ise zorla Rusların kölesi konumuna getirildi. Hudut boylarındaki diğer kolonizatörler gibi Stroganovlar da belirli bir iskân politikası çerçevesinde bölgeyi Ruslaştırmak için çaba gösterdiler. Bunun karşılığında 20 yıl boyunca vergi ve angaryalardan muaf tutulmuşlardı. Fakat Moskova Çarlığı'nın hudutlarını ve hudut boylarına yerleştirilen Rus göçmenlerini, özellikle Nogaylar ve diğer Türk-Tatarlara karşı savunmakla mükellef idiler. Mosko-

---

41 A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, Çev. Mustafa Öner, İstanbul, 1995, s. 90.

42 Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", s. 590.

43 W. E. D. Allen, *Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası*, Çev. Serkan Acar, İstanbul, 2012, s. 49.

va'nın menfaatleri doğrultusunda müstahkem kaleler inşa edip ateşli silah kullanan asker beslemelerine de izin verilmişti. Bu suretle müstevli ve tacir bir ailenin şahsında Moskova Çarlığı'nın egemenliği Ural ötesine ve Sibirya içlerine kadar uzanacaktı. Stroganovların etki alanları her geçen gün biraz daha genişledi. Fakat Batı Sibir bölgesinde yaşayan Türk-Tatarların, Rus hâkimiyetini kabullenmeleri uzun zaman aldı[44].

Ruslar tarafından desteklenen Stroganov ailesi, Kazak Yermak Timofeyeviç'i de yanına alarak, Sibir Hanlığı'nın işgalinde en mühim vazifeyi üstlendi. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Sibir Hanlığı topraklarında Ruslar tarafından Tümen (1586), Tobolsk (1587), Berezov (1593) ve Obdorsk (1595) kaleleri inşa edildi[45]. Nihayet 1598 yılında Küçüm Han'ın saf dışı bırakılmasıyla bu Türk-Tatar yurdunun işgali de tamamlanmış oldu.

Sibir Hanlığı'nda İslam Dini

Sibir Yurdu'nda İslam dininin ne zaman yayılmaya başladığı kesin olarak bilinmese de, Batı Sibirya'nın VIII. yüzyıldan beri İslam ülkesi olan Harezm ile birtakım münasebetlerinin bulunduğu malûmdur. Öte yandan IX. yüzyılın ilk yarısında İslamiyetin sistematik biçimde yayıldığı İtil Bulgar Devleti ile de ticarî ilişkilere girilmiş ve bunun bir neticesi olarak Sibir Yurdu'nun Müslümanlarla temasları başlamıştır. Maveraünnehr ve Harezm'de kök saldıktan sonra kuzeye doğru dallanıp budaklanan İslam dini X. yüzyılda gelindiğinde Aşağı Sır-Derya boyunda bulunan Yengikent (Cend)'e kadar ilerlemiştir[46].

Batı Sibirya'nın Moğol istilasından önce İslam Dünyası ile ticarî münasebetleri çok sıkı olduğundan İslam kültürünün tesiri bölgede yaşayan Şamanist Türkler üzerinde tebarüz etmiş ve bu etki maddi kültür öğelerine de yansımıştır. Örneğin, Sibirya'da bulunan altın bir kepçenin içerisinde Arap harfleriyle "Sene hazreti Mekkedin Medinege bargalı altı yüz on yeti" (1220) yazılıdır. Yine bu döneme ait bir sikkenin bir yüzünde "La İlahe İllallah" yazısı öteki yüzünde ise Meryem Ana resmi tespit edilmiştir. Hem İslam hem de Hıristiyanlık motiflerini taşıyan bu sikke muhtemelen Yedisu bölgesindeki Hıristiyanları egemenliği altına alan Karahıtaylar devrine aittir. Moğol istilasının ardından Sibir Yurdu'nda emniyet ve huzur tesis edilince Harezm ve Bulgar bölgesinden gelen tacirler Batı Sibirya'da korkusuzca alım satım yapmaya başlamışlar; ticaret ker-

---

[44] James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 29-30.

[45] V. V. Boguslavskiy, *Slavyanskaya Entsiklopediya*, s. 357.

[46] Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 1998, s. 273.

vanları ile birlikte gelen mürşitler ise bozkırda yaşayan Türk-Tatarlar arasında İslam dinini yayma konusunda epey başarılı olmuşlardır[47]. Dolayısıyla henüz Sibir Hanlığı kurulmadan, Sibir Yurdu'nda İslam dininin bir dereceye kadar tekâmül gösterdiğini iddia etmek pekâlâ mümkündür.

Bununla birlikte Türk-Tatarlar ve Buhara halkı arasında yaşayan bir menkıbeye göre, Sibir Yurdu'na ilk kez İslam dinini getirip yayan Küçüm Han idi[48]. Filhakika James Forsyth'in de belirttiği gibi; "Küçüm Han'a kadar Sibirya Türk halkları ile Kazaklar arasında İslam dininin köklü biçimde yerleşmediği bilinmektedir. Söz konusu toplulukların han ve mirzaları umumiyetle Buhara ve Semerkand gibi medeniyet merkezlerinde eğitim görürlerdi. Fakat Türkistan'ın kuzey kısımlarında yaşayan kara halk nam-ı diğer avamın büyük kısmı coğrafî koşullar yüzünden bu dinî merkezlerden uzak kalmışlardı. Dolayısıyla atalarının kadim kült ve inanç sistemlerini devam ettiriyorlardı"[49].

Küçüm Han'ın Sibirya'da İslam dinini öğretmek için Buhara'dan mürşit ve âlimler talep ettiği bilinmektedir. Fakat bunlar gayr-ı İslamî toplulukları değil müşrik âdet ve ritüellerinden vazgeçmeyen Müslümanları irşat için istenmiştir. Gerçekten Sibir Yurdu eski Türk inancının ana vatanı olduğundan, bölge halkı samimiyetle İslam dinini kabul etmiş olmasına rağmen eski adetlerinden ve bazı inançlarından vazgeçemiyordu. Abdülkadir İnan'ın deyimiyle: "Küçüm Han işte bu cahiliyet kalıntıları ile mücadele için Buhara'dan mürşitler çağırıyordu... İslamiyet Türkler arasında çabuk yayıldı. Çünkü mürşitlerin dili de Türkçe idi. Hantiler arasında ise irşat yapmak zordu zira mürşitler Hanti dilini bilmiyorlardı. Menkıbelerde anlatılan gazalar ihtimal ki, bunlara karşı yapılan savaşların yankısıydı. Fakat şu da tarihî bir hakikattir ki, Mansi ve Hantiler Küçüm Han ile beraber Ruslara karşı çarpışmışlardı... Ayrıca 1599 yılında Rus generali Gorçakov tarafından idam edilen bir Mansi beyinin adı da Abdülkerim idi... XVI. asırda başlayan Rus istilası bir asır daha gecikmiş olsaydı Sibirya'daki bütün Türk ve Fin kavimleri İslamlaşmış olacaklardı"[50].

En nihayetinde Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı'nda hüküm sürdüğü devirde İslam dininin müdafisi sıfatıyla ün kazandığı ve erken dönemlerden itibaren İslamlaşma sürecine girmiş bölgede hak dini pekiştirmek için çabaladığı açıktır.

---

47 Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı", s. 274.

48 По словесному объявлению татар и бухарцев, он записал легенды о введении Кучумом магометанского исповедания в Сибири и об установлении культа местных святых, которых память татаре и полные празднуют. Bkz. G. F. Miller, *İstoriya Sibiri*, C. I, Moskova, 1937, s. 27.

49 James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 26-27.

50 Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı", s. 277.

Fakat Kazan ve Astarhan hanlıklarının birbirleri ardınca Ruslar tarafından işgal edilmesi gerçekten Batı Sibirya sahasında İslam dininin tesirini azaltmıştır. 1598 yılında Sibir Hanlığı'nın kesin olarak Rus tahakkümüne geçmesi neticesinde, misyonerlerin de etkisiyle Ortodoksluk İslam dini aleyhine gelişim göstermiştir.

İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı

Sibir Hanlığı'nın idarî tarihi henüz yeterince araştırılmamıştır. Diğer Türk-Tatar hanlıklarında olduğu gibi devletin yönetiminden han sorumluydu. Ayrıca boy beglerinden müteşekkil bir danışma meclisi de bulunuyordu. Bununla birlikte Sibir Hanlığı mütecanis bir hanedan yapılanmasına sahip değildi zira hanlık tarihi boyunca hâkimiyet kâh Taybuğalılara kâh Şibanîlere geçiyordu. Bu düalist yapıya rağmen yönetim tarzının temel dayanağı Cengiz Yasası idi. Yine Şibanîlerin tesiriyle Şer'i uygulamalara da rastlanıyordu.

Hanlığın ahalisi Kıpçak, Argın, Karluk, Kanglı ve Nayman gibi Türk ve Türkçe konuşan boylardan ibaretti. Ayrıca hanlık arazisinde henüz medenî hayata tam olarak intisap edememiş Hanti, Mansi ve Ural ötesi Başkurtları da bulunuyordu. Ahalinin tamamı kitle halinde yıllık vergi (yasak) olarak kürk vermek ve orduya asker sağlamakla mükellefti. Sibir Türk-Tatarları göçebe çobanlığın (pastoralist) yanı sıra tarım ve el sanatları ile de uğraşıyorlardı. Çanakçömlekçilik, kürkçülük, dokumacılık, demircilik ve metal işlemeciliği önemli zanaatlardı. Ayrıca hanlığın kuzey kesimlerinde yaşayan toplulukların geçim kaynakları arasında avcılık, balıkçılık ve özellikle de rengeyiği avcılığı mühim rol oynuyordu. Sibir Hanlığı daha ziyade pederşahî (ataerkil) bir toplum yapısına sahipti. Hanlığın merkez bölgelerinde hanların ve boy beglerinin özel mülkiyetleri, otlakları ve su kaynakları bulunuyordu. Siyasî ve toplumsal yapı İslam dininin yayılmasına müsaitti. Hanlık, Türk-Tatar ananesine uygun olarak askerî bir karakter taşıyordu. Mirza ve begler tarafından yönetilen pek çok mahallî idare bulunuyordu. Hanlık tahtında oturan kimseler genellikle Kızıl Tura (Üst İlim), Kâsım Tura, Yavlu Tura, Tontur vb. şehirlerin idarî ve muharip sınıfları tarafından desteklenirlerdi. Sibir Hanlığı iktisadî hayatının temel dayanağı olan ticarî faaliyetler daha ziyade Buharalıların uhdesinde bulunuyordu. Hanlık Türkistan, Rusya, Nogay Orda, Kazan Hanlığı, Moğollar ve Batı Çin ile ticarî münasebetler içerisinde idi. İhraç edilen emtia arasında kürk, deri, balık, mamut dişleri, yün vb. şeyler önemli bir yere sahipti[51].

[51] V. V. Boguslavskiy, *Slavyanskaya Entsiklopediya*, s. 357.

Hanlığın Sınırları

Sibir Hanlığı sınırlarının hangi devirlerde nerelere ulaştığını kati olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak kuruluş safhasında Tobol, Tura, İşim ve İrtiş ırmakları ile bu havalideki toprakları kapsamaktaydı. Hanlığın merkezi, yukarıda da ifade edildiği gibi, önceleri Çimgi-Tura idi ancak payitaht daha sonra İrtiş Irmağı'nın Tobol Irmağı'na döküldüğü kavşakta kurulan Kaşlık (İsker ya da Sibir) şehrine taşınmıştı[52]. Kaynak yetersizliğine rağmen, hanlık sınırlarının batıda Ural Dağları, güneybatıda Nogay Orda, güneyde Kalmuklar, doğuda Yenisey Irmağı ve kuzeyde Aşağı Obi boylarına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır[53].

---

[52] Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", s. 1073; James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 25.

[53] Bu devirde Batı Sibirya'nın coğrafi durumu için bkz. V. L. Yegorov, *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Moskova, 2009, s. 128.

Sonuç

Kurulduğu saha, dâhili yapısı ve türü kendine özgü tarihi ile Altın Orda Devleti'nin diğer ardıllarından bariz biçimde farklı olan Sibir Hanlığı XV. yüzyılın ikinci yarısında Şibanî soyuna mensup İbak Han tarafından kurulmuş ve adını hüküm sürdüğü coğrafyadan almıştır. Siyasî bir teşekkül olarak hanlığın zuhur ettiği tarih kesin olarak bilinmese de İbak Han saltanatının takribi başlangıcı kabul edilen 1464 yılı aynı zamanda Sibir Hanlığı'nın kuruluş tarihi sayılmaktadır. Taybuğalılar ile Şibanîlerin mücadele sahası olan bu devlet İbak Han ve Küçüm Han gibi Şibanî temsilcilerinin idaresinde iken Taybuğalılara nispetle siyaseten daha etkili olmuş ve bir dönem nüfuz sahasını batıya doğru genişleterek Kazan Hanlığı'na dahi hükmedebilmiştir.

1552-1556 yılları arasında Kazan ve Astarhan hanlıklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi Sibir Hanlığı'nın da mukadderatını tayin etmiştir. Moskova Çarlığı'nın emperyalist iddia ve emellerle Türkistan'a doğru ilerleyişinde ise kolonizatör Stroganov ailesinin katkısı epey büyük olmuştur. Ayrıca Ataman Yermak Timofeyeviç gibi Ruslar için dahi potansiyel tehlike olan başıbozuk bir Kazak liderinin Rus hizmetine girmesiyle hem Sibir Hanlığı'nın nihai biçimde işgaline uygun zemin hazırlanmış hem de Moskova idaresi Kazakların yıkıcı faaliyetlerinden kurtulmuştur.

Rusların özellikle IV. İvan zamanında (1533-1584) orduda modernizasyonu gerçekleştirip yayılmacı bir siyaset izlemeye başlamaları ve bu suretle teknolojiden yoksun, ilkel ve iptidaî savunma araçlarına sahip Türk-Tatarları boyunduruku altına almaları pek de zor olmamıştır. Küçüm Han gibi millî ve dinî hassasiyetleri olan kabiliyetli bir hanın uzun süre Sibir Hanlığı'nda hüküm sürmesi şüphesiz devletin Ruslar tarafından işgalini geciktirmiştir. Bununla birlikte İslamın halifesi olmaları hasebiyle Osmanlı sultanlarının teorik olarak bölgedeki Müslümanların hamileri olduklarını iddia etmek mümkün görünse de, XVI. yüzyılda Sibir Hanlığı'na Osmanlı Devleti'nin herhangi bir fiili katkısından bahsetmeye imkân yoktur.

Nogaylar

Mehmet Alpargu*

Nogay Adı ve Nogayların Ortaya Çıkışı

Nogay topluluğunun adının Altın Orda emirlerinden Nogay'a dayandığı konusunda yaygın bir inanış bulunmakla birlikte bu nokta kesinlik kazanmamıştır[1]. Nogay, Altın Orda Devleti'nde uzun süre emirlik görevini yerine getirmiş, hatta bu görevin sınırlarının dışına çıkarak adeta bir han gibi davranmış ve dönemin siyasi atmosferinde de etkin bir rol oynamıştır. Bu çerçevede Emir Nogay'a bağlı bir topluluğun bulunmuş olması muhtemeldir. Emir Nogay, Mangıt boyundandı. Bununla birlikte Nogay Yurdu'nun oluşması ve siyasi bir teşkilat olarak Nogay Orda'nın kuruluşunu yine Altın Orda'nın emirlerinden biri olan ve bu devletin kaderinde mühim rol oynayan Mangıt boyundan Emir Edige'ye bağlamak gerekmektedir. Yayık-İtil arasında yaşayan Mangıtların yönetici kadroyu teşkil etmesi Mangıt Yurdu'nun oluşmasını sağlamıştır[2]. Bununla ilgili kaynaklarda verilen bilgiler konuyu aydınlatıcı niteliktedir. Nogayların kavmi yapısını incelediğimiz takdirde bu oluşum içindeki en önemli rolün halk tabakasını teşkil eden Kıpçaklara ait olduğunu görürüz. Bunun yanında yönetici konumunda olan Mangıtların (ve kısmen diğer bazı toplulukların) yer aldığı bir bütünleşmeden de söz edilebilir.

Orta Asya geleneğine göre hanlık için Cengiz soyundan gelme ilkesi bulunmakta olup Emir Edige'nin soyunun Cengiz Han'a bağlanamadığını, zaten emir

---

* Sakarya Üniversitesi.

1 Mehmet Alpargu,"Nogaylar", *DİA*, C.10, s. 202.

2 Kazakistan İlimler Akademisi, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Çev: Abdülvahap Kara, İstanbul, 2007, s. 165.

unvanının da bunu gösterdiğini bilmekteyiz[3]. Ancak Nogaylar soylarını bir Türk evliyası olduğuna inanılan "Baba Tükles"e bağlamışlardı. Gelenek bu meşrulaştırma formülünü Nureddin Mirza'ya atfetmektedir. Toktamış'ın Cengiz Han soyundan geldiğini vurguladıktan sonra ölümünü müteakip Nogayların yöneticisi Nureddin bu düşünceye karşı şu şekilde cevap vermişti: "Doğduğumdan beri tek Tanrıyı bilip ona inanmışım; Tanrı beni her yerde korudu; kutsal kitaplarımızdan birçoğunu okudum. Cengiz Han kabilesinden olmadığım için bir parça bile olsa küçük düşmüş değilim zira ben kutsal Türk kahramanı Baba Tükles'in kabilesindenim" demiş ve bu konuşmayı duyan insanların şüpheleri de giderilmişti[4].

Nogayların bir topluluk halinde ortaya çıkışı ile ilgili kesin bir yargıya varmak güç görünmektedir[5]. Bilindiği üzere Emir Nogay da Mangıt boyundandı. Emir Edige zamanında artık bir topluluk ve siyasi yapıdan kesinlikle söz edebiliriz Bu suretle Nogay Orda'nın kuruluşunu da Emir Edige'ye bağlamak mümkün duruma gelmektedir.

Emir Edige bozkır tarihinde önemli iz bırakmış bir önderdir. Edige aykırı bir şahsiyetti. Tarihçiler onu gayretli, zeki ve kurnaz olarak tanımlamışlardır. Efsanelerde ve epik şiirlerde kusursuz bir insan olarak tasvir edilmiştir. İnsanlar ona inanılmaz payeler vermişler, hatta Rus kaynakları onun soyunu Hz. Ebu Be-

---

3 Fazlullah b. Ruzbihan, Mangıtların Özbekler ve Kazaklar ile aynı soydan geldiklerini yazmaktadır. Mansura Haidar, *Central Asia in the Sixteenth Century*, New Delhi, 2002, s. 43. Fatih Ünal bir yazısında Tatar, Nogay, Kazak gibi toplulukların dil ve edebiyat yadigârları ile ortalama düşünme ve yaşama vasıtalarının aynı olduğuna dikkat çekmekte ve bu toplulukların siyasi olarak kendilerine farklı kimlikler oluşturduğunu ifade etmektedir. Asan Kaygı'nın bu kültürel ortamdaki rolünü de bu yukardaki düşünceye örnek göstermektedir. Fatih Ünal," XV. Asır Türk Dünyasının Bozkır Filozofu Asan Kaygı" *Erdem*, 52, s. 251. Nogayların Kazak, Kırgız ve Özbek gibi Türk toplulukları ile akrabalık münasebetleri hakkında ayrıca bkz. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul, 2006, s. 220-222.

4 Vadim V. Trepavlov, *The Formation and Early History of the Manghit Yurt*, Indiana, 2001, s. 33. Andrea Schmitz, bu tavrı epik şecere uydurmaları olarak kabul etmektedir. Kahramanlar hakkında kaleme alınmış olan şecerelerin özellikle Nogay varyatlarında Edige ve Nureddin'in atası olarak Baba Tükles'in gösterildiği, Kazak varyantlarında ise Edige'nin şeceresinde içlerinde Ahmed Yesevi'nin de bulunduğu ünlü Müslüman hükümdarlar ve evliyaların sayıldığı görülmektedir. Schmitz, politik meşruiyet elde etme amacına uygun olarak ya Edige'nin ya da daha sonraki Nogay mirzalarının bu kurguyu yaptıklarını ifade etmektedir. Andrea Schmitz, *Edige Destanı Bir Kahramanlık Geleneğinin İçeriği, Oluşumu ve Etkileri*, Çev: Can Bulut, İzmir, 2004, s. 163.

5 H. Kalmıkov, R. H. Kereytov, A. Sikaliyev, *Nogaytsı: İstoriko-etnograficeskiy Oçerk*, Çerkezsk, 1988, s. 18, Emir Nogay'ın bir ulusu olduğuna ve bu ulusun onun ölümünden sonraki süreçte tasfiye edildiğine ancak bu ulusun tamamen kaybolmayıp Hazar Denizi önlerindeki bozkırlara yerleştiğini ve Nogay adının halkın hafızasından silinmediğini, yeniden bir topluluk adı olarak XIV. yüzyılda Emir Edige önderliğinde yeniden ortaya çıktığını belirtmektedirler. Onlara göre Nogayların oluşum süreci içinde Mangıtlar oluşuma etki eden 18 boydan sadece birisidir.

kir'e kadar uzatmışlardı[6]. Edige 1420 yılında ölünce oğulları hâkimiyet mücadelesi içine girdiler. Onun kaynaklarda zikredilen çocukları arasında Gazi, Nevruz, Mansur, Nureddin ve Keykubat'ı görmekteyiz.

Edige'den sonra Nogay Orda'nın ilk beyi oğlu Gazi olmuştu. Birçok boyu ordaya bağlamasına rağmen onun döneminde en fazla tanınan Nogay mirzası Nureddin idi. Poujol, Altın Orda'nın etkisiz kaldığı dönem içinde Nogay Orda'nın Kazakistan'ın batı kısmında etkili olduğunu, Nureddin'in Altın Orda hanına karşı başarılı bir mücadele ortaya koyduğunu, bunun da bölgedeki Nogay gücünü arttırdığını ifade etmektedir[7]. Ancak Nogay Orda'nın son biçimlenmesi Edige'nin torunu Vakkas zamanında gerçekleşmiştir[8]. Vakkas, Ebu'l Hayr Han idaresinde Deşt-i Kıpçak'ta teşekkül eden Özbek Hanlığı içinde önemli bir fonksiyonu yerine getirmiş, Ebu'l Hayr Han'ın en etkili kumandanlarından biri olmuştur. Vakkas'ın öldürülmesinden sonra Ebu'l Hayr Han'a karşı çıkan Nogaylar ise batıya yönelmişlerdi.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Nogaylar ve Nogay Orda

XVI. yüzyılın başında Nogayların başında Musa Mirza bulunmaktaydı. Musa Mirza önce Gazi'nin oğluyla hâkimiyet mücadelesine girmiş, peşinden Deşt-i Kıpçak'taki diğer topluluklarla kendi ordasının gücünü arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştu. Bazı tarihçiler Musa ile birlikte Mangıt Yurdu yerine Nogay Orda'nın tam anlamıyla geçtiğini belirtmektedirler. 1502'de ölen Musa Mirza'nın ardından Yamgurcı yönetimi ele geçirmiş ve mirzaların çeşitli sıkıntılara uğramalarına rağmen Nogaylar Doğu Avrupa'da önemli bir güç haline gelmişlerdi[9]. Nogaylar XVI. yüzyılın başlarında İtil ve Ural nehirlerinin aşağı ve orta mecrasına kadar olan bütün bölgeye sahip olmuşlardı. 1505'de Kazan Hanı Muhammed Emin'in Moskova'ya yaptıkları akına Nogaylar da destek vermişlerdi.

Yamgurcı'nın 1505 yılında ölümünden sonra yerine Seyid Ahmed (Seydak) Mirza geçti. Nogaylar onun zamanında Astarhan'a karşı yapılan seferlere katılmışlar, bunun yanında Kırım'ın iç anlaşmazlıklarında da taraf olmuşlardı. Ancak, Seydak Mirza'nın takip ettiği Rusya politikası diğer mirzalar tarafından

---

6 A. A Yalbulganov, *Oçerki Voennoy İstorii Nogaytsev: Naucno-Populyarnıy Oçerk*, Moskva, 1998, s. 12.

7 Catherine Poujol, *Le Kazakhistan*, Paris,2000,s.32.

8 Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 22.

9 Mehmet Alpargu, "Policies Of The Ottoman Empire And Moscow Towards The Nogais In The 16th And 17th Centuries", *History Studies International Journal of History*, Edt. Osman Köse, Sayı: 1, 2009, s. 2.

eleştirilmişti. Kazaklara karşı mücadele eden Nogaylar bu mücadeleler sırasında kimi zaman güçlüklerle karşılaşmışlar, buna rağmen 1530 ve 1537'de Kazaklara karşı yapılan savaşlara destek vererek Kazakların büyük sıkıntılara düşmelerine de neden olmuşlardı.

1540 yılı başında Seydak Mirza'nın kardeşi Şeyh Mamay Nogayların başına geçti. Onun zamanı da Nogayların kendilerini politik arena da göstermek amacıyla yaptıkları siyasi ve askeri mücadeleler içinde geçti. Bu sırada Osmanlı devlet adamlarında da bir güç olarak Nogayların göz önünde tutulması gerektiği hususunda bir kanaat uyandığı görülmektedir[10]. Nogaylar, Astarhan ve Kazan hanlıklarının iç işlerine de karıştılar.

XVI. yüzyıl ortasında meydana gelen olaylar Nogayların tarihini önemli ölçüde etkileyen gelişmeler ve değişimlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Yusuf Mirza ile İsmail Mirza arasındaki taht mücadelesi Nogayların güçlerinin azalması ve onların birbirlerine düşmeleri, aralarındaki politik anlaşmazlıkların derinleşmesi ve nihayet ordanın bölünmesi sonucunu ortaya çıkardı. Bu bölünmeden en kârlı çıkan ülke ise Rusya oldu. Daha çok ekonomik nedenlere bağlı olarak Rusya yanlısı bir politika takip eden İsmail Mirza'nın Osmanlı Devleti ile iyi

[10] Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, İstanbul, 2007, s. 41-43.

[11] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 25.

ilişkiler içine giren Yusuf Mirza'yı öldürtmesi (1555) üzerine Nogay Orda bölünmeye uğradı.

İsmail'in 1563'te öldürülmesine kadar devam eden iç savaşlar sırasında Kırım hanı, Yusuf'un oğullarına destek vermiş olup bazı mirzalar da bu çerçevede Kırım tarafına göç etmişlerdir[11]. İsmail'in idaresi zamanında göç edenler Kuzey Kafkasya'da Kadı Mirza önderliğinde Küçük Nogay Orda'yı kurdular. Bu parçalanmış tablo içinde Altı-Ulı (altı oğlan) Orda ve Cemboyluk grubu gibi oluşumlar da bulunmaktaydı. Zaten 1500'lü yıllardan itibaren Nogaylar Bucak'a da yerleşmişlerdi.

Nogay Orda'daki iç karışıklıklar, açlık ve buna bağlı sefalet ordanın gücünü bütünüyle kaybetmesine sebep olmuştur. İsmail'in ölümünden sonra iktidara önce büyük oğlu Tin Ahmed (1563-1578) daha sonra da küçük oğlu Urus (1578-1599) geçti[12]. Tin Ahmed döneminin en önemli olaylarından birisini Osmanlı Devleti'nin düzenlediği 1569 Astarhan Seferi teşkil etmektedir. 1567-1568'e ait bir belgede Osmanlı Devleti'nin Kazan ve Astarhan'ı Nogayların toprakları olarak kabul ettiğini görmekteyiz[13]. Bu sefer öncesinde hem Osmanlı Devleti hem de Rusya Nogayları kendi taraflarına çekmek için gayret göstermişlerdi. Orda ile ilişkileri eski olan ve Orda'yı yakından tanıyan Rusların bu konuda Osmanlı Devleti'nden daha şanslı olduğu söylenebilir. Nogaylar arasında da anlaşmazlıklar mevcuttu. Bu anlaşmazlıklar Rus elçi raporlarına da yansımıştı. Bu raporlara göre Tin Ahmed Mirza'ya güvenilebilirdi ancak aynı güven Orda içerisinde etkin bir konumu olan Urus Mirza için söylenemezdi[14]. Nogaylar artık geleneksel yöntem olan Kırım Hanlığı vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile münasebetler kurmak da istemiyorlardı. Küçük Nogay Orda ise Kırım Hanlığı ile beraber bu sefere katılacaktı. Büyük Nogay Orda'nın beyi Tin Ahmed Mirza Rusya'ya karşı açıktan tavır almaya istekli olmamış ancak bazı mirzalar Osmanlı Devleti tarafında olmayı kabul etmişlerdi. Sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıkta Osmanlı Devleti'ne gereken yardımı sağlamayan Nogayların da payları bulunmaktaydı. Bu konudaki eksiklik ve ihmalleri sonraki devrelerde Nogaylar bir referans olarak Rus Çarlığına karşı kullanmışlardı[15]. Tin Ahmed

---

[12] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 26.

[13] TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Ankara, 2005, s. 5.

[14] V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova, 2002, s. 348-349.

[15] V. V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, s. 350. Nogayların çabalarıyla şehirden Devlet Giray ve Osmanlı Kumandanı Kasım Paşa'nın çekildiğini ve bunun Rusya'ya yapılan bir yardım olduğunu seferden 66 yıl sonra bir Nogay mirzası Çara yazdığı mektupta belirtmiştir. Hâlbuki Ruslarla bilinçli bir işbirliğinden söz etmek mümkün değildir.

sadece ordasına iyi maddi imkânlar sağlayan Rusya ile politikasını sürdürmek istemekte idi. Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya nazaran daha iyi maddi imkânlar sunamayacakları düşündüğü için Rusya tarafında kalmayı tercih etmişti. Bununla birlikte Nogaylar Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571'de yaptığı Moskova seferine katılmışlar, Küçük Nogay Orda da Rusya'nın güney sınırlarına akınlar gerçekleştirmişti. Rusya'nın teşvik ve yönlendirmesi ile Don ve Zaparoj Kazakları da Nogaylara saldırıyorlardı ve Nogaylar bu sırada Kırım Hanlığı'nın kendilerine yardım etmediğini ve sadece hanlığın kendi çıkarları için Nogayları kullandığını ileri sürüyorlardı.

Rusya, Kırım Hanlığı ve Nogay akınlarından kurtulmak maksadıyla güney sınırlarında ciddi önlemler almaya yönelmişti. IV. İvan Rus Çarlığını tehdit eden birçok kavim bulunduğunu ve Rusya'nın onlara karşı mücadele ederek, gücünün bir kısmını da buraya harcadığını ifade etmektedir. Bir Rus arşiv belgesi bu düşmanların bir listesini de vermektedir. Buna göre, Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Büyük ve Küçük Nogay Ordaları, Çerkezler, Dağıstanlılar, Kumuklar ve Kazan ve Sibirya topraklarının halkları Rusya'nın düşmanıydılar[16].

Urus Mirza başlangıçta Rusya yanlısı ise de kısa bir süre sonra bu düşüncesinden vazgeçmiş ve Rusya karşıtı politika izlemeye başlamıştı. Nogaylar Rusya'nın kendi işine bakması ve Nogaylara karışmaması gerektiğini ifade ediyorlardı. Rusya Livonya Savaşı sona erince Kazan topraklarına yayılan Nogayları bölgeden çıkartmak amacıyla mücadeleye başlamış, güney sınırını kontrol altına almak için de Samara, Ufa, Saratov gibi şehirler kurmuştu. Rusya bölgeye çeşitli yerlerden getirdiği Rusları yerleştirmek istemiş, Nogay mirzalarını bu politika oldukça tedirgin etmişti. 1587'ye kadar Rusya'nın yaptığı faaliyetler sonucunda Urus Mirza Rusya'nın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Osmanlı sultanına da bunu zorunluluktan gerçekleştirdiğini yazdı[17].

1590 yılında Tin-Ahmed'in büyük oğlu Urmambet Nogay Orda'nın başına geçti. Nogayların iç mücadeleleri, Kırım Hanlığı ile ilişkilerindeki düzensizlik ve bozukluk, Küçük Nogay Orda ile yaşanan problemler sonucunda Büyük Nogay Orda güç bir dönem yaşamaktaydı. Kırım Hanlığı'nın toplayıcılık misyonu da ortadan kalkmış, Küçük Nogay Orda ile ilişkiler kopma noktasına gelmişti. XVI. yüzyıl sonunda Moskova'ya artık Tatar akınları yapılmıyordu. İlk olarak da bu akınlardan Büyük Nogay Orda vazgeçti. Osmanlı Devleti, akınlarına No-

[16] A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev: Kemal Ortaylı, Yayına Hazırlayanlar: Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, Ankara, 2011, s. 29.

[17] Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, s. 33.

gay askerlerini de katmak istediği için Kili, İsmail ve Akkerman kalelerini kapsayan Bucak'a Nogay kafilelerinin yerleşimine izin verdi[18].

XVI. yüzyıl içinde Küçük Nogay Orda'nın faaliyetlerine bakacak olursak bu orda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki faaliyetlerinde önemli roller oynamıştır. Kadı Mirza, Kırım şehzadelerinin atalığı olarak bilinmekte olup bu ordaya Büyük Nogay Orda'dan kaçan Nogaylar da sığınmaktaydı. Kadı Mirza zamanında Azak'ın güvenliği açısından Nogaylar önemli bir rol oynamışlar 1593 yılında Azak Kalesi'ne giren Kazaklar bölgeden Kadı Mirza'nın kuvvetlerince çıkartılmıştır. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Küçük Nogay Orda Rusya'nın güneyinde akınlarda bulunuyordu.

1600 yılında Büyük Nogay Orda'nın başına İşterek Mirza geçti. İşterek Mirza Rusya'nın orda üzerinde kurduğu baskı yoluyla işbaşına getirilmişti. Bununla birlikte Nogaylar Rus etkisinden hoşlanmıyorlardı[19]. O, orda yönetimi için Urus Mirza'nın oğlu Yanarslan Mirza ile mücadele ediyordu. Rusya ise Nogayların Moskova ve Astarhan'a hücumlarından endişe ediyor, bu sebeple ordanın iç işlerine karışıyordu. İşterek'in tahta geçiş töreni ise Nogay tarihinde ilk defa Rus yetkililerinin önünde gerçekleştirilmişti ve Rusya bu eylem ile Nogayların kendi denetimi altında olduğunu göstermek istiyordu[20]. Büyük Nogay Orda'nın yöneticisi İşterek Beg için Rus hükümet görevlilerince 1604'te hazırlanan belgede Moskova'nın güney sınırının neresi olduğu gösterildi ve İşterek'ten Osmanlı sultanı, Kırım hanı, İran şahı, Buhara hanı, Taşkent, Ürgenç, Kazak Orda, Kumuklar veya Çerkezlerle iletişim kurmamasının beklendiği söylendi. Diğer bir deyişle, Moskova, Kırım'dan Kuzey Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya kadar güney sınırlarını kabaca çizmişti. Bütün bu hususları göz önünde tutmakla beraber İşterek bağımsız bir tavır sergilemeye özen gösterdi.

Büyük Nogay Orda da dâhil olmak üzere çeşitli Nogay grupları 1607-1617 yılları arasında Moskova'ya karşı yıkıcı akınlara giriştiler. İşterek Mirza da bu yağma hareketlerine ordanın insanlarının katılmasına göz yummaktaydı. Moskova Rusya'nın güney sınırını korumak amacıyla yeni yerleşim yerleri kurmak ve savunma faaliyetlerini arttırmak için faaliyetlere girişmiş ve bu sebeple önemli harcamalar gerçekleştirmek zorunda kalmıştı. Rusya'nın birçok bölgesi

---

[18] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 248; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi III*, Çev: Nilüfer Ebçeli, İstanbul, 2005, s. 316.

[19] Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War; The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*, Pennsylvania, 2001,s. 84.

[20] Michael Khodarkovsky," Kazan in the Muscovite Ideoloogy and the Foindation of a Russian Empire", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 3, s. 15. Rusya'nın hükümranlığını tanıma seremonisi çerçevesinde Yanarslan daha dik bir duruş sergilemişti.

Nogayların akınlarına uğruyor, Nogaylar esir aldıkları kişileri Kefe ve Kırım'ın çeşitli pazarlarında satıyorlardı. Ayrıca Nogaylar önemli ölçüde hayvan da topluyorlardı[21].

İşterek Mirza akıllı ve becerikli bir lider olmasına rağmen Rusya Çarlığı ile ilişkilerini iyi bir düzeyde devam ettiremiyordu. Moskova, Nogayların tam anlamıyla kendisine bağlı bir hayat sürmelerini istiyor ve bunu sağlamak için de Rus yöneticiler Nogay büyüklerine karşı kaba ve baskıcı bir tavır takınıyorlardı. Çarın arkadaşı olarak kendisini göstermeye çalışan İşterek'e verilen cevap oldukça aşağılayıcıydı[22].

Nogaylar iç sorunlarını da halledemiyorlardı. Mirzalar birbirlerine karşı ganimet amaçlı saldırılar düzenliyorlar, bu saldırılar sırasında önemli ölçüde Nogaylı hayatını kaybediyordu. Büyük Nogay Orda ile Küçük Nogay Orda arasında sürüp giden çatışmalar her iki ordayı da sıkıntıya sokuyordu. Kırım Hanlığı ise bu meseleye kendi hanlık zaviyesinden bakıyor, dolayısıyla Nogayların problemlerine eğilme ihtiyacı da duymuyordu. Bazı Nogay reisleri de Kırım Hanlığı'nın iç meselelerine karışmakta idi. Lakin bu Nogay Orda'nın bir politikası olmaktan çok reislerin kendi inisiyatifleri dâhilindeki gelişmeler olarak görülüyordu.

1623'te Tinbay Mirza Nogay beyi seçildi. Onun Nureddin'i olarak Kara Kelmambet atandı. Rusya yanlısı politika Büyük Nogay Orda'da devam ediyordu. 1625 yılından itibaren meydana gelen gelişmeler sebebiyle Nogaylar yer değiştirme çabalarına girmişlerse de Rusya onların bu isteklerine olumlu cevap vermiyordu. XVII. yüzyılda Nogayların uğradıkları tehdit ve tehlikelerden biri de Moğol asıllı Kalmukların Nogayların topraklarını peyderpey işgal etmeleriydi[23].

1630'dan sonra Kalmuklar İtil kasabalarına çeşitli akınlar düzenlediler. Nogaylar Kalmukların baskısından kurtulmak için çeşitli yerlere göç etmeye çalışıyorlardı. Ruslar ise sadece kendi kalelerini koruyorlar, Nogaylara yardım etmiyorlardı. Kalmuklar ilerlemelerini sürdürerek 1635'te Mangışlak'a ulaştılar. Onlar bu arada Nogayları takip etmişler ve onların kendilerinden uzaklaşmalarını engellemişlerdi. Çünkü Nogayları çeşitli işlerinde köle gibi çalıştırmak istemekteydiler. Kalmuklar Mangışlak'taki Türkmenleri zorla kuzeye göç ettirdiler ve Nogayları takip ederek Kafkasya'ya girdiler. 1644'te Nogaylar ve Kafkas kavim-

---

[21] Alpargu, *Nogaylar*, s. 93.

[22] Michael Khodarovsky, "İgnoble Savages ad Unfaithful Subjets Constructing non-Christian Identities in Early Moderns Russia" Edt. By.Daniel R.Brower, Edward J. Lazzerini, *Russia's Orient: İmperial Borderlands and Peoples,1700-1917*, Indiana, 1997, s. 12

[23] M. H. Abuseyitova,v.d, *İstoriya Kazakhstana i Tsentralnoy Azii*, Almaty, 2001, s. 300.

lerinin ortak kuvvetlerine karşı yaptıkları savaşı kaybeden Kalmukların tayşisi Ho-Ürlük öldürülmüş ve bazı Kalmuk önderleri de savaş meydanında kalmışlardı[24].

XVII. yüzyılın ikinci yarısında da Nogaylar çeşitli güçlerin arasında varlıklarını devam ettirmek amacıyla gayret gösteriyorlardı. Nogay göçerleri Stenka Razin'in çıkardığı isyana katılmışlarsa da bu onlara bekledikleri özgürlüğü getirmemişti. Kalmuklar da bu çerçevede Kuban bölgesine yaptıkları 1697-1698 yıllarındaki akınlarında Nogayları hem katletmişler hem de onları yağmalamışlardı. Büyük Nogay Orda'nın bir bölümü daha XVII. yüzyılın sonlarında İtil Havzası'nı terk ettiler.

XVIII. Yüzyıldan İtibaren Nogaylar

XVIII. yüzyıldan itibaren Nogayların dağılması daha da hızlandı. Nogaylar kendilerini kontrol eden güçlerin durumuna göre bulundukları yerleri değiştiriyorlardı. Kırım Hanlığı ile ilişkilerinde de zorluklar yaşayan Nogaylar 1706'da Kuban civarında ve yine bu dönemlerde Anapa'da ayaklandılar. Rusya'nın da zaman Osmanlı Devleti'nin denetiminde bulunan Nogaylardan şikâyet ettiği görülmekteydi. Bununla birlikte, Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı bütün Nogayları kışkırtmak maksadıyla faaliyetlerde bulunmaktaydı. Rusya 1711 yılının Aralık ayında Kırım, Bucak Nogayları ve Kuban halkına Rus yönetimine girmeleri çağrısında bulunmuş ise de Nogaylar bu isteği reddetmişlerdi[25]. Nogay halkı yer değiştirmeye devam ediyordu. Nogaylar Rusya'nın hâkim olduğu topraklardaki Rus, Kalmuk ve Kazak baskısından kendilerini kurtarmak için Osmanlı ve Kırım Hanlığı'nın hâkim olduğu topraklara göç ediyorlardı. Osmanlı Devleti de Nogaylarla anlaşmalar gerçekleştiriyordu[26].

Kafkasya'daki Nogaylar 1736-1737 yıllarında Ruslarla karşı karşıya geldiler. Mart 1737'de Kalmukların desteklediği Rus kuvvetleri, Osmanlı topçusunun katkıda bulunduğu Çeçen, Kabarda ve Nogay kuvvetleriyle savaştılar. Ruslar yenilgiye uğradı ve Rus Generali Hesse-Hamburg kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldı[27].

---

[24] Charles Riess, *The History of the Kalmyk Khanate to 1724*, Unpublished Ph.D. Dissertation, İndiana University, 2005, s. 135.

[25] B. B. Koçekaev, *Nogaysko-Russkie Otnoşeniya v XV-XVIII vv*, Alma Ata, 1988, s. 131.

[26] Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York, 2000, s. 75-76.

[27] Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı (1454-1829)*, İstanbul, 2005, s. 139.

XVIII. yüzyılın ortasında Nogayların iskân durumu şu şekildeydi. Tuna ile Dinyester nehirleri arasındaki Bucak bozkırında, Karadeniz ile Moldovya bölgesinde Bucak Orda, Dinyester'den Dinyeper'e kadar olan bölgede Polonya sınırında Yedisan Orda, Azak Denizi, Rus sınırı, Don ve Özü arasındaki bölgede Cemboyluk Orda, Azak Denizi ile Kuban nehirleri arasındaki alanda da Kuban Orda bulunmaktaydı. Nogayların birçok bölümü de Kırım Yarımadası'nda hayatlarını sürdürmekteydi. Perekop'un kuzeyinde Tuna'dan Kuban'a kadar geniş alanda yaşayan Nogaylar Kırım Hanlığı içerisinde özel bir konum işgal etmişlerdi.

Nogayların bir kısmı Rusya'nın zaman zaman propagandasına kanarak Osmanlı Devleti'nden yüz çevirebiliyorlardı. 1771 yılında Kuban'da bulunan Nogaylar Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşta Rusya'nın yanında yer aldılar. Yedisan ve Bucak Nogayları da kendilerini Rusya'ya bağlayacak bir anlaşma imzalamak üzere 1772'de harekete geçtiler. Nogaylar Rusya'nın kendilerini politik bir oyuna getirdiğini fark edemiyorlardı. 1 Kasım 1772'de Karasupazar'da Nogaylar'ın bir bölümü ile Rusya arasında ittifak antlaşması yapılmış ancak Osmanlı Devleti'nin yaptığı karşı propaganda ile bazı Nogay toplulukları bu antlaşmayı reddetmişlerdi. 1768-1774 Osmanlı–Rus Savaşı'nı takip eden Küçük Kaynarca Barışı'nın üçüncü maddesi ile Osmanlı Devleti Kırım, Bucak, Yedisan, Canboyluk ve Yetişkul Tatarlarının kendi himayesinden çıkmasını kabul etti[28].

Kırım'ın Rusya'nın denetimi altına sokulmasından sonra Nogaylar kendilerine yapılan muameleye tepki gösterdiler. Bununla birlikte Rusya bu tepkiye onları cezalandırmakla karşılık verdi. 1783'te General Suvarov ve Leontyev kumandasındaki kuvvetler Nogayları ağır bir yenilgiye uğrattı ve birçok Nogay katliama uğradı.

XIX. yüzyılda Nogaylar açısından en önemli olaylardan birini göç teşkil etti. 1850'li yılların sonunda Kuban ve Stavropol Nogayları göç etmeye başladılar. Onları Tavrida Nogayları takip etti. Nogayların göçü 1860 yılının Nisan ayına kadar sürdü. Bu süre içinde Tavrida vilayetinden 48.345, Kuban'dan ise 16.000 kişi göç etmişti. Çarlık yönetimi onları durdurmak için hiçbir teşebbüste bulunmadı. Rus Çarlığı hem Rus olmayan bir topluluğun ileride çıkartabileceği milli bir sorundan kurtulabileceğini, diğer yandan da verimli toprakları büyük toprak sahiplerine ve askerlere verebileceğini düşünerek göçleri teşvik etti[29]. Göç-

[28] Mehmet Alpargu, "Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış", *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos, 1992, Sayı:133, s. 14.

[29] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 40.

ten sonra kalan Nogayların bir bölümü de yerleşik hayata geçirilme operasyonuna tabi tutuldular.

Osmanlı Devleti topraklarına göç ederken Nogayların bir kısmı yolculuk sırasında hayatlarını kaybettiler. Bunlara yerleştikleri yerlerdeki hayat şartlarına intibak edememelerinden kaynaklanan sorunlar da eklenince Nogayların kayıpları önemli ölçüde arttı. Balkanlara yerleştirilen Nogaylardan bir bölümü de Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Anadolu'ya gelmek zorunda kaldılar. Muhacirlerin yerleştirildikleri yerlerin şenlendirilmeye ihtiyaç duyulan yerler olmasına dikkat edilmiştir. Çukurova, Konya, Kırşehir, Ankara, Sivas gibi yörelere ağırlık verilmiştir. Bir takım problemler dolayısıyla sayıları az da olsa bazı Nogaylar tekrar eski topraklarına dönmek istemişlerdir.

Osmanlı devlet adamları tarafından Nogayların maddi ve manevi ihtiyaçlarının imkânlar ölçüsünde karşılanması için gayret gösterilmiş, doğan şikâyetlerin giderilmesi için de çalışmalar yapılmıştır.

XX. Yüzyılda Nogaylar

Rusya göçten sonra idari düzenlemeler gerçekleştirmiş, bu çerçevede kalan Nogayları belli yerlerde ikamet etmeye mecbur bırakmıştı. 25 Haziran 1916'da çıkarılan kararname Müslümanların askerlik hizmetiyle yükümlü olmasını öngörmekteydi. Bu durum Nogayları da rahatsız etti[30]. Kafkasya'daki Müslümanların teşkilatlanma faaliyetlerine Nogaylar da katıldılar. Kafkasya'daki birleşme ve örgütlenme faaliyetlerinin sonuçsuz kalması ve Sovyetlerin bölgeyi tamamen ele geçirmesinden sonra bazı topluluklar ayrı bir özerk ortama kavuşmuş olmalarına rağmen Nogaylara böyle bir özerklik verilmedi. 1926'da Sovyet yönetiminin yanlış politikaları neticesinde önemli güçlüklerle karşılaştılar. Nogaylar Sovyet sistemi içinde Dağıstan bölgesinde kaldılar. 22 Şubat 1938'de Dağıstan'ın kuzey bölgesi beş kısma ayrılmış olup bunlardan birisi de Kara Nogay bölgesiydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nogay bölgesinden Rusya ordusuna katılan Nogay asıllı askerlerin yaklaşık 2000'i ölmüştü. Savaş sonlarına doğru yapılan yeni toprak düzenlemesinden Nogaylar da etkilendiler. 1957 yılı Nogaylar için sıkıntıların arttığı önemli bir yıldı. Bu yıl içinde Nogay Yurdu üç bölgeye ayrıldı.

1- Bugün Stavropol sınırları içinde bulunan Neftekum

2- Şelkov

3- Kara Nogay Bölgesi

1957 yılında SSCB'nin Stavropol yöneticileri Nogay okullarını ve gazetelerini kapattılar. Daha sonraları yapılan teşebbüslerle gazete açılması konusunda

[30] S. İ. Aliyeva, *Nogaski Turki XV-XX vv*, Bakı, 2009, s. 237.

mesafe alınmıştı ve 1985'te iki gazete çıkarılmaktaydı. Sovyet sistemi içindeki gelişmelere bakacak olursak, okuma yazma oranı hayli yüksekti. Nogay lehçesi okullarda çok sınırlı bir şekilde okutulduğu gibi yükseköğrenimi gerçekleştirmek için Rusçanın çok iyi bilinmesi gerektiği yetkililer tarafından sık sık vurgulanmaktaydı. Ruslar Nogayları kontrol edecek konumda olduklarından dolayı onların üstünde etkileri vardı fakat buna rağmen Nogayların Ruslarla karışmama yönünden hassas oldukları söylenebilir[31].

Yaşadıkları bölgelerin genel bir tanımlamasını yapacak olursak, Nogayların büyük kısmı Dağıstan Cumhuriyeti'nin Kara Nogay ve Stavropol'un Açikulak vilayetlerinde yaşamaktadır. Çeçenistan ve Karaçay-Çerkez bölgelerinde de Nogayların köyleri bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar Kafkasya'daki sayılarını 80.000 olarak vermektedir[32]. Nogayların örgütlenme kuruluşu olarak 1989 Aralık ayında kurdukları Birlik isimli bir teşkilatları bulunmaktadır. Nogayların çeşitli meselelerini gündeme getirmeye çalışan cemiyetin başında Yangurci Aciev bulunmaktadır. Birliğin ön planda tuttuğu Nogay dili başta olmak üzere belirlenen hedefler konusunda fazla ilerleme sağlanamadığı görülmektedir.

Yönetim

Nogaylarda ordanın başında bey unvanı taşıyan ve XVII. yüzyıla kadar sadece Edige soyundan gelen bir kişi bulunmaktaydı. Beyliğe geçiş sistemi konusunda hanedanın en yaşlı üyesinin beyliğe getirilmesi ilkesinin olduğu İşterek Mirza ile Yanarslan Mirza arasındaki beylik mücadelesi sırasında ortaya çıkmıştı[33]. Bununla beraber bu kuralın dışındaki uygulamalara da zaman zaman rastlanmaktadır. Nogay toplumu ile ilgili tüm kararlar bey ve mirzalarca alınmakta olup kurultay bir kurum olarak önem taşımaktaydı. Nogay Orda'da mirzalar toplumun üst tabakasını teşkil ederlerdi. Nogay Orda'nın başşehri Saraycık idi[34]. Yayık Nehri ile onun batı kolu olan Sarançika arasında konumlanmış olan bu şehir, kuzeyinden ve güneyinden kuleli kalelerle koruma altına alınmıştı. Burası Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya giden kervanlar için önemli bir ticaret yoluydu ayrıca Yayık ile kesişen eski Nogay yolu da Saraycık'tan geçmekteydi[35].

---

[31] Alexandre Bennigsen, Marie Broxup, *The İslamic Threat to the Soviet State*, London, 1983, s. 53.

[32] *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*, Edited by Christina Bratt Paulston and Donald Peckham, Clevedon, 1998, s. 112.

[33] A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev: Kemal Ortaylı, Yayına Hazırlayanlar: Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, Ankara, 2011, s. 56.

[34] Yalbulganov, *Oçerki Voennoy İstorii Nogaytsev*, s. 12.

[35] Kalmukov, *Nogayta*, s. 97.

Edige soyundan gelen beyin yanında yine bazı mirzalar görev almaktaydılar ki, bunlar arasında "Nureddinlik" makamı ön plandaydı. Bu makama beyden sonra en etkili mirza getirilmekteydi. Orda içindeki irsî makamlar arasında "Taybugalık" ve "Keykubatlık"ı da göstermek mümkündür. Nureddin ve Keykubat gibi görev sahipleri beyle birlikte törenlere katıldıkları gibi vergi ve diğer gelirleri toplamakla da görevliydiler. Askeri yönden de bir kumandan olarak bu görev sahipleri önemli bir fonksiyonu üstelenirlerdi.

Nogaylarda divan sistemi bulunmaktaydı. Divanın üyeleri arasında beye irsî olarak bağlı olanların yanında imildaşlar ve karaçileri de saymak gerekir. "Kara Duvan" unvanını taşıyan bir görevli dış ilişkiler konusunda çalışmakta, "Toka Divan" ise içişlerine bakmakta ve yazışmaları yürütmektedir. Mali işler ise "Kaznacı Duvan" tarafından yapılmakta idi. Ayrıca daha alt seviyede bahşılar ve abızlar (hafızlar) da kâtip olarak görev yapmaktaydılar[36]. Yönetim kadrosu içinde önemli vazife görenlerden biri de Karaçi beyleridir. Bunlar Ulus beyleridir. Orda beyinin bulunmadığı zamanlarda halkın istek ve dileklerini bunların dinledikleri ve gereğini yerine getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nogaylarda orda içinde bazı yükümlülükleri yerine getirme zorunluluğu bulunmaktadır. En önemli vergi olarak zekât görülmekte olup oranı % 2,5 idi. Nogaylara Rusya ve Osmanlı Devleti'nden elçiler gelmiş, bu yolla uluslararası ortama Nogaylar da dâhil olmuştur. Nogayların yönetim sistemi yüzyıllar içinde değişime uğramış, 1805 yılından itibaren Rusya "Nogay Halkının İdaresine Dair Hükümler" yönetmeliğine göre Nogayların idaresi cihetine gitmiştir.

Askeri Teşkilat

Askerlik Nogayların hayatında çok önemli bir yer tutmaktaydı. Nogayların bütünü sürekli bir şekilde savaşa hazır halde bulunurlardı. Orduya giriş bir Nogay erkeği için 14 yaşında başlayan bir faaliyetti. Bu yaşta çocuklar bir dizi savaş eğitimine yönelik sınavdan geçirilirler, düzenlenen bir takım askeri oyunlarda onların askeri özelliklerini ve silahlarını özgür bir biçimde sergilemelerine imkân tanınırdı. Özellikle av onların askeri eğitimlerini geliştiren önemli bir çalışmaydı. Ordunun başkumandanı beydi. Savaş ve barış konusundaki kararlar kurultayda mirzalara tarafından tartışılır ancak son karar bey tarafından verilirdi. Ulus lideri olan mirza bir birliğe sahip olur, isterse batır ve imildaşını (sütkardeşini) da savaşa getirebilirdi. Batırlar psikolojik anlamdaki dirayetleri, hünerli oluşları ve kuvvetleri ile diğer askerlerden farklılaşan kişilerdi. Onlar savaşa katılmakla askerlerin manevi gücünü arttırıyorlardı. Savaşlar Nogay Or-

[36] Koçekaev, *Nogaysko-Russkie Otnoşeniya*, s. 42.

da'nın yükselişini sağlayan önemli bir araç olduğu gibi çöküşlerine sebep olan bir olgu olarak da kabul edilebilir. Beauplan, Nogayların askeri organizasyonlarında onlu sistemi kullandıklarını, atlarının donanımlarını kendilerinin yaptıklarını belirtmekte, hayvanların eğitiminin ise çok iyi bir biçimde gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir. Nogay savaşçılarının çok dayanıklı olduklarını da belirten Beauplan, savaş sırasında Nogayların kendilerine ait olan savaş stillerinden de söz etmektedir[37].

Nogayların atları iktisadi ve ticari değerlerinin yanında savaş için askerin en yakın yardımcılarıydı. Tavernier, Nogayların atlara olan ilgisini şu şekilde ifade etmektedir: "Nogaylarla savaşanlar için en iyi ganimet onların atlarıdır ama bu atları yakalamak güçtür çünkü bu atlardan herhangi birisi efendisinin öldürüldüğünü anladığı anda kaçan atların arasına katılır. Başka ülkelere gönderilen atlar da sağlıklarını yitirirler, bir süre sonra hizmet edemezler"[38].

Nogaylar silah arkadaşlarının ölümü veya yaralanması ile savaş meydanlarını terk etmezlerdi. Bu türlü savaştan kaçan askerler ağır bir biçimde cezalandırılırdı. Nogay askerleri yazılı olmayan savaş kurallarına saygı gösterirler, silahsızları, kadınları ve çocukları asla öldürmezler, esir alırlardı. Ordu savaşa gitmeden önce bey, mirza ve diğer yöneticiler dua ederlerdi. Her büyük grubun sancağı ve muharebe kılıcı bulunurdu. Nogaylar hâkimiyet ve yönetim üzerine önemli bir araç olarak gördükleri kılıca büyük önem veriyorlar, kılıcın üstüne ant içiyorlardı. Bu da kılıcın kutsallaştırılması şekildeki eski bir geleneğin devamı niteliğindeydi[39]. Sefer için bahar mevsiminde harekete geçen Nogaylar, sonbahara kadar savaşları devam ettiriyorlardı. Nogayların savaş sırasındaki hayatları son derece mütevazı ve kıyafetleri de son derece sadeydi. Yiyecekleri ise süt ve süt ürünleri ile kurutulmuş etten oluşuyordu. Kap kacak olarak da hem atına su içirmek hem de kendisi kullanmak üzere eyerin çatısına asılmış bir tahta çanağı bulunmaktaydı[40]. Nogayların savaşa giderken kılıç, mızrak, ok ve yayları bulunurdu. Bazı silahları özellikle de ateşli silahları genellikle komşularından alırlardı. Nogaylar, XVI-XVII. yüzyıllarda Ruslardan barut, miğfer ve zırh almaktaydılar[41].

---

[37] Guillaume Le vasseur Sieur de Beauplan, *A Description of Ukraine*, Introduction, translation and notes by Andrew B Pernal and Dennis F.Essar,Cambridge, 1993, s. 56-59.

[38] Jean-Baptise Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006, s. 323.

[39] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1994, s. 192.

[40] Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 323.

[41] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 33.

İktisadi Durum

Nogayların temel geçim kaynağı göçer hayvancılık olarak kabul edilmektedir. Bozkırdaki göçer hayat ile ilgili kabul edilen görüşlerden birisine göre, bu türlü göçer hayatın esaslarını şu şekilde kabul etmek mümkündür:

1- Bozkırda yapılan hayvancılığa dayanan sistem en etkin ekonomik faaliyet biçimidir.

2- Sürülere sabit ahırlar kullanılmaksızın yıl boyunca bakılmaktadır.

3- Meraların sınırları içinde periyodik bir hareketlilik söz konusudur.

4- Nüfusun çoğu veya tamamı sürülerin otlatılması amacıyla bozkıra çıkmaktadır.

5- Üretim, insanların ihtiyaçlarını sağlamaya yöneliktir ve bundan ekstra bir kazanç beklenmemektedir[42].

Jenkinson 1557'de Nogayların tüm maddi varlıklarını hayvanlara borçlu olduğunu yazmaktaydı. Nogaylar at, koyun, deve, sığır ve keçi beslemekteydiler. Bunların başında at gelmekte olup bu atları Astarhan, Kazan pazarlarında sattıkları gibi, Moskova'ya da gönderiyorlardı. İtil düzlüklerinin zengin bir bitki örtüsüne sahip olması hayvancılığın gelişmesinin en önemli nedeniydi. Nogaylar hayvancılığın yanı sıra avcılık ve balıkçılıkla da uğraşırlardı. İtil ve Yayık nehirleri ile bunların kolu olan nehirlerde balık tutarlardı. Avcılık ise ek geçim kaynağı olmuştur. Şahin ve aladoğan gibi yırtıcı kuşlarla av yapılabilmekteydi. Nogaylar tarımla fazla ilgilenmiyorlardı. Bu konudaki eksiklikleri komşularından satın aldıkları ürünlerle karşılıyorlar ve karşılığında hayvansal ürünleri veriyorlardı. Ancak açlık zamanlarında Rusya'dan buğday talep ettikleri de oluyordu. Çok az ziraat yapıyorlar, bu ziraat sırasında da darı ekimine önem veriyorlardı. Meyvecilik az da olsa ekonomik bir faaliyet olarak belirmişti[43]. Bu tür bir yaşayış içinde kendi ihtiyaçları için üretim yapan Nogaylarda zanaatkârlık gelişmişti[44]. Göçebeler kendi giysilerini kendileri dikerler, meskenlerini de kendileri inşa ederlerdi. Erkekler için yünden kepenek, koyun derisinden ise gocuk imal ederlerdi. Nogay ustaları keresteden arabalar, tarım aletleri ve ev eşyaları da yaparlardı. Atlar için metal süslemeli koşum takımlarını sadece özel ustalar imal ederlerdi.

Nogaylar coğrafî durumlarının kendilerine verdiği imkânları da kullanarak ticari hayat içinde yer almaktaydılar. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Orta Asya ile İtil

---

[42] Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Trs. by J.Crookendes, Wisconsin, 1994, s. 16.

[43] Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, s. 518.

[44] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 32.

Havzası arasındaki ticari hayata Nogaylar da katılıyorlardı. Astarhan Hanlığı'nın varlığını sürdürdüğü dönemde Nogaylar İtil Nehri boyunca ilerleyen tacirlerden vergi alıyorlar, bu konuda Astarhan ile rekabet içine giriyorlardı. Nogay Orda'yı Moskova'ya bağlayan iki yol bulunmaktaydı. Bu yollardan bozkın takip eden yol daha çok kullanılmaktaydı. Astarhan'ın Rusların eline geçmesinden sonra Rusya ile olan ticaret hızlandı. Siyasi çekişmelerin sebepleri arasında bu ticari münasebetler de etkili olmaktaydı[45]. Moskova, Nogaylardan gelecek tüccar ve elçileri özendirmek amacıyla Nogaylara yakın olan bölgelerdeki kendi görevlilerini durumdan haberdar etmekte, Nogaylara karşı herhangi bir sıkıntının yaşanmamasına gayret edilmektedir. Bu yolla Nogayların Rusya'ya sadık bir müttefik olması için çalışmaktadır.

Nogay elçi ve tüccarları Moskova'da vergi muafiyetinden yararlanıyorlardı. "Nogayskiy Dvor" olarak adlandırılan kervansaraylarda Nogay tacirleri, ortalama bir ay civarında kalıyorlardı. Moskova yönetimi bu kişilerin giderlerinin bir bölümünü de karşılıyordu. Yatacak yere ücret ödemeyen Nogaylar için Rus çarı onların sempatilerini kazanmak için bir de ziyafet düzenliyordu[46]. Nogayların bir devletle müttefik olmaları veya bir devletle ittifak içinde kalmaları için adı hediye olan fakat açıkça haraca benzer bazı eşyaları istedikleri de görülmektedir. Nogay Orda'nın beyleri ve mirzaları gönderilmesini istedikleri malların isimlerini Moskova'ya duyuruyorlardı. Bu isteklerle ilgili listeler aynı zamanda bize Nogayların ihtiyaçlarını gösterir belgeler olduklarından oldukça büyük önem taşımaktadırlar. Bu istekleri üç ana grup altında toplamak mümkündür.

1- Birinci derecede gerekli mallar ki, bunlar her zaman ihtiyaç duyulan yiyecek türünden olan mallardı.

2- Günlük yaşayışta ve bürokraside kullanılan malzemeler: Metaller, metal eşyalar, çivi ve kâğıt gibi maddeler bunlar arasında sayılabilir. Bunlarla ilgili yapılmış birçok yazışmanın mevcut bulunduğu kalan evraktan anlaşılmaktadır. Bunlarla ilgili bir örnek Yusuf Bey tarafından kâğıt talep edilmesi üzerine Moskova'nın 500 kâğıt göndermesi ile ilgili yazışma ve listedir.

3- Üçüncü grupta lüks ve prestij sağlayan mallar görülmektedir. Elbiseler, zırhlar, miğferler, kılıçlar, mûsikî aletleri, altın ve gümüş eşyalar bu türlü istenen mallar arasında gösterilebilir.

---

[45] Alexander Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, "La Grande Horde Nogay et le Probleme des Communications entre L'Empire Ottoman et L'Asie Centrale" *Turcica*, VIII, 1976, s. 212.

Sosyal Hayat ve Aile

Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Nogaylarda da ailenin büyük önemi bulunmaktaydı. Bozkırda aile, büyük aile konumuna girmektedir. Yaklaşık üç kuşak bir arada yaşamaktadır. Ancak bu durum özellikle zengin aileler için daha uygun bir yapılanma tarzı olarak ortaya çıkmaktadır. Aile büyük bile olsa bağımsız bir birim değildir. Bunlar zaman içerisinde genişleyen kan bağına bağlı soyların oluşturduğu bir bütünün parçalarıdır. Büyük ve ayrılmaz aileleri anlatmak maksadıyla Nogaylar "üyken ayel" terimini kullanıyorlardı. Bununla birlikte sadece bu terimin kullanılmadığı, bunun yanında bir de "bir kazan ayel" (bir kazanın üyeleri) ya da bir kazandan aş yiyenler terimleri ile de büyük evde bulunanların vasıflandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu tür evlerde bulunan kardeşleri anlatmak için ise "ayırılmağan kardaşlar" denmekte, "ocağı bir otı bir" sözü de bu türlü bir yaşayışı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bazı kereler kardeşler ayrı evlerde oturmalarına rağmen aynı evde yemeklerini yemekte ise bu takdirde kullanılan ifade "üyi başka üyresi bir" olmaktadır.

Büyük aile içinde olan Bozkır Nogayları önceleri yurtlarda ancak XIX. yüzyılın sonundan itibaren uzun kerpiç evlerde hayatlarını sürdürmekteydi. "Nogaylar güneşte kurutulmuş tuğladan (çamur kerpiç) kulübeler inşa ederler, binanın içini ve dışını yılda bir kere badana ederlerdi. Çatı, kalas ve kamışlarla örtülürdü. XX. yüzyıl başında büyük aile Nogayların toplum hayatında artık etkin bir rol oynamamaya başladı. Üstünlük kazanan ve zamanla tek aile şeklini alan küçük aile oldu. Ailenin bölünmesine veya evli çiftlerin aileden gitmesine sebep olan unsur genelde babanın ölümüne dayanmaktaydı. Baba sağken oğullar baba evinden ayrılamıyorlardı. Ancak XX. yüzyıl başlarında aile reisinin sağlığında da bile evli oğullar büyük aileden ayrılmaya başladılar. Aile kendi içinde hiyerarşik bir karakter göstermektedir. Ailenin reisi "atay" diye isimlendirilmekteydi. Atay, ata kelimesinden türetilmiştir. Zengin ya da fakir olsun, bozkırdaki aile içinde otorite babanındır. Ancak bu durum babanın her şeye sahip olması sonucunu doğurmamaktadır[47]. Nogaylarda evlenme, egzogamiye (dışardan evlenme âdetine) dayanmaktadır. De Hell, erkeklerin evlenecekleri kızları genel olarak kendilerinden uzak yörelerden seçtiklerini yazmaktadır[48]. Evlilik hazırlıkları damadın babasının gelinin ailesine verdiği "kalim" ile yapılırdı. Nogay-

---

[46] Alexander Bennigsen- Gilles Veinstein, "La Grande Horde Nogay et Le Commerce des Steppes Pontques '(XVe siècle-1560),Haz: Osman Okyar-Halil İnalcık, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980, s. 53.

[47] Lawrence Krader, *Social Organization of the Mongol Turkic Pastoral Nomads*, Kopenhag, 1963, s. 216.

[48] Xavier Hommaire de Hell, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*, London, 1847, s. 275.

larda erkek evladın önemi daha fazladır. Ailenin ikametgâhı genel olarak küçük erkek oğlun hakkı olarak görülmektedir. Bu bütün bozkır kavimlerinde bu şekilde düşünülmektedir. Erkek çocuğun evliliği veya kız çocuğun kocaya verilmesi konusunda büyükler karar sahibiydi. Evlendikten sonra da yaşa, yani kıdeme dayalı aile nizamına uygun hareket etmek zorundaydılar. Erkek çocuk ebeveynine itaatsizlik göstermesi hâlinde cezalandırılıyordu. Aile içinde kadının konumu ataerkil hayat kurallarıyla belirlenmektedir. Ancak kadınların konumunu yücelten çok eskiye dayanan unsurlar ve yansımaları da tespit edebilmekteyiz. Bazı gözlemciler kadınların kocalarının birer danışmanı olduğunu, şenliklere katıldıklarını söylemektedirler. Boşanmaya gelince, boşanmaya çok sık rastlanmamaktadır. Genellikle boşanma sebepleri arasında kadının çocuğunun olmaması, kadının ahlaki zaaf içinde bulunması sayılabilir. Çok eşlilik ancak varlıklı erkekler tarafından gerçekleştiriliyordu. Bazı kereler çocuğun olmaması ya da erkek çocuğun olmaması sebebiyle de ikinci bir eş de alınabiliyordu. Bununla beraber çok eşliliğin sakıncaları konusunda halk arasında yaygın kanaatler bulunmaktaydı. Bir Nogay atasözünde "iki ineği olanın ayranı çok iki karısı olanının kavgası çok" denmekteydi. Ailenin bireyi olarak çocuğun doğmasını Nogaylar büyük bir sevinç ile karşılarlardı. Çok çocuklu olmanın evlilikte mutluluk işareti olduğuna inanılırdı. Ancak çocuk ölümleri bozkırda hayli fazlaydı. Hommaire de Hell'e göre, Nogayların en sık yakalandıkları hastalıklar humma, suçiçeği, ülser, kaşıntı (kurdeşen!) idi. Bunun yanında Hommaire de Hell frenginin de çok sık görülen bir hastalık olduğunu belirtmiş olsa da bozkır toplumlarındaki sıkı ve sert aile ve toplum yapısı içinde bunun böyle olduğuna inanmak güçtür. Hastalıkların tedavi edilmesi için Anadolu'da da sık görülen muska yazdırma işlemine başvuruluyordu. Bunun yanında halk tababeti açısından biber, şap, şeker ve baldan ilaçlar yapılmaktaydı[49]. Hayatın bir parçası olarak görülen ölümün algılanması ve ölüyü defnetmek üzere yapılan işlemler İslâm dininin genel kuralları içinde düşünülmektedir. Bununla birlikte Türk topluluklarında eski Türk geleneklerinin birçoğuna da cenaze merasimlerinde rastlanmaktadır. Nogaylarda sadakate çok büyük önem verilirdi. Misafire hürmet edilir, onun güvenliği her şeyin üstünde tutulurdu. Nogaylarda kötülüğüyle tanınmış kişilere bile misafir oldukları takdirde zarar gelmesinin önüne geçilmesi için çalışılırdı. Yaşlı Müslümanlara ve hacılara toplum içinde büyük saygı gösterilirdi.

[49] Xavier Hommaire de Hell, *Travels*, s. 274.

Beslenme ve Giyim-Kuşam Kültürü

Nogayların beslenmelerinde hayvansal ürünlere önemli bir yer verilirdi. Nogayların milli yemeklerinin benzerlerini Orta Asya, İtil Havzası ve Kuzey Kafkasya'daki topluluklarda da görmekteyiz. Et türü yemekler hususunda şunları söylemek mümkündür: Nogaylar, Orta Asya'nın, İtil Bölgesi'nin Türk topluluklarında olduğu gibi at, deve, koyun, sığır, kümes ve av hayvanlarının etlerini yiyorlardı. Nogaylar yazın koyun eti, kışın ise daha çok at eti yemekteydiler. Şartlar uygun olduğu takdirde diğer ürünleri de tüketmekteydiler. Tuz tüketimi oldukça azdır. İçecek olarak Nogayların fazla su içmediklerini söylemek mümkündür[50]. Kımız, Nogaylar arasında önemli bir içecek olarak görülmektedir. Kışın sütün ve kımızın bulunmadığı zamanlarda boza yaptıkları görülmektedir. Yemeği genellikle kazanda pişirirlerdi. Yemek, üyken üyde (büyük evde) yenilirdi. Yaşlılar bir arada bulunurlar, aile reisinin karısı da onlarla birlikte sofrada yer alırdı. Nogaylar özel günlere büyük önem vermişler ve kutlama günlerini de birlik ve beraberlik duygusuyla geçirmişlerdir. Hommaire de Hell yemeğin Nogayların arkadaşlarına dostluk ve sevgisini sunma merasimi olduğunu belirtmektedir. Nevruz bayramına büyük önem verdikleri ve bu günde de çeşitli yiyecekler tükettikleri anlaşılmaktadır. Bu bayramlarda kazanlarda koyun ve at eti pişirilirdi.

Kıyafetlerine gelince, bozkırda yaşayan Nogayların küçükbaş hayvanların derilerinden yararlanarak kıyafetlerini hazırladıkları anlaşılmaktadır. Bu durumu Seydî Ali Reis de tasdik etmektedir[51]. O, Nogayların koyun derisinden kürkleri olduğunu belirtmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Nogay Orda'nın güçlü olduğu devirlerde Nogaylar Moskova'dan çuha, her türlü elbise ve keten bezi almakta ve Buhara'daki Nogay kervansarayları vasıtasıyla da Çin ipeklileri ile çeşitli kumaşlar temin etmekteydiler. Erkekler üst giyim olarak "yamış" denilen ince keçeden yapılmış geniş omuzlu yamçılar-kepenekler giyerlerdi. Yamış boyun kısmında ince bir deri ile tutturulurdu. Bu yamışlar Nogayları yağmur, kar, soğuk ve sıcaktan korurdu. Kışın hafif iç giyimin üstüne kışlık kürk "ton" giyerlerdi. Kuzu kürklere ise "eltir ton" denmekteydi. Kürkler genellikle uzun olup, dizlerin altına kadar uzanmaktaydı. Kışın pöstekiden ya da çuhadan eldivenler yaparlardı. Bu eldivenlerde yalnızca başparmak ayrı tutulmuştur[52]. Kadınların iç kıyafeti "ıstan" olarak isimlendirilmektedir. Bu kıyafet biçim bakımından er-

---

[50] Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 326.

[51] Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik: Ülkelerin Aynası*, Baskıya Hazırlayan: Necdet Akyıldız, İstanbul, s. 96-97.

[52] Kalmıkov, *Nogaytsı*, s. 123.

keklerin pantolonlarına benzemektedir. Istan, basma, saten veya ipekten dikilebilir. Istanın üstüne tunik biçiminde bir gömlek giyerler, bu iç gömlektir. Bu gömleğin üstüne de dış gömlek giyerlerdi. Takılara gelince, XVIII. yüzyılda Nogay gelinleri burunlarına luzma takmaktaydı. Ayrıca küpe, yüzük gibi aksesuarlar da kullanılmaktaydı[53].

Edebiyat, İlim Hayatı ve Din

Bozkırda yaşayan her topluluk gibi Nogayların da sözlü edebiyatta önemli ürünler meydana getirdiklerini ve bunları nesiller boyunca birbirlerine aktardıklarını biliyoruz. Masallar, destanlar, özlü sözlerle zenginleşen Nogay edebiyatının bu başlangıç devresinin bozkırdaki Türk edebiyatı açısından büyük yeri bulunmaktadır. Kökleri Korkut Ata'ya dayandırılan cıravlık (sadece kahramanlık destanlarını kopuz eşliğinde terennüm eden ozanlık) geleneğinin en eski temsilcileri olarak ilk akla gelenler arasında Nogayların önemli yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında Sıpıra Cırav, Asan Kaygı, Kaztuvgan Cırav, Dospambet Cırav, Şalgez Cırav'ı saymak mümkündür. XIV. yüzyılda Toktamış Han döneminde yaşamış olan Sıpıra Cırav, Saraycık şehrini yurt tutmuştur. Henüz hayatta iken ünü dört bir yana dağılan, sözleriyle halk üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan ve yukarıda da belirtildiği üzere, cıravlık geleneğinin atası olarak kabul edilen cıravın eserleri tarih içerisinde kaybolup gitmiş, günümüze kadar gelememiştir. Halk hafızasında adı, bazı nasihatleri ve hatıraları unutulmadan kalmıştır.

Bir başka Nogaylı cıravı olan Asan Kaygı, Kazak Türklerinin yanı sıra Başkurt ve Karakalpak Türkleri arasında da çok meşhurdur. Kazak Türkleri arasında Asan Kaygı hakkında pek çok rivayet bulunmaktadır[54]. Asan Kaygı, halka ve hanlara nasihatler veren, akıllı, bilge bir kişiliği temsil etmiştir. Şiirlerinde insani temaları işleyen ve felsefi bir bakış açısı göze çarpmaktadır. Yani, bir cıravın fonksiyonlarını bütünüyle yerine getirmiştir ve bu yönüyle de Korkut Ata geleneğinin en önemli temsilcilerinden birisi olmuştur. Kazak, Başkurt ve Karakalpak Türkleri'nin ortak şairlerinden olan Kaztuvgan, Nogay devri cıravlarındandır. Karakalpak Türkleri arasında kahraman şair olarak tanınan Kaztuvgan XV. yüzyılın ilk yarısında İtil boyunda dünyaya gelmiştir. Halk arasında onun adına bağlı efsaneler teşekkül etmiştir. Günümüze kadar eserleri ulaşabilen ilk cırav Kaztuvgan'dır. Bir Nogaylı cıravı olan Dospambet, XV. yüzyılın doksanlı

---

[53] S. Gacıeva, *Materiallnaya Kultura Nogaytsev, v XIX Naçale XX v*, Moskva, 1976, s. 130.

[54] Metin Ergun, *Kopuz Sarını: Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar*, Ankara, 2002, s. 144.

yıllarının ortalarında dünyaya gelmiştir. Askeri aristokrasi arasından çıkan Dospambet Cırav'ın devrinin şartlarına uygun iyi bir eğitim aldığı görülmektedir. Deşt-i Kıpçak'ta büyük bir şöhrete sahip olan Dospambet, İstanbul ve Bahçesaray'da da bulunmuş, bozkırın yanı sıra şehir merkezleriyle de yakın temas kurmuş bir şairdir. Asker kökenli olması nedeniyle Türk boyları arasında meydana gelen savaşlara katılan cırav, 1523 yılının başlarında Astarhan'da ölmüştür[55]. XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında yaşamış olan Elburgan Naymanoğlu, XIX. yüzyıl şairlerinden Sıdıkbay Albaydar, yine aynı yüzyılda birçok yırçinin hocası Fahruddin Abuşahman oğlu önemli isimler olarak gösterilebilir[56]. Sovyet dönemi Nogay edebiyatının ilk büyük edebiyatçısı edebi dilin gelişmesinde rol oynayan, zengin sözlü edebiyat ürünlerini derleyen Abdulhamid Canibekov'dur. Tiyatro eserleri de kaleme alan Canibekov'un Nogay lehçesinin ilk gramerini 1929'da kaleme aldığı bilinmektedir[57]. 1930'dan sonra edebiyatçıların sayısı artmaya başlamış, ancak Nogay yazarları rejimin özellikle 1937'den itibaren kendilerine yaptığı baskıdan önemli ölçüde sıkıntı duymuşlardır.

Çocukların eğitimine küçük yaşta başlanırdı. Böylece eğitimin kolayca yapılacağına ve etkili bir eğitimin erken başlanan eğitim olduğu hususuna hemen her toplumda olduğu gibi Nogaylarda da inanılırdı. . Çocuklara 7 ile 10 yaş arasında göçebe hayatın tüm gerekleri öğretilmektedir. Çocukların düzenli eğitimden geçirilmeleri ise camilerin bünyesindeki mektepler yoluyla yapılmaktadır. Bu mektepler, Nogayların 1917 sonrasına kadar çocuklarını gönderdikleri eğitim kurumları olarak görülmektedir. Besarabya bölgesindeki dinî hayat ve dinî eğitim konusundaki bilgilere gelince, bu çerçevede Tarih-i Said Giray Han isimli esere dayanarak önemli bir çalışma Barbara Kellner tarafından gerçekleştirilmiştir[58]. Bu çalışmaya göre, eyaletin, Akkerman'da ikamet eden, kendi kadısı vardı. Kadının vekili Yedisan bölgesindeki Özü (Ocakov) ormanında ikamet ediyordu ve "Orak Oğlı"nın Nogay kabilesi ile iletişim halindeydi. Dost Mehmed Efendi Akkerman yakınlarındaki bir köyden gelmiş, Akkerman'da Kuran hıfzı üzerine çalışmış ve ayrıca Kırım'da da "bir miktar çalışma" da bulunmuştu. Daha sonra bir süre müderris, sonra müftü ve son olarak Halim Giray Han'ın hâkimiyetinde Akkerman kadılığı görevine atanmıştı. Akkerman'da, Bender,

---

55 Metin Ergun, *Koşuz Sarını*, s. 54.

56 Dilek Ergönenç, "Nogay Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. IV, Ankara, 1998, s. 352.

57 Dilek Ergönenç, "Nogay Türkleri Edebiyatı", s. 353-354.

58 Barbara Kellner-Heinkele, "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centuries*, Edt. Michael Kemper-Anke von Kügelgen-Dmitriy Yermakov, Islamkundliche Untersuchungen 200, Berlin, 1996, s. 279-287.

Kili, İsmail ve Kızlar Kapısı'nda müderrisler olmasına rağmen, müftüler Bender ve yine Özü'de ikamet ediyorlardı. Hommaire de Hell de Nogayların dinî anlayışları ile ilgili bilgiler vermektedir. Ramazanda erkek ve kadınların oruçlarını aksatmadan tuttuklarını, özellikle orta ve ileri yaştakilerin namazlarına büyük hassasiyet gösterdiklerini, yaşlıların sarık taktıklarını belirten seyyah, dini fanatizmin olmadığını da vurgulamaktadır. Hayırseverlik açısından da yoksullara yiyecek yönünden yardımcı olunduğunu, yetimler ve yaşlı insanların bakımlarının arkadaşları ve yakın akrabaları tarafından gerçekleştirildiğini de ifade etmektedir[59].

Hommaire de Hell, Nogayların camilerinin yanında mescitlerinin de bulunmakta olduğunu belirttikten sonra, din adamlarının Kırım müftüsüne tabi olduğunu, unvanlarını ise efendi molla, molla, kadı diye nitelendirmektedir. Hac konusunda ise hacı olanlara büyük saygı gösterildiğini ancak Rusların aldığı tedbirler yüzünden hacca gitmenin son derece zor olduğunu belirtmiştir. Hem yanlarında bulundurmaları gereken paranın yüksek olduğunu, hem de pasaport için Nogaylar açısından yüksek bir meblağın istendiğini belirten seyyah, hac yolculuğundan dönmeyen kişilerin vergisini bir sonraki nüfus sayımına kadar bütün köy halkının zorunlu olarak karşıladığına dikkat çekmektedir.

[59] Xavier Hommaire de Hell, *Travels*, s. 270.

Bibliyografya

KAYNAK ESERLER

Abdülgaffâr Kırımî, *Umdetü't-Tevarih*, Nşr. Necib Asım, İstanbul 1343.

Agathangelos, *History of the Armenians*, Trans. R. W. Thomson, Albany 1976.

Agathias, *The Histories*, Trans. Joseph D. Frendo, Berlin-New York 1975.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul 1983.

Ahmet Refik, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, XI–XII/17, İstanbul 1926.

Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Musâyeretu'l-Ahyâr*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2000.

Aktı İstoriçeskie Sobranıie i İzdanıie Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom I, St. Petersburg 1841.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. M. Öztürk, C. I, Ankara 1988.

Ammianus Marcellinus, *III, Books XXVII-XXXI*, Excerpta Valescona, J. C. Rolfe, Londra 1939.

Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, Ed. J. C. Rolfe, London, 1963-1964.

Andrey Mihayloviç Kurbskiy, *İstoriya o Velikom Knyaze Moskovskom*, St. Petersburg 1913.

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, Nşr. Ali Bey, İstanbul 1332.

el-'Aynî, *Ikdu'l-Cumân Asru Selâtîn*, I, Neşr. Mahmûd Muhammed Emîn, Kahire 1987.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım)*, Ankara 1993.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir*, No. 370.

Baxşi İman, *Cagfar Tarihi*, Orenburg 1993.

Belâzurî, *Fütûhu'l Buldan*, Çev. M. Fayda, Ankara 2002.

Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria in Europe, Asia and Africa 1396-1427, Trans. Karl Friedrich Neumann, Londra 1879.

Bosworth C. Edmund, *The History of al-Tabari*, V. 5, New York 1999.

Cedrenus, G., *George Cedrenus: Compendium Historiarum*, Ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, II, Bonn 1838.

Chronicon Paschale 284-628 AD, Trans. Michale Whitby and Mary Whitby, Liverpool 1989.

Chronicon Paschale, Bkz. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Neşr. L. Dindorf, Bon, 1832.

Chronique dite de Nestore, Trad. Louis Leger, Libraire de la Société Aisatique, Paris 1884.

Claudii Ptolemaei, Geographia, Paris MDCCCLXXXIII.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Yay. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol. II: Commentary*, Ed. F. Dvornik-R. J. H. Jenkins-B. Lewis-Gy. Moravcsik-D. Obolensky-S. Runciman, London 1962.

Cuzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı, II, İzvleçeniya iz Persidkih Soçineniy*, Moskova-Leningrad 1941, s. 13-19.

Damascii Vita Isidori, Ed. A. Westermann, Paris 1862.

Dennis, George T., *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*. Philadelphia 1984.

Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2011.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Haz. M. Ergin, BTY.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi, Türk'ün Soy Ağacı*, Sad. Yunus Yiğit, İstanbul 2009.

Ebu'l Hasan Beyhaki ibn-Fandak, *Tarih-i Beyhak*, Tahran 1313.

Elisæus, *The History of Vartan and of the Battle of the Armenians*, Trans. C. F. Neumann, London 1830.

Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History* (AD 431-594), Trans. E. Walford, London 1846.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VII, Nşr. Mümin Çevik, İstanbul 1985.

Excerpta De Lagationibus, Ed. C. De Boor, s. 121-155, 575-590, Berolini 1903.

F. C. Corripus, *In laudem Iustini Augusti minoris*, Ed. A. Cameron, London 1976.

Friar Giovanni di Plan Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, Trans. E. Hildinger, Boston 1996.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, Nur-u Osmaniye Ktb., No: 3407.

Géographie de Strabon, Trans. A. Tardieu, Tome II, Paris 1873.

Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Tuhfetu'l Elbâb ve Nuhbetu'l- A'câb, Haz. F. Sabuncu, İstanbul 2011.

Golb, Norman-Pritsak, Omeljan, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca 1982.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer R. Doğrul, C. I, Ankara 1999.

Gürcistan Tarihi, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 2003.

Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-Tevârîh-i Reşîdî*, Neşr. Hânbâbâ Beyânî, Tahrân 1938.

Halife b. Hayat, *Tarihu Halife b. Hayyât*, Çev. A. Bakır, Ankara 2008.

Halim Giray, *Gülbün-i Hânân* Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı, Erzurum 1990.

Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, Nşr. O. Cûdî, istanbul 1337.

Hândemîr, *Habîbu's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1983.

Herodotos, *Heredot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul 1991.

Hewsen, R. H., *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions*, Wiesbaden 1992.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l Beyân fî Kavanîn-i Âli Osmân* (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'da ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no.'da kayıtlı sureti).

Hippokrates, *Hippokratous to peri Aeron, Hydaton, Topon*, İ. M. Ebarartos, Parisioi 1816.

Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevarih*, III, Nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1990.

Hölbling, Tamás, *A honfoglalás forráskritikája -I-*, Budapest, 2010.

Hudûd'ul-Âlem, Yay. V. Minorsky, London 1937.

Hudûdu'l-Âlem, Ter. A Duman-M. Ağarı, İstanbul 2008.

Ioannes Antiocheus, *Fragmenta Historicorum Graecorum, V*, 1870.

Ioannes Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, Trans. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Mellbourne 1986.

Iordanes, *Romana et Getica*, Neşr. Th. Mommsen, Berolini 1882.

İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2012.

İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, 2012.

İbn Haldun, *Mukaddime I*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2004.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. M. Ağarı, İstanbul 2008.

İbn Kemal, *Tevarih-i Âli Osman, VII. Defter*, Neşr. Şerafettin Turan, Ankara 1991.

İbn Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, I, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 148-157.

İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. 9, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. 10, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İroniçeskaya Pesni o Pohod na Polovtsov Udelnıy Knyaz Novgor-Severskogo İgorya, Moskova 1800.

Johannes De Thurocz, *Chronica Hungarorum*, Budapest 1985.

Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995.

John of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History*, Trans. R. Payne-Smith, Oxford 1860.

Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, Çev. C. C. Mierow, London 1915.

Jordanes, *The Origin and Deeds of the Goths*, C. Mierow, Princeton 1908

Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, Çev. H. Hirschfeld, New York 1946.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev. Z. Bünyadov, İstanbul 2006.

Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, Neşr. Mehîn Hamblî, Tahrân 1969.

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B. Atalay, Ankara 1945, 1995.

Kâtip Çelebi, *Fezleke*, C. I, İstanbul 1286.

Kaysunîzâde Nidâî Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, Nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.

Kazanskaya İstoriya, Haz. G. N. Moisyeva, Moskova-Leningrad 1954.

Kazanskaya İstoriya, Haz. T. F. Volkova, *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi Seredina XVI Veka*, Moskova, 1985, s. 300-565.

Kazvînî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, Çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriyev, Bakü 1990.

Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir*, Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kınmer, BTY.

Kokovtsov, P. K., *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad 1932.

Kunik, A.-Rozen, V., *İzvestiya al-Bekri i Drugix Avtorov o Rusi i Slavyanax -I-*, Petersburg 1878.

Kutadgu Bilig, Neş. R. R. Arat, Ankara 1991.

Lavrentiyevskaya Letopis, Haz. M. D. Priselkov, Leningrad 1939.

Leonis Diaconi, *Historia Libir X*, Ed. C. B. Hose, Bonn 1828.

Letopis po İpatiyevskaya Spisku, Sankt-Peterburg 1871.

M. Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Çev. I. Demirkent, Ankara 1992.

Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1995.

Marcellinus Comes, Chronicon, Chronica Minora, II, Th. Mommsen, MGH. AA. XI. 2. Berolini 1894.

Maurice, *Strategikon*, Translated by George T. Dennis, Pennsylvania 1984.

Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ, II*, Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen, Ankara 1995.

Mehmed Raşid, *Tarih-i Râşid*, I, II, III, IV, İstanbul 1286.

Menander Protector, Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, Neşr. C. Müller, Paris 1851.

Menandros, R. C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographycal Notes*, Published by Francis Cairns, Liverpool 1985.

Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.

Michaelis G., *Annales, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Ed. I. Bekker, Bonnae 1936.

Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche*, Yay. J. B. Chabot, Cilt II, Paris 1901.

Mikhael A., *Tarih*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2010.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, Neşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahrân 1979.

Monumenta Germaniae Historica, Neşr. Th. Mommsen, Berlin 1840.

Moses Kalankatlı, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006

Moses Khorenats, *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson, London 1978.

el-Mufaddal, *en-Nehcu's-Sedid*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 320-349.

Muhtasar Cenâbî Tercümesi, Nur-u Osmânîye Kütb, No. 3107.

Mustafa Naimâ Efendi, *Naimâ Tarihi*, IV, V, VI, istanbul 1283.

Mühimme Defteri, VII.

Nikephoros, *Short History*, Yay. Cyril Mango, Washington 1990.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1995.

Novgorodskaya Pervaya Letopis, Moskova-Leningrad 1950.

Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 243-313.

Osmanlı Belgelerinde Kazan, Ankara 2005.

el-Ömerî, "Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliku'l-Emsâr", Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 361-414.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Moskovskago Gosudarstva s Krımskoyu i Nagayskoyu Ordami i s Turtsiey, s 1474 po 1505 god, Tom I, Sbornik İmperatorskago Russkago İstoriçeskago Obşçestva, XLI, St. Petersburg 1884.

Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Moskovskago Gosudarstva s Krımom, Nagayamii Turtsieyu, 1508-1521 gg, Tom II, Sbornik İmperatorskago Russkago İstoriçeskago Obşçestva, XCV, St. Petersburg 1895.

Paulus Diaconus, *History of the Langobards*, Philadelphia 1907

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I, II, Nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999.

Pliny, *Natural History*, Trans. H. Rackham, Cambridge 1944.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey Novgorodskiye Letopisi, I-II, Ryazan 2002.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey II-III, Voskresenskaya Letopisy, Ryazan 1998.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey VI, Tverskaya Letopisy, Ryazan 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey VI/2 Sofiyskaya Vtoraya Letopis, Moskova 2001.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey VII, Ermolinskaya Letopisy, Ryazan 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey VIII Prodoljenie po Voskresenskomu Spisku, Sankt-Peterburg 1859, Moskova 2001.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey IX, Tipografskaya Letopisy, Ryazan 2001.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey IX, Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patrierşey ili Nikonovskoy Letopisyu, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey X Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patrierşey ili Nikonovskoy Letopisyu Sankt-Peterburg 1885.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XI, İpatyevskaya Letopisy, Ryazan 2001.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XI Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patrierşey ili Nikonovskoy Letopisyu, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XII Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XII, Lavrentyevskaya Letopisy, Ryazan 2001.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XIII Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XIV Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patrierşey ili Nikonovskoy Letopisyu Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XV Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XVI Letopisnıy Sbornik İmenuemıy Letopisyu Avraamki, Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XVIII Simeonovskaya Letopis, Moskova 2007.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XIX İstoriya o Kazanskom Tsartsve (Kazanskiy Letopisets), Moskova 2000.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XX Lvovskaya Letopis, Moskova 2005.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XXII Russkiy Hronograf, Moskova 2005.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XXIX Letopisets Naçala Tsarstva Tsarya i Velikogo Knyazya İvana Vasilyeviça, Aleksandro Nevskaya Letopis, Lebedevskaya Letopis, Moskova 2009.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XXV Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka, Moskova 2004.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey XXVI Vologodsko-Permskaya Letopis, Moskova-Leningrad 1959.

Povest Vremennıh Let po Lavrentevskoy Letopisi, Yay. D. S. Lihaçev-B. A. Romanov, Moskova-Leningrad 1950.

Povesti Vremennıh Let, Haz. A. A. Şahmatov, Petograd 1916.

Priscus of Panium, Ed. and Trans. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire* ii (ARCA 10), Liverpool 1983.

Priskos, Carolus Mullerus, *Fragmenta Historicorum Græcorum* (FHG), Vol. IV, Editore Ambrisio Firmin Didot, Paris 1851.

Procopius, *Anekdota ou Histoire Secrète de Justinien*, par M. Isambert, Firmin Didot Frères, Paris 1856.

Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. O. Duru, İstanbul 1990.

Procopius, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, G. Dindorf, Bonn, I-III, 1833-1838.

Procopius, *History of the Wars, Books I and II*, Trans. H. B. Dewing, London 1914.

Puteşestviya Russkih Poslov XVI-XVII Vekov, Red. D. S. Lihaçev, St. Petersburg 2008.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, Yay. M. Pinder-G. Parthey, Berrolini 1860.

Reginonis, *"The Chronicle of Renio of Prüm And Adalbert of Magdeburg", Seleted Sources Translated and Annotated with an İntroduction, by* Simon MacLean, Manchestar and New York 2009.

Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı, II, İzvleçeniya iz Persidkih Soçineniy*, Moskova-Leningrad 1941.

Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, Trans. R. W. Thomson, Liverpool 1999.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I, II, Nşr. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik: Ülkelerin Aynası*, Haz. Necdet Akyıldız, İstanbul BTY.

Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbar-ı Mülûki't-Tâtâr*, Süleymâniye-Ragıp Paşa, No: 1016.

Shafi b. Alî, *Husnu'l-Menakıb*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 239-242.

Sibirskiya Letopisi, St. Petersburg 1907.

Sidonius Appolinaris, Epistulae et Carmina, Monumenta Germaniae Historica, Neşr. Leutjohann, VIII, Berlin 1887.

Sigismund von Herberstein, *Notes Upon Russia*, Vol. II, Translated and Edited R. H. Major, London 1852.

Simokattes, *The History of Theophylact Simocatta, An English Translation with Introduction and Notes*, Clarendon Press, Oxford 1986.

Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, Yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenı Sz˚cs, Budapest 1999.

Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine Histories 811-1057*, Trans. by John Wortley, Cambridge 2010.

Skylitzes, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae Ope, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae*, Ed. J. Bekker, II, Bonn 1839.

Sozomenos, Ecclesiaitica Historia, R.Hussey-R.Barrow, I-III, Oxford 1860.

Strabon, *The Geograpy of Strabo*, Trans. Horace Leonard Jones, Cambridge 1969.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1984.

Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, Neşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Çev. Z. K. Ugan-A. Temir, İstanbul 1991.

Taberi, *Tarih-i Taberî*, Çev. M. F. Gürtunca, İstanbul 2006.

The Annals of Fulda, Trans. Timothy Reuter, Manchester 1991.

The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories, I, Trans. Janet L. Nelson, Manchester 1994.

The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Trans. Cyrill Mango and Roger Scott, New-York 1999.

The Gesta Hungarorum of Anoymus, The Ananymous Notary of King Bela, Trans. M. Rady, 2008.

The Lette of Bruno of Querfurt to King Henry III, Warsaw 1973,

The Taktika of Leo VI, Trans. G. Dennis, Washington 2010.

The Texts and Versions of John De Plano Carpini and William De Rubruquis, Edited by C. Raymond Beazley, London BTY.

The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia, Translated and Edited by Samuel H. Baron, California 1967.

Theophanes Continiatus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Yay. I. Bekker, Bonn 1838.

Theophanes, *Chonogrophia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, II, Neşr. I. Classen-I. Bekker, Bonn 1839.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, Trans. C Mango-R. Scott, New York 1997.

Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo)*, Bonn 1834.

Travels to Tana and Persia by Josafat Barbaro and Ambrogio Contarini, Translated from the Italian by William Thomas, New York,1873.

Troitskaya Letopis, Haz. M. D. Priselkov, Moskova-Leningrad 1950.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebul'l-Feth*, Nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. H. D. Andresyan, Ankara 2000.

Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, Neşr. M. İsfahânî, Tahrân 1959.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.

Zachariah, *The Syriac Chronicle*, Trans. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, London 1899.

ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, I, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 350-360.

Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2010.

Zosimus, *Historiae, IV*, Neşr. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

ARAŞTIRMA ESERLER

Abuseyitova, M. H., *İstoriya Kazakhstana i Tsentralnoy Azii*, Almaty 2001.

Acar, Serkan, *Kâsım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul 2008.

Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2011.

Acar, Serkan, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVII, S. 43, Ankara 2008, s. 119-130.

Acar, Serkan, "Kazan Adının Kökeni", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Yaz 2010, s. 27-33.

Acaroğlu, M. T., "XV. yy. Sonlarıyla XVI. yy. Başlarında Balkanlar'da Türkçe Yer Adları (1490-1530)", *XI. TTKB*, 5-9Eylül 1990, C. III, Ankara 1994.

Acaroğlu, M. T., *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 1988.

Adiloğlu Adil, "Karaçay-Balkar Türkleri'nin Kökeni", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 572-590.

Adreoli, E., Contributo topografico alla battaglia dei catalaunici, *Historia*, 1927.

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, Çev. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, İstanbul 2004.

Agustí Alemany, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln 2000.

Ağat, N., *Altınordu (Cucioğulları) Paraları Katalogu (1250-1502)*, İstanbul 1976.

Ahincanov, S. M., *Kıpçaklar*, Çev. K. Yıldırım, İstanbul 2009.

Ahmetbeyoğlu Ali, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 1994, s. 1-8.

Ahmetbeyoğlu Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001.

Ahmetbeyoğlu Ali, Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, Bahar 2007, s. 35-42.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Attila Devrinde Hun-Doğu Roma Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 71, 1991, s. 53-58.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 65-68.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, Sayı 51, (2010/1), İstanbul, s. 1-19.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Kurum Han", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 25, 1989, s. 44-48.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Omurtag Han (814-831)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 34, 1989, s. 42-46.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-568.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Yay. M. Alpargu-Y. Öztürk, Sakarya 2007, s. 395-401.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

Ahunov, A. M., *İslamizatsiya Voljsko-Kamskogo Regiona (VII-X vv.): Na Materiale Arabskih i Starotatarskih İstoçnikov*, Kazan 2003.

Akkaya, Ş., "Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri", *DTCFD*, II, 4, 1943-44, s. 555-568.

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*, İstanbul 1976.

Alef, Gustave, "The Battle of Suzdal in 1445 An Episode in Muscovite War of Succession", *Rulers and Nobles in Fifteehth Century Muscovy*, London 1983, s. 11-20.

Alekseyev, Yu. G., *Pohodı Russkih Voysk pri İvane III*, St. Petersburg 2007.

Alföldi, A., "Funde Aus Der Hunnen Zeit Und İhre Ethnische Sonderung", *Archaelogia Hungarica*, IX, 1932.

Alföldi, A., "Les Champs Catalauniques", *REH*, VI. BTY.

Alföldi, A., "The Invasions of Peoples from the Rheine to the Black Sea", *CAH*, 12, London 1939.

Alföldi, A., "Archäologische Spuren der Hunnen", *Germania*, XVI, 1932.

Alföldi, A., "Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien", *Ungarische Jahrbücher*, III, 1924.

Alföldi, A., "Die Germania als Sinnbild der Kriegerischen Tugend des römischen Heeres", *Germania*, XXI, 1937.

Alföldi, A., *Magyarország népei és a Római birodalom*, Budapest 1934.

Alişev S. H., *Bolgaro-Kazanskoe i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv*, Kazan 2009.

Aliyeva, S. İ., *Nogaski Turki XV-XX vv*, Bakı 2009.

Ali-Zade, A., *Soçialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, Bakü 1956.

Allen, W. E. D., *Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası*, Çev. Serkan Acar, İstanbul 2012.

Allsen, T., "Mongol Census Taking in Rusy, 1245-1274", *Harvard Ukrainian Studies*, V/1 (1981), 32-53.

Alpargu, Mehmet, "XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, 215, Ankara 1996, s. 28-43.

Alpargu, Mehmet, "Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış", *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1992, S. 133, s. 11-17.

Alpargu, Mehmet, "Policies of The Ottoman Empire and Moscow towards the Nogais in the 16th and 17th Centuries", *History Studies*, S. 1, 2009, s. 1-16.

Alpargu, Mehmet, "Nogaylar", *DİA*, C. 33.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul 2007.

Altheim, F. -F. Stiehl, *Das Erste Auftreten Der Hunnen*, Baden-Baden 1953.

Altheim, F. -H. V. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden 1958.

Altheim, F., *Das Auftreten Der Hunnen in Europa*, Acad. Sci. Hung., 2, 1952.

Altheim, F., *Das Erste Auftreten Der Hunnen*, Baden-Baden 1953.

Altheim, F., *Geschichte Der Hunnen*, I, Berlin 1959; II, 1960; III, 1961; IV-V, 1962.

Altheim, F., *Attila Et Les Huns*, Paris 1952.

Altheim, F., *Europa und die Hunnen, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, Halle-Saale 1948.

Amèlie Kuhrt, *Ancient Near East C.3000-330 BC*, New York 1995.

Amirhanov R. M., Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya (XIII-Seredina XVI vv.), Kazan 1993.

Arat, Reşid Rahmeti, "Astırhan", *İA*, C. I, s. 680-682.

Arat, Reşid Rahmeti, "Kasım Hanlığı", *İA*, C. VI, s. 380-386.

Arat, Reşid Rahmeti, "Kazan", *İA*, C. VI, s. 505-522.

Arat, Reşid Rahmeti, "Küçüm Han", *İA*, C. VI, s. 1071-1074.

Arıkan, Metin, "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri ve Bunların Türk Dünyası Destan Anlatmalarındaki Yansımaları", *Bursa Halk Kültürü. II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Kitabı*, Cilt II, Bursa 2005, s. 401-413.

Aristova, N., *O Zemle Polovetskoy*, Kiev 1877.

Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, Çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İstanbul 2007.

Arsal, Sadri Maksudi, *Orta Asya Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, Ankara 1933.

Arslangiray, A. Suha, *Kırım Hanlığı Menşe-Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, İstanbul 1959.

Artamanov M. İ., *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

Atlasî, Hadi, *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, Çev. Hakan Coşkuarslan, Konya, 2004.

Atlasî, Hadi, *Sibir Tarihi*, Kazan, 1911.

Avrasya Fatihi Tatarlar, Haz. İ. Kamalov, İstanbul 2009.

Ayda, Adile, "Etrüskler'le İskitler Arasındaki Benzerlikler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1979, 1, s. 287-292.

Babelon, E., "Attila dans la Numismatique", *Revue Numismatique*, 1914.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000.

Bachrach, B. S., *A History of the Alans in the West*, Minneapolis 1973.

Bagautdinov, R. S., Bogaçev, A. V., Zubov, S. E., *Prabolgarı na Sredney Volge (u İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)*, Samara 1998.

Bagautdinov, R. S.-Huzin F., "Rannie Bulgarı na Sredney Volge", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan 2006, s. 116-123.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, Çev. H. Şaman, BTY.

Balkan, Kemal, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem*, VI/16, Ocak 1990.

Bang, W., "Über den Volksnamen Besenyö", *Turan*, 3, 1918.

BariŠić, F., "Le Siége De Constantinople Par Les Avares et Les Slaves En 626", *Byzantion*, Tome XXIV (1954), Reprinted in Nendeln-Liechtenstein 1966.

Bartha, Antal, "A magyar nép ıstörténete" *Magyarország története -I-: Elızmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 377-574.

Barthold V. V., *Soçineniya*, T. II, Moskova 1963.

Barthold V. V., *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. Hasan Eren, Ankara 2006.

Barthold, V. V., "Kucum Khan", *The Encylopaedia of Islam*, Vol. V, s. 314.

Barthold, V. V., "Sibir va İbir", *Soçineniya*, Tom III, Moskova 1963, s. 485.

Barthold, V. V., "Batu", *İA*, II, s. 351-353.

Baskakov, N. A., "İmena Sobstvennia Gunnov, Bolgar, Hazarov, Sabirov i Avarov i İstoriçeskih İstoçnikah", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 4, 1985, s. 29-36.

Baştav Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten, XVII-XVIII*, 1941, s. 53-99.

Baştav, Şerif, "Attila'nın Hayatı ve Ölümü", *Türk Kültürü*, S. I, 1962.

Baştav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, (1261-1461)*, Ankara 1988.

Baştav, Şerif, "Avar İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Bátky, Zs., *Attila fö Szálláshelye és Palotájo*, Földrajzi Közlemények, 46, 1918.

Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966.

Baynes H. N., *Byzantium, An İntroduction To East Roman Civilization*, Oxford 1962.

Baynes, H. N., "The Date of the Avar Surprise", *Byzantinische Zeitschrift*, Tome XXI, 1912, s. 110-128.

Baynes, N. H., "Rome and Armenia in the Fourt Century", *English Historical Review*, 25, 1910.

Becher, Matthias, *Charlemagne*, New Heaven and London 2003.

Becker, J., *Liudprandı Opera*, Leipzig 1915.

Belli, Oktay, "Uraratular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, s. 139-208.

Bengtson, Hermann, *Grundriss der Römischen Geschichte mit Quellenkunde*, I. Cilt, C. H. Beck's Verlagsbuchhandlung, München 1970.

Benkı, Loránd-Kiss, Lajos-Papp, László, *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, 4 Cilt, Budapest 1984.

Bennigsen, Alexander, "Kasımov", *The Encylopaedia of Islam*, Vol. IV, s. 723-724.

Bennigsen, Alexander-Gilles Veinstein, "La Grande Horde Nogay et Le Commerce des Steppes Pontques '(XV' siècle-1560), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Haz. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980.

Bennigsen, Alexander, Chantal Lemercier-Quelquejay, "La Grande Horde Nogay et le Probleme des Communications entre L'Empire Ottoman et L'Asie Centrale", *Turcica*, VIII, 1976, s. .212.

Bennigsen, Alexandre-Broxup, Marie, *The Islamic Threat to the Soviet State*, London 1983.

Bennigsen, Alexandre-Boratav, Pertev Naili-Desaive, Dilek-Quelquejay, Chantal Lemercier, *Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crimèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı*, Paris 1978.

Benzing, J., *Das Hunnische Donaubolgarische und Wolgabolgarische, Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959.

Berend, Nora, *At the Gate of Christandom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-1300*, Cambridge 2001.

Berezin, İ. N., *Vnutrennee Ustroystvo Zolotoy Ordı po Hanskim Yarlıkam*, St. Petersburg 1850.

Bernard S. Bachrach, *Merovingian Military Organization 481-751*, America 1971.

Berta, Árpád-Róna-Tas, András, "Old Turkic Loanwords in Hungarian", *Acta Orientalia Hungaricae*, LV-1-3 (2002), s. 43-67.

Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, Çev. N. Demir-E. Yılmaz, Ankara 2002.

Berthelot, A., *L'Asie Ancienne Centrale Et Sud-Orientale d'après Ptolèmès*, Paris 1930.

Beşevliev, *Pırvo-Bulgarski Nadpisi*, Sofiya 1979.

Biçurin, Nikita Yakovieviç, *Sabronie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskova 1950.

Bierbach, K., *Die Letzten Jahre Attilas*, Bonn 1906.

Bilge, Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı(1454-1829)*, İstanbul 2005.

Boba, I.,"The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities", *Bulgarian Historical Review*, 11/1, 1983, s. 73-76.

Boguslavskiy, V. V., *Slavyanskaya Entsiklopediya Kievskaya Rus-Moskoviya*, Tom II, Moskova 2005.

Bóna, I., *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991.

Bóna, I., "De La Dacie Jusqu'à Erdőelve. L'Epoque De La Migration Des Peuples en Transylvanie (271-895)", *Histoire De La Transylvanie*, Ed. Béla Köpeczi, Budapest 1992, s. 67-111.

Borisenko A.-Hudyakov, Y., "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, Kazan 2000, s. 251-255.

Bornes, T. D., "Patricii Under Valentinian III", *Phoenix*, 24, 1975.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-417.

Brady, C., *The Legend of Ermanaric*, Berkeley 1949.

Bréhier, L., *Le Monde Byzantin. Vie et mort de Byzance*, Paris 1969.

Brook, Kevin Alan, *Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2005.

Brook, Kevin Alan, "Hazar-Bizans İlişkileri", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 473-480.

Brooks, E. W., "The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius", *CMH*, I, 1911.

Browning, R., "Where was Attila's Camp?", *The Journal of Hellenic Studies*, 73, 1953.

Browning, R., "Notes on the Scriptor Incertus de Leone Armenio", *Byzantion*, 35, 1965, s. 389-411.

Brun F., "Peripl Kaspiyskogo Morya po Kartam XIV Stoletiya", *Zapiski İmperatorskogo Novorossiyskogo Universiteta*, T. IX, Odessa 1873.

Buchwald, W.-Hohlweg, A.-Prinz, O., *Tusculum Lexikon*, München 1982.

Bukharaev, Ravil, *Islam in Russia the Four Seasons*, New York 2000.

Buluç, Sadettin, *"Şaman"*, *İA*, C. XI, s. 310-335.

Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire*, London 1923.

Bury, J. B., "Navarino", *Hermathena*, Vol. 13, No. 31, Dublin1905, s. 430-438.

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, II, London 1923.

Bury, J. B., "The Treatise De Administrando İmperio", *Byzantinische Zeitschrift XV*, 1906.

Bury, J. B., *The İnvasion of Europe by the Barbarians*, London 1928.

Bury, J. B., "The Bulgarian Treaty of A.D. 814 and the Great Fence of Thrace", *The English Historical Review*, XXV/98, April 1910, s. 276-287.

Butler, Francis, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", *Slavic and East European Journal*, XXXIX/3 (1995), s. 367-384.

Butson, Tomas, *Ivan the Terrible*, New York 1987.

Caferoğlu, A., *Eski Türk Dili Tarihî*, İstanbul 1984.

Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000.

Cankova-Petkova, G., *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* II, Sofia 1958.

Carl Max Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York 1972.

Cassiodorus, "Variae", *Monumenta Germaniae Historica*, Neşr. Th. Mommsen, XII, Berlin, 1894.

Chaliand, Gérard, *Les Empires Nomades De La Mongolie Au Danube*, Librairie Perin, France 1998.

Chaloupeckiy, V., *Staré Slovensko*, Bratislava 1923.

Chavannes, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. M. Koç, İstanbul 2007.

Childe, Gordon, *The Aryans*, London 1926.

Christensen, A, *L'İran Sous Les Sassanides*, Copenhague 1936.

Clarkson, Jesse D., *A History of Russia*, New York 1966.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Collingwood, R. G., "The Roman Evacuation of Britain", *The Journal of Romen Studies*, 12, 1922.

Courtois, Ch., *Les Vandales et L'Afrique*, Paris 1955.

Croke, B., "Anatolius and Nomus: Envoys to Attila", *Byzantinoslavica*, 42, 1981.

Croke, B., *Evidence for the Hun Invasion of Thrace in A.D. 422*, G. R. Byzstudies, 18, 1977.

Crummey, Robert O., "Ivan IV: Reformer or Tyrant?", *Reinterpreting Russian History Readings, 860-1860s*, New York-Oxford 1994, s. 158-163.

Csalog, J., *Húnkori Sír Szekszardon: Laureae Aquincenses*, Budapest 1938.

Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, New-York 2006.

Czegledy, Károly, *IV-IX, Szazàdı Népmozgalmak A Steppén*, Budapest 1954.

Czegledy, Károly, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapest 1969.

Czeglédy, Károly, "A IX. századi magyar történelem fıbb kérdései", *Magyar ıstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 33-55.

Czeglédy, Károly, "A magyar népnév legrégibb elıfordulásai a forrásokban", *Magyar ıstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 56-63.

Czeglédy, Károly, "A szavárd kérdés Thury József elıtt és után", *Magyar 'störténeti Tanulmányok*, Budapest 1985, s. 82-83.

Czeglédy, Károly, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *Acta Orientalia Hungaricae*, XI (1960), s. 75-88.

Czeglédy, Károly, "Magna Hungaria", *Magyar ıstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 3-32.

Czeglédy, Károly, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 133-145.

Czeglédy, Károly, "Šarkel: An Ancient Turkish Word for House", *Aspects of Altaic Civilization (5th PIAC 1962)*, Yay. D. Sinor, Bloomington, 1963, s. 22-31.

Çağatay, Saadet, "Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler", *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayımlanmış Tüm Makaleleri*, C. II, Haz. A. Ata, İstanbul 2008, s. 410-431.

Çoban, Erdal, "Anahatlarıyla Erken Dönem Macar Ortaçağına Bir Bakış", *Balkan El Kitabı*, Der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, Ankara-Çorum 2006, s. 165-184.

Çoban, Erdal, "Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages", *Bilig*, Sayı 63 (Güz 2012), s. 55-76

Çog, Mehmet, "Emevi ve Abbasi Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkish Studies*, II/2, Bahar 2007, s. 150-160.

Daim, Falko, *Awarenforschungen*, Band I-II, Wien 1992.

Dal, Vladimir İvanoviç, *Tolkovıy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, Tom II, Moskova 2007.

Darkó, J., *Bölcs Leó Taktikájának Hitelessége*, Budapest 1915.

Davletşin G. M., "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan 2006, s. 557-563.

Davletşin, G. M., *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihı*, Kazan 1999.

Davletşin, G. M., *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X–Naçalo XIII vv.*, Kazan 1990.

Davletşin, G. M., "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 644-653.

De Boor, H., *Tarihte, Efsanede ve Alman Kahramanlık Destanlarında Attila*, Ankara 1981.

De Caen, V., *Attila*, Normandie 1990.

De Hartog, Leo, *Russia and the Mongol Yoke The History of the Russian Principalities and the Golden Horde 1221-1502*, New York-London 1996.

De Lepper, J. L. M., *De Rebus Gestis Bonifati, Comitis Africae et Magistri Militum*, Tilburg 1941.

Decel, A., "Dobruca", *İA*, C. III, s. 628-643.

Deér, J., *İstep Kültürü*, *DTCFD*, XII, 1-2, 1954, s. 159-176.

Deguignes, J., *Büyük Türk Tarihi*, I, İstanbul 1976.

Deguignes, J., *Allgemeine Geschichte Der Hunnen und Türken und anderer occidentalische Tartaren, Der Mogols*, Greifswald 1768-1771.

Demin, V. N., *Rusy Letopisnaya*, İzdatelstvo Veçe, Moskova 2000.

Demir, N., "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", *Milletlararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara 1999.

Demir, N., "Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 7, Sivas 1998.

Demir, N., "Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 709-713.

Demir, N., "Ordu İli ve Yöresi Ağızları, Ankara 2001, s. 58-65.

Demir, N., *Danişmend-name*, Tokat 1999.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi*, Ankara 1987.

Démougeot, E., "Attila et Les Gaulois", *Mémoires de la Société d'agriculture du département de la Marine*, 73, Paris 1958.

Devlet, Nadir, "İslamiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 9, İstanbul 1988, s. 327-334.

Devlet, N., "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, İstanbul 1992, s. 103-123.

Devlet, N., "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları ne Durumdadır?", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXIII/1-2 (1995), s. 47-58.

Diaconu P., "Les Petchènègues au bas-Danube", *Édition de L'Academic de la Rèpublique Socialiste de Roumanie*, Bucarest 1970.

Diculescu, C., *Die Gepiden*, I, Halle 1922.

Diehl, C.-G.Marçais, *Histoire Du Moyen Age Le Monde Orientale de 395 A 1081*, Tome III, Paris 1944.

Dienes, Mary, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans in the first half of the Thirteenth Century", *ISIS*, XXVII/2 (1937), s. 225-241.

Dindorf, L., *Historici Graeci Minores*, I, Lipsiae 1870.

Dmytryshyn, Basil, *Medieval Russia A Source Book 850-1700*, Orlando 1991.

Doerfer, Gerhard, "Zur Sprache Der Hunnen", *CAJ*, 17, 1973.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden 1967.

Dolukhanov, Pavel, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*, London 1996.

Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Donuk, A., "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991.

Donuk, A., "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, X-XI, 1981.

Drioux, M. L'Abbé, *Precis De L'Histoire Du Moyen Age*, Belin-Paris 1855.

Duczko, Wladyslaw, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden-Boston 2004.

Dunlop, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev. Z. Ay, İstanbul 2008.

Dunning, Chester S. L. *Russia's First Civil War; The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*, Pennsylvania 2001.

Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, Ankara 1997.

Durmuş, İlhami, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişminde At", *G.Ü.F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1997, s. 13- 19.

Durmuş, İlhami, "*İskitlerin Kimliği*", Türkler, C. 1, Ankara 2002, s. 620-627.

Durmuş, İlhami, "Massagetler", *Bilig*, 3, 1996, s. 86-91.

Durmuş, İlhami, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilig*, 4, 1997, s. 49-53.

Dvornik, Francis., *The Slavs. Their Early History and Civilisation*, Boston 1959.

Dvornik, Francis, "The Significance of the Missions of Cyrill and Methodius", *Slavic Review*, XXIII/2 (1964), s. 195-211.

Dvornik, Francis, *Byzantine Missions among the Slavs*, New Jersey 1070.

Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, Edited by E. Delmar Morgan and C.H. Coote, New York 1900.

Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s. 125-191.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara 1987.

Ebert, Max, "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", *Reallexion der Vorgeschichte*, XIII (1929), s. 52- 114.

Echkardt, A., *Notes et Documents*, Revue des Etudies Hongroises, VI, 1928.

Eckhardt, S., "Efsanede Attila", *Attila ve Hunları*, Ankara 1982.

Eckhart F., *Macaristan Tarihi*, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 1949.

Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part the first, Russia, Tartary, and Turkey*, New York 1970.

Einhard and Notker the Stammer, Two Lives of Charlemagne, Trans. David Ganz, New-York 2008.

Eldarov, Murat, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.

Emerson, John, "Adam Olearius and the Literature of the Schleswig-Holstein Mission to Russia and Iran, 1633-1639", *Etudes Safavides*, Ed. Jean Calmard, Paris-Teheran 1993, s. 31-64.

Engel, P., *Beılleszkedés Európába a Kezdetektöl 1440-16*, Budapest 1990.

Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*, London 2001.

Enoki, K., "Sogdiana and the Hsiung-nu", *CAJ*, I, I, 1955.

Erdal, Marcel, "The Khazar Language", *The World of the Khazars: New Perspectives-Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden 2007, s. 75-108.

Erdelyi, İstvan, "Kabarı (Kavarı) v Karpatskom Bassenie", *Sovetskaya Arheologiya*, 4, (1983), s. 174-181.

Erdelyi, İstvan, *The Art of The Avars*, Trans. L. Halapy, Corvina 1966.

Erdem, S., "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", *Sanat Tarihî Araştırmaları Dergisi*, 8, 1990

Erdemir, Hatice P., *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2002.

Eren, H., "Bulgarlar ve Türk Dili", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, Ankara 1985.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, 1991, 2008.

Ergönenç, Dilek, "Nogay Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. IV, Ankara 1998.

Ergun, Metin, *Kopuz Sarını: Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar*, Ankara 2002.

Ertaylan, İsmail Hikmet, *Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1958.

Esin, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

Esper, Thomas, "Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia", *Slavic Review*, Vol. 28, No. 2. (Jun., 1969), s. 185-208.

Fahreddin, R., *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2003.

Fahreddin, R., *Hanı Zolotoy Ordı*, Kazan 1996.

Fahrutdinov, R. G., *Bolğar wa Qazan Töreklare*, Kazan 1997.

Fahrutdinov, R. G., *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i ego Territoriya*, Kazan 1975.

Fahrutdinov, R. G., Oçerki po İstorii Voljsloy Bulgari, Moskova 1984.

Fasmer, M., *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom. 2, Moskova 1967.

Fedorov-Davıdov, G. A., *Obşestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, Moskova 1973.

Fedotov, M. R., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskoğo Yazıka*, Tom I, Çeboksarı 1996.

Fehér G., "Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen", *Kırösi Csoma-Archivum*, I, köt. 2, szám, 1921.

Fehér, G., *Bulgar Türkleri Tarihî*, Ankara 1985.

Fehér, G., *A bolgàr - törökök kapcssolati a magyarsággal és a legújabb magyar östörténeti kutatás*, Századok 1935.

Fehér, G., "Attila's Sohn: Irnik", *Ungarische Jahrbücher*, XV, 1935.

Ferrill, A., *The Fall of the Roman Empire*, Londra 1986.

Fettich, N., "Hunların Arkeolojik Hatıraları", *Attila ve Hunları*, Ankara 1982.

Fettich, N., Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszéksòs'da Bulunan Prens Mezar Buluntusu", *II. TTKZ*, İstanbul 1943.

Fettich, N., "Archaologische Beitraege zur Geschichte der Sarmatisch-Dakischen Beziehungen", *Acta Archaeologica*, IIII/1- 4, s. 127-178.

Fine, John van Antwerp, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Michigan 1991.

Firidun Ağasıoglu, *Azer Xalqı*, Baku 2000.

Fischer, K., *Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale*, Zürih 1896.

Fisher, Alan, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", *Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15, September 1967*, Wiesbaden 1967, s. 342-364.

Fisher, Alan, *Crimean Tatars*, California 1978.

Fişer, İogann Ebergard, *Sibirskaya İstoriya*, St. Petersburg 1774.

Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2001.

Florinskiy, Michael T., *Russia A History and An Interpretation*, Vol. I, New York 1965.

Fodor I., "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", *Chuvash Studies*, Ed. By. A. Rona-Tas, Budapest 1982, s. 45-81.

Forsyth, James, *A History of the Peoples of Siberia, Russia's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge 1992.

Franke, Otto, *Beitrâge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, ?, 1904.

Franklin, Simon-Shepard, Jonathan, *The Emergence of Rus. 750-1200*, London-New York 1996.

Frazer, J. G., "The Killing of the Khazar Kings", *Folklore*, XXVIII/4 (Aralık 1917), s. 382-407.

Frolova, B. O., "About the Ethnic Name- Burdjan- in Arabic Geographical Works", *The Third Nordic Conferense on Middle Eastern Studies*, Finland 1995.

Gabashvılı, M., "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", Çev. M. Yavaşi, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 386-393.

Gacıeva, S., *Materiallnaya Kultura Nogaytsev, v XIX Naçale XX v*, Moskova 1976.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2005.

Garam, E.-Kiss, A., *Népvándorlás Kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Budapest 1992.

Garam, Éva-Attila Kiss, *Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Electa/Helikon 1992.

Gening V. F., "Nekotorıe Voprosı Periodizatsii Etniçeskoy İstorii Drevnih Bolgar", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, Kazan 1989, s. 4-15.

Gening V. F.-Halikov A. H., *Rannie Bolgarı na Volge*, Moskova 1964.

Gerard, Christian, *Les Boulgares De La Volga et Les Slaves Du Danube*, Paris 1939.

Gibb, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çev. H. Kurt, Ankara 2005.

Gibbon, E., *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 2-3, İstanbul 1987-1988.

Gibbon, E., *Roman Empire, I*, 1764.

Gimadi H. G., "Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı", *Materialı po İstorii Tatarii*, Kazan 1948, s. 185-225.

Giorgi Di Pisidia Poemi, Bellum Avaricum, Trans. Agostino Pertusi, Studia Patristica et Byzantina 7, Ettal 1959.

Gluhak, Alemko, *Porijeklo İmena Hrvat*, Zagreb 1990.

Goldelman, Menashe, "On the Location of the Khazarian City of Al-Bayd,", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s. 63-71.

Golden, Peter B., "Sibir", Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XI/1, 2011, s. 181-184.

Golden, Peter B., "Burtas", *Encyclopaedia of Islam*-3, Brill 2007, s. 98-101.

Golden, Peter B., "Hazar Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 8 (1971), s. 147-157.

Golden, Peter B., "Hazarlar ve Musevîlik", P. B. Golden-C. Zuckerman-A. Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevîlik*, Çev. O. Karatay, Çorum 2005, s. 23-64.

Golden, Peter B., "Hazarlar", P. B. Golden-C. Zuckerman-A. Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevîlik*, Çev. O. Karatay, Çorum 2005, s. 3-22.

Golden, Peter B., "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Hungaricae*, 60/2 (2007), s. 161-194.

Golden, Peter B., "Nomads of the Western Eurasian Steppes: O„urs, Ono„urs and Khazars", *Studies on the Peoples and Cultures ofg Eurasian Steppes*, Yay. C. Hriban, Bucureşti-Br„ila 2011, s. 135-162.

Golden, Peter B., "The Conversion of the Khazars to Judaism", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas, Leiden–Boston 2007, s. 123-162.

Golden, Peter B., "The People نکرده ", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (1975), s. 21-35.

Golden, Peter B., "Tyurki-Hazari–Gulyamı na Slujbe u Halifov", *Hazarı (Jews and Slaws/Evreyi i Slavyane XVI)*, Ed. V. Petruhin, Jerusalem-Moskova 2005, s. 458-482.

Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, Çev. E. Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Çorum 2002-2006.

Golubinskiy, E. E., *İstoriya Russkoy Tserkvi ot Naşestviya Mongolov do Mitropolita Makariya Vklyuçitelno*, Tom II, Moskova 1900.

Golubovkiy, P., *Peçenegi, Torki i Polovetsiy do Naşestviye Tatar, İstora Yujno-Russkiy Stepey IX-XIII vv.*, Kiev 1884.

Golubovskiy P., *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnıe Sosedi Rusi Pri Vladimir Sv. (İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk)*, Kiev 1888.

Golubovskiy, P., *Polovtsı v Vengrii*, Kiev 1884.

Gombocz, Z., "Die Bulgarische Frage und Die Ungarische Hunnensage", *Ungarische Jahrbücher*, I, 1921.

Gombocz, Z., *Polovtsı v Vengrii*, Kiev 1889.

Gombocz, Z., "Uber den Voksname 'besenyö'", *Turan*, 4, 1918.

Gordeyeva, Lyudmila, *İoann III Velikiy Pervıy Rossiyskiy Gosudar Letopis Jiznii*, Moskova 2008.

Gordon, C. D., *The Age of Attila*, Ann Arborr 1960.

Gorskiy, A., *Moskva i Orda*, Moskova 2000.

Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.

Gökbilgin, Özalp, *1532-1557 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Ankara 1973.

Gökbilgin, Özalp, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s. 1-52.

Grégoire de Tours, *Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum*, I, Neşr. W. Arndt, 1885.

Grégoire, Henri, "Les sources épigraphique de l'histoire Bulgare", *Byzantion*, 9, 1934, s. 745-786.

Grekov B. D.-Kalinin N. F., "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya", *Materialı po İstorii Tatarii*, Kazan 1948, s. 97-184.

Grenard, F., *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul 1992.

Grigoryev, A. P.-Grigoryev, V. P., *Kollektsiya Zolotoordınskih Dokumentov XIV Veka İz Venetsii*, St. Petersburg 2002.

Grot K., *Moraviya i Madyari s Palovine IX do Naçala X. Veka*, Sank-Peterburg 1881.

Grot, K., *İz İstoriya Ugrii i Slavyanstvo v II Veke*, Sankt-Peterburg 1889,

Grote, George, *History of Greece*, III. Cilt, New York 1857.

Grousset, Rene., *L'empire des Steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlank*, Paris 1939, 2001.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, 1996.

Grönbech, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev. Kemal Aytaç, Ankara 1992.

Gryaznov, Mihail Petroviç, *"Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar"*, *Unesco'dan Görüş*, 12, 1976, s. 38-41.

Gryaznov, Mihail Petroviç, *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni*, Leningrad 1980.

Guboğlu, Mihail., "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, II, Ankara 1976.

Guboğlu, Mihail, *"Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında"*, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, 1981, s. 751- 781.

Gumilev L. N., *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2002.

Gumilev L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. I., İstanbul 2006.

Günaltay, M. Şemsettin, *"Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi"*, *Belleten*, S. II, 1938, s. 337-365.

Güngör, H.-Argunşah M., *Gagauzlar, Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini, Folkloru Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul 1998.

Gyárfás, A., "A Jász-Kúnok TŒrténete", I-IV, *Kecskemét-Szolnok*, II, Budapest 1870-1885.

Györffy Gy, "Sur La Question De L'Etablissement Des Petchénégues En Europe", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, Budapest 1972.

Györffy, Gy., "A Kabar kérdés", *A Magyarság Keleti Elemei*, Budapest 1990, s. 83-93.

Györffy, Gy., "A kalandozások kora", *Magyarország története -I-: Elızmények és a magyar történet 1242-ig.* Budapest 1984, s. 651-716.

Györffy, Gy., "A Székelyek eredete és településük története", *A Magyarság Keleti Elemei*, Budapest 1990, s. 11-42.

Györffy, Gy., "Besenyök és magyaraok", *Körösi Csoma-Arhicum Suppl. I*, 1939.

Györffy, Gy., "Honfoglalás és megtelepés", *Magyarország története -I-: Elızmények és a magyar történet 1242-ig.* Budapest 1984, s. 577-650.

Hacıyev, Khanoglan, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Hafızov, G., *Raspad Mongolskoy İmperii i Obrazovanie Ulusa Cuçi*, Kazan 2000.

Haidar, Mansura, *Central Asia in the Sixteenth Century*, New Delhi 2002.

Halikov, A. H., *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, Çev. Mustafa Öner, İstanbul 1995.

Halikov, A. H., "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3, Moskova 1973, s. 83-99.

Halikov, A. H., "Osnovnıe Etapı İstorii i Arheologii Rannih Bolgar v Srednem Povolje i Priuralye", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, Kazan 1989, s. 16-23.

Halikov, A. H., "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Kazan 1986, s. 6-17.

Halikov, A. H., *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Kazan 1994.

Halikov, A. H., *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, Kazan 1978.

Halikov, A. H., *Tatarskiy Narod i ego Predki*, Kazan 1989.

Halikov, A. H., "Osnovnıe Etapı Mongolskogo Naşestviya na Voljskuyu Bulgariyu", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Kazan 1988, s. 4-21.

Halikov, E. A., "Bolşe-Tiganskiy Mogilnik", *Sovyetskaya Arheologiya*, No. 2, Moskova 1976, s. 158-178.

Halikov, N. A., *Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X–Naçala XIII vv.*, Kazan 1986.

Haloun, Gustav, "Zur Üe-Tsi-Frage", *Zeitschrilt der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, Leipzig 1937, s. 363-380.

Halperin, Ch. J., "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire, A Reconsideration of the Historiography", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, C. 4, Wiesbaden 1983.

Hambis, L., *Attila Et Les Huns*, Paris 1971.

Harhoiu, R.-Diaconescu, P., "Hunnische Kessel aus Muntenien", *Dacia*, 28, 1984.

Harmatta, J., "A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja", *Magyar nyelv*, XCVII/1 (Mart 2001), s. 1-14.

Harmatta, J., *A Hun Birodalom Felbomlása*, I. A Hun társadalom Attila korában: A Magyar Tudomànyos Akadémia társadalm-történeti tudományok osztályának közleményei II, 2, 1952, s. 147-192.

Harmatta, J., *L'apparion des Huns en Europe Orientale*, Acta Antiqua Hung., 24, 1976.

Harmatta, J., *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest 1950.

Harmatta, J., "The Dissolutian of the Hun Empire, Hun Society in the Age of Attila", *Act. Arch. Hung.*, 2, 1952.

Harmatta, J., "The Golden Bow of the Huns", *AAH*, I, 1952.

Harry, Turtledove, *The Chronicle of Theophanes*, Philadelphia 1982.

Hasan Ata b. Molla Mehmet El'abeşi, *Mufassal Tarih-i Kavm-i Türkî*, Ufa 1909.

Hasan, Abdullahoğlu, "Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı", I-II, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, X (İstanbul 1932), s. 332-338; *XI*, s. 372–378.

Hauptmann, L., "Les Rapports Des Byzantins Avec Les Slaves et Les Avares Pendants La Seconde Moitié du VI. siécle", *Byzantion*, Tome IV (1927-1928), Tıpkı Basım, Vaduz 1964.

Haussig, H. W., "Theophylakts Exkurs über die Skythischen Völker", *Byzantion 23 (1953)*, Bruxelles 1954, s. 275-436.

Haussig, H. W., "Das Problem Der Herkunft Der Hunnen", *Materialia Turcica*, 3, 1977.

Haussig, H. W., "Über Die Bedeutung Der Namen Hunnen Und Awaren", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 47, 1975.

Haussig, H. W., *A History of Byzantine Civilization*, Trans. J. M. Hussey, London 1971.

Haydarov, A. A., -Muhammadiyeva, A. G., *Drevniy Suvar: Arheologiçeskie İssledovaniya i Nahodki*, Kazan 2009.

Hayit, Baymirza, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987.

Henning, Joachim, "The Metropolis of Pliska or, how large an early medieval town have to be in order to be called a city?", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, II, Ed. J. Henning, Berlin-New York 2007, s. 209-240.

Henning, W. B., "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *BSOAS*, XII, 3-4, 1948.

Herrmann, Albert, "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung I.*, 1933, s. 157-170.

Herrmann, Albert, "Sakai", *Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, II Al, 1921, s. 1770-1806.

Herrmann, Albert, "Massagetai", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XIV 2, s. 21213- 2129.

Herzfeld, E., *Zoroaster and his World*, Princebon 1947.

Hildinger, Erik, *Warriors of the Steppe A Military History of Central Asia 500 B.C. to 1700 A. D*, America 2001.

Hinz, Walter, "Zur İranischen Altertumskunde", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Leipzig 1939, s. 363-380.

Hirth, F., "Hunnenforschungen", *Keleti Szemle*, II, Budapest 1901.

Hirth, F., *Sinologische Beitrügetur Geschichte Der Türkvölker*, Petersburg 1900.

Hirth, F., "Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu", *SPAW*, II, 2, München 1899.

Hlebnikova T. A., Osnovnıe Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X-Naçala XIII vv., Moskova 1963.

Hodgkin, T., *Italy and Her Invaders*, I, Oxford 1892.

Hóman, B., "A Magyar Hún-Hagyomány és Hún-monda", *Studium*, 8, Budapest 1925.

Homeyer, H., *Attila*, Berlin 1951.

Hommaire de Hell, Xavier, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*, London 1847.

Horvárt A. P., *Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe Poples in Medieval Hungary*, Trans. T. Wilkinson, Budapest 1989.

Howorth, H. H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part II, New York 1880.

Howorth, H. H., "The Avars", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. XXI Part IV, London 1889.

Hudyakov, M. G., *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

Huntingford, G. W. B., "Who were the Scythians?", *Anthropos*, Wien XXX, 1935, s. 785-795.

Huttenbach, Henry R., "Muscovy's Penetration of Siberia The Colonization Process 1555-1689" *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edited by Michael Rywkin, London-New York 1988, s. 45-69.

Huzin, F. Ş., *Bolgarskiy Gorod v X Naçale XIII vv.*, Kazan 2001.

Huzin, F. Ş., "Bulgariya-Strana Gorodov", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan 2006, s. 152-189.

Huzin, F. Ş., "Ukrepleniya Vneşney Linii Oborony Bilerskogo Gorodişa (K Voprosu o Vremeni Vozniknoveniya i Etapah Stroitelstva)", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Kazan 1985, s. 58-90.

Huzin, F. Ş., "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv. Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naseleniye" *Oçerki Po Arheologii Tatarstana*, Kazan 2001, s. 135-145.

Huzin, F. Ş., *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X Naçalo XIII Vekov)*, Kazan 1997.

Hvolson D. A., *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben İbn-Dasta, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal*, S. Peterburg 1869.

Ipolyi, A., *Magyar Mythologia*, Pest 1884.

Ivanov I. T., *Po Piti na Bılgarskiya Etnonim*, Alfamarket 2005.

İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, Çev. N. Gencosman, Ankara 1941.

İbragim T. K.-Sultanov F. M., *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste*, Kazan 2002.

İlovayskiy, D., *İstoriya Rossii Moskovsko-Tsarskiy Period Pervaya Polovina ili XVI Vek*, Tom III, Moskova 1890.

İnalcık, Halil, "Gazi Giray II." *İA*, IV, s. 734–735.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray I." *İA*, V/1, s. 25-27.

İnalcık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135, İstanbul 1983, s. 51–73.

İnalcık, Halil, "İslam Giray I." *İA*, V/2, s. 104–105.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray", *EI²*, *III*, s. 211-218.

İnalcık, Halil, "Kırım Hanlığı", *İA*, VI, s. 753-754.

İnalcık, Halil, "Osmanlı–Rus Rekabetinin Menşei ve Don–Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII, s. 349–402.

İnalcık, Halil, "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Bir Ahitname Meselesi", *Belleten*, VIII/30, s. 185–229.

İnan, A., *Eski Türklerde ve Folklarda "ANT", Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.

İnan, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986.

İnan, A., *"Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah", II. Türk Tarih Kongresi Bildirleri*, Ankara 1937, s. 142-151.

İnan, A., "Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1998, s. 273-279.

İnan, A., "Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II. Ankara 1991.

İnan, Afet, *Türk Tarihinin Anahatları*, İstanbul 1930.

İreçek, K. S., *Belgrad İstanbul Askerî Yolu*, Ankara 1990.

İshakov, D. M., "O Metodologiçeskih Aspektah İsledovaniya Problemı Stanovleniya Sibirsko-Tatarskoy Etniçeskoy Obşçenosti", *Sibirskiè Tatarı*, Haz. R. S. Hakimov-S. V. Suslova, Kazan 2002, s. 7-16.

İshakov, D. M., "Ob Obşçenosti Etniçeskoy İstorii Volgo-Uralskih i Sibirskih Tatar (Bulgarskiy, Zolotoordınskiy i Pozdnezolotoordınskiy Periodı)", *Sibirskie Tatarı*, Haz. R. S. Hakimov-S. V. Suslova, Kazan 2002, s. 24-58.

İstoriya Tatarskoy ASSR, Kazan 1973.

İstoriya Tatarstana, Kazan 2005.

İzgi, C., "Canibek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divan*, 2 (1996), s. 147-172.

İz Glubinı Stoletiy, Kazan 2000.

İzmaylov İ. L., "İslam v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnıe Osobennosti", *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul 2008, s. 177-191.

İzmaylov, İ. L., "K Voprosu o Kanoniçnosti i Yazıçeskih Perejitkah v Musulmanskom Pogrebalnom Obryade Voljskih Bulgar", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, Kazan 2001, s. 60-69.

İzmaylov, İ. L., "O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letiyu Russko-Bulgaskogo Dogovora)*, Kazan 1986, s. 123-137.

İzmaylov, İ. L., "Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan 2006, s. 124-132.

İzmaylov, İ. L., *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, Kazan 1997.

İzmaylov, İ.-Sattarova, L., "Arhitektura i Dekorativno-Prikladnoye İskusstvo", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 618-643.

"İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battuti", *Stanovlenie i Raststvet Zolotoy Ordı. İstoçniki po İstorii Ulusa Cuçi (1266-1359)*, Kazan 2011, s. 150-176.

János, H., *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest 1950.

János, M., *A Magyar Hún-Monda Néhany Tulajdonnevéröl*, Magyar Nyelv, 2, 1906.

Jerney J., "Keleti utazása a' magyarok' ıshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845" , *Föld és Ember*, 1929, No. 2.

Jettmar, K., "Hunnen und Hsiung-nu: ein Archäologisches problem", *Archiv für Völkerkunde*, 6/7, 1953.

Jirecek, C., *Geschicht der Bulgaren*, Praga 1876.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1973.

Jones, W. H. S., *Hippokrates*, London BTY.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, III, Çev. Nilüfer Ebçeli, İstanbul 2005.

Junge, Julius, *Saka-Studien, Der Feme Nordosten im Weltbild der Antike*, Leipzig 1939.

Kadlec Charles, "The Empire and Its Northern Neighbours", *The Cambridge Medieval History*, Vol. IV, 1923.

Kaegi, Walter E., *Byzantium and Early Islamic Conquests*, Cambridge 1995.

Kaegi, Walter E., *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.

Kafalı, M., *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

Kafalı, M., "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 397-411.

Kafalı, M., "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 102-120.

Kafalı, M., "Cuci Ulusu ve Ak Orda, Gök Orda Hanlıkları", *Tarih Dergisi*, XXIV (1970), s. 179-188.

Kafalı, M., "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, XXIV (1971), s. 179-188.

Kafalı, M., *Ötemiş-Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009.

Kafalı, M.,"Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasî Rolleri ve Ehemmiyetleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1970), s. 99-110.

Kafesoğlu, İbrahim, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklu Çağındaki Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağan mı, Çakan mı?, *İÜ. Tarih Dergisi*, S. 34, 1984.

Kafesoğlu, İbrahim, "At", *DİA*. C. IV, s. 26-28

Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, 1989, 2001, 2004, 2005.

Kajdan A. P., "İoann Mavropod, Peçenegi i Ruskiye v Seredine XI. v", *Zbornik Radova*, No.VIII, Beograd 1963.

Kalimullina, Firdevs, "V. V. Velyaminov-Zernov'un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Haziran 2005, s. 82-91.

Kalinin N. F., Halikov A. H., *İtogi Arheologiçeskih Rabot za 1945-1952 gg.*, Kazan 1954.

Kalinin, N. F., *Kazan*, Kazan 1957.

Kalinina, Tatiana, "Al-Khazar wa-'l-Saqâliba: Contacts and Conflicts?", *The World of the Khazars*, Yay. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas, Leiden–Boston, 2007, s. 195-206.

Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006.

Kalmıkov, H. R., *Nogaytsı: İstoriko-etnografiçeskiy Oçerk*, Çerkezsk 1988.

Kamalov, İ.-Mirgaleev, İ., "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, II/3 (Kış 2008), s. 187-198.

Kamalov, İ.-Mirgaleev, İ., "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, Ed. A. Çetin, İstanbul 2008, s. 24-29.

Kamalov, İ., "Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınları", *Ortaçağda Kadın*, Ed. A. Çetin, Ankara 2011, s. 593-604.

Kamalov, İ., "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 4, Çorum 2005, s. 3-21.

Kamalov, İ., "Altın Orda-Bulgar Knezliği Münasebetleri", *Rumeli Kültürü*, S. 19, Yaz 2008, s. 36-43.

Kamalov, İ., "Avrasya Önderleri: Altın Orda ve Tatarlar", *Yeni Ötüken*, V (2004), s. 155-173.

Kamalov, İ., "İssledovaniya o Zolotoy Orde v Turtsii", *Zolotoordınskoye Naslediye: Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii "Politiçeskaya i Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (XVIII-XV vv) Kazan 17 Marta 2009*, Kazan 2009, s. 295-304.

Kamalov, İ., "Timur'un "Hayali" Moskova Seferi", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/23, Güz 2009, s. 29-39.

Kamalov, İ., "Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Haz. İ. Kamalov, İstanbul 2007, s. 101-116.

Kamalov, İ., "Türk ve Rus Devlet İnşa Süreçlerinde Bizans ve Altın Orda Devletlerinin Çok Boyutlu Etkileri ve Tarihsel Miras / Halef-Selef Faktörü", *Türkiye Cumhuriyeti Rusya Federasyonu İlişkileri*, Ed. Haydar Çakmak–Mehmet Seyfettin Erol, Ankara 2013, s. 11-21.

Kamalov, İ., *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, İstanbul 2009.

Kamalov, İ., *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

Kamalov, İ., *Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Hulaguidami*, Kazan 2007.

Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review*, XIII/1 (1954), s. 1-10.

Karaağaç, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara 2008.

Karaliychev, A., "The Death of Khan Krum", *The Slavonic and East European Review*, XVII/50, Ocak 1939, s. 264-271.

Karamzin, N. M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova 2004, 2008.

Karatay, Osman Duranlı M., "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", *Bilig*, Kış 2013, S. 64, s. 199-230.

Karatay, Osman, "Arpadlılar Çağında (895-1301) Macarlar Arasında İslam", *Balkanlar ve İslam: Karşılaşma, Dönüşüm, Kırılma, Devamlılık*, 3-5 Kasım 2010, Çanakkale 2010.

Karatay, Osman, "Belıe Horvatı po Dannım Vostoçnıh İstoçnikov", *Rossica Antiqua*, 2011/2, s. 3-22.

Karatay, Osman, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 3, Güz 2004, s. 1-70.

Karatay, Osman, "Hazar'ın Musevîleşme Tarihi", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu (5-8 Nisan 2010, Bilecik)*, Yay. M. Alpargu–Y. Öztürk–B. Çelik, Bilecik 2011, s. 59-92.

Karatay, Osman, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Eröz Armağanı*, Yay. M. Aksoy– O. Yorulmaz, İstanbul, 2011, s. 462-479.

Karatay, Osman, "Hazarların Musevîleşmesine Dair Bir Belge: Genize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 18 (Yaz 2008), s. 1-17.

Karatay, Osman, "Hırvatların Kökeni ve Ortaçağ Hırvat Devleti" *Balkanlar El Kitabı*, Yay. O. Karatay–B. A. Gökdağ, C. I, Çorum-Ankara 2006, s. 95-104.

Karatay, Osman, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, Der. U. Tavkul–Y. Kalafat, Ankara 2003, s. 18-45.

Karatay, Osman, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69-108.

Karatay, Osman, "Kut: Evrensel Dilde Tanrı ve İyilik", *Tarih Araştırmalarına Katkı: Mustafa Kafalı İçin*, Yay. Ü. Bulduk–A. Üstün, Ankara 2013.

Karatay, Osman, "Kuzey Kafkaslardaki V≥endur Bulgar Halkı Üzerine", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, Yay. G. Gülsevin–M. Arıkan, İzmir 2005, s. 419-428.

Karatay, Osman, "Macarlar veya Onoğurlar: Köken Araştırmalarında Etnik Süreçleri Gözetmek", *Turan*, S. 11 (Ekim 2010), s. 27-34.

Karatay, Osman, "Muallâ Uydu Yücel: İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 17 (Bahar 2008), s. 161-166.

Karatay, Osman, "On the Origins of the Name for the "Black Sea", *The Journal of Historical Geography*, XXXVII/1 (2011), s. 1-11.

Karatay, Osman, "Ratisbonlu Petahya'da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler", *E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (2009), s. 75-86.

Karatay, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *E.Ü. TDİD*, X/1 (Yaz 2010), s. 99-116.

Karatay, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. X, S. 1, 2010, s. 99-116.

Karatay, Osman, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *TDİD*, X/2 (Kış 2010), s. 1-18.

Karatay, Osman, "Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, III/5 (2008), s. 48-67.

Karatay, Osman, *In Search of the Lost Tribe. The Origins and Making of the Croatian Nation*, Çorum 2003.

Karatay, Osman, Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları, *Bilig-18*, Yaz 2001, s. 27-47.

Karatay, Osman, "Kuzey Kafkaslardaki 'Vlendur Bulgar' Halkı Üzerine", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir 2005.

Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni*, Ankara 2011.

Kargalov, V. V., *Mongolo-Tatarskoe Naşestvie na Rusy*, Moskova 1990.

Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul 1999.

Katsunov, Valeri, "Formirane i Razvitie na Bılgarskoto Narodnostno Sasıznanie prez VII-X v.", *Godişnik na Sofiyskiya Universitet Sv. Kliment Ohridski*, C. 89-90, 1996-1997, s. 67-114.

Kayapınar, Ayşe, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler*, Ankara, 2002, s. 630-640.

Kayapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, Yay. O Karatay–B. A. Gökdağ, Çorum-Ankara 2006, s. 105-128.

Kazakistan İlimler Akademisi, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Çev. Abdülvahap Kara, İstanbul 2007.

Kazakov E. P., *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, Moskova 1992.

Kazakov, E. P., "Kuşnarenkovskaya Kultura", *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, Kazan 2001, s. 119-122.

Kazakov, E. P., "Ob Arheologiçeskom İzuçenii Rannebulgarskogo Perioda", *Novoe v Arheologii i Etnografii Tatarii*, Kazan 1983, s. 29-37.

Kazakov, E. P., "Rannie Torgovo-Remeslennue Poseleniya na Volge i Kame", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, Kazan 2000, s. 117-121.

Keenan, Edward L., "Muscovy and Kazan: Some Introductry Remarks on Pattern of Stepe Diplomacy", *Slavic Review*, Vol. 26, No: 4, Dec. 1967, s. 548-558.

Keenan, Edward L., "Kazan-'The Bend'", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. III/IV, Part 1, 1979-1980, s. 484-496.

Kellner-Heinkele, Barbara, "Crimean Tatars and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture İn Russia and Central Asia From The 18th Century To The Early 20th Centuries*, Ed. Michael Kemper, Berlin 1996.

Khakimov, R., "New Approaches to Ancient History", *International Affairs*, Vol. 51, No. 6, 2005, s. 78-85.

Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World*, Trans. by J. Crookendes, Wisconsin 1994.

Khodarkovsky, Michael," Kazan in the Muscovite Ideoloogy and the Foindation of a Russian Empire", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, s. 12-20.

Khodarovsky, Michael,"İgnoble Savages ad Unfaithful Subjets Constructing non-Christian Identities in Early Moderns Russia" *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington 1997.

Kınal, Füruzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953,

Kiepert, Heinrich, *Lehrbuch der alten Geographie*, II, Dietrich, Berlin 1878.

Kirchner, Walther, *History of Russia*, New York 1950.

Kiss, A., "Die Goldbeschlagenen Schalen Der Fürstengräber Von Szeged-Nagyszéksós und Apahıda I-II", *Folia Archaeologica*, XXXIII, 1981.

Kiszely, I., *Honnan Jöttünk?* Budapest 1992.

Kitapçı, Zekeriya, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 155 (Nisan 2005), s. 1-54.

Klaeber, Fr., "Attila's and Beowulf's Funeral", *Publications of the Modern Language Association of America*, XLII, 2, 1927.

Kluge, F., "Der Tod des Attila, Eine altgermanische Dichtung", *Deutsche Rundschau*, 146, 1911.

Klyuçevskiy, V. O., *Russkaya İstoriya*, Moskova 2003.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, İstanbul 1990.

Koç, Dinçer, "Bulgar Boylarının Orta İdil Boyuna Göçü ve Novinkovsk Kurganları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 27, s. 37-57.

Koç, Dinçer, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, s. 223-236.

Koç, Dinçer, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Koç, Dinçer, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *TDİD*, XII/1, s. 455-494.

Koçekaev, B. B, *Nogaysko-Russkie Otnoşeniya v XV-XVIII vv*, Alma Ata 1988.

Kollautz, A., *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes*, I, Klagenfurt 1970.

Konukçu, Enver, "Akhunlar", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 1310-1317.

Konyalı, İbrahim Hakkı, "Mumya ve Türkler'de Mumyacılık", *Tarih Konuşuyor*, III, 15, 1969, s. 1196-1199.

Koppers, Wilhelm, "Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte", *Belleten*, V, 17-18, 1941, 481-525.

Kossanyi, V., "XI-XII.nci Asırlarda Uzlar ve Komanlar'ın Tarihine Dâir", Çev. Hamit Koşay, *Belleten*, C. VIII, S. 29, 1944.

Kovalev, Roman K., "Circulation of Sâmânid Dirhams in Viking Age Eastern and Northern Europe", *Oriental Numismatics Workshop: Monetary Circulation in 10th-c. Northern Europe*, Oxford 1-2 August 2011.

Kovalev, Roman K., "Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8", *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Yay. F. Curta, Michigan 2005, s. 220-253.

Kovalev, Roman K., "Khazaria and Volga Bulğâria as Intermediaries in Trade Relations Between the Islamic Near East and the Rus' Lands During the Tenth to Early Eleventh Centuries: The Numismatic Evidence", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 18 (2011), s. 43-155.

Kovalev, Roman K., "What Does Historical Numismatics Sugeest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.97-129.

Kovalevskiy, A. P., *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, Harkov 1956.

Kovrig, I., "Das Diadem Von Csorna", *Folia Archaeologica*, XXXVI, 1985.

Kovrig, I., "Hunnische Kessel aus der Umgebung Von Vàrpalota", *Folia Archaeologica*, 23, 1972.

Koûiak, Rastislav, "Les Debuts de la Christianisation des Avars et des Slaves sur le Danube Moyen", *Codrul Cosminului*, XVII, 2011, No. 1, s. 149-172.

Köprülü, F., "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, V/19 (1941), s. 397-436.

Köprülü, F., *Bayrak*, *İA*. C. II, s. 401-420.

Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1979.

Krader, Lawrence, *Social Organization of the Mongol Turkic Pastoral Nomads*, Kopenhag 1963.

Kramarovskiy, M. G., "Gorod i Gorodskaya Jizn v Zolotoy Orde", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 567-589.

Krappe, A.C., "La Légende de la naissance miraculeuse d'Attila", *Roi des Huns: Moyen-Âge*, III, 2, 1931.

Kretschmer, Karl, *"Scythae"*, *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, II A 1, 1921, s. 923-942.

Kretschmer, Karl, "Sarmatae", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, I A 2, (1920), s. 2542-2550.

Kretschmer, Karl, "Sarmatia", *Paulys Real Encylopaedie der Classichen Altertumswissenschaft*, II A I, (1921b), s. 1-24.

Kretschmer, Karl, "Siraces", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, II A I, (1927), s. 283- 285.

Kristó, Gyula, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged 1996.

Kudayberdiulı, Şakerim, *Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi*, Alma-Atı 1991.

Kumekov, B., *Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po Arabskam İstoçnikam*, Alma-Atı 1972.

Kurat, Akdes Nimet, *İzmir'in Türk Hâkimi Çaka*, İstanbul 1936.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, 1992.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999.

Kurat, Akdes Nimet-Temir, Ahmet, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 2001, s. 586-604.

Kurat, Akdes Nimet , "Baltacı Mehmet Paşa", *İA*, C. II, s. 289.

Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Hanlığı", *DTCFD*, XII/3–4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227–246.

Kurat, Akdes Nimet, "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 26, S. 1, Haz. Serkan Acar, Temmuz 2011, s. 81-110.

Kurat, Akdes Nimet, "Peçeneklere Dair Araştırmalar I", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, 1936.

Kurat, A. N., "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s. 400-408.

Kurat, A. N., "Altın Ordunun Payitahtları Yeni ve Eski Saray Şehirleri", *Yeni Türk Mecmuası*, 1935, s. 30- 34.

Kurat, A. N., "Batu-Han ve Futuhatı (1200? - 1256?)", *Yeni Türk Mecmuası*, I (32), 1935, s. 2033-2042.

Kurat, A. N., "Bulgar", *İA*, II, s. 786.

Kuun, Geza, *Relationum Hungarorum*, I, Claudiopoli, MDCCCXCII.

Kuun, Geza, *Codex Cumanicus*, Budapest 1981.

Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, Çev. A. Acaloğlu, İstanbul 2005.

Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985,1993.

Kuznetsov, A. B., "Russko-Kazanskie Otnoşeniya v 1521-1524", *İstoriçeskie i Politiçeskie Nauki v Kontekste Sovremennoy Kulturnoy Traditsii. Materiali IV Safargelievskih Nauçnih Çteniy*, Saransk 1999, s. 73-81.

Landa, Robert Grigoryeviç, *İslam v İstorii Rossii*, Moskova 1995.

Landsberger, Benno, *"Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. Türk Tarih Kongresi*, Eylül 1987, s. 98-114.

Landsberger, Benno-Bauer, T., "Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", *Zeitschrift für Assyriologie*, III, 37, 1927, s. 60- 98.

Lászlo E., *A Tizenkét legkritikusabb Kérdés*, Kolozsvár 1917.

Làszló, Gy., "A Hún aranyij jelentösége", *MTA* II. Oszt. Közl. 3, I, 1, 1951.

Làszló, Gy., "Die Bewaffnung der Hunnen", *RGA*, 2, 1973.

Le Vasseur Sieur de Beauplan, Guillaume, *A Description of Ukraine*, Introduction, Translation and Notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar, Cambridge 1993.

Lehman-Haupt, C. R. von, "Kimmerier", *Paulys Realencyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1921, XI, 1, s. 398-434.

Lehmann-Haupt, C. R. Von, "'Kimmerier", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Aitertumswissenschaft*, XI, I (1921), s. 398- 434.

Lemerle, Paul, *Le Monde De Byzance, Histoire et İnstitutions*, III. Makale, London 1978.

Leo the Deacon, *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Trans. Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan, Washington 2005.

Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. 2, Çev. Günay Karaağaç, Ankara 2003.

Levçenko M. V., *Oçerki po İstorii Russko-Vizantiiskih Otnoşenii*, Moskova 1956.

Lewy, Julius, "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", *Reallexion der Vorgeschichte*, VI, (1926), s. 347-349.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986.

Ligeti, L., "Attila Hunlarının Menşei", *Attila ve Hunları*, Çev. Ş. Baştav, Ankara 1982.

Ligeti, L., *Attila Családfája*, Veszprém 1926.

Lindner, R. P., *Nomadism Horsus and Huns*, Past and Present, 92, 1981.

Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe, Edited by Chiristina Bratt Paulston and Donald Peckham, Clevedon 1998.

Luckenbill, Danial David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, New York 1968.

Macartney, C. A., "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 11, No. 2 (1944), s. 266-275.

Macartney, C. A., *Studies on Early Hungarian and Pontic History*, Ed. L. Peter, USA 1999.

Macartney, C. A., *Studies On the Earliest Hungarian Historical Sources*, Oxford 1951.

Macartney, C. A., "The end of the Huns", *Byzantinisch-Neugriechische Jabrbücher*, 10, 1932-1934.

Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge 1930.

Maenchen-Helfen, O. J., "Akatır", *CAJ*, XI, 4, 1966.

Maenchen-Helfen, O. J., *Die Welt Der Hunnen*, Wien-Köln-Graz 1978.

Maenchen-Helfen, O. J., "Huns and Husiung-nu", *Byzantion*, 17, 1944-1945.

Maenchen-Helfen, O. J., "Pseudo-Huns", *Central Asiatic Journal*, I, 1955.

Maenchen-Helfen, O. J., "The Date of Ammianus Marcellinus Last Books", *AJP*, 76, 1955.

Maenchen-Helfen, O. J., "The Legend of the Origin of the Huns", *Byzantion*, XVII, 1944-45.

Maenchen-Helfen, O. J., "Zu Moór's Thesen Über die Hunnen", *BZN*, 14, 1963

Makk, Ferenc, "Traduction et Commentaire de l'Homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le Siége de Constantinople en 626". *Acta Universitatis de Atilla Jozsef nominatae, Acta Antiqua et Archeologica* 19, Szeged 1975.

Makte, A.-Isaac, J., *Histoire Romaine*, Paris 1925.

Malikov, Azim M., "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 142-151.

Mangaltepe, İ., *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.

Mangaltepe, İ., "Peçenek-Macar Münâsebetleri ve A. P. Horvart'ın Eserinde Peçenekler", *İ.Ü.Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 15. S. 69-90.

Mangaltepe, İ., "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, İstanbul 2008, s. 121-152.

Mangaltepe, İ., "Avar tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, 10 (Yaz 2006), s. 1-24.

Manof, A., *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, Çev. T. Acaroğlu, Ankara 1939.

Manof, A., *The Magyars of the Ninth Century*, Cambridge 1930.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1971.

Manz, Beatrice Forbes, "The Clans of the Crimean Khanate", *Harvard Ukrainian Studies*, II/3, Cambridge 1978, s. 282–309.

Manz, B. F., "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", Çev. H. Alan, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2000), s. 99-113.

Marácz, László, *Hungarian Revival. Political Reflections on Central Europe*, Nieuwegein 1996.

Marcantonio, Angela-Nummenaho, Pirjo–Salvagni, Michela, "The 'Ugric–Turkic Battle': A Critical Review", *Linguistica Uralica*, XXXVII/2 (2001), s. 81-102.

Marcantonio, Angela, *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*, Oxford-Boston 2002.

Marcantonio, Angela,, "Debate on the Status of the Uralic Theory: Critical Responses", *Journal of Eurasian Studies*, I/1 (January-March 2009), s. 52-69.

Marquart, J., *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.

Marquart, J., *Ueber das Volkstum der Komnanen*, Berlin 1914.

Marquart, J., *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin 1901.

Martin, Janet, *Medieval Russia 980-1584*, Cambridge 1995.

Martindale, J. R., *The Prosopogrophy of the Later Roman Empire 395-527*, Cambridge 1980.

Matuz, Joseph, *L'ouvrage de Seyfi Çelebi Historien Ottoman du XVIé Siécle*, Paris 1968.

Matveyeva, G. İ., *Mogilniki Rannih Bolgar na Samarskoy Luke*, Samara 1997.

Mau-Tsai, Lui, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu, İstanbul 2006.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939.

Memiş, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Konya 1987.

Mengels, K. H., "Etymological Notes on Some Päçänäg Names", *Byzantion*, 17, 1944-1945.

Meyer, Eduard, *Geschichte des Altertums*, I. Cilt, II. Kısım, Stuttgart-Berlin 1909.

Mihaylovskiy, E.,-İlenko, İ., *Ryazan Kasımov*, Moskova 1969.

Mikkola, J. J., "Avarica", *Archivum für slavische Philologie*, XLI (1927), s. 158-160.

Miller, G. F., *İstoriya Sibiri*, C. I, Moskova 1937.

Milyukov, P. N., *Drevneyşaya Razryadnaya Kniga Offitsialnoy Redaktsiy po 1565 g.*, Moskova 1901.

Minnegulov, H., "Literatura", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 676-680.

Minns, Ellis H. "*The Scythians and Northern Nomads*", *The Cambridge Ancient History*, IX, 1970.

Minns, Ellis H., *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913.

Minorsky, V., "Khazars and Turks in Âkâm al-Marjân", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/1 (1937), s. 141-150.

Mirgaleev, İ., "Altın Orda, Osmanlı ve Memlûklerin, Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 25, Bahar 2010, s. 51-57.

Mirgaleev, İ., "Emîr Mamay Kem Bulgan Ul?", *Kazan Utları*, S. 8, Kazan 2001, s. 170-174.

Mirgaleev, İ., *Voyn Toktamış Hana s Aksak Timurom*, Kazan 2003.

Mócsy, A., *Még egyszer Attila Sirjáról*, Arch. Ért., 114-115, 1987-88.

Mommsen, Th., *Gesammelte Schriften, IV*, Berlin 1906.

Mommsen, Th., *Römische Geschichte*, II. Cilt, Weidmansche Buchhandlung, Berlin 1869.

Moór, E., "Zur Herkunft Der Hunnen mit Besonderer Berücksichtigung İhrer Namen Materials", *BZN*, 14, 1963.

Moravcsik, Gy., "A Húnok Taktikájához", *Körösi Csoma-Archivum*, I, 1921-1925.

Moravcsik, Gy., "Attila és Buda", *Egy. Phil.*, K.1926.

Moravcsik, Gy., *Attilas Tod in Geschichte Und Sage, Studia Byzantina*, Budapest 1967.

Moravcsik, Gy., *Byzantium and the Magyars*, Budapest,1970.

Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica*, I-II, Berlin 1958.

Moravcsik, Gy., "Zur Geschichte Der Onoguren", *Studia Byzantina*, Budapest 1967.

Moravcsik, Gy., "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *American Slavic and East European Review*, V/3-4 (1946), s. 29-45.

Moravcsik, Julius, "The Holy Crown of Hungary", *The Hungarian Quarterly*, Kış 1938, s. 1-12.

Mordtmann, Andreas David, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, XXIV, 1870, 1-85.

Mordtmann, Andreas David, *Die Amazonen*, Hannover 1862.

Morgan, D., *The Mongols*, Oxford 1986.

Mori, M., "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten*, C. XLVII, 1983-84.

Muhamadiev A. G., *Drevnie Monetı Povoljya*, Kazan 1990.

Muhamadiyev, A. G., *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, Moskova 1983.

Müller, C., *Fragmenta Historicarum Graecorum, IV*, Paris 1851; *V*, Paris1870.

Nagy, T., "The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph", *Acta Antiqua*, 19, 1971.

Nalet, A.-J. Isaac, *Histoire Romaine*, Paris 1925.

Nasonov, A. N., *Mongolı i Rus*, Moskova 1940.

Naumenko, V. E., "Vizantiysko-Hazarskie otnoşeniya v serednie IX veka", *Hazarı (Jews and Slaws/Evreyi i Slavyane XVI)*, Ed. V. Petrukhin, Jerusalem-Moskova 2005, s. 231-244.

Némätı, K., *Die Historisch Geographischen Beweise Der Hiung-nu-Hun I'dentität*, Budapest 1910.

Némätı, K., *Hun-Történelmi Örökségünk*, Budapest 1918.

Németh, G., *A Honofoglató Magyarság Kialakulása, Második bövített es átdolgozott kiadás, közzéteszi Berta Á*, Budapest 1991.

Németh, G., *A magyarság keleti elemei*, Budapest 1990.

Németh, G., "Peçenek ve Kumanların Dili", *TD Belleten*, S. 14-15; Ocak 1950.

Németh, Gy., *Attila ve Hunları*, Ankara 1982.

Németh, Gy., "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, XV, 1940, 299- 306.

Németh, Gy., *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930.

Neogoe, M., *Üç Bozkırlı*, Çev. M. Ülküsal, İstanbul s. 25-26.

Nestor, J.-Nicolaescu C.- Plopsor, "Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei", Germania, XXI, 1937.

Nikephoros, *Short History*, Çev. C. Mango, Washington 1990.

Nikolov, Stephan, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21 (1997), s. 79-92.

Nikonov, V. A., Kratkiy Toponimiçeskiy Slovar, Moskova 1966.

Nivkovi, Tibor, "Avarlarla Slavlar Arasındaki İlişkiler", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 1147-1157.

Noonan, Thomas., "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15 (2006-2007), s. 107-124.

Noonan, Thomas S., "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars*, Yay. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas, Leiden–Boston, 2007, s. 207-244.

Noonan, Thomas S., "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Relgious Dimention", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s. 207-230.

Noonan, Thomas S., "Why Dirhams First Reached Russia?", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), s. 151-282.

Novoseltsev, A. P., *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, Moskova 1990.

Novoseltsev, A. P., "Obrazovaniye Drevnerusskogo Gosudarstva i Pervıy Ego Pravitel'", *Voprosı İstorii*, 2-3, 1991, s. 3-20.

Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı, Yay. Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, Ankara 2011.

Nurieva, F., "Zolotoordınskiy Literaturnıy Yazık", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, Kazan 2009, s. 668-676.

O'callaghan, Roger T., *Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, Roma 1968.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500–1453;* London 1974.

Obolensky, D., "The Empire and its Northern Neighbours 565–1018", *Cambridge Médiéval History*, Cambridge 1966.

Olajos, Thérèse, "La Chronologie De La Dynastie Avare De Baian", *Revue Des Études Byzantines*, Tome 34, Paris 1976.

Orkun, H. N., *Türk Tarihînin Bizans Kaynakları*, Ankara 1938.

Orkun, H. N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.

Orkun, H. N., *Peçenekler*, İstanbul 1933.

Ortegin, Hasan, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihî*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1986, 1995.

Ostrowski, Donald, "Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı", Çev. Özgür Çınarlı-Mustafa Cankal, *Türkler*, C. 8, s. 453-459.

Ostrowski, Donald, *Muscoyv and the Mongols Cross-cultural İnfulences on the Stepe Frontier 1304-1589*, Cambridge 1998.

Otar, İsmail, "Kınm Hanlan Cedveli", *Kırım Dergisi*, Yıl 5, S. 18, Ankara 1997, s. 3–8.

Ögel, Bahaeddin, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, S. 36, 1945, s. 469-484.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, 1991, 2003.

Ögel, Bahaeddin, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmalar", *DTCFD*, XVI, 1-4, 1959.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.

Özer, Yusuf Ziya, *"Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. Türk Tarih Kongresi*, Eylül 1937, s. 115-125.

Özkaya, T., "Sovyetler Birliğinde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar", *Belleten*, LIV/32 (1990), s. 497-532.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri*, Ankara 1990.

Öztürk, Yücel, Kırım Hanlığı, *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002, s. 480-513.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000.

Özyetgin, M., "Altın Orda Devlet Teşkilatında Elçilik Terminolojisi", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 193-208.

Özyetgin, M., "Altın Orda Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 11-36.

Özyetgin, M., "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TD*, XIII/1, Ankara 2000, s. 167-192.

Özyetgin, M., "Altın Ordu ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 193-208.

Özyetgin, M., "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, İstanbul 2005, s. 170-178.

Özyetgin, M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslüp İncelenmesi*, Ankara 1996.

Özyetgin, M., *Eski Türk Vergi Sistemleri*, Ankara 2004.

Pádányi, V., *Dentu-Magyarıa*, Veszprem 1989.

Paksa, Katalin, "Pentatonic Melodies with a Narrow Range in Hungarian and Chuvash Folk Music", *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/4 (1984), s. 147-174.

Paksa, Katalin, "Pentatonic Melodies with a Narrow Range in Hungarian and Chuvash Folk Music", *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/4 (1984), s. 147-174.

Párducz, M., "Archäologische Beiträge Zur Geschichte Der Hunnenzeit in Ungarn", *Acta. Arc. Hung.*, 11, 1959.

Parhemenko, V.,"Rus i Peçenegi", *Rojnik VIII*, Praha 1929-1930.

Parker, Ellis H., *A Thousand Years of the Tartars*, New York 1924.

Paşuto, V. T., *Vneşnyaya Politika Drevney Rusi*, Moskova 1965.

Pauler, Gy., *A Magar Nemzet Története Szent Istvánig*, Budapest 1900.

Peisker, T., "The Expansion of the Slavs, The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire", *The Cambridge Medieval History II*, BTY.

Pelenski, Jaroslav, *Russia and Kazan Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s)*, Paris, 1974.

Pelliot, P., "L'Origine de Tou-Kiue, nom Chinois des Turcs", *T'oung Pao*, XVI, Paris 1915.

Pelliot, Paul, "Qeulques nom turcs d'hommes et de peuples finissant en 'ar", *Oeuvres posthumes de Paul Pelliot -II-*, Paris 1950.

Petrov, A., *Drevneyşiya Gramotı po İstorii Karpatorusskoy Tserkvi i İyerarhii*, Praga 1930.

Petrukhin, Vladimir Y., "Khazaria and Rus': An Examination of Their Historical Relations", *The World of the Khazars*, Yay. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas, Leiden–Boston 2007, s. 245-268.

Phillips, E. D., *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London 1965.

Philip, Longworth, *The Cossacks*, London 1969.

Pigulevskaya, N., "Note Sur Les Relations De Byzance et Des Huns Au VI's.", *Revue Des Etudes Sud-Est Europeenn*, VII, 1969.

Pinegin, M., *Kazan v Eya Proşlom i Nastoyaşçem*, Sankt-Peterburg 1890.

Pines, S., "A Moslem Text Concerning the Conversion of the Khazars to Judaism", *Journal of Jewish Studies*, 13 (1962), s. 45-55.

Piotrovsky, Boris Brisoviç, *İskitlerin Dünyası*", *Unesco'dan Görüş*, XII, 1976, 4-8.

Pirijev, B. Z., *Hülâgülar Devletinin Tenezzülü Devrinde Azerbaycan*, Bakü 1978.

Pletneva, S. A, *Polovtsı*, Moskova 1991.

Pletneva, S. A., "Vostoçnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Moskova 1981, s. 62-75.

Pletneva, S. A., *Hazarı*, Moskova 1986.

Pletneva, S. A., *Ot Koçeviy k Gorodam Saltovo-Mayatskaya Kultura*, Moskova 1967.

Pohl, Walter, *Die Awaren Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München 2002.

Poçekaev, R. Yu., *Hanı Zolotoy Ordı*, St. Petersburg 2010.

Poluboyarinova, M. D., *Russkie Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978.

Potekhin, V. E.-Potekhin, D. V. , *Tavrida–Kırım*, Simferepol 1994.

Potratz, Johannes, *Die Skythen in Südrussland, Ein untergangenes Volk in Südosteuropa*, Basel 1963.

Poujol, Catherine, *Le Kazakhistan*, Paris 2000.

Povcha, P., "Mongolische Miszellen, IV, Zum Hunnen Problem", *CAJ*, I, 1955.

Prasek, Justin von, *Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung*, Darmstadt 1968.

Preiss, R. A., *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge 1995.

Premier, T., *Histoire Du Bas Empire*, 1968.

Pritsak, Omeljan, "From the Säbirs to the Hungarians", *Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh*, Yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s. 17-30.

Pritsak, Omeljan, "Hazar Hakanlığının Musevîliğe Geçişi", Çev. A. T. Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, Bahar 2007, s. 15-34.

Pritsak, Omeljan, "İlk Türk–Ukrayna ittifakı (1648)", *İlmi Araştırmalar*, 7, İstanbul 1999, s. 255–284.

Pritsak, Omeljan, "Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of Wiev, *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, Dec. 1967, s. 577-583.

Pritsak, Omeljan, "The Peçeneges: A Case of Social and Economic Transformation", *AEMAe 1*, 1975.

Pritsak, Omeljan, *Der Titel Attila, Festschrift für Max Vasmer*, Berlin, 1956.

Pritsak, Omeljan, *Ein Hunnisches Wort*, ZDMG, 104, 1954.

Pritsak, Omeljan, *The Goths and The Huns, Teoderico ei Goti tra Oriente e Occidente*, Editör A. Carile, Ravenna 1995.

Pritsak, Omeljan, "The Hunnic Language of the Attila Clan" *HUS*, VI, 4, 1982.

Pritsak, Omeljan, "Xun Der Volksname Der Hsiung-Nu", *CAJ*, V, I, 1959.

Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York 2000.

Quintos, Melanie, *Mission and Conversion in the Lives of Constantine-Cyrill and Methodius*, Florida Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Radloff, Wilhelm, *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev. A. Temir, Ankara 1986.

Rady, Martin, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *South and East European Review*, 87-4 (2009), s. 681-727.

Rahimzyanov, Bulat, *Kasimovskoe Hanstvo (1445-1552 gg.). Oçerki İstorii*, Kazan 2009.

Rásonyi, L., *Doğu Avrupada Türklük*, Haz. Y. Gedikli, İstanbul 2006.

Ràsonyi, L, *Tuna Köprüleri*, Ankara 1984.

Ràsonyi, L., "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", *Doğu Avrupa'da Türklük*, Haz. Y. Gedikli, İstanbul 2006.

Ràsonyi, L., "Les Noms de Personnes Impératifs chez les Peuples Turques", *Acta Orientalia*, XV, 1–3, Budapest 1961.

Rásonyi, L., *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, İstanbul 1938.

Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 1993.

Ràsonyi, L., *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Yay. Haz. Ş. Seferoğlu-A. Müderrisoğlu, Ankara 1983.

Rásonyi, L., "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", *Doğu Avrupa'da Türklük*, Haz. Y. Gedikli, İstanbul 2006, s. 333-341.

Rasovskiy, D. A., "Eski Rus Tarihinde Kara-Kalpaklar'ın Rolü", Çev. H. Orkun, *Ülkü*, C. X, S. 57, 1937.

Rasovskiy, D. A., "Peçenegi, Torki ve Berendi na Rus i Ugrii", *Seminarium Kondakovianum* VI, Prag 1933.

Rasovskiy, D. A., "Rol Polovtsev v Voynak Aseney s Vizantiyskoy i Latinskoy İmperiami v. 1186-1207 godah", *Sp. BAN*, kn. 58.

Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, Perevod s Persidskogo YU. P. Verhovskogo, Moskova-Leningrad 1960.

Reynolds, R. L.-Lopez, R. S., "Odoacer: German or Hun?", *American Historical Review*, 52, 1946.

Rice, Tamara Talbot, *The Scythians*, London 1958.

Richard, J., "Berke Han'ın İslâma Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı", Çev. A. Yuvalı, *TK*, S. 306 (1988), s. 634-642.

Riedl, Fr., *A Magyar Húnmondák*, Budapesti Szemle, 27, 1881.

Riess, Charles, *The History of the Kalmyk Khanate to 1724*, Unpublished Ph. D. Dissertation, İndiana University 2005.

Rodin, N. Aleksandroviç, *Kasımov*, Moskova 1976.

Rolle, Renate, *Totenkult der Skythen*, Berlin-New York 1979.

Romaşov, S. A. *Bolgarskie Plemena Severnogo Priçernomorya v V-VII vv., Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VIII, 1992-1994.

Romaşov, S. A., "İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13, 2004, s. 185-264.

Róna-Tas, András–Berta, Árpád, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011.

Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest 1996.

Róna-Tas, A., "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 625-629.

Rorlich, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul 2000.

Rostovtzeff, Mikail İ., "The Sarmatae and the Parhians", *Cambridge Ancient History*, C. III, 1969, s. 91-104.

Rostovtzeff, Mihail İ., *"İranians and Greeks in South Russia"*, New York 1969.

Rostovtzeff, Mihail İ., "Sarmatskija i İndoskifskija Drevnosti", Prague 1926.

Rostovtzeff, Mihail İ., *Skythen und der Bosporus*, Berlin, 1931.

Roux, Jean Paul, *Histoire Des Turcs, Deux mille ans du Pacifique a la Méditerranée*, Fayard 2000.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2002.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. A. Kazancıgil-L. Arslan, İstanbul 2005.

Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.

Ruben, Walter, "Biyografi Tarihi için Türk, İranve Hint Materyalleri: Kyros- Keyhüsrwv- Krisna-Afrasyab-Alper Tunga", *D.T.C.F. Yıllık Çalışmaları Dergisi*, I, 1940- 1941.

Ruben, Walter, *BuddhizmTarihi*, Çev. Abidin İtil, Ankara 1947.

Rudenko, Sergei İ., *Frozen Tombs of Siberia*, Trans. M. V. Thompson, Los Angeles 1970.

Rudenko, Sergei İ., *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya*, Moskova 1953.

Runciman, S., *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

Runciman, S., *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Camridge 1927.

Runciman, S., "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, C. VII, 1943, s. 46.

Sabit, Bedriye, *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi*, İstanbul 1934.

Safargaliyev, M. G., *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk 1960.

Sági, K., *Hunkori Sír Keszthely*, Arch. Ért., 82, 1955.

Sağır, C., *Temim İbn Bahr'ın Seyahathamesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006.

Salamon, F., "Hol Volt Attila Föszállása?", *Századok*, XV, 1881.

Salamon, F., "A Hunok és Pannónia 380-440 ig", *Századok*, XVI, 1882.

Samolin, W., "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, 3, 1-4, 1957-58.

Sandor, T., *Germania*, Budapest 1969.

Schafron, E., *Zur Geschichte Der Hunnen in Europa*, Welt als Geschichte, 17, 1957.

Schamilogli, Uli., "The name of The Pechenegs in ibn Hayyan's Al-MUQTABAS", *Jurnal of Turkish Studies*, 8, 1984.

Schamiloglu, Uli, "The Qaraçı Beys of Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IV, Wiesbaden, 1984, s. 283-297.

Schamiloğlu, U., "Altın Ordu", Çev. B. Keneş, *Türkler*, C. 6, Ankara 2002, s. 412-433.

Schmidt, L., "Mundiacum Und Das Burgunderreich am Rhein", *Germania*, XXI, 1937.

Schmitz, Andrea, *Edige Destanı Bir Kahramanlık Geleneğinin İçeriği, Oluşumu ve Etkileri*, Çev. Can Bulut, İzmir 2004.

Schmökel, Hartmut, *Kulturgeschichte des alten Orients*, Stuttgart 1961.

Schneider, H.-Wisniewski, R., *Alman Kahramanlık Destanları*, Çev. İ. Sarı, İzmir 1992.

Schramm, G., "Hunnen, Pannoniaiaier Germanen", *Balkanologie*, 11, 1975.

Schreiber, H., *Die Hunnen*, München 1976.

Schröder, E., "Die Leichenfeier für Attila", *Zeitschrift für Deutsches Altertum*, LIX, 1922.

Schultz, H. S., "The Roman Evacuation of Britain", *The Journal of Roman Studies*, 23, 1933.

Schünemann, K., "Hunnen und Ungarn", *UAJ*, 5, 1925.

Senn, Alfred Erich , "Lithuania" *Mad. The Webster Family Encyclopedia*, XI, 1984.

Sevim, A.-Merçil, E., *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995.

Sevin, Veli, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadalu Uygarlıkları*, İstanbul 1982, 310-332.

Seyfarth, Wolfgang, *Römische Geschichte, Kaiserzeit*, I, Berlin 1974.

Seyidof, Mireli, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", *Kardaş Edebiyatlar*, V, 1983, 30-39.

Seyidof, Mireli, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Bakü 1989.

Shafer, R., "The Earliest Huns", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 38, 1966.

Shahid, İrfan, *Byzantium And the Arabs in the Sixth Century*, Vol. I, Washington 1995.

Shapira, Dan D. Y., "Notes on Early Jewish History in Eastern and Central Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, XV (2006-7), s. 125-157.

Shepard, Jonathan, "The Origins of Rus' (c. 900-1015)", *The Cambridge History of Russia*, I, Yay. M. Perrie, Cambridge 2006, s. 47-72.

Sıroeçkovskiy, V. E., *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1978.

Sinor, D., "A Propos de la Bibliographie Ouigoure de Hiuan-tsang", *Journal Asiatique*, CCXXXI, Paris 1939.

Sinor, D., "Autour d'une Migration du Peuples au V Siecle", *Inner Asia and Its Contacts with Medieval Europe*, London 1977.

Sinor, D., "Autour d'une migration du Peuples au V. Siecle", *Journal Asiatique*, 235, 1946-47.

Sinor, D., *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Smirnov, A. P., *Volşkie Bulgarı*, Moskova 1951.

Smirnov, V. D. Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvon Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy, Odesssa 1889.

Smirnov, K.R, "İtogi i Oçerednie Zadaçi İzuçeniya Sarmatskih Plemen i İh Kulturı", Sovetskaya Arheologiya, XVII (1953), s. 133-148.

Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga II, Tom 3-4, Moskova 1988.

Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga III, Toma 5-6, Moskova 1989.

Spuler, B., *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943.

Spuler, B., *Geschichte Asiens*, München, 1950.

Spuler, B., *İran Moğolları*, Çev. C. Köprülü, Ankara 1987.

Staşenkov, D. A., "Raskopki Kaybelskogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah", *Voprosı Arheologii Povolşya*. Vıp. 3, Samara 2003, s. 324-345.

Stein, A., *A Fehér Hunok és Rokon Törzsek India Szereplése*, Budapest 1897.

Stein, E., *Histoire du Bas Empire*, I, Amsterdam 1968.

Stepanov, Tsvetelin, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages*, Brill 2010.

Stephenson, Paul, "About the Emperor Nikephoros and How He Leaves his Bones in Bulgaria": A Context for the Controversial Chronicle of 811", *Dumbarton Oaks Papers*, LX, 2006, s. 87-109.

Stoyanov, V., "Bulgar Tarihinde Kuman-Kıpçaklarlar (XI-XII Yüzyıllar)", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 798-809.

Stratos, A., "The Avar's Attack On Byzantium In The Year 626", *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Band II, Amsterdam 1967.

Stratos, Andreas N., *Byzantium in the Seventh Century I 602-634*, Amsterdam 1968.

Streck, Maximilian, *Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's. I.*, Leipzig 1975.

Süleymanov, Olcas, "Ceti Sudın Köne Cazbaları", *Kazak Edebiyatı*, 25 Eylül 1970, 1-3.

Sümer, Faruk., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1992.

Szabo, K., *Priszkosz Szónok és Bölcsész életéröl S Történetirata Töredékeiröl, I*, Pest 1878.

Szadeczky-Kardos, Samuel, "Der Awarish-Türkische Einfluss Auf Die Byzantinische Kriegskunst Um 600", *Studia Turco-Hungarica*, Tomus V, Budapest 1981.

Szádeczky-Kardoss, Samuel, "Avarlar", Çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 283-310.

Szadeczky-Kardoss, Samuel, "The Avars", *The Cambridge History of Inner Asia*, Ed. Denis Sinor, Cambridge 1990.

Szasz, B., *A Húnok Története, Attila Nagykıraly*, Budapest 1943.

Szeremlei, S., "Attila Székhelye H.-M.- Vásárhely Hátárában Volt", *Századok*, 32, 1898.

Szokolay, M. A., "Magyarországi bessenyŒtelepkrŒl", *Föld és Ember*, 9, 1929

Şapoşnik, V. V., *İvan Groznıy Pervıy Russkiy Tsar*, St. Petersburg 2006.

Şarifullin, R. F., "O Rannih Jilişçah Voljskoy Bulgar (X-Naçalo XIII vv.)", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Kazan 1993, s. 63-76.

Şavk, S., "Bibliography of Mongolian Researches in Turkey", *The Mongols: History and Culture for the 800 th Anniversary of the Mongolian State*, Ed. Bülent A. - S. Aslantaş, Ankara 2006, s. 261-307.

Şehabeddin Mercanî, *Müstafadü'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazan 1885.

Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, C. I, Ankara, 1997.

Şehabeddin Mercanî, *Müstefadü'l Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Yay. E. N. Hayrulin, Akt. Mustafa Kalkan, Ankara 2008.

Şeldi, N. M., *Bulgaro-Tatarskiye Monetı XIII-XV vv*, Kazan 2002.

Şengül, Fatih, *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, İstanbul 2013, s. 145-162.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, 2001.

Şişkin, Nikolay İvanoviç, *İstoriya Goroda Kasımova s Drevneyşih Vremen*, Ryazan 1891.

Şişman, Bekir, "Aksak Timur Destanı ve Metin Tahlili, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, Mart 2010, s. 91-109.

Şpilevskiy, S. M., *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan 1877.

Takács, B. Zoltán, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 497-505.

Takáts, Z., "Catalaunischer Hunnenfund und Seine Ostasiatischen Verbindungen", *Acta Orientalia*, V, 1955.

Takáts, Z., "Huns Et Chunois", *Turan*, 5, 1918.

Takáts, Z., "Neuentdeck Denkmäler der Hunnen in Ungarn", *Act. Orientalia*, IX, I, 1959.

Tansuğ, Kadriye, "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *DTCFD*, VII, 4, (1949) , s. 535-550.

Tarhan, M. Taner, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24, 1970, s. 17-32.

Tarhan, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler" *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, 1984, s, 109-120.

Tarhan, M. Taner, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, 1979), s. 355-369.

Tarhan, Tansuğ, *"İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri"*, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 1969, 145-170.

Tarn, William Woodthorpe, *Alexander der Grosse*, Darmstadt 1968.

Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 323-367.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I*, Ankara, 1995.

Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

Tatişçev, Vasiliy, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, Moskova 2003.

Taubler, E., "Zur Geschichte der Alanen", *KLIO, Beitraege zur alten Geschichte*, IX, (1909), s. 14- 28.

Taubler, K., "Zur Geschichte Der Alanen", *Klio*, IX, 1909.

Tavernier, Jean-Baptise, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006.

Taylor, W. C., *The History of the Overthrow of the Roman Empire*, London 1836.

Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.

Temir, Ahmet, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 505-521.

Temir, Ahmet, "Kasım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 2001, s. 560-563.

Temir, Ahmet, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 2001, s. 435.

Tereşenko, A. V., "Okonçatelnoe İssledovanie Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıpçakskoğo Tsarstva", *Zapiski Akademii Nauk*, 2 (1854), s. 89-105.

Thierry, A., *Histoire D'Attila, et de ses successeurs I-II*, Paris 1865.

Thompson, E. A., *A History of Attila and The Huns*, Oxford 1948.

Thompson, E. A., "The Camp of Attila", *JHS*, 65, 1945.

Thompson, E. A., "The Isaurians Under Theodosios II", *Hermathena*, 68, 1946.

Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Oxford 1996.

Thomson, Vilhelm, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, Çev. V. Köken, Ankara, 1993.

Tiçeloiu, I. "Über die Nationalität und Zahl der Von Kaiser Theodosios dem Hunnenkhan Attila Ausgelieferten Flüchtlinge", *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV, 1924-1929.

Tizengauzen, V. G., *Sbornik Materialov Otnosyaşçihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. II, Moskova-Leningrad, 1941.

Togan, Zeki Velidî, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912.

Togan, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Togan, Zeki Velidî, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982.

Togan, Zeki Velidî, "Timurs Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Reprinted from the Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the USA*, Vol. IV, New York 1958, s. 1358-1371.

Togan, Zeki Velidî, "Sakalar (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23, 1987, s. 30-34.

Tomka, P., "A Steppei Temetkezési Szokasok Sajátos Változata A Hun halotti Áldozat", *Arrabona*, 22-23, 1986.

Tomka, P., "Der Hunnische Fürstenfund Von Pannonhalma", *Act. Arc. Hung.*, 38, 1986.

Tóth, E., "Valeria Media", *Acta Arch. Hun.*, 41, 1989.

Toth, William, "The Christianization of the Magyars", *Church History*, XI/1 (1942), s. 33-54.

Trepavlov, V. V., *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova 2002.

Trepavlov, V. V., *The Formation and Early History of the Manghit Yurt*, Indiana University 2001.

Troplong, E., "La diplomatie d'Attila", *Revue d'Histoire Diplomatique*, XXII, 1908.

Tryjarski, E. "Protobu≥garzy", *Hunowie Europejscy, Protobu≥garzy, Chazarowie, Pieczynegowie*, Ed. K. Dabrowski, Warszaw 1975, s. 147-378.

Tschebotarioff-Bill, Valentine, "The Circular Frontier of Muscovy", *Russian Review*, Vol. 9, No. 1, Jan. 1950, s. 45-52.

Tsvetkov, P., *Bogariye i Balkanite Ot Drevnostta do Naşi Dni*, Varna 1998.

Tuğlacı, P., *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, İstanbul 1984.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1981.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003.

Turan, Şerafettin, *Türkiye–İtalya İlişkileri*, I, Ankara 2000.

Türkmen, Fikret, "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatında Dikotomik Özellik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1, Yaz 2011, s. 11-14.

Twyman, B., "Aetius and the Aristocracy", *Historia*, 19, 1970.

Usmanov, M. A., *Jalovannıe Aktı Cuçieva Ulusa XIV-XVI vv*, Kazan 1979.

Ülküsal, M., "Romanya Türkleri", *TDEK*, Ankara 1976.

Ülküsal, M., *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul 1980.

Ülküsal, M., *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1966.

Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara, 1989.

Üren, Umut, "Kafkasyalı Eski Türk Kavimlerinden: Burcanlar", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2012, S. 34, s. 47-65.

Üstün, Abdullah, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De origine actibusque Getarum.* Balıkesir Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007.

Vachkova, Veselina, "Danube Bulgaria and Khazaria as Parts of the Byzantine Oikoumene", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Yay. F. Curta–R. Kovalev, s. 339-362.

Váczy, P., "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları*, Çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.

Vaissière, Étienne de la, "İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyum Bildirileri*, Yay. M. Ölmez–E. Aydın–P. Zieme–M. S. Kaçalin, İstanbul 2011, s. 233-240.

Valeyev, F. H., *Drevnee i Srednevekovoe Iskusstvo Srednego Povoljya*, Yoşkar-Ola 1975.

Valeyev, R. M., *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX–Naçala XII Vekov*, Kazan 1995.

Vambéry, A., *A Magyarság Keletkezése és Gyarapodása*, Budapest 1984.

Vambéry, A., *A Török Faj*, Budapest 1885.

Várady, L., *Das Letzte Jahrhundert Pannonias 376-476*, Budapest 1969.

Vásáry, István, "The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of thne Middle Volga Region", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975), s. 237-275.

Vásáry, István, "The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, XXX/2 (1976), p. 187-197.

Vásáry, István, "Voenno-Politiçeskie Kontaktı s Vizantiyey i Balkanskimi Stranami", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV. v.*, Kazan 2009, s. 508-518.

Vasiliev, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. A. M. Mansel, İstanbul 1943.

Vasiliev, A., *The Goths in the Crimea*, Cambridge 1936.

Vasiliev, A., *Histoire De L'Empire Byzantin*, Trans. P. Brodin-A.Bourguina, Tome I, A. Picard, Paris 1932.

Vasilyevskiy, V., "Vizantiya i Peçenegi", *İzbrannıye Trudı*, Kn. 1, Moskova 2010.

Végh, K. M., "Hol Van A Nedao Folyó", *Századok*, XXXIX, 1905.

Veliyev, R. M., Muhammetşin, C. A., *Büyük Bulgar Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı*, Çev. Fazıl Agiş, Ankara 2000.

Velyaminov-Zernov, V. V., *İzsledovanie Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, C. I, St. Petersburg 1887.

Velyaminov-Zernov, V. V., *İzsledovanie Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, C. II, St. Petersburg 1864.

Velyaminov-Zernov, V. V., *İzsledovanie Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, C. III, St. Petersburg 1866.

Vernadsky, George, "The Problem of the Early Russian Campaigns in the Black Sea Area", *American Slavic and East European Review*, VIII/1 (Feb.1949), s. 1-9.

Vernadsky, George, *A History of Russia I: Ancient Russia*, New Haven 1943.

Vernadsky, George, *A History of Russia II: Kievan Russia*New Haven, 1959.

Vernadsky, George, *A History of Russia III: The Mongols and Russia*, New Haven 1959.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, Çev. D. Mızrak–E. Ç. Mızrak, İstanbul 2009.

Vernadsky, George, "Mongolskoe İgo v Russkoy İstorii", E. Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya*, Moskova 2002, s. 267-281.

Vernadsky, George, *Mongolı i Rusy*, Moskova 2001.

Vida, P., *Les Sicules Sont Hongrois*, Budapest 1940.

Vinnikov, A. Z., "Kontaktı Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", *Sovetskaya Arheologiya*, 3 (1990), s. 124-137.

Vlasto, A. P., *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970.

Vinogradov, V. B., "Sirakskih Soyoz Plemen na Severnom Kavkaze", *Sovetskaya Arheologiya*, I, 1965.

Von Arnim, B., "Bemerkungen Zum Hunnischen", *Zeitschr. F. Slav. Philologie*, 13, 1936.

Von Der Osten, Hans Hennig, *Die Welt der Perser*, Stuttgart 1956.

Von Gabain, A., "Hun-Türk Münasebetleri", *II. TTKZ*, İstanbul 1943.

Vörös, G., "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 693-708.

Vulıç, N., "Jazyges'", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XVII, 1914, s. 1189- 1191.

Waitz, G., "Der Kampf der Burgunder und Hunnen", *Forschungen zur Deutschen Geschichte*, 1, 1863.

Waley, A., "The Fall of Lo-yang", *History Today*, 1951.

Wasserstein, David, "The Khazars and the World of Islam", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden–H. Ben-Shammai–A. Róna-Tas, Leiden–Boston 2007, s. 373-386.

Weese, D. De, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1964.

Whiston, William A.M., *The Works of Flavius Josephus -II-*, Philadelphia 1856.

Wilkes, J., "A Pannonian Refugee of Qualitiy et Salona", *Phoenix*, 26, 1972.

Willamson, G. A., *Procopius The Secret History*, Middlesex 1966.

Wolfram, H., *History of The Goths*, California 1987.

Woo, Duck-Chan, *Juan-Juan'lar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Woodhead, Christine, "Seyfi", *The Encylopaedia of Islam*, Vol. IX, s. 149.

Yakubovskiy, A. J., "IX ve X. Asırlarda İdil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, S. 62, s. 273-297.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, 2000.

Yalbulganov, A. A. *Oçerki Voennoy İstorii Nogaytsev: Nauçno-Populyarnıy Oçerk*, Moskova, 1998.

Yanin, S. A., "Novıe Danıue O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", *Trudı Kuybışevskoy Arkeologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Moskova 1962, s. 179-204.

Yanov, Alexander, *The Origins of Autocracy Ivan the Terrible in Russian History*, Translated by Stephen Dunn, London 1981.

Yazıcı, Nesimi, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 394-408.

Yegorov, V. L., "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", *Rodina*, III-IV (1997), s. 72-77.

Yegorov, V. L., *Zolotaya Orda: Mifı i Realnosti*, Moskova 1990.

Yegorov, V. L., *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı XIII-XIV vv.*, Moskova 2009.

Yenikeyev, S. M., *Oçerk İstorii Tatarskoğo Dvoryanstva*, Ufa 1999.

Ying, Lin, "Some Chinese Sources an the Khazars and Khwarazm", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2000-2001, s. 339-359.

Yörükan, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul 2004.

Yunaleeva, R. A. - Gataullina, R. G., "O Slovoobrazovatelnoy Produktivnosti Türkizmov v Russkom Yazıke", *Sovetskaya Türkologiya*, S. 6, Bakü 1985, s. 11-17.

Yusufoğlu, H., "Macarlar'da Hun-Macar Akrabalığı Geleneği", *Türk Kültürü*, S. 387, 1995.

Yuvalı, A., *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994.

Yuvalı, A., "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", *TK*, XXIII/262, Ankara 1995, s. 111-120.

Yücel, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

Yücel, Mualla Uydu., "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 445-463.

Yücel, Mualla Uydu., "Kuman-Kıpçaklar'ın Tarihinde İgor Destanının Yeri ve Önemi", *Belleten*, S. LXX, C. 258, Ağustos 2006.

Yücel, Y., *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989.

Zachariae, C. E., *A Lingenthal, Jus Graeco-Romanum I-VII*, Lipsiae 1856-1881.

Zagoskin, N. P., *Sputnik po Kazani*, Kazan 1895.

Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.*, T. I, Moskova 1962.

Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope. Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, Moskova 1967.

Zakirov, S., *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966.

Zaytsev, İlya V., "Astarhan Hanlığı'nın Sınırları", Çev. Serkan Acar, *TİD*, C. XXIV/2, s. 171-178.

Zaytsev, İlya V., "Astarhan Hanlığı", Çev. Zharmukhamed Zardukhan, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 460-465.

Zaytsev, İlya V., "Kasım Hanlığı", Çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, C. 8, s. 466-471.

Zaytsev, İlya V., "Opisanie Sibirskogo Hanstva v Kosmografii Defterdara Seyfi Çelebi (Vtoraya Polovina XVI v.)", *Mejdu Moskvoy i Stambulom Djuçidskie Gosudarstva, Moskva i Osmanskaya İmperiya (Naçalo XV-Pervaya Polovina XVI vv.)*, Moskova, 2004, s. 174-180.

Zaytsev, İlya V., "Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair", Çev. Serkan Acar, *TİD*, C. XXVI/2, Aralık 2011, s. 607-632.

Zaytsev, İlya V., "Sibir Hanlığı", *Türkler*, Ankara, 2002, C. 8, s. 472-479.

Zaytsev, İlya V., *Astrahanskoe Hanstvo*, Moskova, 2004

Zekiyev, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2007.

Zekiyev, Mirfatih, "Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 425-444.

Zekiyev, M. Z, "Kazan Neden 1000?", Çev. Gülsüm Killi, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Eylül 2005, s. 7-11.

Zeuss, K., *Die Deutschen Und Die Nachbarstämme*, Heidelberg 1925.

Zichy, İ., *A Magyar Östörténet*, Budapest 1939.

Zichy, İ., *A Steppék Régi Lovasnomadjai*, Budapest 1936.

Ziegler, Charles E., *The History of Russia*, London 1999.

Ziemann, Daniel, "The Rebellion of the Noblesagainst the Baptism of Khan Boris (865-866)", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, II, Ed. J. Henning, Berlin-New York 2007, s. 613-624.

Zimonyi, İ., *The Origins of The Volga Bulgars*, Szeged 1990.

Zimonyi, İ, "Bulgarlar ve Oğurlar", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 606-616.

Živković, Tibor, "Prilog Hronologiji Avarsko-Slovenskih Odnosa: 556-578 Godine", *Istorijski Časopis*, C. 42-43, Beograd 1997.

Zlatarskiy, V. N., *İstoriya na Bulgarskata Derjava Prez Srednite Vekove*, T. I, Sofia 1927.

Zlatarskiy, V. N., *İstoriya na Pıvalı Bulgarskogo Tsartsvo*, I-II, Sofia 1918.

Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 481-490.

Zuckerman, Constantine, "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", P. B. Golden-C. Zuckerman-A. Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevîlik*, Çev. O. Karatay, Çorum 2005, s. 123-133.

Zvelebil, Marek, "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", *Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie*, München 1980, s. 252-256.

İndeks

A
Abaka 586-587, 589-591
Abatay Noyan 585
Abbasîler 366
Abdullah bin Baştu el-Hazerî 305
Abdullah Kâşânî 598
Abdurrahman b. Abdülkerim 774
Abdülgaffar Kırımî 629
Abdülkerim b. Mahmud 773
Abdüllatif Han 640, 701-702, 704, 741
Adam Olearius 757-758
Adil Giray 649-651, 664-666, 675
Adriyatik Denizi 508, 582
Aetius 135, 140-143, 148-149, 153, 160, 162, 164-165, 171-172, 174, 176-177
Afanasiy Kuritsın 709, 743
Afganistan 114, 253
Afrika 134, 137, 143, 149, 152, 211
Ahlat Hisarı 506
Ahmed Baskak 595
Ainos Kalesi 588
Ak Hunlar 115
Ak İtil 296, 415, 430
Ak Kubek b. Murtaza 774
Ak Oğur 242, 244, 246, 248, 250, 438
Ak Orda 579, 616
Akamenit 20, 47
Akdeniz 1, 484, 622, 645
Akkirman 654, 661
Akkurt Akdevlet 739
Alamanlar 116
Alanlar VIII, 16, 57, 63, 74, 85, 86, 87, 102, 103, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 127, 129, 133, 134, 172, 196, 197, 254, 255, 263, 325, 338, 385, 386, 399, 418, 467, 488, 572, 590, 600, 623
Alarik 125, 131-134, 136-137, 176
Alatheus 121, 124
Albanya 197, 339, 341, 343-344, 346, 351-354, 357-358
Albizizi Ülkesi 781
Aleksandr Nevskiy 591, 726
Aleksios Komnenos 509-513, 515, 520, 522, 525, 556
Ali Merdan Hacı 716
Âlim Bek 687
Alma Ata 31
Almanlar 52, 446, 564
Álmos 412, 416-417, 420, 441
Almus 182
Alpar 568
Altay Dağları 58, 542, 582
Altın Bek 687
Altın Orda Devleti VI, VII, 6, 316, 331, 332, 555, 577, 578, 579, 581, 582, 583, 584, 587, 588, 604, 613, 616, 617, 619, 620,

622, 623, 625, 689, 696-701, 705-706, 719, 721, 723-724, 726, 732, 734, 736-737, 740-741, 760-761, 764, 770-773, 775-776, 779, 783-784, 797, 799
Altunapa 548
Alzeco 267
Amazon 50, 58, 62-63, 65-67, 69, 87
Ambrogio Contarini 734
Anadolu 48, 129, 228, 247, 288, 497, 505-506, 526, 558, 577, 633, 648
Anadolu Selçuklu Devleti 492, 496, 552
Anadolu' 3, 20-21, 26, 43-45, 47-48, 125, 130, 139, 194-195, 221, 281, 339, 346, 358, 380, 405, 430, 448, 496, 499-500, 502-505, 507-511, 519, 522, 527, 539, 552, 657, 683, 809, 816
Anadolu, 12, 346, 620
Anchialus Kalesi 287
Ant Slavları 274
Antalya 130
Anthemik Suru 136
Aorslar 73, 83, 85-86, 103, 112, 254
Apollon 32
Apşeron Yarımadası 380
Arabşah 434, 607, 772
Aral Gölü 27, 46, 57, 59, 86, 113, 451-452, 545
Araplar 269, 275, 279, 349-350, 352-353, 355, 357, 362, 368-369, 396, 452, 491
Ardaburius 139
Ardarik 154, 158, 169, 180-181, 183
Argun Han 593
Aristotel 734
Arkadius 125, 132, 135
Arminiyye 357-359, 368, 432
Arnavutluk 146, 537, 558
Árpád 412-413, 420, 441, 447
Arran 587, 597
Arslan Ali 750
Arslan Han 755-756, 759, 765
Asarhaddon 12, 41-42, 45-46
Aslar 399, 402
Asparuh 6, 250, 258, 266-267, 269, 273-275, 277-278, 280-281
Astarhan VI, VII, 6, 616, 619, 626, 637, 640, 642, 645, 647-649, 652, 655, 660, 663, 672, 696, 704, 706-708, 717, 721, 723, 729-730, 740, 743, 746-747, 761, 765, 767-779, 786, 792, 795, 797, 801-803, 805, 813, 814, 819
Astarhan Seferi 644, 647-648, 803
Asurlular 12, 42, 44, 46
Aşkenaz 4, 406-407
Atakam 146
Athanarik 117, 121-123
Atina 91, 125
Attalitaes 539
Attila 110-112, 138-139, 144-148, 150-166, 168-183, 185-186, 256-257, 261
Aureliani 173
Aurelianus 99
Aurelius 77, 98-99
Avarlar V, 4, 56, 197, 198, 203-206, 208-234, 237, 239-240, 244-248, 251, 263-264, 269, 284, 337, 339, 343, 426-427, 443, 468
Aybars 139, 158
Aynî 589, 628-630
Azak Denizi 58, 63, 69, 71, 85, 87-88, 119, 130, 264, 268, 313, 342, 422, 454, 460, 544, 808
Azak Kalesi 671, 776, 805
Azerbaycan 20, 43, 46, 130, 193, 198-200, 260, 313, 337, 343, 350, 358-359, 371, 379-382, 396, 399, 430, 432, 585, 587, 593, 597, 601, 605-607, 609, 611-612, 659
Aziz Lupus 174
Baba Tükles 800

B

Babenka Irmağı 725
Babil 46-47, 73, 417
Bagatur Kağan 370
Bağdat 192, 305-306, 317, 332, 378, 392, 406, 413
Bahadır Giray 640
Bahçesaray 653, 672, 676-679, 819

Baht Giray 679
Baki Bey 643
Bakşand Mirza 713
Baktria 138
Bakü 130-131, 379
Balamir 118-121, 127, 291
Balatın Gölü 462
Balıklağo 631-632, 636-637
Balkanlar 6, 58, 119, 124, 129, 132, 153-154, 157, 209-210, 220-222, 229-230, 249, 290, 343, 453, 462, 472-473, 484, 486, 491-492, 498, 503, 509-510, 532, 555, 559-560, 587, 593-595, 598-599, 604, 671
Balkaş Gölü 57, 113, 178, 181, 453, 547
Baltacı Mehmed Paşa 674, 680
Baltık Denizi 82, 116-117, 147, 747
Barak Han 752
Barın 617, 631, 643, 720
Bartatua 12, 41, 45-46
Basaraba 560, 571
Basielios Apokapés 537
Başbuğ Küre 474, 549
Başkurt 201, 259, 297, 305, 415, 419, 424, 428-431, 434, 436, 445, 561, 625, 788-789, 791, 795, 818
Batbayan 267-268, 271
Batı Türkistan 10, 14, 16, 18, 57, 117, 350, 430
Batu Han 37, 331, 562, 582-584, 588-589, 607, 616, 620, 626, 770
Bavyera 116, 231-233, 245, 267, 284, 444-448
Bayan 208, 210, 214-219, 222, 225, 231, 234-238, 246, 263, 282-283, 349
Bayan Alboin 214
Bayan Kağan 208, 214, 222, 225, 231, 234-235, 237-238, 263
Baykal Gölü 39, 58
Behin 671
Behistun Kitabesi 13, 17, 48, 84
Behram 130, 271
Belazuri 199
Belev Savaşı 690
Belgorod 477
Belgrat 210, 466
Beliotaba Kalesi 511
Bender 680, 819-820
Berdibek 605-607, 616, 771
Berke Han 584-592, 594, 621, 623
Beyhaki 307, 317
Bilâd-ı Sibir 781
Biler 296-297, 310, 312, 314, 316, 321-322, 325-328
Bilge Kağan 32, 36, 38, 246
Bir Devlet 5, 43, 47, 114, 157, 208, 217, 330, 371, 398, 454, 456, 483, 485, 590, 700, 707, 724, 726, 736, 761, 765, 773, 775, 784, 814
Birûnî 254, 305, 339
Bizans 118, 125, 140, 144, 152, 154, 156-157, 159, 189, 193-200, 203, 209-212, 214-225, 227-229, 231, 235-237, 239-240, 242, 244, 247-250, 252, 256, 258-259, 261-265, 267, 269, 271, 274-284, 287-294, 308-309, 323-324, 341, 343-344, 346, 351-352, 354-358, 361, 363, 368, 370, 374, 377-381, 385, 406, 412, 421, 425-426, 429, 439-440, 442, 445, 450, 461, 463, 465-474, 483-492, 494-500, 502-510, 512-522, 524-527, 529, 532, 537-538, 540, 543-544, 548, 555-557, 559-561, 587-588, 593-594, 616, 620, 622, 627
Bleda 144-146, 150-151, 160, 162, 165
Bogdan Hemilnitski 662, 664
Bogomiller 508-509
Boğdan 643, 656, 680
Bohemia 98
Bonyak 523, 548-551, 556, 561
Bora Gazi Giray 654-658
Boris 291-294, 478-479
Boris Domojirov 753
Boris Godunov 656
Boris Petroviç Blagov 750
Borysthenes 19, 59-60, 71
Bosna 571-572
Bozek Bahşı 703
Bozoklar 30

Bucak 6-7, 269, 274, 375, 422, 675, 682, 803, 805, 807-808
Buda Ali 750-751
Budapeşte 409
Bug Nehri 265
Buhara 254, 304, 307, 332-333, 530, 590, 622, 758, 787-790, 794-795, 805, 817
Bulan Kağan 362-363, 370
Bulat Beg 708, 711
Bulat-Hoca 607
Bulgar Hanları Listesi 256, 266, 277, 282
Bulyak Seyyid 752, 756
Burcanlar 190, 269, 271
Burgundlar 116, 139, 151
Burtas Ülkesi 323
Bükreş 150, 160
Büyük Bulgar V, 5, 237, 246, 249, 250, 251, 263, 264, 265, 270, 271, 273, 298, 325, 348, 427, 433, 438
Büyük Leo 177

Ç
Camboyluk 682
Campus Mauriacus 165, 173
Can Ali 709-710, 715, 742-743, 764
Can Timur 675, 776
Canay Han 739
Carubik Han 752
Canibek 592, 599, 604-606, 613, 627
Canibek b. Mahmud 773
Canik 507
Carnuntum Dağları 96
Carolus Magnus 284
Castra Constantia 152
Cebe Noyan 313, 625
Cedrenus 459, 463, 490, 496, 532
Cemboyluk 803, 808
Cend 400, 793
Ceneviz 587, 592, 608-609, 620, 622, 627, 630-638, 735
Cengiz Han 313-314, 582, 586, 591, 597, 614, 616, 618, 625, 719-720, 760, 783, 799-800
Cermî 269
Cevşir Nehri 200
Ceyhun 254, 414, 421
Charles Robert 571-572
Choular 10, 41
Codex Cumanicus 567, 573
Constantinus 99
Cuci Ulusu 316, 578-579, 582-583, 585, 587, 597, 605, 607, 609, 612, 616, 623, 700, 723, 733, 773
Cungarya 114, 191, 542
Cüketav 296, 325, 331-332
Cürcan 383, 386, 395
Cüveynî 315

Ç
Çağalazâde Sinan Paşa 656
Çaka 510, 519, 522, 594-595
Çar Asen 557-558
Çar Simeon 461, 484-486
Çatalca 521-522, 539
Çavuştepe Kalesi 44
Çeçenistan 258-259, 810
Çeçenler 259
Çekler 446
Çengiz-Nâme 579, 581
Çeremşan Nehri 296, 325, 328
Çerkezler 259, 643-646, 654, 662, 672-673, 675, 804-805
Çernigov Knezliği 547, 549
Çıldır Gölü 552
Çi-çi 113-114
Çiçek Hatun 370
Çigil 29
Çihrin 759-760
Çimgi-Tura 783, 796
Çin 1, 9-11, 13-16, 18, 28, 36, 38, 40-41, 44, 51, 57-58, 109-115, 118, 148, 192-193, 203-204, 206, 253-254, 313, 336, 345, 395, 451-452, 592, 622, 787-788, 795, 817
Çin Seddi 11, 14, 20, 23, 51, 57, 111, 206
Çorlu 220, 520-521, 539

Çorlu Çayı 521
Çudlar 476
Çufutkale 356
Çukurova 130, 809
Çura Narık 712
Çuvaş 277, 410-411, 767

D
Dacia 97-98, 100, 182, 185
Dağıstan 259, 271, 342, 346, 354, 360, 364, 382, 391, 399, 675, 804, 809-810
Daklar 76-77, 79-80, 90, 93-95, 99, 104, 120, 238
Dalmaçya 127, 132, 143, 146, 221-222, 245, 247-248, 572, 768
Danimarka 116
Danyal Han 732-735, 737, 764
Darius 13, 17-19, 33, 48-49, 51, 84
Daryal Geçidi 265, 360-361
David II. 551-552
De Administrando Imperio 412, 463
Dede Korkut 25
Defterdar Ahmet Paşa 658
Deliorman 276, 404, 559
Demirkapı 43, 601
Dengizik 180, 182-186, 256
Derviş Ali b. Şeyh Haydar 774-776
Desna 476
Deşt-i Kıpçak 316, 487, 533, 546, 554-555, 582-583, 609, 611-612, 616, 625, 685, 775, 783, 801, 819
Develtos Kalesi 287
Dicle 20, 414
Dimaşk 590
Dimitri Fedoroviç Belskiy 712
Dinar Dağları 3
Dinyeper Nehri 83, 119, 214, 463, 490, 493, 532, 534, 543, 547
Dinyester 96, 116, 121-122, 132, 269, 274, 458-459, 461-462, 469, 481, 484, 488-489, 547, 808
Dionysus 539
Diophantes 92
Dobruca 6-7, 77, 89-90, 92, 146, 150, 163, 182, 214, 218, 256, 276, 536, 540, 559-560
Doğu Avrupa 1-7, 25, 82, 86, 103, 107, 128, 146, 178, 187, 189, 191, 193, 198, 203, 206, 238, 249, 252, 301, 308-310, 313-314, 316, 322-323, 326, 395-396, 399, 406-407, 411, 414, 448-449, 454, 485, 492, 522, 538, 543, 574-575, 621-622, 626, 655, 666, 669, 689, 696, 723, 732, 775, 777, 801, 810
Doğu Slavları 462
Doğu Türkistan 10, 16, 18, 39, 57
Dolob Gölü 549
Dominik Manastırı 567
Don Nehri 49-50, 55, 59, 61, 65, 67, 71, 74, 76, 78, 81, 85-89, 101-103, 116-117, 119, 129-130, 148, 178, 185, 201, 249, 265, 268, 299, 349-350, 360-361, 375, 378, 381, 397-398, 403, 412, 416, 418, 420, 422-423, 427-429, 438, 441, 596, 609, 647
Doneç Havzası 544
Donetz 85, 89
Dospambet 818-819
Dukas 507, 538, 555, 558
Dulo 280-281, 285, 418

E
Ebû Hanife 306
Ebu Said 601-602, 605
Ebu'l Fida 269, 271
Ebu'l-Hayr Han 783
Ebulkasım 510
Ebülgazi Bahadır Han 450
Edekon 158-159, 163-164
Edessa 131
Edigey Destanı 581
Edirne 124, 155, 225, 284, 286, 288-289, 495, 499-503, 508, 512-513, 516, 557, 668, 671
Eftalit Devleti 208
Ejderhan 653, 769
el-Bazzazî 624

el-Mufaddal 598
el-Ömerî 584, 587, 621, 623, 781
Elbruz Dağı 643
Elizar Sukov 704
Ellas 537
Emîr Çoban 598, 601-602
Emîr Tulubay 606-607
Eminek Mirza 630, 635-636, 638, 735
Endülüs 329, 367, 372, 378, 422, 445
Erdebil 259, 359, 363, 367, 370-371
Erdel 116, 161, 284-285, 420, 442, 511, 536, 664-665
Ereş Han 650
Ermanarik 117, 119-121
Ermeni Stefan 200
Ermenistan 194-195, 197, 204, 242, 313, 336, 338, 344, 346, 351, 354, 496, 552
Erzurum 130, 258, 651, 655
Esik Kurganı 31, 52
Estergon 570
Etelköz 412-415, 420, 422
Etil 386-387, 390-392, 402, 405, 422
Etul Nehri 419
Euagrios 107
Eudokia 144, 345
Eudoxius 166
Eugenius 129
Evliya Çelebi 540
Elişe Vardapet 351

F
Fatıma Sultan Bike 760
Fatih Sultan Mehmed 580, 633-634, 636, 638
Fedor İvanov Karpov 708
Fedor İvanoviç Şeremetev 753
Fergana 17-18, 254
Fertő Gölü 464
Fetih Giray 656-657, 662, 676
Fırat 20, 43, 130, 414
Filibe 155, 276, 288, 498, 508-509, 511-512, 517, 556-557
Filipov Perhizi 694
Filistin 21, 46, 346
Fin Körfezi 82, 116
Fin-Ugor 32, 83, 109, 120, 249, 297-298, 301, 310, 340, 409-411, 427-428
Fioravanti 698
Firuzat 708
Flavius Felix 142
Floransa 133
Foça 519
Franklar 116, 134, 138, 169, 230-233, 248, 285, 289, 291-293, 376, 439-440, 443
Frederick Babenberg 564

G
Gagauz 7
Galerius 99
Galiçya 5, 75, 94, 245-248, 250, 379, 572, 655
Gallienus 79-80
Galya 134, 137-138, 141-143, 148-149, 165-166, 169-171, 173, 183, 214, 230-231, 351
Gazan Han 597-598
Gazî Kirman Kalesi 657
Gazi Giray 651
Gazne Devleti 307
Gedik Ahmed Paşa 636
Georgi Terter 559
Gepidler 116, 120, 133, 147, 154, 158, 169, 182-183, 262
Gesta Hungarorum 247, 415, 464
Gevherşad Bike 708-709
Géza 425, 447
Gıyaseddin 607, 629-630
Gillaume de Rubrouck 37
Giosafat Barbaro 685
Gleb 479
Gobi Çölü 58
Got Krallığı 87, 138
Gotlar 79-80, 89-90, 97, 100, 104, 107, 115-117, 119, 122-127, 129, 133-134, 136-137, 143, 167, 171-172, 176, 183-184, 242, 260, 492
Gök Orda 616-617

Gök Tanrı 32-34
Göktürkler 25, 35, 37, 205, 208, 210, 214, 216-217, 341-344, 347, 364, 390, 396, 426-427, 438, 451-452
Grekler 14-15, 19, 29, 34, 41, 51, 62, 90-91, 93, 103, 468
Güneş Tanrısı Helios 692
Güney Slavları 462
Gürcistan 193, 242, 313, 339, 344, 354, 497, 551-552, 585, 597
Güyük Han 315

H
Habsburg 409, 566-567, 571
Hacı Çerkez 771
Hacı Giray 628, 630-635, 642, 668, 735
Hacı Niyaz 777
Hacı Tarhan 640, 767-769, 772
Hacı-Çerkes 607
Hadrian 117
Halce Suyu 200
Haliç 226-227, 289
Halife Muktedir 305
Halil Han 696, 730
Hamdânî 366
Han Kirman 725
Hanbalık 383, 386, 392-393
Hanti 410, 783, 789, 794-795
Hanzâde Toktamış 747
Harezm 200, 304, 307, 325, 383-384, 396-399, 404, 436, 454, 542, 579, 583, 602, 609, 611, 619, 621, 623, 793
Harpagos 47
Harun Reşit 365, 367, 369, 373, 382
Hasday b. Şaprut 198, 266
Hatip Zakharias 195-196, 257
Hayrabolu 502, 518
Hayvan Üslûbu 38, 53
Hazar Denizi 1, 3, 9-10, 15-18, 20, 27-28, 30, 42-43, 46-47, 51, 57, 59, 86, 110, 131, 301-302, 379, 381, 405, 415, 419, 451, 454, 747, 768, 776-779
Hazar Kağanı Yusuf 198, 249, 266, 268, 274, 329, 335, 378, 381, 433
Hazarlar VI, 4, 250, 258, 266, 268-269, 273-274, 301, 323-324, 335-337, 340, 342-345, 347, 349-350, 352-360, 362-365, 368-369, 371, 373-380, 382-383, 388-390, 396-397, 399-400, 402-407, 413, 424, 426, 428, 433, 435, 437, 439, 453-456, 460, 470, 488, 530-532, 543, 545, 770
Hekataios 18
Heraklius 244-248, 343-346, 426
Herat 304, 777
Herodotos 11-12, 14-15, 18-20, 23-25, 27-28, 31-37, 41-42, 45, 50, 58-59, 62-67, 69-71, 81-82, 87-88, 101, 242
Heruller 119
Hesiodos 11
Hesse-Hamburg 807
Hetman Doroşenko 666
Hıdırbek 607
Hırvatlar 244-248, 477
Hieronymos 107, 111, 126, 129
Hilakku Devleti 45
Hindistan 46, 114, 138, 296, 332, 539, 622, 787
Hippokrates 12, 23, 25, 34-35, 63, 65, 67, 69-70, 87-88, 101
Hoca Han 783
Hoca Sadeddin Efendizâde Mehmed Efendi 658
Hód Gölü 569-570
Hommaire de Hell 816-817, 820
Honorius 136-137, 140
Horasan 200, 254, 304, 307, 430, 601
Horenli Musa 257, 338
Hotin 659-660, 680
Hou-Han-shu 110
Hoy 605
Huang-ho 542
Huhanyeh 36
Hunlar 4-5, 10, 25, 35, 38, 41, 70, 108-115, 118-123, 125-132, 134-135, 137-139, 141-144, 146, 148-149, 151-157, 162, 170, 172-173, 176, 182-186, 194-195, 211, 214, 242, 252, 257, 260-261, 291,

350, 354, 418-419, 430, 456, 575
Huttâl 254
Hülagü Han 584-586, 597
Hüseyin b. Canibek 773

I
I. Arslan Giray 677-678
I. Bahadır Giray 661
I. Gazi Giray 642
I. Kaplan Giray 673-676
I. Mengli Giray 634-640, 642
I. Sahte Dimitri 753
II. Ahmed 672
II. Basileos 6, 480
II. Bayezîd 639
II. Canbek Giray 658-660
II. Gazi Giray 654-655, 657
II. Kaplan Giray 680
II. Mustafa 671-672
II. Osman 659
II. Sahte Dimitri 753-754
II. Süleyman 37, 672
II. Vasiliy 614, 690-693, 699, 726-730, 792
III. Ahmed 672
III. Devlet Giray 680, 682
III. Gazi Giray 673
III. İvan 594, 635, 696-703, 732-738, 743, 785, 792
III. Selim Giray 678, 680-682
IV. İvan 652, 654, 710-719, 724, 743, 745-750, 753, 775, 786, 789, 792, 797, 804
Ioannes Mavropos 496
Ioannes Tzimistzes 473
Isaakios Komnenós 504
Issık Göl 451

İ
İbak Han 783-785, 788, 797
İbir 201
İbn Arabşah 434, 772
İbn Battuta 583, 605, 621, 768-769
İbn Fadlan 200, 317-320, 322, 324, 360, 370, 384-385, 393-394, 397-401, 430, 437, 533
İbn Haldun 395, 768, 771
İbn Havkal 321, 340, 364, 373, 384-385, 389, 392, 394, 402-405, 431
İbn Hurdadbih 199, 271, 337, 376-377, 382-383, 423
İbn Rüsteh 339, 373-374, 383-385, 388, 394, 421-424, 437-438
İbn Vâsilî 585
İbnü'l Esir 269, 306
İbnü'l Fakih 200, 271
İbrahim Han 328, 697-698
İç Asya 1, 3, 57, 110, 114, 191, 206
İdrisî 254, 373, 403, 430, 544
İgor Destanı 554
İlek 181, 256
İlhanlılar 585, 587-588, 590, 592-593, 597-598, 622
İllyria 124-125, 129, 145, 153, 156, 167
İnci Nehri 86
İngiltere 125, 147, 792
İngul Nehri 458
İnkirman 631-632, 637
İran 1, 9-10, 12, 16-17, 22-23, 25, 28, 43, 47, 49, 57-58, 114-115, 120, 124, 130-131, 138-140, 148, 152, 155, 163, 170, 178, 193-197, 199-200, 216, 220-221, 242, 244, 247, 257, 259, 296, 307, 313, 326, 337, 341, 343-344, 346, 350-351, 395, 420, 430, 432, 457, 552, 611, 620, 622, 638, 640, 645, 647, 649-651, 654-655, 657, 659-661, 675-677, 679, 685, 696, 734, 755, 757, 767, 777, 789, 805
İrlanda 387
İrnek 110, 180, 182-185, 256-257, 261
İsaak Angelos 557
İskandinavya 242, 323, 387, 439, 454, 470, 777
İskitler V, VIII, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 62, 65, 67, 69, 71, 72, 81, 87, 88, 89, 90, 91, 103, 115, 126, 130, 164, 165, 167, 244, 540

İsmail ibn Ahmet 530
İsmail Mirza 747-748, 775, 802
İstahri 329, 339-340
İstanbul 7, 118, 124, 131-132, 140, 142, 144-145, 152-156, 158-159, 162-163, 165, 179, 183, 185-186, 195, 197, 204, 210-211, 214, 221, 224-227, 229, 235, 237, 244, 247, 256, 263-264, 275-276, 278-280, 282-284, 287-289, 354, 355-356, 358, 375, 377, 379-380, 392, 425-426, 439-440, 486, 489, 496, 498, 501, 508, 511-512, 517, 519-520, 522-523, 538-539, 557-558, 579, 581, 587-588, 640, 642-644, 649, 651-653, 655-658, 660-661, 663, 665, 668, 670, 673-679, 681-682, 707, 742, 748, 750, 774-776, 788, 819
İstemi 198, 206-209, 217, 262, 342-343, 347
İstemi Yabgu 300
İşterek Mirza 805-806, 810
İtalya 124, 126, 131-134, 136-138, 141-142, 149, 164, 176-177, 181, 211, 214-215, 218, 232, 267, 292, 351, 420, 444-447, 572, 768
İtil Bulgarları VI, 5, 296, 297, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 332, 333, 453, 456, 533, 534, 544, 545, 547, 555, 561, 620, 687, 722
İvan Andreyeviç Çelyadin 704
İvan Kalita 603-604
İvan Novosiltsev 748
İzyaslav Vladimiroviç 310
İzzeddin Keykavus 588

J
John Ephesus 204, 219
John Merrick 755
Jordanes 120, 151, 158, 160-161, 169, 172, 175-176, 180, 248, 259, 418
Juan-Juanlar 191, 205-206, 208
Juli Alpler 124
Julius Caesar 95
Julius Nopos 159
Justinianos 209-212, 214-215, 229-230
Justinos 204, 208, 211-212, 214-218

K
Kabarlar 198, 428, 435, 442, 459
Kabartaylar 644, 667, 673
Kadagan 315
Kadı Mirza 803, 805
Kadıköy 221, 224, 227, 229, 354
Kadırgan Dağları 9, 28, 57
Kadış Beg 712
Kadir Birde 615
Kafkas Dağları 3, 16, 57-59, 83, 85, 118, 127, 265, 343
Kahire 345, 366
Kalka Savaşı 6, 540, 555
Kaloyan 557-558
Kama Bulgarları 545
Kambiz 48
Kamenka Irmağı 692
Kandik 197, 211, 235, 263
Kang-Chü 109
Kangar 199, 432, 450-451, 457-458, 463, 529
Kanglı 451, 795
Kanglı Tulubay 606
Kanglılar 451
Kaniçe 671
Kao-tsung 109
Kapadokya 47, 194
Kaptan-ı Derya Hafız Paşa 658
kara budun 390, 786
Kara Bulgarlar 268
Kara Hoca 734
Kara Nogay 729-730, 809-810
Kara-Kalpaklılar 535, 555
Karabağ 85
Karaçay-Malkarlar 268
Karaçi 631, 639, 811
Karaçi Begler 719-720, 761, 776
Karaçuk Mirgen 738
Karadeniz VII, 1, 3, 7, 9-10, 13-16, 18, 30, 37, 41-43, 48, 49, 55, 57-58, 66, 70-71, 74, 76-78, 81, 87-93, 95-97, 100-105, 117,

182, 187, 193, 201, 203, 220, 242, 247-248, 250, 268, 270, 278, 282, 288, 298, 348, 375-377, 379, 406-407, 412, 415, 419, 421-422, 444, 452-453, 456-457, 459, 460, 468, 470, 485, 487, 497-498, 507, 513, 526, 531-533, 540, 542-544, 548, 554, 559-561, 588, 622, 627, 638, 672, 683, 724, 808
Karahanlılar 306-307
Karaim 4, 406-407
Karanlık Dağlar 58
Karasu 130, 593
Karasubazar 676-677
Karaton 138-139
Karluklar 451-452, 529
Karnobat Kalesi 284
Kartaca 119, 133-134, 149, 152, 274, 398
Kâsım b. Seyyid Ahmed 774
Kâsım Hanlığı VI, 693, 696-698, 700, 705, 709, 715, 717, 723-727, 729-744, 746, 748-753, 755-757, 759-765, 791
Kaşgarlı Mahmud 189, 307, 328, 541, 543, 573
Kaşira 646, 649, 763
Katalan Atlası 331, 768
Kavad 193-195
Kavarna 540
Kavimler Kapısı 1, 57
Kayalı Irmağı 554
Kaylar 542
Kayseri-Ankara 130
Kazanskaya İstoriya 687-689, 691, 694, 696, 709, 713
Kazak 5-7, 26, 40, 67, 406, 616, 626, 638, 645-646, 652, 654-655, 657, 659-667, 669, 671-672, 678, 715, 730, 732, 743, 750-753, 755, 764, 767, 787, 789-791, 793-794, 797, 802, 804-805, 807, 818
Kazan 2, 6, 32, 297, 329, 579-580, 629, 640-641, 645, 655, 685-690, 695-697, 699-702, 704-709, 713-719, 723-724, 727, 730-731, 738-739, 742-747, 761, 779, 786, 795, 797, 803-804, 813
Kazan Hanlığı VI, 5, 316, 629-630, 640, 685, 689-690, 694-701, 703-719, 721-724, 726, 729-731, 734, 738-739, 741-747, 761, 763-765, 774-775, 784, 786, 789, 792, 795, 797
Kazan Panayırı 694
Kazan, 616, 687, 696, 717, 723, 744, 765, 776, 792
Kazimir 732-733, 735
Kazvinî 269-270, 329, 393
Keltler 50
Keltler! 524
Kengeresler 451
Kenize Mektubu 347, 362-364, 366-367, 371, 381, 390, 394, 399-400
Kerç 343, 381, 426, 573, 619, 631, 633, 636, 643, 646, 671, 682
Kerson 355-356, 377, 381
Keşan 519-520
Keşiş Julyan 315
Kılburun Kalesi 682
Kılıç Ali Paşa 651
Kımız 35, 817
Kırgızistan 452
Kırım 6-7, 61, 88-92, 278-279, 343, 354-357, 370-371, 373-374, 377, 381, 392, 399, 406-407, 421, 426, 439, 459, 468, 483, 486, 488-489, 544, 552, 573, 579-580, 583-584, 592, 604, 606, 609, 615-616, 622, 625, 627-633, 635-640, 642-674, 676-683, 685, 690, 696, 700-701, 703-705, 707-708, 710, 712, 717, 735-736, 739-740, 743-744, 746, 753, 761, 767, 769, 773, 775-777, 779, 801, 803, 805-808, 819
Kırım Hanlığı VI, 6, 625, 627-628, 631-638, 641-647, 650, 652-660, 662-664, 666-667, 669, 671-673, 675-676, 679-683, 698, 700, 703-707, 709, 711, 713, 717, 720, 723-724, 729, 735-736, 740-742, 752, 761, 764, 773-775, 786, 788, 803-804, 806-808
Kırkyer 633, 637, 735
Kıyat 617
Kızıl Tura 787, 795
Kiçi Gali Mirza 708
Kiev 6, 244, 248, 309, 326, 376, 378-379, 401-403, 406, 417, 420, 443, 454, 462, 468-

469, 471-473, 475-483, 534-536, 538, 545, 547-551, 553, 582, 626, 725
Kiev Knezi 308, 361-362, 381, 417, 469, 478, 481-482, 490, 534-535, 547, 549-553
Kiev Knezliği 308, 454, 468, 472, 476-477, 480, 483, 532, 535, 543, 552
Kildibek 607
Kilizman 519
Kimek 396, 442, 452, 529, 542-543
Kimmerler 10-12, 20, 42-45, 55, 66, 87, 260
Kiril 293, 364, 366, 374, 377-378, 439-440
Kirus 47-49
Kitay Han 542
Knez İgor 471-472, 554
Knez Vladimir 309, 476, 478, 550-551
Konçak 545, 553-554
Kongırat 617
Konya 45, 194, 809
Korkut Ata 818
Korostin Barış Antlaşması 732
Korsun 460, 470-471, 473, 486, 488-489
Kostroma 610, 614, 697, 711, 738, 744
Kotrag 265, 267-268, 340, 349
Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 665
Köroğlu 25
Körös 142, 160, 565
Kral Béla 564
Kralî Sarmatlar 63, 70, 73-74, 81-82, 102
Kremlin Sarayı 713, 733, 736, 742, 744, 756, 758, 760, 786
Kriviçler 476
Kroisos 47
Kroissenbrunn Savaşı 565
Ksenophon 12, 21
Kuban 72-73, 84-85, 88, 112, 198, 252, 257, 261, 264, 268, 371, 403, 422, 468, 544, 547, 552, 643, 682, 778, 807-808
Kuber 267, 274-275, 278, 284-285
Kubrat 6, 237, 246, 250, 258, 263-267, 274, 277, 298, 348-349
Kul Çura 708
Kul Oba 23
Kul Şerif Molla 718
Kuman-Kıpçak 453, 456, 461, 463-465, 481, 486, 490, 509, 512, 515-517, 522-525, 527, 532-537, 540-574, 770
Kumuklar 804-805
Kunçukbala 593
Kunduzca 611
Kunimon 212
Kurum 261, 285-290, 292
Kuşan 138, 254, 688
Kut 261
Kutlu Bulat 743
Kutluk Timur 602
Kutrigurlar 210, 246, 261-263, 426
Kuyurcuk Han 752
Küçük Asya 20, 129
Küçük Kaynarca Muahedesi 681
Küçük Muhammed 629, 691, 730, 740
Küçüm Han 755, 784, 788-791, 793-794, 797
Kür Nehri 197, 200, 353, 593, 601-602
Küre 549

L

Ladislas 565-566
Ladoga Gölü 378
Lala Mustafa Paşa 649
Latinler 511, 633
Lazarus 160
Lazika 194, 196
Lebunium Savaşı 525
Lehistan 6, 547-548, 593, 626, 635, 641-643, 652, 654-656, 658, 660, 662-669, 677, 679, 698, 704, 732-733, 735, 737-739, 751, 753-754, 758
Leitha Nehri 464
Leon Phókas 486
Levedi 412, 420, 441, 457
Liang 109-110
Lidya 47
Litvanya 6, 603, 609, 612, 614-616, 622, 626-628, 630, 634-635, 652, 655, 663, 698, 702, 704, 733, 735, 738-740, 750, 755
Loire 166, 170-171

M

Macaristan 4-5, 53, 75-76, 78-80, 100, 115-116, 130, 133, 139, 147-148, 160, 215, 217, 232, 239, 312-313, 420, 429-431, 444, 446-447, 459, 462-466, 477, 484, 490-491, 493, 525-527, 532, 540, 546, 548, 553, 555, 561-570, 572, 575, 582, 593, 595-596, 669, 671
Macarlar VI, 4, 6, 36, 199, 249, 250, 268, 289, 300-301, 312, 341, 374, 376, 388, 398, 409-419, 421-422, 423-425, 427, 429-431, 433-435, 438, 440, 442-448, 454-455, 457-462, 465- 467, 469-470, 484-486, 488, 504, 532, 542-543, 550-561, 563-564, 570, 572
Mahmud el-Bulgarî 623
Mahmud İbn Ömer el-Çagminî 623
Mahmutek 689-690, 693-696, 699, 727-728, 730, 784
Maiotis Gölü 74, 102
Makdisî 386, 392, 403
Makedonya 88, 124, 127, 136, 139, 219, 267, 284, 286, 288, 290, 309, 448, 492, 495-496, 499-504, 508, 512, 523, 525, 527, 537-538, 540, 556-558, 575
Maksud Giray 679, 681
Malalas 194-195
Malatya 130
Malomir 291
Mamay Mirza 607-609, 614, 616, 708
Mamık 783
Mamuk Han 700-701, 784
Mançurya 53, 58, 114, 178
Mangışlak 405, 806
Mangıt 614, 617, 643, 761, 791, 799-801
Mangup 356, 631-632, 636-637
Mannalar 12, 41, 43, 45
Mansi 410, 423, 782, 789, 794-795
Mar Han 783, 785
Marchfeld Savaşı 566
Marcianus 139, 177-178
Marcus 77, 98-99
Marcus Aurelius 77, 98-99
Margus Barışı 146, 151-153
Mari 298, 300, 305, 695, 723, 789
Maritze Nehri 503
Markayla 540
Maros 142, 160-161, 216, 565
Marsilya 166, 683
Massaget 11, 18, 27, 29, 33, 41, 107, 350-352
Mathias Korvinus 733
Maveraünnehr 6, 39, 200, 253-255, 257, 304, 396, 793
Mavrikios 206, 219-221
Maximinus 99
Mazares 47
Mazeppa 669
Medler 20, 46-47, 193
Mehmed Giray 639-643, 647, 649, 653, 658-660, 662, 664-665, 705-706, 740-742, 773-774
Mekerce Panayırı 694
Mekke 304-306, 777, 793
Melik Eşref b. Timurtaş 605
Memlûk Devleti 585, 588
Menandros 197, 204-205, 230, 235-236, 262, 343
Mengü Han 315
Mengü Kağan 584
Mengü Timur 590-591, 593
Meraga 605
Meriç Nehri 556, 558
Mervan 199, 357, 360-362, 368, 370-371, 373, 379, 433
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 668
Mesleme 357-360
Mesudî 198, 200, 305, 307, 318, 452, 487-488
Mesûdî 259-260, 269, 271, 337, 343, 365-367, 372-373, 380, 383-385, 392-393, 396, 399-401, 404, 432, 434, 445
Meşçerskiy Gorodok 693, 725
Methodius 293, 374, 440
Metropolit İona 695
Metz 170-171, 230
Mevlam Birdi Oğlan 728
Mezopotamya 12, 72-73, 192, 414
Mısır 17-18, 21, 46, 366, 590, 598, 601, 614, 621, 629-630, 640

Midilli 519
Mihail Rangabe 287-288
Mikhail Dukas 507, 555
Mir-Polat 607
Mirza Baybek Tançurin 756
Mithridates 81-82, 85, 92-93, 193
Mo-tun 113-114
Moesia 79, 96-98, 116, 124, 129, 131, 135, 154, 163, 167, 182, 184-186, 492
Moğol 7, 24-25, 34, 73, 108-109, 234, 252, 313-316, 326, 328, 330-331, 333, 418, 429-430, 450, 467, 482, 541, 545-546, 554-555, 558, 560-563, 578, 582-584, 586, 592, 595, 599-600, 605, 608, 617-618, 621-622, 625-627, 692, 770, 782-783, 793, 806
Moğol istilâsı 467, 482, 545-546, 554-555, 558, 562
Moğolistan 10, 40, 58, 114, 451-452, 590
Moğollar 67, 190, 234, 313-316, 403, 540, 559, 561-564, 570, 578-579, 581, 584, 586, 617, 625, 781, 795
Mojaysk 740
Moldova 7
Molla Hüseyin Feyizhanî 755
Moravya 5, 216, 224, 247, 292, 436, 440, 443-444, 458, 462, 665
Mordvin 120, 298, 300
Moskova Çarlığı 713, 717, 747, 749, 788-790, 792-793, 797
Moskova Knezliği 6, 604, 608, 612-613, 690, 692, 694, 696-707, 709-711, 713, 721, 723-724, 726-736, 739-744, 760-762, 764-765, 785-786
Mugan 587
Muhammed Emin 640, 698-704, 708, 723, 738-739, 741-742, 801
Muncuk 139, 150
Murad Giray 654, 656, 664, 667-668
Murom 297, 310-311, 694, 697, 711, 718, 721, 726, 738, 744, 762
Murtaza Han 736
Murtaza Mirza 673
Musa Mirza 700, 784, 801
Mustafa Ağa 659, 673
Mümin bin Hasan 303, 317

N
Nadir Şah 676
Nagyvarad Kilisesi 562
Nahçivan 605
Nan-shan Dağları 542
Nayman 795
Necmeddin Kübra 590
Nevruzbek 607
Nijnij Novgorod 745
Nijniy Novgorod 691-693, 697, 702, 708, 710-711, 714, 721, 723, 726, 738, 742, 762
Nikephoros 258-259, 263-264, 266-267, 273-274, 282-283, 286-287, 338, 348-349
Ninive 46
Nissa 671
Niş 159-160, 163, 496-497, 509
Nişabur 204, 304, 307, 332-333
Nogay Mirza 587, 595-596, 607, 696, 706, 709-710, 774, 801, 804
Nogay Orda 616, 701, 714, 717, 723, 784-785, 792, 795-796, 799-801, 803-807, 810-811, 814, 817
Nogaylar VI, 7, 641, 644, 645, 653, 654, 678, 683, 709, 721, 730, 758, 773, 776, 784, 785, 787, 792, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 819, 820
Novgorod 311, 440, 477, 480, 482, 552, 589, 592, 602, 732, 738, 748-750, 771, 792
Novgorod-Seversk 547, 553, 574
Nugman el-Harezmî 623
Nur Ali Beg 715
Nur Devlet 634-635, 637-638, 700, 735-738, 740, 761, 764
Nur Sultan Bike 696-698, 703-704, 774

O
Obi Irmağı 755, 783, 791
Odyssee 11
Oğur 4, 241-242, 246-247, 249, 339-340, 349, 434, 438-439, 441

Oğuz Kağan Destanı 541
Oğuzlar VI, VII, 4, 250, 297, 381, 396, 397, 399-401, 403-405, 413, 419, 422, 442, 452-453, 529, 531, 543
Oka Nehri 310, 376, 403
Oktar 139, 142, 148
Olbia 19, 65, 89, 92, 95
Olcaytu Han 598
Olt Nehri 135
Olympiadoros 138
Omurtak 289-293
Ondan Sultan 751-752
Onegesius 157, 161, 167-168, 181
Opriçnina 749
Or Kapı 676
Orda-Bazar 619
Ordos Çölü 58
Ordu-Melek 607
Orestes 158-159, 163-164, 181
Orhun Abideleri 207, 507
Orhun Irmağı 451
Orhun Kitabeleri 32, 36-38, 265
Orta Asyalı 1, 304, 336
Osima Nehri 156
Osmanlı Devleti 7, 560, 613, 633, 638-640, 642-644, 647, 649, 655, 659-660, 663-664, 666-669, 671, 673, 675-677, 679, 681, 683, 724, 734, 760, 774-775, 779, 786, 788, 797, 802-805, 807-809, 811
Osmanlılar 559, 635-636, 639, 775
Ostrogotlar 107, 116, 119-120, 138, 147, 169, 183, 256
Ostyak 201-202, 410, 783
Oşel 311
Ottokar 565-567

Ö
Ögedey Kağan 313
Ön Asya 9, 20-21, 42-44, 47, 53, 57
Öskus 182
Ötemiş Giray 713, 715, 745-746
Ötemiş-Hacı 579
Özbek Han 583-584, 600-604, 606, 620, 623, 770, 801
Özdemiroğlu Osman Paşa 649, 651, 653-655

P
Pannonia 77, 96-97, 120, 124, 130, 132-134, 141-143, 147-148, 151, 153, 160, 162-163, 165, 170, 176, 181, 183, 212, 214-219, 229-234, 262, 267, 416-417, 419-420, 443-444
Pavlikanlık 509
Pazırık 37, 72-73
Peçenek Bayramı 526
Peçenekler 4-5, 199, 250, 259, 271, 297, 300-301, 381, 384, 397, 399-400, 405-406, 412-414, 421-422, 424, 431-432, 435, 441-445, 449-474, 476-527, 529-541, 543, 545, 548, 555-556, 770
Perekop 669, 671, 677, 808
Pereyaslavl Knezliği 536, 546-547, 553
Petra 196
Philippikos 279
Phokas 221
Pireneler 134, 137
Piskopos Philip 569
Plano Carpini 430, 564
Plevne 556
Poltava 596, 674
Polyanlar 476
Pontus 157, 185, 230, 265
Porphyrogenitus 198-199, 244, 247, 249, 356, 361, 375, 377, 380, 397
Portekiz 134
Poseidon 31-32
Preslavl 461, 515
Priskos 107, 130, 140, 151, 157, 159-161, 164, 167, 191, 204-206, 241-243, 251-252, 256, 259, 418
Prokopios 107
Proto-Türkler 26
Prut 413, 458-459, 674, 676, 680
Prut Muharebesi 673
Ptolemy 27

R
Rabguzî 623
Rahip Nestor 244
Rahip Regino 453
Rakozi 664
Ravenna 136-137, 143, 177, 259
Ren 133-134, 142-143, 151, 170
Ren Nehri 116, 133, 138-139, 142, 147-148, 170, 175
Reşideddin 450
Reşidüddin 201, 541, 585-586, 781
Rezmi Bahadır Giray 661
Ripai Dağları 60
Rodos 659, 673
Roger Bacon 430
Roksolanlar 63, 73-74, 77-82, 96, 100, 102
Roma 85, 96
Roma İmparatorluğu 71, 77, 96, 99, 115, 117-118, 123-124, 129-130, 132-138, 140-142, 148-149, 161, 165, 183, 210, 213, 251, 261, 566
Roma' 76-78, 96, 99-100, 118, 127, 130, 136-141, 143-144, 146, 148-149, 153-154, 157-159, 161-162, 164-168, 177-178, 183, 185-186, 191, 256, 293, 341, 524, 610, 614
Romanos Lekapenos 380, 385, 469, 487
Ros Nehri 161, 535
Rostov 375, 534, 592, 599, 615
Rusa 20, 44
Rusahinili 44
Rusya VII, VIII, 1, 4, 5, 7, 10, 13, 16, 19, 24, 40, 46, 57, 64, 76-78, 82, 85, 87, 93, 94, 96, 108, 115-117, 130-131, 133, 138-139, 147, 208, 217, 234, 325, 378-379, 383, 409, 415-416, 443, 462, 470, 478, 481, 525, 527, 534, 536, 540, 546, 548, 553, 561, 575, 577-581, 588, 592, 599, 604, 606, 608-609, 614, 622, 625-626, 638, 640-642, 644-650, 652-658, 660-661, 663-669, 672, 674, 676-683, 685-686, 690-691, 698-699, 703, 705, 708-709, 710-712, 714, 716, 718, 721, 723-724, 726, 728-730, 732-738, 740-750, 752, 755-759, 761, 764, 770, 776-777, 786-787, 791, 795, 801-809, 811, 813-814
Ryazan 311, 478, 561, 604, 608, 610, 625, 646-647, 649, 692, 732, 734, 737-738, 759, 763

S
Saadet Giray 642, 649-651, 653, 670, 674-675
Sad et-Taftazanî 624
Safa Giray 670, 707-713, 715, 742, 744-746
Sahib Giray 640-641, 643-645, 681-682, 703, 705-707, 710-711, 723-724, 742, 773-775
Sajo Nehri 564
Sakalar 13-19, 22, 25-27, 31, 33, 39, 47-49, 51, 84
Sakız 519
Samanîler 442
Samara Nehri 298, 313, 456
Samos 48, 463, 465, 490, 534
Saratov 178, 804
Saray-Berke 620-621
Saraycık 619, 779, 810, 818
Sargon 43-44
Sarı Göl 644
Sarkel Kalesi 459
Sarmatlar V, 42, 50, 55, 64, 66, 68-71, 74, 80, 87-93, 95-101, 103-105, 115-116, 127, 132-133, 182, 254
Sartak 583-585, 635, 770
Saruhan 548
Sâsânî 208, 220, 235, 452
Satılgan 700, 737-738, 764
Sava Nehri 141, 218, 236
Sâverdiyye 200, 432
Saxonlar 116
Saxsın 201
Sayın Bulat 748-751, 761, 764
Sayın Mirza 747
Sayın Yurdu 696
Scotta 156-157, 159
Seilénoslar 539
Sekeller 420, 436-437

Selanik 219, 221-222, 267, 277-278, 293, 439, 537-538, 557
Selçuk Bey 400
Selçuklular 37, 318, 507, 510, 556
Selenga 113
Semender 360, 390-392, 402, 404, 432
Semerkand 252-254, 332, 794
Semin Mehmed Giray 649-652, 654
Serasker İbrahim Paşa 681
Serdar İbrahim Paşa 667
Serpuhov 615, 763
Seydak Mirza 801-802
Seyfi Çelebi 787-788
Seyfi Sarayî 624
Seyhun 396, 414, 451
Seyyid Burhan 756-760, 762, 765
Seyyid Mehmed Rıza 630
Seyyid Şahkul 756
Sırbistan 290, 503, 537, 582, 595
Sibir 6, 57-58, 67, 201, 701, 717, 776, 781-783, 787, 790-791, 793, 795-796
Sibir Hanlığı VI, 201, 700-701, 723, 781, 783-797
Sibir Yurdu 701, 782-783, 785-789, 791-794
Sibirya 6, 9, 27-29, 34, 39, 57-58, 67, 82, 114, 187, 193, 201, 249, 299, 301, 323, 336-337, 342, 433, 542, 582, 641, 699, 746, 755-756, 764, 781-784, 788-789, 793-795, 804
Sicilya 152, 155, 430, 568
Siciut 617
Sien-pi 114-115
Sigibert 230-231
Sigismund von Herberstein 685, 743, 768
Silezya 10, 16, 57, 665
Silistre 135, 155, 493, 497, 505, 508, 510, 513-516, 540, 555-556
Simeon Bikbulatoviç 749-750
Simeon Logothetes 439
Siraklar 63, 68, 70, 73-74, 83-86, 102-103
Sirmium 98-99, 142, 153, 157, 164-165, 182, 184, 215-216, 218-220, 229, 234, 236, 238
Siyahkûh Adası 405
Sklitzes 455
Slavlar 6, 182, 218-222, 224, 226, 229, 231, 233-234, 267, 271, 276, 281, 290-291, 297, 306, 343, 360, 421, 443, 448
Slovenler 476, 480
Sofya 155, 163, 184, 286-287, 289, 496-497, 504, 509, 556, 670
Soğdak 110
Sokrates 126, 144
Solhat 631-632, 637, 651
Sozomenos 122, 126, 135
Sparta 125
Spaso-Evfimiyeva Manastırı 692
St. Petersburg 688-689
St. Tarasiya Kilisesi 497
Stavropol 67, 808-810
Stilicho 132-135
Strabon 12, 18, 27, 63-64, 70-71, 74-75, 81, 83-84, 86, 94, 112, 204, 252
Stroganov 789, 792-793, 797
Su-tö 109-110
Subutay 313, 315, 625
Suğdak 554, 619, 631, 636-637
Sula 476
Sultan Baybars 590
Sura 56, 309, 500, 534, 547, 722
Suriye 21, 43, 46, 107, 129-130, 229, 491, 526, 597
Surojik 740, 763
Sus 52
Suvar 4, 189-202, 251-252, 255, 260, 296-297, 303, 305, 307, 319, 322, 325, 329-331, 337-343, 346, 350, 389-390, 392, 426, 433, 450, 593, 619
Suzdal 310-311, 320, 326, 415-417, 419, 443, 534, 553, 561, 603-604, 610, 690, 692-694, 725-727, 764
Sümerliler 9, 12, 73
Süyün Bike 709-710, 713, 715, 743, 746
Sviyaga Irmağı 707, 714, 722
Sviyajsk 714, 716-718, 745-746, 753
Svyatopolk 462, 475, 479-482, 549, 551
Svyatoslav 6, 303, 311-312, 361, 401-404, 472-475, 490, 535, 553, 595

Ş
Şabran 593
Şadibek 614, 772
Şadibek Han 772
Şah Ali 640-641, 704-705, 708-709, 712, 714-719, 723, 740-748, 751, 761, 764
Şah Behlül 736-737
Şahin Giray 658, 660, 677, 681-683
Şamanizm 34
Şapur 259, 341
Şarkel 356, 361, 375, 377, 390-392, 402-406, 438-439
Şaruhan 551
Şarukan 550-551
Şehzâde Yasavur 601
Şelon Irmağı 732
Şemseddin el-Dimaşkî 306
Şemyaka 727-728
Şerefeddin Ali Yezdî 772
Şeyh Ahmed b. Ahmed 773
Şeyh Alâüddin Numan 597
Şeyh Avliyar 739-740, 764
Şeyh Mamay 802
Şıgay Han 752
Şibanîler 786-787
Şirin 617, 624, 631, 635, 637-638, 642-643, 664, 673, 675, 682, 720, 740, 761
Şirvan 402, 404, 552, 585, 587, 601, 611, 650-652
Şişman Sülalesi 559

T
Tabay Beg 708-709
Taberî 269, 271, 337, 343, 359
Tabur 659
Tak Bildi 751
Talas 57, 114, 452, 529, 545, 547
Talas Nehri 57
Taman 573, 631, 633, 636-637, 643-644, 646, 668, 671, 683
Tankeyev 300, 303, 312
Tanrı Dağları 57-58, 542
Tarih-i Üngürüs 432
Tasvirkırıcılık 283
Tataristan 5, 297, 301, 325-327, 331, 578-579, 688, 723
Tatuş 515, 555
Tavernier 812
Tavrida 808
Taybuğa Han 783
Tebriz 587, 605, 611
Teişabaini 44
Tekine Mirza 630
Telerig 283-284
Temes Irmağı 461
Temeşvar 561
Temrük 643, 646, 657
Tepegöz 25
Tercüman Sellam 382
Terek Irmağı 611, 778
Teselya 155, 219, 222
Tetüş 300, 303
Theodosios 124-125, 128-129, 131, 135-136, 140, 154-155, 162, 165-166, 177
Theophylaktos Simokattes 205, 257
Thermopylae 155
Thorismund 120, 171, 174
Thukydides 12
Tırnova 556-557
Tibet 9, 28, 57-58, 113, 253-254, 787
Tibisia 160
Tiflis 50, 200, 343-344, 353, 359, 369, 382, 422, 432
Til Barsib Steli 45
Timur Beg 726, 772
Timur Melik 607
Timur-Hoca 607
Tin Ahmed 803
Tinibek Han 604-605
Tisa Nehri 75, 77, 96, 419, 569
Tisia 160
Tiyen-Şan 10, 16, 18, 39
Tizul Vadisi 363
Tmutarakan 381, 480
Tobol Irmağı 783, 796
Toharistan 451

Tokat 507
Toktamış Giray 658
Toktamış Han 592, 609-615, 726, 772, 783, 818
Toktemir Han 560
Toktoga 607
Torçesk 536, 548
Totma 711
Toulouse 149, 171
Traj 117
Trakya 48, 124, 127, 129, 132, 135-136, 139-140, 144, 146, 153, 155-156, 167, 185, 204, 213-214, 219, 222, 224-225, 256, 261-262, 269, 279-280, 283-284, 289, 426, 445, 467, 486, 492, 500-502, 504, 508-509, 512, 519, 523, 525, 537-538, 557-558, 588
Transilvanya 79-80, 94, 116, 123, 130, 182, 185, 216, 461, 465, 536, 561-562, 567, 572, 664-665
Trubej 476-477
Tuda Mengü 593, 599
Tugorhan 548-549
Tuğrul Bey 496
Tula Buka 593, 595-596, 599
Tulun 568
Tuluy 315
Tuna Bulgarları V, 5, 249, 250, 254, 257, 269, 273, 340, 365, 434, 461, 467, 471, 475
Tuna Nehri 10-11, 14-16, 18, 20, 23, 31, 38, 42, 49, 51, 57, 60, 67, 74-75, 86, 88, 93-94, 96, 99, 101-102, 115, 126, 153, 177, 210, 221, 461, 492, 512-513, 573, 582
Tura Vilayeti 787
Turak 493-496, 498-499
Turan Taktiği 47, 53, 554
Tuva 27-28
Türgişler 396, 529
Türk Çadırı 35
Türk-Tatarlar 2, 690-692, 694, 696-697, 705-707, 713, 716-718, 721, 723-725, 727, 730, 734, 736, 742-744, 746, 754, 756, 758-762, 764, 789-790, 794
Türkistan 10, 14, 16, 18, 39-40, 47-48, 57, 114-115, 117, 139, 203, 205, 351, 357, 429-430, 449, 451-452, 529-530, 533, 541-542, 545, 547, 554, 574-575, 579-580, 620, 647, 696, 711, 717, 767, 770, 775-777, 779, 787-788, 794-795, 797
Türkmenler 4, 481, 542
Tver 592, 599, 602-604, 732, 751

U
Udmurt 298, 300, 695, 723
Ugliç 728
Ugorlar 63, 70, 73-74, 81-83, 102, 244
Ukrayna 73, 120, 178, 242, 265, 375-376, 379, 406, 448, 527, 575, 654, 662-664, 667, 669, 676-677
Ulahlar 244, 448, 523-524, 547
Ulakçı 584-585
Uldız 128, 132-135, 152, 161
Uluğ Muhammed Han 628-629, 689-694, 696, 700, 704, 708, 723, 726-727, 729-730, 741, 764
Umay 32
Ural Dağları 1, 9, 28, 57, 83, 88, 323, 415, 783, 796
Ural-Altay 21, 23-26, 28, 36, 52, 67-68, 411
Urartu 20, 42-46
Uraz Muhammed Han 751-752, 754-755, 761, 764
Urfa 130-131, 346, 526
Urmiye Gölü 43
Urus Han 607, 752, 771
Ustyug 311, 711, 792
Uşkuynikler 311, 772
Utrigur 197, 246, 252, 260-262, 426
Utus Irmağı 154
Uygur Kağanlığı 543
Uygurlar 452, 622
Uzlar VI, VII, 453-454, 463, 481, 485, 490, 505-506, 529-537, 540, 543, 551, 559
Uzur 568

Ü
Üçoklar 30

Ükek 612, 619
Ürgenç 304, 619, 805
Üsküdar 224, 228, 497

V
Vagay Suyu 790
Valamer 158
Valens 123-124, 225
Valentinianus 141-142, 165, 177
Van Gölü 192
Vandallar 97, 116, 119-120, 132-134, 137, 149, 152, 211
Vareg 454, 480, 502
Varna 150, 510, 540
Vasiliy İvanoviç Obolenskiy 738
Veletsky Geçidi 461
Velid bin Ukbe 352
Venedik 112, 141, 592, 604, 622, 633, 669, 685, 734, 768
Verecke Geçidi 563
Vetluga 722
Vidin 75, 94, 154, 276, 556, 558-559, 595
Vistül 59, 97, 116, 151
Visu Ülkesi 297, 324
Vit Nehri 556
Vitovt 612, 615, 628, 630
Vizigotlar 116, 138, 143, 148-149, 166, 183
Vladimir 292, 294, 308-311, 326, 362, 403-404, 473, 475-482, 534-535, 548, 551, 561, 599, 602-604, 694, 711, 714
Vladimir Monomah 481, 548-552
Vladimir Morozov 746
Vladimir-Volin 481-482
Vogul 201-202, 410, 423, 782
Volhov Nehri 378
Vologda 711, 728, 736
Vostra 476
Vseslav 535
Vsevolod 311, 482, 535, 546, 551
Vyaçeslav 482
Vyatiçler 398, 402, 476
Vyatka 698, 711, 723

W
Wei Irmağı 113

Y
Yadigâr Muhammed 714, 717-719
Yafes 254, 335, 390, 417
Yagelon 609
Yahşılık Haniş 751
Yahudiler 265, 336, 346, 363, 365, 372, 406, 683
Yakın Doğu 43, 327
Yakut Türkleri 39
Yambolu 513, 516
Yamgurcı 774-776, 801
Yamgurcı b. Berdibek 774-776
Yanbars Mirza 715
Yaropolk 475, 551-552
Yaroslavl 310, 561
Yaş Antlaşması 683
Yavuz Sultan Selim 639
Yayık Nehri 59, 314, 413, 452, 529, 533, 561, 616, 810
Yazamatlar 71, 83
Yazıcıoğlu Ali 450
Yazığlar 63, 70-71, 73-82, 96-100, 102
Ye'cüc ve Mec'üc 382
Yecüc ve Mecüc 365
Yedicek 682
Yedisan 682, 808, 819
Yedisu 39, 191, 529, 793
Yeğen Osman Paşa 670
Yenisey Irmağı 39, 796
Yermak Timofeyeviç 788-791, 793, 797
Yezid b. Üseyd es-Sülemî 368
Yorgi Pakhimeres 587
Yunanistan 125, 127, 139, 218-219, 221, 448, 537, 575
Yuriy Dolgorukiy 725
Yusuf Has Hacib 307, 541
Yusuf Mirza 743, 802-803
Yüeçiler 86, 255

Z
Zabergan 210, 262
Zağra 278
Zavoloje 711
Zemşçina 749
Zenon 186, 252
Zeus 22, 31-32
Zeynuddin Kazvînî 611
Zilgibis 194-195
Zoltan 464
Zonaras 490
Zosimos 107, 122
Zosimus 126
Züye 296, 340, 745
Zvenigorod 728, 763

Anadolu 1000 yıldır Türk yurdu ama şimdiki Ukrayna'da Türk varlığı 24 asra yaklaşıyor. Doğu Avrupa'daki tarihimiz Türk tarihçiliğinde en fazla ihmal edilen sahayı oluşturmaktadır. Bu konuyu çalışmanın zorlukları ve yeterli tarihçinin bulunmaması bunun sebepleri arasındadır. Ancak son yıllarda ülkemizde durum değişmiş, bölge tarihinin değişik konularında uzmanlaşan önemli akademisyenler yetişmiştir. Bu eser tamamı alanının en önemli uzmanı olan tarihçilerimizin katkılarıyla meydana gelmiş olup, İskit ve Sarmat çağından başlayarak, Hunlar, Bulgarlar, Oğurlar, Avarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar, Tatarlar ve Nogaylar gibi toplulukların tarihlerini içermektedir. Uzman tarihçilerin işbirliğiyle oluşan bu eserin bu yönüyle bütün dünyada bir ilk olduğunu belirtmeliyiz.

ISBN 605-5397-83-8
9 786055 397838

0728474
BCC

www.kitabevi.com.tr
online satış

KİTABEVİ